МЕМОАРИ

Војвода Василије Трбић

- књига прва -

Војвода Василије Трбић
МЕМОАРИ
- књига прва -
1903-1912

Издавач:
Институт за националну историју
www.institutni.com

Штампа:
Донат Граф

Тираж:
500

Дистрибуција:
www.ordeni.rs
тел. 063/732-7738

Војвода Василије Трбић

МЕМОАРИ

- књига прва -
1903-1912

САДРЖАЈ

Предговор овом издању 8
Предговор првом издању 9

1. део: НАРОД НАС ЈЕ ЧЕКАО 22
Како сам се школовао 22
Одлука да се посветим Српској акцији у Македонији – убиство турског пуковника у Солуну 32
Илинденски устанак 1903. 35
Први пут у четничком одреду 48
Револуционарни конгрес у Скопљу 1903. године 50
Убиство Шериф-бега – крај зулума у Горњој Пчињи 53
Пчињска погибија 57
Од Пчиње до Пореча 58
У гнезду бугарске комитске организације 62
Од Охрида преко Албаније до Скадра 66
Хапшење у Скадру и спровођење преко Албаније у Битољ 73
У битољском затвору Василије Трбић постаје новинар Стеван Тришић 84
Учитељ српске школе у Ђевђелији 87
У солунском затвору Једикула напад турских затвореника на хришћан 89
Суђење у Скопљу, сведочанство попа Гаџе, осуда на смрт 94
„На белом хлебу" – помиловање у последњи час 97
Пут у Солун и изручење аустријским властима. Пут од Солуна до Ријеке 99
Опет у Београду – српске четничке акције за време мога тамновања . 102
Четовање у 1905. – Битка код Старог Нагоричана и на Челопеку 107
Одлазак у Дримкол и рад на јачању ондашњих српских школа 113
Трбић постаје учитељ Теохар Крстић 121
Проблеми прилепског краја – Битка на Мочуру 123
Василије Трбић прима чету Рада Радивојевића званог Душан - сврха и суштина четничке организације 126

2. део: У СРПСКОМ АЗОТУ
На „царској земљи" 136
Наше прве организације насупрот Бугарској агресији 138
Разбијање одреда бугарског војводе Секуле 143
Борба за Смиловски вис 146
Освајање села Извора и Крстеца 150
Пораз Бугара и Турака код села Нежилова 155
Ђурђевдан у селу Габровнику 160
Битка на Прасници и Марковом камену 162
„Српска ми труба затруби в това село Дреново..." 166
Случај код села Извора и погибија Михаила Чакова 175
Споразум са арнаутским фисом Гафуровци 182
Десна обала Вардара је ослобођена од зулума 194
Случај Коца Ђоревског и четничка правда 200

Нова уредба о четничким организацијама 204
Бал у хотелу „Турати" у Скопљу 206
Сава Грмија и његово сазнање 209
На гребену Караџици 215
Издаја сељака Пана у селу Степанци 219
Како сам постао шеф Горског штаба. Ново четничко наоружавање . . . 230
Састанак и споразум са Енвеј-бејом 236
Узалудна потера 243

3. део: МЛАДОТУРСКА РЕВОЛУЦИЈА
Државни удар младотурака 248
Шта ће бити са четничким одредима? 251
Свечани дочек у Битољу 257
Код Енвер-беја у Солуну 263
У новој ситуацији: националне и економске перспективе 266
Расим-ага Десовалија 272
Моја женидба 275
Сукоб са бугарским митрополитом Мелентијем 280
Први парламентарни избори у Турској 287
Бугарске сплетке и тужба војводе Дача 291
Покушај султана Абдул Хамида-хана да суспендује Устав и мој став у новој ситуацији 294
Питање српског свештеника у Теову 298
Претња бугарског првака Милана Војницајлијева 302
Расим-агин „задатак" 305
Тевфик-бег моли за сина 309
Искуство са турским правосуђем 314
Јутарња служба на Божић 1909. у селу Теову 316
Прва српска служба у манастиру Согљенском 322
Пут краља Петра у Цариград 327
На саслушању код кајмакана 331

4. део: НАКОН МЛАДОТУРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ
Како сам од народа покупио оружје и предао га Турцима 338
Смрт војводе Глигора Соколовића 346
Устанак Исе Бољетинца и турска репресалија око предаје оружја . . . 357
Пред преким судом у Велесу 362
Наше чете опет на послу 375
Нецат-ефендија преноси за мене пошиљку оружја 375
Србин Варнава Росић, епископ дебарски у канонској визитацији 377
Ноћни састанак с младотурцима у Црној џамији 380
Хапшење и бекство Јована Бабунског 385
Моје хапшење у Богомили и затвор у Велесу 390
Како сам пуштен из затвора и састанак са Јованом Бабунским 397
Последњи састанак са Енвер-бејом 399
Питање рашко-призренског митрополита и проблем српских манастира у Македонији 402

Малић-агин случај 408
Арнаути отимају лепотицу Ванку 410
Султанова посета Косову 1911. године 413
Поново спасавам Хусеин-бега од турске „правде” 415
Никола Мартиновић одлази у шуму 418
Убиство Муртеезан-аге и арнаутски напад на моју кућу у Теову 419
Један црквени спор успешно решен 423
Нов устанак Исе Бољетинца, пад Скопља, поклони и новац побеђују Ису Бољетинца 426
Мој састанак са престолонаследником Александром у Београду 432
Једна успела мисија у Ердуту на Дунаву 434
Лицитација за Владиловце 440
Опет у Београду 446
Повратак у Азот и поновно одметање у шуму 449

ПРЕДГОВОР ОВОМ ИЗДАЊУ

У српској историји има безброј личности и догађаја који су оставили дубоког трага и обележили своје време, али нису довољно разјашњени. У години када веома стидљиво прослављамо век од ослобођења Старе и Јужне Србије из турског ропства и повратак у државни оквир Србије (1912-2012), нико се није сетио многобројних личности које су то припремиле. Реч је Четничкој акцији, њеним инспираторима, финасијерима, војводама и стотинама знаних и незнаних четника.

Први озбиљнији рад о Четничкој акцији средином 20. века написао је Стеван Симић, али је то остало у рукопису све до 1998. када га је Јово Бајић припремио и објављен под насловом *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*. Узгред, друго допуњено издање објавило је издавачко предузеће „Хришћанска мисао" 2012. године.

Доста података о четничкој акцији објавио је годишњак *Вардар*, али само у бројевима до 1914. године, док је у другим међуратним годиштима, због државне политике помирења, о томе донео свега неколико малих прилога.

Посебно место о четницима има часопис *Балкански рат у слици и речи*, јер доноси веома занимљиве чланке о њиховом ратовању 1912-1913. године.

Један од најмлађих четника Станислав Краков описао је бројне догађаје у којима је и сам учествовао или слушао од сабораца у књизи *Пламен четништва*, Београд, 1930.

Владимир Илић објавио је свој дипломски рад „Српска четничка акција 1903-1912", Београд, 2006. године. И то би било готово све што је објављено и засновано на научно-истраживачким принципима историјске науке. Додуше, у публицистици има више солидних радова.

Мада је неколико знаменитих учесника Четничке акције оставило писана сећања на војевање, само је објављен рукопис официра од каријере Павла Блажарића под насловом *Мемоари*, Лепосавић, 2006. У рукопису су сећања Драгише Стојадиновића „Кроз султанове пашалуке". Узгред, о овом ратнику је снимљен и документарни филм, аутори су Мики Стаменковић и Стеван Јовичић.

У рукопису су и сећања Василија Васе Трбића, војводе велешког, народног посланика у Краљевини Југославији, обавештајца, пензионера... а који се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности.

Додуше, треба истаћи да је у Београду 1996. професор др Александар Драшковић приредио за штампу и објавио само први део рукописа под насловом *Сећања и доживљаји војводе велешког*, онај који обухвата период до 1918. године. Иначе, рукопис обухвата период од 1898 до 1946. године.

Како је личност Василија Васе Трбића одвећ значајна за историју, објављивање његових сећања представља допринос у отимању од заборава једне генерације великих ратника и њеног учинка у новијој историји српског народа. И да подсећају нове нараштаје на велике ратнике!

Проф. др Вељко Ђурић-Мишина

ПРЕДГОВОР ПРВОМ ИЗДАЊУ

Војвода Василије Трбић је несумњиво једно од најзначајнијих имена у српству, у првој половини овога вијека. Из текста који слиједи овој смјелој тврдњи с почетка, читалац ће се, увјерени смо, и сам освједочити о томе, да је ријеч о личности вансеријског формата, која је својим дјеловањем као четника; четничког војводе, и напокон као шефа Горског штаба свих четничких формација српске провенијенције на тлу Македоније до Првог свјетског рата, не само утицала на историјске токове, него их и сама преусмјеравала и креативно осмишљавала.

Поткрај прошлог и почетком овога вијека, наиме, Македонија је, стицајем околности, постала својеврсно политичко средиште Балкана, на коме су се вишеструко изукрштали интереси сусједних земаља: Србије, Бугарске, Грчке и Османске империје под чијим се суверенитетом налазило то подручје. Ослабљена Турска мање је све могла организовати чврсту, стабилну и, на законима засновану власт у тој покрајини. Користећи повлашћен статус код Васељенске патријаршије у Цариграду - Фанар, Грчка је, иако несловенска земља, остваривала велики вјерски утицај у Македонији, а тај се утицај испољавао кроз црквено богослужење, на једној, и отварањем грчких школа на другој страни.

Од признања бугарске Егзархије од стране Турске, на активно залагање Русије, 1870-тих година, Бугарска је кренула на тихо и заобилазно освајање словенске Македоније, користећи се максимално притом, сво-

јом независном црквом, која је тамошњем животу изгледала много привлачнијом од грчке цркве и вјероучења на њима неразумљивом језику. Паралелно уз црквену, ишла је и просветна компонента бугарског државног пројекта освајања македонског простора под турским суверенитетом - а то су уједно биле и најдјелотворније полуге дјеловања на свијест људи, поготово омладине. Ваља напоменути да је словенски живаљ тадашње Македоније био углавном, без чврсте националне свијести, што је истраживачко искуство професора Јована Цвијића недвосмислено потврдило нешто доцније, тако да је будуће национално опредељење тамошњих Словена битно зависило од тога, који ће се спољашњи субјект тамо прије и чвршће инфилтрирати: бугарски или српски. Истина, највећи дио људи у Поречу, односно у сјеверној и сјеверозападној Македонији, интимно су се осјећали и понашали као Срби, али дуготрајни прекид активнијих комуникација са матицом а поготово без присуства легалне српске цркве, та народна свијест је увелико олабавила, што је бугарска страна, не само врло добро знала, већ је ту околност максимално и користила.

Краљевина Србија, дугим низом година кроз деветнаести вијек није показивала скоро никакву активност на том терену, у смислу националне анимације становништва, а поготово не планску и организовану. Иако се не да оправдати, такво понашање Србије се може образложити, како чињеницом свог несрећеног унутрашњег стања по многим питањима, тако и превеликом опрезношћу од могућих подозрења Турске, а и не само ње.

Турска је, додуше, одобрила оснивање српских школа, осамдесетих година, и њихова се мрежа врло брзо ширила, што је наилазило на све жешће реаговање и отпор Бугарске и њених органа, а онда је услиједио и талас дивљачког терора над српским просветним и вјерским особљем на простору Македоније (ваља знати да су, неријетко, српски учитељи били и свештена лица) као и над виђенијим трговцима, занатлијама и грађанима који су јавно испољавали своју српску припадност.

Организовани бугарски терор, који је до првих година овог вијека тамо достигао алармантне размјере, као и самовоља и насиље Арнаута (Шиптара) и локалних турских власти и бирократије, узроковали су читав низ спонтаних побуна локалног профила, а комитске дружине су се већ масовније појављивале на том простору. Упадале су групе и појединци и са српске државне територије у турску Македонију; било самовољно, било са прећутним знањем српских државних органа, али је изостајала свака систематска активност српске државе у том смислу, како из речених, тако и из разноразних других разлога. И то је трајало све тамо од 1903-4. године, када је бугарска комитска субверзија над угледнијим Србима у Македонији достигла истребилачке размјере. Па и

тада још увијек званична српска држава није испољила очекивану енергичност у контрареаговању на такво стање ствари.

Српски родољуби, угледни грађани Београда: др Милорад Гођевац, лекар; Васа Јовановић, адвокат; Велимир Карић, апотекар; Лука Ћеловић, трговац и Жика Рафајловић, капетан српске војске на служби у Врању, оснивају по сопственој иницијативи, илегално, Српски национални комитет, с циљем организовања, финансирања и слања српских добровољачких комитских чета преко границе у Македонију. Не може се рећи да ово нијесу подржавале и одређене тајне службе српске војске и државе, али је све то почело на овај начин.

Од године 1904. у ову активност се ангажује и Василије Трбић, који ће са војводама: Јованом Бабунским и Глигором Соколовићем, као и многим другим знаменитим Србима, направити истински заокрет већ поодмаклог процеса насилног побугаривања македонског живља - помоћу бугарских школа и свештеника, разумије се, и све то преобратити на српску страну, бар што се тиче области са десне обале Вардара.

Али, најприје да видимо ко је заправо Василије Трбић, и како се он уопште нашао у тој позицији да преокрене ток догађаја у турској Македонији у српску корист, а и да своју цјелокупну судбину и живот касније веже искључиво за то поднебље.

Василије Трбић је рођен у селу Бело Брдо, код Даља, у источној Славонији 1881. године, од оца Јевта и мајке Миле. Србин је и његову су фамилију одгајали ти славонски предјели, најмање четири генерације уназад. Његова животна авантура почиње већ са 11 година када одлази код тетке у Параћин, у слободну Србију, ради школовања. О свему, свом даљем животном путу, уосталом, он подробније говори у својим меморарима, па се ми овдје осврћемо само на кључне детаље, како би читалац имао основни увид у чињенице које ће касније прочитати. Као завршени богослов у Кареји, на Св. Гори, он одлучује да му црквени позив не буде професија. Једноставно, његовом бурном темпераменту, његовој креативној енергији, интелигенцији и цјелокупном бићу, били су преуски строги канонски прописи живота и понашања. Од многих могућности за чију би успјешност била гаранција његова стваралачка природа, храброст, а и завидно образовање за оно вријеме - Василије Трбић се опредијелио за патриотски позив професионалног хајдука и револуционара. Позив препун ризика, неизвјесности и суровости сваке врсте. Ти су га изазови, по свему судећи, и привукли да загази у непознате воде комитских авантура, у којима ће освједочено испољити, поред невјероватне храбрости и вјештине, још и особите политичке и дипломатске, па и државничке склоности.

I

Мемоари војводе Василија Трбића су обимно штиво које обухвата период од његова рођења, тачније од његова преласка код рођака у Србију 1892. године па до краја Другог свјетског рата. Тачније, јасно заокружени први период од 1904. године, када се активно укључује у процес четничких (или комитских, како се најчешће зову) акција у Македонији, па до краја Првог свјетског рата. Онај не мање интересантан интервал до 1904. године је, рекло би се, биографског карактера. Други, органски различит период његових мемоара обухвата вријеме од слома Југославије априла 1941. па до краја Другог свјетског рата 1945. године.

Прије него што кажемо било шта о садржају мемоарске прозе Василија Трбића, желимо скренути пажњу читаоца, да ова књига у потпуности мијења наше историјске представе, како о суштини збивања и догађања на тлу Македоније у последњој деценији XIX вијека до краја Првог свјетског рата, тако и званичну историографију овог периода, која је у јавном оптицају и дан данашњи!

Наша сазнања и представе о, толико надуваном у историографији Илинденском устанку 1903. г. била су посве крива, да не кажемо и нетачна, о чему ће се читалац из прве руке истинито информисати из записа човека који је био не само савременик догађаја, него и аналитичар, и то критички, свега онога што се око тога догађаја збило, а што је он могао сазнати од непосредних сведока, са једне, друге или треће стране. Односно, онако како су илинденске догађаје видјели и доживјели недужни страдалници, тј. становници захваћених области турским одмаздама, или пак, како су се те исте драме сагледавале са бугарске, односно турске стране. А В. Трбић је био у прилици, као ниједан појединац, да такве информације и податке прибави са најкомпетентнијих извора.

Ове тврдње изричемо са пуном научном и моралном одговорношћу, не зато што ма ком спису и његовом аутору треба све унапријед вјеровати на часну ријеч, већ зато што су Трбићеве тврдње које се могу прочитати у његовим мемоарима, провјерљиве кроз архивске изворе, те као такве су и вјеродостојне.

Трбић је мемоаре написао у Каиру 1944. године, највећим дијелом, а остало је завршавао у Италији 1946, гдје се након ратних вихора нашао као емигрант. Дефинитивну редакцију својих мемоарских списа Трбић је урадио уз помоћ неколицине својих пријатеља, након репатријације, крајем 1946. године. Василије Трбић је, иначе, умро у Београду 1962. г.

Читалац може с разлогом поставити питање зашто ови мемоари нијесу раније објављени, ако је већ тачно да они садрже многе непроцјењиве историјске факте о којима јавност до сада, у највећој мјери, није

ништа знала, или, што је исправније, ако је знала, то су била дотјерана, прилагођена и идеолошки институционализована знања?

Да не би било неспоразума, треба казати да Трбић није могао бити третиран од комунистичких власти као политички емигрант у негативној конотацији те одреднице, јер он фактички то није ни био. Он је једноставно одступио преко Грчке испред њемачке најезде, и за све вријеме рата он се није везивао директно ни за избјегличку југословенску владу, нити пак за неки други политички покрет. Он је водио свој рат против српских непријатеља, на њему својствен и могућ начин, у шта ће се читалац и сам увјерити читајући ово штиво.

Можемо назначити два кључна разлога који су одлучивали о томе да се ови списи све дотле налазе испод кључа, далеко од ока јавности: 1. Што цјелокупна садржина ових мемоара у потпуности мијења и директно негира фризиране идеолошке „истине" о македонској нацији. А доводити у питање те прописане „истине", макар и у најнаивнијим назнакама, представљало би неопростиво светогрђе за владајућу партијску и идеолошку цензуру, која је била, као што се зна, незаобилазна и непорецива у својој свемоћи и слуганској сервилности; 2. Из сваке Трбићеве ријечи и реченице препознаје се ортодоксни Србин, што је само по себи било довољно да се његово дјело мора ставити на проскрипциону, црну листу. И не само то. Коликогод био критичан и објективан у својим опсервацијама и тврдњама, В. Трбић без неукусних глорификација, исувише афирмативно говори о српском војнику и старјешини; српском ђенералу и политичару; о српском човјеку уопште. А то је већ само за себе било довољно да се такав спис не би смио наћи ни у каквом плану за објављивање.

II

Василије Трбић је био човјек несумњиве интелигенције, далеко изнад нивоа просјечности, а усто је имао заокружено средње образовање, као и велико животно искуство у различитим срединама и околноетима. Говорио је бугарски и турски, а сналазио се солидно и са грчким језиком. Све ово су високе и ваљане диспозиције за претпоставку, да је приликом писања и редакције својих мемоарских списа могао и морао имати довољно критичког сензибилитета и моралне одговорности за тачност и истинитост онога што изађе испод његова пера. Томе је, уосталом, гаранција и његова пословична истинољубивост и правичност, као приватне и јавне личности.

III

Када у суженом и изоштреном фокусу посматрамо садржину мемоара Василија Трбића, како се једино и може процјењивати њихова истори-

ографска и литерарна вриједност, онда се морамо осврнути на неке њихове кључне вриједносне тачке. Описујући невјероватно тешке препреке преласка српских четника у Македонију, преко турске границе, те њихово инфилтрирање међу локални живаљ и повезивање са домаћим комитским првацима, као и начин даљег кретања и дејства, ми се до појединости упознајемо, како са структуром турске управе, многобројним особинама, навикама и менталитетом цивилне, војне и полицијске бирократије турске државе, тако исто и са политичким циљевима Бугарске у односу на македонско питање и методама њиховог практичног спровођења на терену, и то по двијема основама линијама: терором и насиљем преко бруталног понашања њихових комитских дружина и чета, и путем инсталирања бугарских попова и учитеља у појединим мјестима.

Из конкретних догађаја и ситуација, ми кроз овај текст, као на филму можемо пратити „национално опредјељивање" локалног свијета по сеоским насељима, било за бугарску, било за српску страну, и то на лицу мјеста. Све то у непосредној зависности од тога чије комитске чете доминирају конкретним тереном, а аналогно томе, и којег су поријекла локални попови и учитељи.

Будући да је временом све више слабио грчки утицај на локално становништво, и то понајвише због језичке препреке, како у богослужењу тако и у комуникацијама уопште, локалном свијету су остајале двије могуће алтернативе националног избора: бугарска и српска. Некаква македонска национална свијест се ни у траговима нигдје не назире, а камо ли да се осјећа и јавно испољава. Читав се тај процес може врло јасно и континуирано пратити кроз Трбићеве мемоарске записе, и то на врло конкретним насељима, конкретним људима поименично, па чак и по датумима и годинама.

У овоме засигурно треба тражити један од главних узрока чињеници да се Трбићево име свјесно и злонамјерно затомљивало и на сваки начин осуђивало на вјечни заборав, премда то није и једини разлог, што ће се видјети из неких каснијих догађаја.

Описујући у појединостима своје четовање, и то не само четовање и војевање против турске полиције и регуларне војске, већ истовремено и против бугарских комита као и самовољних шиптарских фисова који су, занемарујући турску власт, вршили стални терор над словенским живљем у предјелима сјеверозападне Македоније, ми добијамо изузетно значајну и, могло би се рећи комплексну слику живота те словенске популације на македонском тлу.

Кроз читаво опширно штиво мемоарског казивања војводе Василија Трбића, редовито просијава једна импозантна групација људских ликова, и то како оних по нечему врло знаних и познатих, тако и обичних, анонимних људи, с којима је овај на различите начине и прилике имао

контакта. Ту се сусрећемо са личностима турских функционера разних нивоа, од обичних полицајаца и чиновника до паша, судија и функционера, као и са истакнутим бугарским комитима и идеолозима, те грчким и албанским угледницима и обичним људима, дакако.

Међутим, оно што ваља посебно истаћи јесте једна дуга листа српских високих личности оног времена, почев од српског конзула у Скопљу, Живојина Балугџића, па до регента Александра Карађорђевића и Николе Пашића, пуковника Д. Димитријевића Аписа и масе других виших и нижих официра. Што се више приближавало вријеме здружене војне акције балканских земаља против Турске, све је више растао и значај српских четничких акција у Македонији, који су већ увелико дејствовале по тајним пројектима и инструкцијама специјалних војних и дипломатских органа краљевине Србије. Те акције су константно биљежиле опипљиве успјехе, како у окупљању и организовању српских насеобина западно од Вардара, тако и у погледу врло успјешног сузбијања бугарског утицаја на те предјеле.

Уз све дужне респекте за позитиван допринос томе бројним другим четничким војводама и обичним, истакнутим борцима из народа, понајвећа заслуга за коначан успјех припада и самом Василију Трбићу лично. Сама чињеница да је он именован за шефа Горског четничког штаба за читаву Македонију 1908. године од стране одговарајућих војних инстанци Србије, говори довољно сама за себе. Тим више када се зна да су тада били на високу гласу и угледу, познате српске војводе: Јован Бабунски, Глигор Соколовић - оба рођени у Македонији - и многи други из тих крајева. А колико је тек српских официра и добровољаца - четника из Србије прошло кроз ватрена искушења македонског осињака, па је, ипак, избор за такву функцију пао на њега - Василија Трбића, човјека аустријског држављанина и посве неукоријењеног, не само у Македонији, него ни у Србији, чак!

Једино објашњење може да опстоји на чињеници да се он сам препоручио за ту деликатну и високо одговорну функцију, својим дјелом, способностима и понашањем. А до ког је степена полагано повјерење у његов рад и његове могућности, најбоље свједочи податак да је у зиму 1912. године позван с терена у Београд, гдје је био примљен код регента Александра Карађорђевића. И не само да је био примљен, већ му је регент и повјерио првокласну државну и војну тајну, посвећујући га у планове о припремама Србије за Први балкански рат, гдје се од њега захтијевало да у турској позадини, у Македонији изврши одговарајуће радње и задатке за рачун Српског ђенералштаба!

IV

Овим се обавезујућим чињеницама нужно враћамо поново на квалитативну раван Трбићеве личности, и то не искључиво због тога што је он у високој конкуренцији изборио челно мјесто вође свих српских четничких акција унутар турске Македоније, колико због неспорне чињенице да је својим свестраним ангажманом и понашањем постао високо поштована и уважавана особа и то подједнако код македонских сељака, било да су се изјашњавали као Срби или као Бугари, код муслимана - Турака и Албанаца, као и код турских власти и функционера. Сви од реда су га ословљавали: „Господин Васил"; „Капудан Васил", или „Ефенди Васил", зависно ко му се обраћао. Потврду овога читалац може наћи готово на свакој страници ових записа, а ми ћемо, илустрације ради, навести само тај податак, да је са њиме тражио лични контакт начелник штаба турског корпуса из Битоља 1908. године, генералштабни потпуковник Енвер-бej. Колика је цијена овог српског горског хајдука била у очима турских власти и официрског кора који су га годинама безуспјешно ловили по македонским беспућима, довољно говори и то, да је тај европски образовани турски високи официр, Енвер-бej, сусревши се са В. Трбићем на уговореном мјесту у шуми, овоме повјерио највишу тајну своје официрске завјере против султана и његових конзервативних установа. Склони смо размишљању, како данашњи читалац тешко може повјеровати у ову бајколику причу да се један официр Царства, а усто Турчин, муслиман и исконски противник, повјерава једном хришћанину, хајдуку и Србину који је изван царског закона у то вријеме?

Тако је Василије Трбић сазнао из прве руке за скоро младотурску револуцију 1908. године, када за тај пројекат није знала ниједна душа на овој планети изван најужег круга турских официра Кемала Ататурка!?

Како сам каже, Трбић је безусловно захтијевао од својих четника да се понашају и поступају по истим оним нормама које је и на себи самом примењивао. Знао је да буде суров према неправди и непослуху, али су то сви поштовали, јер су се безброј пута уверили да војвода Трбић ништа није радио ради личне користи или неког сопственог хира, него је све у његовом животу и раду било подређено циљевима вишег реда, тј. интересима Срба и српства. Красиле су га ријетке људске врлине спрегнуте у једној личности, као што су: изузетна храброст; непорецива правичност, интелигенција, а изнад свега способност брзе процјене ситуације и њеног сагледавања у свим њеним ширим и даљим контекстима.

Другим речима, био је један од врло ријетких људи којима је судбина предодредила улогу хајдука и ратника у изузетно тешким условима, али и човјека који је у сваком тренутку свог четовања са многим непријатељима српског народа, испољавао рефлекс и осјећај за даље и дубље

политичке конотације онога што чини, или што намјерава чињети. У томе није имао много сарадника дораслих таквој врсти слојевитог и вишезначног поимања тренутка, догађаја, ситуације... У ово ће се и сваки читалац увјерити на многим примјерима, а посебно онда када су српске трупе од Куманова 1912. године кренуле у даље наступање према Прилепу и Битољу. Војвода Василије Трбић је још прије кумановске побједе српске војске имао под својом командом преко хиљаду мобилисаних мјештана, Срба на планини Бабуни, са унапријед спремљеним путевима и мостовима за кретање српске артиљерије и коморе пречицама. Али, неки охоли српски команданти томе нијесу придали одговарајући значај, што је касније плаћено превисоком - а посве непотребном - цијеном у људским главама. Сличне, и много ружније ствари су се догађале и у освојеном Прилепу од стране извјесних српских старјешина, па и неких прослављених четничких војвода (конкретна имена не наводимо због тога што ће читалац све ово наћи на страницама ове књиге, па не желимо да то препричавамо) што је такође имало јако тешке и војничке, а и политичке последице...

Колики је био Трбићев осјећај за правичност најречитије говори и чињеница да је он своју породицу оставио у селу Браилову, близу Прилепа, на немилост бугарској окупационој солдачији (касније је породица била интернирана у Бугарску), и о њој није ништа сазнао све до ослобођења 1918, а имао је све могућности да је безболно изведе у удобну безбедност у Грчку или другдје. То је исто урадио и године 1941, кад је са функције предсједника прилепске општине и позиције врло угледног и богатог човјека, такође одступио сам за Грчку и даље, а породица му је остала у окупираној земљи, са свим пратећим страдањима и невољама прогона из сопственог дома и богатства у окупирани Београд, без игдје ичега.

Да је војвода Василије Трбић заиста остварио врхунске резултате у својој борилачкој активности у Македонији од 1904. до 1915. године, и какав је статус вриједности и повјерења стекао код најеминентнијих војних и политичких инстанција краљевине Србије, најувјерљивије свједочи чињеница да је он једини изабран да буде илегално пребачен француским авионом на планину Солуницу, у Македонији, јула 1916. године, као први Србин који је доспео на окупирану територију, с оне стране фронта. (Коста Миловановић Пећанац је пребачен у Топлицу тек неколико мјесеци после њега.)

Које је све задатке и активности извршио за тих неколико мјесеци колико је боравио на окупираном подручју Македоније, као и сам начин како се са двојицом другова пробијао и пробио назад за Грчку, прелазећи три фронта, да би најзад доспео до Српске врховне команде у Солуну - то је читави роман за себе. Овај моменат смо посебно истакли

- читалац ће, иначе, ове странице читати с највећим узбуђењем и дивљењем, увјерени смо, да би се нагласио фактички значај личности Василија Трбића, а из тога проистиче и повјерење читаоца у вјеродостојност факата који су се нашли на страницама ове књиге, произашлих испод његовог пера и потписа.

V

Што се тиче дијела мемоарских записа војводе Василија Трбића који се односи на период његова живота од 1941. године па до краја рата, он представља сасвим посебно поглавље, како у историјском и материјалном, тако и у географском и амбијенталном смислу. Онај пут који је Трбић прошао од момента када се половином априла мјесеца 1941. године нашао на албанској, а потом на грчкој територији, а наставио га преко Палестине (гдје се била смјестила избјегличка влада ђенерала Симовића, с којом је неко вријеме и сам Трбић био и дошао у конфликт, са неким његовим министрима), Египта и Турске, да би се након годину дана проведених тамо поново нашао у Египту и ту дочекао крај рата - пут је који можемо приближно срести само у најузбудљивијим фантастичним романима.

Оно што је Трбић постигао у Цариграду за ту годину дана колико је тамо боравио, може да се пореди са подвизима чувеног совјетског обавештајца др Рихарда Зоргеа. Утолико више узбуђује та његова обавештајна хроника у Турској, када се зна да је све радио сам и путем личних веза, и да иза њега није стајала никаква и ничија државна институција. Довољно ће бити и само овај детаљ што слиједи, па да читалац схвати о каквој се људској спретности, интелигенцији и ширини веза ради, кад је у питању Василије Трбић.

Наиме, као изузетно цијењен и познат човјек, он је у Цариграду срео многе турске угледнике у државној, војној и полицијској хијерархији, чији су родитељи - а неријетко и они лично - били не само родом из Македоније, односно из градова: Велеса, Прилепа, Битоља, Скопља, Куманова... него су били и блиски пријатељи или кумови Василија Трбића. То се исто односило и на не мали број високих функционера у Бугарској, с којима је он из Турске успостављао релативно лако потребне контакте. Тако је човјек из бугарског министарства жељезница био на његовој директној вези и прибављао му све тражене податке са терена окупиране Југославије који су га интересовали, не само са простора Македоније и Србије, већ и Независне Павелићеве Хрватске, до Винковаца и Осијека!

Трбићевим, каналима је успостављена прва веза ђенерала Драже Михаиловића са спољњим свијетом, о чему се до сада нигдје јавно није проговорило, колико нам је познато. Посебан историографски, а надасве

публицистички и журналистички значај има онај део мемоара из раног, тачније египатског раздобља Трбићевог, који говори о пикантеријама и појединостима у вези југословенске избегличке владе, њених појединих министара, политичара и избеглих официра, па све до афере са женидбом краља Петра II Карађорђевића и других разговора са ђенералом Петром Живковићем у каирском хотелу.

VI

Након свега што се у врло сажетом стилу могло рећи о личности Василија Трбића и његовог мемоарског штива, сложеног на преко 1300 страна куцаног материјала, искрсавају два следствена и, сасвим логична питања: који је и колики фактички историјски и историографски значај овог обимног материјала, и, ако такав значај заиста постоји - а ми одговорно тврдимо да итекако постоји - шта нам гарантује вјеродостојност чињеница изнетих у Трбићевом тексту, будући да се он при писању није служио научном апаратуром. Односно, није се позивао на писане изворе и документе, што је основна гаранција провјерљивости понуђених података?

Искуство нас учи да историјска наука мора приступати крајње опрезно кад су у питању писани материјали мемоарског типа и карактера. Разлог је више него јасан и једноставан. Сваки писац таквог штива, готово без изузетка, испољава неизбежну ноту личног и субјективног доживљавања личности и догађаја које износи и описује. Аналогно томе су и крајњи судови и процјене аутора наглашено субјективни, мање или више. При томе се, наравно, сопствена улога у описаним догађајима редовито пренаглашава, док улога других личности поприма секундаран значај.

Да ли је Василије Трбић избјегао ове замке мемоаристике? Ишчитавајући његов текст са нешто изоштренијом критичком опцијом, не би се могло закључити да је успео успоставити неку чвршћу границу између личног и објективног. Он се није ни трудио да своју особу портретира са нешто смиренијим бојама и скромнијим тоновима. Напротив, он врло маркантно и без зазора наглашава свој удео и учинак у свим ситуацијама у којима је учесник или свједок. Те чињенице и констатације несумњиво стоје.

Међутим, оно што смо могли провјерити из других извора, као и могућности посредног закључивања, дошли смо до увјерења да је Трбић непоправљиви љубитељ истине, и да се његовим казивањима може поклонити максимално повјерење. Знамо ли да су ови списи настајали почев од 1944. године, када је још увијек било мноштво живих свједока описаних догађаја, па и самих њихових актера, а он није могао слутити да ће његови записи толико дуго чамити у фиоци, па сходно тим пре-

мисама, В. Трбић каквога познајемо, није себи смео допустити да се у његовим казивањима провуче нешто што би од некога могло бити оспорено, а тиме би несумњиво његов образ дошао у питање - до чега је он увијек више држао него до живота.

Да је себе и свој удео у збивањима штедро китио јарким бојама, то се не може порећи, иако, по свему судећи, с врло јаким разлозима, али се притом код Трбића јасно уочава и једна друга, за мемоаристу нетипична црта, иначе, а то је да је свакој личности с којом је био у директној или посредној вези, галантно дијелио комплименте, ако су их те личности заслуживале, према његовој процјени, разумије се. Чак и онда када се радило о његовим ривалима, гласовитим четничким војводама, као што су Јован Бабунски и Глигор Соколовић нпр. Тако он поступа и кад је ријеч о обичним људима без звучних имена, функција и титула, четницима, сељацима, грађанима. Исти критеријум примјењује и онда кад говори о својим противницима или непријатељима с којима се сукобљавао или на други начин сусретао.

VII

На основу комплексног, савјесног и критичког увида у цјелину мемоарских списа Василија Трбића, можемо с пуном одговорношћу закључити да се ради о историографском материјалу првокласног значаја. Јер, тај материјал баца сасвим ново и аналитички утемељено свијетло, како на политичке, социјалне, економске, па и етнографске прилике и особености живота словенског живља у Македонији за вријеме турске владавине у првим деценијама овог вијека, тако и на четничке акције српских родољуба на тим просторима. Посебну важност у свему томе придајемо његовом пластичном и, на примјерима заснованом праћењу и описима националног опредјељивања македонских Словена за српску, односно бугарску националност, при чему он нигдје, ни у назнакама не спомиње македонску националну свијест или оријентацију, што се, поновимо то још једном, у длаку поклапа са научним истраживањима и синтезама Јована Цвијића.

Кад се све ово има у виду, не треба да нас чуди што савремени македонски политичари и научници не желе ни да чују за име Василија Трбића, а кад се у њиховој литератури и историографији његово име спомене, онда оно поприма најгоре и највулгарније шовинистичке конотације. Отуда излази и сазнање што се и у српској историографији или публицистици титоистичког раздобља ово име није спомињало, па све и да се неко сјетио и осмјелио да то учини, због незамјерања македонским велможама, такав би накан доживио сурову ломачу и свеопшту анатему, како се већ радило у свим сличним, „антиидеолошким" случајевима.

Доиста су чудне стазе људских судбина, у какве несумњиво спада и она војводе Василија Трбића. Наиме, његово је име (и крупно национално дјело, дакако) и у међуратном периоду било више него скромно заступљено у јавном оптицају. Тако једна врло обимна и опширна књига о четничком покрету и акцијама у јужној Србији, из 1937. године, Трбићево име једва да спомиње, а његов учинак снижује до нивоа занемарљивости?

Након читања његових мемоара, а потом и увида у садржај споменуте књиге, морамо признати да смо се нашли пред деликатном загонетком: о чему се заправо ради? Кад нам је доцније дошао до руку обимни мемоарски спис Василија Трбића из међуратног раздобља, ствари су се брзо разјасниле.

Тјерајући правду и истину, како је отпочетка навикао, Трбић је као радикал по страначкој опредијељености и народни посланик, редовно долазио у конфликте са високим личностима политиканског и профитерског соја. Тако се директно конфронтирао и са свемоћним ђенералом Петром Живковићем, пошто је овај постао предсједником краљевске владе, после увођења диктатуре 1929. године, па чак и са краљем Александром лично, што је платио скупом цијеном. Била му је запаљена велика и богата кућа у Прилепу, а имање скоро уништено разним триковима властодржашке бирократије.

Врхунац невоља за њега везује се за измонтирани атентат на др Милана Стојадиновића 1936. године, када га као народног посланика полиција брутално хапси и осуђује на основу фалсификованих докумената и лажних свједока, на четири године робије, коју је издржао у Сремској Митровици. Није само комунистички изум, дакле, то да се човјеку потиру све раније заслуге ако се у једном каснијем тренутку нађе у дисонантној мисаоној или политичкој позицији са моћним властодршцима. Трбић је то на властитој кожи отпостио, па је зато и његово раније име склоњено у дебелу сјенку и нагли заборав. Југословенски комунисти послије рата - а македонски са посебним нагласком - то „буржоаско" наслеђе, с Трбићем у вези, примили су с благодарношћу и досљедно га наставили у континуитету, и све тако до дана данашњега када се по први пут појављују ови мемоари и њихове „залеђене" истине.

Др Александар Драшковић

1. део

НАРОД НАС ЈЕ ЧЕКАО

КАКО САМ СЕ ШКОЛОВАО

Своја излагања требало би да почнем у ствари од најранијих свесних момената. Али пошто сматрам да за целокупан мој будући рад, у одређеном временском раздобљу од 1898. до 1918. године, има непосредног интереса тек време које ме је формирало као човека и друштвеног радника, узећу у обзир, ради објашњења неких будућих момената, само оне податке који бацају светлост на тај мој будући рад.

Моја породица је пореклом из Барање, из села Јагодњака. Али, давно пре мог рођења, када је прадеда Јевто убио неког мађарског немеша (племића), у одбрани имања и домаће части, исти овај Јевто Трбић био је приморан да побегне из Барање и да се склони од одмазде. Стари Јевто је прешао из Барање у Срем са својих пет синова, међу којима је био и мој деда Максим, некако око 1790. год., баш у време када су Срби добили у Угарској своја грађанска права, и населио се у Белом Брду, између Осека и Даља. Приликом преласка у Срем, моји су онамо дотерали са собом готово сав свој мал: овце, свиње, говеда итд., док је некретнина остала у поседу родбине која је остала у Барањи. Својим успешним радом у новој средини моји су се за кратко време толико обогатили, да су у Белом Брду за наредних двадесет до тридесет година покуповали лепа имања. Усред села имали су преко двадесет кућа, и то у главној улици. Међутим, дошла је позната 1848. година, затим тешке економске кризе у којима је већи део нашег становништва „преко" осиромашио. Кад сам се родио (11. децембра 1881. год.), наше имање у Белом Брду прилично је већ било отанчало. Мој отац Јевто Трбић и моја мајка (Мила Трбић, рођена Вуковић - из Даља), као да нису умели да се снађу у временима која су настајала. За њих је, већ, био велик издатак и моје основно школовање у Белом Брду, те када сам завршио основну школу озбиљно су ме запитали: - Шта сада даље да раде са мном, јер нисам био једино њихово дете? По цену највећих жртава отац се ипак реши да продужим даље школовање у осечкој гимназији. Само, сада је случај почео да решава о мом даљем животном путу.

Док се постављало питање мога даљег школовања, једна од мојих рођака, Милица Петровић, учитељица, која је од раније била са службом у Србији и ту се удала за Косту Николића, који је у то време био срески

начелник у Параћину, била је код нас у гостима. Када је сазнала за бриге које муче моје родитеље, понудила се да ме она прихвати и да се даље код ње школујем, мада је и сама имала деце: једног мушкарца и две кћери. Са тешком муком су родитељи пристали на ово. Тако сам дошао у Србију 1892. год., као малишан од 11 година. Уписао сам се у параћинску гимназију и наставио редовно школовање. У то време директор ове гимназије био је Сретен Пашић, доцнији директор Више женске школе, који је трагично завршио самоубиством. Од наставника се сећам др Чеде Марјановића, родом из Параћина, и Михаила Илића који ми је предавао математику. У Параћину сам завршио два разреда гимназије. Тада је дошао премештај рођака Косте у Алексинац, па сам онде даље наставио школовање. Ту ми је прво био директор Мата Млинар, а доцније Тихомир Ђорђевић (прво ми је био професор, а после и директор). У Алексинцу сам завршио четири разреда гимназије. Тада је дошло пензионисање мога рођака Косте. Како и он није био имућна стања, а у туђем месту није могао да живи од мале пензије, он се реши да оде у своје родно место, Крагујевац, да онде подигне своју децу. Тада сам ја дошао у тешку ситуацију. Знао сам да му не могу више да будем на врату, те се решим да останем у Алексинцу.

Прешао сам једном марвеном лекару, Чеху, чијег се имена више не сећам, да послужујем за стан и храну, како бих наставио школовање. Само, услови су код овог марвеног лекара за мене били јако тешки, да нисам могао да издржим све оно што се од мене тражило, да храним, чистим и музем две краве и да покућарски цео посао обављам. За то све нисам имао ни воље, ни снаге.

Одатле побегнем у манастир Св. Роман, близу Делиграда. Ту наиђем још на теже прилике (1897. год.). Ту сам био око пет-шест месеци. С колима сам ишао у дрва, сам их и секао. Још у Белом Брду сам знао цео часловац и псалтир и апостол да читам, да певам у цркви све као добар појац, те није било потребе да учим оно што манастирски ђаци уче, зато сам одмах прешао на најтеже физичке радове. Мој духовни живот њих није интересовао, иако сам редовно одлазио на јутрење, вечерње и литургије, и самостално одговарао на јектенија, и певао све што треба по правилима црквене службе.

Док сам био у Св. Роману, случајно тамо наиђе неки Леонид Јергић, игуман манастира Височке Рисане код Пирота - на самој бугарској граници, и он ме поведе са собом. Каже: „Шта ћеш овде, да будеш дрвосеча? Хајде са мном! Даћу те у пољопривредну ратарску школу у Краљеву. Ако будем могао, послаћу те у Београд, у богословију."

Стигнем у Височку Рисану, и ту у неким орманима пронађем дела Доситеја Обрадовића. Пошто сам их добро проучио, решим се да одатле идем у Св. Гору. Пошао сам побуђен причама Доситејевим и онда сам био на чисто. Знао сам да на Кареји постоји једна висока богословска

школа. Решио сам се да идем у манастир Хиландар и да се кроз Хиландар домогнем те богословије на Кареји.

И тако се једнога дана у пролеће 1898. год. кренем. Пређем са пасошем преко границе у Бугарску. Одатле одем у Софију, увек - целим путем, само пешке идући, не јављајући се тамо никоме, па у Дупницу и код Џумаје пређем бугарско-турску границу и стигнем у Серез. Из Сереза пређем реку Струму, и дођем до села Нигрите, чувеног из наше историје, где се Душан борио против Јована Кантакузена и битку добио, пошто је био држао Нигриту опседнуту годину дана.

Одатле, све преко планине, лутујући два дана и ноћ, дођем на Орфански залив. Ту дођем у место звано Ставрос, мало пристаниште за једрењаке, двадесет и неколико километара далеко до ушћа Струме у Орфански залив. Одатле сам као на длану видео целу северну страну Св. Горе (Антона). Полако пођем поред мора - увек сам, носећи куфер - дођем у село Ерисо (по старогрчки речено), а сада звано Ерсаф. Ту се, неколико километара идући према Св. Гори, налази велико имање манастира Хиландара, звано „Кумница". Ту сам заноћио. То је огромно имање манастира Хиландара са великим зградама и црквом - читаво насеље! Било је 50-60 слугу са женама. Имали су краве (од двеста до триста грла), овце - само женску стоку, а мушку стоку пребацују у Св. Гору. Кад мушка стока одрасте, гоји се и продаје (по триста до петсто грла волова најмање). Ту наиђем на калуђера Исидора који је био управник имања. Кад сам му рекао да желим да се пријавим и да останем у манастиру Хиландару, он ми је рекао отприлике овако: „Као Србина не верујем да ће те примити у манастир, али имам тамо једног пријатеља, зове се отац Клементије. Родом је из руске Бесарабије. Важи као Бугарин, али уствари није скоро никакав националиста бугарски. Он је параепитроп у манастиру. (Епитроп је старешина манастира, биран на годину дана. Параепитроп је његов помоћник. Они управљају имовином манастирском у Св. Гори и ван ње за годиину дана по упутству манастирског сабора. - напомена аутора) Даћу ти писмо за њега. И он ће можда учинити код Сабора да те приме у манастир." Тако ја с тим писмом кренем.

Иза манастирског имања у правцу Св. Гореје је место звано Превлака, где је персиски цар Артаксеркс прокопао канал да из Егејског мора пређе у Орфански залив не обилазећи Атонски врх, који је био опасан за морепловце и да са својом флотом дође на Тракијску обалу. Сада је то јарак, затрпан - ширине једне собе и кад га пређем, ступим на хиландарско земљиште. Одатле до Хиландара има осам сати, и цело то земљиште са обе стране мора припада Хиландару - све шуме и оранице, маслињаци. Тамо има ћумурџија трговаца из Цариграда и Солуна, који ћумур носе у лађама у Цариград и Солун, за трговину. Тако предвече стигнем у Хиландар, пре но што су капије затворене. Ово сам учинио по

савету оца Исидора, јер се у сунчев заход затварају капије и онда се више нико не пушта унутра.

Стигао сам уочи Благовести (26. марта 1898. год.). Ушао сам у одељење за госте. Ишао сам на бденије. Целе ноћи служба је трајала, а сутрадан, после литургије, сви су отишли на одмор, тако да сам тек 26. марта могао да нађем тога параепитропа Климентија и да му предам писмо оца Исидора. Он ме пола руски, пола бугарски, поче да испитује: зашто сам дошао баш у Хиландар. Ја сам му казао да сам дошао зато што желим да останем ту, да се повинујем дисциплини манастирској, да радим све послове што ми се буде наредило без поговора, а немам никаква другог циља нити шта друго, сем то. Казао ми је да чекам. Јавиће то Сабору. Он ће са своје стране молити да ме приме.

Сутрадан, 27. марта, састао се Сабор и између осталога, на предлог оца Климентија, мене приме у манастир. Одреде ме за послужитеља у манастирској гостионици, место где се дочекују и услужују гости. То се зове архондарик (гостионица), архондар је гостионичар. Ја добијем назив параархондар - помоћник гостионичара, који мора све да ради. Прво, ту има десет огромних гостинских соба са миндерлуцима (душеци, јастуци, покривачи); све ваља да је чисто, да перем (и рубље постељно), тресем и да помажем при готовљењу јела за госте, да перем судове, чистим пасуљ, да доносим кошеве с хлебом из пекаре и да госте служим за столом. За време службе у цркви увек да сам, али немам права да певам, нити да примем певници. Времена да читам нисам имао, већ сам и дању и ноћу морао да радим и све да одржавам у примерној чистоћи. Вода је била у чесмама у самим зидовима манастирским, а спроведен је водовод од пре сто година у сваком одељењу зграда на неколико спратова који опасују цео манастир као зид.

Сваки гост имао је право да у манастиру гостује три дана. За дужи боравак требала је дозвола Сабора. Ако би неко желео дуже да борави, изјављивао је да хоће манастиру у виду поклона да дадне неку суму новаца у злату. Тако се увек госту остављало на вољу колико може и милује да остави. Од тога се није правило питање. Ако би се гост ту разболео, манастир га је примао у своју болницу у манастиру, где је било лекара, и лечен је и негован бесплатно све док се не излечи, или умре.

Сваки гост је имао уз оброк (ручак и вечера) по пола оке вина. Ракије је давано месечно на једног госта једна ока љуте комовице. Гости месо никада нису добивали. Увек је посна храна била: пасуљ, пиринач, маслине, зејтин, риба, а уз велики пост ракови, јер се риба не једе уз велики пост, већ само на Цвети и Благовести. Кромпира није било, једу се крушке, смокве, грожђе. Као параархондар узимао сам од подрумара одређену количину те хране, пића и воћа... Хлеб чист пшенични, од пшенице са манастирског имања са Каламарије, по једно кило на госта - у два дела по пола килограма.

Кад се ovрше, изасланици оду на Каламарију, прегледају колико има пшенице, закупе у Солуну једрењак за превоз и у Солуну купе све што треба за манастирске потребе за годину дана по списку, од ексера до шећера, и то се све потовари и дође на манастирско пристаниште на Каламарији, утовари се пшеница и онај товар купљених ствари из Солуна и све догони у Хиландар, на пристаниште хиландарско. Онда сви из манастира - мало, велико, старо и младо - дођу да истоварују жито и оне ствари - ту постоји манастирски велики арсенал - онда се мазгама и коњима преноси у манастирске магацине.

До самог манастира постоји воденица на води. Ту се меље жито за хлеб. Унутра, у самим зидинама манастирским, у подрумима, постоји млин који окрећу коњи, а у недостатку коња и људи, за случај суше или кад би манастир био опсађен, и ту се меље брашно. Постоји и специјалан млин за маслинке, које се не беру, већ скупљају. Маслинке се остављају у један велики магацин који је сав од камена. До магацина постоји млин за млевење маслинака. Тај млин се састоји из једног басена три са три метра, дубине 80-90 цм. У средини тог басена има једно велико камено коло (точак) састављено из неколико лепо оклесаних и састављених каменова. То може да окреће један коњ. У басен се баце маслине, а коњ окреће точак, који меље маслине. Кад се маслинке самељу, онда се стављају у струнене (од козине) торбе и стављају под пресу. На врху пресе је камена мермерна плоча и по дну пресе исто тако мермерна плоча. На доњој плочи има отвор као левак, куда цури зејтин који се слива у кацу. Та каца има два отвора - доњи, где истиче вода, и горњи где отиче зејтин. Кад се торбе напуне млевеним маслинкама, поставе се на мермерно постоље и ту до саме пресе ври вода у великом казану, а онда се та врела вода сипа на те торбе са маслинама. Онда почне да се окреће преса и горњи камен да се спушта наниже. Из торбе цури и вода и зејтин. Вода иде доле, зејтин остаје горе. Тако се добија први најбољи зејтин. Иза овога настаје друго цеђење - зејтин друге класе. Из трећег пресовања зејтин је за сапун.

На дужности параархондара остао сам четири месеца. Због своје велике вредноће, бистрине и сналажљивости, мене преместе за параксевофилакса. Ксевофилаксија је саборница, место где сабор заседа, а то је истовремено и гостионица за високе госте: краљ, патријарх, митрополит, владика. То је одељење од пет соба, где су кревети и све као у добро уређеној господској кући. У том одељењу је и главна манастирска ризница. Манастирска ризница захвата шест са пет метара, сва у тесаном камену и добро засвођена каменом, тако да је никакав пожар не може да оштети. На самој ризници постоје три кључа. Један кључ држи најстарији саборни старац, други кључ епитроп, а трећи ксевофилакс. Ксевофилакс управља ксевофилаксијом и свим стварима донетим -

купљеним у Солуну. Он је командантракије, а у ствари он је ризничар. Трпезар располаже вином и хлебом. Дохијар располаже зејтином и сланом рибом. За свежу рибу постоји тзв. економ за рибарство. Првенство на свежу рибу има болница - колико јој треба. Ако претекне, даје се редом - свима једнако и по реду.

Библиотекар чува најуређенију библиотеку за оно време у српству. Ту је било све што је било од вредности за науку и веру на српском, руском, грчком и бугарском. Онда је био тамо библиотекар отац Сава, професор раније. Зато је та библиотека била уређена боље но иједна друга, јер је књижевност била струка библиотекара. Чех по народности, са два сина, који се такође закалуђерише. Један син је добио име Панкрације, а млађи Данило. Панкрације је био јеромонах, један од најбољих певача у цркви, а Данило је био говедар, старешина над говедарима.

Еклисијарх, после старешине манастира је највећа личност у манастиру. Он одређује кад ће кога дана почети богослужење, све црквене драгоцености које се у самом храму чувају, под његовим су кључем. То је огромно богатство. Њему су придодата два параеклисијарха: један чтец и један канонарх. (Чтец чита псалме и остало што се чита и одговара на јектенија.) Параклисари чисте цркву, пале кандила, свеће, звоне, ударају у кпепало сваког дана у 23.45 тако да сви житељи манастира тачно у поноћ буду на молитви - полуноћници која траје до ујутру, а иза полуноћнице настаје одмах јутрење. Оно се служи у Саборној цркви, где се само празником и недељом врши литургија, и то одмах после јутрења (без доручка).

Сваким другим даном, сем суботе, врши се литургија у разним паракдисима (малим црквама, распоређеним по целом манастиру), а суботом држи се заупокојена литургија, која се обавља у цркви на манастирском гробљу, иза зидина манастирских. Та црква на гробљу зидана је од тесаног камена. Цела унутрашњост те цркве уређена је са полицама и у тим полицама су мртвачке главе. Доле је, у подруму цркве, костурница, где се бацају кости једне преко других кад потпуно буду чисте. Сахрана је у земљи, без ковчега. Тамо где је глава, направе се по три плоче, где се увуче глава. Тако је био сахрањен и Стеван Немања у самој цркви. Разлика је што су плоче биле мермерне и гроб мермером озидан. Ни он није имао ковчега.

Канонарх је калуђер који савршено зна црквено правило службе, кад шта треба да се чита и пева. Он мора да има и јасан глас и разговетан изговор. Он иде од певнице до певнице и чита оно што појци треба да певају, као шаптач у позоришту.

Воденичнар само меље брашно. Други посао не ради. Меље стално или оправља воденицу - клепа камење, засипа и др.

Киприот - баштован. Башта се зове кипар. Он засејава, негује, залива башту са помоћницима - радницима. И он, као и сви остали, мора да буде монах.

Виноградар. Хиландар има два винограда: протавода, где постоје поред цркве и конаци. Ту има око 15 хектара винограда - лоза природна. Онда је давао 1.000 товара грожђа. Други виноград је давао 500 товара грожђа.

Као параксевофилакс сам упознао целокупну администрацију манастирску, стање манастирско, приходе, дугове, рђаву економију и почео да размишљам како ћемо да повратимо тај манастир у српске руке.

За време свог боравка у Србији, научио сам како се прави партија. У манастиру Хиландару биле су стварно три струје, јер су, из три покрајине углавном били калуђери. Једна група била је из Пирина, а друга из Малеша, а трећа, најмања, из Бугарске, а нешто, појединачно, из прилепског, поречког, охридског среза. Ови из Пирина, који нису имали никакву школу српску, нити је Србија политички била заинтересована за тај крај, били су наклоњени Србима. Малешевци су били отровани Бугари, иако је било српских школа у Пехчеву, Берову - у центру Малеша. Дедо Иљо, чувени војвода из ратова 1876-78. год., који је живео у Београду и одавде се наоружавао, пребацивао у Турску, у свој крај, а који је родом из Малешева и чија је цела ближа и даља породица српска, требало је да им буде пример и да им правац.

Одмах сам се приближио Пиринцима. Истакнем изнад свега интересе манастира. Наведем да ми дугујемо преко 5.000 турских лира. Ко ће да одужи манастир - сви приходи манастирски нису довољни да плаћају само интерес... и онда се још осећала оскудица у храни - скоро се свело на суви хлеб и старо одело - принављало се ништа није. Србија је једино позвана и дужна да одужи манастир, да плати манастирске дугове, тим пре што је краљ Александар Обреновић 1897. год. био тамо. Он је засадио једну маслину поред царске маслине Душанове која је још жива, и том приликом су му из манастира Хиландара дали Мирослављево Јеванђеље, које је дотле ту чувано. Императорска Академија давала је 10.000 златних рубаља за насловни лист Мирослављева Јеванђеља, иако Бугари, то нису дали. Извесне књиге рукописне из Хиландара узео је Љуба Ковачевић као професор историје, а неки аустријски конзул или конзуларни чиновник, Хрват или Србин, који је службовао у Солуну 1850. год. узео је из манастира Хиландара једну књигу која је старија од Мирослављева Јеванђеља. (Сава је сматрао да је то био најстарији словенски рукопис). Та се књига звала: „Житије Свјатаго Великомученика Панкратија". Библиотека је тако оштећена најскупоценијим делима, али је то мени дошло згодно да у разговору са тим калуђерима наметнем као дуг Србији да одужи дугове манастирске.

Шта је интересантно у Хиландару? Тамо је почетком 19. века писао прву историју бугарског народа отац Пајсије, који се зове „Отац бугарских препородитеља", јер са том историјом и њеним објављивањем наступа почетак бугарског препорода. Сви званични бугарски представници и интелигентнији људи тражили су ћелију у којој је писана та историја оца Пајсија. И она је за Бугаре представљала већу драгоценост него што је величанствена саборна црква у Хиландару коју је градио краљ Милутин, која је заиста ремекдело.

Интересантно је да се у српском Хиландару пише прва историја народа и да „отац" њиховог препородитељства излази из хиландарске ћелије, а Вук Караџић први у свету открива бугарски језик, о коме дотле нико ништа није знао, већ су сматрали да је то један дијалекат српског језика.

У то време, као изгнаник из Хиландара, живео је у Солуну архимандрит Василије који је пре тога дуго година био у метоху хиландарском у Нишу. Он је био изгнан зато што је хтео да врати Хиландар Србији. (Крајем XIX века, на Светој Гори је доминирало грчко, руско и бугарско монаштво. Од око 9000 калуђера, колико их је било у светогорским манастирима, једва да је било тридесетак Срба! Узрок оваквом односу није само удаљеност српских насеобина (руске су, уосталом још удаљеније) већ изразити одијум турских власти према свему што носи српски предзнак, после Карађорђева устанка. (Ив. Иванић, Из црквене историје Срба у Турској у 18 и 19. веку, Бгд 1902, с. 25-45))

Архимандрит Василије је познавао краља Милана, а затим и краља Александра. Био је родом из Бугарске, из вароши Самокова, који се раније звао Српски Самоков. И никако није признавао да у томе делу Бугарске, као што је Брезник, Самоков, Трн, уопште може да постоји неки бугарски народ, већ да су то чисти овејани Срби, које је Русија прикључила Бугарској. Створивши тако у Хиландару партију, повољну по Србију, ступио сам у преписку са арх. Василијем.

Мислим да је тада у Солуну српски конзул био Павле Денић. У то време Срби, водећи борбу у Солуну против Бугара и Грка, направе од хиландарског метоха у Солуну цркву Св. Саве, коју су Турци толерисали и признали право манастиру Хиландару да он може у свом метоху подизати цркву, која само не сме да има кубе. Тако Срби дођу до своје цркве у Солуну.

Овакво покренуто питање манастира Хиландара заинтересује и краља Александра Обреновића и његову владу, и краљ Александар, да би се одужио манастиру за Мирослављево Јеванђеље, пошаље у Беч један нацрт једног црквеног барјака који је тамо израђен и коштао 20.000 динара у злату и достави манастиру Хиландару да ће тај дар да пошље. На том барјаку тако златним словима био је израђен овакав стих из псал-

ма Давидова: „Помјанух дни древнија...” Замолио је да се тај његов барјак стави поред Душанова у Саборној цркви Хиландара. Калуђери направе једну лепу витрину од кипарисова дрвета и ту поставе тај барјак. Тај дар краљев из Београда је донео владика Димитрије (без епархије) и Аца Новаковић, таст Ђорђа Генчића, адвоката београдског (Ђорђе Генчић је био онда министар).

Кад су донели то и ордење за калуђере: Св. Саву и Белог орла, онда отпочну преговори за одуживање манастирског дуга. Направи се аранжман: Краљевина Србија да одужи све дугове манастира Хиландара и да му да у готову 20.000 динара у злату - 1.000 наполеона, а Хиландар да прими три архимандрита из Србије и десет монаха, ђака. Један од тих архимандрита да буде епитроп. Кад је то било готово, настане борба између Малешеваца и Пиринаца ту у Хиландару око тога: да ли да се аранжман прими, или не прими. Преговоре је водио Сабор, где је већина била уз Пиринце. Због тога се подигне велика прашина.

У Хиландару сте на сваком месту у великим гостинским собама могли да видите велике фотографије Фердинанда бугарског и жене му Луизе, престолонаследника Бориса, са личним посветама краља Фердинанда - Хиландару. (Слике женске у манастирима светогорским нигде се нису вићале - по уставу светогорском.) Бугарска, да не би изгубила игру, послала је, као вазална држава, свога трговинског агента Атанаса Шопова из Солуна (иначе окретног човека) у Зограф, бугарски манастир у Св. Гори и ту је из Зографа радио преко Малешеваца да се овај аранжман поквари.

Али свађа између ових двеју група толико је већ достигла врхунац, да је један од ових Пиринаца, неки Гервасије, који је био главни економ манастирски, пришао Малешевцима да се не прими овај аранжман, а онда Пиринци нађу ђакона Алексија и овај из пушке убије Гервасија за издају. То унесе страх за једно извесно време међу Малешевце, а ми се пожуримо да дођу ови људи из Србије (по аранжману), и то: архимандрит Вићентије Крџић, Студеничан, доцније митрополит скопски, старешина манастира Сретења (Овчар), архимандрит Гаврило, старешина манастира Букова код Неготина, архимандрит Венијамин, старешина манастира Љубостиње, јеромонах Сава са свршеном полуопривредном школом и други - 13 њих на броју. У то време већ сам био толико напредовао у манастиру, да ме је монах Агатангел, секретар Сабора хиландарског, послао као свог питомца у богословију на Карељи.

Тада се добро пазило да у ту богословију не уђу Словени. Али с обзиром да је Хиландар један од четири манастира светогорска који држи једну четвртину печата протата светогорског, као највише светогорске власти, и чији је представник сваке четврте године главни прота (председник) протата (а то су манастири: Хиландар (српски), Св. Атанасије

(грчки), Ватопед (грчки), Ивер (грчки)); што је мој протежер Агатантел Грк, родом из Сереза, што сам Србин, а нисам Бугарин, а Грци нису имали никаква рачуна да Хиландар буде бугарски и да имају Бугаре у протату - Управа школе (грчка) донесе решење да ме прими.

За време живота у Хиландару спремао сам се помало из новогрчког језика, пошто се и у Хиландару и околним селима говорило грчки, а нарочито сам научио да грчки читам и пишем - истина неправилно, али сам знао. У Кареји сам становао у хиландарском конаку - метоху, који је доцније изгорео, до кога је Испосница Св. Саве. Ту живећи, о великим празницима и распусту ишао сам у Хиландар (Ваведеније, слава манастира, Св. Сава - ктитор, Ускрс). Стално сам био у коресподенцији са пријатељима и одржавао добру везу са манастиром.

У школи сам остао четири године. Тамо се учило грчки, старогрчки, историја Старе Грчке, Византије, Источноправославне цркве, Црквено право, Догматика, Етика, Филозофија (Перипатетика - шетајући - тако и историја) и грчко певање. Кад сам читао грчки, није се ни помишљало да нисам Грк. Професори су били учени људи - монаси, без чина. Хранио се сваки посебно - интерната није било. Ја сам добивао своје следовање из Хиландара, уз испосницу Св. Саве где је живео и антипросоп. (Представник манастира Хиландара - као посланик Хиландара у протату.) Имао сам своју собу за рад и становање. Вода је била увек првокласна. Напомињем да је Св. Сава, купујући место у Кареји за конак хиландарски, купио и извор карејски, који је био на земљишту хиландарском и одатле Хиландар још од Св. Саве воду продаје свој Кареји.

Кареја је седиште светогорске цивилне и црквене власти. Турску је представљао кајмакам агеонорос, што су Турци погрешно изговарали и писали ајнороздан кајмаками (начелник срески) за целу Св. Гору. Жандармерију су сачињавали хришћани у униформи грчке краљевске гарде, а плаћао ју је протат. То су били тзв. евзони, по народности сви Грци, и били су на служби свог старешине кајмакама. Турци су имали и царинике, који су обилазили пристаништа светогорска. Царински надзор био је врло слаб. Могло се увести шта се хтело.

На путу између Св. Горе и Кумице било је место звано Магали вегла (Велика стража), где је вршен преглед исправа - ма какво парче хартије од стране те жандармерије светогорске било је довољно да се прође. Стражари су долазили и у манастирску цркву без оружја. Запале свећу и излазе напоље и ван зидина манастира. Тамо су имали и свој конак. Кајмакам је био само гост. И он је оружје остављао.

С том дипломом имао сам право да будем учитељ, свештеник у Грчкој и да идем на више духовно образовање на Халки и на теолошки факултет у Атини. Кад сам завршио богословију у Кареји, стварно сам већ био формиран човек, иако ми је било свега 21 година.

ОДЛУКА ДА СЕ ПОСВЕТИМ СРПСКОЈ АКЦИЈИ У МАКЕДОНИЈИ УБИСТВО ТУРСКОГ ПУКОВНИКА У СОЛУНУ

Три ствари су за мене биле јасне: прво, методика, тј. да се ни једна ствар не може успешно завршити, нити очекивати њен завршетак, ако не постоји метод за њену обраду; друго, логичан закључак; треће, трпљење у обе ове варијанте, трпљење и стрпљење. Наоружан тим начелима, ставио сам себи у задатак да продужим високе богословске науке на Халци, или у Атини, и добро наоружан научно, да се ставим на расположење Србији за рад у Македонији. Решио сам, ако добијем стипендију из Србије, па и ако је не добијем, опет морам да идем на Халкис, јер сам се био навикао на свакојаке физичке радове и био сам намеран да физичким радом зарађујем себи хлеб, а слободно време да посветим науци. У то време већ сам био сарадник „Цариградског Гласника", чији је уредник био др Михаило Вукчевић, професор. Као доста познат човек из те хиландарске нове историје, одмах по свршетку школе 1902, месеца маја, дошао сам у Београд. Разуме се, пре тога добио сам препоруку од српског конзула у Солуну Ђоке Ненадовића (Крагујевчанина) за Министарство спољних послова. Ту сам препоруку донео овамо. Обећаше ми да ће да виде прво на Халкису и да ли могу да ми даду неку стипендију. Нисам био одбијен, већ ми је било дато једно обећање...

Из Београда сам се поново вратио у Хиландар. Затекао сам једно двадесет ученика из Српске гимназије у Солуну, који су тамо дошли на једномесечни одмор. Опет је, на интервенцију бугарске владе и трговачког агента Шопова, поведена од стране Малешеваца једна акција против Срба и против аранжмана са Србијом. Тако дође до једнога тежег односа између ђака-екскурзијанаца из Солуна и Малешеваца, јер су ђаци из Солуна имали ту и својих другова из Малеша и чудили су се како су ови тако антисрпски расположени. Међу тим ученицима из Солуна као свршени ђаци IV разреда гимназије били су: Серафим Крстић, син чувеног попа Стојана Крстића из Дримкола охридског, кога су Бугари пре неку годину мучки убили, а чије је убиство изазвало читаву узбуну у јавном мњењу Србије. Други је био Тодор Божовић, доцније чувен из Бомбашке афере из 1907. год. - на Цетињу; Миљан Радовић-Поповић из племена Куча из Црне Горе; Јевта Николић из Ресна, доцније адвокат у Скопљу, а сад у Београду. Они се у једној препирци са хиландарским Малешевцима потуку на мору и једнога Малешевца убију на месту, а другога тешко ране. Убијени се звао у калуђерству Теодосије. Ова тројица онда побегну и на неки начин - сувим, дођу у Солун, а одатле одмах у Београд, где су продужили школу. Серафим је доцније постао свештеник у Дримколу, после убиства његова брата Ставре Крстина, а потом постао прота и по ослобођењу председник Духовног суда у Охриду.

Како сам био присутан тучи, ови Малешевци оптуже мене као једног од саучесника у убиству, иако ту физичког удела нисам имао. Тако сам после туче отишао у Хиландар, и кад сам био овако оптуживан, морао сам да побегнем из Хиландара. Дошао сам на хиландарско пристаниште, и тамо ме је привремено сакрио шеф рибарства, монах, родом из села Галичника. Увече, кад се смркпо, ставио ме је на чамац и одвезао чак до Ерсофа. Ту сам се искрцао и одатле пешке, без ствари и игде ичега, продужио у Солун. Јавио сам се консулату и успео да возом дођем у Србију. Пасош сам имао, али у то време на пасошима није било фотографије.

Кад сам дошао у Београд, добио сам запаљење плућа и пошто нисам овде имао никакве могућности, и без познанства и пријатеља, решим онако болестан да одем кући у Бело Брдо. Тамо сам лежао три месеца. Том приликом, регулишем своју војну обавезу у Аустро-Угарској и добијем аустроугарски пасош. Са тим пасошем, који је доцније обнављан, служио сам се за све време свог боравка и рада у Турској. Служио сам Србији, али кад год сам запао у какву неприлику, нисам хтео да доводим у незгодан положај српске представнике у Турској, јер сам са њима сарађивао, већ сам се одмах пријављивао као аустроугарски поданик и остављао Аустријанцима да они расправљају са Турцима ствари око мене.

Благодарећи, или не благодарећи, томе пасошу, фебруара 1903. год. вратим се у Солун, са намером да видим одатле куд ми је боље да идем - у Халкис или Атину. Пошто сам знао бугарски савршено, у Солуну сам се често виђао са Бугарима и свраћао у једну бугарску књижару која се звала „К. Самарџијев и Ко.", а држао ју је Коне Самарџијев, родом из Прилепа.

У то су у Солуну наступили мартовски догађаји, а то је бацање бомбе на француски пароброд у солунском пристаништу, а затим подметање експлозива под Ошоман и Салоник банку - само експлозија је дејствовала код Салоник, а код Охпоман банке није успела. Ове бомбе и експлозиве бацили су чланови бугарско-македонске организације „Маћедонско-одринска револуционарна организација". Са тим људима - атентаторима, не знајући ко су и шта су, виђао сам се у тој књижари код Самарџијева.

Турци, разјарени догађајем, отпочну рацију против свих оних који говоре словенским језиком, а предвођени од Грка и Јевреја; од Грка зато што је то било дело бугарско, а од Јевреја што је у Салоник банци био чисто јеврејски капитал. Како сам био запажен у тој књижари, то и мене потражи полиција. Становао сам у једној јеврејској кући, близу Агија Тријада (Света Тројица). И Јевреји код којих сам становао, кад сам дошао у стан, рекоше ми да сам им сумњив.

Кад су ми то рекли моји домаћини, ја се уплашим да ће ме они предати властима. Сутрадан после атентата напустим стан, опет остављајући оно ствари што сам имао, и одем у српски конзулат. Конзул ме није могао примити тако рано (око девет часова) јер је спавао, те одем код каваза (чувари, пратиоци конзула - турски поданици сви од реда, Арнаути Тоске из Епира - епириоти). Кавазе су имали сви страни представници у Турској. Ту од каваза Фехима узмем једну добру каму - дао ми је радо јер је имао неколико - и метнем је у џеп од капута. При изласку из конзулата сретнем вицеконзула Панту Гавриловића, који ми каже:

„Конзул је много љут на тебе, прво зато што си се вратио у Солун, а знаш за ону хиландарску аферу, и сваки час можеш због тога да будеш ухапшен, а друго, што си се дружио са Бугарима на које је повика у Солуну и у целој Турској, и тиме доводиш и наш конзулат у неприлику."

Ја му одговорим да се они ништа не брину, да сам пунолетан и да њих уопште неће довести ни у какву незгодну ситуацију.

Тако, прилично нерасположен због непријатна пријема и сусрета у конзулату, кренем у забачене турске махале испод Једикуле и почнем да шалабазам тамо по тим улицама, где није било никакве нарочите потере као што их је било у центру града. Изненада, одједном око 11 пре подне истог 27. марта испред мене из једне споредне улице искрсну један жандармеријски пуковник. Не знам да ли сам му био сумњив, тек он ме позове к себи и ја му приђем. Он је стао уз једну капију, наслонио се на њу, извадио корбач и почео да псује турски: шта ћу ја ту, и, на своју несрећу, подиже корбач да ме удари. Кад сам видео да ће ме ударити, не мислећи много и не верујући да ће неко моћи ни за шта невиног да ме удара корбачем, махинално извадим ону каму и страховитим замахом ударим га у груди и заријем кроз њега ону каму у врата - закујем га за капију. Даље ништа више нисам видео. Каму оставим. Десна ми је рука била мало окрвављена. Онда одатле, опет кроз те кривудаве улице, спустим се у Зејтинлик и ту сам седео цело после подне, крију̂ћи се по жбуњу и маслињацима.

Ту у Зејтинлику, где је била бугарска унијатска богословија и епископ, натера ме невоља да предвече, док још капије манастирске нису биле затворене, уђем у тај бугарски унијатски манастир. Никога тамо нисам знао. Само ми је у несигурном сећању било име епископа Епифанија. Кад сам ушао, опколе ме калуђери и свештеници унијати питајући ме шта тражим. Ја им кажем да тражим владику Епифанија. Одговоре ми да он није ту, али да је ту његов заступник коме могу рећи шта желим. Одведу ме до некога старешине манастирског, или и сам не знам шта је он тамо био, и пошто сам беспрекорно говорио бугарски, кажем му да су ме турске власти осумњичиле за атентат и да ме траже, и молим да

ме сачувају два-три дана, па ћу са страним пасошем после лако да побегнем. Кад су видели да нисам нека варалица или пробисвет, задрже ме три дана у манастиру. После три дана, навуку једно поповско одело на мене.

Долазила је нека аустријска лађа „Медија". Изваде ми карту за Пирej. Тако у оном поповском оделу уђем у аустријску лађу. Пошто сам имао аустријски пасош, био сам обезбеђен. И тако дођем у Пирej где изађем из лађе.

Прошао сам неколико дана кроз Атину. У Атини је било велико узбуђење због тих догађаја у Македонији. Једна општа мржња на све Словене, почевши од Руса па до краја.

Видим да то нису прилике да бих у Атини могао ма шта да учиним за себе под утисцима да се Македонија измиче испод грчких руку. Тако сачекам долазак друге аустријске лађе, која је ишла у Фијуму (Ријеку) и Трст. Извадим карту до Фијуме и дођем тамо. Али се ту побојим аустријских власти, да не дође до неког новог испитивања, те поново узмем карту за један брод из тзв. Угарско-хрватске пловидбе - до Котора. (Још када сам пошао у Фијуму, бацио сам поповско одело.)

Дођем у Котор и одатле се пешке упутим на Цетиње. Тамо сам стигао крајем априла 1903. год. и седео премишљајући шта ћу и куда ћу, све до убиства краља Александра Обреновића (29. V 1903. год.). Кад је ово убиство објављено и извршен избор кнеза Петра Карађорђевића за краља Србије, на Цетињу су биле велике свечаности.

На Цетињу решим се да идем у Македонију.

ИЛИНДЕНСКИ УСТАНАК 1903.

На описивање овога догађаја исувише је утрошено хартије и мастила. Биле су две тенденције, а један циљ. Прво, да се докаже да је у Македонији бугарски народ, а друго, да је тај народ створио револуцију да би се спасао турскога ропства и да би се припојио Бугарској. Али, у случају ако то буде немогућно одмах, онда да се добије аутономија Македоније, која би била привремена, управо, то би била једна етапа за потпуно уједињење Македоније са Бугарском.

Како је дошло до овога устанка, и то баш 1903. год.?

Идеју да се Македонија прикључи Бугарској дао је гроф Игњатијев, у чувеном Сан Стефанском уговору од 1878. год., закљученом између Русије и Турске после победе и преласка Руса преко кланца Шипке у Тракију. Бугари су овај руски захтев усвојили као сопствени и једноставно прогласили све заостале Словене у Турској за Бугаре.

(Код словенског живља на простору Македоније, све до почетка овог века, нема јасно изражене самосвијести о свом националном припад-

ништву; вјерско опредјељење је истовремено и национално. То је важило за највећи део становништва, што не значи да није било предела гдје се српска осјећања нису отворено истицала. После успоставе бугарске Егзархије у Цариграду 1870. г. становници ће се опредјељивати, било за бугарску (већином) или грчку цркву. Дјеловање српске цркве је било забрањено од турских власти. Јован Цвијић је почетком овог вијека јасно уочио да је тамошњи свијет национално „клизав", односно, вели он, они ће бити оно што буду они који овладају њима, било Срби, било Бугари. Иначе, након несрећног српско-бугарског рата 1885. г. бугарска политика и деловање на македонски живаљ, у смислу његове асимилације, попримају врло агресивне облике и размере.)

Имајући уза се бугарску егзархију у Цариграду, са њеним привилегијама, а помогнути мржњом словенског становништва у Турској против грчких владика, Бугари су искористили неприлике које су настале за развој српских школа после Српско-турског рата 1876-78. год., па су свуда наместо српских, отварали бугарске школе. Ове школе, којима су управљали Бугари, слале су своје ученике, углавном из најбогатијих градских породица, у Бугарску где су настављали школовање у грађанским и војним школама. Тако је у току 15-20 година створен један велики кадар школованих Македонаца, од којих су официри остали у бугарској војсци, а просветни радници враћани у Македонију да продуже бугаризирање заосталог словенског становништва у Турској.

(Године 1886. Бугарска поставља као свој главни, стратешки политички циљ присаједињење Македоније, у чему је имала и подршку Русије, разумије се, из њених политичких интереса. Бугарска ради свим средствима на томе да организује немире и побуне на том простору, како би се пред свијетом показало да се ради о бугарском живљу под Турском. Македонци су тиме доведени у позицију између чекића и наковања, између Бугарске и њеног тероризма, и турских репресалија. И по Србији се након 1886. г. организују јавни протести, а исте године се формира и удружење „Св. Сава", с циљем конкретнијег српског деловања у Македонији.)

Први кружоци, касније названи комитети, почели су се организовати по касарнама. То су били богати официри из Македоније и Бугарске. Овај рад доцније је пренесен и на турску територију. Покушај од 1895. год., такозвани Пиринski устанак, пропао је. Многи који су били ухапшени у вези с тим устанком били су помиловани 1897, кад је за време грчко-турског рата бугарски књаз Фердинанд долазио у Цариград и, за своју неутралност, добио пет владичанских места у Македонији и амнестију за све политичке кривце „Бугара" који су лежали по разним затворима у Турској. Овом амнестијом користили су се многи, али су Бугари постигли један политички циљ доказујући како су турски затвори били

препуни „македонских Бугара", који су за свој рад на уједињењу са Бугарском били осуђивани у Турској. С друге стране, доказивали су народу у Македонији да је Бугарска та снага и сила која се брине о њима.

Не може се рећи да Бугарска није ништа постигла тиме. Многи Срби користили су се овом амнестијом. Једини, можда, међу многима који је то одбио, био је Мицко Крстић, родом из села Латова, среза поречког, један од вођа тзв. Брсјачког устанка који је вођен против Турака 1881. и 1882. год. Он је одбио да изиђе из затвора зато што се амнестија односила на Бугаре, а он је родом из места у коме нема Бугара, и за време кад се он борио против Турака у целом том крају нико није ни знао за Бугаре. Тако је Мицко и даље остао у затвору чекајући да и за Србе дође нека амнестија...

После тог устанка, Бугари су створили још неколико афера по македонским градовима доношењем свога оружја, од којих је најчувенија била такозвана Виничка афера. Све то скупа није било довољно да покрене Русију, Аустро-Угарску и остале европске силе да затраже од Турске аутономију Македоније и да Бугарску одреде као „чувара реда" у таквој једној аутономној Македонији. Требало је створити нешто јаче и бучније него што су то ове афере у неколико градова Македоније.

Требало је спремити један устанак, и отпочеле су припреме. Цела Македонија је била подељена на округе и рејоне. Постављени су руководиоци за округе и рејоне од цивилних лица, који ће вршити организацију, а образоване су и наоружане чете, предвођене од окружних и рејонских војвода, који су крстарили по Македонији и раздавали оружје народу, али су му зато наплаћивали новац за сваку пушку, узимајући за њу барем двапут више него што је стварно вредела.

Иако је овај рад био веома интензиван, још је било далеко од тога да је народ спреман за неки општи устанак.

Догађаји су натерали бугарску владу да убрза овај устанак. Први разлог за то дао је гроф Ландсдорф, руски министар спољних послова, који је посетио Софију и Београд и најозбиљније препоручио, и једнима и другима, да учине све са своје стране да се одржи мир на њиховим границама према Турској, и да Русија неће трпети никакве буне у Турској које би изазвали суседи - Бугарска и Србија. Други повод за то био је догађај од 29. маја у Београду, кад је, после убиства краља Александра Обреновића, а по жељи српског народа израженој преко Народне скупштине и Сената, изабран за краља Србије кнез Петар Карађорђевић, чија су два сина, пре тога догађаја, била, по наредби руског цара, примљена на школовање у Русију. Из тога факта извели су Бугари закључак да се направи што пре неред у Македонији и да се из тога нереда, као једино решење, створи аутономна Македонија са бугарском администрацијом и са њеном војском и официрима, а после би се поновио случај

из 1885, кад је источна Румелија прокламовала уједињење са Бугарском, иако су томе биле противне Русија и остале силе, потписнице уговора донесеног на Берлинском конгресу. Овај успели преседан стално је био пред очима бугарских управљача, те су плански радили све у томе правцу да се дође до једне врсте аутономне Македоније, а за њено укључивање у Бугарску метод је већ постојао. С обзиром на ново стање у Србији, била је за њих добродошла и та околност што је Енглеска прекинула све односе са Србијом, а Аустро-Угарска уопште није трпела династију Карађорђевића.

Да би одбацила са себе сваку сумњу да је она потпиривала буну, а и да би доказала како је бугарски народ на десној обали Вардара сав за Бугарску, било је одређено да се устанак подигне на десној обали Вардара, углавном у Битољском вилајету. Тако су почеле припреме за овај устанак.

Ја сам, сасвим случајно, испао као неки учесник у припремама за овај тобожњи устанак, јер сам се нашао у Солуну у време кад је тамо извршен атентат на један француски брод и на једну банку.

Да тај устанак није хтео ни желео народ, знао сам добро, али су њега завели бугарски агитатори на кланицу и донели му патње и несреће које за дуго година није могао да поправи, а отерао је неколико хиљада Македонаца у Америку, да тамо својим радом зараде колико је било потребно да поправе све оне рушевине и све материјапне штете које им је турска војска причинила.

(Трбићево виђење Илинденског устанка 1903. г. у пресјецима спољно-политичких пројекција и констелацијама унутрашњих односа снага и могућности, засновано је на врло зрелим и логичним резонима. Као активни национални радник и родољуб, Трбић је очигледно већ тада изврсно познавао све битније чињенине македонског комплекса унутар Турске, као и сву изукрштаност интереса трију сусједних балканских држава: Србије, Бугарске и Грчке, у вези са будућношћу Македоније.

Из његовог казивања, не само обичан читалац, него и историчар, чак стиче једну сасвим нову и другачију предоџбу о Илинденском устанку, у односу на још увијек важећа историографска знања, која су усвајана као научно верификована и вјеродостојна. То, наравно, не значи да и Трбићевим опсервацијама и тврдњама о овом догађају треба априорно прилазити без објективног критичког односа.)

Македонски комитет је био подељен на два дела: на „врховисте" и на „централисте". На челу врховиста био је генерал Гончев, а на челу централиста Борис Сарафов и Гавранов. Врховисти су били за то да се, у случају успеха са разним бунама у Македонији, ова покрајина одмах прикључи Бугарској, а централисти да се тај циљ постигне постепено посредством евентуалне аутономне Македоније. И један и други задатак

овим организацијама био је постављен од стране бугарског двора и бугарске владе, да би се могао искористити сваки погодан случај који би наступио у току саме побуне, или као њен резултат.

Тврђење да је македонски устанак од 1903. год. дело македонског народа неистинито је од првог до последњег слова. Овај устанак припремали су бугарски официри, генерал Гончев, пуковник Јанков, пуковник Протогеров, са још много других официра и подофицира, од којих су многи чисти Бугари из Бугарске. С друге стране, овај устанак су припремали Борис Сарафов, Петре Тошев, Ђорђе Петров, Дамјан Грујев, Петар Поп-Арсов и још неки други, који су сви, сем Бориса Сарафова, били професори бугарских гимназија или бугарски учитељи.

Сва преписка у међусобном саобраћају између појединих комитета, градских и сеоских, као и са Централним комитетом у Софији, вођена је на бугарском језику, па и говори за време организовања сељака или грађана, вођени су на чистом бугарском језику. Цела организација и цео њен рад био је само у једном правцу: по сваку цену припојити Македонију Бугарској.

Ако је међу овим људима и било некога који је мислио да Македонија заиста треба да остане аутономна, а не део бугарске државне територије, то су били изузеци који своје мишљење нису смели да изјаве. Сви су били дисциплиновани и имали један заједнички циљ, који им је био постављен из Софије.

Дан устанка био је одређен за 20. јули, по старом календару, 1903. год. За главно место устанка изабрана је варош Крушево, 30 километара западно од Прилепа, која се налази на висини од 1280 м (центар вароши, а горњи део је још виши). Ово је једина варош у Македонији у којој не живи турско становништво. То је био, у прво време свог оснивања, један збег у који су се склонили Куцовласи, добегли из Москопоља, Грамоста и Гребена од зулума Али-паше Тепеленија, и једног броја из племена Мијака, који су добегли из дебарског краја од зулума других Арнаута. Ту, у тој вароши, постојала је једна мала војничка посада од двадесет и неколико турских војника, поштанско-телеграфска станица и једна жандармеријска станица од шест жандарма. Тако, у целом Крушеву није било више од 30 душа Турака. До вароши, високо горе, у планини, допирао је само један мало бољи каравански пут који је долазио из Прилепа и преко кога се место Крушево снабдевало свима потребама. Сви остали путеви који су водили у Крушево били су обичне планинске стазе.

У Крушеву је организатор био Никола Карев, бугарски учитељ у томе месту, а родом из Крушева. То је био болешљив човек и лева рука му је била полусасушена, јер је имао туберкулозу у костима. За овај устанак и напад на Крушево, у самом Крушеву беше организована једна месна чета коју је водио Пито Гули, родом из Крушева, по народности Куцо-

влах, а по занимању калајџија. Имао је са собом преко двадесет људи из места. За напад на Крушево био је послат из велешког среза Иван Алабак, родом из села Ораовца код Велеса, бугарски војвода Ћурчин Наумовић, родом из села Сланско из Пореча, Блажо Белинац из села Бирина код Крушева и Андреја Динков, из Јениџе Вардара. Свега беше окупљено за напад на Крушево, и то у селу Бирино, 240 људи, а у Долње Дивјаци око 130-150 људи. То је била сва сила која је требало да заузме Крушево.

Ови који су дошли из Бирина, њих 240, наишли су на саму касарну у којој је био 21 војник. Касарна је била сазидана од тврда материјала и налазила се као последња зграда на доњем крају Крушева, изнад самог потока који је пролазио кроз село Крушево и делио Крушево на два дела. Кад су устаници напали на ову касарну, војници су почели да се бране, па кад су видели да су опкољени од много људи, сишли су доле и пробили зид изнад самога темеља, па су тако, кроз тај отвор, један по један, излазили и тако се спасли сви, сем једнога војника који није хтео да иде кроз поток већ је изишао лево на пут и пошао путем наниже. На томе путу била је постављена устаничка заседа и он наиђе на ту заседу, а она је припуцала и на месту га убила.

За то време, ова друга чета из Долњо Дивјаци опколила је такозвани уђумат (државна зграда) где је била поштанско-телеграфска станица и жандармеријска касарна. Управник поште предао се заједно са својом породицом, као и још неке жене турских жандарма. Жандарми су дали отпор. Кад је уђумат запаљен, жандарми су се предали, али су сви били одмах, на лицу места, убијени. И тако је Крушево било очишћено од Турака и „ослобођено".

Одмах затим образован је одбор у Крушеву на челу кога је био Никола Карев, који је изнео црвену заставу и позвао народ да положи заклетву. У своме говору истакао је да је устанак почео у целој Македонији, али је изјавио и веровање да је бугарска војска спремна на граници и да се сваког часа очекује да ће она умарширати у Македонију. После ових његових речи сви Цинцари, који су у ствари тада представљали већину у тој вароши, а затим Срби, још пре него што је говор и био довршен, почели су се растурати уз протесте да је ово „бугарска ствар". Али све то није помогло, јер су сви морали да износе храну и да дају паре да би се подржао устанак. Устаници су били распоређени око Крушева бојећи се да не упадну наоружани башибозуци из арнаутских села, који су могли сваког часа да уђу у Крушево. За одбрану Крушева одмах је поручено да се направе два трешњева топа. Овај посао примио је на себе неки Ставра Борјар са својим сином, који су били ковачи у Крушеву. Они су, заиста, направили два топа од сувог трешњевог дрвета и добро

их оковали. Али приликом употребе, један топ се одмах распао, а други су узели Турци и као неки трофеј послали у Цариград.

Из разних анегдота о ослобођењу Србије знало се да су Срби, у почетку, правили трешњеве топове, па су и они у Крушеву замишљали да и ту може да их послужи срећа са трешњевим топовима. Међутим, стварност је била сасвим другојачија. Док се ово радило у Крушеву, устаничке чете дошле су у сукоб са турском војском у охридском, преспанском и демирхисарском срезу. На челу чета у охридском крају био је бугарски потпоручник Давидов.

Народ је у ствари био голорук. Оно мало пушака што је било, то су имали четници. Али да је то био један мален број може се најбоље видети из тога што је на Крушево, као на главни циљ, напало свега око 400 људи, и то наоружаних свим врстама застарелог оружја, међу којим је било пушака званих „кримки", тј. руских пушака из Кримског рата. Затим грчке пушке „догра", једнометне, са црним барутом, турске пушке система „Мартин", једнометне које су Турци употребљавали у рату 1876-78. год., и известан број бугарских пушака система „Манлихер". Турска војска имала је брзометне Маузерове пушке 7,5 мм.

Ова борба и недовољно организована, а још мање озбиљна, наносила је устаницима пораз за поразом. Где год су дошли у сукоб са турском војском, одмах су устаници били разбијени и растерани.

За време ове побуне из Бугарске је дошао Борис Сарафов са својим штабом и око 200 душа које су га пратиле. Он је прешао Вардар и дошао у планину више села Степанци, где су сељаци изнели казане, клали стоку, пекли хлебове и хранили ове људе који су дошли из Бугарске. Сарафов је примао с времена на време веома ретке извештаје, који су му слати из побуњених крајева.

Извештаји су били све гори од горег. У срезовима где је био устанак, па и даље - око Лерина и Костура у чијој је околини био пуковник Јанков, турска војска палила је села, а турски и арнаутски башибозук вршио је насиље, пљачкао и односио све што се могло понети. Турска влада одредила је Етем-пашу да руководи турском војском која је имала да угуши устанак. А за повраћај Крушева био је одређен Бахтијар-паша, командант дивизије у Битољу.

Бахтијар-паша је повео 7-8.000 војника и осам топова и пошао да поврати Крушево. Бугари су направили велику рекламу заузећем Крушева. Софија је јављала Европи да је бугарски народ у Македонији дигао устанак и да је „победио" турски „гарнизон" у Крушеву и заузео велику и богату македонску варош Крушево.

У ствари, Крушево је тада имало око 15.000 становника, а њени вредни печалбари направили су лепе куће са доксатима и прозорима, тако да је то заиста била најлепша варош у Турској. Кућа браће Ничота, који

су имали своју радњу у Смедереву, била је у Крушеву један, може се рећи, двор. То је била кућа од тврдог материјала, са преко 20-30 оџака. Више од 50 соба било је у тој кући, и један амам (купатило) за домаћу употребу. Све цинцарске куће биле су изнутра снабдевене намештајем, донесеним из Солуна, али, углавном биле су чувене по томе што је свака имала много израђених ћилимова и других вунених ствари, да је о томе знала цела околина од Крушева до Прилепа и Битоља. Да не би Крушево пострадало, грчки трговци и грчки митрополит замолили су Бахтијар-пашу да не пали Крушево.

Бахтијар-паша примио је два битољска трговца, родом из Крушева, да иду са њим и да позову Крушево на предају, дајући им реч да ће, ако при његову уласку у Крушево не буде отпора, Крушево поштедети од сваке пљачке и контрибуције. Кад је Бахтијар-паша дошао у село Кривогаштане, удаљено 13 км од Крушева, послао је ова два битољска трговца да иду у Крушево и да им саопште да се предају без борбе, ако желе да сачувају Крушево од коначне пропасти.

Чим су ови трговци стигли у Крушево, стража их је прихватила и одвела Николи Кареву, који је тада био председник револуционарног одбора у Крушеву. Никола је одбио ово посредовање и одговорио да ће бранити Крушево. Није ми познато да ли су озбиљно мислили да могу одбранити Крушево од јаке турске војске, која је била само неколико километара далеко од Крушева, а уза се водила и артиљерију од осам оруђа. Све ово било је познато Николи Кареву од два трговца, родом из Крушева. У самом Крушеву скупљали су све направе које су биле од туча, калаја и олова, па су од тога правили ђулад (гранате) за своје „топове".

Овај разговор између изасланика Бахтијар-паше и Николе Карева брзо се разгласио по целој вароши. И настала је паника. У прво време дознало се да ће бити бомбардован горњи део вароши Крушева који је насељен Словенима, па су грађани из тога краја почели да носе све што су могли понети из својих кућа у доњи крај вароши, који је био искључиво цинцарски. Тако је доњи крај вароши био претрпан стварима. То су биле махом мекане ствари, вунене и памучне. Тако је прошао тај дан и цела ноћ.

Сутрадан рано, војска је почела да опкољава Крушево. Око подне почело је наступање. Чим се појавила пешадија, устаници су почели да се бране, али то је трајало кратко, јер је турска артиљерија почела да гађа Крушево. Чим су пале прве гранате, свет је почео да бежи. Југозападно изнад самог Крушева беше велика букова шума која се звала Корија, и свет је почео да се скпања тамо, тако да је, за кратко време, Крушево било потпуно испражњено од својих становника.

Топови су бацали гранате на Крушево и тукли једну позицију за другом, где су се налазили утврђени устаници. Наступању војске, чете су се повукле. Једни су побацали пушке и помешали се са онима који су у збегу; други су побегли из Крушева према Поречу, где су биле густе букове шуме, а то је био једини пут који је тада још био слободан.

Последњи од свих беше се повукао Пито Гули, крушевски војвода. Он је одступао до места званог Мечкин камен, око три километра западно од Крушева, где су га Турци потпуно опколили и целу чету, заједно с њим, уништили.

У тој борби око Крушева погинуло је свега шест турских војника и око 10-12 устаника. На месту погибије Питу Гули, пало је око 30 Турака и 20 устаника са својим војводом Питом.

Кад је турска војска почела да наступа са свих страна у Крушево, наишли су и на онај збег у Корији. Једна жена је тада привезала велики бео чаршав на мотку и почела из свег гласа да виче: „Теслим, паша!" (Предајем се, паша). Тада је командант те групе наредио свима да изађу на горњи крај Крушева, на место звано Гумења (Гумна). Наређено је да се убије ко год се нађе у вароши. То је наређено војсци и башибозуку, али башибозук је био из околних арнаутских села. Бахтијар-паша је познавао добро Крушево и знао је да је горња махала звана „бугарска" углавном сиротињска и да ту нема шта да се опљачка, а доња махала, у којој су живели Цинцари, била је богата и пуна свега и свачега. Зато су Турци почели да пљачкају и пале тај доњи део вароши насељен становништвом које није нимало било одушевљено устанком, а најмање оваквим којим се, по општем сазнању, управљало из Бугарске.

У централном делу вароши била је грчка православна црква Св. Никола; била је богата и у њој су се налазила многобројна кандила од чистог злата и позлаћена сребра, иконе окована златом и многе ствари у олтару које су биле све од чиста злата. Све су то Турци опљачкали па су тако опљачкану цркву запалили. То исто је снашло и сав доњи крај вароши. Све су куће од реда биле опљачкане, запаљене и изгореле. Рачуна се да је тада у Крушеву опљачкано и изгорело око 4.000 кућа. Крушево је горело неколико дана.

Бахтијар-паша је наредио да се народ премести са места званог Гумење и да дође на место звано Корија, али тамо где није било шуме већ чист простор. Ту је паша тражио да му се издаду они који су подговорили народ да диже устанак. Ту је издвојио њих дванаест као коловође, везао их и повео са собом.

Лозан, бакалин из Крушева, родом из села Цер Демирхисара, по наредби Бахтијар-паше поливен је петролеумом и запаљен пред светом на месту званом Гумење. Његове синове Тирчу, Тоде и Ђорђа, везане су одвели и убили у Марковом граду. Њихови гробови знају се у овом

граду, на гробљу код цркве Св. Тројице. Било је изгорелих и по кућама. То су били они који услед слабости и болести нису могли побећи из кућа.

После тога, народ је почео да се враћа на згаришта носећи са собом само оно што су понели испод пазуха бежећи од својих кућа. И Крушево, које се до тога времена звало „сребрна варош" постало је сада „изгорела варош". Њени становници (Цинцари) побегли су у Битољ, Скопље, Солун, а неки у Египат. Неки, који су били Бугари, побегли су у Софију, а Крушево је спало на 5-6.000 становника.

Турци су у року од 20 дана угушили сваки отпор у Битољском вилајету: запалили преко десет села и још толико опљачкали; извршили масу насиља и силовања тако да је овај несрећни подухват бугарске државе имао најстрашније последице у Битољском вилајету у Македонији.

Народ је листом устао против овога бугарског злочина и прилазио Србима, јер је увидео да му Бугари раде на пропаст и траже од њега жртве, да би од тога само Бугарска добила користи. Тако су Бугари од овог устанка направили велику рекламу у Европи, свој циљ нису постигли јер је Турска брзо угушила сваки покрет који у ствари, и у својој суштини, није ни био изазван од самог народа, већ је угарак донесен са стране, и он није могао ни да задржи у себи ватру за дуже време. На место аутономне Македоније дошла је споразумна европска реформа која је, иако није донела неке битне измене у овим турским провинцијама, ипак је Бугарску удаљила много више него до тада од свога циља, то јест да посредством једне аутономије у Македонији награби за себе целу Македонију без своје капи крви и без материјалних издатака, јер су Бугари преко својих комитета у Македонији извукли неколико пута више новаца, него што је коштала ова припрема за тзв. Илинденски устанаку Македонији.

Борис Сарафов, кад је видео да је Европа остала непомична и да се није дала овом приликом преварити, вратио се са целим својим штабом у Бугарску, као и многе војводе које су овај устанак водиле.

Као највећи херој у овом устанку остао је све до данас Пито Гули из Крушева. Њега су прославили као националног хероја у целој Бугарској, јер су прави Бугари, и овом приликом, „извукли своје главе" и однели их у Софију.

Овај устанак имао је тешке последице по српски народ у целој Македонији, а нарочито у Битољском вилајету. Одмах после неуспелог устанка, Бугари су почели успешно убијати Србе. У сваком срезу направљен је списак свих оних Срба које треба поубијати. (После 1894-5. године долази до расцепа унутар бугарско-македонске организације ВМРО, што условљава поплаву терора бугарских „комитација" над грчким и српским поповима и учитељима; над Србима поготову, што има за последицу одбојност народа према бугарској егзархији и попитици. То ствара шансе

за одговарајућу српску противакцију, али је Краљевина Србија још увек слаба, а и без спољне подршке, што је чини превише опрезном за енергичније активности.)

Убиства су почела. Убијени су поп Никола Наумовић из села Врбјана, Анка Петра Димитријевића из Прилепа, која је погинула бранећи свог оца Петра који је том приликом рањен, Тодор Поп-Антић, рањени: Петар Коларевић и Милан Ковачевић. Доцније су убијени Илија Поп-Антић и Иван Џамбазовић - сви из Прилепа, а то је Битољски вилајет. Поп Стојан Крстић из Подгорца (Дримколе) такође је убијен. Из Кичева је убијен Крста Пејовић; из Битоља Михаило Хаџи-Поповић, Риста Наумовић из Ћевђелије, Андреја Ванђеловић из Солуна, Хаџи Језекиљ, игуман манастира Лешка код Тетова, Јевтимије Лешниковић и поп Зарије из Томиног Села, Софроније Наумовић и Стојан Костић из Крушја, Иван Гојковић из Рамног, Цветко Петровић из Девича - ово су све српски учитељи родом из Пореча, побијени после неуспелог устанка у Битољском вилајету, а пре сваке српске акције која је отпочела у виду самоодбране у време кад су Бугари заводили београдске политичаре и говорили им о своме „братству", а београдска влада противила се свакој акцији самоодбране која се, услед ових убистава, почела нагонски јављати код српског народа у Македонији.

Кад је у Скопљу извршен атентат на Јевту Фртунића, српског учитеља, на ножу који му је остао забоден у леђима била је привезана једна цедуља на којој је писало: „Смрт на враговете!" Овај атентат извршио је Вељко Мандарчев, баштован из Скопља, који је пребегао у Бугарску, а из Бугарске дошао у Србију где су му дали чету и произвели га за војводу. Он целу ову чету разоружа и побије у околини Скопља!

У исто време погинуо је у Ораовом Долу, у срезу велешком, српски свештеник Анастас Чуре и српски учитељ Петар Баљешевић. Тако су сада српски прваци, српски учитељи и свештеници у Македонији морали својим животима да плаћају неуспех бугарског подухвата, да помоћу убаченог угарка у Македонију добију Македонију и да прошире Бугарску на запад до оних граница које су им били обећали Руси у Сан Стефану.

Последица тога несрећног устанка биле су веома тешке. Народ је остао без својих домова и без потребног одела и постељних ствари, а зима се приближавала. Многа добротворна друштва из Европе послала су своје чланове са разним поклонима да колико-толико помогну невољнима. И Србија се тада придружила осталима, па је прикупила једну велику количину одела, рубља и топле ћебади и упутила једну мисију на челу са госпођицом Надеждом Петровић, сликарком, у Битољ. Ова српска добротворна мисија делила је прикупљене поклоне не питајући пострадале јесу ли Срби или Бугари. Јер они су, за ту српску мисију, у томе моменту били само страдалници.

Тако је почео и тако је завршен овај Илинденски устанак у Македонији.

Овде могу још рећи само неколико речи: кад год је Бугарска покушала - а она је то увек чинила - да докаже да је овај устанак македонски, и све што је доцније послужило као темељ за развој македонске народности, све је стварано само у једном циљу, да се Македонија присаједини Бугарској, - све је то била једна неистина!

Од постанка бугарске самосталне цркве у Цариграду, која је имала велике привилегије у Турској, нарочито у погледу отварања школа, она нигде није отворила ниједну македонску школу, нити је ма ко од тих Македонаца радио на саставу македонске азбуке, нити је учињен ма и један корак у правцу признања македонске народности као посебне целине у породици Јужних Словена. Све што је дошло из Бугарске, или из бугарске егзархије у Цариграду, било је чисто бугарско и имало је само један циљ: да цела Македонија, без обзира на њен етнички састав, припадне Бугарској. Зашто су Бугари вршили ову мистификацију?

Ми, Срби, никада се нисмо претварали ни пред становништвом у Македонији, ни пред иностранством, да желимо нешто друго, већ само да ослободимо своју браћу у Старој Србији и Македонији и да се сви ујединимо. Ми смо то своје право заснивали не само на историјским чињеницама, већ и на чињеницама које су увек биле очигледне. Српска мисао и српски дух није престао ни једног часа да се осећа као један важан чинилац у Македонији.

Зна се историја о обнови Србије од 1804. на до 1912. год. Познате су све препреке које су чињене Србији за њену политичку акцију у Турској, а исто тако и сва она предострожност коју је тако стриктно завео још кнез Милош Обреновић, да се ништа не предузме у Турској даље од тадашње српске границе, да се не би изгубило и оно што се има, а које се морало чувати као квасац за будућност. Затим, познато је да су још 1876. год. затворене све српске школе у Турској. Познато је да нам Турци нису признавали народност, иако добро знају да су на Косову ратовали са Србијом и тада од Срба отели ове земље, где им је на Косову погинуо један од најзнаменитијих њихових освајача султан Мурат I.

Све су то биле препреке за један колико-толико слободан развој Срба у Турској. Али кад су у деветој деценији XIX века турске власти почеле давати дозволу за отварање српских школа, ове школе су одмах почеле ницати на све стране - у Велесу, Прилепу, Кичеву, Битољу, Охриду, Штипу и по свим осталим градовима Македоније. Није била ни једна зграда у тим местима довољно пространа да може примити сву ону децу која су била пријављена да уче српску школу.

На то су Бугари одмах увели терор и почели убијати све оне српске прваке који су, по турском закону, за отварање школе морали дати

гаранције турским властима да ће дотична школа, коју он на своје име отвара, радити у духу турског просветног закона. То су биле тзв. мутевелије. Они су били прве жртве бугарских терориста, који су хтели да на овај крвави начин спрече отварање српских школа. Али убиства ових људи, као и српских учитеља и свештеника, нису могла да спрече развој српске мисли и српске идеје у тим крајевима.

Јаки су били тамо српски темељи. Биле су то традиција и песме о Краљевићу Марку, које су разносили и препевали гуслари по целој Македонији, а њихов центар био је у Прилепу, у Марковом Граду, који се, до ослобођења 1912. год. звао „варош".

Поред тих сталних усмених подсетника о српској држави и њеним владаоцима, ова земља пуна је монументалних споменика које су подизали српски владаоци, почевши од Стевана Првовенчаног па до последњег Немањића, цара Уроша и његове мајке царице Јелене. То су: манастир Св. Ђорђа код Старог Нагоричана, сазидан од краља Милутина почетком XIV века. У овом манастиру сахрањен је бугарски цар Михаило, који је погинуо у бици код Велбужда 1330. год., манастир Св. Никите, Св. Николе и Св. Арханђела, све у Скопској Црној Гори, сва три подигнута од краља Милутина у XIV веку, а познати и по својој архитектури и по својим фрескама. (Василије Трбић детаљно набраја све манастире у Македонији, подигнуте од немањићких владара или њихових велможа, те смо сматрали да треба изоставити сувишна детаљисања која оптерећују текст.)

Затим, манастир Хиландар у Светој Гори, сазидан првобитно од Стефана Немање и његова сина Саве, а затим је тамо величанствену саборну цркву подигао краљ Милутин, док је њену припрату дозидао кнез Лазар. На западном зиду ове припрате, међу осталим фрескама, има и једна фреска свеца Ичка, изнад чије главе стоји натпис „Свети Милош, пострадавиј на Косову". Ова фреска је из XV века. За време турске владавине у манастир - Хиландар, долазили су побожни Срби из целе Македоније, све до 1912. год., па су могли видети ту велику задужбину српских владара, а и Милоша Обилића, насликана као свеца зато што је убио једног турског цара на Косову. Све су то били најбољи документи о постојању српског народа у тим крајевима.

Тетово и Гостивар, који се у свим средњовековним документима називају Горњи и Доњи Полог, никада у турско време нису припадали административно Македонији. Горњи и Доњи Полог припадали су увек Призрену - све до 1912. год. Скопље је дало српској цркви два патријарха, двадесет први пећки патријарх звао се Максим, а био је родом из Скопља. У Поменику Пећке патријаршије пише за овога патријарха да је био за време аустро-турског рата (у оригиналу стоји „Немачки рат"). И за овога патријарха се вели да је као борац учествовао у овоме рату. Као

други српски патријарх, одмах по смрти патријарха Јаниђија, пре 1375. године, био је патријарх пећки Сава IV који је родом из Тетова. Све је ово записано у Пећком поменику, а зна се да су Скопска митрополија и Злетовска епископија од оснивања Српске патријаршије 1340. год. па све до њеног укидања 1766. год. тј. пуних 426 година, потпадали под јурисдикцију Српске патријаршије у Пећи. Постоје записи о посети патријарха пећког Пајсија, које је он чинио Скопској митрополији и Злетовској епископији, која је постојала у манастиру Леснову. Та посета је била у XVII веку.

Све ово било је још у живој свести тамошњег народа, и кад су Бугари на основу добивених привилегија од стране Турака, за њихов егзархат, почели да отварају своје школе по целој Македонији, Срби нису нашли за потребно и сходно да убијају оне људе који су то почели да раде, иако је за то било могућности, јер и Кумановски устанак, после 1878. год., и његов наставак Брсјачки устанак 1881. и 1882. год., били су под утицајем Србије и није било тешко прогласити ове нове „културтрегере" за народне непријатеље. Али то је било излишно јер не само народ, већ и камење у тој земљи говорили су у прилог Србије.

Ове околности главне су за неуспех свих ових назови народних устанака у Македонији које су Бугари припремали од 1895. падо 1912. године.

Кад смо ми Срби били принуђени да се са пушком у руци бранимо од потпуног истребљења, како су нам то били припремили и наменили Бугари, ми смо то чинили бранећи се, а у исто време нападајући на своје убице, гонећи их где год смо за њих чули. И та наша акција није остајала без позитивних резултата...

ПРВИ ПУТ У ЧЕТНИЧКОМ ОДРЕДУ

Кад су све свечаности у вези са проглашењем краља Петра за краља Србије на Цетињу биле свршене, упутим се за Скадар; дођем на Црнојевића Ријеку, седнем на црногорску лађицу и одем у Скадар.

У Скадру проведем два-три дана. Одем у српску црквену општину, која је била наша јака општина. Свештеник тамо био је прота Обрад Поповић. Ту ми Срби нађу једног Арнаутина кириџију који носи неку робу у Битољ. Тако сам са њим преко Љеша, Тиране, Елбасана, Ћукуса, Струге и Охрида дошао у Битољ. Успут ме нико није дирао. Ту останем два-три дана. Из Битоља преко Прилепа коњима са кириџијама одем у Велес, а одатле возом у Скопље, а отуда у Србију, у Врање.

Тамо је већ било почело врење због Илинденског устанка у Македонији. Тада сам већ важио као неки добар познавалац Македоније. Ту се упознам за Жиком Рафајловићем који је био у I пешадијском пуку капе-

тан I класе и командир чете. Крста Смиљанић, доцније генерал и бан, био је тада командант првог батаљона у чину мајора. Покојни Петар Пешић, доцније министар војни, био је генералштабни мајор и дошао је од стране Генералштаба да ту на граници извиди и сазна шта се дешава у Македонији.

О Македонији сам имао једно одређено мишљење. „Аутономија Македоније" и сви облици томе слични, били су само једна бугарска камуфлажа, да би могли несметано једног дана да је узму себи. Нико ме ни онда ни доцније није могао разуверити да ту раде прави Македонци, који нису Бугари, већ да ту треба водити борбу против Бугара и одупрети се побугаривању и оних делова нашег народа који дотле нису били побугарени. Сматрајући да је све наше дошло у опасност у Старој Србији, ставио сам се на расположење онда тек основаном Националном комитету српском, у коме је био др Милорад Гођевац, шеф општинских лекара у Београду, др Васа И. Јовановић, адвокат београдски, бивши министар, чији је отац Илија био родом из села Огњанца код Скопља, Велимир Карић, апотекар у Врању, Ж. Рафајловић, капетан, и Лука Ћеловић Ерцеговац, београдски трговац, који је финансирао тај покрет пре него што је држава то учинила. Кад сам им пришао, тај рад је био толерисан од генерала Јована Атанацковића, онда министра грађевина.

У то време ова група људи спремала је неколико четника, на чијем је челу био војвода Арса Гавриловић, родом из села Леунова, срез гостиварски. Они пређу у Турску јула 1903, одмах после Св. Илије, и ова чета придружи се чети Стевана Пушкарева, професора бугарске гимназије у Скопљу. Пушкарев је четовао у околини Скопља. Турци сазнају за ту чету и опколе је код Ћуришког манастира - између Пчиње и Вардара. После борбе од неколико сати чета успе да се пробије. У тој борби рањен је Арса Гавриловић. И тако, заједно са рањеним Арсом и целом четом, Пушкарев пређе у Србију, где буду дочекани од Рафајловића у Врању. Доцније је Пушкарев отишао са својим људима (Бугарима) у Бугарску.

Један из Пушкареве чете остао је у Врању и њега Рафајловић наговори да почне да прави бомбе у Врању, сличне онима којима су се служили за време Илинденског устанка у Македонији. Ове бомбе правиле су велику ларму, али нису имале тако ефикасно дејство. Више је деловала сама пуцњава него експлозив. За то време већ се било окупило у Врању 50-60 Срба, које из Македоније, које из Србије, и добили су тамо неко оружје које је било врло проблематично. Ту је било кокинки, пибодових пушака, кримки које кад пукну, види се из њих куршум као врабац. Све је давало утисак нечега неспремног. Тако је прошао август и септембар у тим припремама у Врању.

За то време сам се упознао са Васом И. Јовановићем, др Гођевцем и са свима тадашњим функционерима који су спремали људе за одлазак у Турску. У разговорима које сам имао са њима говорио сам о двема главним стварима које су неминовно потребне ако се жели постићи какав успех у Македонији. Прво, морамо спремити чете које ће показати македонском становништву да је Србија исто толико заинтересована за њихово ослобођење од Турака колико и Бугарска; и друго, да је сад пропали устанак у Македонији доказ да Бугарска сама, без Србије, не може решити питање ослобођења тих покрајина од турске власти. Ту истину треба пронети и с леве и с десне стране Вардара. Она мора бити јасна за свакога и убедљива, да без заједнице српско-бугарске нема ослобођења Македоније, а све ово што је досад било, то су само бугарске махинације да се помоћу једног блефа (који је ипак скупо платио македонски народ) приграби Македонија, као и да се Бугарска покаже као ослободилац, а да је то готово ништа не кошта. Треће, морамо узети све Србе у Македонији, од Ристовца па до Ђевђелије и до Охридског језера, у заштиту и издвојити их из македонско-одринске организације, која је у ствари само бугарска државна организација. Са таквим начелима, а пошто ми Срби имамо више смисла за герилско ратовање, него што га имају Бугари, а уз то смо дисциплиновани, поштенији и моралнији, имаћемо ускоро и видљиве резултате.

РЕВОЛУЦИОНАРНИ КОНГРЕС У СКОПЉУ 1903. ГОДИНЕ

У октобру 1903. год. одржан је у Скопљу револуционарни конгрес у кући Милана Генова, апотекара. На тај конгрес од стране Срба био сам послат ја, Светозар Томић, ондашњи заступник директора гимназије у Скопљу и Михаило Манчић, родом из Врања, али дугогодишњи чувени кројач европског одела у Скопљу. Бугара је било око петнаест - цео месни комитет из Скопља, др Николов, председник бугарске организације из Скопља, Дамјан Грујев, Христо Матев, Милан Војницајлијев, Петар Поп-Арсов и др.

Прве вечери конгреса наступила је критика: зашто је пропао устанак? Мишљења су била разна. Док је Петар Поп-Арсов тврдио да је устанак пропао зато што Бугарска није пружила никакву помоћ устаницима, дотле су други тврдили да народ у ствари није био припремљен за устанак. Милан Војницајлијев, који је у то време био драгоман руског конзулата у Скопљу (Руси су у Скопљу имали два драгомана - једног Србина, Александра Буквића, родом из Скопља, и другог, Бугарина, Милана Војницајлијева, родом из Велеса) са подсмехом је говорио да је у велешком срезу, где је свет био отресит, требало великих напора да се некоме да, односно да неко прими пушку у руке, а кад је прими у највећој тај-

ности, он је у највећој тајности тако закопа да је ни сам не може пронаћи. У томе је било много истине. После дугог преговарања, Христо Матев, који је уједно био и инспектор бугарског школства у Македонији, изнео је предлог да се народ мора спремити за револуцију, и то путем живе речи, а и путем брошура, летака и сл., тј. да се спреми за једно велико дело.

Све до тог момента ја сам на конгресу ћутао, и, што но веле наши стари, слушао шта старији говоре. Онда сам устао и запитао бугарске представнике на коме језику они мисле да пишу те брошуре, те летке и те поуке. Они сви у један мах одговоре: „Наравно, на бугарском језику". Ја онда одмах одговорим овако: „Е, видите, то тако не може да буде јер у Македонији поред Бугара живе и Срби, па и Грци, а има и Влаха, и немогућно је да сви ти небугари приме неку наставу, макар и револуционарну, на бугарском језику". Онда наставим: „Ја овде нећу да заступам Грке, ни Влахе, ни остале, али вам отворено кажем да се публикације које буде издавао Централни комитет у Софији, ма какве садржине да су, могу растурати по српским селима само ако буду писане на чисто српском књижевном језику". Онда је устао Дамјан Грујев и казао: „То значи да ви Срби заступате да се Македонија дели на интересне сфере. Ми то не допуштамо. Македонија је једна целина и она се не може делити. Централни македонско-одрински комитет спречиће силом и убиствима сваки такав покушај. И ко код буде у том правцу радио, он је од Централног комитета осуђен на смрт". Пошто су Бугари били у већини, нисам могао да се бијем са њима већ само довикнем Дамјану Грујеву једну турску Пословицу: „Дур ага, јендек вар" („Стој, ага, јендек је пред тобом"), узмем капу и залупим врата за собом. Она двојица Срба остану још неко време и оду пре завршеног конгреса.

После тога седнем и напишем извештај за Врање, предам га Манчићу да га пошаље Рафајловићу, а ја одем у Скопску митрополију и замолим администратора, изабраног митрополита Фирминијана, коме Турци дуго година нису давали ферман за то звање јер то није хтела ни Цариградска патријаршија. Замолим да ми да једну препоруку за манастир Св. Прохора Пчињског. Он ми да препоруку, а ја пронађем мантију и капу. Обучем се и одатле се упутим у Куманово не казујући никоме, па ни њему, куда ћу и шта ћу. У Куманову одседнем код српског првака Ђорђа Денковића и одатле пођем сутрадан у манастир Прохор Пчињски - упреподобљен, са мантијом и капом - онако како треба да буде исправан поп, али за појасом сам имао револвер. Кад сам дошао у манастир, предам писмо епитропу манастирском, чувеном газда Недељку Ковачевићу из Клиновца, села близу српске границе. Игуман манастирски био је Владимир Протић, родом из истог села, рођак газда Недељков. Недељко је био савршен човек и економ, неописив човек.

Зашто сам дошао баш у тај манастир? - Ја сам тачно знао да је Бугарска извршила организацију у многим местима Македоније под именом „Внтрешна македонско-одринска револуционарна организација". Ова организација, потпомогнута од званичне Бугарске, од свештенства бугарског у Македонији, од њихова учитељства и многих грађана, постаје сваким даном све јача и све моћнији фактор. Насупрот њој може се ставити само једна солидна српска револуционарна организација, које до тога момента нигде није било. Почетак њен морао је да буде на српско-турској граници, да се организују Срби и српска села на турској страни, да би по потреби могли преносити оружје и муницију, прихватити чете чим пређу српско-турску границу, и од тога прихватишта даље ширити организацију помоћу чета, преко српских свештеника и учитеља. Управо, по оној народној, требало је „клин клином" избијати.

Да бих могао тај посао отпочети и даље вршити, требало ми је слободно кретање по манастиру и зато сам се морао поверити газда Недељку, епитропу манастирском. Газда Недељко био је прво уплашен јер је оценио да сам сувише млад за тако велике послове и бојао се да бих својим поступцима могао компромитовати и манастир и њега. Требало је да га уверим да нема разлога да се од тога плаши, да сам о свему добро размислио и да ће се ускоро видети резултати мога рада, и то у добром смислу.

Како је било жалосно стање на самој српско-турској граници, ево једног доказа: српско село Старац, које је до самога манастира, делило се на неколико махала. Једна од тих махала која је била најближа српској граници (десет километара у ваздушној линији) звала се Станчевац, и у томе Станчевцу постојала је бугарска школа. Бугарски учитељ, један сељак из тога села, већ је био ушао у ту македонско-бугарску организацију. Прво организујем село Јабланицу, које је имало око 15 кућа, а затим отпочнем организовање села Старца, и кад сам већ имао тридесетак људи добро организованих и оданих, изаберем између њих некога Ристу Илића, који се доцније звао Риста Старачки, родом из Старца, и пошаљем га као курира у Врање. Известим Жику Рафајловића о свему што сам предузео и замолим га да овоме моме куриру да пушку и револвер. А за други пут да ми спреми 15 пушака са потребном муницијом, а ја ћу послати неколико људи у Србију у село Буштрње, срез пчињски, где ће сачекати оружје из Србије, примити га и пребацити за Турску. Рафајловић је прихватио ове моје предлоге и после 15 наредних дана већ сам имао 20 наоружаних људи у Пчињи.

То је био почетак прве српске организације и основа за почетак наше одлучне борбе против Бугара у Македонији. Колико је ова организација била сигурна може потврдити овај пример на простору од Ристовца па до Буштрња и мало горе навише, у току осам година, од 1904. па до

1912. год. прешло је неколико стотина чета у Турску, и никад ни једна чета на томе простору и у томе правцу није пострадала. Све су добро прошле, иако је српско-турска граница била стално поседнута од стране турске редовне војске (Турска није имала граничаре). Један непредвиђени догађај, а и доста непромишљен, прекратио је моје даље борављење у Св. Прохору, али сам за то време, поред чврсте организације у Пчињи, ухватио везе и створио себи сараднике, од којих су Лазар Божовић, управитељ српских школа у Бујановцу за цео срез прешевски, са Костом Аранђелковићем учитељем у Пељинцу, срез кумановски, па са Јованом Мурговићем и Јованом Цакићем у Куманову и са чувеним протом Ташком из Куманова (који је иначе родом из Крушева а који је убијен у Куманову). Имао сам на уму једну ствар: да ми Срби на првом месту морамо бити борци против Турака и да отимање земље, ослобођење од Турака, мора да буде главна садржина нашег посла тамо.

Друго, из чељусти бугарско-македонске организације истргнути наш свет, који су они почели хватати као кљештима јер су већ у њиховим рукама били изразити наши људи: као бугарске војводе Таса и Дејан, браћа из Присовјана, срез охридски, Милош из села Стебљева, на левој страни Дрима, Кецкаровићи (племе - одакле је и отац Кемал Ататурка, Србин потурчењак који је до краја свог живота одлично српски говорио), Коча Куршум све су то били изразити наши људи, али су већ били пришли изразито бугарској организацији. Преко њих се већ почело утицати на српска села, да прихвате ову организацију, а као прва последица тога да се одрекну српства. То је требало да буде други циљ те наше организације; а трећи: потискивати целу ту организацију од Црног Дрима и Охридског језера до Вардара и даље.

УБИСТВО ШЕРИФ-БЕГА КРАЈ ЗУЛУМУ У ГОРЊОЈ ПЧИЊИ

Под утицајем тих и таквих схватања, 21. I 1904. изненада долази у манастир Св. Прохора Пчињског, Шериф-ага, родом из Куманова, који је имао 12 села закупљених у Пчињи као свој спахилук. - Купио је то за јевтине паре, а од сељака, купећи десетак, управо осму оку која држави припада од онога што ради - више од половине производа, десетоструко је наплаћивао од њих не узимајући ништа у натури, већ само у готову.

Прво процени:

На дрвету има 300 ока крушака. „А, ага, ово није крушка, ово је брест".

„Не то је крушка, и остаје крушка".

За то, рецимо, има да му дадне 40 ока крушака, али процењено у новцу - рецимо 50 пара ока иако је на пијаци десет пара, и узме му пола турске лире у злату... То су били ти зулуми који су притискивали наше

сељаке. И онда кад се једанпут процени колико који сељак треба да да у новцу томе бегу спахији, онда се одреде рате за исплату. И тада је овај Шериф-бег дошао да наплати једну од ових својих рата у Пчињи за оних својих 12 села.

И пошто је тукао и злостављао свет за овај новац, јер га је било тешко сакупити, већ сам почео смишљати на који начин да ослободим свет тога спахије, али сам гледао да то прође без неке велике националне штете, да не би због једног Турчина пострадало неколико српских села и да ми не би похватали и позатварали најбоље сељаке тамо.

И баш као за несрећу своју, тога дана, 21. јануара, нахрупи у манастир Шериф-бег са три своја пратиоца, - сви на коњима. Дочека га игуман, дочека га газда Недељко. Уведу га у гостинску собу. И тако, седећи поред мангала, натераше и мене да дођем. Колико да не паднем у очи, дођем и седнем у друштво. Тако, правећи цигаре, а ватра пред њим, обесни Турчин гледа около и окрете се мени (а ја у мантији) и каже: „Попе, дај огањ!" А ја му одговорих: „Сад нека ти неко други да огањ, а ја ћу после..." И изађем одмах. Док се он ту окретао у манастиру, јео и не знам шта још радио, пошто сам дао реч газда Недељку да нећу нанети никакву штету ни довести манастир у неприлику због свога става и рада, јер су и Турци и Бугари имали рачуна да се уништи тај манастир. Оно што су били Дечани у арнаутлуку, то је Св. Прохор био у овој пограничној зони у борби између Срба и Бугара - камен темељац за одржавње српства у целој Пчињи. Ја се онда решим да Шериф-бега не убијем нигде у атару манастирском, већ изван тог атара. А има да се иде читава два сата низ Пчињу, да се уђе у границе атара села Пељиниа.

Из манастира узмем неког Милана родом из села Јабланице, и успут му кажем да ћу да убијем Шериф-бега. Идем увек с мантијом. Кад смо изишли из манастирског атара, а међу собом смо добро знали и ја и Милан, онда је ту био један велики камен и нека кречана. Станемо, сакријемо се иза тога камена. Ту је окука коју због Пчиње прави и пут.

Нисмо дуго чекали. Наједанпут појави се Шериф-бег на хату. Пушка му стоји преко колена, а револвер за појасом. Његови пратиоци су остали иза окуке, тако да у том тренутку нису видели Шериф-бега, а ни ја пратиоце. Ја излетим онако иза свог камена на друм испред Шериф-бега са револвером у руци и онда викнем: „Ево ти, Шериф-беже, ватра! Дужан сам ти од јутрос." И опалим право у чело два метка. Од првог метка Шериф-бег се само окрете на коњу и стропошта се. А Милан после опали 2-3 метка из револвера; ништа друго нисмо имали сем револвера. Пошто је ту шум Пчиње снажан, пратиоци нису могли да чују пуцањ, али коњ Шерифов, уплашен пуцњавом, врати се натраг, а Милан опали још два метка и на коња. Пратиоци видевши коња без господара, окрену

коње бегом натраг у манастир и мислим да су се за десет минута сјурили у њега.

Ја и Милан беспутно, преко планине, вратимо се опет у манастир. Тамо је већ била узбуна, и онда се премишљало како да се извести Прешево да дође кајмакам (срески начелник), да дође комисија да изврши увиђај. Међутим, газда Недељко, који је од Милана сазнао да је убијен Шериф-бег, као и од пратилаца бегових, каже да је убиство извршено у кумановској, а не у прешевској кази (срезу) и да треба позвати кумановског, а не прешевског кајмакама и да, према томе, свака сумња отпада од манастира. Ја сам био ту и тврдио да је то сасвим исправно. Онда се донесе овакво решење: да се пошаље човек у Прешево па да се извести прешевски кајмакам да је Шериф-бег спахија из неких села у срезу прешевском убијен у кумановској кази и да се моли кајмакам да извести кумановског кајмакама да он изиђе и изврши увиђај тамо.

Кад је кајмакам прешевски био извештен, сматрајући да и он може узети какав добар бакшиш од манастира, телеграфски позове кајмакама кумановског, да се сви састану у манастиру. И сутрадан, у свануће упадну оба кајмакама са преко 100 људи коњичке жандармерије у манастир. Прво су отишли да пронађу Шериф-бега, кога су нашли потпуно голог и баченог у плићак реке Пчиње, одакле га вода није могла однети, јер тога дана је свет ишао на пазар у Куманово па сигурно, кад су га познали, опљачкали га мртвог и последњи га је бацио у реку. Због тога што је било уочи пазара, трагови у снегу били су тако измешаани да се апсолутно ништа није могло познати. Али даље, где смо Милан и ја стајали иза стене и где смо се кроз планину вратили - јасно се видео траг чизама. Чим сам дошао у манастир чизме сам тако добро сакрио да их ни враг не био могао пронаћи, а ја сам обуо опанке. Да се ту извучем из неприлике, да уопште не падне на мене сумња, манастир је имао свога гаваза, некога Етем-чауша родом из Прешева, коме сам ја куповао дуван, кафе, шећера и тако сам га био потпуно придобио за себе не одајући му ко сам и шта сам, али гледајући да наши односи буду најпријатељскији. И онда он поче да прича кајмакамима како смо цело пре подне ја и он седели у његовој соби и пили кафе, иако нико од њих није ни сумњао на мене. Он је то у згодној форми и у моменту кад треба напоменуо...

Пошто је дефинитивно утврђено да убиство није извршено у срезу прешевском, а то значи не на манастирској имовини, пошто нико није могао да пронађе кривца јер је траг који је нађен ишао право уз планину, уз Козјак и највероватније да су убице отишле у село Малотино с друге стране Козјака (срез кумановски).

Кад је окончана истрага, замолим кајмакама прешевског да ми овери пасош, да могу да пређем у Србију и још га замолим да ми да једног

жандарма да ме испрати до Давидовца, места где је био једини прелаз за врањски округ. Кајмакам ми каже: „Иди слободно, овде ништа нема. Шта ће ти жандарм, шта ће ти пратња"? Ја му одговорим да сам до пре два-три дана и ја у то веровао, али сам после убиства Шериф-бега ту веру изгубио и молим да ми да жандарма који ће ме испратити.

И тако, у пратњи једног турског жандарма, 24. I 1904. год. пређем српско-турску границу и одем у Врање. Јавим се одмах Рафајловићу, који ми без увијања рече да сам погрешио, јер је мој рад више вредео онако како сам га почео, него једно убиство, па макар убијени био и Шериф-бег. И онда, и доцније, увек сам био убеђен да је то тако требало да буде и да наша организација није празна реч, већ може да узме рају у заштиту од зулума. И заиста, од тог доба па до свршетка српско-турског рата 1912. год., никада више ни један Турчин није долазио у Пчињу да скупља десетак, јер је сваки за себе мислио да може проћи као Шериф-бег.

Да бих одржао дух код људи које сам оргагнизовао, ја 24. фебруара - месец дана доцније, са шест људи пређем преко границе илегално, прођем кроз та села и одем у село Спанчевац. Ту наредим бугарском учитељу да закује врата на бугарској школи и да остане мирно да живи са својим сугрђанима, или да иде у Куманово или Скопље. Ако би још једанпут покушао да своје сељаке, за које и он зна да су Срби као што је и сам, убеди да су Бугари, онда ће бити обрачун као са Шериф-бегом. Он ме је послушао, бугарску школу затворио да је више никад не отвори, и доцније је био одан и вредан сарадник за све наше послове у том крају.

После једног пушкарања са Турцима (марта 1904. год.) до села Свете Петке - до саме наше границе, имао сам још једно пушкарање, ноћу, са Турцима-граничарима као патрола турска, око 25-30 војника, вратио сам се у Врање. Али после четири дана турски конзул у Врању учини протест код окружног начелника у Врању да сам ја прешао из Србије у Турску, да сам разбио турску пограничну стражу (нетачно - била је патрола) и да сам покварио цео телеграфски саобраћај дуж границе, што све није било тачно. На овај протест окружни начелник Драгић Павловић, доцније адвокат београдски, затвори ме, па после три дана спроведе у Ниш. После три дана затвора, спроведу ме у Смедерево и ту ме пусте.

Из Смедерева дођем лађом у Београд. Ту су већ почеле да се формирају две чете. Прва чета, врло јака, прилично добро опремљена, била је чета Анђелкова и некога Ђорђа. Анђелко је био родом из кичевског среза, а Ђорђе из тетовског.

ПЧИЊСКА ПОГИБИЈА

Кад су те чете већ биле формиране, у то време смо у Београду већ имали војводу Глигора Соколовића који је са шест својих људи, сви из околине Прилепа, добегао из Бугарске у Београд. Глигор је у то време већ био чувен, али га Бугари нису пуштали да четује у околини Прилепа, сумњајући у његов бугаризам, већ су га слали око Горње Џумаје и Петрича, управо у Пиринski и Неврокопски крај. Поред њега, у Београд је дошао, опет из Бугарске, Вељко Мандарчев, родом из саме вароши Скопља, чији су се родитељи бавили земљорадњом, а имали су своју кућу са великим имањем у близини саме железничке станице. Поред њих спремао се за прелаз и Ђорђе Цветковић, родом из села Лабуништа (охридски Дримкол) чији је отац Димитрије учествовао као добровољац у српско-турском рату 1876-78. год.

Ја сам био одређен да прве две чете, Анђелкову и Ђорђеву, од српско-турске границе доведем до Вардара, јер су обе чете имале задатак да пређу Вардар и да се упуте у Пореч, где је већ био стигао стари српски војвода Мицко Крстић који је после 19 година проведених у турском затвору био амнестиран као Србин, јер ни једну другу амнестију, која се односила на Бугаре, није хтео да прими. Он је и сам био родом из Пореча, из села Латова, и кад је српство било угрожено од македонске-одринске организације, Мицка су узели из Битоља и одвели у Пореч, саставили чету од неколико четника, коју су Бугари гонили из дана у дан да је униште. Исто тако, угрожен је био Велес, односно велешки срез, где је био убијен Петар Ташевић из Башина Села, и поп Анасто, свештеник из Ораов Дола. У Прилепу су били убијени Спиро Џамбасовић и Тодор Поп-Антић (стара свештеничка породица из Марковог града).

Овако опремљене чете, Анђелкова и Ђорђева, дошле су на границу српско-турску 9. маја 1904. год. Ту смо на граници дошли до неспоразума. Предлагао сам да се одмах по преласку границе спустимо у Пчињу, па онда да дођемо у планину изнад манастира Св. Прохора, ту да се остане два-три дана, а за то време да се известе наши пријатељи у Куманову и да нам спреме курира даље до села Кучкарева (последње српско село у кумановској кази), а одатле после настаје мали део Овчјег поља и онда настају скопски па велешки срез, где да дођемо на Вардар. Имао сам цео план до Вардара и преко њега. Али ни Анђелко ни Ђорђе нису хтели да иду тим путем већ су одлучили да пређу на леву страну Пчиње да иду десном страном, тако да би сишли са тога планинског била негде око Старог Нагоричина, а одатле после да виде куда ће. Ја се нисам с тим сложио. Они су прешли преко границе. Ја сам остао на српској караули и 12. маја обе чете биле су опкољене од стране турске војске у пола дана у месту Шупљи Камен (што је погрешно названо

„битка на Четирцу"). И после храбре борбе, сви до једног - њих 25 - погинули су. Нико није главе изнео. Прасак бомби се добро и јасно чуо на српској граници, где сам и ја био.

После тога дошао сам у Врање и саопштио Рафајловићу да је чета сигурно имала сукоб са Турцима у кумановском крају и изразио сам бојазан да је вероватно сва изгинула јер је борба рано завршена. После се ово и званично потврдило. Сад је дошло на ред да се спреме четири нове чете, од којих Глигор Соколовић са својом четом има да остане у прилепском крају, Риста Сушички са својом има да појача војводу Мицка у Поречу, Вељко Мандарчев са својом имао је да остане у Скопљу, а Ђорђе Цветковић са својом четом имао је да пређе цео простор од Врања па до Црног Дрима, у Дримкол.

Ја сам, на интервенцију др Гођевца и Жике Рафајловића, али највише на наваљивање Серафима Крстића и осталих њихових земљака, којих је био пун Београд, пристао да идем са Ђорђем Цветковићем у Дримкол, јер се уопште није веровало да би он без мене могао тамо стићи. Све чете укупно имам да водим до Вардара, јер од свих војвода и четника нико није знао поуздан пут до Вардара и где га треба прећи. То сам једини ја знао. Али су сви тврдили да, чим пређемо Вардар, знају путеве камо треба да се иде.

И тако са опремљене четири чете, стигнемо 19. јула 1904. год. на границу у Бутрње. Ту се поздравимо са Ж. Рафајловићем, са Васом Јовановићем и са именом Божјим пређемо српско-турску границу.

Неколико дана пре прелаза, писао сам једно писмо Јеши Ст. Ћурчићу, сину Стевана Ћурчића, уредника „Београдских новина" чији сам и ја био сарадник, а у редакцији су били: покојни Јован Несторовић, доцније уредник „Самоуправе", Јован Мандил, свршени правник и Душан Шијачки. Али са Јешом сам био врло добро и био сам му симпатичан због ових својих послова. Јеши упућено писмо гласило је отприлике овако: „Од данас па за неколико дана нас 40 добро наоружаних вољом и оружјем прелазимо у Турску. Уверавам вас да је ово историјска прекретница у односима српско-бугарским. Нас 40 покварићемо у Македонији све оно што су 40.000 Бугара за последњих 40 година радили. Није важно да ли ће неко од нас остати жив. Али Ви који ћете у Београду имати могућности да останете живи, имаћете времена и могућности да видите по Бугаре страховите резултате од преласка нас свега 40 људи".

ОД ПЧИЊЕ ДО ПОРЕЧА

Пошто смо прешли реку Пчињу, почели смо се пењати уз Козјак и дошли до манастирских бачија, одакле смо известили газда Недељка о своме доласку. Ту смо остали цео дан, целу ноћ и сутрадан. За то време

обавестили смо нашу организацију о своме доласку у Куманово, и она нам је упутила водиче. И тако смо друге ноћи, добро одморени, прешли на јужну страну Козјака и увече ушли у село Канарево, у кумановском срезу. Чим се чуло да је српска чета дошла у околину, српско село тражило је да српска чета дође у њега и да их посети. Разуме се, да је било немогућно. Зато смо из Канарева отишли у Довезенце, на левој страни Пчиње, а из Довезенца на велику молбу сељака из српског села Кшана, које је већ припадало Овчјем пољу, отишли смо у Кшане, тамо остали један дан, а затим се ноћу опет вратили у Довезенце.

Овај наш поход био је фаталан за несрећне Србе у Кшанима. После неколико дана дошле су бугарске чете и у томе селу убили седам највиђенијих Срба, међу којима свештеника из истог села и младог учитеља Јована Цветковића. О овом догађају сазнао сам тек кад сам стигао у Охридски Дримкол.

Главни вођа свих ових чета био је војвода Глигор Соколовић. Из Довезенца пребацимо се у село Кучкарево, ту проведемо дан, а ноћу је требало да пођемо директно у село Рудник у велешком срезу. Ово село је чисто српско, а у њему је био свештеник прота Илија Бурчевић, родом из истог села, а ђак београдске богословије. Међутим, кад смо стигли у село Живиње, кроз које смо морали проћи, дознамо да се ту налази бугарска чета коју је водио неки Бобев, старшија (наредник) бугарске војске.

Вељко Мандарчев, па и Глигор Соколовић буду наговорени од овога Бобева да пређемо Вардар ту негде на висини Драчева, затим да уђемо у село Драчево, а одатле после да нам се отвори пут, или, како то Бугари кажу, „канал" - Вељку Мандарчеву за Скопску Црну Гору, а нама преко Пусте Брезнице ка Поречу. Све ово је била само прича. Требало је да уђемо у Драчево и ту прво да будемо разоружани па побијени. Пут од Драчева до Пусте Брезнице уопште не постоји, али пошто нико од наших војвода није знао где се налази Пуста Брезница сем Ристе Сушичког, који опет није знао где је Драчево, ја сам видео опасност од овога скретања са одређеног правца и одмах упозорио Глигора и Ђорђа Цветковића да је ово опасно по нас. Међутим, они се по наговору Бобева и Вељка Мандрачева упуте у село Дивље, које је припадало скопском срезу, где смо преданили па из Дивља, прешавши реку Пчињу испод Катлановске бање, пребацимо се у село Сушицу које се налази између Пчиње и Вардара.

На нашу велику срећу, турска војска у јачини можда око 200 војника, око осам сати изјутра упути се ка селу Сушици. Чим се у селу дознало о доласку те војске, народ уплашен од башибозука из прошле 1903. год. почео је да узима све ствари што је могао да понесе, а нарочито женске ствари, и упуте се право ка Скопском Блату. А војска је баш и долазила

с те стране. И док су војници опкољавали овај свет (а нарочито женске) који је бежао из села, ми уграбимо прилику и сви скупа, заједно са Бобевим, изиђемо из села.

Онда преузмем команду ја и поведем их у правцу утока реке Пчиње, између манастира Св. Богородице који је био на десној обали Пчиње и Св. Јована који је био на њеној левој обали. У клисури, готово непроходној, није било никога. Ту смо остали скоро целога дана, а увече, пошто је ноћ доста одмакла, спустимо се до самог Вардара. Опет пређемо реку Пчињу и нађемо једнога сељака који нас одведе према једном острву у Вардару. Вардар пређемо до самога острва и изиђемо на острво. И пошто је ноћ била доста видна, наша извидница могла је врло добро пратити кретање турске патроле састављене од војника који су чували пругу Велес-Зелениково. Чим је патрола отишла уз Вардар, одмах смо загазили у Вардар, који није био велик, прегазили га на месту где постоји један мали мост на поточићу који се са околних брда спуштао у Вардар, а у коме у ово време није било воде. Прешавши Вардар провукли смо се испод тога моста и право уз поток, потпуно обезбеђени од војске која је чувала пругу, дођемо у село Солп, у срезу велешком. Ово село имало је тада 70 домова од којих су само 14 били посвећени у организацију бугарску. Нисмо смели да уђемо у то село, већ нас сместе у неке плевне до села, и ту проведемо цео дан, а то је био 1. август по старом календару. Требало нам је десет дана да пређемо пут од српске границе до десне обале Вардара.

Још истога дана увече напустимо ове плевне и упутимо се падинама планине Чевљарице и ту у шуми заданимо. Истога вечера пођемо даље и пред саму зору уђемо у село Дреново, у коме нисам допустио да се остане преко дана, већ смо изишли изван села у шуму где је био извор хладне воде, а сељаци су нам донели хлеба. Ту смо остали целога дана и до пола ноћи, а после пола ноћи почнемо се пењати уз огранке планине Лисац, где су пасла стада Куцовлаха који су лети имали своје бачије на падинама Лисца у месту званом Шипочан. Ту нађемо чобане. То су били тзв. „Црни Власи" који су више говорили грчки него влашки. Мени је то добро дошло да се са њима на грчком језику објасним којим путем и на који начин можемо најбрже стићи у Пореч. Пут који одатле иде ка селима у скопској долини, као што су Драчево, Усје итд., они огласе за врло опасан због неколико арнаутских села. Ово ми је било потребно да нас не би Бобев и Мандарчев завели поново тамо камо су желели они, а не ми.

Власи нам скувају добру вечеру од закланих оваца. И ноћу нас изведу на северне падине планине Солунице, висине 2.600 метара. Преко снега се спустимо ка бачијама Диме Дика, сточара из Крушева. Један од ових Влаха са Шипочана оде на бачило диковско и извести ове на диковском

бачилу да се ми на том и том месту налазимо, да би нам могли донети ручак. С тога места, одмах испод нас, видео се као на длану цео српски Пореч са својих четрдесет и неколико села. На југу је било пространо Прилепско поље, а на исток, али одмах ту близу, био је извор реке Бабуне где се, на њеном горњем и доњем току, налазе чисто српска села. И тако, наместо да нас увуче у бугарска села, Бобев је допао са нама у српска.

Глигор се одатле одмах снашао и није хтео да силази с нама у Пореч већ је одвојио своју чету од девет другова, све његови стари, опробани другови, и још истога дана после ручка кренуо је са четом ка Прилепском пољу. То је био 6. август (Преображење) 1904. год. Дакле, нама је од Вардара до Пореча било потребно шест дана, а од Србије 17 дана. Најзад је и Риста Сушачки, родом из Пореча, поверовао да се налазимо изнад самог Пореча и познао је чак и своје село Сушицу (поречку).

После подне, још за видела, кренемо кроз место звано Боропоље и упутимо се у село Белицу, центар доцнијег српског четничког покрета. Кад смо ушли у село, на наше највеће изненађење затекнемо једну јаку бугарску чету коју је предводио војвода Ванчо, родом из околине Кичева, који је дошао да помоћу сељака Срба превари војводу Мицка Крстића да дође на састанак с њим, да га ухвате па убију, или просто да га само убију, ако не би могли да га ухвате. Извештен о нашем доласку, Ванчо се прво спремио за борбу, али кад је сазнао да се са нама налази и Бобев, бугарски војвода, а и Вељко Мандарчев, Ванчо онда изиђе пред нас, поздрави се с нама и ту останемо целе ноћи и сутрадан целога дана. Из Белице се издвоје Вељко Мандарчев и Бобев и преко Пусте Брезице упуте се ка Скопљу, где Вељко Мандарчев разоружа све своје четнике, доведене из Србије и готово све Србијанце, заједно са Бобевом, стреља, а Петка Илића, доцније нашег прослављеног војводу који је био родом из Старог Нагоричина, пошаље каналом за Бугарску, да се тамо „преваспита". Петко у путу побегне и дође у Врање, и ту исприча трагедију својих другова који су пошли са Вељком Мандарчевим.

Ванчо, бугарски војвода, подговори Ристу Сушичкога, који је дошао са својом четом, да буде помоћ Мицку Крстићу, војводи, да Риста позове Мицка да на сваки начин дође овамо на разговор са Ванчом и његовим друговима.

Међутим, кад смо дошли у село Прешево (поречко), ја напишем писмо Мицку и објасим му целу превару која се спрема и саветујем га, што можда и није било потребно, да никако не верује ни Ристи све док је у друштву с бугарским војводом Ванчом и да се са Ристом састане тек пошто се Риста раздвоји од Ванче.

Пошто смо морали да са Ђорђем Цветковићем идемо даље у Охридски Дримкол, оставимо Пореч, али нам Ванче да своја два четника - Јована

и Арсу, рођену браћу звану „Локвичане" јер су родом из села Локвице. С њима заједно прећемо у село Славско које исто тако припада Поречу али је било егзархијско, и ту наиђемо на бугарског војводу Ћурчина, родом из села Сланског, с којим смо провели дан у шуми више села, а увече, преко планине, прођемо изнад саме варошице Крушева и спустимо се у село Горњи Дивјаци. Ту је већ била само чета Ђорђа Цветковића у пратњи Јована и Арсе - бугарских четника.

У ГНЕЗДУ БУГАРСКЕ КОМИТСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

У селу Горњи Дивјаци, не знам за чију несрећу, мене са три-четири друга доделе да преданим у кући сеоског старешине - кмета. Било је око подне. Кућа је била на спрат, а доле је била штала. Прво се уђе у шталу, па уз степенице у кућу. Између собе у којој смо ми били и степеница, има једна мала платформа као мало отворено предсобље. Како сам изишао на врата, наједном угледам на тој платформи турског војника. Био сам свестан да не смем да пуцам и да правим ларму, већ извадим оштар нож од пушке, који је висио о појасу. Војник, који је у ствари био турски жандармеријски наредник - што ја у том моменту нисам знао, када је видео пред собом наоружана човека уплашио се и дигао обе руке и крикнуо „Ах", али дотле је мој нож већ прошао кроз његово срце. Брзо смо га свукли у шталу-подрум и одмах бацили жита, те је свиња олизала крв. После су видели да је то чауш (поднаредник, баш-чауш је наредник), претрпали га сламом, а осталим жандармима, двојици који су били у селу, поручено је да је он отишао у Крушево и да и они тамо пођу.

Напомињем да је у кући кметовој била једна млада жена чији је муж био на печалби. Можда је чауш дошао због ње, а можда и онако - службено дошао до кмета. Онда кад смо били дошли у кућу, ту су били само кмет и та жена... Чим се смркло, нисмо ни вечерали, одмах смо се дигли и отишли у село Пуста Река, где смо вечерали, а одатле одемо у село Цер.

У Церу затекнемо две бугарске чете, од којих је једна била охридског учитеља Христо Узунова, а друга бугарског учитеља из Прилепа Ђорђа Сугарева. Арсо и Јован, наши водичи, водили су нас тако да пролазимо све са чете на чету бугарску. Преданимо ту у селу Церу и саопште нам ови Бугари да ће и они с нама у село Пространье, па одатле, преко пространьске планине, у шуму села Мрамора, а Мрамор је већ био у охридском срезу. Те ноћи прођемо кроз село Пространье и у саму зору изиђемо горе на пространьску планину, која је тачно одговорала своме имену.

На све стране око нас простирала се таласаста висораван са својим богатим пашњацима кроз које су протицали многобројни потоци хладне воде. Пошто ту, на тој висоравни, нема нигде ни једног дрвета, почнемо

се спуштати к југу и ту ступимо у Мраморску планину, која је била све висока букова шума, и ту, у тој шуми, доведу нас на место на коме је био у шуми логор Петра Шаулева (Чаулева), бугарског учитеља из Охрида и охридског рејонског војводе. Кад смо стигли, нас око 11 Срба, већ је било преко 70 Бугара. И онда, овако опкољени од стране Бугара, отпочне испитивање: одакле долазимо, ко нам је дао оружје, куда идемо и зашто. Ту смо дознали да је у селу Подгорцу у Дримколу 14. августа уочи Велике Госпође убијен поп Ставра Крстић - брат проте Серафима, и да га је убио бугарски војвода Јаћим лично, а Јаћим је био родом из села Вевчана које је само три километра далеко од Подгорца - иначе највеће село у том крају. Вест о овом убиству на мене је оставила веома тежак утисак, јер сам поново видео јасну бугарску намеру, која се ни по чему није разликовала од намере београдских дахија у почетку XIX века, да Србе треба обезглавити. У мучној ситуацији у којој смо се нашли, добијем могућност да саопштим војводи Ђорђу Цветковићу ове речи:

„Овде не помаже јунаштво, већ лукавство. И гледај како знаш да се улисичиш, а ја ћу са своје стране гледати шта могу."

Док је Ђорђе Цветковић тврдио Бугарима да је пушке лично набавио новцем својим и својих пријатеља, да ни српска влада ни српске власти нису уопште знали за прелазак наших чета у Турску, дотле су осам наших другова већ изјавили да напуштају Ђорђа Цветковића, да се придружују Ђорђу Сугареву и почну доказивати Бугарима да смо сви ми наоружани од стране српске државе и да смо дошли да се боримо против македонске организације. Остало нам је свега тројица: војвода Ђорђе Цветковић, Коста Косовац, који је доцније погинуо са Саватијем Милошевићем и Лазаром Кујунџићем у В. Хочи, и ја. За нашу срећу, у овој групи од седамдесет и неколико Бугара била су и три Србина - Дејан и Таса, браћа родом из Присовјана, и Цветко из Јабланице. Дејан и Таса били су у Врању у време кад сам и ја био тамо, 1903. год., па су доцније прешли у Бугарску. Али за време док су били у Врању дружио сам се са њима, распитивао се о свему и свачему из њихова краја и имали смо готово братске односе, управо више братске него другарске. У једном моменту Дејан је успео да дође до мене и да ми каже: „Не бој се ништа. Овде ће крв између нас да падне. И многи има да падну мртви пре него што вас тројица будете стрељани!"

Никаква пресуда није још донесена и ми смо се чудили шта ће с нама бити. Рекоше нам да морамо остати да сачекамо Дамета Грујева, председника Централног одбора за Македонију македонско-одринске организације. Сматрао сам да је наша ситуација безнадежна, јер сам се са Грујевим познавао са онога конгреса у Скопљу, где смо се коначно разишли. Били смо под стражом, издвојени свако за себе. Сутрадан, тако око подне, на коњу дојаха Даме Грујев у свештеничком оделу са ками-

лавком на глави, у пратњи једног сељака. Долазили су право из Битоља. О нашем кретању од момента кад смо се нашли са Бобевим у селу Живињу и о свим перипетијама на томе путу, Даме Грујев је био обавештен, и наша тзв. Дримколска чета од Пореча па до Мраморске шуме стварно је била у мишоловци. Ја, који се дотле нигде нисам истицао, чим је дошао Даме Грујев, с обзиром на моје познанство с њим, избио сам на прво место. И Даме Грујев у почетку није хтео ни да разговара са Ђорђем Цветковићем већ са мном, али сам га увек упућивао на Ђорђа Цветковића као на војводу, који је и сам родом из Дримкола, из села Лабуништа, чији је отац Димитрије, познат као борац из српско-турског рата, доцније купио једно имање у околини Ћустендила, а тамо је стално живео рођени брат Ђорђев, Јован са својом породицом. Та околност послужила нам је да се Даме Грујев бар донекле увери да Ђорђе не мора бити опасан, с обзиром на то што му се рођени брат налази у Бугарској.

После тога наступило је саветовање између Дамета Грујева и осталих бугарских војвода. Шта је било на том саветовању и како су разговори вођени, не знам; али сам јасно чуо речи војводе Цветка из Јабланице који је рекао: „Ова три човека имаш да пустиш и да их оставиш мени. Ја ћу их одавде узети и одвести у Јабланицу, на леву обалу Дрима, па после шта им Бог да. Али овде, ако ви мислите да их стрељате, то неће ићи тако лако. Овде ће крв да падне између нас, и само кад будемо мртви нас тројица - ја, Дејан и Таса - онда ова тројица могу да буду стрељани".

После ове категоричке изјаве, Даме Грујев позове Ђорђа Цветковића и саопшти му да нас предаје војводи Цветку из Јабланице, али тражи од Ђорђа реч да ће слушати војводу Јаћима, који је убио попа Ставру Крстића, и да ће у свему признавати и слушати наредбе које буду долазиле од комитских власти из Охрида. Притешњен и немајући куд, Ђорђе је дао то обећање Грујеву, али је унапред знао да га не може одржати, јер ни један Србин, ни у охридском ни у дебарском Дримколу, не би пристао да нас прими у своју кућу кад би сазнао да смо вољни да сарађујемо са Јаћимом из Вевчана, убицом попа Ставре Крстића из Подгорца. После те квази-обавезе, ми смо, у друштву Цветка из Јабланице и још једнога четника из села Лактиња, напустили ово друштво, срећни што смо извукли главе из процепа.

Упутимо се одатле право у село Лактиње. Ту проведемо дан и сутра пођемо уз планину Караорман, која дели охридски и кичевски срез. Ту планину пређемо и стигнемо увече у село Глобочицу, близу Црнога Дрима. Ту вечерамо и још исте вечери прегазимо реку Дрим, а затим пређемо друм који води из Струге у Дебар и пред зору стигнемо у српско село Јабланицу које је административно припадало Дебру и одседнемо у кући војводе Цветка, који нас је и довео. Пошто смо се добро одморили, он преко своје жене позове сеоскога старешину Јована Коскића

и, као на реверс, преда нас њему. Интересантно је да су у дебарском срезу, барем овај део преко Дрима, сеоске старешине имале назив кефапија (главар).

Из Јабланице смо отишли у село Бороец (Боровец) одакле води порекло чувена српска породица Шуменковића и где је био свештеник Мате Шуменковић, вршећи истовремено и свештеничку и учитељску дужност. У селу Лабуништу, највећем селу у Дримколу охридском, првак Срба био је Крста Марковић, дугогодишњи учитељ и, како су га називали, „дримколски кадија". Овај назив добио је због своје изванредне бистрине и правичних пресуда усмених, јер су му се за разне ситне спорове обраћали подједнако и Срби и Турци из сва три села: из Боровца, из Лабуништа и из Подгорца.

Село Лабуниште имало је у то време преко 300 муслиманских и нешто мање српских домова. Село је било збијеног типа. Неке су махале биле потпуно турске, неке чисто српске, али је било и измешаних - српско-турских. Као прву дужност сматрали смо да треба, после посете Кости Марковићу, да одемо у село Подгорце и да посетимо кућу и породицу Крстићеву која је до тада за српство дала две велике и скупоцене жртве - попа Стојана Крстића, који је убијен по наредби бугарског митрополита Синесија, кога није хтео да пусти у своју цркву у Подгорцу ни у Лабуништу. Пошто смо посетили Крстићеву породицу и изјавили саучешће - то се тамо народски зове, ишли смо „на жива глава" (да посетимо живог поводом смрти члана породице). Тамо смо сазнали да је од првака Срба из Подгорца и Лабуништа упућен позив Серафиму Крстићу у Београд да одмах врати кући, да се запопи и настави рад свога оца и брата. Серафим је тада завршио седми разред гимназије и тешка се срца растао са Београдом, дошао у Солун, ту се оженио једном српском учитељицом, затим дошао у Охрид где су га дочекали прваци из целог тог српског краја, и ту га је грчки митрополит рукоположио за свештеника, и као свештеник дошао је у своје село. Интересантно је напоменути ово: кућа Крстића има старо презиме Поповци, и, по предању, из њихове куће били су свештеници у томе крају више од 200 година. Цела епархија охридска је пре укидања охридске архиепископије носила назив Архиепископија охридска. Сем Вевчана, Лабуништа, Подгорца и још неких села на левој обали Дрима где се служила служба и литургија на старословенском језику, у свим другим црквама, до оснивања бугарске егзархије (1871. год.), служило се на грчком језику. Свештеници који су били произведени да служе у овим црквама где се служи на старословенском језику, после свога рукоположења ишли су у манастир Св. Јован Бигорски, за који се тврди да је задужбина зетског краља Св. Јована Владимира и да је у прво време, после убиства у Преспи, његово тело ту било и сахрањено, па тек доцније одатле пренесено у његов манастир код

Елбасана, који је у XIV веку обновљен од кројанског племића Карла Топије чији је директан потомак био Есад-паша Топтани.

У манастиру Св. Јована Бигорског увек је богослужење вршено само на старословенском језику и ту су бивали рукоположени ти новопостављени свештеници за цркве у охридском крају где се кроз сва времена задржало богослужење на старословенском језику, а то је од прве половине XI века, кад је коначно уништена Самуилова држава, а словенска архиепископија охридска и названа бугарском архиепископијом од стране победника Василија II Македонца, императора византијског, прозваног иначе Бугаро-убица. Чим је ова архиепископија поново дошла у руке Грка, одмах је у тзв. Великој цркви у Охриду и у свим осталим црквама забрањена служба Божја на старословенском и уведена на грчком, сем у манастиру Св. Јована Бигорског. У том манастиру после рукоположења спремао се и отац Серафимов - поп Стојан Крстић.

У селу Подгорцу затекли смо као српског учитеља Анђелка Крстића, родом из села Лабуништа, и дотле, а нарочито после, познатог српског књижевника. То је био тих човек који је проучавао свој народ и у својим причама и романима изнео све његове патње и живот којим тај печалбарски крај живи.

Ми смо ту били примљени од целог српског народа најлепше, али стварно четовање је било врло отежано, јер сем Боровца, у свим осталим селима већина је била муслиманска, а у Лабуништу је било шест до седам кућа егзархијских, који су имали свог свештеника, а то је било с тога што је та породица имала своју млекарско-бозаџијску радњу у Прилепу па су им Прилепчани ставили као ултиматум да се један од њихових људи мора примити за свештеника, кога ће рукоположити бугарски митрополит у Охриду, да буде као неки чир усред тога српског краја.

ОД ОХРИДА ПРЕКО АЛБАНИЈЕ ДО СКАДРА

Зима се приближавала, а наша чета се повећала са неколико Дримколаца из Лабуништа, Јабланице и Клена. Ми смо били гаранција да Бугари више не могу да уђу ни у једно село и да више ни једна српска глава не може пасти, а да не буде освећена. Серафим Крстић тражио је да се узме глава некоме Науму из села Подгорца. У ту кућу био се склонио војвода Јаћим и кад је покојни поп Ставра дошао у ту кућу да освети воду уочи Велике Госпође, кад му је била слава, пуцао је на поп Ставру у дворишту и убио га. Око тога захтева били су се поделили и прваци, а и Ђорђе Цветковић, војвода. Једни су били да се то убиство изврши, а други су били против. У међувремену дошао нам је као четник неки Јован Божиновић, родом из села Јединаковца у Демир Хисару. Он је био Србин и беше дошао прво у Галичник, да тамо изврши организацију, али

пошто није успео, дошао је к нама у Дримкол као обичан путник, у селачком оделу, са обичном исправом званом „нуфус" (извод из матичне књиге рођених, која се водила у срезу, морао је сваки грађанин да га има); с тим нуфусом могао се човек кретати кроз цео вилајет коме је припадао срез у коме је нуфус издат. Тек за други вилајет била је потребна тзв. „јолтескереси" - тј. путна исправа, али овога се ретко ко придржавао, већ су са нуфусом ишли све до Стамбола.

Услед тог малог неспоразума између попа, Серафима и неких првака с једне, и Ђорђа Цветковића, војводе и опет једнога дела првака с друге стране, а ту су припадали и Коста Марковић и Анђелко Крстић - решим се да напустим Дримкол, да се вратим у Србију, у Београд и са новим искуством наставим рад тамо где сам га оставио - у кумановском крају. Али како стићи до Београда? Путем којим сам дошао нисам се могао вратити. Остао је само један пут, ни мало добар, а то је да преко Албаније, и то кроз њен најгори део у који спадају: Буљчиз, Мат, Миридити, па одатле да се спустим на Дрим и у Скадар. Из Скадра у Црну Гору, из Црне Горе где би добили исправе - тако смо бар мислили да их добијемо у српском посланству на Цетињу - преко Босне и Херцеговине да се вратимо у Београд.

Тај план прихватили смо нас тројица: Коста Косовац, Јован Божиновић и ја. Ђорђе Цветковић одмах је пристао на наш одлазак прво зато што долази зима и што је свако кретање у тим селима са тако великим бројем турског становништва веома отежано. Уколико је мања чета, а нарочито састављена од мештана који нису компромитовани и који се у случају нужде могу пребацити било својој кући, било код својих рођака, што је нама као недомороцима било немогућно, било је лакше одржати се. То је као оправдани разлог и био да нас Ђорђе тако лако отпусти. Серафим Крстић се томе противио, али кад је видео како иду ствари, напослетку се и он сложи да идемо одатле у Србију. За вођу овог нашег пута добили смо једног доброг Србина, Ивана Анђелковића, из села Мерези из Дебарског Дримкола, који је као зидар радио у Мату - зидао куће, куле и др., познавао тамо неке Арнауте, и знао арнаутски као свој матерњи језик.

Крајем октобра 1904. год. кренемо се на овај пут. Пошто смо прошли близу Дебра, место звано „Два брата", на левој обали Дрима, а дотле је било села и српских и муслиманских чије је становништво знало наш језик, прешли смо у чисто албанску област где смо ишли као неми, а за све нас говорио је Иван. Он нас је свуда представљао као своје калфе које води у Скадар, где уопште нема зиме, односно где се преко целе зиме могу обављати зидарски послови. Та прича била је доста веровatна, уколико се уопште неко интересовао у тој земљи (где никаква државна власт није постојала) о томе где ко путује, а нема на себи оружје.

Имали смо само револвере које смо носили тако да се нису могли приметити.

Стигли смо у долину Мата. Ту извире река Мат, у ком пределу живи албанско племе Мат - Мађани, одакле је родом доцнији албански краљ Ахмет Зогу, син Џелал-паше, царевог ађутанта. Силазећи у Мат, који је имао око 2.000 кула - све од камена, не зна се која је лепша и већа.

Ишли смо са Иваном најбогатијој кули, кули Џелал-пашиној. Његов најстарији син, Џемал-бој, обучен у богато арнаутско одело, наоружан пушком и револвером, шетао се у пратњи исто тако добро наоружаних својих рођака и телохранитеља. Био је рамазан. Пошто му се Иван јавио и објаснио да иде у Скадар, замолио га је за хлеб. Џемал је наредио једном од својих пратилаца да нас одведе до куле и нареди да нам се да хлеб. Кад смо дошли у кулу, управо пред кулу, изнели су нам кукурузни хлеб од несејаног брашна, какав се хлеб тамо једе, и по једно парче тврдог и пресланог сира. Иван, који није био нимало стидљив, затражио је меса, али нам рекоше да вечера није готова јер, рамазанске вечери почињу тек по заласку сунца, а ми смо ту стигли око ићиндије (четири часа по подне), време кад се врши поподневна молитва. Не знам како би било са вечером и да смо стигли доцније. За преноћиште отишли смо у једну кулу код другога, коју је кулу Иван правио или поправљао - тек углавном у тој кули су га добро познавали. Ту, у тој кули за вечеру нису имали ништа друго него кукурузног хлеба од непросејаног брашна и, као посластицу, сок од сира. Пошто смо ту одспавали, ујутру смо морали рано устати кад и домаћини устају да једу „суфур", јер после тога целога дана не једу ништа.

После суфура упутили смо се даље, напуштајући Мат и прелазећи у област Миридита. Док је Мат ипак изгледао донекле господствен, бар по својој спољашњости, по својим кулама, Миридити, који су били хришћани и католици, представљали су такву беду да је то и за мене било изненађење, иако сам видео много сиромашних места и по другим крајевима на Балкану. Целога дана смо путовали кроз Миридите. Довде, до Миридита, Коста Косовац, који је много течније говорио арнаутски него српски, ћутао је, али у Миридитима почео је да се служи арнаутским језиком. Пред вече стигнемо пред једну ниску, каменим плочама покривену кућу без прозора, а било је неколико мазгала (пушкарница) у зиду за евентуалну одбрану. Ушли смо, а домаћин - један доста млад човек, прими нас и пристане да код њега коначимо и да нам да нешто за вечеру. Кад смо ушли у овај мрачни простор осветљен једино ватром са огњишта, нисмо у тој тзв. кући видели ништа, ни столице, ни асуре - само је на огњишту висила једна канта од петролеја у којој се кувало месо од дивље свиње коју је тога, или ранијег дана, наш домаћин убио у шуми или пред кућом. Кад је вечера била готова, домаћинова жена

(откривена, иако Арнаутка, јер је католикиња) принесе нам једну копању, нимало вешто израђену, и три дрвене кашике и успе нам месо из оне полуканте. Хлеба није било. Домаћин се извинио да је био у лову последња два дана те није могао да иде у млин и самељe мало кукуруза. Пошто смо у својим торбама имали мало резерве хлеба који смо добили у Мату, изнесемо и поделимо са домаћином, а један комад дамо за његову жену и децу.

Били смо уморни и требало је да спавамо. Легли смо поред ватре без икакве простирке, а дат нам је по један мали пањ као узглавље, и тако смо легли да спавамо обучени. Жена и деца нашег домаћина легли су онако како су били обучени мало даље од ватре, и заспали. Наш домаћин свукао је са себе гуњ - кошуље није ни имао, и целе ноћи ложио ватру да нам не би било хладно. И он би прилегао онако го поред огњишта, али никада није допустио да се ватра загаси.

Сутрадан устали смо рано, ломнији него икад дотле, и упутили смо се центру Миридита - место не знам - где је била црква, свештенички дом и неколико високих кула. Наш вођа Иван рече нам да познаје једног домаћина ту, у чију кулу ћемо свратити и ту ће нас предати, јер он даље нити зна, нити хоће да путује. А пошто смо имали Косту Косовца који је знао арнаутски, Иван нам даље и није био потребан.

Ушли смо у једну од најбољих кула, а и најближу цркви, и ту нас прими домаћин који је са своја четири сина био стално заробљен у својој кули, јер су дуговали крв на све стране у ближој и даљој околини. Поред њега, домаћина, који се звао Колъ (Никола) и његова четири сина, у кули је било још пет Арнаута. Дочекали су нас лепо, понудили нас да седнемо покрај ватре и послужили нас са по једном горком кафом. Њихово оружје и реденици са муницијом сијали су се по зидовима куле - све је било очишћено, подмазано и спремно за борбу. Вечера је била само сув кукурузни хлеб, опет од непросејана брашна. Објаснили су нам да је сутра петак и, пошто је зашло сунце, они не једу ништа мрсно (иако су католици), тј. не једу месо. И тако смо вечерали хлеба и легли да спавамо.

И овде није било никакве простирке ни за кога - разлика је била у томе што су жене спавале у другом одељењу, а нама као гостима било је додељено почасно место уза саму ватру. И овде су сви скинули горње капуте и боси, у чакширама, легли да спавају. Дрва је било доста. Само су овде наизменично стражарили и ложили ватру целе ноћи да нам не буде зима. Сутрадан су нам донели воде, умили смо се и опет добили по једну кафу, али сад са шећером. Објаснили су нам да се код попа (католичког) увек може купити кафа, шећер, пиринач, добра ракија и вино. Замолили смо домаћина да прими од нас пола турске лире у злату, да оде до попа и купи мало шећера и ракије. Разуме се, то домаћин није могао да учини, јер није смео да излази из куле, већ је послао једну од

жена која је овај посао обавила. После кратког времена имали смо пред собом две оке ракије, праве љуте комовице, и две оке шећера. Кусур нисмо тражили, а нико нам га није ни нудио, те заправо и не знамо колико је то износило. Али то онда није било важно. Главно је било да се добије мало шећера, јер наша снага, после толико дана путовања и слабе хране, већ је била исцрпљена.

Наш вођ Иван замоли домаћина да нас узме на бесу и да нас спроведе до Скадра. Ту смо први пут видели шта је то арнаутска беса и какав Арнаутин изгледа, барем онај који се крсти. Прво нам је саопштио да нам може дати бесу само у његовој кули, а нигде даље, јер ни он, ни његови синови немају слободно кретање изван куле. Али може нам наћи човека који никоме не дугује крви (и ништа не вреди), који би нас одвео до Дрима, а одатле би смо већ сами отишли у Скадар.

Али за то треба платити. И сада настаје погодба - не између нас и будућег вође, већ између нас и домаћина, који ће, наравно, узети већи део новца, а мањи део, или можда само неколико гроша, а можда окудве брашна, добиће онај који треба да нас води. После дугог ценкања погодимо се да платимо за нашега вођу пет наполеона, управо турских лира у злату. Наш домаћин затражи нам одмах новац унапред. И, разуме се, ми му одмах положимо. Пошто је узео од нас пет лира, одмах је и он поручио оку ракије и видели смо да се кољу две кокошке, јер код њих католика петак почиње у четвртак кад зађе сунце и у петак до заласка, а онда се слободно једе месо. Знали смо да две кокошке за нас 11 или 12 мушкараца не представљају ништа, али сам мирис меса био је довољан да нас мало орасположи.

Пред вече дође у кућу један шугави Арнаутин и наш домаћин нам га представи као вођу. Поздрависмо се с њим. Био је неугледно обучен, ситан и жгољав, никакво оружје није имао на себи, али је носио о леђа обешену једну неиздубљену кашику - сву изрецкану на мале квадрате, какву готово сваки Арнаутин у том крају носи, да би се могао чешати. Те чешагије су главна одлика свих Арнаута Гега од Мата па до Скадра, без обзира на то да ли су хришћани или мухамеданци, а у ствари нису ни једно ни друго. Ту сам се заинтересовао с ким су закрвљени Арнаути, рецимо хришћани. Рекоше ми: између себе. Вера не изазива никакво непријатељство међу њима. Шта више, где су и једни и други суседи, чест је случај да се хришћанка уда за муслимана, и обратно. Главно је да породица која се на овај начин орођава има више „мартинки" да стави на расположење новом пријатељу у случају нужде.

Пред нама је домаћин рекао нашем вођи да има да нас води право до места Спаш, где Дрим излази из Клисуре и иде даље Скадарским пољем, да би се нешто дубље поново раздвојио на два крака - од којих се један у самом Скадру улива у реку Бојану, а други, мало већи, са више

воде, иде поред Љеша и улива се у Јадранско море код Св. Јована Медуанског (Сан Ћовани ди Медуа). Наш вођа само је климао главом и трептао очима које су играле као на зејтину, што нам је давало, бар мени, уверење да је варалица. Пошли смо из тог села кад је добро свануло, што се (у том, барем, крају) сматра да су бусије растурене и да се лако још из далека може распознати кад пролазе неки наоружани људи на које нико неће да пуца по закону лек Дукађина.

Сматрам да треба овде напоменути да је погрешно схватање код нас да је то Лека Дукађин. Напротив, лек може да се тумачи као закон, правило или наредба кнеза Јована, јер дук је кнез, а ђин је Јован. Тако се изговара код Арнаута. Као пример наводим манастир Шинђан код Елбасана, а то је манастир Св. Јована како га Грци у Елбасану изговарају, а и сав остали свет - све до Охрида. Углавном благодаређи томе закону могли смо слободно путовати кроз најнеслободнији део Европе.

Наш вођа водио нас је цео дан кроз клисуре и планине. Увече нас је довео у једно село које је лежало уз поток и увео нас у једну кућу. Питао је домаћина хоће ли да нас прими на конак, и домаћин је на то пристао. Кад смо сели и одморили се, наш вођа рече нам да он од овога села не зна даље да иде ни један корак и тражио нам је да му платимо што је нас је дотле довео. Кад смо му објаснили да је наплаћено његово вођство до Скадра, а не само до овде, он о томе није хтео ни да чује, говорећи да он није слуга код Колја, већ је, исто тако домаћин, као и онај други, и да тражи да му поштено платимо, као што је и он нас поштено довде довео. Никаква објашњења нису помагала. Онда је настало једно погађање о цени. Кад смо му рекли да смо платили пет турских лира Колју, он је исто толико тражио за себе, јер каже, кад је Колј могао ни за шта да узме пет лира, ја који сам водио довде и поцепао своје опанке, нећу ни гроша мање испод пет лира. Ту се умешао и домаћин, који је нашао мунасип (правду, оно што је право) - да не буде ни на нашем ни на његовом, већ да му дамо три лире.

Били смо свесни да новац морамо дати, али смо хтели бар да сазнамо можемо ли одавде наћи другог вођу, с ким ћемо се директно погодити и да знамо колико ће нам узети. Ту се одмах појави наш домаћин као будући вођа и да нам реч да он зна пут све до Скадра. Довешће нас донде, али да му платимо пет лира, јер је то дужи пут него што нас је овај досадашњи вођ водио од куће Кољеве до његове. Нисмо имали куд. Пристали смо, али овај је тражио паре унапред. Бојећи се преваре, рекли смо му да ћемо му платити шест лира, али кад стигнемо у Скадар, или бар близу Скадра. Није хтео ни да чује. Тражио је одмах паре. Шта смо могли да радимо већ да дамо новац и да се предамо судбини и срећи. Међутим, овај дупли издатак исцрпео је наша финансијска средства и то нас је доцније много скупо стајало.

Вечерали смо код домаћина, пошто смо му претходно дали пет лира, и у нашу част, уствари за велике паре, поред кукурузног хлеба и несејаног брашна, добили смо и једну дрвену каленицу сока од сира. Вечерали смо, и као и по свим осталим арнаутским кућама, легли на голу земљу крај огњишта. Дочекали смо дан.

Наш бивши вођа вратио се натраг, а нови је пошао с нама. Путовали смо тако до три сата поподне. И тада наш вођа рече да он одавде даље не сме да иде. Показао нам је правац којим ћемо стићи право на Дрим, где има скела којом ћемо прећи реку, а после право у Скадар. Никаква објашњења нису помогла. Наш се вођа једноставно окрену уназад, упутивши нам једну „уламбар" (срећан пут), што у ствари значи „бео вам пут" на старом илирском језику. Продужили смо даље у правцу и према објашњењу које нам је наш нови вођа дао. Наш друг Коста Косовац страшно је био љут на ове Арнауте, тврдећи нам да такво издајство и неваљалство ни један Арнаутин са Косова није учинио. Разуме се да нас ова објашњења нису нимало утешила, већ смо погружени ишли даље, не знајући да ли смо стварно упућени тамо куда смо желели отићи, или ћемо опет морати свратити у неку арнаутску кућу и поново бити опљачкани.

Ова наша сумња није била на свом месту. У сам смирај сунца, а то је 12 сати по турски, чули смо пуцањ топа, а то је знак да почиње ифтар (рамазанска вечера). Нисмо знали одакле пуца овај топ, али смо били сигурни да смо у близини неког места у коме логорује турска војска. Упутили смо се право, и за кратко време угледасмо мутан и брз Дрим који је био нешто мало мањи од Саве код Београда, али многоводнији и несравњено бржи. Затим угледасмо неколико кућа и једну велику касарну обојену неком неодређеном бојом. Али више од свега тога осетисмо мирис свеже печеног чистог пшеничног хлеба који се још пушио у пекари. Хлеб је даван војницима. Упутисмо Косту Косовца да купи од неког војника хлеба. Коста је ту послужио исто тако добро као што би и сваки други од нас, јер није знао турски, а војници нису знали арнаутски. Једино што су војници разумели арнаутски „бук" (хлеб), а Коста је од турског језика знао да каже „екмек", што опет значи хлеб. Купио је три тајина за десет гроша. Све то појели смо у сласт те вечери. Постојала је ту једна бакалница коју је држао Арнаутин из Скадра. И ту је Коста, пошто је тамо отишао да купи мало шећера, колико да се нађе у послу. У бакалници је чуо да скела почиње да ради чим сване. Никакав преглед на скели се не врши. Чим пређемо скелу, односно Дрим, одмах идемо све обичним пешачким путем низ Дрим равницом, која се простире од Дрима до Скадарског језера.

После неколико километара Дрим се одвајао - један крак је ишао у море, а други се уливао у Бојану код Скадра. Овим путем сретали смо

мали број Арнаута, односно стизали су Арнаути нас. Путовали смо више од пет сати овим путем, зато што смо били преморени и изгладнели, јер онај тајин који смо купили у Спашу, није могао да нам врати сву ону снагу коју смо изгубили путујући од извора Дрима па до његовог утока у Бојану.

ХАПШЕЊЕ У СКАДРУ И СПРОВОЂЕЊЕ ПРЕКО АЛБАНИЈЕ У БИТОЉ

Кад смо стигли пред Скадар, ту се мора прећи река Дрим, на којој постоји дрвени мост, а на овоме делу на десној страни Дрима, на самом мосту, постоји кула турске жандармерије, којој сваки Арнаутин управо сваки пролазник који жели ући у Скадар, ако је наоружан дугим оружјем, мора оставити оружје у тој кули. Револвери се не одузимају. Пошто нисмо имали дугог оружја, а никакве се путне исправе не траже, јер их прелазници Арнаути и немају, и ми смо прешли Дрим и ушли у Скадар.

Како сам раније био у Скадру и донекле познавао варош, одмах сам отишао у „хотел" где сам и пре одседао, а који је држао, као и све остале кафане и бакалнице, Арнаутин католик из Скадра, као што су држали у својим рукама и сву трговину у Црној Гори, чак и на Цетињу, јер Црногорци то нису радили, пошто су то сматрали за понижавајући посао. Ту смо остали тога дана, преноћили и сутрадан до десет сати пре подне отприлике, никоме се не јављајући. У међувремену, размишљао сам како и на који начин да се укрцам на лађицу (вапор) „Даницу" за Црну Гору.

На крају изаберемо најгоре решење. Решим се да се пријавим руском конзулу у Скадру Лобачеву, тражећи од њега да нас или препоручи црногорском конзулу, или да нам он лично створи начин да уђемо у лађицу, јер се пре уласка у вапор траже извесне путне исправе, пошто се већ прелазило у другу државу.

У руски конзулат ушли смо наоружани револверима, у арнаутском оделу, говорили српски онако како Срби у Скадру не говоре. И кад смо се представили ко смо уистину, шта смо и одакле долазимо, изгледа да смо одмах изазвали сумњу, и, пошто су нас дуго испитивали да би утврдили ко смо и шта смо у ствари, рекоше нам да чекамо док реферишу конзулу и да сачекамо његово решење. Било је око један сат после подне кад нам саопшташе да одмах напустамо конзулат. Бојећи се опасности, замолисмо чиновника који нам је то саопштио, да бар ту оставимо своје револвере, али то нису хтели да усвоје.

Чим смо изашли из конзулата, готово на самим вратима, дочека нас турска полиција са око десетак жандарма (заптија). Одмах нас разоружаше и одведоше у затвор где поче испитивање. Ја сам био одвојен, а моја два друга били су заједно. Како сам у руском конзулату само ја го-

ворио и представљао неког „старешину", а пошто сам овде одмах одвојен, сматрао сам оправдано да смо стварно издати турским властима од руског конзула или неког шпијуна који је у исто време био у том конзулату и служио и Турској и Русији. На питање одакле сам, рекао сам да сам из Београда. По занимању новинар, сарадник листа „Београдске новине" и да сам као дописник тога листа прошао од Скопља до Дебра, од Дебра преко Албаније до Скадра, наводећи отприлике цео пут којим смо прошли јер није постојала опасност за неко проверавање, пошто скадарски валија преко Дрима није имао никакве власти, баш колико ни ја који сам био ухапшен. На питање где ми је пасош, одговорио сам да ми је пасош украден у Албанији. Пасош, односно листови на њему изгледају као новчанице, па или ради тога, или просто да се нешто украде, мора да ми је дигнут пасош.

Шест дана сам лежао у скадарском затвору, који је био у близини језера, нездрав, мемљив и веома прљав. Затворили су ме у једну ћелију са три Циганина који су ми предлагали да бежимо из затвора и обележавали ми на зиду места где може да се пробије зид, иако у ћелији беше само једна дрвена кашика, те сам био сигуран да су били провокатори. Као муслимани, и они су држали рамазан, те смо свако вече добијали по један тајин од пола килограма хлеба. Хлеб је био пшеничан, али га је било мало јер друге хране нисмо добијали. Цигани су имали у затвору мангал и готовили себи рамазанску вечеру - ифтар од пасуља и пиринча запрженог са мало зејтина. Мене су редовно нудили вечером, али пошто је била свега једна кашика којом су се „полагали", и поред глади која ме је морила, нисам могао прихватити позив за вечеру.

Како нисам давао никаква повода да желим бекство или нешто слично, и после саслушавања која су вршена нада мном свако вече (због рамазана дању не раде ништа). Једина утеха у целој овој ситуацији била је што су сви чиновници говорили српским језиком, јер су то избеглице из оног дела Црне Горе који је припао Црној Гори после рата од 1878. год.

Шести дан увече изведу ме пред самог валију. Валија ми проговори на турском, а тумач је тумачио на чисто спрском језику и ијекавским наречјем рекао ми ово: „Ми знамо да си ти комита и добро би било, и за тебе врло корисно да нам све признаш, цар је много милостив па у својој доброти може ти све опростити, а нарочито мојим посредовањем које неће бити ускраћено". Ја сам му захвалио на лепим и добронамерним речима, али сам категорички одбио његово тврђење да сам комита, да сам Бугарин и да сам дошао у Скадар да вршим атентат. На то ми он рече да се погледам у огледало, које је било по страни, и да се видим какав изгледам после шест дана затвора, па да претпоставим какав ћу изгледати после неколико година, што ће бити неминовно ако и даље

будем упоран и не будем признао све оно о чему он зна да је тачно. Ја сам остао при свом. Али на један миг валијин изађе један полицајац и у тренут ока уведе једног младог господина, елегантно одевена. Био је више него осредњег раста, лепо развијен, али лице му је било пегаво те сам одмах стекао уверење да је Јеврејин, што у ствари нисам могао утврдити. Валија је био раста осредњег, дебео, у цивилу, европски одевен, прави господин веома углађен, питања су му била лепа, благо изговорена, без грубости, мека и без неких нарочитих претњи. Чим је ушао овај млади господин, валија га упита: да ли познаје мене, он рече да ме познаје врло добро из Београда. Овај човек је говорио онако српски како се само у Београду говори, из чега сам закључио да он не припада скадарском друштву, ни српском ни арнаутском, па ни турском. Да је Босанац приметио бих по изговору, али пошто је говорио онако као у Београду, ни онда, па ни данас после толико година нисам начисто одакле је тај човек и одакле га је пронашао и довео скадарски валија.

Пошто је рекао да ме добро познаје, додао је да нисам родом из Београда, већ из Дебра; да сам био у Београду млекаџија, да он зна добро да сам се уписао у комите, да сам са комитама прешао у Турску с циљем да рушимо турско царство. Валија ми на то рече: „Е, видиш ли, шта овај поштени човек све зна о теби". Одговорим валији: „На првом месту, ово не може бити поштен човек јер је овде казао једну лаж. Никада у свом животу нисам био у Дебру. Никад нисам био млекаџија и није истина да ме он као таквог познаје па према томе још је већа лаж да је могао знати да сам се ја уписао у комите, прешао турску границу, а највећа лаж је то да сам Бугарин". Валија ми на то одговори да је то један врло поштен човек, да он њему верује и пошто сам из Дебра, а Дебар припада битољском вилајету, он ће ме послати у Битољ.

Разговор са валијом био је готов. Био сам начисто да ћу бити спроведен у Битољ, али нисам био сигуран да ли ћу жив донде стићи. Одмах сутрадан, а то је било 25. новембра, рано изведоше ме из затвора, ставише ми окове на руке, и моја два друга заједнички везана, изведоше нас пред конвој који се састојао од 16 коњаника и једног официра.

И тако, ми напред, иза нас одмах официр (био је Арнаутин из Епира, племе Тоска, и знао је као и сви Арнаути тамо врло добро грчки), па жандарми коњаници, пођосмо из Скадра у Љеш. Овај ми је пут био познат. Само кад сам раније путовао нисам имао овако богату пратњу.

Тога дана пред вече стигнемо у Љеш. Мене одвоје у засебну ћелију и око девет сати увече отворе се врата од ћелије и у ћелију уђе кајмакам (сресни начелник) који је био у цивилном оделу, још млад човек, исто тако Арнаутин Тоска, који је говорио грчки и пошто ме је испитао на грчком ко сам и шта сам и одакле сам, а како сам и њему поновио све оно што и скадарској полицији, он ме упита: имам ли ја новаца. И пре мог

одговора рече ми да би ме за 50 турских лира пустио из затвора још исте ноћи и послао до Сан Ћовани ди Медуа, где бих се могао укрцати на неку европску лађу, италијанску или аустријску, и да се спасем свега онога што ме чека. Одговорио сам му да новаца немам, да сам кроз Албанију опљачкан на разне начине јер сам наше издатке морао нешто да увеличам, да би било вероватније да сам неки новинар из Београда, јер се не би веровало да неко долази из Београда па преко Албаније у Скадар, а да нема код себе новаца. После дугог разговора у коме је испитивао све могућности како бих му евентуално могао доставити новац и како сам непрестано тврдио да бих тај новац могао добити једино из Београда од редакције „Београдских новина", мислим да сам га уверио бар толико да нисам Бугарин, а ни комита.

На крају нашег разговора дао ми је један користан савет који се састојао у овоме: „Одавде па до саме реке Маћа ви ћете пролазити кроз мочвару. Пут на многим местима пролази кроз саму воду - негде дубље, негде плиће. Лево од пута имају стазе које воде све сушином. Кад будете дошли до таквих места, а њих има неколико, и када ти жандармерија буде саветовала да идеш стазом и сушином, да не пристанеш већ да идеш право путем, јер ако будеш скренуо мало с пута, бићеш убијен. Послушај ме, нећеш се кајати. У овом моменту ништа ти друго не могу учинити осим ове напомене и савета". Захвалио сам му и на томе.

Сутрадан кад смо пошли из Љеша, где смо добили још шест жандарма пешака који су сви били Арнаути у државној служби, јер на овом путу никаква жандармерија ни војска нису биле сигурне од напада ако са собом немају ове жандарме који припадају околним фисовима (племенима) и који ништа друго не раде већ тако, с времена на време, спроводе неки државни конвој и вероватно пошту, али у то нисам сигуран.

Идући тога дана са овако појачаним конвојем, заиста смо наишли на неколико места где је пут калдрмисан, али на местима преплављен водом. И кад сам био опоменут да идем стазом и сушином, одбио сам. Ишао сам право путем иако ми је то било врло тешко јер су ми руке биле у оковима те сам посртао где је вода на путу била дубља. Ипак никако нисам хтео да скрећем са главног пута, иако су ме на сваком таквом месту упућивали да идем левом страном и сушином. Сматрао сам и веровао онда, а верујем још и данас, да ми је кајмакам љешки, вероватно у најбољој намери, дао добар савет.

Нешто после подне дошли смо на реку Маћ. Услед јесењих киша ова планинска река била је многоводна и толико брза да се просто није могло веровати да може нека скела издржати и превозити људе на другу страну. Прешавши реку скелом, сви гладни, јер је рамазан, па и наши пратиоци нису хтели јести, иако по закону на то имају право као путници, путовали смо још нешто више од сата. Дођемо до једног хана и ту

останемо да заноћимо, а и наши пратиоци да имају времена да себи зготове вечеру. Ми смо добили по један комад кукурузног хлеба, а наши пратиоци имали су вечеру од овчјег меса, а хлеб су носили из Љеша. Ми смо се морали задовољити оним што су нам дали. И тако смо, уморни и полугладни, заноћили у једној хладној соби у томе хану, чувани стално од по три стражара на вратима. Те ноћи добио сам грозницу и сутрадан, кад сам устао, имао сам јаку температуру, а пошто сам морао да путујем, то сам, готово у бесвесном стању, батргао се испред конвоја окованих руку до Тиране. Стигли смо у Тирану нешто пред вече, пре смирања сунца. Пошто сам био у великој ватри, потраже лекара. Дубоко у ноћ, пошто су вечерали и обавили вероватно неке друге посете, дође лекар, прегледа ме и после тога наступи једна расправа између официра који је био старешина конвоја и лекара. Изгледа да је лекар захтевао да останем бар још један дан у Тирани, а официр тражио такву дијагнозу на основу које сам могао и даље да путујем. И тако остаде на ономе што је захтевао официр, те сутра, уместо шест жандарма пешака, који остадоше у Тирани да се врате кући, добијемо свега четири и кренемо из Тиране преко Крабе у Елбасан.

Кад смо стигли у Елбасан, по свим правилима ставили су нас у затвор, али у собу где је било више осуђеника међу којима су били Бајрам-ага, родом из села Десова код Прилепа, Мајочка и Фејзо, чувени разбојници из села Црнилишта, срез прилепски. Оба ова велика и чисто арнаутска села, постављена на најлепшем и најздравијем месту у Пољу прилепском, тако да су била на планинској падини, имала добру воду и доста простора, али не и шуме коју су Арнаути безмало сву исекли, сем по једног забрана код сваког села, који није имао више до 50 хектара. Интересантно је да су та два села у средини српских села, где су српске школе као у Слепчу, Риљеву, Зрзе биле отворене и једине у тим селима од пре 1213. година. Кад су чули да смо ми Срби, одмах су нам пришли и - хвала им - дали су нам свога хлеба, свога дувана и свега онога што су њима елбасански бегови као затвореницима послали за Бајрам. Сутрадан је био Бајрам и ми смо због тога муслиманског празника остали ту три дана, а за то време и мене је грозница била мало попустила.

Још нешто! У затвору сам наишао на православне Арнауте из области Шпат који су дуго година били познати турским властима и осталим Арнаутима као муслимани, јер су за вароши и за цео спољни свет имали чисто турска имена, а за себе, по својим селима и у своме племену имали су хришћанска имена, као: Колъ, Јон, Ћин, Марк итд.

Једне године, мислим да је то било 1896, неко прокаже турским властима у Елбасану, а и осталим Арнаутима, да цео Шпат, који је имао преко 30 села, сваке године ноћу долази у манастир Шинђин (Св. Јован) и ту се причешћује. Неког одрицања није могло бити и они признају пред

властима да су хришћани. Одмах ту долети католички бискуп из Скадра и почне да тврди да су то чисти католици, као и они у Миридити и Скадру. Међутим, они сами су тврдили да су ортодокси, што није било слично са оним да су католици, и, најпосле, посећивали су православни манастир Св. Јована и ту се причешћивали. Узалуд је то доказивао православни владика из Драча, иначе Грк, али у најтежем моменту за целу ову ствар сазна руски конзул у Битољу и са великом пратњом, својом личном и турском, дође у Елбасан а одатле у Шпат, и у присуству дрaчког митрополита и турских власти, обећавши пуну заштиту овим хришћанима, добије пред свим тадашњим турским властима признање да је цело племе Шпат не само хришћанско, већ и православно. После овог признања, руски конзул изабере 20 младића из Шпата и пошаље их на школовање у Русију, и то ту одмах, на лицу места натовари их на коње и с њима крене у Битољ, па их отправи У Русију.

Шта је после било са њима, нисам могао да водим рачуна, али знам поуздано да је Шпат са својим становништвом остао православан до данас. Ту, у елбасанском затвору нашао сам и неколико Шпаћана са којима се мој Коста Косовац готово исто тако тешко споразумевао као и Шпаћани са мном. Али Бајрам, Фејзо и Маљачка, који су исто тако говорили српски као и арнаутски, објаснили су ми све ово и онако како сам малочас рекао.

Због бајрамских празника остали смо у Елбасану три дана, а за то време били су ми скинути окови с руку, те су ми се руке мало одморише и оток с њих спао. Четвртог дана смо пошли пешке, као и увек, са новом екипом пешачке жандармерије. И пошто смо на Везирову мосту прешли реку Шкумбу, коју нигде више до Охридског језера нисмо видели, пошли смо ка Струги, која је била далеко два добра конака, те смо морали заноћити у месту званом Ћукуси.

У Ћукусу је постојала нека ваjна турска власт у лицу неког полицијског комесара. Он ништа није смео да ради Арнаутима, већ се клањао и најголијем од њих. На нас је почео да се издире, да нас ружи и тако даље. Обратим се старешини конвоја (увек онај из Скадра) и замолим га за заштиту и кажем му да нема веће срамоте, него кад наоружан човек и у пуној власти псује и прети батинама везаним људима. Дао сам му на знање да ово није ни Арнаутин ни прави Турчин, већ нека мешавина од свега и свачега, који је постао муслиман јер ништа друго није могао бити. Пошто сам говорио грчки, а један од жандарма, који је био Грк по народности, јер ту је већ допирала и реформаторска жандармерија (предвиђена у Мирештету, у пристаништу где су се састали Фрања Јосиф и Никола II и утврдили овај споразум 1. марта 1903. год., а изведен 1904. год., јер његово извођење осујетио је тзв. Македонски устанак), а пошто је Ћукуси припадао битољском вилајету где су и хришћани

примани у жандармерију, на основу реформи које су предложиле Русија и Турска, а по коме је у целом Косовском вилајету, од Качаника источно, цела жандармерија потпадала под врховну команду једног аустријског жандармеријског пуковника.

Битољски вилајет дат је Италијанима и они су послали свог генерала, једног празног хвалисавца који се прозвао де Ђорђис-паша, а под чијом је врховном управом била сва жандармерија у Битољском вилајету. Његови референти били су италијански жандармеријски официри који су требали да буду размештени по разним варошима Битољског вилајета. Они су сви били у Битољу и с времена на време ишли у унутрашњост да виде како се спроводе реформе, од којих је било у истину само то да су сви сељаци, односно сва хришћанска села, добили право да одмах истерају из својих села све пољаке Турке, јер они су једини и били пољаци, и да на њихова места изаберу хришћане с правом да носе Мартинову пушку са 50 фишека и револвер Гасерова система.

Солунски вилајет је био подељен на два дела: у солунском санџаку реформатор је био француски пуковник, а у сереском санџаку један жандармеријски руски пуковник.

Де Ђорђис-паша, Италијан, био је врховни командант целокупне реформаторске жандармерије у три вилајета европске Турске. Међутим, народ се у тешким моментима обраћао једино руским конзулима, никако ни италијанским, ни француским, ни аустријским. Грци су се обраћали само својим митрополитима, којих је било свуда и који су више вредели него сви жандармеријски реформаторски официри који су дошли из ових неколико држава. Због плана о Сан Стефанској Бугарској, Грци су са великом мржњом гледали на Русију и у тој својој мржњи заборављали све услуге које је Русија њима чинила још онда кад је била господар Јонског и Јегејског мора и заповедала на острву Крфу и на осталим јонским острвима, где је прва, можда одмах после Америке, успоставила републику на пет јонских острва. Заборавили су помоћ 1821. год., па и ону најновију када је за време грчко-турског рата 1897. године турска војска, под командом Итем-паше тукла Грке, заузела Ларису, Фарсалу и Волос и била се упутила ка старој Грчкој. Тада је Русија рекла Турској само једно одлучно: „Стој, ни корака даље!", већ и: „Натраг у Солун!", па иако је поред осталога на грчком престолу седела једна велика руска кнегиња, Олга, као жена Ђорђа I Гликсбурга, принца од Данске. Све су то Грци заборављали у својој слепој мржњи углавном упереној против Бугара који су у тешкој политичкој ситуацији Грчке добили за себе митрополије: струмичку, битољску и дебарску, а у Дебру никада није ни било митрополита. То бугарско надирање осетили су Грци боље и јаче него Срби, које је ово више угрожавало него Грке. За то време смо се ми кошкали са патријаршијом око рашко-призренске и скопске митрополије, а тада

је наш представник код патријаршије био генијални Коста Групчевић, одговорни уредник „Цариградског гласника", власник наше књижаре у Цариграду и одговорни уредник календара „Голуб", који је редовно у Цариграду излазио. Коста Групчевић био је родом из Охрида, високообразован у грчким школама, Србин од главе до пете и блиски рођак по мајци доцнијем нашем посланику Панти Гавриловићу.

Никаква уверавања Групчевићева нису могла да уразуме тзв. Васељенску патријаршију да ће она једног лепог дана, односно њен патријарх бити, за време Кемал-паше, доведен на положај „Румели баш-папаза" (грчки главни поп у Цариграду).

Овде сам унео и ово, како би се знало да не само што су Бугари били мегаломани, већ су исто то били и Грци. Они су онај српски народ у Македонији који није хтео да призна Бугарску и њену егзархију, а таквих је било још доста у Македонији, напросто прозвали „Елини славофони", што значи Грци што говоре словенски. Зато је и био отежан сваки споразум са Грцима докле год на управу те земље није дошао генијални Елефтериос (Ослободилац) Венизелос. Он је одбацио све те грчке претензије и тражио да се Крит одмах присаједини Грчкој, а у Македонији да се изведе једна праведна подела између Срба, Бугара и Грка.

Грк, турски жандарм у Ћукуси, није имао никакво друго схватање сем једно једино: да свакога ко није Турчин ни Арнаутин, већ неко ко говори „вулгарски", а то су за Грке сви словенски језици, треба издати, компромитовати и учинити му свако зло које не би хтели учинити ни Турци ни Арнаути. Тако је он цео мој разговор са официром саопштио мудуру (старешина полицијске испоставе), али с обзиром да сам се ја већ жалио официру који нас је спроводио, мудур је само могао да шкргуће зубима, док нас најзад није стрпао у једну рупу, која се код њих звала затвор.

Кад смо сутрадан изишли из ове гробнице, били смо сви као пијани. Али смо пошли ка Струги. Кад смо угледали Охридско језеро почео је дувати хладан ветар са кишом која је продирала до сржи у костима. Везан, управо окован, нисам могао даље да издржим, јер овај звер-Грк непрестано је ишао за мном и псовао на грчком језику да га други не би разумели. На послетку, кад ми је досадило, окренем се и опсујем матер и њему и ономе ко му је пушку дао. Он ми на то одговори да му је цар, односно султан, дао пушку и да сам овом приликом опсовао и султана. Ја сам једноставно одговорио: „Јесам опсовао и султана и султанову матер". После ових мојих речи овај Грк даде руком знак. Задржа цео конвој. Приступи официру и рапортира да сам опсовао султана и султанову матер додавши да сам још опсовао и Мухамеда и све што год имају Турци светиња. Кад је ово чуо, официр се залети на коњу према мени и упита ме: „Је ли истина да си опсовао султана, султанову матер па и самог пророка Мухамеда?" Ја сам и њему једноставно одговорио да

сам све то редом учинио. Кад је чуо такав мој одговор, он ме упита шта ја уопште желим да са овим псовкама постигнем (наглашавам да се официр био потпуно умирио после таквог мог одговора). Рекао сам му да желим од две ствари једну, а мени је сасвим свеједно коју ће он изабрати, а то је: или ту на месту да ме убије из пушке, или да нареди овом Грку жандарму да иде иза конвоја и да се мени не приближује. Кад ме је саслушао, он ми рече: „Видим да ти желиш да те ми овде убијемо, али ја то нећу овде да учиним, већ хоћу да те предам битољском валији, па он нека ради с тобом што зна. Али ако још једанпут будеш ма шта опсовао, толико ћу те бити корбачем да ћеш сав бити крвав!" Али је наредио Грку жандарму да иде позади конвоја и самим тим уклоњен је повод за неке нове моје испаде који су били израз осуде самога себе што сам уопште себи допустио да се ствари овако несрећно по мене развију.

У саму ноћ, шибани непрестаним ветром и снегом, стигли смо у Стругу. Довели су нас пред мудурлук, у чијој је близини био и затвор - једна доста солидна кућа. И после кратког времена дошао је лично мудур који ме је на српском језику упитао одакле сам и шта сам тражио у Скадру и је ли истина да сам у Скадру намеравао да на турски Бајрам бацим у највећу џамију бомбу и тако побијем све правоверне који се буду тада налазили на молитви, а међу којима је требало да буде и скадарски валија. С једним дубоким презрењем одговорио сам му да је то лаж; а ако он у њу верује, то је његова лична ствар.

Овде сам дужан дати једну напомену. Турска држава имала је у Цариграду отворену Високу административну школу. У ту школу примали су само матуранте из гимназије. Школа је трајала четири године и имала ранг факултета. Поред осталих предмета, било је обавезно за сваког студента да мора учити и научити француски језик, бугарски или грчки. Сви они студенти који су поред француског знали и грчки, били су постављани за административне чиновнике и начелнике у среским местима где је већина становништва припадала грчкој народности, а они који су учили бугарски били су распоређени у свима осталим местима у Македонији, где је у већини био словенски елемент који су Турци званично прозвали и признали као „булгар Милет", а Грци су званично имали назив „уруми Милет" (милет (тур.) - народ), а то значи - римски народ. Никако Турци нису знали за Грке. Тај назив задржали су до данашњег дана. Тако је Румелија постала од Рома, Рима...

Овај чиновник у Струги који је са мном разговарао, беше прошао кроз ту административну школу и мени је говорио на чисто бугарском књижевном језику, али ја који сам исто тако, ако не и боље, знао бугарски, одговарао сам му на најчистијем српском језику, тако да код њега убијем сваку сумњу да сам Бугарин. Он је знао да постоје Срби, јер баш у ње-

говој административној јединици и јесу била српска села, у којима сам пре два и по месеца четовао, те му име Срби није било непознато.

После овог кратког говора одвели су ме у затвор и дали само мени једну собу патосану, широку, високу и светлу. Хтели су ми, ипак направити једну пакост. Како је била зима (ушли смо већ у децембар), мени у собу унесу један мангал пун запаљеног али неразгорелог ћумура, што би у свакој другој прилици изазвало смрт оних који би се ту налазили, као што сам се ја налазио. Одмакао сам се од тога мангала, легао на једну асуру, тако да ми је глава била нижа од мангала, а сав угљен-моноксид ишао је на горе. Пошто прозори, а било их је два, нису били добро учвршћени, мислим да је угљен-моноксид нашао себи излаза. Осетио сам само тешку главобољу и сутрадан, кад су отворили апсанска врата, једва сам могао изаћи из собе. Напољу сам се освежио. Нешто свеж ваздух који је долазио са језера, а нешто и вода, повратили су ми живот и свест.

Пошли смо ка Охриду. То је био најкраћи конак на целом овом путу од Скадра довде. Раздаљина је била не више од 12 км, пут је био ако не добар, оно барем у равници. И тако смо после три и по, до четири сата путовања стигли у Охрид. Ту су нас ставили у затвор. Преседели смо целога дана и целу идућу ноћ, па смо сутра рано пошли не друмом за Буково, већ преко планине Петрине право у Ресен. Тај пут је био краћи - ваљда за неких 12-15 км, али је био тежи, док смо се попели на врх планине Петрине, која је само један огранак планине Галичице која дели Охридско језеро од Преспанског језера.

Рано пре заласка сунца стигли смо у Ресен. У Ресну нас опет затворише у један затвор, најгори који смо дотле видели, и у њему коначили. Опет сам био затворен у засебну собу, која је била патосана, али између дасака лепо се видео поток и вода која кроз њега тече и која није била ниже од неких 30-50 цм испод патоса. Ни рогозине, ни нигде ништа осим једне канте пуне људског измета, тако да је та соба толико заударала да је у њој могао спавати, тј. становати само везан човек.

Овде, у Ресну, месна среска жандармерија, која је припадала „реформаторској команди", скинула ми је окове са руку, али су ми зато метнули око врата једну гвоздену алку кроз коју су провукли ланац, па испод врата ланац спровели у жандармеријску собу. Стражар је седео у жандармеријској соби, а не напољу. И чим би се затвореник померио с места, „реформаторски" ланац би затандркао. И ако је трзај био мало јачи, стражар би дошао на врата и провирио кроз једну рупу да види због чега се затвореник трза. Али мени се деси и ово: да би био сигуран да сам унутра и да нисам, ваљда, прогризао гвоздену алку, стражар је, с времена на време, повлачио себи онај ланац, па кад је осетио тежину трупа, престајао је да изводи те „реформаторске" ствари. Кад сам видео да не

могу заспати од зиме, гада и смрада и од овога злостављања ланцем, решим се да и ја жандармима приредим једно изненађење, те сам, отприлике сваких 15 минута, пошто су ми руке биле слободне, хватао рукама за ланац и тресао њиме свом снагом и вукао по соби дежурног жандарма који је ланац држао, и тиме изазивао ларму да и жандарми-реформатори нису могли спавати. Неколико пута долазили су, и по њих четири-пет до апсане и кроз врата питали ме шта то радим. Одговорим да ми је хладно и зато машем ланцем да бих се угрејао. Молили су ме и преклињали да то не радим, јер ће бити принуђени да ме бију. Одговорим да се никога не бојим, докле год ми је ланац у рукама. И тако сам у овом мучењу царске власти некако дочекао свануће у ономе чуду, које здрав и нормалан човек не може замислити - да се на такво место могу затварати људи чија кривица чак није ни утврђена, јер нису ухваћени ни на какву делу, једино што нису имали путних исправа при себи, а без исправа путовало је више од половине становника пространог турског царства.

Кад је свануло, пошли смо у Битољ. Био је 4. децембар. Пре поласка ресенски жандарми, који су заменили охридске, рекоше ми да би добро било да ја изнајмим двоја кола (тамо зову два „стрема", а та су кола с арњевима), па да се у та двоја кола распоредимо ресански жандарми и нас тројица, а већ скадарски пратиоци (њих 17) били су на коњима. Иако сам био уморан од вишедневног пута, стално са оковима на рукама, нисам хтео да учиним царским жандармима из Ресна то задовољство да се возе о мом трошку на колима од Ресна до Битоља. За све оне муке које сам те ноћне претрпео у Ресну, нисам могао на други начин да им се осветим сем тако - да пешаче 30 км од Ресна до Битоља, и да они, барем ових 30 км, пешаче поред коњаника и да колико-толико осете како је то непријатно да неко у истом рангу и на истој дужности јаше на коњу, а неко поред њега мора често да каска да би могао одржати корак.

После осам сати пешачења, стигли смо у Битољ, и ту нас затворише у полицијски затвор, у који се улази са улице али прозори му гледају у двориште и у централни битољски затвор. Да не би затвореници могли давати или примати неке знаке од оних осуђеника у централном затвору, а да би ипак било мало осветљења у соби, на прозору у соби у којој сам био смештен, прозор је био закован дрвеним пармацима који су били отприлике дужине два метра, дебљине четири до пет цм, а неки и мање. Из те собе, преко седам, осам степеника, била су врата од собе у којој су становали жандарми.

У БИТОЉСКОМ ЗАТВОРУ ВАСИЛИЈЕ ТРБИЋ ПОСТАЈЕ НОВИНАР СТЕВАН ТРШИЋ

За време путовања мени се на левој нози отворила рана коју сам имао још из једног сукоба 1904. год., фебруара месеца, на српско-турској граници. Рана је била отворена, загнојена и загађена, а нога отечена. Сутрадан, кад је свануло, жандармеријски чауш дође к мени и запита ме шта желим, ја му одговорим да тражим да позове доктора да ме прегледа, ногу превије и каже шта треба даље да радим. Чауш ми рече да ће обавестити лекара који сада врши преглед у централном затвору, па чим сврши визиту позваће га да и мене прегледа.

Кроз прозор сам могао пратити кретање докторово. И после више од два сата, пошто је вршио преглед у централном затвору, доктор се упути на главна излазна врата, где га пропустише, и он изиђе напоље. Разљућен што ми није позвао доктора, попнем се на оне степенице, залупам на врата жандармеријске собе и на вратима се појави онај исти чауш. Упитам га зашто није позвао доктора кад ми је то обећао, а, на крају, и дужан је да то учини. Без икаквог одговора он ми опали шамар. Како је већ био на првој степеници од моје собе, јер није допуштао да уђем у жандармеријску собу, ја му ударим такву шамарчину за узврат да се он као свећа стропоштао у моју собу. Кад су видели да је чауш упао у моју собу, жандарми, њих десет, наједанпут се сручише у моју собу, сви са гуменим палицама. Кад сам их видео како долазе, повучем се и откујем за трен ока један пармак са прозора и распалим по жандармима. Како су они имали само кратке палице, а ја у својим рукама дугачку и тешку букову мотку и како ми се, у готово смртној опасности, појавила натчовечанска снага, пообарао сам само за неколико минута све жандарме као сноплье.

Док сам водио ову очајничку борбу, дигне се узбуна и регуларна војска опколи целу апсану. Њих неколико напере пушке кроз прозор, неки са врата - сви с напереним пушкама и откоченим, спремним за пуцање, а чујем команду „теслим" (предај се). Ја кажем: „Па шта тражите од мене? Ја сам у затвору. Ви сви са оружјем, ја са дрветом у рукама. Што да се предајем, ја сам се предао?" А кад повикаше: „Вер бана одун!", што значи „дај нам дрво", ја сам бацио дрво на земљу, а за то време жандарми, један по један, почеше да се дижу са патоса и тако ме поново везаше, али сада конопцем. Уведоше ме у један пространхол из кога су водила врата за све затворе ничке собе у овоме притвору. У средини тога хола био је дирек који је подупирао собе изнад тога хола.

Тако везан, сачекао сам да дође један италијански жандармеријски официр. Питао ме је преко тумача како је текао цео догађај. Испричао сам му тачно онако како је било, јер нити сам хтео нити имао разлога да

кажем ма шта, што не би била истина. Кад сам му све објаснио, он ме упита како сам смео да дигнем руку на људе који представљају државну власт, јер то је у свакој држави забрањено. Одговорио сам му да у свакој држави, па ваљда и у њиховој, власт не сме да бије грађане, јер иако сам притвореник, још сам неиспитан као окривљен, а могу сигурно тврдити да сам поштенији од свих тих његових жандарма, који су под његовом командом. Нисам хтео да му кажем да сам у сваком случају поштенији и од њега. После тог кратког испита мајор се удаљио, а мене су Турци од главе до пете привезали конопцима за дирек, и тако привезан издржао сам 24 часа. Тако сам и нужду свршавао у хаљинама. Ту сам одмах лично на себи осетио како се европске реформе изводе у Турској.

У тешкој ситуацији, једва жив, кад су власти пуштале из затвора једног притвореника хришћанина - нисам знао да ли је Бугарин или Грк (Србин није био, јер Србе познајем), а који је видео шта сам све претрпео, замолим га да оде у аустријски конзулат, јер сам добро знао да ни Грк, а још мање Бугарин, ни за шта на свету не би отишао у српски конзулат. Молио сам га само толико да тамо јави да се један њихов поданик налази у томе и томе притвору и да опише цео догађај, на основу чега би ме ови могли пронаћи, јер име нисам хтео да кажем бојећи се да већ имају неке податке о мени, па ће ме и даље ту оставити.

После неколико сати дође са једним вишим турским полицијским чиновником Декок, драгоман аустријског конзулата у Битољу који је иначе родом из Далмације, а пореклом од оних Наполеонових Француза који су, ко зна из којих разлога, остали у Далмацији. Декок је био у пратњи једног каваза из конзулата и прво питање које ми је упутио беше ово: „Јесте ли родом из Аустро-Угарске"? Одговорио сам да јесам. Каже: „У року од два сата бићете прегледани од лекара и одмах спроведени у болницу". Тако је и било. Не баш за два сата, али за неколико сати лекар ме прегледа, и тако су ме по његову упутству одвели у болницу.

У болници су скинули са мене оно загађено одело. Ту сам се окупао и после толиког времена имао чисто рубље на себи, што је, само по себи, већ представљало пола здравља. Тек пошто сам био у болници, дознали су у српском конзулату за све оно што се с нама догодило, и пошто су ми послали Јована Грдановића, који је живео у Битољу, да ме посети, ја сам им поручио да се ни они, нити ико у Охриду, односно Дримколу, уопште не боји од случаја што смо ми похватани, јер кад до данас, поред свих ових мука, нисмо никоме казали истину, од данас то сигурно нећемо учинити.

Ја сам се лечио у болници, а моји другови били су спроведени - Коста Косовац у Приштину где је одмах на јемство тамошњих Срба пуштен, а Јован Божиновић у Прибилце, где су његови рођаци за њега гаранто-

вали, те је и он пуштен. Обојица су се првом згодном приликом вратили у Србију. Ја сам остао у болници све до 10. јануара 1905. год., а тада сам пуштен на интервенцију Николе Пашића, министра председника и министра спољних послова Србије, и Светозара Ћурчића, власника „Београдских новина", који је био у присном пријатељству са Фети-пашом, турским послаником у Београду. На захтев Фети-паше турске власти нису ме даље ништа ни испитивале, већ је просто прихваћена као истинита она моја изјава у Скадру да сам као дописник „Београдских новина" дошао у Турску. Овако добар, а неочекиван исход охрабрио ме је да будем неувиђаван. За пут добијем српски пасош на име Стеван Тршић из В. Градишта. С тим пасошем стигнем у Солун с намером да после два-три дана продужим у Србију.

У Солуну је тада био генерални конзул Влада Љотић. Бугари су успели да све српске школе у срезу ђевђелијском затворе, а учитељи се разбегли - неки у Солун, неки у Ђевђелију, а неки у Скопље. Старешина српске цркве у Солуну био је мој давнашњи пријатељ и познаник Мирон Јанковић, родом Шапчанин, онда архимандрит, који је завршио духовну академију на Халки. И као ђак високе духовне грчке школе, која стоји под директном управом васељенског патријарха у Цариграду, сматрао је да ће постати велешко-дебарски митрополит, за коју се епархију сматрало да ће ускоро бити упражњена одласком дотадашњег митрополита Грка на неко друго, боље место. Поред Мирона, ту је био и Лукијан Хаџић, архимандрит, такође свршени теолог из Халке, иначе родом из Страгара код Раче Крагујевачке. На молбу и наваљивање свих ових људи требало је да останем ту, односно да одмах идем у Ђевђелију и да тамо покушам да отворим затворене српске школе, да повратим дух код застрашеног српског народа и да покушам организовати самоодбрану. Задатак је био тежак, а опстанак још тежи. Прво зато што су ме у Солуну многи Срби познавали лично, друго, што је убиство Шерифбега из Куманова било разјашњено и тадашњи мој друг Милан већ је лежао у Куршумли-хану у Скопљу, осуђен на 15 година робије. Значи, морао сам се ослонити на једну немогућност, да ме нико од мојих познаника неће издати и да нико од њих не служи у исто време и српском конзулату и турским властима.

Више жмурећи ушао сам у ову ситуацију, унапред знајући свесно да ће то за мене бити катастрофално. Али је овде био у питању један дугогодишњи рад Србије, а ти резултати нису смели бити напуштени због бугарских претњи и из страха од њих.

УЧИТЕЉ СРПСКЕ ШКОЛЕ У ЂЕВЂЕЛИЈИ

Свестан да служим својој нацији, а да се у таквим приликама ништа не може учинити, а да се личност не жртвује, пристао сам да одем у Ђевђелију. Све ово рађено је у споразуму са Владом Љотићем, генералним конзулом. И тако ме он постави за учитеља у Ђевђелији под лажним именом Стеван Тршић. Према томе, све је било лажно, јер је и пасош тако гласио. Ако покажем школско сведочанство из Свете Горе, треба да идем у затвор због оног догађаја у Хиландару. Ако ме ухвате под лажним именом, што је неминовно, одговараћу за многе ствари. Ипак сам отишао.

Српске школе у ђевђелијском срезу, у селима Мачуково, Стојаково, Богданци, Грчиште и Сехово, сада у Грчкој зв. Идомени, прва станица од Ђевђелије на грчкој територији, биле су затворене. Једина српска школа која је постојала у селу Богородици била је отворена. У њој је радио Стеван Тановић, свршени ђак алексиначке учитељске школе, а родом из тога села. Поред себе је имао велике Србе: Јанка и Глигора, браћу Ристиће, и поп Стојана, зета Ристићевих, који је раније био унијатски свештеник, па се вратио православљу и српству, заједно са црквом и паством.

Пошто сам за неколико дана проучио ситуацију и видео да је у тим местима страх од Бугара више уображен и надуван од њих самих, узео сам Слободана Делимировића, учитеља, и с њим заједно отишао у село Мачуково. Отворио сам тамо школу, скупио Србе и наредио да пошаљу децу у школу, а сваку бугарску претњу да ми одмах доставе. Ја знам шта ћу даље да радим. Да бих могао, још у почетку, да изводим ствари како треба, био сам поручио да ми се спреме неколико револвера у Солуну и, ако ништа више, барем да наоружам учитеље. Кад човек има оружје, има и храбрости.

У самој Ђевђелији комесар полиције био је један Турчин-Босанац, имена му се више не сећам, који је имао велику власт, сарађивао са жандармеријским официром који је управљао жандармеријом у целом срезу. Без неког великог увода и без икаква церемонијала потражио сам помоћ и сарадњу овога турског чиновника, са врло једноставном мотивацијом да је у њиховом - турском интересу и у интересу угледа њихове државе - да помогну одржавање српских школа, које су наредбом турске владе дозвољене, да је срамота за турску државу да бугарске комите својом наредбом могу затварати школе које су наредбом царске власти из Цариграда отворене. Његова помоћ би се састојала само у томе што би он толерисао да наши учитељи и неки виђени сељаци - Срби из тога краја, у личној самоодбрани могу добити дозволе за ношење кратког оружја (револвера) и да свак од Срба који то жели, само ако може да купи, сме

да држи са дозволом ловачку пушку. За све ове услуге, које треба да буду трајне, обећао сам му пет наполеона месечно, а то је било таман толико колико је износила његова плата. Разуме се, овај издатак је још раније одобрио конзул Влада Љотић. После овог споразума, кајмакам - срески начелник у Ћевђелији, позове све српске учитеље из ђевђелијског среза и саветује их да одмах, сместа, свако оде у своју школу, отвори је, окупи ђаке и учи их на српском језику, да ће он силом царске власти заштитити њихове животе, а да они могу сваки слободно да носе револвере. Ово је већ била једна велика ствар!

И за кратко време све српске школе у већ поменутим селима биле су отворене, а ја сам недељно по једанпут, без обзира на време, долазио у сваку од тих школа, скупио сељаке, храбрио их и учио да буду добри Срби, уверавајући их да се ништа и никакве промене у Турској не могу догодити без учешћа Србије и да ће Ђевђелија увек бити српска, иако баш у то нисам много веровао. Тако смо се ми били добро поткрепили тамо.

Ствари су ишле нормално и нико није ни помишљао да се Бугара треба бојати. Ствари смо изводили тако да Бугари имају страх од нас. Имали смо врло добрих Срба и храбрих људи, поред браће Ристића из Богородице, имали смо Анђелка Стојановића из Стојакова, Трајка Србиновића из Богданаца, Анђела Делимировића из Грчишта, и, нада све, имали смо Ристу Тановића, инспектора за свиларство за цео ђевђелијски срез, који беше свршио свиларску школу у Бруси и који је, исто тако, уносио српски дух како у грађанске тако и у сеоске масе. У самој Ћевђелији имали смо одличне Србе као: Ристу Ђерђиковића, Николу и Ристу Бечировиће, Дину Главчевића и још многе друге. Ово су били имовно осредњи људи, а од богатијих имали смо Чохаџиће.

Стално сам ипак сумњао у неку своју стабилност у Ђевђелији и непрестано сам се трудио да моје дело остане што трајније и да се не поврати стање какво је било пре мога доласка. Једнога дана, у саму зору 15. маја 1905. год., школу у којој сам и ја становао опколи једна велика група наоружаних полицајаца и поче да лупа на врата. Кад сам кроз прозор опазио да је школа опкољена, све хартије које сам при себи имао, заједно са пасошем, поспем са мало петролеја, однесем у оџак и запалим. Затим отворим врата, и у школу уђе сер комесар, тј. први комесар из Солуна, који је специјалним возом са групом солунских полицајаца, без знања ђевђелијских турских власти, по наредби солунског валије дошао и извршио претрес мога стана у школи, лишио ме слободе и истим специјалним возом одвео у солунски затвор. На питање где ми је пасош, рекао сам му да ми га је неко украо, вероватно приликом претреса стана. Остао сам при томе да ми је име Стеван Тршић, да сам родом из Београда, по занимању учитељ, да никаквог занимања немам и, осим своје

службе, да се не бавим никаквим другим пословима. Ту су ме фотографисали и моју фотографију послали у Свету Гору, Скопље, Куманово и Битољ, и против мене поведена је опширна истрага.

У СОЛУНСКОМ ЗАТВОРУ ЈЕДИКУЛА - НАПАД ТУРСКИХ ЗАТВОРЕНИКА НА ХРИШЋАНЕ

Био сам ухваћен. На интервенцију Лукијанову, они из Хиландара одговорили су да фотографија која им је послата од стране солунске полиције није онога човека који је имао удела у раду оних екскурзијаната-гимназијалаца из Солуна. Кад су позвани да дођу у Солун на суочење, одбили су, а на то су имали право као светогорски калуђери над којима солунски валија, по светогорском уставу и аутономији коју је Света Гора уживала, није имао власти.

Из Битоља је исто тако дошао извештај да ме ни тамо нико не познаје. Чекао се извештај из Скопља и Куманова.

За то време сам пребачен из полицијског затвора који је био у валијату, у центру Солуна, у затвор у Једикуле. Повод за овај премештај био је овај: конзул Љотић решио се да набави пет пушака и за ту ствар беше ангажовао Милоша Братоножића, који је био чувар тзв. француског кеја на солунском пристаништу и магацина на истом пристаништу и био у служби кејског друштва, које је било француско. Не знам како је то испало, али кад је Милош хтео, односно изнео те пушке из магацина француског и хтео да их стави у фијакер, њега ухвати турска полиција и затвори заједно са женом и троје деце. Ни до данас ми није познато како сам доведен у везу са хватањем Милоша Братоножића и овога оружја, тек то је био повод што сам променио затвор и дошао у Једикулу.

Једикуле - сам затвор у Једикуле сматра се као један од најгорих у Турској. Подељен је на седам разних кућа. Свака је била опкољена посебним зидом, а све укупно једним зидом који је опасивао цео град, тзв. Једикуле. Унутра је била болница, апотека, велика бакалница и једна соба за састанак, који је обављан у присуству стражара. Поред тога, била је једна касарна у којој је становала жандармерија која је уједно и чувала затворенике и одржавала ред наместо апсанџија у самом затвору. Кућа у коју сам доведен била је једина из које се могао видети Солун и море. Иначе, из осталих затвореничких одељења није се могло видети ништа сем неба изнад себе. Било их је много који су покушали да подземним ходником изађу из овог затвора, али никоме то није пошло за руком, јер су зидови били тако испреплетани да је свака комуникација испод земље, без специјалних справа за то, била немогућна.

Зграда у којој сам био смештен била је двоспратна и новијег датума. У самој соби, која се зове кауш, био је овакав поредак: свака соба имала

је свога старешину, каушбашију кога је постављао командант затвора. То је по правилу био муслиман и морао је бити осуђен најмање на 15 година робије. То је био услов за стицање тога звања. Каушбашија је имао најлепше место у соби - у зачељу.

Сви су лежали на патосу од дасака, на рогозини коју је сваки за свој рачун куповао и простирао под себе оно што је имао. Каушбашија је спавао на два душека, имао јорган са чистим чаршавом и кад би изјутра устао, неколико затвореника притрчало би да му принесу воду за умивање, а други су у већ распаљен мангал (посуда са угљем) стављали џезву и кували кафу док би трећи савијали цигарете и спремали чибук. Пошто се умије, душек остане ту прострт као што је и био, само се јорган учетвори и пошто каушбашија попије кафу, одмах се донесе габла и отпочне коцка зв. турски „шеш-беш". Новодошавши затвореник обично, ако је лепо одевен и по изгледу има пара, добио би место ту одмах поред каушбашије, добио би кафу и позив да игра, да се коцка.

Кад сам дошао, пошто сам био пристојно одевен, сигурно сам давао утисак неког младог човека који је вешт у коцки. Пошто сам добио место поред самог каушбашије. Али кад сам сутрадан одбио кафу, а после и коцку, јер то никада у животу нисам радио, одједанпут ме је преместио негде иза средине собе, много ближе нужнику него себи.

Нисам се нимало љутио. Шта више, било ми је право, јер сам тако дошао у друштво учитеља, професора и осталих првака, све тзв. Бугара из целог солунског вилајета. То је за мене била велика школа, велико познавање људи из свих крајева Македоније, односно солунског вилајета, који се на север простирао све до иза Велеса, близу до Зеленикова, на исток до реке Месте обухватајући Серез, Драму и Кавалу, а на запад далеко иза Водена, тако да је цело Островско језеро припадало Солунском вилајету. Ту, на томе месту, упознао сам више Македонско-одринску револуционарну организацију, њен систем, њене прваке, него што бих то икада могао на другом месту овако детаљно да проучим. Видео сам један смишљени план бугарске државе који се доследно изводи помоћу школе, цркве, разних публикација, напослетку камом, бомбом, парама, разним подмићивањима, а све је то водило једном циљу - да се Македонија прикључи Бугарској. Ништа се није жалило, ништа штедело, а најмање образ и поштење - само да се овај циљ постигне. Сва интелигенција, васпитана по бугарским школама, а неки отргнути из грчких и српских школа, као Даме Грујев и Петар Поп Арсов, све је служило истом циљу. Према тој страшној организацији стајали су Срби, који од ових својстава ни једно нису имали. Они су владали поштењем, храброшћу и огромним непознавањем стварне ситуације у Македонији и лутали су у својим схватањима од којих је преовлађивало то да се боримо против те напасти једино школама и просветом; а то је у основи било погрешно,

јер се ова аждаја морала у главу убити, што се није могло пером учинити. За то је требао буздован. И ја сам себи ставио у задатак, ако икада изађем из затвора, да посветим цео свој живот ковању тога буздована, којим ћемо тој аждаји размрскати главу и натерати је на схватање да се не може остварити све оно што се кује у софијском двору од Кобурга и његових саветника.

Собе у овом затвору биле су направљене да могу примити 150 затвореника у целог згради, тј. у четири собе колико их је у тој згради било, по две на сваком спрату. Међутим, у овој згради било је 500 затвореника тако да стварно за лежање, сем посебног комодитета који је имао собни старешина, други нису имали ни по 40 цм простора, те се ноћу није могло уопште спавати због те несносне тескобе. Срећа је била што су апсане биле широм отваране чим сване и затвореници су били слободни преко целог дана у дворишту и сви су се међу собом мешали. Храна се састојала само од једног кг пшенична, добро печена хлеба на дан - и ништа више. Воде је било добре и довољно. Ко је имао новаца могао је у затворској бакалници купити што му треба за јело, јер је свак могао држати новац код себе. У бакалници једино није било свињског меса и алкохола. Осталог свежег меса било је, и могли смо кувати и пржити по вољи. Тамо се куповао и ћумур за мангал, и обично су цело пре подне горели мангали и кувало се јело на истом мангалу више пута. Бакалницу је држао закупац муслиман. Воћа је било у изобиљу, кад је коме воћу било време, а такође и рибе. Људи су се међу собом помагали. Било је људи с новцем, а многи га нису имали. Они који нису имали новца трчали су, куповали и кували онима који су имали неки грош код себе, па су тако и они добивали мало јела. Али најтежа ситуација је била за време сезоне бостана. Иако је бостан био јевтин, сви га нису могли куповати, па они који то нису могли, јели су чак и кору од диња и лубеница.

Али то све би се још могло поднети, да није било оне чувене солунске маларије. Људи слабо храњени, чим би добили маларију одлазили би у болницу, која је била у затворском кругу Једикуле. Ту је било толико болесника за време летњих месеци да су не само по двојица спавали у кревету већ су људи спавали и између кревета, на поду. Била су три лекара у болници. И док заврше преглед у једној соби и прећу у другу, за њима долазе болничари, скидају мртве са кревета, носе у мртвачницу и затим се изјутра рано износе из града Јадикуле на затвореничко гробље, звано „Ђул-баба", које је до самих зидина Једикуле, по величини ништа мање од солунских великих гробља, подељено и оно на три конфесије: муслиманску, јеврејску и хришћанску.

Највећи број затвореника били су муслимани који су одговарали за разне деликте, почевши од најгрознијег разбојнишитва, убиства из освете, па до крађе коза. Хришћана није било ни међу разбојницима, ни

међу лоповима. У то време тврдили су да нас је било 1.600 у Једикуле, и сви смо били политички кривци. То је уједно била и највећа група политичких затвореника у европској Турској, док их је мањи број био у Битољу, а најмањи у Скопљу. Бугари су, разуме се само по себи, били у огромној већини, затим је било Грка, а од Срба били смо ја, Милош Братоножић, и његова жена са троје деце. Милошева жена са децом била је у женском одељењу, које је било потпуно одвојено, те управо нисмо ни знали где је. Управа затвора и поједини жандарми пропуштали су свакодневно Братоножићева најстаријег синчића, доцније др Јована Братоножића, лекара, коме је тада било шест година. Њега су пропуштали да долази из женског затвора своме оцу. Пошто је женски затвор био мање чуван него мушки, наши пријатељи из Солуна дотурали су француске и српске новине у женски затвор, те смо их ми преко малог Јована добивали у мушки затвор. Разуме се, ово је била ретка ствар и морали смо много пазити да нам се та веза не ухвати.

Запазио сам једну ствар. Сваки јавни радник припадник ВМРО, још пре него што падне у затвор имао је готову одбрану, свој алиби и све што му треба да лакше прође на суду. Били су готови сведоци да сведоче у корист оптуженог за све и за свако доба. Градске и сеоске касе које су припадале организацији ВМРО слале су редовну помоћ ухапшенима, тако да су могли лакше издржати затвор. Једна ствар је била изненађење за мене: у разговорима које су међусобно водили ови бугарски револуционари, махом интелигенција (учитељи у огромној већини, професори - њих неколико, много свештеника, ни један лекар, ни један адвокат) често се говорило како су за издајство извесне личности терали и присилили сина да убије оца, брат брата, муж жену и отац сина. Таквих случајева поменули су у своме разговору врло много. Гнушао сам се не само у души, већ и у разговору са њима. Говорио сам да је то највеће варварство и да не могу схватити какво домаће васпитање имају људи који могу овакве ствари проповедати и на делу изводити. То је била једна нова психологија и за масе народа у Македонији, и она је дошла директно из Бугарске, као бугарски производ, али се почела одомаћивати и у Македонији. Доцније сам имао прилике да наредим да се у селу Извору, у велешком срезу, стреља неки Димко, који је по наредби ВМРО убио свог оца Наума, што је Али-бегу Алипашићу, код кога је био у дугогодишњој служби, проказао оне људе који су за рачун Велешког градског одбора ВМРО отерали 300 комада оваца. Ето, за ту кривицу наместо неко други да казни тога Наума, они су натерали његова сина да оца убије.

Једнога дана дознам, не само ја, већ сви смо осећали да се спрема напад од стране Турака затвореника на нас хришћане. Пошто смо преко целог дана водили политичке разговоре у групама и групицама и пошто

ти разговори нису били нимало у корист турске државе и њене управе, и пошто се сваког 19. августа, на рођендан султана Абдул Хамида, очекивала амнестија која је редовно обухватала политачке кривце - а међу Турцима их није било, амнестија се могла односити само на нас хришћане. Ми смо често у шали говорили овако: „Док смо у слободи, цела нам је Македонија тесна, па се у њој кољемо. А сад овде у Једикули сви имамо довољно места. Сви смо се измирили. Не свађамо се, не мрзимо се. И сви очекујмо амнестију - слободу". Турци затвореници су били решени да изврше покољ међу нама. Неколико жандарма, а и неки други Турци из вароши приликом састанка са осуђеницима доносили су им каме. Ми смо приметили да се каме скривају испод патоса у затвору, у душеке оних који су имали, јер нас је толико било на једном месту да се те припреме нису могле извести сасвим неопажено.

Нас неколицина замолимо да нас прими командант тврђаве. Командант затвора (тврђаве) био је један мајор, родом из Босне. Он нас прими. Пожалимо му се и затражимо да се неодложно изврши претрес у целој згради нашег затвора. Он је ово примио као ствар директно управљену против њега. Али ја сам му после успео да објасним на српском језику да је баш у његову интересу да се нареди претрес нас хришћана и да изгледа да је то уперено против нас. И он то прихвати.

Још истога дана, пошто је добивена помоћ од око 50 полицајаца и исто толико жандарма, отпочне претрес у нашој згради. Не могу да се сетим тачно, али мислим да се нашло преко 80 кама, више од десет револвера Гасерових, што је био потпун доказ да се спремао покољ против нас. После тог претреса преко 50 изразитих разбојничких типова било је издвојено из нашег затвора и размештено по осталим зградама - опет ту у Једикули - пошто је сваки од њих био осуђен на месец дана строгог затвора. Ти затвори постојали су у градским кулама од којих је свака имала по неколико одељења, готово без осветљења. Није се добијала постеља, а за храну само 1/2 тајина и вода.

Ми смо били задовољни што се ствар овако свршила, без жртава, али је у затвору за извесно време наступила затегнутост између нас и Турака. Ми смо се правили невешти да смо ми били подстрекачи за ову рацију.

Само су два Турчина била као неки политички кривци овде. Први, један бег из Новог Пазара, седео је ту већ 15 година и нико га за цело то време није питао ни за шта. Ћурак од црвене кадифе, некада богато украшен, био је сад у дроњцима. Уопште је његов живот у затвору био бедан. Други је био из Меглина код Водена, који је исто тако лежао у затвору пет година, а нико га ни једанпут није питао ни за шта. Не знам да ли је по другим зградама било личности из политичког друштва.

Једнога дана позва ме мајор - командант у своју канцеларију. Био сам прилично изненађен када сам ушао, после поздрава пружио ми је руку, понудио ме да седнем, понудио кафом и цигаром и рекао ми: „Нешто ћу ти рећи, учитељу, али ово задржи за себе. Скопски суд осудио је на смрт *ин контумацио* некога Василија Трбића и сумња се да си то ти, па хоће да те спроведу у Скопље. Кажем ти ово колико да знаш, ако те буду слали у Скопље, шта те тамо чека и зашто те тамо зову". Мени је застала кафа у грлу и рекао сам: „Нисам ја тај човек, али кад сам у затвору, могу са мном радити шта хоће и терати куд хоће". Затим сам се захвалио на обавештењу које ми је дао и изашао напоље. Не знам ни данас зашто ми је то овај турски официр саопштио - да ли из неких пријатељских побуда, за које није имао никаквих разлога, или да би, по саопштењу, из мог држања могао закључити да ли сам ја тај човек или нисам.

СУЂЕЊЕ У СКОПЉУ, СВЕДОЧАНСТВО ПОПА ГАЦЕ, ОСУДА НА СМРТ

Није прошло ни пет дана, а мени су увече саопштили да се спремим јер сутра ујутру са свим својим стварима морам да идем у Скопље. Нисам имао много ствари, али оно што сам имао, спремио сам и сутрадан рано, у пратњи два жандарма и три полицајца, везаних руку спроведен сам на железничку станицу и стављен у један купе III класе воза који иде не само у Скопље, већ и у Србију. Навукли су завесе на прозоре, дали ми тајин (војнички хлеб). И тако нас шесторо у једном купеу пођемо у Скопље.

Још исто пополдне стигнемо у Скопље, јер тада је био веома мали број станица од Солуна до Скопља и воз се нешто дуже задржавао само у Демир Капији, где се у ресторацији увек могао добити добар ручак. Али, пошто сам био везан, нисам се тим преимућством могао користити.

У Скопљу сам био прописно предат иследном судији, управо државном тужиоцу, и био упућен у затвор где је било више од 50 Арнаута из Пећи, Ђаковице и осталих места Косова и Метохије, које су турске власти слале у интернацију у неке далеке крајеве Мале Азије и на острво Родос.

Ту сам пробавио у самици нешто око 15 дана. Један жандарм куповао ми је и доносио храну и воће, али никакву везу нисам могао добити ни с ким у Скопљу. Једнога дана позове ме иследни судија и после кратких формалности запита ме: зашто не признајем да сам Василије Трбић? - Ја сам се био навикао да на свако питање дајем само кратак одговор, тако да се много пута десило да је питање било дуже од одговора. Тако сам и овога пута одговорио: зато што нисам Василије Трбић. Он ми каже: „А ако то ми утврдимо?" - Одговорио сам: „Ви то не можете". И на томе се овај испит завршио.

Био сам стално у самици. Ни с ким нисам могао разговарати. И после оне читаве академије у солунском затвору, овде сам се осећао потиштен, јер и они Арнаути из Метохије, чију сам бар ларму слушао по дворишту, били су спроведени некуд на заточење. Знао сам сигурно да сам осуђен на смрт, али нисам знао какве ће се још процедуре вршити према мени. Ма колико да сам размишљао, нисам могао доћи до правилна закључка.

Једног дана, било је можда око девет сати пре подне, упадоше два полицајца и рекоше да се спремим. Везаше ми руке и поведоше ка великом конаку, до града, изнад Централног затвора где је био валилук (седиште валије) и суд. Не знам зашто, али мене су позвали у апелациони суд. И пошто су ме само за кратко време ставили у једну собу, одвезали су ми руке и позвали у салу заседања.

Ушао сам. Видим у средини седи сигурно председник суда и око њега судије, свега њих пет, државни тужилац и нико више... Председник суда устане па каже: „Знаш ли где се налазиш?" Ја кажем: „Видим да сам у неком државном надлештву, али не знам које је, пошто је ово зграда валилука и знам да се овде налазе све власти вилајетске, те не знам које је ово одељење". Он ми рече: „Ово је суд на коме има да се изврши суочење између тебе и капетана коњичке жандармерије Н. Н. из Куманова и Н. Н., секретара суда из Куманова, оба синови покојног Шериф-бега." Ја сам се само поклонио.

У том улази један турски официр. Пошто је казао податке о себи, председник суда упути га на мене да ме добро погледа од главе до пете и каже да ли ме познаје. Овај дође до мене, одмери добро неколико пута, и на моје велико изненађење, које никаквим знаком нисам одао, рече: „Овога човека не познајем". Овај му рече: „Кажи трипут". И он трипут понови турски: „Танамас" (не познајем). Иста процедура обављена је и са млађим сином, секретаром суда. И он је дао исти одговор, као и старији му брат. Моји пријатељи у Куманову - Ђорђе Денковић, Јован Цакић и остали, успели су да убеде синове Шериф-бегове да не кажу да познају убицу свог рођеног оца. Али ме је чекало једно још веће изненађење. Пошто су изашли из сале синови Шериф-бегови, улази један српски свештеник, звани поп Гаџа, из села Лескова у прешевској кази где је пок. Шериф-бег такође био спахија, а поп Гаџа му је био велики пријатељ. Пошто је дао кратке генералије, председник суда и њему да исто наређење као и онима пре њега: да дође мени ближе, да ме погледа добро и да каже да ли ме познаје. На то им поп Гаџа (имао је крупан глас планинца и говорио је високо као да је на врху Козјака) проговори громко:

„А, бре Турци, ви немате памети. Зар још овога разбојника држите овде, зар га још нисте обесили? Ово је Василије Трбић што је запалио цео Козјак и Пчињу, својом руком убио Шериф-бега и научио народ да

више не слуша цара и његове већиле (заступнике). И шта тражите од мене још да вам кажем?"

Председник суда, кад је чуо ово, поново, врло питомим гласом рече му:

„Пази добро, попе, види још једанпут човека, да га не би случајно узео на душу".

Али се поп опет раздра на председника суда и понови да ме познаје и да сам ја Василије Трбић. Председник суда још једном позва официра, сина Шериф-бегова и упита га:

„Јеси ли ти познавао Василија Трбића?"

Каже:

„Јесам. Био сам сва три дана у манастиру пчињском док се водило ислеђење о убиству мога оца и разговарао сам са Василијем, па, према томе, добро сам га уочио."

Председник му онда постави питање:

„Каква разлика постоји између овога човека овде и онога с ким си разговарао у манастиру?"

Овај му одговори да је онај у манастиру био много виши, дебљи и да овај човек овде није исти са оним с којим је он разговарао у манастиру.

Кад је позван млађи брат, он је рекао да он Василија Трбића није никада видео, да овога човека овде не познаје, но пошто његов брат зна сигурно да то није Василије Трбић, то и он не верује да је то та иста личност. На то је председник суда поново питао поп-Гаџу да ли и после ових изјава Шерифбегових синова остаје при свом тврђењу. Онда се председник суда обрати мени и упита ме:

„Шта имаш ти на ово да кажеш?"

Ја му одговорим да на све ово немам шта да кажем и молим га за дозволу да ја кажем неколико речи поп-Гаџи. Председник ми дозволи. Ја му се окренем (поп-Гаџи) па викнем још јачим гласом:

„Поп-Гаџо, лупежу један, за ово ћеш ми главом платити".

И окренем се председнику суда те изјавим да немам више шта да кажем.

Затим ме изведоше из суднице, оковаше руке и вратише поново у затвор. Нисам имао даље шта да размишљам. Родитељи су ми били далеко. Никога ближег у близини нисам имао, ни с ким се нисам могао састати и разговарати (што је било забрањено), и тако сам био у неком неодређеном стању човека који се предао судбини и ништа не мисли.

Није прошло ни три дана, а мени саопштише да је смртна пресуда коју је изрекао скопски окружни суд пре пет година постала извршна, пошто је утврђен идентитет и да ми је остало право да се директно обратим султану за милост. Одбио сам да молим за милост, али сам тражио да ми се позове доктор Михаило Шушкаловић, који је лекар службеник

железничке компаније Ристовац-Солун, да га замолим да он извести моје родитеље о свему што се са мном десило.

Већ сутрадан у осам сати др Михаило Шушкаловић био је код мене и у присуству турске власти испричао сам му цео свој случај. Он ми је на то само одговорио: „Све је то нама добро познато, и о свему обавештени су сви они који о томе треба да знају. Ништа ти даље не могу рећи, али сматрам да си погрешио што си пропустио прилику да молиш за милост". Ја сам му одговорио да нисам био склон да молим за милост, кад се и онако једног дана мора умрети. На томе се наш разговор свршио. Шушкаловић је отишао, а ја сам остао „на белом хлебу"да чекам конопац.

„НА БЕЛОМ ХЛЕБУ" ПОМИЛОВАЊЕ У ПОСЛЕДЊИ ЧАС

Нисам мислио ништа јер сам сматрао да никаква размишљања не могу помоћи, никакве наде није било. Нисам се кајао ни за шта што сам дотле урадио, док једног дана - било је четири сата после подне, дође државни тужилац са још једним судским чиновником и саопшти ми да се спремим јер ћу сутра бити обешен. Питали су ме шта желим да кажем и да ли треба да ми позову свештеника, и кога свештеника. Изјавио сам жељу да ми позову чувеног поп Стевка из Скопске Црне Горе или, ако то не може да буде, да јаве у српску митрополију да они пошаљу кога знају и кога хоће. Сећам се само толико да је тога дана била среда, пред Крстовдан. После тога почели су да долазе к мени жандарми, да ме нуде цигаретама, јелом и да разговарају са мном. Управо то је било „вече утехе". У разговору, који је био исувише досадан, иако су сви били љубазни према мени, па су ми понудили чак и вина и ракије, што сам ја категорички одбио јер сам хтео свесно да умрем и да будем присебан до последњег часа. Око пола ноћи замолио сам све присутне да се уклоне, а ја сам покушао да спавам.

Мучио сам се да заспим, али нисам могао јер су ми се непрестано врзмале пред очима разне слике почевши од раног детињства па до овога тренутка. Нисам мислио на сутрашњи догађај, којим ћу да довршим живот, али сам био обузет жалошћу што моји родитељи и нико од мојих није упознат са мојим новим животом и што ће се у недостатку праве истине код мојих родитеља створити уверење да сам био у основи рђав човек и да сам починио гнусна дела па сам зато и осуђен на тако тешку казну. Моји родитељи, добри и поштени сељаци, нису могли ни схватити, ни замислити да се неко може из политичких разлога осудити на смрт, јер се у средини у којој они живе само рђави људи затварају, а смртне казне су тако ретке да их нико и не памти. У тим и таквим мислима једно време савладао ме сан, али само за један тренутак, па сам се поново

разбудио, а ред слика опет је почео да ми излази пред очи, иако сам гледао себе у свим дотадашњим приликама. Тако ми је прошла цела ноћ.

Још у саму зору замолио сам стражара да ми донесе воде. Он ми је донео један крчаг те сам се умио и опет освежио. Тако освежен чекао сам да дођу џелати. Никога нисам питао и нико ми није ни говорио о начину и процедури како се врши погубљење. Знао сам само толико да се вршило на три места: у самом затворском дворишту, код Душанова моста на Вардару, на његовој десној обали, и између Града и касарне на путу којим се иде за Тетово. Дошла ми је као нека воља да ме обесе на Вардару, поред Душанова моста. Не знам зашто ми је та мисао дошла у главу.

У томе је почело већ да се дани. Једна група жандарма, наоружаних по пропису, дође и саопштише ми да су дошли да ме везују и да ме воде. Потпуно при чистој савести, без икаква жаљења ма за чим у животу или страха, који нисам ни познавао, пружио сам руке и пошао окован са заптијама (жандармима). Дошли смо на место изнад валилука, мислим да је било око 200 метара или нешто више, мало десно од пута. На једној заравни била су подигнута вешала.

Кад сам дошао, поздравио сам их равнодушно, као да ће вешати њих, а не мене. Рекоше ми да ће ускоро стићи и свештеник. Турци нису хтели раније да известе свештенике о месту где треба да дође јер су се бојали каква нереда, већ су послали једног полицајца да га овамо доведе у последњем часу.

Отпочела је церемонија. Председник суда предао је неку дугачку хартију једном чиновнику који је почео да ми чита пресуду. Разуме се да је пресуда била на турском језику и сем свога имена ништа друго нисам ни разумео, нити сам желео да разумем. Не знам колико је трајало то читање. Мени се чинило да није трајало ни један минут.

Одједанпут оздо, од валилука, трчао је један чиновник (мислим да је био секретар суда или тако нешто) у пратњи комесара полиције. Комесар полиције, неки Ибрахим-ефендија, махао је белом марамом у нашем правцу. Мислио сам да је то неки знак, да на крају крајева долази свештеник јер сам категорички тражио да свештеник буде присутан, односно да њему кажем своју последњу вољу. Међутим, читање је одмах обустављено и комесар полиције предаде председнику суда један акт који, чим сагледа, председник суда и сви присутни скрстише руке на груди, а затим подигоше у висини главе и узвикнуше на турском језиу: „Падишахама. Чокјаша". Ово су узвикнули три пута, што је значило „живео цар". Затим се председник окрете мени и рече:

„Кажи: Живео цар!"

Ја му једноставно одговорих:

„Нећу да кажем".

Рече ми: „Ти си добио башламу (амнестију). И на место смртне казне, остаје ти идам (вечита робија, или, како се то код њих зове, јуз бир - 101 година)".

На то му одговорих да сам много сиромах човек и да мени не треба 101 година. Од тих 101 - 100 година робије поклањам султану, а за мене је и једна много.

Све је било свршено. Мене су вратили поново у затвор где сам одмах заспао после свих мука које сам претрпео последњих дана. Муке нису биле физичке, већ душевне. Био сам се потпуно помирио са смрћу и готово ми је било криво што је дошла ова амнестија кад не знам како ће се даље мој живот одвијати. Пробудио сам се тек пред вече. Добио сам хлеба и вечеру, коју ми је послао неки пријатељ из вароши. Доцније сам сазнао да је вечера била из српске митрополије.

Нисам знао ко је био тај добротвор који ми је израдио амнестију. Доцније сам сазнао да је то био Стеван Ћурчић, који је у том међувремену већ био изгубио јединца сина. Он је преко Фети-паше учинио све да добијем амнестију. На његову молбу, Фети-паша је из Скопља добио све податке који су претходили моме хапшењу у Солуну, цео ток истраге у Солуну, цео ток суочења у Скопљу, и био потпуно уверен да нисам убица Шериф-бега после суочења са Шериф-беговим сином, коњичким официром, јер и Фети-паша је био официр.

ПУТ У СОЛУН И ИЗРУЧЕЊЕ АУСТРИЈСКИМ ВЛАСТИМА - ПУТ ОД СОЛУНА ДО РИЈЕКЕ

После неког времена враћен сам поново у солунски затвор где је требало да останем неко време, док ме не би упутили на стално место издржавања доживотне робије, које је обично било или на острву Родосу, или у неком другом месту у унутрашњости Мале Азије. Тако сам проводио дане у затвору Једикуле, где сам се нашао међу старим познаницима који су се дивили мојој срећи да не будем обешен. Ту сам се осећао као да сам у кругу неке своје ближе родбине.

Био је 15. октобар 1905. год. Око 11 сати пре подне био сам позван у одељење за разговоре. Кад сам отишао тамо, један елегантно одевен господин саопшти ми да је он вицеконзул аустро-угарског посланства у Солуну и рече да су јуче добили извештај од солунског валије да је за мене дошло дефинитивно помиловање из Цариграда, да се пуштам потпуно из затвора, али с тим да одмах напустим Турску и да више никад немам приступа на турској територији. Како је дефинитивно утврђено да сам ја Василије Трбић и под тим именом осуђен и помилован, и да сам аустро-угарски поданик, из затвора ће ме преузети аустријски конзулат, и чим дође у солунско пристаниште прва лађа аустријског Лојда,

они ће ме укрцати, и преко Трста вратити у место рођења. Казао сам да ћу остати у затвору све док лађа не дође. Не желим и нећу никакву помоћ аустро-угарског конзулата, а пошто немам друге могућности већ само аустријским Лојдом да отпутујем, то молим да ме позову кад буде дошла лађа. Кад ми је понудио новчану помоћ, одбио сам са гнушањем, а он ми рече:

„Па како примаш новац од Србије, а нећеш од Аустрије?"

Ја сам му на то одговорио:

„Ја нисам ничији најамник. Служим Србији и српском народу зато што сам Србин и што се осећам обавезан према својој нацији чији сам син, а кад би било до новца, рад једног истинског патриоте, кад би се оцењивао у новцу, не би могла платити ни Америка, а камо ли мала Србија".

Он ми на то одговори:

„Ви сте требало да послужите Аустрији, па би за то ипак били мало боље награђени".

Поново му одговорим да ја служим свесно и са пуном вољом само Србији и српском народу. Цео овај разговор, од речи до речи, изнео је овај аустријски дипломатски чиновник, Србин по народности, Леонид Чудић, у својој књизи коју је штампао после првог светског рата. Та књига носила је назив „Како сам се вратио своме народу".

Ја сам био пред једним новим проблемом: излазим из турског затвора, али улазим у аустријски. Овде сам добио две амнестије, али у Аустрији сигурно нећу добити ни једне. Но излаза није било. У затвору у Солуну нисам више могао остати. Морао сам одатле изићи. Турци ме не пуштају да идем камо хоћу, већ из затвора морам право на аустријску лађу. Напослетку, тешио сам се тиме да ћу на лађи, на чистом ваздуху, наћи неко боље решење.

Сутрадан позван сам у команду затвора и ту ми је званично саопштено помиловање и питање: желим ли остати у затвору до доласка аустријске лађе, или да ме спроведу у аустријски конзулаг. Претпостављао сам останак у затвору, а на то сам имао право јер је и амнестија тако гласила, да се не смем задржати ни једног тренутка на турском земљишту, већ да ћу одмах бити пребачен на страну територију.

Нисам дуго чекао. Још исте вечери „Медеа", лађа тршћанског Лојда, стигла је у солунско пристаниште, и већ сутра у девет сати на једном фијакеру, у пратњи два полицајца, док се у другом фијакеру возио Леонида Чудић, вицеконзул аустријски, и пошто су раније свршене све формалности у Лојдовој агенцији, мене су ставили у чамац, јер лађа није била усидрена на самом кеју него у унутрашњости пристаништа - и пребацили ме на лађу.

На лађи сам добио место на палуби, поред оџака, а уз то доручак, ручак и вечеру, што ми је добро дошло после досадашњих мука које сам за једно кратко време доживео и преживео.

Лађом смо путовали Солун-Смирна-Пирej-Крф додирујући још нека пристаништа на Јонским острвима, Санта Каранти и Валону, па одатле право на Ријеку.

Решим се да у Ријеци изађем из лађе да бих одатле могао ићи куда хоћу, јер сам знао да ће ме из Трста стражарно спровести у Осек, што сам на сваки начин желео да избегнем. У Ријеци, кад је дошла санитарна комисија да прегледа путнике, сакријем се, и тако ме контрола није нашла. Али, излазећи са лађе, на самом кеју ухвати ме командант пристаништа, коме је пре тога капетан лађе рекао да има једнога кога треба да преда у Трсту тамошњој полицији, али да га нема нигде на лађи. Кад је капетан лађе хтео да ме стави под присмотру, био сам већ утекао са лађе.

Овај мађарски високи комесар пристаништа у униформи, како га они зову, обрати ми се на српском језику и упита ме јесам ли ја тај Василије Трбић, аустријски поданик, који води српбијанску пропаганду по Македонији. Одговорих му да јесам.

„Е, каже, сад ћемо ми тебе научити памети. Сад си тек дошао тамо где треба."

То је била субота после подне. Одвели су ме у затвор. Сутрадан је била недеља.

У ријечком магистрату било је уобичајено да се свима беспосличарима које би полиција ухватила у вароши, а немају никакве кривице, даду тзв. „бесплатне маршруте", да их полиција укрца у воз и да сваки отпутује у своје родно место. Тога дана, у недељу, и мене позову у друштву још седморице-осморице, и ови пре мене који су били, сваки је рекао своје име и презиме, занимање, одакле је родом, а кад је све то било исписано на једном формулару, ударен је печат и свакоме је речено: „Сад се враћаш у затвор. Ево ти ова маршрута. Вечерас у пет сати бићеш укрцан у воз и имаш право да идеш својој кући". У магистрату је вођена коресподенција на италијанском језику.

Кад сам дошао на ред, кажем своје право име и презиме, занимање - српски учитељ, родно место - Бело Брдо. Међутим, посматрајући кроз шалтер чиновника који је седео мало ниже и писао, видим како пише „Василије Трбић", „српски учитељ", а наместо Бело Брдо - Београд, Србија. Кад ме је поново питао да поновим све што ме је питао, казао сам му тачно онако како је он већ био записао. И када сам добио маршруту у руке, рекох себи: „Поново сам нашао решење". Знајући да недељом чиновници не раде, тај дан провео сам спокојно у затвору чекајући да дође четири сата после подне.

Око четири и двадесет по подне улази један полицајац, отвори врата, прозове по имену нас тројицу из собе који смо требали да путујемо те вечери. Изиђемо у ходник, прегледа нам маршруте, па и оној другој четворици. И тако у групи, нас седморица, дођемо на железничку станицу где нас укрцају у један вагон III класе. Полицајац је стајао на вратима вагона до поласка воза. Кад је воз кренуо, полицајац је отишао, а ја сам се три пут прекрстио, захвалио Богу и узвикнуо гласно: „С нама Бог!" Нико од сапутника, а био је пун вагон, није могао ни замислити ко им је те вечери сапутник у вагону и зашто сам се тако искрено трипута прекрстио.

Воз је јурио ка Загребу, а ја сам имао готов план. Знајући да ће сутра, у понедељак, одмах у осам часова, чим уђе у своју канцеларију, командант потражити бегунца са лађе „Медеје", и кад буде дознао каква је све превара учињена у магистрату у Ријеци, тражиће телеграфски да ме ухапсе ма где се тога момента налазио у возу, а пошто воз из Ријеке у Загреб стиже у седам изјутра, то сам се решио да одмах изиђем из воза и упутим се пешке према Сремској Митровици, избегавајући сва опасна места где бих могао бити примећен и утврђен мој идентитет. Пошто сам купио хлеба у Загребу, упутио сам се Броду. Ноћивао сам по сељачким кућама, али сам имао срећу да ме аустријска жандармерија на целом путу нигде није срела. Тако сам седми дан стигао увече у Сремску Митровицу.

Отишао сам у близину Саве и ту сам ушао у једну крчму у којој је било неколико рибара. Сео сам у један угао, уморан од пута, потражио мало вечере, и тако по вечери почео да дремам за столом. Можда је било нешто после осам сати. Иза једног стола, где су била свега три човека, дође један од њих к мени и упита ме: „Шта чекаш овде?" Знајући да су рибари поштени људи, одмах му одговорим: „Желим да ме неко пребаци на српску страну". Он ми рече: „Ја ћу те пребацити!" ја га упитам: „Колико тражиш за то?" Он ми рече: „Одакле долазиш?" Ја му у неколико потеза испричам у каквој се ситуацији налазим и он ми рече: „Ништа ти не тражим... Пребацићу те зато што си Србин, а то сам и ја... Чекај овде, и хоћеш ли шта да пијеш?" Ја сам му захвалио на части и остао ту.

ОПЕТ У БЕОГРАДУ - СРПСКЕ ЧЕТНИЧКЕ АКЦИЈЕ - ЗА ВРЕМЕ МОГА ТАМНОВАЊА

Кад је било око десет сати ноћу, овај човек ме узе за руку, те заједно пођемо на Саву где он нађе свој чамац и откључа га, те уђосмо. Ноћ је била тамна и било је слабо видљиво као и на самом месту где су чамци били привезани. Возили смо се низводно, што није захтевало никаквих

напора сем да нас не ухвати матица, јер Сава је била доста набујала од јесењих киша. Кад смо одмакли далеко од обале, он је почео да весла снажно, јер је свака опасност била прошла, пошто нас нико са обале не би могао приметити, а на самој води у то доба могли су бити само крijумчари. После дуге вожње, прво низводно па после узводно, исто тако без велике ларме, пристанемо у Мачванској Митровици. Обојица изиђемо из чамца и он брзо пронађе српске финансе, предаде ме њима и оде. Нити ми рече име, нити сам га за име питао. Кад сам после замолио финансе да ми кажу како се зове тај човек, ни они ми не хтедоше рећи.

Те ноћи остао сам у стражари. Сутрадан јавим се комесару српске полиције који телеграфски извести окружног начелника, и он ми, по наредби начелниковој, нађе једна кола и тако ме истога дана доведе у Шабац. У Шапцу ме дочека Дражa Петровић, адвокат, и одведе ме у Коло српских сестара где се окупило много људи око мене. И пошто сам се ту одморио и преноћио у једном шабачком хотелу, сутрадан ме укрцају на лађу и истог дана стигнем у Београд. Био је 10. новембар. У Београду сам одмах нашао др Гођевца који ме је, видевши ме у тако жалосном стању, одмах упутио у болницу.

За време док сам лежао по разним затворима наша национална акција у Турској добила је тако рећи широке размере. Још новембра месеца 1904. год., дошао је Јован Станојковић, учитељ из Довезенца, назван Јован Довезенски, и пошто је у Врању образовао чету, прешао је с њом у кумановски крај. Поред осталих који су били у његовој чети, била су ту и два младића, обојица родом из Пећи. Један од њих био је каплар граничар, а то је потоњи војвода Коста Пећанац, а други Ђорђе, поднаредник из подофицирске школе, доцније војвода Ђорђе Скопљанче.

Марта 1905. год. дигла се једна велика чета из Србије и прешла границу. У тој чети било је официра као: Борко Паштровић, Богдан Хајнц, Воја Танкосић и још неки други, многи студенти међу којима Љуба Јездић, Љуба Јовановић-Чупа, Миомир Миленовић, Јован Тановић, Илија Шуменковић, Милан Гавриловић, а и многи гимназисти међу којима Драгиша Стојадиновић, матурант зајечарске гимназије - Крајинац. У великој бици која се десила те године на велику суботу, на месту Челопечка кула изнад села Челопека, ова чета одбила је све нападе турске војске и нагнала је ову у бекство. Ова победа српских чета одјекнула је не само у Србији и Маћедонији, већ се о њој говорило и писало и ван Србије и Турске.

Али још 1904. год., о самом Божићу, прешао је полузалеђени Вардар војвода Тренко Рујановић са шест четника. Ноге су им биле промрзле у води, али су се ипак некако докопали српских села испод планине Бабуне. Марта 1905. год. прешао је границу и Сретен Рајковић, поручник са положеним капетанским испитом, а с њим и Јован Стојковић „Бабун-

ски", српски учитељ из Велеса који је гимназију учио у Ваљеву, а учитељску школу у Алексинцу. Он је родом из села Мартолци у срезу велешком и као српски учитељ у Велесу напустио је своју дужност, дошао у Београд, заједно са Рајковићем образовао чету и са 25 другова прешли су у Турску.

Дошли су у српско село звано Ново Село на Вардару, насупрот железничке станице Зеленикова и ноћу 25. марта, на сам дан Благовести, прешли су Вардар мостом код саме станице Зелениково, у близини велике турске жандармеријске касарне, између села Пакошево и станице Зелениково. Пошто су срећно прешли Вардар, провели су дан у планини изнад села Карабуништа, у висини утока реке Пчиње у Вардар, а одатле се пребацили у село Лисичине, у срезу велешком, које је на реци Тополци, где смо дотле имали српску школу, цркву и свештеника. Пошто су ту преданили, пребацили су се у Јованово родно село Мартолце, затим у Ораов Дол и тако се нашли у центру српских села у такозваном Азоту, која се област простире од извора реке Бабуне па до њеног доњег тока, опкољено планином Бабуном и Белим Каменом. Одатле су отишли у село Крапу, које припада Поречу, а из Крапе, кад су пошли да се пребаце у село Богомилу, у велешком срезу, на самој планини Бабуни, на тзв. Орешким планинама затекли су чету бугарског војводе Стевана Шиварева, која је бројала 30 људи, а толико је било и од стране капетана Рајковића, јер им се у Крапи придружио војвода Глигор Соколовић.

Пошто су опколили бугарску чету, отворили су на њу ватру и уништили је готово целу заједно са њеним војводом Стеваном Шиваревим. Ово је имало великог одјека не само у Поречу, већ и у прилепском и велешком срезу, јер дотле ни у једној бици са Турцима Бугари нису овако страдали, осим чете Питу Гулија за време устанка у Крушеву, кад је овај са целом четом од 25 људи настрадао тако да се ни један од њих није жив спасао.

(Ако читалац жели да се потпуније обавести о почецима и токовима бугарских, комитацијских и терористичких акција по Македонији, као и отпору српског живља (оног дијела који се осјећао Србима) и појави четничких чета српске припадности на том простору, може користити, поред бројне друге литературе, и ове радове: Јован Хаци-Васиљевић, „Јужна стара Србија, I и II"; Тихомир Р. Ђорђевић, „Македонија"; Станислав Краков, „Пламен четништва" и др.)

Ова чета, негде у друштву са Глигором Соколовићем, а негде без њега, издржала је неколико борби, нарочито у селу Орешу и на месту званом Зли до, где им је поставио заседу бугарски војвода Јован Алабак, родом из села Ораовца, срез велешки. И из ове борбе Срби су изишли као победиоци. Те исте јесени као помоћ дошле су им две чете - једну је водио Стеван Недић звани Ћела, родом из Демир Хисара у прилепском

срезу, а другу Раде Радивојевић, дотадашњи учитељ у селу Ораов Долу у велешком срезу. Кад су ове чете дошле, Рајковић, Бабунски и Глигор Соколовић врате се у Србију тако да сам их већ затекао у Београду кад сам се из Ријеке, односно Солуна, вратио у Београд.

У болници нисам дуго остао. Није ми се допала болничка атмосфера и оно лежање, јер сам исувише много лежао те године да бих могао пристати на једно ново, макар и под бољим условима и околностима по мене. Једва сам успео да убедим лекаре да мени у ствари ништа, да сам био преморен, а и прегладнео, те је довољно неколико дана у мекој постељи са добром храном и да сада стварно треба да изађем из болнице, јер она помало личи на затвор, пошто у њој нема слободног кретања. Кад сам се поново јавио др Гођевцу, он је био прилично љут на мене јер сам, по његовом мишљењу, изишао из болнице неопорављен.

Нашао сам се са Глигором Соколовићем с којим сам прешао границу 1904. године; исто тако нашао сам Јована Бабунског и Косту Пећанца, који је те године, о самом Ускрсу 1905, имао велики сукоб са турском војском на брду Вуксан, на тромеђи скопске, кумановске и биначке Црне Горе. Из тог сукоба Коста је изишао као победник и уживао репутацију јунака у свим београдским круговима који су били заинтересовани за развој наше националне политике у границама Турске.

Јован Бабунски, чија је жена са двоје деце већ била пребачена у Београд, а чијег су брата Темељка Бугари ухватили и убили, био је прилично утучен и договарао се са мном да ја скупим чету, пређем Вардар и одем да га заменим тамо, јер није веровао да ће Раде Радивојевић, доцније назван Душан војвода, моћи да се снађе у ономе сплету где је требало не само храбрости, већ исто толико и умешности да би се све сложило и упутило на заједнички национални рад.

Глигор Соколовић, који је одмах по одласку у своје родно место Небрегово послао свога старијег сина Антонија у Београд, где му је др Гођевац нашао место у коњичкој подофицирској школи, исто тако успео да пребаци у Београд своју жену са млађим сином Јорданом. Глигор је за свога заступника тамо оставио једног од својих најхрабријих четника, Илију под именом Мочко (породично име), родом из самог Прилепа, са четом у којој су били Јордан Северко из Маркова града, Јован из Небрегова и још неки четници - сви из околних прилепских села; сви храбри и добри Срби, спремни да се у сваком тренутку ухвате у коштац с Бугарима, као што је већ било неколико случајева у току 1905. год., у друштву с капетаном Рајковићем и Бабунским, или опет са својом четом као што је био сукоб између Глигора и три бугарске чете на планини Мукосу, у току лета 1905. год., кад је Глигор успео да потуче бугарске чете које су биле под командом Петра Ацева, бугарског учитеља из

Прилепа, родом из села Прилепског Ораовца. Међутим, у једној борби с Турцима код села Дреновца, где су Турци били опколили Илијину чету, Илија је погинуо. Три четника су била заробљена и осуђена на шестогодишњи затвор у Битољу.

На место Илије чету је био преузео Јосиф Белоцркванац, родом из села Беле Цркве у срезу прилепском, које се село налази на самој Црној реци после њеног избијања из демирхисарског теснаца. Јосиф је био необично храбар човек, висока раста, добро развијен. Није знао за страх, пресретао је Турке и Бугаре по путевима, тамо где други нису смели силазити, као што је село Сарандиново усред прилепског поља, на путу Прилеп-Брод-Кичево. Он им је задао страх, тако да су и мајке своју децу плашиле његовим именом.

Према непријатељима био је немилосрдан и клао је својом руком и својим ножем све оне Турке и Бугаре које би ма где ухватио. Пут Прилеп-Кичево готово је опустео од страха пред војводом Јосифом. Био је неуморан и никад није тражио одмора, нити је желео да се врати у Србију.

На тај начин Глигор је имао добра заступника, али сви скупа нису имали једну добру руку која би могла све довести у склад и националну политику водити тако да се снага српског покрета осети нешто даље од српских села у Поречу и Прилепу. У чети која је заостала иза Глигора Соколовића, као и у оној Стевана Недића Ћеле и Раде Радивојевића, били су искључиво мештани, родом из околине Прилепа, Азота и Пореча. Међутим, капетан Рајковић беше повео са собом око 15 српских подофицира који су у свим борбама под његовом командом показали необично јунаштво, али и оне одлике српскога народа, које су се састојале у самилости према онима који страдају, у савршеном поштењу и несебичности, у чувању части свуда и на сваком месту, а нарочито у кућама у којима се некад данило, а некад само коначило.

Пљачка је била далеко и од сваке помисли њихове, и они су први показали примером да модерно четовање нема никакве везе са старим хајдуковањем, где су хајдуци, према народној песми, пресретали „Турке и трговце". Модерно четовање пресретало је и сукобљавало се са свима непријатељима српскога народа тражећи, можда, а у сукобу сигурно, само њихове главе, евентуално оружје и друго ништа. Ова особина, дотле непозната у четништву Македоније, јер су четници бугарски у исто време били и мародери (пљачкаши), унела је нову светлост у овај начин ратовања, који је обичај или правило доцније тако било заведено да су Србе ратнике поштовали сви од реда - и хришћани и Турци. Нарочито су Турци поштовали ову српску особину и то нису ни крили.

ЧЕТОВАЊЕ У 1905. - БИТКА КОД СТАРОГ НАГОРИЧИНА И НА ЧЕЛОПЕКУ

Знајући целу ову ситуацију, ја сам пристао да образујем чету, да одем у Турску, да пређем Вардар и по могућству не само продужим борбу Бабунскога и Глигора, већ да јој дам и већи и јачи потенцијал, за шта сам имао довољно моралне, а сигурно и физичке способности. Образовао сам чету од 25 људи. Она се састојала већином од људи родом из велешког среза и Пореча, а међу њима било је и неколико подофицира. Само један је био из села Витине у гиљанској кази. Прешли смо границу 10. децембра 1905. год. Упутили смо се директно у правцу Кучкарева, последњег српског села у кумановском срезу, а одатле смо за једну ноћ морали прећи део Овчјег поља и један део скопског среза, и пре дана стићи у село Рудник, у близини Велеса. Чим смо вечерали у Кучкареву, пошли смо у томе правцу. Пута сам добро знао и, пред само свануће, стигнемо у село Рудник. Ово село, недалеко од Велеса, нешто источно од друма Скопље-Велес, имало је око стотину домова. Било је српско у пуном смислу те речи. Имало је своју школу, учитеље, а свештеник је био прота Илија Бурчевић, стари ученик београдске богословије.

Кад сам послао патролу у село, она наиђе у некој кући на свадбу, јер се у том крају свадбе обављају за време божићњег поста. Јавише ми да у село не можемо ући јер је тамо једна чета турских војника, већ нас поведу на други крај села, према друму Скопље-Велес, на једно трло где је била велика колиба. Сами сељаци поставе стражу, други оду у село да спремају ручак, а моја чета легла је и сви су заспали као заклани. Умор је био велик, а напори готово надчовечански. Никаква опасност није могла надјачати умор. И кад су нам око подне сељаци донели пуне котлове кувана меса и топле хлебове, многи нису ни окусили, већ су продужили да спавају. Добро сам познавао ту околину, и кад се смркло пођемо одатле право на Вардар, да га пређемо на истом месту где смо га прешли уочи 1. августа 1904. год., силазећи доле низ летвенске врлети, јер ту је близу село Летевци и манастир Св. Јован Летевски, док је с друге стране Пчињске клисуре село Кожље и до саме Пчиње манастар св. Богородице, изнад кога је, јединствена на Балкану, кедрова шума.

Ову шуму, као светињу, чувају и хришћани и Турци. Тако се и до данас очувала. Десетак ових кедрових дрвета, на самом билу, изнад манастира, између Пчиње и Вардара, виде се лепо из воза кад се стигне у близину данашње станице Пчиње, али свет мисли да је то нека врста борова. Овај манастир и село Кожље припадали су манастиру Хиландару. Цар Душан Силни поклонио их је једном својом повељом. Неки калуђери који су били у Палестини донели су шишарке пуне семена са

планине Либана, посејали и одгајили ову шуму, јединствену на целом Балкану.

Кад смо сишли на Вардар он је, набујао од јесењих киша, ваљао дрвље и камење. На три места покушали смо да га пређемо. Узводно од утока реке Пчиње, где нам је показао место један сељак, чобанин из Летевца, а тако исто и низводно од утока реке, али смо могли само да се подавимо у Вардару, никако да га пређемо. Вратили смо се тек пред зору, али не у колибу где смо били првог дана, већ смо остали у шумарцима западно од пута Скопље-Велес. Истога дана увече поново смо сишли на Вардар, једно два километра ниже него прошле ноћи, опет смо покушали да пређемо Вардар, али опет без успеха - вода је била већа, а не мања. За то време, кад смо се вратили, поручим Србима у Башино Село да спреме људе који ће нас одвести где је Вардар најразливенији, између велешке станице и касарне. И тако у саму ноћ упутимо се друмом Скопље-Велес и стигнемо до Башиног Села где нас дочекају људи, проведу кроз велешке баште и покушамо на томе месту, најопаснијем по живот, између железничке станице у Велесу и касарне, да пређемо Вардар. Опет нисмо имали среће. Вода је сваким даном све више надолазила, и ми смо морали напустити сваки покушај прелаза преко Вардара и вратити се у кумановску казу.

Уморни, мокри, полусмрзнути, вратили смо се истим друмом и дошли опет на исто место где смо претходног дана преседели, - кад нас сељаци из Рудника известише да велике турске војне потере крстаре по околини Рудника, да им је село било опкољено од турске војске и да је у свакој кући извршен претрес. Очекивали смо тога дана сигуран сукоб са турском војском, иако нисмо имали баш никаквих позиција за одбрану. Ако нисмо имали позиција, имали смо среће, јер Турци нису наишли на нас. Пошто смо увече добили по мало хлеба из Рудника, исте вечери и истим путем којим смо дошли, вратили смо се у село Кучкарево у кумановској кази. Исто тако уморни, па и горе него кад смо стигли у Рудник, чим смо се распоредили по кућама у Кучкареву, легли смо да се одморимо. Бојећи се потере, хтео сам да што пре одем одатле даље, и зато поручим конак у селу Јачинцу, које је било добро организовано, чисто српско, из ког је села био наш познати војвода звани чича Павле Младеновић, који је у једном сукобу са турском војском на другој страни реке Пчиње те 1905. године у лето и погинуо.

Предвече, истог дана, врати се курир из села Јачинца и јави да нам је тамо спремљен конак и осигурана стража, тако да можемо отићи у Јачинце. Нисмо ни вечерали, спремили смо се и пошли путем који води у то село. Напред су ишла два сељака, за њима сам ишао ја, за мном опет два сељака, а за њима цела чета. У том распореду ишли смо непрестано, без одмора, јер смо морали да пређемо два сеоска атара (турско село

Кутлибег и са делом турских кућа Клечевце, а Мургаш је било бугарско село), па смо морали да будемо пажљиви. Идући тако тешким ходом као људи натоварени са много муниције и бомби, а заморени дугим путем, наш ход у овом камењару морао се чути на доста великом одстојању.

Кад смо већ били готово на измаку и на изласку из атара села Мургаша, одједном се с леве стране пута осу страховита паљба на нас, на путу без икаква заклона. Испред мене падоше мртви оба сељака, као и двојица иза мене, тако да су нам путовође у првом плотуну пале мртве. Легосмо на земљу и почесмо гађати у место одакле су пуцали. Борба се водила на раздаљини од свега 10-12 метара, а трајала је отприлике пола сата и наши се нападачи уз јауке повукоше. Поново смо се пребројали. Осим она четири сељака, био је рањен још и један наш четник, Славко, родом из села Витане, срез гиљански, и то у обе ноге. Нисмо могли, јер нисмо имали од чега, да направимо носила, већ су га јачи четници носили на раменима док нисмо стигли у село Јачинце.

Пуцњава се чула и у овом селу, и оно је већ било на ногама. Али ту нисмо смели остати те ноћи, јер смо очекивали да ће сутра Турци извршити претрес по свим селима, те само рањеног Славка ту остависмо да га сељаци сакрију, а ми пређемо реку Пчињу и останемо да данимо у селу Срезовцу. Оно је растурено у неколико махала те смо могли бити сигурни да не би било велике опасности чак и ако би потера наишла. Заиста је тога дана турска војска, с друге стране Пчиње, вршила потере, а на месту борбе нашла је четири наша сељака мртва и пет бугарских четника. Доцније сам сазнао да су Бугари имали и шесторицу рањених, а били смо нападнути од једне чете која је бројала 70 душа, међу којима су већину чинили сељаци из околних бугарашких села под вођством Крсте Коњушког, бугарског војводе.

Благодарећи томе што је ту већина била сељака, битка се свршила ипак на њихову, бугарску, штету јер су у мртвима и рањенима дали двапут више жртава и морали да напусте положај и побегну из борбе. Није нам остало ништа друго већ да се вратимо у Србију, и тако стигнемо у Врање 23. децембра те 1905. године.

Почео сам поново да спремим нову чету и са њом пређем границу код села Буштрења са 25 четника. На три-четири дана пре мене границу је прешао Емило Милутиновић, наредник из подофицирске школе, са осам четника. Био је одређен да води чету у Малешевски крај где је пре тога четовао Влада Ковачевић, такође наредник из подофицирске школе. Ја сам границу прешао 17. јануара 1906. године. 22. јануара затекнем Емила са његовом четом у селу Драгоманцу на левој обали Пчиње и ту добијемо неку врсту наредбе да се преко села Никуљане пребацимо у кумановску Црну Гору, затим у Скопску Црну Гору, па ће нас одатле пребацити даље у Пореч. Следећег дана увече, преко набујале Пчиње,

пренесу нас сељаци на место које су они познавали као прелаз и кад је високо водостање у Пчињи.

Тако, прешавши Пчињу, остављајући десно од себе село Старо Нагоричино, пођемо право ка селу Микуљану. Време је било магловито и влажно. С муком смо извлачили ноге из дебеле мокре смонице, тако да смо за собом, хтели не хтели, остављали траг. Како је с нама био и Емило Милутиновић, који није хтео да се одваја од нас, било нас је 33 душе само четника, а са путовођама 36, тако да је траг у смоници био доста јасан. Питање је било само у томе да ли ће нека турска потера да наиђе на овај траг. Овим путем нисам никад пролазио и ишао сам онуда куда су ми сељаци рекли да је најсигурније и најпрече. Тако смо већ у саму зору стигли у село Микуљане где су нас дочекали сељаци и распоредили по кућама. Остао сам на конаку са једним капларом, питомцем подофицирске школе, Видојем Косовцем. Микуљане је село збијеног типа, нешто западно од Куманова.

У близини мога конака, у једној приземној кући, дали су конак Емилу Милутиновићу који је ту одсео са своја два четника. Кућа је, као што рекох, била приземна и кад је свануло могао сам их посматрати како леже у соби, пошто је моја кућа на тзв. подруму (доле стока, горе људи).

Код мене су дошла четири сељака на разговор, а у том времену стигла је турска војска и потражила сеоског кмета. На несрећу, Емило је био у кметовој кући и војска вођена жандармеријом пође право тамо. Кад су видели оружане људе у соби, они покушају да уђу унутра. Кад је то мени јављено, погледам кроз прозор и видим гомилу Турака на вратима око куће у којој је био Емило. Без даљег размишљања позовем каплара Видоја и обојица почнемо пуцати кроз прозор у војнике окупљене око Емилове куће. Од паљбе из наших брзометки турски војници побегоше и Емило се извуче из куће и отпоче борба у самом селу, где су четници излазили из кућа у које су били смештени. Ово је било у свануће. Међутим, пошто сам ја први отворио паљбу на турску војску, Турци сад опколе кућу у којој сам ја становао, тако да нисам могао изићи.

Обе чете, моја и Емилова, под вођством Ристе Поповића, наредника родом из околине Берана, пођу путем право на Старо Нагоричино, а Емило Милутиновић, не знам зашто, остане у манастиру Забелу који је био готово на средокрађи између оба села. Пуцњава у селу је престала, а ја сам позван од Турака на предају, јер да ћу изгорети у кући, али да живу главу не могу изнети. Овамо су пристизале неке нове војне јединице, а чета под вођством Ристиним стигла је у Старо Нагоричино где су их сељаци дочекали, спремни да их пребаце, односно да их пренесу преко набујале Пчиње у село Драгоманце. Они то нису хтели већ су, прошавши кроз село пошли право горе на брдо Челопек, где су Срби само пре десет месеци онако сјајно потукли Турке. Иако су имали времена да од Чело-

пека све планинским билом дођу до шумовитих предела манастира Св. Прохора, они су остали на самом Челопеку.

Отприлике око десет часова, кад су Турци рекли да ће запалити кућу, сишао сам доле у подрум, односно шталу, са капларом Видојем Косовцем, и ту смо решили да прво спремимо бомбе и да их запалимо, па онда брзо да отворимо врата и да бацамо, један десно, а други лево, своје бомбе и да се у оној забуни која ће наступити међу Турцима пребацимо преко једне ливаде, дуге око 250 м, и да сиђемо у поток, а после ћемо видети шта ће да наступи.

Запалили смо бомбе и кад је фитиљ већ догорео до саме бомбе, нагло отворимо врата, пошто смо претходно очистили све око врата да не би негде запела, и успели смо само толико да бацимо бомбе - Видоје лево, а ја десно. Бомбе су експлодирале међу гомилама војника који су нас ту чекали. Не гледајући какво је било дејство наших бомби, одмах смо почели трчати преко ливаде у правцу потока, док су око нас као рој пчела зврјали куршуми. На срећу, изрешетаних одела али нерањени, стигосмо до потока и скочисмо у њега. Турци нас нису гонили, да ли из страха да им опет не бацимо неку бомбу, или зато што су мислили да нисмо само нас двојица у тој кући па су очекивали да и други изиђу. Тек, ми се упутисмо кроз поток и тако и ми стигнемо до манастира Забела.

Ту у Забелу затекнем Емила Милутиновића, преобученог у мантију са још два његова четника. Наредим му да одмах скине мантију, да узму пушку у руке и пођемо право ка селу Старом Нагоричину. Кад смо стигли до села, сељаци нам рекоше да не можемо изићи на Челопек, јер су Арнаути из околних села Сушева и Мутилова већ заузели позиције са ове стране и чекају војску, тако да ми можемо само да изгинемо, али на Челопек не можемо изићи.

Упутимо се реци Пчињи. Ту нас сељаци пренесу преко реке и стигнемо у село Драгоманце. Издам наредбу да се сви сељаци којима је дато оружје у околним селима одмах скупе у Драгоманце, одакле до Челопека није било више од 800 метара у правој линији, и да из позиција које су биле поред Пчиње гледамо да разбијемо обруч који се стезао око наших другова на Челопеку. Око два сата после подне обруч је био стегнут, турска војска је стигла и борба је отпочела. Ми смо с ове стране пуцали на Турке, а око четири сата већ смо имали око себе 70 наоружаних сељака и били смо отворили концентрисану ватру на турско десно крило које је држало у опсади Челопек и водило борбу с нашим друговима.

Око шест сати увече ватра на Челопеку готово је била престала, чули су се само још појединачни пуцњи. Једна велика група наших другова спуштала се ка Пчињи. У њивама испод воденице неки су од њих запали у блато до више колена и нису се могли извући, већ су их ту Турци стигли и побили, а неки су, њих шесторица, скочили у набујалу Пчињу те се

удавили. Само деветорица од њих, са чувеним „Копоран-чаушом" - тако се звао Трајко Митровић, стари четник родом из села Орланца у срезу кичевском - успели су да пређу реку Пчињу и да дођу к нама (око седам сати увече).

Тако је од 33 четника, нас 14 остало живих, а остали су погинули на Челопеку, испод њега и у набујалој реци Пчињи. На врху Челопека погинули су Риста Поповић, Љуба Атанацковић, правник (отац му је био инспектор пошта у Београду, две сестре апотекарке и једна зубни лекар), један у оца и мајке.

Тамо се одиграла дуго приказивана и описивана трагична епизода: иза једног камена борили су се заједно Јордан Јовчевић родом из села Црешњева (Пореч) и Трајко Копоран-чауш. Јордан је био рањен, није могао да иде, а Турци су били толико близу да је Трајку требало или да се спасава, или да остане ту и погине. У таквој ситуацији Јордан, видевши да ће га живог ухватити, замоли Трајка Копоран-чауша да га пре него што ће да одступи, убије из своје пушке да га Турци живог не ухвате и живом се не свете. И Копоран је тај тежак задатак извршио. Величина ове жртве је још већа што је Јордан молио Трајка да не троши фишек који му је тако потребан за одбрану своју и својих другова, већ да му сјури бајонет у груди. Трајко се клонио једног тако грозног убиства свога друга, али је молба била искрена, а фишеци тако потребни, да је Трајко нагло сјурио бајонет у груди свога друга, одступио и на крају се, рањен и сам, спасао.

После ове несрећне борбе, где су се Турци осветили за свој први пораз на Челопеку, чета, више него преполовљена, тј. свега нас 14 од 33, вратила се у Србију. У Врању се повела истрага о овом поразу, и то на мој захтев, јер сам озбиљно посумњао да нас је неко хотимице упутио у погрешном правцу преко реке Пчиње у село Микуљане. Ту у близини Микуљана (вододелница Вардара и Јужне Мораве, железничка станица Табановци прва после Прешева ка Куманову), била је још једна борба између чете Владе Ковачевића и Турака, али сва истрага вођена у Врању и продужена у Београду остала је без успеха. За несавестан рад оптуживао сам Јову Михаиловића, учитеља, родом из Велеса, на служби у Врањском револуционарном одбору, где су он и Љуба Вуловић, капетан (онај са Солунског процеса), били господари целокупне ситуације, јер је Жика Рафајловић у то време био напустио Врање или био готов да га напусти и да се пресели у Београд. Резултати нису могли бити никакви, јер рад тих људи у одбору није нико могао контролисати, па ни Централни одбор из Београда коме је тада на челу био Љуба Давидовић. Ја сам прешао из Врања у Београд, јер су ми и Вуловић и Михаиловић претили убиством. Овде у Београду, после неког времена пребаце ме са четом у Смедерево.

ОДЛАЗАК У ДРИМКОЛ И РАД НА ЈАЧАЊУ ОНДАШЊИХ СРПСКИХ ШКОЛА

Једнога дана добијем писмо од Серафима Крстића да на сваки начин гледам да одем у Дримкол, јер тамо је умро покошен туберкулозом, војвода Ђорђе Цветковић, чета растурена и тога момента налазе се на окупу свега три човека под оружјем, немоћни да ма шта учине и без ауторитета. Било је тешко, управо немогућно отићи у Дримкол. То питање решим на овај начин: узмем са собом Зарију Крстића, рођеног брата Серафимова, своје четнике Јанка Рацара из околине Петровца на Млави и Николу Дивљаковића, свршеног ученика, родом из Гиљана. За нас тројицу набависмо турске пасоше, а Крстић га је већ имао, седнемо на воз и продужимо на Ријеку. Ту се укрцамо на брод који је припадао угарско-хрватској компанији, и тим бродом, пошто смо посетили сва острва на Јадранском мору и сва пристаништа, стигнемо на његову крајњу тачку путовања - Котор.

Из Котора одемо на Цетиње, с Цетиња у Бар, ту сачекамо једну италијанску лађу која нас одвезе у Драч где смо се искрцали и, пошто су наши пасоши били потпуно исправни формално, продужимо из Драча у Пекин и Кавају, где смо преноћили, и одатле сутра у Елбасан. У Елбасану је било два три млекарска дућана које су држали наши људи из Подгорца, родног места Серафимовог. Код њих смо преноћили, не сумњајући нимало да ћемо бити издати.

Пошто смо ту преноћили и снабдели се хлебом, пошли смо прво уз реку Шкумбу, па, пошто смо прешли Везиров мост, пошли смо уз реку којој не знам име, а која извире у западним крајевима планине Јабланице. Путовали смо целога дана и где год смо срели кога Арнаутина, рекли смо му да смо пријатељи Махмуда и Зећира, браће Бичак. Они су господарили над целом облашћу, која носи име Черменика. Ови људи били су као дерудеџије (заштитници) села Подгорца и Лабуништа, а заштита се састојала у томе што никаква арнаутска пљачкашка чета није смела да отера као плен ситну и крупну стоку ова два села, а чија је стока за време лета била високо на врховима и пасиштима Јабланице. За ову заштиту, ова два села плаћала су браћи Бичак 20 турских лира у злату годишње. Они су долазили или једанпут годишње или никако по тај новац, а ако нису долазили по њега, сељаци су им га слали на ноге у Черменику. Ова заштита била је ефикасна, јер откако су они постали заштитници тих села, њихова стока пасла је целога лета мирно на планини, а сељаци у дубоку јесен косили су планинске ливаде на висовима Јабланице, не бојећи се никога. Поред тога, браћа Бичак добивали су и од елбасанских трговаца-муслимана новца, шећера, кафе и пиринча, да

би трговачки каравани могли слободно да иду из Елбасана у Битољ односећи тамо со и зејтин, а доносећи разну колонијалну робу.

Пред саму ноћ стигли смо на кулу Мехмеда Бичака. И кад је Зарија рекао да је он брат попа Серафима, а да смо ми његови сељаци који се враћамо са печалбе из Аустрије, примио нас је пријатељски, дао нам богату вечеру, а то је кувано овнујско месо с пиринчом, частио нас небројеним кафама - све без шећера јер код њих се само ујутру пије кафа са шећером, а после целог дана стоји ђугун са куваном горком кафом и срче се и пуши дуван. Пушили су чувени елбасански дуван. Пошто је било доцкан увече, а ми уморни, легли смо поред огњишта као и у свим арнаутским кулама, с тим што смо овде добили као простирку асуре, без узглавља, само пањ уместо јастука. И тако смо осванули.

Сутрадан нисмо могли поћи на пут јер смо морали бити гости Махмудова брата Зећира, где је на вечеру дошло око двадесетак наоружаних Арнаута, који су припадали њихову фису и који су ми причали да ни паша дебарски, ни битољски, никада својом ногом нису крочили овамо, и да турски војник, кад би тамо зашао, не би изнео главе. За ово сам и раније знао. И добио сам још једну потврду колико турско царство међу овим арнаутским барјактарима нема ауторитета, па се сетих оне наше народне песме која каже: „Бојичићу, бојиш ли се кога?" - а он одговара: „Бога мало, а цара нимало, за везира ни абера немам, а за пашу к'о за дору мога". Ето тако је изгледало стање турске власти у Черменики, где смо били гости чувених њихових барјактара, браће Бичака.

Пошто смо и другу ноћ преспавали код Зећира, кад смо устали, попили кафу, а потом доручковали, добили смо и пратњу од два Арнаутина, и пошли смо у успон уз стрмине Јабланице. Стигли смо пред саму ноћ на планинско било које је делило два света - Албанију и Македонију.

Пошто смо обишли подгоричко језеро, спустили смо се ниже у шуму и дошли на бачило попа Серафима, чија је стока преко лета пасла горе, где се правио сир. Ту смо вечерали и преноћили. Као стража били су нам велики овчарски пси од којих нико није могао прићи бачилу, а нико није ни имао посла тамо. Они који би се интересовали за то, а то су арнаутски пљачкаши, нису смели овамо доћи јер, сва та бачила и сва та стока од неколико села били су под заштитом браће Бичака који су мирно седели у својим кулама, по цео дан пили кафу, пушили и слушали Арнауте који су ударали у тамбуре и певали... Сутрадан Зарија Крстић послао је једног од чобана својој кући, да јави попу Серафиму да смо стигли и да ћемо се пред вече спустити до самог села, па, ако буде могућно, да уђемо у попову кућу, а ако то не може, онда у кућу његова стрица Ристе, где има да нам се донесе оружје, а одело арнаутско носили смо на себи још од Београда.

Тога дана, пред вече, од поп Серафима одређени људи дочекају нас и одведу право његовој кући, једном огромном здању на три спрата са многобројним собама и подрумима који представљају читав лавиринт. Доцније смо много пута били у истој кући с турском војском, с том разликом што смо ми добро знали за присуство војске, али они нису знали за нас. Ту, у поповој кући нашли смо и остала три четника од којих је само један био у Ђорђевој чети, а она друга двојица дошли су тек по смрти Ђорђа Цветковића. Брзо смо се наоружали, вечерали и легли да спавамо. И следећи дан провели смо у поповој кући, јер је поп Серафим имао свога телохранитеља, некога Суљу из Велешта, арнаутског села у равници покрај самога Дрима, чије је име било добро познато, и поп Серафим није се имао чега бојати док је био под Суљином заштитом.

Још док смо били у Београду, поп Серафим је осветио свога брата поп Ставру. Преко овога Суље дошао је у везу са чувеним вођом Џемаил Марком из Доњег Дебра, који је пристао да за 100 турских златних лира дође у село Вевчане, уђе у кућу вевчанског попа Петра (егзархијског свештеника), која је била сва од тврдог материјала, опасана зидом са свих страна, а у самом дворишту су била два велика пса. Свако је био уверен да се у кућу попа Петра не може ући. Међутим, Џемаил Марк добио је цео кућни распоред и знао тачно у којој соби поп Петар ноћива, а да пси не би лајали и дизали узбуну, Џемаил Марк натопио је једну велику сељачку кошуљу од грубог платна у врућ лој; кошуља се сва напила врућег лоја и кад се овај стврднуо, ту је кошуљу ставио у своју торбу. Кад је дошао пред попову кућу, бацио је кошуљу псима. Пси су читав један сат цепали и јели ову кошуљу натопљену лојем, а за то време Џемаил Марк пребацио се преко зида, развалио врата са својим другом, ушао у кућу и убио попа Петра.

Кад се рашчуло за ово убиство, сви су били изненађени што се то могло десити у тој малој тврђави, а у селу збијеног типа од 500 кућа и у кући где је било пуно народа, све ближих рођака попа Петра. Џемаил Марк кад је ушао да изврши убиство попа Петра, преданио је код Серафимовог телохранитеља Суље, у његовој кући у селу Велеште, а када је извршио освету вратио се у Подгорце (село се зове Подгорци) и ту је преданио у кући неког Дејара који је такође био неки од пратилаца Серафимових кад је Серафим ишао у оближња села.

Чим се рашчуло о овој освети, одмах су Серафимови пријатељи и Турци (Турци у Подгорцу, Лабуништу и Борошцу и Јабланици говоре српски, јер им је то матерњи језик) долазили да јавно честитају што је освећена глава покојног попа Ставре Крстића, брата Серафимова. Тај догађај је дуго времена био на дневном реду и препричавао се. Међутим, нико од породице попа Петра, нити пак неко други, није сматрао потребним да судским путем оптуже Серафима Крстића за ово дело, иако су

сви знали да је само он могао преко својих пријатеља Арнаута ово учинити. На сваки начин, више се рачунало на то да ће једног дана опет отићи глава за главу, тј. Серафимова за поп Петрову. Такав је обичај у томе крају.

Много раније, кад су Дримколци ишли у печалбу у Србију, пре ослобођења Ниша, а неко време и после ослобођења, носили су дуге пушке, јатагане и пиштоље и тако оружани полазили у Србију и враћали се из ње, јер су их на том дугом путу од Дрима до Мораве сви сматрали Арнаутима па су зато тако и могли да пролазе са оружјем. По својим кућама, и Срби и Турци говоре само српским језиком, иако мушкарци знају и арнаутски, а нарочито муслимани, у својим кућама никад ни једна жена није проговорила реч на другом језику сем на свом матерњем - српском. Ма колико да је арнаутски језик почео да преовлађује, као рецимо влашки у неким крајевима Србије, нема примера да се ма и једна породица језички отуђила од ове заједнице. (Овјде је очигледно ријеч о Горанцима, а не о Арнаутима, како их Трбић назива, односно Шиптарима, којима је матерњи језик српски, премда још увијек није научно поуздано доказано и њихово стварно етничко поријекло и генеза. Вјероватно је реч о исламизованој српској енклави која је доцније, 1913. г. подијељена између Србије и Албаније, и која се, баш захваљујући свом периферном географском простору и исламској вјери етнички и физички одржала све до данас. Шиптарска политичка доминација на Космету у последње вријеме, настојала је да овај живаљ, кроз пописе и на све друге начине прикажу као Шиптаре, чему су се они успјешно одупрли.)

Дримколци су познати као шећерџије и као такви имали су своје велике радње у Чешкој, Мађарској и Баварској. Било је послодаваца који су у својој радњи имали до 50 момака - шегрта и помоћника. Увек штедљиви и до крајњих граница чедни, сав новац зарађен у туђини носили су у своје родно место и пошто нису могли куповати неке велике њиве, воћњаке и шуме, величина њихове зараде огледала се у висини и лепоти њихових кућа.

Оцењујући и процењујући ову специјалну ситуацију у овоме крају, противно свима дотадашњим обичајима четништва да се по цео дан седи у кући и да се стрепи од потере и претреса, решио сам се да ни један дан не останем у селу, већ у планини. И тако сам почео да идем са четом из села у село, али преко дана стално сам био у планини, а увече улазио у село, тамо вечерао и после вечере излазио опет у шуму. Био сам увео ред у томе. Редовно сам морао пролазити кроз турске крајеве крај села која су (нарочито у Лабуништу) била одмах уз планину, док су у Подгорцу Срби држали горњи крај села до планине. Пошто Турци рано вечерају, ја за то време уђем у село и одем са четом на конак где ми је одређено, ту вечерам и останем неко време у разговору са сељацима. Турци

су свако вече постављали заседу и по правилу те заседе су држане обично два сата после вечере, па се после растурале, јер после тога времена сви су се повлачили у своје домове и мирно спавали до зоре, а у зору су опет постављали заседе које су растуране кад добро сване. Ово је био редован поступак Турака у свим тим селима. Одмах после растурања вечерње заседе, излазио сам напоље изван села и тражио места за одмор. Преко дана сам ишао кроз шуму од једног села до другог, што никад нисам чинио ноћу, јер за то нисам имао потребе.

Ускоро су Турци сазнали да ту има једна јака српска чета у Дримколу, па су са великим страхом излазили из села у планину, а ради сваке сигурности обраћали се или Серафиму Крстићу, или Кости Марковићу, или поп Матеји Шуменковићу у Боровац и обично су их питали: да ли су слободни да обављају своје послове у шуми и у пољу по њивама. Сва три дримколска првака давала су им уверавања да су потпуно слободни и да их нико неће напасти, сем у случају да се они сами не огреше о неког Србина, а све дотле могу бити потпуно слободни. Сама чињеница да су у овом крају, у својој рођеној држави, Турци тражили заштиту од Срба био је довољан знак да се оцени успех нашег четовања у том крају.

Серафим Крстић поново је настојао да се убије неки Наум у чијој кући је убијен његов брат поп Ставра, а на шта ја раније нисам дао пристанак. Кад сам оно био спровођен из Скадра у Битољ, у охридском затвору нашао сам тога Наума, кога су турске власти ипак затвориле, јер су се у његовој кући криле убице поп-Ставрине. Њега сам нашао у затвору у друштву бугарских политичких криваца и он је био као неки апостол међу њима, поштован и уважаван. Турци су га доцније пустили из затвора јер је пред турским судовима доказао своју невиност. Нисам био истог мишљења као турске власти и на захтев попа Серафима наредио сам да се Наум једног дана ухвати у планини и моји су га четници стрељали. Од овог догађаја нисам правио никакву ларму, тако да његови укућани нису тачно знали ко је Наума убио. Могли су то бити Бугари, а највероватније арнаутски качаци - одметници, док је најмања сумња могла пасти на нас.

Затекао сам у Дримколу три четника, један се звао Пандил из Јабланице, дебарски Дримкол, други Исак из села Клења, истог дебарског Дримкола и трећи, неки Пушо, Влах из Горње Белице, охридски Дримкол.

Ова Горња Белица, насељена само Власима, налазила се у највртлетнијем крају, под самим каменитим врховима Јабланице, а доле, на ивици равнице, налазила се Доња Белица, родно место др Владана Ђорђевића и још неких заслужних Београђана. Ови Цинцари из Доње Белице били су бакали у сваком месту северне Албаније.

Једнога дана Јанко Рацар, који је са мном дошао из Србије, и Исак, дођу у неки оштар сукоб. Како сам спавао неких 50 метара даље од њих, пробудио сам се на пуцањ. Јанко Рацар једним метком из револвера убио је свога друга Исака. Дошао сам у тешку ситуацију. Шта да радим са Рацаром, како да га казним? Једина казна било би убиство. Да ли је имало смисла поред једне жртве дати и другу. А Јанко Рацар био је храбар четник који је са мном ишао до Вардара, био на Челопеку и тамо се храбро борио, пробио се кроз турски ланац и остао жив. По његову причању Исак је њега изазвао, а то су и други доказивали. И на крају крајева, као једино могућно решење био је опроштај, али пред народом морао сам примити кривицу на себе и рећи да сам ја због извесних кривица чисто моралне природе, наредио стрељање Исаково. Не знам да ли сам кога у ово убедио, јер се никаква морална кривица Исаку није могла приписати, тек ја сам од два зла бирао мање, тј. признао сам кривицу као своју, премда су многи знали да је то учинио Рацар.

И због тога је постојало извесно негодовање, нарочито код Анђелка Крстића, човека веома осетљива који није могао допустити да се изврши смртна казна ни над неким кривцем, а камоли да се у обичној свађи убије друг. Овај случај тешко је утицао и на мене, а и сам круг рада није био за мене довољан, јер ићи из села у село, одржавати дух код Срба - а и страх код Турака није био начин службе народу онако како сам то желео.

Једнога дана четник Пушо из Горње Белице замоли ме за допуштење да може отићи својој кући да посети мајку и жену са двоје деце. Молио је да му се да још један друг. Нисам хтео дати никога, али се добровољно јавио Никола Дивљаковић, иначе учитељ. Ја му дам дозволу, пошто се сам пријавио.

Њега је као учитеља занимало ово планинско цинцарско село и начин живота у њему. Из тог села нису излазили ни трговци, ни занатлије, већ само чобани. Сва околна српска и турска села тражећи себи чобане налазила су их у Горњој Белици. То је био њихов начин привреде. Живели су од те зараде и од по неколико коза које је свака кућа имала. У самом селу постојала је турска жандармеријска станица са неколико жандарма.

Кад су ови моји четници стигли у село, које је било далеко око 30 км од Подгорца, одсели су у кући тога четника Пуше. И не знам на који начин Турци жандарми сазнају за њихово присуство, опколе кућу и позову их на предају. По наговору домаћих, који су се бојали да им не запале кућу - једино имање које су имали, четници се предадоше. Турци их вежу, спроведу у Охрид и даље у Битољ. Битољски суд осудио их је на по четири године робије зато што никоме нису ништа учинили, никакав отпор нису дали никоме и казнили су их просто зато што су носили на себи оружје.

Овај други случај, исто тако као и онај први, тешко је деловао на мене и сам сам себе осуђивао, не зато што сам пустио Пушу да иде својој кући, но зато што сам пустио Николу Дивљаковића, који наместо да послужи народу, било као учитељ било као четник, сада има да труне у турском затвору у Битољу.

Хтео сам да се осветим некоме за све ово, иако ми нико није био крив. Због саме чињенице да су Турци без борбе заробили два српска четника и да бих показао да се то не може свуда и сваком десити, решио сам се на једну нимало обичну ствар. У селу Лабуништу био је неки Бељуљ, богат Турчин и првак турски по јунаштву, по кући и по богатству. Нико се са њим, у целој околини, ни по чему није могао такмичити. На доњем крају села Лабуништа имао је троспратну кулу зидану од камена, у чијем се приземљу налазио дућан, бакалница са сваковрсном робом где је Бељуљ трговао.

Док су други ишли у далеке земље у печалбу, он је стицао богатство у самом селу. Његова реч није имала поговора ни код Срба ни код Турака. И ја се решим као освету за моја два ухваћена четника да убијем овог Бељуља. О овоме нисам смео казати никоме, јер ми то нико од Срба не би допустио, бојећи се свако за своју главу. Зато једног дана, пред само подне, оставим чету у шуми која се налази између села Подгорца и Лабуништа, оставим код њих своју пушку, а ја само с револвером сиђем доле у Лабуниште и уђем у бакалницу да нађем Бељуља и да га убијем из револвера. Био сам сигуран у себе, у своју руку и у свој наган револвер. Али на своје велико изненађење у дућану нађем само децу за коју нисам знао јесу ли Бељуљева или његова брата, али углавном била су само деца. На питање где је Бељуљ, одговорише ми да је отишао у Стругу, а његов брат да се налази негде доле у пољу лабунишком. Опрезно сам изашао из Бељуљеве куле и кроз један сат, сав утучен, нашао своју дружину.

Овај догађај није могао остати тајна. Пролазећи кроз њиве и баште, многи су ме видели и познали. Кад су видели да сам ушао у Бељуљев дућан, у његову кулу, од страха од онога што би се имало догодити у кули побегли су својим кућама да се не би нашли у близини. Одмах је сазван такорећи међусеоски савет на који су дошли прота Матеја Шуменковић, Анђелко Крстић, Коста Марковић, Серафим Крстић и још неки прваци. Позвали су ме да им кажем да ли знам какве би све последице биле по њих и по остале Србе да сам случајно убио Бељуља, па чак и онда ако би Бељуљ успео да убије мене у свом дућану, јер му је увек револвер за појасом. Рекли су ми: ко би поверовао да је то лично твоје дело, а не и наше? Одговорио сам им да само убиство неког јунака Турчина познатог и признатог може да опере нашу срамоту која се догодила у Г. Белици приликом хватања наша два четника. На то ми је одговорено

овако: „Због некога Николе Дивљаковића и Пуше из Горње Белице који је раније био чобанин код попа Серафима Крстића, ми нећемо дозволити и не допуштамо да се квари један сношљив однос између Срба и Турака и да падају главе наших првака због нечијег кукавичлука". Морао сам им дати реч да нећу учинити више ништа без претходног споразума са тзв. Дримколским одбором. Знали су да је реч светиња и били су спокојни што им, кад им већ не могу неку велику услугу учинити, нећу ни штете нанети.

Дошао је месец септембар. Српски конзулат у Битољу у два маха био је наложио Јеротију Топаловићу, директору српске гимназије у Битољу, да дође у Охрид и Дримкол, да изврши ревизију рада српских школа и да га уопште виде тамо као званично лице Србије, јер се за последње две године нико од званичних људи из конзулата није појавио у томе крају.

Баш у то време, 1906. год., отпочела је најжешћа борба између Бугара и Грка у Битољу. Једнога дана бугарске тројке убијале су виђене Грке, а другог дана грчке четворке убијале су виђене Бугаре. Страх и трепет владао је по улицама Битоља тако да су турске жандармеријске, полицијске, па и војничке патроле удесетостручене, што ипак није могло ни да спречи убиства, ни да умањи страх.

Под тим и таквим околностима ништа на свету не би могло натерати Јеротија Топаловића да прође кроз Битољ па да иде кроз Ресан у Охрид и Дримкол, и да се врати истим путем. Али да би сакрио свој лични страх, он изјави конзулату да у Дримкол не може да дође јер тамо влада Василије Трбић, који јавно и отворено прети да ће убити Јеротија Топаловића чим се појави у Дримколу. Српски конзулат обрати се Серафиму Крстићу и затражи од њега да мене узме на испит и да се изјасним какву смелост ја имам да претим смрћу званичном представнику Србије у Турској!? Ово је већ превршило меру. Рекао сам Серафиму: „Ти добро знаш да је све ово неистина. Јеротија једва нешто мало познајем, али немам никаква разлога, и кад бих га познавао као најгорег човека, да га убијем док је он овде представник Србије - за коју сви овде радимо - ко више, а ко мање - неко са више, а неко са мање ризика".

Револтиран оваквом клеветом, а бојећи се да ће од уста, ипак једног дана, до Бељуља доћи глас да сам га хтео убити, из чега би могле наступити неке компликације за наше прваке у Дримколу, око 14. септембра 1906. год. позовем Серафима Крстића и замолим да он удеси с једним Турчином из Лабуништа, кирајџијом, да ме одведе у Битољ. Он је сваке недеље, или у две недеље једанпут, одлазио са својим колима у Битољ, односио Бељуљову робу у Битољ, а њему доносио колонијал. Тога Турчина сам познавао, а и он мене, јер је он једанпут или двапут годишње долазио у Београд где су му дримколски печалбари у Београду давали

златан новац скупљен од свога рада и он га је часно и поштено носио њиховим породицама и давао онако како га је примао, задржавајући један известан проценат на рачун својих трошкова и зараде. Овај кириџија Турчин, тога пута кад је требало да ја идем с њим у Битољ, није смео повести никога.

Он је на то пристао и ја са три своја четника, оставивши пушке у Дримколу, а у истом оделу и са револверима за појасом, у саму зору, придружим се испод села Лабуништа овом кирајџији и пођем с њим у Битољ. Путовали смо целога дана, док нисмо стигли доцкан увече у Ресан, где смо преноћили, а сутра рано пођемо и стигнемо пре подне у Битољ.

ТРБИЋ ПОСТАЈЕ УЧИТЕЉ ТЕОХАР КРСТИЋ

Пошто сам добро познавао Битољ, растанем се с овим Турчином, узмем своја три друга и одведем их у српски конзулат где су били потпуно обезбеђени.

Ја сам одем у српску гимназију, која је била у главној улици и звала се Широк сокак - доле је била кафана „Шарк" (исток), доцније хотел „Босна", а горе је била наша гимназија. Турске патроле непрестано су крстариле овом улицом, али ко год ме је видео, нико није посумњао да сам Бугарин или Грк, већ су сви мислили да сам Арнаутин. Беше турски пост Рамазан. За сваку сигурност узео сам две три оке овнујског меса и као да идем својој кући да се спреми вечера.

Уђем у двориште гимназије и одем право у директоров кабинет. Директор, не знајући ко је ушао у његов кабинет, брзо је и сам дотрчао. Кад ме је видео, хтео је да падне одмах на патос, да га нисам придржао. Наредио сам му да седне, што је он некако зловољно учинио, а онда сам му рекао: „Зашто сте Ви, господине Топаловићу, обманули српског конзула и рекли му да не смете ићи у Дримкол у ревизију зато што сам Вам ја претио убиством? Као што видите, ја кад хоћу некога да убијем, не морам чекати да ми он дође на ноге, већ га, ево, могу да нађем, па и на оваквом месту где непрестано патролира турска жандармерија и војска..." Он ми је само одговорио: „Ја сам се шалио са конзулом", а ја му одговорим: „Али ја из Дримкола овамо нисам дошао ни за какву шалу!"

Извадим револвер из појаса. Топаловић се скљокао на земљу и није умео речи да проговори. Кад сам га видео у тако бедном положају, ставим револвер за појас, наредим да поново седне на столицу, а он ме онда почне молити да изађем из гимназије. Казао сам да нећу одатле изићи док то питање потпуно не пречистимо. Нисам му допустио да излази из кабинета.

Кад је дошао служитељ да га зове на ручак, рекао сам му да нареди да се обојици ручак донесе овамо у његов кабинет. После пола сата ручак је био на столу и ја, пошто сам био гладан, јео сам са апетитом, а Топаловић нити је умео да узме хлеб, нити нож и виљушку у руке. Говорио ми је: „Видиш да је доле испод прозора војска, полиција, жандармерија, па сваки час могу ући у гимназију да изврше претрес. Шта ћеш ти онда радити?" Ја му одговорим: „У том случају прво ћу тебе убити, а после ћу гледати како ћу се разрачунати са Турцима, али тај обрачун ти нећеш видети!"

Три сата сам држао у овом стању Јеротија Топаловића. После три сата дозволио сам му да пошаље једног васпитача да саопшти Јовану Ћирковићу, тадашњем прваку у револуционарним стварима, да одмах дође у гимназију, јер се у њој налази Василије Трбић.

Ћирковић је имао маларичне нападе и у том тренутку имао је 40° температуре. Његова жена Даринка није допуштала уопште овоме васпитачу да уђе код Ћирковића, али Ћирковић кад је чуо гужву пред својим вратима, нареди жени да га пусти. Чим је ушао унутра, васпитач брзо рече Ћирковићу: „Брзо морате доћи у гимназију. Тамо је Василије Трбић заробио директора гимназије и не пушта га!"

Ћирковића је одмах напустила температура и, како је доцније причао, никад више у животу није добио маларију. Скочио је с кревета и обукао се. Његова жена мислила је да јој је човек полудео, задржавала га је, али он је изишао на улицу.

Кад је Ћирковић ушао у директоров кабинет, директор је седео полумртав у столици, а Ћирковић, онако блед, рече ми:

„Откуд ти овде, ако Бога знаш?"

Ја сам му рекао:

„Дошао сам овамо због клевете Јеротија Топаловића које ни теби нису непознате, и можемо овде да се обрачунамо одмах сад!"

Али Ћирковић, знајући у каквој се ситуацији налази, одмах почне мекано:

„Па Ти знаш да се ја овде борим са овим будалама које само ствари упропашћују. Него, молим Те, да примиш мој предлог: ја ћу из ових стопа отићи у варош, купићу Ти једно лепо цивилно одело, један фес, ципеле и друго, па вечерас да се склониш код Ванче Пандаровића".

Ванче Пандаровић био је у то време књижар у Битољу, неку годину раније кад је вршен атентат на њега био је рањен у ногу. Добар Србин, велики патриота, увек готов да поднесе највеће жртве за Србију.

„Кад преноћиш код Ванча, овде има један српски фијакер из Прилепа који тера Диме Апчевић из Прилепа, такође Србин и поверљив човек. Даћемо Ти у друштво Панту Џамбазовића, такође Србина из Прилепа

(који је тада учио V разред турске гимназије у Битољу). Из Прилепа ћеш отићи у Велешки срез. Тамо су наше чете па ћеш се са њима наћи."

Пристао сам на ово и до ноћи већ сам се преобукао у цивилно одело. Кад су Турци после вечере ишли по кафанама да пију кафу и разговарају, ја сам у друштву једног наставника изишао из гимназије, опростио се са Ћирковићем, који је био сав срећан што се све овако свршило. Онда пустим и директора да оде у стан, а дотле није излазио. Ту се растанем са Ћирковићем.

Потом одем код Пандаровића. Ту сам вечерао, спавао, а сутрадан рано отишао сам у један хан са Ванчом, где сам нашао Панту Џамбазовића од кога сам добио тзв. нуфуз (извод из књиге рођених) коју исправу, акт, даје државна статистика. Ова исправа гласила је на име Теохара Крстића, који је био српски учитељ у селу Секирици срез прилепски. Да сам од раније познавао Теохара Крстића, никада не бих пристао да узмем ову његову исправу, јер он је био мали, жгољав, црне масти и косе, а ја сам био развијен и у пуној снази, цело лето провео у планини напољу, румен у лицу као јабука, изгледао сам као неки атлета, и притом плав. Али, срећом, нико нас није срео, ни питао ни ко сам, ни одакле сам. На глави ми је био фес; личио сам на правог господина.

ПРОБЛЕМИ ПРИЛЕПСКОГ КРАЈА - БИТКА НА МОЧУРУ

Одмах после подне стигли смо у Прилеп. У Прилепу смо тада имали тзв. српски хан, који се састојао од велике кафане споља и једне велике куће унутра у дворишту, где су биле собе за путнике, са стране су били ханови за коње и другу стоку. То је био један од најбољих ханова у Прилепу, а држао га је један од браће Џамбазовића, Иван, који је доцније платио главом своје србовање, као и многи други пре њега у Прилепу.

Одмах сам отишао у собу где су ми донели ручак, а после ручка дођу три-четри српска учитеља и с њима у друштву изиђем из хана, прођем кроз варош, обиђем прилепске касарне и одем у српско село Дабницу, удаљено свега три километра од касарне. Прошао сам све опасности, све је било иза мене, јер одмах ту, изнад села, дизала се планина Златоврх, повезана једним малим превојем са планином Бабуном.

Чим сам изишао из тога српског хана, није прошло ни 20 минута, стигла је турска полиција, извршила претрес у хану, тражећи ме, и то по имену. Иван Џамбазовић одговорио им је да се никакав странац не налази у хотелу и сам је ишао из одељења у одељење, отварајући им врата, да би се могли уверити да се ту заиста нико и ниједан бегунац од власти не крије.

Моји другови, пошто нису били много маркантни, а Зарија Крстић, који је имао исправна документа, послати су после четири-пет дана у

Прилеп и из Прилепа, истим путем као и ја, и дошли су у велешки срез и нашли се са мном.

Вечерао сам у селу Дабници, где сам још исте вечери обавештен о претресу који је турска власт извршила у српском хану у Прилепу. После вечере, пошто сам био одморан, са два сељака из Дабнице пребацим се преко Златоврха у село Небрегово, родно место војводе Глигора Соколовића, који је тада још био у Србији. Пошто нисам хтео да останем у Небрегову да даним, исте ноћи продужим у село Бреновце. Ту сам одспавао неколико сати, и сутрадан, кад је већ свануло, у пратњи сеоског пољака Петра званог Дркула, који је имао пушку, а имао и право да је носи, пошли смо преко планине Бабуне која се на томе месту зове Кадијица. Пошто смо прешли преко планине где смо се дуго одмарали, пред само вече сиђемо у село Ораов Дол где затекнемо војводу Душана (право му је име Рада Радивојевић), родом из околине Берана, а раније је био учитељ у истом селу. У село је дошао после грозне смрти свога претходника, српског учитеља Баљошевића кога су Бугари на комаде исекли заједно са српским свештеником Анастасом, родом из истог села. Ова убиства десила су се пре него што је Сретен Рајковић са Јованом Бабунским дошао у то место. Тога лета, 1906. год., чета Стевана Недића званог Ћела и Душана Радивојевића однела је велику победу над Бугарима у планини Бабуни, на месту званом Мочур у срезу велешком.

Било је то овако. Бугарски поручник Константинов, који је био рејонски војвода велешки и Гога Ацев, исто тако рејонски војвода прилепски, са четницима и наоружаним сељацима и грађанима из Прилепа и Велеса решили су да запале српско село Крапу, које су сматрали као један од центара српског четништва. Дошли су у саму зору, опколили село Крапу и почели да пале. Ту је био чувени поп Таса Коневић, родом из истог села и из најбогатије куће у селу. Пошто није било српских чета, на чијем се челу налазила позната имена као што су Глигор, Рајковић и Бабунски, људи су сматрали да је наша снага ослабљена и морали су непрестано бити на опрези. Тако је и поп Таса био на опрези. Кад је чуо вику у селу, изишао је из куће само са револвером у руци и почео да позива своје сељаке на узбуну пуцајући из револвера. Неколико његових сељака који су били у селу, а имали оружје код себе, изиђу из својих кућа и почну пуцати на нападаче. После борбе, која је трајала један сат, Бугари одступе из Крапе, пошто су запалили две-три крајње куће и неколико плевни са сточном храном. Одступе и попну се на било саме Бабуне, на међу између села Крапе која је припадала прилепском, и села Орашја које је припадало велешком срезу. Ушли су у густу букову шуму и остали да предане.

Тих дана чувени арнаутски разбојник Исљам Гарани, родом из села Гарани у кичевском срезу, беше заробио два младића, синове једног

ћехаја Ристе, родом из Крушева, који је имао своју бачију на великим травњацима и суватима планине Бабуне, а на месту званом Даутица. Кад је Исљам заробио ове младиће, њихов отац јави то Душану и Стевану Недићу Ћели и они са својим четама пођу у потеру да пронађу Исљама и да му отму децу, пошто је Исљам био само са још четири друга.

Тражећи тако Исљама по Бабуни, попну се на више место, опет тако на билу планине Бабуне, звано Папрадијска Корија; са тог места примете доле ниже себе, не даље од 1,5 км у правој линији, како се крећу људи у шуми орешкој. Знајући добро да нема српских чета, а да се турска војска не би крила и не би постављала стражу, они закључе да су то Бугари, не знајући да су ови већ били у Крапи и запалили неколико кућа. Кад су то установили, скупили су се у Папрадишку Буку (место где је расла велика букова шума) чекајући да виде на коју ће страну Бугари поћи.

Било је око четири сата поподне кад су Бугари изашли из шуме, постројили се и пошли у правцу Мочура, а то је била страна на којој су биле Недићева и Душанова чета. И ови су исто тако морали прећи један брисани простор од неколико стотина метара да би поставили заседу на путу којим су Бугари имали да се спусте у село Папрадиште. И Бугари су ишли брисаним простором, јер десно испод пута на 20-50 метара налазила се орешка шума, а лево, неколико стотина метара даље, папрадишка.

На месту званом Мочур, Душан поставио је својих пет четника у камењу, на самом путу где су Бугари имали да прођу, а остатак чете, свега 16 душа, заузели су позиције у камењу 15-20 метара с леве стране пута којим су Бугари ишли. Напред је ишао поручник Константинов, за њим војвода Гога Ацев, а онда неки Цветан и други. Прилазећи заседи, водили су овакав разговор: Гога Ацев говорио је Константинову:

„Нисмо добро урадили што смо запалили Крапу. Ко зна шта ће Срби нама за ово да учине?!"

А Константинов му је одговорио:

„Не брини ништа! Где су Срби? Душан не сме нигде да се појави, а Јосиф (наш велики јунак који је наследио војводу Глигора) витла се око Маркових кула и Златоврха, и не сме нигде да сиђе."

Један плотун Душанових четника пресекао је речи у грлу. Ту су пали Константинов, Гога Ацев, војвода Цветан и још двојица. У исто време припуцали су сви четници из заседе, тако да су Бугари били обузети паником. Ниједан није опалио пушку, већ су нагли десном стрмином у орешку шуму, бацајући пушке из руку, бежећи један преко другога, остављајући 20 мртвих и још толико пушака. Побегли су доле ка селу Орашју и одатле се растурили сваки на своју страну. Велешка чета у

Клепи и остаци чете Гоге Ацева, један по један, пребацили су се у срез прилепски, јер нису нигде смели да иду двојица заједно.

За ову велику бугарску погибију, а нарочито двојице најистакнутијих бугарских војвода, као што су били Константинов и Гога Ацев, дознало се убрзо, и Бугари у Прилепу и Велесу били су поражени. Гога Ацев био је трећи војвода бугарски из породице Ацев, из села Ораовца код Прилепа. Први је био Мирче Ацев, други Петар Ацев, бивши бугарски учитељ, а трећи Гога Ацев - сва три рођена брата.

Ту у Ораовом Долу сам нашао војводу Душана са четницима који су дочекали Константинова и Гогу Ацева у заседи, а то су били Никола Мартиновић, родом из села Оморана, срез велешки, Диме Секирчанац, родом из села Секирца у срезу прилепском и један четник по имену Драги, родом из Башина Села код Велеса. Њих петорица су били ти који су побили бугарске војводе и чули њихове последње разговоре.

Душан се спремао да се врати у Србију. Чекао је још само да за то добије одобрење капетана Павла Блажарића, који је у то време био шеф горског штаба и углавном се кретао по Поречу.

ВАСИЛИЈЕ ТРБИЋ ПРИМА ЧЕТУ РАДА РАДИВОЈЕВИЋА ЗВАНОГ ВОЈВОДА ДУШАН - СВРХА И СУШТИНА ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Требало је да примим ту Душанову чету чим Душан крене на пут. После извесног времена, Душан добије извештај да не може напустити своје место пре него што дођу војводе Глигор и Бабунски.

Ја сам се ту наоружао, променио цивилно одело и пошао заједно са Душаном да обиђем села која су била у његову рејону, како бих се упознао са виђенијим људима и са функционерима који су припадали српској револуционарној организацији по селима.

Организација је углавном у сваком селу била овако састављена: сви мушкарци, жене, па и деца, припадали су организацији. Сви без разлике били су дужни да слушају све наредбе које би им организација налагала. За све спорове нико није смео ићи у турски суд, већ су се спорови решавали у самом селу. Мање спорове решавали су сами сељаци у селу. Веће је решавао рејонски војвода, а неке, сасвим крупне, решавао је шеф горског штаба. На челу целе организације стајао је шеф горског штаба, затим рејонски војвода, а у сваком селу постојао је начелник с два помоћника и сеоски војвода под којим су били наоружани сељаци, тј. сви они који су имали потребно оружје, углавном дугачке пушке са муницијом. Поред тога, постојао је и сеоски благајник у чију је касу улазио мали месечни, као неки чланski улог - незнатан (пола гроша, десет пара),

раван за све. У ту касу улазиле би и све новчане казне изречене у селу од свих набројаних инстанција.

Поступак је био усмен, без перовође, и судило се по обичајном праву тога краја. Пресуде су, може се рећи, готово без изузетка биле праведне у оцени кривице, јер је поступак био овакав: у случају кад је војвода решавао спор, позову се обе парничне стране да свака изложи свој захтев. Свакоме се каже унапред да говори истину, јер ако не буде говорио истину па се то утврди, казна је била врло строга, могла је да буде новчана, али и телесна, па у тежим случајевима и смртна. Стога је свака странка говорила само истину, а кад се каже истина, није било тешко пронаћи праву страну и пресудити право. У погледу наследства, другог права није било сем шеријатског, и ту кад се утврди степен сродства, а према томе и право (квота) наследства, држало се строго тих шеријатских прописа које су обично добро знали сви наши свештеници и многи прваци у самом народу. Најтежи спорови били су они између два села за извесне планине, пашњаке и сл. Ту је обично врло тешко пронаћи истину, јер су често и једни и други имали право коришћења, само једни раније, а други доцније.

Један пример. По турском закону, ако би се неки Турчин нашао убијен у атару неког села, а село не би могло да пронађе и властима преда убицу, било је дужно да плати 100 кеса (једна кеса = 100 гроша = једна златна турска лира) блага држави, а ова је то после делила наследницима убијеног. Ако је убијен неки хришћанин, никакав поступак није постојао. Било је случајева да се неко убије на једном месту па се после пребаци у атар другог села, а и да се леш из једног атара пребацује у други, све док власти не сазнају да су често нека села која нису могла да плате ову глобу, остављала читав део једног атара говорећи да то није њихов атар, док би друго село, које је имало више могућности, плаћало ту казну, крвнину, држави, али и узимало читав тај атар. То су били већином пашњаци сеоски са водом, шуме и места са нешто зиратне земље.

Такав случај био је у моме рејону, где су се парничили село Гостиражна и село Стровје, срез прилепски, где је спорна шума износила један простор од преко 200 ха, па онда спор између села Слепче и села Костинци. Један велики комплекс, некада пошумљен, узело је село Црнилиште, настањено Арнаутима, од српског села Костинци баш на тај начин што су платили крвнину у износу 100 кеса на место села Костинци, које ово није хтело да учини. Многа села уступала су део свог атара у случају кад се убијени Турчин нађе у њему, чак и тада кад су имала новаца да плате крвнину, али се бојала освете породице убијеног и да не би вечито страховали од освете, ратосиљали би се често великих делова свог атара.

Ови спорови, којих је било много, готово се може рећи између свака два суседна села, били су врло уносни за разне турске аге и бегове који су код турских судова штитили један једно, а други друго село. Тиме су се бавиле и неке хришћанске чорбаџије по варошима, па би сељаци дотичних села све што преко године зараде давали тим својим заштитницима, а турски судови су ова места досуђивали једне године једном, а друге године другом селу, те су тако и турске кадије на овај начин долазиле до добрих прихода.

Забраном наше организације да се ни за какав спор не иде на турски суд, овај приход појединих бегова, чорбаџија и кадија био је пресечен. Њихове оставе остале су без меда, масла и сира, али спорови су остали.

Ми смо били принуђени решавати, разуме се, увек привремено, говорећи да ће се ти спорови решити кад дође Србија, код српских судова. Наша решења за овакве спорове примана су и била писана. Наша су решења примана сигурно не с вољом, било са једне или с друге стране, али нико није смео да иде даље. Обично смо спорно место делили да користе и једни и други. Доказ да је ово тачно, је да су сва та места поново подизала спорове чим је дошла Србија.

На сам Митровдан 1906. год. дошле су чете Глигора Соколовића, Јована Бабунског и Јована Долгача, који је родом из села Кошино, срез прилепски, доцније срез поречки. Ове чете нису биле сигурне да дођу до Вардара старим путем, јер су се у јулу те године при истом покушају сукобиле с турском војском код села Бајловци, у кумановском срезу и после борбе која је трајала цео дан повукли се у Србију. Имали су маршруту Врање - извор Биначке Мораве - Скопска Црна Гора - прелаз преко Лепенца и Вардара - уз Пчињу испод Суве горе - прелаз преко Пчиње, тако да су 26. октобра 1906. год. стигли у село Белицу поречку, центар целокупне четничке акције на левој обали Вардара. Ту смо се састали да дочекамо чете - војвода Раде, војвода Јосиф, војвода Михаило Јосифовић, који је родом из села Брода у самом Поречу, Павле Блажарић, капетан, шеф горског штаба, Стеван Недић Ћела, који још пре мога доласка беше отишао у Србију.

Ту, у Белици, дужност шефа горског штаба Павле Блажарић предао је Глигору Соколовићу, а Душан је своју чету предао мени, и тако сам ја стварно постао велешки војвода, јер је Бабунски остао поред Глигора Соколовића, као нека врста његова помоћника. Овако освежена новим четама, а на челу са војводом Глигором и Бабунским, који су као мештани, Глигор у целом прилепском крају, а Бабунски у тзв. Азоту, уживали врлодобар глас.

Глигор је поред тога био и прослављени јунак, његова се храброст и јунаштво ценило од много раније, тј. још од оног доба кад је убио чувеног зулумћара Алију из Црница и на тај начин опростио села Степанце,

Присад и Крстец од овог зулумћара. Алија је држао читав комплекс Бабуне, као својину некога паше из Цариграда у закуп, а Црница је било село са неколико кућа и са много зиратне добре земље на којој су сељаци из ова три села морали обављати бесплатно све пољске радове да би им Али-ага дозволио да се њихова стока напаја на водама што извиру на том делу Бабуне, које је он такође држао под закуп.

Једног јутра, о чему је Глигор раније био извештен, Алија је узјахао хата и пошао из Црнице у Прилеп. Таман на месту где је пут који иде из Црнице излазио на друм Велес-Прилеп, Глигор је сам чекао у заседи Алију и кад је дошао на пет метара испред њега, Глигор је испалио из пушке и на месту убио Алију. Овде ћу још поменути да је убиство тога Алије толико запрепастило и уплашило, а и озлоједило прилепске Турке, да то Глигору нису опростили ни после 30 година, јер је један од тих Алијиних рођака био учесник у убиству Глигора Соколовића 30. јула 1910. године, за време хуријета.

Српске војводе у Србији и Македонији

Војвода Јован Бабунски

Војвода Василије Трбић

Горски штаб из 1905. године. С лева на десно стоје: Коста Пећанац, Јован Бабунски (село Мартинце, Срез велешки), Ђорђе Скопљанац, Крста Ковачевић (село Трговиште, Срез пчињски), седе: Јован Долгач (Срез кичевски), Глигор Соколовић (село Небригово, Срез прилепски), и Василије Трбић (Бело Брдо, срез Осијек).

Војвода Јован Довезенски

Војвода Поречки Мицко

Војвода Ђорђе Соколовић Кратовац

Војвода Анђелко Алексић

Војвода Коста Миловановић Пећанац

Војвода Вук

Војвода Дејан Јекић

Војвода Вардарски Раде Радивоевски Душан

Војвода Ђорђе Скопљанче

Војвода Драгутин Јовановић Луне

Војвода Прешевски Коста Ковачевић

Војвода Петко

Чета Војводе Воје Танкосића

2. део

У СРПСКОМ АЗОТУ

„У свакој планини имаш свога змаја,
И виле бродарске покрај свију река,
На сваком раскршћу по један краљ чека
И старински напев пољима без краја."

Јован Дучић, Македонија

НА „ЦАРСКОЈ ЗЕМЉИ"

Да кажемо нешто о српском Азоту, где сам ја постао војвода.

Право је име „Хас", што значи „царска земља", управо директан царски посед као што имамо Хасбуковицу, а зове се Азбуковица у Србији, или Колашин у Црној Гори. Иначе, правилно „Хас Кол", место које припада директно султану. Пошто се и тамо на крају именице додаје члан, то је дошло од Хас = Аз и додато „от" као члан, и тако постало Азот. Овде је у средњем веку био центар богумилства и отуда је, као јединствен случај на целом Балкану, остало име највећој планини која је по висини одмах иза Шаре. Затим, једина река која ту тече, а извире у планини Бабуни, зове се река Бабуна, а централно село у целом крају зове се Богомила.

У целој области има 14 села. Сама област почиње на извору реке Бабуне и заузима цео слив те реке, до њена излаза из последње клисуре између села Марковца и села Извора, а одатле силази у равницу која припада области Клепакол, да би се затим кроз једну непроходну клисуру улила у Вардар, пет километара ниже Велеса. У овој области, званој Азот, сва села су српска, изузимајући Согље које је настањено чистим арнаутским живљем, и 25 домова Арнаута у селу Оморану.

Поред арнаутског становништва једно село звано Бистрица припадало је егзархији. Сељаци из тога села, по занимању циглари и ћерамиџије, а тим се занатом бави цео Азот, радили су овај занат искључиво у Солуну. Терорисани од бугарског комитета, а пошто је њихов живот зависио од овог посла, они су готово до краја, тј. до 1908. год. остали као егзархисти.

Сва друга села остала су чисто српска и у свима су, сем у два села која су била мала - Капиново и Габровник, постојале српске школе са учитељима до 1897. год. беспрекидно како се памти, а отада и званично.

У овој области пре можда 100 година доселиле су се породице и из племена Мијака из села Лазаропоље и населиле се сасвим у планини. Два села, Папрадиште и Ореше задржала су и своју мијачку ношњу, све своје старе обичаје и говор. Нису се ни женили, нити су се њихове девојке удавале за Ажане (становнике Азота). Сви остали у Азоту, тј. прави Ажани, носили су исту ношњу, мушку и женску, имали исте обичаје, сви славили славу и говорили једним, може се рећи, чистим српским језиком, много лепшим и музикалнијим, а и правилнијим, од оног којим говоре Срби из околине Лесковца, Бабушнице и Пирота.

Кад су Турци завладали Македонијом, после пропасти Маркове државе, у чијем је центру био Азот, цар султан примио је ову област као своју личну имовину, а они су били дужни сваке године са нарочитим изасланством, свечано и лепо опремљени, да однесу у царски двор, прво у Једрене, а затим, кад је престоница премештена, у Цариград, по два сокола, стара годину дана, као једини данак који су били дужни давати султану. Више села Бистрице и сада постоји једна пећина Соколица у којој су хватани соколови одређени за царски данак. Овако, као царски хасити (царски људи на царском имању) живели су до краја XVII века и нешто мало доцније, а онда су постепено почели давати држави и друге дације (порезе), док се на крају нису у погледу државних дација изједначили са свим осталим грађанима велешког среза.

Већина ових сељака радила је у Београду по цигланама, где су долазили у пролеће на рад, а у јесен се враћали својим кућама. У прво време на овај рад одлазили су само одрасли људи, и то по један или двојица из задруге која је често бројала и по 40 душа. Али, кад су државне дажбине толико нарасле, а нарочито кад је почело узимање десетка од стране закупаца, који не само није био десетак већ је често прелазио и 65% свих пољских прихода, народ је почео, односно мушкарци, у све већем броју да долазе - сада не само у Београд, већ су ишли у Црвенку (Бачка), неки у Темишвар, а неки у Руму.

Велешки Бугари, у мржњи према овом српском крају, који никако није хтео ни бугарске школе, ни бугарског попа, иако им је све то нуђено, да би се осветили, доводили су најчувеније зликовце чак из Прилепа, као што је био чувени Расимага Десовалија, разбојник и без скрупула, па су такви узимали у закуп царски десетак, да би што више опљачкали сељаке, а Велешани су им доказивали да треба да постану Бугари, па да се овога зулума избаве. Сељаци Ажани су се за сваку неправду жалили властима и водили борбу на све могуће легалне начине против ових зулумћара, али је зулумима дошао крај тек почетком српске четничке акције, кад више нико од зулумћара није смео ни да завири у Азот.

Овде морам поменути једну другу ствар која нигде није истицана, а о којој се и данас и убудуће мора водити рачуна. Азот, односно Срби у

Азоту, имају на западу српска села која се простиру све до велике српске области Пореча, одатле се наставља српски живаљ Горњег и Доњег Полога, који је увек административно припадао Призрену, а не Скопљу, затим се ослањао на српски део Косова и Метохије, Босне, Србије и тако представљао један континуитет српског народа од реке Драве, па све до средњег тока Вардара код Велеса. Иако су у то време били као крајња истакнута тачка на југоистоку српског народа, они су били свесни да иза њих стоји компактна маса српског народа, и пошто су већ као занатлије циглари допирали у Бачкој до Црвенке, у Банату до Темишвара, у Срему до Осека, имали су јасну слику да они ни по чему нису Бугари, као ни они који су у њихову најближем суседству.

НАШЕ ПРВЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ НАСУПРОТ БУГАРСКОЈ АГРЕСИЈИ

Кад сам постао војвода у томе крају, сматрао сам да морамо прво освојити села - Степанце и Поменово, која припадају Азоту, иако су од њега одвојена Крно-Рогом, а то је једна планинска коса Бабуне, утолико пре што у селу Степанцу има неколико кућа које су отворено Срби, а из тога села у првој чети Јована Бабунског била су од 1905. год. два четника, Стојан Ристић, који је још и данас жив, и неки Анте који је те исте 1906. год. погинуо од Бугара у самоме селу.

Војвода Глигор Соколовић, убивши Алију из Црнице, био је популаран у селу, јер је Алија терорисао ово село, и Бабунски, који је ту имао два четника, желели су да са мном заједно уђу у село Степанци, иако је то село било наоружано од Бугара и било као њихова предстража за целу Клепу. Ми смо се решили и 7. новембра 1906. год., сви заједно, тј. Глигор, Бабунски и ја, са четама дођемо планином до близу самога села, а затим пошаљемо наше људе које смо повели из Азота, а имали су својих рођака у Степанци, да сиђу доле у село, јаве сељацима да Срби долазе, хоће да уђу у село и стављају до знања сељацима да се нико не усуди да да отпора нашем уласку. Пошто је био дан, односно време кад су се сељаци вратили са печалбе, јер и ово село је било цигларско по занату, само што ови никада нису радили у Србији, већ су свој посао, односно занат, радили у Румунији и тако прокрстарили целу Румунију од Дунава до Прута и Олтанице. Сви су знали румунски јер су још као деца одлазили у Румунију и до дубоке старости тамо се бавили, али овим језиком говорили су само у Румунији, а у свом селу говорили су исто онако лепо српски као што се говорило у целом Азоту.

Кад су дознали да се српске чете налазе у близини села, одмах су сазвали сеоске прваке. У то време начелник комитета био је Јован Секуловски, а Дука Ђорђевић сеоски војвода и најбогатији сељак био је у сродству по мајци са четницима Јована Бабунског - Стојаном Ристићем

и Антом, те је тако, по савету ове двојице, сломљен и његов отпор, који и није био из неких националних разлога, већ зато што му је отац део новца дао на чување Влади Богдановићу у Велесу, бугарашу, иначе старином Пећанцу, који је славио Св. Стевана Дечанског 11. новембра, и што је своје велике винограде имао у селу Војници, највећем бугарашком селу у велешком срезу, које је било као пандан великом српском селу Богумили у Азоту. Међутим, готово цело село било је за то да се одмах пошаље неколико сељака нама у сусрет, да се нареди вечера у селу и потребне куће за коначење, с тим да се те вечери српске чете спусте у село Степанце.

Нас је било око 70 душа, али у тих 70 душа било је и сеоских чета из Оморана и Ораовог Дола. Убрзо неколико сељака из села Степанци, с Јованом Секуловским и Дуком Ђорђевићем на челу, дошли су к нама, поздравили се и рекли да је нама слободан улаз у село, али траже од нас да им обећамо заштиту, јер Бугари неће пропустити, а да се за тобожње издајство Степанчанима не освете. Глигор и Бабунски рекли су им да сам ја одређен као војвода за тај крај, и они ће ми ставити у дужност да заштитим село. Те вечери ушли смо у Степанце и после разговора са сељацима оставили смо исту организациону управу коју су раније и Бугари признавали, јер ови људи су били изабрани од сељака и били су међу најбољима, нарочито Јован Секуловски, начелник, који је имао задругу од око 20 душа и био један ванредно разборит човек, прави домаћин, с којим је било задовољство разговарати и који је могао, по оној народној „и цару џевап (одговор) дати".

За сутрадан, 8. новембра, на Св. Арханђела, имали смо да уђемо у село Поменово и на тај начин би сва села која етнички припадају Азоту била у нашој организацији и власти. Али у исто време спустили смо се на тај начин на главни и једини друм који иде из Прилепа у Велес, јер атар села Степанца био је с обе стране овога друма, а само село лежало је на десној страни друма, идући из Велеса у Прилеп.

У село Поменово решили смо да уђемо ујутру рано, а као претходницу да упутимо свега три сељака из села Степанца, који су имали да известе о нашем доласку поменовског начелника Ончу (Јованчу) Каревског и Станчета Милошевића, сеоског војводу. Кад су Степанчани ујутру рано пробудили једног и другог, ми смо већ опколили село и са свих страна почели улазити у њега. Никакав отпор, баш и да су хтели сељаци, није могао бити успешан, јер нас је било много, а сељаци су били изненађени и нису се могли сконцентрисати. И ту је ствар свршена као и у Степанцу. Село је признало нашу организацију, а ми смо и овде оставили исте функционере.

Сељаци из Поменова тражили су од нас да пређемо преко друма Велес-Прилеп и да уђемо у село Смиловце, тако да ни Поменово, а ни Сте-

панци не буду више крајње тачке, већ да буду бар донекле заклоњени селом Смиловци. То смо учинили одмах сутрадан, 9. новембра, пошто смо претходног дана остали у овоме селу. У село Смиловце ушли смо без претходних разговора и јављања, сакупили сељаке и оставили исту сеоску управу као и у она два села раније, и исте вечери вратили смо се у село Степанце.

Степанчани су молили да ја са четом (12 душа) останем у селу као њихова заштита, али се с тим није сложио војвода Глигор, већ ме узео са собом да тако удружени пођемо кроз српска села у Прилепском пољу. Пошто је Глигор био шеф штаба, ја сам се томе покорио, али сам унапред знао да је мојим повлачењем учињена погрешка, јер сам био уверен да Бугари губитак тако важне тачке неће прихватити без отпора. Тако је и било. Око 300 Бугара у ноћи 22. новембра нападну на село Степанце, које је дало отпор пуцајући на нападаче и после двочасовне борбе одбило Бугаре, али је дало од своје стране петоро мртвих, а изгореле су и две-три куће и неколико плевни са сточном храном. Ово је била велика штета и у жртвама људским и у материјалу, али и на уштрб наше добре организације, јер се видело да ми не схватамо озбиљно ситуацију у односу на Бугаре.

Глигор ме је упутио да се вратим у Степанце, где сам поново организовао чету, наредио сталну стражу око села, од сеоске и моје чете, контролишући по неколико пута преко ноћи будност стражара, а ујутру, у саму зору, сељаци су се повлачили у село, а ја сам одлазио у планину, која није била много удаљена.

Тај обичај, управо закон за мене, важио је за све време мога даљег четовања. Никада, ни у једној прилици, ни зими по највећем снегу, нисам остајао да даним у селу. Увек сам преко дана био у шуми или негде у пољу, где у близини није било шуме, као што је то случај у селима Стари Град, Ново Село и Голозинци - која смо доцније били освојили. Тако сељаци нису морали стрепети преко дана да ли ће доћи турска потера да се сукоби са четом у селу, да људе побије, а село запали, већ су, преко целог дана, били потпуно слободни да се предају свом обичном послу. Ово је било врло добро примљено код свих села чији сам био војвода.

Међутим, десио се један нов догађај. Једне суботе, почетком децембра месеца, у сред Прилепа, бугарски терористи уђу у српску књижару и на месту убију из револвера Илију Поп-Антића, српског књижара, чијег су брата Тодора убили неколико година раније. Ово је била реакција на наше спуштање и заузимање друма Велес-Прилеп. Још истога дана, о овоме убиству извештен је Глигор Соколовић, као и то, да се за понедељак спрема око 40 Прилепчана, који су готово сви били терористи, да преко Велеса иду у Америку. У недељу Глигор пошаље курире к мени у

Степанце да га дочекам и да се договоримо да поставимо заседе на друму, да сачекамо свих 40 Прилепчана и да на тај начин наплатимо главу Илије Поп-Антића.

У недељу пред вече стигну Глигор, Јован Бабунски и Јован Долгач са још неколико сеоских чета и тако сви скупа (нас око 100 душа) са људима из села Степанци, који су добро познавали цео друм одатле па до Прилепа, изиђемо и поставимо заседе на друму Велес-Прилеп код степаначких воденица, на Црничкој реци.

У Црници више није постојало село, пошто је изгорело за време устанка 1903. год., али је постојао један велики хан са 50 соба, мањих и већих, са огромним стајама за стоку, јер је ту било једно од коначишта између Велеса и Прилепа, где се, нарочито зими, затварала стока коју су џелебџије из Куманова и Гиљана терали на пазар у Прилеп. Тај сточни пазар свакога петка и суботе, био је један од највећих у целој Македонији. У то време сматрало се да је само сересци пазар јачи од прилепског. Турци, да би обезбедили саобраћај између Прилепа и Велеса, којим су путем у пролеће одлазиле хиљаде и хиљаде људи на печалбу, а у јесен се с новцем враћали, на бабунском превоју (висина 900 м) имали су жандармеријску станицу сазидану од тврдог материјала у виду округле куле. Пошто ова посада није била довољна да обезбеди овај пут који је пролазио кроз планину, више од 20 км, Турци су држали једно одељење редовне своје војске која је припадала Авџи Табору (ловачком батаљону) у томе хану у Црнице.

Постављајући заседу на неколико стотина метара испод хана, одредили смо једно одељење четника, под командом четника Јована Долгача, да ухвати заседу изнад самога хана, па у случају да војска из хана пође против главне наше заседе у реци покрај друма, Долгач је имао дужност да прихвати борбу са Турцима и да их не пусти ка главној заседи, коју смо ми држали.

Било је девет сати пре подне. Одједанпут се пред нама појаве два затворена фијакера типа „ландау". Пред њима је ишло шест коњаника, а за њима исто толико. То није била војска из хана, а Долгач их је пропустио. Кад су ушли у средину наше заседе, на команду Глигорову сви четници поустајаше, уперише пушке на војнике и повикасмо једно громко: „Теслам!" (предај се). Војници убрзо скочише с коња и почеше да хватају заседе, али им ми повикасмо да не пуцају, јер ће одједанпут сви изгинути, и да нисмо дошли зато да њих убијемо. Утом из првог фијакера изиђе турски миралај (пуковник) и упита нас ко смо. Рекосмо да смо Срби, да смо ту дошли да чекамо Бугаре, да он може слободно ићи јер нам није ништа крив и ништа му неће бити. Кад смо упитали ко је у другом фијакеру, он рече да је то његов харем, а ми обећасмо да та кола нећемо претресати јер поштујемо свачији образ и верске прописе. Овај

турски миралај, пошто је наредио својим војницима да ни један не сме опалити пушку, захвали нам и рече да иде у Штип да тамо прими команду над једним пуком, али да никоме успут неће казати да смо ми на путу заузели заседу и да целог тог дана можемо бити слободни, јер ни у једном правцу - ни из Велеса у Прилеп, ни из Прилепа у Велес - неће ићи турска војска. Опростио се с нама, захвалио на каваљерству и на чувању образа његова харема. Отишао је и одржао реч, не јавивши никоме о овоме догађају.

Није прошло ни пола часа, опет се појавише два фијакера из Прилепа, овога пута без пратње. Ту је био један турски кадија, који је био премештен из Битоља у Скопље, заједно са својим харемом у коме су били жене и деца. Био је више него уплашен, готово мртав од страха, али ми смо му одмах рекли да му неће бити ништа, да је слободан заједно са својим харемом, да ми ту чекамо Бугаре да им се осветимо за једног Србина који је погинуо два дана раније у Прилепу. Кадија је био изненађен оваквим каваљерством, клањао нам се до земље и отишао дајући нам реч, иако то од њега нисмо тражили, да неће ништа рећи о нама и нашој заседи.

Већ смо били очајни што смо узалуд заузели заседу, кад се иза нас, тј. из Велеса појави велики караван и у њему 22 човека. Било их је из Прилепа, из Маркова града и неки из села Сланско у кичевском срезу. Све их покупимо и са једним одељењем четника пошаљемо горе у планину, а ми останемо и даље у заседи.

После један сат времена приметисмо још један караван који је долазио из Прилепа. Ту је било неколико Велешана међу којима један трговац по имену Панче Габер. Он је добро познавао Бабунског и баш зато што га је познавао, све више је страховао за свој живот, јер је знао да је Бабунском познато да је он, Габер, један од виђенијих чланова околиског Бугарског комитета у Велесу. Кад смо похватали и ову групу, за њом је дошла једна група Турака коју смо одмах пустили, а један од њих је направио једну смешну сцену. На моје питање: „Како ћу се уверити да си Турчин?", рекао ми је да има револвер. Али, кад га је потражио, он је био пао кроз чакшире чак доле до табана. Насмејасмо се његову јунаштву што и кад је слободан није могао да нађе револвер у својим рођеним чакширама. Све смо их пустили не тражећи ни од њих реч да никоме не кажу да смо ту, јер је било време да се дижемо одатле, пошто више није било никаквих изгледа да ће и нека друга група проћи из Прилепа у Велес.

Били смо гладни као вуци, и кад смо растурили заседу отишли смо далеко горе у планину, где нас је око хладног извора чекао добар ручак од хлеба и меса, који су нам наши Степанчани приредили, јер смо и њима учинили услугу што наша заседа није била у њиховом атару, већ

у атару села Црнице, које је припадало турском паши у Цариграду. Тако формално одговорност спада са села и даје могућност да се сељаци бране, ако би дошло до какве оптужбе код турских власти.

Пошто смо прегледали исправе и утврдили ко је одакле, решили смо да 27 од њих стрељамо, а петорицу да пустимо кући, и то смо и учинили. Само дан раније војвода Јосиф је ушао у манастир Трескавац, ухватио игумана, три калуђера и једног грађанина из Прилепа и сву петорицу стрељао. Тако смо за главу Илије Поп-Антића, два дана после његове смрти, стрељали 32 Бугарина. То је била једна од најкрвавијих освета коју су запамтили Прилеп и Велес, и то је био последњи случај да Бугари убијају Србе, било у Прилепу, било у Велесу.

Глигор је упутио писмо у Прилеп, а ја у Велес. Преко људи које смо пустили на слободу обавестили смо бугарске комитете да је ово прва освета, и најмања, а да ће убудуће за сваку српску главу која падне овако и на овај начин, ма у којој вароши, отићи најмање стотину глава бугарских, и да ћемо имати могућности да прво главама плате сами чланови ВМРО организације у Велесу и Прилепу. Ово је било довољно да им утерамо страх у пете.

После тога догађаја вратио сам се опет у село Степанце, бојећи се какве нове освете томе селу, баш због догађаја на друму Велес-Прилеп, о чему се чуло по свим крајевима Македоније, од Штипа до Охрида и од Ђевђелије до Дебра.

РАЗБИЈАЊЕ ОДРЕДА БУГАРСКОГ ВОЈВОДЕ СЕКУЛЕ

30. децембра увече добијем извештај из села Смиловца да је бугарски војвода Секула са 13 четника и неколико наоружаних сељака, укупно њих 20, дошао у село и ту ноћио. Одмах сам позвао наоружане Степанчане, и кад је прошла поноћ, прешли смо друм Велес-Прилеп и упутили се у Смиловце. У селу снег је већ окопнео, али горе, високо изнад села, све је још било њиме покривено. Распоредио сам чету и опколио село са око 30 људи, свега. Поставио сам заседу на местама куда сам знао да морају проћи Бугари, ма у коме правцу одступали, а да воде борбу у самом селу знам да нису смели, јер су се бојали доласка турске војске која није била далеко, док смо ми увек могли одступити, не долазећи у додир са турском војском, ако то нисмо желели.

Кад је свануло, послао сам два сељака, која сам са собом довео из Степанца, да уђу у Смиловце и кажу сељацима да упозоре Бугаре да се Срби приближују Смиловцу, како би ови изишли из кућа. На узбуну коју су направили сељаци, Бугари изиђу из кућа, распореде се и пођу путем право ка селу Никодим. Чим су изишли из села, отворили смо им паљбу у леђа, а они су одступајући упали право у заседу. Погинуло је 12 бугар-

ских четника, заробљено седам сељака с оружјем, а војвода Секула, рањен, побегао је у село Никодим. Десило ми се том приликом да сам једнога Бугарина, неког Стојана који је имао црну браду до појаса и носио црно одело, пошто се на снегу јасно видео, гађао на 1.700 метара и убио. На истом одстојању ранили смо и војводу Секулу који је имао срећу да му одело није било тако црно као његову другу Стојану. Пошто смо им покупили оружје, оставили смо их на снегу да леже, а заробљене сељаке везали и повели са собом и вратили се у село Степанце не давши ни једне жртве. То је био последњи дан 1906. год.

Пошто смо вечерали у селу Степанцу, изашли смо ван села и легли у шуму да се одморимо, чувајући заробљенике. Заробљени сељаци били су из села Никодима, Ракље и Топлице. Нисам хтео ни једног да стрељам. Сматрао сам да ће ми доцније згодно послужити као калаузи и путовође.

Овде морам напоменути да је село Никодим раније углавном било српско, док је припадало велешком срезу, а сам Велес Солунском вилајету. Међутим, доцније, кад је Никодим припао прилепском срезу, а тиме и Битољском вилајету, Бугари су убили неколико српских првака у томе селу, затворили школу и најурили учитеља. Цело село поново је почео да опслужује тада чувени поп-Аце, који је био и један од најбогатијих домаћина у селу са својим братом Пером. Имали су велике винограде, а куповали грожђе, од других, па затим продавали вино и ракију, печену од комине. То је била најчувенија ракија у велешком и прилепском срезу, звана „Никодимка". Обезглављени, Срби су морали да приклоне главу, да слушају поп-Ацу и све оно што им Бугари из Прилепа нареде. Међу заробљеним сељацима из Никодима били су и два младића из српских кућа, један син неког чувеног бакалина Орде (Јордана), а други братанац Ђорђа-Ђоре Даскаловског - обојица исто тако богати домаћини у селу Никодиму. Преко мојих људи из Смиловца поручио сам Ордету бакалину у Никодим и Ђорету Даскаловском да су њихова деца жива и здрава, да су код мене, да се за њихове животе не боји ништа, па то исто нека поруче и онима у Ракље и Топлици - да се за своју децу не брину, јер су у српским рукама. И пошто знамо да су силом мобилисани, нећемо им никакво зло учинити. Кад ме је Орде известио да је примио моју поруку, решим се да 17. јануара, још за видела, уђем у село Никодим. Зато још 15. јануара пошаљем Ордетова сина да оде тајно кући, да се добро чува да га не виде сељаци, да каже оцу да ћемо ући у село, а његов отац да то саопшти Ђорету Даскалову и породицама оних Срба које су Бугари као српске прваке побили. 16. јануара ноћио сам у Смиловцу, а 17, иако је био снег, преданио сам у никодимској планини. Са мном је био млади Даскаловић, наоружан и још пет заробљених сељака који су ишли с нама без оружја.

Пред вече, још за видела, ушли смо с две стране у село. Пред једним одељењем ишао сам ја са младим Даскаловићем, а друго одељење предводио је Никола Мартиновић, један од оних који су дочекали у заседи на Мочуру поручника Константинова и војводу Гогу Ацева. Сељаци, једни уплашени, затварали су куће, други су бежали, а једна група дошла је к нама. Одредили су нам конаке за становање, а ја сам поставио своје страже на местима за која сам знао да треба да заузмем.

Остао сам у кући Ђоре Даскаловића и после неког времена скупило се око мене педесетак сељака. Рекао сам им да се од тога тренутка Никодим враћа српском народу, да ћу их увек штитити и чувати, али ћу их наоружати и спремити да се и сами чувају, као што сам већ организовао одбрану у селу Степанци. После тога извршио сам организацију и поставио начелника и војводу. За начелника сам поставио Ђора Даскаловића, а за војводу Сољана, једног изванредно доброг Србина, храброг човека који није знао за страх, увек доцније улазио у борбу против Бугара, а био је и добар домаћин и имао доста велику задругу с којом је живео.

Одмах после вечере, а нешто пре пола ноћи, изишли смо из села и отишли далеко у шуму где смо, без ватре, остали до сванућа. У само свануће, наше патроле приметиле су да су село опколили Турци, тј. турска војска. Неко нас је издао Турцима, а ми смо сумњали да је то учинио поп Аца, који је те вечери побегао из села чим смо ми ушли. Смејали смо се овоме наседању и онога ко нас је издао, а и Турцима који су послушали. Турци су, чим је свануло, почели претрес села, и разуме се, кад ништа нису нашли отишли су одатле. То је био коњички пук из Прилепа.

Потом смо поново позвали извесне сељаке из села који су с нама пошли и чудили се нашој тактици, јер су Бугари за такве случајеве имали специјалне скривнице у земљи, у самом селу, и само у тим кућама где су биле скривнице остајали су да предане.

Те вечери се поново вратимо у село Никодим, опет скупимо сељаке, којих је сада дошло више него раније, и кажемо им да ћемо увек, без страха ма од кога и под свим условима, задржати ово село у својим рукама, што смо и учинили. Требало је ићи даље.

Вратили смо се из Никодима. Поручио сам Глигору да дође или пошаље чете у помоћ, јер сам намеравао да уђемо у село Владиловце које је било такође на левој страни пута Велес-Прилеп и припадало области Клепа. Глигор је на мој позив дошао, а с њим и Бабунски, Јован Долгач и Цене Марковић. Овај последњи родом је из једног српског села у тетовском срезу - из Јеловеца. Као млад отишао је у Бугарску, ступио у војску, свршио подофицирску школу и постао наредник, и као такав постао старешина полицијског участка у самој Софији. У јеку наше борбе с

Турцима напустио је тај положај, пребацио се у Србију и пријавио нашем револуционарном одбору у Београду. Послали су га у Скопље, а из Скопља је дошао у Пореч где му је Глигор образовао чету и дао му рејон оног дела Пореча који се граничи са гостиварским срезом и део тога среза у коме се налазе села Жељезна Река, Тајмиште и др.

Дочекао сам их у селу Степанци, а одатле смо прешли у Смиловце. Ту смо преданили и после подне упутили се у село Владиловце, идући дању, јер смо ишли кроз шуму, а то су стрми огранци планине Бабуне, звани Јасенова глава где је некада, у самом подножју, било Јасеново, али је оно расељено.

Пред сам мрак ушли смо у село Владиловце и, пошто сам разместио straже око села, распоредили смо се по кућама, а у једној кући код првака села, Ђорђа Зеленгоре, били смо на конаку. Ту су се окупили сви главни домаћини тога села. После дужег говора војвода Глигора и Долгача, изабрали смо нову организациону управу у селу, којој смо ставили на чело тога Ђорђа Зеленгору као најбољег домаћина, који је осим тога био и писмен. Овај нам је човек остао веран до краја и Бугари су га, за време своје окупације од 1915. до 1918. год. интернирали у Бугарску, као Србина који се не може вратити бугарској нацији.

БОРБА ЗА СМИЛОВСКИ ВИС

Док су моји другови разговарали, ја сам целе ноћи био на ногама, обилазио повремено straже и вршио њихове смене. Предосећао сам да нам се овде може десити оно исто што се мени десило у Никодину, тј. да село опколе Турци. Нико од мојих другова не би пристао да са својом четом спава напољу, као што сам чинио ја.

У свануће једна бугарска чета напала је на нашу стражу која је била на ивици потока који је делио Јасеново од Владиловца. Пошто сам био у селу и на ногама, одмах сам послао појачање. Сузбили смо Бугаре, који и нису дошли да се боре с нама, већ да отворе пуцњаву, како би турска војска која је стално боравила у селу Доњи Врановци могла брзо доћи, јер то није било далеко, и ступити с нама у борбу, а Бугари после да нас чекају у заседи и убијају као зечеве. Међутим, чим је отворена борба, све наше чете изиђу из кућа и отпоче битка између нас и бугарске чете, којој нисмо дали да умакне већ смо је опколили у Јасенову, и око подне била је сва уништена. Њих 20 лежали су мртви, а десет смо заробили.

Кад је битка с Бугарима била скоро завршена, стигла је и турска војска, преко 100 душа, и они су нас напали с једне стране, а озго, с Јасенове главе, напао нас је Добри Апостолов, бугарски војвода за округ тиквешки. Он је задоцнио да нас нападне код Владиловаца, али његово присуство на Јасеновој глави није нам давало могућност да се повучемо

горе у планину, јер би нас у дубоком снегу тукли с једне стране Турци, а с друге Бугари, тако да и од нас не би нико остао жив. Могли смо лако да изиђемо на крај с овом војском која нас је напала, али је претила опасност да стигне турска коњица из Велеса и пешадија, која је била стално у селу Оморане, и да нас тако стварно затворе са свих страна. Зато предложим Глигору да узмем 20 четника и са њима заузмем Смиловски вис, који нам је једини давао могућност да се извучемо из клопке. Под борбом повео сам четнике ка Смиловцу и Смиловском вису.

Кад сам изишао из ватре где су моји другови Глигор и остали водили борбу, дошао сам до Смилевске реке, прегазио је и упутио се ка Смилевском вису, а у село Смиловце, које није било далеко од места ни један километар, већ је улазила турска војска. Хитао сам да се што пре дочепам виса, али смо сви били уморни и тешко смо ишли уз стрмину, док одједном не угледасмо, свега неколико стотина метара десно од нас, како се једно одељење турске војске, у јачини око 50 људи, вере уз стрмину да заузме Смиловски вис. Наступила је очајна трка са повременом пуцњавом ко ће пре да изиђе на вис. Турци су били одморнији, а и са лакшом опремом. И, кад сам већ сматрао да је ствар изгубљена, одједном се са Смиловског виса осу плотун на Турке и повика: „Хитајте што пре к нама, јер вам подилази војска из села Смиловца, а ми не можемо пуцати на њих јер сте ви испред нас!"

После неколико плотуна, одељење војске које је наступало да заузме Смиловски вис бежало је главом безобзирце ка селу Смилеву. И она војска која је из Смиловца била изишла да пресече одступницу онима који су били у Јасенову, повукла се под нашом ватром у село Смилевце. Изишао сам на вис где су ме дочекали сељаци из Степанца, тј. њихова сеоска чета која је целога дана стражарила и кад је приметила да долази војска из Оморана, која ће нам пресећи одступницу, похитали су право њих десет и запосели вис, а затим им је као помоћ дошло још толико, и тако одбранили вис и омогућили да дођем на ту позицију. Сад нас је било 40, довољно да иза камених позиција тучемо Турке у селу, да им не дамо да изиђу из села у правцу планине и да им ометемо пресецање пута којим су имале да прођу наше чете, да се спасу. У томе смо успели. Наше чете потпуно су разбиле онај део војске који их је напао у Јасенову, а Бугари озго нису могли да учине ништа, и тако се све чете срећно провуку под заштитом наше ватре и дођу на сам превој који води испод Смилевског виса на друм, а одатле у село Степанце, које је од друма било удаљено свега један километар, али у једном потоку - не на равници. Штитили смо наше чете док нису стигле у Степанце, а затим смо се и ми спустили доле и отишли у исто село.

Ту смо прегледали биланс битке. Изгубили смо два човека и три рањена. Интересантно је да су и они мртви и ови рањени погођени не

од Турака, већ од бугарске чете која је пуцала озго наниже. Бугари су имали 20 мртвих, десет заробљених, који су били доведени у Степанце. Колико је било мртвих код Турака, нисмо могли установити. Тек сутрадан смо добили извештај из Смиловца, на десет кола - сви одвежени у Доње Врањевце и сахрањени у тамошњем турском гробљу.

Ова борба - једна од највећих - догодила се тачно 21. јануара 1907. год., и као и остале, одјекнула је свуда у Македонији као велика српска победа, а то је имало нарочито убиствени утицај на бугарске кругове у Прилепу и Велесу, јер су сад били коначно начисто да смо ми господари друма Прилеп-Велес, од самог Прилепа па до близу Извора, у дужини од 40 километара.

Још о Св. Николи 1906. год., Јован Бабунски узео је свега три четника од мене и дању, по снегу, отишао у своје родно место Мартовце, где му је био ухваћен брат Темељко и његов старији син Донче, младић од 18 година и обојица су убијени, један у селу Поменову, а други у селу Крива Круша. Ушавши у своје село, ухватио је неке своје непријатеље, стрељао их, а затим је отишао у Стари Град, тамо је одсео у кући кумова Несторовића, па при одласку ухватио домаћина куће Стојана Несторовића и још два сељака из добрих кућа, везао их и дотерао у Степанце предавши их мени да их стрељам. Нисам се с Бабунским у томе сложио, већ сам их водио са собом без оружја, где су ми вршили извесне ситне службе: да наложе ватру, спреме ручак и др. Временом су ови људи тако пристали уз нас да су нас позвали да одемо у њихово село, а они ће учинити да цело село листом пристане уз нас и одрекне се бугарског имена и њихове власти у селу.

Верујући овим људима, око 1. фебруара 1907. год. одем са њима у Стари Град, ту окупимо сељаке и сви потпишу једну молбу за грчку митрополију, којој смо ми Срби припадали, да им убудуће служи у цркви и селу српски свештеник из села Оморана. Било је обавезно да Митрополија извести турску власт, како би ова трпела свештеника и признала му право на вршење свих чинодејстава у дотичном селу. У Степанцу је већ био свештеник, Смиловце је опслуживао свештеник из Владиловца, те према томе та процедура тамо и није била потребна, али овде је то морало бити. Пошто сам овде за начелника поставио Стојана Несторовића, а за сеоског војводу његова друга Димитрија, који је с њим заједно био код мене као у неком ропству, и пошто сам им обећао увек заштиту, а сва три моја „заробљеника" која су видели наше борбе, наш борбени елан и нашу тактику, сама су уверавала своје сељаке старограђане да немају чега да се боје од Бугара.

У Старом Граду добро рађају жито и пиринач, јер им је земља у доста пространој равници коју наводњава река Бабуна, овде већ у доњем току. И овај крај припадао је Клепи, што је у ствари једна административна

погрешка турска, јер су ближе Азоту него Клепи, али им је ношња, као и остали обичаји, слична као и онима у Клепи. Сви су славили славу, а српско име било им је сасвим близу.

Знали су да вишкове свога жита које су дотле продавали у Велес, тамо више не могу продавати, јер је та трговина била сва у рукама велешких чорбаџија, док су у Прилепу трговину житом држали Турци. Ову важну економску страну овога села решио сам на један прост начин. У селу Богумили је сваке недеље одржаван пијац на коме се углавном продавало жито. Села Папрадиште, Ореше, Прешево, па и сама Богумила, куповали су жито. У Папрадишту и Орешу жита уопште није било, а у Богумили га није било довољно, јер је цело богумилско поље сваке године било засејавано кукурузом и пасуљем, па су само на њивама које се не могу наводњавати била сејана стрмна жита, обично раж, ретко пшеница и овас. Тако су ови наши људи из Старог Града дошли до много боље пијаце за своје производе него што је то био Велес, а у самој Богомили било је неколико бакалских радњи где се могла купити колонијална роба, текстил, односно преден памук (од текстила куповали су само женске мараме, а све остало израђивали су сами). У тим богумилским бакалницама није било ништа скупље него у Велесу, где су се сви сељаци дотле снабдевали. Степанчани и Смиловчани ишли су на пазар у Прилеп који им је био ближи, а и богатији у избору робе. Владиловце је ишло подједнако и у Прилеп и у Велес. Тако је Стари Град дефинитивно остао у нашим рукама.

После неколико дана са Старограђанима ушли смо и у суседно Ново Село, где смо исто тако извршили нову организацију, а затим смо сишли у долину реке Тополке и узели село Голозинце. Ово је веома богато село, али његово богатство чини пиринач, који ту добро рађа, а троши га оближње село Горње Врановце, које је имало више од 500 домова, насељено муслиманима нашег језика, као и још једно село Мелнице са 300 кућа, исто тако муслиманско, а становништво му такође говори нашим језиком. На тај начин село Голозинце могло се сматрати једним од богатијих села.

Сад нам је на другу Велес-Прилеп остало још у бугарским рукама централно село Извор. Ту је било неколико поседа турских бегова из Велеса, али највећи посед држао је Али-бег Али-Пашић, родом из Лесковца (Србија), чији је отац као командант турски предао Лесковац без борбе српској војсци. Кад је напустио Лесковац и дошао у Велес, овај посед у Извору држао је неки Јеврејин и он га је купио за 3.000 златних турских лира. У селу није било Турака, већ је село, које је бројало 40 кућа, било тзв. бугарашко и ту је био центар бугаризма за цео тај крај, јер су, поред Турака, ту у Извору имали своја, доста пространа, имања породица Котеви из Велеса, иначе рођаци Јована Бабунског. Сва околна

села - Смиловци, Владиловци, па и Стари Град - тражили су од нас, управо од мене, као од велешког војводе, да избацимо Бугаре из Извора.

У Извору није било ни турске војске ни жандармерије, али зато на непун километар на друму, идући Велесу, а на раскршћу где се од главног друма одвајао пут у Азот, а то није било ни један километар далеко од Извора, била је велика жандармеријска станица, а само три километра даље била је турска војска која је стално становала у Доњем Врановцу. У Извору су много пута боравили Сејмени-Арнаути, који су ту седели на имању Распи-аге Десовлије из Прилепа. Поред тога, у самом селу била су два путничка хана - један је био Алибегов, који је држао неки Цинцарин, а други Расима Десовалије, који је у закуп држао Анастас Поп-Стеванов, бивши бугарски учитељ, а сада ханџија у Велесу. Он је имао удела у хану који је држао, а који је био својина браће Котевих из чије се породице он оженио, па према томе и био сувласник тога хана. Анастас у последње време никако није смео да дође у Извор, бојећи се да га ми не ухватимо, а његов намесник у хану био је неки Димко Наумов, сеоски војвода у Извору кога су Бугари натерали да убије свог рођеног оца Наума, зато што је овај проказао Али-бегу (код кога је био у служби) људе који су Али-бегу једне ноћи отерали 300 оваца, колико је и имао. Те овце је после Велешки бугарски комитет продао, а новац задржао за своју касу. Турци су двојицу од ових ухватили и осудили на по три године робије, а најглавнији међу њима, Темељко Наумчевић, родом из села Степанца, побегао је у Бугарску где су га Бугари спремали да пређе овамо, у Турску и да постане велешки војвода, како би вратио Србе на бугарску страну.

ОСВАЈАЊЕ СЕЛА ИЗВОРА И КРСТЕЦА

Могли смо знати кога све од Турака има у селу, али, пошто су била два велика хана, увек је било могућно да преко ноћи, кад не можемо контролисати цео друм Прилеп-Велес, дође у хан и занoћи у њему, или турска војска или жандармерија. Стога смо морали добро организовати напад на Извор и напасти га јачим снагама. Зато сам позвао војводу Глигора Соколовића да он пошаље помоћ. Тако 30. марта 1907. год. дође у манастир Св. Николе, више села Оморана, у једној бабунској ували, војвода Глигор, а с њим Бабунски, Јован Долгач и војвода Јосиф, који је и сам био веома храбар, а имао је и добру чету. У манастиру направимо план за напад на Извор. Глигор је, знајући о чему се ради, поручио седам пари жандармеријског одела турског, које је донесено из Прилепа. На састанку решим овако: сутрадан имамо да преданимо у једној малој шуми на западној стани планине Рујна, ту имамо да останемо целога дана и да пренoћимо. Сутра рано, 1. априла 1907. године по старом, а

то је била недеља, имали смо да пређемо Рујан и његовим косама се спустимо до самог Извора, јер се он налазио на источној падини планине Рујна, да заузмемо све позиције изнад села, а нарочито једну која је имала да брани прилаз како жандармерији, тако и турској војсци из Доњег Врановца у Извор. Та позиција дата је мени и мојој чети. Јован Долгач са шест четника преобучених у жандармеријско одело и он седми као чауш - њихов старешина, имали су да уђу тако преобучени и наоружани брзометкама, и да се у селу представе као беглиције (најамници) које су дошле да броје свиње у селу да би се на њих платио царски беглик (најамнина).

Све је било по плану уређено, свак је био на одређеном месту, а Јован Долгач са својим „заптијама" (жандармима) сишао је у село и, како је била недеља, на позив сеоског протођера (бирова) који је позвао све сељаке да брзо дођу на тзв. „средсело" јер су стигле беглиџије и да сваки пријави колико има свиња. Посматрали смо шта се дешава доле у селу, да бисмо сваког тренутка могли бити на помоћи онима у селу, али су се ствари развијале онако како смо их предвидели. Пошто је село груписано, одмах су се на позив протођера почели окупљати, и ускоро је насред села било око 30 сељака, а Долгач је са својим заптијама почео да их опкољава. Сеоски војвода Димко Наумов, кад је то видео, ушао је у хан и довикнуо сељацима:

„Бежите људи, ово нису заптије, ово су Срби!" Испали пушку ради узбуне и почне да бежи. Он је избацио неколико метака и побегао, а за то време Долгач је почео везивати сељаке и убрзо све се чете сјурише у село, сем оних које су морале стално пазити на сигурност друма Велес-Прилеп. Нико се није јавио на овај пуцањ из села Извора, јер ми нисмо хтели да пуцамо и да на овом терену силом изазивамо борбу са турском војском. Сељаци, њих 22 на броју, међу којима и Коста Цинцарин, ханџија из Али-бегова хана, били су везани сви и потерани од села навише уз Рујан, а ми смо њиховим породицама ставили до знања да се ником неће ништа догодити нити ће страдати. Међу овима био је и Коста Петревски, један од најбогатијих хришћана у том селу, који је био у сродству са Миланом Војиницијалијевим драгоманом руског конзулата у Скопљу.

Све смо заробљенике потерали и увече већ стигли у село Степанце, те смо сви вечерали. Сељаке из Извора смо доцније одрешили, јер су то у ствари били домаћини и није било објективних разлога да их и даље држимо везане, већ смо с њима почели разговарати пријатељски, доказујући им да Бугари немају снаге да нас задрже у нашем напредовању јер смо, само за два месеца, уништили ту у њиховој близини две бугарске чете, а ни Турци се нису добро провели. Према томе, остало им је да нас приме као браћу, а преко грчке митрополије изјаве турским властима да нису Бугари већ Срби, и да ће им у селу служити српски свеш-

теник. Ту смо одмах изабрали за начелника Атанаса Маџара, доброг домаћина који је и пре тога био Србин, али се морао крити да га Бугари не убију. Изабрали смо - све у споразуму са сељацима јер је готово цело село било заступљено овде - и сеоског војводу, неког Ђошу, који је у исто време био и сеоски пољак, а кога сам једном приликом ухватио у Старом Граду и с њим се споразумео да у моменту уласка српских чета у Извор утиче на своје сељаке да не дају отпора нашем уласку. Тако смо Извор заузели много лакше него што смо очекивали.

Одмах затим сељаци су били пуштени својим домовима, а само два дана доцније, на интервенцију Милана Војницајлијева, сви су били позвани код турске власти у Велес, да би изјавили како су Срби с највећим терором упали у село, сељаке намртво испребијали и изнудили им потписе да више нису Бугари. Испред свих сељака устао је Коста Цинцарин, ханџија, и рекао кајмакаму (среском начелнику) на турском језику отприлике овако:

„Кајмакам-бој, нико нас није тукао и нико нам рђаве речи није рекао. Јесте да смо били везани и одведени у планину, јер нико није хтео признати да су били у селу Степанци, да би Степанчане позивали на одговорност, и ту смо пристали да будемо Срби, тј. они други сељаци, а ја сам Грк и од мене нико није ни тражио да постанем Србин. Добро би било да нас господин Милан Војницајлијев остави на миру, јер он живи у Велесу и Скопљу, а ми смо у Извору, а то је таква разлика да он треба да остави нас сељаке на миру".

Кајмакам је викао како ће све царске противнике поубијати, саветовао сељацима да се врате својим кућама и да буду оно што су и били, то јест Бугари, јер он увек има могућности да пружи заштиту царској раји од комитаџија. Сељаци су га мирно саслушали, ништа му нису одговорили, јер су видели да булазни којешта и да баш он има најмање могућности да нешто стварно учини, јер је у ствари једва био господар и у оној својој соби.

Турски судови су престали да раде, осим по чисто турским стварима, али то су све биле мршаве парнице, а Турцима је било онемогућено да иду на своја имања и од њих убиру приходе. Десетак више нису смели да купе по српским селима, и тако су били отанчали да им се то познавало и по оделу, а и по трбусима. Тако су се ови сељаци вратили натраг, а ја сам после неколико дана дошао поново к њима у село, седео цео дан са њима и разговарао се, а око пола ноћи отишао на Рујан, где сам, поред хладне воде, имао и један преглед у Азоту, уз реку Бабуну и готово цео пут од Велеса до Извора.

Милан Војницајлијев и бугарски комитет у Велесу хтели су да нам онемогуће кретање па су код Турака израдили да поред сталне војске од пола батаљона, која је становала у Богомили и у Оморану, где је била

једна чета, пошаљу турску војску на стално седиште - једну чету у Теово, једну получету у Мокрени, једну чету у Папрадиште и једну получету у Ораов Дол. На овај начин Азот је био пун турске војске, али то мени није сметало да свуда крстарим и да одржавам везе са сељацима, јер сам иначе и без тога преко целог дана био у шуми, а свако вече силазио у понеко село, а нарочито у она где је била турска посада. Тако сам им утерао страх у пете да нису смели ноћу никуда ићи даље од својих привремених касарни. Напротив, пресретао сам њихове војнике који су из Велеса на коњима носили храну за војску, разбијао та мала одељења и одузимао им храну.

Жандармерија је била код Извора и у Согљу, јер је у том арнаутском селу постојала полицијска испостава са мудуром на челу, као и жандармеријска станица у којој је било десет жандарма пешака и четири коњаника, а постојала је и телеграфска станица са једним телеграфистом.

Ови жандарми у Согљу и код Извора толико су ме добро знали да су ме у борбама, кад сам командовао, препознавали по гласу и говорили: „Овде је Васил кабудан (старешина)".

Почетком априла месеца Глигор, Бабунски, Долгач и ја одемо у село Никодин. Ту смо остали скоро цео дан кажњавајући пљачкаше српских села, док по подне, бугарске чете нису опколиле село Никодин.

Отпочела је борба око подне, 5. априла 1907. год. са Турцима и Бугарима. Ја сам имао да разбијем онај део обруча на путу Никодин-Смиловци преко планинског превоја Калци. Доглач је имао да иде уз Никодинску реку, право горе на планину Виоре, а Глигор се са четом пребацио на другу страну потока и између Никодина и села Ракље ишао је у правцу Виора, где смо имали сви да се састанемо. Пошто смо потукли сва одељења бугарских чета која су нам била на путу и сузбили турске одреде, Глигор је прошао поред бугарског војводе Петра Ацева. Овај је лежао са једним четником у једној смреки и упозорио четника да се не покреће, да их Глигор не би приметио и побио. Дрхтао је од страха и није могао ни да узме у руку пушку, а камо пи да пуца на војводу Глигора. Доцније су нам то причали сељаци из села Ракље, где се Петар Ацев сакрио, пошто смо разбили његов обруч и изишли на Виоре. Са Виоре смо сишли у село Крстец које је било од Прилепа удаљено свега неколико километара и одакле се Прилеп гледао као на длану.

Имали смо план да изиђемо, у једном не баш широком фронту, и заувек заузмемо друм Прилеп-Градско, а на друму Прилеп-Битољ имали смо јако српско село Тополчане, те да на тај начин, ако не изолујемо, оно бар да контролишемо сваки излазак и улазак Прилепчана у своју рођену варош.

Кад смо ушли у Крстец, на два дана пред 1. мај 1907. год. он је бројио нешто преко 40 кућа, а главно је занимање сељака била сеча дрва, или у никодинској планини или у Црнице; та дрва носили су у Прилеп, продавали и од тога живели. Безусловно су одмах пристали на сарадњу са нама и да се одрекну бугаризма.

На путу ка друму Прилеп-Градско остала су нам била још два села: Прилепски Ораовец и Плетвар. Овај последњи је био девет километара далеко од Прилепа, на самом друму и на једном билу Бабуне, одакле је пут у многим серпентинама водио доле у Градско. Крстец и Ораовец налазе се десно од друма Прилеп-Велес, а лево од тога друма било је српско село Присад, чија су имања, колибе и торови са стоком прелазила и на десну страну тога друма, а 15-20 км ниже низ Бабуну имали смо села Степанце, Смиловце, Владиловце, Извор и Стари Град.

Пошто смо се растурили из Крстеца, договорили смо се да се уочи 1. маја нађемо у селу Присаду. Те вечери поново уђемо у Крстец и пошто смо у њему пробавили два-три сата, пођемо ка Плетвару, који није био далеко, а како је у њему била и жандармеријска станица и једно мало одељење војске, прво смо поставили заседу, како испред куле у којој је била жандармерија, тако и испред касарне у којој је била војска. Обе ове куће биле су зидане од самог камена, као уосталом и све куће у томе селу. Затим смо ушли у село и почели тражити начелника бугарске организације, неког Николу Мурга, али он је побегао на време. У селу се дигла узбуна и Глигор се наљути и нареди да се Николина кућа запали, као и још једна до ње.

Куће су гореле, али сваког часа могла је доћи коњица из Прилепа. Стога се поново вратимо у Крстец и изиђемо на врх Виора, где сам јако озебао. Горе је било хладно, а ми дошли ознојени после великог марша и ја сам легао у један присој.

Таман је сунце почело да грије, почеше куршуми да ријуу око мене. Према нама, на једној коси коју је од нас делила једна дубодолина, били се начичкали Бугари и отворили ватру на нас, псујући. Једва сам побегао са оне присојине и дошао до своје чете од које сам се одвојио. Направили смо распоред и отпочели борбу с Бугарима. Једно време шестседам Бугара одвојише се од своје групе и пођоше ка селу Крстецу у намери да село запале, као освету за Плетвар. Глигор нареди неким четницима, међу којима је био и Андон, родом из Присада, коме је Глигор био кум, а био је необично храбар и велики јунак, стављајући му у задатак да једним преким путем истрче испред Бугара, да их задрже и да им не дозволе да уђу у село и запале га. Андон је истрчао напред и његови другови га нису могли стићи. На једној чистини, на окуки, један четник, Дане Стојановић, родом из села Крапе, помисли од Андона да је Бугарин, узме га на нишан, опали и убије га на месту. После су вратили

Бугаре, спасли село Крстец од паљевине, али смо изгубили једног храброг четника, а уз то још човека кога је Глигор необично волео и ценио. Нико није смео рећи Глигору да му је овај четник погинуо, те сам ја ту улогу морао примити на себе кад је већ ватра престала и кад смо успели да растерамо Бугаре одатле са Виора, где су оставили више од десет мртвих.

Кад сам Глигору саопштио смрт његова четника Андона, а тако се звао и Глигоров син који је био у Београду у подофицирској школи - Глигор је био изван себе. Одмах је извадио иза појаса свој револвер маузер и свих десет метака скресао у плетварског војводу Димка. У раздражењу ни то му није било доста, већ је једном четнику наредио да Димка исече на комаде, што је овај морао и учинити, али све то није могло повратити живот Андону.

Ова битка, која је потресла Прилеп, више но и једна друга, јер смо затворили пут Прилеп-Градско, одиграла се 1. маја 1907. год. и трајала је три дана.

ПОРАЗ БУГАРА И ТУРАКА КОД СЕЛА НЕЖИЛОВА

После ове битке имао сам 23. априла једну велику битку код села Нежилова, где сам се истовремено борио против Бугара и турске војске, и у исто време потукао и једне и друге. Битка је почела овако: Уморан од непрестаних борби, хтео сам да проведем Ускрс у миру и да добро нахраним четнике барем та три дана, јер у сталном покрету храна нам је увек била танка. Зато сам изабрао село Нежилово, крајње, последње село у Азоту, које се налази у најгорњем току реке Бабуне, само десетак километара испод њеног извора. Ово село било је српско, са једном од најстаријих српских школа у целоме Азоту, али су се две-три породице, и то најбогатије, то јест оне које су имале велика стада оваца - преко 500, за које није било хране преко зиме у селу већ су их морали терати на зимовиште у Овче Поље, пристали да буду представници бугарски у томе селу, али никад нису успели нити да отворе школу за Бугаре, нити су могли да завладају црквом. Главна породица од тих, и најбогатија, били су Ђоревци. Био сам увек толерантан према њима, јер сам добро знао да је цео њихов бугаризам био у економској потреби. Да би одржали своје богатство у ситној стоци, њима је зими било потребно Овче поље исто толике колико и богати пашњаци на висовима Бабуне и хладни извори у Нежиловској шуми.

Једна од незгода да ту проведем празнике била је та што је у селу Папрадишту, које је било најближи сусед Нежилова, била на сталном становању једна получета турске војске. Прешао сам преко свега тога и дошао у Нежилово за празник, а иначе то село одавно нисам посетио са

четом. Те године, 1907, Ускрс је био доцкан, тек 22. априла по старом, а Ђурђевдан на други дан Ускрса. Први дан Ускрса провели смо у близини села, али тога дана поручимо у село Црешњево да нам изнесу ручак на Ђурђевдан на Цршњевска корита, а то је планинско појило за стоку тога села (и зими и лети). Неколико породица из овог села су, опет из економских разлога, постале Бугари, јер су се бавиле цигларским послом само у Солуну, одакле се у то време управљало целокупном комитском акцијом, јер је ту био најспособнији бугарски дипломата у својству бугарског трговинског агента, по имену и овде већ споменути, Атанас Шопов. Услед тога имао сам разлога веровати да ће ови људи отићи у бугарско село Бистрицу и јавити тамо да ће се нама из Црешњева ручак донети у место звана Корита, и зато нисам ни мислио да тамо ручамо, већ поручим да изнесу ручак горе, на врх планине Белкамен, на место звано Сватови. Са тога места био је јасан преглед на цео горњи Азот, све до села Теова, а видео се и један део Прилепског поља. На том месту био сам сигуран од сваког изненађења.

Направили смо прави Ђурђевски уранак. Пошли смо рано из Нежилова и у само свануће већ смо били на месту званом Сватови, заузели позицију и осматрачницу са које смо могли видети сваког човека који излази из села Бистрице у планину, као и оне из Богомиле и Папрадишта. Пошто смо се тако распоредили, чекали смо да сване.

Када је добро свануло, приметимо једну оружану чету, у јачини око 50 душа, како излази из села Бистрице и иде једном косом која је носила име Редежи (огромно камење, само од себе сложено од постанка као степениште - седиментне стене). Пустио сам их да изиђу из села једно 500 метара, а они су већ мислили да ће стићи и заузети централни положај Сватове, који смо ми држали још од раније, и већ се радовали како ће гледати како нас Турци гоне, и док се ми један по један пењемо ка Сватовима, они нас убијају. Бугари су известили мудура (старешину) у Согљу да се ми налазимо на Црешевским коритима, а овај је известио војску у Богомили, Теову, Мокрени и Оморану. Из Богомиле командант је известио посаду у Папрадишту.

Нисам хтео допустити Бугарима да се даље пењу уз Редеж, већ отворих ватру на њих. Пуцали смо најбржим темпом што брзометка може да издржи, а они нису према нама имали никаква заклона, јер смо били према њима тачно у боку. Пошто су ову чету сачињавали већином четници из села Бистрице, који су на себи носили беле кошуље и гаће, као и минтан (горњи хаљетак од платна) где преовлађује црвена боја, то нам је давало добар нишан. После неколико наших плотуна, ова чета се распрсла тако да се читав сат није могла поново скупити. Кад су се поново скупили, опет смо их растурили, а у исто време видели смо дубоко испод себе како турска војска опкољава Црешевска корита. Од

Црешевских корита па до нас, до наше заседе, водила је кроз стене и камене пукотине само једна козја стаза.

Кад су се Турци сабили на тој заравни код Црешевских корита, а то је било свега 400-500 метара испод нас, бацили смо на Турке двадесетак бомби и осули страховиту паљбу, тако да смо целу ту турску војску натерали у панично бекство. Бежала је два-три километра далеко, где је никакав метак није могао стићи. Турска труба непрестано је свирала збор, али се Турци ни после два сата нису могли скупити. Тек око подне Турци се поново упуте Коритима, али сада мало опрезније. Ми смо чекали да се ослободе, па кад су се опет скупили у већој гомили, поново отворисмо на њих брзу паљбу и натерасмо их у бекство. У то време, док су Турци бежали са Црешевских корита, а Бугари се нису смели јавити, војска из Папрадишта почела је силазити у Нежилово да би одатле, истим путем којим смо и ми дошли на Сватове, дође и да нам зађе с леђа.

Пошто смо са свога положаја имали јасан преглед, морао сам да предвојим чету и да један део пошаљем себи иза леђа, да бране приступ долазеће турске војске како бисмо се могли одржати до ноћи. Дан је био ђурђевдански - дугачак, а један део турске војске, оне што је долазила из Оморана и још није била ушла у борбу, ушао је у село Бистрицу и истим оним Редежом почео је да се пење, као и Бугари. У томе су наишли на растурене Бугаре и отворили на њих ватру. У тој општој пометњи гађали смо, као на зечеве, и на једне и на друге. Бугари су се поново растурили и један по један - нигде по двојица заједно, а ми смо брзом паљбом вратили и Турке на њихову полазну тачку у село Бистрицу, где им се ништа није могло учинити. Ту су остали, дрхтећи од страха, до саме ноћи, а војска коју смо растурили са Црешевских корита, скупљена на растојању до кога наши куршуми нису могли доспети, чекала је да будемо нападнути од папрадишке војске, за коју су знали и били сигурни да ће доћи изнад нас и пуцати нам у теме, баш онако као ми њима.

Једно време, било је већ четири сата после подне, иза нас у долини потока Камештице који је раздвајао вис Сватове од Нежилова, зачусмо страховиту пуцњаву која је проламала небо, јер је долазила из потока. Пред сам мрак, кад је престала пуцњава са свих страна, приметим како се турска војска пење ка Папрадишту уз једну врлет, а то је био једини пут који је водио право из Нежилова у Папрадиште. Нисмо били много далеко у правој линији, те и на њих испалисмо неколико плотуна - колико да се мало насмејемо, гледајући како се Турци котрљају са висине од неколико стотина метара доле ка реци Бабуни, задржавајући се о ретко жбуње које је ту расло уз неку ситногорицу.

Ноћ се спуштала. Враћали смо се ка селу Нежилову, уморни, гладни (тога дана ништа нисмо јели), али поносни јер смо тога дана тукли

Бугаре и турску војску, а до нас није допро ни један непријатељски метак. Само нам је било тешко да издржимо, јер је на нашим позицијама био снег, тако да су нам се ноге стално мрзле, а лице горело од ђурђевданске вруђине.

Спуштајући се доле ка потоку, сретнемо седам сељака из села Нежилова који су ишли ка нама. Кад смо се поздравили с њима, рекоше нам да су носили к нама горе један сандук с неким пићем које су у саму зору донеле њихове пазарџије које су ишле у Велес. Кад су већ били прешли поток, спазили су да из села долази турска војска, и они их ту, у једном страшном камењару, управо у стенама изнад потока Камештице дочекају и, пошто су сви били наоружани „берлинкама", отворе на њих ватру. Како нису имали много муниције са собом - сваки је носио по 20-25 метака, морали су добро гађати да би издржали борбу до ноћи. Борба је трајала нешто више од једног сата, Турци су били десетковани и разбијени и стварно су побегли са тога бојишта, иако је њих било 70 на броју, а сељака само седам. Мислим да ниједан бој у Црној Гори није био бољи од овога, где су тачно ударали десет на једнога, а нападачи били срамно поражени и враћени, док од сељака нико није погинуо. Ове сељаке предводио је Најдо Милевић, начелник наше организације у томе селу и његов сестрић Димитрије са још петорицом сељака.

Мене није нимало изненадило то што је Најдо Милевић учинио, јер сам знао за једно његово дело у његовој кући које се десило неколико година пре нашег четовања. Једно вече, била је јесен, у кућу Најде Милевског упала су три до зуба наоружана Арнаутина, од којих је цела околина дрхтала од страха. Кад су ушли у Најдову кућу он их је лепо, домаћински дочекао, простро им ћилим поред огњишта, приставио џезву за кафу, али мало подаље, да не би пухор од грања лисниковог падао у кафу. Непрестано је доносио грање од лањског лисника и бацао на ватру, и полако, кад год је бацио грање на ватру, подизао је вериге које су биле над огњиштем. Арнаути љути што их домаћин не пита зашто су дошли, шта желе, и у знак протеста што домаћин ремети уобичајен ред, један од њих - старешина, извади велики нож и забоде га поред огњишта. То је био знак да ту има крв да се пролије, ако се захтеви разбојника до краја не испуне. Арнаути су седели на чистом ћилиму, поређани један до другога, а намерно је био донесен најкраћи ћилим који је био у кући, да би се они збили један до другог.

Најдо је седео на троношцу израђеном од једног комада храстова дрвета, и није био ништа лакши од 50 старих ока. Кад је арамбаша Арнаутин забо нож поред огњишта и дивљачки погледао у Најда, он је устао, дигао троножац на коме је седео и свом снагом тресnуо њиме и поклопио двојицу. Још један ударац по трећем Арнаутину, и сва тројица су били мртви. Тако је Најдо Милевић само са два ударца, убио три

арнаутска разбојника који су дошли да му узму све што је имао тј. сав новац.

После тога, пошто су им одузели оружје и ножеве, натоварили су их сву тројицу на мазге и однели у Папрадишку планину, где нико и не улази и бацили их у провалију, где им заиста ни „гавран није могао кости наћи".

А његов брат Миле, који је био и виши и крупнији од Најда, кад се оделио од свог брата, није имао мушке деце већ само једну ћерку, већ одраслу, која је обављала све кућевне послове, јер јој је мати била умрла. У то време, о коме овде говорим, у селу Нежилову био је неки пољак Турчин, управо и он Арнаутин, звани Јакуб-ага. Он је имао право да поручује ручак у којој је год хтео кући, а за ручак што год је желео. Једнога дана поручи ручак у кући Милетовој. За ручак је поручио чисту пшеничну погачу (а у овом селу пшеница уопште не рађа), пржену кокош и једну баницу - све на кајмаку.

Пред сам ручак Јакуб-ага је дошао. Прострли су му ћилим учетворо, да му буде мекше, па кад су све спремили за ручак, Милетова ћерка узме лавор и ибрик да полије Јакуб-аги руке, да их опере пре јела, а за појасом, по обичају, држала је чист убрус да би ага обрисао руке. У зао час, Јакуб се нагнуо над лавор да опере руке. У томе моменту домаћин његов Миле, држећи у рукама ћускију којом је изваљивао камење, тресну њоме Јакуба тако силно у мали мозак, да му је цео горњи део главе одлетео неколико метара даље. Мозак се просуо по кући. Одмах затим Миле, га је одвукао мало ниже куће, где су му мазге биле везане, добро покрио сламом, кућу посуо овсем и јечмом и пустио свињу унутра те је сваки траг крви уништила, потом и сам опрао руке, сео и цео онај ручак, спремљен за Арнаутина, појео, док му је ћерка дрхтала од страха.

Кад се смркло, натоварио је Арнаутина на мазгу, однео у папрадишку шуму и бацио у исту провалију где су раније била бачена она три Арнаутина и вратио се кући потпуно спокојан.

Пољак Јакуб био је родом из Велеса, и кроз неколико дана почело је трагање за њим. Сељаци су упорно тврдили да је Јакуб отишао у Велес, а да не би пала сумња на српска села која су била ниже Нежилова на Бабуни, рекли су да је отишао путем ка арнаутском селу Јабочишту и да не знају даље шта је било са њим. Тако је прошао последњи Арнаутин пољак у Нежилову.

Ето, таквога кова и соја били су ових седам нежиловских сељака, који су тога дана, 23. априла 1907. год., вероватно спасли животе нас који смо тога дана били велики победиоци.

Кад сам се састао са овим сељацима и разговарао о овом њиховом великом делу, Најдо се непрестано вртео и чекао згодан тренутак да ме замоли за опроштај што су за време те борбе отворили сандук, који је

био послат мени, и из њега извадили и попили једну боцу ракије. Ракија је, кажу, била таква какву никад у животу нису пили. Кад ми је показао боцу, видео сам да је то био француски коњак „Дибоа" и одмах сам дао да се отвори и друго стакло те сам и њега, и себе, и своје другове почастио.

Иако уморни, нисмо смели остати ни на вечери, бојећи се потере, већ смо отишли у шуму изнад села. Ту смо добили хлеба и меса, јер је био Ускрс па је меса било у свакој кући. И тако смо се одморили од заиста великог напора.

Само седам дана доцније, 1. маја, већ сам био са Глигором Соколовићем у борби на Плетвару и на Виорима, више села Крстеца.

ЂУРЂЕВДАН У СЕЛУ ГАБРОВНИКУ

Тога дана, кад смо водили борбу у којој смо сами изабрали положај какав смо желели и били сигурни да се са тог положаја можемо играти са својим непријатељем као мачка с мишем. Мало српско село Габровник (које је једва имало 30 кућа, истина, све су куће биле задружне, јер је у свакој било по неколико мушкараца, - славило је општу сеоску и црквену славу Ђурђевдан), напала је велика група Арнаута из села Десова, среза прилепског, који су се атарима додиривали и били суседи.

Повод за овај напад био је овај: у кућу доброг домаћина и још бољег Србина Милоша Анђелковића долазио је с времена на време Ариф-ага, трговац из Десова, који је у велешком срезу куповао стоку и пиринач и тако трговао. Једнога дана, одмах после његова одласка, турска војска опколи село Габровик, у коме је био са четом војвода Душан Тадивојевић. Чета се једва извукла из села, а као казну за ту издају убили су жену Милоша Анђелковића, за коју су мислили да је казала Ариф-аги да је војвода Душан са четом у Габровику. На Милоша је овај догађај тешко утицао, а у мојој чети као четник био је његов син Димитрије, одушевљен Србин и веома храбар човек. Уосталом, храброст је била одлика свих сељака овог планинског села.

Једнога дана био сам близу Габровника, када ми саопштише да је Ариф-ага Десовалија поново дошао у Габровник и одсео у другој кући, а не код Милоша. Без размишљања сам опколио кућу у којој је био Ариф-ага са своја два друга, сви Арнаути из Десова и наоружани бугарским кратким манлихеркама и револверима. Пошто нам је домаћин морао отворити врата, ушли смо унутра, нас десеторица, међу којима су били моји најхрабрији и прекаљени четници, и пре него што су Арнаути имали времена да употребе оружје, били су оборени на земљу, а потом везани. Ариф је признао да је он јавио турској војсци, која је била у близини Габровника у патроли, да се Душан налази у селу, али ми је пред смрт,

под заклетвом, потврдио да му то није рекла Милошева жена, већ је он сам приметио оружане четнике у селу. Као човек веран своме цару, сматрао је за своју дужност да то каже првој власти на коју наиђе, па је то и учинио. Наредио сам да се сва тројица стрељају.

Знајући какав ће одјек овај догађај имати у арнаутском селу Десову, јер је Ариф био из највећег њиховог фиса, а уједно био и међу најбогатијима (други по реду) у селу, наредио сам да се те вечери тела убијених натоваре на коње, и три најповерљивија човека из села однели су их 20 км далеко и закопали у једној осојници у атару села Бистрице. Тамо су закопани тако да их нико није могао пронаћи.

После три дана сазнало се да нема Арифа. Војска, жандармерија и око 30 Арнаута, сви добро наоружани, дошли су у Габровник, извршили претрес по свим кућама, не би ли нашли ма шта од Арифовог одела или томе слично, да би утврдили да је Ариф убијен у Габровнику. Никаква знака нису могли наћи. Оморански Арнаути, од којих је један од убијених био зет чувеног Рушана (Шен-ага Рушан), најбогатијег Арнаутина у Оморану, потврдили су, међутим, да је Ариф са својим друговима из Оморана отишао према Габровнику, па ако је ушао у село, убијен је у селу, а ако је ишао путем у Десово, убијен је или у пољу или у шуми села Габровника. Сељаци из Габровника одрицали су и једно и друго. Пред властима су се потпуно оправдали, али се нису могли оправдати пред Арифовим Арнаутима из села Десова.

Ђурђевдан иде, слави габровска црква, а то је уједно и слава целога села. Тога дана долази свештеник да одслужи службу Божју у цркви и народ је безмало сав у цркви. Тога дана чобане-чуваре стоке, замењују други из куће, да би и они тога дана могли доћи у цркву и помолити се Богу. Да ће тога дана сви сељаци из Габровника бити у цркви добро су знали њихови суседи Арнаути из села Десова, јер су раније, пре четничке акције, тога дана у масама долазили као гости у Габровник и враћали се у село са пуним торбама хлеба и меса, а ако су могли добити и понеки пар чарапа, то је био велики успех. Од почетка четничке акције, долазак ових нежељених гостију спречен је, јер нису знали шта их може задесити на путу кроз шуму, а ни у самоме селу. Тога Ђурђевдана 1907. године, Арнаути из Десова пошли су да свесно прославе једну крваву славу, рачунајући да ће све сељаке окупљене у цркви опколити, опљачкати и побити, а младе и девојке одвести у Десово и потурчити, као што су то раније много пута чинили.

Народна пословица вели: „Човек каже, а Бог располаже". Тако је било и овом приликом. Срби Габровчани, када су тога јутра пошли у цркву, понели су са собом и свих својих 30 пушака са муницијом, склонили их у близини цркве и поставили стражу. Кад су се тако осигурали, ушли су у цркву да се помоле Богу.

Из Десова је пошао цео фис убијеног Арифа и она друга два Арнаутина. Беше их се окупило више од стотину. Пошли су право у Габровник. Кад су дошли до близу села, где се шума завршава, сеоска стража приметила је нападаче и дигла узбуну. У цркви је остао само свештеник. Жене су полетеле у правцу села Мокрени да се склоне, да би сачувале своју част, а сељаци, дохвативши пушке распоредили су се у добар поредак и отворили ватру на Арнауте и изненадили их. Уместо да они изненаде сељаке и да их похватају у цркви, сељаци су изненадили њих, отворили ватру још док су били у гомили и унели међу њих панику. Борба је трајала до пред подне, а у међувремену дошла им је помоћ из села Мокрени, где је цела сеоска чета узела оружје и помагала својим суседима. И сеоска чета из села Ораховца пошла је у помоћ Габровнику.

На челу те чете био је познати првак српског народа тога краја и велики херој Пера Петковић, звани Ага Џунко. Овај назив добио је у солунском затвору, где је био због отварања илегалне српске школе у своме селу. Пера Петковић, са својом четом од 20 душа, дошао је у десни бок арнаутских нападача, и кад су отворили ватру на Арнауте, ови су били толико престрашени да су почели наглас кукати и један другог довикивати, и у паничном бекству, једни путем а други без пута, разбијених глава, вратили су се у своје село Десово, оставивши 15 мртвих у околини габровачке цркве.

Сутрадан дошли су прваци из Десова на мирење са сељацима из Габровника и тражили да однесу своје мртве у Десово и сахране их. То им је дозвољено.

Пре тога, дошла је турска војска да сазна каква је то била пуцњава у селу, а сељаци су им рекли да је једна велика група Десоваца - Арнаута повела борбу између себе и тако изгинула. То су признали и прваци из Десова, јер им ни образ не би поднео да признају да су их сељаци, та презрена раја, поубијали од реда као псе на ледини. Тако се Ђурђевдан 1907. год. завршио победом, не само оружане чете, већ и добро организованих сељака, што је био доказ једне добре и чврсте организације, где, по оној косовској, „Брат брата не хтеде издати".

БИТКА НА ПРАСНИЦИ И МАРКОВОМ КАМЕНУ

После борби од 1. маја (На Крстецу и Плетвару) вратио сам се у Азот и смислио да се осветим сељацима бугарског села Бистрице што су на Ђурђевдан, са четом Стефана Димитрова, пошли у борбу против мене и Руману (Шане-аги), прваку арнаутском из Оморана, што је и он, да би осветио свога зета који је са Арифом погинуо у Габровнику, подстрекао Арнауте из Десова да нападну на село Габровник.

Сваке године на дан Св. Кирила и Методија, 11. маја, одржава се у Велесу велики сајам, звани велешки панађур. То је један од највећих сајмова у централном делу Македоније, који се увек одржавао, док су многе друге вароши престале с тим сајмовима, односно панађурима. Обично 10. маја сви који желе да дођу на панађур, тога дана морају бити у Велесу, а неки и пре тога. Али они који могу да стигну десетог, не иду раније. Зато сам изишао изнад турског села Мелнице, које је бројало преко 300 турских домова, јер тим путем, преко Проснице, морали су проћи сељаци Бистричани. Поставио сам заседу на самом превоју, а једног свог доброг четника, неког Трајка Призренца, послао сам на место звано Марков камен, које се налази поред саме реке Бабуне, где води једини пут из Оморана на друм Прилеп-Велес. Тим путем морао је и Рушан са својим сељацима Арнаутима да прође. Сва три моја четника у заседи били су одлични стрелци, место су добро познавали, а место за заседу било је једно од најбољих и најсигурнијих.

Десило се нешто, међутим, о чему нисам знао, а нисам ни био извештен из Велеса. Бугари у Велесу, трговци и чорбаџије који су држали сву трговину и занатство у Велесу и који су једини у тој вароши имали велике користи од тога сајма, знајући да ја држим готово све прилазе Велесу у својим рукама и бојећи се да ћу вратити сав онај свет који иде на сајам у Велес, отишли су са Миланом Војницајлијевим на челу, као једна депутација од пет лица скопском валији и команданту корпуса, Махмут Шефкет-паши, и тражили да он нареди да 10. маја пешадија и сва коњица из Велеса, у којој је вароши био један коњички пук, као и сва посада растурена по разним селима, углавном српским, у срезу велешком, тога дана изиђу и патролирају на свим путевима који воде из Прилепа, Азота, Ђумуринкола и Клепе у Велес. О том распореду турске војске нисам ништа знао.

Пошто сам рано заузео прво Просницу и чекао Бистричане, не водећи ни мало рачуна о турском селу Мелници које је било непуна два километра испод мене, јер сам знао да ће и Мелничани тога дана ићи у Велес на сајам, био сам доста безбрижан и очекивао сам да чујем пуцње од оне заседе коју сам био послао да чека Рушана са његовим Арнаутима из Оморана. Одједанпут дође један од мојих стражара са истакнуте осматрачнице и саопшти ми да турска коњица излази из села Мелнице и иде у правцу Проснице. Коњици је било наложено да дође рано и заузме превој Просницу, јер пешадија не би могла стићи, пошто је растојање од Велеса до Проснице око 25 км, уз то је требало ићи узбрдо, што пешадија не би могла тако брзо постићи. После овог саопштења изишао сам и сам, осмотрио положаје које могу заузети и непријатеља који долази.

Брзо сам донео одлуку да се упустим у борбу са турском коњицом, иако сам имао времена и могућности да се неприметно повучем. Распоредио сам своју чету и дочекали смо турску коњицу на неких 100 метара испод нас, па смо онда на њих отворили такву паљбу да су први коњи који су пали закрчили пут, а други су почели бежати натраг заједно са коњаницима. Тако су се сви сабили у село Мелницу. На месту је остало десетак мртвих коња и толико мртвих и рањених људи. Рањеници су викали и запомагали за помоћ, али помоћи није било. После једног сата, пошто су оставили коње у селу, коњаници су пошли у пешачком строју са једно 50 Турака из Мелнице, право на нас. Ишли су опрезно. Кад су дошли на неколико стотина метара испред нас, настала је гужва. Војска је терала сељаке напред, зато што они добро познају место, иако су турски официри, а и сами војници исто тако добро видели наше позиције које су све биле у самом камену, а они су морали проћи један простор од око 500 метара, можда и више, потпуно чист где није било никаква заклона ни за кога.

Сељаци, знајући каква их убиствена ватра чека, нису хтели напред. У том њиховом ценкању, које је изазвало читаву гужву, поново смо отпочели да пуцамо на Турке и опет смо их растурили и најурили у село. Четири пута тога дана Турци су покушавали да се приближе нашим позицијама - увек у друштву наоружаних сељака Турака, али нису успели. Сваки покушај био је по њих крваво одбијен, али и ми смо били гладни, уморни и жедни, јер су извори са водом били испод нас, према селу Мелници, а ми нисмо хтели да будемо мета Турцима. Само једанпут у току тога дана, кад су Турци били сабијени у село, један од мојих четника отишао је на извор и напунио чутурице водом, и то нам је морало бити доста за цео дан.

Пред саму ноћ, војска и сељаци покушали су последњи јуриш на нас. Био сам свестан да не мисле озбиљно да дођу до наших позиција кад то у току целога дана нису могли, те смо их још снажније дочекали паљбом из пушака и онако, као у знак неког празника, бацили смо им две бомбе, колико да се пуцњава чује што даље, јер смо знали да бомбе не могу доћи до њих, па, према томе, не могу им ништа наудити.

У току борбе моји четници непрестано су викали: „Држ' се бре, Суљо!" и тако су то понављали непрекидно, означавајући тим именом Турке уопште, не мислећи ни на кога лично. Кад смо одбили последњи јуриш, напустили смо своје положаје и планину, упутили се у село Нежилово, камо смо стигли доцкан у ноћ, ту вечерали, а по вечери изишли у шуму да се одморимо.

У Нежилову сам дознао да је бугарски војвода Стеван Димитров изишао из Бистрице и са шест својих људи дошао у једну воденицу села Капинова, убио воденичара, а затим изишао горе на Даутицу, вис на

Бабуни, и венцем званим Ковчег, изнад самог извора реке Бабуне прошао и отишао даље у правцу села Јаболчишта, или влашког насеља Шипочан, где су била бачила и готово цело друштво сточара Влаха који су сачињавали дружину чије су овце биле на бачилу. Били су то већином моји пријатељи, мада се сваке године то друштво унеколико мења.

Решио сам се да идем у потеру за Стеваном, јер сам знао засигурно да Стеван није смео да се јави на арнаутском бачилу званом Алиагица, где је господар планине Травњака и самог бачила била чувена породица Гафури или, како их је народ звао, Гафуровци, који су на бачилу имали више од 2.000 оваца и задавали страх и трепет свим сточарима - Арнаутима и хришћанима, а своје овце напасали око саме џамије у селу Г. Јаболчишту, такође чисто арнаутском селу.

Према томе, Стеван Димитров, бугарски војвода, могао се задржати само на влашком бачилу, на Шипочану, и ти Власи знали су сигурно у ком је правцу отишао. Али је било јасно да је прво морао отићи у село Дреново, а после некамо даље, или у сам Велес, али се можда задржао и у самом Дренову, где село слави Спасовдан, а Бугари су врло осетљиви на те сеоске славе и не пропуштају ни једну, а да на њима не учествују. То им је била једина прилика кад могу видети људе и из других села, пошто им је кретање било отежано због нашег сталног гоњења, које смо чинили увек кад смо сазнали где се налазе, а они су увек својим главама плаћали. Народ је унапред знао да ће у сваком сукобу са нама Бугари бити разбијени.

За овај поход требало је више људи него што је моја чета, и зато сам позвао Јована Бабунског да дође у Нежилово и да поведе са собом сеоске чете, или бар један део тих чета из села Богомиле, где је сеоски војвода био Петко Станковић, родом из истог села. Он је четовао још са Мицком Крстићем и, као рањен, ухваћен и осуђен на пет година робије, коју је издржао нешто у Цариграду, а остатак у Синопи, турској тврђави на Црном мору. Био је храбар, а и разборит тако да сам га могао са поуздањем наместити на неку позицију, сигуран да ће свој задатак извршити. Тражио сам од Бабунског да ми неизоставно доведе теовску чету, којој је војвода био Коста Д. Катранџија, родом из села Теова, ненадмашни јунак и, поред војводе Михаила Јосифовића, најхрабрији човек кога сам у четовању уопште познавао. Требало је да са њим дође и његов помоћник Матеља Васић, исто тако храбар човек, уз то још и веома паметан. Он је једини могао да задржава наглост Косте Д. Катранџије.

Пошто сам очекивао Бабунског с овим сеоским четама, остао сам да направим план за цео овај подухват од великога замаха, а и великог значаја. Да се дође само до Шипочана треба проћи кроз шуму и атаре два арнаутска села - Горњег и Доњег Јаболчишта, чувати се добро да

нас не примете и да се не сукобимо са Гафуровцима, који су нам у путу за Шипочан били стално на левом боку, а који су на самом бачилу располагали са 40 маузерових пушака, а бачило им је било тако утврђено пушкарницама да су једном приликом разбили два батаљона (табора) турске војске која је дошла да врши неки претрес, јер су Гафуровци пљачкали и убијали на све стране. И никога се нису бојали, баш као оно Махмуд и Зећир Бичак у Черменици.

Моји четници који су били послати у заседу на Марков камен да дочекају Рушана из Оморана, били су исто тако зле среће као и ја на Просници. Место да дочекају само Рушана и оморске Арнауте, с којима би они брзо завршили, на њихово велико изненађење, с овим Арнаутима је ишао један конвој турске војске у јачини од 25 војника. Место заседе било је врло згодно, али није било добро прегледно у правцу ка селу Оморану, јер је цео тај пут био обрастао високим трњем и обавијен дивљом лозом, која се у томе крају зове „повит" (павит). Тек на 200 метара била је чистина, али то је већ било доцкан да би се људи из заседе могли повући неопажено. Трајко Призренац решио је да дочека Турке. И, пошто није познавао Рушана, оставио је Николи Мартиновићу, родом из Оморана, да гађа у Рушана, а Трајко и онај трећи да гађају у војску. Тако је и било. Никола је гађао у Рушана, али је метак из брзометке ударио у реденик пун фишека које је Рушан носио око себе, и изломљени његови фишеци зарили су се у његову десну слабину, а он се само стропоштао с коња.

Готово пун сат ова три храбра четника водили су борбу против војника и Арнаута којих је, било око 40 на броју. На пуцњаву, неколико сељака из села Поменова дотрчали су с оружјем у руци, а с једне друге позиције, мало удаљеније од пута, отворили ватру на Турке. Четници су тај тренутак искористили, напустили свој положај и полако се довукли до сељака. И тако удружени завршили су борбу на тај начин што су успели да се повуку, али и оморански Турци нису тога дана отишли на велешки сајам. Рушана су одвели кући у Оморане, тамо га превили и кроз 15-20 дана је био здрав.

„СРПСКА МИ ТРУБА ЗАТРУБИ В ТОВА СЕЛО ДРЕНОВО..."

За моје наступање на Дреново имао сам и један крупан разлог који је произилазио из дужности. На сам дан Ускрса те 1907. године, уз разне друге поклоне, добио сам и писмо од пријатеља Митра Шешлије, управитеља српских школа у Велесу, а самим тим управитеља свих српских школа у велешком срезу. Шешлија ме је известио да је наш револуционарни одбор у Скопљу, коме је присуствовао и наш генерални конзул Балугџић, тражио од мене да као велешки војвода по сваку цену и што

пре дођем на Вардар, како би се успоставила веза између нас, на десној обали Вардара, и српског села Рудника, на левој обали.

Добивши ову поруку, те исте ноћи кад сам издржао ону велику борбу са Турцима и Бугарима, одмах сам био начисто да се таква веза може успоставити једино ако се узме село Дреново, а за тај подухват, као што сам и напред изложио, постојале су тешкоће. Била су на путу два чисто арнаутска села, Горње и Доње Јаболчиште, а лево од нас, опет арнаутско село Дејковац, а у позадини страшни Гафуровци о чијој се снази толико говорило, као о некој великој сили. Разуме се да се у томе и претеривало, што сам доцније и утврдио. Сад сам имао два разлога да наступим у томе правцу: вероватноћа да је тамо отишао бугарски војвода Стеван Димитров „Вардарски", па да, само ако га негде стигнем, с њим пречистим рачуне и казним га што је у немоћном бесу убио једног Србина, воденичара који је био ненаоружан и није му ништа сметао; други разлог је био чисто политички - да уђемо у село Дреново и да велешким Бугарима задамо ударац маљем по глави.

Овим Арнаутима Гафуровцима служили су као залеђе многобројна турска и арнаутска села од Јакубице и Лисца, све до Скопља и Зеленикова. Одлучио сам ипак да пођем овим путем, јер сам на планини Лисцу, на његовој падини Шипочану, имао одличне пријатеље Влахе, који су тамо имали своје овце и бачије.

Да бисмо се прерушили, поручио сам из Кичева 40 пари белог арнаутског одела и 40 арнаутских капа. О походу нисам говорио ником ништа. То ми је, после битке на Челопеку, био принцип - да никоме не кажем куда ћемо ићи и којим правцем. После свих припрема за поход и позива војводе и друга, војводе Бабунског, одредио сам састанак у нежиловској планини. Очекујући долазак Бабунског, послао сам два поуздана човека из села Нежилова у арнаутско село Горње Јаболчиште да ми на бесу позову првака тога села, старог Дурмиш-агу.

Ови Арнаути живели су већином у планини бавећи се дрводељством, а своје прерађевине носили су у Прилеп. Њихов рад и живот зависили су од моје добре воље, тј. ако хоћу да их пустим да мирно пролазе у Прилеп где су једино могли уновчити или за жито променити лопате, виле, лествице и све остале дрвенарије које су се у плодородном прилепском пољу увек могле продати, јер су потребне тамошњим сељацима.

Мудри Друмиш-ага, знајући све то, одмах је прихватио бесу и дошао к мени у планину на састанак. Примио сам га најљубазније и частио најскупљим цигаретама, који ми је скопски одбор послао за ускршње празнике. Дурмиш-аги сам рекао да од њега тражим да иде у своје село и сазове сељаке и објасни им да треба да ми буду пријатељи. То пријатељство огледаће се у томе што, ако нас где виде, ником ништа не казују. Неки пут, кад смо у нужди, да нам даду хлеба који ћемо добро

платити (напоменуо сам да ћу га платити, зато што су га и они куповали). Ако нас баш натера невоља да кроз село прођемо, нека се праве као да нас нису видели. За те њихове услуге ја им јемчим слободан рад у њиховој, а и у нежиловској планини - што је за њих много значило - и слободан пут до Прилепа и натраг, дању и ноћу, кад им је воља. Ако на то не пристану, дао сам реч да ћу у року од месец дана пола његових сељака поубијати, а други ће се од глади раселити за следећих 15 дана. Дурмиш-ага је све ово добро схватио. Отишао је у село да пренесе поруку сељацима и да он лично опет донесе одговор.

После два дана Дурмиш ми се вратио као пријатељ. Његови сељаци послали су ми две оке скопског дувана, хлеба и поздрав да смо од данас пријатељи. Од мене су тражили само још једно: да ја заплашим за њих страшне Гафуровце, да са својом стоком не улазе у њихов атар. И то сам им обећао. Тако сам за намеравани поход на Вардар створио једну, колико-толико, пријатељску основу.

У то је стигао и Јован Бабунски и довео са собом најбоље сељаке из Богомиле и Теова, а узели смо и неколико из Нежилова - тако да нас је свега било око 40 душа. У суботу пред Спасовдан 1907. год. чета је била спремна. Тога дана после подне, старим средњовековним путем који води из Прилепа у Скопље, преко планине чета је ишла у Лисац. У смирај сунца били смо на бачилу на Шипочану. Пошто смо ту вечерали, један од Влаха сточара, по имену Ђорђе, позове ме на страну и саопшти ми да је пре четири дана Стеван Вардарски, бугарски војвода, овуда прошао са још пет другова и да је отишао у село Дреново, где се сигурно и сада налази.

Ово саопштење значило је да улазак у село Дреново повлачи борбу. О томе да у Дренову има бугарска чета те ноћи нисам говорио никоме, па ни самом Бабунском. Сутрадан, у недељу, пошли смо рано падинама Лисца. С десне страни имали смо арнаутска села Горње и Доње Јаболчиште, лево од нас арнаутско село Дејковац, иза нас опасне Арнауте Гафуровце, испред нас село Дреново са бугарском четом, а близу до њега турско село Горње Врановце које је имало преко 500 кућа.

На падинама Лисца задржали смо се до пред подне. Ту саопштим Бабунском да је Стеван Димитров у Дренову са још пет другова - колико је Власима било познато, а пошто и сеоска чета броји најмање 30 душа, то смо према себи имали сигурно 36 душа, а нас је било свега 40. И да није било опасности од многих турских и арнаутских села, турска војска и жандармерија коју предводе аустријски официри (јер је скопски вилајет био дат Аустро-Угарској да она са својим официрима изводи реформу турске жандармерије, а то је по Миротетском уговору за реформе у европској Турској), довољна је била и сама чета Стеванова са мешта-

нима да брани и одбрани Дреново. Иако смо били свесни свега тога, нисмо ни помишљали да се враћамо назад.

Наш циљ је био Вардар. И ишли смо на Дреново. Знајући из сталних борби које смо за последње две године водили са Бугарима да се увече села боље чувају, Бабунски и ја решисмо да Дреново нападнемо дању. Прво, ни Стевану ни сељацима не пада на памет да српске чете могу доћи у Дреново, јер то је онда представљало једну немогућност. Друго, кад нас буду приметили мислиће да смо Арнаути и да идемо из Дејковца или у Врановце или у Јаболчиште и тако ћемо ући у Дреново без борбе. Кад већ уђемо у село, свака нам је кућа заклон (истина и непријатељ). Око подне почнемо силазити ка селу. У једном потоку ухватимо два сељака из Дренова који су ишли у планину да праве ћумур.

После кратког комитског испитивања ови сељаци нам рекоше да се Стеван Димитров заиста налази у селу и рекоше нам чак и кућу у којој је био тог јутра, али су знали да ће се у току дана преместити у другу кућу, само не знају у коју. Ове сељаке поведосмо са собом.

Кад смо дошли близу села направисмо редослед: шест четника одвојимо од чете и упутимо их под командом Драгише Стојадиновића, ондашњег студента права. Имали су задатак да неприметно заузму један јак положај, једну стену на реци Тополци и одатле да мотре на путеве Јаболчишта-Дреново, Велес-Дреново и да пазе да Стеван не умакне из Дренова. Јован Бабунски имао је задатак да са шест четника, потоком који пролази кроз село, сиђе у Дреново и ухвати везу са Драгишом са западне стране села, а ја сам имао да са 28 другова обухватим село са истока, севера и југа. Чета Бабунскога силазила је неопажено кроз поток, а пре њега прешао је Драгиша са својим одељењем и неопажено заузео положај. Ја сам са својом четом наступао једним брисаним простором и сељаци су нас добро видели, али, пошто смо сви на себи имали арнаутско одело, мислили су да смо Арнаути и сваки је похитао да сакрије своју пушку. Тако смо, без борбе, успели да опколимо цело село. Тек пред селом казао сам четницима да је у Дренову Стеван Димитров, и да кога год сељака ухвате, питају где је Стеван. Тако је радио и Бабунски.

Чим је патрола ушла у село, један његов четник, Драги, родом из Голупца из Србије, наиђе на неку децу у потоку и каже да је он Стеванов четник, али да се одвојио пре подне од Стевана и сада не може да погоди кућу, већ моли децу да га одведу у кућу. Деца му покажу једну кућу у близини, у којој је Стеван био, и Драги одједном избаци први метак на врата. На то Бугари одговоре пуцњавом из куће. И тако поче борба у селу Дренову.

Чим је отпочело пуцање, одмах сам отрчао тамо где је пуцњава. Бугари су били у једној, сламом покривеној, кући и бранили се изнутра.

Ту је било неколико кућа приљубљених једна уз другу. Наредим да се бацају бомбе у кућу. Али како су врата била затворена, и кроз мале отворе који су замењивали прозоре видим грлиће од бугарских манлихерки, изаберем двојицу најхрабријих и наредим да се попну на кућу и баце бомбе кроз оџак. Коста Катранџија, сеоски војвода из Теова (његову су породицу од 17 душа побили Бугари у Теову 1915. год., и нико жив од његове породице није остао), попео се на кров и бацио две бомбе кроз оџак. Једна се распрсла уз страшан тресак, а друга, која је прва бачена, није експлодирала. Бугари још бешње почеше одговарати пуцњавом из куће. Тада запалимо куће.

Бугари се од куће до куће, пребаце у кућу до самог потока, где је био Бабунски са шест четника. Бугари су ушли у подрум и поче борба између Бабунског и Бугара. Док су ови пуцали из подрума, а Бабунски није могао ништа озбиљно урадити јер су прозори на подруму били доста високи, цео ред кућа, па и она у којој су били Бугари, горео је страшном брзином, обавијајући густим димом цело село, нас нападаче и сељаке који нису смели да се појаве и не знајући да се овде бију српске чете са Бугарима, већ су још увек мислили да смо турска војска преобучена у арнаутско одело.

Кровови кућа падали су са страшним треском, један за другим. Пушке умукоше... Последњи паде кров на кући у којој је био Стеван Димитров са својом четом. Ватра са густим димом избијала је из подрума у коме су до мало пре били бугарски четници и поред кише куршума просипали бујицу псовки и претњи. Сунце се увелико клонило западу. Само још снежни врх планине Солунице сијао је као у растопљеном злату у последњим зрацима мајског сунца. Јара од изгорелих кућа бивала је све слабија, и ја дођем до Бабунског да видим шта је. У том времену два моја четника запале једну нову кућу, покривену ћерамидом, која не беше још споља облепљена, али је била сграђена сва од камена. Изгрдио сам нимало бираним речима четнике који су без мога наређења запалили кућу и тиме направили непотребну штету неком сељаку.

Бабунски ми рече да је Стеван са целом четом изгорео. И када су последње греде пале у подрум, да је он кроз прозоре, иза којих више није било никога, бацио још једну бомбу унутра и са својим четницима испалио у подрум више од 100 метака. Из подрума више нико није одговарао. Према томе дало се закључити да су браниоци изгинули. Борба је трајала више од пет часова. Ноћ је била на прагу и морали смо се повлачити. Знали смо да сваког тренутка турска војска може стићи, и кад већ немамо губитака, не треба више чекати, већ да се повучемо.

Издао сам наређење да се чета прикупи. Нова кућа, која је била последња запаљена, горела је свом силином и осветљавала, почађале од дима, четнике и разбарушене, преплашене сељаке које су четници

успели да похватају. Чета је већ била спремна за полазак. Давао сам последња упутства сељацима како ће се изговарати пред турским властима, кад онај исти четник Драги који беше дознао од деце у којој се кући Стеван налази, избаци један метак у нову кућу која је горела. На наше изненађење, из куће која беше у пламену зачу се плотун и бугарска псовка. Шта је било?

За време док су гореле прве куће и док је густ дим обавијао ове, Бугари су побегли из куће која им је горела над главом и склонили се у нову кућу, направљену од камена и ћерамидом покривену, која је била сасвим близу. Ту су били потпуно безбедни и да нису на наш пуцањ одговорили плотуном, остали би незапажени и ми бисмо отишли у уверењу да су сви изгинули. Њихов плотун и псовка доказаше да сем неколико сељачких кућа које смо запалили ништа друго нисмо учинили, те отпочесмо борбу наново. Опколисмо кућу у којој бејаху Бугари и почесмо пуцати. Наш успех био је поново осигуран, али само зато што је већ била запаљена кућа у коју се Стеван склонио, а за ту паљевину био сам спреман да најстроже казним два моја четника.

Ноћ се бејаше увелико спустила. Од ватре блистаху сва околна брда. Бугари се брањаху јуначки и очајно. А греде у пламену, једна за другом почеше падати на главе бранилаца. Видимо како на њима гори одело. Двојица од њих изађоше из куће на северна врата и предадоше се живи Бабунском. Двојица изиђоше на јужна врата, да се предаду мени, али не стигоше. Једног уби сам Стеван Димитров из револвера, а другога убише моји четници. У том тренутку, у једном скоку, истрчаше Стеван и његов последњи друг из куће у двориште, у једну јаму у којој је прављено блато за кућу. Јама је била доста широка за њих обојицу и тама толико дубока да се из ње згодно бране. После неколико тренутака паде мртав Стеванов друг и остаде само још Стеван. Једним метком, мислим баш из моје брзометке, пресечен је живот и последњем борцу за Дреново. Тај последњи борац био је Стеван Димитров. Његову мртву главу узесмо са собом, поведосмо и два заробљеника, а једног нашег рањеника, Дончу, мога четника, родом из Ораов Дола велешког, натоварисмо на магаре.

Била је поноћ. Да се враћамо преко планине Лисца, одакле смо дошли, било је немогућно. Били смо уморни и било је доцкан. Више од шест часова треба ићи до Шипочана. Нисмо знали шта нас тамо чека. Да чекамо близу Дренова, знали смо да ће војска доћи у потеру. Остало нам је једино да се вратимо ка Нежилову, најбољим и најкраћим путем, уз реку Тополку, кроз арнаутска села Горње и Доње Јаболчиште. Изабрасмо овај пут и пођосмо. У свитање пролазили смо кроз Доње Јаболчиште, а био је потпун дан кад смо ишли кроз Горње Јаболчиште. Дурмиш-ага и његови сељаци правили су се као да нас не виде. Чим смо

изишли више села и дохватили се прве шуме, по првом сељаку на кога смо наишли поручисмо да нам донесу хлеба. Још када сам издао наређење да се кроз арнаутско Јаболчиште враћамо Нежилову, казао сам четницима да иду за мном слободно, јер сам са Арнаутима удесио да нас не дирају. И четници су ишли за мном потпуно безбрижно, док је Бабунски био у заштитници водећи рачуна да нас турска војска не би стигла и напала у кањону Тополке.

Идући кроз Јаболчиште, које је имало преко 150 пушака, ипак сам се бојао. Довољно је било да нам поставе само једну заседу у уској долини, и ми, победници, али уморни, гладни, већ три ноћи неиспавани, били би смо брзо у загрљају смрти. Своју бојазан и сумњу задржао сам само за себе. Овом приликом мој страх био је неоправдан. Арнаути са Дурмиш-агом одржали су бесу као да су се баш те године доселили однекуд из Дренице, као да нису били већ читав век измешани са онима код којих беса одавно није део народног обичаја.

Док смо се ми у сеоском гробљу у дебелом хладу одмарали, најстарији син Дурмиш-агин, Хусеин, донесе нам хлеба и први нам честита победу. Неки четници после ручка, док сам ја разговарао са Арнаутима, а Бабунски спавао, наслоњен главом на један сноп буковог младог грања, одвојише се у страну, и док сам ја полако говорио са Дурмишом, из младих грла у хору који је предводио Анђелко Станковић, четник из Ћевђелије, заори се дотле нечувена песма:

„Српска ми труба затруби
В това село Дреново!...”

Обадва затвореника морали смо стрељати. Учествовали су у убиству онога воденичара из Капинова и зато су морали платити главом.

Пут ка Вардару био је отворен, јер од Дренова до Вардара није било ни 20 км према утоку Пчиње у Вардар, а на путу смо имали само једно село - Хрлевце, које је читаво као посед припадало Џеладин-бегу из Велеса, који ми је и раније поручивао да у то село могу доћи кад год хоћу, само да јавим њему и он ће све припремити.

На овај предлог никада на бих пристао јер сам добро знао да Џеладин-бег треба са српском четом да плаши сељаке да му што боље и јевтиније раде. Хтео сам да Џеладин-бега упрегнем у српска кола, а не да се ја упрегнем у његова. Међутим, овај правац на Вардару био је идеалан, јер нити сам желео, нити хтео, да српске чете убудуће долазе са српске границе до Вардара на утоку Пчиње у исту реку, да ту прелазе Вардар, где пролази железничка пруга Скопље-Солун, која је увек била добро чувана од редовне турске војске. Нисам хтео да наше чете буду преполовљене док прећу Вардар, нити да за сваку пушку, док дође до нас, дамо по неколико глава. Кад сам већ имао оба Јаболчишта као пријатеље и такорећи у својим рукама, хтео сам директан пут у Скопље

преко Алиагице и Маркове чесме, одакле је Скопље било удаљено свега шест-седам сати.

На томе плану почео сам радити. Пре свега, Јаболчиштани су били веома задовољни новом ситуацијом по њих. Петком су ишли у Прилеп, носили своје израђевине и тамо их суботом продавали. Истог дана враћали су се у Богомилу где су куповали за себе кукуруз, пасуљ и помало пиринча, и носили својим кућама. Ишли су и дању и ноћу, по својој вољи, а ја сам наредио свима сељацима да их с поштовањем пресрећу, што је безусловно и урађено.

Бугари ову погибију нису могли схватити, а која је за њих била као гром из ведра неба, јер нису веровали да Срби могу доћи и у Дреново, опкољено турским и арнаутским селима. Од турске власти никакве помоћи више нису могли тражити, јер су сва српска села у Азоту била пуна турске војске и више нису имали где да је сместе, а, као што се показало, то им ништа није помогло, јер смо их гонили у Вардар. Зато су се обраћали директно Бугарској. Како су представили ту ствар у Софији, и како је Софија ту ствар озбиљно примила, види се из овога.

У Бугарској нису могли одмах да саставе комитске чете, јер четницима бугарским, који су се налазили у Бугарској, тресле су се кости од страха, при помисли да се морају сукобити са Србима у Македонији, зато је бугарска влада учинила један други посао. Позвала је капетана Михаила Чакова, који је био командир једне чете у пуку или батаљону, који је служио у гарнизону у вароши Лупници. Њему је стављено у дужност да изабере 150 најбољих војника из целог батаљона, који су вољни да пређу у Турску. Њима није речено камо ће ићи, ни шта ће тамо радити. То је знао само Михаил Чаков, а војници су мислили да треба да поседну неко место које ће сутра вероватно припасти Бугарској. Бугарска је обавестила турску и српску владу да је један батаљон редовне бугарске војске пребегао у Турску, јер су то већином били људи из Македоније, али рођени у Бугарској, и зато моле суседне државе, ако се они негде појаве, да их разоружају и врате у Бугарску.

Чета Михаила Чакова усиљеним маршем, преко кратовског и штипског среза, сишла је на Вардар и прешла га код села Ногајеваца.

Село Ногајевци постало је на оном месту где је у III веку био табор татарског хана Ногаја, против кога је краљ Милутин ратовао. Од тога времена, томе месту, а доцније селу, остало је име Ногајевци.

Прешавши Вардар, Чакова су дочекали Каме (Каменко) из Двориштa, срез велешки - село се налази испод саме планине Клепа, и Вељко Попадинец, бугарски војвода, родом из села Попадије, срез велешки - село где је био велики рудник графита и графитних плоча, који су експлоатисали Италијани, а прерађевине махом слали у Солун, где су најбоље куће покриване овим графитним покривачем. У том селу била је стална

посада турске војске која је штитила рад у руднику. И то је био једини разлог, али зато врло озбиљан, што нисам ушао у Попадију и освојио је, јер сам не само у томе селу, већ и у околним као што су Крајинце и друга, имао поузданих пријатеља који су ми преко Велеса, а неки преко Владиловца, слали извештаје о кретању ове две чете, које су с врха планине Клепе силазиле на Вардар, па доле до Вардара, на једном простору који у дубину није прелазио више од 12 км и око 20 км у ширину.

Туда су провели Михаила Чакова с његовом четом и преко Јасенове главе довели у шуму испод села Никодина. Пошто су се два-три дана одморили, ове чете ударе на село Никодин, убију неколико сељака и запале десетак кућа. Сељаци из Ракље и из Владиловца јављали су нам да је ово бугарска војска, да су сви наоружани револверима и дугим манлихеркама, којима је наоружана и бугарска војска; сви су носили бугарске војничке чакшире и цокуле, а само су им блузе биле измењене. И нису крили да су дошли да разбију српске чете, да униште и запале српска села. У Никодинској реци вршили су егзерцир, и то сваког дана.

Кад смо ово сазнали, Глигор позове све наше чете да дођу у Никодин, где је био одређен 1. јул 1907. год., као дан кад се имамо сукобити са Бугарима и уништити их. Све су наше чете још 29. јуна биле на окупу у Никодинској планини. Чекали су на мене. Имао сам да дођем у село Извор, одатле ноћу да пређем у Смиловце и 30. ујутру да будем у Никодинској планини, а 1. јула требало је да отпочне битка. Ја сам 29. јуна стигао до села Извора, али нисам улазио у село, већ сам био у шумарку изнад села, где смо имали извор хладне воде.

Још раније сам поручио Али-бегу Алипашићу да дође из Велеса на своје имање у Извор, да се са њим састанем и разговарим о пословима које је он требао да ми позавршава код турских власти у Велесу. Али-бег је у то време био чиновник дуванске режије у Велесу, а пре тога био је председник велешке општине, веома угледна личност у свим круговима у Велесу и у правом смислу речи господин човек, чији је отац некада био паша у Лесковцу (у Србији) и који је имао село Печењевци код Лесковца као својину, и имање му Србија још није платила, иако је било процењено.

Зашто ми је био потребан Али-бег? Да свако село које изјави турским властима да напушта егзархију и име „бугар милет" и да прилази нама Србима, чије име није било званично признато од Турске, а нашом црквом, осим у Скопљу и Призрену, управљали су грчки митрополити. Требало је да власт тај прелаз толерише, да Турци наше свештенике Србе на протест бугарских митрополита не прогоне и да нам дозволе цркве по свим селима на која су Бугари претендовали на основу берата, које су њихови митрополити добивали лично од султана. Овај посао - врло

заплетен и тежак, који би, да није на време решаван и онако како смо ми хтели, био би велика сметња нашој акцији, чији би значај био више него упола мањи.

СЛУЧАЈ КОД СЕЛА ИЗВОРА И ПОГИБИЈА МИХАИЛА ЧАКОВА

Знајући за велику борбу која нам предстоји код села Никодина са Бугарима, звао сам Али-бега да дође у Извор, да све утаначимо, јер кад се иде у борбу, можеш да убијеш, али можеш бити и убијен.

Одмах после ручка 29. јуна, на сам Петровдан, Али-бег је дошао к мени изнад самог села Извора, и ту смо пријатељски разговарали и о свему се споразумели. Овде морам напоменути да је Али-бег био веома културан човек, свршио је пуну гимназију и завршио правне науке у Галата Сарају, у Цариграду.

Још док смо он и ја били у разговору, одједанпут дође један од мојих стражара и поднесе извештај. На Долгом раду (коса по којој иде друм Велес-Прилеп, и који се пут на читавих 25 км могао добро видети са моје осматрачнице), види се облак прашине и једва се распознају предњи делови турске коњице која је у великом касу ишла из Велеса право ка Извору. Нисам знао камо је пошла ова коњица, а то ми није могао објаснити ни Али-бег, али је једно било сигурно - да долази у Извор. А није било невероватно да је неко знао да ћемо тога дана ми бити ту, јер смо дошли из Старог Града и ишли друмом поред саме жандармеријске станице, па не би било никакво чудо и да смо примећени. Замолио сам Али-бега да што брже сиђе у село да претекне долазак коњице, и ако официри буду одсели у Извору да их прими у своју кулу и да их до ноћи задржи од сваке акције. Али-бег је то учинио. Поручио сам да ми сељаци спреме вечеру и да бих доказао да се не бојим турске војске, кажем им да ћу вечерати у селу. Тако је и било. Али за време вечере дође курир из села Смиловца и саопшти ми да је пут од Смиловца до Никодина поседнут турском војском и да су многобројне патроле између Извора и Смиловца. Наша организација у Смиловцу сматра да тим путем чета те ноћи не може проћи, а да се не сукоби с Турцима.

Кад сам сазнао ово, није ми ништа друго преостало већ да изиђем из Извора и кренем уз планину Рујан на чијој је западној страни једна мала шума, а у средини чесма. Мислио сам да преданим код те чесме и тога дана сазнам о кретању Турака, да исте вечери пређем код Степанаца друм Прилеп-Велес, обиђем Смиловце и једном косом планине Бабуне, за коју сам знао да је не могу Турци посести, јер ту није било никаква пута, стигнем опет на време за битку од 1. јула.

Полако смо ишли уз Рујан. Пут је био стрм, а петровска врућина ни у пола ноћи није попустила. Једва после пола ноћи попнемо се уз Рујан,

а отуда се спустимо у ону храстову шуму, која није била ни један хектар по простору, и седнемо ту код чесме. Сви четници заспаше одједном као заклани. Онај коме је био ред за стражу није могао да се пробуди. И онда преко реда наредим Димитрију из Секирца, једном храбром и трезвеном четнику, да узме Драгог, који нам је већ познат, и да с њим оде на једно место одакле се може чувати пут који из Мартовца води у Поменово и Степанце, и пут од врха Рујна па до чесме, код које смо ми лежали. Узео сам на себе да код чете останем као пожарни, јер су сви други спавали. Ово и овакво спавање није било уобичајено у мојој чети. Али сада нисам могао ништа даље да учиним. Седео сам до чесме. И тек у праскозорје зачујем пуцањ из пушке, а затим читав плотун. И у том часу видим где мој четник Димитрије трчи држећи пушку у руци, а другом се држи за груди.

Рече ми: „Турска војска као плева надире од реке Бабуне овамо. Ја сам пуцао, али и ја сам рањен у груди".

Брзо сам пробудио целу чету с намером да заузмем рујански вис и да ту дочекам Турке. Али кад сам изишао из шуме, видео сам да је вис, на целој дужини - око један километар заузела турска војска, чији су војници у праскозорје, на оном камењу, изгледали као дивови. Брзо сам донео одлуку. Наредио сам Петру Станковићу, сеоском војводи из Богомиле, да још пре сванућа узме целу чету и једним потоком доведе до поменовске цркве, а одатле другим потоком између села Поменова и Степанца изађе на степанску планину и, ако будем жив, да ме ту чекају. А ја, да бих спасао чету, односно њену главнину, останем на месту изван шуме и камењара само са три четника, и примим борбу са турском војском.

Већ је било видно, дан је освојио. Турци су пуцали са свих страна. Како смо ми били испод њих, слали су нам куршуме као ројеве пчела. Један четник леже ту поред мене и ја сам мислио да је мртав. Почео сам да се повлачим у један поток. Код потока паде ми и други четник. Поток, у коме није било ни капи воде, био је опкољен војском са свих страна. Десно од мене били су сељаци, жетеоци из села Поменова и док су успели да легну на земљу, тројица су пали.

Преда мном је била смрт. Али сам у својој торби носио пошту, тј. сва писма која сам добио од Главног одбора из Скопља и пропратно од Митра Шешлије, управника српских школа из Велеса, као и новац - 400 наполеона у две запечаћене кесе, јер је преко мене слат сав новац за издржавање чете. Бацио сам прво кесу с новцем међу жетеоце који су лежали у њиви, затим сам бацио торбу са архивом, а онда сам скинуо с капе двоглавог белог орла, кога сам носио увек на капи, па и њега бацио.

Сад сам био спреман за борбу у којој ћу сигурно погинути. И пођем само са једним још заосталим четником кроз јаругу, која ми је у почетку била дубока до рамена, а што сам даље ишао, све је била плића. Кад сам дошао на место где шпалир турске војске није био даље од мене сваки ред, него три метра, и где није било више изгледа да се остане жив, викнем страховитим гласом, који је више личио на лавовску рику него на људски глас:

„Аскер атма!", што значи на турском: „Војници, не пуцајте!"

И у том моменту, као неком мађијском силом, турска војска обеси пушке, тј. окрену пушке ка земљи, а ја сам ишао кроз тај шпалир поздрављајући турску војску и лево и десно, док је мој једини четник, Јованче Шареншапка, ишао са мном и само што ме није згазио ногама. Док сам био на измаку овога шпалира, кад видим са десне стране јури овамо ка потоку једна друга група турске војске. Пожурио сам мало напред, прошао шпалир и почео, стојећи, да пуцам на војнике који су долазили поново да ми препрече пут.

Био сам потпуно хладан и присебан и знао сам шта треба да радим. Зато сам гађао прецизно, а војници нису били удаљени од мене више од 20 метара. Пошто су војници пали, не знам да ли мртви или само рањени, ови други одмах се врате натраг једно 50 метара и стану иза једне, од тврдог материјала, озидане плевне. Тако мој друг и ја дођемо већ на крај потока, кад се осу киша куршума на нас. Мој друг рече да легнемо ту где смо се затекли, где смо још могли главе да заклонимо, али ја сам га позвао да иде за мном, па да изиђемо на један брежуљак изнад нас, ако не погинемо пре но што изиђемо на врх брежуљка, одавде ћемо се лакше моћи бранити. Тако смо под кишом куршума који су падали и заривали се у земљу дигли такву прашину да смо стварно били невидљиви да би нас нападачи могли прецизно гађати. Зачудо, војници су пуцали са места на коме су били, али нису трчали за нама. Кад смо изишли на вис, имали смо само да се сјуримо наниже и да уђемо у село Поменово, у коме су све куће биле зидане од камена, па смо ту могли некако да се бранимо, а имали смо времена да стигнемо до села, јер су Турци били већ далеко иза нас. Да бисмо их још мало задржали, избацили смо одатле са виса на њих још по један оквир метака, а онда се упутимо селу.

Био сам уморан и жедан, а нисам ни могао, ни хтео да трчим. Али мој четник Јованче искористио је послушност својих ногу, истрчао испред мене и изгубио се у селу.

Ушао сам у једну кућу која је била као и остале - доле подрум, стаја, а уз степениште горе стан. Ушао сам у ту кућу и капак одозго спустио, тако да се уз степенице горе није могло ући. У соби у коју сам ушао било је пуно неотуцаног пасуља у једном крају. Наслонио сам се на ту гомилу

пасуља и посматрао кроз прозор пут, који кроз село води до оног места где је била борба. Видео сам, тим путем пролази турска војска, и пошто их је било много, сматрао сам да опкољавају село, а после ће почети претрес, а кад већ почне претрес, сам у борби, очекивао сам исту онакву смрт какву сам пре месец дана приредио Стевану Димитрову у Дренову. Ништа друго нисам мислио осим како ћу најскупље дати главу.

Размишљајући о томе, чујем да неко иде уз степенице и ја подигнем пушку, ставим на око нишан и чекам да се отвори капак, па да првог гађам у главу и да га сигурно пошаљем у смрт. Одједном капак поче да се диже и да провирује нешто бело као арнаутско кече. Чекао сам да се цела глава појави па да гађам. Наместо турског војника са кечетом, појави се глава једне старице, домаћице те куће. Она је дошла својој кући после претрпљеног страха док је трајала борба и док су пуцале пушке на све стране. Чим ме је спазила, одмах ми је пришла и питала да ли нисам рањен. Рекао сам јој да нисам, али да сам жедан, јер тога дана нисам окусио ни кап воде, и молио је да ми донесе да пијем. Кад сам се напио воде, одједанпут је зној почео да тече из целог тела, без престанка. Питао сам је да ли су Турци опколили село. Она ми одговори да село није опкољено и да Турци само иду горе, на горњи крај села, јер се село углавном пружало поред потока, те је постојала горња и доња махала.

Још док смо ми били у томе разговору, поче турска труба да свира збор. Са свих страна војници потрчаше и после пола сата најдуже, видео сам турску војску како се у двојним редовима креће лево од цркве, односно, то је био као неки трем у коме су се обављали верски обичаји, а сама црква била је прилично далеко од села.

Кад је и последњи турски војник замакао иза брда, наредим тој жени да ми позове сеоског начелника, некога Ончу (Јованчу) Кареског, који је у исто време био и најбогатији човек у селу и са највећом задругом која је бројила око 40 душа. Имали су око 1.000 комада коза и оваца и остале стоке. Услед пуцњаве тога дана и овај Онча дошао је кући, јер се бојао да га негде не сретну изван села, а пошто је био маркантна личност и познат као богат човек, лако је могао да настрада, јер је у војсци могло бити и домаћих Турака из других села који су га сви од реда познавали. Зато је Онче брзо дошао к мени и заједно смо изишли до једног кладенца, који је био испод самог црквеног трема, где ми је сипао воду на главу, али зној никако није могао да престане.

Стојећи ту код кладенца, чујемо одјек бомби. Знао сам да су наше чете код Никодина и у прво време посумњао сам да је то сукоб између српских чета и оне чете бугарских војника које је предводио Михаило Чаков. Онче ми рече да је сва турска војска сишла у Смилевце, одакле

води пут у Никодин, а да је коњица још у саму зору, из Извора преко Владиловца и Јасенове главе, отишла у правцу Никодина.

Бомбе су и даље одјекивале. Отишао сам у кућу овога Онче Каревског и ту су ми донели котао пун воде где сам ставио ноге - само да престане зној да цури са мене. Али ни то ми није помагало. Најпосле једна жена из исте куће и породице предложи ми да се напијем ракије, па ће ми некако умор, а и зној престати. Иако врло нерадо, ипак сам послушао ту жену и попио један велики филџан (шољу) ракије. Није прошао ни један минут, почео сам повраћати. И тек после тога престаде ми зној. Направише ми јаку кафу коју сам попио. За мога четника Јована Шареншапку рекоше да је одмах ту изван села, где жању каревски жетеоци, да је скинуо одело и сакрио пушку и да жање са осталим жетеоцима.

Већ сам се осећао одморним и морао сам да пођем да се састанем са четом која ме је чекала у планини Мукос, као што сам још тог јутра наредио Петру Станковићу кад сам му предао чету, да је склони из борбе и спасе. Заиста, да је чета била ту са мном, била би уништена, као што се то показало тога дана кад је уништена цела чета Михаила Чакова.

Изишао сам из села, дошао до жетелаца, међу којима је био и мој четник, који се одмах спремио, узео пушку и тако смо се, преко планине Крнорога, упутили ка Мукосу. Целога пута слушали смо одјек бомби и жалили што нисмо и ми тамо, где смо требали и морали бити, а ометени смо једном борбом коју нисмо могли избећи.

Већ у сам сумрак стигли смо на место где је била моја чета. И они су били узбуђени што су тога дана морали само издалека да слушају одјек бомби, а да у њој не учествују. Рањени Димитрије био је превијан. Имао је велику срећу. У моменту кад је испуштао ваздух из груди, метак му је пробио грудни кош, изишао на другу страну, али није повредио плућа. Један редак случај, али то је помогло да Димитрије ускоро потпуно оздрави.

Пошто су нам сељаци из Степанца донели вечеру и на моје изненађење, и моју торбу са архивом, обадве кесе са златом и мога белог орла, кога сам носио на капи. Уз то нам саопштише да су моји четници рањени и остали живи, а погинуло је шест сељака који су били на жетви као жетеоци, а неколико их је рањено. Питали су ме камо ће сад са рањеницима. Наредио сам да их доведу у Степанце, а Степанчанима сам оставио завоја и други санитетски материјал потребан за лечење.

На крају тога дана ипак смо срећно прошли. И то благодарећи само томе што сам са два-три четника примио борбу на себе, а целу чету пропустио да се срећно извуче. Имали смо опет живу снагу са којом смо могли ступати у борбу с непријатељем, а то је било главно, јер у случају погибије целе чете губе се људи, оружје и муниција, што је овамо, на десну обалу Вардара, тешко било донети и доставити.

Те вечери повукли смо се у дубину планине Мукоса, управо на један крај на коме је била висока папрат и ту смо легли да спавамо. Пре тога сам наредио да нам преко ноћи на томе месту не треба стража, јер сам знао да је турска војска, која би нас могла напасти, била код Никодина, а знао сам да су и Бугари тамо ангажовани било с нашим четама, било с Турцима. Тамо смо легли и спавали целе ноћи. Пред зору сам поставио стражу. И кад је већ свануло, један од мојих стражара дотера, управо доведе, једног сељака из села Дреновца у срезу прилепском, који је водио два коња натоварена хлебом и сиром. Кад сам га упитао за кога носи толико хлеба, он ми рече да је ту, у нашој непосредној близини, у папрати, склоњен као и ми сами, и војвода Глигор са свим нашим четама. Он је дошао ту пре нас, па нити је он приметио наш долазак, а пошто ни он није имао страже, то и ми нисмо могли приметити њега. Како је он имао неке сељаке из прилепских села са собом, једног је упутио у село Дреновце и наредио да се донесе хлеб, јер су били без хлеба, и тако је хлеб, наместо њему, доспео нама.

Одмах сам пошао са овим сељаком да потражим Глигора. Кад сам га нашао, пошто смо се братски изљубили, питао је како смо прошли тога дана у борби, јер су они из Никодинске планине чули како ми овамо водимо борбу од почетка до краја, и кад је код нас борба престала, он је мислио да је цела наша чета изгинула. Кад сам му казао резултат борбе, толико се обрадовао да смо почели поново да се љубимо. Онда ми је испричао да они уопште нису улазили у борбу. Били су на месту званом Калци очекујући мене, кад је турска војска од стране Владиловца, а турска пешадија из Прилепа и остала одељења турске војске из околних места среза велешког, почела опкољавати Бугаре. Бугари су се повлачили и заузели једно брдо, звано Нож, где су после краћег времена били потпуно опкољени турском војском и, премда су имали одличан положај, били су потпуно уништени пре него што је пала ноћ.

Борба је почела око десет сати пре подне, и Турци су, са дотле нечувеном жестином, нападали на бугарске четнике и нису дали никоме да се спаси из обруча.

Како је ствар текла? Долазак Михаила Чакова, његов улазак у село Никодин и убиство неколико српских сељака, одело, егзерцир и сви остали војнички манири, па и труба коју су носили са собом, која им је служила да даје знаке за напад као и за збор, која их је ујутру будила, а увече успављивала - све ово није могло да се сакрије од турских власти; а оне су свуда на разним тачкама које су доминирале путевима и друмовима имале своје утврђене жандармеријске станице. Села Никодин, Ракље и Топлица, као и Тројаци, била су административно у саставу прилепске казе (среза), а Прилеп је припадао Битољском вилајету. Према томе, битољски командант корпуса био је надлежан да упути своје

јединице на уништење ових чета које су се појавиле на територији његове војне области, а у коју је спадао и Велес. И командант корпуса одреди један ловачки батаљон, добро опремљен, добро извежбан са официрима који су били за то специјално спремни, а командант тога батаљона био је мајор Енвер-бој, чувени јунак војне побуне из 1908. год. која је довела младотурке на власт.

Енвер-бој је био ђенералштабни официр, који је само неколико месеци пре тога дошао из Немачке где је усавршио своје образовање ђенералштабног официра. И тако је Енвербој, као командант батаљона под чију су команду стављене све трупе одређене за овај војни поход, опколио Бугаре и тога дана, цело одељење које је било под командом Михаила Чакова, а у коме је био 101 човек, уништено је. Сви су били побијени јер Енвер-бој није хтео заробљенике.

Кад је тај посао завршио, 30. јуна 1907. год., сутрадан је опколио другу групу Бугара, која је бројала 35 душа, под командом Ивана Алабака и њу упутао ка Јасеновој глави, а трећег дана трећу групу од 25 душа коју је водио Вељко Попадинац. Ова група изгинула је код самога села Попадије, око рудника графита. Ту, у тим борбама, свршено је са целом војском коју је Михаил Чаков довео из Бугарске.

У исто време наступило је и гоњење српских чета. Пред овим потерама великога обима, Глигор и све српске чете повукле су се у Пореч и тамо се растуриле по поречким планинама. Благодаређи сељацима из села Белице у Поречу, није дошло до сукоба између Глигора и турске војске, јер Турци кад су приметили Глигорову чету како иде једном косом ка брду Столови Стец, а сељаци су, клањајући се до земље турском официру, тврдили да су то сви њихови сељаци који иду у борову шуму да скупљају смолу. Тако је Глигор тога дана избегао сукоб с Турцима.

Ја сам се повукао у село Нежилово где су ми Турци све ишли у стопу. Пошто сам вечерао у селу Нежилову, изишао сам напоље из села и пошао ка извору реке Бабуне, али пошто смо ми, односно моја чета, носили специјалне опанке чији су ђонови били потковани клинцима, те смо и по суву и по мокрој земљи остављали траг за собом, а како су тих дана биле суше, то, да нам Турци не би ишли по стопама, урадили смо овако. Сва стока села Нежилова, овце и козе, биле су растурене по пространој нежиловској планини. Увече се стока догонила на трла, па су жене и девојке ујутру рано излазиле из села и ишле својој стоци да оданде узму млеко и донесу га у село за прераду и исхрану. Наредио сам да сва та чељад, која иде по млеко у планину, узме од куће по једну грану и иде за нама да грањем затре траг који смо ми за собом остављали.

Река Бабуна од свог извора иде неколико километара право на исток, а одатле скреће на југ. На том завоју прима још два планинска потока,

и то место зове се Ставци. Одатле сам ударио лево, право у шуму. Жене које су ишле за нама отишле су својој стоци по млеко, а Турци, који су ишли одмах за њима, пошто нису могли да нађу наш траг, кад су дошли до места Ставци окренули су десно и ушли у непроходно стење, где им је један војник пао са стене и остао на месту мртав. Одатле су отишли путем у Горње Јаболчиште, одакле су дошли сељаци да узму мртвог војника на носила и однесу к њиховој џамији ради сахране. Ја сам отишао у супротном правцу од њих и ту сам имао у близини нежиловску бачију, одакле сам могао да се снабдем храном. Бачија је била у густој шуми и, према томе, добро заклоњена. Неколико дана витлала се турска војска по овим планинама, пуцала на празно на све стране. На ту пуцњаву нисмо одговарали, већ смо се одмарали и тако, кроз неколико дана, управо 14 дана трајале су ове велике турске потере, за које време смо се ми одмарали. И док су све остале наше чете биле у Поречу, ја сам једини остао у срезу велешком, али исто тако изван опасности, баш као и они у Поречу, иако су око мене непрестано витлале потере.

СПОРАЗУМ СА АРНАУТСКИМ ФИСОМ ГАФУРОВЦИ

Одмах после тих потера, војвода Глигор Соколовић отишао је у Србију јер му је породица већ била настањена у Београду, а на његово место постављен је за шефа Горског штаба војвода Јован Бабунски. Још од свога доласка, на Митровдан 1906., војвода Бабунски није водио, нити је имао своју чету. Кад је нешто хтео да учини или некуд да иде, обично је од мене узимао два-три четника, некада само двојицу, а кад је био у Поречу онда је четнике узимао из других чета које су му биле ближе. Тако је чинио и кад је постао шеф Горског штаба, док је војвода Глигор као шеф тога штаба увек са собом водио једну јаку чету, обично војводу Јосифа Белоцркванца или Михаила Јосифовића, поречког војводу. Ја сам одмах после ових потера отишао у Никодин да видим како је сада то село које је највише страдало од Бугара Михаила Чакова. И пошто сам тамо повратио дух код сељака, који су већ били охрабрени великом бугарском погибијом, коју су они посматрали и коју је Михаило Чаков заслужено доживео. Да није спалио толике куће у селу Никодину и побио толике сељаке, ови би му сељаци у борби с Турцима сигурно пружили помоћ и можда би разбили макар један мали део турског гвозденог обруча којим су Чаков и његова чета били везани. Али Чаков то није био заслужио и зато ни један од његових људи није се могао вратити у Бугарску ни да каже како је било у Македонији.

Имао сам пријатеље у Клепи, у селу Крајници и др. Према томе, знао сам да у самом Велесу има једна бугарска чета коју води неки Дачов, Бугарин, и родом из Бугарске. Сад сам имао намеру да поново одем у

Дреново, да испитам колико је чврсто пријатељство с Арнаутима из Јаболчишта и да испитам могућност неке везе с Гафуровцима. Ради тога упутио сам се преко Нежилова у Јаболчишку планину, али сам овом приликом повео са собом 70 добро опремљених људи, да би могли, у сваком случају, бити сигурни од неког изненађења.

Јаболчишка планина била је пуна Арнаута из тог села који су радили свој посао, и ја сам од једног до другог, нашао мога пријатеља Дурмиш-агу. Њему сам саопштио да те исте вечери хоћу да прођем кроз Горње и Доње Јаболчиште јер ми је потребно да до зоре, ако не могу да стигнем на Вардар, а оно бар да стигнем до села Хрлевце, или до једног другог места где је Дурмишов рођак Шани имао лепо имање које је обрађивао са својих седам синова.

Ово сам намерно казао Дурмиш-аги, да не би знао да идемо само до Дренова и враћамо се натраг. Ни према коме нисам смео бити поверљив кад су биле у питању главе мојих људи и глас и углед који смо уживали у готово целој Македонији - да смо ми у свакој бици победници, јер за две године сталних борби ни једном приликом нисмо имали осетних губитака, ни у борби са Турцима, а Бугаре смо били не трпећи никакав губитак од њих.

На ове моје речи Дурмиш-ага се одмах дигао рекавши ми: „Сви главни људи из мога села овде су у планини. Ја ћу их сада наћи и с њима се разговарати. Па кад се с њима договоримо, онда ћемо послати два-три човека у Доње Јаболчиште, и то пред вече, у акшам кад се људи буду прикупили у село, па ћемо им поручити да знају за ваш пролаз и да вам осигурају да прођете и кроз Доње Јаболчиште без икаквих сметњи".

После три-четири сата Дурмиш-ага се вратио и рекао ми да је све добро и да у први мрак могу слободно проћи кроз село, јер ће дотле стока бити прикупљена по кућама, а људи на вечери, тако да неће бити никакве сумње да ћемо се можда негде у путу срести са њиховим женскињем, што нисмо ни ми, а ни они желели. Кад будемо у Доњем Јаболчишту биће сасвим доцкан, те такви сусрети не би уопште били могући.

Тако смо те вечери, чим се смркло, прошли кроз село Јаболчиште. Ја сам ишао напред, а у заштитници је био Милан Ђокић, наредник, свршени питомац подофицирске школе у Београду, веома интелигентан млад човек који је доцније постао потпоручник, а 1914. год. погинуо је на Дрини као поручник и командир чете. Поред Милана Ђокића, имао сам још и Милана Ковинића, наредника са истим квалификацијама, који је био родом из истога села као и пуковник Илија Гојковић, тадашњи командант Нишке дивизијске области.

Пре поноћи срећно смо стигли у село Дреново, окупили сељаке око себе и том приликом дали им 50 наполеона у злату да поделе онима чије су куће изгореле за време борби са Стеваном Димитровим. Сељаци су

ми саопштили да Велешани врше на њих велики притисак и наговарају их да бране сами своје село од Срба. Сељаци из Дренова нису на то пристали одговарајући велешким Бугарима да је за њихово село много што им је 11 кућа изгорело, и да ни за чију вољу неће допустити да им и остатак села изгори, јер су били сигурни да нам не могу дати отпор и сачувати себе. Сељаци су били захвални што никог од њих нисмо казнили ни најмањом казном за време борбе са Стеваном, док су они мислили да ће свако кога ухватимо бити убијен. Тако су их с нама плашили Бугари. Међутим, тога дана кад је била борба, ми не само што смо пустили све ухваћене сељаке, већ смо им дали савете како да се пред турском влашћу изговарају, а сада су добили једну суму новца као помоћ за попаљене куће, док Бугари којима су дуго година служили нису ни помислили да их треба помоћи.

После пола ноћи, управо у зору, изишли смо из села. Сељаци су нас молили да останемо у близини њихова села, да нам спреме ручак и да нас угосте као пријатеље. Рекао сам да нам сакупе само мало хлеба, а за ручак ћемо се постарати негде на другом месту.

О враћању истим путем којим смо дошли, кроз Јаболчишта, није могло бити ни речи, јер би дан освојио још на пола пута, кад су сви људи у покрету, а сваки Арнаутин, поред свог алата, још је носио и пушку. Без обзира на то што су носили оружје - ми се тога нисмо бојали, нисмо могли ићи овим путем јер је њихова женска чељад преко дана била у покрету, по улицама и на путу. Ово је био најјачи разлог што се тим путем нисмо могли враћати.

Кад је добро свануло, пошли смо уз планину Лисац, и како смо стигли на Шипочан, поручили смо Власима да нам спреме ручак. Чекајући у једном шумарку на ручак, један од чобана Влаха дође и јави нам да војска турска иде од Дренова ка Јаболчишту. Таман су нам донели ручак и још нисмо добро ни појели, кад нас известише да друга војска долази право на Шипочан. Једини пут који је био сигуран био је онај за Алиагицу, у којој су господари били Гафуровци. Решио сам се да идем к њима, јер сам био сигуран да војска ни с једне стране неће доћи на Алиагицу, једно зато што је свима била отпутна, изван њихова правца; друго што су били сигурни да се српска чета не може ни примаћи Алиагици, јер то не би дозволили Гафуровци, за које су сви знали да на своме бачилу, око кога је читаво утврђење, још имају 40 маузерки које бране прилаз бачилу; и треће, да Гафуровци могу исто тако напасти турску војску сада, као и раније што су чинили.

Све ово имао сам на уму кад сам пошао на Алиагицу. У својој чети имао сам четири четника која су говорила арнаутски можда боље него српски. То су били Трајко Призренац, Јеремија Грковић, звани Гапон - Призренац, Лазар Маниташевић из чувене породице Маниташевића из

В. Хоче у Метохији, чије је јунаштво у неколико приповедака описао наш познати књижевник и приповедач Глигорије Божовић. Четврти је био Исак, родом из села Беличице, срез гостиварски, то је тзв. Горња Река, где се у овим селима Србије, као у сред Шумадије, држи православље као у Светој Гори, а матерњи језик им је арнаутски.

Кад смо се приближили гафуровском бачилу на једно три четири километра, задржим целу чету на једном пропланку, у сенци високих букви, а она четри четника, која говоре арнаутски, упутим ка Гафуровском бачилу да позову Асан-ћају, најглавнијег јунака међу Гафуровцима од кога су страховали сви околни Арнаути и Власи ћехаје (старешине стада која су окупљена на једној бачији и где нису овце једног господара, већ их је неколико). Рекао сам им да га позову на разговор са мном и да му кажу да га зовем на бесу.

У целом том крају било је познато да кад ја неком дам реч и позовем га к себи на бесу (часну реч), сваки ми је долазио, и велешки бегови, и прваци бугарских села, јер је свако знао да ће се после састанка са мном сигурно вратити у своје место. Шта ће даље бити, то је зависило од тока разговора, тј. да ли смо се споразумели или не. Кад се с неким нисам споразумео, отпуштајући га од себе говорио сам овако: „Сад иди слободно својој кући. Ни једна длака с главе неће ти фалити. Али убудуће, чувај се добро да се са мном не сретнеш, јер ћу те сигурно убити!" Пошто сам увек одржавао реч, очекивао сам да ће ми Асан-ћаја сигурно доћи, утолико пре што сам послао по њега добре јунаке који неће показати нимало страха пред Гафуровцима, а то је било врло важно, и што говоре арнаутски исто толико добро као и сам Асан-ћаја.

Чекао сам са великим нестрпљењем више од два сата. Да је било какве несреће, чуо бих пуцањ пушака. Овако сам био начисто да се воде дуги разговори, можда на доста великом растојању између мојих четника и Асан-ћаје.

Једва једном, угледам где иду њих петорица и кроз кратко време један жгољав и неугледан Арнаутин, одевен у пристојно арнаутско одело, у опанцима, с мартинком на рамену и са једном фишеклијом око појаса. У појасу није био дебљи од хрта, што је, уосталом, одлика Арнаута. Рекао сам му:

„Добро дошао, Асан-ћаја!"

А он мени:

„Туган тјета, зотна!" (Добар дан, господине).

Затим ми рече Асан-ћаја:

„Што си ме звао?"

„Звао сам те, Асан-ћаја, да ти кажем да ћемо вечерас бити твоји гости на твоме бачилу..."

Без икаква двоумљења, Асан ми рече:

„Валах, то не може бити!...”

Ја сам му, мало подсмешљиво, рекао:

„Кад се будеш мало размислио, видећеш и сам да ћемо ти заиста бити гости вечерас на бачилу.”

Асан-ћаја је одједном почео да ми се хвали. Рече:

„Ти не знаш да ми ни турску војску не пуштамо на своје бачило, бранимо га са 40 маузера... И немој да гледаш ову мартинку на мени. Имам ја и маузер.”

„Све ја то знам, Асан-ћаја... Знам колико пушака имате на бачилу. Знам да сте враћали турску војску, а нисте је пустили на бачило. Знам да си зимус у Мачукову, где си био на зимовишту са овцама, убио пољака. Знам да си украо десет коња од Влаха са Боропоља. Знам да си убио тројицу Влаха са Даутице. Све то знам. Али има нешто, Асан-ћаја, што ти не знаш и што ћу сад рећи. Ти имаш шест предела (стада) оваца - свега око 3.000 комада. Ти, Асан-ћаја, поред сваког предела имаш само по једног овчара, а немаш свуда по 40 са маузеркама. Сва су твоја стада по планини, на Горњем и Доњем Бегову где нема ни једног дрвета, ни заклона. Е, видиш, ја могу, док чувате своје бачило, за једну ноћ да убијем свих осам твојих братственика који чувају ове пределе, да све овце отерам доле у Азот, да све за једну ноћ покољемо да сутрадан не може да им се нађе ни једно уво! И ти, Асан-ћаја, од богатог ћаје са 3.000 оваца остаћеш просјак и нећеш више имати с чим да дођеш на Алиагицу. Да се одметнеш у планину, можеш само да пљачкаш турска и арнаутска села, али не смеш доћи ни близу до синора, ни једног српског села. То ти је од мене реч. А ако вечерас будемо твоји гости, бићемо пријатељи. Ти, Асан-ћаја, више од четири године ниси смео да идеш у Прилеп на пазар, а знаш да су сир и овчја маст увек скупљи за грош, па и два гроша од оке него у Скопљу, где ви сада морате да продајете све оно што добијете од млека на вашој бачији. Ви ћете слободно свуда напасати овце у нашем синору и нећете имати потребу да са 40 маузера чувате ваше бачило. Ово су ти моје речи, а ти, Асан-ћаја, стави прст на чело и размисли о свему, јер од твоје речи зависи хоћемо ли бити пријатељи или непријатељи”.

После ових речи Асан-ћаја се заиста дубоко замислио, па ми рече:

„Имам ли изим (дозволу) да одем мало даље од вас да мало легнем и да мислим?”

„Можеш слободно! Ако хоћеш, можеш и на бачило да одеш. Сад си потупно слободан. Ја сам ти казао шта сам имао. Сада ти кажи шта ћеш да кажеш.”

За време нашег разговора моји четници беху савили десетак цигарета и пружили пред Асан-ћају, управо добацили пред њега - какав је већ у то време био обичај. Асан-ћаја скупио је све ове цигарете, отишао једно

100 метара од нас, легао у траву, запалио цигарету. Ми смо се правили као и да не водимо рачуна о његову присуству.

Није прошло ни десет минута, Асан-ћаја је скочио, дошао к мени, тражио ми руку, прихватао и рекавши гласно: „Беса - бес. Ти си мусафир (гост) са целом твојом дружином вечерас на нашем бачилу. Даћемо вам за вечеру оно што је нама Бог дао".

Ја сам му такође дао бесу да ћемо на бачило доћи као пријатељи, а кад ме је упитао за колико људи треба да спреми вечеру, рекох му за 100 људи, али углавном да спреми качамак, јер тиме се хране сви овчари по бачилима. Тамо се никад никакав хлеб не меси. При растанку, Асан ми рече да останемо сада где смо, а он ће послати свог млађег брата по нас, привести нас бачилу и кад ми будемо хтели, ући ћемо у бачило.

Асан је отишао, а ми смо остали чекајући. Знао сам да су Гафуровци пореклом из Љуме (северна Албанија) и питао сам своје четнике који су знали арнаутски јесу ли Љумљани бесалије, тј. да ли држе реч, помишљајући на оне Арнауте око Скадра којима реч није вредела ништа и на коју се човек није смео ослонити. Ови четници углас ми одговорише да су Љумљани чувене бесалије, а да сам се у то могао уверити и код Јаболчиштана, који су исто тако старином из Љуме.

Кроз кратко време на видику према нама појавио се Арнаутин кога смо очекивали. Био је то Бајазит, млађи брат Асан-ћаје. Није му било више од 16-17 година. Био је виши од свог брата Асана, али још тањи од њега и нешто богатије одевен, јер је на чакширама, и на минтану на шавовима имао по неколико реди белог гајтана, што је значило да је одело скупље и да га могу купити и носити само они који су богатији. Бајазит је питао ко је војвода, или, како су они то називали, капудан (капетан), а кад су му рекли да сам то ја, он је био изненађен. И оно што није хтео да каже Асан-ћаја, рекао је он:

„Па зар си ти Васил капетан? Па, валах, шта смо све слушали за тебе, мислили смо да си голем као бук'а (буква). А па ти си човек, валах, као и ми! И, валах, чудим се зашто људи имају страх од тебе?!"

Ја сам се на све ово мало насмејао, али сам овог младог Арнаутина загрлио и по арнаутском начину се с њим поздравио.

Овим дочеком у нашој средини Бајазит је био одушевљен. И како смо тада утврдили пријатељство, оно је остало стално све до његова коначног одласка у Турску 1925. год., кад се као пуки сиромах о моме трошку с породицом одселио у Турску.

Пошли смо с њим на бачило. Кад смо се приближили бачилу, неколико паса необичне величине, специјалне анадолске расе овчарских паса, потрчало је на нас. Али су сви само на један узвик Бајазитов покуњили главе, подвили репове међу ноге и отишли сваки на своје место. У сам смирај сунца пришли смо бачији. И кад смо до ње дошли, одвојим 40

душа и наредим да заузму један каменити вис изнад бачила. Асан-ћаја је овим био изненађен и упитао ме:

„Зашто шаљеш људе онамо горе, у оно камење?"

„Ја верујем твојој беси и не чиним ово због тебе или због неког страха од вас. Али ми смо увек на опрези, јер ми ратујемо не с тобом и с твојим пријатељима и еснафлијама, ми ратујемо против султана, а онај ко ратује против њега мора увек бити спреман да прихвати борбу с његовом војском, свуда и на сваком месту."

Тако је мојих 40 четника изашло на бачило, а ми смо могли спокојно ући у бачило где је сваки по арнаутском обичају, кад улази у пријатељску кућу, остављао своје дуго оружје на нарочито место код врата, где су били за то укуцани ексери и разни клинови. Како је ко од нас улазио, дочекивао нас је Асан-ћаја са још осморицом својих братственика и са сваким се на арнаутски начин поздрављао. Они су били без оружја, а ми смо своје пушке њима предавали. Они су сваку пушку добро разгледали, дивили се како смо и поред живота у планини држали оружје чисто и подмазано, а затим га остављали на одређена места.

Кад је била готова вечера, сели смо да вечерамо. Асан-ћаја нам је припремио богату гозбу: била су скувана четири јагњета у кајмаку, качамак и чувена бачилска цицвара на кајмаку. То је уопште највећа и најскупља част коју може приредити један ћаја на своме бачилу. Кад смо вечерали, ја сам својих 25 другова послао горе на стражу, а оних 40 имали су да дођу на вечеру. Кад су стигли на бачило, онда сам и ону петорицу што су били око мене послао горе на стражу, тако да их је било 30 горе, а 40 у самом бачилу.

После вечере, четници су брзо поспали, а ја сам остао да са Асаном разговарам. Асан је погрешно говорио српски, али је добро разумевао, а ја сам као тумача задржао Јеремију Грковића Гапона, који је иначе био образован човек - свршио је Богословско-учитељску школу у Призрену. Поред мене седео је још и Младен Ђокић који је са највећом пажњом пратио сваку нашу реч. Са Асаном сам разговарао на овај начин. Прво сам морао да га убедим да се турска држава не може одржати. Затим, да он није Турчин већ Арнаутин и да има нека већа права од осталих поробљених народа у Турској само зато што је мухамеданац; да то није, он би био исто тако бесправан као што су његова браћа Арнаути православне вере који живе у Епиру и чији се живот, у односу на турску власт, ни по чему не разликује од њихових суседа Грка, који тамо заједнички са њима живе. Ове су речи тешко биле прихватљиве за Асан-ћају, јер он је био више него слободан, бар овде на Алиагици.

Онда сам прешао на другу тему разговора. Она се састојала у овоме: предложио сам му да преко њега шаљем своје болесне, а и здраве људе у Скопље, а он ће мени из Скопља исто тако доводити људе и доносити

оружје и муницију. За све то он ће добијати награду у злату. Овај предлог је мало више загрејао Асан-ћају, јер кад је дознао да може доћи до злата, а да не прода ништа од своје стоке, да до злата може долазити преко целог лета, његово лице доби питомији израз који сам добро уочио и оценио као повољан знак за даље преговоре.

Асан ме упита колико ћемо платити за сваког човека кога он доведе до Скопља или одведе из Скопља до Алиагице. Ја му рекох да ћу платити по пола наполеона за сваког, за сваку пушку платићу цео наполеон, и за сваки товар муниције исто толико. Напослетку, Асан ме упита колико би то укупно износило за једно лето, тј. од Ђурђева до Митрова дана, за које се време они баве на бачилима. Рекао сам му да би преко лета, за ових шест месеци, могао добити највише 100 златних наполеона, а можда и два пут толико; то ће зависити од његове брзине, тачности, верности и, што је најглавније, од чувања тајне од свих и свакога. Да би нам ствари биле чисте, објаснио сам му да никад неће водити више од два човека, ни доводити, и да неће носити више од два товара муниције, или десет пушака. Према томе, баш кад би и предао све то турским властима, не би од тога имао велику корист, јер би све то било у малом што би он могао да изда, али зато доводи у опасност све што има данас, а и онај новац који ће од нас примити. Асан-ћаја ми опет рече да ће изићи мало на чист ваздух да се размисли. Али да обавестим моје четнике да не би погрешно пуцали у њега. Рекао сам му да може слободно изићи и размислити. Овом приликом Асан се дуго ломио. Читав сат се није враћао у бачило.

За то време седео сам са његовим братом Бајазитом и разговарао. Бајазит ми је кувао козје млеко и непрестано ми нудио да пијем, јер су они за своју употребу и за храну узимали само козје млеко, а имали су око 400 коза музара; овчје млеко било је за сир и за маст - разуме се; и ту се мешало козје млеко, али се није могло осетити ни у сиру ни у масти, јер је овчјег млека било више.

После више од једног сата вратио се Асан-ћаја. Био је сав сломљен. У њему се ломио Турчин по вери, арнаутски понос и жеља за златом. Тешко је примао да служи ђауру, а још теже му је било сазнање колико је слаб према тим ђаурима који су му напунили бачило и начетили се изнад бачила, и који му сваки дан могу упропастити његово богатство којим се дичи. С друге стране, могу га помоћи новцем, али под тешким условима издаје турскога господства и царства које му је омогућило да ради што год хоће. Све те чињенице ломиле су Асана више од једног сата, а можда и све време откако су га позвали да дође до мене, кад је можда први пут у његову животу његов понос био дирнут. Дошао је у колибу-бачило и рекао ми:

„Вала, капитен Васил, беса - бес. Нека буде како ти кажеш! Али те молим, увек паре на руке да ми даш!"

Ово је рекао више стога да би показао неку своју вредност преда мном, него што је сумњао да новац неће добити. Али тек да се покаже да је и неки његов услов примљен. На то сам му рекао да о томе не брине и да ће добити увек на време новац за све услуге које буде учинио. Поново смо се руковали и загрлили, и један другом дали бесу да ћемо споразум одржати.

После тога његов брат Бајазит, који је сто пута те вечери загледао наше брзометке, плачевним гласом замоли ме да му дам једну брзометку. Рекао сам му да ћу му кроз неки дан послати брзометку, али да сада немам. Не могу сад ни од кога узети пушку, јер ће сваки бити незадовољан, а знао сам у себи - што нисам могао рећи Бајазиту - да ће сваки четник од кога бих потражио пушку рећи: „Зар од мене узима пушку, а даје је Турчину?!" И зато нисам уопште мислио да Бајазита задовољим. Али у томе часу јави се сам Милан Ђокић, наредник и даде ми своју пушку с муницијом говорећи:

„Ево моје пушке, дајте је овоме новом пријатељу. Ја знам да ћу у првом селу опет доћи до пушке, а овде ће ова пушка сигурно донети више користи, него што бих донела ако бих је носио на рамену одавде до Богомиле".

Нисам имао довољно речи да захвалим Милану Ђокићу на његову разумевању и схватању, не само тренутне ситуације, већ нарочито будућег рада који ће нам ови људи обављати и колико ћемо пушака спасти овом пушком, коју тако добровољно даје Милан Ђокић.

Пружио сам пушку Бајазиту. Он је узе у руке, направи темена до саме земље, загрли ме и пољуби са сузама у очима. Сигуран је био да овакву пушку ни у ком случају није могао добити, нити је имао начина да до ње дође. Пушка је била нова, очишћена, подмазана, а уз њу је добио и 100 фишека.

Већ је било време за наш полазак. Изишли смо из бачије у пратњи Асан-ћаје, Бајазита и још шесторице наоружаних Арнаута. Пођосмо прво на Доње Бегово, па онда више те висоравни на Горње Бегово. Ту смо се растали са Асаном, утврдили да ће сваког човека кога му будем послао довести Хусеин Дурмишовић из Г. Јаболчишта, а да ће он све те људе водити до Српске пиваре у Скопљу, коју су сви звали „српска фабрика"; да ће ту у одређено време примити или друга лица, или муницију и пушке. Људе има један њихов човек да преда Хусеину Дурмишовићу, а за муницију и пушке долазиће сам Хусеин са својим људима, ту на бачилу натоварити на своје коње и терати даље како му буде било наређено. Хусеин ће давати новац према погодби, и тако посао има да се обавља редовно.

Били смо већ у августу месецу. Асан је на своме бачилу имао само последњу партију сира, масти и урде, коју су они звали „гиза", а која је била много цењена у Прилепу. Асан је желео да бар ту последњу партију својих млечних производа прода нешто скупље у Прилепу, него што је то могао у Скопљу. Користио је први наредни петак и отишао са неколико товара у Прилеп, тамо продао све што је однео и вратио се задовољан.

После растанка са Асаном на Горњем Бегову, прешао сам преко Солунице чије је врхове, већ, покрио први снег и сишао доле у Боропоље, на бачило Диме Диковића, богатог ћехаје из Крушева, чија је била планина Солуница и место звано Пусто Подово. То је планинско место где никада преко зиме нема снега и ту Арнаути из разних крајева терају на хиљаде коза које остају преко зиме хранећи се брстом, а увече леже у дубоким и чистим пећинама којих има и таквих да у једну може стати до 1.000 коза.

Кад сам нашао старога Диму Диковића, коме су Гафуровци тога лета узели из ергеле десет најбољих коња, али то му нису узели, по њихову причању, као отимачину, већ зато што су овце Диковићеве прешле у синор гафуровски. И Асан-ћаја је одмах израчунао да та штета износи колико десет најбољих коња из Диковићеве ергеле. Кад сам Диковићу испричао да сам био гост са целом четом на гафуровској бачији и да никад више, док сам ја ту војвода, Гафуровци неће убити ни једног Влаха, ни отерати ни једног коња, и да сам им одобрио слободан одлазак у Прилеп, стари Диме само је вртео главом исказујући тим гестом неверицу да Гафуровци могу бити пријатељи мени и њима. Али пошто је био уверен да смо били гости на гафуровском имању, да смо тамо примљени милом, а не силом, занемео је од чуда и није знао шта да нам каже као своје мишљење на све ово. Само је рекао:

„Бог нека нас чува све!"

Одатле сам отишао на Даутицу где је било бачило Димовога брата Ристе и његових ортака. Диме није имао никаквих ортака, а имао је у то време 7.000 оваца и ергелу од 300 коња. Ристи сам, као и његовом брату, објаснио споразум са Гафуровцима, а он је исказао исту неверицу у гафуровско поштење, говорећи да то изгледа као кад би пустили мачку у собу у којој има рибе, па да мачка добровољно не једе рибу. Казао сам му да таквом упоређењу нема места, јер ми нисмо пустили мачку слободно међу рибу, већ држимо стално топуз над главама Гафуроваца, а они, свесни снаге тога топуза, морају слушати и силом околности одржати дату реч.

Уосталом, тако је и било. Постигао сам велики циљ: директну везу са Скопљем најбржим и најкраћим путем, а био је избегнут сваки ризик

који је дотле постојао за наше снабдевање, нарочито људством и муницијом.

Скопски одбор наше организације примио је исто тако ову вест са доста неверице. Они су исто тако знали добро ко су Гафуровци, али кад су направили с њима две-три пробе слањем безначајних људи, били су донекле уверени да је та ствар добра. Да би их уверио у сигурност тога пута, дошао сам једнога дана месеца септембра на бачило код Гафуроваца, али опет са 70 четника које сам оставио под командом Милана Ђокића да ме ту чекају, с наредбом да, ако трећег дана не дођем на Алиагицу, побију све Гафуровце до којих могу доћи, а да им сву стоку коју буду могли терати узму и отерају у српска села у Азот и тамо покољу. После ове наредбе оставио сам своју пушку Ђокићу, а ја сам са револвером за појасом, заједно с Бајазитом отишао у Скопље.

Бајазита сам оставио код пиваре, а ја сам отишао право у српски конзулат. На челу конзулата био је Живојин Балугџић, али кад су ме видели Љуба Бојовић, тадашњи писар конзулата, рођени синовац доцнијег војводе Петра Бојовића, и остали, хтедоше пасти у несвест. Пријавише ме Балугџићу. Он ме прими искрено и братски. Ту сам са њим, са Богданом Раденковићем, онда наставником српске гимназије у Скопљу, са Давидом Димитријевићем који је био управитељ српских школа у Скопљу, а пре тога је био на истом положају у Велесу, и то баш у време када је Јован Бабунски напустио учитељство, узео пушку у руке и отишао у планину да брани српско име и српске животе у своме родном крају. Одржали смо саветовање у коме смо изнели, углавном, резултате нашега рада на десној страни Вардара, где смо напредовали, нарочито у велешком срезу. Исто тако и у прилепском. Тамо је, углавном, Глигор ушао у централно место Долнени, у коме смо имали доста Срба на чијем је челу био Ђоре, храбар човек, добар домаћин и, што је главно, врло добар Србин.

Кад смо у Скопљу претресли све ове успехе и нашу снагу, онда је био одобрен и споразум са Гафуровцима и сви трошкови које је имао да подноси Одбор наше организације у Скопљу.

Морао сам се брзо враћати да не би дошло до катастрофе на Алиагици. Зато сам сутрадан послао једног човека гафуровској кући у Скопљу, да извести Бајазита да ме те вечери чека код пиваре. Ја сам раније дошао у пивару и ту сачекао Бајазита, који је стигао тачно у одређено време. Одатле се упутимо на Алиагицу. Обојица смо били наоружани брзометкама, јер кад сам долазио са Алиагице био је дан, а сад сам се враћао ноћу и нисам хтео бити без пушке, да не би у случају какве опасности Бајазит морао да брани и себе и мене, и да ме не би на тај начин много задужио, тј. више него што сам ја то дозвољавао. Овако

смо били обојица наоружани и спремни за сваки случај да се бранимо, а и да нападнемо, ако нам се укаже потреба.

Још пре сванућа били смо на гафуровском бачилу. За време мога двогдневног одсуства моји четници нису улазили у бачило, већ су седели тамо где сам их оставио, а са бачила су добивали качамака и сира.

Кад сам дошао сви су се обрадовали, пала им је мора са срца, јер су ипак били у сумњи да ми се у путу може нешто десити и без гафуровске кривице, а у случају мога недоласка имали су тешку дужност - прво да савладају Гафуровце, а после тога да изврше све оно што сам им био наредио.

После тога, осигуравши поново ову везу са Скопљем све до Митровдана, отишао сам и те јесени нисам више свраћао Асан-ћаји, јер је радио све онако како сам тражио, а ја сам му плаћао онако како смо се договорили.

Већ сам раније поменуо да је готово у свим селима у Азоту била турска војска. У селу Крива Круша била је постављена турска војска само зато да ми не уђемо у ово планинско село и да га не користимо као базу за даље наше операције у долини реке Тополке и доњег тока Бабуне, јер су српска села Стари Град и Ново Село била далеко од шуме, те смо морали да проводимо дане негде у пољу. Никад нисмо преко дана остајали у њима. Разуме се да је то отежавало нашу акцију у правцу Клепа.

Једне вечери пошао сам из Новог Села у Голозинце. Таман смо дошли на раскрсницу пута, од којих један иде у Ново Село, други у Криву Крушу, а трећи у Стари Град, кад чусмо топот коња и турски разговор. Није било никаква заклона, већ просто полежемо под пут. Кад су нам се Турци приближили да смо их могли добро видети, иако је била ноћ, ми опалисмо плотун на њих. Турци се збунише и разбегоше оставивши шест натоварених коња. На коњима је била храна коју су војници примили у Велесу за свој гарнизон у Кривој Круши. Турака нигде ниједног.

Шта сам могао радити? Одведем коње до Новог Села, позовем једног сељака - двојицу сам имао из Старог Града, те тако сву тројицу пошаљем да одведу коње до близу Криве Круше, а уз самар привежем једно писмо за поручника, или по турском, миљазим евели (старији потпоручник - поручник). У том писму објаснио сам да сам случајно наишао на његово одељење које је носило заиру из Велеса и да сам их све растерао, али коње и заиру враћам, да не би били принуђени да траже храну од сељака. Препоручио сам му да у Кривој Круши седи до миле воље, али ако покуша да иде по другим селима ма којим послом, рекао сам му да се сигурно више никада неће вратити у Криву Крушу, јер ћу му посадити главу као главицу купуса где год га будем срео. Не знам како је он схватио ово писмо, али од тога дана војска из Криве Круше нигде се није макла све док наше четовање није било завршено - 1908. године.

ДЕСНА ОБАЛА ВАРДАРА ЈЕ ОСЛОБОЂЕНА ОД ЗУЛУМА

Још за време борбе на Просници, 10. маја, кад сам разбио турску коњицу и сељаке Турке из села Мелнице, моји четници су непрестано псовали „Суљу", означавајући тим именом Турке уопште, и не знајући да у том селу постоји Сулејман-ћаја, богати сточар и најбогатији ага у Мелници. Једнога дана кад сам био у атару села Теова, Коста Катранџија и још неки његови сељаци доведу ми двојицу хоџа. Један је био мали и кржљав, и са малом чалмом, док је други био висок, плав, крупан, прави словенски тип, са огромном чалмом на глави. Први је био хоџа из оближњег села Согља, које је било чисто арнаутско, а други, онај са великом чалмом, био је хоџа из Мелнице, надалеко чувен и по својој богословској спреми и по своме уму. О њему су причали као о великом човеку, а наиван свет ишао њему да му он прави записе од разних болести, од којих је најстрашнија била маларија, која је косила нарочито млади нараштај свуда поред Бабуне где се сејао пиринач и где је било легло маларичних комараца. Разуме се да никакви хоџини записи нису овде помагали. Иако лично нисам познаво мелничког хоџу, а знао сам много о њему.

Кад је хоџа доведен к мени лепо сам га примио, почастио дуваном, а он је испод пазуха извадио један пар срмом везених чарапа и пружио ми их је. Нисам хтео да примим питајући га: „Од кога је ово и зашто?" На то ми се хоџа дубоко поклони, што је изгледало помало смешно, јер је хоџа био веома висок, а пресавијао се као конопац, и рече ми: „Кад сте се тукли с турском коњицом, она је натерала и неколико наших сељака да се са вама бију. Сељаци су морали да изиђу, али ви сте непрестано викали на Суљу. Међутим, тако ми вере, Сулејман-ћаја уопште није хтео да изиђе тога дана из куће и да се бије с вама. Неколико пута је забит (официр) долазио до њега и терао га, али Сулејман се стално изговарао да је болестан, а био је здрав, само није хтео да се бије с вама. Али ови твоји аскери (и показа руком моје четнике) у неком човеку из Мелнице препознали су Суљу и целога дана викали на њега. Дошао сам до тебе, кабудан Васил, да те молим да опростиш свима мојим сељацима који су тога дана силом натерани да се с тобом бију. Али треба да знаш да су сви пуцали у вис, а нико на тебе. То си могао и сам приметити. Јер, каже, ми смо после борбе, кад смо сахрањивали мртве, правили ћевш (увиђај) и нисмо ни један куршум нашли тамо где сте ви били и одакле сте пуцали. А друго, Сулејман-ћаја није ни излазио из куће тога дана. И, молим те, да га ослободиш да може своју стоку терати на Белкамен, јер му овце цркавају на месту око села, где више нема ни једне травке".

Кад сам саслушао хоџу рекох му да му све верујем, али ми је потребно да ми доведе још десет људи са Сулејманом из Мелнице и да ми доведу

Алију бакала из Горњег Врановца, па ако ми он буде гарантовао за његове сељаке Мелничане, онда ћу им опростити. „Кад будете спремни за долазак к мени, јавите се опет хоџи у Согље, а он зна коме треба јавити у Теово, па ћу вас известити кад и где се можемо састати и разговарати. Засад, чарапе да вратиш, али да их држиш код себе, па ћемо после видети хоћу ли их примити или не."

Тако сам отпустио ову двојицу хоџа. Преда мном је лежала покорност још једног великог турског села од 300 кућа, које је било сиромашно. Становништво му се углавном бавило зидарством и било растурено свуда по Македонији, где су зидали разне грађевине и копали бунаре, али су били на једном важном месту између Азота и Велеса.

Таман сам био испратио хоџе кад ми дођоше неки пријатељи из Оморана и рекоше ми да је Рушан (Шане-ага) из Оморана оздравио од ране коју је задобио 10. маја те године и жели да ме види и да се са мном разговори; и, ако ја пристајем на мирење, да се са мном помири. Пристао сам на састанак, одредио једно место у околини Оморана, то јест у планини Сурда доста далеко од села, и тамо сам сачекао сутрадан Рушана. Он је јахао на коњу и носио пуне бисаге. Кад је дошао близу нас, сјахао је. Ја сам устао и руковао се с њим. Понудио сам га да седне, али пре него што је то учинио рекао је ово:

„Капитан Васил, ја сам дошао да се жалим на тебе и на твој поступак према мени. То што си ме осудио на смрт, то је твоја ствар, ја те о њој нећу питати. Али има нешто што ме боли и што не могу поднети, а то је понижење које си ми и пред турским и пред ‚ристијанским' светом приредио."

„Шта је то?" упитах.

„Ево шта је. Сигурно ми признајеш да сам један од првака турских (био је у ствари Арнаутин) у целом велешком срезу. Сви ме за таквог признају и цене, и по богатству и по пушци, па кад си ме већ осудио на смрт, било је право да сам дођеш и да ме убијеш, па да цео свет каже: ‚Васил војвода убио је Шане-агу'. То би била похвала и мени мртвом, мојој деци, свим мојим рођацима и пријатељима, јер онда би се рекло да је најбољи јунак морао да изађе мени на мегдан, што би само била потврда свега онога како ме народ цени. А ти шта си урадио? Послао си своје чираке (ученике) да се на мени уче. И то ми је тешко, и зато сам дошао да се жалим на тебе".

Понудио сам га поново да седне; кад је сео, одговорио сам му:

„Слушај, Шане, немаш разлога да се на мене жалиш, јер ти нисам нанео никакво понижење. Живот свакога човека у Божјој је руци. Божја воља је била да ти тога дана не погинеш. А људи који су дошли да те убију нису никакви моји чираци већ велики јунаци, и могу ти отворено рећи, бољи су јунаци од мене. Према томе, немаш зашто да се жалиш".

„Е, кад је тако", рече Шане, „можемо ли се помирити да убудуће будем слободан и да своје послове обављам, а да се не осврћем увек напред и назад, лево и десно, одакле ће пушка да плане?"

Рекао сам му да може доћи до измирења, али да ми се обавеже да ће оних 25 арнаутских породица у Оморану држати у стези, да не праве ни оне ситне зулуме које сада чине, као што су разне потрице, сеча дрва по туђим имањима, брање туђих винограда (својих нису ни имали) и томе слично.

Рушан ми је обећао да ће све то учинити, а ја му рекох:

„Кад се будем уверио да си све то учинио - а ти то можеш као првак учинити, онда ћу ти послати поздрав да ти је опроштено и да си слободан".

Примио сам од њега донесени дуван и још неке ситнице, јер нисам желео да га вратим потпуно обесхрабрена, и тако сам га отпустио да се врати својој кући.

Како сам дуго времена био одсутан и заузет другим пословима, већ поодавно нисам био у Никодину. У међувремену, под притиском бугарске организације из Прилепа, вратили су се у село бугарски поп Аце, његов син Димко, учитељ и још неколико одбеглих сељака; сви наоружани сем поп Аце, и почели су поново да држе село у страху.

Ако будем дошао у село јавно, знао сам да ће сви побећи. Морао сам да радим тако да сву шесторицу, који су дошли с оружјем, похватам у самом селу. Дознао сам да ће поп Аце служити у сеоској цркви на дан Мале Госпође. Знао сам сигурно да ће га сва шесторица, ових његових верних, чувати за све време док служи службу. Зато сам уочи тога празника дошао у никодинску планину и тајно позвао једног пријатеља из Никодина, кога сам задржао са собом. Око пола ноћи уђем у село са њим и са шест четника, од којих су двојица били из Никодина, уђем у једну кућу у центру села неопажено. Пре поласка наредио сам четницима да чекају у шуми, али да се приближе селу и чим чују да пуцају пушке одмах да дотрче у село где ће добити наредбе шта даље да раде.

Остао сам у кући и чекао да почне служба у цркви. Служба је, по обичају, била рано, а мој домаћин отишао је у цркву да се помоли, запали свеће, и да види кога све има у цркви. После извесног времена дошао је и известио ме да су сва шесторица у цркви, а да су своје пушке оставили у једној од четири бакалнице које се налазе у средини села. Према томе, знао сам сигурно да ће одмах по свршетку службе доћи да узму своје оружје и ту ћу моћи да их похватам.

Пошто ми је ова ствар ипак изгледала сумњива, учинио сам нешто друго. Послао сам мога домаћина да једноме од њих, баш томе бакалину у чијој је радњи било оружје, саопшти да је примећена српска чета која силази из планине у Никодин. За трен ока били су сви обавештени,

изишли из цркве и пошли да узму оружје. У том међувремену смо нас шесторица већ били иза дућана и од првог плотуна петорица су пали мртви, а један, који је носио пушку са собом, отишао је мало даље, испалио неколико метака на нас и почео да бежи. За њим је потрчао мој четник Наста Ђимовић, родом из тога села, и стигао га је четири километара далеко испод села у никодинској реци, само неколико десетина метара од места где та речица прелази друм Прилеп-Градско и улива се у другу реку. Ту га је стигао и са три метка у потиљак убио га на месту.

Похватали смо остале који су били у цркви и око ње, али у тој гужви побегли су поп Аце и његов син Димко, да се више никад не врате у Никодин, све до бугарске окупације 1915. год.

На тај начин повратио сам поново ред у Никодину, али нам је сметало што нисмо имали да поставимо свога свештеника у томе селу, јер се тога положаја нико није хтео примити, а народу је био потребан свештеник, те смо морали доводити старог свештеника из села Степанца и чувати га у селу докје вршио обреде за које је био позван. Вратио сам се из Никодина уверен да је тамо доведено све у ред као што треба.

Дошао сам у село Мокрени. Разуме се, нисам био у селу већ изнад села, у шуми, кад пред сам мрак дођоше неки сељаци из Ореша и рекоше ми да је тога дана (била је субота) кад су ишли са пазара из Прилепа, где су дан раније продали нешто ситне стоке, и - ради сваке сигурности враћали се планином, пред њих изишло неколико наоружаних Арнаута из села Црнилишта - све их похватали, а знали су да су отерали стоку у Прилеп на продају и пошто се без стоке враћају, било је јасно да су је продали и да су новац имали код себе. Зато су потражили новац од ових сељака и одузели им све до последњег гроша. Узели су им око 100 наполеона у злату.

Кад сам за ово дознао, поручио сам у село Мокрени да ми се изнесе вечера горе у планину, где смо вечерали и пошли ка једном превоју Бабуне, званом Кула, куда иде пут из Горњег Азота у Прилеп. Сутрадан је била недеља, а тога дана је пазар у Богомили. На тај пазар долазили су готово сви становници Азота, али и један део из прилепског поља, нарочито Арнаути из села Црнилишта, који су у Богомили продавали чисту прилепску пшеницу „белију" и за њу добивали много већу цену него у Прилепу. А они су за своје потребе куповали шећер, пиринач и пасуљ. Ти су артикли, осим шећера, били јефтинији него у Прилепу, а шећер је био по истој цени као у Прилепу и Велесу.

Знајући да ће тога дана Арнаути из Црнилишта ићи на пазар у Богомиле, решио сам да им поставим заседу, ту на томе превоју Кула, да их похватам и да их држим везане све док њихови сељаци не скупе и не врате новац орешким сељацима који су опљачкали.

Идући преко планине, у само праскозорје, преко стазе којом смо ишли беше оборена једна буква, а нешто се у тој букви мицало. Мислио сам да је нека турска заседа. Сви смо полегали на земљу, а ја, пошто сам био напред, узео сам на нишан једну грану која ми је изгледала да има црвен фес. Наредио сам да нико сем мене не пуца док се оданде не јави пуцањ, да бисмо могли оценити како бројно стање тако и распоред непријатеља. Нанишанио сам, опалио метак у главу коју сам помало назирао кроз грање и чекао одговор. Никаквог пуцња није било. Нико се није јављао. Тек кад смо потрчали тамо, нађемо једну срну која је дошла ту да брсти лишће са оборене букве. Било ми је жао те безазлене животиње. Уосталом, то ми је био први и последњи пут да убијам дивљач, јер никада, ни пре ни после тога, нисам се бавио ловом. Сељаке остависмо да носе срну у Богомилу, а ми сиђосмо низ превој Кула и зауземо бусију.

Није прошло ни пола сата, а са Црнилишта, које није било даље од 2,5 км од тога превоја, појавише се прво неколико коњаника - њих четворица, а за њима десетак коња натоварених житом. Поред сваког коња био је пратилац с пушком о рамену, а на богомилски пазар ишли су слободно, због тога што су били суседи с Богомилом и што су Богомиловци сваког четвртка или петка пролазили поред њихова села и ишли на пазар у Прилеп, а и зато што је у Богомили била стално турска војска, која им је ипак уливала извесну сигурност за време боравка у Богомили. Куповали су и продавали у томе селу, али откако је настала четничка акција, никад се ни у једну кућу нису усудили да уђу, сем неки деда Лика, један стар и поштен Арнаутин из села Црнилишта. Он је обично свраћао и пио кафу код Зарије Ђорића, учитеља и управитеља школе у Богомили, који је у исто време био и подуправитељ свих српских школа у Азоту.

Овде морам поменути да су ми главни и најбољи помоћници у мојој акцији били српски учитељи, и то на првом месту Зарије Ђорић, који је био родом из вароши Гиљана, а ожењен из села Богомиле. Поред њега били су учитељи: Душан Николић, родом из Призрена, Јован Трајковић, родом из Башина Села код Велеса, Лазар Зечевић, родом из Гиљана; Коста Басекић, родом из Бијелог Поља. Сви ови учитељи, као и Зарије Ђорић, били су свршени ђаци богословско-учитељске школе у Призрену. И као јавни радници били су више него одлични, жртвујући своју младост, па и главе, служећи српском народу у време тога страшног грађанског рата у Македонији, који су Бугари изазвали својом мегаломанијом и тежњом да се Бугарска рашири и ослони на четири „морета".

Ми смо се супростављали свему томе и сви покушаји Бугарске да то оствари пропадали су један за другим. Наша је заслуга у томе што смо били својевољни, управо добровољни пионири тога задржавања и спре-

чавања Бугара за остваривање њихових мегаломанских идеја. Српска богословија у Призрену, велика задужбина Симе А. Игуманова Призренца, постала је расадник пионира који су вршили своју свету и тешку дужност од Пљеваља до Кратова, од Кратова до Солуна и од Солуна до Дојрана и Кукуша, и на запад до Охрида, Дебра, Гостивара и Тетова, обухватајући тако целу данашњу српску, и један део грчке Македоније. Никада нећемо имати довољно речи да одамо достојно признање оснивачу ове установе, њеним професорима и наставницима, а нарочито њиховим ученицима.

Кад сам поставио заседу и угледао Арнауте који долазе, начинио сам такав распоред да их одједанпут опколим све, да ту покажем да им је одбрана узалудна. Све ово морало се радити брзо, јер смо у близини имали велико арнаутско село Црнилиште, а исто тако, нешто више од три километра, и турску војску у Богомили. Кад су Арнаути почели да улазе у нашу заседу, ми смо ћутали, а кад је последњи од њих ушао у наш круг, сви смо устали, уперили пушке у њих и викнули им: „Доле оружје! Предајте се! Не гините људи!"

Ово им је изговорио „Гапон" Грковић на чистом арнаутском језику. То су поновила и друга тројица која су знала арнаутски. То је изазвало малу пометњу међу Арнаутима те нису одмах почели пуцати, а само минут доцније то им је било немогућно, јер је нас 40 стајало као бедем око њих, и сваки покушај њихова отпора значио је смрт њих десеторице. У том положају пристрављени Арнаути питали су: шта од њих тражимо? Ја сам им онда проговорио да су они опљачкали Србе сељаке из Ореша кад су се враћали из Прилепа, да су им узели 100 наполеона и да тражим само да се тај новац врати, да бих га могао дати онима који су опљачкани, а да ми њихове главе нису потребне. Ово их је мало умирило. Један од њих, по имену Исљам, који је био и велики трговац стоком, рече ми:

„Ако је ствар за новац, одмах ћемо бити готови. Ја имам код себе 200 наполеона. Тај сам новац понео у Богомилу да платим сељацима стоку коју сам узео на вересију, па ћу ти од тог новца дати половину, а ону другу половину од идућег пазара даћу сељацима којима дугујем."

„Тако не може бити", одговорио сам му. „Тај новац који носиш није твој већ опет наших сељака од којих си узео стоку на вересију и који те чекају да им даш новац. Тебе ћу пустити да одеш у Богомилу и да платиш свој дуг. Пустићу и ове сељаке који носе жито на продају, а ова три друга везаћу и повести са собом и држаћу их дотле док не скупите паре и не донесете ми."

Одмах после тога наредим четницима:

„Везујте ову тројицу!"

Оних седморица нити шта рекоше, нити ма шта покушаше да учине, и за трен ока ова три Арнаутина била су везана, разоружана и наредио сам да их воде у планину. Исљаму сам казао, кад се врати у село, нека скупи новац како зна, да га преда деда Лики у његову селу, а деда Лика зна где ће донети новац. Затим сам му рекао:

„Новац мора бити прикупљен и предат Лики сутра, у понедељак, до ичиндије. А Лика има новац до смираја сунца да преда тамо где он зна да треба да га преда. Ако новац до мрака, и најдаље до пола ноћи не буде у мојим рукама, ове твоје сељаке Арнауте стрељаћу, а опет ћу наћи начина да вам тај новац узмем. Али ви више овим путем никада нећете доћи у Богомилу".

Док сам ово говорио Исљаму, моји четници са везаним Арнаутима били су одмакли, тако да нису чули ову претњу, те су ишли за четом не страхујући много за своје главе, јер су знали да се ради о новцу. Одвели смо Арнауте у планину, тамо смо их држали везане, али већ сутра у подне Зарија Ђорић ми је донео новац и ја сам пустио Арнауте.

Још у недељу увече скупили се Арнаути из Црнилишта код џамије у селу и позвали оне који су опљачкали Орешане и наредили им да сав новац врате, иначе ће им они куће запалити. Ови су новац вратили, а ја сам тај новац предао сељацима из Ореша. Тако смо и овог пута доказали да ће сваки зулум против нашег света и наших људи бити одмах кажњен, било да то ураде Бугари, Турци или Арнаути, у селу или вароши. Српска револуционарна организација узела је под своју истинску и правну заштиту цео српски народ на десној обали Вардара.

СЛУЧАЈ КОЦА ЂОРЕВСКОГ И ЧЕТНИЧКА ПРАВДА

Док сам се бавио у Никодину, у селу Нежилову догодило се једно убиство. Коце Ђоревски убио је брата неком Грују, који је био један од српских првака у Нежилову, а имао је велику задругу. Био сам позван да идем у Нежилово да ту ствар расправим. Кад сам отишао тамо, још није било свима јасно да је Коце Ђоревски убио Грујиног брата, који је имао четворо деце. Породица Ђоревски била је најбогатија у Нежилову и помало нагињала Бугарима, из разлога које сам раније навео.

Чим сам стигао тамо, дошао је Груја к мени и рекао ми да сигурно зна да је убица Коце Ђоревски. Позвао сам Коцу и кад сам од њега затражио да каже истину, он је признао да га је убио. За време његовог признања, код мене је било око 50 сељака из тога села, и сви су тражили главу за главу, јер разлог за убиство није био велик, већ обична свађа око једног дрвета; због тога није морао убити човека.

Везао сам Коцета и повео са собом у планину. Позивао сам сељаке и испитивао да ли неко зна да није било раније неке свађе између њих,

па је ова свађа била само уље на ватру. Нико ми ништа није могао казати, а мени је стварно било жао Коцета, јер за време оних великих потера кад сам био у нежиловској планини, он ми је са својих бачила доносио храну за целу чету и старао се да нам дотури податке о кретању турске војске која је крстарила њиховом планином. Ти су подаци били корисни за моје кретање, да не бих у тим тренуцима дошао у сукоб са војском.

Те вечери сам сишао у село где је за мене био припремљен конак, односно вечера у кући самог убице. Његов брат Станче, који је био домаћин куће, изишао је пред мене и молио ме да примим те вечери њихово гостопримство. Они су као богати људи имали много рођака и пријатеља, па су многи од њих молили да те вечери будем гост у кући убице. Пристао сам.

Кад сам ушао у кућу, молили су ме сви од реда, а нарочито Станче, који је био разборит човек, да опростим живот Коцету, а он одмах полаже 300 наполеона у злату, као крвнину породици убијеног. Ова сума износила је најмање трипут већу вредност од целокупне имовине убијеног, рачунајући кад би се поделило са осталим задругарима. Грујо и жена убијенога скочише као опарени и рекоше: „Ми немамо крви за продају! Тражимо само главу за главу!" Ја сам дуго ћутао, слушао молбе једних и протесте других. Најпосле, дошао је и Најдо Милески, па је и он молио за милост. Уколико је било више молилаца за милост утолико су више Грујо и његова породица протествовали и тражили главу за главу. Напослетку сам рекао: пошто Коце признаје да је крив, а пошто немамо затвора где бисмо могли затворити онако велике кривце, да ће Коце бити стрељан. У кући је наступио плач и кукњава, а ја сам одбио да код њих вечерам.

То је још више уверило Станчета Ђоревског да ће му брат бити стрељан. Сви њихови противници били су задовољни и са разлогом говорили: „Ако се ово убиство опрости, ми смо сви планински људи и готово сви наоружани, па ћемо сутра почети да убијамо једни друге као што то чине Арнаути. А кад то једанпут започне, нема му свршетка! А почеће сигурно кад видимо да и ти опрашташ убицама било зато што су богати, или зато што то тебе не боли па не знаш шта је то кад се изгуби и пресече један од главних дирека куће, на коме куће стоји". Ја сам им одговорио да је моја пресуда пала и да ће бити извршена, што је изазвало поновни јаук и лелек у кући. У ствари, ја нисам мислио ни те ноћи, ни сутрадан да стрељам Коцета, већ да позовем Бабунског, Заринју Ђорића и још неке прваке из Азота, као што је Петко Станковић, сеоски војвода из Богомиле и, нарочито, Пера Петковић, сеоски војвода из Ораов Дола. Овакво једно убиство нисам хтео примити на себе из разлога што су ови људи - убица и његова породица, сматрани као наклоњени Бугарима, па

сам то учинио и ради те околности што је било далеко од мене, јер они су увек показивали своју оданост мени и савршену послушност нашој организацији. Али ову своју мисао нисам хтео рећи никоме већ сам остао при томе да је Коце крив и да своју кривицу има платити главом. Једва сам око поноћи могао да изиђем из Нежилова. Ишао сам путем у правцу Богомиле и хтео да преданим у богомилском пољу.

Богомилско поље засађено је кукурузом и пасуљем. И, пошто је свака њива наводњавана, кукурузне стабљике расле су и до преко четири метара висине, тако да смо ту могли преданити, исто тако сигурно као усред неке велике шуме. Границе између села Нежилова и Крапинова дели поток који смо морали прећи, јер га никако нисмо могли избећи. У патроли је био Драги из Голупца са још једним четником. Ја сам био пред четом, а у средини је био везан Коце кога су терали моји четници. Баш кад смо стигли до самога потока, плануше пушке и разлеже се пуцањ по долини реке Бабуне. Сви полегасмо и отворисмо ватру на заседу. Водили смо борбу нешто око пола часа, док се заседа није повукла уз поток навише, идући ка селу Капинову. У тој борби смо изгубили Драгог, који је био најхрабрији међу најхрабријима и најбољи међу најбољима. Неколико куршума изрешетали су му срце и пао је на земљу мртав. Узели смо мртвог друга и вратили се у село, где сам наредио да се закопа. Коцета сам пустио, јер смо хитно морали да се повлачимо у планину, па нисам имао времена везаног човека да водим са собом.

Сутрадан сам сазнао да су нас на оном потоку дочекали војници из Папрадишта, који су се ту спустили за непуна пола сата из Папрадишта, али место на коме су поставили заседу и време кад је заседа постављена изазвали су сумњу код мене да нас је неко издао. То је могао бити само неко из породице убијеног, који су сумњали да ћу извршити смртну казну над Коцетом зато што сам дошао у њихову кућу на вечеру. А могао је бити и неко од укућана или рођака самог убице, јер нису веровали да им могу опростити убиство. Сумња је била и на једне и на друге и имала је основа озбиљним аргументима и једне и друге стране. Не говорећи никоме ништа о сумњи, после два дана боравка у тој планини, пошао сам у Богомилу и одатле даље по Азоту.

После отприлике месец дана, кад сам био у близини села Богомиле где су ми Богомилци доносили ручак, дође к мени поп Игњат Поповић који је служио као свештеник у једном делу Богомиле, а поред тога опслуживао је Капиново и Нежилово па често и нека друга села, тако да ми је често говорио: „Учитељу благи, ја сам ти поп од Горњег Јаболчишта до Десова". Оба ова села су арнаутска; једно се налази на крају велешког среза, а друго на другом крају прилепског среза, где се ово село изнад Габровника граничи са прилепским срезом. Ово је била линија од 50 км, од једног до другог арнаутског села. И ту је сиромах

поп Игњат, на целом том простору морао да служи Богу и српском роду. Тога дана позвао ме је у страну и рекао: „Ја сам добро испитао ствари и сазнао сам да су Ђоревци послали свог човека, неког Богоја, који је отишао у Папрадиште, узео војску, поставио заседу и рекао им да се ништа не боје, јер нико не сумња да ће те вечери бити постављена заседа и да ће страдати цела чета, а сигурно и Васил војвода, који увек иде испред чете. Турци су га послушали, наместили заседу и знаш и сам како се свршило. Ово сам био дужан да ти кажем не као свештеник, јер то не бих смео учинити, али сам ти био дужан рећи као Србин Србину. А ти даље знаш шта треба да радиш".

Захвалио сам поп Игњату на саопштењу и не говорећи опет никоме ништа смишљао сам како да уђем у Нежилово, да похватам браћу Станчета и Коца. Био сам сигуран да ће чим сазнају за мој долазак побећи из села у планину, која је пространа и врлетна, тако да их не могу пронаћи, а само ћу направити узбуну у селу. Ако идем ноћу, а претходно се не јавим, припуцаће на нас стража која сваке ноћи чува село. Ако унапред јавим, сазнаће се, јер ту се спремају конаци за чету, вечера итд., па се такав долазак не може сакрити.

Али сутрадан десило се нешто што ми је омогућило да у по дана упаднем у Нежилово. Магла густа као тесто беше пала на Богомилу и на целу уску долину Бабуне, све до изнад Нежилова и наниже до Теова. То су обичне магле које почињу у децембру па тако трају до првих снежних вејавица, које растерају магле. И благодарећи тој магли, ја сам у по дана прошао покрај саме Богомиле, у којој је стално била турска војска, и упутио се, право путем, за Нежилово. Нисам се бојао никаквог сусрета са војском у оној магли, јер су Турци избегавали да по овакву времену излазе из села. После подне сам приспео у Нежилово готово неопажен и одмах опколио Ђороску кућу, ухватио оба брата, Санчета и Коцу, али не и Богоја који је отишао на пазар у Велес. Никог другог из те куће нисам дирао. Оба брата сам везао, повео са собом и кад смо стигли на безбедно место у планини, поручио сам да дође месна управа наше организације из Нежилова и неколико најближих рођака браће Ђороских.

Искупили су се код мене у једној великој колиби и почело је испитивање браће Станчета и Коцета. Испрва нису признавали своју издају, али кад сам их разним доказима, а нарочито тиме што никако нису могли доказати где је у то време био Богоје, убедио, признали су најзад да су они, желећи да се те ноћи ослободи Коце, довели чету турске војске, наместили је у ономе потоку у заседу, и били сигурни да ћу те ноћи погинути, а Коце ће се спасти. Кад су се сви сељаци уверили у њихову кривицу, а они су и пре тога знали да су ови учинили то издајство, сви повикаше: „Е, ови су заслужили смрт!"

Наредио сам четницима да их одмах стрељају, што су и учинили на очиглед присутних сељака. И тако смо казнили убице издајнике, али свога јуначног друга изгубили смо занавек! Да су ова два стрељана брата сваки дан имали још по сто глава, не би било доста да осветимо онаква јунака какав је био погинули четник Драги.

После тога сам се опет вратио у Богомилу, где су већ чули о смрти ова два брата из Нежилова. И сви су били задовољни казном која је стигла издајнике. Још док сам се кретао ту у околини Богомиле, добијем писмо из Велеса од Митра Шешлије, управитеља наших школа у Велесу, да ме Скопски одбор позива да што пре дођем у Скопље где ме је чекао неки важан посао и договор.

НОВА УРЕДБА О ЧЕТНИЧКИМ ОРГАНИЗАЦИЈАМА

Гафуровци су већ давно напустили Алиагицу и одлазак у Скопље с њима није био могућан. Морао сам ићи у Пореч да оданде, преко села Тажева, Поречке Брезице и Пусте Брезице одем у Скопље. На овоме путу била је велика војна станица где је поред војске била и жандармерија, која је легитимисала сваког пролазника, тј. сваки је морао имати свој „нуфузтескере" (извод из књиге рођених, које су вођене у државном статистичком уреду сваког среза). Добио сам овакву једну исправу неког сељака из села Белице и тако сам једног понедељка рано пошао са сељацима у Скопље. Сељаци су терали нешто борине (луча), овчјих кожа и дивљачи, али углавном су ишли у Скопље да купе жито. Ишао сам са пешацима, а са мном је ишао још један мој четник, Лазар Маниташевић, родом из Велике Хоче код Призрена. Био је тешко болестан од реуматизма и одлазио је за свагда у Србију. Био је задовољан што иде са мном, јер је мислио да су предузете све мере предострожности и да је овај пут безопасан, што у ствари није било. Никакве предострожности није могло бити, јер их није имао ко ни спровести, већ смо и ја и Лазар ишли на личну срећу. Можда је на нашу срећу почела страшна вејавица баш кад смо дошли испред саме куле где се путници легитимишу. Прегледач нуфуз-тескера био је сам, а сви његови другови остали су у кули, те је само летимично погледао у нуфуз-тескере и непрестано отресао снег са бркова.

Ја сам прошао поред њега готово неопажен. Ваљда је сматрао да сам међу најисправнијима па ми није ни затражио исправу. Само ми је рекао: „Ајде, гид, бре!", што ће рећи: „Иди бре!". А сигурно је у себи помислио: „Шта ми на овој вејавици досађујете с вашим нуфузима!"

Кад смо добро поодмакли од куле, сви сељаци су се смејали што је чауш баш мене пропустио без легитимисања.

Доцкан у ноћ, још истог дана, стигли смо у Скопље јер се нигде нисмо одмарали, сем што смо у Брезици пили воде.

У Скопљу смо ушли у Поречки хан и наместили се на прострте рогозине и на њих легли. Свако је на себи носио још по један гуњ, за покривање. Мој гуњ ношен је на коњу, јер никада, за све време четовања, нисам ставио гуњ на своја леђа за време путовања, па то нисам учинио ни том приликом. Очекивао сам да ће скопска полиција вршити преглед путника и њихових легитимација, што је често и чинила, а редовно понедељком кад су сви ханови пуни пазарџија из разних села. Како смо у овај хан стигли врло касно, полиција је пре тога вршила преглед путника па није било много вероватно да ће се још једанпут навраћати. Нисам се ничега бојао јер сам имао при себи револвер и у сваком тренутку био сам у стању да убијем онога ко ми затражи легитимацију и да побегнем напоље, па или да изиђем из Скопља, или да потражим своје пријатеље Гафуровце у самоме Скопљу, на левој обали Вардара, у чијој сам кући био сигуран.

Поред свега тога, целе те ноћи нисам могао заспати. Хан је био препун и од испарења обуће, одеће и самих људи, ваздух је био толико загађен да нисам могао да издржим. Мени, који сам годинама, зими и лети, спавао на чистом ваздуху, ова ноћ у Скопљу била је слична робији у Једикуле. Зато сам сваки час излазио у двориште да удахнем чиста ваздуха.

Сутрадан, сељаци су изишли на пазар сваки својим послом - неки да продаје, а неки да прода и купи. А ја и Лазар Маниташевић нити смо имали шта продавати, нити нам је требало куповати. Да идемо у српски конзулат било је рано - тамо су сви још спавали, а пошто нисмо смели остати у хану, просто смо шалабазали улицама, не знајући ни сами зашто идемо. Завиривали смо с времена на време у робу која је била изнесена пред дућане, хватали рукама кукуруз и друго жито ценећи да ли је суво или не, али избегавајући свако објашњење с продавцима.

Једва смо дочекали осам сати, односно три сата по турском, па се упутисмо разним улицама и уличицама српском конзулату. Знао сам добро где се он налази, а што смо ишли околним путем било је зато да нас не би неко уходио и спречио нам улазак. Кад смо стигли пред конзулат, чија је зграда била у дворишту, врата су већ била отворена, што је било готово сваког дана, а нарочито уторником кад је у Скопљу пазарни дан. Ушли смо. Први нас је спазио Велибор Драгашевић (син чувеног песника генерала Јована Драгашевића) који је у то време био чиновник у српском конзулату и резервни официр, јер је по некој казни био изгубио чин активног официра. Као човек и друг, Драгашевић је био веома добар и зато су га у конзулату сви волели, иако га нису много ценили. Био је пун шала и доскочица.

Одмах ме је увео у конзулат. Примио ме је конзул Живојин Балугџић и рекао ми да ћу за све време свога боравка у Скопљу бити његов гост, како на храни тако и на спавању. Брзо је било наређено да ми се одмах купи чисто рубље, цивилно одело, ципеле итд., тако да сам већ после два-три сата изгледао као неки учитељ или томе слично. Руке су ми, као и лице, били сувише нежни да бих могао представљати неког бакала или ханџију. После два дана конзулат је преобукао у народно скопско-црногорско одело Лазара Маниташевића и са куририма преко Скопске Црне Горе и даље преко Куманова послао у Србију, камо је здраво и срећно приспео.

Одмах сутрадан по моме доласку у Скопље представили су ми Алимпија Марјановића, капетана, и рекли ми да је то нови шеф Горског штаба за леву обалу Вардара. Алимпије је дошао овамо да се са мном договори о некој могућној координацији наших чета, нарочито ових у Скопској Црној Гори и нас на десној обали Вардара, а и да израдимо један правилник који ће регулисати цео живот и рад наших четника, откад пређу турску границу, па све до њихова повратка у Србију.

Овај правилник био је веома строг. Њиме се у све чете уводила онаква дисциплина каква је стварно владала у мојој чети. Мене су у то време сви сматрали за најстрожег старешину, али строгог на првом месту према себи самоме, а после према свима другима, и за кога се знало да никад ником није опростио кривицу, али никада није ни казнио невина.

Кад смо исписали текст уредбе о четничкој формацији и кад је на то дао пристанак Скопски одбор, Алимпија Марјановића више нисам видео. Рекоше ми да се вратио у Србију.

Стално сам седео у српском конзулату. Нисам смео излазити напоље, јер није прошло ни пуне три године како сам био у скопском затвору и под вешалима, па ме је могао препознати неки жандарм, полицајац или ма ко други.

БАЛ У ХОТЕЛУ „ТУРАТИ" У СКОПЉУ

Седећи тако у конзулату био сам поручио да ми се направи једно одело, управо униформа турског официра са чином поручника. На неки већи чин нисам смео полагати јер сам био исувише млад и младолик да бих могао изигравати мајора или нешто више. Одело ми је правио Трифун Чукић, добар кројач, родом Призренац, који је правио одела и турским официрима. Према томе, прављење једне униформе више или мање у његовој радњи није могло пасти ником у очи. Баш кад је униформа била готова (стајала је на мени као саливена, а уз њу сам

купио фес и елегантне ципеле), приређивао се неки дипломатски бал у хотелу „Турати" у Скопљу.

Овај хотел, који је по ослобођењу добио име „Слобода", држао је познати хотелијер Симо Сарма, родом из Далмације, који је у то време, мислим, био само Аустријанац. Доцније, после ослобођења, веле да је био добар Србин. У то време то је био једини европски хотел у Скопљу, са ресторацијом у којој су се хранили странци и поједини чиновници конзулата - самци. У тој гостионици приређивао се бал на који је поред свих конзула и њихова особља, био позван и скопски валија са његовим помоћником и још неки други.

Не говорећи никоме, одлучио сам да идем на тај дипломатски бал. Те вечери, пошто је наш конзул Балугџић са својим особљем отишао у хотел „Турати" и ја сам обукао своју официрску униформу и отишао на бал. Ушао сам смело у салу, поклонио се свима и прошао у споредну салу. Кад ме је спазио, Балугџићу је лице одмах поцрнело као у Арапина, а сав се тресао као у грозници. Прошао сам кроз обе сале клањајући се лево и десно свакој групи која је седела за столовима, па сам затим, поклонивши се отмено, изишао на иста врата на која сам и ушао. Мислим да нисам никоме нарочито пао у очи, осим здрављем које је из мене избијало. Вратио сам се у конзулат и сео у своју собу у конзулову стану.

Није прошао ни један сат, а већ је стигао конзул Балугџић, сав утучен. Извинио се својим колегама да не може дуже остати на балу јер му је позлило. Кад је ушао код мене у собу, ја сам седео и спокојно читао београдске листове. Балугџић, још запрепашћен, рече ми:

„Шта учини, побогу брате? Шта ти би да изазиваш овај скандал, и знаш ли шта је све могло да буде вечерас у ‚Турати', да те је ма ко од полиције која је стајала на вратима, или неко од преобучених агената који су били у сали, задржао и запитао те ко си и шта си? Шта би ти онда радио?"

Одговорих му:

„Имао сам готов план за такав случај. Да ме је ма ко задржао и испитивао, убио бих га на месту."

„А после?"

„Е, рекох, после! Ви, дипломати, сви бисте заглавили врата, а ја бих изишао кроз прозор на улицу, отишао до својих пријатеља Гафуроваца, тамо бих се склонио и нико не би посумњао да је то био један српски војвода, нити би пала ма каква сумња да сам био ваш гост у конзулату."

Сва ова моја објашњења нису била довољна да умире Балугџића, који није знао шта да ради, да ли да се смеје или да ме грди.

Три-четири дана после овога „бала" спремао сам се за повратак. Беху довели неког наредника Симу Н., кога је требало да поведем са собом у чету. У одређено време отишли смо у пивару. Имао сам на себи исто оно

турско официрско одело, а Сима је обукао поречко одело у коме сам дошао из Пореча у Скопље. Обојица смо се у пивари наоружали дугим пушкама брзометкама. То је било увече, у први мрак. Узели смо по једну бомбу, а ту нас је чекао један Турчин, надзорник и управитељ једног великог имања у селу Добри Дол. Он је имао те вечери да нас одведе у Добри Дол где је требало да преноћимо, а сутрадан рано да нас изведе у планину, одакле сам ја знао пут у Пореч.

Мој сапутник, наредник Сима, некако је те вечери дошао у Добри Дол. Ту смо вечерали и одморили се. Пут и није био тежак, али сутрадан, кад смо устали, морали смо ићи све уз планину, док нисмо изишли горе на њено било, где је требало путовати цео дан - нешто кроз шуму, а затим пашњацима изнад самог Пустог Подова. Кад смо стигли горе на било планине, то је једна од коса Солунице, наредник Сима је био малаксао. Нашао сам једну напуштену колибу неких чувара ергела, те сам ту наложио ватру и оставио Симу да се одмара више од једног сата. Нисам имао обичај, ни навику да се у путу одмарам. Увек кад ми се чета одмарала, остајао сам стојећи, подупрт о пушку. Тако сам и сад радио.

Док се Сима грејао и одмарао у колиби, ја сам нешто стајао, а нешто шетао по доста дубоку снегу испред колибе. Сима се добро напио коњака који смо понели са собом, и после једног сата одмора, са великим напорима и муком једва је могао да устане. Време се погоршавало. Могла је сваки час да избије снежна вејавица која може трајати два-три дана, а нигде у близини нема никаква насеља где бисмо се могли склонити. Најближе нам је било Пусто Подово где су били Арнаути козари са својим стадима, којима нисмо смели прићи. У официрској униформи и знајући донекле турски, још бих и могао да им се некако приближим и останем једно време код њих, јер у томе месту снег пада, али се ни један сат не задржава на земљи, већ се одмах топи. Али нисам могао са Симом који је говорио чисто српским језиком, што би све отежавало наш положај и изазвало сумњу код Арнаута да ја нисам никакав турски официр нити Сима сељак из Пореча, јер говори језиком на који арнаутско уво није навикло. Остало нам је да идемо право у Порече, у Поречку Брезицу, те сам Симу више вукао него што је он сам ишао. Кајао сам се и нисам могао себи опростити што сам га повео са собом. Требало је да га оставим да га идућег пазарног дана узму Поречани на коња и доведу у Пореч.

Из бојазни да се код оне куле где се врши преглед легитимација не збуни, ако га нешто буду питали - јер нити ће он разумети шта га питају, нити ће Турчин разумети његов одговор - и готова је сумња и разлог да га ту задрже, због тога сам га и повео са собом. Али сам се покајао кад сам видео да он не може издржати ово путовање преко планине. За мене је оно било веома лако. Осећао сам се чио као птица на грани у широкој

планини под снегом, слободан, јер сам знао да на целом овом путу до Пореча нећу уопште видети човека, ако не будем приморан да се спуштам у Подово.

Тако сам вукао Симу целога дана. Он је био толико уморан да ме је једно време молио да га убијем, само да га више не мучим. Или бар да га оставим самог у планини па да сутра пошаљем сељаке с коњима по њега. Нисам могао пристати ни на једно ни на друго. Нисам могао убити човека који је пошао да добровољно да свој живот за један виши циљ, а нисам га могао оставити самог јер би се те ноћи смрзао у шуми, а не би га ни сељаци из Пореча могли лако наћи. Стога сам га вукао и даље.

Око поноћи стигли смо у Поречку Брезицу. Ту нас је дочекала сеоска стража, и кад сам рекао ко сам, пропустила нас је. Ипак сам морао рећи да на себи носим турско официрско одело, да не би посумњали и пуцали на мене, пошто су ме једанпут већ пропустили. У селу сам затекао неколико својих четника, а Симу, полумртвог од изнемоглости, оставио сам у селу да се неколико дана одмори, па да га после упуте у штаб код Бабунског, да би га одредио у неку чету.

САВА ГРМИЈА И ЊЕГОВО САЗНАЊЕ

Отишао сам са четом у велешки срез где сам нашао Бабунског са осталим делом моје чете. Ту сам се поново уверио да је Бабунски тражио да му се одобри да још те зиме оде у Београд на одмор. Кад сам био у Скопљу и водио разговоре са тамошњим одбором и са осталима, па и са Алимпијем Марјановићем, о нашем даљем раду, приметио сам да је веома незгодно што сам на тај важан договор позван само ја, а не и Јован Бабунски, који је био шеф Горског штаба и који је те разговоре могао водити са истим познавањем прилика и могућности на десној обали Вардара и за вођење даље акције као и ја сам, јер смо ми били нераздвојни другови и у многим заједничким борбама са непријатељима доказали смо да смо увек у стању један за другог и главу дати. И било ми је врло неугодно што сам позван без њега, али кад су ми објаснили да је Бабунски тражио дозволу за одлазак у Београд и осигурање његовог пута до Србије, као и објашњење да ћу цео тај посао ипак морати ја да обавим, без сарадње са Бабунским, тада сам се помирио и пришао озбиљно свим разговорима.

Сад ми је и Бабунски потврдио своју намеру и предложио ми да наместо њега постанем шеф Горског штаба. Ово сам категорички одбио. Хтео сам да останем само војвода велешки, а у томе крају где сам толике акције предузимао и многе са успехом свршио, било је још толико много посла да нисам имао времена да будем шеф Горског штаба, а никаквих амбиција уопште нисам имао јер сам дошао и био на томе месту само

зато да послужим своме народу и да протерам Бугаре далеко преко Вардара. Тада, као и сада, сматрао сам Бугаре као безобзирне и насртљиве уљезе који су се увукли у српско тело ослабљено многовековним ропством турском господару.

На такво моје категоричко одбијање, за шефа Горског штаба био је постављен Сава Петровић, који је носио псеудоним „Грмија", по једној планини изнад саме Приштине, одакле је и он био родом. Сава је био свршени академац, али је био само потпоручник. Они који су га послали да буде шеф штаба смели су с ума да је акција на десној обали Вардара толико разграната и узела толико маха да се не састоји само у борби, већ и у политици, и да за ту и такву акцију није довољна ни школска спрема, ни воља, па ни храброст једног потпоручника. У јануару месецу 1908. год. Бабунски је отишао у Србију, а Сава Грмија је преузео нову дужност. Скупио је неколихо чета и с њима заједно пошао у велешки срез да се први пут са мном састане и разговори. Дошао је у прилепски срез и са четом одсео у манастиру Зрзе.

Овај манастир налази се на једном малом платоу изнад села Зрзе. Код самог манастира избија велики извор воде, а манастир на том платоу види се са свих страна прилепског поља идући од Прилепа ка Богомили. Црква у том манастиру посвећена је Преображењу. На њеним јужним вратима стоји плоча на којој је на српско-словенском језику записано да се у том манастиру венчао краљ Вукашин. Ова је плоча много пута преписивана. Њен текст одштампао је Јован Хаџи-Васиљевић и, мислим, историк Љуба Ковачевић. У томе манастиру, око кога су и доле у прилепском пољу и иза њега, за планином, само српска села, остао је да дани Сава Грмија са четама које је повео са собом.

Не знам на који начин, тога дана манастир су опколили турска војска и неки Турци из Дебрешта, тако да је борба отпочела око самог манастира. Арнаути из Црнилишта, које је било близу манастира Зрзе, нису смели да ступе у борбу, јер су имали горко искуство са мном пре неколико месеци кад сам их дочекао на месту Кула, приликом њихова одласка на пазар у Богомилу, неколицину заробио и натерао село да врати новац српским сељацима од којих су га узели.

Неактивност ових Арнаута омогућила је да српске чете пробију турску опсаду и да се спасу у селима Зрзе, Маргаре и Долгавец (Долгаец, како га Прилепчани зову). Остала су мртва три четника и рањен Сима наредник, кога сам ја довео, боље рећи донео, из Скопља. Он је био рањен у ногу и рана му није била тешка. Чете које су биле са Грмијом одмах су се растуриле, сваки је отишао на своју страну, а Сава је са три четника, међу којима и Радуле Радуловић, који је и пре тога био у чети Михаила Јосифовића. Пошто је знао сва села у прилепском, па нека и у велешком срезу, био је нека врста секретара Саве Грмије, а и његов помоћник.

Ја сам се састао са Савом у Богомилској планини и провео сам га готово кроз сва села у велешком срезу. Нигде нисам изазивао борбу да не бих Саву опет довео у неку неприлику, али га нисам оставио ни једног дана да предани у селу већ увек изван села, без обзира на време. Пошто смо обишли готово сва села, сем Никодина, враћали смо се натраг, јер је Сава желео да што пре стигне у Пореч.

Дошли смо у село Ореше. То је било планинско село насељено Мијацима, који су ту дошли пре можда 80-100 година бежећи, како су они причали, од арнаутских зулума из мијачког села Лазаропоља. Мало даље од њих било је и друго мијачко село - Папрадиште. И у њему је било Лазаропољаца, али је било и из Тресанче (Тресонче се изговара по галичком дијалекту) и из Галичника. Орешани су имали нешто мало земље, али су се углавном бавили сточарством и у својој планини богатој шумом - буковом, јаворовом и јасеновом - правили заструге које су продавали Арси Станковићу, великом трговцу у Богомили, такође Мијаку из Папрадишта, који је са својим братом Димом Станковићем имао неколико кућа у Софији и велики хотел у Скопљу, до саме железничке станице, а држао га је газда Младен Поповић, родом Призренац. Њега је у приповеци „Газда Младен" овековечио наш познати књижевник Петар Кочић, описавши га за време док је радио као наставник српске гимназије у Скопљу.

Била је субота увече кад смо ушли у Ореше. Ту смо преноћили. С нама је био и рањени наредник Сима. Он није имао оружја, већ је о рамену носио лекове са завојима. У недељу у свануће наредио сам излазак из села, али су ме Сава и Радуле, заједно са Симом, молили да тога дана останемо у селу, јер се одатле преко планине мора ићи у Пореч, па да се претходно добро огреју и одморе, а нарочито због рањеног Симе, кога су по сваку цену хтели да воде са собом, јер му се никако није свиђало да остане у срезу велешком где су сва села пуна турске војске (која је становала у оближњем мијачком селу Папрадишту). То сам предочио Сави Грмији, али он одврати да је из Папрадишта према Орешу видик доста пространи да ће страже моћи на време да нас обавесте, а село је отворено само према Папрадишту, док је са свих страна шума. На крају сам попустио Сави Грмији, те смо остали у томе селу.

Не знам шта је било, тек одједанпут се појави војска која је долазила из Папрадишта. Друга војска долазила је из Богомиле. Ако пођемо из села навише, снег је дубок, а никаква заклона није било. Остао је пут који иде ка планини уз реку, која је текла покрај самога села, али турски војници трчали су да заузму тај пут.

На самој раскрсници тога пута, тј. оног који је из Папрадишта водио у Ореше и из Ореша у планину, биле су разрушене зидине велике куће браће Ђулафкових, који су 1881-1883. год. учествовали у тзв. Брсјачком

устанку, похватани, оковани и одведени у Беас кулу у Солуну и тамо затворени. Један од њих умро је у затвору, а други је успео да, са још два-три друга, побегне одатле. Доцније је и он умро у Бугарској. Њихову кућу су Турци разрушили, али не до темеља, већ су зидови остали високи око један метар од земље. Поред самих зидина водио је пут у планину.

Кад смо видели да смо опкољени, наредим чети да изиђе напоље, а Радул Радуловић молио је Саву Грмију да се попну на таван и ту сакрију док не прође потера. Рекао сам Сави да то не сме да учини, а он је био прилично збуњен, али не могу да тврдим да би он Радула послушао.

Био сам начисто шта треба да радим. Како је село Ораше било у планини, имали су дрва доста па само су им темељи кућа били од камена, а све друго од дрвета. У целом селу које је бројало више од 70 кућа, две-три куће су биле покривене ћерамидом, а остале сламом. Биле су збијене једна уз другу, и никаква се борба није могла водити јер бисмо ту сви изгорели у пламену, а оне који би покушали да изиђу, дочекали би Турци и побили. Наредио сам да се чета построји, четник од четника да буде тачно шест корака. Сви да држе пушке „на готовс".

Пошао сам напред, а Симу наредника оставили смо последњег. Носио сам пушку у десној руци у водоравном положају и ишао сам напред. Зидине Ђулафковске куће биле су поседнуте турском војском. Могло их је бити око 30 војника, сви заклоњени зидом, пушке „на готовс" пребачене преко зида и у том положају чекали су да наиђем. Нас је било преко 30 на броју. Распоређени у раздаљини од по неколико метара један од другога, за посматрача је сигурно изгледало да нас је више него што нас је стварно било. Још једанпут сам се послужио турским језиком и само сам довикнуо:

„Атма!" (Не пуцај).

Нисам дигао пушку већ сам је носио у водоравном положају, прошао сам цео зид Ђулафковске куће, поред ње још је било шест четника иза мене, већ сам прешао раскрсницу, ушао у поток који је био пун камења од којих је сваки био бусија, а турски војници клечали су иза зидина, цеви њихових пушака нису биле даље од два-три метра од четника који су поред њих пролазили, али ни једна пушка није опаљена на нас... Последњи је ишао наредник Сима, и како није могао да одржава одстојање од других четника, већ је био заостао и кад је дошао пред уперене цеви турских пушака бацио је торбу са завојима са рамена и почео да трчи за друговима. Турци, дотле озбиљни, почеше да се смеју, али ми смо већ били у потоку и могли смо отпочети борбу, јер смо имали добре заклоне, које би Турци у борби морали да освајају. Међутим, кад смо ушли у поток, турска труба је засвирала збор и војска се почела прикупљати у село. Ови војници поред којих смо прошли у савршеном реду, као свој

трофеј узели су Симину торбу са завојима и лековима и однели да је покажу официру. Официр је скупио сељаке и питао их зашто су примили комите у своје село. Коца-башија (кмет) села, неки Диме који је по расту био најмањи међу сељацима, а иначе сиромах, знао је добро турски и казао официру:

„Какве комите, ефендија, па то су наши сељаци. Иду у планину да тамо праве заструге (склопци). Јуче је била субота, дошли су у село, данас је недеља, рано смо однели заструге у Богомилу на продају, купили тамо брашно. И видиш да је сваки носио торбу на рамену. У тим торбама било је брашно."

Официр га гледа и посматра како га у очи лаже, па му каже:

„А, бре, коџабаши, добро, у торби су носили брашно, а шта су носили у рукама?"

На то му коџабашија Диме, не збуњујући се ни мало рече: „То су биле секире. Неће ваљда голим рукама сећи букве у планини?"

Али сада, као главни и непобитни доказ комитског одмора у селу Орешу, официр је извадио и показао торбу са завојима коју је бацио наредник Сима. На основу овог непобитног доказа, да би ствар потпуно легла, официр затражи од Диме коџабашије десет турских лира у злату. Како су се сељаци разбегли и посакривали ко зна куд, село је иначе било сиромашно, тешко да би се сакупило десет турских лира, тим пре што је тога дана била недеља и пазар у Богомили па су сви тога дана куповали тамо помало кукуруза или брашна, јер у своме селу немају свога хлеба ни о Митровдану, а камо ли после Св. Саве. Зато је Диме рекао турском официру:

„Ефендија, ја сада овде немам пара, већ ти седи овде, а мени допусти да потрчим за овим нашим склопчарима који су данас своју робу продали у Богомили и примили новац. Стићи ћу их и сакупити десет лира."

Официр му је ово допустио, будући сигуран да ће се коџабашија Диме вратити, јер су му у кући остали жена и петоро деце. Диме је потрчао уз поток за нама и викао да станемо. Пошто је вода хучала разбијајући се о камење, нисмо смо га могли чути док није дошао до нас, а тад сам чуо где виче: „Господине, господине, стани!"

Стао сам, а са мном и цела чета. Диме ми прође сав дрхтећи, не од страха већ од умора, јер чим је официр затражио паре, а ни једна пушка није уопште пукла ни у селу ни око њега, Диме је био јачи од официра, али се био уморио трчећи уз поток и преко камења да нас стигне. Кад је дошао до мене испричао ми цео разговор који је водио са турским официром и затражио ми десет турских лира које је требало да да официру, па да турска војска одмах напусти село. Како нисам имао златних турских лира при себи, већ само злато у наполеонима, дао сам му 15 наполеона препоручивши му да гледа ако може да прође са десет

наполеона. Али ако не може, нека му дода разлику између наполеона и лира, која је износила 12 „здравих гроша".

У турско доба новац није имао исту вредност у свим градовима и областима европске Турске. Тако је у Велесу и у велешком срезу један наполеон имао 113 гроша, а лира 127 - 14 гроша разлике; у Прилепу и срезу прилепском један наполеон је био 94 гроша, а лира 105 гроша - разлика 11 гроша; у Тиквешу једна лира је била 136 гроша, а у Солуну наполеон је био 90, а турска лира 102 гроша.

Зато сам рачунао новац по његовој стварној вредности, а то је био курс који је важио у Солуну - 90:102. Ипак сам дао неки наполеон више Димету, јер сам мислио да му официр може нешто више и потражити, па да не би трчао за мном поново, дао сам му нешто више новаца да му се нађе при руци. Диме се вратио, предао новац официру, овај је повукао војску из села и вратио се у Богомилу. Како је он тамо реферисао, мени није познато. Само знам да се та ствар није више потезала од стране команданта војске у Богомили.

Ишли смо уз поток и дошли до радионице где су се правили заструзи (плъосната дрвена посуда). То је била велика брвнара направљена од букових стабала и покривена сламом. Ту смо остали да се одморимо. Пошто смо сели, а ватре су већ биле наложене, Сава Грмија, који је једва дошао себи, упита ме:

„Какав споразум ти имаш с Турцима, кад си могао да поведеш чету само на два-три метра далеко од турске војске која је била у сигурном заклону, а ми без икаква заклона, а да нису ни метка испапили на нас?"

Одговорио сам да немам никакав споразум с Турцима, али да ја добро познајем Турке, а и Турци мене; да за скоро три године откако сам велешки војвода ни у једном сукобу са мном Турци нису прошли добро и да они војници који су били у заседи на путу, кад су нас видели да идемо право к њима онако слободно, а без намере да на њих пуцамо, увидели су и схватили да се ми њих не бојимо. И пошто смо један од другога били на великом одстојању, тако да кад сам ја стигао до њих, задњи су четници још били у селу, те нису знали да ли нас у селу има 30 или 300 и рачунали су, ако отворе ватру на нас, да им се може десити да их опколимо и побијемо. То је једино могао бити разлог што су нас пропустили. На то сам рачунао и са великом сигурношћу да не смеју пуцати на нас, пошао сам први пред четом, а сигуран сам био, кад би прва пушка пукла да бих ја први мртав пао. Али тај психолошки моменат треба знати и само у даном моменту и одсудном часу употребити, као што је то био данашњи случај. Тај психолошки моменат не може се научити ни у каквој академији, до тога сазнања се долази дугогодишњим искуством и проучавањем људских скупина у разним моментима и ситуацијама. Затим сам му рекао:

„Ми смо ишли храбро напред. Уплашили смо турске војнике те нису пуцали на нас. Али да сам допустио да се сакријете на таван, видели би сте како би ти исти Турци изгледали. Запалили би кућу па би чекали да се у њој истопите као лој на ватри. Уосталом, боље је часно погинути у отвореној борби, него чекати да Турци опколе чету у селу, нарочито у оваквом као што је Ореше, направљено све од дрвета, и доживети једну срамну катастрофу."

Сава Грмија је све ове моје речи примио као пријатељски савет који долази од човека са великим искуством не само у вођењу борбе, већ исто толико и у познавању људи.

Ноћили смо ту, у тим радионицама, па сам сутрадан послао Саву у Пореч, управо, испратио сам га до границе поречког среза, а ја сам се вратио опет у богомилску планину. Не само у Богомили, већ и по другим селима сазнало се о том догађају да Турци нису смели пуцати на нас кад смо им били такорећи пред пушчаним цевима, и самим тим, углед нас Срба, па и мој лични, уздигао се до великих висина.

НА ГРЕБЕНУ КАРАЏИЦИ

Није прошло дуго времена кад сам добио поново извештај из Скопља којим позивају мене, а и све остале чете, да се прикупе у Пореч и одатле, по једном плану који је скројен у Скопљу, да ударимо на село Сопиште и да га запалимо. Дошли бисмо са стране од села Патешке, а војвода Петко из Скопске Црне Горе дошао би у Добри Дол, ту би преданио, тако да заједнички упаднемо у село Сопиште и да га запалимо.

За овај напад био је овај разлог. Село Сопиште било је удаљено нешто преко два сата хода од Скопља на путу Пореч-Скопље. Ту у Сопишту био је велик турски хан који је држао један Поречанац Србин. Путници из Пореча из мало удаљенијих места нису могли стићи у зимско доба из својих села право у Скопље. Обично су долазили до Сопишта. Ту би преноћили, па сутра зором пошли у Скопље, кад се чаршија отвара. Пошто би посвршавали послове, пошли би пред вече из Скопља, опет свратили у Сопиште, где би преноћили, да би сутра увече свако био у своме селу и код своје куће. Бугари то нису могли трпети, те скупе неку чету из околних села и доведу војводу Васила Аџарларца (станица Аџарлари и село истог имена на прузи Скопље-Куманово, доцније се звало Александрово). Бугарском војводи је стављено у задатак да ухвати овог ханџију са целом породицом (жена и, ако се не варам, троје деце), да запали хан и кад се разгори, да их све баци у ватру. Овај зверски поступак привео је у дело тај Васил Аџарларац.

Вест о овоме зверству, које је било својствено Бугарима и њиховим ученицима у Македонији, изазвала је дубок бол и гнушање на Бугаре,

не само свих Срба, већ исто толико код Турака, а и самих Арнаута. То је био повод што је био скројен план да, као освету за овај нечувени злочин, ми запалимо село Сопиште.

Наредио сам да се из прилепских села, која су богата житом, дотера у Пореч 50 товара пшенице, јер поречка села су сиромашна, а нас је требало бити око три стотине, те нас ни једно село не би могло хранити више од једног дана, јер би сутра цело село гладовало. Кад је жито дотерано, распоређено је у три села - Белица, Тажево и Брезица, затим је самлевено, па кад је било готово, наредили смо да нам дођу све оне сеоске чете које су биле добро оружане и могле да издрже десетину дана марша и одсуство од својих домова, те смо се тако, крајем фебруара 1908. год. скупили у ова три села у Поречу, где нам је хлеб био обезбеђен, а било је и доста стоке коју смо куповали и тако хранили чете.

Према плану који је био израђен у Скопљу требало је да пређемо преко планине Караџице, чији су гребени још били под снегом, и да се спустимо на висораван изнад села Патишке. Ту је требало да изнесе хлеб онај исти Турчин из Доброг Дола, код кога сам једну ноћ ноћио са наредником Симом, а који је требало да код себе прихвати и чету Петка Илића, војводе из Скопске Црне Горе.

Дању смо пошли из села Тажева и после подне већ смо били на гребенима Караџице, једног од најлепших огранака Солунице, затим смо полако почели да се спуштамо ка висоравни, која је била високо изнад села Патишке. Ту смо заноћили под ведрим небом чекајући да добијемо хлеб и тачно упутство кад, у које време сутра увече треба да будемо у Сопишту, као и лозинку са одзивом између нас и чете Петка Илића.

Чекао сам мало даље од ових чета, да бих могао чути долазак нашег пријатеља из Доброг Дола и с њим се о свему насамо разговарати. О целом походу тајна је морала бити сачувана, јер ни Сава Грмија, ни ја, нисмо никоме рекли куда идемо, да не би случајно неко од четника изостао ма из којих разлога, па је могао бити ухваћен од Турака и могао изрећи и одати наш поход, који је могао да буде скупо плаћен. Око пола ноћи чуо сам ход једног човека, а затим и коњски топот... Знао сам ко долази. И кад сам му дао знак и запитао тихо, готово шапатом: „Ко иде?", он ми је одговорио: „Ја сам, господин Василије".

Прихватио сам му руку, загрлио га по арнаутски, а мало затим стигао је један човек који је водио три коња натоварена хлебом и са нешто мало сира. Растоварили смо коње и одмах вратили човека натраг, па тек потом позвали за то одређене десетаре и преко њих поделили хлеб и сир на све људе. Добио сам писмо из Скопља у коме ми се јавља да у три сата по турском, а то је било нешто око девет сати увече по европском сату, будем испред самог Сопишта. Дат ми је одзив и лозинка

за Петка, а како ћемо даље радити, то смо имали да утврдимо Сава Грмија, Петко и ја. Овај наш пријатељ из Доброг Дола рече ми да се мора одмах вратити у Добри До, јер те ноћи војвода Петко треба да дође у његово село. Један другоме пожелесмо срећан пут и тако се растадосмо. Он је отишао својим путем, а ми смо остали те ноћи да лежимо на отвореном пољу, без ватре, те су неки целе ноћи цвокотали зубима. Неки су имали добре гуње којима су се покрили, али те ноћи никоме није било топло.

Сутрадан је огрануло сунце, а ми смо - онако као што то народ обично каже: „Радује се к'о озебао сунцу" - искрено му се обрадовали и свако је легао и окренуо леђа према сунцу да се огреје. Кад смо се добро огрејали, свако је узео добивени хлеб и мало сира и почео да једе. Од истопљеног снега горе, свака и најмања дубодолина имала је воде, те у њој нисмо оскудевали, иако је ово место у летње време потпуно безводно, као што је уосталом и цела планина, пошто се састоји од самог кречњака који пропушта воду. Зато је доле испод нас извирала читава река која, по месту где извире, носи име Патишка река.

Сељаци из овога села, Срби, надалеко су чувени као добри пекари. Већином живе у Румунији, а у вароши Констанци, великом румунском пристаништу на Црном мору, пекарски занат монополисали су Патешани, међу којима има много богатих људи. Највећи хотел у Констанци сградио је један пекар из Патишке и дао му име свог родног места.

Било је нешто пред подне, можда око један сат пред само подне, кад долете стражар и саопшти ми да је велика војска од саме коњице почела да се пење из Патишке право к нама. Захвалио сам Богу што је турска коњица пошла из Патишке, јер док се попне и допре до нас, ми имамо времена да се попнемо на гребен Караџице. Са тога положаја нас 300 можемо да се бранимо сигурно од два пука најбоље турске војске, јер војска мора да иде отвореним простором где нема ни једног камена за заклон, а ми на гребену Караџици имамо камене позиције до којих Турци уопште не могу доћи и никако их освојити, јер нису имали одакле да нас заобиђу. Да нису дошли у Патишку, већ да су ударили на село Петку, могли су доћи на ову висораван тако да, кад бисмо их опазили, не бисмо могли изићи на гребен Караџице сви, већ само појединци, али би зато, док бисмо сви изишли горе, многи остали мртви. И овога пута нас је срећа послужила, благодарећи турским погрешним картама, којих можда и нису имали код себе.

Знао сам добро да уском стазом која води из села Патишке горе на висораван турска коњица не може стићи ни за цело после подне, јер може да иде само један по један. Ако се само један коњ „уђустећи" (заинати па неће да иде), онда морају стати сви који су иза њега. Али сам

рачунао и на то да ће Турци увидети своју погрешку и брзо је исправити, те наћи пут којим се брже и у већим групама може изићи на висораван.

Распоредивши четнике у три ланца, сваки ланац по 100 људи, форсирао сам да се што пре изиђе на Караџицу. Још ни предња одељења нису стигла на тај гребен, јер је успон био тежак, а већ су четири-пет коњаника изишла на плато. Пошто смо били далеко од њих, за нас још није постојала никаква опасност, јер турска коњица је наоружана кратким пушкама чији домет није могао стићи до нас, али сам зато ја, који сам био у заштитници, са десет људи окренуо се Турцима и испалио неколико плотуна на њих. Турци су у највећем касу побегли оним платоом још неколико стотина метара. Кад сам ставио доглед на очи, могао сам видети да је то била група официра који су на својим добрим коњима брже од осталих изишли горе, да немају пушке на себи и зато су вероватно од првог нашег плотуна побегли даље и растурили се по широком платоу.

За то време смо и ми убрзали пењање. Кад је друга група коњаника стигла горе, наш први ланац већ је био на Караџици и заузео своје положаје, а за њим су убрзо стигли сви остали, па најпосле и ја са заштитницом. Турских коњаника било је сасвим мало горе и нису предузимали готово ништа против нас. Ону групу официра видели смо далеко доле, готово на крају платоа.

Убрзо затим видесмо да се турска коњица „снашла", тј. напустила село Патешко, нашла други пут и једном широком косом са благим нагибом успела да брзо, за непуних пола сата, са целим пуком буде на платоу. Други коњички пук долазио је за првим. Официри који су били растерани, дочекали су своје другове и објаснили им да се ми налазимо на гребену Караџици чије стене, иза којих смо ми стајали, нису биле нимало погодне за коњичко освајање.

Пошли су у широком ланцу у неколико редова платоом према нама. Ми смо чекали да дођу на такво одстојање да смо могли добро да их гађамо. И кад смо их пустили до тога одстојања, наредио сам паљбу, али само из пушака које су имале фишеке са бездимним барутом. Таквих пушака имали смо око 180, од којих је 80 било српских брзометки и 100 бугарских манлихеровки, које смо у разним борбама отели од Бугара. Наши плотуни натерали су коњицу да се мало повуче, а онда су сишли с коња и отпочели пешачку борбу. Наредио сам да се пуца само у коње. Ово је изазвало пометњу, јер су се коњи отимали од оних који су их држали и почели да трче по целом платоу, док су коњаници јурили за њима да би их задржали. Настала је таква збрка да су и они коњаници који су ступили у пешачку борбу, видећи да су им коњи побегли, морали и сами одступити. Њихови меци нису допирали до нас. Четници, видећи ову пометњу код турске војске, почеше певати и гађати Турке, не као у

борби, већ као да праве какав шенлук. Више од једног сата трајало је ово шенлучење код нас и забуна код Турака.

После тога, турска коњица, не опаливши више ни један метак, врати се у галопу на своје полазно место, тј. сиђе са платоа и дође испод оне косе којом се попела на плато. Нисмо смели напустити своје положаје све до ноћи, јер смо могли очекивати свакога часа да турска коњица опет изиђе на плато и кад види да нема никакве одбране горе на гребену, може га заузети. У том случају ми бисмо били у тешком положају јер, спуштајући се са Караџице, не бисмо имали никаква заклона за одбрану. Наша предострожност није била оправдана. Турци нису покушали да још једанпут изиђу на плато, већ су остали око села Патишке до пред сам мрак, па, ваљда у исто време кад смо се ми почели спуштати низ Караџицу, и они су, у најлепшем поретку, одјахали у Скопље. Разлика је била у томе што су они имали неколико убијених коња, а ни једног војника и што је само неколико њих морало ићи пешке до Скопља, а ми смо се до пола ноћи лупали и падали преко камења, док смо стигли у село Тажево у Поречу.

Овај покушај да се нападне и запали село Сопиште потпуно је пропао. Доцније сам сазнао да ни војвода Петко Илић уопште није могао прећи Вардар, већ је остао у Скопској Црној Гори и тако ни с те стране није било постигнуто ништа, по унапред утврђеном плану.

ИЗДАЈА СЕЉАКА ПАНА У СЕЛУ СТЕПАНЦИ

Одмах сутрадан смо распустили све сеоске чете и упутили их у разним правцима, да свака иде у своје село, а они су увек били добро вођени и знали су да се чувају од сукоба са турском војском.

Био сам задовољан овим неуспехом нашег напада на село Сопиште. Да сам био на месту где је и кад је то решавано, никад не бих дао свој пристанак да запалимо једно село које није могло бити заједничко одговорно за злочин који су извршиле бугарске чете. Ако су неки сељаци из Сопишта и учествовали у овом варварском делу, они су то учинили под терором бугарских чета, јер наш сељак и уопште наш народ, бар на десној обали Вардара, не само што не би учинио овакво варварство по својој иницијативи, већ не би у њему ни учествовао без неког великог терора и притиска на њих саме.

Стога нисам био одушевљен акцијом коју сам имао да извршим, без обзира на то што је на овој страни Вардара шеф Горског штаба био Сава Грмија, јер то његово старешинство није могло да растерети моју савест од једног грозног злочина, у коме би, не само изгореле куће, већ људи, жене и деца, па и стока, коју сам жалио готово исто као и људе, јер сам

сељачки син и задржао сам сву ону љубав према домаћој стоци, коју смо много неговали и пазили у нашој кући.

После овог догађаја, у коме смо ипак однели, ако не неку велику победу, а оно смо успели да натерамо у бекство и одступање два турска алаја (коњичка пука), Сава Грмија поднео је молбу и тражио да се врати у Србију. Нисам знао какве је разлоге навео да би му се допустио повратак, јер сам био далеко од њега, у близини Прилепа и Велеса, где сам се кретао вршећи стално притисак на ове две вароши и уносећи нервозу, не само у бугарске комитске организације у тим местима, већ и међу трговце, а нарочито међу ханџије, јер ни један наш сељак више није улазио у хан који су држали Турци, нити у дућан чији је власник Бугарин. Овај притисак лакше сам вршио у Прилепу него у Велесу, јер смо у Прилепу већ имали два српска хана и неколико трговачких радњи и занатских радионица које су држали Срби, ослобођени страха да ће на њих неко насрнути, јер су освету за главу српског књижара Илије Поп-Антића добро утувили бугарски „револуционари" у Прилепу.

У Велесу смо имали свега један хан који је био својина некада најбогатијег трговца у Велесу Александра Дрндаревића, који је тада живео од прихода из тога хана, јер трговина чувеним сахтијаном (врста најфинијих прерађених јаребих кожа) који су само Турци и нико више у свету умели прерађивати - од тога заната и трговине потиче и богатство великог српског добротвора Симе А. Игуманова Призренца - знатно је опала. Као успомену на то богатство, Апександар Дрндаревић је задржао у својој кући једну велику софру (синију) од чистог сребра око које је могло сести и ручати 12 душа, сребрним кашикама и ножевима (виљушке у то време још нису биле употребљаване). Санови (тањири) су били такође од сребра, као и каравани (зделе, чиније) из којих је могло јести четири до шест душа. Међутим, од тих сребрних ствари није се могло живети, већ од хана у који су сада долазили сви Срби из Азота.

Друга српска села око Велеса нису долазила на конак у Велес, већ би поранили из својих села, па би дошли на пазар у Велес, ту би продали и купили шта им треба, да би се затим још истог дана вратили у своје село. Александар Дрндаревић, који је памтио српску школу и српске књиге у Велесу, као и остале српске школе по тој околини, па и у самом Штипу, где је једно време био учитељ и рођени брат чувеног српског великана код угарских Срба Светозара Милетића, чији је син др Љубомир Милетић био доцније не само један од највећих Бугара, професор Софијског универзитета, већ и васпитач престолонаследника, доцнијег цара Бориса III и један од најпознатијих србофоба. (В. Трбић овде подсећа читаоца на неке наше традиционалне коби и несреће преверништа и националног отпадништва. Истиче драстичан пример др Љубомира Милетића, професора Софијског универзитета и екстремног бугарског

шовинисте и србофоба, и то не мењајући ни име ни презиме, наравно, српско! Да би овај пример био драстичнији, треба нагласити чињеницу да је његов отац Ђорђе Милетић био рођени брат српског народног првака у Аустро-Угарској, у Новом Саду - Светозара Милетића, који је дошао у Велес као српски учитељ, да би потом приступио бугарској струји и егзархистима!)

Због свега тога, а и због средине у којој је живео и имена које је Велес уживао у Бугарској као најбугарскији град у Македонији, Александар Дрндаревић није се могао јавно исказивати за Србина, али је бар увек показивао симпатије према Србима. Стога је његов хан, који је био велик и пространи налазио се у центру, на главној улици на десној страни Вардара, био признат од нас Срба као српски хан, што је Александру и његовој породици веома добро дошло.

Бакалин код кога су сва српска села пазарила, био је неки Јордан Поп-Ђорчев, веома богат трговац и еснафлија у Велесу, чији је дућан био до самог хана Александрова. Богатство Јорданово расло је, док је осталих његових еснафлија, код којих су Срби престали да одлазе, почело слабити. Јордан је имао још и то преимућство што је његов рођени синовац, Димче Поп-Ђорчев, имао своју посредничку радњу у Солуну, па је Јордан добивао колонијалну робу по нижој цени од осталих, те је зато за неку пару јевтиније и продавао.

Што се тиче положаја ханџија, овде морам изнети једну важну чињеницу. У Прилепу су као добре муштерије важила само планинска села, односно сељаци из тих села, који су долазили на конак у Прилеп и ту су трошили и били добри потрошачи, као што су били и добри купци по осталим радњама, где су куповали извесне артикле за своје домове. Зато што су били удаљени од вароши, те нису могли долазити сваког пазара у њих, куповали су већу количину робе те су зато сматрани за најбоље муштерије у радњама у којима су куповали за своје потребе. У ту категорију спадало је цело српско Поречје, затим цео Азот, који је исто тако долазио на прилепски пазар, као и у Велес, и већина српских села у прилепском срезу, полупланинског-полуравничког типа, као што су била: Гостиражња, Строје, Долгајец, Маргаре, Зрзе, Риљево, Сливје, Секирци, Костинци, Слепче, Браилово и Никодин. Поред тога, у ту категорију спада и Моријовска област од које је један део долазио у Прилеп, а други у Битољ. Али, у овој области ми Срби нисмо имали ни једно село. Тамо су између себе борбу водили Грци и Бугари, јер су нека села из те области као Полчиште, Старавина и још нека друга, признавали себе за Грке. То су Срби који никада нису признавали бугарску егзархију, па су ту околност Грци искористили и тамо отворили своје школе, јер је Србија била далеко и није имала могућности да тамо отвара српске

школе, те се тако ови честити Срби, који ни једне речи нису знали грчки, називаху Грцима.

Села у близини Прилепа долазила су у Прилеп на пазарни дан, а сваки је носио хлеба у торби и завежљај сена за свога коња, те уопште није свраћао у хан да би тамо нешто потрошио, а за коња свога, кога је везао у хану, није плаћао ништа, јер је сматрао да је ђубре што га његов коњ остави у хану довољна плата ханџији за боравак у хару (штали). Ханџија, ако није имао своје њиве да ђубре изнесе и нађубри, продавао је ђубре другоме. Прилепски грађани су све сељаке из околине Прилепа, од Црне реке па до близу Браилова, називали „Инглизи" (Енглези), зато што ништа од своје куће неће да потроше. Такав је случај био и у Велесу, чија је област која припада велешком пазару - чаршији, много мања (три-четири пута) него прилепска.

Добре муштерије, како у хану тако и у дућану, били су само Срби Хашани-Ажани (из Азота). Сви су они били печалбари, тј. циглари и сваке године доносили су злато својим кућама, некада више, некада мање, али су доносили и зато су и више трошили, јер њихов новац није зависио само од пољских производа, премда су и тога имали. Нарочито је био чувен богомилски пасуљ и крушка, јабуке и крушке из Габровника, а опијум из Теова и Оморана. Према томе, одсуство ових добрих потрошача исто тако је било осетно и у Велесу као и у Прилепу.

То сам све добро знао и строго сам запретио да ни један Србин не сме ништа купити ни продати у бугарском или турском дућану, а већ сама та моја претња значила је много, јер ни најмањи прекршај не би остао без казне, те је ова ситуација, са чисто економске стране, била сваким даном све тежа за Прилеп, као и за Велес.

Хтео сам на тај начин да једнога дана многи људи и породице које су се српски осећале у Велесу, могу слободно то и рећи. У Велесу смо имали само грађанску школу, јер основне школе нисмо могли отворити из сталног страха што је поред Петра Ташевића из Башиног Села, које је у непосредној близини Велеса, још неколико Срба платило главама своје србовање, али је на тај начин завладао страх у самом Велесу и нико се није смео изјаснити да је Србин, нити своје дете послати у српску школу. Тај терор сам хтео да сломим овим економским притиском.

Пошто сам све путеве, сем онога што иде у Штип, пресекао и тако, држао контролу над, такорећи, целокупним увозом и извозом Велеса, осим онога што је у Велес долазило возом из Солуна и коњским товарима из Св. Николе и Штипа.

24. марта те године, 1908, дошао сам из Никодина у Степанце. Те ноћи, као што вели наш народ, падала је киша „као из кабла". Падала је непрестано. Облаци су били густи и ниски. Није се видело, у правом смислу те речи, ни један корак испред себе. Вечерали смо у Степанцима.

Око поноћи наредио сам 1. чети да се спреми за излазак из села. Сељаци су ме искрено и убедљиво молили да не излазим по тако страшном времену, јер они изнад села нису имали ни једне колибе, ни трла, већ бисмо морали на киши остати целе ноћи. Никако нисам хтео примити њихове разлоге, иако су говорили: „Ма шта ће Турци по овако страшном времену у Степанцима?"

Одговорио сам кратко: „И вода може да стане и да се одмори, али непријатељ никада. Па зато је боље да изиђем из села, да нас неколико киснемо целе ноћи, него сутрадан да гори цело село!"

Изишли смо из села по киши и густој помрчини. Отишли смо свега два километра изнад села, управо на ивицу велике шуме. Испред нас је била једна мала коса која се спуштала одозго између два потока, што се одмах испод косе састављаху у један поток који је текао кроз Степанце и делио га, не баш на равна два дела, али га је ипак делио, јер су неколико кућа, па и црква, били на десној страни тога потока.

Пред свануће послао сам предстражу на ту косу, одакле се добро видело село и све око њега, а коса је била обрасла ниском шикаром. У свануће је киша престала и већ сам мислио да почнемо негде тражити суварака па да наложимо ватру да се осушимо, кад ми дотрчаше оба четника са предстраже и рекоше ми: „Турска коњица и пешадија опколиле су село Степанце. Густ ланац турске војске је око села. Прети опасност да нас могу приметити и можда би било боље да се повучемо".

Кад сам то чуо, одмах сам донео одлуку да наместо два четника пошаљем на предстражу њих шесторицу. Могли су кроз шикару да прођу неопажено, а на том месту била је добра позиција и заклон те нису могли бити примећени. Рекао сам им: „Ако би Турци пошли к вама, што би значило да су нас приметили, одмах отворите ватру на њих, док се ми не повучемо мало дубље у шуму, а затим се и ви полако повуците. У случају борбе, ако се не будемо могли сјединити, састанак је у месту Црнуш на Цветановском трлу". Тако су ови моји четници стигли на означено им место, а ми смо остали лежећи где се ко затекао, али још будњији него што смо били преко целе ноћи, јер на овој киши нико није могао заспати.

Кад се добро разданило, један од стражара дође и јави да је само један ланац остао око села, а да су се остали сручили у село. Наредио сам покрет, да се склонимо у шуму, да наложимо тзв. „хајдучке ватре", без дима, да се мало огрејемо. Пошто неће бити дима, никакву сумњу код Турака нећемо изазвати, а ми ће се ипак огрејати и бити мало одморнији и орнији, ако би дошло до неке борбе, коју у том тренутку и на томе месту нисам ни желео, ни очекивао.

Целога дана Турци су вршили претрес у селу Степанци. За то време сам изишао на врх степанске планине, на огранке Мукоса, где сам већ

имао добре позиције на којима сам могао дочекати и ову војску која је била у Степанци, ако би пошла уз планину, а можда и војску из Оморана, која је могла тим путем да дође у Степанце, јер још нисам био сигуран да је и та војска била у опсади Степанца. Тако сам ту остао до саме ноћи.

Пред вече смо сви отишли у Црнуш, на Цветановско трло. Црнуш је некада било село, у коме и сада постоји црква сграђена од тесаног камена, али без крова и врата, и без иједне куће. Неки арнаутски разбојник зван Фета Џока дошао је ту и уплењио цело село које је тада било насељено већином Власима сточарима, јер је у атару села Црнуша било места за пашу оваца и коза, а било је и нешто њива за обраду. Сам Црнуш био је као неки заселак села Оморана и припадао је велешком срезу.

Браћа Крапчевићи, некада велики богаташи у Прилепу, купили су цело ово село од њихових сопственика и постали господари Црнуша. После тога се Фета Џока још једном повратио у Црнуш, али тамо више није никога нашао. Становници су дочули да он долази у село и сви су побегли у Оморане. Фета Џока, љут због овога, запали цело село и врати се натраг.

Како није имао ко да живи у Црнушу, нити тамо нешто да ради, те Крапчевић није имао никаква прихода од тога великог атара, а нико није хтео тамо да се насели, он цело то село са његовим атаром понуди сељацима из села Дреновца, срез прилепски, којима је Црнуш био тако рећи изнад саме главе. Дреновци су били велико српско село притешњено на једном малом атару, а само три-четири километра на запад било је велико арнаутско село Десово, исто толико далеко на југ Дупјачане, које је било у поседу две-три турске породице из Прилепа, а радили су им Срби као њихови наполичари. На истоку је било село Небрегово, односно небреговски атар, у коме је било само неколико кућа које су имале своју земљу, а то су били браћа и стричеви војводе Глигора Соколовића и породица Црвенковића. Остала земља припадала је манастиру Трескавцу, Св. Јовану Бигорском и нешто Синајском манастиру. Све друго била је турска земља, коју су обрађивали Срби наполичари.

У Прилепу и у селима око Прилепа, осим Маријова, сваки угледнији човек, а „угледнији" је био онај који је економски јачи, тј. богатији и тим богатством истицао се у своме еснафу, редовно се презивао на - ић. Тако је био Крапчевић, тако је био Бомболовић и многи други, а по селима: Соколовић, Црвенковић, Николић, Врчевић и многи други. Па и они који се нису тако презивали, али кад је неко у разговору хтео да га означи као човека који се истиче по својим добрим особинама, у које је улазило богатство, називао га је уопште на - ић. Тако је овај завршетак на -ићи или -ић, карактеристичан за већину српских презимена, постојао од незапамћених времена, а одомаћио се у Прилепу и његовој околини као

ознака да неко није обична турска раја, па ма и обрађивао турску земљу, ипак је имао угледа и у селу, и у вароши.

Чекао сам целога дана са четом да видим на коју ће страну Турци кренути, али нису целога дана напуштали село Степанце. Нико од сељака није могао тога дана изићи из села, па и сва стока која се затекла у селу остала је целога дана ту. Из ових чињеница створио сам убеђење да је неко у мојој непосредној близини постао издајник, јер нико није знао да ћу из Никодина доћи право у Степанце, сем оних који су са мном четовали, али су исто тако знали да дању не остајем у селу. Само овај последњи факт мало ме је бунио у уверењу о издаји. Али начин опкољавања села Степанца и претрес који је вршен целога дана много ме је узнемирио. Нисам могао потпуно одбацити помисао да сам издат.

Пред само вече, кад сам видео да Турци не излазе из села, прешао сам у Црнуш и тамо смо заноћили на Цветановском трлу. Цветан је у то време имао око 1.000 коза и баш тада је било доба јарења, па је млека било довољно, те смо могли добити вечеру и уопште бити сигурни за исхрану. Били смо сигурни и од ма каква изненађења ноћу, јер су чобански пси који су чували тако велико стадо били најбоља обавештајна служба, ако би се ма ко појавио око тога места, а чобани су добро распознавали по лавежу паса: кад бране стоку од вукова, а кад нападају на људе који им се приближавају. Нарочито је постојала разлика кад пси нападају наоружане и ненаоружане људе.

Тако смо провели ноћ у великој колиби поред ватре, а место је било заклоњено, тако да се ватра није могла видети све док се не дође до самога трла. Сељаци су их обично правили на местима која су заклоњена од ветра, па се зато издалека ни трла нису могла видети.

Сутрадан, кад је свануло, изишли смо из колибе и седели напољу. Straже наше већ су биле постављене. Одједном дође један од стражара и саопшти да је турска војска изишла из села Степанца, да су дошли на оно место где смо их јуче цео дан очекивали и упутила се путем који пресеца Мукос, затим један пут силази у Небрегово и Присад, а одатле се један пут, горе на планини, одваја у село Дреновце. Али на планини изнад Дреновца, један се пут одваја у Црнуше, а на раскрсници код Црнуша један пут продужава преко висоравни Кадијице, а затим се спушта у село Ораов Дол, у велешком срезу. Одмах код места где се одваја пут за Кадијицу, не више од једног километра, а у правцу Кадијице, постоји мала клисура која у ствари одваја Црнуш од Кадијице и два синора - атара - црнушки и ораовдолски. Кадијица припада ораовдолском атару. Сумњао сам да Турци могу доћи у Црнуш, где има много трла а не само Цветаново, јер су и Дреновчани, који су купили Црнуш од Крапчевића, своју стоку преко зиме држали у Црнушу, где је много топлије него у Дреновцу.

То су и Турци знали. И пошто су се упутили тим путем који их може довести и у Црнуш, повео сам своју чету и заузео клисуру о којој сам малопре говорио, и ту сам чекао ако наиђу Турци да отворим на њих ватру и да их растерам. Било је скоро подне кад смо заузели клисуру, одакле смо имали добар преглед, тако да смо помоћу догледа тачно могли пратити кретање турске војске.

Турци су ишли обичним војничким кораком, али нису пошли у Присад или Небрегово, већ су продужили путем који их је могао довести у Дреновце, Црнуш или Ораов Дол. Кад су стигли на раскрсницу пута Дреновци-Црнуш, нису пошли ка Дреновцу већ су остали на раскрсници, одмарали се у једној заветрини и вероватно ручали. Били смо сигурни да Турци не мисле ићи у Дреновце, већ у Црнуш или Ораов Дол. И тако смо их чекали у клисури до пред саму ноћ.

Турци су најзад устали, постројили се и пошли путем који је водио к нама. Али на месту Расимова њива, Турци су сели и остали ту до мрака. Видео сам да не смеју ни прићи клисури, јер су се бојали заседе, иако нису знали да их тамо чекамо, али су то могли наслућивати. Нисам хтео и даље да их чекам, јер смо били гладни, пошто са Цветановог трла нисмо могли узети хлеба, јер га није било за толике људе, а да лежимо на отвореној Кадијици коју су брисали ветрови са свих страна, то нисам хтео, те смо се у саму ноћ спустили у Ораов Дол. Ту смо вечерали. Сутрадан, још пре зоре, отишли смо у село Габровник, односно у шуму више тога села, где смо поручили да нам се спреми и изнесе ручак.

Још пре сванућа стигла је турска војска одозго са Кадијице и опколила Ораов Дол. Турци су били у бедном стању. Целе ноћи лежали су у блату у Расимовој њиви, нису смели да наложе ватру, па кад су стигли у Ораов Дол, били су сви каљави и жалосни. Земља на којој су лежали била је нека црвеника иловача, те нису могли ни да се оперу, ни да се очисте. Никакав претрес нису у селу вршили, већ су позвали сеоског кџабашију (кмета) да им потврди да је село „чисто", тј. да у њему нема комита, што је кмет и учинио. Официр му је наредио да одмах за целу војску спреми хлеба и сира, а за њега хлеба и мало млека.

Убрзо се пред турским официром створио и сеоски војвода Петковић, звани Ага Џунко, и онако шеретски, смејући се испод брка, упитао официра на турском језику:

„Где сте лежали, ефендија, па сте се овако укаљали? Срамота је за царску војску да овако каљава улази у село! Могли сте се бар мало опрати."

А официр му је одговорио:

„Е, страшно нам је неко подвалио. Били смо преварени да се Васил кабудан налази у Степанцима. Тамо га нисмо нашли. Рекоше да је у планини. Ни тамо га није било. Затим су нам рекли да нас чека на Кадијици,

па смо заноћили код Расимове њиве у Црнушу. Кад смо дошли онамо, нигде га на Кадијици нисмо нашли. Војска је лежала на земљи па се укаљала, а јуче сем једног парчета хлеба које смо понели из Степанца, ништа друго нисмо окусили. Гладни смо и уморни".

Пера им на то одговори:

„Како сте могли поверовати да је Васил у Степанци или неком другом селу? Свуда по селима настањена је турска војска. И Васил, или ако уопште има нека чета, она може да живи само на планини, а никако по селима."

На то му је официр одговорио да он зна добро да цео народ чува комите и да се Турска од њих може одбранити једино ако би раселила целу Македонију, а њено становништво разбацала по пространој Анадолији. На томе се разговор завршио.

Пера је напустио своје село и дошао к мени у планину изнад Габровника. Још издалека смејући се и причајући нам како је бедно изгледала царска војска, односно један део потере, Пера ми је рекао да је то одељење војске, које је у Ораов Долу, саставни део војске која је стално у Теову и да је у опкољавању Степанца учествовао коњички алај из Прилепа, пешадија из Доњег Врановца, Оморана и Теова, па и пешадија из прилепског села Слепче. Ова велика војска била је сакупљена зато што су имали сигурне податке да се са четом налазим у селу Степанце.

Ставио сам у задатак Пери Петковићу да добро испита некога Мустафу, жандарма из Согља, да ли је неко тих дана долазио до мудура (комесара полиције) и код жандармеријског водника у Согљу, или само код једног од њих. Тога Мустафу сам ангажовао преко мог пријатеља из Теова, Јована Арсића, који је у Теову држао хан и бакалницу, а све је било његова својина (и зграда и роба). Био је један од првих домаћина у Теову, и у његов су дућан често долазили жандарми из Согља, које је од Теова удаљено само два до два и по километра. Ту су често добивали потребну робу и на кредит. И тако сам преко Јована Арсића ангажовао тога Мустафу, да ми доставља све што сазна да се против нас спрема, јер је у Согљу поред мудура и жандармеријске станице постојао и телеграф, те су многе ствари које су достављене било из Скопља, било из Велеса од тамошњих кајмакама (среских начелника) или команданта жандармерије, преко Јована Арсића мени достављане. То није била нека велика ни много важна преписка, али сам знао све што је могао знати комесар турске полиције у Согљу и водник жандармеријске станице, па било да је та преписка била телеграфска или преко обичних аката. За све те услуге плаћао сам Мустафи два златна наполеона месечно, а то је било нешто мало мање од онога што је примао за своју службу од турске државе. Био сам сигуран ако је издајство ишло преко Согља, да ћу сигурно бити обавештен о томе ко је издајник.

Ако је издајство учињено у Велесу, тамо сам имао Алибега и Малић-агу, који је био гаваз у Српској школи у Велесу. Био је родом из Јабланице у Србији, па је после ослобођења тих места прешао са целом својом породицом у Велес. Његов фис у самом Велесу бројао је 90 мартинки пушака, а Малић-ага или, како су га још звали, Малић-онбаши (десетар, чин који је имао кад је служио у турској жандармерији). Сви његови саплеменици били су арбаџије (арба арапски значи четири - кола са четири точка), који су имали кола са четири точка која су увек вукли само биволи. Они су преносили разну трговачку робу, као и жито између Велеса и Штипа, Велеса, Скопља и Куманова и свуда где год су били путеви за таква кола. Ишли су до Кочана по пиринач, па и до Царева Села.

Малић-ага је био познат као богат човек. Давао је позајмице уз интерес многим Турцима, па и по неком хришћанину. Али је главно што је кредитирао све полицајце, жандарме и ђумрукчије у Велесу. Била је то редовна појава да Малић-ага првог у месецу, кад прими плату, покупи мухуре, тј. печате од свих тих чиновника, а печатом се потврђивао пријем плата, који је ударан на признанице и био је јавна исправа да је примљено нешто кад је тај печат стављен испод текста. Малић-ага је носио пун џеп тих мудура и примао за све њих плату, па је себи задржавао што је његово, а ако је некоме остало нешто, то му је давао, а већ од десетог текућег месеца сви су се поново задуживали код Малић-аге. Зато сам био у стању да сазнам и многе ствари које су се догађале како у велешкој полицији, тако исто и у жандармеријској чети. Према тим околностима, био сам сигуран да ћу добити извештај из Велеса, ако је неко отишао у Велес и тамо учинио издајство.

За Прилеп је то било мало теже. У Прилепу нисмо имали ни једног човека који би нам хтео такву услугу учинити, иако је наш првак у Прилепу, Пера Димитријевић Грнчар имао великога пријатеља Адем-агу, Хасан-оџу и још неке. Ови богати и обесни Турци никада не би издали Пери Димитријевићу ни једну ствар која би била у турском интересу. Пера Грнчар имао је и свога личног гаваза, неког Алију Арапина (прави Арапин, управо, био је Суданац, нешто црње од Арапина), који је само својом висином, крупноћом и црном бојом плашио децу прилепску, али никога више, те није имао ни најмањег утицаја код водећих Турака у Прилепу и није могао ни по чему, и ни у ком случају, вршити онако корисну улогу по нас Србе, као што је то чинио Малић-ага у Велесу. Према томе, ако је издајство учињено у Прилепу, нисам могао много рачунати на то да ћу моћи то дознати преко наших људи из Прилепа. Једини човек који би ми у овом случају могао нешто учинити био је Трајко Божиновић, угледан домаћин и српски првак из Секирце, где је Хасан-оца имао своје

велико имање, које је Трајко као наполичар обрађивао, јер је имао велику задругу. Трајко је био необично бистар и паметан сељак.

У прилепском срезу ми Срби имали смо три сељака за које се тврдило да су најугледнији сељаци у целом прилепском крају. Један од њих био је Мицко из села Тополчана, које се налази на пола пута Прилеп-Битољ, уз сам друм. У томе селу био је на Црној реци млин са 12 витлова, и у тај млин је морао доћи сваки сељак и из најшире околине, да ту самеље себи жито, нарочито лети кад потоци пресуше и поточаре престану да раде. Ту, у томе млину, који је био својина неког турског вакуфа (задужбине), а који је оставио један од најближих потомака чувеног Али-паше Тепеленлије, који је познат као одметник султанов, чија је столица за време његова одметништва била у вароши Јањини, те је још познат под именом Али-паша Јањински.

Овај Али-паша запалио је и чувену варош Москопоље у Епиру, и Грамосту. Ови Москопољци, Цинцари, већином су дошли у Битољ, неки у Београд, а неки у Вршац и Темишвар. Од тих москопољских Цинцара многи су доцније били у Србији државници и дипломате, као што су Љуба Михаиловић, бивши наш министар у Вашингтону, др Чеда Михаиловић, бивши министар народног здравља, Васа Лазаревић, бивши начелник окружни и начелник министарства унутрашњих дела и још многи други. Расељеници из Грамоста, који су били већином сточари, основали су данашњу варошицу Крушево у Македонији, у које су доцније дошли и неки Москопољци, као што су Зиси и други, а многи су отишли у Солун и тамо постали утицајни у солунској трговини.

Право управљања том задужбином имао је увек најстарији члан из породице завештача, било то у мушкој или женској лози. Тако је у последње време мутевелија те задужбине био и Ћенан Зија-бej, чувени турски првак из Битоља, турски књижевник и песник, а доцније у Југославији био је неколико пута биран и за народног посланика у Битољу, на листи познатог Џемијата (турска политичка организација у Југославији).

Рекао сам већ да је тај млин у српском селу Тополчане припадао томе вакуфу, а његов закупац био је Хафус Хасан Хусеиновић из Прилепа, велики српски пријатељ и заштитник Срба у селу Тополчане, где је српски првак био Деда Мицко.

Други наш првак био је Блажа Пашић из великог села Кривогаштани, које је било на путу Прилеп-Крушево, исто тако удаљено од Прилепа 20 км. Још у турско време, Блажа Пашић је успео, разним поклонима, од којих су нарочито велики били они из Србије, да у своме селу подигне за то доба потпуно модерну основну школу и врло лепу цркву, јер је стара црква припала Бугарима, који су тада сачињавали већину села.

Блажа је био трн у оку Бугарима и неколико пута је вршен атентат на њега, тако да је заувек остао сакат у леву руку.

Трећи наш првак био је Трајко Божиновић из села Секирци, који је у своме крају, удаљеном од Прилепа преко 20 км, важио као првак. Да би био заштићен од околних Турака и Арнаута, радио је као наполичар и земљу Асан-оце из Прилепа, а то је била велика ствар за Турке у то време да им неко ради имање, па макар му и не давао увек баш половину; а то су наши сељаци редовно и чинили, само кад су могли без опасности по живот. Турци су, на крају крајева, били задовољни и оним што им се да, али је било врло важно, кад се састану у кафани и пију кафу, да могу рећи: „Ја немам у селу ни једне њиве која није поорана". Тиме су хтели рећи како су они аге и како их се раја боји, па им обрађују имање, иако је и он, а и они који га слушају, знао да то није истина. Знали су добро да се раја више не боји својих ага, па и ако ради земљу, углавном је ради за себе, а ага ако нешто и добије, то је таман толико да са породицом не умре од глади. Такав је наполичар био и Трајко Божиновић. Он је са својим Асан-агом био толико на доброј нози, да је преко њега набављао обућу (опанке) за све наше чете на десној обали Вардара, осим за моју, јер ми смо носили нарочиту врсту опанака и имали свога обућара у Богомили. Тако сам се могао уздати једино у Трајка Божиновића, да он сазна ако је издајник своју издају починио у Прилепу.

Пошто сам се са свих страна обезбедио да ми се издајник пронађе, решио сам се да идем поново у Дреново, а затим и код Гафуроваца, који око Ђурђевдана већ долазе на своје бачило у Алиагицу. Био сам сигуран у њих, али наш одбор у Скопљу није ми могао у довољној мери дотурити дуге пушке, јер је било тешко да се дугачко оружје унесе у Скопље, па је та тешкоћа важила и за муницију. Једино је остало да тим путем, за време летњег боравка гафуровског на Алиагици шаљемо у Скопље болесне и преморене четнике, а да добијамо здраве и свеже за рад, што је било исто тако од велике важности.

КАКО САМ ПОСТАО ШЕФ ГОРСКОГ ШТАБА НОВО ЧЕТНИЧКО НАОРУЖАВАЊЕ

У то доба, на неколико захтева из Скопља, примио сам се за шефа Горског штаба. Сави Грмији одобрили су да напусти свој положај и да се врати у Србију. Напослетку, и главни одбор у Београду и његов извршни одбор у Врању, као и извршни теренски одбор у Скопљу, дошли су до сазнања, односно уверења, да за једног обичног четовођу, или војводу, није довољно да зна само да погине или да поведе са бољом или лошијом срећом борбу, већ да мора и нешто да зна од политике, јер је морао долазити у додир са учитељима који су били школовани људи,

па да прими често њихове савете, а то је већ залазило у политику. А шеф Горског штаба, за кога није довољно ни да сврши војну академију, па да буде не само поручник, већ није довољно да буде ни мајор, ако нема једну израђену концепцију о целокупном четничком раду, о крајњем циљу целог покрета и ако не познаје сва средства и тактику да се до циља дође. Знајући да ће бити потребно доста времена, не зато да би се такав човек нашао у Србији, већ да би се такав човек сложио да да свој пристанак да дође у Македонију и да живи под тешким условима четничког живота, примио сам се да будем шеф Горског штаба.

Ја сам био потпуно задовољан кад је шеф Штаба био Глигор Соколовић, човек веома бистар, а уз то и велики јунак који, ако и није имао неке велике концепције, имао је поред себе умног, интелигентног Јована Бабунског, који је био допуна свега онога што је Глигору Соколовићу, као шефу Горског штаба, недостајало. За све време док је он био шеф Горског штаба ишли смо напред, тукли Бугаре и Турке на све стране и све више потискивали Бугаре на целој линији од правца Прилеп-Градско, Прилеп-Велес-Зелениково, потискивали их до Вардара и преко њега. То исто радили смо док је шеф штаба био Јован Бабунски.

Сад је требало наставити, истина под много тежим околностима, јер наш главни ослонац - шумовите планине, остају сада доста далеко иза нас. Убудуће смо били принуђени да употребимо нову тактику за наше даље надирање ка Вардару. Имао сам доста својих повереника у тадашњим бугарским селима: Војница, Крајнице, Крнино, Попадија, Велешки Ораовац и Скачинци. Преко својих људи морао сам стварати нове четнике у свим тим селима, који ће помоћу малих одељења - која не би смела бити већа од петоро људи, вршити притисак на остали део сељака, који су тада представљали већину. Да се овај план почне изводити било је потребно оружје, које ми Скопље није могло преко Гафуроваца дотурити.

Договорио сам се са Скопским одбором да се једна количина пушака и оружја пренесе из Србије и донесе у једно село на путу, или близу пута Куманово - Крива Паланка, а да у то село Малић-ага пошаље своје људе из Велеса са колима, да се оружје превезе кроз Куманово и Велес, а затим да ја на месту, које ћу у последњем часу одредити, све то дочекам и примим. Овај план, смелији и безобзирнији од свих дотадашњих, био је усвојен. Пушке и муниција били су донесени у село Драгоманце, а одатле на колима арнаутским која је Малић-ага послао из Велеса. Натоварили су пушке и муницију на 17 кола која су вукли биволи, а овај конвој пратило је 50 Арнаута, Малић-агиних сродника - сви наоружани мартинкама. Био сам извештен да цео овај конвој стиже око 15. или 16. маја у Велес.

Кад ми је то било јављено, доставио сам Митру Шешлији да саопшти Малић-аги да ћу тачно у ноћ између 20. и 21. маја на месту званом Врановски ханови, на путу Прилеп-Велес удаљеном око 17 до 18 км од Велеса, чекати цео конвој са товарним коњима; ту ћемо претоварити пушке и муницију са кола на коње, па Арнаути са својим колима нека се врате у Велес, а ја ћу даље са муницијом и пушкама отићи у Азот.

Требало ми је најмање 100 добрих коња са самарима. Уз сваког коња морао је да буде водич. Самари су морали бити добро снабдевени јаким конопцима, а и коњи су морали бити снажни. Зато сам тражио да ми из десет села пошаљу само по десет коња, најјачих и најбржих. Сви коњи у први мрак, ни пре ни после тога доба, морали су бити доведени у село Стари Град, које од Врановских ханова било удаљено нешто око три километра.

Врановски ханови било је само место које се тако звало, јер су велики ханови на томе месту одавно изгорели, а били су својина Тефик-беја Мартовског који, пошто су му ханови изгорели, није хтео друге подизати. Одатле, од Врановских ханова, простире се доста широка равница све до испод села Владиловца, у дужини нешто више од 15 км.

Пошто је то главни друм, морао сам предузети све мере да се овај посао сврши добро, да узмемо пушке и муницију, и да за времена уђемо у Азот, што је све било скопчано с тешкоћама које су долазиле и од тога што су мајске ноћи већ биле кратке. Ради тога посла морао сам прикупити стотину четника, јер од Врановског хана, где је требало да примим сав тај материјал, па до војничке касарне у Доњем Врановцу, није било више од три километра, само што су Доњи Врановци били на десној обали реке Бабуне, а Врановски хан на њеној левој обали. Али Бабуна у то време готово и није имала воде, јер је сва вода из реке била разведена по пиринчанама Старога Града и Доњег Врановца.

У први сумрак, 20. маја, свих 100 коња са водичима били су у селу Старом Граду. Готово у исто време сишао сам и ја са четом из Плевењске планине. И кад сам ушао у то село, изгледало је као да је у Старом Граду одређено неко мобилизационо место. Коњи потерани из раних села, непознати између себе, вриштали су и ритали се, али све ово није дуго трајало, јер смо убрзо напустили село и сишли доле ка Врановском хану, где је сваки водич могао напасати свога коња, а ја сам 50 четника наместио према Доњем Врановцу, тако да војска кад би хтела да из Доњег Врановца пође на нас, била би одмах нашом пушчаном ватром растерана. Село Доњи Врановци, противно свом називу, било је на брду и силазак у Бабуну био је један оштар нагиб без иједног дрвета. У случају силаска из села у Бабуну, војници би се под нашом заштитом морали вратити у село, па тражити други пут. Једно одељење од 20 људи наместио сам да чува пут од Велеса, исто толико да чувају пут од Прилепа,

а ја сам са остатком чекао око рушевина хана и ослушкивао да чујем шкрипу кола која долазе од Велеса.

Чекали смо више од једног сата, док не чусмо шкрипу кола. За идућих пола сата почеше кола да пристижу. И прво се појавише једна кола, али једно 20 метара испред њих ишло је пет наоружаних Арнаута, међу којима и Јакуб, рођени брат Малић-аге. Пошто смо помоћу одзива и лозинке утврдили да се немамо чега бојати једни од других, кола су почела пристизати и док су Арнаути истоварали пушке и муницију, ми смо то одмах прихватали, товарили на коње и тако натоварене коње одмах смо склањали неколико стотина метара од пута. На 17 арнаутских кола добио сам 70 пушака. Ово су биле руске берданке које је Русија поклонила Србији. Пушке, истина, нису биле брзометне ни са бездимним барутом, али су иначе биле врло добре и могле су добро послужити. Нарочито је било добро то што смо за њих имали доста муниције, јер смо ми и дотле имали око 50 комада таквих пушака, али нисмо имали на сваку ни по пет метака. Пушке су биле овако постављене на кола: прво долази на дну кола нова асура, преко асуре један покровац од козине, онда неколико пушака, па преко њих опет један такав исти покровац, па онда горе џакови пуни муниције; преко њих опет је долазила асура, па опет један покровац, а одозго џакови са житом. Тако је било натоварено свих 17 кола, која су спроводили 50 наоружаних Арнаута.

Читав један дан свих 17 кола стајало је у сред Велеса, на житном пазару, и нико није смео ни да привири у кола, нити да их пита шта носе, јер они таква објашњења нису давали ни онда кад су стварно носили трговачку робу.

Тако су срећно дошли до места где су све то растоварили и мени предали. Захвалио сам се колико сам год могао и одмах извадио 50 наполеона и понудио вођи свих ових арбаџија Абдураман-аги, најстаријем брату Малић-аге. Абдураман-ага је категорички одбио да прими новац. Кад сам навалио на њега да прими, одговорио је да неће и не сме примити, јер би то била велика увреда за његова брата Малић-онбашу, од чијег имена и потпоре и живе сви они, такозвани јабланички мухацири, насељени у Велесу. Сваки даљи разговор је престао.

Они су чекали да ми пођемо, па да пусте своје биволе на пашу, а ја сам хитао да пре сванућа стигнем до првог села у Азоту. Стражу од 50 људи сам оставио на месту одакле је водила надзор над војном касарном у Доњем Врановцу. Остале сам све повукао, с тим да оних 20 људи који су чували пута у правцу Прилеп-Велес иду напред, а за њима натоварени коњи са водичима.

Кад смо све то већ урадили и пошли друмом, тек онда је настао прави неред. Сад су коњи били ближи један другоме, вриштали, уједали један другога, а њихови водичи морали су се склањати да не добију ударац

копитом у трбух. Уопште, неред је био велик, те сам се бојао да ће Турци из касарне у Доњем Врановцу све то моћи чути и можда поћи у неку потеру за нама. Зато сам и оставио оних 50 људи, добро наоружаних - да пазе на турску касарну.

Пут нас је водио право друмом, где смо на једном месту морали газити реку Бабуну, која није била са много воде, али нас је пут водио поред саме жандармеријске станице, сазидане на раскрсници, где се пут у Азот одвајао од главног друма Прилеп-Велес. Једно лице те станице гледало је на друм, а друго на ажански пут. Морали смо овуда проћи, јер је пут од Старог Града па преко села Мартовци био стрм и каменит, и ту бисмо се још више задржали на путу, иако је пут био краћи. Овај пут којим смо ишли био је раван, што наш народ каже „као тепсија", не само друм, већ и цео пут који је водио поред Бабуне, све до самог Теова. Зато сам њега изабрао. Наредио сам, чим се дође до реке Бабуне, да се ту мало стане, да ја изиђем напред на чело колоне, јер су се сви бојали да прођу поред саме жандармеријске станице, где су турски жандарми сваког од пролазника могли штапом по глави ударити. Коњи су били жедни, па кад су осетили воду, сваки је хитао да што пре стигне до реке и напије се. И онај ред који је био већ колико-толико успостављен, поново је поремећен. Почео сам викати да добро држе коње и не пуштају их на реку. Како је ноћ била тиха, а мој глас јасан као сребрно звоно, жандарми који су седели у касарни и имали свог пожарног, одједанпут су угасили лампу. Сви који су то приметили мислили су да се жандарми спремају да нас нападну. Ја сам, напротив, био убеђен да су угасили лампу да ми мислимо да они спавају и кад буду видели толико оружаних људи и толике товарне коње, нико неће смети ни да помисли, а камо ли да покуша пуцати на нас. Зато сам изишао напред, испред колоне и пошао, а за мном сви остали. Прошли смо поред касарне као поред турског гробља, а цела колона, остављајући касарну за собом, ишла је путем право у Азот.

Доцније сам сазнао да је моју вику и наредбу чуо Али-чауш, који је био старешина жандармеријске станице, која се звала Стариградска заптијска кула. Али-чауш, у многим дотадашњим борбама, познавао је добро мој глас, а он је са својим жандармима учествовао и у оној борби на Рујну, па био и у оном шпалиру који ми је одао почаст кад сам кроз њега пролазио. Зато је, када је чуо мој глас, рекао својим жандармима: „Брзо гасите лампу па лезите на патос. Сигурно је љут, кад овако виче, па немојте да нас осети да смо будни, јер може лако да му падне на памет да нас опколи и запали, па да овде изгоримо сви!" Овај мудри савет свога Али-чауша сви су послушали, легли су на патос, па нису ни видели ко све пролази. Само су знали да је било много људи и коња. О овоме случају ми је доцније, кад су се ствари измениле, причао Али-чауш, с којим

сам доцније био у великом пријатељству и који ми је многе услуге чинио - све док није премештен из те жандармеријске станице.

Ма колико да смо се журили и брзо радили, ноћ је још брже одмицала и дан се ближио. Нисам могао стићи до атара села Ораовог Дола, где сам мислио да на неком скровитом месту, у једном потоку растоварим све коње па их све отпустим, да сваки оде у своје село, а затим да склонимо на сигурно место све оно што смо добили. Зато сам морао изабрати најближе место да се склоним са коњима и људима, да нас не би дан ухватио. Скренем лево од пута уз Бабуну и дођемо на западну страну планине Рујна, на оно исто место где сам пре 11 месеци био опкољен Турцима и водио борбу с њима. Овде, на овом месту, могао нас је сачувати само Бог и срећа, јер је место било са свих страна отворено. Нас је било доста. Могли смо водити борбу и са већом турском снагом, али овај за нас драгоцени товар који смо те ноћи добили, не бисмо могли очувати. Не верујем да сам се икад тако усрдно и топло Богу молио као тога тренутка, да нам буде милостив и одврати пажњу Турака од нас, а нарочито да умири Али-чауша и његове заптије, да никоме не говоре о ономе што су те ноћи видели.

Предстраже сам поставио свуда, па и тамо где то није било потребно. Коње смо растоварили, јер нису могли целога дана стајати натоварени. Товаре смо разделили на неколико места, колико смо могли да гомила буде даље једна од друге. Тако је једна велика ергела коња пасла оно мало траве што је било у потоку, јер нисмо смели ни коње да пустимо да пасу по местима где је било доста траве, али где је свако могао видети велики број коња на једном малом простору, што сваки познавалац тих места може одмах утврдити да то нису коњи села Поменова, а онда се поставља питање: чији су и откуда ту? Власници коња нису били много задовољни оваквом мојом наредбом, јер је од њих сваки желео да нахрани свога коња, али су се сви морали покорити наредби која је углавном предвиђала спас и сигурност за све, а што се тиче хране, нико од нас тога дана није био сит.

На нашу велику срећу, нико нас тога дана није напао те смо увече полако и натенане натоварили коње и вратили се на исти пут с кога смо скренули. Још пре поноћи били смо у атару села Ораовог Дола, а Пера Петковић, сеоски војвода из Ораовог Дола, који је био с нама, одвео нас је у један дубок поток где смо приводили по пет коња, скидали пушке и муницију, пушке стављали у сошке (куп), а муницију у врећама на земљу. Кад је било готово, одмах сам распустио водиче са њиховим коњима, као и све сеоске чете осим чете Пере Петковића која је имала да чува примљено оружје. При растанку свакога сам посаветовао, али и запретио строгом казном да никоме не кажу где смо и на који начин примили оружје с муницијом и где смо то оставили.

Тако се овај велики и, надасве остало, дрски посао, срећно свршио.

САСТАНАК И СПОРАЗУМ СА ЕНВЕЈ-БЕЈОМ

Сад сам, бар за прво време, имао довољно оружја и муниције да отпочнем извођење свога плана. Моји пријатељи Арнаути, који су ми учинили ову велику и ненадмашну услугу, пошто су те ноћи добро нахранили своје биволе, сутра рано отишли су у село Доње Врановце. Тамо је Малић-ага са једним богатим Турчином, неким Халилом, који је имао три четвртине села у своме поседу, уговорио да из његових амбара у Доњем Врановцу пренесе у Велес лањско жито, јер се ново већ жњело и требало је за њега припремити место у амбарима. Тако се моји пријатељи сутрадан, 21, управо 22. маја, у зору вратише у Велес.

Тек кад су истоваривали жито, приметили су да су два џака много тешка, па их нису ни истоварили у житни магацин, већ их оставили да стоје у колима још читаву недељу дана. То је била наша заборављена муниција, која је целе те недеље стајала у колима на житној пијаци у Велесу и они су је опет натоварили и поштено ми је послали. Ето, такав је био Малић-ага, мухаџир из Јабланице, као наш пријатељ у Велесу. За све услуге које нам је чинио, не само он, већ и цео његов фис, примао је три наполеона месечно, које му је Србија преко својих органа у Турској редовно исплаћивала.

Таман сам био распоредио све што сам примио из Србије, кад добијем писмо из Прилепа. Дамјан Пеливановић, српски свештеник из Прилепа, звао ме је да хитно одем у село Дреновце, где ће ме он чекати онога дана кад ја будем одредио, само нека то буде што пре. Поручио сам му да 27. маја буде у Дреновцу, где ћемо се те вечери наћи и разговарати. Реченог дана увече био сам у Дреновцу. Поп Дамјан ме је већ чекао. После поздрава и најобичнијих речи које долазе после поздрава, позвао ме је да се нас двојица издвојимо. Наредио сам да се испразни кухиња у којој се спремала вечера.

Кад смо остали насамо, поп Дамјан ми је рекао: „Пре неколико дана, кад сам био у Битољу, позвао ме је у свој стан Енвер-бој и молио ме да му удесим састанак са тобом. Енвер-бој пристаје да дође до тебе на место које ти будеш изабрао, само да то буде што је могуће пре. Он ће доћи сам и без оружја. Неће носити ни свој револвер са собом". Кад сам ово чуо, одмах сам схватио да је нека крупна ствар по среди, кад овај елитни турски официр, командант ловачког батаљона, победник бугарских чета на Ножу, који је уништио одељење Михаила Чакова да се нико жив није вратио у Бугарску, сада тражи састанак са мном. Рачунао сам да из тога састанка, ако и не извучем неке користи, штете неће имати никакве. Проценивши тако овај предлог Енвер-бејов, рекао сам поп-

Дамјану: „Још ноћас имаш да будеш у Прилепу. Сигурни људи испратиће те до Дабнице, а то је свега три километра од Прилепа. Преобуци се, узми фијакер и одмах иди и нађи Енвер-беја. Кажи му овако: чекаћу га 1. јуна пре подне на месту званом Расимова њива у Црнушу. Он може доћи са пет до десет људи, ако у њих има поверења. А, што се мене тиче, може слободно и топ понети, јер се од њега уопште не бојим. А ја му обећавам и дајем му часну реч да ћу га пријатељски примити и, без обзира на резултат наших разговора, исто тако пријатељски испратити. Од Прилепа до овде и одавде до Прилепа, биће слободнији него да је усред Стамбола. Тако ми поздрави Енвер-беја. А сада ћемо брзо вечерати, ја ћу наредити пратњу, па одмах на пут".

После кратке вечере, дао сам четири сигурна и добро наоружана човека да испрате поп Дамјана до Небрегова. Тамо нека се добро одморе, па оданде да узму двојицу Небрежана који ће ићи све до Дабнице, а двојица Дреновчана да се врате натраг. Њихов повратак сачекаћу у Дреновцу, да бих био сигуран да је моја наредба стриктно извршена. Око пола ноћи два сеоска четника вратише се натраг и кад их је моја стража пустила у собу к мени, рекоше ми да је све извршено како сам наредио и да су се они вратили из Небрегова тек онда кад је поп Дамјан са оном четворицом пошао из Небрегова у Дабницу. После овога сам изишао из Дреновца, отишао на Мукос, те сам у планини остао све до 1. јуна.

Уочи 1. јуна наредио сам да поставе стражу испред села Дреновца, на путу који из тога села води у Небрегово. Ту нека чекају попа Дамјана и још неке људе који буду с њим дошли. Ако ти људи буду у униформи турских официра, нека се сељаци ништа не боје, нека их у село не воде. Ово сам рекао стога што сам знао да наш народ уопште не верује Турцима, јер постоји једна пословица, распрострањена код целог српског народа: „Турчину је вера у колену". И, ма колика била моја уверавања да им од тога сусрета неће бити ништа, они ће учинити оно што ја будем наредио, али ће увек веровати да су себи нанели неко зло, које ће на њих наићи раније или доцније. Из тог разлога наредио сам да поп Дамјана са евентуалним гостима не уводе у село, већ одмах да крену путем узбрдо преко места Шарена гробишта, куда пут води кроз само стење на врх платоа који се простире од Мукоса, па до изнад њихова села. Наредио сам да се за тај дан умесе бели хлебови које они пеку у црепуљи, и да се из стада изабере једно јагње сисанче, које ће моји четници да испеку на ражњу.

Чекао сам у близини Расимове њиве, где сам имао на окупу 30 четника. Били смо прилично удаљени од тога места, у добрим бусијама, одакле сам могао да посматрам ако дођу ови људи, колико ће их бити на броју, и кад видим да у њиховој ближој и даљој околини нема никак-

вих сумњивих покрета, да сиђем са тих позиција на Расимову њиву и ту сачекам Енвер-беја.

Било је девет сати пре подне по европском времену, кад сам кроз доглед угледао само два човека где на коњима иду из Небрегова у Дреновце. Мој доглед био је из чувене немачке фабрике „Цајс", чист, без икаквих мрља и огреботина, те сам кроз њега на доста великој раздаљини могао добро уочити и разликовати ствари.

Оба путника носили су на себи црне плаштове. Био сам сигуран да ми не долазе два свештеника, већ само један, па сам веровао да ће онај други бити сигурно Енвер-беј.

Чим су дошли пред Дреновце, тамо их је дочекала стража. Разуме се, то су били сељаци без оружја, само са дугачким штаповима у рукама, какве обично носе сељаци из прилепског поља. Ови дугачки штапови носе се зато што је прилепско поље пуно јарака и ваздан барица, већих и мањих, и сељаци помоћу ових штапова прескачу таква места, па би се сељак из прилепског поља, чак и кад се не би разликовао по својој ношњи, могао познати и по самоме штапу.

Посматрао сам их док су прошли место Шарена гробишта. Али кад су ушли у стење, даље их нисам могао пратити, а и ми смо се одмах упутили Расимовој њиви, где смо могли стићи пре њих бар за једно 20 минута.

Стигли смо дотле и тамо се понамештали и поседали, а кад су очекивани путници дошли пред нас на неколико стотина метара, четници су се постројили. Тако постројени дочекали смо их. Страже су биле на свом месту, добро заклоњене, али на таквом месту да су могли држати све прилазе и путеве који воде у Црнуш под својом сигурном контролом.

Кад су дошли до нас, Енвер-беј је први скочио с коња, а одмах за њим, само много неспретније, и поп Дамјан Пеливановић. Енвер-беј је имао на себи црну пелерину. Кад је пришао мени скинуо је пелерину и преда мном је стајао турски мајор, елегантно обучен, са знацима ловачког батаљона. Био је то човек сасвим осредњег раста, доста витак, главе не велике, лица бела, очију црних и омањих црних бркова. Са лица му је сијала интелигенција, а сви покрети одавали су не само добро школована, већ и веома лепо васпитана човека. Ја сам му пружио руку у знак поздрава па, пошто смо се руковали, моја чета му ода почаст са пушком „пред прси". Он је отпоздравио чету и ја сам одмах пустио вољно да сваки заузме положај какав жели.

Енвер-беј је врло добро говорио српски, македонским дијалектом, али мешајући и неке чисто бугарске речи које је у школи учио. Пошто смо се могли и без тумача лепо и у свему споразумети, Енвер-беј и ја издвојили смо се и отишли у хлад на разговор. Беше припекло јулско сунце и он је замолио за воду. Један од мојих четника одмах је отрчао на оближ-

њи извор и донео му у своме лончету-чаши хладне воде и неколико комадића шећера који смо имали у својим ранцима. Енвер-бој је узео шећер и воду и захвалио се. Четник је отишао и донео још једно лонче воде, ставио га пред нас и удаљио се. Остали смо само нас двојица - Енвер-бој и ја.

Енвер-бој је отпочео овакав разговор са мном:

„Господин Васил, много сам слушао о теби, а много извештаја наших војних и административних власти прочитао сам. Из онога што сам о теби слушао, као и из онога што сам у разним званичним извештајима прочитао, закључио сам да си ти револуционар који се бори против тираније која се, на жалост, врши у нашој држави над хришћанским становништвом. Али, колико год да си револуционар, ти си у исто време увек био човек. Нисам досад нигде и ни на који начин дознао да си извршио ма какво нечасно дело или мародерство. У томе се ви Срби разликујете од Бугара. Ти знаш добро за ону бугарску погибију код села Ракље. И сам тај догађај, поред свих осталих разлога, био је довољан да за овај посао, ради кога сам дошао до тебе, нисам могао отићи Бугарима. Тек данас сам од поп Дамјана сазнао да си ти главни старешина свих српских чета на овој страни, што ме још више радује. Али и пре него што сам то сазнао, тражио сам састанак само с тобом".

Ја сам му захвалио на свим овим комплиментима и замолио га да настави. Иако сам стварно горео од нестрпљења да сазнам циљ његове посете, направио сам се равнодушним да не бих дао повода Енвер-бају да види и осети моју радозналост. Верујем да сам успео да он то не примети. Нисам му постављао никаква питања. Пустио сам га да он сам говори. И он је наставио.

„Немој мислити да ми млади официри и многа наша интелигенција, било да је школована у земљи или на страни, не увиђамо колико смо и по свом државном и по друштвеном уређењу заостали иза свих нација у Европи. Не може се рећи да смо заостали само зато што нисмо способни за напредак, већ зато што смо спутани од стране султана, његова дивана (крунски савет) и свих осталих чинилаца који управљају државом, војском, администрацијом и финансијама. Морам одмах рећи да сам члан Младотурске странке, која има велик број присталица у официрском кору. Ми, младотурци, видимо јасно да се овако даље не може. Султан са својим доглавницима води земљу у пропаст. Ми нећемо то да допустимо. Хоћемо да срушимо овај режим, хоћемо да дамо пуну слободу, верску и културну, свим нацијама које живе у турској држави. Хоћемо да уведемо уставност у нашу земљу и да створимо такве услове да закон који буде донео устав, буде највиша власт у земљи, којој се мора покоравати свако, од цара до каплара. Ово се не може урадити без револуције, а њу може створити само официрски кор уз помоћ војске.

Међутим, не може се унапред тврдити да ће револуција успети. Ако успе, онда је то добро, али ако не успе, шта онда? У Турској још увек има и потпоручника и генерала који су, не схватајући праве интересе отаџбине, спремни да у крви и пепелу угуше сваки покушај обарања данашњег стања. Ето, за случај неуспеха, ја сам дошао да те питам: би ли ти примио мене са 200 официра у своју чету, па да са вама заједно наставимо борбу против тираније. У том случају ја бих ти донео 2.000 нових маузерових пушака, које још нису ни извађене из сандука, и за сваку по 200 метака. Шта ће бити доцније, како ћемо заједнички радити, о томе ћемо се договорити. Али, пре свега, сматрам за потребно да ми даш своју часну реч да овај разговор неће ићи даље од нас двојице."

Ја сам без размишљања дао реч да о томе нико ништа неће знати, уверен, као и увек, да ту реч могу и смем одржати.

А онда сам му на његов предлог одговорио да разумем све патриотске побуде које ми је изнео, као потпуно исправне, да их поздрављам и радујем се што је ствар већ дошла дотле, да смо већ пред револуцијом у Турској. За онај други део, ако револуција не успе, потребно је о томе мало да размислим, јер нисам само старешина оружаних чета, већ и народни првак. Нисам само ратник, већ силом прилика морам бити и политичар, иако се за то у свом животу никада нисам спремао. Да га не бих разочарао, а на то сам нарочито полагао, да до тога не дође, рекао сам му да ће то моје решење бити убрзо јер, с обзиром на саму ствар и што то мора да остане једна од највећих тајни, нити мислим ни с ким о томе разговарати нити кога што питати, али морам о томе размислити, као што је и Енвер-бој сигурно морао мало размишљати пре него што се решио да потражи састанак са мном и да се упусти са мном у тако важне разговоре. Енвер-бој је био задовољан таквим мојим одговором.

Позвао сам га да заједно ручамо. Он се на један само источњачким народима својствен начин извинио што не може прихватити позив, али ће радо примити мало хлеба и још нешто што буде за ручак, па ће негде, код неке чесме сести да руча. Рекао ми је да поп Дамјан уопште не зна ништа о целој овој ствари, што сам и ја претпостављао. Позвао сам поп Дамјана да прави друштво Енвер-бају, а ја сам се издвојио на страну да мало размислим о овом тако важном и судбоносном предлогу.

Издвојио сам се од свих и отишао на усамљено место и почео размишљати. На првом месту било ми је мило што је почело расуло у турској војсци, па и у држави. Јер, док смо до сада само ми хришћани помало грицкали и тровали унутрашњи живот Турске, сада долази једна експлозија у самом организму Турске. Није чак важно хоће ли то бити велика или мала експлозија, али, утлавном, она ће изазвати потрес. Настаје питање: ако револуција успе, шта ће онда бити? Веровао сам и био тврдо убеђен да никаква младотурска странка, нити ико други од

Турака, жели слабљење државе, већ њено јачање, а ми желимо њено слабљење и на томе радимо. Према томе, није у нашем интересу да ова револуција потпуно успе. Ми њен успех ипак не можемо ничим омести, јер то ради војска. Друго питање, ако револуција не успе, могу ли ја примити 200 турских официра, а можда то неће ни бити све официри, и уврстити их у своје одреде и са њима заређати походе по српским селима? Овако нешто не бих смео учинити. Наш народ већ неколико година није видео Турчина у својој кући ни на ручку, ни на вечери. Уколико му је и дошао у кућу, дошао је само као непријатељ и вршио над њим терор. А тај терор био је баш ради нас и вршен је зато да би се народ одрекао нас, што он до сада није хтео да учини. Било је у питању добити 2.000 нових маузерових брзометних пушака са по 200 метака и евентуално пријатељство са многим млађим официрима који ће ипак остати у турској војсци као симпатизери Енвер-беја и његова покрета, а сигурно и као пријатељи оних који су Енвер-беја прихватили, па њему и његовим друговима сачували главе.

За ово најтеже питање нашао сам решење. Већ сам имао утицаја на арнаутска села Горње и Доње Јаболчиште; хоџа из Мелнице ставио ми се на расположење, а сама Мелница имала је преко 300 домова. У прилепском срезу имао сам арнаутско село Десово са 200 кућа и Црнилиште са 140, Пештаљево, турско село са 100 кућа и Дебриште са 200 кућа. Примио бих свих 200 официра, којима бих додао једно тридесет мојих четника и с њима заједно организовали бисмо сва ова турска села, а за то смо имали могућности у друштву са турским официрима. Могли смо вршити притисак на њих, јер су сви путеви били у нашим рукама, а када будемо имали довољно оружја, сва ова села морају се покорити нама и слушати нас. На тај начин, наместо да уводимо Турке у српска села, Турци ће увести Србе у турска села. А против тога Срби неће имати никаквих разлога да се буне, јер ће бити слободни и неће имати шта да зазиру од турских и арнаутских села. И, напослетку, турске потере вероватно више неће (или ће бар мање) досађивати српским селима, већ ће бити упућени да то чине према турским селима, јер ће бити стварно већа опасност за тадашњи поредак у Турској, него што је та опасност долазила од српских села.

После таква резоновања донео сам закључак да обећам Енвер-беју да ћу га у случају неуспеха револуције примити са 200 његових другова, с тим да ми донесу 2.000 нових маузерових пушака, свака са по 200 метака, и да ми лично Енвер-беј, за кога сам одмах могао утврдити да је један од вођа намераване револуције, да часну реч да ће се он, као и сви они који буду с њим дошли, ставити под моју команду и да ће радити само оно што ја будем нашао за сходно, а увек ћу се за сваку озбиљнију

ситуацију споразумевати с Енвер-бејом, кога ћу сматрати за главног старешину свих оних који буду с њим дошли, без обзира на њихов чин.

Цело ово моје резоновање није ми одузело више од једног сата, а можда ни толико. Дошао сам на место где се врпољио на трави Енвер-бej, очекујући ме, у друштву са поп Дамјаном. Били су исцрпли све теме својих разговора и само су припаљивали цигарете и, не гледајући један другоме у очи, гледали су у земљу.

Чим сам им пришао, Енвер-бej одмах устаде на ноге, а за њим и поп Дамјан. Замолио сам овог последњег да се уклони, а Енвер и ја остали смо стојећи. Кад се поп Дамјан доста удаљио, пружио сам руку Енверу и рекао: „Дајем вам часну реч да ћете у случају неуспеха вашега подухвата бити братски примљени код мене и наћи себи уточиште, али само ако се будете ставили под моју команду". И даље сам му објашњавао какав ће њихов положај бити у новој средини, у којој ће се тада наћи. Енвер-бej је на све ово пристао. И тад смо се загрлили и заиста братски изљубили. Ја сам Енвер-бeју пожелео успех, а не неуспех, а он ми је рекао да целог свог живота никад неће заборавити овај састанак и да ће ми остати пријатељ у свако доба и под свим условима, ма какви они били.

Одмах затим потражио је свога коња који му је доведен, донели су му мало хлеба и печену јагњећу главу, што је он све примио, ставио у своје мале кожне бисаге на седлу, још једном се пред свима изљубио са мном, бацио се лако као птица на коња. За њим се полако попео на коња и поп Дамјан, и у друштву једног сељака из села Дреновца, отишли су у Дреновац.

Није прошло ни три четврти сата, а ја сам видео где само један коњаник у касу јури путем између Дреновца и Небрегова. Знао сам да је то Енвер-бej који је хитао да што пре стигне до прилепске касарне. Поп Дамјан је остао да тек сутрадан преко Небрегова и Дабнице дође у Прилеп.

Моји четници, као и оно неколико сељака, били су запањени тим сусретом, али нико није смео да ме запита за наш разговор, а нису могли да ставе неку примедбу и да говоре о некој опасности од овог сусрета, јер су и сами видели да овај елегантни турски официр нити је сврађао куд у турско село, нити је ма шта разговарао, било са сељацима, било са четницима. После тога смо ручали и одмарали смо се целога дана, а ја сам поново размишљао о свему ономе што сам тога дана чуо од Енвер-бeja, а и о ономе што сам ја њему рекао. Био сам у прилично великој недоумици шта да радим?

УЗАЛУДНА ПОТЕРА

Требало ми је да хитно идем у Дреново. За тај пут требало ми је шест, па и свих седам дана, да одем и да се вратим, јер сам морао да посетим Гафуровце. Сматрао сам да су ми они у овом часу потребнији него икад за брзу коресподенцију између мене и српског конзулата у Скопљу за случај да наступе нови догађаји које је требало да изазове Енвер-бој са својим друговима. Затим је било потребно да се појавим са четом у доњим селима велешког среза, да бих из Извора и Старога Града могао послати поруку својим пријатељима у она бугарска села која још нису била потпуно наша. За све то требало је времена, а ја сам опет сматрао да треба да се налазим у Азоту да бих из Скопља могао добити прве вести о предстојећој револуцији, јер то је био једини начин да о њену успеху или неуспеху дознам како бих, било у једном или другом случају, могао предузети потребне мере. Верујући да ће револуција избити ипак нешто доцније, одлучим да са 70 четника опет одем у Дреново и код Гафуроваца, а два мања одреда од по пет четника да пошаљем један у Извор, а други у Стари Град, да одатле иду на једну од коса планине Клепе, на Самовилец, да се тамо појаве, да никога не узнемирују, да ни од кога ништа не траже, већ ако кога буду срели на путу или видели да жње на својој њиви, да кажу да је то српска чета, да се ничега не боје - ни данас у пољу, ни сутра кад будемо дошли у њихова села. После тога похода нека се опет повуку у Азот и ту ме сачекају.

Отишао сам у Нежилово, одатле у Горње Јаболчиште, где сам позвао Дурмиш-агу и рекао му да припреми своје сељаке на то да ћу те вечери проћи кроз оба Јаболчишта и нека се управљају као раније. Чим се смркло, између акшама и јације, као што то Турци веле, а то значи између прве и друге вечерње молитве, прошао сам кроз оба села и упутио се у Дреново.

Кад смо дошли у село нашли смо само неколико сељака, јер већина их је била на жетви па су на својим њивама и спавали да би рано, још по хладовини, могли наставити жетву. Хлеба нисмо ни тражили, јер сам знао да сељаци који су остали у селу немају толико хлеба да нас све нахране. После разговора са том малом групом сељака отишао сам изван села, где смо заноћили на падинама планине Лисца.

Нисам ни знао, јер ми то сељаци нису ни казали, да је у Дренову заноћио неки самарџија из Велеса који је ту дошао случајно, да крпи самаре и заради који грош. И да су ми рекли сељаци за њега, не бих му учинио никакво зло, јер сам био уверен да га је крајња нужда натерала да из Велеса дође у Дреново да би зарадио коју пару и породици купио неку оку хлеба. Али сељаци ми не хтедоше рећи за његово присуство, а овај самарџија је одмах сутрадан побегао из села не потраживши чак ни

своју зараду. Кад је стигао у Велес отишао је у бугарски комитет и тамо испричао да сам био са великом силом у селу Дренови, да се он једва спасао, а ја да сам остао у селу са четом.

Бугарски комитет хитно је известио турске власти и оне су одмах послале читав коњички пук да опколи село Дреново. Кад је Малић-ага сазнао за покрет ове коњице, отишао је команданту Сури-паши, који је био Босанац и говорио матерњим, српским језиком као да је те зиме дошао из Бања Луке, а не да је толико година турски официр и добио чин генерала коњице. Кад га је Малић-ага, као случајно, упитао где је тако хитно отишла коњица, он му је одговорио:

„Видео сам будала много, али таквих као што су велешки Бугари мало је заиста и у Турској. Чули су да је кабудан Васил са много комита био у Дренову и да је тамо ноћио. Тражили су да одмах пошаљем коњицу у потеру. Послао сам и верујем да коњица неће ни до саме ноћи стићи у Дреново, а знам поуздано да Васил није тамо, јер што би се пекао од врућине у томе бедном селу, кад су отворене све планине пред њим и око њега. Жао ми је што се коњи и војници морају мучити узалуд."

Малић-ага био је задовољан овим одговором Сури-паше и при повратку из касарне сврати у хан код Атанаса поп-Стеванова, бившег бугарског учитеља, а сада ханџије, поручи ракију, па кад је попио једну и поручио другу, каже Атанасу за кога је знао да припада бугарском комитету: „Бре, Бугари, будале!... Па ви мислите да се војвода Васил боји турске коњице! Турска коњица ће ући у Дреново само ако буде знала да тамо није војвода Васил. Али, ако он буде тамо, тако ми турске вере, ни један турски коњаник неће смети да уђе у село! А ви, бугарске будале, чекате да вам Турци донесу главу српског војводе у Велес?!... Е, то нећете дочекати!" Тако је Малић-ага разочарао Бугаре у Велесу још пре него што су добили извештај од Сури-паше да никакве комитске чете нема у Дренову.

Ја сам отишао на Шипочан. Тамо смо код Влаха ручали. А били смо добро изгладнели, јер смо скоро два дана живели са врло мало хлеба, а планинска вода добро отвара апетит, и уколико је мање хлеба, утолико је апетит већи.

Одмах после ручка отишао сам мало даље од бачила на одмор, а послао сам четнике, сада само двојицу - Гапона и Исака који су знали арнаутски - да оду до Гафуроваца, да тамо поруче вечеру и кажу да ћемо на бачилу вечерати и ништа више.

Пред само вече упутили смо се гафуровском бачилу. У путу смо срели моја два четника, а с њима нам је ишао у сусрет и Бајазит. Пошто сам се поздравио с њим врло срдачно, управо братски, пошли смо ка бачило. Бајазит је скакао око мене као дете, са брзометком о рамену на којој је

кундак већ био украшен са две златне турске лире. Кад смо дошли на бачило, била је пала ноћ.

И овога пута одредио сам прву стражу од 40 људи да буде изнад бачила. Бајазит је с нестрпљењем очекивао да ли ћу поновити тај свој поступак и овом приликом. Па кад је видео да сам то и сада учинио, само што није заплакао од туге што Гафуровцима никако не верујем, па ма какве услуге они мени чинили. Све ово сам прочитао у очима и на лицу Бајазитову, баш као да сам читао из какве отворене књиге. И да бих га умирио, рекох му да је то закон који не смем прекршити, јер он је могао видети у Скопљу где турски војници чувају потпуно празне магацине и око њих се мењају страже, баш као и око других магацина који су пуни војничког одела и остале спреме. Према томе, овај мој поступак постављања straже само је вршење једне дужности коју ми налаже мој положај старешине, који и пред Богом и пред људима одговара за сваког човека под његовом командом.

Овим речима нисам баш сасвим умирио Бајазита, али сам бар донекле ублажио његов осећај који је тако непријатно утицао и на мене, јер сам заиста веровао Бајазиту, па и Асан-ћаји, али не и свим Турцима и Арнаутима. Пошто смо вечерали у две смене, спремао сам се за одлазак са бачила, али сам нагласио Асан-ћаји, ако би дошло неко писмо из Скопља ових дана за мене, да га не држи ни једног часа на бачилу већ да одмах пошаље у Горње Јаболчиште Дурмиш-аги, а ја сам примио на себе да исто тако јавим Дурмишу да писмо не држи ни часка код себе, већ га по своме сину Хусеину одмах пошаље директно у Богомилу и преда га поп-Игњату Поповићу. Ово сам чинио стога да будем обавештен што се најбрже може о предстојећој револуцији, јер од онога момента кад сам о тој ствари разговарао с Енвер-бејом, никако нисам имао мира, размишљајући о томе какав ће бити положај српског народа у једној новој и уставној Турској, јесмо ли кадри да све ове позиције које данас имамо, и које су за нас повољне, задржимо и даље.

Грци и Бугари имали су своје самосталне цркве са великим привилегијама. Имали су права да свуда отварају своје школе на основу тога што им је народност била призната. То су биле велике тековине једних и других наших супарника у европској Турској. Наше школе биле су отворене у многим местима, али исто тако ми нисмо могли отворити школу ни у једном селу које се доцније изјаснило да је српско, а бугарска митрополија тражила је енергично од турских власти да се цркве по тим селима затворе, јер оне припадају бугарској егзархији. Имали смо два митрополита у турској империји, оба на територији Косовског вилајета. Велешко-дебарска епархија једним својим делом простирала се у Косовском вилајету, а један део био је у Битољском вилајету, као Кичево, Пореч и Дебар са свим својим срезовима. До краја 1906. год. ми смо на

положају Велешко-дебарске митрополије имали митрополита Поликарпа који је био Грк по рођењу и по школовању, али Србин по свом осећању. Он је као митрополит искрено и одано служио српском народу и није слушао Васељенску патријаршију из Цариграда, већ наредбе српске владе из Београда. Прецењујући своје односе са Васељенском патријаршијом у Цариграду, не знам чија је то била иницијатива, тек од стране Јована Ћирковића, тадањег секретара митрополита Поликарпа, овај је био наговорен прво, да тражи премештај за неку другу епархију, па кад Патријаршија то ни под којим условима није хтела да му учини, онда га је Ћирковић, вероватно на захтев српске владе, наговорио да да оставку, а ови су му за то обећали 2.000 наполеона у злату. Поликарп је био лојалан и са своје стране извршио обећање и дао оставку. Мислим да је и српска влада према њему била лојална и испунила своје обећање.

Чим је митрополит Поликарп дао оставку, ми смо скупили потписе из свих села, српских, разуме се, која припадају Велешко-дебарској епархији и упутили Васељенској патријаршији у Цариград молећи је да она, наместо Поликарпа, изабере Србина за митрополита. Ове петиције, упућене Патријаршији и министру правде и вера у Цариграду, поткрепљене званичним сеоским печатима, требало је да послуже као ефикасна потпора српској дипломацији у Цариграду, која се трудила код патријаршије и на Високој порти да докаже да Срби с правом траже да митрополит Велешко-дебарски буде Србин, јер у целој епархији није било Цинцара који су се сматрали као Грци - 1/2% према српском живљу на територији те епархије. Не знам шта је Висока порта обећавала нашој дипломацији у Цариграду, али смо сви били као громом погођени кад је Синод Васељенске патријаршије усвојио оставку Поликарпову, а на његово место једногласно изабрао за митрополита Велешко-дебарског Грка Партенија.

Тако смо ми, терајући лисицу, истерали вука и наместо једног, можемо слободно рећи, Србина, добили Грка Партенија, који нас је, знајући за наше претензије на ту митрополитску столицу, мрзео много више него и саме Бугаре. Једва смо успели толико да допусти своме намеснику поп-Димитрију у Велесу, који је такође био Грк, али добар човек, да о Светом Сави пресече колач у српској школи и да очита неке молитве, разуме се све на грчком језику, док је Поликарп као митрополит служио у Кичеву и по српским црквама у Поречу службу Божију на словенском језику. Имајући све то у виду, био сам забринут за даљу нашу акцију, ако у случају и под новим условима не будемо могли добити право на своје српско име и да можемо свуда јасно и гласно казати да смо Срби, а да нас не би турске ефендије демантовале речима:

„У нашој држави нема Срба, јер то нигде у закону не пише!" И ма колико ви доказивали каквом ефендији да у Турској има Срба, па макар

му помињали Косово и Мурата, он би слегао раменима и рекао: „Овде нема Срба!...”

Враћао сам се од Гафуроваца и кретао се само око Богомиле, Теова, Оморана и Мокрена, где сам најпре могао да добијем извештај о револуцији - било да га добијем из Прилепа или Скопља преко Гафуроваца, било из Согља са телеграфске станице.

3. део

МЛАДОТУРСКА РЕВОЛУЦИЈА

ДРЖАВНИ УДАР МЛАДОТУРАКА (удружење Итихад ве тереки)

Моја четничка одељења која су залазила у Клепу, ишла су тамо и враћала се, али даље од тога нисам предузимао никакву већу акцију, очекујући догађаје, јер је за ту ширу акцију у Клепи било потребно моје присуство и нарочити договор са мојим пријатељима по тим бугарашким селима. Међу тим пријатељима најглавнији је био поп Тодор, свештеник у селу Војници, највећем селу у Клепи, са преко 200 кућа, где су били најчувенији виногради у велешком крају; вино из тих винограда није имало такмаца у целој Македонији. Поп Тодор, иако свештеник само у селу Војници, уживао је велики углед и по свим другим селима око Клепе. Никаква акција у томе крају не би се могла извести док се о свима детаљима не бих договорио са поп Тодором и са људима које би ми он довео и представио.

У том очекивању прошао је месец јун. Непрестано сам се кретао у истом кругу, мада сам био позиван од осталих војвода да као шеф Горског штаба обиђем и остале рејоне, где је углавном било много спорова које је требало решити у споразуму са дотичним војводом и осталим првацима, да решавам и да донесем коначну одлуку.

У тој недоумици затекао ме је 8. јул 1908, дан турске револуције, коју су извели мој пријатељ Енвер-бој и Нијази-бој, обојица официри царске отоманске војске, обојица мајори.

(Тзв. Младотурска револуција од 1908. године, била је дело младих официра турске војске, школованих најчешће по европским војним академијама. Они су схватили да је њихова Османска империја са султаном и другим конзервативним установама, већ одавно истрошена, и да неумољиво срља у властиту пропаст.

Прокламовање тзв. Хуријета, тј. увођење једнакоправности, законитости и верских и других слобода за све, пробудило је велике наде широких слојева, особито немуслиманских, хришћанских маса царевине. Ваља знати, међутим, да свака социјална револуција мора имати и свој широки друштвени ослонац који ће спремно и искрено подржати пројекте радикалних идеја и промена. Младотурски официри нису имали такве, организоване социјалне базе.

Наиме, доминантно сељачко становништво на врло ниском културном ступњу, није ни знало ни осећало ветрове новог времена; радништво у модерном значењу те речи, једва да је и постојало као организовани друштвени спој у Турској тог времена. Земљопоседнички и виши верски сталеж, као и сво чиновништво; војна и полицијска хијерархија, били су повлашћени слојеви, којима као таквим, нису одговарале никакве промене. Кад се ово има у виду, било је нереално очекивати да ће младотурским превратом 1908. доћи до дубинског преображаја друштвених и економских односа, а пре свега преображаја масовне друштвене свести.

Зато је официрски пуч имао почетно дејство бљеска муње и шока. Једино је хришћанска раја ову промену дочекала с великим надама, које ће се ускоро показати неоправданим.)

Нијази-бej је био родом из Ресна, из врло угледне тамошње турске породице. Његово учешће у револуцији давало је већи значај томе акту зато што је он био такорећи мештанин, добро познат у Битољу у свима турским круговима, док је Енвер-бej био познат углавном само у официрском кору иако је био интелектуалац и свршени слушалац генералштабне школе у Немачкој. Добро је рекао на састанку са мном Енвер-бej - да револуција може да успе, али може и да не успе. А успела је само зато што је у моменту кад се сазнало за официрску побуну, Шемси-паша, страх и трепет за све оне који се буне против султана, отишао у битољски телеграф да лично султану Абдул Хамиду јави о побуни и тражи одобрење лично од султана да он побуну угуши онако како зна и уме. Још док се телеграм откуцавао, стигао је Нијази-бej и са шест метака оборио на земљу Шемси-пашу, који је доцније, кроз неколико сати, од ових рана умро...

Шемси-паша, родом Биорац (из Биора, беранске нахије), био је чувени укротитељ Арнаута, нарочито пећких и ђаковачких бегова, које кад је похватао у Пећи, набио им је алке на врат и тако их спровео до Косовске Митровице, а одатле возом преко Скопља до Солуна.

Тек смрт Шемси-паше дала је могућност Енверу, и сад већ чувеном Нијази-бeју да прошире револуцију, да цео корпус са свим официрима који су били у Битољу узме цивилну и војну власт у своје руке. Овај њихов акт имао је за последицу исту такву побуну у Солуну и Скопљу, где им је одмах пришао Махмут Шефкет-паша, командант корпуса у Скопљу и у исто време валија Скопског вилајета. Ово је било довољно да се револуција призна као успела, да султан Абдул Хамид одмах прокламује уставност у Турској, да врати на снагу устав од 1876. и поврати из Париза вођу младотурске емиграције Али Риза-бeja.

У Стамболу су се одмах уплашили растројства у војсци и почетка једног озбиљног грађанског рата у који би се вероватно умешале на првом месту велике силе, а можда уз њих и мале балканске државе, па су зато

од два зла изабрали мање, а мање је зло било признати револуцију као успелу, дати устав, који се, као и раније, може суспендовати, и чекати даље, па узети све конце у своје руке и даље водити ствари онако како то султан са својим Диваном буде хтео. Само благодареći оваквом схватању ствари у Цариграду револуција је била призната и њене вође могле су сматрати да су имали успеха и да су невероватном брзином, такорећи без капи крви, изменили стање у турској империји, преврнули стари лист историје и на новом листу написали 8. јул 1908. Тај дан прогласили су званично као дан хуријета, тј. дан слободе и уставности, прокламовавши као своје, оно француско гесло: *слобода, једнакост, братство*, позвавши у исто време све немуслиманске народе турске империје да прихвате и помогну нову власт која им обећава испуњење тога тако чувеног и познатог гесла. Сутрадан, 9. јула, готово у исто време био сам обавештен из Прилепа, из Скопља и Велеса о започетој и у исто време завршеној револуцији.

Сви извештаји које сам имао о револуцији били су сасвим кратки. Из њих нисам могао добити прегледну слику целокупног стања у Турској, да бих се могао определити шта треба да урадим. У првом тренутку Турци су одмах позвали све оружане снаге на предају, уз широку амнестију да нико никоме не одговара за све оно што је до 8. јула 1908. учињено.

Имао сам осећање да ће сам овај позив изазвати извесну лабавост у свим револуционарним организацијама не изузимајући ни нашу. Решио сам се да одмах одем у Скопље, где ћу имати прилике да сазнам каква је целокупна ситуација у Турској, да изнесем своје погледе на нову ситуацију и да чујем шта други о томе мисле, а нарочито какав је став српског конзула у Скопљу, јер то је у исто време и став Србије. Ради тога сам узео само 20 четника и с њима хитно отишао на гафуровско бачило. Тамо су ме дочекали пријатељски као и увек, али кад сам их упитао шта има ново у Скопљу, рекоше ми да је проглашен неки хуријет, да је велико веселье у Скопљу, али да старији људи нису нимало расположени према томе весељу, јер све што је учињено, то су учинили неки млади људи; они сматрају да ће цар по својој великој памети брзо учинити крај овом нереду у држави. Рекао сам им да морам хитно да идем у Скопље и затражио да ме Бајазит прати. Понудили су ми коња, али сам то одбио. Чету сам оставио на бачилу, а само нас двојица - ја и Бајазит - упутили смо се хитно у Скопље.

Био је 14. јул. Још пре подне стигли смо у Скопље. Отишао сам слободно у конзулат јер на то нико више није обраћао пажњу. На све стране пиштале су зурле и лупали бубњеви. Играло се и певало на све стране. Талас лудости беше захватио многи свет у Скопљу.

Чим сам ушао у зграду конзулата, тражио сам да ме одмах прими конзул Балугџић, који је био добро обавештен о свему што се догађа, јер је био у сталном контакту са свима страним представницима у Скопљу. Он ми је саопштао да је султан Абдул Хамид примио револуцију као готов чин, повратио устав и да је већ образована нова влада у Цариграду, да су Енвер-бej и Нијази-бej у Солуну који је постао седиште младотурске странке; да је Али Риза-бej, вођа младотурака у емиграцији, већ пошао из Париза јер је амнестија општа за све и за свакога.

ШТА ЋЕ БИТИ СА ЧЕТНИЧКИМ ОДРЕДИМА?

Одмах затим дошли су и други чланови одбора: Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, др Алекса Станишић. Почели смо озбиљне разговоре о томе шта треба чинити. Изложио сам своје гледиште и изјавио своју неверицу да је ово што је учињено данас у Турској дефинитивно. Турци могу донети устав, могу прокламовати најшире слободе, могу обећати свима нетурским нацијама у Турској да се слободно могу културно развијати, али једну ствар не могу учинити. Не могу уставним путем променити свој менталитет, а не верујем да ће султан Абдул Хамид и његови главни сарадници остати мирни, да неће реаговати на све ово што је учињено против воље самог султана, који је оличење турске државе, целог ислама и државне моћи. Уз султана стоји цео турски народ осим једног малог дела, у који спадају младотурци. Исказао сам своју бојазан да ће се младотурци показати према свима нетурским народностима исто тако непријатељи као и старотурци, јер се углавном наши путеви укрштају; њихов је циљ да учврсте турску империју, да све нехришћанске народе ставе у њену службу, док је наш циљ да слабимо Турску да бисмо је, тако ослабљену, једнога дана могли поделити. Никакви Турци, па ма какво име они себи дали, неће бити непријатељи своје царевине, а ми, ако бисмо напустили своје циљеве, готови смо да паднемо као турско робље и да служимо онога кога треба да обарамо. Напослетку, треба још мало причекати да видимо хоће ли Цариград брзо реаговати против онога што су Солун и Битољ учинили, или ће то учинити доцније. А да ће то бити, у то сам био сигуран.

Настало је питање: шта да радимо с нашим четама. Грчке чете, па и бугарске, предају се у Солуну.

„Бугари се предају у Штипу, а од мене је тражено, каже Балугџић, да се све српске чете предаду у Скопљу." Ја сам одговорио да нисам никакав четнички командант, али Махмут Шефкет-паша ме је поново пријатељски замолио да утичем и саветујем оне који четама управљају да се српске чете што пре предаду, да ће то бити боље и да ће се такав један акт сматрати веома пријатељским и бити доказ више да се цела борба у

Турској водила само зато што је било немогућно живети, јер је лична и имовна безбедност била незаштићена, а корупција свуда владала.

„Ја сам, каже даље Балугџић, дао обећање да ћу са своје стране учинити све, и већ је дато наређење да се све чете из кумановског краја предаду, затим да све наше војводе које се налазе у Београду одмах пођу у Скопље, а теби смо послали поруку преко Велеса да то исто и ти учиниш; да се сви скупите у Велесу, а одатле пођете у Скопље."

На то сам одговорио да по мом мишљењу оваква предаја свих наших чета не би била згодна из два разлога: прво, што нисмо сигурни да ће ова бескрвна револуција остати без реакције од стране Цариграда; друго, наш народ уопште не верује Турцима. И не знам колико би требало година једне управе, уставне и демократске владавине, па да наш народ промени своје мишљење о Турцима. Наш је век кратак да бисмо могли дочекати промену мишљења нашег народа о Турцима. Из тих разлога учинио сам овакав предлог: да одаберем 25 најхрабријих и најбољих четника који немају воље да се предају Турцима и да ја са том четом останем и даље у планини као што сам и досад био. Та чета служиће нашем народу као гаранција за његову безбедност која би могла бити нападнута или од стране Турака или од Бугара, а нарочито је потребно заштитити горњи део Пореча од арнаутских банди, које су пре четничке акције сваке године отимале читава стада оваца и крда говеда и терале у Албанију, што ће неминовно и сада почети да раде. Јер Арнаути нису престали да пљачкају Поречке и остала српска села од страха од турске војске и турске администрације, већ зато што нису смели ни привирити у Пореч и у српска села бојећи се српских чета. Зато ће пљачка арнаутска почети одмах чим тамо не буде било српских чета, а Турци ће углавном на све те пљачкашке арнаутске походе гледати мирно, као и досад. Све ће се то избећи ако останем ја, макар само и са 25 душа најхрабријих четника на месту где смо на десној обали Вардара.

Мој предлог је био једногласно примљен. Балугџић је узео на себе да увери српску владу у Београду у исправност ове концепције, а ја, пошто изаберем себи 25 другова, све друге да упутим са оружјем заједно у Велес, а из Велеса у Скопље.

Кад смо то утврдили, одмах сам послао по Бајазита и кад сам био сигуран да ме он чека код Старе српске пиваре, изишао сам из конзулата, нашао Бајазита и још исте ноћи вратио се на гафуровско имање. Тамо су ме чекали четници с нестрпљењем да чују шта ћемо ми даље радити. Рекао сам Асан-ћаји да наше пријатељство и споразум остају и за убудуће, да је његов пут у Прилеп слободан, а шта ћемо даље заједнички радити, о томе ћемо се доцније договорити или на бачилу или у Скопљу.

Одмах сам продужио пут у Богомилу. Тамо сам издао наредбе и упутио курире са позивом да се све чете скупе у близини Богомиле где ће им се саопштити шта даље да раде.

14. јула изјута све су чете биле на окупу. Изнео сам свој разговор у Скопљу и рекао да се чете за сада морају предати, али да зато не постоји никаква опасност по њихове животе, бар у овом моменту; нека оду слободно и достојанствено, нека буду сви дисциплиновани, а кад дођу у Скопље, тамо ће или затећи или дочекати војводу Глигора Соколовића и Јована Бабунског и ставити се под њихову команду и радити даље шта им буду наредили.

Рекао сам даље да се ја нећу предавати, да остајем и даље на стражи српског народа и његових битних интереса на десној страни Вардара и да ми за то треба 25 четника. И зато они који не желе да се предаду, нека се издвоје. Сви су повикали у глас: „Нико од нас неће да се предаје Турцима..."

Нашао сам се на муци. Чете су морале ићи у Скопље, а ја сам могао задржати само 25 душа, а други нека иду сад у Скопље, па кад се сврши сва ова парада, ко не буде хтео да иде својој кући, сви ће имати оружје, Турци неће никога разоружати, па коме се не допада, или је имао страх да остане код куће, нека дође у моју чету. Свако ће бити примљен, јер у сваком случају, било да остану код куће или ма где на другом месту, ми остајемо за цео свој живот само другови, а вероватно да ћемо имати прилике још много пута да заједно ступимо у борбу против непријатеља српског народа; а ово што се сад десило у Турској, ако је то турска последња реч, није и наша. А не може ни бити.

На тај начин умирио сам четнике и склонио их да они који не буду остали са мном, одмах сиђу у Богомилу па ће их тамо дочекати турска војска. Сељаци ће их угостити, Турци ће им дати коње па ће одатле, још истога дана, поћи у Велес. Ко год буде питао у Велесу или ма где за мене, свуда нека кажу да сам отишао у Србију. Нека свуда на сва питања дају само један одговор: он и није родом из Турске већ из Србије и тамо је отишао. Сви су ми дали часну реч да ће тако поступити. И пошто сам изабрао 25 људи, одвојио сам се, пошто смо се са свима који одлазе поздравили и изљубили и једни другима пожелели срећан пут.

Гледајући како се чете спуштају према Богомили, било ми је тешко у души и на срцу кад помислим колико је труда и жртава у крви и умних напора требало за ових неколико година да се све то постигне, а сад лавови, сами добровољно иду у кључусу. Уз какве гаранције? Ко нам шта гарантује? Нико и ништа!...

Кад су Турци хтели да покажу да за њих Срби и Бугари представљају једно исто, они су се обично овако фигуративно изражавали: „Срби и Бугари, то је једна балега преко које је прешао точак од кола па пред-

војио - пола балеге на једној, пола на другој страни... све једна балега, само точком раздвојена... То су Срби и Бугари..."

Нисмо ли и ми сада исто тако, са много више права и сигурности могли исто рећи за старотурке и младотурке? Зар нису они исто тако само једна иста балега преко које чак ни точак није прешао, већ само један обичан бумбар? Чудио сам се људској лакоумности и незнању. Чудио сам се како су државници Србије, Бугарске и Грчке могли пристати, без икаквих услова и гаранција да наређе свима својим најбољим, највернијим и најхрабријим сународницима у Турској да уђу у чељуст турске аждаје!...

Био сам немоћан да изменим ту и такву ситуацију. Једино што сам могао да учиним, учинио сам, а то је да сам, само са 25 људи останем као пријатељ и заштитник свога народа, а као непријатељ старих и младих Турака и свих осталих који су и досад били непријатељи српског народа, за које сам знао да никад и неће мировати већ ће увек радити против нас.

Још увек под тим утисцима, чуо сам пуцњаву у Богомили. Турска војска је у почаст четницима који су улазили у Богомилу испалила неколико десетина почасних плотуна, на шта су четници исто тако одговорили пуцњавом из својих пушака. Упутио сам се у Пореч, а сви остали из Богомиле у Велес, па у Скопље.

На путу по српским селима у Велесу сви су тражили да виде мене, па кад су сазнали да нисам ту, настало је опште питање, нарочито од турских власти и бугарских комитских првака у Велесу - где је Васил, зашто се он није предао? Сви који су тако запитани одговарали су према мом упутству, тј. да се налазим у Србији, јер као човек који и није из Турске, после дате слободе народу у Турској, вратио се у Србију исто тако нечујно као што је из Србије дошао. Турци су још можда и веровали, али Бугари су одмах климали главама и говорили: „То ви можете само Турке преварити, а нас не можете! Васил мора доћи овамо, жив или мртав!"

На овим претњама није остало, већ се одмах једна депутација Велешана са Миланом Војницајлијом, руским драгоманом, упутила у Скопље и тражила од Махмут Шефкет-паше да нареди како зна и како уме да се и ја предам. Наше војводе из Београда, они који су четовали око Куманова - Коста Пећанац и Ђорђе Скопљанче, Петко Илић и Тома Крстић - сви су већ били у Скопљу, где је отпочело весеље и сликање.

На интервенцију Бугара, Махмут Шефкет-паша замоли конзула Балугџића да дође до њега и запита га где сам ја и зашто се нисам предао. Балугџић му је одговорио да сам ја, колико му је познато, у Београду. На то му је Махмут Шефкет-паша одговорио: „Па зашто није дошао са овим другим из Београда?" Кад му је Балугџић рекао да су му непознати разлози зашто ја нисам дошао из Београда, Махмут му је на пријатељски

начин упутио једну молбу - да Балугџић телеграфски тражи из Београда да ја дођем у Скопље, јер су Бугари неповерљиви, а Турци не желе да буде или да се ствара ма каква дисхармонија јер су настали нови и значајни дани у Турској, па се дисхармонија не жели, а и не дозвољава. Балугџић је обећао да ће то учинити, приметивши Махмуд Шефкет-паши да он, а ни влада у Србији, не може мене силом натерати да дођем у Скопље ако ја то не будем хтео. И тако је изишао из валијиног кабинета.

Не знам како би се све ово завршило да Махмут Шефкет-паша није добио телеграм из Солуна од Енвер-беја, где је овај тражио податке јесам ли се предао или нисам. Ако то нисам учинио, да то одмах учиним и да дођем у Солун. Махмут Шефкет-паша, који исто тако као и Балугџић није имао појма о мојим односима с Енвер-бејом, сматрао је да су Бугари протествовали и код Енвер-беја због тога што се ја не предајем, па поново позове Балугџића. И онда је рекао Балугџићу од речи до речи ово:

„Кабудан Васил се није предао. То је познато и Енвер-беју. Одмах да наредите како знате, у року од три дана Васил има да буде у Солуну. Ако у томе року не буде дошао и предао се турским властима, наредићу турској војсци да вам попали и изгори сва српска села у велешкој и прилепској кази. Господине конзуле, ово је моја последња реч по овој ствари"

Кад је све ово саслушао, Балугџић се једва довезао до конзулата, сазвао одбор, све им саопштио и тражио да се одмах мени упути писмо и усмена порука да по сваку цену најбржим путем дођем у Скопље са целом својом четом. Ако то не учиним, немам више места у Србији, а Турци ће попалити сва српска села у велешком и прилепском срезу. После тога, одмах су послали једног чиновника с писмом Митру Шешлији у Велес, а овај је узео са собом Малић-агу па су фијакером још истог дана дошли у Теово, а одатле коњима у Богомилу да ме потраже. Зарија Ђорић, који је знао да се налазим у Поречу, рекао им је да ће одмах послати курира директно мени у село Белицу у Пореч е.

Али, ма како курири ишли брзо, рок од три дана који ми је остављен био је кратак. Прво, није било сигурно да сам у Белици. И док ме Беличани пронађу, и док ми се писмо преда, све то захтева много више времена него што је Махмут Шефкет-паша дао. Да би се избегла свака акција турских власти и војске против српских села, Митар Шешлија оде у Согље и на своју одговорност телеграфише Махмут Шефкет-паши да сам из Пореча пошао на предају, али да ми треба најмање три дана до Согља, а кад тамо приспем, комесар тамошње полиције званично ће потврдити Васиљев долазак и због даљине и недовољности времена, моли се Шефкет-паша да не предузима никакве репресалије против српских села.

Добио сам писмо на планини Даутици. Било је од Митра Шешлије који ме је молио да одмах дођем к њему у Богомилу где ме чека, јер има хитно саопштење за мене. У питању је опстанак српских села, која ће бити предата ватри ако ја хитно не будем дошао у Богомилу. Кад сам ово прочитао, одмах сам пошао у Богомилу и кад сам дошао тамо, ушао сам са целом четом у село неопажено, ту сам примио писмо од Митра Шешлије, видео сам и прочитао све, и схватио поново ситуацију која ми је и пре тога била јасна, тј. да ћемо и убудуће имати тешке борбе с Бугарима, јер сам одмах увидео да је то њихова ствар, иако нисам знао све детаље.

Рекао сам Митру Шешлији да одмах пођемо у Согље, пошто претходно, за сваки случај, пошаљемо Арсу Станковића, трговца из Богомиле, познатог свуда тамо, а који је знао и добро турски, да оде у Согље и да тамо саопшти за њих радосну вест да кроз два сата ја са четом долазим у Согље. Да им се то стави до знања, као и то да не желим никакву пуцњаву јер не знам шта се све из пуцњаве може изродити. И сматраћу као непријатељство ако чујем и један пуцањ од стране жандармерије.

Ову моју поруку примили су у Согљу сасвим озбиљно. И кад сам дошао у Согље, сви жандарми са официрима заједно изишли су преда ме, прописно поздравили, а жандармеријски официр предао ми је рапорт. После смо се руковали с официром, са мудуром и са осталим чиновницима.

На глас да сам дошао у Согље одмах су се скупили сви сељаци које сам опште поздравио, не рукујући се ни с ким. Отишао сам у телеграфску станицу и диктирао телеграм који су превели на турски језик. Телеграм је био упућен Шефкет-паши и овако је био састављен:

„Овога часа, на ваш позив, стигао сам у Согље. У Скопље не могу доћи. Одавде идем у Прилеп, па у Битољ, а из Битоља ћу отићи директно за Солун, где ћу се састати са мојим одличним пријатељем Енвер-бејом. Српски војвода Васил Трбић."

Кад је Шешлија чуо шта сам диктирао да се телеграфише, хтео је да падне у несвест, па ми рече:

„Махмут Шефкет-паша тражи да се њему лично предаш, а он да те упути у Солун. А ти идеш куда ти хоћеш."

„Не брините ви, господине Шешлија, ништа. Ово је само први телеграм, а сад ћете чути други."

Тај други телеграм био је упућен Енвер-бају у Солун и гласио је:

„Овога момента полазим у Битољ. Из Битоља долазим право у Солун, где ћу бити срећан да те братски загрлим. Извести Махмут Шефкет-пашу да ме не чека у Скопљу. Твој Васил, војвода велешки."

Ако је први телеграм био изненађење за Митра Шешлију, овај други је био изненађење за све, нарочито за мудура, једног жандармеријског

официра, а можда највише за телеграфисту који је једва успео да откуца овај телеграм. Одмах после тога официр ми понуди свога коња, јер сам дотле дошао пешке, али сам ту љубазност одбио већ сам пешке одатле отишао у Теово где смо сви ноћили, забранивши и тамо сваку врсту манифестације, јер сам хтео да будем миран.

Дан раније, све наше чете из Скопља које су припадале десној страни Вардара, дошле су у Велес, па да одатле оду у Прилеп и да се тамо расформирају. Суби-паша, командант коњичког пука у Велесу, дочекао их је лепо као и да није био Турчин, свима је дао оседлане коње и пратиоце који ће вратити коње натраг. И тако их на коњима испратио у Прилеп.

СВЕЧАНИ ДОЧЕК У БИТОЉУ

Енвер-бej, чим је добио телеграм од мене, одмах је наредио у Битољ да ми се тамо спреми најсвечанији дочек, да цео генералштаб и сви виши официри изиђу на неколико километара испред Битоља, да ми се приреди банкет и све почасти као и њему самом. А једно изасланство од елитних официра треба да дође у Прилеп и тамо ме поздрави. Разуме се, ја о свему томе нисам знао ништа, нити сам имао појма о тим припремама.

Пошао сам из Теова преко Оморана у Степанце, све пешке, а за мном је ишла моја чета. Био сам суморан и непрестано сам размишљао о будућој ситуацији и о свим тешкоћама на које ће се наићи. Још нисам био решен да ли да останем и даље у Турској или да идем у Србију. Зависило је много од разговора које ћу имати с Енвер-бејом. Спремио сам план за разговоре с Енвер-бејом, који ће бити кратки и јасни. Као тактику за разговоре с њим, изабрао сам ово: не тражити много. Тражити мало, али то мало да буде битно. Састојало се углавном у овоме: да се извести Махмут Шефкет-паша да сам ја у најтежим часовима за младотурску револуцију био искрен и одан пријатељ Енвер-бејов, и да се према мени, као према таквом, има удесити понашање. Ништа даље од овога нисам хтео тражити, али сам добро знао како ћу ово искористити ако се таква оцена о мени да Махмут Шефкет-паши.

Кад сам стигао испред Прилепа, на десетом километру, на месту званом Бели Воденици, једна група турских официра на коњима чекала ме је на самом друму. Ту су ме поздравили. Један мајор издвоји се од осталих и представи ми се као мајор Ресулбеговић, Херцеговац по пореклу. Говорио је српски као да је јуче дошао из Мостара. Рекао ми је да долази у име официрског кора битољског гарнизона да ме поздрави и да ме са својим друговима отпрати у Битољ.

Ту се десио један мали непријатни догађај. Турски официри дошли су на бесним хатовима, да просто човек није могао да одвоји очи од њих, и не знам како је до тога дошло, један од официра у чину капетана дошао је у близину једног коња који је задњом ногом ударио у трбух официра. Овај је на месту пао и дознао сам да је ускоро после тога умро.

Ово ми је било врло непријатно. Али ту с моје стране није било никакве кривице ни повода за такав један несрећан случај. Остали официри одмах ми доведоше једнога хата, да узјашем на њега. Одбијао сам говорећи да сам и дотле ишао пешке и да не могу своје другове оставити да иду пешке, а ја да јашем на коњу, јер их до овога часа нигде и ни у којој прилици нисам оставио, а ни они мене. Никаква наваљивања с турске стране нису ме могла нагнати да примим њихову понуду и да у њихову друштву уђем у Прилеп, а да моја чета улази у Марков Прилеп као разбијена војска.

Продужио сам пешке са четом. Официри су остали још неко време ту, па су после лаганим ходом отишли до касарне, а кад сам стигао до касарне, опет су изишли преда ме, али је пред њима био командант коњичког пука у Прилепу, који ми је на турском језику пожелео добродошлицу. Ресулбеговић ми је преводио његове речи на српски. Одатле смо сви пешице ушли у Прилеп. Турци и хришћани били су изненађени дочеком који ми је био приређен, а Срби су пливали од радости.

Отишао сам са четом у просторије српске школе у Прилепу, која је била на најлепшем месту у самој вароши, где сам нашао све своје другове, како оне које су дошли из Београда са Глигором Соколовићем и Јованом Бабунским на челу, тако и остале моје другове које сам пре неколико дана послао из Богомиле преко Велеса у Скопље. Сви су ме срдачно дочекали. Грљењу и љубљењу није било краја.

Саопштио сам Ресулбеговићу да ћу се постарати за превозна средства од Прилепа до Битоља, али сам му ставио до знања да ћу са собом повести и све остале српске чете које се сада налазе у Прилепу и да ћу с њима ући у Битољ, молећи га да то одмах телеграфски достави у Битољ, што ми је он и обећао. Рекао сам му да ћу вечерати са својим друговима, а сутра рано ћемо поћи из Прилепа. Разлог за тај рани полазак био је што су Срби из Тополчана дошли у Прилеп и молили војводу Глигора да са осталим четама посети село Тополчане. Пошто им је Глигор то обећао, ја се нисам хтео одвајати од својих другова. Зато сам и рекао Ресулбеговићу да ћемо свратити у Тополчане, тамо ручати, а одатле отаћи у Битољ. Он ми је одговорио да чинимо како нам је воља, да ће и он с нама у Тополчане, а одатле у Битољ, да би тамо дочек био приређен у време кад ми будемо стигли пред Битољ. Пошто смо те ноћи преноћили у Прилепу, сутрадан неки су добили коње, неки кола, а нас неколико сели смо у фијакере и тако пошли у Битољ.

Село Тополчане удаљено је од Прилепа 20 км, а исто толико и од Битоља. Налази се само неколико стотина метара десно од друма кад се иде из Прилепа у Битољ. Маса сељака дочекала нас је испред самог села, а у селу Хафус Асан Хусеиновић, закупац великог млина у Тополчану. Хафус Асан припремио је за нас богат ручак, а у селу спремили су хлебове, сир и кисело млеко. Ту смо направили тај доручак-ручак, где су нам се придружила и сва четири официра која су с нама допутовала, од којих су двојица одмах отишли у Битољ - један од њих био је Ресулбеговић. Остали смо још неко време у разговору са сељацима, па смо и ми пошли у Битољ, истина по највећој врућини на коју нисмо баш били навикли, а прашина је била да се ништа од ње није могло видети, баш као да маршује нека царска ордија. Око 3 сата по подне стигли смо у село Оризаре. Ту нас је дочекала једна група официра, затим чувени битољски фотограф Манаки. Снимио нас је неколико пута...

Ту су већ били доведени војнички коњи за све нас. И тако смо у првом реду били нас тројица - Глигор, Бабунски и ја, а остали сви за нама, сви на коњима, сви под оружјем. И тако смо, опкољени елитом турских официра, ушли у Битољ. Огромна маса света нас је ту дочекала. Дочеку су присуствовали не само Турци, међу којима се издвајала босанско-херцеговачка колонија с мноштвом застава, затим велики број грчко-цинцарског становништва, па и многи Бугари.

Пре нас ушли су у Битољ Грци, ушле су неке бугарске чете из леринског краја, али нико није био овако дочекан од стране турске војске, њених представника, као и највиших представника државне власти са самим валијом на челу. То је био више него врхунац почасти коју су Турци могли одати да један валија изиђе у сусрет дојучерашњим ешкијама (четницима), који су они сматрали и за највеће непријатеље своје земље, што смо у ствари и били.

Српске школе, уколико је још било ученика у Битољу, као и Срби Битољчани, дочекали су нас с букетима цвећа и цео пут до центра вароши био је посут цвећем, куда је требало да прођу српски четници од којих Битољ, односно Срби у Битољу, нису никога осим мене познавали. А и мене су познавали само њих неколико, као браћа Грдановићи, породица Пандаревић, па онда готово сви учитељи и наставници српске гимназије у Битољу.

Пред конаком валилука одржани су свечани говори, па смо се разишли на одмор. Сутрадан смо имали да посетимо Нижу војну академију, где ће се одржати велики збор на коме ће нас у име Централног комитета Младотурске партије поздравити један виши официр у рангу кајмакама, тј. пуковника. На тај поздрав имао сам ја да одговорим, а после те свечаности увече је имао бити у нашу част банкет, на коме ће опет бити разних говоранција и коме ће присуствовати и српски прваци из

Битоља - Михаило Чобановић, Јован Ћирковић, Пандаревићи и још неки други.

Сутрадан је дошао к мени Ћирковић и питао ме је да ли сам написао свој говор и шта ћу говорити сутра на великом збору. Рекао сам да говоре не пишем и не подносим цензуру. Говорићу оно што будем сматрао да треба да кажем, али сигуран сам да се ни један Србин неће мојим говором осећати осрамоћен, јер кад сам умео да браним животе, част и имовину српског народа у Турској, мислим да ћу моћи да га једним говором заступам и на битољском збору. Ћирковић је био незадовољан мојим одговором и мислим да је реферисао српском конзулу да се боји да ћу рећи нешто што не би требало, а да сам толико тврдоглав да никакве савете не примам.

Још првог дана, одмах по нашем доласку у Битољ, пришао ми је један млад човек у лепој униформи студента Галата Сарајa у Цариграду. Тај млади студент звао се Никола Марковић, родом из Битоља. Свршивши турску гимназију, отишао је на универзитет у Цариград, где се спремао за турског административног чиновника - ако је то хтео, или је могао постати адвокат, ако није желео државну службу. Србима су били потребни млади Срби школовани на високим турским школама, да уђу у државну административну службу, да могу своме народу добро користити. И зато сам са великим симпатијама прихватио Николу Марковића и готово стално држао га уза се.

Сутрадан, око 3 сата после подне, огромна маса света прекрила је поље испред „Црвених касарни" па готово све до саме железничке станице. Ми смо дошли пешке. За мене и групу турских официра био је одређен балкон на згради Ниже војне академије, који је био сав искићен турским заставама и украшен богатим ћилимима. На себи сам носио своје војводско одело: чакшире су ми увек правили у Галичнику од најбољег белог сукна са црним гајтанима, минтан је био од најфиније беле чоје, везен свиленом бућмом која је рађена у Цариграду, фермен (прслук одозго преко минтана) од црвене чоје, извезен свиленим гајтанима затворене вишњеве боје, рађен је у Ђаковици; појас, звани тарабулус, који се куповао у Скадру, а капу, малу, сличну црногорској, са сребрном српском кокардом белог орла, куповао сам у Кичеву. У тако богатом оделу увек сам ишао. А једно ново одело, исто овако направљено, увек сам држао у резерви. Одело које сам овом приликом имао на себи било је потпуно ново. Ја, моји другови и сви четници били смо увек кратко ошишани, увек обријани, па тако и овом приликом. Кад смо се попели на балкон, маса света од преко 20.000 душа поздравила је пљескањем групу која је била на балкону, а и целу чету српских четника која је стајала доле. Остали моји другови војводе седели су у ходнику који је водио на балкон, јер за све није било места на самом балкону.

Кад се стишао аплауз, турски официр је кратким говором поздравио Србе, српске четнике, за које је рекао да су увек били храбри и одликовали се витештвом које су Турци увек ценили, јер је то одлика и сваког правог Турчина. Благодарећи Младотурској револуцији, којој су на челу били Енвер-бej и Нијази-бej, настало је мирно доба у коме ће сваки спокојно моћи да живи у своме дому и да ради свој посао, а сви заједно да чувају целину турске империје. Сматра да српски народ у Турској и његови храбри заштитници то врло добро знају и схватају. И зато он у име турске војске и младотурског комитета најискреније поздравља и жели им миран живот у срећи и задовољству.

Још раније сам рекао Турцима да желим да како њихов говор са турског на српски, тако и мој говор са српског на турски преводи Никола Марковић, који је оба језика добро знао. Затим је дата и мени реч. Кад су споменули моје име, цела маса света претворила се у уво.

Отпочео сам свој говор звонким гласом који се добро и доста далеко могао чути. Био сам потпуно хладан. Ништа ме није могло збунити. Ни сјај и блесак турских паша и официра са њиховим позлаћеним грудима, ни маса света која је напрегла уши да слуша. Говорио сам исто тако слободно као кад сам говорио својим сељацима или својим четницима.

Прве речи су ми биле на француском језику и француско гесло: *Либерте, егалите, фратерните.* (Слобода, једнакост, братство.) „Овим речима носиоци Младотурске револуције и новог поретка у Турској позвали су све хришћане у Турској да им приђу свесрдно и истински, да се почне заједнички да лечи зло, тешка болест и дубока криза од које се већ пуних сто година тресе турска империја. Сви смо сведоци да све оно што су предузимале велике силе није могло допринети просперитету и никаквом бољитку у турској царевини. Можда у последњем моменту, велики патриоти Енвер-бej и Нијази-бej узели су на себе тежак задатак да збаце стари режим који је у себи носио клицу свега зла, да прокламују слободу, једнакост, братство и јединство и да, по цену свога живота, са својим друговима изведу до краја своју замисао. Ми Срби, који смо највише у овој држави патили, без права на своје национално име, без права да отварамо српске школе тамо где је то народ захтевао, убијани од обесних Арнаута и Бугара, поздравили смо ову револуцију са осећањем олакшања и са вером да ће убудуће бити све боље и да ће се српски народ слободно моћи развијати на целој територији турске империје, где год га има. Верујући у то боље доба, верујући онима који су припремили и извели револуцију, српске чете које никада и ни пред ким нису поклекле, данас су дошле овамо да савију своје заставе, које су биле непобедиве, и да дају своју часну реч, коју су увек држали, да ће свом својом снагом помоћи ново стање које је отпочело 8. јула.

Али кад дајем ову реч, дужан сам да пред вама, представницима турске војске, да пред вама, представницима највише државне администрације, да пред целим овим народом који се овде сакупио да чује ваше, а и моје речи, кажем још и ово. Све зависи од вас... Ако ви будете одржали реч коју сте дали свима нама, све ће бити добро и сигурно ће бити напретка... Али ако ви погазите своју реч и пођете старим путевима, да знате да ће то бити последњи дани Турске у Европи. Немојте мислити, ако смо ми данас своје заставе савили, да их сутра не можемо развити. Ми ћемо то учинити онога тренутка кад будемо видели да сте пошли старим путем. Ви, Турци, имате једну пословицу која вели: ‚Турчин са колима лови зечеве...' А ја вам кажем, пред лицем целог света, ако дође дотле да ми поново развијемо своје заставе, будите уверени да зечевима неће бити лако, али ни један точак неће остати на турским колима... До вас је да до тога не дође. Живео хуријет!..."

Никола Марковић, дрхтећи, превео је врло добро и сасвим тачно цео мој говор од речи до речи. Кад сам завршио говор настао је такав аплауз какав никада ни пре ни после тога нисам имао прилике да чујем. Они који су били на балкону почели су се са мном руковати, честитати ми, а многи су ме грлили и љубили. Срби који су били у ходнику који је водио на балкон, плакали су од радости и сваки који је могао доћи до мене - не само Срби, већ и Грци и Цинцари - сви су ми честитали и говорили: „Нико и никада овако нешто Турцима није рекао у очи". На све те похвале захваљивао сам не дајући са своје стране никаквих коментара. То не би било ни умесно, ни потребно, јер је говор био јасан и прецизан.

Још сутрадан говор је од речи до речи првим возом послат Енвер-бају у Солун, а његов кратак извод још истог дана достављен му је телеграфски.

Кад ме је после нашао Ћирковић, који је такође присуствовао овом великом збору, и сам ми је честитао и признао да сам све добро рекао, али да он то никад не би смео рећи Турцима.

Од присутних, данас је у животу само Никола Марковић, садашњи адвокат, који је био представник општине у Битољу и који је својим радом, поштеним и савесним, одужио се и оправдао наде које смо ми Срби у њега у то време полагали.

Сутрадан после овог говора, добивен је телеграм од Енвер-беја да идем у Солун где ме он чека. Замолио сам Ресулбеговића, који ми је био придодат као неки одржач везе, да моли Енвер-беја да поред мене прими још војводу Глигора и Бабунског. Он је на то пристао, али је измењен план дочека. Енвер-бај је хтео мене да дочека на солунској станици, али није хтео да дочека и моје другове. На крају је уређено тако да ми са станице одемо у Младотурски клуб у Солуну, где ће нас Енвер-бај дочекати, а даље ћемо тамо за боравак у Солуну направити распоред.

Тога дана када сам држао говор у Битољу, приређен нам је банкет. Ту је било много говора од којих су сви били у смислу величања турске револуције, али, како је ту било много Босанаца и Херцеговаца који су били насељени у Битољу, од којих је био један од виђених Хаџи-Мујо Петковић, родом из Подгорице (Црна Гора), Ресулбеговићи од којих су двојица били официри, и још многи други који су били на банкету, дозволио сам себи слободу да нападнем Аустрију, која је цвет босанске властеле, који су и у туђини умели да сачувају дивни матерњи језик, истерала из Босне и Херцеговине упропастивши их материјално, и та дивљачка политика аустро-угарска, која је била уперена против Срба и мухамеданаца у Босни, зближава све босанско-херцеговачке муслимане и Србе, ма где се они нашли, јер им је Аустро-Угарска заиста највећи непријатељ и једнима и другима. Овај говор толико је био одушевио наше Херцеговце и Босанце, да су ме дигли на сто и молили да поновим говор, што сам ја са великим задовољством и учинио.

КОД ЕНВЕР-БЕЈА У СОЛУНУ

Свечаности у Битољу, бар колико се нас Срба тицало, званично су биле завршене. Лудовање по битољским улицама, уз свирке и таламбасе, продужили су Бугари и Грци, гледајући се попреко и крвнички, баш као и пре хуријета. Нас тројица, Глигор, Бабунски и ја, отишли смо возом у Солун. Иако је била велика свечаност у целој земљи, подвоз на железници се плаћао јер железнице нису биле државне већ својина страних друштава.

Сви четници имали су да се разиђу својим кућама, а ја сам као сталну личну пратњу код себе задржао тројицу: Анђелка Странковића, родом из села Стојакова код Ђевђелије, Јеремију Грковића Гапона и Јанка Митровића, родом из околине Младеновца из Србије. Глигор је имао два-три четника из његовог села Небрегова, Бабунски није себи задржао никога. Уосталом, како Глигору тако и Бабунском, породице су биле у Београду и они су намеравали да се брзо врате у Београд где су имали један и други своје куће, као што је имао своју кућу у Београду и војвода Јован Долгач.

Воз из Битоља полазио је свакога дана изјутра у Солун и тамо је стизао пред вече. Енвер-бој је био извештен о нашем доласку у Солун, а нас тројицу је до станице испратала једна група виших официра, међу којима је био и Ресулбеговић. На станици у Битољу са свима смо се опростили и ушли у воз, те продужили право у Солун. Кад смо стигли на солунску станицу, тамо нас је већ очекивала једна група официра из солунског гарнизона који су уједно били и чланови Младотурског комитета.

Одсели смо у хотелу „Телеграф". Тамо смо одсели зато што се то сматрао као српски хотел који су држала три брата родом из Крушева, као што су и све велике хотеле у Солуну држали људи родом из Крушева.

После кратког одмора у том хотелу, отишао сам, у пратњи неколико официра, у заједници са својим друговима, право Енвер-бају. Он нас је лепо дочекао. Са мном се руковао и пољубио, а са мојим друговима срдачно се руковао и пожелео им добродошлицу. Пошто је знао наш језик, разговарали смо без тумача доста дуго, с обзиром на то да је Енвер-бај имао много посла на све стране. Разговор је био срдачан, али обичан. Енвер-бај нам је саопштао да нам он и његови другови приређују те вечери банкет у „Олимпосу".

Примили смо позив и те вечери били смо на банкету на коме су поред домаћина били још и Нијази-бај, доктор Назим-бај и Талат-бај, доцније министар унутрашњих дела, финансија итд. Ово су били стварни прваци младотурака који су били у Солуну и заједно са Енвер-бајом припремали револуцију.

За др Назим-бја не знам шта је пореклом, а Талат-бај је био од оне групе потурчених Јевреја који су се звали Донме. Њих је било много у Солуну и разликовали су се од свих Турака уопште, јер су сви знали да су Донме. Они су представљали турску елиту у Солуну; од њих су излазили чувени адвокати, судије, лекари итд. Од њих потиче и чувени турски новинар Јалчин, коме је право име Русеин Џахид и коме је Мустафа Кемал опростио живот у моменту када је већ Талат-бај у граду Смирни висио на вешалима.

Банкет је протекао у разним здравицама, не много значајним јер су их држали људи који су знали да иза речи сакрију своје мисли и намере. И ја сам одржао говор исти онакав као и наши домаћини. После банкета питао сам Енвер-бја кад и у које време сутра могу да га посетим и да са њим разговарам. Хтео сам да приликом разговора с њим будемо само нас двојица, као и онда кад смо се разговарали код Расимове њиве у Црнушу. Заказао ми је састанак за сутрадан пре подне, по турском сату тачно у 5, што би према европском сату било око 10 часова пре подне.

У одређени час био сам у згради, управо у палати валилука солунског, где ме је у једној раскошној, на турски начин намештеној соби, примио сам Енвер-бај. Добио сам утисак да ме је примио у тој раскошној одаји где је, како сам доцније сазнао, солунски валија примио стране конзуле у приватну аудијенцију, зато да би ми показао и ставио до знања да он није више онај Енвер-бај са Расимове њиве, да нема потребе он од мене, као што је тада замишљао, а и веровао. Напротив, он је сада у положају да од њега зависе не само хришћани у Турској, већ и сам свемоћни султан Абдул Хамид. Примио ме је са толико љубазности да би се то можда

другом оку, мало невичнијем од мога, могао сакрити онај утисак који сам добио и који ми је одмах створио јасну слику, чим сам ушао у собу. И та слика непрестано ми је лебдела пред очима док сам се грлио с Енвер-бејом.

Сели смо. Поручио је кафу, што је било сасвим у духу турских обичаја. Нисам хтео први да отпочнем разговор већ сам чекао да то домаћин учини. Ово сам урадио стога што, иако је Енвер-бој отишао врло високо уз степенице, ја нисам дошао као молилац.

Наш разговор ипак је био врло течан. Енвер-бој ме је питао где мислим од сада живети? Ја сам му на то одговорио врло просто:

„Тамо где сам и досад живео. Само, не у планини и у шуми, већ међу народом, јер кад сам био са народом досад кад му је било зло и тешко, право је да будем у народу и са њим и сада кад се сви надамо и верујемо да ће му живот бити бољи него досад."

На то је Енвер-бој рекао:

„Па ти си живео једно време и у Ђевђелији, па би зато могао доћи да живиш у Солуну, где би ти било сасвим лепо, а и ти си помало Солунац јер си, можда и без воље, у њему провео дуже времена."

Ја сам му на очи и по изгледу говорио као у шали, а у ствари врло озбиљно, да моје успомене из Солуна нису такве природе да би ме могле поново везати за Солун, док су успомене из Битољског и Скопског вилајета такве природе да ме не само привлаче, већ просто везују заувек за та места. Нисам хтео да споменем Расимову њиву, али, на крају, Енвер ју је споменуо сам, и молио ме поново да под условима који су сада створени, као досад што сам чинио, да тако и одсад одржим тајну овога састанка и разговора. Питао ме је да ли поп Дамјан Пеливановић зна нешто о ономе разговору. Рекао сам му одсечно да поп Дамјан о томе не зна ништа. Ово сам му рекао из бојазни да би Енвер-бој могао наредити да се у овом општем весељу убије поп Дамјан, јер мртва уста не говоре. А он је стварно био једини сведок који је знао име мајора који је преко њега тражио и добио састанак са мном код Расимове њиве.

Напослетку, желео је да зна где ћу да се настаним. Дотле ни сам нисам био начисто с тим па то нисам могао рећи ни Енвер-бају. Рекао сам му само толико да ћу се вероватно настанити у неком селу у велешком срезу, али никако у Велесу. Енвер ми је на то одговорио да кад пођем из Солуна, одем право у Скопље и да се тамо јавим Махмут Шефкет-паши, кога ће он известити о моме доласку, а он ће рећи све што треба о мени Шефкет-паши, с којим ћу моћи утврдити пријатељство које ми неће бити на одмет, како ми је то нагласио Енвер-бој.

После овога разговора растао сам се с Енвером и, пошто сам посетио српског конзула у Солуну, директора гимназије Драгомира Обрадовића и још многе друге познанике и пријатеље, који су мене и моје другове

позивали на ручкове и вечере, боравак у Солуну продужио се готово на недељу дана. Глигор се напослетку вратио у Битољ, јер му је оданде било ближе отићи у Прилеп него из Велеса, а ја и Бабунски сели смо на воз и отпутовали у Скопље.

У Скопљу смо имали много више пријатеља и познаника него у Солуну. Ту је био и наш комитетски одбор, па се ту морало радити и створити један нов и добар план за будући наш рад, бар на десној страни Вардара, што је у ствари и било најважније.

После састанка са конзулом Балугџићем, који ми је испричао све своје незгоде са Махмут Шефкет-пашом око моје предаје, кад сам му рекао да је Енвер-бој јавио Шефкет-паши о мом доласку, Балугџић изјави да ће са мном заједно ићи код Шефкет-паше, па да му као у шали каже: „Ево сам вам довео и предајем вам тако траженог кабудан Васила!..." Тако сам оставио конзулу Балугџићу да он одреди са Махмут Шефкет-пашом дан састанка, али да замоли Махмута да са мном заједно прими и војводу Бабунског.

У НОВОЈ СИТУАЦИЈИ: АЦИОНАЛНЕ И ЕКОНОМСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Кад је утврђен дан, Балугџић, Бабунски и ја отишли смо Шефкет-паши, који је био у рангу биринџи ферика, тј. генерал ађунтанта - највиши чин генерала у Турској. Примио нас је сасвим званично с обзиром на то што је ту био и конзул Балугџић, а њих су се двојица добро познавали.

Махмут Шефкет-паша био је осредњег раста, доста сувоњав, црне, подуже браде и црних бркова. Одавао је тип човека пореклом са Кавказа. Очи су му биле живе, цело држање војничко и веома отмено. Турци су за она места у којима су били страни представници бирали људе који су могли у свако доба представљати своју државу тачно онако како то извесни моменти изискују. На пример, у личном саобраћају са страним представницима то су били врло углађени људи са европским манирима и урођеним источњачким манирима, који заједно чине савршенство отменог опхођења. Али тај исти културни представник турски могао је наредити да се запали неко непокорно хришћанско село или да се пуца у гомилу ненаоружаног света, ако тај свет не послуша његову наредбу да се разиђе; или да неком непокорном рајетину који је у стању да му опонира, ударе педесет дегенека (батина) и да том приликом свет види у њему истог онаквог Турчина какав је био Синан-паша када је спаљивао Светог Саву на Врачару.

Рекао је Балугџићу да му је мило што смо му ја и Бабунски дошли и што је могао да нас упозна, исказујући своје уверење да ћемо бити

добри грађани, а он ће о нама као таквима специјално водити рачуна. Као Енвер, тако ме је и он питао где ћу да живим, па ми је предложио Скопље, на чему сам му се захвалио и рекао да ћу живети у неком селу у велешком срезу. На то ми је одговорио: „А зашто баш у селу?" Рекао сам му да ми то највише одговара и по своме домаћем васпитању, а и по своме школовању да будем далеко од варошке вреве. Он је само климнуо главом не исказујући тиме ништа - ни да, ни не.

После растанка са Махмут Шефкет-пашом отишао сам у српски конзулат, где смо пуних осам дана свако вече до дубоко у ноћ претресали новонасталу ситуацију и како и на који начин одржати дисциплину у народу, онемогућити утицај бугарских црквених власти и варошке чаршије уопште. Био је то тежак проблем.

Чаршија ће свакако покушати да поврати своје позиције и свој утицај за рачун своје материјалне користи, али исто тако да помогне бугарски национализам, да га врати на ону снагу коју је тај бугарски национализам имао нарочито од 1903. па до почетка нашег српског устанка. Били смо уверени да Бугарска неће жалити средства само да поврати бар оно што је изгубљено. У том погледу стајали смо у нимало завидном положају, нарочито у Велесу и Прилепу, јер нисмо у тим варошима имали економски јак грађански сталеж, трговце и занатлије. Још у Прилепу нешто је и било, али у Велесу готово ништа. А сад, после новонастале ситуације, трговци и занатлије у Велесу рачунали су као сигурно да ће им се вратити старе муштерије. И, што је најглавније, да онај обруч који је био постављен око Велеса, а који они нису могли више да разбију, сад су га разбили Турци. И они су били ослобођени да иду куд хоће и да им долазе сви они које они желе.

Рачунајући на све то, моја половична одлука да останем у Турској примљена је са највећим одушевљењем, па су на основу тога добили реч и од Јована Бабунског да ће се и он са породицом вратити у Азот, и обећао је да ће се настанити у центру Азота, у Богомили.

Кад сам ово све разговарао, ту је био на првом месту конзул Србије Живојин Балугџић, затим Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, Петар Лекић, трговац из Скопља, Михаило Манчић, кројач из Скопља који је међу скопљанским Турцима уживао велики углед, Светозар Дичић, учитељ, Митар Шешлија, управитељ српских школа у Велесу, и Зарија Ђорић, помоћник управитеља школа велешких са седиштем у Богомили. Сви су утицали на мене да останем у Азоту. Ја сам дао на то пристанак, и то је био дефинитиван пристанак.

Али пре но што сам дао пристанак, предложио сам да ми, на неки економски начин, задржимо контролу друма Прилеп-Велес, а на тај начин и села десно и лево од тог друма, а та би се контрола задржала на следећи начин: прво, да се узме један од путничких ханова у селу

Извору. Сви путници, ма на који начин путовали, из Охрида, Ресна, Битоља, Прилепа и Кичева за Бугарску, Румунију, Србију, Аустрију и Америку, или кад се враћају из ових земаља, морају проћи кроз село Извор, ту или ручају или вечерају, па спавају, како они, тако каравани коња, кола и фијакери који тим путем саобраћају. Нико не може обићи Извор, нити има пута да се обиђе. Према томе, овде смо морали осигурати свој опстанак. Два хана су била у Извору; један је био Али-бега Алипашића, стар и доста оронуо; други је био Расим-аге Десовалије, велик, модеран, са неколико соба горе за отменије путнике.

Затим, да би се држала села којима је потребно дрво и пасишта, требало је узети планину Јасеново, на чијем се синору налази готово пола села Владиловца, а чије њиве (планине Јасенова) обрађују, поред Владиловчана, и сељаци из села Крнина. Од Извора према Степанцу, на друму постоји још један такозвани „чавка-хан", који је имао преко 50 соба, али је био сав у рушевинама. Он је имао око себе велике ливаде, где су могли у летње време прилепске или велешке кириџије заноћити и на тај начин не свратити у Извор. Овај хан са тим великим ливадама био је својина велешког муфтије, а као саставни део његова имања које је имао у селу Смиловце. Све ово требало је узети или сасвим купити од сопственика, или бар узети под трогодишњи закуп. Да се купи све ово, није било довољно новаца, али је Балугџић обећао да ће наћи новац за трогодишњи закуп, само да ја све то спремим и да целу ту ствар, као и закуп, узмем на своје име.

Кад смо завршили све разговоре и утврдили шта треба радити, управо како се бранити од бугарских насртаја, решили смо ја и Бабунски да се вратимо у Велес, па ту још једном продискутујемо са Митром Шешлијом и да се одреди где ја треба да останем на сталном становању. Пре поласка у Велес, још једном сам се јавио Махмут Шефкет-паши, рекао му због чега, као и то да сам дефинитивно остао при томе да се населим у неком селу у велешком срезу. Он ми је пожелео срећан пут и рекао да на његово пријатељство могу рачунати исто толико колико и на пријатељство Енвер-беја, додавши да ће све то сигурно искористити за добро и за потпору новог стања у Турској. Поред тога, он ће позвати лично велешког кајмакама, коме ће дати специјална упутства како да се опходи са мном. Заблагодарио сам му се на свему томе и првим возом са Јованом Бабунским отишао сам из Скопља у Велес. Јован Бабунски био је познат у Велесу, прво зато што је био рођен у велешком срезу, друго, био је учитељ у Велесу, а имао је и доста својих рођака који су били стално настањени у Велесу. Међу даље његове рођаке спадала је и породица Котеви, врло имућна и међу главним носиоцима бугаризма у Велесу.

У Велесу нисам познавао никог. И тек тада први пут сам видео Александра Дрндаревића, његова ортака Јордана Оцевића, чији су братанци били велики Срби у Битољу, док је њихов стриц Јордан у истој мери био Бугарин. Он своје братанце Александра и његову браћу Оцевиће није признавао ни за какав род, а они опет њега нису признавали за свога стрица. Све је то било зато што су једни били Срби, а други Бугари. Ту сам упознао и Јордана Поп-Ђорчевића, бакалина, који је сваким даном правио све већи капитал откако смо све Србе из велешког среза довели у његову бакалницу.

Поред тога, ту сам као учитеља у српској школи нашао Тому Совrлића, родом из Новопазарског санџака, кога сам познавао још као ђака из Солунске гимназије, и Стевана Тубића, опет учитеља Санџаклију. Оба ова учитеља свршили су српску учитељску школу у Скопљу (основану, мислим, 1904), која је уживала исто тако добар глас као и српска учитељска школа у Алексинцу и Јагодини. Ту смо наставили конферисање са Шешлијом и Заријом Ђорићем, а ту су дошли и сви учитељи из Азота, јер је већ био крај јула.

Сви смо заједно расправљали шта и како треба да се ради, и на мене су сви утицали да се настаним у селу Теову. При поласку из Скопља, Махмут Шефкет-паша ми је рекао да је издао наредбу да се све турске трупе које су боравиле по српским селима у велешком срезу повуку у своје сталне гарнизоне, и да ниједан војник не остане више у тим селима, јер су престали разлози на основу којих су те јединице биле послате у српска села.

Нисам показао никакво нарочито расположење због овог значајног акта, али сам био врло расположен да после толико година једва једном ови наши добри Срби буду слободни у својим кућама, а њихове женскиње на улици, на извору, на путу за њиву и виноград, да се не морају освртати иде ли за њима неки турски војник, од којих је сваки имао право да врши претрес и да тражи писмо или оружје. Тешко је то било подносити, а наши људи су то подносили. И сад, кад се тога ослобађају, имао сам разлога да будем задовољан, али никако нисам дозволио себи толику несмотреност да то ма у ком мом гесту примети турски паша.

На његову напомену о повлачењу турске војске из српских села само сам одговорио да је питање војске и њен распоред чисто ствар војних турских команданата и да они по свом нахођењу врше распоред седишта турске војске. Нисам боље расположење показао ни у Велесу пред Шешлијом и осталим учитељима, јер сам рачунао да се та војска сваки час може вратити у наша села и да се ништа нарочито на тој основи не сме предвиђати ни радити, иако је одласком турске војске наступило једно заиста осетно олакшање. У току тих разговора наших у Велесу, нашао

сам своја два пријатеља од којих је један био Али-бег Алипашић а други Малић-ага.

Али-бег је држао четири петине атара и зиратне земље села Извора и, према томе, био је господар готово целог тог села. Сви остали, и поседници Турци из Велеса као и браћа Котеви, па и остали сељаци у Извору, имали су само једну петину земљишта и атара изворског. Али-бега сам замолио да ми сврши ствар са велешким муфтијом да ми његово имање у селу Смиловцу да у закуп за три године, с тим да му за једну годину дана закупнину дам унапред. Затим сам га молио да ми нађе Хусеина Етим Мустафу, који је био господар Јасенова, и да тражи од њега да ми да Јасеново за три године под закуп. Све ове људе које сам тражио нисам лично познавао, али сам о њима знао све јер су им поседи били у српским селима, и знао сам, као да читам из књиге, њихове карактере и навике, и био сам сигуран да ћу умети разговарати с њима. Али-бега сам замолио да ми све то ради дискретно, док се све не сврши, јер сам имао разлога да се бојим да ће ми Бугари цео овај посао омести.

Малић-агу сам молио да се јави Расиму Десовалији, који је живео у Прилепу, а имао хан у Извору, као и имање - зиратну земљу у том пољу, да дође у Велес, али да му поручи да га ја зовем. Затим сам тражио од Малић-аге да ми нађе господара од места званог Плевење, које је требало да узмем под закуп ради села Криве Круше које је било бугарско, а сва шума, готово до самога села Криве Круше, припадала је селишту Плевење. О свим тим предузетим корацима нисам никоме ништа говорио бојећи се да ће се људи изрећи у разговору, за време пића, не из неке зле намере већ просто да се похвале шта све ми Срби радимо и са каквим капиталом располажемо.

Али-бег је прво свршио са велешким муфтијом. Муфтија је био чувен као велики исламски теолог. Уживао је велики углед не само код велешких Турака већ и у свим срезовима око Велеса, па и у самом Скопљу. Био сам позват његовој кући. Отишао сам са Али-бегом где нас је муфтија дочекао стојећи, поздравио нас добродошлицом на турском језику и дочекао исто онако лепо као што би нас дочекао неки чувени теолог у Светој Гори или на Халки. После поздрава, поручио нам је шербет, јер су још били жарки дани у Велесу.

Кад му је Али-бег рекао зашто долазим, он је почео објашњавати на српском језику, који је врло тешко говорио, али ја сам ипак све разумео, - колико је његово имање, какве приходе може да донесе и слично. Уосталом, ја сам то све боље знао од њега. Кад сам га запитао колико тражи годишње закупа за то своје имање, пошто је летина већ скинута, и то да уживам сва права која је он као господар уживао, с тим да се за све време закупа не меша ни у шта, а ја ћу годишњу закупнину да му положим унапред. Затражио ми је 70 турских лира годишње. Мени није

било стало да му дам неколико лира више него што би стварно вредео закуп, јер ми је много било стало до тога да сви Турци дознају да сам велики пријатељ са велешким муфтијом, који ми је цело своје имање дао у закуп, а да сам му ја закуп унапред платио. Зато сам одмах рекао муфтији да му не могу дати 70 лира, али да ћу му дати 70 наполеона. На то је он почео да броји бројанице и да размишља. Али тада га је Али-бег узео за руку и рекао му да ми каже: „Халал!" (што значи да пристаје од срца). Прихватио сам пружену муфтијину руку, поздравио га дубоким наклоном и рекао му да ће новац добити чим се уговор код турског суда потврди. А то ће бити онога дана када будем потврдио и неке друге уговоре, јер све те уговоре желим да потврдим истог дана. Тако сам свршио први посао.

Хусеин Етим Мустафа био је син и наследник најбогатијег Турчина у Велесу, јер, док су други Турци куповали своја имања или их добијали на неки други начин, Етим Мустафа је имао око 50 својих дућана у Велесу, неколико ханова и магаза у вароши, око 20 хектара земље око саме велешке станице, 7 хектара баште уз Вардар и млин са 10 витлова на Вардару. Поред тога, имао је велико имање, звано Бабуна, на утоку реке Бабуне у Вардар, које је од Велеса било удаљено свега 6 км, а дотле је водио релативно добар пут. Имао је и цело Јасеново, где је било плодних њива, доста воде и велика храстова шума. Мене је интересовало Јасеново и хтео сам да га закупим. Наследник Етимов, Хусеин, још из детињства постао је пијаница и коцкар, а да не би упропастио цело имање, његов отац је цело своје имање претворио у вакуф, тј. задужбину (Фидеи комис). Тако је његов син могао уживати све приходе од имања, али га није могао отуђити, а као задужбину имао је годишње да даје једној џамији у Велесу 50 ока лојаних свећа. После смрти очеве Мустафа је постао још већа пијаница и коцкар, коме никакви приходи нису били довољни за његов начин живота.

Да бих се с њим погодио, послао сам Малић-агу, јер је Али-бег био исувише отмен да би могао разговарати језиком пијанице и коцкара. Малић-ага ме доведе у везу с Хусеином и кад сам му потражио Јасеново, затражио ми је 500 лира закупнине за три године. Одмах сам му обећао 200 лира у злату, да му их исплатам чим са мном потпише уговор у суду, преносећи своја права за те три године на мене. Величина овог имања износила је око 1500 хектара. Хусеину сам рекао да је то моја последња реч, јер ја сваку ствар плаћам по њеној правој вредности, а мени је познато да он из целог Јасенова није могао добити годишње ни 20 турских лира. Хусеин, кад је видео да не дам више, пристао је и на ту цену, али ме је молио да му дам још 100 лира у зајам, да ми их врати после 3 године са интересом 10%. Признаницу на новац да потврдимо код суда. Пристао сам на то. То је био други посао.

РАСИМ-АГА ДЕСОВАЛИЈА

Дошао је у Велес и Расим-ага Десовалија. Од њега је требало да узмем у закуп хан у Извору. Расим-ага је био родом из села Десова, па се као млад Арнаутин удружио са неким друговима и одметнуо се од власти. Пљачкао је, нарочито по велешком срезу, док их једног дана Турци нису похватали. Из његова хајдуковања остала је једна доста смешна приповетка како је прошао у селу Оморану, где их је све једна Српкиња сељанка надмудрила. Село Оморане имало је 125 српских и 25 арнаутских кућа. Арнаути су ту били досељеници, али још од пре 100 година. То село по своме богатству долази на друго место у Азоту. Као најбогатије рачуна се Теово, а одмах за њим Оморани. На њиховим пољима рађају све врсте жита, опијум, памук, дуван и пиринач, а имају и доста винограда који нису богзна каква квалитета, јер су махом у равници. Друга кућа по богатству у томе селу међу Србима били су Марковци. То су била два брата, Марко и Никола, који су рано остали без оца са великим имањем, а кућом је управљала и водила у свему ред и прву реч њихова мајка Малинка.

Сви су знали да у тој кући има много новаца, па су тако о томе знали и разбојници којима је Расим Десовалија, као најинтелигентнији међу њима, постао харамбаша. Једног летњег вечера, кад су говеда и остала стока улазила у село, ушли су и разбојници право у кућу Марковску. Мајка Малинка, чим их је угледала одмах им је изишла у сусрет, поздравила их добродошлицом, дубоко се пред њима поклонила, позвала их у кућу и замолила да јој буду гости. Разбојници су ушли у кућу, сели поред огњишта где је била ватра, а у кући су били Малинкини синови Марко и Никола. Они су увек раније долазили кући јер су се бојали да их разбојници не ухвате негде у пољу, а ови су баш зато изабрали време да раније уђу у село док се врата не позатварају, а знали су добро да ће Марковске синове затећи у кући. Ухватили су оба брата и почели да их везују. Малинка, кад је то видела, притрча њима и упита разбојнике:

„Шта радите то, аге?"

„Тражимо паре."

„Па то је лака ствар. Немојте ми децу везивати ради пара. Ми пара имамо. Седите. Спремићу вам добру вечеру, па кад вечерате даћу вам паре па идите камо вас Бог води."

Разбојници, кад су чули овако благе и топле речи, пусте оба брата да их служе ту у кући, а разуме се да нису смели изићи из куће. За то време Малинка је спремала вечеру. Испржила је јаја и уштипке те тако, уз ракију, почастила „госте".

Док је све то било готово, ноћ је одмицала, а кад се жели отићи из Оморана у шуму, мора се ићи узбрдо. Пут је веома стрм и тежак. Зато су

разбојници наваљивали да што пре вечерају, а Малинка је помало оклевала наводећи као разлог да уштипци треба мало да нарасту. Кад је вечера била готова и разбојници се навечерали, Расим харамбаша потражи новац. Малинка позва старијег сина Марка и оде са њим у оставу; после кратког времена изнесе један сандук, окован гвожђем. Мати и син тешком су муком носили сандук. Кад су га одшкринули, у њему је заблистало злато. Било је златних лира и меких златних махмудија које су засенуле очи разбојницима, а нарочито што је новац био осветљен ватром са огњишта. Разбојници, кад су видели оволико новца, били су ускиђени, али је настало погађање ко ће носити сандук. Прибојавали су се неке потере, па је онај са сандуком могао негде да се одвоји те да сав новац остане њему, а они други би остали празних руку и џепова. Напослетку, погоде се између себе да сандук носи харамбаша Расим.

Натоварили су сандук на њега, поздравили су се са љубазним домаћинима и пошли од куће одмах узбрдо. Ишли су брзо, да се пре сванућа дохвате шуме. Успут су ипак морали да се мењају у ношењу сандука, јер Расим, ма колико да је био развијен и снажан, није могао изнети сандук уз Крнорог планину. У само свануће били су у шуми, а испод њих стрмо доле лежало је село Оморане и лепо се видела Марковска кућа.

Пошто је дан већ овладао, разбојници нестрпљиво отворише сандук да поделе благо. Кад су добро отворили сандук, разрогачише очи кад су видели да су златне лире и меке махмудије само на врху сандука, а унутра више од 40 ока било је бакаруша, што све није вредело ни 5 златних лира. Расим је био у љутини, пошто су извадили злато, устао је дигао сандук са бакарним матарима и тресну га доле да се откотрља низбрдо, а затим су разбојници почели режати један на другог, окривљујући се између себе што су дозволили да им једна ђаурка овако подвали и да их натера да као коњи носе пун сандук бакарних мангара целе ноћи узбрдо, тако да им је од умора душа дошла у подгрлац.

Али Малинка није остала само на томе. Чим су разбојници изишли из куће она је пешке, сама самцита, отишла у Велес и јавила кајмакаму те је отуда још истог дана дошла потера, сукобила се са разбојницима, неке побила, неке похватала, па међу њима и харамбашу Расима Десовалију. Тако је Расим допао затвора, а цео овај случај причао се не само по Азоту, већ и по осталим селима велешким, па и прилепским, јер се село Десово налази у прилепском срезу.

Расим је био осуђен на 10 година заточења и отеран у Ерзерум, у Малој Азији, одакле је после неког времена побегао и преко Кавказа прешао у Русију и, најпосле, некако стигао до Одесе. Приликом неке амнестије која је и њега обухватила, вратио се кући. Он је већ био авантуриста. За кратко време успео је да купи лепо имање у селу Забрчане у прилепском срезу, недалеко од његова села Десова. Затим се по други

пут оженио богатом удовицом Хатиџе-ханум из Велеса. Та Хатиџе-ханум наследила је од свог мужа један леп посед у Извору, па и хан, 4 куће и један део воденице, а други део те воденице припадао је Али-бегу Алипашићу, а опет Али-бегов хан у Извору, односно једна његова половина, припадала је Хатиџе-ханум. Ово је био добар залогај.

Али, Хатиџе-ханум је била прилично ружна. И Расим-ага нађе начина како да присвоји цело имање своје друге жене, а њу да остави. Да би извео свој план, он своју жену Хатиџе-ханум пошаље у госте својој браћи у село Десово, а он остане у њеној кући у Велесу. Ту приреди богату вечеру, а један његов пријатељ напише саслушање како Хатиџе-ханум цело своје имање у селу Извору продаје Расим-аги за 400 турских лира и прима новац. У хитњи су заборавили да спомену оне 4 куће и део на половину млина. На вечеру је позвао судију и неке његове пријатеље као сведоке. Пошто су се добро навечерали, позвао је из харема Хатиџе-ханум. На вратима собе појавила се једна Туркиња у господском оделу, сва забуљена да су јој само два око вирила испод јашмака. Судија је упита:

„Јеси ли ти Хатиџе-ханум?"

„Јесам", одговори она скромно.

„Јеси ли ти продала Расим-аги Десовалији своје имање у селу Извору" и поче ређати шта је све она продала, а њен муж Расим купио.

Кад је све изређао, осим онога што је било заборављено у саслушању, упита је:

„Јеси ли примила новац?"

Она одговори да је примила.

„Јеси ли ти ударила прст на ову хартију?"

„Јесам", одговорила је она.

С тим је све било свршено... После три дана Расим-ага је добио уредне тапије на ово имање. Та жена која је те вечери изигравала Хатиџе-ханум била је обична Циганка.

Кад је све свршио, Расим-ага је отишао својој браћи у Десово, отерао Хатиџе-ханум, пошто јој је исплатио „нићаф" (уговорена сума код муслимана коју је при склапању брачног уговора одредио да мора исплатити жени кад је отпусти). Тако је Расим-ага дошао до овог имања у Извору, а сад је требало од њега ја да узмем у закуп хан, који је нама био од преке потребе. Знао сам целу историју ове лажне куповине, као и то да је Хатиџе-ханум повела парницу против Расим-аге, а пошто је имала брата судског чиновника у Велесу, договорио сам се и с њим; ако би они добили парницу и одузели хан од Расима, ја ћу им тај хан купити.

Њен брат је добро знао да такву трговину не би смео учинити ни један хришћанин ни Турчин, јер је Расим-ага био чувен не по свом јунаштву, већ по томе што је имао на расположењу неколико Арнаута из

Десова које је могао послати да убију свакога који му стоји на путу и да запале све што смета Расим-аги. Расимова мати била је родом Српкиња из села Габровника. Готово пола Габровника били су му сродници по мајци. Он их је штитио кад су они имали за то потребу и ја сам знао све то. Зато сам ступио са Расимом у погодбу без других посредника. Позвао сам једног његовог рођака по мајци, неког Ризу Ђорђевића из Габровника. Знао сам како треба разговарати с једним арнаутским авантуристом, па сам зато директно и с њим ступио у преговоре, а то ми је и Малић-ага био препоручио. Расим је говорио српски македонским наречјем исто тако добро као и ја, те према томе није било никаквих сметњи да се сами споразумемо. Кад сам му рекао да хоћу да узмем у закуп његов хан, он ми је одмах рекао да ми га даје, по цени од 70 турских лира годишње. Знао сам да су му за хан у Извору раније плаћали свега 50 лира годишње. Али, пошто сам пристао да му платим одједном за све три године, пристао је на 60 лира годишње. Ја да платим уговорну таксу, која није била велика.

Кад сам и то свршио, да не бих дангубио, сав потребан новац дао ми је Малић-ага, и ја сам одмах сутрадан са овим људима отишао у одељење где се потврђују уговори, са свима сам потврдио уговоре, исплатио им новац, а сутрадан отишао у Скопље, показао уговоре конзулу Балугџићу и од њега примио новац.

Одмах сам се вратио натраг у Велес и вратио новац Малић-аги. Кад се у Велесу сазнало да сам сва ова имања узео, наступило је право запрепашћење код велешких Бугара, јер су из овога закључили да се ту ради по једном утврђеном плану и да немају посла са обичним комитским војводом већ са човеком који се мало више разуме и у друге ствари.

МОЈА ЖЕНИДБА

Док су велешки Бугари били овако депримирани, дотле су Турци са свих страна похитали нудећи ми своја имања под закуп и на продају. Сваки од њих желео је да бар нешто од свог имања добије, јер дуго времена нису примали готово ништа. Мени та имања уопште нису била потребна, а још мање сам желео да постанем неки турски добротвор, па сам их све редом одбијао на сасвим учтив начин, по свим оријенталским правилима.

Поред овако доста добро свршених послова, мени се наметао мој лични проблем, који је стварно требало да изврши још један прелом у моме животу, већи него и један дотадањи. Требало је да живим у селу. Живећи у селу и са сељацима, морао сам поново од њих да тражим пожртвовање и одрицања. Како сам могао све то тражити од њих, и то увек да за те жртве буде била национална потреба, ако и ја сам не

жртвујем и нисам кадар да жртвујем све оно што други стављају на коцку. Друго, у свету, у народу где је чедност и поштење једна од првих, а исто тако и од општих врлина, како сам могао бити приман у породицама у свако доба дана и ноћи, по извесној потреби улазити у куће и онда кад у њима није било мушке чељади. Таква моја лична ситуација не само да је отежавала, већ је просто онемогућавала онај полет у раду који се наметао. Морао сам бити у обавези према својој породици као и сваки сељак да бих могао од других тражити, у извесним моментима, да забораве на своје обавезе; морао сам и ја имати породицу да би сви видели да онда кад од других тражим жртве, исте такве жртве и сам подносим. Мени је било познато каквих је тешкоћа било да се нађе стан за нежењена учитеља, ако у самој школи није било стана. То је био један од најтежих проблема. Међутим, ожењени учитељи, као што је био Зарија Ђорић у Богомили, не само што су имали велики и леп стан, већ је уживао углед и поштовање у Богомили, чему је поред осталих његових квалитета у највећој мери допринело и то што је ожењен. Могао бих само ићи као гост из села у село, а у том случају сви моји планови пали би у воду. Значи, требало је да се женим. Требало је да постанем домаћин, да имам породицу, на првом месту, децу, кућу, итд., па у потребном моменту све то да изложим свим могућим опасностима, да бих могао примером показати да за општу ствар дајем не само себе већ и све оно што тражим до других да дају.

Али како да се женим? На то никад нисам ни помишљао, за то се нисам спремао. И, напослетку, где да потражим себи жену? Нисам могао ни помислити да је потражим у Србији, јер која би Српкиња пристала да напусти Србију у којој цвета слобода, па да иде у Турску и да живи у неком непознатом селу о коме никада ништа није чула, нити знала на којој се страни налази. На исте бих тешкоће наишао у Скопљу, Велесу, Прилепу, па и у свакој другој вароши у Македонији. Јер живот по македонским селима није никоме много прионуо за срце, а још имати мужа који сваког часа може погинути, ни за једну жену није било привлачно. Остао је само један избор, за мене сигурно најнеподеснији и најтежи: оженити се из села, узети жену сељанку из добре и честите породице, а потражити да има разгранато сродство, да бих на тај начин колико-толико могао слободније да се крећем и да свраћам и по другим селима код њених сродника. Па и то није било лако. Сваки сељак знао је добро да мене сада чека смрт на сваком кораку.

Док сам био у планини, бирао сам време и место кад ћу да вршим напад и против кога, а сад је остављено на вољу другима да ме уходе и да ми стављају заседе и бусије тамо где они хоће.

Све ми је то задавало велику бригу, као и сам овај прелом у животу, из кога нисам више много добра очекивао. Да нисам био дао реч у Скоп-

љу и Велесу најбољим представницима Србије као и мојим личним пријатељима и сарадницима, био бих готов да напустим Турску и да се вратим у Србију. У Турској ме је задржала реч и свест да ће се многи моји напори, труд, умешност и све остало умањити као национална вредност, ако напустим Турску. Зато сам опет стегао срце и одбацио све мисли о повратку у Србију.

У договору са Митром Шешлијом и Бабунским, који је требало да иде са мном до Богомиле и тамо потражи себи стан да би могао довести своју породицу, решио сам да с њим одем у Азот. Јован Бабунски је у том погледу био у бољем положају од мене, јер је био ожењен из села Богомиле, где је његова жена имала доста родбине, а и рођеног брата, Косту Димитријевића, који је такође био српски учитељ. Према томе, Бабунски је у Богомили био такорећи код своје куће и лако му је било наћи стан, што је за мене представљало далеко већу тешкоћу.

Отишли смо заједно у Богомилу, и кад су у Азоту чули да Бабунски и ја остајемо код њих, били су сви веома задовољни. Требало је да идем у Теово, најбогатије село у целом Азоту. Од самог села ширила се равница око реке Бабуне, све до њеног улаза у клисуру близу Велеса. Село је бројало 104 куће, од којих су се само 4 рачунале као сиромашне. Али, њихово сиромаштво, према теовским појмовима, било је у томе што само те 4 куће нису продавале жито, јер све што су имали од жита било је таман довољно за њихову исхрану и за исхрану њихове стоке. Осталих 100 кућа сви су продавали бела стрмна жита и кукуруз, а и пиринач.

Тако је ово поље у Теову, Оморану, Мартовцу, названо „Мали Мисир", што у ствари и јесте. Само, у тим селима, а нарочито у Теову, тражи се од сељака много рада. Обично одмах после Благовести, кад почне сетва пиринча, па до после јесењег Аранђеловдана, ради се у пољу од зоре па до мрклог мрака, да би се произвео и скупио беријет. Кукуруз на њивама које се наводњавају увек успева; али пасуљ често страда од пероноспоре, која је у Богомили непозната. Она места у којима нема пероноспоре дају такво обиље пасуља, да на један струк кукуруза долази пет до шест пута више пасуља. Бундеве редовно добро рађају. Њих је пуно преко зиме у свакој кући, па се њима хране волови, свиње, а храни се и чељад.

У таквом једном селу требало је да се настаним. Ваздух у овоме селу био је добар, али одмах испод села био је тежак и загушљив. Њиве засејане пиринчем ширили су непријатан задах, јер у њима је морала да остаје вода за све време, од сетве па до жетве. Сетва му у том крају почиње крајем марта па траје највише 10 дана. Пиринач се сеје у воду, у води ниче и расте. Тек пред његово дозревање, 14-15 дана, вода се оцеди, те пиринач потпуно узри. Вегетација пиринча је 160 дана. Због тога тешког задаха, а и зато што су те њиве често и највеће легло

маларије, турске власти су забраниле да се пиринач сеје на њивама које су од села удаљене мање од 1 километра. Ова наредба се стриктно не одржава, али власт има право да казни сваког ко се те наредбе не придржава. Мислим да је ово главни разлог, тј. ова пиринчана поља, што у местима где их има много, као око Брегалнице, Криве Лакавице, на средњем току Бабуне, на доњем току Црне реке и Бошаве, затим цело Струмичко поље, уопште не може да се очува подмладак. У тим местима ретке су породице са више деце. Обично се одржи једно, највише два детета. Велика је реткост видети више од два детета у једног брачног пара. Сав овај свет испијен је од маларије, свак је жут и поднадуо, и можете проћи по неколико села, а да не видите ни једног руменог човека.

Теово није спадало у ову категорију села, али и у њему је било маларије. Било је неколико задружних кућа, али их је било и сасвим инокосних, као последица наводњавања пиринчаних поља из којих се ширила маларија и косила људе. Породице које су имале своје колибе високо у брду, далеко од села, биле су здравије, па и са више подмлатка.

У томе богатом селу било је 8-10 кућа које су раније називали Бугарашима. Све те куће биле су доста имућног стања. Оне за време мога четовања нису показивале никакав бугаризам, а ја нисам вршио никакве репресалије над њима. Али чим смо престали да четујемо, Бугари су одмах покушали да отворе своју школу у Теову. Још један разлог више био је да се у томе селу населим. Пре неколико година у томе селу живео је и бугарски свештеник, неки поп Данил, који је имао два сина, бугарска учитеља у Велесу. Он је заједно са синовима напустио Теово, али је ту оставио лепо сазидану кућу. Кућа је на спрату имала 4 собе и предсобље, доле један велики хол, једну собу и неку врсту пивнице, а по опште утврђеном правилу, у једном одељењу била је штала. У дворишту је била кујна, хамбар и једно одељење за дрва. То је била добра кућа од тврдог материјала и добро би ми дошла, али била је туђа. О некој брзој куповини те куће нисам могао ни мислити, али сам био у могућности да спречим да је неко други купи. Кућа је била празна. Нико се у њу није смео уселити и требало је само времена па да је власник понуди на продају.

У томе селу, оваквом како сам га описао, у једној инокосној породици која се звала Мутавџић, била је једна девојка без родитеља. Отац и мајка су јој били умрли, и она је становала код своје тетке Марије, удате за Никуша Мутавџића. Девојка је била скромна, поштена и честита, добра радница за кућевне послове, разбој и плетиво. Имала је најлепше и највећи број ћилимова у целом селу, много пари чарапа, сеоских кошуља и томе слично. Поред тога, говорило се да има много новаца колико, то нисам знао, али сам познавао неколико људи из Теова који су јој дуговали сваки од њих више од по 100 наполеона. Имала је јаке сроднике

по оцу у Теову и Габровнику, а по мајци у Башином Селу код Велеса. По смрти њених родитеља, тетка је држала код себе. Имовину њене мајке је продала, а новац, како онај од имовине, тако и онај што су нашли у готову, давала је под интерес онима којима је новац био потребан и чувала сваку пару своје братанице као очи у глави.

Запросио сам ову девојку. Било јој је име Софија. Требало је више од 10 дана размишљања док сам добио пристанак, а потом је дошла веридба. Тако је и на такав начин учињен тај највећи прелом у моме животу. Свадба је била одређена за 19. октобар те, 1908. године. На дан венчања дошло је специјално изасланство официрског кора из Скопља, нарочито изасланство Махмут Шефкет-паше, изасланство Енвер-беја, изасланство велешког гарнизона и велешког кајмакама. Сва околна села упутила су своје представнике на свадбу, тако да у Теову није било ни једне куће која није имала госта. Хлеб је печен у великој сеоској фуруни и по кућама у црепуљама. Био је заклан читав један буљук оваца. Читави кокошарници остали су пусти. Било је заклано и неколико дебелих волова и крава. Музика, зурле и тупани (бубњеви) трештали су читаву недељу дана. Млада је добила разне поклоне од свих званичних изасланстава, а ја сам добио на поклон једног арапског хата. То су ми послали официри скопског гарнизона. Расим-ага Десовалија послао ми је такође свога хата са седлом и целом опремом, а Хафус Асан Хусеиновић из Прилепа (онај што је држао у закуп вакуфску воденицу у Тополчану) послао ми је свога арапског хата, најлепшег у читавој Македонији, на поклон.

Примио сам ове поклоне, али сам се питао шта ћу с њима. Мени треба само један коњ, а шта ћу с она друга два? Не би било у реду да их одмах продам, али их је требало хранити и тимарити. За то ми је потребан опет један човек, али и њега бих морао плаћати и хранити. Тако су ме ови поклони довели у неприлику јер нисам знао у прво време шта да радим са њима. Најпосле сам задржао за себе арапског хата зеленка кога ми је поклонио Хафус Асан Хусеиновић, а она друга два послао сам у Извор, у хан, где је било хране и места за њих. Тако сам у прво време скинуо бригу насталу од ових поклона.

СУКОБ СА БУГАРСКИМ МИТРОПОЛИТОМ МЕЛЕНТИЈЕМ

Пре свадбе имао сам један велик догађај у животу. Већ сам поменуо да су Бугари тражили да отворе своју школу у Теову. Нешто даље, изнад села Теове, у атару села Согља, под планином, у једној лепој шуми био је манастир звани Согљенски, посвећен Малој Госпођи. Како је манастир био у атару села Согља које је чисто арнаутско, манастир је остао у поседу бугарске митрополије из Велеса којој је и раније припадао. Ми Срби нисмо могли узети овај манастир јер је био у атару арнаутског села,

иако је целокупна имовина тога манастира од које се и издржавао, била у атару села Теова. Неколико теовских кућа обрађивале су поред својих и манастирске њиве.

Уочи Мале Госпође, после подне, упаде у село Теово једно велико одељење турске војске. Чим је војска почела улазити у село био сам извештен и изишао да видим зашто долази ова војска и камо иде. Војску је водио један поручник, кога сам добро познавао из Велеса. Звао се Абдурахман-ефендија, а био је родом из села Романовце у кумановском срезу. То село, на прузи Куманово-Скопље, било је измешано пола хришћанско, пола турско. Абдурахман је говорио српски у македонском дијалекту веома течно и правилно, јер га је учио упоредо са својим матерњим језиком још у свом селу. Чим ме је угледао одмах је скочио са коња, поздравио се са мном, а ја сам наредио да се из оближње кафане изнесе један сто и две столице под један велики јавор испред цркве, а ту је био и бунар са хладном водом. Још док су доносили сто из кафане, Абдурахман ми рече да је у пратњи бугарског митрополита из Велеса и да иду у манастир Согље, а затим ће обићи сва села у Азоту и служити по црквама, јер вели да су то све бугарске цркве које сте ви, Срби, за време комитлука заузели.

Био је рамазан. Турци су по закону имали права да пију воду кад су за време рамазана морали силом околности, или као војници, путовати; али ни овај официр ни његови војници, баш зато што су били у пратњи свештеног лица хришћанског, нису се хтели користити овим прописом Курана. Мало затим указа се и митрополит на мазги у пратњи још два свештеника, које нисам познавао. На бунару није било кофе за воду већ је свако од своје куће доносио суд којим би захватао воду. Митрополит, чим је стигао, окренуо је мазгу према цркви, прекрстио се, што су учинили и остали свештеници, и сишао с мазге.

Била је велика врућина. Ја сам седео на столици. Официр је устао, поздравио прописно митрополита и опет сео. Митрополит је затражио столицу, али један сељак, Стојко Пецески звани хаџија, мутевелија српске школе у Теову, рече му да у овом селу нема за њега столица. Митрополит се није надао овом одговору, а кад је видео ту бунар, затражио је воде. Ту, на окупу, било је неколико сељака, али су сви ћутали. А зато му је Стојко хаџија одговорио: „Овде нема кофе, али можеш слободно да уђеш у бунар и да се напијеш". Митрополит је, љут као рис, рекао: „Зар ни чашу воде један митрополит православни и блгарски не може да добије у овом чисто бугарском селу?" Стојко му је одговорио да се он вара, јер ово није бугарско већ српско село.

Овај разговор између бугарског митрополита Мелентија и мутевелије српске школе у Теову брзо су прекраћени, јер је требало што пре да се одреди полазак у Согљенски манастир. Углавном, митрополит овом при-

ликом у селу није добио ни чашу воде, а да тако буде, био је разлог и то што су Турци држали рамазански пост па нико од њих није тражио воду.

Разговарао сам с официром да он само с неколико војника отпрати митрополита до манастира, да га тамо остави и врати се у Теово, где ћу приредити вечеру за целу војску и за њега, што се у манастиру не би могло, јер тамо нема ничега, а не знам ни да ли има добре воље да се спреми дочек.

Официр је на ово пристао и позвао је митрополита да одмах пођу у манастир. У исто време написао је писмо мудуру, полицијском комесару у Согље да у манастир упути неколико жандарма који ће одржавати ред и гарантовати сигурност митрополиту у манастиру.

Пошто је митрополит с официром отишао, наредио сам двојици кафеџија, који су у исто време били бакали, продавци мануфактурне робе и месари, да закољу четири или пет јаловица оваца и да се спреми добра вечера за турску војску; да се испеку хлебови у црепуљама и да се сваком војнику даду по два пакла цигарета. Тада су у Турској продаване цигарете које су се звале „ћој цигарете", што значи „сеоске цигарете". Једно пакло од 20 комада коштало је само један металик, што би по вредности одговарало 6 пара динарских.

Кад сам све то наредио, почео сам да размишљам шта и како даље треба да се ради. Напад Бугара са најтежом артиљеријом, тј. са црквеним поглавицама, почео је пре него што сам очекивао. Било ми је сасвим јасно да, ако у првом моменту не покажем песницу Бугарима и Турцима, то неће бити добро и да ће и једни и други сматрати да могу да вршљају по српским селима. Био сам чврсто решен да по сваку цену у овом првом сукобу Срба и Бугара у новом стању, тзв. хуријету, извојујем победу и останем победилац и да не презам ни од чега. Чекао сам повратак официра да од њега дознам какве диспозиције имају за даље. Сам одлазак митрополита у манастир није представљао ништа озбиљно. Манастир је сматран бугарским и митрополит је отишао тамо где му могу доћи у посету само сељаци јединог бугарског села у целом том крају Бистрица. Али нисам смео дозволити митрополиту да крочи иједан корак даље.

Пред вече се официр вратио. За њега сам припремио праву царску вечеру у кући школског мутевелије Стојка, који је имао чардак са једном чистом собом украшеном ванредно лепим ћилимима, што је била особина домаће женске радиности у Азоту. Нигде на другој страни такви се ћилими нису ткали.

Вечерао сам заједно са официром. Због рамазанског поста није хтео да пије ракију, што ми је отежавало разговор с њим. Али, пошто је било лубеница, диња и грожђа, а Теово се дињама и лубеницама нарочито одликовало, официр царске војске био је одушевљен. У разговору о разним догађајима, о новом уставном стању у држави, као узгред, упитао

сам официра: какве диспозиције има за даље кретање митрополита Мелентија? Рекао ми је да сутра после подне одлазе у Ораов Дол, јер ће служба у согљанском манастиру бити завршена рано и митрополит ће доћи у Теово. Официр са неколико војника чим поједе суфур (јутарњи ручак који се једе за време рамазанског поста) пре зоре (отада па до заласка сунца муслиманима је забрањено јело, вода и дуван), отићи ће у манастир да га допрати у Теово и жандарме разреши од даље службе у манастиру.

Опростио сам се с официром и рекао му да, кад се буде вратио из манастира, може поново доћи у исту кућу где ће ноћити, да се ту и преко дана одмара, а ја ћу доћи к њему, пошто се буде добро одморио и устао после дневног спавања.

Међутим, ствари су се већ сутрадан преокренуле. Митрополит се у пратњи официра и војника вратио из согљенског манастира у Теово вођен једним Арнаутином из Согља, који је био нека врста чувара согљенског манастира. Дошао је пред кућу неког деда Бошка Плевенског, који је био досељеник у Теову и важио као бугарски првак. Питао је Бошка хоће ли га примити у кућу и овај га је позвао да уђе. У истој кући с митрополитом одсео је и поручник Абдурахман-ефенди. Нисам имао могућности да даље разговарам с официром јер је он био у друштву митрополитову. Пред подне сам пошао у стан где су били обојица одсели. Решење је било готово. Оно је било углавном у овоме: борба на живот и смрт, али се мора победити.

Ушао сам у кућу Бошка Плевенског, закуцао на врата и ту сам, у великој соби застртој ћилимима затекао митрополита са његова два попа, где заједно с Абдурахман-ефендијом седе скрштених ногу на ћилиму. Чим сам ушао рекао сам „добар дан" и пре него што је митрополит имао времена да подигне десну руку и да ми да благослов, већ сам дрекнуо на њега овим речима:

„Је ли ти, попе, шта ћеш овде и куда мислиш одавде? Знај добро да одавде можеш да идеш само у Велес. Тамо ти је слободан пут. Сваки други корак у Азот стајаће те главе! Убићу те као пса. А после знам шта треба да радим!"

Митрополит, иако изненађен овим што је од мене чуо, био је куражан, јер је до њега седео турски официр који имао више од 100 војника под својом командом, па ми одговори:

„Нисам ја поп, ја сам митрополит. Имам султанов ферман за велешку митрополију. И све царске власти имају дужност да ми у смислу тога фермана обезбеде да могу слободно обилазити свој народ и његове цркве."

„Ти си овде за мене, одвратих митрополиту, само обичан поп. И још једном ти понављам да нећеш жив стићи ни у једно село у Азоту, већ само можеш жив да се вратиш у Велес!"

Не чекајући никакав његов одговор, окренем се Абдурахман-ефендији, па му на учтив али и озбиљан и категоричан начин кажем ово:

„Ти, Абдурахман-ефендија, знај добро да чим будеш пошао из Теова у Ораов Дол, на мосту Бабунском чекаћу те са 100 својих људи. И ту ћемо поделити мегдан, па коме шта Бог да! Али ћу ти овога попа убити. То знај сигурно. Ако будете покушали да идете у Согље, то вас исто чека. Ја више немам шта с тобом да говорим."

Кад је чуо ове речи, митрополит је остао разрогачених очију, које су му биле искочиле из очних дупљи, као у жапца. Ја сам се већ био окренуо да изиђем напоље, кад ме официр позва да ми још нешто каже. Но, кад сам се окренуо, он ми рече овако:

„Ја не смем да оставим самог Деспот-ефендију, а не могу примити ризик на себе да отворим борбу с тобом. Овога часа идем у Согље па ћу телеграфски известити велешког кајмакама и валију Махмут Шефкет-пашу о ситуацији која је овде настала. Чекаћу наређење мојих старешина, па ћу урадити онако како они нареде. А до тог времена из Теова не полазим."

Рекао сам му:

„Ти ради онако како сматраш да треба радити, а ја сам одлучио шта ћу ја радити. Ту одлуку саопштио сам и теби и овоме попу. А сад идем да припремим све што је потребно да вам ни под којим условима не допустим одлазак у српска села у Азот."

Изишао сам напоље и чекао шта ће испасти из свега овога. Одмах сам видео турског официра где је сео на коња и отишао у Согље. Послао сам курире у околна села да се све сеоске чете из Мокрени, Габровника, Ораов Дола и Оморана скупе у једну клисуру кроз коју се мора проћи кад се иде из Теова у Ораов Дол. Тамо сам упутио и сеоску чету из Теова, који је водио Коста Катранџија, сеоски војвода, а блиски рођак моје верените из Теова. Узео сам оружје, узјахао коња и отишао у теовско поље где сам имао очекивати шта ће даље да намеравају Турци и којим ће путем да иду.

Био сам сигуран да ћу их у тој клисури до ногу потући. Али пре тога, наредио сам опет да се закољу овце, да се спреми вечера за војску и пред много војника наредио сам кафеџијама месарима да у случају каква покрета војске пре вечере сваком војнику дадну за вечеру по комад меса, хлеба и по два пакла цигарета. Ово сам говорио тако гласно да су ме војници добро разумели. И кад сам се почео удаљавати од њих, неколицина који су седели устали су и сви су ме заједнички војнички поздравили.

Мени је и ово било потребно што, у случају оружаног сукоба који би био због једног хришћанског попа, ипак може доћи до забуне међу турским војницима, јер се лако могу упитати сваки за себе и међусобно: „Зашто ми гинемо, зар због једног ђаур папаза?" и да почну избегавати борбу, а то би ми донело лакшу победу. Ово све није морало испасти онако као што сам претпостављао, али је једно било тачно и сигурно - кад једном даш хлеб добром муслиману, он то лако не заборавља и готов је да ти то врати посебном добротом. Моји људи у Теову знали су где ће да ми донесу извештај о свему што се буде предузимало од стране турске војске, а један добар коњ стајао ми је на расположењу да од места где се налазим до Ораовдолске клисуре могу отићи за пет минута и уредити тамо чету која је већ била на окупу.

Било је око 4 сата после подне кад сам угледао поручника Абдулрахмана где са два сељака из Теова долази право к мени. Изишао сам на пут и сачекао га. Још на стотину метара испред мене поручник је сишао с коња, предао коња сељацима, а он пошао право к мени. И ја сам пошао њему у сусрет, али још пре него што сам му пришао видео сам да држи неку хартију у руци, а начин на који је дошао на састанак са мном био је довољан да схватим какав је одговор стигао на поручников телеграм, тј. да за мене није неповољан, јер у том случају не би официр сам, без пратње, тражио мене.

Чим смо се састали, поручник каже: „Ево телеграма. Валија ми је наредио да се са војницима одмах вратим у Велес. А митрополит је слободан да иде куд год хоће, али на свој ризик. Турска власт нема права да му забрани одлазак у села за која он тврди да су бугарска, али сељаци могу да га не приме исто онако као што му у Теову нису хтели дати ни чашу воде. Турска војска не може служити ни једном верском старешини као помоћ да га приме тамо где га народ не жели, а он да искоришћује њено присуство да би повећао свој ауторитет тамо где га нема без нашег присуства. Све сам ово саопштио бугарском деспоту и морао сам му дати телеграм да га види својим очима, јер он се надао сасвим друкчијем одговору. Дошао сам по тебе и хоћу да се заједно вратимо у село, а овај телеграм понео сам да ти га покажем да не би посумњао у мене и помислио да се ради о некој превари."

„Ја верујем - одговорио сам - лично теби јер знам да си официр и прави Турчин. А што се тиче те хартије коју држиш у руци, то си ти могао и сам са мудуром написати па ударити печат и показати га мени. Према томе, немој мислити да верујем хартији, јер ја верујем теби, а не њој и ниси ми је морао ни показивати. Твоја часна реч мени је најбоља гаранција."

Абдурахман-ефендија је почео да ме грли и љуби из захвалности и одушевљења што имам такво високо мишљење о њему као турском офи-

циру. Кад сам га запитао шта му је бугарски митрополит рекао кад му је саопштио садржину телеграма, рече да му је митрополит одговорио да ће му после једног сата саопштити на шта се одлучио, јер је стављен пред алтернативу или да се врати са војском у Велес или да сам са своја два свештеника пођe у српска села. Знао сам једно као сигурно, ако буде питао свога домаћина шта треба да ради, да ће му његов домаћин деда Бошко Плевенски саветовати да се одмах врати у Велес, јер Бошко је врло добро познавао моју одлучност и знао шта вреди моја реч кад је изговорена као претња некоме.

Успут сам се договорио с официром да прво вечерају у Теову, а после вечере крену у Велес. Поновио сам му све оно што сам рекао и кафеџијама-месарима у погледу јела за војску. Тим сам хтео да официру пружим још један доказ више да нисам ништа спремао против њих из неке мржње према њима, али сам био дужан да браним Србе од насртаја које су Бугари почели предузимати помоћу турске војске, да би себи осигурали успех. Напоменуо сам официру да је ово први случај, колико је мени познато, да војска прати једнога владику. Било је уобичајено да се та пратња састоји од коњичке жандармерије. И на то смо били свикли. Овом приликом Бугари су хтели нешто више и јаче од жандармерије, а то су трупе регуларне турске војске која је требала да помогне њихову пропаганду. Овај официр био је по годинама нешто старији од мене. Био је академац и врло питом човек. Добро ме је разумео и мислим да ме је још боље схватио.

Кад смо се вратили заједно у село, војници, који су сви били устали од спавања, дочекали су нас постројени и прописно поздравили. Официр ми рече да ће ићи да чује одлуку бугарског митрополита. Молио сам га да ми допусти да идем с њим. Официр се мало предомишљао, па ми напослетку дозволи. Молио сам га да прочита телеграм преда мном и митрополитом и да га поново упита преда мном: камо жели да иде.

Кад смо стигли митрополиту, он је шетао по соби, па кад је и мене угледао с официром, био је сав бесан, што му се добро видело и на лицу и по нервозним покретима. Официр рече да му је дужност, а да би изгладио инцидент између мене и њега - официра да прочита телеграм. Митрополит му рече: „Мени то не треба! Али знајте да ћу вас све од реда тужити директно султану, јер сигуран сам да нико неће дозволити да један разбојник буде јачи од једног царског ферманлије. Ја нећу да идем даље одавде по селима, већ тражим да се одмах вратим у Велес."

Официр му одговорио да он сада не може кренути, јер су војници гладни зато што посте, па ће вечерати у Теову, а одмах после вечере полазе на пут. Митрополит нека буде спреман, они ће га позвати кад буде време да се путује.

Митрополит је поново енергично тражио да се одмах пође, а официр је остао при своме, да о томе не може бити речи. Поћи ће кад он нађе за сходно, а гарантује да ће митрополита живог отпратити до Велеса.

Кад је овај разговор завршен, окренуо сам се митрополиту и рекао му сасвим озбиљно, као да је кинуо преда мном: „Е, на здравље ти, попе!" Сав у бесу, није могао ништа више да ми каже, а ја сам му ово рекао само као одговор што ме је у разговору назвао разбојником.

Чекао сам смирај сунца. Војска је добила добру вечеру, као и официр. Сви су добили цигарете, а официр поред тога и оку најбољег согљенског дувана, који је у целој велешкој кази био чувен. Ове трошкове могао сам поднети јер сам већ располагао са неколико стотина наполеона које сам добио приликом веридбе од стараоца моје веренице. Кад је вечера била завршена, официр је позвао митрополита, овај је узјахао на своју мазгу, а његови пратиоци свештеници коње. И тако су пошли из Теова.

Пут од Теова па до изласка на друм Прилеп-Велес водио је углавном поред реке Бабуне, а она се на једном месту морала газити. Али овај пут био је сав обрастао трњем тако да је човек овим путем пролазио као кроз неки тунел од трња.

Одмах сутрадан добио сам извештај из Велеса да је митрополит сав поцепан од трња ушао у Велес, и да официр није хтео још по ноћи или у зору да уђе у Велес већ се одмарао са војском на путу. Тамо су појели свој суфур који су добили у Теову, а који се састојао од хлеба и по три кувана јајета на сваког. Турци и хришћани гледали су као на неко чудо на митрополита који је био сав у ритама као да се борио са читавим чопором мајмуна.

Одмах по његову доласку у Велес брзо се сазнало за све што се догодило у Теову и док су се Турци смејали на ово бугарско наседање, Срби су се радовали и кочоперно ишли кроз Велес, а Бугари су сви од реда беснели од љутине. Директор бугарске гимназије у Велесу Бане Кушев, рођени Велешанац, представници бугарске црквене општине, сви виђени грађани са Миланом Вујницајлијом на челу, одмах су упутили протестне телеграме министру правде и вера, а митрополит још и своме егзарху. Бугарски лист „Право", који излази у Солуну, донео је ове телеграме и написао оштар чланак тражећи за мене одмах казну, тј. да ме лише слободе и као нарушиоца „новог поретка" осуде најстрожом казном.

Чим сам видео леђа митрополиту и турској војсци, наредио сам да моје чете уђу у Теово где је и за њих била спремљена вечера, јер су до саме ноћи седели у клисури и чекали спремни и готови да изврше сваку моју заповест.

Било је то прво весеље нашег народа после страха и неповерења које је имао према догађајима у Турској и негодовања што су се предале

Турцима чете које су они по цену живота својих и њихових породица годинама чували и хранили, па од њих сада напуштени. Сад су били уверени да нису остављени и да је један од њихових вођа лојално и предано остао с њима заједно да бране и проналазе начин како ће се увек бранити од насртаја бугарских, али и турских.

Срећна је околност, можда, била баш у томе што је бугарског митрополита Мелентија пратила редовна турска војска, а не жандармерија и што сам се ја спремао да се упустим у борбу с турском војском и што се од тога нисам презао. Био сам задовољан овом првом победом јер сам знао да ћу и убудуће имати сигурну потпору код српског народа у Азоту, а то је било довољно да могу рачунати да нећу бити усамљен у борби која ми предстоји.

Сутрадан, пошто су се чете растуриле, дошао ми је деда Бошко Плевенски и молио ме за опроштај што је примио бугарског митрополита. Али кад је чуо шта сам све скресао у лице митрополиту, који је у ствари као личност био немоћан према мени, и не само њему већ и турском официру који је уза се имао војску, није могао да дође к себи од чуда, те је одмах саветовао митрополиту да сместа крене с војском натраг у Велес, јер ће сигурно изгубити главу. Ја сам рекао Бошку да му то нећу опростити, а кад и како ћу га казнити, то је моја ствар. Бошко је отишао невесео и покуњен. Одмах сутрадан отишао је у Велес и тамо остао неколико месеци, а од тог његовог бекства Бугари су направили велики материјал за оптужбе против мене. Тужили су ме на све стране, али морам признати, нико ме није позивао на одговорност.

ПРВИ ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ У ТУРСКОЈ

У Велесу је био кајмакам Неџиб-бег Башић, родом из Пећи. Био је универзитетски образован. Поред турског и арнаутског језика, говорио је течно француски, а бугарски као да се родио у Пловдиву. Чувао се да у разговору не унесе и неку чисто српску реч, јер је добро знао српски као и бугарски.

Наши прваци из Скопља и целе Турске почели су преговоре са младотурцима о кандидовању посланика за турски парламент. Углавном, цела се ствар водила у Скопљу где је главну реч водио Балугџић, конзул Србије. Нажалост, код нас Срба у Скопљу већ је владала подвојеност. Срби су били подељени у две групе: једну је предводио конзул Србије, а другу српски митрополит у Скопљу, Вићентије Крџић. По смрти митрополита Фирмилијана, за скопског митрополита изабран је и посвећен хиландарски архимандрит и епитроп Вићентије. Био је родом из околине саме Студенице, у којој је примио монашки чин, а доцније постављен за старешину манастира Сретења у планини Овчару, близу села Дучало-

вића у чувеном Драгачеву. Одатле је као архимандрит дошао у Хиландар после предаје Хиландара Србији. Био је типичан Србијанац, добар као човек, велик као духовник. Он, по моме мишљењу, и дубоком уверењу, није могао ни помислити да ради нешто што би било на уштрб Србије или на неко понижење њених званичних представника у Скопље и Цариграду. Уз митрополита Вићентија био је Риста Огњановић, професор, родом из Галичника, и Јован Алексић, тада млад професор у Скопљу, из Куманова родом. Алексић је био међу првим омладинцима са београдске Велике школе који је с пушком у руци прешао турску границу са вољом и жељом да и на тај начин послужи српском народу. Уз Алексића су стајали сви Срби у Куманову, које је тада играло веома важну улогу у животу и развоју српског народа у Турској. Многобројни српски прваци у Куманову и по селима, а нарочито жртве кршано-кокошињске, убиство проте Ташка у Куманову, дали су велику важност улози кумановских Срба у овој општој борби српског народа за свој опстанак у Турској.

Конзул Балугџић је ставио себи у задатак да на неки начин сломи отпор и чврсту вољу кумановских Срба. И још крајем 1906. он лично одлази у Куманово и пошто је посетио неколико виђених Срба Ђорђа Денковића и остале, он оде у дућан Кола Гребенаровића. Тамо Балугџић почне објашњавати Гребенаровићу какви све Срби треба да буду, шта од њих очекује Србија итд. Говорио му је више од једног сата. Кад је Балугџић престао говорити, упита га Коле Гребенаровић: „Господине конзуле, имаш ли још шта да кажеш?" - Балугџић му одговори: „Немам више шта, сад кажи ти!" А Коле Гребенаровић му одговори: „Е, сад тури му соли!"

Ова изрека доцније је прелетела све крајеве Македоније. И кад год је неко хтео да каже другоме да његов говор нема неке вредности, место сваког објашњавања само би му рекао: „Тури му соли!" Овај разговор између Кола Гребенаровића и Живојина Балугџића испричао ми је лично Балугџић 1907. кад сам био код њега и том приликом ми је признао да га нико у животу није тако насадио као што је то учинио Коле Гребенаровић.

Никакви савети ни улагања добре воље нису могли утицати да се овде две струје измире. Суштина целог овог неслагања у ствари је била личне природе. Живојин Балугџић, сви чиновници његова конзулата, затим Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, Светозар Ничић и многи други са њима, били су стално у друштву и у кући др Михаила Шушкаловића, који је био лекар аустро-угарског конзулата и лекар железничке компаније која је експлоатисала пругу Жбевац (Зибевче)-Скопље-Солун. Његова посвојкиња, кћи његове жене из њеног првог брака, која је као одојче дошла с мајком у кућу др Шушкаловића, била је удата за инжењера Мозела, Аустријанца, шефа секције за одржавање пруге Жбевац-

Скопље-Солун. Тај однос др Шушкаловића према аустро-угарском конзу- лату дао је повода неповерењу осталих Срба. И они су веровали да у ноћним седељкама, које су често бивале у кући др Шушкаловића, а у којима су учествовали српски конзул и његово особље, можда се могла казати нека реч која је могла бити достављени аустро-угарском конзулату и да је аустријски конзулат на тај начин могао сазнати за многе намере и планове које је имала да изводи Краљевина Србија преко својих сународника у Турској.

С друге стране, Балугџић и његови пријатељи тврдили су да Јован Алексић, Риста Огњановић, Петар Костић, професор Призренске богословије, и многи други професори и учитељи служе директно турским интересима. Као заклон служи им митрополит Виђентије који има царски берат, ужива велике привилегије које му даје положај митрополита Васељенске патријаршије у Цариграду, под чију непосредну контролу па и власт спадају све српске школе у његовој епархији, да се од тога не изузимају ни средње српске школе, које су углавном у Скопљу и да он, митрополит Виђентије, подговорен овим својим пријатељем не тражи енергично као што би могао и како би требало, да се извесни учитељи преместе из једног места у друго, било зато што су у вољи конзула и његове околине па треба да добију боље место, или што њима нису по вољи па треба да добију нека гора места. Стварно, ни једно српско учитељско место у Турској, осим у Скопљу и Битољу, па и у Призрену, није могло бити добро и далеко је било од сваког добра! Углавном, сви учитељи без разлике, били су велики национални радници и мученици. Морали су да врше све учитељске дужности, а, изнад тога, да буду главни повереници српске чета, ради чега су многи и главе изгубили...

За мене као човека који није припадао ни једној од ове две струје, цела ова ствар, посматрана као целина, била је жалосна и за осуду. Лично питање представљено је као национално, а ни једна од оптужби није стојала; ни она да је Балугџић са својим особљем могао послужити у корист Аустријанаца, а још је било жалосније тврдити за митрополита Виђентија и његове пријатеље да су у турској служби. Ни једна ни друга страна није била ни издалека онако црна као што су једни друге представљали.

Шта је било овде од истине? Живојин Балугџић није могао опростити радикалима, односно Пашићу, што је као лични секретар краља Петра био осуђен на затвор због публиковања државних тајни у бечкој „Слободној штампи" и, да не би пао у затвор, беше пребегао у Земун. Краљ га је помиловао, али му радикали нису дозволили повратак у двор, већ су му дали место српског конзула у Скопљу.

Богдан Раденковић је био ожењен свастиком Јаше Продановића, првака Самосталне радикалне странке која је водила борбу против ради-

кала који су тада били на власти. Доцније су и сами самосталци дошли на власт, а радикали остали у опозицији.

У таквом стању које је владало међу Србима у Турској - јер су на исти начин оптуживали и митрополита Рашко-призренског Нићифора - Срби су дочекали преговоре с Младотурским комитетом о избору и подели народних посланика у косовском и битољском вилајету, где су Срби били нарочито заинтересовани. Велес и његов срез, који су раније припадали солунском вилајету, сад су припали скопском. Према томе, Срби уопште нису могли рачунати на неко посланичко место у солунском вилајету. Услед ове свађе, пристало се да Срби добију по једног посланика у скопском и битољском вилајету. Санџак (Новопазарски), где су Срби имали сигурну већину, на захтев младотурака морао је бити дат Васфи-беју, младотурском прваку из Цариграда, који је требало да тамо буде изабран наместо Филипа Ђурашковића из Пљеваља, кандидата тамошњих Срба. За овај уступак младотурцима, ови су обећали да ће Филипа Ђурашковића поставити за сенатора. Тако би Срби у турској скупштини имали два представника, а у сенату једнога, Бугари би имали три посланика и једног сенатора, а Грци четири посланика из европске Турске и два сенатора.

За мене нису биле важне личности које ће ући у турски парламент, јер имати у турском парламенту два или три посланика то је исто што и кап воде у мору, али је било важно то што је српска народност била призната на овај начин, ако не званично, а оно полузванично, јер преговори с младотурцима као носиоцима новог стања у Турској, где су они пристали да Србима даду један број посланика, значило је исто толико као и званично признање српске народности. За народне посланике били су одређени са српске стране за скопски санџак Александар Парлић, апотекар из Тетова, а у битољском вилајету др Јанићије Димитријевић, родом из Тетова, али лекар у Битољу. Услов да неко буде посланик у турском парламенту, поред тога што је морао бити грађанин и поданик турске државе, морао је говорити турским језиком и писати арапском азбуком. Оба ова услова испуњавали су српски кандидати, јер Парлић беше завршио фармацеутски факултет у Цариграду, а Димитријевић медицински факултет такође у Цариграду. Турски изборни закон тражио је да се избори врше посредним гласањем. На један известан број становника бирао се један повереник, затим су на дан избора сви изабрани повереници у среском месту гласали за кандидатске листе. Првих, па и других избора који су обављени пре Првог балканског рата, била је само једна листа, и она је била младотурска, на којој су били и кандидати осталих нација те је према томе било сигурно да ће бити изабран онај који је ушао у кандидатску листу.

БУГАРСКЕ СПЛЕТКЕ И ТУЖБА ВОЈВОДЕ ДАЧА

Ушли смо у годину 1909. са политичким добитком, а без иједног губитка. Задржали смо све своје позиције, иако је баш на тој страни и била највећа борба од стране Бугара за повраћај својих изгубљених позиција. Ова борба била је тако оштра зато што су Велешани важили у Софији као најватренији Бугари, а Велес гнездо револуционара, јер је Богдан Богданов један од оних што су бацили бомбу на француски пароброд у Солуну 1903. био Велешанац, као и поручник Константинов који је погинуо од наших чета на Мочуру код села Папрадишта, кога је Софија ожалила као једног од највећих револуционарних радника у Македонији.

Велешки Бугари хтели су да по сваку цену одрже тај реноме па су непрестано настављали борбу против Срба у томе срезу, не презајући ни од лажи, подметања разних кривица и т. сл. Да бих увек имао оружане људе и могао их употребити у датом моменту, поставио сам 10 мојих четника, а поред њих још и два Арнаутина из Согља за чуваре мојих тобожњих имања у Смиловци, Јасенову, Плевењу и Извору. Ових 12 људи имали су уредне дозволе за ношење оружја, тј. дугачке пушке и револвере, и имали су „бекчи тескере", тј. објаву да су постављени са одобрењем власти да чувају дотичне објекте, који су у објави назначени, да крадљивце дрва и оне који чине штету њивама и ливадама, било они лично или са својом стоком, могу хватати и терати у село и тамо, са сеоским коџабашијом, кажњавати.

Да би ме некако изазвали да учиним неку кривицу за коју бих најзад морао одговарати пред турским судом, поводом богојављанског празника дошао је одмах после ручка насред мога села бугарски војвода Дача у друштву четири турска жандарма. Жандарми су били са стариградске жандармеријске станице. На томе месту били су окупљени сељаци. Омладина је играла коло, а старији су посматрали играче. Кад су ми јавили да је дошао бугарски војвода Дача са неколико жандарма, одмах сам изишао из своје куће и одмереним кораком отишао насред села где је био бугарски војвода и одмах извадио револвер и уперио на њега. Турски жандарми ухватили су ме за руке и спречили да убијем бугарског војводу. Док сам се рвао и отимао од жандарма, војвода Дача је побегао уз гласне повике свих сељака: „Уа, држ'те га! Није од наше село!..."

Овај инцидент није прошао без даљих последица. Бугарски војвода Дача оптужио ме је за покушај убиства наводећи да сам хтео да пуцам и на турске жандарме и да сам их помоћу своје чете од 12 људи који су тобоже чувари мојих имања, стражарно, под претњом смрти, вратио у њихову станицу Стари Град. Фебруара месеца било је заказано суђење у велешком суду по овој тужби. Била су сва четири жандарма и војвода Дача. После датих генералија, на питање председника суда да ли сам

хтео да убијем бугарског војводу Дачу и да се он спасао бекством, одговорио сам:

„Тражим да бугарски војвода овде објасни за које ме бекство оптужује, јер, што данас носи главу, може да заблагодари само својим ногама. Он је од мене бежао најмање 30 пута досад и увек зато што се бојао да не погине."

А кад је председник суда прочитао жандармима шта је све Дача навео у тужби, где их је окарактерисао као неке плашљивце и кукавице који су се сви уплашили од мога револвера, сва четворица повикаше у глас:

„Овај Бугарин лаже!..."

Кад је председник позвао једног од њих да каже како је било, овај је објаснио како су дошли у село Теово и ту остали да посматрају игранку. У једном моменту ја сам се појавио идући право насред села. Овај Бугарин, чим је видео „кабудан Васил", одмах је почео да бежи, а није га ни сачекао да га види. Ми смо га звали да се врати, али он није смео ни да се окрене већ је бежао и даље. Кад је „кабудан Васил" дошао до нас, лепо се поздравио са нама и питао нас: „А који вам је онај што бежи?" Ми смо одговорили: „Неки Бугарин јолција (путник)." А он нам рече: „Па што бежи кад сваки поштен човек може слободно да иде по царској земљи?" Ми смо се уплашили да овај човек у страху нешто од себе не учини, па пођосмо за њим да га вратимо, али он је тако бежао да га нигде до наше жандармеријске станице нисмо могли стићи! Ето, тако је било!..."

Затим су још и она тројица посведочила то исто, а потом су положили заклетву. Суд се повукао у другу собу на решавање и после кратког времена донео пресуду да не налази никакве кривице до мене, јер по сведочанству турских жандарма ја Дачу нисам ни затекао насред села Теова, где је играло коло, јер је он био одатле побегао, те нисам уопште могао да извршим покушај убиства за које ме бугарски војвода Дача оптужује. После изречене пресуде учтиво сам се поклонио судском колегијуму и изишао напоље.

Целу ову ствар са жандармима уредио је Малић-ага. Он их је научио како треба да сведоче и уверио их, ако се буде доказало да су они побегли од мене - јер сељаци који су играли у колу нису били наоружани - то ће их њихов јузбашија (капетан), њихов командир чете, предати суду. Али ако буду сведочили онако како их учи Малић-ага, све ће добро бити и још ће сваки од њих добити по две турске лире у злату. Тако се свршило моје суђење код велешког суда по бугарским оптужбама.

Бугари ми ни то никако нису могли опростити, а нико им није ни тражио опроштај. Те зиме, одмах после овога суђења, била је једна свадба у којој сам морао учествовати. Женио се мој побратим Јанаћи Димитријевић, рођени братанац Кате, жене Јована Бабунског. Узимао је девојку из Велеса, ћерку неког Косте Петреског, родом из Извора, али који се,

као богат човек, преселио у Велес и тамо живео. Кад смо ми узели Извор, он је тада био у Извору и у многим приликама, у разговору с њим, видео сам да Бугари раде неразумно, да код њих место памети влада инат, а за свог рођака Милана Вујницајлију, драгомана руског конзулата у Скопљу, говорио је да је то једна „учена будала". Тако се овај Коста, најбогатији домаћин у Извору приближио нама па, иако је отишао у Велес да тамо живи, сматрао је себе за Србина па се тако представљао и пред Велешанима. Као такав он је пристао да своју кћер уда из Велеса у село Богомилу за Јанићија Димитријевића. Породица из које је жена Јована Бабунског, па и Зарије Ђорића, пореклом су Цинцари из села Голеша у ресанском срезу.

Према томе, Коста Петрески из Велеса удавао је своју кћер у богату и господску кућу у Богомили, али се на тај начин орођавао с војводом Јованом Бабунским, а посредно и са мном.

Нисам могао одбити своме побратиму да му идем у сватове кад буде ишао по девојку. Морали смо стићи увече у Велес, тамо вечерати, а сутра рано са девојком, на коњима, преко Теова, у Богомилу. Кад смо стигли у Велес, у кући домаћиновој била је штала за коње, па сам свога хата ту оставио. Са осталим сватовима отишао сам на горњи спрат, сео у намештену собу, али поред свег наваљивања домаћиновог, те вечери нисам ништа окусио ни од јела ни од пића. Кад је свршена вечера, легао сам у једну засебну собу и ту сам остао до сванућа. Још у зору били смо готови за полазак. Био је спремљен доручак, топла ракија и вино. Опет нисам ништа хтео ни да једем ни да пијем. Био сам опрезан и хладно али сигурно посматрао сам сваки покрет послуге и сваког лица које је улазило у собу где смо били окупљени. Пред полазак, мој коњ је изведен на улицу, а ја сам сишао низ степенице. Приметио сам да је испод степеница настала нека гужва. Извадио сам из футроле свој револвер и сишао низ степенице; изишао сам на улицу. Срећно сам прошао. На улици прегледао сам седло, потковице на коњу, па кад сам утврдио да је све у реду, узјахао сам свога коња. Тако смо срећно изашли из Велеса и отишли у Богомилу. У мојој кући у Теову био је спремљен ручак за сватове, јер је пут од Велеса до Богомиле био доста дуг.

После недељу дана био сам извештен да су тога јутра у кућу у коју смо отишли по младу, без знања домаћина, али са знањем некога ко је у кући послуживао, ушла три бугарска четника и са револверима чекали ме испод степеница, па кад будем силазио да пуцају на мене. Али кад су видели да сам ја на најмањи шушањ невероватном брзином извадио револвер парабелум, за који су знали да неће погрешити ни у мраку, одвукли су се у шталу и нису смели ни покушати да пуцају.

ПОКУШАЈ СУЛТАНА АБДУЛ ХАМИДА-ХАНА ДА СУСПЕНДУЈЕ УСТАВ И МОЈ СТАВ У НОВОЈ СИТУАЦИЈИ

У новој Турској, а и у свом новом положају, нисам ишао затворених очију, као што нисам ишао ни за време мога четовања у планини. Посматрао сам развој прилика и друштевних односа у Турској. Младотурци су имали власт у својим рукама, и у полицији и у војсци. Они су владали тим установама, али нису владали турским духом. Све становништво сеоско, па и градско, било је са 99% против младотурака, а за стари султанов режим. Ни једном Турчину није ишло у главу да, кад се појаве пред судом на пример један Тевфик-бej или Џеладин-бej или ма ко други од Турака у спору с неким хришћанином, па да ту буду једнаки и да Турчин на сваком јавном месту и у сваком надлештву није бар за један аршин виши од сваког ђаура. То нити је хтео нити је могао Турчин да схвати. Услед таквих односа међу Турцима, одржавао сам најбоље везе и са једнима и са другима. Са младотурцима који су држали власт и са старотурцима који су мислили, а и очекивали да ће им султан ову власт одузети и вратити старо стање. Оружје које није било одузето од хришћана и које су овде-онде јавно носили, а поготову по селима, био је трн у оку, али не само старотурцима већ и младотурцима.

Једног априлског дана дође извештај да је султан Абдул Хамид-хан поново суспендовао устав, похапсио неке младотурске прваке у Цариграду и „вратио кола у авлију", где су била и пре неколико месеци. Овај глас унео је радост у све слојеве турског становништва, али су младотурци држали чврсто у својим рукама полицију и војску, односно официрски командни кор. Младотурци су одмах мобилисали све своје снаге, спремили поход на Цариград и позвали све хришћане да и они организују своје чете и да заједно с младотурцима пођу на Цариград, да смене не само нову владу већ и самог султана. Бугари су то једва дочекали и спремили се да одмах иду у Цариград, да би загладили оно турско нерасположење које се појавило кад је у септембру месецу Бугарска прогласила своју независност заједнички с Аустро-Угарском, која је прогласила анексију Босне и Херцеговине. Велешки командант коњице Суби-паша одмах је послао пола ескадрона коњице мени у Теово и позвао ме к себи. Био сам обавештен о свему шта се ради, али сам био чврсто решен да тај поход на Цариград препустим Бугарима, па и Грцима; а ако то желе да учине и неки Срби - нека иду. Али ја нисам хтео ићи на Цариград нити сам хтео дати ма и једног војника за тај поход. Пошао сам с коњаницима у Велес, пошто сам претходно позвао два-три човека из Теова и наредио им да саопште свима нашим људима по српским селима да се нико не придружи Турцима за поход на Цариград, без обзира на то шта ће се мени догодити.

Кад сам дошао у Велес, увели су ме у Суби-пашину канцеларију у коњичкој касарни. С њим сам се поздравио срдачно и пријатељски, као и увек дотада, сео сам на миндерлук, а паша је поручио две добре кафе. Кад смо почели пити кафу, Суби-паша ми рече да је добио наредбу из Скопља и из Солуна да одмах скупим колико могу људства, а ако има више људи него оружја, он је добио наредбу да ми из војног магацина изда потребно оружје. И чим будем готов, да одмах са четом дођем у Велес, а затим возом до Карасули, па одатле пругом на Дојран и Једрене и даље, преко Чаталаџе, у Цариград, заједно с војском и осталим хришћанским добровољцима.

Без икаквог устезања и узрујаности, одговорио сам Суби-паши да нећу ићи у Цариград, нити ћу скупљати чету за то, а они ако им треба народ, а народ је ту, нека га скупе, нека га наоружају, па нека га воде ако хоће и даље од Цариграда. Суби-паша је на све ово само разрогачио очи, па ме упита, пола турски, пола српски: „Не себеп?", тј. „Зашто ово?" „Шта ми ти рече, Васил-ефендија?" - Ја му на то одговорим: „Чуј ме, паша хазретли (светли). Ја знам историју своје породице од пре 300 година па све до сада. И знам поуздано да за свих ових 300 година, моји преци можда су неки погинули испод Беча, неки код Будима, код Сенте, па можда и код Сланкамена. Али знам да нико није био, ни пијан ни трезан, под зидинама Цариграда, па то нећу учинити ни ја."

То сам тако категорички казао Суби-паши да он више није имао ни једне речи којом би покушао да ме наговори да се спремим за овај поход на Цариград. Рекао сам му да још сутрадан идем у Скопље.

Сутрадан сам сео на воз и отишао право у Србију, у Београд. Мене су на граници сви познавали. Био сам ваљда једини који је из Турске могао возом прећи у Србију без пасоша, и из Србије у Турску. Кад сам дошао у Београд, отишао сам код својих пријатеља др Гођевца, Жике Рафајловића, који се тада већ био доселио у Београд, и Васе И. Јовановића, а затим сам отишао и у Министарство спољних послова, где сам изложио све оно што ми се десило у Велесу, као и мој одговор.

Пошто трупе које су водили младотурци још нису биле сконцентрисане око Цариграда, у Београду се није знало какав ће бити исход, те ми нико није могао рећи ни толико да ли сам добро или рђаво поступио. Баш у то време све наше војводе биле су у Београду. Ја сам једини био у Турској, сем Нацета из Ресна, који се придружио младотурцима и отишао с њима у Цариград с једном већом групом својих људи који су били наоружани. Ово је учинио с тога што је у Ресну био Нијази-бој и позвао све хришћане, па и Нацета. Није се имало куд. И Наце се придружио Нијази-бају и отишао с њим.

Ствари су се у Цариграду почеле развијати у корист трупа које су водили младотурци. Највећи отпор дала је војска у касарнама званим

Таксим, а одатле од Таксима до Јилдиза, палате султанове, није било више од 2,5 до 3 км. Кад је савладана војска на Таксиму, Цариград је био освојен, младотурци су ушли у царску палату Јилдиз, сврғли султана с престола, пошто су претходно ухватили Шеик Ул Ислама, врховног верског поглавицу у Турској, који је издао фетву, тј. акт који је по шеријатском закону неопходан да би се могао један турски владар сменити. Пошто су овако добили фетву, а у фетви Шеик Ул Ислам сам наводи кривице услед којих поставља питање: може ли један султан са оваквим недостацима остати и даље на престолу. Ово питање на турском језику завршава се једном речју „Олур ми?" (Може ли?). На то питање исти Шеик Ул Ислам даје одговор: „Олмаз!" (Не може!). Са таквом фетвом у рукама младотурци су изјавили Абдул Хамиду да је сврғнут, а његовог млађег брата прогласили за новог султана, под именом Решада V. Абдул Хамида су одмах спаковали и послали у Солун, где је већ била закупљена вила „Алатини", која се налазила на крају Солуна идући ка Серезу, у којој су заточили Абдул Хамида и поставили јаку стражу да не може никуд побећи. Тако је до тог часа свемоћни Абдул Хамид постао заточеник. Тај догађај, до тада непознат у турској династичкој историји, још је више озлоједио све старотурке и још продубио јаз између једних и других.

Кад се за све ово дознало у Београду, мени је одмах пребачено што се нисам придружио младотурцима, јер би се из тога могле извући извесне користи, а сад нам сигурно предстоји штета. За великог везира био је одређен гувернер три вилајета Европске турске, битољски, солунски, а од косовског вилајета само скопски санџак, где су биле намењене и примењене реформе по споразуму Русије и Аустро-Угарске, али су из тих реформи изузети Косово, Метохија и Новопазарски Санџак, као и сви остали делови европске Турске, тј. једренски, скадарски и јањински. На челу ова прва три вилајета био је генерални гувернер Хилми-паша, један од познатих турских државника који је имао високо образовање једног Европејца, а у исто време и све особине једног цариградског дипломате из реда оних турских државника који су више од 200 година одржавали Турску у Европи помоћу сукоба разних европских држава и Русије. На његово место дошао је Махмут Шефкет-паша.

Чим је завршена револуција у Цариграду и отуда се почела враћати поједина одељења војске међу којима и велешки Бугари добровољци, прва ствар која је учињена била је да се тражи конфискација моје имовине, тј. да се пониште сви уговори по којима сам узео у закуп турска имања, да се у Теову отвори бугарска школа и постави бугарски свештеник који ће опслуживати бугарске куће у Теову. На ову бугарску представку, Турци су затворили хан у Извору, отерали моје пољаке с имања, а у Теово упутили бугарског учитеља и свештеника.

Још се све трупе нису вратиле из Цариграда, а ја сам дошао у Скопље. Још док сам био у Београду, добио сам писмо у коме ми је јављено све што се десило у моме одсуству. Српско-турску границу сам прешао возом, као и раније. И нико ми није правио никакве сметње. Са комесаром турске полиције из Скопља Ибрахим-ефендијом, који је спроводио воз из Жбевца (Забевче) до Скопља, отишао сам у Скопље и одмах се јавио заступнику скопског валије и тражио од њега да се дигне забрана са мога имања.

Нисам могао тражити да врате бугарског учитеља и свештеника из Теова, јер сам то могао учинити и без турског валије. Али на све то ми је валијин заступник одговорио да он не може ништа учинити већ морам лично да се јавим генералном гувернеру македонских вилајета Махмут Шефкет-паши у Солуну. Енвер-бej, Нијази-бej, Талат, др Назим-бej, сви су били у Цариграду заузети великим пословима који су, после овог најновијег преврата, били у току.

Без икаквих препорука, јавио сам се Махмут Шефкет-паши. Овај ме је примио одмах, али дочекао непријатељски. Прва му је реч била: „Зар си ти такав наш пријатељ да си нас напустио онога часа када си осетио да можемо изгубити власт? А Бугари су нам помогли, и то веома много."

Тумач ми је био један солунски Грк који је знао добро македонско наречје. Одговорио сам Шефкет-паши овако:

„Паша Хазретлери, не желим никада да будем оно што су Бугари. Ако ви мислите да су Бугари с вама пошли на Цариград као ваши пријатељи, ви се много варате. Бугари су пошли с вама да бију Турке. Данас су пошли с вама да бију старотурке. Али, да су их старотурци позвали да бију вас, они би то исто учинили. Ја сам, честити пашо, сматрао онда, а сматрам и данас, да је ово била унутрашња ствар између младотурака и султана Абдул Хамида, чији је престо био опкољен вашим непријатељима. Био сам чврсто уверен да је војска уз вас како у Македонији тако исто и у Тракији и у Цариграду. И био сам сигуран у ваш тријумф. Моје су руке чисте, на њима нема ни једне капи турске крви. Сматрам да сам био и остао ваш пријатељ. И молим вас да се неправда која ми је учињена конфискацијом и поништењем уговора који се нису могли ни поништити једном наредбом, врати све у пређашње стање и на снагу."

После ових речи Махмут Шефкет-паша, тај страшни Турчин пред ким је многи Турчин и хришћанин задрхтао, посматрао ме је дуго, гледао ме право у очи и, напослетку, рекао ми:

„Да. Ти си у праву! Све ће ти бити враћено. Твоје су руке одиста чисте и нису умрљане нашом, турском крвљу. Иди својој кући!"

Одмах сам изишао. Нисам од њега више тражио ни захтевао, да не бих покварио утисак који сам на њега учинио. Решио сам се да у Солуну останем још пет-шест дана, док генерални гувернер не изда сва наре-

ђења, а кад будем дошао у Велес, да могу опет гордо и с уздигнутом главом проћи кроз варош, појавити се пред властима, али и пред старотурцима који ће, у то сам био уверен, још боље ценити мој поступак него што га је оценио Шефкет-паша. Тако сам пети или шести дан дошао у Велес. Одмах сам поручио у Теово да дођу два моја чувара поља и да ми доведу коња. За време ових званичних непријатељстава према мени, сељаци у Теову скривали су мога коња по својим собама, бојећи се да га Турци не узму.

Кад су ми довели коња у Велес, одмах сам отишао велешком кајмакаму, коме се до тада нисам јављао. Кајмакам ме дочекао сасвим званично и саопштио ми је да је гувернер Махмут Шефкет-паша наредио да се ништа даље против мене не предузима и да се све што је до сад против мене предузето поништи и да се врати у оно стање какво је било пре преврата у Цариграду. И на основу тога, слободан сам да управљам својом имовином као и пре. Све ово сам примио к знању и изишао из његове канцеларије.

ПИТАЊЕ СРПСКОГ СВЕШТЕНИКА У СЕЛУ ТЕОВУ

Велес је био поново запањен обртом ствари и просто нису веровали да сам успео не само да се оправдам већ да ми се врати све оно што су они сматрали да ми се неће вратити, а то им је највише сметало и болело их. Први који ми је дошао од велешких Бугара био је неки Ђоша Крајничанац, мали мануфактуриста у Велесу, испред чијег су полупразног дућанчића висиле неколике сељачке повезаче. Његов син Димитрије (Димче) био је одређен за бугарског учитеља у Теову и одмах послат тамо. Димитрије је био завршио 4 разреда гимназије. Имао је још 3 млађа брата, не знам да ли је имао неку сестру, а сиротиња и беда нису напуштале њихову кућу. Кад су Бугари добили одобрење да одмах могу послати у Теово свога свештеника и учитеља, пошто се нико није хтео примити да буде бугарски учитељ у Теову, понудили су Ђоши Крајничанцу да на то место поставе његова сина и да му плаћају по две турске лире месечно. Та сума новаца, у то време, могла је обезбедити Ђоши и његовој породици сигуран насушни хлеб и на основу тога могао је код већих трговаца добити и мало робе на кредит, па је ту понуду прихватио као дављеник сламку. Али кад сам ја дошао у Велес и кад су сазнали за моју пуну рехабилитацију, Ђоша се покајао због своје лакомости, на коју га је приморала сиротиња и тешки услови за издржавање породице, па је дошао к мени да моли да будем тако добар и обазрем се на његову сиротињу, на његово тешко стање, да поштедим живот његова детета, које ће само с времена на време долазити у Теово, а неће ни покушати да отвара бугарску школу у томе селу. Али ће за то редовно примати по

две турске лире месечно. Ја од тога нећу имати никакве штете, а он ће имати користи. Али ћемо као еквивалент за све то у њему убудуће имати пријатеља и кад се буде указала прилика, он ће јавно иступити као Србин у Велесу. Нисам му дао реч да ћу му у томе изаћи у сусрет, док се претходно не поразговарам с Митром Шешлијом, управником наших школа у Велесу. За ту исту ствар молио ме је и Малић-ага и давао ми гарантије да нам Ђоша Крајничанац може бити од користи. Митар Шешлија сложио се с тим и ја сам обавестио Малић-агу нека поручи Ђоши да се не брине ништа за свога сина све дотле док не буде покушао да врши бугарску пропаганду ма где у Азоту. А онога часа кад то буде урадио, нека се не нада да ће за његова сина бити милости. Малић-ага је на то са своје стране додао да се у том случају ни Ђоша неће наносити главе, и као знак да се то лако може извршити, показао му је руком на другу страну Вардара, где су се добро виделе у велешком камењару све куће Малићева фиса. Тако сам скинуо с дневног реда бугарског учитеља у Теову још пре него што сам се вратио у село.

Али свештеник, неки Петар, који се тад био рукоположио, отишао је у Теово, па је и њега као и бугарског митрополита примио у кућу деда Бошко Плевенски. Он је ишао код појединих сељака и молио их да га приме у своје куће да им врши чинодејства. Ми смо у том погледу били у незгодној ситуацији јер нисмо имали свештеника у Теову. Дотадашњи српски свештеник Риста Трпковић, који је био родом из околине Теова, отишао је у свој родни крај као српски свештеник. У целом Азоту имали смо свега четири свештеника, и то два у Богомили, једног у Папрадишту и једног у Оморану. Богомилски свештеници нису могли долазити у Теово јер су имали неколико других села својих парохија. Папрадишки свештеник био је далеко горе, у планини, а и он је имао два села - Папрадиште и Ореше, па је у Теово с времена на време, или боље рећи „с мене па на уштап", долазио свештеник из Оморана, који је поред свога села опслуживао оморански манастир Св. Николе и село Мартовце. Из ових разлога, питање свештеника у Теову било је врло тугаљиво, а бугарски поп Петар, до мога повратка у село, говорио је сељацима: „Примите ви мене у кућу да вам светим воду и читам молитве, и у цркву да вам служим службу Божју, па ви будите Срби, а служба коју ћу вам ја служити иста је она коју би вам служио и српски поп. Сви ми читамо у цркви на једном истом, славјанском језику, па звали се ми Срби или Бугари."

Иста ситуација била је и у селу Никодину. Нисмо имали свештеника, бугарског попа нисмо пуштали у село, а народ, који је и хришћански и православни, није могао гледати да му црква буде затворена не само недељом већ и о највећим празницима, па се морало нешто учинити, тј. морали смо тражити пожртвовања и од других људи.

Митрополит Вићентије из Скопља послао ми је у Никодин неког калуђера Севастијана кога су Никодинци дочекали раширених руку, дали му стан, послугу и све што је потребно за његово издржавање. Али после четири-пет месеци његова службовања у Никодину, тај калуђер је похарао сеоску цркву, однео четири сребрна кандила, једно јеванђеље, сребрн крст у позлати и побегао!...

Морао сам тражити свештеника за Теово. Имао сам у Богомили добра пријатеља учитеља Игњата Јовановића. Отишао сам к њему и готово на коленима молио га да се прими за свештеника у Теову, обећавши му да ће своју учитељску плату и као свештеник примати, поред свих осталих прихода које ће имати од своје парохије. На крају, кад је Игњат пристао да постане свештеник, поставио ми је као услов да поред Теова добије још и 50 домова парохије у Богомили. Тешко је било на то склонити друга два свештеника у Богомили - старог поп Ристу и поп Игњата Поповића. Овај последњи имао је свега око 30 домова у Богомили које је опслуживао. И то му нико није смео узети, јер он је био свештеник у неколико српских села која су била удаљена по више десетина километара од Богомиле. Он би ова села одмах напустио ако би му неко покушао одузети онај део парохије у Богомили. То је лако могао учинити јер је био богат.

Мучио сам се и пиштао као црв под кором да решим ово питање, које није било мање важно од осталих националних питања. Чувао сам закључане цркве у Теову, Старом Граду, Поменову и Новом Селу, затим у Никодину, а народ је тражио да му цркве, бар недељом и празником, буду отворене. Ради тога сам долазио и у Београд. Овде, у цркви Светог Марка, био је неки Дамјан црквењак, родом из села Мокрени. Био је у исто време и појац у тој цркви. Имао је леп глас и могао је да послужи као свештеник у своме селу Мокрени и у другом неком селу, али није пристајао да напусти Београд и оде у Турску. На то је пристао тек 1912. пред сам рат. Најпосле, молио сам у Министарству спољних послова да се Игњату Јовановићу повиси плата као учитељу не би ли се склонио да прими свештенички чин. На тај нови издатак Министарство није хтело да пристане.

Ето, ово питање мучило ме је много више него присуство бугарског поп Петра у Теову. Јер, да смо имали свештеника у Теову, ја бих са поп Петром брзо свршио, као што сам то доцније и учинио. Али, у првом тренутку нисам хтео да вршим никакве репресалије према њему стога што је врло умешно водио своју пропаганду. Није ни од кога тражио да не буде Србин, а напасти јавно на једног овако мирног сеоског попа, није било много популарно.

Кад сам се вратио у Теово, одмах сам позвао бугарског попа к себи и запитао га: зашто је дошао у Теово и ко га је послао? - Он ми је рекао

да га је послао бугарски митрополит да служи онима који га буду хтели примити. Ни у чију кућу неће ући силом, а у цркву ће ићи само ако му ја то дозволим. Одговорио сам му да га је бугарски митрополит могао поставити да попује њему, али никако није имао права да га пошаље у једно српско село, где ни митрополита нису примили. Па како је могао помислити да ће сељаци примити свештеника кога он шаље? Наредио сам да се истога дана врати у Велес, ако му је мила глава на рамену. Не знам какав сам изгледао тог момента у очима поп Петра, али рекао ми је да ће се одмах вратити у Велес. Што је рекао, то је и учинио. Али, бугарски митрополит га је после неколико дана вратио у манастир согљенски и поставио да тамо служи, али да носи титулу бугарског свештеника у Теову.

Потпуно без моје наредбе и без мога знања, сељаци из Теова запалили су кућу Бошку Плевенском, у којој је одсео бугарски митрополит, а сада поп Петар. Чим сам чуо за пожар дао сам аларм те се скупило цело село и после великих напора и мука, ватра је била угашена и један део куће спасен. Ја сам скакао у ватру, износио ствари из куће и гасио пожар. Сматрао сам паликуће за највеће кукавице. Племенитије је убити човека него запалити кућу у којој може изгорети све што се трудом и радом стицало кроз стотину година и што није резултат рада једног човека, који је можда и крив за нешто, него резултат многих и многих вредних руку. Као војвода, био сам установио овакав ред: свако ко се и најмање огреши о организацију, мора безусловно бити кажњен. Опроштаја није било ни за кога. Сваки кривац је у мојим очима био једнак - богат или сиромах. Ми нисмо имали затвора где бисмо могли затварати кривце. Остала су два начина кажњавања: новчана или телесна казна. Ако богата човека казним новчано, он ће платити и не осетивши да је кажњен. И можда се никад неће ни поправити. Зато сам богате кривце кажњавао телесном казном пред људима и пред народним скупом. Та казна је била толико ефикасна да ми се у току мога четовања никад није догодило да једног човека двапут казним. Сиромахе сам кажњавао новчаном казном. Она никад није била велика, сем кад је требало надокнадити штету учињену другоме. Иначе је била осетна, али не у толикој мери да може упропастити читаву породицу.

ПРЕТЊА БУГАРСКОГ ПРВАКА МИЛАНА ВОЈНИЦАЈЛИЈЕВА

У Скопље је дошао нови валија Мазхар-бej. По своме доласку сменио је согљенског мудура и поставио новог. Нови мудур био је родом Скопљанац. Српски језик у македонском наречју говорио је као и свој матерњи. И он ми је приликом свог доласка у Скопље донео писмо новог валије којим ме овај позива да му учиним посету у Скопљу, али уједно

препоручује мојој пажњи новог мудура јер, како је рекао у писму, он је млад човек над којим треба неко старији и искуснији да бди.

Прилично сам се изненадио кад ми је мудур прочитао ово писмо, а изненадио се и он кад је сазнао његову садржину, која му је дотле била непозната. Он је из тога писма осетио увреду за себе лично. Он зна да му је претпостављени срески начелник (кајмакам) у Велесу, а сад види да сам му ја више него претпостављени, јер се од мене тражи да поклањам пажњу целом његовом раду. Не знам шта је он о томе писао велешком кајмакаму, али сам имао право да сумњам у исправност велешког кајмакама који се, из мени дотле непознатих разлога, показивао као нарочити заштитник Бугара.

Кад сам одлазио у Велес да бих одатле продужио за Скопље, Милан Војницајлијев је тражио да се са мном нађе и разговора. Позвао сам га да дође у српску школу и пристао сам да само у тој кући с њим разговарам. Хтео сам да у лепој чинији принесем Војницајлијеву јежа кога је требало да прогута. Јер долазак његов у српску школу не би значио ништа мање него кад би турски султан дошао у цркву православне патријаршије у Цариграду. Нисам био сигуран да ће он на ово пристати, али је пристао и дошао. Сви они који су га видели да улази у српску школу - и Турци и Бугари - били су запањени од изненађења. Турци су то схватили као неко измирење Срба и Бугара - што им није било по вољи, а Бугари као своју капитулацију пред Србима. И једно и друго мишљење било је скроз погрешно.

Кад је Милан дошао у српску школу, управитељ школе, учитељи и ја с њима, дочекали смо га учтиво и поздравили. Он је био бугарски првак не само у Велесу већ и у околним срезовима. Али то није било толико важно колико његова служба у руском конзулату у Скопљу, где је био драгоман и као такав имао извесне конзуларне привилегије према турским властима, а и ове према њему. Сем тога, важно је било још и то што је он руском конзулу подносио извештај о свему што се дешава у кругу који је спадао у поље рада руског конзула у Скопљу. Углавном, због овог другог разлога показали смо се према Војницајлијеву уљуднији него што је он то био заслужио.

Кад је дошао у нашу школу, поздравио се са свима, затражио је од мене да са мном разговара насамо. Пристао сам на то.

Разговор је текао овим редом: „Ја знам добро, рекао ми је Милан, да си ти стуб српске војске у Велесу и велешком срезу. Кад тебе не би било овде, ми бисмо брзо свршили са Србима. Зато је потребно да ти будеш уклоњен одавде. Ми не желимо да те уклонимо на тај начин што би смо те убили. Ја сам дошао овамо у име бугарске Егзархије да ти понудимо 1000 турских лира у злату па да одавде одеш у Србију и да живиш тамо као и остали твоји другови. Па ако ти на ово не пристанеш, ја ти овде

отворено кажем, ми ћемо за овај исти новац наћи човека који ће да те убије, па ћеш опет да будеш уклоњен, и то заувек!"

Кад ми је ово саопштио, било ми је јасно зашто је баш Милан Војницајлијев био изабран за то. Јер, ма ко други да ми је ово рекао, био би, у најмању руку, избачен кроз прозор. То се није смело учинити према руском драгоману. То је знао Милан, а и они који су га послали.

Цела ситуација ми је одмах изишла пред очи и ја сам без узрујавања потпуно миран одговорио овако:

„Никакав новац ви немате да би ме могли помоћу новца одмамити из Велеса. Такву суму новца нема ни Америка, а не бугарска егзархија. То је одговор на први предлог. А на претњу могу ти само рећи ово: у Велесу ни у близини његовој нема ни једног Бугарина који сме да ми изиђе пред очи, а још мање да пуца не мене. Свакоме ко би то покушао отишла би глава с рамена пре него што би могао и пуцати на мене."

На то ми је Милан одговорио:

„Ако нема Бугарина, ми ћемо платити Турчина. Али ти ћеш бити убијен."

На то сам му одвратио да се не може наћи ни Турчин који би смео да ми изиђе преда ме с намером да ме убије. Рекао сам Милану да сместа напусти нашу школу, јер после оваквог разговора тешко је уздржати се, а да му се не плати како је заслужио својим предлогом.

На изласку Милан ми рече:

„Рачунај да сам ти још увек пријатељ. Размисли добро о свему и немој одбацити предлог." Ја сам му рекао да одмах напусти школу док је још читав.

Моје су материјалне прилике већ постале доста тешке. Издаци су били велики, јер су ме 12 оружаних људи коштали месечно 30 наполеона, а поред тога и трошкови у кући били су велики, јер су људи, не само из велешког, већ и из прилепског среза долазили мени да траже било помоћ или савета. И зато ми је кућа увек била пуна људи од којих никога нисам могао пустити без ручка или вечере, а многи су остајали код мене и на спавању. Морао сам да се чувам и нисам могао обављати све оне послове на време и како треба, да би ми приходи са закупљених имања могли покривати расходе.

Зато сам био принуђен да молим свога оца да дозволи млађем брату Николи да дође к мени у Турску и да ми помогне у редовним пословима, да бих могао бити ослобођен за све остале политичке послове. На многе моје молбе отац је то дозволио, а мој млађи брат Никола пристао је и напустио своју службу да би могао доћи к мени и преузети све оне послове које ја нисам могао обављати.

Мој брат је тада био наставник пешадијске школе гађања и како је тада излазио уговорени рок, он је своје место напустио и дошао у Теово.

У време кад сам ја ове разговоре водио с Војницајлијем, мој брат је већ био стигао и преузео све такозване економске послове. После овог разговора са Војницајлијевим, о чему је био упознат и Митар Шешлија, управитељ школе, пошао сам у Скопље и јавио се валији Мазхарбеју. Он ме је примио врло љубазно, говорећи ми да зна много добрих ствари о мени и да се нада да ћу ја, с обзиром на пријатељство са највишим вођама младотурака, остати увек на бранику целокупности турске царевине и унутрашњег реда у земљи.

Пошто сам остао ту неколико дана, вратио сам се у Велес. Тамо ме је чекало једно велико изненађење. Неки моји сељаци из Теова, на своју руку, без мога знања и одобрења, убили су Игњата, старијег сина деда Бошка Плевенског. Поступак Бошков није био такав да је ово убиство било потребно извршити обзиром на опште стање наше и наше политике у томе крају. Хтео сам да га ликвидирам онда кад ја будем сматрао да је за то дошло време. Али моји сељаци, који су гледали ствари само из свог села, и само за своје село, сматрали су да Бошка Плевенског треба казнити најстрашнијом казном што уноси раздор у село. И не мислећи на неке даље последице, убили су му сина.

Кад је то несрећно убиство било извршено, велешки кајмакам и мудур из Согља дошли су да врше увиђај, уверавајући деда Бошка да ће кривци бити ухваћени и кажњени. А међу осталима, само ако буде мало доказа против мене, да ћу и ја бити ухапшен. Охрабрен оваквим поступком државних власти, Бошко позове бугарског попа да опева убијеног сина и на питање поп Петрово, које је упутио велешком кајмакаму: да ли може остати у Теову јер, поред Бошка, примиће га још шест других кућа Бошкових рођака и признати га за свештеника, оба представника турске власти једва су дочекали овај случај да могу да разбију јединство у селу где сам ја живео и да ме на тај начин могу помало шпијунирати, рекоше поп Петру да ту остане, кад га народ тражи, а они му гарантују да му нико ништа не сме учинити. Тако су моји сељаци у Теову својим неразмишљеним поступком, терајући зеца, истерали вука.

Кад сам за све ово сазнао у Велесу, вратио сам се у Скопље и саопштио Мазхар-беју цео овај догађај у Теову и претњу управне власти да ће и мене ухапсити, иако ми је и сам Мазхар-бej сведок да сам већ 15 дана одсутан из свог села и да сам баш на његов позив и дошао у Скопље. Према томе, искључена је свака могућност да сам могао бити умешан у то убиство. Мени је валија рекао да могу бити спокојан јер је он већ добио извештај од Младотурског комитета из Велеса да сам ја у целој овој ствари потпуно невин. Међутим, турске власти поред све своје истраге нису могле пронаћи убицу.

Бошко Плевенски који је имао само још једног малолетног сина, није смео никога из села да осумњичи за убиство већ је оставио турским

властима да оне пронађу убицу. А то је оно што је било немогућно да учине турске власти у Теову. Тако, после седам дана истраге вођене на лицу места, велешки кајмакам се вратио празних руку у Велес, а согљенски мудур остао је у Согљу. Кад сам се по други пут вратио из Скопља у Велес, пошао сам велешком кајмакаму да од њега тражим обавештење шта се све тамо десило и зашто није позвао државног тужиоца и иследног судију у Теово, већ је сам, под претњом репресалија, хтео да силом нађе убицу у селу из кога сигурно није потицао убица. А није се сетио да убицу потражи у суседном арнаутском селу на чијем је синору убиство и извршено и где је, на првом месту, требало тражити убицу с обзиром да су та два села, Теово и Согље, увек били у некој завади зато што је согљенска стока прелазила у теовски атар и правила штету. Да нису постигнути никакви резултати у истрази у Теову, обавестио ме је Малић-ага који је о овоме сазнао од жандарма који су сачињавали пратњу велешког кајмакама. Зато сам, после тога обавештења, могао да са велешким кајмакамом говорим набусито.

РАСИМ-АГИН „ЗАДАТАК"

У Велесу беху три учитеља из Азота који су намеравали да се врате у своје село, па сам се с њима договорио да заједно одемо пешице до Старог Града, јер нисам хтео да поручујем да се мој коњ доводи из села у Велес, пошто нисам желео да се зна за мој полазак у Теово. Зато сам једно после подне, заједно с учитељима, као да идемо у шетњу до велешке станице, продужио пут у Стари Град.

У томе селу имао је своје имање Тевфик-бег Мартовски који је те године узео и десетак из тога села кад је десетак продаван лицитацијом у Велесу. Кад смо стигли у Стари Град, била је готово ноћ. Одмах смо отишли у кућу Стојана Несторовића, који је био наш начелник у томе селу, иначе кум Јована Бабунског, али коме сам ја живот спасао кад је био у рукама Јовановим 1906. Стојан је био и најбогатији човек у селу. Имао је лепу кућу, лепу собу за госте, патосану и са неколико великих прозора. Кад смо дошли, нисам хтео да улазим у гостинску собу, јер смо морали да запалимо лампе, а у селу је био скупљан десетак и ту је присуствовао вршидби тога десетка најстарији Тевфик-бејов син, Хусеин-бег. Овај човек био је ноторна пијаница и осион. Пуцао је на свога таста у Велесу и ранио га у руку. Још је, исто тако, направио и неколико иступа и изгреда и сви су га се бојали. Ја сам био добар пријатељ и с њим и са његовим оцем. Али нисам желео те вечери да се видим са њим, јер ако дође у кућу где сам одсео, одмах ће потражити ракију, а Стојан је имао доста добре ракије, па се Хусеин-бег неће дићи из куће док се не опије, а онда га треба или одатле изнети или га ту оставити да спава.

Зато сам избегавао да одседнем у тој соби са много прозора. Али Стојан никако није хтео допустити да одседнем у тзв. „кући" где се спрема вечера и где је пуно деце па је наредио да се спреми гостинска соба, у коју смо ушли и поседали. На земљу су били прострти ћилими с јастуцима, и тако смо ту сели, а лампе су биле запаљене у соби.

Хусеин-бег који је седео на кули, чим је приметио да је осветљена соба код Стојана, рекао је својим пратиоцима, двојици Арнаута који су били наоружани пушкама као и он: „Хајдемо код Стојана, у његовој одаји гори лампа, сигурно је Васил-ефендија дошао". Овде морам рећи још и ово: код свих Турака и турских власти, ја сам једини од свих Срба, Бугара и Грка који су четовали и чете водили био редовно ословљаван или „кабудан Васил" или „Васил-ефенди", док су све друге звали по имену. Глигора су звали „Лигор", Бабунског „Даскал" и тако редом. Мене никада и нико није ословио само по имену.

Будући сигуран да је неко дошао код Стојана Несторовића, ако не ја оно бар неко други, Хусеин-бег са своја два пратиоца дође у кућу, попне се уз степенице и појави се на вратима. Кад се појавио, ја и моји другови учитељи, а на првом месту домаћин, устали смо и поздравили га добродошлицом. Са мном се загрлио, а с осталима руковао. Био је ред да га посадим да седне до мене, с десне стране. Својим Арнаутима наредио је да чуче до врата. Хусеин-бег је сео до мене држећи своју пушку мартинку на крилу. Брзометна пушка Стојанова стајала је близу мене, у углу.

Хусеин-бег је потражио ракију и домаћин му је донео. Пили су он, учитељи и домаћин. Ја нисам хтео да пијем, јер сам имао обичај да никад у друштву, изван своје куће, не пијем ништа сем воде. Хтео сам увек да будем трезан и трезвен, и да ми ништа не остане незапажено у друштву у коме сам се налазио. Пратио сам свачији покрет, а мој парабелум ми је био увек при руци да га у времену мање од пола секунде могу ставити или на једно место, или њиме изрешетати један добар полукруг.

Седећи тако с Хусеин-бегом разговарали смо о летини и о многим другим безначајним стварима. За време похода на Цариград Турци су мобилисали и Хусеин-бега, који ми је много пута причао како за време борбе на Таксиму, одакле је био отворен пут султановој палати на Јилдизу, ни један метак није испалио у касарну већ све увис, верујући у победу султанову над његовим противницима младотурцима. О томе је почео говорити и те вечери. Ја сам додао да ипак нису могли спречити младотурке да после свргнућа султана Абдул Хамида не обесе 300 хоџа и мула. (Учен човек који је писмен и зна добро Куран.)

Кад сам ово рекао Хусеин-бегу, који је био добро напит, али не потпуно пијан, он опсује мајку српским учитељима. И осетим како приближава пушку мени у десну слабину, па да опали и да ме убије. У томе моменту ја левом руком одбацим његову мартинку од себе, а дес-

ном извадим свој револвер и ставим Хусеин-бегу цев на уста. У истом часу његови Арнаути дохвате пушке и упере на мене. Хусеин-бег није могао да говори јер му је цев парабелума била на уснама, а ја сам дрекнуо да ћу му сручити свих девет метака у уста, ако само мрдне.

Његови Арнаути повикаше учитељима да се склоне, јер ће пуцати на мене. У томе тренутку Стојан скочи, дохвати своју брзометку и узе на нишан једног од Арнаута. Тренуци су били у пуној мери страшни. Тројици је била смрт сигурна: на првом месту Хусеин-бегу, затим мени, а на трећем месту Арнаутину кога је био узео на нишан домаћин. Не знам колико смо дуго били у том положају, док после извесног времена један од Арнаута проговори, и то онај на кога је Стојан уперио своју пушку:

„Бре људи, зашто да изгинемо? Сутра ће нам се цео свет смејати што смо били будале па смо се међу собом избили иако овде међу нама нико никоме не дугује крв. Ја спуштам своју пушку."

Замоли Стојана да и он то учини, али Стојан не хтеде већ упери пушку на другог Арнаутина. У томе су оба Арнаутина почела молити да склоним револвер са уста Хусеин-бега и да се измиримо, а они ће одмах с Хусеин-бегом напустити кућу.

Тога тренутка мени више није претила опасност јер су Арнаути били спустили своје оружје, али су га могли сваки час употребити. Стојан никако није пуштао Арнауте с нишана, те ја ослободим Хусеин-бега, који ми се поче извињавати да није имао намеру да ме убије. Одговорих му да ћу с њим разговарати када буде трезан, па подвикнем његовим Арнаутима да га одмах воде из куће. Пушку сам му испразнио и дао једном од учитеља да је преда његовим Арнаутима. Нисам хтео да му бацим пушку на земљу, јер би то била сувише велика увреда по тадашњем обичају.

Бег је отишао, а ми смо остали да вечерамо, јер иако је била скоро поноћ ми још нисмо вечерали због њихова присуства. Кад су они отишли сели смо да вечерамо, претресајући цео тај догађај. Иако сам мислио на претњу Милана Војницајлијева, ипак нисам могао веровати да је све ово потекло с те стране, јер сам знао какву гадну нарав има Хусеин-бег кад се напије.

Кад смо се спремали да легнемо, да колико-толико одспавамо, чули смо велику грају у селу. А после неколико минута чули смо и пуцњеве из револвера. Убрзо затим дођоше сељаци и јавише ми да је Хусеин-бег ножем распорио сеоског коџабашију Игњата, кога су сви звали Иге. Био је то добар домаћин и само на велико наваљивање сељака примио се те године за сеоског коџабашију.

Хусеин-бег, пошто је убио - заклао ножем - сеоског старешину у Старом Граду, узјахао је на коња, а с њим и његова два сејмена, она два Арнаутина, испалио свој револвер у вис и побегао. Овај злочин извршио

је из једа што му је отета пушка и уопште што на онакав начин избачен из куће. Његов понос није могао допустити никакво противљење. А сад је, поред противљења, било и срамоћење његове личности, а нарочито што је један ђаурин могао да дигне пушку на њега и његове сејмене, а они, ти сејмени, били су баш зато да улију страх у сељаке и да им докажу да се све вратило на оно старо време кад никаквих чета није било и ни од кога се није могла очекивати заштита. То није могао поднети. И у знак протеста убио је човека ни крива ни дужна. Наредио сам да сељаци одмах известе жандармеријску станицу, која је била у атару њихова села, а ја сам продужио пешке право у своје село.

Кад сам тамо стигао, затекао сам сасвим другојачије стање него што сам оставио. Бугарски поп је имао већ 8 кућа које су му дале пристанак да им врши чинодејство. Ово сам примио онако како је, али и поред тога, согљенски мудур дошао је сутрадан у Теово и саопштио ми наредбу кајмакамову да ћу лично бити одговоран за све што би се могло десити бугарском попу Петру. Ја сам на један врло нељубазан и категорички начин изјавио мудуру да могу одговарати само за оно што ја будем урадио, али никако за оно што учини други. Рекао сам мудуру:

„Можеш ти сутра сам наћи човека који ће убити попа. Па зар мислиш да бих и онда ја одговарао? Вараш се и ти и твој кајмакам!"

И ово саопштење и овај разговор водили смо у кафани пред неколико десетина сељака. Па сам му то и приметио, рекавши му:

„Био је ред да ми ово саопштиш у канцеларији, а не у сеоској механи. Али ти си ово учинио да се покажеш како си већа сила него што си у ствари. А то треба да чују и виде сељаци. Понављам ти да ћеш из целе ове ствари ти извући дебљи крај"

После тога изишао сам напоље оставивши у кафани мудура са жандармима и сељацима.

ТЕВФИК-БЕГ МОЛИ ЗА СИНА

После извесног времена добијем позив од Расим-аге Десовалије да дођем к њему у госте у Извор. Јавио ми је да ме чека на сваки начин и да је нарочито позвао мађера (кувара) из Велеса да спреми вечеру.

Дуго сам се колебао да ли да пођем или не. Размишљао сам и о томе да ми се на тој вечери може десити исто што и у Старом Граду. Могло је бити отрова, јер сам знао да је Расим-ага у стању све да учини. С друге стране, ако не прихватим позив, сматраће ме да сам се уплашио од њега и његових Арнаута.

Најпосле, одлучио сам да идем. Узјахао сам на коња, узео парабелум у руке и пошао. Увек сам на путу левом руком држао узде, а у десној био ми је парабелум. Кад сам се удаљио око 3 км од Теова и био у омо-

ранском синору, одједном је коњ почео да рже и да баца ћифте. Сишао сам с коња и почео да прегледам седло да га случајно негде не жуљи. У том часу коњ ми се оте из руку и поче бежати назад у Теово. Кад је отишао на једно 500 метара, стао је на једну узвишицу и ту мирно чекао. Ја сам полако ишао за њим и опрезно му прилазио да га не уплашим те да наново побегне. Он је мирно стајао. Прихватио сам узде, притегао коња и поново се бацио у седло. Коњ се опет покренуо назад и почео у галопу трчати према Теову... Пустио сам му на вољу и вратио се у село с намером да се после једног сата опет упутим у Извор.

Кад сам се вратио кући, после отприлике пола сата уђе у моју кућу неки Фазли-ага, Арнаутин родом из Согља и без икаква увода упита ме зашто сам се вратио с пута; јесам ли на путу шта приметио? Одговорио сам му да ништа нисам приметио, већ сам скочио с коња што сам мислио да га нешто жуља седло, а коњ ми је побегао па сам морао за њим.

На то ће Фазлија рећи гледајући ме право у очи:

„Е, Васил-ефенди, ти имаш велики ишан (знак), ти имаш звезду на челу, ти си се данас спасао смрти!..."

Затим ми је објаснио да су ме на томе путу, који је иначе сав обрастао у трње, у једном потоку који просеца овај пут чекала четири наоружана човека у заседи; двојица десно, а двојица лево од пута. Поток је на томе месту био доста дубок, а и трња је било те су се људи могли слободно заклонити и чекати да им паднем у чељуст. Објаснио ми је како је он њих видео, а уверио сам се да ми је говорио истину. Почастио сам га кафом и отпустио.

Још исте ноћи мој брат Никола који је у Извору, послао ми је једнога од мојих пољака да ме извести да су исто тако четири наоружана човека чекала ме на месту званом Марков камен, где је пут такође пролаз кроз једно опасно место где су некада моји четници сачекали Шанета.

Био сам у недоумици ко ми је припремио ове заседе. Било их је двојица: један је био Расим-ага Десовалија који ме је чекао у Извору, а други је био Рушан Шане-ага из Оморана. Расим је могао бити плаћен од Бугара и поставити ми заседу с плаћеним људима. Шане-ага је био богат и могао је опет да плати људе да ми постави заседу. Све сам то оставио времену да добро испитам и утврдим како је то настало.

Сутрадан по овом догађају дошла су ми три-четири Малић-агина човека из Велеса и позвали ме да одмах идем у Велес јер ме чекају Тевфик-бег, отац Хусеин-бегов и готово сви бегови и аге велешке.

Одмах сам пошао с њима. Они су ишли пешке, наоружани пушкама. Ја сам јахао на коњу. И тако смо ишли све док нисмо изишли на друм Прилеп-Велес. Ту сам оставио Арнауте пешаке, а ја сам за непун сат и по био у Велесу.

Ту сам сазнао од Малић-аге да се Хусеин-бег предао и да се налази у затвору, али да ме Турци велешки моле да спасавам Хусеин-бега из затвора. Рекао сам Малић-аги да ћу после акшама отићи Тевфик-беговој кући. Управо, то није била кућа већ сарај на најлепшем месту у Велесу. На равници, у близини Вардара, у месту званом Дворови, биле су куће и сараји богатих Турака и бегова велешких.

Између акшама и јације отишао сам у пратњи Малић-аге у Тевфик-бегој сарај. Велика мусафир одаси (гостинска соба), чије су таванице биле у богатом дуборезу, а под застрт скупим простиркама, у диму дуванском, седели су велешке аге и бегови.

Чим сам се појавио на вратима сви су, као по команди, устали и поздравили ме дубоким наклоном. Тевфик-бег ми је пришао, загрлио и пред свима пољубио у чело. Нико овако нешто раније није могао очекивати од Тевфик-бега. Међу присутнима био је и мој стари пријатељ Али-бег Алипашић, који је за жену имао рођену братаницу Тевфик-бегову.

Направили су ми место и посадили ме на чело скупа. Пошто су сви поседали, опет ме је сваки редом поздравио лаким наклоном. Затим су полетеле цигарете са свих страна, а два млађа сина Тевфик-бегова, пошто су ме поздравили, изиђоше, па онда опет дођоше носећи један пун филџан кафе, а други воду са шербетом од ружа.

Док сам пио воду и кафу, измењао сам неколико речи са Али-бегом, а сви остали ћутали су као заливени. Нико није говорио ништа ни мени, ни између себе. Чудан ред имају Турци у оваквим приликама. Један говори, а сви остали ћуте. Или, пред почетак говора, сви ћуте, и у том тренутку влада таква тишина да се заиста може чути кад мува пролети.

Кад смо Али-бег и ја престали да говоримо, узео је реч Тевфик-бег. Он је онда имао преко 65 година, али је био здрав и јак тако да би му свако могао дати бар 10 година мање. Био је богат. Његово имање које је било у селу Мартовце, Старом Граду и нешто у Извору, сматрано је за најбоље имање у велешком срезу. Река Бабуна текла је средином његова имања, а један јаз одводио је воду из реке. На том јазу постојала је воденица са три камена и тзв. „динк" (справа на води за грување и пречишћавање пиринча, који некада, у срећнија по Тевфик-бега времена, кад је његовим пиринчаним пољима недостајала вода, он би послао своје оружане сејмене па би покварио све ваде и јазове, почевши од села Богомиле па кроз сва поља теовска и оморанска, одузевши им воду и пустио да се његове њиве наводњавају. Поред њега, живело је у томе селу око 15 или 20 хришћанских кућа. Ту је рођен и војвода Јован Бабунски, па кад би у летње време отерали сеоска говеда да их напоје на реци Бабуни, Тевфик-бег би наредио својим сејменима да одмах најуре

сеоска говеда да му не троше воду. А како у селу није било друге воде, морали су да терају говеда у оморански атар и да их тамо напоје.).

Ето, тај и такав Тевфик-бег, а и остали на томе скупу углавном су личили на њега по својим поступцима, устао је и рекао ми овако:

„Васил-ефенди, помози ми! Ти си једини који ми данас може помоћи. Знаш добро да је Хусеин-бег убио сеоског коџабашију у Старом Граду. Неко време се крио, па се предао властима. Ти можеш само једном својом речју да га спасеш из затвора. Мој син то није заслужио. Али ја те молим да погледаш на моју старост, на моју седу косу и не ради мога сина већ ради мене да учиниш ово што те молим..." У соби је завладао тајац... Најпосле сам прекинуо тајац и рекао Тевфикбегу: „Ја знам да је Хусеин-бег убио човека у Старом Граду. Знам да је побегао. Знам да се сада предао. Знам да је убијени човек био прав и ни једном речју није се огрешио, нити је могао, нити хтео да увреди Хусеина, а он га је убио. Све ја то знам, али не знам једно: како могу да спасем из затвора Хусеин-бега кад сви знају да је убица?"

На то је опет проговорио Тевфик-бег:

„Опет све стоји до тебе. Јер ако ти кажеш жени и уопште породици убијенога да не туже Хусеин-бега за убиство, јер нису ни видели кад је он убио Игњата, иследни судија ће одмах пустити Хусеин-бега на слободу и прекинути сваку даљу истрагу."

Ја сам опет поновио своју сумњу да се на такав начин и тим путем може избећи казна за убиство. Онда ми је Тевфик-бег рекао да је он разговарао са иследним судијом и да му је овај рекао да ће у том случају, тј. ако породица убијеног одустане од тужбе, одмах бити пуштен на слободу Хусеин-бег. Ја сам му рекао: Ако је тако, онда нека он сам иде у Стари Град па нека говори с породицом убијеног; да ће породица вероватно одустати од тужбе ако он сам буде лично говорио.

На то опет скочи Тевфик-бег па каже да мустеи дик (иследни судија) изрично тражи да ту интервенцију код породице ја учиним, јер да је једина гаранција да сутра нећу тужити ни њега ни све остале за мито. А у том случају зна се шта би било с истражним судијом.

Кад сам ово чуо, одговорио сам му овако:

„Ја овде не могу дати никакво обећање у смислу ваше молбе. Нисам ни у каквом сродству с породицом убијеног Игњата. Па како би онда изгледало да ја, уместо вас који сте родитељи убице, молим за опроштај. Све дотле док ти сам и твоја два сина не одете у Стари Град и не тражите измирење с породицом убијеног, ја не могу да проговорим ни једне речи у вашу корист."

На ове моје речи, као по некој команди, сви се Турци подигоше на ноге и повикаше:

„Аман, Васил-ефенди, учини по овој молби па ћеш у свима нама увек имати пријатеља, а људи смо, па можда ћемо једни другима требати. Један је погинуо и не можемо га вратити. Али овога другог човека можемо да спасимо."

На ову једнодушну молбу бегова и ага велешких, ја сам рекао овако:

„Хвала вам много на пријатељству које ми обећавате. Али, колико јуче, мени је била постављена заседа на два места. У заседи су били све Турци. То знам сигурно. Према томе, и мени је самом тешко да браним једнога убицу који је на чистој Божјој правди убио човека."

Опет сам чуо једно „аман!"

Да бих изишао из ове куће и из ситуације да не гледам ове старе крвнике на окупу, рекао сам:

„Ја ћу ноћас о свему размислити. И што будем решио, јавићу сутра Тефвик-бегу по Малић-аги."

Одмах затим поздравио сам се с Тевфик-бегом, а све остале поздравио сам једним наклоном. Изишао сам напоље и упутио се у српску школу, где сам своме пријатељу, управитељу школе, испричао цео овај догађај.

Те ноћи сам се дао на овакво размишљање: Почео сам да се пењем уз степенице. Полако, полако, издижем се изнад државе и њене управе. Све што сам досад радио, ишло је само у прилог тога уздизања, почевши од састанка с Енвер-бејом, па све даље. Писмо Мазхар-беја валије скопског било је типично. Он, валија, који у рукама има такорећи неограничену силу, располаже свим средствима која има држава, он свога чиновника препоручује мојој пажњи, другим речима, он ме моли да томе чиновнику омогућим да врши своје званичне функције. Мазхар-бej, највиши представник државне власти у Косовском вилајету, верује да никакво постављење, ма с чијим потписом, нема снаге ако га ја својом речју и својим ауторитетом не помогнем. Па и сам тај мудур у Согљу, кад је имао да ми саопшти наредбу велешког кајмакама да не смем никакво зло учинити бугарском попу у Теову, сматрао је себе сувише малим, сувише ситним да би могао да ме позове у своју канцеларију и да ми званично саопшти оно што је имао. Уместо тога, он долази у Тео-во, па и ту не сме да ме позове већ чека да изиђем из своје куће, да дођем у сеоску кафану па да ми ту каже оно што је имао званично да ми саопшти. Па и сам велешки кајмакам никада досад није ме позвао позивом, као што то чини према другим грађанима, већ ми је увек кад сам долазио у Велес слао једног полицајца, неког Али-ефендију, средовечног човека који би ме с највећом понизношћу молио да одем до кајмакам-беја. Па сад овај вечерашњи догађај у кући Тевфик-беговој. Сви виђени бегови из најстаријих и највиђенијих породица и разне аге, од којих је дрхтао цео овдашњи свет, скупили су се да ме моле. Није реч

о томе каква је ствар за коју ме моле. Али ти људи који сада моле, никад раније нису молили, а сад моле мене и верују да сам једини који могу да спасем њиховог Турчина. Ово је једно посредно признање да сам ја у неку руку већи и од кривичног законика турске државе. Шта сам ја у ствари? Ја сам у Турској туђин. Ја ту немам никога свога осим једнога брата, кога сам ту довео. Најпосле, нисам поданик ни једне државе. У Аустрији сам војни бегунац. У Србији нисам њен држављанин, нисам ни турски поданик. Дошао сам до закључка да једна држава у којој се чак и један странац који нема ништа у својим рукама може попети изнад државе, да тој таквој држави нема лека и да ће се распасти од првог ударца, добро смишљеног и на време кад треба и на месту где треба ударити. Рекао сам себи: мора се стално ићи напред да припремимо све за тај последњи ударац, без обзира ко ће га од нас дочекати.

Сутрадан јавио сам Тевфик-бегу да, ако жели моју помоћ, одмах пошаље своја два сина у Стари Град да моле за опроштај. А кад се они буду вратили, ја ћу даље видети шта треба да радим. Малић-ага је исто тако саветовао бегу да то учини.

И Тевфик-бег је послао своја два сина да иду у кућу у породицу убијеног да их моле да опросте њиховом брату убици. Млади бегови стигли су у Стари Град, али нису смели да уђу у кућу убијеног већ су преко неких сељака замолили неке укућане да дођу на састанак. Ови су дошли и после кратког разговора рекли су им да ће се они жалити и до самог цара у Стамболу и тражити казну за убицу.

Тако су се бегови вратили.

Никада у тој беговској породици нико није доживео веће понижење од овога сада. Зар би неко раније смео и помислити да тужи за убиство? Напротив, однео би убици разне поклоне и на коленима би молио да ту породицу узме у заштиту, да не би и други из ње главом платили. А сад они иду да моле, а тамо их не примају већ их посрамљене враћају кући. Кад ми је то саопштено, нисам хтео ништа да говорим ни бегу ни другима. Отишао сам у Стари Град и рекао да одустану од тужбе. У велешком суду имали смо једног Србина на судију. Звао се Васа Серафимовић. Био је учитељ, али је турски знао као и српски, а арапско писмо читао исто тако добро као и ћирилицу. Кад је реформисано судство у три европска турска вилајета, по тим реформама, у сваком судијском колегијуму морао је бити бар један хришћанин који је знао да чита и пише турски. Тако је и Васа Серафимовић постао судија у Велесу. Овај човек чинио је у томе суду све оне услуге и олакшице које је могао чинити, па сам њему и упутио ове сељаке из Старог Града да им он саветује како да поступе. Ови су отишли у Велес, а после десет дана Хусеин-бег је био ослобођен.

ИСКУСТВО СА ТУРСКИМ ПРАВОСУЂЕМ

Није прошло много времена, а и мени је било потребно ово турско правосуђе. Мој четник Анђелко Станковић углавном је шетао с пушком у руци од Извора до Смиловца и до Теова. Никада тај пут Прилеп-Велес није био без некога од мојих оружаних људи. Нико ту није прошао, ни Бугарин ни Турчин, а да не задрхти од страха видећи ове српске четнике како, до зуба наоружани, седе негде покрај пута или шетају горе-доле по путу. Никога нису нападали, али нико није смео ни један корак да иде изван пута. Свима несрбима који су овим путем морали пролазити било је то теже од сваке друге муке и тортуре. О њима се причало од Велеса па све до Охрида, јер су и путници, тј. сви печалбари који су ишли у Европу у печалбу, морали и у одласку и у повратку проћи овим путем.

Једнога дана Анђелко Станковић био је на том путу и беше се спречкао с неким сељаком из бугарског села Крајнице. Не знам како је дошло до тога, али тај сељак, кад се одмакао даље од Анђелка, окренуо се и нешто му гадно опсовао. Анђелко га узме на нишан, опали из пушке и рани га у ногу. Чим је ово извршио он дође к мени у Теово и јавио ми о томе шта је учинио. Кад су велешки Бугари сазнали о томе, одмах оду у село Крајнице, натоваре човека на коњу и одведу у Велес. Ту су га превили и одмах подигли тужбу. Према свему, Анђелко је имао да иде у затвор и да буде осуђен, по најблажој казни, бар на годину дана. Ја сам хтео да спречим уопште његово хапшење. Турска власт није могла да га ухвати, јер га нико не би проказао ма колико да остане у неком селу. Ради тога отишао сам у Велес и састао се с Васом Серафимовићем, судијом. Као Србину испричао сам му све како је било. И питао сам га може ли се наћи начин да се Анђелко ослободи; кад већ има случај да је Хусеин-бег ослобођен иако је убио човека, зашто да се не ослободи Анђелко који је само ранио човека. Истина, за убиство породица није тужила Хусеин-бега. Али за овог рањеног сељака цео Велес је сиктао од љутине и злобе тражећи да се овај зулум на друму Велес-Прилеп за свагда укине. Судија Серафимовић ми рече да ће разговарати са истражним судијом и са државним тужиоцем па ће ми те вечери рећи какав је резултат.

Кад сам те вечери сачекао Серафимовића, он ми рече да је за Анђелка свршен посао, да Анђелка неће ни стављати у притвор, али да треба да положим 20 турских лира које ћу оставити код Јордана Поп-Ђорчева, бакалина, а он ће их узети тек онда кад истрага буде прекинута и акта буду стављена у архиву. Пристао сам на то и сутра рано, чим се чаршија отворила, отишао сам Јордану бакалину, дао му 20 лира у злату и казао му да их преда Серафимовићу кад их он буде од њега потражио. А знао

сам да их овај неће потражити пре но што истрага буде потпуно завршена. Кад сам предао новац, био сам радознао како и на који начин, поред свих ових доказа и толике вике бугарске у Велесу, може Анђелко Станковић да не одговара ни за шта.

Судови су у то време радили и пре и после подне. Знао сам да је иследни судија извештен да је новац за његов рачун положен, па сам то после подне, већ пред крај канцеларијског времена, отишао у суд и тражио да ме иследни судија прими. Чим је чуо да сам дошао, иследни судија је одмах отворио врата, изишао у ходник, поздравио се са мном и увео ме у своју канцеларију. По старом обичају, поручио је кафу. Кад смо попили кафу, иследни судија, који је прилично добро говорио македонским наречјем, упита ме зашто сам дошао к њему, каквим послом. Ја сам му смешећи се одговорио:

„Ти знаш добро да је онај ‚аманет' дат Јордану Поп-Ђорчину. Та је ствар свршена. Али мене интересује друго: како ћеш ти, поред овако велике тужбе и пуних доказа да је Анђелко Станковић пуцао на човека и ранио га, њега ослободити? То ме једино интересује да видим начин на који ћеш то извести!"

Без икаквог устезања, он ми је овако одговорио:

„Е, мој Васил-ефенди, видиш... у мојој руци камен и орах, па мени стоји до воље да ли ћу орах туђи каменом или орахом камен."

Рекао сам да знам да је то тако, али ипак, тим ми није речено ништа што досад нисам знао. На то је продужио:

„Анђелко носи пушку са собом... Он има за то одобрење од власти која је за то надлежна. Он је заклети пољак на твоме имању. Анђелко је човек који воли мало више да попије. И тако, једног дана, узео је једно шише ракије, сео у хладовину поред пута, пио ракију, певао... И одједанпут дошао му ћеф да пуца... И... пуцао је... Е па, куршум кад изиђе из пушке, мора негде да падне. Може да удари у дрво... Можда у камен или у земљу... Али овај куршум је случајно ударио у човека... Да је Анђелко хтео да убије овога човека, он би пуцао још неколико пута на њега. Али Анђелко није ни мислио на то, нити је видео тог човека, па зато није ни пуцао више на њега... Да је поред Анђелка био још неки човек, па да га ухвати за руку после првог пуцња и не допусти му да по други пут пуца, е, онда би то била друга ствар... Али, при оваквом стању ствари Анђелко није крив. Нема зашто да лежи у притвору и нема зашто да му се суди. Е, јеси ли сада задовољан, Васил-ефенди?"

Био сам потпуно задовољан овим објашњењем, отишао сам опет код Јордана бакалина и дао му још 5 златних турских лира да почастим овог ученог турског ефендију. Тако сам успео да спасем Анђелка Станковића и да користим један несрећан случај - убиство старограднског коџабашије, да бих добио нов доказ да се уз добро пријатељство, ако уз то човек

не жали новац, код турских чиновника може користити Србин као и Турчин.

ЈУТАРЊА СЛУЖБА НА БОЖИЋ 1909. У СЕЛУ ТЕОВУ

Био сам успоставио, може се рећи, добре односе са велешко-дебарским митрополитом Грком Партенијем. Било је случајева кад ми је овај човек био потребан. Са њим сам говорио грчки. И то му је донекле ласкало, а мени је тај случај правио олакшицу у разговорима са митрополитом. Морао сам решити питање српског свештеника у Теову, јер ту цркву нисам могао стално држати затворену и испречити се пред жељу народа да се једанпут и у њиховој цркви служи служба Божија. Заједно са Јованом Бабунским склонили смо најзад учитеља Игњата Јовановића да се рукоположи за свештеника. Морао сам молити митрополита да га рукоположи. То је овај могао лако да одбије, пошто је био обичај да свештенички кандидати проведу неколико недеља пре рукоположења у митрополији и да положе као неки испит пред митрополитом, када их за то буде спремао његов протосинђел или, где таквог није било, онда архијерејски намесник или, како то Грци називају, иконом. Према томе, требало је склонити митрополита да он од овог нашег кандидата то не тражи, а новац потребан да се плати митрополиту, обећао сам му. Тако сам једнога дана, са неколико својих сељака из Теова, довео учитеља Игњата у Велес. И ту смо га представили митрополиту Партенију.

Митрополит нас је лепо примио и обећао да ће прве недеље која долази извршити рукоположење, а ових неколико дана до недеље тражио је да кандидат долази свако јутро у цркву и да присуствује богослужењу.

У Велесу је било 25 цинцарских домова, који су сви од реда у својим кућама и међусобно говорили цинцарски, а иначе су званично сви били Грци и говорили су и грчки. Само једна породица била је грчка. То су били браћа Софијано. Међу овим Грцима било је неколико имућних људи, а већином је била сиротиња, од којих су неки постали грчки официри, банкарски чиновници, апотекари, итд. На тај су начин издржавали своје родитеље и млађу браћу и сестре. Неки су од њих постали српски учитељи, као што је Јован Михаиловић, доцније начелник финансијског одељања Министарства спољних послова и Димитрија Анастасијевић Ташула, доцније адвокат у Скопљу, који је имао рођеног брата жандармеријског официра у Грчкој. Сви ови људи били су са нама Србима у најбољим пријатељским односима, а имали смо и једног заједничког непријатеља - Бугаре. Кад је било завршено рукоположење Игњата Јовановића, он је добио уредну синђелију од митрополита и био постављен за свештеника у Теову. Вратили смо се сви заједно у Теово и Игњат

је почео вршити своју свештеничку дужност. Био је то врло добар учитељ, доцније одличан свештеник и врли Србин.

Ја више нисам имао никакве бриге око тога питања, али смо ипак морали да бринемо да нам се и бугарски поп не увуче у цркву. Не због саме цркве, већ смо хтели да и њега и његових шест кућа парохије одстранимо од цркве, јер су стварно били отпадници од свога села. Ни једно крштење, ни венчање није могао вршити у цркви, већ по кућама. Опела никад нису вршена у цркви већ код куће или на гробљу. Моји сељаци у Теову познавали су добро садашњег поп Игњата, јер је био родом из Богомиле, а отац му је био имућан сељак, па је доцније имао и мешовиту радњу у Богомили. Са тим особинама, и својим личним и породичним, био је добро примљен и уживаоје поштовање својих нових парохијана.

(Овај примјер са „шест породица Бугара" у селу Теову, које Трбић спомиње у више наврата кроз своје записе, само је типичан образац како се у то вријеме, на просторима турске Македоније, постајало Србином или Бугарином, односно Грком у насеобинама словенске раје. Скрећемо пажњу читаоцу да ће се надаље сусретати и са много драстичнијим примерима националног опредељивања људи, у зависности од неког догађаја или околности на само терену.)

Те године, 1909, у децембру месецу, отишао сам у Београд. Пре поласка свратио сам у Скопље где се већ знало да ће Балугџић бити премештен за генералног конзула у Солун. Тамо је требало да замени Владу Љотића. Још за време анексионе кризе, која је почела крајем септембра 1908, у Београду је почео излазити лист „Словенски Југ". Уредник овога листа био је дотле добро познати Љуба Јовановић, звани Чупа, апсолвирани правник. Лист се сматрао за ултрапатриотски, а такав је заиста и био. На правац тога листа углавном је имала утицаја једна група српских официра, двадесет деветомајских завереника. Овај лист није био много наклоњен тзв. старијим радикалима које је водио Никола Пашић, међу којима је у вођству, између осталих, био и Стојан Протић и учени, и опште уважени од свих у Србији Андра Николић. Тој групи око „Словенског Југа" пришао је одмах Балугџић, који и дотле није био пријатељ радикалима који су га заувек одстранили из српског краљевског двора, па су му, само на интервенцију краља Петра, дали место српског конзула у Турској.

Истој антирадикалској групи припадали су још: др Михаило Шушкаловић, Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, Светозар Дичић и још неки други, а у Битољу тој групи припадао је Глигорије Божовић, професор гимназије, син чувеног колашинског кнеза проте Вукајла Божовића.

Још из раније сви су знали да ја не припадам ни једној партији ни групи, а имао сам свуда и међу свима добрих пријатеља, и сарађивао са свима онима који су радили на ослобођењу Старе Србије и Македоније испод турске власти. Ради тих веза и послова долазио сам у Београд као у српски Пијемонт, од кога смо једино и чекали своје ослобођење. Тако сам и овај пут, кад сам дошао у Београд, задржао се тамо прилично дуго.

Стигао сам у село Теово на сам Бадњи дан. Пролазећи поред сеоске кафане, приметио сам у њој турске жандарме са согљенске жандармеријске станице. Срби у Турској ништа теже нису подносили него кад им Турци дођу на славу, у сватове, на велике празнике, кад омладина игра у колу, а Турци се посаде код кола и посматрају игранку. Играло се увек у два кола: мушко посебно, женско посебно; никад нису играли заједнички. Много пута, женско коло било је као венац унутра, а мушко коло споља. То је била симболична заштита женскиња од Турака.

У Македонији је био обичај да свака кућа која има да закоље свињче, најрадије га коље на сам Бадњи дан. Сматрало се као особина хришћанска да свака хришћанска кућа, бар на дан Божића, једе свињско месо. По варошима, као што су Велес, Прилеп, Битољ и остале, свињче се клало ноћу између Бадњег дана и Божића и свињско месо могло се продавати само у црквеној порти. Ни једна месарница у вароши није смела продавати то месо, нити се смело на кланици заклати свињче. По селима, нарочито ако су села била потпуно хришћанска или су хришћани били у већини, свиње су се клале по кућама, сем у селима где су хришћани били у мањини, као што је у велешком срезу било село Доње Врановце, где је било свега девет хришћанских кућа. Они нису смели ни да хране свиње код своје куће, а ако су хтели да једу свињско месо, онда је неко од домаћина морао да иде чак у Велес да о Божићу купи месо код цркве.

Како се о Божићу по хришћанским кућама пржило и пекло свињско месо, мирис му се осећао по целом селу. И Турци су ради тога избегавали да о Божићу и неколико дана после Божића улазе у хришћанске куће. Ако би неко морао баш тога дана да прође кроз хришћанско село, држао је руку на носу да би сви видели како не жели ни мирис свињског меса да му дође у нос, па су брзином Татара тих дана пролазили кроз хришћанска села.

Знајући ову мржњу хришћана на Турке, нарочито ако су им на досади у овакве свечане дане, кад сам приметио турске жандарме у селу, чим сам сишао с коња пошао сам у кафану да их питам зашто су дошли у село. Кад сам пошао према кафани, сретне ме поп Игњат па ми рече да је у кафани и согљенски мудур и да му је саопштио да му истога дана преда кључ од цркве. Рекао сам попу да, кад се ја растанем од мудура,

нека му каже да сам узео кључ од цркве и нека га мудур од мене тражи. Био сам свестан о чему се ради.

Требало је да мудур о Божићу пусти бугарског попа у цркву и да му под заштитом турске жандармерије омогући служење божићне службе. Знао сам да то мудур не сме учинити по својој вољи, већ је за то морала постојати виша наредба - у најмању руку велешког кајмакама. Одмах сам смислио план да то спречим. Али полазећи у кафану где ћу затећи мудура, нисам хтео ништа с њим да говорим о цркви. Чим сам ушао у кафану сви жандарми су се дигли на ноге и поздравили ме по војнички. Мудур је седео.

Без икаква поздрава, рекао сам мудуру:

„Шта ћеш ти данас овде у Теову?"

Па не сачекавши његов одговор, додао сам:

„Сигурно си дошао да кољеш свиње данас у Теову... Јер, као Скопљанац, знаш добро да се по српским селима данас кољу свиње..."

О ремену сам носио велики револвер Маузеровог система. То ми је дао Малић-ага у Велесу да га узмем са собом и да га добро испробам. Не знам зашто ми га је дао, јер га је и он могао испробати у Велесу, а сигурно га је и испробао јер ми не би дао неисправан револвер да га носим на путу од Велеса до Теова који је дуг више од 35 км.

Не давши мудуру да отвори уста, почео сам га грдити нимало не бирајући речи. Једино сам избегавао да својим псовкама не нанесем какву увреду исламској религији или турском цару, јер бих у том случају имао против себе све турске жандарме. Овако су жандарми мирно слушали све псовке којима сам частио мудура. Пили су ракију коју сам за њих поручио и јели ратлук који им је изнесен као част. Толико сам напао мудура да већ није било никакве мере, сем оне о цару и религији, па сам му говорио: „Де, покушај ти мени да опсујеш нешто!" и одмах сам додао: „Убићу те као псето!..."

Тако сам, псујући га, остао више од пола сата с мудуром, па сам изишао напоље. У кафани није остао ни један сељак, али их је око кафане било педесетак. Слушали су оне страшне речи што сам их говорио мудуру и били су готови, ако би дошло до какве гужве, да ми притекну у помоћ, иако су знали да сам са својим револвером могао направити читаву касапницу. Послао сам неколико људи да ми позову Анђелка Станковића, четника, Јована Грковића Гапона из Извора и Перу Петковића из Ораов Дола. Наредио сам седморици најбољих сеоских четника из Теова да буду спремни. И кад чују сеоско црквено звоно, које ће само трипут ударити, нека дођу у двориште неког Анђела Скендера и ту чекају, па ако чују пуцањ у цркви или код цркве, одмах да прискоче у помоћ и нека пуцају на жандарме.

Око поноћи дошли су Анђелко и Гапон. Њима сам наредио да са револверима пођу са мном. Гапону сам дао кључ од цркве и он је имао да је откључа, а за њим да уђе Анђелко и да почне да пали свеће. Ја ћу стајати, на вратима да видим хоће ли доћи Турци и шта ће покушати. Али, чим чују пуцањ, било да сам жив, рањен или мртав, одмах са црквених врата нека пуцају добро да пазе да им жив не умакне ни бугарски поп ни мудур. Али ако ја будем на ногама, нека тај посао оставе мени, а они нека пуцају у жандарме, да их натерају да скрену пажњу само на њих, а дотле ће прискочити Перо Петковић с осталим сељацима, склоњеним у Скендеровој авлији, који ће довршити посао.

После извесног времена стигао је и Перо Петковић те сам њему наредио да иде у кућу неког Ђорђа Ештетковића, који има да прими све остале сељаке с оружјем, а и његов јединац син Јанко има да учествује у овоме. Кад сам издао сва ова наређења, био сам потпуно миран јер сам добро знао да ће црква бити одбрањена од Бугара и Турака, можда по врло скупу цену, али сам знао да ће све бити извршено онако како сам предвидео. Затим сам са Анђелком и Гапоном сео за вечеру, па смо мало прилегли да бисмо у 4 сата већ били на ногама. Поп Игњат је после мог растанка са мудуром, отишао овоме и рекао му да је кључ од цркве код мене, да он нема могућности да ми кључ узме, а онда је, са пуно ироније, додао:

„А ти си власт, па му одузми кључ!...”

Мудур га је упитао:

„А хоћеш ли ти сутра служити у цркви?”

„Ако ми отворе цркву и народ се позове, сигурно ћу служити”, одговори поп.

„Сутра сам ја господар и биће онако како закон наређује”, на то ће мудур.

„О свему ћемо сутра разговарати”, заврши поп.

И тако је оставио мудура који је сав зелен од једа позвао коџабашију и наредио му да спреми конак у његовој кући где ће мудур са својим жандармима спавати. Кмет је био неки Темељко Ђорески Расим. Био је добар домаћин, а уз то неустрашив јунак који није знао за страх. Поред тога, имао је и херкуловску снагу. Без предомишљања је рекао мудуру да га не може примити те вечери, јер му је кућа пуна свињског меса. И ноћас његова жена топи маст, па им је у кући све масно, те га не може примити у госте. На то ће мудур:

„Па одреди конак у некој другој кући...”

А Темељко му одговори:

„Нема ни једне куће у Теову у којој се не кољу свиње вечерас. Али можеш отићи у кућу Бошка Плевенског, ако хоћеш. Тамо је поп Петар, његова је соба чиста па тамо можеш спавати”.

Тако је мудур пристао да ноћ проведе у кући Бошка Плевенског, камо су се сви упутили.

Бошко Плевенски је становао у улици где и ја. И цела ова група морала је проћи мимо моје куће пре но што је стигла Бошковој. Био је сумрак кад су кренули. Мени је ово било добродошло, јер сам могао отићи у цркву пре њих, пошто сам наредио да се испред Бошкове куће постави сеоска стража, па да ми саопшти чим жандарми буду устали и почели се спремати, како бих пре њих стигао у цркву, отворио је и пустио поп Игњата.

Тако је и било. Око 5 сати изјутра ударило је црквено звоно уговорени знак. Наоружани људи са Пером Петковићем на челу били су у приправности. Ја, Анђелко и Гапон са поп Игњатом већ смо били у цркви. Али није прошло ни 10 минута, а пред цркву стиже мудур са поп Петром у пратњи 10 жандарма. Стигли су пред црквена врата, где је горела велика ватра, коју сам наредио да запале да би сви били добро осветљени и да би сваки метак погодио свој циљ. У цркви је био готово мрак, јер неколико свећа и кандила нису давали велику светлост. Кад су дошли у близину црквених врата, извадио сам маузер револвер и узвикнуо:

„Назад, или ћете сви изгинути!"

Затим дрекнем на мудура:

„Шта ћеш ти, Турчине, у цркви?"

Настаде једно гурање. Мудур је гурао попа напред, а поп мудура. Још једанпут дрекнух на мудура:

„Овога јутра обојица ћете бити мртви, па се не морате гурати ко ће бити први!"

Ова ситуација је потрајала више од 20 минута. Поп Петар је покушавао да побегне испред цркве, али жандарми су га гурали цевима од пушака. Најзад је успео да се отме и да клисне, што рекао наш народ, као „пас од попа".

Кад је мудур видео да бугарски поп не сме да уђе у цркву ни под његовом заштитом, сав љутит позвао је жандарме и одмах са њима отишао у Согље.

Тако се завршила ова бескрвна битка око теовске цркве на Божић 1909. После бекства бугарског попа и турске власти, црква се напунила народом и отпочела је служба Божија. Ја сам био толико радостан тога дана да сам од радости чак и певао у цркви, што нисам чинио одавно пре тога, сем, опет једног Божића, кад смо Бабунски и ја преобучени у сеоска одела ушли као и овога јутра, рано у богомилску цркву, док нам је чета била изнад Богомиле у шуми, а ми смо, један за левом, а други за десном певницом, певали у цркви.

Турска војска стално је боравила у Богомили и о великим празницима као што су Божић, Богојављења и Ускрс, чувала стражу пред црквеним вратима, штитећи цркву и народ од каквог изненадног напада. После цркве почели смо правити посете по селу. У кући шурака Јована Бабунског затекнемо капетана са још два турска официра нижег чина, који су дошли на честитање. Ми смо били са групом од десетак сељака. Кад смо дошли у собу, руковали смо се с официрима и сачекали да будемо послужени са ратлуком, кафом и ракијом. Капетан нас је дуго посматрао, нарочито мене, јер сам се издвајао од осталих својим здрављем које се огледало на моме лицу; док су остали, па и Јован Бабунски, због маларије која је у том крају владала, имали тамна лица. Официри су сачекали да изиђемо, па су после запитали домаћина:

„Који су ово људи. Досад их нисмо видели у селу?"

Шурак Бабунског, Кицо Димитријевић, одговорио им је:

„То су наши сељаци, али печалбари. Четири пет година се нису враћали кући, па су тек синоћ стигли, за Божић. Зато их и не познајеш."

Не знам да ли је официр био убеђен овим одговором, тек ја и Јован смо на брзу руку ручали у селу и одмах отишли у шуму својој чети. Ето, од тога доба, ово је био први пут да у цркви певам црквене песме.

После службе Божије, правили смо посете свуда. За време службе Анђелко и Гапон су непрестано стајали на црквеним вратима, готови да сваки покушај поновног уласка у цркву онемогуће. И Перо Петковић је до свршетка службе стајао на одређеном месту, јер смо имали право да сумњамо да ће мудур са појачањем покушати поново да изврши атак на нашу цркву. Међутим, све се добро свршило. Око подне настала је права божићна пуцњава, какве дотле никада није било. А после подне коло је било веће и веселије него икад дотад, јер није било ни једног Турчина, ни близу ни издаље, да посматра игранку и весеље.

ПРВА СРПСКА СЛУЖБА У МАНАСТИРУ СОГЉЕНСКОМ

Био сам смислио једну нову ствар, која је била више смела и дрска него паметна. Одлучио сам да све своје сељаке позовем да уочи Нове године 1910, одемо у согљенски манастир, тамо да преноћимо, а наш поп Игњат да одслужи тамо литургију у цркви Свете Богородице. Тамо да ручамо и да се после ручка вратимо у Теово. Сав трошак примио сам на себе. Било је потребно купити неколико оваца и једног вола; хлеб нека понесе свако од куће, као што је обичај када се иде у манастир. И сваки ће понети по чутуру вина. Ја ћу купити неколико ока ракије, свеће и зејтин за кандила.

У манастиру је живео неки сељак мађер (кувар) који је истовремено био и надзорник манастирског имања. Он је чистио цркву, палио свеће

и кандила, и старао се о оно мало живе стоке коју је имао манастир. Према томе, није било никакве озбиљне сметње за улазак у манастир и да се у њему служи служба. Посаветовао сам се с поп Игњатом. Он је пристао да ову ствар изведемо, а на то су пристали и сви угледнији сељаци јер су рачунали да није никакав грех нити преступ одлазак у цркву и молитва Богу.

Био је обичај да се иде у манастир на конак другог дана Божића, уочи Нове године, на Богојављање уочи Светог Јована и уочи Светог Николе у манастирима који славе Светог Николу. Бистричани су били у согљенском манастиру уочи и на други дан Божића. Ми смо хтели да наши прилози манастиру у новцу, стоци и житу буду бар трипут већи од бистричких, иако је Бистрица имала двапут више домова него Теово; истина, била је бар трипут сиромашнија од Теова. Теовци су хтели овом приликом да истакну своје српство, своје православље, а мало и својим богатством да се похвале. Нарочито су хтели да докажу да нису шкрти у давању, јер познато је да богатији мање дају од сиромаха, па је то општа одлика свих села у Македонији насељених у богатом прилепском, овчепољском, скопском и кумановском пољу. Баш у тим селима најгоре пролазе путници-намерници и они који долазе да моле нешто за цркву или манастир. Село Теово, по општој оцени, није се умногоме издвајало из ове категорије села, па су Теовци баш и хтели својим прилозима да то оповргну.

Уочи Нове године спремили смо се нас око 90, сви на коњима, са попом заједно, и пошли у манастир. Манастир није био више од 4 км удаљен од Теова и пут до њега ишао је право не додирујући ни једно село. Пошто смо ишли у цркву, а не у рат, наредио сам да сви иду без оружја, јер би нас могли оптуживати да смо силом свога оружја заузели манастир и натерали да нам се црква отвори. Ја сам понео само свој револвер маузер.

И тако смо стигли у манастир где су нам биле отворене манастирске собе, наложене ватре по каминима у собама. Мађеру смо дали месо и око 100 ока пиринча да нам спреми то вече вечеру, а сутрадан ручак. Тражили смо да нам се одмах црква отвори, што је и учињено, па смо ушли у цркву и запалили по једну свећу. Ја сам приложио једну канту од 12 ока зејтина манастиру за кандила. И многи моји сељаци приложили су восак и зејтин цркви...

Кад је дошло време вечери, вечерали смо и легли да спавамо. Сутрадан рано свештеник је ушао у цркву и почео јутрење, а кад је почела литургија сви смо сишли у цркву и одстојали службу Божију. После тога почело је тзв. „писаније" манастиру. Новац се давао у готову одмах ту, а „писаније" се односило на жито, пиринач и живу стоку. По прорачуну, оно што је ту било записано као писаније и готов новац износило је пре-

ко 300 наполеона. Овакав прилог манастиру није дат за свих последњих 10 година.

Кад је ручак био готов, ручали смо, а са манастирске стране отворено је буре црног вина које се чувало само за бугарског митрополита. Пошто је манастиру дат велик, управо незапамћен прилог, мађер је сматрао да је сасвим право да ми попијемо митрополитово вино. Пошто смо и мађеру и послузи дали пристојан бакшиш, оставили смо манастир и пошли у Теово задовољни што се све добро свршило и што смо већ учинили први корак за заузимање овог манастира.

Село Теово је са јужне стране било отворено, али са северне је било затворено једном каменом гредом кроз коју се пробила Бабуна и одатле протицала кроз село. Пут који води из Богомиле, Согља и из свих горњих села, пролази опет кроз мали процеп, доста стрм, где су некада сељаци пробили пролаз са високим степеницама. Ове су се степенице дугогодишњом употребом потпуно излизале и не зна се да су биле човечијом руком клесане у камену. Тек пошто се прође овај процеп, пут се шири и тако се сиђе у Теово које је, са малим изузетком, цело у равници.

Кад смо дошли близу тога процепа, један од мојих сељака који је ишао напред (јер целим путем коњи су ишли један за другим, нигде нису два коњаника могла ићи упоредо), дао је знак да сви станемо. Затим је сишао с коња и дотрчао до мене рекавши ми да се испод самог процепа налази турска жандармерија. Наредио сам десеторици сељака да пођу и извиде зашто су Турци заузели ту заседу. Кад су ови сељаци један за другим наишли, жандармеријски наредник, који није био из согљенске жандармеријске станице, упитао их је имају ли каквог оружја. Ови су одговорили да немају. После једног површног претреса пустио их је да иду у село. Кад сам видео шта раде Турци, наредио сам да сви изваде своје револвере, које смо предали једном од сељака који их је све ставио у бисаге, вратио се натраг и отишао право за Богомилу. Другим сељацима сам наредио да сјашу, затим да један човек држи по два коња, а остали који буду слободни да заузму место изнад самог процепа тако да могу посматрати шта се ради, али жандарми да не могу да их виде, јер растојање није било веће од 8-10 метара. Кад је већ последњи сељак из прве групе био пуштен у село, сви су се други већ били поређали по оној каменој ивици, а ја сам пошао право на жандарме. Чим сам крочио иза процепа, исти жандармеријски чауш упита ме:

„Васил-ефенди, имаш ли оружје?"

У истом часу скочио сам уназад и стао у онај процеп. Извадио сам револвер и уперио га на жандарма рекавши:

„Имам."

На то ми чауш одговори:

„Имамо наредбу да ти одузмемо револвер."

Ја сам рекао да револвер не дам и да ми живом револвер неће одузети. Али пре него што ја погинем, не знам колико ће од њих остати. Како је пут и испод процепа био тесан, жандарми су били лепезасто поређани испред мене у три реда. Како сам ја рекао да не дам оружје, они су добили наредбу да ме ухвате. Пошто је мој револвер био тежак, наслонио сам га на леву руку и откочио. Кад су ми се жандарми приближили на неколико корака, довикнуо сам им:

„Ни једну стопу даље, иначе пуцам!"

Жандарми су уперили пушке на мене, а ја сам стајао према њима са упереним револвером у коме је био шаржер са 10 метака. Чауш је непрестано викао:

„Предај револвер! Јер ми га морамо данас узети од тебе!"

На сваку његову реч ја сам само одговарао:

„Назад! Пуцаћу!"

Моји сељаци, њих око 40 на броју, били су се налепили као орлови изнад нас и посматрали су целу ову сцену. Десно од мене на удаљености од око 50 метара, испод окомите стене, текла је Бабуна. Био сам решен, ако се жандарми помере према мени само још једну стопу, да пуцам у ону лепезу од људи, па кад утрошим све метке, а то је свега секунду-две, да скочим доле у провалију на чијем је дну текла река Бабуна. Кад су Турци видели да се без погибије не може од мене револвер узети, пошто нису имали где да се распореде и разреде, а да ме заобиђу из далека, тј. да се врате у село па из села неком стазом њих неколицина да ми дође иза леђа, то нису могли учинити, јер су мени иза леђа стајали око 40 мојих сељака за које жандарми нису били сигурни да нису наоружани.

Ова ситуација била је мучна и тешка. Гинути се морало. Тога сам био свестан и ја, али и жандарми. Далеко доле, код првих сеоских кућа, једва сам угледао мудура. Кад сам га видео, викнуо сам жандармима: „Што сте ви дошли овамо да гинете лудо? Зовите вашег мудура па му кажите нека он дође, нека изиђе испред вас. И њему ћу предати револвер". Жандарми су то једва дочекали па почеше позивати мудура преносећи му моје речи. Али мудур им је одговорио да није његов посао да мене разоружава, већ је то наређено жандармима и они то морају безусловно извршити. Опет сам позван да бацим револвер, јер ми се нико није смео приближити да ми га узме из руке. А ја сам непрестано понављао: „Ни стопе ближе! Убијам!"

Не знам колико је трајала ова мучна ситуација, али мени се чинило читаву вечност. Ја сам сам, са револвером у руци, стајао пред 20 турских жандарма који су сви уперили у мене пушке. Али стварно су на мене могла пуцати само седморица који су сачињавали први ред у тој људској лепези у жандармеријској униформи. Она друга тринаесторица могли су

пуцати само ако би ови испред њих били у клечећем ставу. Али нико није смео да се помери с места јер су знали да ћу одмах почети да пуцам. А они су били толико близу мене и збијени између себе, да би први ред одмах био покошен. Кад већ нисмо знали шта даље да се ради, одједном се јави заступник жандармеријског командира из Согља, један поднаредник, и упита ме доста пријатељски:

„Васил-ефенди, имаш ли ти тескеру за овај револвер? Ако имаш, дај нам је и не мораш нам дати револвер."

Ово је већ био излаз из ситуације, у којој нам је свима лебдела смрт пред очима. Одговорио сам:

„Па сигурно да имам тескеру. Али она није код мене већ код моје куће па вам је тамо могу дати. Ако хоћете тако, лепо, а не да гинемо овде. Пођите ви испред мене, а ја ћу за вама, па ћу вам код куће дати тескеру."

Свима је лакнуло. И повикаше:

„Ама, сви ћемо заједно у село, не брини ништа!"

„Идите ви напред", рекох им, „ја ћу одмах за вама".

Али један од жандарма који су били одмах испред мене рече ми:

„А има ли беса да нећеш пуцати на нас када се ми окренемо?"

Овај жандармеријски поднаредник који је учинио тај предлог подвикну му:

„Ћути бре, срам те било! Како смеш да помислиш да ће један овакав човек који се не боји нас двадесеторице, пуцати у леђа?!"

И одмах почеше да силазе. У исто време скочише и моји сељаци који су ми стајали иза леђа. И тако кренусмо доле ка селу. Тамо је владало велико узбуђење, и све живо, мало и велико, младо и старо, посматрали су овај призор. Са сваког места у селу могло се лепо видети у каквом се положају налазимо код тога каменог процепа. Сви су очекивали кад ће да букне пламен из нашег оружја.

Кад смо сишли у село, одведем жандарме и распоредим их у две кафане, одмах наредим да им се да неколико ока ратлука, кафе и ракије колико ко жели да пије. Онога поднаредника са жандармом Мустафом, кога сам редовно плаћао, позвао сам својој кући да им „покажем" тескере, које у ствари нисам имао. Кад смо дошли мојој кући, наредим да их послуже ратлуком, скувају кафу, а ја узмем 20 наполеона од којих 15 дам поднареднику, а 5 жандарму Мустафи, а поднареднику кажем:

„Узми ово наместо тескере. Ово ће ти много боље и корисније послужити од једне прљаве хартије."

Он је примио новац и рекао ми је да је знао да немам тескере, али није могао да смисли други начин да се спасемо од смрти која нам је сваки час била пред очима.

Тек после овако завршеног сукоба, у Теову је наступило весеље. Засвирале су гајде и младеж је почела да се хвата у коло, а жандарми,

пошто су се добро напили, отишли су у Согље, а сутрадан се разишли по својим станицама.

Како је дошло до овога? Чим смо пошли у манастир, поп Петар је известио мудура да ми силом оружја одлазимо да заузмемо манастир. Мудур је на то телеграфски тражио да му се из најближих жандармеријских станица пошаљу појачања да би спречио насилно заузимање манастира од стране наоружаних Срба, које сам ја предводио. Кад је добио појачање, није смео да дође у манастир, јер је мислио да смо ми одиста наоружани. Али онда је изабрао ово најзгоднije место којим смо морали проћи да бисмо дошли у село где је мислио да ће моћи претрести све сељаке и код њих наћи неко оружје да би оправдао свој поступак, а за мене знао је добро да нећу дати оружје и био је сигуран да ћу бити убијен. Међутим, цела се ствар завршила онако како он нити је предвиђао нити желео. Тако сам ушао у 1910. годину.

ПУТ КРАЉА ПЕТРА У ЦАРИГРАД

Српски народ у Турској у прошлој, 1909. години, постигао је огромне успехе на политичком пољу. За 2. фебруар 1909. сазвана је Скупштина отоманских Срба у Скопљу. Скупштина се састојала од неких 60 делегата. На тој скупштини донесен је устав по коме је требало да се управља српски народ на територији турске царевине. У уставу је предвиђено да се за ту скупштину убудуће бира 60 посланика, да су њени чланови без избора српски посланици у турском парламенту и евентуални сенатори. Скупштина бира један извршни одбор по угледу на саборски одбор српског народног црквеног сабора у Карловцима. Овај извршни одбор имао је 12 чланова и он је у име скупштине имао да води све националне послове. Први делегати за ову скупштину, који су донели устав, били су позвани од стране српских конзула из Скопља, Битоља и Приштине. Ово је био један од највећих успеха који су Срби постигли у Турској за све време своје борбе на територији Турске у XIX и почетком XX века после ослобођења Србије и српско-турских ратова 1876-78. Четврти фебруар изабран је као симболичан у спомен састанка у Орашцу, на коме је састанку Карађорђе био изабран за вожда српског народа. На овај начин Срби у Турској хтели су да покажу континуитет у борби српског народа против Турака, који је стварно отпочео после избора вожда Карађорђа на састанку у Орашцу 2. фебруара 1804.

После ове скупштине 1909, конзул Балугџић је премештен у Солун где је заменио Владу Љотића, једног честитог Србина који је чинио част српском народу и оним који су га на то место поставили. Наместо Митра Шешлије који је био премештен у Скопље, у Велес је дошао за управитеља Јован Ђорђевић, учитељ, родом из варошице Гуменџе у солунском

вилајету, ожењен Српкињом из Скопља, која је била учитељица Рада. Наместо Балугџића привремено је дошао у Скопље Милан Ракић, а затим Јован М. Јовановић Пижон, бивши дугогодишњи помоћник Светислава М. Симића, шефа пропаганде у Министарству спољних послова Србије. Кад је Светислав Симић постављен за српског посланика у Софији, Јован М. Јовановић је заузео место шефа пропаганде у Турској у том министарству. Он је био веома озбиљан човек и мада тешко приступачан, погодан за то место јер је све наше јавне раднике добро познавао. С друге стране, имао је и једнуману, исту као и његов претходник Балугџић, продубљивао је јаз између српског конзулата у Скопљу и српске митрополије. Управо он је, још као шеф пропаганде, и био покровитељ ове акције. Срби су ипак имали у њега поверења као у човека за кога се сматрало да неће радити на штету општих интереса српског народа у Турској.

Било је мало чудновато за људе који су познавали развој политичких странака у Србији како су радикали у Турској, на најосетљивијим местима, остављали своје неједномишљенике, као што су били: Живојин Балугџић, сада у Солуну, Јован М. Јовановић у Скопљу, Милан Ракић у Приштини и Љуба Михаиловић у Битољу. Ово су углавном били пријатељи Јаше Продановића, првака Самосталне странке у Србији.

Ми Срби у Турској, водећи за време наше четничке акције борбу на живот и смрт, доживљавали смо и преживљавали тешке моменте. Један од таквих момената био је кад је 1906, за време кад је Светислав Симић био посланик у Софији, краљ Петар, краљ независне Србије, одведен у Софију да први направи посету кнезу Фердинанду Кобуршком, турском вазалу. Ми Срби смо били покошени овом вешћу јер су Бугари тај акт краља Петра, можда с много права, тумачили као слабост Србије, а снагу Бугарске и да, према томе, сама та посета краља Петра Фердинанду доказује да Македонија нема шта за своје ослобођење очекивати од Србије, већ једино од Бугарске. Да би уништили то веровање и у себи и код других, морали смо у те дане и у та времена да гонимо Бугаре и бугарске чете и да их до ногу потучемо где год смо за њих могли чути и где год смо их могли наћи. На тај начин демантовали смо званичну политику Србије према Бугарској и стварно смо, бар у том тренутку, и на десној обали Вардара водили очајничку борбу да би на један ауторитативан начин убедили српски народ у Турској да је Србија јача од Бугара и да се од ње има очекивати ослобођење од Турака.

У тим доказима било је неки пут и нешто смешно. Имали смо у Поречу војводу Зафира, родом из села Дупишта. Он је носио српску брзометку. И кад је дошао међу сељаке, почео је да им прича како је ту пушку добио на дар од самог краља Петра. И како за разлику од бугарске пушке система манлихерштајер којом је наоружана бугарска војска, та бугарска

пушка не добацује свој метак више од 2000 метара, док брзометка којом је наоружана српска војска тера метак и преко 3000 метара.

Разуме се да се сељаци нису много разумевали у километре, али било је и таквих који су знали шта значи 3000 метара па су се испод брка смејали овој Зафировој причи.

Све је то било потребно да би се полако збрисао онај тежак утисак који се добио одласком краља Петра у Софију. Колико је овај краљев одлазак у Софију био неплодан, показују два велика догађаја: закључење српско-бугарског царинског савеза Кобург је доставио бечком двору, јер је то био један од повода за српско-аустријски царински рат. Уговор је био објављен пре него што је ступио на снагу. Други догађај - наш улазак у село Дреново и притисак на Велес толико је одјекнуо у Софији, да кад сам по други пут ушао у Дреново, Александар Малинов, вођа демократске странке и тадашњи председник владе, наговестио је Србији: или да спречи ове нападе на Бугаре, или ће се македонско питање решити ратом између Србије и Бугарске. Такве су биле жалосне последице овога доиста непотребног понижења земље Србије.

Године 1910. краљ Петар се спремао да посети султана. Опет једна посета крвнику српског народа. Али смо од ове посете очекивали решење питања велешко-дебарске митрополије и укидање закона од 1903. да становници једног села не могу прелазити из једне црквене јурисдикције у другу, тако да егзархисти остају егзархисти и ако сви сељаци буду изјавили да не признају егзархију, они су то морали остати силом овога закона, а тај закон произашао је из реформи предвиђених Мироштетским уговором између Русије и Аустрије о реформама у Македонији.

Хоће ли се овај закон стриктно примењивати или неће зависило је од кајмакама, као што је то био случај с покушајем одузимања цркве у селу Теову само зато што је Теово било признало бугарску егзархију још онда кад је она била само словенска, односно кад је наш народ мислио да је она само то. Па кад су видели да је она бугарска, да им забрањује славу, отвара бугарске школе и врши однарођавање, они су се вратили патријаршији и српству, али њихова воља требало је да буде слабија од воље неког споразума који су склапале без њиховог знања неке велике силе, од којих је било много више штете него користи. Зато смо тај намеравани одлазак краља Петра у Цариград представљали као једну потребу да се тај и такав закон укине. Тај закон је у томе времену био само против нас, јер народ није бежао у Бугаре, већ од Бугара у Србе. Он је то почео радити чим је осетио да није остављен сам себи и бугарској ками и пиштољу.

Кад је краљ Петар отишао у Цариград и кад смо сазнали за његов повратак преко Солуна, пролаз и кроз Велес и Скопље у Србију, - пошто сам био тачно обавештен кога дана краљ има да прође, отишао сам прво

управитељу српских школа Јовану Ђорђевићу и рекао му да се за тај дан имају спремити сви ученици српске грађанске школе у Велесу, да се сваком ученику имају дати две заставице - једна турска, а једна српска тробојка, па ћемо сви заједно с децом и учитељима отићи на станицу и поздравити краља Србије.

Ђорђевић ми на то одговори да овако нешто велешки кајмакам неће дозволити. Кад сам га упитао откуда то зна, рекао ми је да се сигурно неће дозволити таква манифестација краљу Петру у Велесу. Рекох му тада: „Шта мислиш, шта би радили велешки Бугари кад би случајно Фердинанд могао проћи овим путем? Ни једна кућа у Велесу не би била без бугарске заставе, а Велешани би пробили кордон војске и изишли да дочекају Кобурга". Напослетку сам му рекао да ћу лично отићи кајмакаму и с њим се о тој ствари разговарати и тражити дозволу за ту малу манифестацију. Ако ми то кајмакам не допусти, још истог дана ћу отићи у Скопље и тражити дозволу од скопског валије.

Не чекајући одговор управитеља Ђорђевића отишао сам право кајмакаму. Изложио сам му целу ствар и рекао да нема никаква разлога да забрани ову манифестацију јер се краљ Петар враћа из посете коју је учинио султану у Цариграду, а њему су указане почасти које се указују владару једне пријатељске земље. Ни за кога није тајна, рекао сам кајмакаму, да у Велесу има српска грађанска школа и да у овоме срезу има велики број Срба. То је сигурно познато и краљу Петру. И кад га од наше, српске стране не би нико поздравио, знаће он да то није из непажње с наше стране, већ забрана чисто с ваше стране. „Ви, кајмакам-бej, рекао сам даље, доста труните нама Србима овде у овом срезу, па гледајте да бар овим гестом колико-толико исправите оно што сте досад учинили". Рекао сам му да ће сваки ученик поред турске носити и српску заставу, јер ми краља Петра поздрављамо само као отомански Срби. На ове речи кајмакам је дао дозволу, а ја сам се вратио у школу и рекао управитељу да смо добили одобрење за дочек краља Петра на станици и да смемо викати: „Живео краљ Петар!" докле год не промукнемо. Све ово Ђорђевићу није било по вољи. Али кад је постојала дозвола, није смео да спречи ову манифестацију.

Тачно у одређени дан кад је краљ имао да прође кроз Велес засебним возом, ми смо на време изишли на станицу и дочекали воз.

Воз је стао. На краљевским колима биле су спуштене завесе, а из воза је изишао председник српске владе Никола Пашић, министар иностраних послова Милован Ђ. Миловановић и генерални конзул у Солуну Живојин Балугџић. Њима је прво пришао кајмакам, поздравио их и представио им управитеља српских школа, учитеље и показао на ученике да су то ђаци Српске грађанске школе у Велесу. Сва три наша државника руковали су се прво с кајмакамом, а онда са мном. Мене није нико морао

представљати јер су ме сва тројица познавали. Сва три српска државника у друштву кајмакамовом и мом, прошли су поред шпалира српске деце, назвали им Бога, питали их како су са здрављем и како напредују у школи. Деца су одговарала на чисто српском језику да је била милина слушати ове ђачиће како течно и звонко изговарају речи српског књижевног језика.

Пошто се воз задржао више од 20 минута, државници су ушли у кола, а деца су викала из свег гласа: „Живео краљ Петар!", „Живела Србија!" Краљ Петар је у два-три маха подигао крајичак завесе и са видљивим задовољством посматрао један део своје Шумадије на велешкој станици и на Вардару. Тако смо дочекали и испратили краља Петра за Србију и Београд.

НА САСЛУШАЊУ КОД КАЈМАКАМА

Није прошло ни неколико дана од овога догађаја, велешки кајмакам пошље једног полицајца у српску школу и позове ме к себи. Отишао сам не бринући ни о чему, али кад сам већ био код кајмакама овај, пошто се поздравио са мном, рече ми да седнем и заузе један сасвим строг и званичан став према мени. Отворивши фиоку на свом писаћем столу, извади одатле неке хартије и поче ми читати на турском језику. Кад је завршио читање, упита ме:

„Јеси ли разумео?"

„Нисам разумео ништа."

„Е, добро. Ја ћу ти ово рећи на бугарском језику."

„Ако будеш говорио бугарски, рекох му, то ћу још мање разумети него турски".

Једва смо се нагодили да ми то каже на српском језику. Изговарао се да он на службеној дужности не сме говорити српски, већ само бугарски.

На ову његову досетку и изговор, питао сам га и тражио од њега да ми објасни: на ком језику турски кајмаками или иследне судије питају Србе, на пример у Пећи, где се он родио, у Призрену, Приштини, затим у Сјеници, Прибоју, Пријепољу, Пљевљима, где ни Турци не знају турски; да ли случајно и тамо са Србима говори бугарски? Кајмакам је био изненађен овим мојим питањем па је почео да замуцкује јер није могао наћи ни један изговор којим би ме могао убедити да и у Пљевљима или некој другој вароши у Старој Србији Србе испитује на бугарском.

Затим ми је на српском језику објаснио тужбу којом ме согљенски мудур тужи да сам га у Теову пред жандармима и народом ружио, псовао му и оца и матер, вређао га у његовој званичној дужности и наместо да признам званичан карактер његове посете Теову, ја сам му рекао да је дошао да коље Србима свиње за Божић. Кад ми је све то лепо објаснио,

загледао ми се право у очи, не би ли у њима прочитао какав је утисак ова тужба учинила на мене. На место да на мени примети неки страх или изненађење, ја сам се насмејао па му почео говорити:

„Поштено је од вашега мудура што је признао да смо разговор водили не у његовој канцеларији или бар у кући сеоског коџабашије, већ у сеоској кафани која је била пуна пијаних сељака, а и пред мудуром је стајала једна полоканица, допола испражњена. Мудур ми је одмах понудио да пијем с њим ракије. Ја сам то прихватио, па кад смо испили по полоканицу, па сам поручио другу, па и трећу. И, разуме се, људи кад се опију или се љубе или вређају. Признајем да сам псовао мудура и да сам му рекао све што је у тужби навео. Али, било би много поштеније да је навео и оно што је он мени псовао."

„Па зар је и он тебе псовао?" упита кајмакам.

„Па и тебе би псовао кад би с тобом попио онолико ракије колико је попио са мном. Па како си могао веровати да он на све ове моје псовке није уста отворио?"

Кајмакам ме је гледао нетремице, па рече:

„Е, добро. И ја верујем да сте се међусобно вређали и псовали, јер сам и од других чуо да воли понекад да пије ракију."

Ја му упаднем у реч па кажем:

„Он ракију не пије само онда кад је нема. А кад наиђе на њу, не устаје док се не опије."

После ових мојих речи кајмакам направи мало кисело лице, па ће ми рећи:

„Знаш ли ти каква је увреда за муслимана да му кажеш да је дошао хришћанима да коље свиње за Божић? Шта ћеш ми на ово одговорити?"

„Признајеш ли ти, кајмакам-бej, да Турци иду у лов и у лову убијају дивљу свињу, па је не оставе тамо већ је продаду неком хришћанину и узму паре за њу? Убити из пушке свињу па је продати, или заклати свињу, то је једно исто. То је занат, и као занат не може бити увреда ни за кога. Кад сам то рекао мудуру, ја сам имао на то још веће право, јер онај ко једе свињско месо, зашто не би заклао и свиње? А твој мудур једе свињско месо и појео га је у Теову више него ја. А ако хоћеш доказа, довешћу и теби и скопском валији 50 сељака код којих је мудур јео свињско месо."

Кад сам ово изговорио, кајмакам устаде па дође до мене, а тад сам се и ја дигао са столице, па гледајући ме право у очи рече:

„Страшнијег и опаснијег човека од тебе нисам срео до данас. Не знам како ћеш свршити..."

Без размишљања, одмах сам одговорио овом ефендији:

„Ја мислим и верујем да ћу добро свршити, јер то би била последица мога поштенога и савесног рада. А добро би било кад би се ти размислио

мало боље, не како ћу ја, већ како ћеш ти свршити, јер си дубоко ушао у безакоње и постао си штетан по интересе турске државе.”

После ових мојих речи кајмакам је сав позеленео од љутине, почео је рукама цепати мудурову тужбу и рекао ми:

„Излази напоље!”

Изишао сам и отишао право у српску школу где сам испричао Малићаги цео мој сусрет с кајмакамом.

Вијвода Илија Трифуновић Бирчанин са четом

Војвода Вук са четом

Енвер Бej

Војвода Милан Алексић

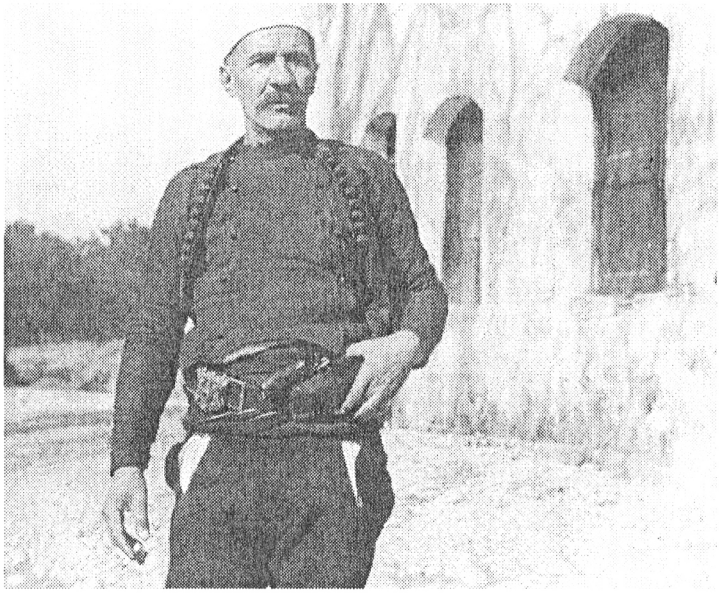

Иса Бољетинац

Свадба војводе Василија Трбића у селу Теову

Војводе: Василије Трбић и Петко Илић

Станислав Краков

Војвода Ђура Иванишевић

Војвода Драгољуб Урошевић - Подринац

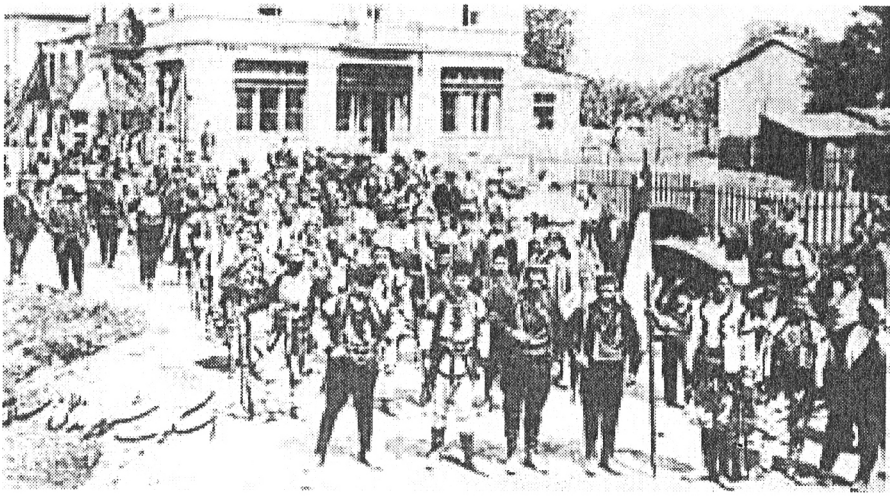

Српски четници у Скопљу

4. део

НАКОН МЛАДОТУРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

КАКО САМ ОД НАРОДА ПОКУПИО ОРУЖЈЕ И ПРЕДАО ГА ТУРЦИМА

У то време, 1910, наша организација на десној обали Вардара била је у пуном реду, јака и добро дисциплинована. Арнаутски разбојници почели су прикупљати пљачкашке чете и терати стоку из хришћанских села око Гостивара. Арнаути су били из Љуме и Пишкупеје (Епископија). Не желећи да наша села претрпе ма какву штету од ових разбојника, позвао сам Дана Стојановића из Крапе и Бошка Вирјанца из села Вира у Поречу. Договорио сам се с њима да образују чету, да оду у Горњи Пореч и да се нађу народу у помоћи ако би арнаутски пљачкаши дошли тамо за пљачку. Ови храбри људи и добри Срби без поговора су прихватали мој предлог, организовали сваки по једну чету од 8 душа... Ја сам им дао новац за прве трошкове, а оружја су имали. И тако су, после непуне две године од проглашења турске уставности, Срби били принуђени да своју одбрану узму у своје руке. Али смо били сигурни да ћемо моћи успешно одбранити наш свет од пљачке и поново доказати да можемо урадити оно што ни нова Турска није била у стању да учини.

Али ни Бугари нису седели скрштених руку. И њихове чете су се почеле јављати... Морали смо се поново бранити и од Арнаута и од Бугара. О овоме сам одмах известио конзула у Скопљу, али сам га ставио пред свршен чин. И сам конзул је био обавештен да су се бугарске чете опет почеле јављати у велешком срезу.

Турци који су се једва уздржавали да се за ове две године не покажу у својој старој кожи, нису могли даље да издрже с новом образином. Пошто су прво наредили да нико без специјалне дозволе не сме носити оружје - а те дозволе нису давали хришћанима, па сматрајући да све то није довољно, наредили су опште разоружање хришћана у македонским вилајетима. Разоружање се одмах отпочело вршити на један азијатско-зверски начин. Хватани су поједини људи, пребијани на мртво име, окивали су људима главе гвозденим обручима и стезали док им очи не искоче. На тај начин су пронашли и основне бугарске организације и њене прваке. За кратко време похватани су сви начелници сеоских и градских организација на главном комитском каналу који је водио од Штипа на Св. Николу, одатле на Кратово и даље на бугарску границу.

Тако су дознали кад је и колико пушака пренесено и према тим исказима, - који много пута нису били тачни јер су људи под мукама говорили све што се од њих захтевало и много пута наводили да у једном месту има оружја много више него што га стварно има, - хватали људе и подвргавали их зверском мучењу.

Чим је овај терор почео, дошао сам у Велес. Видео сам где пристижу људи изубијани од батина, који су одлазили у Скопље на лечење и на жалбу руском и аустријском конзулу као представницима реформаторских сила. Тешко је било посматрати све ово без узбуђења. Одмах се видело да је и у новој Турској све остало по старом, чак је стање и погоршано новим изумима мучења. Велес је био пун лелека оних који долазе из Штипа и Св. Николе у пролазу за Скопље. Страх је завладао у целом Велесу. Знало се поуздано да никога неће мимоићи овај терор, а оне које су били на челу ВМРО на првом месту, затим и сваког другог на кога би ма ко прстом указао, што је могао учинити и сваки Циганин у Велесу. Старотурци су били усхићени, јер су сада тврдили да су и младотурци увидели да са рајом треба разговарати само с корбачем у руци.

Усред ове опште пометености и страха, размишљао сам шта ми ваља чинити. Нисам могао ни помислити да напустим народ у овим тренуцима, а био сам уверен да ће и на мене доћи ред да издам колико има оружја, па да Турци почну скупљати оружје по селима уз све оне зулуме чији сам сведок био за све време откако сам у Велесу. Нисам имао с ким да се саветујем јер би ми свако рекао да треба да се склоним. То би за мене било повољно решење, али не и за народ. А ја сам по сваку цену хтео да сачувам народ, па макар и себе изложио. У том правцу тражио сам излаз из ових тешкоћа не водећи ни мало рачуна о себи. Нисам могао да се помирим с тим да за оно оружје које нас је стало много крви, много људских жртава, много новаца, оружје с којим смо се поносили, - да га данас предамо Турцима који су нас само две године раније онако безочно слагали обећавајући нам пуну личну слободу и могућност свакој нацији за њен културни развитак.

На крају сам смислио један начин и отишао сам велешком кајмакаму да покушам хоће ли успети. Решио сам да кајмакаму кажем најнепријатније ствари поводом разоружања, да бих га навео да пристане да наврати воду на моју воденицу. Комисија за разоружање још не беше стигла у Велес. Зато сам се морао пожурити, јер ће после бити доцкан. Отишао сам велешком кајмакаму који се прилично изненадио кад ме је угледао у својој канцеларији.

Пошто смо се поздравили и кајмакам ме упита за разлог моје посете, отпочео сам овакав говор:

„Кајмакам-бej, дошао сам до тебе да разговарам о једној веома озбиљној ствари. Увек си ме до сада сматрао за једног од највећих не-

пријатеља турске државе. Своје мишљење ниси крио ни од кога и гледао си да га и другима наметнеш. Дошао је тренутак кад се можеш боље него икада досад уверити колико добра желим овој држави у којој живим и у којој сам постао прилично имућан човек. А све то благодарећи турској толеранцији уопште.

Ви сте наредили разоружање хришћана. Верујем да је то велика потреба државе да би се постигао унутрашњи мир и консолидација. Али то разоружање не иде глатко. Ти си сведок колико света пролази кроз Велес, једни одлазећи у Скопље, други у Солун, да се жале страним конзулатима на начин како ви вршите разоружање, означавајући га као крајње нечовечан. Тиме дискредитујете турску државу као целину, а њене чиновнике и официре спушта на степен полудивљака који су једва дочекали да им се пружи прилика да пију хришћанску крв. Ви немате начина да се оправдате. Уосталом, ма колико се ви правдали, нико вам неће веровати. Ето у томе врло непријатном времену по вас хоћу да вам помогнем и да вам омогућим правдање пред Европом за све ове зулуме, како их Бугари називају, што их вршите приликом разоружавања."

Кајмакам ме упита:

„Добро, како можеш ти да нам у томе помогнеш?"

„Ако сте ви довољно свесни свега овога што се данас дешава, то ће бити врло лако", одговорих.

„Кажи ми начин", наваљује кајмакам.

Ја сам му онда изнео свој план.

„Ево како, рекох. Наместо да шаљете комисију за разоружање у српска села, ја ћу вам сам донети све оружје које се налази у српским селима. Ви добро знате да у целом Азоту нема ни једне пушке за коју ја не знам. Гарантујем вам да ћу све пушке покупити и донети вам их лично ја у Велес. Ви и сви ваши претпостављени могу тада одговорити на све протесте страних представника, да вршите извесне репресалије само тамо где народ по наговору извесних функционера ВМРО неће да преда оружје, а држава има право да тражи разоружање свих и свакога кад је у питању унутрашњи мир и безбедност. Али кад је народ свестан права која има држава, а и сам осети потребу да се изврши разоружање, па на позив власти скупи и донесе оружје, тамо се уопште не појављују никакви државни органи, а и кад би се појавили, искључено је да би се могле вршити ма какве репресалије због којих нас оптужују у Европи. И кад се дода да ће Срби у скопском санџаку, а нарочито у велешком срезу, затим у Битољском вилајету предати све оружје и да тамо и не може бити никаквих репресалија, ви ћете се оправдати пред Европом, а ти лично као иницијатор свега овога сигурно ћеш бити похваљен и унапређен".

Кад сам ово изговорио, кајмакам ме је дуго посматрао и напослетку ми рече:

„Мислиш ли ти заиста да извршиш све ово што си ми рекао?"

Одговорих му:

„Извршићу све што сам рекао!"

Онда ми кајмакам пружи руку и рече ми:

„Примам и прихватам све што си предложио, али само под условом да се предаја оружја прво изврши у велешком срезу, а после у прилепском, кичевском и тако даље, да се не би рекло да је то неко други први свршио, већ да се зна да сам тај посао баш ја свршио први."

Обећао сам му да ће све тако бити, па сам га замолио да нареди свим жандармеријским станицама да ни једним својим поступком не ометају прикупљање оружја и пренос до Велеса. Нигде, ни приликом скупљања ни приликом преноса, не сме се појавити турска жандармерија, да би се свако могао уверити да народ добровољно доноси оружје. Кајмакам је на ово пристао. Поздравио сам се с њим и изишао напоље.

Био сам ведар и одавно нисам био тако задовољан својим радом као овога пута. Једним ударцем убио сам, не две муве, него два медведа. Прво, спасавам српски народ од турскога зулума и батинања. Друго, спасавам један велики део оружја, и то оног најбољег. Затим, доказаћу Бугарима да и у оваквим тренуцима могу да се снађем боље од њих. О целом плану нисам никоме говорио, сачекао сам први воз, отишао у Скопље и тамо изнео цео план пред српским конзулом. Док сам ја стигао у Скопље, разоружање је почело у кумановској кази и народ је испред батинања почео да бежи у Србију.

Кад сам саопштио конзулу какав сам споразум направио с велешким кајмакамом, он ме је запитао:

„Па је ли могућно да ти верује да ћеш сво оружје предати?"

Одговорио сам:

„Засад верује. И овом приликом извући ћемо се од репресалија и сачувати велику количину оружја."

На то ми конзул рече:

„А шта ће сутра бити?"

„Е, рекох, о томе ћу мислити прекосутра, па ако сам успео да нађем решење за данас, зашто не бих веровао да ћу га наћи и за оно што ће доћи сутра?"

Конзул се у свему сложио са мном и рекао да ће преко Српског народног сабора у Скопљу тражити да се овако поступи свуда где год то буде могуће. Рекао сам да ћу у Прилепу свршити ту ствар са тамошњим српским првацима, јер је војвода Глигор Соколовић тада боравио у Београду. Нисам се задржавао у Скопљу већ сам се истога дана вратио у Велес и још пре поноћи био код своје куће у Теову. Имао сам обичај

чим дођем из Скопља да одмах узјашем свог коња и упутим се или право у Теово или одем у Извор, јер сам био најсигурнији кад нико не зна за мој полазак и нико ми не може нарочито поставити заседу.

Из Велеса сам полазио и пред вече и у пола ноћи, пред зору и у подне. Никада никоме нисам говорио кад ћу поћи, па то целога живота нисам говорио ни у својој кући. У том погледу био сам обазрив и чувао сам се колико сам год највише могао. Држао сам се оне народне: „Ко се чува, и Бог га чува!"

Кад сам те вечери стигао у Теово, послао сам одмах човека да позове Перу Петковића из Ораов Дола, Петка Станковића из Богомиле и Василија Ђорића, учитеља и управитеља школе у Богомили. Сутра пре подне били су сви код мене. Описао сам им све ужасе које сам видео у Велесу, а и они су о томе чули па, као што то обично бива, све је то још било и нешто увеличано. Људи су били у недоумици како ћемо изићи из ових тешкоћа. Изложио сам им цео свој разговор с кајмакамом, и обавезе које сам на себе примио под условом да нам се нико не меша у разоружање. Сад је требало извршити стварно разоружање.

Настала је једна нова тешкоћа: од кога да узмемо оружје, а коме да га оставимо. Свако ко је имао оружја код себе желео је да га задржи, јер је био сигуран да ће се моћи одбранити у случају какве опасности. Постојала је бојазан да не изазовемо раздор у самом народу ако једном одузмемо пушку, а другом оставимо. Према тако насталој ситуацији решили смо да одузмемо све оружје. Одредили смо да се оно скупља на три места: у Богомили, Ораов Долу и Нежилову.

Кад будемо прикупили све оружје, одвојићемо оно што је за предају, а оно што буде преостало биће привремено сакривено на та три места, о чему ће знати само онај коме се оружје буде предало на чување, а тај га не сме одати па макар му и очи ископали. Има му се запретити да ће у случају издаје, без обзира на околности под којима је то учинио, не само отићи глава с рамена, већ ће му бити уништена и цела породица.

Морао сам лично проћи кроз сва села од којих ћу одузети оружје да бих објаснио зашто се то чини, наводећи као разлог да ће они у сваком случају дати оружје јер ће на то бити приморани, као што је то био случај са бугарским селима у штипском, светоникољском, кратовском и другим срезовима. Али кад их ја будем разоружавао, они ће имати само да кажу да сам им ја дао оружје и да сам им га ја и одузео.

Народ ме је добро разумео и одобрио овај мој поступак видећи очигледну разлику између мене и Бугара. Док се код Бугара нико од њихових првака није јавио да призна да је он наоружао народ, дотле ја наређујем свима да отворено кажу да сам их ја наоружао и оружје им одузео, а куда сам га однео, нека мене питају.

После овога обиласка села и објашњења, наређено је скупљање оружја. Од оружја смо имали ове системе: српске брзометке, бугарске кратке и дуге манлихер-штајер, неколико грчких граових једнометки и руске берданке. Решио сам да само једну брзометку предам, све граове грчке и известан број берданки. Морао сам предати све бугарске манлихер-штајер јер смо их све одузели од Бугара у разним борбама. Ових пушака имао сам 140 комада. Али један део од њих налазио се у селу Степанце и Никодину. Ова села припадала су прилепском срезу, али раније, док је Велес био у саставу Солунског вилајета, ова села су припадала велешком срезу. Хтео сам у тим селима да оставим оружје на тај начин што ћу велешком кајмакаму рећи да сам и ова два села разоружао јер су била под мојом командом и од мене добила оружје, па сам имао право да им га одузмем, с тим да он о томе извести Прилеп. Јер, рећи ћу кајмакаму, у целој овој њиховој политици разоружања битно је да се оружје одузме од хришћанског становништва и пред турским властима, али није важно који ће кајмакам примати оружје, а нарочито под овако специјалним условом где оружје узима онај који га је народу и дао и под личном одговорношћу да је све оружје скупљено и предаје га оној власти која је њему најближа.

Никодину се морало оставити оружје, јер сам знао да ће Бугари у својој акцији прво пресију учинити баш на то село. Изнад самог села простирале су се букове шуме од неколико хиљада хектара које су давале довољно скровишта и заклона свакој чети од турских потера. У 1906, 1907. и 1908. чинио сам највеће напоре да ми Срби будемо господари тога великог шумског простора који је био у вези с целом Бабуном. На тај начин смо и натерали Бугаре да се крију по селима, да не смеју из њих изићи јер нису имали куда, и да читаве месеце проводе под земљом, живећи у тзв. скривницама.

Степанци нису били у таквој опасности као Никодин, али то је село било толико заслужно, национално сигурно, дисциплиновано и верно да није могло бити речи о некој издаји.

Она издаја на Благовести 1908, кад је село било опкољено и вршен претрес целога дана, није потекла из тога села већ ме је предао један сељак из Ораов Дола који је до самог мог одласка у Степанце био код мене у помоћној чети. Звао се Пано. На ову издају се решио зато што сам га осудио да плати дуг од 2 златне турске лире некоме Лазару Саздовском из његова села. Тај новац беше му узео пре 6 година кад је пошао на печалбу у Аустрију. Из тога разлога, а знајући да је Степанце у прилепском срезу и да ћу ја посумњати на сваког другог осим на њега јер је са мном био у чети, чим је дошао кући, знајући да сам ја у Степанцу јавио је согљенском мудуру о мом боравку тамо. Овај, имајући у соби телеграф, јави Прилепу и Велесу, те је послата потера у Сте-

панце, да ме ту опколе и разбију. Међутим, преварио се да ја о томе никад нећу сазнати. Неколико дана после тога Мустафа, турски жандарм из Согља известио је бакалина Јована Арсића у Теову о тој издаји.

Кад сам га потражио, већ је био извадио пасош и преко Србије отишао у Мађарску. Наредио сам свима мајсторима из Азота који су правили цигле у Бачкој и Банату, а и онима који раде у Румунији да, ако се Пано ма где појави, имају га убити. Тога дана, у лето 1908, Пано се јавио код Стојка Недељковића, на његовој циглани у Темишвару. Тамо су га ухватили и убили. О овоме сам био извештен у јесен те године, кад се Стојко вратио из Темишвара.

Имао сам тако велико поверење у село Степанце да сам им могао оставити све оружје онако како је код њих и било распоређено, по људима. А Никодинцима сам свима одузео оружје, али сам га тајно вратио онима од којих сам га одузео, а они су имали рећи свакоме ко их буде питао да немају оружја јер сам им оружје ја одузео.

Кад је оружје било прикупљено, одвојио сам оно што мора да се преда Турцима, а оно што је преостало дао сам на чување у сваком месту скупљања оружја једном лицу у које сам био сигуран да га неће ни под каквим условима издати. У Нежилову то је био Димитрије, сестрић Најде Милева, у Богомили Трајко Шајтан, а у Ораов Долу Петро Петковић.

Оружје које се имало предати Турцима било је увијено у покровце од козина, добро ушивено тако да кад се натовари на коња онај који их спроводи не зна колико пушака има натоварених. Пушке су биле класиране по системима и зато су могле бити добро упаковане. Муниција је била стављена у ковчежиће од петролеја који су били заковани и тако осигурани за време преноса.

Предао сам свега 140 пушака и једно 10 сандука муниције. Од тога било је 100 манлихерки, а остало су биле грчке „грас", руске берданке и једна брзометка. Кад је ово оружје ношено у Велес, и сам сам се тамо налазио, али кад је требало да натоварени коњи пређу преко моста на леву обалу Вардара где је био тзв. хуђумат (зграда у којој су била сва државна надлештва), одмах сам прелазећи Вардар преко малог моста, који је служио само пешацима, отишао у хуђумат, известио кајмакама и жандармеријског јузбашију да сам донео оружје и замолио сам их да изиђу напоље да оружје дочекају и приме. Они су то једва дочекали и изишли су свечано да асистирају једној великој подвали.

Прво сам им предао списак оружја, затим и само оружје. Све су пушке биле лепо очишћене, намазане вазелином, са ремењем (које сам једва спасао од сељака), тако да је то била једна веома лепа слика. Турци су били толико задовољни да уопште нису питали да ли случајно нисам негде неку пушку заборавио. Тобожња моја брзометка била је на врат на нос искићена са 6 комада од пола златне турске лире, које су биле

на једном кругу ужљебљене у кундаку. Кад су видели овај новац, кајмакам ми је рекао да га узмем, али ја сам одговорио да не могу да кварим своју пушку јер желим да ко год је узме зна да је ту пушку носио војвода Васил. На ове речи, које сам пропратио потребном гестикулацијом, Турци су ми одали почаст дубоким наклоном.

Од Турака сам се растао одмах, а кајмакам ми је рекао да ће о свему сачинити потребан записник који ће потписати он и жандармеријски јузбаша, и да ће ми га лично јузбаша предати у руке. Био сам задовољан што се све овако добро свршило. Турци ме нису питали колико је које село имало пушака те према томе нису ни могли водити неку озбиљну истрагу о томе да ли је све оружје прикупљено и предато. Њима је више стало да докажу како у Турској има задовољних хришћана који без икаква отпора и страног утицаја, поштујући наредбе турске власти, доносе и предају своје оружје.

Ово је пукло као гром из ведра неба у Велесу. И Турци и хришћани били су изненађени. Турци зато што им је ускраћена прилика да се прошетају кроз Азот и направе мало зулума, а хришћани храброшћу с којом сам изишао пред Турке, примио сву одговорност за разоружање на себе и донео Турцима оружје и, бар тренутно, спасао свет од зулума и напасти.

После 3-4 дана комисија за разоружање дошла је у Велес. Чим је почело заседање, комисији се пријавио Панче Котев, начелник ВМРО из Велеса, један од најугледнијих и најхрабријих Велешана. Сам је отишао у турску комисију и изјавио је да је он начелник, а да су чланови комитета ВРМО ти и ти људи, и све их редом именовао. После тога размилеше се жандарми по Велесу одводећи једног по једног по списку како га је Панче предао. Потом је отпочело испитивање - којим су путем доносили оружје, какво оружје и тражили им да то оружје предаду, али и да им кажу имена свих начелника и сеоских војвода који су припадали ВМРО по свим бугарским селима велешког среза. Још исте ноћи коњичка жандармерија разишла се по селима и већ сутрадан пред вече преко 50 сељака дотерано је везано у Велес.

Ово је довело до још већег скандала међу велешким Бугарима. И нису имали довољно речи да једни друге осуде, а народ је осуђивао и клео своје тобожње вође који су га овако срамно издали и предали у руке Турцима.

Кад сам смишљао план о предаји оружја Турцима нисам могао предвидети какве ће све тешке последице изазвати тај мој корак код бугарских ВРМО главешина, а нарочито колико ће се у њих разочарати бугарски народ, јер нисам веровао да могу овако нешто учинити. Међутим, последице су биле страшне и нико их није могао отклонити.

Брзо сам се вратио у своје село где је глас о расулу ВМРО већ био стигао. То је по оној народној: „Добар глас далеко стиже, а лош још и даље". Сва српска села у велешком срезу била су врло задовољна начином нашег разоружања с обзиром на оно што се догађало по бугарским селима.

СМРТ ВОЈВОДЕ ГЛИГОРА СОКОЛОВИЋА

У то време добијем писмо из Прилепа да је војвода Глигор Соколовић стигао тамо и да ме позива да одмах дођем. Како је ускоро требало да тамо дође и комисија за разоружање за Битољски вилајет, пожурио сам се и отишао у Прилеп. Глигор је већ био тамо и неки прилепски грађани позивали су га у посете, а неки и у госте. То су махом били рођаци његове жене Магде.

Кад сам се нашао с Глигором питао ме је како је текла предаја оружја. Испричао сам му све потанко и нарочито нагласио да Турцима нисам рекао колико је које село имало пушака, ни имена људи код којих су пушке биле, као што им нисам одао ниједно име оних наших људи који су били на челу наше организације по селима. Рекао сам му да сам успео да задржим оружје у Никодину и Степанцу. На тај начин, кад дође до разоружања у прилепском срезу, Глигор има да каже да су та два села, иако припадају прилепском срезу, потпадала под моју команду, и пошто сам их ја наоружао, ја сам им и одузео оружје и предао га у Велес турским властима.

Сумњајући у искреност оних људи са којима се Глигор дружио у Прилепу, без обзира на њихово сродство с њим, говорио сам му да би било добро да оде у своје село Небрегово где је потпуно сигуран и да напусти ове гозбе у Прилепу. Глигор ми је одговорио да су то његови рођаци по жени и да нема разлога да у њих сумња, али да ће у суботу отићи из Прилепа, не у Небрегово већ у Присад (које је такође чисто српско село) где је имао неке рођаке. Не иде у своје село, објаснио ми је, зато што су га неки прилепски Турци који имају имања у Небрегову позвали да у недељу иде с њима у лов. „Да им откажем", објашњавао ми је даље, „рећи ће да сам се од њих уплашио; да пођем с њима, бојим се да ће ме убити... Зато ћу да идем у Присад. Тамо ћу провести недељу, а у понедељак ћу се вратити у Небрегово. Ти дођи у понедељак увече мојој кући у село па ћемо заједнички направити план о предаји оружја - колико и каквог оружја да предамо Турцима, а колико да оставимо, где и како да га осигурамо".

Сложио сам се с Глигоровим предлозима, али никако нисам био задовољан његовим посетама по неким прилепским кућама. Било је прошло 13 година како је основано друштво са називом „Организација за уби-

јање Срба". Оно је основано 1897. у Солуну. По турском закону ни једна се хришћанска школа није могла отворити ако нема власника. Тај власник је одговарао пред турским властима ако би се у школи предавало нешто ван одобреног школског програма; исто тако је одговарао и за политичко држање самог учитеља. Што се тиче школских квалификација за учитеља, о њима је водила рачуна митрополија бугарска или грчка која је и постављала учитеље по селима и градовима, а турским властима је слала само списак постављених учитеља, тј. извештавала их је поименично где је који учитељ постављен.

Године 1897. нагло су се почеле отварати српске основне школе у Солунском вилајету коме је онда припадао и Велес са својим срезом. Бугари су сматрали да ће моћи спречити овако нагло отварање српских школа убијањем ових мутевелија (управника) српских школа и тако заплашити све оне Србе који би хтели постати мутевелије било за нове школе које се отварају, било за оне које су већ постојале, а мутевелије им побијени.

Овај паклени план је извођен увек кад је то било могућно извршиоцима, тј. члановима те организације за убијање Срба. Ова организација била је у директној вези и под главном контролом бугарског трговинског агента у Солуну (у недостатку права на отварање конзулата, јер је Бугарска била вазална према Турској). Овај злочиначки посао примила је на себе после 1903. бугарска ВМРО и проширила га је и на остале прваке српског народа у Турској.

Ова организација је још од 1902. била подељена на два табора - један је предводио генерал Цончев, а други Борис Сарафов и Гарванов. Оба ова табора ВМРО била су диригована из самог кобуршког двора у Софији. Сви конци ове организације водили су у тај фамозни двор и из њега излазили.

Неки политички кругови у Београду били су преварени верујући да постоји нека идејна разлика између једног и другог табора ВМРО, од којих се онај први генерала Цончева звао „врховисти", а други Бориса Сарафова „централисти". Овај последњи проповедао је аутономију Македоније али у оном смислу како је постала аутономија источне Румелије која се завршила уједињењем са Бугарском 1885.

Централисти су сматрали, с обзиром на чињеницу да у Македонији нису сви становници Бугари, већ поред великог броја Турака, тамо живе још и хришћани - Срби и Грци. С обзиром на то Бугарска не може ни на који начин приграбити целу Македонију, али кад она постане аутономна онда ће се одиграти иста она игра као и у Пловдиву 1885, који је чин тако противан Берлинском уговору, признала цела Европа, односно сви потписници тога уговора.

Друга група ВМРО, врховисти сматрали су да никакви заобилазни путеви за отимање Македоније и њену инкорпорацију (присаједињење) Бугарској нису потребни, већ то треба учинити директним путем. Сваки други правац можда би био мање сигуран баш с обзиром на то што становништво у Македонији није било, чак ни по њихову уверењу, у већини бугарско. По њима, Македонија је била територија која се на северу простирала до Приштине, на југу Солун, Костур, па све тамо до близу Јањине, а на западу Елбасан.

Као што се и доцније утврдило, а нарочито онда кад су централисти не само наставили већ и проширили свој злочиначки рад убистава Срба у Македонији преузевши рад солунске Организације за убијање Срба, још ни тада политичким круговима у Београду није било јасно да су централисти исто тако велики Бугари као и врховисти, с том разликом што су врховисти имали највећег утицаја на Пирину (неврокопски округ) где није било Срба па их, према томе, нису могли ни убијати, а централисти, као што им и само име говори, радили су у централној Македонији где су сваки дан могли не само да пљачкају Србе, већ и да их убијају.

Док су централисти овако убијали Србе, у Београду се помало лудовало са српско-бугарским братством, па су београдски студенти одлазили у Софију, тамо се братимили и љубили с Бугарима, а сви ти пољупци били су заливени српском крвљу, као што је то био случај убиства једанаесторице Срба у Кокошињу где је убијен српски свештеник, учитељ и још 9 српских првака почетком августа 1904.

После хуријета та грозница српско-бугарског братства опет је захватила неке београдске политичке кругове. Глигор Соколовић, који је после хуријета готово стално живео у Београду и који је долазио у додир с тим круговима, у моменту кад је, крајем јула 1910, дошао у Прилеп и дочекан, истина од својих рођака, лепо и пријатељски и од њих био гошћен, мислим да се, ма и за тренутак, био преварио у сталну и непромењену политику ВРМО према Србима, а специјално према њему, коме Бугари никад нису ни мислили да опросте за све оно што је он учинио велико и трајно за српски народ у Прилепу и његовој ближој и даљој околини.

Био је петак 30. јул 1910. Глигор се решио да тога дана отпутује у Присад где ће провести недељу, а кад Турци оду из његова села, да се врати у њега. Истога дана, тј. у понедељак требало је да и ја одем у Небрегово где смо у миру и тишини, потпуно сигурни од сваког изненађења, могли спремити план како да не само у Прилепу, већ и у Поречу и по кичевским српским селима - сачувамо српски народ од турске инквизиције, а уједно сачувамо бар најпотребнији број пушака да би се могао бранити од сваког турског и бугарског напада.

Тога дана, у суботу око 2 часа после подне, дошао је Глигор у српски хан у Прилепу, где сам ја боравио, да се са мном поздрави и да ми још једном напомене да ће ме у понедељак увече чекати код своје куће у Небрегову. Кад сам га упитао с ким иде, рече ми да је дошао Стеван из Присада са три коња - дотерао је дрва у Прилеп, па ће с њим да иде у Присад, а као пратњу узео је Милана Базерка, свога старог четника који је имао руски наганов револвер, и да ће тако њих тројица одмах отпутовати.

Тај Стеван, један од најповерљивијих Глигорових људи у Присаду, био је доста имућан сељак и тада је имао око 45 година. Одсео је у турском хану званом „Ташковски" где су се окупљали сви турски зликовци из Прилепа и околине петком и суботом, а то су дани кад се држи пазар у Прилепу. Петком се продаје само ситна стока - јагањци и козе, а суботом крупнија стока, жито и др. То је једна од највећих пијаца у централној Македонији. Ту се продају коњи, дотерани из Гњилана и са Косова, овце и говеда чак из Куманова, а у то време продавана је стока, нарочито краве, чак и из Србије, - поред стоке која је долазила на пазар из богате прилепске и битољске околине.

Није прошло ни пола сата како сам се растао с Глигором, а ја сам био извештен да је Глигор отпутовао. Али, није прошло ни сат и по после тога, кад у српски хан дотрча као без душе Милан Базерко и рече ми: „Глигор је убијен код чесме на Манастирској ливади!..."

Био сам запрепашћен, јер само два сата раније Глигор и ја смо се договорили како ћемо својим личним радом и пожртвовањем што боље послужити своме народу, а сада ето, Глигор лежи мртав... Укратко сам испитао Милана како је извршено убиство и како се он ту понашао. И он ми је испричао ово:

„Ишли смо друмом Прилеп-Велес до места где се одваја пут са друма у село Присад. Тај пут води гребеном до близу самог Присада и може се видети далеко напред, лево и десно, ако би се ма ко појавио на томе путу. Десно од пута биле су по њивама присадске колибе око којих су биле њиве, већ пожњевене, али је увек било некога из Присада по тим колибама и око њива. Пре него што се дође на тај пут и лево од њега била је једна велика ливада манастира Трескавца, који је тада већ био у српским рукама. На самом горњем крају ливаде била је једна чесма са три луле, а испод чесме неколико камених корита где су сељаци, а нарочито путници који су долазили из велешких села Оморана и Поменова, напајали стоку. Изнад чесме налазио се чувени Царев кладенац чије је име забележио још цар Душан у својој повељи кад је давао имање манастиру Трескавцу. Тај кладенац је био толико студен да су сељаци за време летњих врућина остављали у њему мехове с овчјим маслом да се масло стврдне - заледи, па да се тако залеђено однесе у Прилеп на

пазар. Изнад саме чесме било је неколико храстова који преко целога дана давали хлад око саме чесме.

Кад је Глигор дошао до те раскрснице, Стеван који је јахао напред упутио се ливадом ка чесми. Глигор му је рекао: „Зашто идеш тамо? Боље да пођемо путем који иде право у Присад". Стеван му је одговорио да су коњи много жедни и да их треба напојити. Кад су дошли на чесму затекли су тамо два Турчина с пушкама, на крилу. Коњи су одмах потрчали ка чесми да се напију, али Стеван - који је управо објаснио Глигору да се због чесме на којој ће напојити коње иде преко ливаде - сад је почео да бије коње и да им не да да пију?!... Тако је прво испред себе истерао коња са Глигором, па је потерао и свога коња, а Милан Базерко није могао свога коња одвојити од чесме па га је пустио да се напије колико му је воља. Кад се Глигоров коњ попео на брежуљак на коме су у једном крају, у хладу, седели Турци, Глигор им назове Бога и они му одвратише поздрав. Чим се Глигор удаљио неколико метара од њих, Турци су уперили пушке на њега и опалили. Оба два метка погодила су Глигора. Глигор је на крилу носио ловачку пушку, а за појасом револвер руски наган. Чим је био погођен хтео је да скочи с коња, али се заплео ногама у конопце од самара и преврнуо се на леву страну. У томе тренутку му је један од убица пришао, извадио Глигоров револвер и сручио му пет метака у главу. Стеван је све то посматрао, а и Милан Базерко који је био заклоњен каменом чесмом од убица и који је могао - да је хтео и да је имао храбрости - опалити на њих из револвера, и ови би се збунили; Глигор би у тај мах скочио с коња и како је имао у рукама ловачку пушку чији су фишеци били напуњени сеченим оловом, можда би оба Турчина остала убијена, јер Глигор је био чувени стрелац који никад није промашио било да гађа из близа или из далека. Али Милан Базерко уместо да учини оно што му је налагала дужност у том тренутку, скочио је с коња и побегао у Прилеп, а Стеван је остао да чува мртвог Глигора."

Кад сам чуо како се десило ово убиство, пошао сам да тражим кајмакама. Ућумат је био затворен, нигде никог није било у њему. Отишао сам у зграду телеграфа. Ни тамо нисам никога нашао. Рекоше ми да је кајмакам тога јутра отишао на одсуство и да га заступа командант коњичког пука. Отишао сам и њега да тражим, па кад сам га нашао он ми рече да ће одмах послати коњанике у потеру и два топа. Рекао сам му да су топови излишни, јер су у питању само два човека и није потребно да против свакога од њих шаље по један топ. Молио сам га да нареди да с нама пођу и државни тужилац, иследни судија и један лекар да видимо како је и на који начин Глигор убијен.

Командант пука, коњички пуковник, одмах ми рече:

„То су сигурно Бугари убили Глигора!"

„Кад будемо отишли на лице места", рекао сам му, „и кад будемо утврдили у каквом се положају у тренутку извршења убиства налазио убијени и убице, ја ћу вам онда тачно рећи јесу ли га убили Бугари или Турци."

Видео сам да је официр одмах начинио кисело лице. Пред сам мрак јавише ми да је спремна комисија која треба да изврши увиђај. Имали смо два фијакера за комисију, а ја свога коња, те смо тако пошли да извршимо увиђај.

Државни тужилац, један Пљевљак, млад чиновник, непрестано ми је успут говорио како је то дело Бугара који за то морају бити примерно кажњени. Из причања Милана Базерке, очевица Глигорова убиства, дознао сам да су убице седеле изнад саме чесме где нема никаква заклона и нису имали где да се сакрију већ су седели и чекали жртву пушећи цигаре. Убили су Глигора из бугарских пушака. То су биле кратке коњичке пушке система манлихер-штајер.

Добро сам познавао и војводу Глигора и Бугаре који су могли да припреме ово убиство. Знао сам, прво, да нема ни једног Бугарина који би ко зна колико времена седео на отвореном месту код чесме у хладу и чекао Глигора, чије су јунаштво сви добро знали, као и то да његов куршум није никог промашио. Друго, Глигор, чим би приметио оружане Бугаре, још пре него што би стигао до њих скочио би с коња и тражио себи заклон да отпочне борбу с њима. Знајући све ово, нисам хтео да прихватим турско тврђење да су Глигора убили Бугари, али нисам хтео да им кажем своје мишљење док не одемо на место убиства.

Била је ноћ када смо стигли на место убиства. Глигор је лежао нешто згрчен у локви крви. Лице му је било мало нагорело од ватре из револвера, јер је убица пуцао у главу и у лице из непосредне близине. На глави је било пет рана од револверских метака, а две ране из пушчаних метака, једна више, а једна мало више у саставу леве и десне плећке. Лекар је констатовао да ове прве ране можда и нису биле смртоносне; смрт је наступила од револверских метака право у главу. Такав је био положај у коме смо затекли војводу Глигора Соколовића.

Лево од њега, ни десетак метара удаљено, било је место на коме су седеле убице. На два места биле су гомиле опушака од цигарета. То је био доказ да су убице дуго ту седеле чекајући своју жртву за коју су знали сигурно да тога дана мора туда проћи. Седели су безбрижно, јер су близу колибе села Присада, а исто тако и њиве села Дабнице, јер је и манастирска ливада била у атару тога села. Како су оба ова села била чисто српска, ни један се Бугарин не би усудио да ту, на отвореном месту, код чесме где свет долази по воду, седи било наоружан или ненаоружан, утолико пре што је за људе који избегавају сусрет са другима ту у близини постојао Царев кладенац око кога је било густога

растиња где се човек могао склонити да не буде примећен. Кад сам све то разгледао у друштву с државним тужиоцем, и кад ме је овај упитао шта мислим о убиству, да ли су га извршили Бугари, одговорио сам:

„Нису били Бугари. Убице су Турци, јер, рекао сам, нити би Бугари смели да чекају Глигора на овом месту са оружјем у руци - то не допушта ни сама околина која је прегледна са свих страна, а не би ни Глигор, седећи на осамареном коњу, прошао поред њих и окренуо им леђа, а видео је да они држе брзометне пушке у рукама. Само зато што су то били Турци и што је веровао да Турци немају никаква разлога да га ту чекају, Глигор је прошао поред њих, назвао им Бога и продужио пут окренувши им леђа."

Милан Базерко је био ту и као очевидац објашњавао нам је како је текао овај догађај.

Кад сам ово своје мишљење изложио државном тужиоцу, он ми је одговорио да је немогућно да су убиство извршили Турци. Напротив, све што знају они као власт доказују да су га Бугари убили, јер су га они ових дана опкољавали и они су једини могли знати дан и час Глигорова одласка из Прилепа.

Остао сам при своме тврђењу и никакви разлози нису могли утицати на мене да променим своје мишљење о томе ко су убице.

Сви ти турски чиновници око мене били су далеко слабији у познавању ових ствари и односа између Срба и Бугара, као и респекта који су Бугари гајили према Глигору. Ја сам познавао готово све бугарске терористе у Прилепу. Сретао сам их на улици, гледао их по њиховим радњама (већином су то били касапи, а такав је био и пашеног војводе Глигора, звани Димко Мавца, у чијој је кући Глигор и одсео). Нико од тих људи није смео изићи војводи Глигору на очи. Без оружја су некако још и могли то учинити, али с оружјем никако.

Браћа Глигорова која су ту с нама била и сељаци који су дошли из његова села остали су да Глигора колима пренесу у село, а ја сам са комисијом морао да се вратим у Прилеп.

Пало ми је нарочито у очи да ме државни тужилац још неколико пута у нашем повратку у Прилеп убеђивао да су Бугари извршили убиство. Кад смо стигли у Прилеп, наши прваци из Прилепа обавестили су наш конзулат у Битољу и Глигорову породицу у Београду, да је Глигор убијен код Манастирске ливаде на путу у Присад.

Многи Срби из Прилепа спремали су се да сутра дођу у Небрегово на сахрану Глигорову. Ја сам те ноћи остао у Прилепу, али нисам могао заспати размишљајући о томе: који су то Турци били убице, јер ни Турака није било много који су смели чекати војводу Глигора. И најзад, за чији је рачун то учињено? Ово последње било је много значајније, али

то се није могло открити пре него што се сазна које су личности биле ангажоване за ово убиство.

Сутрадан, у суботу, дигао сам се рано и ходао по дворишту српског хана, кад ми приђе један сељак из велешког села Оморана. Био је Трпе Никола, један од најбогатијих Срба у Азоту, а по својим паметним речима, логичким закључцима и своме понашању и држању, могао си га слободно поставити за саветника великом везиру. Кад се са мном поздравио, он ми рече:

„Знаш ли, господине, ко је убио војводу Глигора? Ја знам. Убили су га Џемо Нује из Шутева (село у кичевском срезу) и Афус Шукрија из Прилепа. Афус Шукрија је овде на Ат пазару, где иде и разгледа стоку."

Кад ми је ово рекао био сам изненађен и упитао сам га:

„Па, добро, брате Никола, како си ти то видео и где си био?"

„Ја сам - рече - носио масло у меховима, па како је била велика врућина ја ове мехове ставим у Царев кладенац да се масло стврдне. Вежем мазгу у онај густиш и обесим јој зобницу на главу па се и сам сакријем у онај густиш и ту сам седео. Ожеднео сам па како је вода у кладенцу заударала на мешине, ја пажљиво и полако пођем на чесму да се напијем. Кад, одједном, осетим дувански дим. Притајим се па још опрезније почнем прилазити чесми да видим ко је тамо, и ако приметим да су наши сељаци, Срби, онда ћу отићи на чесму да се напијем. Кад, по оделу, видим да су то Турци и препознам у њима Афус Шукрију из Прилепа, кога виђам кад год дођем на пазар у Прилеп, јер он обично купује и препродаје крупну и ситну стоку, а онај други био је Џемо из Шутева, који с времена на време долази до наших Арнаута у Оморане да би нас оморански Арнаути уцењивали да им дамо нешто што иначе не би дали - жито, новац и друго. Кад сам видео ова два Турчина повукао сам се назад и нисам смео да изађем из оног шипрага, јер су ме оба ова Турчина познавала. Мислио сам да чекају некога да опљачкају, а кад би мене видели не би другог ни чекали. Тако сам седео ту у шипрагу мислећи на крају да оставим и мазгу и мешину с маслом па да одем у Небрегово и оданде пошаљем некога да ми доведе мазгу и натовари мешину с маслом. У том размишљању чујем два пуцња из пушке, а одмах затим других пет пуцњева из револвера. Кад сам све ово чуо, полако изиђем из шипрага да видим шта се ту десило. Видим да она два Турчина разговарају нешто са Присађанином и одатле су обојица отишли наниже па код манастирске воденице прећоше реку и упутише се у Ораовац (родно место Петра Ацева, Мирче Ацева и Гоце Ацева, браће бугарских војвода, од којих су двојица били мртви, а Петар је код своје куће у Ораовцу). Кад сам то видео, ја брзо натоварим мехове на мазгу, па изнад чесме и манастирске ливаде све поред Бабе, не силазећи никако на друм све до самог Кукоља; ту сам сишао на друм и дошао у Прилеп."

После тога опростио се од мене и отишао да гледа своја посла. Није прошло ни пола сата, а к мени је поново дошао државни тужилац и упита ме да ли знам ко су убице. Рекао сам му да знам и да један од тих убица није даље од њега него свега 300 метара. И ако жели да ухвати једног од двојице Глигорових убица, то може учинити одмах, јер један од убица шета се „сербес" по Ат пазару. Зове се Афус Шукрија и њега познају сви Прилепчани Турци и хришћани. Други убица, рекох му, је чувени разбојник Џемо Нуји из села Шутева, који никад и није ништа друго радио него убијао људе. Кад је државни тужилац чуо да знам имена, а и занимања Глигорових убица, он ми без размишљања рече да у то не верује, а и откуд ја то могу знати. Ја сам му одговорио просто:

„Да су ово убице, ти исто тако добро знаш као и ја. Па ако ви Турци желите да покажете да у овој земљи влада правда, ухватите Афус Шукрију, а он ће вам рећи у којој се кући налази и пије кафу Џемо из Шутева."

Пошто сам ово изговорио, он се одмах поздрави са мном и оде. Био сам уверен да од хапшења нема ни говора, али сам одмах послао једног ханџијског момка да види да ли је на пијаци Афус Шукрија. Момак се вратио и рече ми да је тамо. Кад сам га други пут послао, рече ми да више није тамо. Доцније сам сазнао да је још истога дана отишао у село Беранце, седам километара удаљено од Прилепа где је имао своје имање и кулу.

Тога дана била је Глигорова сахрана, али ја нисам могао да идем из Прилепа јер ми је командант коњичког пука заступник кајмакамов рекао да останем, пошто имају са мном да разговарају поводом Глигорова убиства и да тражимо начина како да сачувамо српска села из околине Прилепа да не пређу на бугарску страну. Све ово, још више него пре тога, створило је код мене уверење да су Турци организатори Глигоровог убиства, и да су га они врло брижљиво и систематски припремили. Очекивао сам само да откријем какву корист очекују од овог убиства. Још истог дана поново је дошао код мене државни тужилац и опет ме почео уверавати да су прилепски Бугари Глигорове убице, а она два Турчина онако су, као узгред, постале убице или из незнања, или просто из неког спорта. Све ово било ми је одвратно, па сам непрестано понављао једно те исто:

„Ама, ухватите те спортисте. Ставите их у затвор па нека они кажу како је текла цела ствар. Зашто ви говорите уместо њих?"

На крају нашег разговора тога дана испоручио ми је жељу заступника кајмакамова да чује моје мишљење о томе како се српска села могу очувати да не пређу у егзархију, јер Турци то не желе. Они хоће и после смрти Глигорове да све остане онако као је било, тј. да Срби остану што су били, а исто тако и Бугари. Ја сам му одговорио да не мислим да Ср-

бима тренутно прети нека опасност од Бугара, а они сигурно немају никакву вољу да без некаквог притиска претрчавају на другу страну испред самога воза.

Он ми је одговорио да командант намерава да пошаље командире жандармерије са пратњом од 100 коњаника да прође кроз сва српска села у прилепском срезу и да им каже да треба да остану Срби, а ако им ма ко буде нечим запретио, да одмах дођу команданту и да га о томе известе. Он ће их одмах узети у заштиту и откпонити сваку претњу.

Рекао сам му да се не могу мешати у рад управних и војних власти. Они нека раде како знају, а ми ћемо тај рад ценити према резултату.

Мој саговорник отишао је од мене веома нерасположен. Сутрадан није долазио, али следећег дана је опет дошао. После поздрава замолио ме је да уђемо у собу на један веома озбиљан разговор. Учинио сам му по вољи и чим смо ушли одмах је започео:

„Ја сам ти тврдио да је Соколовић убијен по жељи Бугара и да су у Прилепу скупљене паре од самих богатих Прилепчана за његово убиство."

Затим је из џепа извадио један списак на коме је био велик број прилепских грађана, међу којима су се истицали најпознатији и најбогатији. Двојица су били Бомболи, један је био Хаџи Здраве, затим Јован Домазет, Хаџи Илијев, Дамјан Небреклија, Кочо Небреклија, Тоде Џамбас, Јосе Гугучка и још многи други. Сума коју су ови дали износила је равно 300 турских лира. Кад ми је ово прочитао рече ми да га је послао командант - заступник кајмакамов, да је потребно да се напише тужба и да се сви са овога списка оптуже за Глигорово убиство. Ту тужбу треба да поднесу Глигорова браћа, а ја треба да наредим или наговорим Глигорову браћу да тужбу потпишу и предаду њему - државном тужиоцу, а он ће истог дана све оптужене похапсити па ће се цео Прилеп потрести од страха.

„Ево, рече, и тужбе готове у којој је написано све што треба. Само Глигорова браћа да се потпишу, а за све ово - да би вам доказали своје пријатељство и колико и сами жалимо што је Глигор убијен - ево теби предајемо 300 турских лира па ти нешто дај Глигоровој браћи, нешто његовој деци, а остало задржи за себе. Дајемо ти реч да о свему овоме неће нико ништа сазнати."

После ових речи постало ми је одједном јасно шта су све Турци очекивали од Глигорова убиства. Прво су хтели да обезглаве Србе у прилепском срезу и да сви Срби постану играчке у њиховим рукама, да се могу похвалити како се успешно изводи план отоманизирања хришћанства. Друго, требало је по жељи старотурака, а то је било све турско становништво у Прилепу и срезу, да се изврши хапшење свих виђенијих грађана прилепских, који су били надмашили Турке својим богатством и

утицајем на околину. Прилеп је био једина варош у Македонији где су хришћани били у већини према Турцима и где су хришћани имали велике земљишне поседе у прилепском пољу и држали најбоље земље не само у пољу, већ и у градском атару. Цела прилепска чаршија је са 90% била хришћанска. Ту су били развијени занати: казанџијски, обућарски, нарочити папуџијски, опанчарски, ковачки и коларски. Бакалнице су биле снабдевене најбољом колонијалном робом, а мануфактурне радње су имале читава стоваришта робе, почевши од најјефтиније басме па до најскупље свиле и кадифе. Било је абаџијских радњи у којима је радило по 10 и 15 помоћника. Све то Турци више нису могли подносити и хтели су да све те богате људе понизе, да их пребију батинама и углавном да их оглобе. Све је то требало постићи Глигоровим убиством, јер у тужби која ми је била поднесена поред сваког имена стајала је сума коју су тобоже дали као прилог за Глигорово убиство.

Опет сам одговорио државном тужиоцу да не могу ни у каквом облику прихватити његов предлог. Рекао сам му:

„Кад не бих знао ко су убице Глигорове и кад не бих знао да ви, ако не двојицу, а оно једнога сигурно - а то је Афус Шукрија - можете сваког часа ухватити и затворити, ипак не бих тако лако пристао на ово, јер да вам право кажем, не могу веровати да је вама пао у руке списак људи који су дали новац за Глигорово убиство. Има међу њима таквих који би радије дали целу суму па да о томе нико не зна, него да да неколико лира па да му се име повлачи по списковима. Али кад би све ово што ви мени овде износите и било тачно, ја не бих прихватио вашу понуду. Прихватио бих је једино у случају да затворите Афус Шукрију па да он пред судом каже све о Глигорову убиству: ко га је најмио, ко му је дао новац и оружје, и ко га је обавестио да ће Глигор тога дана ићи тим путем, па ћемо ми одмах против свих тих личности поднети тужбу, а ви даље радите с њима како ви нађете за сходно. Али све док се Афус Шукрија не ухвати не само што нећу тражити од Глигорове браће да потпишу овакву једну тужбу већ ћу убити сваког оног који би ставио свој потпис на овакву тужбу пре хапшења Глигорових убица."

После ових мојих речи државни тужилац је узео у руке тужбу, списак и новац, стрпао све у једну торбу и отишао без збогом. По његову одласку схватио сам да сам рекао нешто што није требало рећи. Признао сам себи да нисам био довољно опрезан. Али учинио сам то у моменту узбуђења, кад сам видео до које мере Турци могу бити безочни и безобразни тражећи од нас Срба, а нарочито од мене лично, да послужимо турским интересима и будемо при руци да би остварили своје циљеве, управо, да им будемо машице да могу узети жар, а да се при том не опеку.

Ни тога ни следећег дана нико ми од Турака није долазио, а ја сам позвао Глигорову браћу, Димка и Богоја, и рекао им да ништа што би

им Турци поднели не потписују и да раде само оно што им српски конзул из Битоља буде наредио. Трећи дан после оног разговора, рано ујутру, упаде у моју собу Хасан-оџа, један од турских првака, онај који је имао своју земљу у српском селу Секирце, и чим је ушао у собу, рекао ми је:

„Шта чекаш овде у Прилепу и зашто не идеш својој кући? Опомињем те као пријатеља да су прилепске аге решиле да те убију. Ти ниси већи јунак од Глигора па си видео како лежи на манастирској ливади као биво. То исто и тебе чека овде у Прилепу. Кажем ти пријатељски, иди одавде што пре!"

Кад сам то чуо од Хасана, знао сам да је то последица мога последњег разговора са државним тужиоцем и одбијања турских предлога да оптужимо прилепске Бугаре и на тај начин учинимо услугу Турцима, а ја лично да се осрамотим и ставим у службу турским зулумћарима.

УСТАНАК ИСЕ БОЉЕТИНЦА И ТУРСКА РЕПРЕСАЛИЈА ОКО ПРЕДАЈЕ ОРУЖЈА

Те године, 1910, Арнаути са Косова и Метохије дигли су устанак. На челу устанка били су: Иса Бољетинац, браћа Нећиб, Ферад Драга из Митровице, Хасан-бег Шишко из Приштине, Бајрам Цур из Ђаковице и Црноглавићи такође из Ђаковице. Помагани су тајно и јавно од Махмутбеговића из Пећи. Ова побуна је била дело Аустро-Угарске. Пошто се после анексије Босне и Херцеговине септембра 1908. Аустрија одрекла оних права која је по Берлинском уговору имала, тј. да у случају потребе може своју окупацију проширити и иза Митровице - а то „иза Митровице" било је географски потпуно неодређено па је могло значити до Качаника, а исто тако и до Скопља - Аустрија се није одрекла своје намере да с војском сиђе на Вардар и Вардаром даље до Солуна.

Да би ово могла остварити, било јој је потребно да прво створи Албанију; та Албанија требало је да се прошири све до српско-турске границе, од Ристовца до Мокре Горе. Да би се таква Албанија створила и да би могла уверити Европу да Албанија у тим границама и постоји, Аустрија је спремила новац и оружје, а то су били главни фактори за подизање овог фамозног устанка.

Султанова војска донекле је угушила овај устанак. Управо, турска војска и није била кадра да га угуши, али султанова обећања да ће Арнаутима изићи у сусрет и дати им широку аутономију умирила су привремено Арнауте. Бугари, свесно или несвесно, помагали су ове тежње аустријске. Једино ми Срби, непризната раја, морали смо устати да својим умом, својим грудима и својом крвљу зауставимо насртаје на бит српског народа које су удружено изводили Аустрија, Бугарска, македонска ВМРО, и Арнаути, док су Турци гледали како ми бранимо углавном

њихове интересе. Уместо да схвате да нас треба помоћи у тој борби, дати нам оружје да се можемо свуда супротстављати, они су почели убијати оне који су најхрабрији, најугледнији и најспособнији да буду вође народа.

Тешко је било издржати све напоре у овој ситуацији и непрестано се бранити од свих и свакога, бранити се без одмора и предаха - јер кад се један наш непријатељ умори замени га други - а ми смо се морали борити са сваким од њих посебно и са свима заједно. Та борба је исцрпљивала физички, а Србију, која је ипак била мала држава, доста и материјално.

После опомене Хасан-оџе пошао сам из Прилепа својој кући у Теово. Ударио сам на Небрегово да видим гроб покојног Глигора, па сам одатле преко планине отишао у Азот, па преко Ораовог Дола у Теово. Нисам био малаксао, али ми је било тешко при помисли са каквим се тешкоћама сваки од нас мора борити да би осигурао будућност Србије и српског народа. Нисам жалио жртве јер смо их морали давати, али сам се питао: има ли нас доста да све то издржимо и све непријатељске навале одбијемо.

Кад су Срби у Азоту сазнали за мој повратак почели су долазити мојој кући да сазнају поближе о смрти Глигоровој. Како су знали да су га Турци убили, непрестано су ми у разговору понављали: „Е, јесмо ли ми још онда кад сте се почели предавати Турцима, за време хуријета, говорили: Не верујте Турцима! Турци вас варају само да предате оружје, а после ће једног по једног убијати! Ето, сад су убили Глигора, а тебе су досад толико пута хтели убити, па те Бог сачувао. А ни Бог не може увек чувати. Морамо опет имати своје чете, па нека нас постигне што хоће!" Говорио сам им да се ништа не боје. Србија и српски народ увек ће рађати и давати народу јунаке и вође који ће моћи да га одбране.

Још док су сељаци тако долазили к мени, добијем телеграм преко согљенског мудура да одмах одем у Велес кајмакаму. Одговорим да не могу да идем у Велес јер сам уморан; сем тога, после Глигорова убиства које су извршили Турци, не желим да се по поруци крећем на пут. Мудур ме је уверавао да нема ништа, да је овде све сигурно, али сам остао при своме да не крећем никуд из Теова.

Пошто је телеграм био отправљен, узјахао сам те ноћи на коња и отишао у Велес. Телеграм сам био послао као предохрану, ако су негде и поставили заседе да их растуре, пошто знају да нећу ићи у Велес.

Нешто после пола ноћи стигао сам у Велес. Сутрадан сам се јавио кајмакаму. Кајмакам се зачудио кад ме је видео јер је био уверен, после мога телеграма, да сигурно нећу доћи. Отпочео је разговор са мном. Овај разговор није ми био пријатан.

Кајмакам ми је рекао да је комисија за разоружање одредила Абдурахман-ефендију, оног истог што је пратио бугарског митрополита, за председника комисије за разоружање у Хасколу у Ћумурџиколу и једном делу Клепакола. За члана комисије за разоружање од стране Срба одређен сам ја, а од стране Бугара Бане Кушев, директор бугарске гимназије у Велесу и Јане Мајсторче, по занату машинбравар из Велеса, обојица чланови рејонског одбора ВМРО у Велесу. Кајмакам нам је рекао да ће с нама ићи пратња од 100 турских војника и да ћемо морати прво да обиђемо сва српска села у Азоту, па онда нека села у Клепаколу и Ћумурџиколу напослетку. Запитао сам га:

„Зашто морамо ићи у српска села кад смо ми предали оружје?"

Он ми је одговорио да је то само једна формалност и да у сваком српском селу коџабашија, на питање официрево колико има оружја, има само да одговори: „Све оружје што смо имали предали смо војводи Василу, од кога смо оружје и примили". А ти имаш само да потврдиш да је тако. Никаквог даљег испитивања по српским селима неће бити. За бугарска села је други поступак. Бане Кушев и Јане Мајсторче имају списак о броју пушака, име сваког начелника, сеоског војводе и њихових десетара по селима. Такав списак имена има и официр. Чим се дође у бугарско село, официр ће позвати поименично те људе и тражиће да му у најкраћем року скупе и предају оружје. Ако се то у одређеном року не изврши, он има наређење шта треба да ради. По српским селима нико не сме да тражи хлеба и ништа више сем воде. Уз војску ће ићи и комора са намирницима".

Нисам био ни мало задовољан овим новим задатком, али сам га морао вршити. Још исте ноћи пошли смо у Азот и сутра рано стигли у Теово. Ту сам наредио ручак за нас, а и за војску. Сматрао сам да је то ипак потребно, јер путовати данима са турском војском која те види да добро ручаш и вечераш док они једу само тајин и пију воду, кад им се досади ништа им не смета да те узму на нишан и опроба пушку, нарочито кад је у питању ђаурин. По турском обичајном праву, кад ђаурин јаше на коњу па спази Турчина, одмах мора сићи с коња и из далека почети да се клања Турчину и стајати са погнутом главом до појаса и са рукама на грудима све док Турчин не прође. А сад кад види да један ђаурин јаше коња бољег него што га има његов официр и да му се народ клања дубље него и једном од њих, није искључена једна оваква освета.

Сетио сам се том приликом руског конзула Ростовског у Битољу и Шчербине у Косовској Митровици. Обојица су погинули од пушке обичног турског војника, у коме је био бес верског фанатизма, који није могао да гледа хришћанина који није покоран њему.

Пошто смо се у Теову добро одморили и одлично ручали, и како је официр у свему поступио онако како ми је рекао кајмакам, војници - који

о томе нису ништа знали, били су пренераженi и нису знали шта ће с батинама које су носили у рукама, док су их досад употребили у сваком селу где се вршило разоружавање.

Из Теова смо оташли право у бугарско село Бистрицу. Тамо је био други поступак. Официр је позвао око 20 људи по списку који је носио са собом. Сви позвани нису били ту. Неки су били у Солуну где су правили и пекли ћерамиде. Док смо Бане Кушев, Јане Мајсторче и ја разговарали са свештеником и док смо се одмарали у хладу, одједном се чуо јаук.

Кад сам отишао тамо, имао сам шта да видим. Три сељака лежала су на земљи везаних руку и ногу са табанима окренутим на горе по којима су пљуштале батине. Питао сам официра зашто бију ове сељаке. Рекао ми је да их бију да би проказали сакривено оружје. Питао сам га колико пушака тражи. Рече ми да тражи 40 манлихерки од којих 20 дугачких и 20 кратких.

„Е, рекох, не тражиш више?"

„Не, одговори официр, само толико."

„Одвежи ове људе и пусти их. Ово село нема ни једне пушке. У неколико бојева што сам са њима имао узео сам им свих 40 манлихерки, али кад сам предавао оружје предао сам и те манлихерке, јер откуда бих толике имао да их нисам у борби против Бугара узимао!"

Официр је одмах наредио да се ови људи пусте. Записао је све што сам рекао и тражио да то потпишем, и на крају ми рече:

„Пази добро шта радиш. Ја овде нећу тражити оружје кад ти тврдиш да га нема. Али ако се оно сутра ипак појави, висићеш на велешком мосту на Вардару. Глава ти је у питању и немој се са њом шалити!"

„Ти у овом селу тражиш 40 пушака, а ја сам баш толико одузео овом селу. За тих 40 пушака одговарам, али не и за оне које се сутра могу појавити у овом селу. За то могу одговарати само они код којих се пушке буду нашле, па евентуално и коџабашија, ако их не би пријавио властима."

Официр је био задовољан мојим одговором, а сеоски првак, најбогатији и најумнији човек у овом селу, Стојан Терзо, окрете се мени и официру па рече:

„Ej, вала теби, ефендија, што си паметан, а само паметне људе цар и поставља за своје већиле и забите." Ово му је рекао на турском језику, а онда мени на српском: „Хвала и теби, господине, много! Ти си наше село спасао од срамоте и батина." А онда се окрене Бугарима, пљуну на њих па им каже:

„А шта ћете ви овде, срам вас било! Што ћутите? Говорите само онда кад треба какво зло да нам донесете. А кад треба да нас узмете у заштиту, онда су вам уста зашивена! Неће Бистрица више бити бугарска!"

Ови моји на силу другови, чланови комисије само се згледаше, а Јане Мајсторче додаде гласно:

„Терзо има право. И што нам рече, то смо и заслужили."

Тако је свршено разоружање Бистрице. И тако сам само једним гестом добио оно што годинама нисам могао добити ни борбом ни блокадом тога села које је због те блокаде било више гладно него сито, а сад је један његов првак изрекао јавну осуду над бугарским радом...

За пет-шест дана били смо готови са свима српским селима у сва три кола (мудурлуци-комесаријати-испоставе) среза велешког. Кад је требало поћи у бугарска села, замолио сам официра да ме пусти да идем кући јер сам свој посао по српским селима завршио. Захвалио сам му на његовом заиста коректном држању, јер за све време обиласка српских села ни једном ме речју није увредио нити је попреко погледао неког Србина. Он ме је задржавао да останем с њима, што ми је донекле и била дужност као члану те комисије. Знао сам како ће изгледати то разоружање и да је све то срачунато за један нов притисак над хришћанима, много гори и тежи него што је био под Абдул Хамидом, и да не бих направио неки испад који би и мени и Србима у велешком срезу нашкодио, одвојио сам се од њих и отишао својој кући у Теово. Мислио сам да је све ово свршено и да се више немам бринути за то.

Још приликом проласка краља Петра I кроз Велес, министар спољних послова Србије Милован Ђ. Миловановић рекао ми је у поверењу да су како у Васељенској патријаршији, тако и у Јилдизу добили поуздано обећање да ће за велешко-дебарског митрополита поставити Србина. Међутим, доцније се испоставило да се ради о томе да наместо митрополита добијемо Србина као викарног епископа и да ће се за тај положај кандидовати јеромонах Варнава, тадашњи српски свештеник у Цариграду. За нас је и ово била добит. Јер само постављење Србина за хороепископа код митрополита велешко-дебарског значило је признање и патријаршије и турских највиших кругова да су у тој епархији готово сви припадници Васељенске патријаршије Срби. Цариградска патријаршија је и сама већ била принуђена да то учини, јер су Турци радили на томе да се укину све привилегије које је уживала Патријаршија, па и егзархија, и да им се остави једино право да се моле Богу на коме год хоће језику. До оваква стања на првом месту дотерала је својим поступцима Цариградска патријаршија која је по својој титули била васељенска, а по својој суштини чисто јелинска.

Први и највећи кривац што је дошло до тога да се Срби са Бугарима кољу око Македоније била је Патријаршија. Да је она још у почетку, кад су Бугари покренули питање словенског језика и бугарских владика за саму Бугарску, а тај је процес започео још 1847, Бугари би се ограничили на подунавску, загорску Бугарску; али кад Патријаршија није пристала

на то, Бугари су, нешто руском помоћи, али више турским симпатијама према њима, допустили оснивање бугарске егзархије и признање бугарске народности на целој територији турске империје. Тако су Бугари, једно за другим, почели освајати владичанска места док нису дошли у Охрид, Дебар и Скопље.

Иако доцкан и непотпуно, ипак као једно покајање Васељенска патријаршија за сва зла што је нанела српском народу од укидање српске Пећке патријаршије па до овог последњег избора Варнаве за хороепископа велешко-дебарске митрополије.

Очекујући свакога часа вест да смо добили новога владику, у моменту кад се водила борба између Патријаршије и турских власти, зато што су турске власти тражиле да оне постављају све учитеље у хришћанским селима, а то право дотле је имала само Патријаршија и егзархија, и како на целој овој територији није било, сем шачице Влаха (Цинцара) другога сем Срба, то није било никакво чудо да митрополит Партеније, чију смо смену ми тражили, дигне руке од нас, па да нам Турци затворе све школе од Велеса до Дебра. Да не би дошло до тога, морао сам одржавати везе с Партенијем, чинити му, понеки поклон и уверавати га да ми иако за митрополите у патријаршијским македонским епархијама тражимо Србе, не желимо да се одвајамо од велике цркве, како Грци обично називају Васељенску патријаршију.

ПРЕД ПРЕКИМ СУДОМ У ВЕЛЕСУ

Наместо да дочекам владику Варнаву, једног јутра добио сам позив да сместа дођем у Велес са Јованом Бабунским и 12 највиђенијих Срба из Азота, углавном из Богомиле и Теова, где нас позива преки суд. Дочекао сам Бабунског са 8 српских првака из Богомиле, а ја са четворицом из Теова били смо спремни за полазак.

Било нас је свега 14. Сви смо били утучени јер иако су нам дали, тобоже из почасти, десет жандарма коњаника, сви смо знали да ово све друго само не почаст. Још успут, Бабунски је хтео да побегне. Једва сам га одвратио од тога, јер би то могло дати повода Турцима да пуцају на све редом. Или, у најмању руку, то би нам отежало ситуацију у Велесу. С тешком муком је Бабунски на ово пристао. И тако, пред вече једног септембарског дана, стигнемо у Велес. Свако ко нас је видео чудио се: једни што смо били будале па дошли у Велес, други зато што нас Турци прате невезане. Овоме другом највише су се чудили Турци.

Одсели смо у хану Александра Дрндаревића, а ја сам са четири коњаника оташао велешком кајмакаму који ме је очекивао. Од њега сам сазнао да нас је начелство ВМРО у Велесу оптужило да смо обманули турску власт, да нисмо предали наше већ бугарско оружје и да органи-

зујемо чете. Још је од мене тражио да гарантујем да нико од позваних Срба неће побећи, па да нас те ноћи ослободи, а сутра око 10 сати пре подне изићи ћемо пред преки суд. Гарантовао сам, разуме се. Кајмакам је наредио да се њихови коњаници повуку, а ја сам се вратио међу наше људе, који су били уплашени.

Војни преки суд заседавао је у самој Митрополији. Кад сам пролазио поред Митрополије која је била пуна турских војника, у дворишту је било неколико товара штапова, а калдрма у дворишту била је крвава.

Био је рамазан, а већ је било време за ифтар (рамазанска вечера), па су Турци били по кућама, да прво вечерају, а после су излазили пред кафане, где су целе ноћи пили кафу и пушили цигаре или наргиле, да би пред зору опет појели суфур, а после су спавали до неко доба дана.

Кад сам дошао у хан затекао сам наше људе престрашене јер су им у хану причали о батинању и о мукама којима су били изложени сви они који су имали посла код војног преког суда. Бабунски изјави да ће он да бежи јер неће дозволити да га Турци батинају. Молио сам га да то не чини бар до пола ноћи и да не излаже наше најбоље људе опасности, а ја ћу чим Турци после ифтара дођу у кафану, отићи да нађем кајмакама, жандармеријског капетана, официра који је са мном вршио разоружање, и Али-бега Алипашића, па ако од њих добијем уверење и даду ми часну реч да ће они ове ноћи, још пре суфура, разговарати са председником преког суда, онда нема разлога да се бежи. Чим изиђемо на суд, ја ћу одговарати у име свих. И ма каква кривица нас теретила, примићу је на себе. А ако не добијем такво обећање, лојално ћу то саопштити Бабунском, па ако хоће да бежи, нека то учини. Ја нећу да бежим јер сматрам да би тиме наше најбоље људе изложили опасности, али и за нас после тога не би било места у Азоту. Бабунски се са овим сложио.

Кад су кафане почеле да се пуне Турцима отишао сам у Младотурски клуб где је у исто време била и њихова кафана и ту сам нашао све оне које сам тражио. Кајмакаму сам рекао да је његова дужност да нас оправда пред преким судом, односно да објасни председнику да смо ми у ствари учинили држави услугу што смо добровољно предали оружје, а што се тиче питања да ли је оно бугарско или српско, на то ћу одговорити пред судом. Кајмакам ми је обећао да ће о нама говорити те ноћи. То исто поновио сам и жандармеријском командиру, затим сам отишао до Абдурахмана, официра који је са мном вршио разоружање. Њему сам почео говорити овако: „Како си могао дозволити да бугарска оптужба против нас буде примљена код војног суда? Нас оптужују да нисмо предали оружје, али та оптужба терети и тебе на првом месту, јер, напослетку, твоја је дужност била да скупиш све оружје; имао си овлашћење за репресалије, за батинање - сва средства су ти била допуштена да би и последњу пушку могао да скупиш и донесеш. Како можеш

бити миран кад мене позивају на преки суд? Зар мислиш да се нећу позвати на тебе као на главног сведока да је оружје од Срба у велешком срезу одузето? Шта ћеш ти на то рећи преком суду, то је твоја ствар. Али ако то не буде повољно по мене и нас Србе, зачудићеш се ономе што ја будем говорио после тебе." Кад је ово чуо, Абдурахман-ефендија се више уплашио од мене и мојих речи него моји сељаци од оних неколико товара штапова који су били у дворишту Митрополије. Скочио је као опарен јер је одмах видео пред собом и деградирање и срамоту пред осталим официрима и уопште пред Турцима, па ми је одговорио:

„Идем одмах код председника преког суда и говорићу са њим. Ако не будем успео, можемо заједно бежати у планину!"

Рекао сам му да сам доста био у планини, и да не мислим више да идем. Али он, наместо да иде у планину, било би боље да дође пред преки суд и да потврди да су се Срби у велешком срезу заиста разоружали. Растао сам се од њега са уверењем да ће он са своје стране учинити све што може да би нас оправдао код преког војног суда. Нисам рачунао да ће моћи разговарати са председником суда који је био генералштабни пуковник, али ће сигурно моћи разговарати са неким од судија мањег ранга, што је ипак могло бити корисно.

Одатле сам отишао до Али-бега Алипашића. Њега сам нашао у његовој кући. Седео је у своме селамлуку (гостинска соба код богатих Турака, у овом случају у потпуно засебном одељењу, одвојеном од харема). Али-бег је био у друштву неколицине виђених Турака и пошто сам се поздравио с домаћином и осталима, заузео сам место на сеџади. Објаснио сам Али-бегу зашто сам дошао до њега. Њему је познато, одговори Али-бег, како је дошло до оптужбе против нас и он је разговарао са председником преког суда и уверавао га је да смо ми Срби сигурно предали све своје оружје државним властима и да је бугарска тужба против Срба обична интрига смишљена за рехабилитацију вођства ВМРО у Велесу, а не да би помогла држави у разоружавању хришћанског становништва. Додао је да је председнику суда дао потребна обавештења о личностима оних из ВМРО који су највише настојали на овој тужби. „Мислим, наставио је Али-бег, да ће се ствар ипак добро свршити, али све зависи од вашег држања на самом суду и од одговора на питање суда." Рекао сам Али-бегу да за то не бринем ништа, јер ћу целу ствар узети на себе и суд, ма шта да буде питао остале оптужене, биће опет упућен на мене да ја дам одговор.

После овога разговора поздравио сам се с Али-бегом и његовим пријатељима и био сам сигуран да ћу после овога убедити Јована Бабунског да остане у Велесу, да нас не напушта, као што је био спреман да учини. Имао сам утисак да би један такав корак Бабунског покварио све што су нам пријатељи учинили у нашу корист код председника и

чланова преког суда. Сама чињеница да нисмо затворени већ остављени на слободи била је доказ да је Али-бегова интервенција допринела доста у нашу корист, јер је Али-бег био интелектуалац, официрски син и турски племић.

Кад сам стигао у хан где смо одсели, нашао сам све наше људе будне. Очекивали су мој повратак. Сваки је хтео да са мога лица прочита своју судбину. Направио сам доста весело лице и рекао им:

„Не бојте се. Све ће бити добро. Сутра ћу набити све Бугаре у једну тикву и натерaћу их да играју." Они се мало разведрише на ове речи. Бабунски је ипак остао озбиљан па сам морао пред свима да поновим све оно што сам те ноћи разговарао. Морао сам нешто и додати само да бих склонио Јована да остане с нама и да сутра заједно изиђемо пред преки суд. Напослетку, Јован је пристао да остане, а онда смо сви отишли на починак да се одморимо, како бисмо сутра били свежи и достојанствени пред судом и пред нашим тужиоцима. Хтео сам да суд, а и наши тужиоци, виде колика је разлика између нас и тужилаца и колико смо ми Срби међу собом повезани поверењем и вољом да се један за другога жртвујемо. Бугари у овој садашњој прилици то нигде нису испољавали, што им је народ много замерао.

Сутрадан, око 10 сати по европском времену, дошао је један турски официр, на служби код преког суда, у хан по нас. Поздравио нас је поклоном главе и позвао да пођемо с њим. Његово доста строго држање задало ми је страх због Јована Бабунског, да опет не посумња у турска уверавања па да нас у последњем тренутку напусти. Позвао сам Јована па с њим заједно напред, пошли смо у зграду преког суда која је била ту у непосредној близини.

Кад смо ушли у двориште, ту је било пуно војника, а гомила штапова стајала је ту као и неки трагови који су нам давали на знање како изгледа овај преки суд. Ушли смо у једну пространу собу чији су прозори гледали на Вардар и на велики мост на Вардару. Соба је била светла, са много прозора који су били окренути истоку, северу и југу. У зачељу, на западној страни собе, био је постављен сто, а око њега три фотеље. Десно од тога стола био је још један сто са две столице, а лево дугачак сто са неколико столица. Дуж зидова по целој соби биле су поређане столице, махом просте, испреплетане рогозином. За средњим столом седео је у фотељи председник суда, један доста млад генералштабни пуковник, њему с десне стране један потпуковник, с леве стране мајор. Десно су била два официра нижега ранга, а лево је био опет један мајор генералштабац.

По распореду самога суда видео сам да је онај мајор војни државни тужилац, а ови десно од председничког стола били су записничари. Све-

га их је било шесторица. Одмах до писарског стола били су поређани један до другог 12 велешких Бугара.

Кад смо ушли поклонили смо се судском колегијуму, а председник нас је упутио да седнемо на остале празне столице. Бугара је било 12, нас 14. Било нас је укупно преко 30 душа у соби.

Кад смо сели, председник суда упитао ко је међу нама најстарији. Ја сам га упитао: да ли по годинама и по нечем другом. Он је објаснио: најстарији по командовању.

На ове речи сви Срби показали су прстом на мене. Председник суда мало заврте главом јер сам ја на овоме скупу био најмлађи. Кад је утврђено да сам ја „најстарији", председник суда ме упита да ли говорим турски. Одговорих му да турски знам, али то је најпростије знање језика. Далеко сам од тога да могу да се изражавам чисто и јасно на тако богатом и лепом језику као што је турски па сам молио председника да ми одреди тумача. Председник се окрете према Бугарима па ме упита има ли међу њима неко коме бих веровао да ће тачно тумачити моје речи. Погледао сам у Бугаре и међу њима спазио др Панчу Васкова. Он је завршио медицински факултет у Цариграду и пре одласка у Велес био је на пракси у Малој Азији, у Јенишеру, две године. Са др Васковим сам се добро познавао и нисам могао наћи никога ко би могао боље преводити моје речи на турски, јер од њега турски нико није знао боље, сем Хаџи Мишева, који је доцније био постављен за турског изванредног посланика на неком малом двору у Европи. Али овога нисам смео узети за тумача јер би ме он тумачећи моје речи у исто време и оптуживао. Зато сам замолио председника да за тумача одреди Панчу Васкова коме верујем као савесном човеку који је завршио турски факултет у Цариграду. Нарочито сам нагласио да му зато могу веровати. Ово је поласкало и самом др Васкову те се одмах примио за тумача уверавајући све нас да ће сваку моју реч тачно превести и да ни једну реч неће ни покушати да изопачи.

Кад је овај први део био готов, председник је наредио да сви седнемо, а затим је почео да чита редом имена позваних, прво Бугара па онда Срба. Кад се сваки одазвао на своје име и кад је установљено да су сви позвани дошли, председник суда је наредио државном тужиоцу да прочита оптужбу против Срба.

Оптужница је састављена на подлози тужбе бугарског комитетског одбора ВМРО у Велесу којом се Срби оптужују да су приликом разоружавања обманули државну власт и од неколико хиљада пушака предали властима само нешто преко стотину, и то само бугарске и руске пушке, само једну српску, ниједну бомбу; нису предали заставу, а све су то задржали у народу који је остао наоружан да би могао, чим за то добије наредбу из Србије, ударити и освајати бугарска села која су разоружана

и у којима није остао ни један пиштољ самокрес, да би пастири могли заплашити бар вука, ако не и убити. Срби ће сигурно извршити атак на бугарска села да би их прогласили за српска, а виђеније Бугаре ће побити као што су то и раније чинили. Зато се оптужују као превратници који припремају нове покоље у Турској и зато се тражи од преког суда да нас позове, да нас силом натера да одамо где је остало оружје и да нас за смишљену и организовану превару држаних власти казни.

Тужба на овој подлози била је заиста страшна. За време док је државни тужилац читао, а др Васков преводио оптужницу, признао сам у себи да је Бабунски имао право кад је хтео да побегне у шуму, а да и не стане својом ногом пред овакав један суд.

Кад је читање било завршено није дата никаква пауза ради одмора, пошто због рамазана нико није смео да пуши нити да пије кафу, већ је председник суда тражио од мене да одмах дам одговор. Почео сам свој одговор без икаквих бележака, јер нисам хтео ништа да записујем сматрајући да само извесним фактима могу да оборим бугарску оптужбу, а та факта нисам морао бележити јер су ми била довољно урезана у свест. Али сам при себи имао једну малу књижицу, правила о оснивању Друштва српске браће у Београду. Не знам како се ова књижица десила у моме џепу, али ми је она послужила као одличан аргуменат. Сетио сам се Његошева стиха: „У рукама Мандушића Вука свака пушка биће убојита". Почео сам свој говор овако:

„Господине председниче и господо судије војног суда, ви имате право а и дужност да браните свом снагом и свим силама које вам стоје на расположењу целину турске државе, њен унутрашњи поредак и да на тај начин осигурате миран развитак своје државе на свим пољима и у свим правцима. Али, да бисте то постигли, ви имате исто тако дужност да објективно, беспристрасно и без икаквих предубеђења саслушате сваког ко пред вас дође, да би се одбранио од оптужби којима није основа у истини."

Председник је на ове моје прве речи мало климнуо главом у знак одобравања. Ја сам продужио:

„Овде пред собом имате достављаче по чијој је достави састављена оптужба и нас који смо по тој ствари окривљени. И једни и други, достављачи, као и оптужени, имали су своје чете које су биле наоружане и водиле борбу са променљивом срећом, као што то у борбама увек бива. Али, овом приликом моја је прва дужност да изнесем пред вас начин постанка и циљеве и једне и друге групе које су овде пред вама, а то смо ми Срби и Бугари. Бугарска револуционарна организација, скраћено ВМРО, настала је у Софији одмах после насилног присаједињења источне Румелије кнежевини Бугарској. Та организација добила је своју снагу и дала пун израз тек од доласка Фердинанда Кобуршког за бугарског

кнеза. Овај странац у Бугарској, амбициозан преко сваке мере, тражио је популарност. Сматрао је да ће популарност најлакше стећи код простог бугарског народа на тај начин што ће им доказати да се стара и улаже све напоре за проширење Бугарске. То замишљено проширење није се могло извести више ни на чији рачун, већ на рачун Турске. Сваки покушај да се то изведе на рачун Србије немогућан је, као и онај из 1885, а исто тако ни на рачун Румуније у Добруџи, јер је тај део добила Румунија као накнаду за одузету Бесарабију.

Али, ни проширење на рачун Турске у Македонији и Једренском вилајету није нимало просто. На тој територији поред побугарених Срба живе још и Срби које није могла обманути бугарска егзархија основана руском помоћу. Овде живе још и Грци, Румуни и Арнаути, а да не говоримо о маси турског народа, који су и господари ове земље. Шта је Бугарима било потребно за њихово проширење на рачун Турске? Они су својој организацији ВМРО морали ставити у задатак борбу против турског царства и борбу против свих оних хришћана који нису Бугари и ни по коју цену не желе то бити.

Ево доказа да је истина ово што говорим: године 1897. генерал Цончев, веома близак двору бугарског кнеза Фердинанда, подигао је устанак у Неврокопској области, мислећи да ће Турска у рату са Грцима толико ослабити да ће чак и генерал Цончев моћи да је потресе из основе. Али Цончев се преварио. Турска је била много јача него што су он и његов господар предвидели. Неврокопски устанак био је угушен! Наместо да Бугари извуку извесну поуку из ове школе и наук који им је дала Турска, они су припремали други устанак у центру Македоније. Тај устанак овога пута није припремао Цончев већ кнез Фердинанд преко Бориса Сафарова и осталих. Сви смо сведоци како се тај устанак у Македонији завршио. Проузроковачи, а туђе слуге, отишли су у Бугарску, а народ су оставили да плаћа за све оно што он лично није учинио, јер је био преварен од бугарских агитатора, па је пред лажима поклекнуо. Али у овом устанку од 1903, Бугари су уочили још једну врло важну ствар: да за тај устанак нису могли придобити ни једног Србина, а то је био велики недостатак за њих и за њихову пропаганду у Европи јер је сада многима у Европи било јасно да Бугари не насељавају Македонију компактно, па према томе не могу ни полагати право на њено одузимање од Турске.

Али Бугари се нису нимало збунили. Одмах су нашли ново решење које су сматрали за савршено. Састојало се у овоме: треба без милости и без икаквих обзира побити све виђене Србе на територији косовског, солунског и битољског санџака. Па кад се побију сви ти прваци, јурнути са својим комитским четама у српска села, позатварати српске школе, протерати српске учитеље и свештенике и насилно привести бугарској егзархији све Србе и доказати Европи компактност бугарског народа у

целој Македонији. Овај зликовачки посао отпочет је још у почетку 1904. Преко 350 најбољих домаћина, најпоштенијих људи, највернијих поданика отоманске државе платили су главама своје уверење, прво, да су Срби, а друго, да им је поданичка дужност да буду лојални према својој држави, тј. према отоманском царству.

Пред овим систематским покољем нашао се српски народ обезглављен, јер су му прваци побијени, без оружја јер је раније сматрао да му оно и није потребно, верујући да ће га држава узети у заштиту од туђинских злочинаца. Писали су молбе, жалили се од кајмакама па до великог везира у Цариграду, али ниоткуда није било никакве помоћи.

Ми Срби, учитељи и свештеници, били смо свесни да су ово последњи дани српског народа у Турској па смо решили, кад нас држава већ не брани, да узмемо пушке у руке па да се бранимо сами. Решили смо да голоруки отимамо оружје од наоружаних бугарских чета да бисмо се од њих могли бранити. У Београду и у Србији има много Срба из Турске. Једни су тамо као печалбари, а други су дошли као пребеглице да се спасу испред бугарских кама и револвера. Сви они образовали су једно удружење које су назвали именом „Српска браћа". То удружење ставило је себи у задатак да прикупи средства и да помогне што може боље самоодбрану српског народа у Турској, на првом месту од Бугара, а затим и од свих осталих зулумћара. Какав је циљ овог удружења „Српска браћа" у Београду најбоље се види из ових правила која вам подносим на увиђај. Ту се јасно и прецизно каже да ће то друштво помагати организовању српских чета у Турској за самоодбрану и ставља се као задатак, и то као први, да српске чете не смеју нигде нападати турску војску ни изазивати сукоб са њом. Само ако се сукоб не може избећи, имају да приме борбу са турском војском и да се боре до краја. Јер само такву борбу, без предаје, српски народ сматра часном и витешком. Такав је постанак српских чета, чији сам врховни командант био пред сам хуријет.

Тежак је био наш пут и наша борба. Морали смо да се пробијамо разбијајући бугарску ВМРО на свим путевима и у свим правцима који су водили ка српским селима. У тој борби нанели смо Бугарима више штете него што им је нанео стари режим који је владао у Турској пре доласка младотурака. И онда кад смо се ми појавили као заштитница и одбрана српског народа у Турској, Бугари су још имали времена да врше убиства над Србима јер су села била или измешана или у суседству па су појединци њихови четници имали својих сродника по српским селима, и користећи се тим сродством убијали су наше људе, као што је то био случај с убиством поп Ставре Крстића у селу Подгорце код Струге, где је бугарски војвода Јаћим ушао у кућу свога рођака, знајући да ће поп Ставра тога дана доћи да врши један верски обред, па га је у тој ро-

ђачкој кући сачекао и убио. А сви овде присутни Бугари знају врло добро, а неки су били и очевици и наредбодавци да се убије Петар Ташевић из Башина Села. Он је убијен усред Велеса и исечен на комаде. Ови овде Бугари били су наредбодавци да се убије учитељ Баљошевић у селу Ораовом Долу и да се убије поп Анастас звани Ђуре, српски свештеник из Ораовог Дола. Оба ова српска првака били су стављени на нечувене муке: очи су им извађене, руке исечене и тако су ова два човека завршила своје животе под најтежим мукама.

Ови исти људи који нас оптужују били су наредбодавци своме сугрђанину, бугарском активном поручнику Константинову да иде у српско село Крапу и да га запали. Моји другови, свега њих 26 на броју, имали су храбрости да више од 120 бугарских четника после паљевине Крапе дочекају на планини Мочуру, да Константинова из Велеса, Гогу Ацева из Прилепа и још неке Бугаре ту на месту побију, а да им чету растуре.

Ови Бугари овде оптужују нас да смо бугарске пушке предали турским властима. То је истина. Али није поштено с њихове стране што вам нису рекли како смо ми дошли до тих пушака. Оно што су они прећутали ја нећу и не смем да прећутим. Сваку бугарску пушку коју смо ми овде предали носио је по један жив Бугарин који је дошао овамо не само да убија Србе већ и Турке и да вам разара царство. Па смо ми свакога од њих прво убили, и то у борби, и тек смо му мртвом могли одузети пушку. Ето то је историја овог оружја које се налази данас у вашим рукама.

Кад је наступио хуријет, кад су младотурци као најпросвећенији синови турског народа узели власт у своје руке, ми Срби смо лојално прихватили тај чин и уложили све своје скромне силе за успех ваше владавине. А кад је дошла потреба да своје оружје предамо државним властима, нисмо чекали, као ови овде, никакву комисију за разоружање, а још мање војни преки суд, па да предамо оружје, већ сам ја као главни командант и као војвода велешки, који сам сваку пушку својом руком предао људима с циљем да се бране од Бугара, сад кад смо стекли уверење да је подмлађена Турска, благодарећи вашој мудрој управи у стању да нам пружи одбрану, ја сам све те пушке које сам раздао народу скупио до последње, сам их донео и без икаква позива или неке претње предао велешком кајмакаму и на њих сам добио уредну потврду коју вам овде предајем."

Кад сам ово изговорио, председник ме упита:

„Добро, ти си одузео оне пушке које си ти дао народу, али ако у народу има и другога оружја које ти народу ниси дао па се то оружје сутра нађе, шта ћемо онда? Ко ће за то одговарати?"

На то сам одговорио:

„У српским селима која сам ја разоружао не налази се ни једна пушка! И за сваку пушку која би се нашла ја лично одговарам како данас пред

вама, тако и сутра пред властима, осим у случају ако би ови овде што седе, наши тужиоци, неку пушку подметнули."

Председник суда, а и остали Турци на ове речи направили су смешна лица. После овога председник ми рече:

„Пази добро шта говориш и какву тешку обавезу дајеш, јер сутра врло лако можеш да висиш на ономе месту!" - па показа руком на велики мост на Вардару.

На ову његову претњу и опомену одговорио сам да знам и да сам свестан свега онога што говорим и обавеза које дајем, и да ми нико ништа не може све докле год сам лојалан и исправан грађанин ове земље. Поновио сам:

„Ни једна пушка није остала у рукама Срба. Све су предате."

Затим ми председник постави ново питање:

„Хоће ли и остали Срби по другим казама исто овако предати оружје, као што сте то учинили ви у велешком срезу?"

„Сигурно хоће ако их власт буде позвала и тражила од њих да добровољно скупе и донесу оружје."

Затим ми председник постави једно питање у овој форми:

„Бугари су нам до сада казали све своје сараднике по свим местима где су имали своје организације. Имамо имена свих њихових начелника, сеоских војвода па и десетара по варошима и селима. Тражим од тебе да нам и ти кажеш ваше помоћнике по селима."

Ја сам му одговорио:

„Никаквих помоћника немамо нити сам их ја имао са неком специјалном службом или са неким посебним звањем, јер смо ми спремали народ за одбрану само под нашим вођством."

„Добро, рече председник, а ко вас је хранио и како сте долазили до хлеба?"

Мој одговорје гласио овако:

„Господине судијо, све дотле док сам носио пушку на рамену није било никог ко је смео да ми не да хлеба кад сам га ја тражио, само ако је имао! Не само Срби, већ и Турци и Арнаути давали су ми хлеб на моје тражење. Плаћао сам га новцем који сам добијао од ‚Српске браће' из Београда, али сигурно би изгубио главу сваки који ми не би хтео дати хлеба, јер ја сам са својим друговима бранио све, како Србе тако и Турке и Арнауте од бугарских чета. Запитајте само Горње и Доње Јаболчиште, зар нису они ишли и дању и у пола ноћи у Велес, Прилеп и Скопље благодарећи мојом заштити? Тако исто Согље и Оморани, па и велико турско село Мелнице."

Кад сам све ово изговорио, председник суда ме упита:

„А где су вам бомбе?"

„Нисмо имали потребе за бомбама, одговорих, јер нисмо припремали атентате ни на железничке мостове, као што су то ови радили, нити на касарне или какве друге државне објекте, па кад нисмо имали таквих намера, зашто бисмо носили још по неколико кила гвожђа на себи?"

И овим мојим одговором цео суд је био задовољан. Ипак ми председник упути још једно два питања. Прво:

„Јесте ли имали какав печат?"

„Да" - одговорио сам.

„А где је тај печат?"

„Печат се налази, рекох, код моје куће у Теову."

„У року од пет дана послаћеш или ћеш сам донети печат и предати га мени лично", рече председник.

Онда ми постави друго, а то је било и последње питање:

„А где вам је застава (барјак)? Тражим да и њу донесеш и предаш."

На ово питање одговорио сам мало повишеним гласом:

„Господине судијо, посебну заставу имају оне организације које су радиле на распарчавању турског царства и турске државе. Бугарске чете су носиле државне заставе; а ми Срби, који смо се организовали само да бранимо свој народ, ми немамо никаквих својих застава. Једина наша застава, то је турска државна застава, заједничка и нама и вама. И дајем вам часну реч да ћемо под том јединственом заставом у свако доба заједнички бранити интегритет отоманске империје."

На ове речи осу се аплауз од стране целога суда, а затим и од свих оптужених Срба. Онда ми председник пружи руку и захвали ми се овим речима:

„Хвала ти на свему што си данас овде изнео. Ти си данас мени и мојим колегама отворио једну нама досад непознату књигу коју нити смо видели нити знали за њу. У име овога суда саопштавам ти да нисте криви и слободни сте да се вратите својим кућама, и докле год будете такви уживаћете потпору војних и цивилних власти наше државе."

Сад смо опет ми аплаудирали њему. На то је председник суда рекао да он разрешава данашњи пост рамазан и наредио је да се донесе ратлук и кафа, а сви су послужени најбољим турским цигаретама спремљеним за рамазанске вечери.

Тога тренутка најрадије бих био изишао напоље да удахнем мало свежег ваздуха, да изиђем из ове тако тешке атмосфере. И кад бих могао да једним загрљајем загрлим и једним пољупцем пољубим цео српски народ у Турској, овога петстогодишњег мученика чије су муке ненадмашне и чијој се храбрости и великом пожртвовању има захвалити што се он до тога времена одржао као Србин, и на тај начин очувао сва права Србије на ту земљу, у којој су били очувани велики српски споменици из доба српског царства. Благодарећи његовој упорности, на целом

простору од Криве Паланке па до Солуна и Кукуша, од Ристовца до обала Охридског језера остао је непоколебљив и дао доказа своје свести и своје љубави за уједињење са Србијом. Али, ред је био да останем у овој сали, да једем ратлук који сам с муком гутао, јер мој говор, прекидан преводима, трајао је више од четири сата.

Био сам више морално утучен него физички уморан. Мени је било тешко што сам у својој одбрани, бранећи српски народ морао оптужити Бугаре који су подједнако мрзели и нас и Турке, али који су, подстакнути из Софије, заборавили да на сваком велешком тавану још стоје српске књиге, донете из Србије, и да су се на томе језику, све до 1888, учили писмености. Заборавили су да се њихови потписи још налазе на оној петицији коју су њихови прваци с осталим првацима Србима са целе територије Старе Србије, убрајајући ту и Штип и Радовић (Радовиште) упутили Берлинском конгресу, тражећи своје сједињавање с тадашњом кнежевином Србијом и протестујући против плана и уговора у Сан Стефану по коме је требало да њихова ужа отаџбина буде саставни део Бугарске.

За време ове наше седељке и послужења све ми је ово прелетело испред очију, а био сам нарочито захвалан др Панчу Васкову што је сваку моју реч тачно, течно и изражајно превео на турски језик. Ни једну од мојих оптужби на Бугаре није затајио већ је, ма колико горка и тешка била за присутне Бугаре, превео сваку моју реч. Бојао сам се да ће ме председник суда прекинути кад сам у току свога излагања говорио о Фердинанду Кобуршком, јер сам говорио о суверену једне стране државе. Али председник суда није желео, ни хтео да ме прекине. Напротив, било му је мило, као и осталим Турцима члановима тога суда, да чују сви Бугари ту присутни како су они противници турске државе, како нису лојални грађани и наместо да поштују законе и наређења турског султана, они слушају наређења бугарског владаоца; наместо да носе турску заставу, они носе бугарску државну заставу.

Кад смо попили кафу и попушили цигарете замолио сам да нам се дозволи да можемо изићи одатле и отићи у наш хан.

Председник нам је то одмах дозволио, и тако смо изишли сви, и Срби и Бугари. Излазећи из суда окренуо сам се Бугарима и рекао им:

„Е, Бугари, шта сте урадили? Терали сте лисицу, а истерали лава!"

Тако је прошао овај дан на преком суду у Велесу. Кад смо се вратили у хан грлили смо се и љубили као неки најближи рођаци који су били дуго растављени па се најзад једва заједно нашли. Још једна беда била је скинута с наше главе. Били смо радосни и весели јер смо се тога дана извукли много боље него што смо се уопште могли надати. Бог нам је заиста био у помоћи.

Знали смо да је сав народ у Азоту забринут због нашег одласка у Велес, а нарочито наше породице. Али нисмо знали да је блокиран турском војском улаз у Азот код Марковог камена, где се стичу оба пута која воде у Азот с једне и друге стране Бабуне, а било је блокирано и село Теово. Свакако су Бугари рекли Турцима да није искључено наше бекство из Велеса па су Турци још исте вечери кад смо стигли у Велес послали јаче војне јединице да блокирају ова места, с наредбом да нас ухвате у случају повратка, али да нас не убију. О свему овоме ништа нисмо знали јер нико у току дана није могао да изиђе из Теова да нам то достави, а увече је блокада била дигнута те није било ни потребно да нас о томе извештавају. Из Велеса смо кренули тачно у поноћ. Кад смо у саму зору улазили у Азот, предложио сам да не идемо пре сванућа поред Марковог камена. То сам предложио просто из предострожности, не знајући да је тамо војна блокада. Одвојили смо се десно од пута и зашли у једну ливаду неколико стотина метара од пута, близу Бабуне. Пошто је мој коњ био немиран, да не би вриштао и одао место где се одмарамо, ставио сам му зобницу са нешто мало зоби на главу и притегао је добро, тако да коњ не може јако да вришти, а уколико би вриштао, да се не чује далеко.

Нисмо се ту одмарали ни пола сата, а мој коњ отпоче копати ногама и покуша да вришти, али није могао јер је зобница била чврсто притегнута уз главу. Чим сам ово приметио рекао сам мојим сапутницима да не пуше, да ћуте и да, сваки свога коња држи за главу и да му стегне вилице ако почне да рже.

Још док сам издавао ова упутства зачули смо коњски топот који је долазио од Маркова камена. Турска војска, све коњаници, пошто су вечерали и поседели неко време у Теову, пошли су у Велес, па су им се код Маркова камена придружили и други. Тако су прошли путем близу нас, а нису нас ни приметили, и отишли су у Велес.

Кад се сасвим разданило појахали смо коње, а кад смо стигли у Теово сви су истрчали испред нас, радосни што нас виде живе, јер су Бугари већ били успели да протуре гласове како ћемо сви бити повешани.

Јован Бабунски је одмах са људима из Богомиле продужио пут у Богомилу, јер је и тамо владала неизвесност о нашој судбини, а ја сам са својим сељацима остао у Теову.

После подне истога дана добио сам извештај да је војска још исте вечери кад смо пуштени преко суда добила телеграфско наређење да скине блокаду и да се врати у Велес. На тај начин ми је разјашњен онај пролазак турске војске поред нас, али сам сматрао да је моја предострожност ипак била на месту, јер смо могли отићи до Маркова камена пре него што је турска војска била обавештена о скидању блокаде, па је лако могло доћи и до погибије, јер смо само Бабунски и ја имали ре-

волвере, а остали су били без икаквог оружја. Могло се десити да пуким случајем Бугари буду више задовољени него да нас је преки суд задржао у затвору. Али ни овога пута срећа нас није напустила. Ово је било око 10. септембра 1910.

НАШЕ ЧЕТЕ ОПЕТ НА ПОСЛУ...

Две наше чете, поново организоване и упућене у Горњи Пореч, стигле су тамо у једном одсудном тренутку. Арнаутски зликовци, њих 30 на броју, окупљени у Љуми, прешли су преко Кораба и спустили се ка Поречу. Тамо су скупили сеоска говеда из два-три села и потерали за Албанију.

Чим је за то сазнао војвода Дане Стојановић, који је први стигао у Горњи Пореч, одмах је са дванаест својих четника отишао на превој Пеклишта, поставио заседу, сачекао арнаутске пљачкаше, отворио ватру на њих и убио једанаесторицу. Остали су се разбегли напустивши пљачку. Сељаци су вратили своју стоку и били су захвални што им је помоћ дошла у право време.

Те исте јесени Арнаути су још једном покушали са упадом у Пореч. Том приликом су потерали неколико стотина оваца и коза, али су две наше чете, опет Дане Стојановић и Бошко Вирјанац са својим људима, дочекали арнаутске разбојнике и 23 на месту убили. Остали су се разбегли, и оставили стоку коју су четници морали чувати од вукова док нису дошли сељаци да стоку узму и врате на пашњаке.

Обе ове погибије арнаутских пљачкаша свршиле су се без иједног губитка на страни четника. Отада, па све до 1920, дакле пуних десет година, Арнаути више нису покушали да дођу у Пореч и пљачкају стоку.

НЕЏАТ-ЕФЕНДИЈА ПРЕНОСИ ЗА МЕНЕ ПОШИЉКУ ОРУЖЈА

Ове две чете морале су да прокрстаре кроз Пореч, кроз прилепски крај па и кроз Азот, да би свет знао да постоје чете, јер се увелико знало о покрету бугарских чета с оне стране Вардара, а и са ове, између Клепе и Вардара. Новац за издржавање ових чета добивао сам из Скопља, али сам им носио и муницију. Снабдевао сам их свима потребама и издавао наређења о њихову кретању и водио строго рачуна да без потребе не би дошли у сукоб са турском војском. Муницију сам преносио лично ја у коферима из Скопља у Велес, а из Велеса наши сељаци, и то најповерљивији, доносили су га у Теово па су одатле разносили даље где је било потребно. На велешкој станици, на излазу, сваки путник је био претресан лично, као и цео његов пртљаг. Тај претрес и записивање имена путника вршио је неки Али-ефендија, стари полицајац. Знајући

добро његову службу, одржавао сам с њим пријатељске односе па сам га редовно, свакога месеца, „помагао" са две турске лире, а некад сам му и ван тога давао понешто. Зато сам пролазио кроз велешку станицу без претреса и могао сам носити робу какву сам хтео. Чим бих дошао у станични хол, где је вршен претрес, Али-ефендија би само очима дао знак жандармима да ме пропусте без претреса. Напољу, пред станицом, увек ме је чекао фијакер који је возио један од братанаца Малић-агиних, који би прихватио и унео у фијакер моје ствари и одвезао би ме до хана где сам одседао, а ствари би однео својој кући.

Један од првака међу младотуским официрима био је Нецат-ефендија, капетан ловачког батаљона, уједно и његов командант. Турци су били организовали неколико ловачких батаљона па се је један од њих стационирао у Велесу. Добро сам се познавао с Нецад-бејом. Једном приликом догодило му се да ми учини једну невероватну услугу, а о њеној природи није ни сањао. У српском конзулату у Скопљу изнели су и донели у Гранд хотел један велики кофер препун муниције за српске и бугарске брзометне пушке. Кад сам хтео да подигнем овај кофер видео сам да ће се распасти. Морао сам купити сиџиме па сам га увезао са свих страна, што би рекла српска пословица, „као Циганин прасе". Кад је дошло време да идем на воз, један хотелски момак унео је кофер у станицу, али није имао права да га унесе у воз.

На једвите јаде сам донео кофер до воза. Испред вагона II класе спази ме Нецат-ефендија, па кад је видео како се мучим с кофером, прође ми и дохвати кофер да га заједнички убацимо у купе. Видео је да је то нешто много тешко. Кад смо га с муком убацили у купе, упита ме: „Шта оволико тешко носиш, Васил-ефенди?" Ја сам му онако немарно, одговорио: „Купио сам у Скопљу неко порцеланско посуђе, тањире, чиније, а то је све земља, па је тешко. Једва сам га донео до станице". Нецат-ефендија ми је признао да је порцелан заиста тежак.

Затим смо сели у један исти купе и у разговору провели све време путовања до Велеса. Кад смо приспели у Велес, неколико његових војника чекало га је на перону испред воза. Он је наредио двојици да уђу у купе, да изваде кофер и да га однесу право у фијакер. Ја сам додао да кофер ставе у фијакер код Нецата или Невзета, обојица синовци Малић-агини. Војници су однели кофер, сместили га у фијакер, а ја сам захвалио Нецат-ефендији на услузи. Он је узјахао свога коња који га је чекао на станици, а ја фијакером, у коме је био кофер пун муниције, и ушао сам у Велес.

Био сам премро од страха да каквом непажњом, или хотимично, не падне кофер из руку војника на земљу. Био сам сигуран да ће се кофер распасти, а онда би наместо порцеланског посуђа испала муниција, па ме вешала не би мимоишла ако не бих успео да побегнем са станице.

Можда бих могао да се изговорим да ми је кофер у возу подметнут, али Нећат ме је видео како сам кофер с муком довукао до воза на скопској станици. И овом приликом срећа је била на мојој страни.

СРБИН ВАРНАВА РОСИЋ, ЕПИСКОП ДЕБАРСКИ У КАНОНСКОЈ ВИЗИТАЦИЈИ

Крајем новембра добио сам извештај да је у Скопље стигао новоизабрани и хиротонисани викарни епископ велешко-дебарски Варнава Росић. Новопостављени епископ Варнава, Србин, добио је титулу епископ главнички. Ово је било можда највеће признање које је нама Србима могла дати Васељенска патријаршија. Главничка епископијаје прва словенска епископија у Македонији, коју је основао св. Климент Охридски. Дајући ову титулу епископу Варнави, патријаршија је, иако посредним путем, признала нама право на велики део старе архиепископије охридске.

Варнава Росић, родом из Пљеваља, свршио је призренску богословско-учитељску школу, а затам руску духовну академију у Петрограду. Завршио је академију добивши научни степен „кандидат богословља". За његово посвећење за епископа велешко-дебарске митрополије беше се у толикој мери заинтересовао руски цар Никола II да му је послао на поклон цео орнат и епископску митру - све у самом жеженом злату, жезал од сребра искићен смарагдима, а дикрије и трикирије од сребра, и оне позлаћене жеженим златом.

За његов дочек у Велесу довео сам око 50 коњаника сељака из српског Азота, који су чекали пред железничком станицом. Ја сам српског владику дочекао на перону, поздравио и пољубио се с њим као да смо се давно познавали. Међутим, тога дана смо се први пут видели, иако је он о мени доста знао као о српском војводи, а и ја о њему као високообразованом духовнику и примерном српском свештенику у Цариграду.

Кад смо изишли из велешке станице педесет Срба коњаника и српски учитељи громогласно су га поздравили са „Живео српски владика!" Двадесет и пет коњаника пошло је напред, па онда фијакер у коме смо седели владика и ја, а за нама опет 25 коњаника. И тако смо свечано ушли у Велес.

Ни један бугарски митрополит није био овако дочекан, па ни грчки, као што смо ми дочекали српског владику, разуме се с обзиром на време и на место у коме смо живели. Владика је одсео у српској школи, а сутрадан смо отишли у Митрополију где се представио грчком митрополиту Партенију. Одмах сам распустио све сељаке јер ми је Варнава рекао да још неће вршити канонску визитацију по селима те није било потребно да сељаци и даље остају у Велесу.

Нови српски владика био је импознантна појава. Висок, крупан, савршено добро развијен, црне браде и бркова до којих се маказе нису ни дотицале; лице му је било анђеоски благо и ведро. Кад смо из српске школе ишли у грчку митрополију и кад смо се отуда враћали, ни један Велешанац хришћанин није прошао, а да није своме владици скинуо капу и поздравио га. Па не само хришћани, већ и Турци крај којих смо пролазили поздрављали су српског владику. Један део пута од школе до грчке митрополије води кроз чаршију на левој обали Вардара. Ту су дућанџије хришћани излазили из својих дућана да виде српског владику, а кад су га угледали, сваки је скинуо капу и поздравио га. Тако је био дочекан Варнава, први српски епископ у велешко-дебарској епархији, доцније митрополит скопски и најпосле српски патријарх, који је онако трагично завршио свој живот у борби између српског православља и католичке насртљивости.

Почетком 1911. владика Варнава почео је своју канонску визитацију по српским селима велешког среза. Било је правило да православне грчке и бугарске митрополите приликом њихове канонске визитације свуда прати турска коњичка жандармерија. У пратњи је морало бити најмање четири коњичка жандарма. Владика Варнава направио је изузетак. Није дозволио да га прате турски жандарми. Сео је у фијакер и са једним српским учитељем и својим личним послужитељем дошао је у Теово. На један километар испред Теова изишли су сељаци са својим женама и децом да дочекају свога владику.

Сутрадан, у недељу, владика је одслужио свечану архијерејску службу у теовској цркви. Све што је могло доћи у цркву дошло је. После завршене службе владика је у пуном орнату изишао из цркве и са свештеницима који су га пратили дошао у свој стан, спремљен му у мојој кући.

После тога смо са владиком Варнавом обишли сва српска села. И у свакој цркви владика је служио свету литургију. Цео овај владичин пут прошао је без инцидената, осим у селу Папрадишту где је неки Димо Волаш, који је иначе живео у Скопљу, нарочито позван од бугарске митрополије у Велесу, па је из Скопља дошао у Папрадиште и закључао цркву.

Папрадишка црква је једна од највећих у Македонији, јер су Папрадиштани сами и градитељи и копаничари и живописци. Папрадиштани су градили српске цркве у Сарајеву и Мостару, и велику цркву Св. Пантелије у Велесу. Иста таква црква, као ова у Велесу, саграђена је и у Папрадишту, само јој је унутрашњост била сиромашна баш као и њени градитељи и они који су је походили.

У Папрадишту смо одсели код Ђорђа Лопатаревског, који је био једини у селу који се није бавио ни зидарством ни сликарством. Био је сточар и имао је око 2000 оваца. Лето је са стоком проводио на планини

више Папрадишта, а зими је терао своје овце у село Ногајевце, на самом ушћу реке Брегалнице у Вардар. Село је добило своје име по хану Ногају који је крајем XIII века ту логоравао са својом хордом, али га је српски краљ Милутин победио и протерао.

Кад смо сазнали да је црква затворена, послали смо папрадишког свештеника да оде до Дима Волаша и да затражи кључ. Кад му Волаш није хтео дати кључ, наредио сам да се црквена врата разбију, што је одмах учињено иако се владика Варнава томе противио. Кад смо ми после завршене службе отишли у друго село, Димо Волаш је оставио црквени кључ и побегао у Скопље.

Пошто је владика Варнава свршио своју канонску визитацију у свима српским селима на десној обали Вардара, беху му остале још две цркве на левој обали. То је била црква у Башину Селу, где је свештеник био Никола Вишњић, и црква у селу Руднику у којој је служио прота Илија Бурчевић, стари богослов Београдске богословије. Као и у Папрадишту, и у Башином Селу Бугари су покушали да не пусте у цркву српског владику, иако је ту био ред да у цркви једне недеље служи српски, а друге бугарски свештеник. Међутим, на моју интервенцију, која није била много деликатна, Бугари су отворили цркву. Тако је владика Варнава и ту одслужио литургију.

У Башино Село, које је до самог Велеса, дошли су сви ученици српске школе из Велеса са својим управитељем и учитељима да присуствују архијерејској служби, јер ми Срби у Велесу нисмо имали ни своје цркве ни свога гробља, а Бугари и Грци нити су пуштали нас живе у цркву, нити су дозвољавали да се мртви сахране у гробљу. Ако би се и десио какав смртни случај, мртвац би се морао носити у Башино Село где смо имали право и на цркву и на гробље, али је право платио Петар Рашевић из Башина Села својом главом у Велесу.

Углавном, ова визитација српског владике, прва после неколико стотина година, извршена је, иако под тешким условима, на најсвечанији начин и на потпуно задовољство и српског владике и српског народа. Није било лако владици Варнави, јер је морао јахати на коњу по беспућу, спавати на патосу или на земљи по селима, ручати и вечерати за синијом (ниским округлим столом). Стола у то доба уопште није било по сеоским кућама, а кревета ни данас нема. Све те тешкоће владика Варнава је подносио без протеста, јер је и дошао да буде добар пастир, какав је и остао до краја свога живота.

Наше нове чете вршиле су сјајно своју дужност, али то више није могла остати тајна. Из Србије су послали капетана Недељковића за шефа Горског штаба. Састао сам се с Недељковићем одмах по његову доласку у самом Теову код своје куће. Ту сам му изложио како и на који начин се сме и може четовати. Свој специјални задатак, уколико га буде

имао, нека ради како зна и уме, али што се тиче самог четовања, кретања чете, њихова односа у селима, мора се строго придржавати правилника који смо још 1908. године капетан Алимпије Марјановић и ја саставили у Скопљу и који је усвојен како у Скопљу, тако и у Београду. Нарочито сам обратио пажњу Недељковићу да строго пази на понашање четника у свакој кући, богатој или сиромашној, нека приме ону храну која им се даје. Све друго што буду захтевали имају да плате. Морално морају бити савршено чисти и у том погледу никаква сумња не сме пасти на њих. Ако се буду тако и владали, могу бити сигурни да ће их цео народ увек лепо примати и о њима се старати. Али, на првом месту, у сваком случају и у свакој прилици, шеф Горског штаба мора давати пример.

Том приликом говорио сам му какав је у том погледу био мој однос према народу, према себи лично и према четницима. Чим сам постао војвода велешки, тј. кад сам примио чету у руке, казао сам четницима овако: „Ако приметим ма кога од вас да се непристојно понаша према женама, убићу га сместа, без икаква суда и расправљања! Али ако ви приметите мене да се непристојно понашам, први који то примети нека ме убије! Тако сам, рекох Недељковићу, радио ја и понашао се за све време свога четовања, свуда где сам четовао, и зато смо уживали поштовање не само по српским већ и по бугарским, турским и арнаутским селима. Сви су ценили наш високи морал и он је био основа нашег успеха". Недељковић ме је у свему послушао.

НОЋНИ САСТАНАК С МЛАДОТУРЦИМА У ЦРНОЈ ЏАМИЈИ

Већ крајем фебруара 1911. отишао сам неким послом у Велес. Турско-хришћански односи били су заоштрени свуда у Македонији, а нарочито у Велесу. Једна бугарска чета на путу између села Крајници и Подлеса убила је два Турчина Велешана који су били у једном засеоку села Крајница на своме имању. Старији од њих био је велешки хоџа, а у исто време и хаџија, те је уживао опште поштовање у вароши. Верујем да тај човек није хтео ни мрава да згази јер је сматрао да после свога хаџилука у Меку треба да живи животом који неће никоме сметати и да чини добра уколико за то има могућности. Његово убиство од стране Бугара изазвало је толики револт у Велесу да су се хришћани уплашили да се не изврши општи покољ. Свако је гледао да се не нађе преко Вардара где су Турци били компактни, ни на десној страни, у месту званом Дворови где су живели богати Турци и бегови.

Одмах после тога убиства ловачки батаљон из Велеса ставио се у покрет и једно одељење, којим је командовао Бахри-бej, у потери за бугарском четом, опколи ту чету која је бројала 7 душа и беше се скло-

нила у село Солп, близу до Вардара, и ту целу чету побије; али и запали неколико сеоских кућа. Све побијене четнике одвукли су до железничке пруге, натоварили на отворен вагон и довезли у Велес па их у близини среског начелства изложили да их свет може видети. Сва седморица били су измрцварени. Бес који је владао код Турака испољио се на њима и онда кад су већ били мртви.

Баш у време кад сам био у Велесу, убијен је у по дана Бано Кушев, директор бугарске гимназије у Велесу. На њега је пуцао из револвера један Турчин. Бано је пао мртав, а Турчин је продужио својој кући као да се ништа није догодило. Овај догађај унео је још већи страх и забуну међу хришћане у Велесу.

Сутрадан по убиству Бана Кушева нађен је мртав још један хришћанин на левој обали Вардара, пред тзв. Црном џамијом. То је био чисто турски крај, а поред Вардара било је неколико лепих турских кућа са балконима наднешеним над саму воду, међу којима и кућа Али-бега Алипашића. Чим је нађен овај убијени хришћанин, Турци су позвали хришћанског коџабашију из најближе хришћанске махале и наредили да се убијени одмах однесе у гробље и затрпа. Никакав увиђај није вршен, а то је био још један доказ више да је и он убијен по наредби Младотурског комитета.

Тога дана када је тај човек убијен био сам у српској школи на вечери са учитељима Томом Соврлићем и Војиславом Ненадовићем, и са економом школе. После вечере седели смо и разговарали. Ови моји пријатељи нису ме пуштали у хан, већ су ме задржавали код њих на спавању. Кад је било око пола ноћи, одједном к нама упаде неки Алија, Турчин, родом из Тиквеша, који је био као неки вратар и поверљива личност Младотурског клуба у Велесу. Ушао је к нама, назвао нам по турски добро вече и одмах се окренуо мени с речима:

„Васил-ефенди, наређено ми је да дођем и да те позовем у Младотурски клуб."

Оба учитеља уједан глас повикаше:

„То не може бити. Он је наш гост и ми га ноћас из куће не пуштамо!"

Одбио сам њихову интервенцију и рекао:

„Ја хоћу да идем. И хоћу да видим шта младотурци траже од мене у пола ноћи."

Младотурски клуб био је свега стотинак метара удаљен од српске школе и налазио се у главној улици која је колико-толико била осветљена. Револвер сам имао при себи, и то пун, са 9 метака (парабелум) и пошао сам са Алијом без имало страха.

Кад смо дошли до Младотурског клуба, видим да тамо нема никога. Врата беху затворена, а није било никаква осветљења. Упитам Алију:

„Па где ћемо ми? Овде је клуб. Прошли смо га..."

„Овамо ћемо, преко Вардара" - одговори Алија.

Помислио сам да су се младотурци скупили у канцеларију код велешког кајмакама чије је надлештво било преко Вардара. Пошао сам преко малог моста и кад смо дошли до кајмакамлука видим да је и ту у целој згради потпун мрак. Само су улазна врата била осветљена. Пред вратима је стајала појачана, двострука стража. Поново упитам Алију:

„Куда ћемо?"

„Још само мало па су овде, у једној кући..."

Били смо зашли у чисто турски крај. Алија је ишао испред мене, а ја за њим с откоченим револвером у руци. Тако смо ишли кроз ноћ и неосветљене улице и стигли пред Црну џамију. У њу се улазило и на једна врата с улице. Алија отвори врата и рече ми турски: „Буjрум, Васил-ефенди".

Ступим у џамију. Била је осветљена кандилима и свећама, а на средини џамије, на персијској сеџади, седела су, један крај другога, четири човека. Кад сам им се приближио, назвао сам им добро вече. Они су ме отпоздравили седећи, што није у турском обичају кад се неко дочекује пријатељски. Рекоше ми да седнем између њих и направише ми место. Двојица су ми били с десне, а двојица с леве стране. Били су то мајор ловачког батаљона из Скопља Уштреф-бej, председник младотурског комитета из Скопља, Нецат-ефендија, капетан и командант ловачког батаљона из Велеса, и Халила Ренџо, председник Младотурског клуба у Велесу. Ову тројицу сам добро познавао. Четврти је био Али Шериф-бej из Штипа, председник тамошњег Младотурског комитета, кога дотада нисам познавао.

Почели смо обичан разговор, прилично усиљен и кратак, а онда ми се окрете Уштреф-бej и гледајући ме право у лице рече:

„Позвали смо те ноћас овамо да те о нечем питамо и тражимо од тебе да нам кажеш истину."

„Ако ме будете питали о нечему што знам, ја ћу вам рећи; али ако ме будете питали о стварима које су мени непознате, ја вам не могу рећи", одговорио сам.

На то ће рећи опет Уштреф-бej:

„Ти знаш како су прошли Бане Кушев и онај ђаурин што је јутрос освануо мртав пред овом џамијом. Кад смо те позвали овамо, позвали смо те да те питамо о ономе што знаш, а не о ономе што не знаш. Питамо те: има ли српских чета на десној обали Вардара?"

Уштреф-бej је говорио турски, а Халила Генџо ми је преводио на македонско наречје. И онда кад сам разумевао шта ме питају и кад сам могао дати одговор на турском језику, увек сам то избегавао и тражио тумача. Јер чим ми се постави питање одмах га разумем, али док ми преводилац преводи ја имам времена да припремим одговор, да се не

збуним и да ми одговор не буде погрешан. Кад ми је постављено ово питање био сам у оваквој ситуацији: лево од мене био је Али Шевфик-бej, десно Халила Генџо, обојица готово припијени уза ме, обојица двапут крупнији од мене. Ако покушам да извадим револвер, при првом покрету ова двојица ће ме ухватити за мишиће, а она друга двојица ће ме за то време изрешетати својим револверима. Отпор је био немогућан. Лаж немогућна. А онда... шта? Истину, па шта Бог да! И ја сам одговорио: „Да. Има српских чета!..."

Уштреф-бej рече: „Ми то врло добро знамо. А сад да нам кажеш ко је главни командант свих тих чета?"

Одговорио сам: „Ја главом командујем тим четама".

Кад сам им то рекао, сви устадоше на ноге, пружише ми руке, што дотле нису хтели учинити, руковаше се са мном и Уштреф-бej ми рече: „Браво! Честитам ти. Рекао сам мојим друговима да ћеш имати храбрости да нам кажеш истину".

Иако сам био у најгорој и најстрашнијој ситуацији, у каквој дотада нисам био, био сам потпуно присебан и уопште нисам имао ни најмање осећање страха. Ништа се на мом лицу није променило и ни једна трепавица на мом оку није задрхтала. Био сам свестан да сам у служби свога народа.

После ових Уштреф-бejових речи почеше ме нудити цигаретама, а Халила лупну дланом о длан те иза нимбара (проповедаонице) истрча један Турчин (који је био сигурно ту зато да ме мртвог изнесе из џамије) и овај му нареди да кува кафу. Наступило је ново расположење и пријатна атмосфера. Осетио сам да сам и овом приликом избегао смрт.

Пре него што је донесена кафа, Уштреф-бej ме запита: „Па добро, како набављате пушке и муницију и ко вам их доноси?"

Ја сам се тада већ осмелио па му одговорим: „Благодареħи вама, врло лако. Ето овај наш пријатељ Неџат-ефендија сам је својим рукама уносио кофер у коме су биле растављене пушке и муниција, све је то он својим рукама унео у вагон, а његови војници у Велесу изнели из вагона и однели право у фијакер, а полиција није смела да изврши претрес."

Уштреф-бej разрогаченим очима погледа у Неџат-ефендију, а овај му слежући раменима одговори: „Ово је истина... али радио сам у незнању".

Ја сам на то мало шеретски приметио: „Па сигурно у незнању, јер да си знао, ја не бих вечерас седео с вама већ бих одавно био обешен".

Попили смо кафу па затим наставили разговор. Сва питања постављао ми је Уштреф-бej, Халила тумачио, а сви остали су ћутали. Уштреф-бej ми је овако рекао:

„Зашто сте ви Срби опет формирали чете кад смо ми дали хуријет и обзнанили слободу и једнакост за све?"

Кад је дошао на ову тему, сматрао сам се на коњу и већ гледао себе као победника иако ми је, само неколико минута раније било намењено ко зна колико револверских метака. Одговорио сам: „Ви сте дали хуријет, прокламовали слободу и једнакост, али једно нисте могли спречити: појаву бугарских чета. Ви знате добро, као и ја, колико данас има бугарских чета у Македонији. Ви нисте били у стању да то као држава спречите. Мислите ли да смо ми Срби требали да дозволимо да нас Бугари опет убијају, или да пристанемо да са њима радимо против турске државе? Нисмо хтели ни једно ни друго. Нити да гинемо као овце, нити да се упустимо у борбу против турске државе. Изабрали смо треће, да се бранимо од Бугара, као што смо и раније чинили. И бранићемо се, и то све дотле док не будемо имали довољно разлога да верујемо да нас ви, тј. турска држава можете и хоћете да браните."

На то ми Уштреф-бej постави питање: „Можеш ли, кад ти будеш хтео, да пребациш све српске чете у Србију?"

„Могу" - рекох му.

„Па добро, кад можеш то да учиниш?" - запита Уштрефбej.

„Ја ћу то учинити онога часа кад ни једне бугарске чете не буде било у Косовском вилајету."

„А хоћеш ли онда то учинити?"

Дао сам часну реч да хоћу, а онда је почео разговор о нечем другом. „Како може да се усклади наша борба против бугарских чета с вама и како можемо радити, а да не дођемо у сукоб с вама и вашим четама? Још ове ноћи једна чета ловачког батаљона под командом капетана Бахри-бeја отишла је у Бистрицу Хасколи (Азот). Она ће остати тамо и вршиће потере на све стране, а друга једна чета одлази у Доње Врановце да и она врши потере. Бистрица и Доњи Врановци биће им стално одредиште."

„Е, рекох, то је врло добро. Ако ви желите да избегнете сукоб са српским четама најбоље ће бити да Нецат-ефендија оде одмах у Бистрицу и изда наређење да Бахри-бej и онај из Врановца сваки дан шаљу мени извештај о томе где ће се тога дана кретати турска војска, како бих могао предупредити сукоб са српским четама, јер ће те чете морати да оду у супротном правцу."

Нецат-ефендија је на овај предлог пристао без иједне примедбе. Опет је настало нуђење цигаретама и још по једна кафа. Кад смо и ту кафу попили, упита ме Уштреф-бej: „Како ви Срби стојите с оружјем?"

Рекох му: „Врло рђаво јер се тешко добија. Србија не даје ништа, а ми немамо довољно новаца да га сами купујемо".

„Па добро - рече Уштреф-бej - ми ћемо вам вратити све оне пушке које смо од вас узели", а Нецат-ефендија додаде: „И оних седам што смо пре неки дан узели у Солпу од побијених Бугара".

„Е, рекох, хвала вам ако нам и ту услугу учините!"

Већ је почело да свиће кад смо завршили разговоре. Сав изломљен од неспавања и напрезања да надмудрим младотурке, вратио сам се у српску школу где су ме српски учитељи исто тако дочекали на ногама, јер ни они нису легли да спавају очекујући резултат моје ноћне посете младотурцима, тј. хоћу ли се вратити или ће ме кроз који дан наћи мртва у Вардару.

Били су изненађени али и радосни кад су ме опет угледали. Настала су питања - где сам био и како сам прошао. Рекао сам им само толико да сам био у Младотурском комитету, не помињући Црну џамију. Још сам им рекао да Турци нешто знају о нашим новим четама па су ме о томе испитивали. И зато сам препоручивао нашим учитељима да свуда и на сваком месту упорно тврде да смо ми разоружани и да немамо никаквих чета. Али ако би Бугари покушали да врше нападе на наша села, ми ћемо ипак наћи начина да се сами бранимо.

Тога дана сам остао у Велесу и после подне отишао у Клуб младотурака. Тамо сам затекао многе чланове, а међу њима и Нецат-ефендију. Чим ме је угледао позвао ме је у један угао сале и саопштио ми да су чете које води капетан Бахри-бej пронашле у селу Бистрици бугарског војводу Секулу и да су га убили. Секуле је, по њихову тврђењу, био сам. Затекли су га у једној кући. Ту су га опколили и убили. Његово мртво тело донели су у Согље. Ту је утврђен његов идентитет, па су га затим пренели у Теово и сахранили на тамошњем гробљу, да би Србима доказали да се не боје бугарских чета, а бугарском попу у Теову да му је и нада у бугарске чете пропала. По повратку из Младотурског клуба затекао сам у школи курира из Теова који ми је ову вест потврдио.

ХАПШЕЊЕ И БЕКСТВО ЈОВАНА БАБУНСКОГ

Још исте ноћи вратио сам се у Теово. Сутрадан, одмах по сванућу, отишао сам до деде Бошка Плевенског где сам нашао бугарског попа и учитеља. Пошто сам им назвао Бога, почео сам да говорим:

„Видите шта се десило у Бистрици. Значи да су Бугари опет организовали своје чете. Чим су за то сазнали, Турци су послали потеру. Тамо су нашли бугарског војводу, опколили га и убили. Сам тај случај не би био толико важан, па можда није важно ни то што су претукли двадесетак сељака у Бистрици. Много је важније то што је турска војска остала да стално стационира у Бистрици.

Вас је обојицу послао је овамо бугарски комитет ВМРО из Велеса. И ви морате сутра, кад се појаве бугарске чете - а оне ће се појавити, да им се ставите на расположење, па да их уведете у Теово, макар само за једно вече. То се не би могло сакрити од Турака. Они ће одмах доћи ова-

мо, претрести село, испребијати људе па могу и овде оставити своју посаду.

Ја не желим да Теово доживи судбину Бистрице. Зато ти, попе Петре, да се покупиш и како год знаш - пешке или на коњу - да се изгубиш из Теова. Дајем ти поштену реч да ти се ништа неће догодити ако одмах одеш. Али ако замркнеш, не гарантујем ти да ћеш жив осванути. А ти, учитељу, немој више да ми долазиш у село јер ако те Турци овде нађу не могу те од њих одбранити. А не бих био рад да ти Турци батинама упропасте здравље. Ти можеш и убудуће да се водиш на списку као бугарски учитељ у Теову и да примаш плату, али кажи тамо своме митрополиту да ти у Теово више не смеш да дођеш."

Док је учитељ Димитрије Крајничанац ћутећи примио моју наредбу, дотле се поп Петар, вероватно охрабрен тоном мога говора - јер ја сам говорио као што говори старији брат кад саветује млађу браћу - испрси преда мном па ми одговори:

„Мене је овде поставио бугарски митрополит. Ти немаш никаква права нити власти да ме тераш одавде. И ја ћу остати овде све док ме митрополит не премести."

Кад сам чуо овај попов одговор, подвикнем њиховом станодавцу Бошку Плевенском:

„Одмах, овога часа да избациш све попове ствари, а и њега самог из куће. За ово ти остављам рок од пола сата. Ако после тога попове прње не буду избачене са њим заједно, наредићу сељацима да ти запале кућу. И то одмах данас, у по бела дана, али с тобом заједно."

Окренуо сам се и изишао из куће. Нисам више зазирао од велешког кајмакама јер сам знао оно што ни он није знао, а то је мој споразум с младотурским првацима, који су у то време представљали цео скопски санџак. Није прошло ни пола сата, а поп је већ товарио свој пртљаг на јадног Бошкова магарца и оставио Теово заувек. То је био први резултат мога одласка у Црну џамију.

После два-три дана дошао је капетан Бахри-бој к мени у Теово и дао ми распоред кретања његових јединица за осам дана унапред и рекао ми да има 40 кратких манлихерки, свака са по 300 метака, које има да преда мени. Питао ме је како и на који начин да то учини. Рекао сам му да, кад га будем известио, нека те пушке натовари на коње који им служе за комору па их ноћу дотера на место где води пут из Богомиле за Ораов Дол. Ту ћу их ја сачекати и примити од њих оружје па ћу се даље ја постарати да га одатле склоним. Још сам утврдио с Бахри-бејом да сваке недеље лично он долази у Теово и да ми саопштава, увек за седам дана унапред, распоред кретања њихове војске. Пошто смо тако утврдили ствар ја сам после 7-8 дана јавио да ми се на већ утврђен начин донесу пушке, које сам на одређеном месту примио. Кад су вој-

ници, који су ми пушке донели отишли назад у Бистрицу, позвао сам сељаке који су били сакривени у једној јарузи, предао им оружје које је примио Петко Станковић, сеоски војвода из Богомиле. Нико није знао како сам дошао до пушака и ко ми их је донео. Они који су знали да смо добили известан број манлихерових пушака били су уверени да сам их добио опет из Србије, као што је био случај и пре неколико година, кад су нам Арнаути на биволским колима донели пушке и муницију.

Ко зна како би се све ово развијало да сам тајну о добијеном оружју и о разговорима с младотурцима сакрио и од Јована Бабунског. Али њему, као свом најближем другу - што смо одувек били и остали - испричао сам све. Не знам да ли овај случај или нешто друго, тек нешто је утицало на Бабунског да учини један непромишљен, а и потпуно бескористан корак који је њега прилично избацио из колосека, а мене потпуно усамио за даљу акцију.

У мијачком селу Орешу, које се налази у близини саме Богомиле, после хуријета је дошао са печалбе из Бугарске неки Петар Паламар, родом из тога села. Село је било чисто српско, а свештеника за то село рукоположио је владика Варнава. Али Петар Паламар је остао Бугарин и разметао се својим бугаризмом не само у своме селу већ и у Богомили, где је сваке недеље одржаван пазар. То његово разметање, да не би било одмах кажњено, често је било тобоже у шали и у пошалицама, као на пример, викне кафеџији: „Може ли Бугарин да добије једну ракију овде?" или „Продајете ли Бугарима жито?" и томе слично. Не знам како је дошло до тога да он и Јован Бабунски постану побратими. Сваке недеље без изузетка Петар би долазио на пазар у Богомилу па би свратио у Јованову кућу на кафу и ракију, а често и на ручак.

Половином месеца марта 1911, дође једне недеље Петар Паламар у Богомилу. Кад се пазар разишао, оде Јовановој кући. Ту су прво пили ракију па су после сели да ручају. Пазар се обично доцкан завршавао па се тога дана доцније и ручало, нарочито у Јовановој кући, јер се он тога дана на пазару налазио са сељацима из многих села, не само из велешког већ и из прилепског среза. На тај пазар су долазили и Арнаути из Јаболчишта. Тако је Јован и том приликом имао могућности да се види и поразговара са многим људима, па се, као што рекох, тога дана касно ручало у његовој кући. Ручали су, дакле, па су још дуго после ручка два побратима - Петар и Јован седели и пили вино. Пред вече је дошао Јанко Митровић, четник, родом из околине Младеновца, који је и после хуријета остао у велешком срезу јер је био у мојој чети па се затим оженио једном врло добро девојком из доста богате куће у Богомили. С њим је дошао Јовану и неки Авдо, родом из Ореша, који је тамо држао бакалницу.

Нови гости придружили су се Јовану и Петру, вина се доста попило, па су се и споречкали. Бабунски није био ни кавгаџија, нити је био говорљив. Није могао уопште да се свађа с човеком, нити је по својој ћутљивој природи могао да учествује у препиркама; али ако му се нанесе ма каква увреда, није је заборављао. Дакле, свађали су се Петар, Јанко и Авдо, а Јован је ћутао и посматрао. Тек наједном, Јован је узвикнуо: „Дајте конопац да вежемо овог побратима!...” И у том тренутку сва тројица су скочили на Петра, оборили га на земљу и везали.

Кад се добро смркло, њих тројица изведу Петра па га доведу близу његова села Ореша (5 километара од Богомиле) и ту га убију. Да би отклонили сумњу, Јован га је убио секиром. После убиства, Авдо је отишао у своје село Ореше, а Јован и Јанко су се вратили у Богомилу.

Сутра рано неки орешки сељаци пошли су на пазар у Велес. Пазарни дан у Велесу био је уторак, па су зато сви Ажани понедељником полазили од својих кућа да би истога дана стигли у Велес, па ако су нешто носили за продају, гледали су да то још истога дана продаду, а уторником, кад се отвори пазар, купили би оно зашта су дошли на пазар па би се истога дана враћали у своје село. Ови сељаци - пазарџије још у свануће су изишли из свог села и на путу угледали мртва човека. Кад су му пришли ближе препознали су Петра Паламара. Брзо су се вратали у село и известили коџабашију и Петрову породицу. Петар је имао брата, младића двадесетих година, и док су остали разговарали о убиству и слали човека у Согље да јави мудуру и жандармерији за Петрово убиство, Петров брат се сам упути у Согље, али да га неко не би видео у Богомили, обиђе је, стигне у Согље, тамо затекне мудура и извести га да му је брат убијен. Испричао му је да је његов брат у недељу до касно у ноћ био у кући Јована Бабунског. Мудур поведе са собом шест жандарма па опет обилазећи Богомилу да их не би ко видео оде на лице места и тамо изврши увиђај. Одмах ту, на лицу места, испитали су неколико сељака који су сви од реда својим исказима потврдили да је убијени Петар у недељу после подне био у кући Јована Бабунског.

Док се све ово догађало око Ореша, у Богомили нико ништа није знао, а Јован Бабунски и Јанко Митровић, пошто је био леп дан, сели су испред једне кафане у центру Богомиле и разговарали. Бабунски се био толико заборавио да је на ногама имао исте оне ципеле у којима је те ноћи ишао са Петром, а на ципелама се јасно познавао мозак убијеног.

Брат Петров је на саслушању оптужио Бабунског и Авду бакалина из његова села. Мудур одмах лиши слободе Авду, веже га, и док су она двојица безбрижно седели пред кафаном, одједном се пред њима појави согљенски мудур са шест жандарма који су водили везаног Авду. Мудур се поздравио са Јованом и чим га је погледао приметио је на његовим ципелама трагове мозга и одмах га упитао: „Од чега су ти ципеле овако

прљаве?" И не чекајући Јованов одговор рече му да је лишен слободе. Нареди му да одмах скине ципеле с ногу, а да поручи друге од куће. Ове ципеле пажљиво замота и остави у бисаге.

Мудур је оставио Бабунског са три жандарма, а он је с другом тројицом повео Јанка Митровића да код њега изврши претрес. У кући Јанковој нашли су о чивилуку обешене крваве чакшире и одмах је и њега мудур лишио слободе и довео га код Бабунског. Био је оптужен и газда од куће у којој станује Бабунски, те су их сву тројицу везали, а на интервенцију жандарма Мустафе, Бабунског су посадили на коња, везали су му руке напред, али су му дозволили да огрне зимски капут те да се издалека не може приметити да је везан. Тако су их потерали у Велес.

Тога дана био сам у Оморану. Тамо сам имао да круним неки кукуруз па сам најмио двадесетак радника да ми то сврше. Нисам имао појма шта се дешава у Богомили. Кад сам се увече вратио у Теово дознао сам све како је било и како је Бабунски у пратњи 6 жандарма из Согља отеран у Велес са још тројицом.

Сутрадан рано известе ме да је Бабунски исте вечери побегао од жандарма, а то се десило овако. Друм Прилеп-Велес на једно 13-14 км испред Велеса прави једну велику окуку према селу Витанци. Испред саме окуке, на месту Црвени брегови, један пречи пут нагло силази на реку Тополку и чим се сиђе низ Црвене брегове наилази се на чесму коју зову Карамуслица. Због те чесме сви путници који путују на коњима или пешке иду овим преким путем, јер на целом путу од Извора па до Карамуслице нема нигде ни капи воде. И кад се пође из Теова, а то је скоро 30 км, опет нема воде све до Карамуслице. Кад су стигли на брдо где почињу Црвени брегови већ је била пала ноћ. Бабунски је ишао назад, а остали напред. Пред везаним људима ишла су два жандарма, за њима опет два и напослетку, иза Бабунског опет двојица. Кад су дошли до чесме, сви су пили воде па су продужили даље.

Јованов коњ је стигао пред корито чесме и почео да пије воду. Жандарм Мустафа који је био у непосредној пратњи Бабунског позва свога друга да мало седну и запале по једну цигару, док се Јованов коњ не напије. Чим су они одмакли од чесме, Јован који је још пре тога ослободио руке из конопца, полако се спустио с коња, а свој капут, готово усправљен, оставио на седлу. Пошто се капут црнео на коњу, жандарми су мислили да је на коњу Бабунски. Али кад се коњ одвојио од чесме и почео да пасе ту у близини, жандарми повикаше: „Јоване, Јоване!", нико се није одазвао. То место око Карамуслице и цео крај Црвени брегови био је испресецан дубоким јаругама и Јовану је било довољно да се само неколико метара удаљи од чесме па да уђе у једну од тих јаруга. Кад су видели да им се нико не одазива, жандарми почеше да пуцају из пушака. Пошто су испалили неколико шаржера, и сами су пошли да стигну своје

другове који су проводили пешаке. Тако су у Велес отерали тројицу оптужених, и капу и ципеле Јована Бабунског.

Кад сам и ово сазнао у Теову, опет сам отишао у Оморане да довршим посао око крушења кукуруза. Стајао сам напољу испред куће где су радници крунили кукуруз, кад угледах да ми се приближују четири коњаника жандарма. Кад су ми пришли, лепо су ме поздравили и саопштили ми да је велешки кајмакам у Богомили са жандармеријским официром из Согља и око 20 жандарма, од којих 12 коњаника. Овој четворици наређено је да ми кажу да ме кајмакам-бej зове у Богомилу и да са њима пођем.

Наредио сам да ми се спреми коњ и пошао сам с њима у Богомилу. Кад сам пролазио кроз Теово, преко једног од сеоских кафеџија поручио сам својој жени да идем у Богомилу и да се ништа не брине јер ћу те вечери по свој прилици остати у Богомили.

Успут су ми жандарми испричали цео догађај у вези с Јовановим бекством. И тако смо стигли у Богомилу. Међу овом четворицом жандарма коњаника био је један, коме је било име Мурат, по чину поднаредник (чауш). Са њим сам био добар познаник, а он је био један од сталних дужника Малић-аге.

МОЈЕ ХАПШЕЊЕ У БОГОМИЛИ И ЗАТВОР У ВЕЛЕСУ

Стигли смо у Богомилу, односно на конак где је одсео велешки кајмакам, у кући Кице Димитријевића, рођеног шурака Јована Бабунског. Кицо је имао врло лепу кућу и две велике одаје на горњем спрату. У једној од тих соба седео је кајмакам. Затекао сам тамо и око педесетак сељака које је кајмакам позвао на разговор и саветовао им да не приме Бабунског и чим се појави да га доставе властима, а он ће наредити да једно одељење остане стално у Богомили са задатком да тражи Бабунског.

Чим сам ушао, сељаци су сви устали, а ја сам пришао кајмакаму, који је остао да седи, и поздравио се са њим. Кајмакам ми понуди место крај себе. Поседали су и сељаци, а ја сам са кајмакамом заподео најобичнији разговор. Он ми рече да није ишао путем кроз Теово већ је преко Мелнице и превоја Проснице дошао право у Согље, ту је узео официра и неколико жандарма, па је тако дошао доста уморан у Богомилу. Ја сам у Богомилу стигао у сумрак па како је требало да сељаци сутра иду на посао, један од њих, неки Алекса Шареншапка, замоли кајмакама за дозволу да иду својим кућама. Кајмакам им допусти и сељаци један по један, поздрављајући кајмакама, почеше излазити из собе.

Кад се соба потпуно испразнила кажем кајмакаму да, пошто је уморан, ред је да га оставим да на миру вечера па да се одмори, а и ја треба да идем да видим где ћу спавати. Кајмакам ми рече:

„Врло добро! Иди вечерас, па ћемо се сутра поново видети и разговарати".

Поздравим се с њим и изиђем напоље. Међутим, кад сам изишао у ходник шесторица жандарма шчепају ме са свих страна тако да нисам могао ни револвер да извадим и увуку ме у другу собу у којој су били жандарми. Док су ме вукли у другу собу успели су да се дочепају мог револвера. Почео сам викати и грдити на сва уста и кајмакама што ме на овај начин, подлачки начин, лишава слободе пре него што ме је саслушао и пре него што ми је рекао зашта сам оптужен. Толико сам грмео, псовао и викао да је најпосле кајмакам био принуђен да уђе и да ме замоли да бар за тренутак престанем с псовкама и увредама да може неколико речи мирно да проговори са мном. Рекао сам му нека говори шта хоће и нека пита шта хоће, али насамо да ме пита, а не пред двадесет жандарма.

Кајмакам није смео остати са мном насамо, већ ми каже: „Ово је једна општа државна ствар. А ово су све државни људи око нас па могу слободно пред свима да те питам".

„Ти уопште никада ниси ни био човек, ни овде нити у Пећи, међу твојим земљацима има људи. И онда није чудо што се овако понашаш."

Али он ми постави конкретно питање овим речима:

„Да ми кажеш право, знаш ли где се сада налази Јован Бабунски?"

„Знам где се налази."

„Е, па кад знаш, кажи нам где је."

„Нећу да кажем!"

„Како нећеш да кажеш?"

„Тако што нећу. Осам година сам нераздвојан друг Јованов. За све то време делили свако зло, јер добро нисмо видели. Делили смо сваки залогај хлеба. Кажи ми право, ако си Турчин и ако и ти у нешто верујеш, кад би ти имао оваквог друга као што је мени Јован Бабунски па кад би се тај нашао у таквом положају у каквом је сада Јован, би ли га ти предао и издао неком кајмакаму?"

„Ја бих то учинио."

„Е, видиш, кајмакам-бej, у томе је разлика између тебе и мене. И у томе је разлика између једног Србина и пећке кучке каква си ти!"

И онда му скрешем све од реда од дана откако су се његови стари потурчили па до њега. Од моје псовке сва је соба одјекивала и кајмакам нареди да се затворе прозори да се мој глас не би чуо по целом селу. Наставио сам с псовкама и грдњом, и кајмакам се најпосле ухватио за главу покривајући уши рукама. И тако је побегао у своју собу. Али ја нисам престајао с псовкама и звао сам га да му кажем у очи све што имам.

Ова псовка и овај инцидент с кајмакамом превршио је меру јер је то трајало више од два сата. Најзад сам почео ногама ударати у зид који је раздвајао две собе. Зид је био бондрука и сваки час је могао да се провали. Кад је кајмакам видео да не може да ме умири, а да га нико од жандарма не узима у заштиту, улете сав блед у лицу у моју собу и нареди жандармеријском официру да ме веже и да ме одмах спроведе у Велес.

Ноћ је била облачна, прст пред оком се није могао видети. Рачунао сам као сигурно да ће ме жандарми убити, ако не у самом селу, а оно чим изиђемо из села. Одмах се сетих савета који ми је пре много година дао кајмакам у Љешу да се пазим добро у путу, јер ако пођем лево или десно, да ће ме убити. Да ће ми се то десити овом приликом било је више него сигурно. Сад је требало ретерирати, али како и на који начин?

Смислио сам нешто и тврдо сам веровао да ћу успети. Позовем жандармеријског официра у један крај собе и кажем му овако: „Слушај, Хајредин-ефендија, ако је овај кајмакам луд, ти си бар паметан човек. Зар ти мислиш да ћеш ноћас, ако ме поведеш, изнети жив главу из Богомиле? Знај сигурно да ћеш ноћас погинути. Бабунски је овде, а са њим 25 наоружаних четника. И чим дођемо до моста, не знам, можда ћу и ја погинути, али за тебе сам сигуран да хоћеш, а и ови жандарми с тобом!"

Чим сам ово рекао, официр изјави: „Ноћас се не мичемо из ове куће!"

Ја сам био задовољан, али сам ипак рекао: „Уосталом, како хоћеш. Ја сам се решио да погинем ноћас..."

Он ми најозбиљније одговори: „Али ја нисам".

Кајмакам, нестрпљив што ме још нису везали, поново уђе у собу и викну мало вишим гласом Хајредин-ефендији: „Зар још ниси везао овог разбојника?"

Али Хајредин му одговори: „Ја ноћас не идем у Велес!"

„Мораш да идеш! Ја наређујем!" - викну кајмакам.

„Сутра морам, али ноћас не морам и нећу!"

Кајмакам, сав бесан, каже му: „А ко ће да одговара сутра, јер овај ће разбојник ноћас побећи од вас као што је прекјуче побегао онај други испред жандарма".

На то се и ја умешам у разговор па подвикнем кајмакаму: „Ћути, бре, будало пећка! Ја нисам будала да бежим. Немам зашта да бежим!" Па се онда обратим официру речима: „Ти, Хајредин-ефендија буди без бриге. Бог је створио дан да поштени људи путују. А само неваљалци, као што је овај кајмакам, воле једино ноћу да путују".

Али кајмакам се није предавао тако лако. Затражио је од официра да му потпише реверс да ме је примио и да гарантује да ће ме сутра спровести у Велес. Официр је то потписао, а ја сам га уверавао да може слободно да спава целе ноћи јер немам намеру да бежим.

Тако се завршило то вече у Богомили. Нико није вечерао. Кајмакам зато што је био увређен и понижен више него икад од свог рођења од мене који сам га вређао и псовао, и од официра који му је пред свима отказао послушност. Жандарми нису вечерали јер су готово сви били пијани - Јованов шурак им је непрестано доносио ракију, а уз то сир и кувана јаја за мезе, те су тако били и сити и пијани. Напослетку, затражисмо вечеру само Хајредин-ефендија и ја. Донели су нам тепсију с пилавом и печену кокош те смо нас двојица у сласт вечерали. После нам је домаћин донео постељу (кревета није било), душек звани шиљте (тесан душек само за једну особу. У богатим чурским кућама оваквих шиљтета има 40-50, па и више. Кад дођу гости, сваки добије шиљте, преко њега чист чаршав и јастук са навлаком. Иначе, и најсиромашнија турска кућа обавезно има ову спрему за госте, само скромније и мање).

У нападу на личност кајмакамову те вечери чувао сам се да никога другога од присутних Турака не увредим. Казао сам му да је „рушветчија" (подмитљив) па сам му као пример навео да је за 50 златних турских лира укинуо пазар у Богомили и преместио га у бугарско село Бистрицу, па сам морао интервенисати код валије у Скопљу да се пазар поново врати у Богомилу. Али кајмакам није вратио 50 лира Бистрици, па су зато Бугари сматрали њега обавезним према њима. Па кад су већ изгубили пазар, онда су могли да приме бугарског војводу Секулу. И овај долазак кајмакамов у Богомилу доказ је колико је он обавезан Бугарима, јер све да је и 100 Срба убијено у Азоту, кајмакам не би дошао овамо, али за једног Бугарина, кога је убио не знам ко тамо код Ореша, он лично је дошао овамо и похапсили су сасвим невине људе. На тај начин ,сам неутралисао и жандармеријског официра и жандарме да се не умешају у овај наш спор, јер би сигурно били на кајмакамовој страни, а овако кајмакам је био усамљен.

Сутрадан је кајмакам устао први јер вероватно није могао да спава, и наредио је спрему и полазак. Коњи су брзо били оседлани а кајмакам је наредио да сви сељаци од 16 година па навише дођу насред села где се држи пазар, јер хоће да им држи говор. За то време смо сви попили кафу и чекали на полазак. Кајмакам је наредио да ми се не донусти да јашем свог коња, већ да мога коња даду неком жандарму, а ја да узјашем на коња тога жандарма. Кајмакам се плашио да ћу на своме коњу успети да побегнем, јер је вероватно те ноћи стекао уверење да се може догодити да жандарми не пуцају на мене. Тако се одмах јавио Мурат чауш да ће јахати мога коња, а мени ће дати свога.

Кад су припреме за полазак биле завршене и кад је јављено да се народ скупио насред села, кајмакам је наредио да ме вежу, али је Хајредин-ефендија изјавио да нема разлога да ме везује јер је он потписао реверс на мене и да према томе он сноси сву одговорност за мене.

Кад је видео да би свака даља интервенција била узалудна, кајмакам није више инсистирао на томе. Пешке смо отишли до места где се скупио народ. Тамо је кајмакам одржао овај говор:

„Народе, држава је решила да сву земљу очисти од разбојника и да убудуће будете слободни и да не страхујете да вас, као раније, могу убијати, а да за то убице ником не одговарају. Убица и разбојник Јован Бабунски побегао је испред жандарма. Али знајте добро да од данас па за 48 сати Бабунски има да буде овде у Богомили жив или мртав. А овога разбојника - ту је показао руком на мене - отераћу у сургун (заточење) чак у Арабистан где му ни врана не може наћи кост. И никад се више неће вратити у Македонију. Пазите добро. Свако ко види Бабунског, одмах да достави властима, а турска војска данас, а најдаље до сутра, доћи ће у Богомилу где ће стално остати да вас чува."

Кад је завршио свој говор, ја му се обратим овим речима: „Кајмакам-бej, дозволи ми да и ја проговорим неколико речи народу".

Кајмакам је сигурно мислио да ћу говорити народу нешто слично његовом говору па ми је рекао:

„Можеш говорити, али само две-три речи".

„Слушајте ме, браћо Срби - обратим се народу - највећи непријатељ турскога царства то је овај кајмакам (па пружим руку на њега). И ја вам дајем поштену реч, а ви знате да се мојој речи мора веровати, овога кајмакама протераћу из Велеса од данас за 10 дана. Немам власти да га протерам у Арабистан, али ће добити такво место које неће бити много боље од Арабистана. А сад остајте збогом."

После ових мојих речи кајмакам, сав зелен у лицу, онако неиспаван, почео је да дрхти од љутине и опет нареди: „Везујте овога разбојника".

У том тренутку ја сам већ ускочио у седло. Тако смо кренули, неколико коњаника било је преда мном, а неколико иза мене. Пут је био тесан па до Теова, управо до друма Велес-Прилеп, нису могла два коњаника упоредо јахати. У Согљу смо сјахали па мене уведоше у жандармерлјску станицу, а кајмакам је отишао мудуру. Ту је сигурно нешто јео, а и жандарми су извадили из торбе хлеб што су понели из Богомиле па су доручковали.

Одатле смо пошли у Теово, а кад смо стигли, кажем једном жандарму иза мене да зовне кајмакама, имам да га замолим за нешто. Кајмакам који је ишао напред са свима, врати се на коњу до мене и запита, шта желим. Замолио сам га да ми допусти да пошљем кафеџију, пред чијом смо кафаном били стали, до моје куће. Кајмакам ми дозволи те зовнем кафеџију Андрију Анђелковића и кажем му: „Иди мојој кући и кажи да сам наредио нека ми одмах пошаљу џакчић злата".

Андрија је отишао и није прошло ни 15 минута, а он је на очи кајмакамове и на запрепашћење свих присутних донео врећицу пуну злата. У

њој је било 500 златних турских лира. Вреће је била добро ушивена и запечаћена. Чим ју је донео, први је дохвати кајмакам па кад виде колико је тешка и да у њој заиста има злата, упита ме: „Шта ће теби оволики новац?"

А ја му у иронији одговорих: „Ти си се у Богомили хвалио да ћеш ме протерати чак у Арабистан, а ти знаш да је то много далеко па ми зато треба арча (трошка)".

Кад сам то рекао, он се мало насмеши, а ја, да му задовољство не би дуго трајало, одмах додам: „Али ово је исто тако кључ који отвара свака врата у Турској. И да знаш добро, од ових пара ни један грош није за тебе! Све ће ово други да поједу!"

Ја сам то говорио тако гласно да су чули не само жандарми који су ме спроводили, већ и пола Теова. Сваки жандарм помислио је да ваљда и њему нешто пасти у део из тога новца. И тако смо пошли даље. Ишли смо полако јер се брже и није могло, те смо тек после подне стигли на друм Прилеп-Велес. На друму угледасмо облак прашине који се од врановских ханова дизао према нама. Била је то турска коњица. Још из Согља кајмакам је телеграфисао у Велес и тражио од команданта да му пошаље једно одељење коњице да би му било при руци, јер боји се да му „разбојник" не побегне, пошто у жандарме није много сигуран.

Тек смо прешли Бабуну, а коњица стиже. Било их је око 60 коњаника са једним официром. Овај официр дојаха до кајмакама који се налазио на челу наше поворке, рапортира му и стави му се на расположење. Шта је он говорио с официром нисам могао чути, тек наједном се жандарми повукоше лево и десно, а коњица се построји, све по шест коњаника са сваке стране, а ја сам био у средини. Кад су ме коњаници тако опколили, десет коњаника сиђу с коња, а официр дође преда ме и нареди војницима да ме везују. Извадише неки коњски улар и свезаше ми руке, али сам некако могао да држим узде. Сад смо пошли нешто брже ка Велесу.

Кајмакам је хтео да ме везаног проведе кроз Велес и да се покаже како је успео да ме ухвати, веже и тако везана дотера. Кад смо стигли на око 1 километар пред Велес, одједном смо сви стали. Кајмакам дојаха до мене и цинички ме упита да ли су ми руке много стегнуте и како се осећам. Одговорих му: „Осећам се боље него икада. Нисам могао ни помислити да ћу са овако великом пратњом од саме турске војске ући у Велес. После цара ни један турски великаш са оволико свечаности и са оваквом пратњом не улази у једну варош. Потпуно сам задовољан и можемо напред".

Тако смо ушли у Велес. Од коњског топота сва се чаршија тресла, а све живо изишло је на улицу да види каква је ово пратња. Кад су ме угледали овако, неки су приметили да сам везан, али већина то није запазила јер сам са свих страна био опкољен коњаницима. То није нима-

ло утицало на мене јер сам био убеђен да ће се то свршити на штету кајмакама.

Довели су ме пред среску зграду до које је био и затвор. Затвор је био у једној новој двоспратници и састојао се од четири одељења на доњем и четири на горњем спрату. Све су собе биле патосане. Прозори су били велики, само су на њима биле гвоздене решетке. Али су собе ипак биле видне. Пред апсаном сам сишао с коња. Ту су ме одвезали. Руке су ми биле тако стегнуте да су ми прсти већ били помодрели. Ушао сам унутра. Одвели су ме на горњи спрат и сместили у једну собу чији су прозори гледали право у среску зграду. Нешто доцније Малић-ага ми је донео постељу - шиљте, чаршав, узглавље и јорган. Рекао је жандарму апсанџији да ће ми донети и вечеру.

У соби у којој сам био затворен било је свега осам велешких Турака. С њима сам мало поразговарао. Сви су ме познавали и по једном хуманом турском обичају тешили ме да је апсана створена за људе, а не за стоку, да ћу сигурно брзо изићи из затвора јер они верују да сам само из пизме коју царски хајани и муртати (издајници) гаје према мени ухапшен. А и они су на правди Бога у затвору. Управо, не баш сасвим на правди Бога, али то се ипак могло некако другојачије удесити, а не да се лежи у затвору. Понудили су ме цигаретама и хашишем.

Пред саму ноћ Малић-ага ми је донео вечеру и преко жандарма апсанџије саопштио ми је да је мој брат Никола већ стигао у Велес, да га је нашао Неџат-ефендија и рекао му да ћу сутра бити пуштен из затвора, али је у исто време дао и једно писмо моме брату да га сутрадан преда у Скопљу Уштреф-бегу кога ће наћи у Младотурском клубу.

После ове вести добро сам се навечерао. А пошто сам био и уморан јер сам се целог дана тресао на коњу, чим сам легао заспао сам као заклан.

Кад сам се сутрадан пробудио, био је већ увелико дан. Моји нови другови у затвору ишли су кроз собу на прстима и разговарали шапатом само да ме не би пробудили. Кад сам се умио, одмах ми је донесена кафа из оближње кафане јер је Малић-ага рекао апсанџији да ми поручи кафу чим устанем и да ме пита шта желим за доручак па да се узме из оближње ашчинице. Нисам хтео ништа да доручкујем, али сам својим новим друговима поручио по једну кафу и по кутију цигарета.

После неког времена дође апсанџија и саопшти ми да је кајмакам хитно позван у Скопље. Ову вест примио сам врло добро.

Није прошло ни пола сата од тога времена, а пред затвор стиже Неџат-ефендија са државним тужиоцем, иследним судијом и управником финансијског одељења, који је заступао кајмакама. Наредили су да се затвор отвори и да ме изведу. Изишао сам носећи са собом кесу злата коју сам одмах предао Малић-аги који је ту чекао. Неџат-ефендија ми је

одмах пришао, срдачно се руковао са мном и молио да се не љутим због ове непажње коју је велешки кајмакам учинио без њихова знања. Рекао ми је да сам слободан и да могу ићи.

Али преко овога нисам хтео да пређем, хтео сам да кујем гвожђе док је вруће. Захвалио сам се, на првом месту Неџат-ефендији, а затим и његовим пријатељима, на овако брзој интервенцији, али једина сатисфакција, а и то само донекле, може бити ако велешки кајмакам у року од десет дана буде премештен из Велеса. Онда сам пред заступником кајмакама и пред осталим присутнима поновио све оне оптужбе против кајмакама које сам њему у очи изговорио у Богомили и нарочито сам подвукао да је он, свесно или несвесно, у служби Бугара и ВМРО, и да је у интересу царства да сместа буде премештен.

Нисам заборавио да од речи до речи репродукујем цео говор велешког кајмакама сељацима у Богомили, подвлачећи његове претње да ће ме протерати у Арабистан.

Неџат-ефендија ми је поново пружио руку и обећао да ћу добити пуну сатисфакцију. Затим смо се растали. Одмах сам отишао до жандарма, где ми је Мурат чауш предао мога коња па сам се истога дана вратио у село, колико да свет види да сам слободан и да не лежим у турском затвору.

КАКО САМ ПУШТЕН ИЗ ЗАТВОРА И САСТАНАК СА ЈОВАНОМ БАБУНСКИМ

Остао сам само једну ноћ у селу па сам се сутрадан поново вратио у Велес. Стигавши тамо затекао сам брата Николу, који се већ вратио из Скопља. Путовао је до Скопља у истом вагону с велешким кајмакамом. Кајмакам је по изласку из воза отишао право у валилук да се пријави валији, а мој брат је отишао да тражи Младотурски клуб, да преда писмо Уштреф-бају. Овај је, прочитавши писмо, рекао мом брату да је био код валије и да је телеграфски извештен из Велеса о мом хапшењу, и валија је наредио да ме одмах пусте из затвора. Према томе, ако нема другог посла у Скопљу, нека се одмах врати у Велес.

Сутрадан по мом поновном доласку у Велес јави ми Неџат-ефендија да се кајмакам тога дана по подне враћа из Скопља. Скопљански валија наређивао је три узастопна дана да му кајмакам долази и пре и по подне, али га није хтео примити. Тек трећег дана га је примио, и добро га изрибао због мога хапшења. Да би му мало сачувао углед, наредио је да хитно сам тражи премештај.

Тога дана шетао сам испред Младотурског клуба, који се налази у самом центру Велеса, а у близини места где кајмакам треба да изиђе из фијакера па да одатле преко пешачког моста оде у своју канцеларију.

Чим је изишао из фијакера, без поздрава, без икаква увода, рекао сам му: „Е, кајмакам-бej, не рекох ли ти у Теову да имам кључ од свих врата у Турској и да нећу лежати у затвору?...” Па сам са пуно ироније додао: „Пећка главо, још ниси завршио школу”.

Кајмакам је мирно стајао преда мном док сам му ову буквицу читао, а затим без речи отишао у своју канцеларију.

Још исте вечери позва ме Нецат-ефендија па ме упита шта мислим: да ли ће Јован Бабунски образовати чету и отпочети четовање? Одговорио сам му да Јован неће образовати чету и да ће се одмах вратити у Србију јер му није стало до четовања нити до тога да се повећава неред у Турској. Он жали што је дошло до његова хапшења, јер он није убио Петра, а вратиће се се тек кад се докаже да није умешан у то убиство.

Нецат-ефендија је био врло задовољан мојом причом и видео сам да им је много више стало да Јован Бабунски буде у Београду него негде у бабунским планинама.

Стално сам свуда, и пред Турцима и пред хришћанима, порицао да је Бабунски убио Петра Паламара из Ореша. Не стога што сам жалио Петра Паламара већ из разлога што је убиство извршено на тако зверски начин; друго, што је убијен један ма и један лажни побратим, и, треће, што је оскрвљено гостопримство, које је увек играло видну улогу у животу српског народа. Стога сам чинио све да то убиство не остане на имену Јована Бабунског.

После разговора с Нецат-ефендијом вратио сам се у Азот и састао с Бабунским и упитао га шта намерава даље да чини. Рекао ми је да ће отићи у Пореч, одатле у Скопље, а из Скопља даље у Србију. Молио ме је да се постарам да његова породица добије уредан пасош и да без икаквих сметњи оде у Београд. Рекао сам му да ништа не брине, јер кад његова жена буде вадила пасош о томе неће знати нико ни у Велесу ни на неком другом месту да је то жена његова с децом. Довољно је да сеоски коџабашија оде у Велес и потпише уверење па слободно свака жена може да се користи тим пасошем јер се слике тада нису лепиле на пасош.

Тако је Бабунски кроз неколико дана већ био у Србији, а и његова породица прошла је без икаквих сметњи тако да Турци ни после неколико месеци нису знали да му је породица у Београду. А и да су знали, мислим да не би чинили никакве сметње, јер су у том погледу Турци најтолерантнија нација на свету. Само нека звер у људском облику, а таквих има у свакој нацији, па и међу Турцима, може за дело мужа да учини неку неправду или изврши насиље над породицом онога који је стављен ван закона.

Вратио сам се у Велес јер сам чуо да је велешки кајмакам премештен. И тога дана кад је требало да отпутује дошао сам на железничку станицу, извадио карту и чекао да видим ко ће с кајмакамом сести у купе.

Нико од Турака га није испратио, али је с њим дошао др Панча Васков и сео с њим у купе. И ја сам ушао у исти купе и сео према кајмакаму. Железнице у Турској нису државне већ разних иностраних друштава, па државни чиновници нису имали никаквих привилегија на возовима нити је било каквих службених купеа. На прузи Солун-Жбевац (Зибевче) кондуктери су били Грци. С њима сам био у великом пријатељству, а они су сви били грчки националисти и у служби грчког револуционарног комитета, те сам био сигуран да кајмакам не може променити купе, пошто су купеи били засебни и сваки је имао двоја врата споља, која је кондуктер закључавао за све време пута. А да би се олакшало путницима, оне који путују на пример у Скопље, стављали су у оне купее који ће ићи само до Скопља.

Тако смо остали у купеу смо нас тројица - ја, кајмакам и др Васков. Кад је воз већ прилично одмакао од Велеса, обратим се кајмакаму овим речима:

„Е, кајмакаме, јесам ли ти рекао да ће те преместити из Велеса? И, ево, премештен си. Видиш колико си грешио што си ме стално гонио. Нико те није могао помоћи. И данас си сам дошао на станицу као да идеш на вешала. И то је тачно. Тако је ово права слика. Овде смо нас тројица. Ти си осуђеник, ја сам твој џелат, а доктор је овде зато да утврди да ли сам правилно извршио своју дужност."

Сав позеленео од једа, кајмакам ми одговори: „Слушај да ти кажем. Кад је дошло дотле да си ти, који само зло мислиш овој држави и радиш против ње, успео да мене, исправног државног чиновника преместиш и да ме понизиш као нико пре тога, да знаш да ће ова држава пропасти."

„Ја ништа друго и не желим него да ова држава што пре пропадне, па макар ја и не дочекао њену пропаст. И сад сам потпуно задовољан јер си и ти дошао до уверења да ова држава мора пропасти."

Док смо ми водили овај дијалог др Васков ме је непрестано гуркао ципелом да престанем са оваквим разговором, али ја сам продужио до краја...

Кајмакам је премештен у Косовску Митровицу, а Косовска Митровица је у то време била за једног државног чиновника гора од ма ког места у Арабистану. Ту га је затекла српска војска 1912.

ПОСЛЕДЊИ САСТАНАК С ЕНВЕР-БЕЈОМ

Вратио сам се у Велес првим возом, а одатле отишао својој кући у Теово. У то време већ је почео други арнаутски устанак. Овом приликом побунили су се католички Миридити, а и остала католичка арнаутска племена. Тражили су аутономију у коју треба да уђе и Скадар. Водио их је миридитски поглавица Ђон Марк. Један од главних вођа био је Пренк

(принц) Биб Бод, стари албански племић, католик. Углавном је седео у Скадру.

Захтеви католичких Арнаута били су такви да у аутономној области Скадра буде престоница, а аутономија да буде слична оној коју је имао Крит. Уместо гарантних сила, Енглеске, Русије и Француске на Криту, ови су тражили гаранцију Аустро-Угарске и Италије. После неколико месеци борбе између турске војске и устаника, пошто устаници нису били помогнути од стране својих суграђана и сународника Арнаута и муслимана, устанак је био сломљен. Оружје је остало опет у арнаутским рукама. После слома, акција бугарских чета још је више ојачала, а и наше чете биле су јаче и кретале се без икакве опасности, односно кад им запрети опасност у Поречу или прилепском крају, они пребегну у велешки срез где су били потпуно безбедни.

У току тога лета дођу ми четири коњаника и позову ме да одмах одем у Велес, јер је стигао Енвер-бој. Отишао сам. Енвер-бој је дошао из Берлина, где је био војни изасланик Турске. С њим је у Велес дошао др Незим-бој, првак младотурака у Солуну. Затекао сам их у Младотурском клубу. Енвер-бој ме је добро познавао, а и др Назим-бој. Пошто смо се поздравили, Енвер-бој је започео разговор:

„Ето, видиш, ми смо овој земљи дали хуријет. Сменили смо Абдула Хамида с престола. Нисмо допустили да на његово место дође Јусуф Изедин кога је Абдул Хамид спремао да после њега заузме престо. Дали смо слободу и омогућили слободан развој свима у турској држави, а уједно смо увели и један парламентаран режим, где су у парламенту заступљене све народности сразмерно свом бројном стању. Па ипак су поново почеле борбе овде у Македонији. Ми смо изненађени овим догађајима. Ја и др Назим дошли смо овамо да испитамо ситуацију у солунском вилајету, па сам тебе као старог пријатеља позвао да ми кажеш право и отворено, јесмо ли ми младотурци успели у својој акцији."

На то сам му без икаква увода одговорио: „Не, нисте успели".

Онда ми је Енвер-бој поново поставио питање:

„Шта мислиш ти, који су по твом мишљењу разлози нашег неуспеха? Ти добро знаш да смо ми младотурци есенција турског народа. Најбољи наши људи налазе се на челу државе и најспремнији официри стоје на челу наше војске. Па како мислиш, зашто нисмо успели?"

Одговорио сам му:

„Све је ово тачно што си рекао. Истинита су факта која си ми изнео. Поставили сте ваше најбоље и најспремније људе на врх државне управе, где имате најспособније официре на командним местима. У парламенту су све ваше присталице, уколико се то односи на Турке. Али да бисте постигли циљ који сте поставили, а то је отоманизација целокупног становништва на територији турске државе, за то немате довољно

људи и за такав један велики посао на првом месту нисте припремили турско становништво. Тражите да хришћани потпомажу младотурски режим, тј. развитак државе, а тај развитак и вашу политику не помаже сам турски народ. Овде, бар у Македонији, што год је турско, и мало и велико, све је против вас! Па како можете тражити да хришћани више помажу ваш режим него што га помажу Турци, који су на првом месту позвани да вас помажу? Видите и сами да је овде немогућно извести равноправност и једнакост. Да ли постоји и један Турчин, бар овде у Македонији, који се може сложити с тим да су хришћани с њим једнаки? И најмање турско дете сматра да је од сваког хришћанина више бар за пола аршина. То хришћани виде и осећају и туђе се од вас. Спровели сте разоружање. То је био, можда, потребан акт, вероватно добро смишљен, али врло рђаво изведен. Кад сте почели да разоружавате хришћане, зашто нисте почели и Турке разоружавати? Јер сигурно да код Турака има много више оружја него код хришћана. А када сте Турцима оставили оружје, а од хришћана га одузели, како сте могли очекивати да хришћани верују у неку једнакост? Та ствар је пропала. И бојим се да је данас јаз између хришћана и Турака много већи и дубљи него што је раније био. Лањске године побунили су се Арнаути на Косову. Ви сте их победили, али сте им оставили оружје. Зашто сте то учинили? Срби на Косову и у Санџаку сматрају да је Арнаутима, и после њихове побуне против државе, остављено оружје само зато да истребе све Србе. Мислите ли да тиме чините услугу турском царству? - Варате се! Тим својим поступком чините услугу Аустро-Угарској, и то непосредно, а посредно Италији. То је теби, Енвер-беже добро познато. Ти живиш у Берлину, тамо си на месту одакле многе ствари можеш да видиш боље него они у Цариграду. И зато ти овде мораш веровати да ти говорим истину."

Кад сам му све ово изговорио, он ме упита: „А шта ти мислиш, какав је лек потребан па да се може још ова земља излечити?"

„Једини лек, то је равноправност! На првом месту, или свима дајте оружје или га свима одузмите. Друго, судови морају бити подједнако попуњени хришћанима и Турцима. Мора бити подједнак број и још се томе мора додати да ако је у суду државни тужилац Турчин, иследни судија мора бити хришћанин. И обратно. Ако имате храбрости да ово учините, али да изведете до краја, то би био почетак, али сигуран почетак оздрављења турске државе."

После овога и Енвер и др Назим срдачно су се руковали са мном, захвалили се на мојој отворености и на храбрости да им све кажем у лице, па пошто смо попили по једну кафу, разишли смо се. То је био мој последњи састанак и виђење с Енвер-бејом.

Кад је Италија објавила Турској рат и ушла у Триполис, Енвер-бej је напустио своје место у Берлину и отишао у Триполис где се ставио на

чело најратоборнијег арапског племена у Триполитанији, званог Сенуси, са њима је ратовао против Италијана и није им допустио да заузму више територије него што су добацивали топови с италијанских ратних лађа. У Триполитанији је остао и после закључења италијанско-турског уговора о миру, јер тај мир арабљанска племена у Триполитанији никад нису признала. У почетку I светског рата Енвер је дошао у Цариград и постао министар војни, а затим велики везир и зет султанов. Сви зетови који су имали царске принцезе имали су почасно име „дамад". Тако је и Енвер постао Енвер дамад-паша. По свршетку европског рата, после турске капитулације, Енвер је напустио Турску и отишао у Азију па је прво пробавио извесно време у Туркестану, затим је на Кавказу проглашен за краља. Али су га ту 1922. године убили бољшевици. Такође Енвер-бој завршио своју каријеру.

ПИТАЊЕ РАШКО-ПРИЗРЕНСКОГ МИТРОПОЛИТА И ПРОБЛЕМ СРПСКИХ МАНАСТИРА У МАКЕДОНИЈИ

Године 1911. Срби у Турској имали су два значајна успеха. На првом месту, добили су место једног сенатора у турском горњем дому, али то место није могао добити Филип Ђурашковић већ га је добио један Србин из Охрида, Темко Поповић.

Сем тога, добили смо парницу звану „манастирска". У близини Прилепа налази се под самим Златоврхом манастир Трескавац. Мало даље, манастар Св. Николе звани Слепче и манастир зрзевски. Сва три ова манастира припадала су егзархији од времена оснивања, кад се словенско становништво, сито грчких владика преварило и пришло егзархији као словенској цркви. Доцније, кад је народ увидео да је егзархија чисто бугарска црквена установа и да је њен главни циљ побугаривање Срба у Македонији, многа села одрекла су се бугарске егзархије и пришла патријаршији, али су манастари и даље остали у рукама егзархије, која је њихове дохотке искоришћавала за одржавање бугарских школа у Македонији. Манастир Трескавац, после манастира Св. Наума код Охрида, најбогатији је манастир у целој Македонији. Малогоспођински сабор код тога манастира није ништа мањи од онога код Св. Наума, ако није чак и већи, с обзиром на то да му је цела околина у огромној већини хришћанска. Сва ова три манастира налазе се међу чисто српским селима. Одмах после хуријета, кад су Турци полузванично почели толерисати српску народност, српска села на чијем су се земљишту налазили ови манастири повела су парницу и тражила да се ови манастари уступе селима којима припадају, а не бугарској егзархији и њеном намеснику у Прилепу, који ове богате манастире експлоатишу и издржавају бугарске школе и плаћају убице за убијање највиђенијих Срба у њиховој околини.

После многих комисија утврђено је да је Државни савет турски једини надлежан да реши овај спор. Он је донео коначно решење да сви ови манастири, са целокупном својом имовином, покретном и непокретном, имају припасти селима на чијој се територији налазе. (Покретну имовину су, углавном, Бугари за времена, пре спора, још кад су српске чете завладале тим крајевима, однели тако да су по манастирима остали голи зидови.)

Манастир Трескавац припао је селима Дабници, Небрегову и Горњем Селу. Манастир Св. Николе припао је селу Слепче, а Зрзевски манастар селу Зрзе. То је био један од великих догађаја, јер је и Државни савет у Цариграду признао, на један посредан начин, српску народност у Турској.

Манастирске управе предате су једном посебном манастирском одбору који је изабран слободном вољом дотичних села. Тај избор је био од турских власти признат као законит, и одбору је предата управа над целокупном имовином манастирском.

Има једна доста смешна епизода из доба кад су турске комисије долазиле у манастир да утврде је ли манастир српски или бугарски. Срби су тврдили да су манастар још од пре 500 година сазидали Срби. Бугари су то оспоравали. И како нису могли навести име ни једног бугарског цара да је зидао овај манастир, јер су и бугарски цареви, као и њихови потомци, долазили у Македонију као освајачи, рушили, палили и пљачкали, а ништа нису зидали нити су нечег трајног за собом оставили у Македонији. Зато су Прилепчани тврдили да су манастир сазидали Прилепчани. И као доказ за то показивали су неколико соба у томе манастиру које су подигли неки прилепски еснафи. Једном приликом кад је једна турска комисија долазила у манастир, управитељ српских школа у Прилепу био је Антоније Тодоровић, родом из Призрена, који је прилично добро говорио турски. На олтарском спољном зиду узидана је једна плоча са натписом да ту лежи раб Божји Дабиша, велики пехарник цара Уроша. Кад је комисија ушла у цркву, где су на неколико места били насликани двоглави орлови, Антоније Тодоровић показујући те двоглаве орлове објашњавао је Турцима овако:

„Ово је тугра (грб) старе српске државе и српског цара Душана који је овај манастир градио. Овакав исти орао са две главе и данас је тугра краљевине Србије. Бугарска тугра, то је један пас. Ево, разгледајте ову цркву, па видите има ли на њој где насликана џукела."

Бугари који су такође били присутни почеше протествовати и доказивати да је на бугарском грбу лав, а не пас. Али је утисак остао онакав како је то хтео Антоније Тодоровић. И тако је и ова турска комисија утврдила да су манастир заиста саградили српски владари из средњег века. Манастир је заиста на старим рушевинама подигао цар Стефан Душан и

богато га обдарио. У једном млину на Црној реци код села Бучина, који има 12 каменова, доскора је, по тој царској повељи, манастир Трескавац користио два камена.

Духовници који су живели по овим манастирима нису имали никаква права да располажу ни са каквом манастирском имовином, ни покретном ни непокретном. Добивали су стан и храну у манастиру, и једну одређену плату за одело, обућу и друго. Никакве друге привилегије нису уживали. Били су само духовници и молитвеници, а не управитељи манастирске имовине. И били су сачувани од врло непријатних сцена да се са сељацима морају свађати и бити око манастирске шуме или неке потрице или крађе. Цео тај посао обављао је манастирски епитроп, који је био грађанско лице. Манастир Трескавац, као веома богат и са великим приходима, поред епитропа имао је и одборског секретара, коју је дужност вршио Цветко Петровић, бивши учитељ тада у селу Дабници. Овакав начин управе по манастирима одржавао се све до ослобођења 1912, а после је и тамо примењен закон о црквеним властима краљевине Србије.

Други један догађај био је исто тако важан. Рашко-призренски митрополит Нићифор, Србин родом из села Баранде код Панчева, који се сјајно показао за време борбе око цркве Св. Спаса у Скопљу, око које су водили борбу Срби и она шака Влаха Цинцара у Скопљу. Ту борбу предводио је тадашњи архимандрит Нићифор, кога су Турци на изричит захтев цариградског васељенског патријарха силом протерали из Скопља. Он је дошао за рашко-призренског митрополита после смрти Севастијана Дебељковића, рођеног Косовца из Липљана, који је смо кратко време био митрополит у Призрену. Митрополит Нићифор, као митрополит, замерио се свима Турцима, Патријаршији, Србији и целој својој пастви. Са Призренцима, где му је била столица, беше дошао у такав сукоб да је коначно напустио Призрен и митрополитску столицу, и незванично је пренео у Приштину. Дуго времена вођена је борба са њим и око њега, док га најзад нису сколали да да оставку на положај митрополита, а Србија му је загарантовала пристојну пензију. Тако је рашко-призренска митрополија поново остала удова.

Црногорски краљ Никола увек је претендовао да рашко-призренски митрополит буде Србин из Црне Горе. После оставке Нићифорове повела се борба у Цариграду око ове столице. Србија је на ово место кандидовала Богдана Раденковића, који се као удовац за ту прилику закалуђерио, добио име Василије и произведен је у архимандрита. Црна Гора је кандидовала Гаврила Дожића, који је тада живео у Цариграду, а који је завршио теолошки факултет у Атини. Био је кандидат Црне Горе, а помало и Грчке, а и Русија није лоше гледала на његову кандидацију. Не могу да тврдим да је тачна и истинита, али је постојала и верзија по

којој је његову кандидацију потпомагао и Богумил Пара, аустро-угарски амбасадор у Цариграду. Срби са Косова и Санџака, које је Аустрија уклањала помоћу арнаутске пушке са свога пута ка Скопљу и Солуну, кад су сазнали за ово, одмах су протестововали код Патријаршије и тражили да она изабере Богдана Раденковића, а не Гаврила Дожића. Али Патријаршија је изабрала Дожића, одмах по избору посветила га у епископски чин, а султан је потписао и издао ферман за рашко-призренску митрополију.

Ствар је била готова! Гаврило Дожић постао је митрополит по свим формама и прописима црквеним и државним. Али се тада дигао цео српски народ у његовој несуђеној епархији и у својим протестима Патријаршији, министру правде и вера у Цариграду, па и самом султану лично претио да неће примити Гаврила Дожића за митрополита и да ће на том питању и тим поводом пасти крв на Косову. Турска власт у Цариграду, као и Патријаршија, упорно су тражили од Дожића да иде у Призрен. Патријаршија је подстицала младотурске ефендије, који су у својим рукама држали управу турског царства, да не допусте да нека раја тамо негде на Косову, може да устане и да не прими једног царског фермалију, јер тако што досад нису учинили ни полудивљи Арнаути. Патријаршија је тврдила да је та непослушност равна одметању од државе. И Турци су претили Србима и говорили им да се царска мора послушати, да морају примити митрополита Дожића. Срби су исто тако упорни и нису желели за митрополита једног новог Нићифора. А нарочито нису то хтели да учине што је овај био кандидат Аустро-Угарске. Али на наваљивање Турака у Цариграду и Патријаршије, а да би се овај тежак спор окончао, ови наређе да се Дожић спреми и да отпутује у Призрен. Настало је питање ко ће победити: Србија и српски народ на Косову и у Санџаку, или султан с грчким патријархом, уз помоћ Богумила Паре.

У томе моменту био сам позван у Скопље. У српском конзулату у Скопљу сачекали су ме Јован М. Јовановић Пижон, конзул, Богдан Раденковић, Давид Димитријевић, с којим сам се био окумио - он ме је венчао и крстио ми двоје деце - и Јован Ћирковић. Кад сам дошао међу њих сви су били изванредно озбиљни и дали су реч Ћирковићу. Овај је изнео целокупно митрополитско питање од почетка па до момента кад је добивен извештај из Цариграда да се Дожић креће у Солун, а одатле у Скопље и Призрен. Поставило се питање: хоћемо ли дозволити да нас победе султан, Грци, краљ Никола и Богумил Пара, или ћемо победити ми Срби у Турској, на челу са Србијом. Нарочито се на овом скупу ударало на то да је Дожић кандидат аустро-угарске амбасаде. Настало је питање како ћемо победити. Ако Дожић дође у Призрен, окупиће око себе своје рођаке из Црне Горе. Ко може да му затвори цркву и да га не пусти у цркву, јер би му у том случају Турци цркву отворили. Али то још

није све, иако је и то много! Главно је да он може, силом привилегија које ужива као митрополит Васељенског патријархата да суспендује све учитеље у својој епархији и професоре Призренске богословије и да на тај начин затвори све српске школе, па и Призренску богословију - ако би се и надаље показивао отпор према њему. Он је био јачи од митрополита Нићифора, јер је против Нићифора била и турска власт, патријаршија, Србија и цела његова паства; а против Дожића Србија, која није могла јавно да испољава своје негодовање, и паства, која је могла једним потезом Дожићевим да остане без својих школа, па и без свога свештенства, уколико би и оно било против митрополита. Остао је само један начин да се све то отклони. Треба убити митрополита Дожића пре него што стигне до Скопља.

Настало је питање ко то треба да уради. Ја сам устао и тражио да поново размислимо има ли другог начина да се Дожић отклони? Али сви су поново потврдили да је ово једино решење, а да је ово и последњи моменат. Решили су да бацају коцку. Ја сам се на ово насмејао па сам рекао: „Зашто се у овако озбиљним стварима показујете неозбиљни? Хоћете да извлачите коцку. Добро, ако коцку извуче Пижон, неће ваљда српски конзул да иде да убије митрополита? Ово сам вам навео само као пример. Али ма ко од вас овде да извуче коцку, Дожић ће сигурно поред свих вас проћи и отићи у Призрен".

На то сви повикаше: „Па ми смо рачунали на тебе. И зато смо те сви скупа овде и очекивали".

„Оставите ме на миру, - рекао сам, - да се до сутра размислим. Не зато што ми је тешко убити Дожића, али ми је тешко дићи руку на једног српског митрополита. Дозволите ми да о свима овде изнетим чињеницама добро размислим па ћу вам сутра саопштити своју коначну одлуку: да или не. Ако ја кажем „да" онда Дожић сигурно неће стићи до Призрена. Али ако будем рекао „не" онда тражите другога. И немојте више понављати комедију с извлачењем коцке..."

Сви су били нерасположени, вероватно и увређени. Ја сам изишао.

Још нисам успео ни до улице да стигнем, већ су ме пристигли Јован Ћирковић и Богдан Раденковић. Отишли смо заједно у Богданов стан. Ту су поново почели разговори који су с малим прекидима трајали до саме ноћи. Ја сам углавном тражио доказе о томе да ли је заиста аустроугарски амбасадор радио да се прими кандидација Дожићева у Патријаршији. Веровао сам у ту могућност јер је у аустријском интересу било да се две слободне српске државе што више удаље једна од друге. Био сам прилично упознат с амбицијама краља Николе на Призрен, не само због његове песме „Онамо, 'намо, да виђу Призрен", већ и из многих других чињеница које су ми биле познате о његову раду у Пљевљима и Пријепољу и по другим местима у Санџаку. Све то ипак нису били докази о

раду аустро-угарског амбасадора у Цариграду у Дожићеву корист. Напослетку, Јован Ћирковић ми је показао писмо др Јанићија Димитријевића, Србина, посланика у турском парламенту, где га је уверавао да је о томе сазнао у самој Патријаршији од секретара Патријаршије.

Можда све ово није било тачно, али је сукоб постојао. И то такав сукоб чије се последице нису могле сагледати. И смрт једног човека, па макар он био и митрополит, најмања је цена за коју се наше народне ствари у Турској могу довести у ред. Најзад, зашто је Дожић своју амбицију уздигао изнад интереса српског народа; зашто је Дожић постао објект за још већи раздор између Србије и Црне Горе, и то у моменту кад је њихова слога постала неопходна јер се Аустрија као каква орлушина наднела над обе слободне српске државе. Зар Дожић није могао да стекне поверење и Србије за тај положај, кад је несумњиво знао, и као Србин и као образован човек, да је Србија Пијемонт српства.

Она је једина којој је та улога намењена, и она ту улогу врши. На основу ових закључака рекао сам Богдану Раденковићу и Ћирковићу: „Ја ћу убити Дожића. Али ако о томе ма ко буде проговорио реч, тај ће ми платити главом пре Дожића. Идите Пижону и саопштите му то, а ја ћу сутра доћи у конзулат да разговарамо".

Изишао сам из Богданове куће и отишао у хотел, где сам целе ноћи размишљао о томе, не више да ли ћу извршити ово дело, већ како да га сигурно извршим.

Сутрадан око 11 часова отишао сам у српски конзулат где сам затекао исте људе. Кад сам ушао сви су устали, руковали се са мном и почели ме грлити. Једно велико национално питање у Турској, које је могло довести до катастрофе, приводило се крају једним кратким решењем: наместо погибије многих погинуће само два човека, а то смо митрополит Дожић и ја.

Знао сам сигурно да ће Турци дати Дожићу велику пратњу. Можда ће са собом повести и неке своје блиске рођаке. Био сам сигуран, без обзира на пратњу, да ћу Дожића убити. Ако се ово решење, не о његову убиству, већ о лицу које то треба да изврши, задржи потпуно у тајности - у том случају само. Али сам исто тако био сигуран да ћу из тога тешко извући живу главу. Кад смо сели, поново сам тражио часну реч за дискрецију. Затим сам рекао да убиство треба да се изврши у Солуну. Јер може се десити да из Солуна Дожић лађом крене за Црну Гору, па одатле преко Пећи стигне у Призрен; али у Солун долази на сваки начин, јер је то било објављено. И зато се убиство мора припремити тамо. Уосталом, никакве друге припреме није ни било, већ чим Дожић из Цариграда крене за Солун, и ја ћу из Велеса само са својим парабелумом и са стотину метака кренути тамо. И најбоље ћу свршити посао ако се никакве друге

припреме не буду вршиле. Утврдили смо само да ми се хитно достави дан поласка Дожићева из Цариграда.

Срећом, до овога није дошло. Не знам како и на који начин, Дожић се у последњем тренутку попишманио и продужио пут из Цариграда право у Црну Гору, дао оставку на положај рашко-призренског митрополита, а у Црној Гори се примио да буде епископ тада образоване епископије никшићко-острошке. После рата 1913, кад је по разграничењу између Србије и Црне Горе Пећ припала Црној Гори, Гаврило Дожић постао је владика пећки, затим митрополит црногорски и, напослетку, после смрти патријарха Варнаве, и српски патријарх. Никад нисам сазнао шта је руководило Дожића да не дође у Призрен.

МАЛИЋ-АГИН СЛУЧАЈ

При овим сјајним победама српског народа у Турској, доживео сам једну велику непријатност. У Велесу је био ханџија и налбантин (поткивач) неки Дели Јунуз, који је пореклом био од шабачких Турака. Код Турака и на турском језику реч „дели" има два значења. Једно би на српском значило „Небојша", а друго „луд". И једно и друго значење ове речи могло се применити на Јунуза. Имао је сина Исмаила, који је у то време био стар око 30 година. Они су од мене узели у закуп један део шуме у Смиловци и тамо су правили ћумур па га доносили у Велес. То је био једини артикал који се продавао и лети и зими јер су сви домови у Велесу, богати као и сиромашни, готовили јело на ћумуру у мангалама. Јунузови коњи и магарци који су носили ћумур из Смиловске планине, и на одласку у Смиловце и при повратку, сврађали су у мој хан у Извору, где су трошили сено, зоб и друго. На крају, кад је завршен посао, Јунуз ми је дуговао нешто више од 30 турских лира. Ја и нисам имао вољу да овај посао дам Јунузу и његову сину Исмаилу, али ме је за то молио Малић-ага, коме нисам могао одбити овакву једну ситницу, јер ме је он много био задужио.

Малић је знао да ми Јунуз и његов син дугују новац, и једне вечери Малић уђе у хан, у коме је био само Исмаил, који је у ствари и водио све послове, и затражи му новац што га мени дугује. Око тога се споречкају и почну се гушати. У томе гушању изиђу насред улице, а то је била главна улица у Велесу, која иде од железничке станице па даље кроз варош. Док је трајало то гушање, стигне на свом фијакеру синовац Малић-аге Јахја, и кад је видео да му је стриц у опасности, дохвати за рамена Исмаила да би ослободио свога стрица. У том часу Исмаил извади иза појаса свој револвер, готов да сврши с обојицом и са Малић-агом и са Јахјом. Исмаил је крупан и снажан човек, али је Јахја био исто тако снажан и успе да отме из руку Исмаилових револвер и да му сручи четири метка

у чело. И тако га остави мртва на улици. Малића после тога однесу рођаци у једну башту изван Велеса, па сутра кад сване, онда да се учини оно што он буде наредио, да га сакрију од власти или да се учини оно што он буде хтео.

Сутрадан, кад је Малић добро размислио о свему, он узме свога млађег брата Јакуба и преда се властима које га одмах притворе и пошаљу у скопски затвор.

Јахја још исте вечери побегне из Велеса и сутрадан, по дану, дође мојој кући у Теово и исприча ми шта се десило. Ја сам га сместио у једну собу и рекао му нека седи ту па ћу га увече послати даље. Али није прошао ни сат како је Јахја дошао у моју кућу, а из Согља дођу десет жандарма с једним наредником. Кад сам их угледао, изиђем пред њих и позовем их у кућу, на кафу и ракију, а био је редак случај да Турке позовем у кућу. Кад сам их почастио ратлуком, кафом и ракијом, чауш ми рече да је Јахја убио у Велесу Исмаила Дели-Јунузовог и побегао. И велешки кајмакам сумња да је Јахја добегао мојој кући у Теово, па су добили наредбу да изврше претрес у мојој кући.

Ја сам им тобоже у шали одговорио: „Тај кајмакам није ништа паметнији од онога што сам га сургунисао (протерао) одавде. Од Куманова па до Битоља има на хиљаде мухаџира (избеглица), па сви су они између себе рођаци и пријатељи. Ви знате да мухаџир не би узео за жену ону која није мухаџирка, нити би дао ћерку или сестру некоме ко није мухаџир. И наместо да Јахју тражите по тим мухаџирским кућама где бисте га могли вероватно и наћи, вама је кајмакам наредио да га тражите у мојој кући. Ево, отворићу вам све собе, па погледајте!"

На ове моје речи устаде чауш па ми одговори: „Све је ово тачно што си рекао. И ми то добро знамо. Још кад смо полазили из Согља овамо, ја сам са мојим друговима решио да не претресам твоју кућу. Попићемо још по једну чашу ракије, па ћемо се вратити у Согље. Тамо ћу јавити мудуру нека телеграфише у Велес да Јахју траже на другом месту, а не овде."

Још сам мало почастио ове добре људе, па сам их испратио из своје куће. У другој соби седео је Јахја и држао два револвера, готов да оспе паљбу на сваког ко би покушао да уђе у собу. Још те вечери са два моја сељака из Теова послао сам Јахју у село Мокрени, где је била српска чета. Њима сам наредио да Јахју одведу у Пореч, и одатле пошаљу у Скопље, а ја ћу даље учинити шта треба да се из Скопља пошаље у Србију. Наредио сам Јахји да ником не каже да је Арнаутин, него нека свуда каже да је Србин, па ни војводи не сме казати да је муслиманин. Што се тиче свињског меса, које он не би хтео ни да окуси, рекао сам му да се целог пута до Скопља превија као да је болестан. И нека тражи за јело само млеко и понеко јаје. Тако је мој велики пријатељ Малић-ага

доспео у скопски затвор, а његов братанац Јахја десетог дана већ је био у Београду.

Овај догађај био је врло немио за све нас Србе, јер нам је Малић-ага ваљао у Велесу и код Турака и код турских власти веома много. А код Бугара вредео нам је Малић-ага више него да смо имали две оружане чете у Велесу. Варош Велес била је једна од најјачих тврђава бугарских у Македонији. Ми Срби имали смо своје школе које су отворене на захтев месних Срба у свима већим и мањим градовима у Македонији. Имали смо школе у Скопљу, Куманову, Кратову, Кочану, Берову, Пехчеву, Ђевђелији, Солуну, Дојрану, Водену, Острову, Битољу, Охриду, Кичеву, Прилепу, Гостивару, Дебру и Тетову, само у Велесу нисмо могли имати своју основну школу, нити људе који су се смели јавно назвати Србима. Иако смо их имали неколико, као што је био Јордан Поп-Ђорчев, Андреја Златев и још неки други, али нико од њих није смео своје српство јавно да испољи, јер не би ни 48 сати саставио жив у Велесу.

Панче Котев, који се после разоружања, револтиран свим оним слабостима које су се испољиле у целој бугарској организацији, јавно се декларисао као Србин и једну своју кућу на главној улици у Велесу дао за српску епископију, још исте јесени убијен је од једне бугарске чете, и то у селу Извору где је имао своје имање и био опкољен у кули, у којој је седео и, кад се појавио на прозору пуцајући на нападаче у одбрани свога живота, био је и сам погођен са неколико метака и срушио се мртав на под.

Против таквога Велеса морао сам да се борим, а живот наших учитеља у српској грађанској школи у Велесу, у којој није било ни једног ђака родом из Велеса, био је свакодневно у опасности. Само благодарећи Малић-аги и његову фису са 90 пушака могли су колико-толико рачунати на своју сигурност. Наместо Малић-аге дошао је његов брат Јакуб. Али он није био ни сенка Малић-агина. Такав је био губитак који смо претрпели у Велесу.

АРНАУТИ ОТИМАЈУ ЛЕПОТИЦУ ВАНКУ

Тог лета, 29. августа 1911, на сам дан Усековања, оморански Арнаути отму једну девојку Српкињу из Оморана кад се враћала из винограда с пуном котарицом грожђа које је набрала и пошла кући. Тога дана је био пост, па је обичај, бар у томе крају, да се тога дана не кува, већ се једе грожђе и топла погача. Отета девојка звала се Ванка и била је унука неког Марка званог Бач. Марко је био међу најбогатијим људима у Оморану, а његова унука Ванка сматрана је најлепшом девојком у селу. Ургабио ју је неки Шабан, син Хасанов, који је такође био угледан ага у Оморану и био надалеко чувен. Чим је девојка отета, одвели су је у

Хасанову кућу која је као и остале турске куће била ограђена високим каменим зидом, а велика капија кроз коју се улази у двориште била је сва од дебелих храстових дасака и гвожђем окована. Мала врата, тзв. капиџик, била су од истог материјала као и она велика.

Тога дана био сам у Извору. И, кад сам се вратио кући у Теово, чекао ме је један човек из Оморана, неки Јован Терзија, а и по занату терзија. Он је пре тога већ био у Согљу и јавио мудуру за отмицу девојке. Мудур је са 6 жандарма отишао у Оморане да изврши неки тобоже увиђај, тј. да пита девојку је ли сама побегла у турску кућу, или је силом доведена. Пошто је био празник, били су и моји сељаци Теовци у селу, а имао сам и шесторицу својих наоружаних пољака, те тако узмем 10 сељака наоружаних ловачким пушкама, а шесторица пољака носили су Мартинове пушке. Тако смо нас 17 отишли у Оморане, али сам поручио да и остали Теовци дођу, макар само секирама и вилама наоружани.

Кад сам дошао у Оморане, затекао сам овакво стање: око стотину душа, људи и жена, стајали су око куће Хасанове. Међу њима деда и родитељи девојчини, а ту је био и мудур са жандармима, Хасан и остали Турци и Арнаути Оморци.

Чим сам приспео, сјахао сам и предао коња двојици сељака Срба на чување. Пришао сам мудуру, поздравио се с њим и питао га шта ради. Он ми рече да је тражио да се девојка јави и да је питао да ли је својевољно дошла или је отета. Док сам ја са мудуром измењао неколико речи, Хасан је дао знак да му се отвори капиџик, ушао је у своје двориште и замандалио врата. Кажем мудуру да одмах позове Хасана и да му нареди да одмах изведе девојку, па овде, на улици, пред свима нама нека је пита како је дошла у ову кућу. На ово је мудур позвао Хасана и наредио му тачно окако како сам ја то тражио. Али наместо да изведе девојку напоље, из собе на горњем спрату чу се један женски глас кроз решетке: „Шта тражите овде? Хтела сам веру, па сам је овде нашла... Хтела сам мужа па сам га овде нашла."

Али у томе повика мати ограбљене девојке: „Склони се с прозора, кучко једна! Ти ниси моја ћерка, него Хасанова. Нека се појави Ванка, моја ћерка, па нека она каже да ли је милом дошла у ову кућу".

Исти глас опет одговори: „Ја сам Ванка!"

А Ванкина мајка опет рече: „Марш, кучко једна турска!"

После тога дијалога јави се Хасан:

„Ето, видите да је девојка сама хтела да дође. И дошла је у моју кућу. И срамота је од тебе - обрати се мудуру - што си ми на сам рамазански пост опколио кућу ђаурима, наместо да ме оставиш да се на миру клањам и молим Богу."

Кад је ово Хасан изговорио, сви остали Арнаути који су стајали око мудура, повикаше: „Тако је! Девојка је сама дошла. Зато растерај ове ђауре па да се данас мирно молимо Богу!"

На то сам ја дрекнуо: „Слушајте, Турци! Ви се нећете Богу молити докле год девојку не изведете из куће па да је овде пита мудур, а и њени родитељи, пред свима нама како је доспела у ову кућу". Онда се окренем мудуру и кажем му: „Тражим да девојка у року од 10 минута изиђе из ове куће".

За то време, више од 50 сељака из Теова беше дошло у Оморане. Кад сам то видео, био сам још слободнији. Али кад је мудур поново затражио да Хасан изведе девојку, овај је одговорио да неће. Ту, међу сељацима, био је и оморански бакалин, неки Донче. И ја му наредим овако:

„Ти, Донче, одмах иди и отвори дућан. Даћеш Теовцима 20 канти гаса." Па се окренем Теовцима: „Теовци, идите и донесите гас па ћемо њиме посути целу арнаутску махалу и запалити је! И пазићемо добро да из ватре нико жив не изиђе".

За 10 минута било је донесено 50 канти гаса. Кад је мудур видео да ће цела арнаутска махала бити запаљена, викне жандармима да потраже лествице, да се попну на зид и ускоче у двориште па силом да изведу девојку и да пуцају на свакога ко се буде противио. Мудур је ову наредбу издао гласно, а мене је молио да ништа још не предузимам јер девојка за неколико минута мора бити изведена из куће.

Кад је чуо да ће жандарми да му скачу у двориште и силом да уђу у женско одељење, Хасан повика озго из куће: „Не улазите! Немојте ми срамотити кућу! Ево, изводим девојку..."

И за неколико минута извео је девојку која је била сва уплакана и поцепана. Мудур ју је прихватио и не питајући је ништа предао је њеним родитељима, јер се јасно видело да је била на силу уведена у турску кућу. Захвалио сам мудуру што је ипак успео да спречи веће зло. Девојку са њеним родитељима отпратио сам до куће, а ја сам се са својим сељацима вратио у Теово.

Сутрадан, још рано, дошао је мојој кући Јован Терзија из Оморана. Али био је сав гарав и на њему одело све изгарављено и нагорело. Кад сам га видео оваквог, одмах сам помислио да су му сеоски Арнаути запалили кућу. И још пре него што сам га запитао шта се догодило те тако рано долази мојој кући, он ми је сам рекао:

„Господине, нашу су цркву ноћас запалили Арнаути и она је сва изгорела. Прво су разбили врата на њој, затим су цркву посули гасом па су је онда запалили. Кад су сељаци почели да пристижу, црква се није уопште могла гасити јер је пламен избијао кроз све прозоре и кров се рушио. Тако смо ми у Оморану остали без цркве. Ово је све учињено из

освете што смо им јуче отели девојку која је већ била у мухамеданској кући."

Шта сам могао да радим? Узјахао сам на коња и отишао у Оморане. Арнаути су сви спавали или седели по кућама јер је био рамазан, а и плашили су се освете, те иако сам прошао кроз средину њихове махале, никога од њих нисам могао видети. Кад сам погледао према месту где је била црква, угледао сам страшан призор. Тамо где је до јуче била једна од најлепших цркава у целом Азоту, са лепим кубетом и подигнутим звоником, сад су остали само поцрнели, нагорели зидови, а доле, из унутрашњости цркве још се помало дизао дим који је заударао на петролеум.

Чим су сељаци сазнали за мој долазак, одмах су се окупили око мене. Жалили су се на своје суграђане Арнауте што су им се овако окрутно осветили због тога што смо им отели једну Српкињу из њихових руку. Било је и таквих који су отворено говорили:

„Боље би било да је једна девојка остала међу Турцима, него што смо остали без богомоље, коју не можемо лако подићи."

Ја сам их тешио и говорио им да ћемо поново подићи цркву и да ће се Срби Оморани опет молити Богу на месту где су то и досад чинили, а нека препусте сад мени да пронађем онога ко је цркву запалио.

Поново сам се вратио у Теово и успут сам срео мудура где са жандармима одлази у Оморане да изврши увиђај. Чим ме је спазио пришао ми је, поздравио се са мном и упитао шта мислим, ко је запалио цркву. Одговорио сам му да он то исто тако добро зна као и ја. Цркву су запалили оморански Арнаути, рекох му, и сви су заједнички учествовали у паљевини. А мудур ми на то рече:

„Кога ће Оморци оптужити за паљевину њихове цркве?"

„Неће никога тужити."

„Како никога?"

„Па имају страх од оморанских Арнаута, јер ако их туже, могу им запалити село као што су сад запалили цркву. А њихова је махала потпуно одвојена од арнаутске те не постоји опасност да се и њихова махала запали. Да туже све Арнауте из Оморана, не вреди им. Да издвоје некога од њих било би неправо, јер су сви криви."

Мудур ме је час гледао у очи, час је гледао у земљу. И тако смо се растали...

СУЛТАНОВА ПОСЕТА КОСОВУ 1911. ГОДИНЕ

Те јесени, 1911, турски цар Мехмед V пошао је на Косово да клања да би показао свима и свакоме да царство које је на сабљи узето, неће се предати другојачије него на сабљи. За овај султанов долазак на Косово чињене су велике припреме. Позвато је преко 100.000 људи да се

на месту где је одржана Косовска битка клањају и помоле Богу и пророку Мухамеду. Од Солуна па до Приштине био је поређан војник до војника да чувају пругу од могућног атентата. На свакој станици припреман је султану свечан дочек. И ја сам био позван да учествујем на дочеку, али сам то категорички одбио.

Кад ме је кајмакам позвао и упитао зашто нећу да учествујем на дочеку, одговорио сам једноставно да је то чисто турска свечаност, јер султан са својим великим везиром и осталим великодостојницима не иде у народ као владар, већ иде као Калифа свих муслимана на Косово да клања. И за све време свога пута неће примати никакве молбе нити жалбе, јер само својство Калифа у овом моменту не допушта му да се бави другим пословима. Никаква уверавања ни од стране кајмакама, ни од стране других Турака нису могла да сломе моју одлуку. Остао сам при томе да мени није место у оној гомили која чека турског цара, да му ја пљескам и са оном гомилом вичем: „Јаша! (Живео). Падишах мз чок јаша! (Нашем падишаху много година, живео много година)". Отишао сам својој кући, а султан је прошао кроз Велес и Скопље и отишао на Косово.

На скопској железничкој станици, поред турских великодостојника, дочекали су султана српски и бугарски митрополит. Бугарски митрополит поздравио је султана на турском језику, а српски митрополит, пошто није знао турски, поздравио га је са неколико речи на српском језику.

Махмут Шефкет-паша, тада велики везир, у пратњи султановој, сав љут, по свршетку говора митрополита Виђентија обрати се турским великодостојницима, а специјално скопском валији овим речима: „Зар овај ђаурски поп још није научио ни једне турске речи, иако толико година живи у Скопљу?" Велики везир је овај укор изговорио толико гласно да су га сви присутни чули.

На Косову је био разапет царски шатор на Газиместану, а обред клањања извршен је код самог тулбета цара Мурата, где је овај био привремено сахрањен. Више од 100.000 муслимана почели су да се клањају истоку заједно са својим султаном и калифом. Ово је био одиста величанствен призор. О томе ми је причао мелнички хоџа који је, између осталих, био позван да са султаном клања на Косову.

Ми Срби, готово јавно смо говорили да је султан Мехмед V Решад отишао на Косово да се занавек опрости са Старом Србијом. При повратку са Косова, султан је преко Солуна посетио Битољ, као место револуције која га је и довела на престо Отоманске царевине.

После султанова повратка у Цариград, у свима местима кроз која је султан пролазио појавила се колера. Ову случајну појаву старотурци су тумачили као проклетство, зато што је цар дозволио да му и ђаури могу видети лице и што је ишао као обичан паша. Јер, по њихову веровању, турски цар може напустити свој престо само кад се мобилише војска, па

кад се развије Пророков барјак, онда може да иде са својом војском против неверника. Овако што, говорили су старотурци, никада не би учинио султан Абдул Хамид, јер он је у истани био прави цар. Тако се тумачила појава колере.

Сви су бежали из вароши да би се склонили по селима, где је ко имао или своје имање или пријатеље. Како је колера почела да коси махом Турке, они су сматрали да је то казна Божја шту су се са ђаурима измешали да својим очима и они гледају како ђаури гледају у цара, баш као да и они припадају правоверним.

ПОНОВО СПАСАВАМ ХУСЕИН-БЕГА ОД ТУРСКЕ „ПРАВДЕ"

Тевфик-бег са својим синовима и осталом породицом, пошао је на своје имање у село Мартовце. Са собом је провео и неког дервиша (турског калуђера), Арнаутина родом из Валоне у Албанији. Говорило се да је доктор медицине и да је своје медицинско образовање стекао у Италији. Њега је Тевфик-бег повео да му се нађе у невољи ако се и неко од његових разболи од колере, премда је себе сматрао имуним од ове болести, јер није изишао на станицу да дочека султана, као ни његов најстарији син Хусеин-бег. Ипак није био сигуран да му се два најмлађа синчића нису довукла некако до станице.

Не знам колико је времена тај доктор дервиш боравио код Тевфик-бега у Мартовцу, тек једног дана дознам да је доктор погинуо у Мартовцу на путу између два беговска конака. У једном конаку су били мушкарци, а у другом су боравиле жене. Тек четврти или пети дан после убиства дошао је иследни судија са државним тужиоцем и лекаром да изврше увиђај. И одмах су везали Хусеин-бега и неког Исмаила Десовалију, шурака старог Тевфик-бега, и Ванчу, рођака Јована Бабунског, који је био пољак у томе селу, а иначе родом из Мартовца.

Кад сам сазнао за овај догађај у Мартовцу, знао сам да је Хусеин-бег убица, јер није имао ко други да га убије осим њега. Срби уопште, или нека српска чета, то не би могли учинити без мога знања и одобрења, и само Хусеин-бег је то могао учинити, највероватније у пијанству.

Није прошло ни два дана од хапшења Хусеин-бега, а мојој кући у Теово дођу његови млађи синови са његовим харем ћајом и замоле ме да одмах одем у Мартовце где ме чека стари Тевфик-бег и моли ме да га извиним што он није дошао к мени, али је стар и болестан, а и тешко му је пало хапшење његова сина.

Узјахао сам на коња и пошао право у Мартовце, где ме је дочекао стари Тевфик-бег. Беше сишао с куле и дочекао ме у двориште, па је лично наређивао како ће коња да ми распреме и избришу од зноја. Кад је све то наредио, узео ме је под руку, извео на кулу и увео у своју муса-

фир одају у мушком конаку. Пошто је наредио да нам се донесе кафа, почео је да ми прича како је тај доктор Арнаутин молио њега - бега да га поведе са собом у село, да га не остави у Велесу где је претила и њему колера.

„Узео сам га - вели - и довео овамо. Али доктор се показао као пијаница и једне ноћи извршио је самоубиство. Кад су га ујутру нашли мртва нико није хтео да иде у Велес да јави суду да се изврши увиђај како би се могао сахранити. Тек четврти дан нашао је некога и послао у Велес те известао суд о смрти тога Арнаутина. Кад су дошли чланови комисије за увиђај са доктором, нашли су да је рањен на шест места. И, рече, ни крива ни дужна, узеше Хусеин-бега и мог шурака Исмаила и пољака Ванчу, па их везане отераше у Велес. И сад су у затвору. Опет све зависи од тебе. Ти си ми пре две године спасао сина кад је убио онога коџабашију у Старом Граду. Молим те да ми и сад учиниш ту љубав па да ми спасеш сина из затвора. Стар сам. Осећам да ми се ближи смрт, па бих желео, кад будем умирао, да ми најстарији син буде поред мене."

На ове речи Тевфик-бегове одговорио сам овако: „Ти, беже, опет тражиш да спасавам твога сина, а причаш ми причу као да сам неко дете. Причаш ми да се доктор сам убио. Да се убио једним, па најпосле и са два метка, човек још некако и да верује; али, да човек себе убије са шест метака - то ни Арнаутин не може! И наместо да ми кажеш отворено да је Хусеин-бег убио доктора, па да, као твој и његов пријатељ, потражим за ово лек, тј. ако могу да га спасем из затвора, ти ме обмањујеш пред овим твојим синовима, који ми се смеју гледајући како сам глуп па верујем свему што ми кажеш. Такву шалу са мном не допуштам. Нареди одмах да ми се коњ оседла, па ћу се вратити у своје село."

После ових мојих речи Тевфик-бег се расплакао као дете. Поче да ме грли и моли да се не љутим. Није имао намеру да ме увреди и понизи, али му је било незгодно и преда мном да призна да му је син убица и да је убио госта у својој кући, што су само Цигани у стању даураде. Пристао сам да останем. И онда сам га питао шта конкретно тражи од мене: какве кораке треба да предузмем?

На то ми је рекао: „Треба да одеш у Велес, да се састанеш са пољаком и његовим шураком и да им кажеш да они приликом испита потврде да је Хусеин-бег с њима пио у Ванчетовој кући те вечери кад се догодило убиство, па кад су изишли из куће и пошли са Хусеином ка беговом конаку, чули су неколико револверских пуцњева ту око конака. И кад су стигли, нашли су доктора већ мртвог, а крај њега један наганов револвер у коме је био само један метак, а осталих 6 били су испражњени. Ако они буду тако тврдили, Хусеин-бег ће бити пуштен, јер овога доктора Арнаутина нико неће ни тражити, пошто је однекуда из Валоне..."

Рекох Тевфик-бегу: „Па докле ће тај твој син да убија људе који му нису криви ни дужни, и мислиш ли да се он увек може спасавати од затвора?"

Тевфик-бег поново отпоче плакати и молити ме да ово последњи пут учиним, не за Хусеин-бега већ за њега, стара и болесна. Нисам могао да му одбијем ту услугу, јер сам видео да сам опет ја јачи од свих велешких Турака и да се опет уздижем изнад њихове државе и пљујем на њихову правду, која стоји на тако слабим ногама и да је то сигуран пут који води у пропаст турску државу.

Ноћио сам у конаку Тевфик-бега и пре него што сам легао да спавам, млађи бегови донесоше ми два богата бошчалука. Један је био од Арабије, бегиње, жене Тевфик-бегове, а други бошчалук од жене Хусеинове. Био је ред да примим ове бошчалуке, јер је то значило много у једној оваквој племићкој кући. Кад се дају бошчалуци, дају се само најближим рођацима, али никада једном хришћанину. Ови бошчалуци прекинули су традицију. И ја сам у томе видео залазак турскога господства и турске силе. Примио сам бошчалуке, захвалио се на њима и замолио Тевфик-бега да његови млади синови однесу те бошчалуке мојој кући у Теово, пошто ја морам сутра ићи у Велес и покушати да спасем Хусеин-бега.

На ове моје речи Тевфик-бег примети: „Ти само ако будеш хтео, мој син ће бити још сутра слободан. И зато те молим, немој говорити ‚покушаћу' да га ослободим. Кажи: ‚Ја идем! И твој син биће пуштен'!" Хтео сам уверити Тевфик-бега да нисам тако свемоћан у Турској, али то ми није полазило за руком. Сутрадан устао сам рано, коња су ми извели опремљена и отишао сам у Велес. Пријавио сам се државном тужиоцу и иследном судији и тражио од њих дозволу да могу говорити са Ванчом из Мартовца и Исмаилом Десовалијом. Ову дозволу сам одмах добио. Заједно с иследним судијама отишао сам у затвор, где су извели прво Ванчу, па кад сам се с њим поздравио, иследни судија се уклонио те сам са Ванчом слободно разговарао. Испричао сам му цео свој разговор с Тевфик-бегом и његову молбу да Ванча потврди да је те вечери, пре докторова убиства, седео са бегом и с Исмаилом; да су заједно пили ракију и кад су испраћали бега у његов конак, да су чули неколико револверских пуцњева, а кад су дошли до самог конака, затекли су мртва доктора и крај њега револвер у коме је био само један метак. Кад сам му све ово изговорио, Ванча се насмеја па рече:

„Ама, докле ћемо ми да лажемо за овога бега?"

Рекох му да је ово потребно не ради бега већ и ради њега. „Јер није искључено да они почну тврдити да си га ти убио, а суд ће много лакше примити то, него да га је убио бег. У овом случају ја тебе уводим у целу ову ствар као сведока. И зато, да би остао као такав, потребно је да даш овакав исказ." Ванча ми је обећао да ће тако урадити. Затим сам имао

састанак с Исмаилом Десовалијом, коме сам поновио све оно што сам рекао Ванчи. И он је дао свој пристанак. Па, кад сам се са њима поздравио, онда ми је пришао иследни судија и у разговору поменуо ми је да ће тога дана почети испитивање и да ће учинити све што може да се та ствар заташка, јер су и они дознали да је тај доктор дервиш био један од агената арнаутске групе која ради на отцепљењу Албаније, на чијем челу стоји Ћемал-бej из Валоне.

Разуме се да је све ово било измишљено да би послужило као још један изговор да се Хусеин-бег опет ослободи одговорности. Вратио сам се својој кући у Теово, а три дана доцније дошао је и Хусеин-бег, заједно са Ванчом и Исмаилом у Мартовце.

НИКОЛА МАРТИНОВИЋ ОДЛАЗИ У ШУМУ

Те исте, 1911. године десио се један нов догађај. Село Поменово, суседно село Оморане, слави Св. Димитрија. На ту славу отишло је неколико сељака из Оморана, међу којима су били Никола Мартиновић, бивши мој четник, и Темељко звани Ћоса, који је био сеоски војвода. Враћајући се увече из Поменова, наишли су на заседу. Из заседе је на њих припуцано. Како су Никола и Темељко носили ловачке пушке, а ниједан од њих није рањен, они отворе ватру на нападаче. И тако растерају ове из заседе, међу којима су препознали Шабана, брата Муртезан-аге из истог села.

Одмах после ове борбе, још исте ноћи, Никола са Темељком дође у моју кућу у Теово и јави ми шта је било, као и то да су препознали Шабана, брата Муртезанова. Никола ми је рекао да се неће враћати у село и затражио је да га пошаљем у чету. Никола је био велики јунак, изванредно паметан и бистар млад човек, прилично писмен. Зато сам му предложио, кад већ не може опстати у селу, нека образује чету од 7-8 људи и нека им буде четовођа, а његово кретање ће бити углавном у велешком срезу и по оним селима која су припадала мени као велешком војводи.

Никола је на ово пристао. Одмах је отишао својој кући, узео своју брзометку и са Темељком, који је такође имао код своје куће оружје, одметнуо се у планину. За неколико дана већ је скупио чету од 10 људи. И тако смо стекли још једну чету коју је водио стари и опробани четник. Никола је био без родитеља, па се зато његов нестанак из куће, као домаћина, брзо приметио.

Оморански Арнаути известили су согљенеког мудура да је Никола Мартиновић побегао у шуму; и од сада им прети опасност и у пољу и у планини кад иду по дрва, те моле мудура да им се пошаље војска у Оморане. После њихове жалбе мудуру, овај дође к мени у Теово и рече

ми: „Знаш ли ти, Васил-ефенди, да је Никола из Оморана, заједно с оним Ћосом побегао у шуму и опет постао комита?"

Ја онда упутим њему друго питање: „Знаш ли ти, Мудур-ефендија, ко је поставио заседу Николи и Темељку на Митровдан ове године, кад су се враћали из Поменова у Оморане; ко је пуцао на њих са намером да их обојицу убије?"

Мудур ми одговори: „Ја не знам за то".

А ја му опет додам: „Ти не знаш за оно што се десило на Митровдан, а ја не знам да је Никола са Ћосом побегао у шуму, па смо квит!"

Али мудур није хтео да остане на томе, па ме упита:

„А шта ћемо ако неко буде убијен?"

„Е, - рекох му - онда ћеш извршити увиђај, па смо опет квит!"

После овог разговора мудур је зловољан свратио у једну теовску кафану и тога дана се толико опио да су га жандарми с муком одвукли у Согље.

УБИСТВО МУРТЕЗАН-АГЕ И АРНАУТСКИ НАПАД НА МОЈУ КУЋУ У ТЕОВУ

У Теову сам имао једну воденицу на јазу реке Бабуне, са три камена и два динка. Ова воденица са динковима била ми је заједничка са Јованом Арсићем, кафеџијом из Теова. Једнога дана дошао је у Јованову радњу Муртезан-ага из Оморана и питао га кад може добити ред за „бијење ориза" (љуштење пиринча).

Да би добио то преимућство код свога пиринча, Муртезан-ага је дошао у Теово да добије што пре место у динку, да може на време свој пиринач да спреми. Јован Арсић је отишао са њим у воденицу. И тамо су са воденичарима одредили тачно дан кад треба Муртезан-ага да почне „бијење ориза". Чим је утврђен дан кад ће он доћи у воденицу, а за тај дан нисам се јавно интересовао, изнео сам једну руску берданку, добро завијену у воштано платно, па сам је сакрио у трње у близини воденице. Затим сам узјахао коња и отишао у Велес, из Велеса, опет на коњу, у Башино Село да посетим неке рођаке моје жене. Потом сам отишао у село Рудник да обиђем проту Илију Бурчевића, а из Рудника сам отишао право у Скопље.

У Скопље сам стигао истога дана кад је и Муртезан-ага донео свој пиринач у моју воденицу у Теово. Одморио сам се свега један дан у Скопљу, па сам поново узјахао на коња и ноћу сам дошао у Нежиловску планину. Ту сам провео дан. Увече сам странпутицом пошао у Теово, где сам стигао око поноћи. Коња сам везао далеко од воденице у једној јарузи. Ставио сам му зобницу на главу и добро притегао да му се не

може чути њиштање, а ја сам се упутио воденици. Нашао сам пушку на месту где сам је оставио, прегледао и добро напунио.

Врата на воденици била су добро затворена. Динк је лупао, ударајући у пиринач. Попео сам се на кров воденице. У воденици су била три огњишта. Кад сам почео да откривам ћерамиде на крову, видео сам да се баш тада пали ватра на једном огњишту. Био сам далеко од тог огњишта и морао сам се поново пузати по крову, док сам дошао изнад огњишта где је горела ватра. Поред тек распламсале ватре седео је погнут Муртезан-ага, огрнут гуњем. Цев од пушке нисам могао да провучем, јер су платице (летве) биле једна уз другу да би лакше могле издржати терет ћерамиде. Морао сам се послужити ножем да издељем две платице и да начиним круг да могу провући цев од пушке, а да имам толико простора да могу гледати на нишан. Радећи ово бојао сам се да нека дељаница не падне доле на главу Муртезану, или испред њега, а он би одмах погледао горе и видео да су ћерамиде скинуте с крова и почео би да пуца. Муртезан је крај себе имао једну кратку турску маузерку. Пошто сам овај посао морао радити пажљиво, ни једна иверчица није пала све док нисам направио толико отвор да може кроз њега да прође пушчана цев.

У том тренутку Муртезан-ага је додао на ватру још један заграб суварка, тако да је простор око њега био добро осветљен. Узео сам га добро на нишан и опалио. Погодио сам га између плећака па му је куршум изишао далеко негде испод пупка. Видео сам да се претурио на десну страну, па пошто нисам имао времена да се ту више задржавам, са пушком на рамену отишао сам да узмем коња, а воденицу сам оставио откривену.

Узјахао сам на коња и пре сванућа био сам у Нежиловској шуми где сам остао до после подне. После сам почео да се приближујем Алиагици, где сам стигао увече, па сам одатле, око пола ноћи, стигао у Скопље и оставио коња у хану.

Био сам сигуран да је Муртезан убијен. А то је значило као да су сви оморански Арнаути имали само једну главу и та им је глава сада посечена. Пошто сам се одморио те ноћи, сутра сам опет узјахао на коња, па сам опет отишао у Рудник до попа Илије, па опет у госте у Башино Село и, најзад, у Велес. Оставио сам коња у хану, па изишао у чаршију. Одједанпут ме опколи маса Турака и упита ме: „Одакле долазиш?"

Рекао сам им да сам с оне стране Вардара у Башину Селу обишао неке рођаке и пријатеље; био сам код њих у гостима и решио сам тако да на коњу одем мало и до Скопља; па се тим истим путем и вратио. Кад су чули да ја уопште нисам био у Теову, они ми рекоше: „Па ти не знаш да је у твојој воденици убијен Муртезан-ага?"

Рекао сам да је то за мене изненађење. И чудим се ко је могао да убије Муртезан-агу, кад је то чувени јунак, а и велики домаћин који има

још четири брата. Па шта ће он у воденици? И онда их упитам: „Је ли дању убијен у воденици?"

„Није дању", рекоше ми. „Убијен је ноћу. Власт је извршила увиђај и утврдила да је Нешо воденичар отворио врата од воденице. И онда је ушао у воденицу Никола Мартиновић са Темељком Ћосом. И убили су Муртезана на спавању. Нешо је затворен, а и онај други воденичар, јер и он знао за то. А да би заварали власт, да не би сумња пала на њих, открили су пола воденице да изгледа као да је неко гађао одозго, са воденичког крова. Али је власт одмах утврдила да је то обмана, па су привели јатаке, а убице су у шуми."

Рекох им: „Море, ко може власт да превари? Само, ја ипак мислим да Нешо нема храбрости да отвара ноћу воденицу и да пушта комите унутра. Али сад, ствар је код суда, а Муртезан-ага - Бог да му душу прости."

Целога дана само су ме о томе запиткивали, а кад сам отишао у срез, исто питање ми је поставио и кајмакам, рекавши да је сигурно Никола убио. Рекао сам да то није искључено, јер између Николе и Муртезана је постојала свађа због тога што је Никола са свим својим сељацима из Оморана тврдио да је Муртезан-ага послао сва четири брата да пале оморанску цркву и да су његова браћа први посули цркву петролејом и запалили. А сад, ово је последица онога што је летос учињено!"

„Да сте ви", кажем кајмакаму, „као власт - а за то сте били и позвани, одмах ухватили Муртезана, Хасана и још двојицу-тројицу, па их затворили, можда би Срби Оморани поверовали да ви желите да нађете кривце за паљевину српске цркве у Оморану. Али нисте ни прстом мрднули. Да је изгорела нека сељачка колиба или турска плевна, ви бисте се заинтересовали више него што сте се заинтересовали за једну српску богомољу!" Па му онда наведем једну македонску пословицу: „То бачило такво масло даје..."

На томе се разговору свршило све око смрти Муртезанаге.

Нешо је са другом одведен у затвор у Скопље, а кривица је остала на Николи и Темељку. Кад сам се вратио у Теово, воденица још није била покривена, а нико није долазио у њу. Једно зато што није било воденичара, а друго, што је човек у њој убијен. Пошто нико није очистио крв на месту где је Муртезан убијен, она је тако сасушена ту и остала.

Око Божића те исте, 1911, једне вечери дуго у ноћ седео сам у својој кући са својим братом Николом. Прегледали смо рачуне, шта смо те године имали прихода, расхода и другог. Пошто смо направили много трошкова, ја сам у Београду добио зајам код Занатлијске банке од 10.000 динара у злату на подлози моје плате коју сам примао од државе, те смо тим новцем продужили закупе раније закупљених имања и хана у Изворо.

Тако смо остали дуго ноћу да претресамо све наше рачуне, кад одједном чујемо бесан лавеж нашег пса у дворишту. Моја кућа била је на спрат. Горе сам имао четири собе, доле једну собу, хол из кога су водиле степенице горе, један подрум и хар за коње. Приземље је било зидано све у камену и на тој соби у приземљу био је само један прозор, али са гвозденим решеткама. Лавеж паса чуо се и из околних дворишта.

Одмах смо угасили лампу, пробудили смо жене и децу и наредили им да се одмах спусте у приземну собу, што је учињено у трен ока, а ја и мој брат смо сели поред прозора на спрату и гледали шта се догађа. Моја кућа није била ограђена зидом већ тарабом. Даске од тарабе биле су храстове и цела ограда била је врло солидна, уколико дрвена ограда то може бити. Угледали смо око двадесетак Арнаута који покушавају да се пребаце преко тарабе. Пас је бесно лајао на њих. У том тренутку и ми отворисмо паљбу на нападаче. Чим смо почели пуцати, Арнаути отворе ватру на нас, али и цело село отвори ватру, те преко 50 брзометних пушака почеше пуцати и можда још толико ловачких пушака и пиштоља. За неколико минута направила се таква узбуна у Теову, да су Арнаути, уплашени да не буду опкољени са свих страна, почели да беже.

Пошто су Арнаути побегли из села, сељаци су дошли мојој кући. Рекао сам им да смо сви живи и здрави и нека само поставе стражу око села, а други нека се разиђу јер не верујем да ће Арнаутима пасти на ум да се врате. Испред мога дворишта лежао је један Арнаутин мртав, а сутрадан нашли су у сеоским баштама још једног мртвог који је ту остао кад су бежали кроз баште, јер су се бојали да беже путем.

Сутра ујутру дошао је согљенски мудур и затекао ме је пред кафаном. Арнаути, који су ноћас разбијени, нису имали времена да га обавесте како су прошли, те он, пошто ми назове „добро јутро" упита ме каква је то пуцњава била ноћас у Теову? Рекох му: „Доцкан си дошао. Ноћас је у Теову била велика свадба. Штета што и ти ниси био ту. Ходи овамо да ти покажем".

Кад сам га повео мојој кући, видео је где лежи мртав Арнаутин, потрбушке а до њега пушка. Кад га је угледао, одједанпут разрогачи очи и упита: „А ко је убио овог човека?"

Ја сам му мирно одговорио: „Сигурно сам га ја убио. Али има још један!"

Па га одведем у сеоске баште, где је исто тако лежао један Арнаутин с пушком. Пошто је земља у башти била влажна, то су се добро познавали трагови многих ногу, тако да смо могли лако оценити да их је било најмање 20. Кад је и овог мртвог Арнаутина спазио, рече ми: „А ко је овог убио?"

Рекох му: „Пошто је и овај погођен у леђа, изгледа ми да су га његови другови убили".

„Па зашто да га убију његови другови?" - упита мудур.

„Е, - рекох - то ћеш ти најбоље дознати од њих."

„Па нисам их ваљда ја послао овамо?"

„Не кажем да си баш ти. Али, не верујем да су овамо дошли без твог знања."

У томе разговору дођемо опет до моје куће и тада мудур виде да су многе даске на тараби изрешетане, па кад је ушао у двориште у коме је била једна крушка, он виде да је и она на три-четири места пробушена куршумима. „Па, са каквом си ти ово пушком ноћас пуцао?"

Одговорих му: „Брзометком".

„Па зар ти ниси предао своју брзометну пушку?"

„Нити сам је предао, нити ћу је икада предати."

А он ће на то: „Па где ти је пушка. Дај да је видим".

„Ја ти је показати нећу. А ти уђи у кућу са жандармима, па је претреси и прекопај, па ако нађеш пушку, слободно је узми и ради са њом што год хоћеш."

Док смо још били у речи, дојахао је Бахри-бој из Бистрице. Кад је видео мртвог Арнаутина, упитао ме је: „Да није ово био неки напад ноћас на тебе?"

Одговорио сам му да јесте и да за тај напад окривљујем согљенског мудура који је о овоме нападу обавештен још много раније него што је напад извршен, јер је био један од организатора тога напада. Кад ме је саслушао, Бахри-бој је ту преда мном изгрдио мудура. Али, на томе се све и свршило.

Нисам никога оптуживао, а то ми не би много ни вредело, јер су побијени Арнаути из кичевског краја па би свака истрага запела на првом кораку.

ЈЕДАН ЦРКВЕНИ СПОР УСПЕШНО РЕШЕН

У то време Глигор је био убијен, чувени војвода Мицко Крстић такође убијен; Бабунски и Јован Долгач били су у Београду; Тренко у Лесковцу, а у шуми су били Бошко Вирјанац, Дано Стојановић из Крапе, Никола Мартиновић из Оморана, па им се доцније придружио и војвода Михаило Јосифовић из Поречког Брода. Тако смо, на крају 1911, имали на десној обали Вардара добро организоване четири чете које су крстариле по свим селима у поречком, кичевском, прилепском и велешком срезу по српским селима. Али су прелазили и у гостиварски срез, у Железну Реку, па су ишли чак и до Тајмишта. Дисциплина у српском народу била је савршена. Никаквих издајстава није било ни на једној страни.

Поред скопског митрополита, имали смо и велешко-дебарског владику Варнаву, а рашко-призренску митрополију привремено је администри-

рао архимандрит Сава, родом из Тетова, дугогодишњи српски протојереј у Тетову, један од веома заслужних тамошњих Срба. Није имао великих богословских наука, али то му није сметало да буде врло добар управник једне од највећих српских митрополија, која је имала двапут већу територију од Црне Горе и безмало двапут више православних Срба. Своју тешку дужност вршио је врло марљиво и на опште задовољство своје паство и краљевине Србије.

Црквено питање (тј. подела цркава између Срба и Бугара, негда опет између Бугара и Грка) било је на дневном реду. Свакодневне свађе око цркава изазивале су још веће неспокојство у Македонији, управо, неред се још више појачавао, те су Турци решили да томе учине крај. Решење на правичној основи састојало се у овоме. Без обзира на то да ли је некада црква припадала патријаршији или бугарској егзархији, и без обзира на то да ли је егзархијски или патријаршијски епископ осветио цркву, црква је имала припасти онима који су у томе месту сачињавали већину, а мањини, према броју становника, одређивала се кубатура (запремина) цркве. Према тој кубатури прављен је предрачун, а турска држава давала је новац у златним лирама епитропу именованом од народа дотичног села и дотичне црквене припадности, да, у споразуму са својим сувереницима, у року од годину дана подигне цркву.

Овде је могло бити извесних неправилности у погледу броја припадника једне или друге цркве, јер Турци нису имали никакве поуздане статистике, па је зато долазило до новога трвења међу егзархистима и патријаршистима, јер је у сваком спору и једна и друга страна доказивала да је у већини.

Нико није желео да напусти стару цркву и да наместо прими нову, а нарочито још и стога што се тражило да се и гробље одвоји, па они који изгубе право на стару цркву, самим тим су губили право и на гробље, а било је непријатно оставити гробове својих предака, или их раскопавати па преносити на друго место. Ово је утолико теже падало оним местима где је гробље било поред цркве, а таквих је било много.

За нас у велешком срезу била је срећна околност што је у то време служио као приправник за управну власт у Скопљу Никола Марковић, који је по завршетку Правног факултета, односно Административне школе у Цариграду (која је имала ранг правног факултета), као Србин био додељен скопском валији, где је имао издржати трогодишњи стаж, после чега је могао бити постављен за кајмакама. Овом приликом, за поделу цркве били су одређени специјални чиновници из валилука, јер су сви били против тога да среске старешине, тј. кајмаками врше ову поделу, пошто се није веровало у њихову непристрасност, те је тако и Никола Марковић одређен да у велешком срезу изврши поделу цркве између Срба и Бугара.

У самом Велесу биле су три цркве - једна на десној обали Вардара, Св. Пантелеј, друга на левој обали, на једном вису - Св. Спас, а у хришћанском центру, опет на левој обали Вардара, била је црква Свете Богородице уз коју је била и Митрополија, и она је припадала Грцима. Ова црква била је богата и имала је неколико хиљада хектара шуме, али далеко од вароши. И арнаутска бачила у Алиагици и у Горњем Бегову припадала су цркви Св. Богородице, као и места Шипочани и Мумцица. Бугарске цркве нису имале никаква непокретна добра и према овој грчкој цркви биле су сиромашне. У самом Велесу Грци нису претендовали на бугарске цркве, али су Бугари имали претензије на грчку цркву, и то због њена богатства у шумама и пашњацима.

Разуме се да је комисија, којој је председавао Никола Марковић, доделила грчку цркву Грцима, а бугарске су остале Бугарима.

Сва српска села добила су своје цркве, без обзира на протесте и лажну статистику бугарску, по којој уопште није било Срба у велешком срезу, а ни Грка, те су, према томе, све цркве требале припасти бугарској митрополији у Велесу. Комисију су сачињавали специјални изасланик валијин, кајмакам дотичног среза, шеф финансијске управе и шеф тапијског одељења. У комисију је улазило и коџабашија дотичног села о чијој се цркви решавало, као и епитропи једне и друге црквене општине. Коџабашија је подносио извештај колико домова припадају Србима, а колико домова има бугарских. Затим су имали реч епитропи, тј. требало је да они потврде или оспоре наводе коџабашије.

Комисија је заседавала у среском месту. Али, ако би се појавио озбиљан спор у погледу тачности статистичких података, и на тражење једне од спорних страна, комисија је имала право да утврди оправданост или неоснованост захтева и да иде на лице места и испита само становништво којој цркви припада.

Пошто су све коџабашије из српских села, као и епитропи, дали изјаве да су сва села чисто српска, да не постоје никакви Бугари нити припадници бугарске егзархије, сва српска села на десној страни Вардара добила су своје цркве, а специјални протести бугарски за српска села: Смиловце, Владиловци, Извор, Мартовце, Стари Град, Ново Село и Голознице, били су одбијени и цркве су остале Србима, као и манастир Св. Николе код Оморана. На левој обали Вардара, у велешком срезу, Срби су у Руднику добили своју цркву, а у Башину Селу црква је припала Бугарима, који су представљали већину у селу. Та већина је створена једним нечувеним терором, јер је Башино Село одувек имало српску народну школу и дало је Србији генерала (Лаза Петровић Лепи, који је погинуо 29. маја у Двору). Чувени револуционар Јован Минџић, чија су деца постали српски учитељи и учитељице, па онда Темељко Барјактаревић, српски војвода и још многи други који су живели као винарски

трговци у Косовској Митровици, Приштини, Гиљану, Куманову и Бујановцу - све су ово били одлични Срби и поносили се што су баш једноселци - из Башина Села.

Тако се завршио овај црквени спор на потпуно задовољство Срба. Што је то свршено без икаквих већих компликација, на којима су настојали Бугари, можемо се захвалити Николи Марковићу који се, иако у турској државној служби, показао сјајан као Србин и исправан као патриота. Ове спорове решавала је већином гласова државна комисија, а коџабашије и епитропи само су саслушавани.

НОВ УСТАНАК ИСЕ БОЉЕТИНЦА, ПАД СКОПЉА, ПОКЛОНИ И НОВАЦ ПОБЕЂУЈУ ИСУ БОЉЕТИНЦА

Ушли смо у 1912. годину, која није давала никакве наде за неко побољшање општег живота у Турској. У месецу марту опет су одређени избори. Овога пута смо на изборима имали три посланика: Јанићија Димитријевића из Битоља и Спиру Хаџи-Ристића из Скопља (стварно, обојица су били родом из Тетова), трећи је био Сава Стојановић, родом из Приштине, тада млад адвокат у Приштини, у кога су полагане велике наде, бар тако су његову способност ценили његови ужи земљаци са Косова. Санџак ни овога пута није могао добити Србина за посланика, па је, на њихов рачун, добијен Србин за посланика на Косову, што је за нас Србе било исто тако важно као да смо добили посланика из самог Новопазарског санџака, па и нешто више. Јер зулуми и убиства Срба на Косову и Метохији узели су такве размере да је требало неко у самом цариградском Парламенту да дигне свој глас против арнаутских зулума, а за то је, у сваком случају, био подеснији један посланик родом са Косова, него ма ко други. А Сава Стојановић је имао још једну квалификацију више - свршио је Галата Сарај, тј. био је правник из Цариграда коме Турци нису могли наћи никаква озбиљна приговора.

Народни одбор из Скопља донео је решење да из своје средине изабере неколико чланова који ће образовати специјални народни одбор са седиштем у Цариграду. У овај одбор по свом положају улазе сва три српска народна посланика у турском парламенту и Србин сенатор. Овај одбор имао је у споразуму са скупштинским одбором који је бројао 12 чланова из Скопља, али углавном по директивама владе краљевине Србије, да руководи свим српским народним пословима и да у име српског народа из Турске поставља разне захтеве на Високој Порти и у цариградској патријаршији, која је још увек имала велики значај за нас Србе, јер смо ми тражили да нам се да митрополит велешко-дебарски и охридски. На ову охридску митрополију сад смо инсистирали утолико више што је епископ Варнава Росић имао титулу главничког епископа, а та епископ-

пија је имала првобитно седиште у Охриду. Све те народне послове требало је да обавља Народни одбор у Цариграду.

Док смо се ми Срби припремали за одлучну борбу на целој територији турске царевине, коју је требало да водимо на Косову и Метохији против Арнаута, у Македонији против Бугара, у Цариграду против Турака и патријаршије, дотле је Аустро-Угарска припремала једно изненађење Турској и Србији, а донекпе и Бугарској, па и Грчкој.

Још у рано пролеће те, 1912, Аустрија је спремила нов устанак у Старој Србији, који је захватио цело Косово са Метохијом и имао задатак да се као бујица сручи у Скопље, па низ Вардар све до Солуна. Арнаутски устаници, добро наоружани, под фиктивним вођством Исе Бољетинца (Бољетин је село у близини Косовске Митровице), напали су све турске гарнизоне по варошима и заузимали су, брзином бујице, вароши: Косовску Митровицу, Пећ, Ђаковицу, Ораховац, Призрен, Суву Реку, Приштину, Лаб, Урошевац и Качаник.

Кад су заузели све ове вароши, пошли су за Скопље, а једна колона из Призрена преко Шаре ударила је на Тетово, које су освојили упркос великог отпора Хасан Тосум-беја, генералштабног пуковника, који се са својим гарнизоном извукао из Призрена преко Шар планине у Тетово. Хасан Тосумбеј је био начелник штаба оног турског корпуса који је 1911. разбио устанике Арнауте Миридите предвођене миридитским поглавицом Ђоном Марком.

Овај официр, који је припадао елитним ђенералштабним официрима турским, био је свестан да све ове устанке припрема Аустрија. И он је један од оних команданата који није хтео да прави никакав споразум с арнаутским устаницима нити да им преда свој гарнизон и оружје. Турци су имали само њега јединог који је стварно добро схватао интересе своје отаџбине и био спреман да их брани до последње капи крви.

Због слабости турских команданата, арнаутске руље предвођене Исом Бољетинцем заузеле су Скопље. Ту су преузеле, као и по другим варошима, сву власт у своје руке. На првом месту отворили су скопски централни затвор, као и остале полицијске затворе, и пустили све затворенике на слободу. Тако су се одједном нашли слободни наш Малић-ага из Велеса и Јанко Митровић са друговима, па и Нешо из Оморана - сви су били слободни и првим возом дошли су у Велес. Пруга Ристовац-Скопље-Солун била је потпуно слободна. Никаква штета није учињена на тој прузи, иако је она на делу Жбевац-Скопље била у рукама устаника Исе Бољетинца.

Још док је Качаник био у турским рукама, био сам позван у Велес на саветовање шта да се уради ако Арнаути буду покушали да продуже свој поход од Скопља па кроз Велес даље ка Солуну. На ово саветовање био сам позван од стране Младотурског клуба на чијем је челу, као секретар,

стајао Нецат-ефендија, капетан и командант ловачког батаљона. На првом састанку решили смо да чекамо хоће ли Арнаути поћи према Скопљу, а ако дођу, хоће ли скопски гарнизон, где је била и корпусна команда, да се преда Иси Бољетинцу, као што су се предали Приштина и Призрен (гарнизон призренски није се предао, али се повукао из Призрена и Арнаути су заузели Призрен).

Сви официри у Велесу знали су бројно стање војске у Скопљу, где је било пешадије, два коњичка пука, брдска и пољска артиљерија и где се могао дати отпор, јер и само Скопље имало је неколико сталних пољских утврђења. Међутим, Скопље се предало. Иса Бољетинац загосподарио је градом на Вардару. И није било више никакве сумње да ће свој поход продужити према Велесу. Железничка пруга Митровица-Скопље такође је била очувана и њу су арнаутске устаничке чете користиле за своје пребацивање у Скопље. Одмах, чим су заузели качаничку клисуру, било је вероватно да ће се послужити овом пругом Скопље-Солун преко Велеса.

На саветовању одржаном одмах по заузећу Скопља донета је одлука да се угледамо на Хасан Тосум-беја и да бранимо Велес. Велес је за одбрану био у много бољем положају него Призрен и Тетово. Он лежи, као што је познато, у једној клисури која почиње свега 3 км даље, где се свршава Зелениковско-пчињска клисура. Ова клисура дуга је 6 км и на њеном почетку угњездио се, са обе стране, источно и западно, град Велес. Ако се поставља артиљерија на позиције и ако се поруши један део пруге наспрам Отовичких воденица на Вардару, артиљерија постави на левој обали Вардара, иза Отовичких воденица, и на превоју између Башина Села и Отовице, на путу Скопље-Велес, и ако се ту, на томе превоју постави и утврди војска, овај положај и прилаз Велесу може се бранити са 2-3 хиљаде људи против две дивизије добро организоване војске. Био сам сигуран да се тим пре може бранити и против двапут веће руље Арнаута која је ушла у Скопље, а којом заповеда Иса Бољетинац.

Пошто сам имао дугогодишње искуство у томе како једна мала, добро организована и храбра јединица, постављена на погодно место, може са успехом да одбије, па и да разбије десет, па и двадесет пута јачу снагу, изложио сам Турцима свој план за одбрану Велеса. Турци су ме пажљиво слушали јер ми је свака реч била на свом месту, уверљива и убедљива, а то су неки официри који су били присутни и искусили на сопственим леђима у борби са мном, - и готово без измене су прихватили мој план одбране Велеса. Пошто сам могао рачунати да се неки део турске војске може предати без борбе, а желео сам да по сваку цену тучем Арнауте код Велеса, јер сам био свестан да то није само Иса Бољетинац, и ако будем потпуно потукао и вратио руље Исе Бољетинца, тукао сам,

макар и за тренутак, Аустро-Угарску монархију и вратио је с њеног пута у Солун. Да бих ову намеру потпуно осигурао, прикупио сам, без знања Турака, двадесет пет мојих четника и поставио их на 12 км северно од Велеса, у месту Грот у близини Вардара и вардарске железничке пруге да, кад будем наредио, оштете пругу за једно 200 метара. Кад воз наиђе на то место неће се моћи приметити да је пруга оштећена, јер ће се то извршити тако да шине и шлипери остану на свом месту - машина ће се сурвати у Вардар, а композиција ће закрчити целу пругу, па ће тако онемогућити долазак Арнаута возом. Бојао сам се да ће се турски официри устручавати да кваре пругу која припада једној европској компанији.

У Скопљу су Арнаути имали у својим рукама пошту, телеграф и телефон. Требало је на неки начин сазнати кад Арнаути полазе из Скопља. Пошто су шефови станица били махом Грци, замолио сам једног угледног Грка из Велеса, Софијано, да оде шефу станице у Велесу и да га замоли да овај нађе пута и начина да га шеф станице из Скопља извести кад Арнаути буду пошли возом из Скопља за Велес. Софијано се одазвао мојој молби, јер је и у интересу самих велешких Грка било да сазнају евентуални долазак Арнаута, да би се знали управљати.

Арнаутски устанички штаб послао је на све стране од Скопља до Солуна своје агенте да говоре Турцима како ова побуна није управљена против турске државе већ само против младотурака, који су се пољаурили и сменили са престола Абдул Хамида. Они хоће да оду у Солун, да поново врате на престо Абдул Хамида, а да збаце младотурке са власти и да их казне што су пореметили ред у Турској. Ова пропаганда имала је великог успеха код турског становништва, које је са негодовањем и подозрењем гледало и на оно мало права што су хришћани уживали у Турској. Био је искључен сваки отпор турског становништва арнаутским устаницима, а то је било веома значајно како за нападаче Арнауте, тако исто и за браниоце.

Како нису знали расположење Бугара, јер је то све зависило од тога како на ту ситуацију гледа Кобуршки двор у Софији, а о његову мишљењу још се ништа није знало, официрима који су хтели да бране Велес моја сарадња је била од драгоцене користи, јер су поред мене били сигурни у држање српских села у велешком срезу и у држање српских чета. Уверавао сам их да ћемо Арнауте разбити, али ако то не будемо успели, онда ћемо пушке у руке па ћемо сви у шуму, одакле ћемо целу позадину дићи на устанак и натерати Арнауте на одступање, па макар они дошли и до самог Солуна. У ствари сам тако и мислио и веровао да тако треба да урадим у нади да ћемо сломити арнаутску снагу којом диригује Аустро-Угарска, и то да ћемо је сломити пре него што се састане нека европска конференција да да Аустро-Угарској мандат за поседање

Албаније, која би се простирала од реке Бојане на западу до Солунског залива на истоку. Услед таквих мојих идеја и намера, одушевљавао сам све присутне турске официре, управо био сам и сам одушевљен за ту борбу и своје одушевљење преносио сам и на све остале који су хтели дати отпора.

Била је недеља кад нам је стигао извештај да је једна група Арнаута пошла возом из Скопља у Велес. У томе возу било их је педесетак на броју. Сви су били наоружани. То је била извидница. Јаке коњичке патроле послали смо друмом Велес-Скопље као извиднице да виде да ли се Арнаути крећу и сувим од Скопља према Велесу. Сваких пола сата јављано нам је докле су стигле наше прве патроле и редовно смо добијали извештај да на том путу још нису примећени никакви масовни покрети. Мојим четницима, који су били у Грооту под командом Николе Мартиновића, слао сам сваких пола сата извештаје о ситуацији, а овом приликом наредио сам да први воз пропусте и чекају моја даља наређења, па кад их добију да одмах онеспособе пругу према датим упутствима. Затим да се склоне далеко од пруге и чим наступи катастрофа, нека ништа не предузимају на самој прузи већ да се најхитније повуку у Велес, где ће добити даље наређење. Ово сам урадио зато да Турцима не створим могућност да сазнају да смо ми Срби порушили пругу. Али чим се добије извештај да је пруга порушена, одмах да се нареди артиљерији, која је била лево од Вардара, да бије пругу и цео онај камењар десно од пруге, тако да заспе цео Гроот и да не дозволи Арнаутима прилаз ка Велесу.

Око 9 сати пре подне воз је стигао с арнаутском извидницом на велешку станицу. Арнаути су изишли из воза и упутили се у Велес. У том моменту, један одред војника са официром на челу наредио је шефу станице и возовођи да воз не сме да иде даље већ има ту да чека друго наређење. Дуж целога пута од велешке станице стајао је по јендецима и на железничком насипу кордон турске војске са пушкама „на готовс".

Кад су Арнаути ушли у Велес пред њих је изишао капетан Нецат-ефендија и питао их зашто су дошли у Велес. Они су му одговорили да су дошли да питају народ хоће ли да их приме у Велес без борбе. Ако то не буду хтели без борбе, Иса Бољетинац наредиће шта треба даље да се ради са Велесом. Али, као сигурно се зна да ће Велес бити спаљен ако буде дао отпора. Нецат-ефендија позвао их је да иду с њим. Кад су дошли насред вароши, опколио их је војском и рекао им да одавде, из Велеса могу да се врате железничком пругом до велешке железничке станице. Тамо их чека воз који ће их вратити у Скопље где могу саопштити Бољетинцу да ће у Велесу наићи на отпор и да се Велес не мисли предати. И нада се да ће у Велесу бити размрскана глава арнаутском устаничком покрету. Рок за повратак на железничку станицу „одмах - сместа!", и то не кроз варош главном улицом, којом су дошли, већ све

пругом, која такође иде кроз варош. Али су том приликом Арнаути могли видети да је цела пруга поседнута јаким кордоном војске.

Испред Арнаута ишао је Нећат-ефендија. Кад су стигли на станицу која је била опкољена јаким одредом турске коњице, наредио им је да улазе у воз. Сваки отпор и непокоравање овој наредби значиће смрт за целу арнаутску групу која је ушла у Велес. У том моменту једна батерија од четири брдска брзометна топа почела је да баца гранате које су ниско прелетале железничку станицу. Али су на један миг те гранате могле гађати у станицу и разнети цео воз. Ово се нигде до тога часа није десило Арнаутима, те су се без речи вратили.

Војни поредак у Велесу остао је исти. Патроле, састављене махом од официра, прегледале су поседнута места, а војници су добивали храну у изобиљу. Не знам шта су рекли ови Арнаути што су били у Велесу своме шефу Иси Бољетинцу, само више ни један Арнаутин није дошао у Велес, а ми смо на један недвосмислен начин известили Турке и хришћане, ако би се случајно Арнаути Исе Бољетинца приближили Велесу, па ако само једна пушка из позадине пукне на турску војску која брани Велес, онда ћемо прво разрушити артиљеријом и запалити кварт Дворове, где је била турска елита, а затим Којник, кварт где је било могућно да Бугари организују своје чете за напад на турску војску. И да се у том случају неће указати никаква милост никоме, без обзира на то да ли се „клања" или „крсти"...

Ова наредба можда у првом тренутку и није била схваћена озбиљно; али кад су Арнаути на онако понижавајући начин враћени из Велеса и кад је артиљерија почела да туче околину велешке станице, страх је завладао у целом Велесу, па су, без нарочите наредбе, Велешани ретко излазили из својих кућа дању, а у ноћи нико то није смео учинити.

Иса Бољетинац са својим штабом владао је у Скопљу; али младотурци који су владали у Цариграду, хитно пошаљу Ибрахим-пашу као царског опуномоћника да преговара са Арнаутима о примирју. Ибрахим-паша је понео са собом сандуке пуне злата и турског ордења и читаву ергелу најбољих атова из султанових арова у Цариграду. Преговори су трајали неколико дана. И Арнаути напусте Скопље, а њихови прваци и вође, богато обдарени новцем, ордењем и атовима у богатим рахтовима (јахаћа опрема за коње) вратише се натраг. А турска војска опет поче поседати једну за другом све вароши и градове, и то не само оне у којима је раније била турска војска већ и оне где је није било.

Бојећи се освете, иако богато обдарен, Иса Бољетинац је побегао у Црну Гору где му је црногорски краљ одредио варош Подгорицу као место становања. Са Исом је било много арнаутских првака и барјактара са Косова и Метохије. Нећиб-бег Драга, Хасан-бег Шишковић са још неколико арнаутских интелектуалаца, прешли су у Србију и настанили

се привремено у Београду, али су одатле често прелазили у Земун. Шта су тамо радили и с ким су се састајали, није ми било познато, а за то се нисам ни интересовао јер сам знао добро да је целим овим устанком руководила Аустро-Угарска, а да су учесници побуне, свесно или несвесно, били само њени агенти. Кад је дошла царска амнестија, односно кад је Аустрија наредила да се емигранти врате у Турску, они су се сви вратили, али је Иса Бољетинац са још неким својим друговима, убијен у Подгорици 1916. Убио га је општински службеник (стражар или њихов старешина) Перо Куч.

После овог арнаутског слома, упутио сам српске чете да иду на свој редован посао, задовољан потпуно што сам имао могућности да колико-толико помогнем да се у једном моменту сруши на главу Аустро-Угарске монархије један неочекивани маљ од чијег се ударца Аустрија моментално онесвестила. Овај ударац задат Арнаутима, улио је нову веру српском народу на Косову и Санџаку, да га Аустрија неће моћи тако лако прогутати, јер се ипак показало да је она Његошева „Тврд је орах воћка чудновата..." увек на своме месту кад је у питању неко ко хоће да насрне на српски народ.

После тога догађаја дошао сам у Београд. Био сам уморан и хтео сам да бар неколико дана проведем мирно у Београду, да се испавам не водећи рачуна о томе да ли ће ми неко закуцати на врата, било да ми затражи какву помоћ или да ми јави за какво зло које се негде у неком селу десило. Ко није преживљавао овакве тренутке, тај не може знати шта вреди само десет дана правог одмора, који се може уживати само у слободи, а за нас је слобода била у Србији и нигде на другом месту.

МОЈ САСТАНАК СА ПРЕСТОЛОНАСЛЕДНИКОМ АЛЕКСАНДРОМ У БЕОГРАДУ

После два дана по мом доласку у Београд беше дошао к мени у хотел „Балкан", где сам одсео, Сава Петровић Грмија који је у то време био командир дворске жандармерије. Саопштио ми је да ме зове престолонаследник Александар, јер жели да ме види и да се са мном поразговара. До тога дана нисам лично познавао престолонаследника Александра. Принца Ђорђа сам познавао и био сам два-три пута с њим. Али код престолонаследника Александра и код краља Петра нисам био никада. Нисам то никад ни тражио, нити сам имао амбиција или неке потребе да улазим у двор и да тражим аудијенцију. Принцу Ђорђу одлазио сам само на његов позив, а сад сам ишао у двор на позив престолонаследника Александра.

Ушао сам у двор, а одатле ме је Сава Петровић увео у дворски парк где ме је чекао престолонаследник Александар. Пријатељски ми је пру-

жио руку и на њему својствен начин срдачно се са мном поздравио. Још у почетку разговора престолонаследник ми рече да му је познато све што сам радио у Велесу за време арнаутског устанка и каже да је потпуно задовољан мојим радом, па ме упита како су се за то време држали Бугари у Велесу. Рекао сам му да су Бугари били обични посматрачи, али да овога пута нису показивали онај страх какав су осећали за време чувеног упада арнаутског башибозука 1903, и какво осећање уопште народ у западном делу Македоније има кад се само чује реч „Долазе Арнаути!" Рекао сам да имам основа за сумњу да су бугарски комитет и арнаутски комитет, чије је седиште тада било у Паризу, вероватно направили неки споразум, па је велешко хришћанско становништво вероватно било обавештено о томе споразуму и на основу тога показало се равнодушним према евентуалном упаду Арнаута у Велес. Штавише, уочио сам да је многима било неправо што смо извидницу Исе Бољетинца онако најурили из Велеса. Цео овај разговор вођен је у једној лаганој шетњи. Кад сам завршио, престолонаследник ми рече: „Е, сад је потребно да ваше држање према Бугарима коригујете".

Упитао сам: „А зашто то?"

И онда ми он каже: „Ово што ћу вам рећи, говорим вам у највећем поверењу, јер то што ћете управо сазнати од мене, то само један ограничен број људи у Србији зна. Ми смо склопили савез са Бугарима. Он је написан и потписан. Споразумели смо се о подели Македоније. Наша будућа граница са Бугарском полази од српско-бугарско-турске тромеђе, силази до Криве реке, одатле њеним током све до њена ушћа у Пчињу, па затим реком Пчињом све до њена утока у Вардар, одатле право планинским венцем на Солуницу, од Солунице правац на Крушево - с тим да Крушево припадне нама - од Крушева на Кара-Орман, одатле на Охридско језеро између Охрида и Струге, тако да Охрид припадне Бугарима, а Струга нама. По овом договору нама остају: Куманово, Скопље, Тетово, Гостивар, Крушево, Кичево, Струга и Дебар".

Ја сам га пажљиво слушао, а он ме напослетку упита: „А где се тачно налази село у коме ви живите?"

Рекох да се налази у Азоту, на реци Бабуни. На то ће он рећи да све то, према уговору склопљеном с Бугарском, има да припадне Бугарима. Захвалио сам му на поверењу које ми је указао, јер ми је саопштио једну ствар о којој је ретко ко у Србији знао.

Замолио ме је да се јавим Милану Васићу, мајору, секретару Народне одбране. У Београду сам познавао доста велик број људи и одржавао сам сталне везе са Народном одбраном, а добро сам познавао и браћу Рибникаре, који су тада имали лист „Политику" чији су били и оснивачи. Познавао сам и Стевана Ћурчића, уредника „Београдских новина", Свету Јакшића, уредника „Штампе", браћу Савиће, власнике „Малог журнала",

Јову Несторовића, уредника „Самоуправе", Павла Ранковића, уредника „Дневног листа", Љубу Јовановића Чупу, уредника „Пијемонта", који је и сам 1904. учествовао у чувеној борби на Челопеку. Поред ових људи, који су водили јавну реч у Србији, познавао сам све партијске вође, а тако исто и велик број политичара Краљевине Србије. Са свима сам одржавао коректне и пријатељске односе јер су сви знали да сам један од српских јавних радника у Турској, а знали су да не припадам ниједној партији у Србији, као ни оној групи око „Словенског југа", која је доцније добила име „црнорукци".

Највише сам одлазио у Народну одбрану која је, како сам тада оценио, била ванпартијска и општенародна. Од србијанских политичара најбоље сам познавао Љубу Јовановића, који је неколико пута био министар просвете и имао велико разумевање за нашу борбу у Турској, јер је на то гледао и као политичар Србије и као историчар. Ближе познанство са Љубом Јовановићем потекло је отуда што је његов зет Драгиша М. Стојадиновић раније био код мене у чети - уопште, припадао је четничким круговима и стално се интересовао за развој наших прилика у Турској. Али и сам Љуба Јовановић био је једно време председник Српског револуционарног централног комитета у Београду.

ЈЕДНА УСПЕЛА МИСИЈА У ЕРДУТУ НА ДУНАВУ

Сутрадан по разговору с престолонаследником Александром отишао сам у Народну одбрану, где сам затекао мајора Милана Васића. Био је то веома интелигентан човек и упућен у сва питања општег развоја српског народа у свим деловима где се он налазио. Ја сам тако исто углавном припадао тој групи људи. И како сам од 1906. па све до тога момента стално био у Турској и никако нисам пристајао да се у Србији стално настаним, иако сам био неколико пута позиван онда кад је било у изгледу да сваки час могу да погинем. Давали су ми 10 хектара земље у Топлици и разне друге бенефиције, али сам све то одбио са захвалношћу, јер сам сматрао да ми је место само међу овим народом који је неколико година улазио у разне окршаје са турском државном снагом и противио се свакој наредби турској, кад год сам то од њега тражио. Мислио сам да би напуштање те моје позиције било највеће издајство, а ја то нисам хтео учинити.

Овакво моје држање било је добро оцењено у Србији. Уживао сам искључиве симпатије и поверење од малог до великог, као што то народ каже „од цара до каплара".

У разговору, мајор Васић ми је напоменуо да је потребно извидети ситуацију на дунавском мосту Ердут-Богојево и видети да ли постоји могућност да се тај мост, ако дође до потребе, онеспособи. Затим ме је

питао да ли имам кога у Даљу ко би ми могао дати неке ближе податке о овој ствари. Рекао сам да у Даљу имам много рођака, али да са њима немам никакве везе јер никада ником нисам писао, нити сам се коме јављао, па би било незгодно и сасвим упадљиво да им се сада јавим и да тражим нешто што ће им бити ако не сумњиво, а оно упадљиво.

Предложио сам да сам одем у своје родно место Бело Брдо, - па да одатле одем у Ердут где сам имао рођену тетку, материну сестру. Она је имала јединца сина Јована, који је био службеник на железничкој станици у Ердуту, мислим да је био скретничар. Васић је на ово пристао, али се сада јавило питање како да пређем у Аустрију. Аустријског пасоша немам. Са српским пасошем не бих ни хтео ни смео манипулисати. Напослетку, доконали смо да ипак пронађем неки турски пасош па да с њим пређем преко Саве. Кад смо утврдили ово, изишао сам из просторија Народне одбране и почео сам тумарати и тражити турски пасош. Најпосле ми Никола Шуменковић понуди свој пасош, али ја одбијем ту услугу, јер је Никола као кафеџија код „Независне Србије" у улици Краља Петра био добро познат, нарочито аустријским органима пограничне власти, који су често прелазили у Београд и навраћали Николи на вино и шљивовицу.

У то ме ипак послужи срећа. Дошао је у Београд Илко Селим родом из Ораовог Дола, који је хтео да иде у Руму где су његови рођаци имали циглану. Затражио сам од њега пасош и он ми га је дао. И тако, са тим пасошем и са фесом на глави прешао сам у Земун. Тамо сам извадио карту III класе и преко Винковаца отишао у Бело Брдо.

Мој млађи брат Никола био је тада на некој војној вежби. Одмах сутрадан отишао сам колима у Ердут, што није било необично, јер се увек претпостављало да је лепше ићи колима кад се имају добри коњи, него железницом. А моја браћа су увек имала добре коње, нарочито мој брат од стрица Стева Трбић, чији су коњи били чувени у целој околини.

Сео сам на кола са братом и отишао у Ердут. Тамо сам одсео код своје тетке Анке. Ту сам сачекао да дође с посла њен син, који је од мене био за неколико година старији. Био је ожењен, али без деце. Био је веома бистар сељак, а да би могао да буде неки ђаво на железници, морао је знати мађарски. Зато је још као дечко, код мађарског учитеља у селу Богојеву, у Бачкој, учио мађарски. И како је цело Богојево мађарско, научио је прилично добро тај језик. То му је послужило да доцније буде примљен у железничку службу. А познато је да су на целој мађарско-хрватској територији све железнице припадале мађарској држави.

Иако је овај мој брат од тетке био добар Србин, тешко ми је било да му кажем зашто сам дошао у Ердут. У Ердуту је била једна стара кула коју сам разгледао, иако је била сва порушена. И није се имало шта видети, али испод ње је протицао Дунав, а на њему је био величанствен

мост, један од највећих од Беча до Београда. Морао сам остати два дана у Ердуту. И како је другог дана мога боравка био празник цар Константин и царица Јелена - 21. мај 1912, задржао сам се ту. Тога дана брат је био слободан од службе, па сам га молио и кумио да ме преведе преко железничког моста, јер сам много радознао да видим ову велику гвоздену конструкцију. Брат ми је говорио да је прелаз преко моста забрањен свима који немају службене потребе да прелазе преко моста и како ме он не може ни у ком случају превести, јер би нас на другој страни могли ухватити мађарски жандарми па бисмо били затворени, а он би, у најсрећнијем случају, ако би се некако оправдао, изгубио службу. Уважавао сам све те његове разлоге, али никако нисам одустајао од намере да пређем преко моста. Најпосле, мој брат пристане да ме доведе до половине дунавског моста па да се после вратимо, али никако није хтео да пређемо на мађарску страну. Знао је време поласка возова. И тако, око једног сата после подне, кад никога није било ни у станици ни око станице, нас двојица смо одмереним кораком, као пословни људи који имају неки важан задатак, ступили на мост.

С обе стране пруге биле су постављене по две даске за службени пешачки пролаз. Загледао сам гвоздену конструкцију, загледао камене стубове, а испод нас је протицао Дунав. Иако је брат наваљивао да се вратамо, ја сам све даље ишао напред, али нисам прешао на другу страну, јер ми то и није било потребно. Вратили смо се натраг са изгледом потпуног спокојства некога који је имао нешто важно да поправи на самој прузи, да би воз могао безбедно прећи преко моста.

Вратили смо се братовљевој кући. Пошто је мој старији брат Стево отишао неким својим познаницима и пријатељима, почео сам да причам једну причу о томе како се руше мостови. Мој брат ме је гледао разрогаченим очима. И просто није могао веровати да се овакав колос, који је неколико година грађен, може за минут сурвати у Дунав. Ја сам му живо описивао целу ту радњу и како обично људе који раде тај посао нико не може да ухвати. И онда му наведем пример: „Ево, рецимо, да ја теби дам једну такву паклену машину, па ти кад идеш преко моста, сагнеш се да тобоже прегледаш завртње на праговима или на саставцима шина, а ти доле, испод саме даске где се пролази, окренуту према Дунаву, привежеш ову паклену машину. Па тако повучеш ону жицу све до краја. После, има нешто као електрична лампа, за коју је привезана ова жица, па ти само шкљоцнеш... и... тек видиш... како... мост... прво... лети у ваздух... а после... пада у воду! Али, има нешто још сигурније од тога. Рецимо, ти знаш тачно кад пролази воз. Подметнеш машину и воз, кад прође, притисне на један обарач... исто као кад пушка шкљоцне, па истера куршум напоље. Тако и ово, запали експлозију унутра... па, опет се мост сруши!... Али, има и један трећи начин, који је потпуно безо-

пасан. Ту само треба бити храбар и присебан, да те нико не примети. И то се може урадити ноћу, по највећој помрчини. А то се ради овако! Добијеш ти, рецимо, једну кутију која није тежа од 10-12 килограма, а није велика. У тој кутији има унутра један сат, обичан - рецимо као овај будилник. Навијеш тај сат на, рецимо, три или четири сата, или како се теби чини да је најбоље, наместиш му сказаљку на који год ти хоћеш сат или минут, и привежеш ту кутију опет на једном делу моста, отприлике тамо где се спајају главни носачи. И удесиш га тако да то нико не може приметити, па одеш својој кући, или некуд на посао. Тек... одједном, у онај одређени сат, чујеш грмљавину и осетиш тресак, па кад погледаш према Дунаву, а ти тек видиш да је мост отишао... у воду. Онда се насмејеш и кажеш у себи: Е, наздравље вам, Мађари, ваша ћуприја".

Мој брат, који ме је гледао нетремице и слушао отворених уста, одједном схвати зашто сам дошао па ме упита: „Па добро, шта тражиш ти од мене?"

„Па ето, тако... Ако би неки пут дошло до неке потребе да се овај мост поруши, ја бих теби послао једну машину. И мислим да би најбоље била таква једна са сатом... па ти њу да привежеш и наместиш да у одређени сат експлодира."

„Ја то не бих могао учинити!"

„Па добро", рекох му, „послао бих ја теби једног човека коме је то занат. А ти ћеш само да га сакријеш код своје куће и да му покажеш време кад може да дође на мост, а да га нико не види, па ће он све то урадити и одмах отићи даље. Неће се више ни враћати у твоју кућу, а теби неће бити ништа. Јер ко ће се сетити да је један такав мајстор што руши гвоздене ћуприје на Дунаву био гост у твојој кући."

Мој брат, који је већ био сав зелен у лицу, рече ми: „Чекај мало да се одморим па ћу ти касти".

„Па добро, брате, одмори се."

Кад се мало „одморио", тј. прилично дошао к себи, он ме упита: „Па добро, брате, где си ти то све учио?"

„Све сам то у Турској научио."

„Па зар се у Турској руше овакви мостови, има ли и тамо Дунава?"

„У Турској нема Дунава, али има Вардар, Струма и Марица, на којим рекама су саграђени исти овакви мостови, само нешто мало мањи. Али ми то бацамо у ваздух као јабуке... И не дамо ни једном мосту да ‚остари'!"

„Па зар вас никад нису у'ватили?" каже ми брат.

„Ама", рекох, „како би нас у'ватили? Јесам ли ти рекао како се то лако ради? Привежеш му једну кутију, па одеш у бирцуз, и док ти поручиш и добијеш криглу пива, а ћуприја оде!"

Мој брат поче да маше главом уз речи: „Е, то никад нисам чуо".

Нисам га остављао да се потпуно расхлади, већ наставим: „Па добро, шта мислиш ти: да ли је боље да ти то сам урадиш или да ти пошаљем ‚мајстора'?"

„Па зашто би ми овак'у једну ћуприју, која је једва сграђена за толико година, уједанпут покварили?"

Онда сам почео овако објашњавати: „Кажи ти мени зашто си морао да учиш мађарски језик, па да постанеш последњи радник на овој железници; зар ти то ниси могао исто тако постати, а да не учиш мађарски језик?"

„Па нисам могао, јер се мора знати мађарски."

„А зашто Мађари не уче српски, него ви морате да учите мађарски?"

„Па зато што је то мађарска држава", каже ми брат.

„Е, видиш ли", рекох му, „ми се боримо баш зато да овде где нема никаквих Мађара, не буде ни мађарска држава. Свакоме своје. Мађарима Мађарска, а ово је, бре, српска земља. Зато ми морамо сви од реда да се боримо и против Шваба и против Мађара и против Турака, па да Срби живе сви у једној држави. И да не морамо учити мађарски језик да би били прости радници на железници, која је подигнута и сграђена и нашим новцем, можда више него мађарским, и да не мораш сваки дан да слушаш псовке пијаних мађарских железничких чиновника који ти сваки час псују мајку ‚рацку' и сматрају те да си роб, и да за парче 'леба које тешко зарађујеш, свака мађарска свиња има право да ти псује све што ти је најмилије. Ми не можемо убити сваког Мађара који нам нешто опсује. Али, рецимо, кад пролазе возови пуни мађарских војника преко овога моста, ми можемо једном машином тешком свега десетак килограма да поубијамо одједанпут можда више од 1.000 Мађара и да им платимо одједном за оно што су нас псовали читавих 100 година. Ми Срби, где год нас има, морамо да поведемо такву борбу да добијемо своја права. Морамо изабрати таква средства за борбу која уништавају хиљаде непријатеља одједном.

Ето, на пример, ја сам у Турској, у борби са Турцима, само са 15-20 људи, натерао неколико хиљада турске војске да беже испред мене. Тако сви морамо да радимо, па онда можемо за себе рећи да смо добри Срби, а не кад одемо у бирцуз, па се опијемо, и онда онако пијани, хвалимо се да смо Срби. Па кад се осврнемо по бирцузу и видимо да нема ни једног Швабе или Мађара, а ми онда псујемо мајку швапску. То нам не доноси никакве користи, нити нам служи на част. Него ти, брате мој Јово, одлучи се хоћеш ли сам да подметнеш паклену машину под ову ћуприју, или да ти ја пошаљем једног сигурног човека. Договорићемо се да то све буде изведено. И ако се буде на све пазило и радило трезвено, неће бити никакве опасности ни за тебе, ни за твоју породицу, ни за Ердут".

После ових мојих речи, мој брат је пристао да, кад ми то будемо хтели, можемо му послати једног човека кога ће примити и урадити све што треба да се мост Ердут-Богојево дигне у ваздух. Како нисам имао нарочите уговорене знаке са Миланом Васићем, рекао сам брату да о овоме не говори никоме ништа, а нарочито да не говори мајци и жени. А за све остало уредиће тако да једнога дана мој брат Никола дође до њега и утврди све што буде било потребно за један такав посао, кад му буде време.

Кад сам то свршио у Ердуту, сео сам на кола и вратио се у Бело Брдо. Пошто сам преноћио у кући својих родитеља, сутрадан, око 8 сати, дође ми један мој рођак и каже да га је председник општине (начелник) послао да ми јави да су добили наредбу да ме ухвате и отерају у Осек, и да сваки час очекују жандарме који ће то извршити. Кад сам ово чуо, замолим другог брата да одмах спреми кола и коње. И тако смо за 15 минута били спремни, сели у кола и дошли у Даљ, удаљен свега 8 км од мога села. А Вуковар, односно станица вуковарска Борово, око 20 км. Требало ми је сат и по вожње да стигнем на боровску станицу пре воза који иде Сомбор-Ердут-Даљ-Винковци, и у Винковцима наставим пут у Београд.

Кад сам сео у кола, рекао сам родитељима да жандармима кажу да сам отишао у Осек, где морам да регулишем питање своје војне обавезе. И на томе нека остане.

Кад су кола кренула, опет сам метнуо шешир на главу, а фес под пазух. И прошли смо у највећем касу кроз село, тако да нас многи нису ни запазили кад смо пролазили. Тако смо ишли касом све до боровске станице, журећи се да ме воз не претекне, те бих онда морао колима све до Винковаца, а то већ не би било много паметно.

Пред боровску станицу стигао сам десетак минута пре воза. Извадио сам карту до Земуна, сео у III класу и продужио до Винковаца. За време вожње у возу имао сам на глави „бере", а чим сам дошао на станицу у Винковце, ставио сам бере у џеп и отуда извадио фес и ставио га на главу. Стајао сам у ресторацији III класе на винковачкој станици, кад одједном угледам свога брата Николу, који је уочи тога дана пуштен са вежбе. Чим сам га видео, ставио сам њему фес са моје главе, а његов шешир узео сам себи на главу и рекао му, ако га ма ко упита за име, нека каже да је он Василије Трбић. А доцније, ако би га одвели у полицију, тамо нека каже своје право име и нека покаже своју отпусницу из војске коју је уочи тога дана добио.

Још нисмо добро ни свршили разговор, а већ је ударило треће звоно за полазак београдског воза. Ушао сам у воз сигурнији него икада, јер сам знао ако би и ухватили мога брата Николу, док се прво објасне с њим ко је и шта је, па после док се објасне Винковци с Осеком, био сам сигуран да ћу дотле већ стићи у Београд са својим пасошем који је

гласио на име Ило Селим из села Ораов Дола, велешка каза, косовски вилајет. Био сам спокојнији него иједан путник у томе возу. И већ сам се надимао од смеха што сам тако насамарио аустријску полицију. Кад сам стигао у Београд, отишао сам у хотел „Балкан". И ту сам се слатко сам смејао, јер Аустријанци заиста нису били навикли на овакво македонско сапуњање.

Сутрадан сам отишао мајору Васићу и изнео му резултат свога пута у Ердут. Али о томе да сам бежао од аустријске полиције и онај случај у Винковцима том приликом нисам смео испричати ни мајору Васићу, јер сам се ипак бојао да се моме брату може десити нека непријатност - у најбољем случају могли су да га не пусте да се врати у Турску.

Васић је био потпуно задовољан оним што сам му испричао. Уопште се није надао да се може наћи један тако сигуран човек у Ердуту. Рекао ми је да ћемо доцније направити план за даљи рад, а на првом месту да ће он послати једнога човека који ће се упознати с мојим братом и даље с њим утврдити све појединости.

Одмах сутрадан опет ме је позвао престолонаследник Александар и питао ме је како сам се провео код мојих родитеља и браће у Белом Брду. Рекао сам му да сам прошао по оној народној која вели: „Боље сам се удала но што сам се надала", па му испричам да су хтели да ме затворе чим су дознали да се налазим у Белом Брду. А то су дознали тек четврти дан, јер је село чисто српско; људи се баве својим пословима и мислим да ни 2% мојих сељака никад нису били ни у каквом суду, па ни у својој општини. Томе имам да заблагодарим што сам срећно прошао, као и добрим коњима моје браће који су се готово утркивали са возом. Њему сам испричао и случај на винковачкој станици, па се и он слатко насмејао. А кад сам му показао турски пасош, још је више био усхићен мојом смелошћу да се таквим пасошем одем у своје родно место.

Истога дана дао сам Васићу адресу и писмо за мога брата Јову у Ердут, а у писму сам му рекао да овога човека који му доноси писмо прими као свог брата рођеног и да му учини све што од њега буде тражио, као да ја лично то тражим. У писму није било означено место, већ само број куће мога брата Јове. Тако да онај који има да носи писмо, све податке морао је знати. Али сем овога писма ништа друго написмено није смео имати код себе.

ЛИЦИТАЦИЈА ЗА ВЛАДИЛОВЦЕ

После тога вратио сам се у Турску, а нисам се добро ни одморио иако сам зато и отишао у Београд. Био сам доста невесео због сазнања о подели Македоније, по којој ће ови добри и велики Срби, који су своју област јавно звали „мала Шумадија", припасти Бугарима, а ови ће их

сигурно за две-три године искасапити ако не буду побегли у Србију. Тешило ме је то што ћу једанпут вероватно дочекати да ми се испуни сан и једна стална визија која ми је била пред очима кад год сам долазио у Скопље и посматрао Душанов град са обале Вардара - како гледам српску тробојку како се лепрша на зидинама града Душана Силног, окренута према Вардару. Осим те утехе имао сам још једну - што се најзад приближује крај мукама српског народа на Косову и Метохији, и да ће настати време кад ће Срби поново бити једини господари на целом Косову и Метохији, где сваки камен подсећа на дане старог српског царства.

Кад сам се вратио у Велес, никоме нисам смео, а ни хтео говорити о српско-бугарском савезу и о подели Македоније. То нисам говорио не само зато што је то још била тајна за све, већ и стога да не бих довео у очајање све Србе у Азоту и Прилепу, где смо тако сјајно победили своје непријатеље, добивши све цркве по селима и тако значајне манастире као што су Трескавац, Св. Никола, Слепче и Зрзевски манастир.

Рачунао сам овако: Бугари су несигурни као савезници. Многе ствари и раније разговоре и преговоре продавали су час Аустрији, а час Турској, кад им је како било потребно. Није искључено да још пре рата овај уговор издаду као и раније. А онда, шта остаје? Опет ће Турска остати овде. И опет ћемо морати да се боримо за свој опстанак. Али како да поново подстакнемо народ на борбу за самоодбрану и за српско име, ако их је Србија већ једанпут уступила као стоку Бугарима? Из тих разлога, више но из ма којих других, стидео сам се и да поменем о подели Македоније, бар оваквој подели каква ми је саопштена. Решио сам се да радим све онако како сам и досад радио, водећи рачуна само о Србима, а не и о Турцима.

У другој половини јуна месеца објављена је лицитација за предају државног десетка за сва села у велешком срезу. Уредио сам са свима српским селима да њихове коџабашије изиђу на лицитацију и да сама села узму свој десетак, па да га држави плаћају у ратама, како је то предвиђено, и да не лицитирају даље од почетне цене, јер сам знао да ни један Турчин не сме да закупи десетак у српским селима. Али, ако би неко покушао да лицитира, нека га одмах оставе, а Турчин, кад буде видео да је на њему остала лицитација, одмах ће молити дотичног сеоског коџабашију да на идућој лицитацији понуди макар пет гроша више, па да лицитација остане на селу, а не на дотичном Турчину. То је била пракса устаљена за последњих неколико година, а државни десетак купован је на овим лицитацијама са 200-300% мање него што је то било раније кад су се Турци надметали на лицитацији, па после глобили сељаке.

Да наведем само један пример тога глобљења. Један спахија (закупац десетка) дође у село које је закупио па са сељацима и са сеоским коџа-

башијом стане под неки велики брест и пита: „Чије је ово дрво?" Коџабашија каже име сопственика. А спахија одмах одговори: „Ова крушка има 400 ока крушака". Сељаци у глас повичу: „Аман, беже, ово је брест, а не крушка!" Али се бег не да ни осолити већ им каже: „Хајде, бре рајо, зар ви хоћете једном Турчину да солите памет? Па ја видим да је ово крушка, а не брест". И тако остане да дотични, сопственик тога бреста мора да плати 50 или 60 ока крушака, јер се од воћа не узима десетак, већ се тај десетак плаћа у новцу. И ако је, рецимо, ока крушака у Велесу 20 или 25 пара, као што је обично по ту цену воће и продавано, државна комисија каже у своме решењу да ока крушака кошта 60 пара. И онај несрећни сељак, ни крив ни дужан, мора своме спахији да плати преко свега осталог, 60-70 гроша у злату да би спахија могао напунити и државну и своју кесу.

Појавом нашег четништва, таква врста зулума била је искључена. И да није било никакве друге користи од четовања, само ова корист била би довољна да оправда постојање чета и оно мало хлеба што су га четама села давала. За разлику од бугарских чета, које су у име свих комитета, и ВМРО и врховиста, глобиле сељаке стотинама златних турских лира, узимајући тобоже новац да би им купили пушке и наоружали их, српске чете ни од једног села нису узеле ни једног гроша. А осим хлеба, плаћали су све друго што су добивали на име хране од сељака, а куповали су и сапун па га давали оним домаћинствима где су рубље прали.

Бугари су прво узимали новац за једну пушку. Пушка је плаћана два и три пута скупље него што је њена стварна вредност. Кад донесу неколико пушака и предаду сељацима, они обично после неколико дана узму те пушке, па их однесу у друго село. Тако за неколико месеци бугарске чете шетају то оружје из села у село, а њихове главешине у Софији, па и по неким варошима у Европи, пију и бацају на разне ствари тај новац, преваром одузет од народа.

Село Владиловци, у коме је имао свој велики посед Велибег из Велеса, није могло наговорити свога коџабашију да лицитира за њихово село, јер им је Вели-бег из раније рекао да ће он узети тај десетак па ма колико га морао платити. Зато су ме сељаци молили да лицитирам за њихово село, па да им после предам да они сами плаћају десетак. Али да им не пустим Вели-бега у село. Иначе сам сваке године присуствовао овим лицитацијама да бих могао контролисати цео рад приликом лицитације и да би моје присуство охрабрило сеоске коџабашије, који су ипак зазирали помало од Турака, јер су им турски зулуми још увек били свежи у памети.

Ове године не само што сам присуствовао лицитацији већ сам и сам у њој узео учешћа, и то само за село Владиловци. Иако сам имао депо-

нован државни бон од 2.000 турских лира у злату, који издаје дотична финансијска управа на основу процене имања и редовног државног пореза, званог миријски харач (државни порез на непокретна имања, који се плаћа у новцу). На основу таквога бона сваки је могао лицитирати до 75% вредности самога бона.

Кад је село Владиловце стављено на лицитацији, први се јави Вели-бег и као прву цену понуди 100 лира. Одмах за њим јавим се ја и понудим 101 лиру. Цело то пре подне надметали смо се тако да смо тога дана дотерали до 200 лира. Лицитација је остала на Вели-бегу. После три дана опет се врши лицитација, па тек на трећој лицитацији све остане на ономе који последњи пут понуди највећу цену.

Кад смо изишли из канцеларије финансијске управе, где се иначе врши лицитација, Вели-бег изиђе преда ме па ми каже:

„Нисам се надао од тебе, Васил-ефенди, да ћеш ти да ми отимаш очевину."

А ја му одговорим: „Мене је овластило село. И узећу сигурно овај десетак".

„Е, нећеш га узети, осим ако не буде ни једног Турчина у Велесу."

„Можете ви довести још толико Турака у Велес колико их сада има у њему, али десетак у Владиловцу ја ћу узети."

„Да видимо", рече Вели-бег. Тако смо се растали.

Трећи дан поново смо отпочели лицитацију за Владиловце и надметање је почело. Бег се каприцирао, па смо већ били дотерали до 250 лира. То је била сума која се тешком муком могла извадити од десетка у селу Владиловцу, јер су сељаци у стању да сакрију половину своје летине, само да оштете Турке кад су сигурни у моју заштиту. Кад је видео да терам и даље, Вели-бег ми се обрати пред свим лицитантима, којих је у сали било преко 30, овим речима:

„Зашто си запео да ми отмеш очевину? Зар смо ми Турци дочекали да нам кумити, насред царског ућумата, отимају очевину?"

„Ако је ово твоја очевина, ти се жали султану у Цариград, јер се ова продаја врши по његовој наредби. И овај новац иде у његову кесу. Па ако цар призна да је то твоја очевина и да се као таква не сме продавати, ја ћу се повући. Али све дотле док се десетак села Владиловци буде продавао на лицитацији, као што се продају и друга села, нећу одустати."

И подигнем цену још за 10 лира одједанпут. Тако је друга лицитација остала на мени. Кад смо у подне изишли напоље и упутали се малом мосту на Вардару, Вели-бег ми се окрете, пошто је ишао напред, и застаде, па кад сам га сустигао поче да ми прети овим речима:

„Слушај, Васил-ефенди, 'оћеш да ми оставиш Владиловце?"

„Нећу. Осим ако ме надлицитираш."

„Е, рече ми, да знаш да ће те Владиловци стати главе!"

„У Велесу и око Велеса нема Турчина који сме да пуца на мене".

„Е, нађи ће се један."

„Ни један!"

У томе моменту паде ми на памет да му упутим претњу која би ме могла стати главе. Позовем Вели-бега мало устрану, ка самом Вардару. Вели-бег је мислио да сам се уплашио од његових претњи и да га зовем да се некако погодимо за Владиловце. Али уместо тога, кад смо обојица стали до самог Вардара, испрсим се пред Вели-бега и кажем му: „Слушај, Вели-беже, од данас па до Митрова дана биће овде Србија. То да знаш и упамти добро. А сад иди па размишљај добро о томе што сам ти рекао".

Мислио сам да ће Вели-бег одмах планути на те речи и потегнути револвером на мене. И зато сам свој парабелум већ био откочио и држао десну руку на обарачу. Кад, наместо револвера, Вели-бег, који је иначе много слушао како ја из парабелума гађам без погрешке, приђе ми ближе, па ми рече мало повишеним гласом:

„Слушај, Васил-ефендија, немој мислити да се бојим што ће доћи Србија. И ако дође Србија, ја ћу да ставим крст на груди и потераћу свињу пред собом (ово су били амблеми хришћанства: крст и свиња), па опет ћу да будем Вели-бег. И опет ћу да будем јачи од тебе. И опет ћу да ти туцам со на глави."

„Е, Вели-беже, кад те будем видео да носиш крст на грудима и чуваш свиње, бићу потпуно задовољан. И тада ћеш ти сам подметнути главу да на њој туцам со. Али данас, док сте ви Турци на власти и држите у својим рукама ову земљу, не дам ти да узмеш Владиловце."

После ових речи окренуо сам се и отишао преко моста, али сам се већ покајао за овај свој испад, који ме је могао лако стати главе, јер је било довољно да Вели-бег оде кајмакаму и да му ово исприча, а ја бих, у најсрећнијем случају, морао да бежим у шуму. Али, реч је из уста изишла, и по оној народној: „Ако ти врабац побегне из руке, можда ћеш га ухватити и вратити, али кад реч изиђе из уста, она се никад не врати!"

Вели-бег није учинио никакву употребу од мојих речи. Остао је кавалјер и карактер. Сматрао је за недостојно да буде достављач, па ма то било и у оваквом случају, где се претило уласком једне стране државе у Турску. Тако се ипак срећно свршио овај испад у коме сам био главни кривац. Ипак сам узео Владиловце и дао га сељацима. То је углавном био мој последњи полулегални сукоб са велешким Турцима.

Са велешким Бугарима нисам хтео да стварам никакве пријатељске односе, јер сам се са разлогом чувао од њих. Бојао сам се да се на мени не примени: „Со ложица ти срка, а со дршка, очи ти вади!" (Твојом ложицом куса, а дршком ти вади очи). Иако су велешки Бугари покушавали да ми се приближе, позивали ме у друштво у кафани, позивали ме у

њихове радње на кафу и разговор (у радњама се углавном и водила целокупна политика), све такве позиве сам на учтив начин одбијао. Обично сам одговарао: „Још није време да можемо као браћа разговарати". У ствари, то време никад нисам ни дочекао.

Мој брат Никола дошао је у Велес јуна месеца и испричао ми шта му се догодило оног дана у Винковцима, када сам му дао мој фес. Са фесом на глави ушао је у ресторацију II разреда. Био је лепо одевен, много боље од мене, и могао је слободно ући у II разред. Иако у Винковцима није била реткост видети некога са фесом, јер су туда често пролазили муслимани из Босне идући у Пешту и Беч, ипак је Никола изазвао радозналост публике. Сви су га посматрали. Био је млад, и што но рекли, наочит. И док се он тамо шепурио чекајући воз Винковци-Даљ, ушла су два полицајца и одмах га упитала како се зове. Он им је одговорио:

„Василије Трбић."

„Одакле си родом?"

„Из Белог Брда."

„Хајде одмах с нама."

Чим су га извели из ресторације везали су му руке и одвели у полицијско здање у Винковцима.

Док су се скупили сви они који су за то били позвани, прошло је више од пола сата, а прошао је и пун сат откако сам ја возом отпутовао у Земун.

Када су га поново приликом испитивања упитали како се зове, рекао је:

„Зовем се Никола Трбић".

Иследник ми је рекао:

„Ти лажеш. Ти си Василије Трбић. И то си и сам мало пре признао на железничкој станици."

Али се Никола није дао збунити, већ је имао спреман одговор: „Ви на станици чим сте ме угледали одмах сте ми рекли: Ти си Василије Трбић? А ја сам одговорио: Ја сам брат Василија Трбића. И ви уместо да ми затражите исправе, извели сте ме из ресторације, везали као каквог лопова, и сад још хоћете да ме убедите да ја нисам ја већ да сам ја он, мој брат. Протестујем против вашег поступка, јер ја се враћам с војне вежбе. Ја сам наставник пешадијског гађања у резерви. Ево вам моје књижице из које ћете видети да сам до јуче у подне био на вежби у својој јединици".

Затим је полако извадио своју војну књижицу. Иследници су редом узимали књижицу и читали је и загледали у њу да није случајно неки фалсификат. Па кад то нису могли да утврде, запиташе га: „А где ти стално живиш?"

„Ја стално живим у Турској. Али чим сам добио позив на вежбу одмах сам дошао овамо, пријавио се и одслужио свој рок."

Кад им је ово изговорио, „царско-краљевски полицајци нашли су се у чуду и нису никако могли да реше ову загонетку. Упитали су Николу: „Је ли твој брат Василије био ових дана у Белом Брду?"

„Ја о томе ништа не знам. Кад сам полазио из Велеса овамо на вежбу, мој брат је остао у Велесу и није имао никакву намеру да долази овамо, где одавно није био и нема ни воље ни жеље да дође."

Овај разговор и испитивање трајали су читав један сат. Кад је видео да не знају шта ће с њим, Никола им овако предложи:

„Молим вас да ме спроведете у Осек па ће се тамо већ наћи људи који ме познају. И ја ћу бити пуштен ако ви овде сумњате да ја нисам Никола Трбић."

После тога опет је настало неко лонџање и напослетку је Никола био пуштен да иде слободно својој кући. Истрага је утврдила да за последња два месеца нико није прешао из Србије у Земун под именом Василије Трбић. Тако је завршен мој инцидент, или, управо, моја посета Белом Брду.

Не знам како је до тога дошло, али дознао сам да је о томе писано у неком београдском листу, мислим у „Политици", којом приликом су исмејали „царско-краљевску" полицију у Винковцима. Нисам био задовољан том новинарском шалом, јер је моја породица била у Белом Брду, а ја нисам ишао у Бело Брдо и Ердут ни за рачун неке пошалице ни рекламе, већ сам тамо ишао важним послом, који би ме главе стао да сам се колико-толико разметао у Белом Брду, а нарочито у Ердуту, где сам разговарао само са својим братом Јовом, а о нашем разговору нико тамо није сазнао, ни његови родитељи, ни његова жена, а ни мој брат Стева, који ме је и довезао у Ердут.

ОПЕТ У БЕОГРАДУ

То лето прошло је прилично добро. Али већ у августу месецу дошао је за шефа Горског штаба Милан Ђокић, тада потпоручник, који је раније био код мене четник у чину наредника. Он ми је саопштио да се у Србији чине велике припреме за рат, који може свакога часа избити. После тога састанка Милан је преузео команду над четама и вршио испитивање путева, пролаза и слично.

У другој половини августа добијем позив да одмах идем у Београд. Позиву сам се одазвао и одмах кренуо јер сам претпостављао да је нешто важно кад ме тако хитно зову. Чим сам стигао у Београд јавио сам се мајору Васићу и он ми је саопштио да треба да се јавим престолонаследнику Александру. Рекао сам му да нисам вичан томе послу пријављивања, те нека он сам ту ствар уреди; да сам одсео у хотелу

„Балкан", и кад буде потребно нека дође по мене он или Сава Петровић Грмија, па ћемо одатле отићи у двор.

Чекао сам тога дана, и до подне ме нико није позвао. Али око 5 сати по подне дође мајор Васић. Пошто смо изишли из „Балкана", упутимо се не Теразијама ка двору, већ Калемегдану. Ушли смо у београдски град где нас је стража пропустила и отишли право у зграду Главног генералштаба која је била на оној градској тераси одакле се видео велик део Баната, Земун и део Срема. Ту смо затекли престолонаследника у друштву два генералштабна мајора. То су били Милан Ж. Миловановић и Милан Гр. Миловановић Пилац. Престолонаследник ме је представио овој двојици, али они рекоше да ме добро познају, на шта се престолонаследник само насмејао, а онда ми је рекао:

„Слушајте, Трбићу, Србија стоји пред великим догађајима. Дужни смо да послужимо земљи и да сваки од нас да оно што може дати. Позвао сам вас овамо да ми дате сва обавештења која вам буду тражила господа мајори. Знате да се не можемо у свему ослонити на карте, које је углавном радио аустријски генералштаб, па зато ћете ви, где год је то потребно, и уколико је вама познато давати обавештења ради исправке карата. Мислим да није потребно да нагласим колико је овде потребна дискреција, јер то и сами добро знате. Један официр чекаће вас сваки дан на одређеном месту на Калемегдану у одређено време, у 9 часова пре подне, и он ће вас сваки пут довести овамо, а у подне ћете му рећи у колико часова после подне треба опет да вас чека на истом или на другом месту."

Довели су ми тога другог официра. Био је то млад потпоручник, Милан Ковинић, који је исто тако као и Милан Ђокић био четник код мене.

После тога престолонаследник се опростио са свима нама и отишао, а ја сам сваки дан, пре и после подне, осим недеље, долазио у канцеларију. Ту су мајори, један за другим, читали генералштабне карте, а ја сам стављао примедбе и допуне. Тако сам радио до 20. септембра.

Уочи тога дана, после подне, заправо око 7 сати увече, престолонаследник Александар је ушао у собу у којој сам радио са мајорима и рекао нам да је руски посланик у Београду добио телеграм од руског амбасадора из Цариграда да је Турска наредила мобилизацију и да је сада рат много ближе него што смо мислили и очекивали. Оба мајора подигоше се мало са столица и рекоше у један глас: „А, помози Боже!", лако се поклонише престолонаследнику и опет седоше за сто да наставе рад.

Престолонаследник дође до мене и упита ме:

„Шта ви о томе мислите, Трбићу?"

Устао сам и стао пред наследника престола и рекао му, од речи до речи:

„Ваше краљевско височанство! Ја не знам какав је ратни план Србије. Али претпостављам да је Скопље главни циљ. Бар у првом моменту. И ја вам кажем и молим вас да ово забележите: да од дана објаве рата па за 14 дана, ви ћете бити господар Скопља!...”

На ове моје речи престолонаследник се мало насмеши, удари ме лако по рамену, па ми каже:

„Слушајте, Трбићу, ако од објаве рата па за 6 месеци наша војска буде у Скопљу, знајте да ће то бити срећа Србије.”

Кад сам чуо ове престолонаследникове речи, поново сам изнео своје раније тврђење и опет замолио престолонаследника да забележи моје речи. А онда сам му почео разлагати све оно на основу чега сам то тврдио. Рекао сам му:

„Једна од најважнијих чињеница која осигурава брз успех, то је демобилизација турске војске која је извршена пре нешто више од месец дана. Тад је пуштено кућама око 70% ислужених војника који су били добро обучени и спремни за ратовање. На њихово место дошли су регрути, који још нису војска. Због овога што су Турци наредили мобилизацију, ако ви са савезницима уђете што пре у рат, имаћете према себи ову војску која је данас као стални кадар, а с обзиром на комуникације, нарочито оне у Малој Азији, Турци не могу довући своју војску у Цариград и Солун ни за два месеца. Војска из европске Турске која се може лако мобилисати не може да издржи налет наше војске, јер је деморалисана. Арнаутски устанак од пролетос, који сам посматрао критичким очима са свих страна, дао је довољно доказа за ово моје тврђење. Турци имају изврстан официрски кадар, тј. већину тога кадра данас представљају школовани официри, којима се не може порећи храброст. Али то је један мали број храбрих људи који не могу успешно командовати једној униформисаној руљи какву ће представљати македонски редифи (резервна војска првог и другог позива). Недисциплинованост ове руље биће повећана бекством свих хришћанских војника који су данас у сталном кадру и у резерви. Панику има да изазове комора, која је 90% хришћанска. Ето, ваше краљевско височанство, све су то елементи на које рачунам да ће омогућити да ви за 14 дана уђете у Скопље.”

Ове моје речи саслушали су са највећом пажњом како престолонаследник, тако и оба мајора. Мајори су још у току нашег заједничког рада на исправци карата уочили да сам доста добро познавао део Турске од Ристовца па све до Битоља, укључујући ту целу кумановску казу, коју су они још пре мога доласка били исправили на картама. Исто тако добро познавао сам и један део Овчег поља па све до Битоља и даље до Охрида, а све до Струге, а и део северне Албаније. Зато су и рекли престолонаследнику:

„Трбић добро познаје ствари у Турској. И његова разлагања не могу се одбацити нити сматрати безначајним."

Престолонаследник ми је поново пружио руку и рекао ми: „Хвала. Због."

Стегао сам му руку и рекао:

„Довиђења у Скопљу!"

Одмах после одласка престолонаследникова мени су почели говорити да услед ове нове ситуације морам одмах да се вратим у Турску, јер ћу добити нарочити задатак, а да бих га могао извршити, морам бити на лицу места, и то у Велесу или његовој околини. Заказали смо састанак сутра рано.

Још у 7 сати сва тројица смо се нашли на Калемегдану, заједно ушли у град и отишли у радну собу у Генералштаб. Кад смо сели, отпочели смо овакав разговор. Прво су ми поновили јучерашњу жељу да што пре одем у Турску. Рекли су ми да ће ми послати неколико голубова тако да са њима успоставим голубију пошту. Да би та пошта била корисна, имао сам дужност да у самом Велесу поставим извесне људе, добро писмене, који ће бити добро сакривени и који ће ме извештавати колико војске пролази кроз Велес, ком роду оружја припадају, број топова и кара, комора и све остало што се односи на војну спрему, правац у коме се војска креће. Нарочита пажња да се обрати на морал војске. Све ове извештаје имао сам слати том будућом голубијом поштом. Рекао сам да ћу све извршити, тј. ако жив стигнем до првог српског села или до Велеса, или ма где у Турској.

Кад сам то свршио у Генералштабу, опростио сам се са официрима и отишао у варош да се припремим за пут. Сва спрема састојала се у томе да ништа компромитујуће не носим, сем револвера и новца. Иако нисам имао пасоша, а ни са каквим туђим пасошем нисам могао ући у Турску јер ме је погранична полиција добро познавала и пропуштала ме без пасоша из Турске у Србију и обратно, морао сам убрзати одлазак док није прекинута веза на прузи Ристовац-Скопље. Овај полазак крио сам од свакога, а онима који су знали да ћу путовати казао сам да идем најдаље до Лесковца и да ћу тамо остати и сачекати догађаје.

ПОВРАТАК У АЗОТ И ПОНОВНО ОДМЕТАЊЕ У ШУМУ

Исте вечери отпутовао сам, и сутрадан између 8 и 9 сати био сам на граници у Ристовцу.

На моју жалост, тога дана прекинут је саобраћај између последње српске станице Ристовца и турске станице Жбевац. Воз који је ишао из Србије био је крцат печалбарима који су се враћали из свих балканских земаља, па и они из Аустро-Угарске, тако да се образовала дуга и густа

поворка између Ристовца и Жбевца. И ја сам био у тој гомили. Али чим сам са осталима из Ристовца пешице дошао на станицу Жбевац, пришао ми је Шериф-бej, звани Чакар, први комесар полиције у Скопљу, иначе мој добар пријатељ, и рекао ми је да има наредбу да ме одмах ухапси и спроведе у Прешево. Молио сам комесара да ме не шаље у Прешево, називајући прешевски затвор најгорим змијарником. Молио сам да ме спроведе у Скопље, јер ако већ морам лежати у затвору, онда бар да лежим у Скопљу. А ја сам сигуран да ћу за три-четири дана бити пуштен, јер немам никакве кривице, а кад би се осећао иоле кривим, не бих ни долазио из Србије већ бих остао тамо где сам уживао пуну слободу.

Шериф-бej је уважавао све моје разлоге, али није смео да ме на своју руку спроведе у Скопље. Како је хтео да ми учини услугу, јавио се у Скопље и тамошњи валија је допустио да ме допрати у Скопље. Док је дошао одговор из Скопља дотле су прегледани пасоши и пртљаг свих путника, те сам са Шериф-бегом сео у купе II класе, пошто сам узео карте за сва седишта у томе купеу да бисмо Шериф-бег и ја могли остати сами и разговарати.

Био сам понео из Србије неколико кутија најбољих цигарета. Кад смо сели у воз, предао сам их Шериф-бегу говорећи му да је то поклон од комесара полиције из Ристовца који га много поздравља и нада се да ће ова аустријска интрига која иде на то да разбије одлично пријатељство које влада између Турске и Србије бити ускоро развејана и да ће се саобраћај опет успоставити, па ће као и раније српски комесар примати воз у Жбевцу, а турски у Ристовцу.

Затим сам наставио да уверавам Шериф-бега да је апсолутна неистина да предстоји рат између Србије и Турске, тврдећи да је Србија мала и сиромашна земља, да за рат треба много пара, а ни једна земља у Европи неће да да паре за ратовање. Према томе, све оно што се сада догађа само је интрига коју уноси Аустрија, љута што је арнаутски устанак, који је она припремила, онако сјајно разбијен, и то турском дипломатијом. Младотурци у Цариграду нису желели ни хтели да у крви угуше устанак па да остану заувек непријатељи са Арнаутима, што би Аустрија искористила, већ је све мирним путем свршено, а Цариград је дао општу амнестију за све побуњенике. И тако је успостављено јединство отоманског народа, које је највећи непријатељ аустријској политици. И сада, у своме бесу, Аустрија прави ове интриге између Србије и Турске. Турска има велике државнике који ће убрзо све ово добро схватити и пресећи ове интриге.

Овај разговор водили смо у возу од Жбевца до Куманова, а сад смо се приближавали Скопљу. Морао сам по сваку цену тога дана бити у Велесу, те ноћи у Теову, а сутра пре зоре у шуми...

Мене су ове мисли мориле, и сад сам почео уверавати Шериф-бега како је бесмислица да лежим у Скопљу у затвору, већ би добро и корисно било да баш у овом моменту будем у Велесу, па макар и у затвору, јер ту ипак могу нешто корисно и паметно да учиним; а шта бих радио у Скопљу? Зато сам молио Шериф-бега да чим дођемо на скопску станицу зовне једног полицајца да ме чува у купеу, а он, Шериф-бег, одмах, сместа са станице нека телефонира валији и нека му објасни да је сасвим умесно, можда чак и неопходно да ме спроведе полицајац у затвореном купеу до Велеса и тамо на велешкој станици преда комесару велешке полиције, који ће ме одвести у затвор, па ће после тога рашчистити да ли има смисла да ме држи у затвору или да ме пусти на слободу. Од Куманова до Скопља успео сам убедити Шериф-бега да учини по мојој жељи и да тражи од скопског валије да ме стражарно спроведу у Велес и да му изнесе све разлоге које сам успео да наметнем Шериф-бегу. Кад смо стигли у близину самога Скопља, загрлио сам Шериф-бега и дао му свој златни сат и ланац за успомену на ове, по мене, тешке часове. Нисам хтео да му понудим новац јер сам сматрао да бих направио једну политичку грешку ако бих то учинио; али дати један овакав поклон, могло се учинити без замерке. Остао сам без сата, али сам имао наду да ћу после два часа бити слободан.

Није прошло ни десет минута, а Шериф-бег је ушао у купе у коме сам седео са једним турским полицајцем и предао овоме у руке писмену наредбу да ме има спровести у Велес и тамо на станици предати на реверс комесару велешке полиције и тако потврђен реверс вратити у Скопље и предати га лично Шериф-бегу.

Кад сам чуо ове речи, још више сам се покуњио, а у души било ми је дошло да из свег гласа вриснем од радости, јер сам главну препреку пребродио. А био сам сигуран да ћу у Велесу успети у својој замисли, ако не на самој станици, онда у самом затвору.

Једва сам чекао да воз пође. Прва станица од Скопља била је Зеленикoво. Бојао сам се да ту у жандармеријској станици, која је била до саме железничке станице, не дође неко наређење да ме изведу из воза. Али, кад смо дошли на станицу у Зеленикову, видео сам да ту нема никакве нарочите спреме, да је све нормално. И сад сам, са све већом надом да ћу ускоро бити слободан, седео у купеу.

Почео сам причати овом полицајцу о својим великим заслугама за турску царевину и говорити му како је то срамота што се са мном ради. И уместо да добијем какав велики нишан (орден) из Цариграда, мене спроводе у Велес као да сам неки цепчи (џепарош). Просто се питам како ћу од срамоте да прођем кроз Велес у пратњи полиције. Нарочито ми је тешко не због Турака који су ми сви пријатељи и који ће одмах

тражити да будем ослобођен, већ због Бугара, који ће рећи: „Е, тако му и треба! Ко с ђаволом тикве сади, о главу му се лупају!"

Сад је полицајац почео да ме теши говорећи:

„Људи су увек мали, па могу да праве погрешке. А и време је мутно, па је с тим и људима памет више помућена него обично."

Али он верује да ће се погрешка брзо увидети и исправити, и он ће лично казати комесару велешке полиције да сам ја веома миран и добар човек и да не би требало да ме тера везаног кроз Велес... Одговорио сам му да ћу му бити веома захвалан ако ме он тако топло препоручи велешком комесару, а ако будемо живи и здрави, ускоро ћемо се опет видети у Скопљу и он ће тек тада видети каква је пријатеља на овом путу стекао.

Тек смо стигли у Велес и кондуктер је прво откључао наш купе па сам изишао са полицајцем и пријавили смо се мом старом и одличном пријатељу Али-ефендији. Али-ефендија се руковао са мном, узео оно написмено и потписао реверс, а за то време скопски полицајац који ме је спроводио издекламовао је што је боље умео све оно што сам му успут говорио и моли га за препоруку код Али-ефендије. Док је он све то говорио, Али-ефендија је гледао у земљу и смешио се испод бркова слушајући овог полицијског жутокљунца.

За то време воз се празнио. Јер 95% путника силазило је у Велесу па су одатле имали да одлазе пешке једни преко Прилепа и Битоља до Костура, Охрида и Струге; други из Битоља у Кичево; многи су имали да оду у Азот, а неки у Штип и Св. Николу. Сваки путник морао је да покаже путну исправу; сваки је морао да буде лично претресен и свакоме је пртљаг прегледан до последње крпе. Ово је био велики посао који је имао да траје најмање два сата, па и више. Кад сам видео ову гунгулу у станици и испред ње, а све опкољено жандармеријском стражом да не би неко умакао без претреса, обратим се Али-ефендији овим речима:

„Али-ефендија, ја долазим из Београда у возу пуном људи печалбара који се враћају својим кућама. Од синоћ, како сам ушао у воз па до Скопља нисам имао места да седнем, већ сам све време стајао. Од Скопља до Велеса мало сам седео с оним полицајцем, и пошто ви морате да ме спроведете у затвор, то овде морам да чекам три-четири сата. Молим те, допусти ми да одем у варош, у хан Александра Дрндара, па да се тамо одморим док ви овде не свршите преглед, па кад с тим будете готови, ви свратите по мене код Дрндара у хан па ћемо оданде отићи у затвор где ћете ме предати. Ти и сам знаш да ћу одмах бити пуштен из затвора, јер немам никакве кривице, а да она постоји ти би већ за њу знао. Зато те молим, кад већ имаш толико посла, допусти ми да се мало одморим."

Али-ефендија је имао наочари, па ме погледа испод њих да види да ли ће на мом лицу приметити нешто што би му дало повода да посумња

у искреност мојих речи. Ја сам се добро чувао да не одам своје мисли и у томе сам успео, те ми Али-ефендија рече:

„Иди слободно у хан, али немој нигде излазити до мог доласка да те не би видели неки државни чиновници".

Рекао сам да не брине ништа. Нико ме неће видети.

Изишао сам из станице и разгледао велешке фијакере, међу којима је био и фијакер Малићевих рођака, те одмах викнем Невзата, Малићева братанца. Он дотера фијакер до мене и ја ускочим у кола. Одмах запитам Невзета јесу ли му коњи одморни. Овај ми одговори да је јуче дошао из Кочана па коњи нису добро одморни. Онда му рекох:

„Ја бежим! Нећемо улазити у варош већ ухвати пут за Извор. Терај коње тако да нас нико не може стићи, па макар се фијакер изломио и коњи поцркали. Платићу ти више него што вреде коњи и кола заједно."

Кад ме је Невзет чуо, он ми рече: „Не бој се, господине, побећи ћемо!"

Чим смо се докопали друма Велес-Прилеп, Невзет ошине коње и потера их у лудачком трку. Тако смо стигли до седмог километра. Ту опазим да нам у сусрет долази неки сељак на коњу. По оделу препознао сам у њему Ажанина. Кад су кола стала видим да је то Тодор Шареншапка из Богомиле. Носио је на свом коњу око 30 кг пасуља да га прода у Велесу.

Тодор се пре непуних шест дана вратио из Београда, па пошто није имао коња, оставио је сав свој пртљаг у Велесу, те је сад ишао по своје ствари, а да не би трошио готово из џепа, понео је и мало пасуља да прода.

Рекао сам му да сиђе с коња, да скине врећу с пасуљем и да заједно с врећом седне у фијакер:

„Ја бежим. Узећу твога коња и одмах се одвајам од друма. Ти продужи фијакером натраг за Теово. Ако те стигне војска, рећи ћеш да си дошао из Београда са печалбе и пошто си болестан, морао си узети фијакер до Теова. А за пасуљ ако те буду питали, рећи ћеш да је тај пасуљ још прошлога пазара твој отац донео на продају у Велес, али пошто га није продао оставио га је код ханџије. А ти га сада носиш кући. Ево ти 30 наполеона да би доказао да се одиста враћаш с печалбе." - Двадесет наполеона дао сам Невзету који је имао да потврди да ме је са станице довео у Велес и да сам пред Дрндаревим ханом изишао из фијакера и ушао у хан, или не - он то не зна јер није обраћао пажњу.

Цео овај разговор није трајао више од два минута. Пут се видео све до близу Велеса и Извора, који је одатле био удаљен око 18 км. Ни с једне ни с друге стране није нико долазио. Био сам сигуран да сам се спасао. Шта ће снаћи Али-ефендију, о томе нисам водио рачуна. Али сам намислио да му преко Малић-аге пошаљем извесну суму новаца да му се нађе за бекство. Јер данас бежим ја, а знао сам као сигурно да ће

после месец до два дана морати и Али-ефендија да бежи из Велеса па ће му новац, који му будем дао, бити од веће користи него да ме је тога дана одвео у затвор.

Тодо Шареншапка је ушао у фијакер на коме је Невзат подигао кров, и тако су, сасвим полагано, пошли у правцу Извора. Узјахао сам и ударим десно од пута право у долину реке Тополке где су били велики врбаци, а одатле сам могао лако изићи на планину између Новог Села и Криве Круше, па на моје имање Плевење, а одатле право у Теово, ако дотле Теово не буде опкољено војском. Тако сам ишао уз реку Тополку, па сам већ избио на косу између Криве Круше и Старог Града, кад сам на друму угледао облак прашине. Била је то велика коњица послата за мном у потеру. Стигли су фијакер баш на истом месту код Врановских ханова, где сам ја пре неколико година примао оружје и муницију. Опколили су фијакер и наредили Невзату да стане. Невзат је стао, а официр га упита: „Кога возиш?"

„Возим једног болесног сељака."

Кад је спустио кров, официр виде једног бледог сељака са дугим црним брковима који је на глави носио мастан фес, а био огрнут дебелим сељачким гуњом. Војници беху уперили пушке у фијакер, али је Невзат одмах устао у одбрану рекавши официру: „Зар вас није срамота да пушкама плашите болесна човека?"

„Где је Васил?"

„Па Васил је у Велесу. Ја сам га са станице одвезао у Велес. Он је тамо остао и остаће тамо да сачека свога коња..."

Претресли су Тодора, нашли му новац и оставили код њега, па су их пустили да иду даље, а коњица се упути у Стари Град. Ту су опколили село и почели вршити претрес. Док су они вршили претрес, ноћ је увелико пала, а ја сам пре поноћи стигао у Теово. Свратио сам до рођака моје жене и упитао шта има ново у селу. Рекоше да је те вечери касно увече дошла жандармерија и да су позвали сеоског коџабашију, са њим нешто разговарали и отишли коџабашији на конак. Био сам сигуран да ноћу не смеју изићи из коџабашијине куће, нарочито ако су добили извештај да сам ја побегао.

Оставио сам Тодорова коња код ових рођака, а сам сам отишао кући где су ми отворили, и прво што сам им рекао било је да ми брат донесе пушку и муницију, а моје војводско одело нека прикрију па ће ми га послати куд будем наредио. Кад буде пошла потера и кад буду питали за мене, нека одговоре да сам у Београду и да они ништа даље о томе не знају. Од тога одговора ништа друго да не говоре и да се не упуштају ни у какве расправе с Турцима сем једног тврђења: „Васил се налази у Београду..."

Цео овај разговор није трајао више од 10 минута. Како нисам имао времена да се даље задржавам, напустио сам кућу с оружјем у руци и са оделом у коме сам се нашао у том тренутку.

Од своје куће отишао сам у кућу свог доброг четника из сеоске чете, који се звао Матеја Васески, који је учествовао у борби на Дренову. Кад сам дошао к њему, позвао сам га да одмах узме пушку на раме, да узме још пет наших четника из тога села и сви да се кроз пола сата састанемо на путу за Ораов Дол. Ми бежимо, ми се одмећемо, а рат између Србије и Турске је на прагу... а то значи и коначно ослобођење Македоније.

Одмах затим напустио сам кућу и отишао на уговорено место где сам сачекао другове. Кад смо се састали и пошли у правцу Ораовог Дола, чули смо топот турске коњице. Коњица је задоцнила само три четврт сата, а мени је толико требало да узмем оружје и спремим нову чету.

Док смо ишли ка Ораовом Долу, турска коњица опколила је моју кућу у Теову. Тако опкољену кућу држали су до сванућа, а у свануће су тражили да им се отворе врата. Кад им је отворено, рекли су моме брату да ме зовне да изађем. Мој брат им је одговорио да ме може звати писмом или телеграмом, јер сам у Београду, а не у Теову. Турци су онда ушли у кућу и почели да врше претрес. Пошто ништа нису нашли, почели су да врше претрес и по другим кућама, тврдећи свугде да сам дошао у Велес, побегао са велешке станице и сигурно сам ту негде. Нико сем три породице није ни знао да сам се вратио, те су се сви чудили каква бих разлога имао да дођем кући и да се кријем?

... наставак мемоара у другој и трећој књизи ...

Препоручујемо

Препоручујемо најбоље књиге из српске историје и копије оригиналних српских ордена, као и ордена које су знаменити Срби добијали од руских царева.

Посетите сајтове:

www.ordeni.rs
www.institutni.com
www.plemekuci.com
www.skenderbeg.rs
www.naukaireligija.com

ОРДЕНИ

Уколико желите да студирате историју, посетите сајт Факултета за националну историју:

www.institutni.com

МЕМОАРИ

Војвода Василије Трбић

- књига друга -

Војвода Василије Трбић
МЕМОАРИ
- књига друга -
1913-1929

Издавач:
Институт за националну историју
www.institutni.com

Штампа:
Донат Граф

Тираж:
500

Дистрибуција:
www.ordeni.rs
тел. 063/732-7738

Војвода Василије Трбић

МЕМОАРИ

- књига друга -
1913-1929

САДРЖАЈ

5. део: ПРИПРЕМЕ ЗА РАТ
Прве репресалије 9
Уништавање турске коморе и понтона 14
Заузимање положаја на Бабуни 17
Јуриш на положај Мукос 20
Прилеп је пао 23
Разрачунавање са турским башибозуком 28
Моја интервенција на Црној Реци 31
Милан Војницајлијев упознаје Радомира Путника са бугарским планом за напад на Брегалницу 33
Именовање за команданта Вардарског одреда 36
На Демир Капији 38
Ага Ибко 45
После Букурешког мира 48
Манастир Трескавац 49
Трећи Балкански рат или рат са Албанијом 51
Убиство Франца Фердинанда у Сарајеву и последице 63
Прве заблуде и прва разочарења 65
Бугарски покољ српске војске код Валандова 1915. 69
Смрт војводе Јована Долгача 72
Како сам обезбедио ред и поредак у Прилепу 74
Бугарска ступа у рат 1915. 77
На крвавој Бабуни 79
Французи се повлаче са Дренова и Црне Реке 82
Напуштање положаја на Бабуни и напуштање Прилепа 84
Бугарска окупација Македоније 88

6. део: ТЕШКЕ ГОДИНЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
У Солуну 99
Моја мисија код Водена 103
Рад на „Српском гласнику” 105
Једна успомена на краља Петра I 108
Са Драгутином Димитријевићем Аписом 113
Врховна команда ми поверава важну мисију 117
Одлазак у Вертекоп 121
Над поробљеном отаџбином 125
Силазак на Солуницу 129
Сам на порушеном огњишту 130
У селу Богомили 133
Приче Илије Пореданца и злочинима Бугара над мојом породицом . . . 136
Први сукоб на Влајиновском трлу 138
Састанак са Пројком Трмчевићем 140
Трагични догађаји Пројка Трмчевића 145
Глад и дезертерство у бугарској војсци 151

Моја извиђања и агитација 154
У Бугарској комори 158
Зли Дол 165
Битољ опет у српским рукама 170
Посета селу Браилову 174
Покушај одласла на Преспанско језеро 179
Пророчанство испоснице Виде у манастиру Светог Димитрија 182
Неуспео покушај преласка Црне Реке 186
У бугарским рововима на фронту 193
Повратак у Солун и мој извештај о стању у Македонији 199
Код регента Александра Карађорђевића 204
Солунски процес је на помолу 208
Рад Јована Бабунског на Преспанском језеру 211
Мој исказ у вези са хапшењем Драгутина Димитријевића - Аписа и спор око датума атентата 212
Разговори са др Трумбићем и Тринаестићем о будућој Југославији . . . 220
Кроз стихију рата у слободну отаџбину 224
У новој ситуацији пред новим проблемима - аграрна реформа у Маћедонији 227
Смрт војводе Јована Бабубског 233

7. део: 1919-1925.
Прилике у држави Срба, Хрвата и Словенаца пре мог уласка у Скупштину 236
Мој рад у аграрним заједницама 245
Македонствујушчи 252
Локални проблеми 256
Један политички осврт 260
Избори за Народну скупштину у 1925. години 281
Резултати избора за посланике 1925. године 301

8 део: 1925-1929.
Први утисци у Народној скупштини 311
„Хрватска сељачка странка" у Народној скупштини 321
Мој рад у „Посебном радикалском клубу" 328
Ликвидација Николе Пашића 338
Друга влада Николе Узуновића 342
Ликвидација одметника у Црној Гори 254
Разговор са Пером Живковићем 355
Избори за Народну скупштину од 11. септембра 1927. 359
Убиство у Народној скупштини 368
Влада др. Антона Корошца 375
Крај парламентаризма у држави Срба, Хрвата и Словенаца 381

СРБИЈА НА ВАРДАРУ

„Око Струме и Вардара,
Српски збори глас,
Глас је ово српског цара,
Што позива нас.
А на наша права стара,
Око Струме и Вардара”.

Ст. Вл. Каћански

5. део

ПРИПРЕМЕ ЗА РАТ

ПРВЕ РЕПРЕСАЛИЈЕ

Док се то догађало у Теову, нас седморица, добро наоружани, били смо већ у шуми, изнад села Ораовог Дола. Једног од својих сељака који су били са мном послао сам у село да ми зовне коџабашију. Он је оставио оружје код нас, отишао у село, и кроз један сат се вратио заједно са коџабашијом. Рекао сам коџабашији да смо уочи свога ослобођења. Сада нам се намећу много теже дужности него до сада; али, зато, нашем робовању долази крај; бићемо ускоро слободни! Зато је потребно сва наређења која буду добијали од мене или од других српских чета, да извршују без изговора и поговора, а свака непослушност биће кажњена смрћу. Затим сам га питао шта има ново у селу? Рекао ми је да се ту налази турски таксидар са двојицом жандарма.

Хтео сам да поштедим овог доброг човека, па сам рекао коџабашији: „Иди и кажи Сали-ефендији да сам ја поново побегао у планину, и да сам га поздравио овом приликом као пријатељ па да одмах, сместа, узме жандарме и да иде право у Велес. Ако га буду тамо питали зашто је напустио дужност, нека им слободно каже да је то учинио зато што сам му ја то поручио. Али, исто тако, да му кажеш, ако га сутра будем нашао ма у ком српском селу, обесићу га заједно са жандармима. А ако му ти то не будеш рекао, бићеш четврти на вешалима. Ако вам буду затражили комору или људе ма за какав посао, никако не смете дати кола, ни своју стоку у комору. Још данас имате сва кола да растурите и вечерас нећу да видим ни једна кола. Сваки точак мора бити на другом месту".

Дао сам му новац да нам спреми ручак, па сам легао да се одморим после тешког пута, пуног не само узбуђења већ и тешких тренутака, стално осећајући да ми се конопац увија око врата.

Истога дана, Сали-ефендија, таксидар, отишао је, заједно са жандармима, из села и продужио право у Велес. Није пропустио да каже коџабашији да ово што ради Васил није добро, јер у њиховим књигама пише да ће царски коњи (турски) још једанпут пити воду на Дунаву испод београдског града. Према таксидару, исход будућег рата између Србије и Турске требало би некако да испадне тако као да ће Турци победити.

Објаснио сам коџабашији да није искључено да ће и турски коњи да пију воду на Дунаву, али сам сигуран да ће заробљени Турци и њихове паше сигурно пити воду на Дунаву.

Још истог дана, сам упутио писмо свима српским селима у велешком и прилепском крају, прво да се ни један Србин не сме одазвати позиву да иде у војску. Друго, сва кола да се растуре да их не би узели за комору, а коње да кријy како ко зна и куда зна. Само нико не сме ништа да да у турску комору. За сваку, ма и најмању помоћ, коју би указали Турцима за овај рат, биће они који то учине кажњени смрћу. Све ово радио сам по својој иницијативи.

Истога дана дошли су ми четири четника из Габровника и четворицу сам узео из Ораов Дола, те нас је те вечери било 15 на броју. Те ноћи отишао сам у Богомилу. Сутрадан позвао сам Петка Станковића, сеоског војводу из Богомиле, те ми је он дао још 15 четника. Сада нас је било 30.

Између Богомиле и Прилепског поља постоји један превој на месту званом Кула. Од Богомиле до Куле постојао је само један пут за товарне коње; али кола туда нису могла проћи због стрмине којом води пут и због шуме кроз коју је сам тај узани пут пролазио.

Наредио сам Петку Станковићу да позове Кицу Димитријевића, шурака Јована Бабунског. Кад је Кица дошао к мени, рекао сам да је рат на прагу и њега постављам за главног инжењере који има да просече и направи пут за артиљеријy између Богомиле и Прилепског поља. Уз помоћ Петка Станковића, све што је способно за рад из села Богомиле, Ореша, Капинова и Нежилова, има да дође на рад, и овај пут, у року од 10 дана мора да буде готов. За сваку непослушност, ма и најмању, смртна казна! Селима: Слепче, Секирци, Зрзе и Сливје у прилепском срезу наредио сам да дотерају 50 товара пшенице и да предаду у Богомилу. Жито има да прими Петко Станковић, да разда по свима сеоским воденицама, да се самеље и да се чува брашно. Издао сам све ове наредбе српским селима. Онда сам упутио наредбу бугарском селу Бистрици, да кроз Бистричку клисуру имају да направе пут до Богомилске међе. На свима потоцима имају да се подижу мостови од храстових талпи. Све нека буде јако, иако незграпно. Потребно гвожђе за ове мостове имали су да даду трговци (бакали) из Теова и Богомиле.

Затим сам јавио Милану Ђокићу, који је био шеф Горског штаба, да сам поново отпочео четовати. Јавио сам какве сам све наредбе издао, и тражио од њега да и он сличне наредбе изда, и то само у погледу војника и коња, а кола из Пореча уопште нису могла да изиђу, јер нигде није било пута.

Док сам ове наредбе издавао и водио бригу о томе да се све то извршава, дође ми извештај из села Мокрени да је тамо стигла турска

жандармерија - њих 6 на броју и да, по списку, траже кола и коње за турску комору, као и неколико војника резервиста из села. Појмљиво је да уз оваква кола мора ићи човек, а исто тако и уз сваког коња. На тај начин, најмање 70% мушкараца требало је да буде мобилисано.

Морао сам хитно да пресечем све ове турске наредбе. Одмах сам отишао у село Мокрени. Позвао сам једног сељака да ми каже где су турски жандарми, и кад сам дознао да се налазе у сеоској кафани, и да их је свега шесторица, - наредио сам одмах да се између себе од 30 мојих четника, изаберу дванаесторица најјачих. Кад је то било готово, наредио сам да ту оставе дуго оружје, а они само са револверима, сакривеним за појас нека иду и нека уђу у кафану, и нека одмах почну везивати жандарме, а ја ћу са четом да се приближим до саме кафане. Чим почне борба у кафани, сви ћемо ући унутра и помоћи да се жандарми вежу. На првом месту, њихова је дужност била да по двојица ухвате једног жандарма и, ако не могу да га вежу, да му не допусте да може узети и употребити оружје. Ову борбу морају по сваку цену издржати највише пет минута. А за то време нас 15 бићемо већ у кафани, и ствар ће бити убрзо готова. Тако смо и учинили.

Дванаест мојих људи отишло је у село и тамо су затекли жандарме где седе у кафани. Сви су почели да се поздрављају са жандармима и да се рукују. Како су шесторица дохватили по једну руку жандармску за руковање, коју више нису испуштали, у том тренутку, друга шесторица дохватили су жандарме за леве руке. И онда је настала једна очајна борба између оних који су имали да погину и оних који су дошли да их побију. Кад су ушли четници у кафану, сви су били у обичном сељачком оделу, јер друго нису имали. Жандарми, кад су видели једну повећу групу људи, помислили су да су то сељаци који се окупљају на њихов позив. Тако су четници могли да уђу у кафану и да се почну руковати с њима. Али, кад су ови покушали да их везују отпочела је борба гушањем на живот и смрт. У кафани је било још 4-5 сељака из Мокрени, који су одмах прискочили четницима у помоћ, а кафеџија Димо провукао се на мала врата, па је изишао на улицу и подигао обе руке увис, па се само окреће и цвили: „Ах, умрехме, умрехме." Али ја сам већ био ту, пред вратима, са осталим четницима. Диме, кад ме је видео, стропоштао се преда ме, говорећи: „Помагај, господине!" У том тренутку, на једвите јаде, отворисмо врата од кафане и онда наредим осталим четницима да по тројица улазе у кафану и једног по једног жандарма извлаче из кафане и везују. У кафани, која је била и бакалница, било је конопаца да смо могли везати 100 људи. За даљих 15 минута, свих 6 жандарма турских били су везани, затим им је одузета муниција, пушке су исто тако узете из кафане. И наредио сам да се жандарми воде у шуму.

Све ове људе добро сам познавао. И сви су они добро мене познавали. Нико од њих никада ми није никакво зло учинио. Напротив, кад сам долазио у најоштрије сукобе са њиховим старешинама, они су, у најмању руку, били равнодушни. Самим тим, били су на мојој страни и на тај начин одмагали су својим претпостављеним; али је тренутак био такав да никаквој сентименталности није могло бити места. Зато сам и дошао ту, и радио толико година, и борио се са свима непријатељима као хала с берићетом, да бих помогао да се докрајчи сила турском царству. И кад сам дочекао тај час, кад треба царства да се деле, имао сам само једну једину дужност, да учиним све и не пропустим ништа што би могло ослабити Турску, а тиме учинити и помоћ Србији, чији синови, кроз који дан, треба да дођу овамо и ко зна колико српских мајки треба у црно да се завије, што су им синови оставили своје животе негде далеко, у непознатом месту, а можда се некоме неће ни знати где је погинуо.

Постао сам свиреп. Кад су жандарми услед страха и умора почели да застајкују, наредио сам да их немилосрдно туку кундацима, само да што пре стигнемо у планину до онога места где ћу их повешати. Ишли смо узбрдо једном стрмом стазом. И кад смо дошли до одређеног места, наредио сам да ту нађу погодне букве и да се нареди вешање. То је било мало теже, јер требало је подизати људе често доста високо, па смо за то морали тражити дрвеће које је било згодније за тај тежак посао. Кад су жандарми видели да нема милости и да ће морати да гину, тражили су дозволу да направе последњу молитву. То сам им дозволио на тај начин што је свако могао да подигне руке у вис и да очита ону молитву коју је знао у том моменту да очита.

Кад је и то било готово, сви су без речи полазили сваки под своје вешало тако мирно да онај који не зна какву веру имају ови људи и колико је та вера тврда код њих, био би изненађен овом хладнокрвношћу. Мени је све ово било познато. Знао сам да ће се они борити свима средствима и употребити све могућности да сачувају живот. Али кад виде да морају умрети, онда то чине мирно и достојанствено, исто онако као кад клањају неку молитву на пољу, на путу или ма где их затекне час молитве. У једном кругу од нешто мање од стотине метара висило је шест људи, а њихово оружје већ су имали о своме рамену шесторица сељака из Мокрени који се придружише чети.

Ово је била у исто време и страшна опомена за мудура у Согљу. Од тога дана ни један жандарм није више изишао из Согља да однесе неку наредбу у село. Кад се жандарми, ни после два часа, нису вратили, мудур је телеграфисао у Велес. Из Велеса је дошло око пола пука коњице право у село Мокрени. Почело је испитивање шта је било са жандармима.

Сељаци се беху сви разбегли. У селу је остао Димо кафеџија, поп Дамјан, коџабашија и неки старац Вељко Колар, по занимању колар. Вељков син Недељко, један врло отресит сељак који је одрастао у Београду и говорио чистим српским књижевним језиком београдским, већ је био код мене у чети. Он је носио на себи пушку једнога од обешених жандарма.

Кад је отпочело испитивање шта је било са жандармима, коџабашија се изговарао да су жандарми дошли у село и ушли у кафану. Он им је одмах пришао и донео од њих заповест колико коња, колико кола и колико људи треба његово село да да држави. По тој наредби је отишао у село да врши попис. Кад се вратио у кафану, тамо жандарме није затекао. А кад је упитао Диму кафеџију где су жандарми, Димо му је рекао да су изишли из његове кафане и отишли у друго село да и тамо однесу наредбу. Димо је потврдио да је све то тако било. Али онда је официр поставио питање: „Па куд су отишли, на коју страну? Могао их је неко видети. Нису ваљда, у земљу пропали..."

Официр је тражио по сваку цену да му се каже на коју су страну отишли жандарми, и наредио да почне батинање. У том тренутку, Вељко Колар каже официру:

„Евендија, ја сам видео заптије (жандарме) кад су изишли из села, па су отишли право горе у шуму. Јер туда, истина, мало заобилазно, али се може тим путем отићи у Богомилу и у Габровник, а може се тим путем отићи и у село Слепче (срез прилепски)."

Ово је било довољно официру да потера пред собом попа, коџабашију и Вељка Колара да им нађу тај пут и да иду с њима даље кроз шуму. Није се имало куд. Ова тројица су пошли испред војске, па кад су после једно пола сата, стигли до места где су били повешани жандарми, они се направе као да ништа нису приметили. Али пошто је ту била само крупна гора, обешени и ако нису били поред самог пута, могли су се лако видети.

Официр, а и војници, када су их угледали, ту су стали и одмах је официр наредио да се скидају повешани. Није имао ко, јер ова тројица, са попом заједно, то нису могли урадити, а Турци су имали страх да дуже остану у шуми, па су их војници сами морали скидати и на својим леђима донети до близу села. Спустили су их ту, поред потока. Један од војника који је био поред попа Дамјана, беше се сагао да пије воду из потока, а да му не би пушка сметала, он ју је ставио поред себе на камење. Чим је почео да пије воду, поп Дамјан дохвати његову пушку и поче да бежи. Одмах се направи узбуна, те војници потрчаше за попом. И чим су га угледали, почеше пуцати на њега. И ту је поп Дамјан остао на месту мртав. То је била с наше стране прва жртва за ослобођење.

Војници су наредили коџабашији да мртве жандарме однесе у Согље ради сахране. Турска војска оде право у Велес, да се никад више не врати у Мокрени...

Када сам све ово дознао, наредио сам коџабашији да оде у Согље и саопшти мудуру да он нема с чим да преноси мртве Турке, јер су се сељаци сви разбегли из села, те нема живе душе после оног убиства попа Дамјана, кога је војска убила наочиглед целог села. А ако га буде упитао мудур ко је побио жандарме, има да му каже: „Одкуд ја знам кога све има по планинама? Ја сам царски човек; морам да водим ред у селу, а не у планини. Шта су тражили жандарми у планини, кад тамо нема уопште пута ни за једно село". Тако је коџабашија учинио. Мудур га је саслушао и рекао му да ће послати хоџу из Согља да их он, по турском закону, сахрани у Мокрени. Али хоџа није пристао на овај посао те их је коџабашија мокрењски са сељацима закопао на једној ледини изнад села Мокрени.

УНИШТАВАЊЕ ТУРСКЕ КОМОРЕ И ПОНТОНА

Турска војска више није долазила у Азот. Беше организован, како би се то код нас рекло, III позив, или како су то Турци звали, илијаве табори. Ова војска, распоређена у групе по 250 људи, а под командом резервних подофицира, имала је да одражава ред по свима селима и да чува царске друмове, мостове и телеграфске линије. Одмах после ове погибије попа Дамјана у Мокрени, једна група од 250 тих, да их назовем башибозука, дошла је у Теово и опљачкала ми целу кућу, а мог брата Николу везаног спровели у Велес, где су Турци већ почели прикупљати и затварати таоце. Моја жена са своје двоје деце, једно мушко, а друго женско, и са својим најближим рођацима, хтела је да се склони у Богумилу, али су је на путу стигли ови башибозуци, и убију јој мушко дете, а њу, заједно са њеним рођацима, са једним мртвим и другим живим дететом, отерају у Согље, у мудурлук, и тамо их затворе.

У томе часу био сам у прилепском срезу. Кад сам се вратио, дознао сам шта се десило. Мртво дете однели су у Теово и тамо су га сељаци сахранили у црквеној порти. Жена са другим дететом и њени рођаци били су задржани у затвору. Одмах сам послао једног сељака из Богомиле у Согље некоме Ахмед-аги који је био првак и најбогатији у Согљу. Њему сам поручио да одмах оде к мудуру и нека, у име свога села Согља, тражи да му се одмах изда моја породица. Ако то Ахмед-ага не учини тога дана, и ако моја породица до ноћи не стигне у Богомилу, опколићу село Согље, запалити га са свих страна и гледаћу да нико жив из ватре не изиђе. Толико сам имао времена да учиним нешто за своју породицу.

Још исте вечери моја породица је била у Богомили; али се с њом нисам видео. Морао сам да трчим из једног места у друго и да добро пазим јесу ли све моје наредбе извршене. Сутрадан по овом догађају, добијем извештај да је цео пут од Бабунског превоја на друму Велес-Прилеп закрчен од коморе, и да ће комора сва бити те вечери на окупу поред Црничке Реке, између села Степанци, Поменово и Смиловци. Морао сам хитно ићи тамо. Прво што сам наредио, било је то да се телеграфска линија Велес-Прилеп прекине на педесет места. Онда сам, око пола ноћи, ушао међу коморџије који су сви били хришћани из прилепског и битољског среза и наредио да волове издвоје на страну, а кола да пале. Распоредио сам чету, која је сада бројала преко 100 душа, да надгледа паљење коморе и да убије свакога на месту ко се буде ма на који начин противио, или изазивао људе на отпор и непослушност. За непун сат дигла се ватра, да су сва околна брда била осветљена.

Одатле сам се упутио друмом Прилеп-Велес, јер су ми коморџије рекле да једна војна комора иде назад и да носи понтоне. Пошао сам тамо. Али Турци, кад су видели оволике ватре доле испод Бабуне, уплашили се, испрегли коње и побегли назад у Прилеп, оставивши понтоне на путу. Кад сам дошао до понтона, видео сам да нема нигде никога, а згодно ми је дошло што је са тим понтонима зкрчен пут те сам наредио четницима да пуцају у понтоне, да их испробијамо и тако онеспособимо. Друго нисам имао шта да радим са понтонима. Тако пробушене ове понтоне затекла је српска војска у своме наступању, само су исти понтони били склоњени с пута, а то су Турци урадили при свом повлачењу.

После пљачке моје куће у Теову и одвођење мога брата Николе као таоца, турски башибозук није се више навраћао у Азот. Буљук паша овога буљука који је био у Теову, био је неки стари резервни чауш Алија, бакалин из села Горње Врановце. Ово село бројало је преко 550 домова муслиманских. Сви су говорили српским језиком (македонског наречја) и били су познати као воденичари на свим рекама и речицама у Македонији. Могли сте их наћи код Царева Села и Штипа, на Брегалници, на Злетарској реци, Вардару, Бошави и Бабуни, као и на доњем току Црне реке.

Кад су башибозуци потерали мога брата у Велес, једна група правих Турака из села Горње Оризари (ови Турци, то су стари турски насељеници из XVI века), умешао се њихов вођа Алија бакалин и издвојио све сељаке Врановчане, па је рекао овој другој групи Турака да нико не сме ни прстом таћи мога брата, јер ће одмах почети међусобно убијање. Рекао им је:

„Ви сте опљачкали војводину кућу у Теову; ви сте му убили дете, па сад оћете и његова брата да убијете, а ја имам наредбу да Николу живог

доведем у Велес и предам команданту". Тако је мој брат спасен од убиства на путу.

Ја сам добио писмо из Пореча да одмах одем тамо где ће ме чекати Ђокић да ми преда неке пушке и муницију, које су не знам од кад, на путу из Србије у Пореч. Кад сам полазио у Пореч, свратио сам у село Стровје, у прилепском срезу. И ту сам сазнао да је Адем-ага чувени трговац из Прилепа, постао командант прилепских башибозука. Адем је имао у пет села своја имања и своје куле, јер је имао пет синова и сваком од њих купио је по једно велико имање да им осигура живот и будућност. Сви Срби, па и остали хришћани, уплашили су се Адем-аге, јер су знали какав зулум све може да допусти своме башибозуку. Кад сам ово сазнао, написао сам писмо Адему у коме сам му рекао да ће за њега бити најбоље да не иде никуд из Прилепа; али, ако већ мора да иде по селима, нека се добро пази да ни на једну српску кућу не насрне ни он, ни његови башибозуци. За сваки зулум он и његови синови биће ми лично одговорни својим главама. А све његове чифлуке попалићу, и у року за неколико сати биће сиромашнији него онда кад је у Секирце дошао да буде пољак. Ово сам писмо дао коџабашији села Стровја и наредио му да нађе Адема и да му то писмо преда. Адем је сваке године, на пасиштима Бабуне и на планини која је припадала селу Стровју, имао својих око 2.000 оваца. Тада, када сам ја био у Стровју, у томе селу било је однесено са његових бачија неколико хиљада ока качкаваља. Све је то чувао сеоски коџабашија Србин (а цело Стровје је чисто српско село), па сам зато њега и послао да то писмо однесе и преда Адему.

Кад му је сељак предао писмо, Адем се направио много важан и рекао коџабашији да ће запалити свако српско село за које буде сазнао да стоји са мном у вези. Коџабашија се вратио, а ја сам већ био у Поречу. Адем се мало размислио, па је са својим башибозуком парадирао око Прилепа, али није ушао ни у једно српско село.

У Поречу сам нашао Ђокића и са њим се договорио да он, са свима четама и са људима које буде мобилисао у Поречу, остане у томе крају, а ја ћу узети неколико пушака и вратићу се у велешки срез. Ако би дошла голубија пошта, да ми се одмах пошаље у Богомилу.

Кад сам се вратио у Богомилу, Согљенски мудур и сви жандарми беху побегли из Согља. Цео Азот, од друма Велес-Прилеп, био је без икакве турске власти. Адем-ага из Согља са неколико његових сељака дошао је у Богомилу и ту, преко богумилских Срба првака, тражио заштиту и нашу реч да им нећемо никакво зло учинити. То сам им обећао под условом да буду мирни, па ма шта се десило. Једино сам тражио од Адема да ми да једног сигурног човека, који ће моћи да одржава везу између мене и Малић-аге у Велесу.

ЗАУЗИМАЊЕ ПОЛОЖАЈА НА БАБУНИ

Велес је био концентрационо место турске војске. Још раније, док је по неки од наших сељака смео да иде у Велес, тражио сам од Малић-аге да бележи (односно да нађе међу својим и најсигурнијим људима ко ће бележити) колико табора турске војске долази у Велес и куда иду даље из Велеса; затим, колико је дошло коморе, артиљерије и уопште свих родова оружја.

Мислећи да ће се објава рата продужити и да ћу моћи добити голубију станицу, хтео сам да имам те податке код себе, па чим добијем ту станицу, одмах да известим у Србију какав се распоред чини према Србији и колико војске пролази кроз Велес који је одређен као концентрационо место од главнокомандујућег маћедонског фронта Али Риза-паше, који је са својим штабом био у Солуну и одатле командовао свим турским трупама које су имале оперисати према Грчкој, Црној Гори, Србији и Бугарској. Посебна турска команда била је за тракијско бојиште.

Ахмед-ага ми је одмах обећао сигурна човека за ту везу, а ја сам њему дао реч да ће његово село бити боље заштићено од сада него до сада, и да неће осетити у погледу своје личне и породичне части никакав недостатак, зато што их је напустила турска власт. Како Срби, тако исто и Турци и Арнаути, свакој мојој речи веровали су као да је записана у некој њиховој светој књизи.

Тако сам успоставио ову врло важну везу са Велесом, која је једино могла да се одржи помоћу муслимана. Турски бажибозук држао је целу област од Азота даље до Велеса и цео пут од Извора па до Велеса. Пошто је Азот остао без турске власти, одмах сам приступио прављењу пута од атара села Мартовца, управо од Маркова Камена, па све до Бистричке клисуре, где су радили Бистричани. Цео овај пут од Маркова Камена до Теова ишао је готово равницом, сем на два места где је била узбрдица. Овај пут морао је бити проширен и поправљен, а преко реке Бабуне имао да се подигне један привремени мост, као што су морали бити подигнути и многи мали мостови преко многих доста дубоких јаруга тако да артиљерија, а и комора, могу лако и сигурно пролазити. Све сам ово радио са намером да војска, када буде оперисала према Прилепу не мора ићи преко Бабуне која, ако се буде солидно утврдила, може да задржи дуго времена и најбоље трупе, а то утврђење Бабуне сам претпостављао.

Шестог октобра 1912. објављен је рат, а већ 10. и 11. октобра водила се битка код Куманова. Сваки топ, испаљен на Куманову чуо се на Бабуни, као да се борба води у Велесу. 13. октобра прве јединице разбијене турске војске већ су одступале из Велеса ка Прилепу. Нисам знао да је на Куманову био потпун слом турске војске, али сам, одмах затим, моби-

лисао око 200 људи, изашао на Бабуну и заузео главни вис звани Мукос. Кад сам стигао, Турци су са два топа већ држали један други вис, изнад самог друма који води из Прилепа у Велес. Турци су имали два топа, а ми смо имали само пушке и решеност да сви изгинемо или да овај планински венац бабунски одржимо до доласка српске војске.

Имао сам тежак задатак да правим пут уз реку Бабуну и да омогућим нашој војсци да уз реку Бабуну дође до Богомиле, ту на најнижем превоју да пређе у Прилепско поље, заобилазећи планину Бабуну, и да у Прилеп уђе преко Маркова Града. Послао сам човека из Согља, једног Србина из Теова, мога четника Темељка коџабашију, да обојица оду у Велес и овај Арнаутин из Согља да преда писмо Малић-аги, а Малић-ага да га преда команданту војске српске која прва стигне у Велес. Али како нисам знао шта све може да се деси Малић-аги тих дана у Велесу, друго писмо сам дао Темељку Калајџији који има да преда то писмо првом српском официру који наиђе у Велес.

Оба ова човека провукла су се кроз многобројну турску војску која је одступала из Велеса ка Прилепу, као и кроз многобројне турске избеглице које су такође бежале ка Прилепу. Свакојако, њима је живот био у опасности, јер док сви Турци беже из Велеса ова двојица иду у Велес. То је било довољно да их сваки Турчин ухвати и одмах стреља на лицу места, а да их уопште не пита одакле су ни шта су. Они су ипак стигли срећно, идући све странпутицом и некако се увукли у Велес. Ту су преноћили једну ноћ.

Темељко је чувао писма код себе, а Согљенац Арнаутин беше предао, још исте вечери, писмо Малић-аги. Малић-ага жалио је турско царство као и сваки добар Турчин, али кад већ царство пропада, он је био бар толико задовољан кад је чуо да је на Куманову борбу водила српска војска и да су Срби победили Турке и да српска војска улази у Велес. Малић је знао да његов братанац Јаxја сигурно долази са српском војском, а и ово писмо које сам сад послао за команданте српске војске беше му добродошло да се покаже и пред српском војском, а и пред велешким Бугарима да је он, и онда кад пропада турско царство, човек који код Срба ужива највеће поверење.

Цео пут од друма Велес-Прилеп, па уз Бабуну, до Богомиле, и од Богомиле до Прилепског поља, све до села Гостиражња био је готов. Темељко је предао писмо првом официру на кога је наишао. И још док се бавио у Велесу, стигао је Војин Поповић Вук са својом четом и узео Темељка као водича да га води најближим путем у Теово.

У том међувремену, док сам ја, са свим оружаним људима држао Бабуну, једна турска војска од пет табора, у јачини од око 3.000 људи, долазила је из Велеса и спуштала се у Бабуну реку, да преко Богомиле уђе у Прилепско поље и одатле продужи даље. Долазак ове турске вој-

ске изазвао је страх код свих села у Азоту, јер су се бојали насиља и паљевине. Нисам могао напустити положај на Бабуни и упустити се у борбу са овом војском, већ сам, само са два четника, сишао са Мукоса и дошао у Согље. Ту сам затекао Ахмед-агу, коме сам наредио да узме још три виђена Арнаута из Согља, да изађе пред команданта турске војске и да му каже: „Немој да се шалиш да уђеш у ма које српско село. Овде има комита и убачене српске војске као на гори листа. Ти са војском можеш да прођеш једино поред Согља, па испод села Мокрени, па испод Габровника, па ћеш онда пазарским путем да изађеш на бабунски превој који води у село Десово и одатле можеш да идеш даље у Прилеп. Ми ћемо ти дати три наша човека за вође. И гарантујемо ти, ако будете ишли овим путем за нама, ни једна пушка неће на вас да пукне; али ако не будете ишли овим путем, ни један од вас неће живе главе изнети".

Ахмед-ага послушао ме је и отишао у логор турске војске која се била сместила око манастира Св. Богородице код Согља. И команданту су саопштили све овако како сам им ја то рекао. Кад је ово чуо, командант их је почео грлити и љубити, захваљујући Богу што је и у овој општој турској пометњи наишао на тако храбре људе који му обећавају да га спроведу са целом војском кроз овако опасна места. Из благодарности давао им је пуне прегршти сребрних међедија (једна међедија 4,50 динара златних). Без икаквог застоја, командант је наредио покрет и објаснио преко официра војницима да пролазе кроз једно од најопаснијих места; и да се нико не шали да уђе у неко село или неку кућу и да тражи хлеба; или, ако у путу сретне неког хришћанина нека га нико руком не дирне. Само под тим условима ови храбри Арнаути могу их без губитака извести из овог опасног места. Тако је цела ова војска, пресецајући Азот, не улазећи ни у једно село, већ пролазећи мимо њих, прошла преко Азота, нигде не дирајући никога и отишла у Прилеп. Овај догађај више је био оцењен од целог народа у Азоту него ма какво друго јуначко дело. Разуме се да смо зато били и ми обавезни да не допустимо да се ма какав зулум учини овоме арнаутском селу.

Кад је Војин Поповић стигао у Теово, ова војска је већ била прошла кроз Азот, народ се поново вратио да поправља нови пут и да га још боље осигура. Ја сам био на Бабуни кад је 19. октобра увече стигао Војин Поповић са својим одредом. Ми смо већ били промрзли на својим положајима, јер је на Бабуни завладала таква хладноћа, да сам морао свака пола сата мењати стражаре на стражарским местима, а чете су биле размештене по влашким колибама, где су тога лета била бачила.

Сутрадан смо ту преданили. Наше позиције биле су појачане четом Војина Поповића, а Турци су утврђивали своје положаје на другом вису који није био од нас у правој линији даље од 400 метара. 20. октобра

пред вече угледасмо где се српска војска пење једном косом између села Степанаца и манастира Св. Димитрија и долази право к нама.

Био сам послао неколико четника да чим наступи чело српске војске и дође до раскрснице где се овај пут одваја за Азот, одмах да питају ко је командант, и да команданту лично предају моје писмо. У писму сам јављао да Турци држе важан положај на самом превоју планине Бабуне, високом 900 метара, да ми држимо цео гребен Бабуне, десно од тог виса, али да сам направио нови пут уз реку Бабуну, описавши цео тај пут. Рекао сам да се тим путем може извући цела артиљерија, ући у Прилеп без губитака, јер ће се Бабуна заобићи. Али не само то. Јављао сам да сам поуздано сазнао, а то ми је саопштио Ахмед-ага, да му је рекао командант оне турске војске коју су они спровели кроз Азот, да се Џавид-паша упутио од Скопља преко Тетова, Гостивара и Кичева према Битољу. Џавид-паша има две комплетне дивизије и, вероватно, браниће Битољ. Али ако нас Турци задрже испод Бабуне, може Џавид-паша да стигне и да брани Бабуну и да цео успех на Куманову може бити компромитован. Све ово избегло би се ако наша војска пође на Богомилу и без борбе заузме Прилеп, упути се Битољу и у кланцима Црне реке задржи или разбије Џавид-пашу.

Ово моје писмо добио је у руке кнез Арсен, командант српске коњице која је гонила Турке у њихову повлачењу. Разуме се, овај пут са толико муке и истинског пожртвовања направљен, није био искоришћен. Моравска дивизија, под командом Илије Гојковића, наступала је овим правцем који сам мало пре описао, а туда није могао бити извучен ни један топ, нити кола са комором. Кнез Арсен ударио је лево, на село Владиловци и Попадију, па изашао на друм Прилеп-Градско, да одатле уђе у Прилеп, а Моравска дивизија, иза које је долазила Дринска дивизија, имала је да пређе Бабуну на овом превоју и да се спусти ка Прилепу.

ЈУРИШ НА ПОЛОЖАЈ МУКОС

21. изјутра, имали смо наређење да под заштитом једног митраљеза извршимо јуриш на турски положај на Мукос. Моје чете удружене са четом Војина Поповића, помогнуте од IV батаљона XVII моравске дивизије, десно крило у јуришу водио сам ја, а лево крило водио је војвода Спаса Гарда, родом из Кривопаланачке казе, већ добро чувен и као јунак и као четовођа. У центру је био Војин Поповић, и за њим био је IV батаљон XVI пука.

Хладноћа је била ужасна. Полусмрзнути у рано јутро приближавали смо се турском положају. Кад смо дошли испред турских положаја, Турци нас дочекају концентричном ватром и почну да нас бију из своја два топа. Наш митраљез, који је требало да потпомогне наше наступање, није

могао да ради, јер је вода у њему била смрзнута. Ложили су ватру испод њега, али је све то било без икакве користи, јер се на тој висини митраљез није могао загрејати. Турци су са својом паљбом, а нарочито својом артиљеријом, изазвали доста нереда код нас. Ипак смо остали на положају до ког смо били тога јутра и дошли. Имали смо много мртвих и рањених, али један од највећих губитака тога дана била је смрт Спасе Гарде, који је погођен турским куршумом посред чела и остао на месту мртав. Тога дана после подне стигао је и гро Моравске дивизије на Бабуну и сменио нас са нашег положаја. Стигао је и IV коњички пук. Са дивизијом је стигао и њен командант, пуковник Илија Гојковић. Он је јахао на коњу и неке посустале војнике ударао је корбачем да иду у ред. То ме је мало изненадило, јер нисам могао ни да замислим да командант дивизије треба да шиба уморне војнике. Заиста, тај пут од друма па уз једну стрмениту косу, па затим једном падином, опет уз једну стрмен, уморио би и одморна човека, а не војника који је већ двадесет дана у покрету.

Ја никада нисам ударио ни једног свог четника, нити сам икада и једну ружну реч рекао својим ратним друговима. Радио сам овако. Било то кад сам примао целу чету као Душана Радивојевића или кад сам примао појединачно људе у чету, говорио сам им: „Пазите добро! Ви сте добровољно примили на себе тежак задатак да се борите са непријатељем који је, по својој снази, далеко снажнији од нас. Али ми смо црв који највећи храст обара. Само, да се храст обори, треба много да се ради и да се наиђе на велике тешкоће. Сваки који у себи не осећа снаге да може да издржи тежак четнички живот, нека иде одмах својој кући. Ко остане, тај мора да буде дисциплинован и да без протеста врши и ради све оно што му се нареди. Нека свако добро пази да у свом четничком раду не направи никакву погрешку која би морала бити кажњена. Никоме нећу опростити никакву погрешку. Свака погрешка мора бити кажњена по својој тежини. Али знајте добро да онај четник кога ја будем казнио, тај није више за мене човек, није достојан да носи оружје и да се бори за слободу других, ако није савладао све људске слабости у себи".

Тако ми се никада није десило да свога четника казним, а сви су до једнога били хероји и вршили натчовечанска јунаштва. И зато ми је овај догађај између команданта дивизије и једног војника који се бори не за себе, не за своју њиву, не за неку своју добит или каријеру у животу, већ се бори да ослободи некога кога не познаје, који му можда никада неће рећи „Хвала", а за све то као награду добија понижење, јер га његов војни старешина бије корбачем као стоку.

То после подне био сам упућен са својом четом доле, у Прилепско поље, у село Дреновци. То је био као неки истурени положај који је

требало да чува бок српске војске на Бабуни. Сишао сам у село Дреновци. Ту смо добили вечеру. За време вечере, дођоше нам још неколико људи у шумадијском народном оделу, наоружани пушкама и бомбама као четници. Међу њима сам одмах познао Јосифа Цвијовића, доцнијег владику битољског, а потом и митрополита скопског.

Још те ноћи заузео сам положај изнад села Дреновца. Ту смо чекали непријатеља ако би са стране Прилепског поља покушао да пође на Мукос. Међутим, наш IV коњички пук сишао је са Мукоса и прошао кроз Дреновце и отишао у арнаутско село Десово. Командант IV коњичког пука Радоје Лазић, уместо опрезности, беше се прилично разуларио у овом арнаутском селу. Арнаути Десовци, сви добро наоружани, а нарочито они који су побегли са Куманова као турски војници, пошто су претходно јавили Арнаутима у село Браиловo, те Браиловци, њих 50, изиђу више села Десова и тамо поставе заседу да разбију нашу коњицу за време одступања. Турци су довели четири топа и наместили између села Мало Мраморне и села Сенокоса. Под заштитом ове артиљерије, која је била удаљена шест до седам километара у ваздушној линији од Десова и Дреновца, упутио се један табор турске пешадије и почео да наступа према селу Десову.

Радоје Лазић, кад је угледао ову турску пешадију и оружане Арнауте у Десову, нареди покрет и одступање. Чим су пошли назад према Габровнику (Азот), нападну их Арнаути са свих страна, убију им око 40 коња и не знам колико војника. Само, кад сам ја доцније ушао у Десово, нашао сам у селу 10 војника коњаника IV пука који су већ били више од пола изедени до паса. Лазић је одступио са својим пуком преко Габровника, Ораов Дола и Оморана, право у Извор. Испред њега је далеко, више од 25-30 км била Моравска и Дринска дивизија, као и коњица под командом кнеза Арсена. Турци, охрабрени овом победом, пођу на село Дреновце. Али пошто су наше позиције биле одличне, нисмо им дали ни да нам се приближе. Пред вече тога дана војска турска се повуче, а сигурно је и артиљерија била повучена, јер већ око 4 сата после подне тога дана, 22. октобра, нисмо чули дејство турске артиљерије са Малог Мраморана. Пред вече почела се спуштати Моравска дивизија са Мукоса доле у село Дреновце. Униформа српске војске била је тако у складу са земљиштем и камењарима кроз које су пролазили, да се апсолутно није могло приметити кретање тако великих војничких маса. Ово је било још једно преимућство које је имала српска војска над турском војском.

Те вечери сам, као предстража и претходница, са својом четом заноћио у селу Небрегову, а сутрадан имао сам задатак да једном косом планине Златоврха, која се зове Баба и иде паралелно са друмом Прилеп-Велес и завршава се испред саме прилепске касарне, заузмем касарну и уђем у Прилеп. Тога дана, 23. октобра, рано смо пошли у наступање ка

Прилепу. Турци су били напустили положаје на Мукосу и повлачили се према Прилепу. Неке друге јединице турске војске одступале су ка Прилепу друмом Градско-Прилеп. Ово одступање било је под притиском српске коњице, којом је командовао кнез Арсен.

Око 10 сати пре подне једно одељење турске коњице, да би заштитило повлачење пешадије која се повлачила са Мукоса друмом Велес-Прилеп, изишло је и постројило се на положајима између места званог Кукољ-Манастирске ливаде. Ми смо отворили ватру на турску коњицу, али је у исто време и српска артиљерија већ почела да излази на бабунски прелаз звани Присад (900 метара надморске висине). Српски артиљерци одмах су наместили један топ и почели гађати пут Велес-Прилеп у правцу самог Прилепа. После неколико граната, турска пешадија се расула и у нереду одступала ка Прилепу. После нешто више од пола часа наше борбе са турском коњицом, и коњица је почела да одступа. Ми смо ишли за њом. Она се није задржала у касарни, већ је продужила даље у Прилеп.

ПРИЛЕП ЈЕ ПАО...

Тачно у 11 сати тога дана заузео сам са својом четом турску касарну код Прилепа. Пошто сам ту оставио главнину своје чете да брани касарну, ако би можда Турци покушали да је заузму, а ја са шест четника ушао сам у Прилеп.

Тачно у 1 сат после подне ушао сам у прилепску општину. Председник општине, са осталим општинарима, био је у канцеларији. Турске војске било је још по свим улицама прилепским. Ушао сам у општину и у канцеларију где су били окупљени општинари са председником и наредио сам да се одмах упуте три општинска одборника и председник с њима и да иду да сретну команданта српске војске да га поздраве добродошлицом и да му кажу да може у Прилеп ући слободно, јер нико неће дати ни најмање отпора. У исто време сам наредио да се на градској сахат-кули одмах извеси велика бела застава, која ће се моћи видети из далека. А народу нека се објасни да свака кућа истакне на својим вратима по једно парче белог платна. Затим сам потражио два општинска часника да пођу са мном да забележимо све пекаре и да забранимо продају овога хлеба грађанима и пролазницима.

Наша војска била је без хлеба. У своме наступању, пешадија и коњица далеко су иза себе оставиле комору, а и велики мост на Вардару у Велесу био је оштећен, па је и за његову поправку било потребно тричетири дана да би био оспособљен да комора може преко њега прелазити. Исто тако, наредио сам да се саопшти свим хришћанским кућама

да свака кућа која има макар мало хлеба на претек те вечери треба да га донесе у општину и да га преда војсци.

Око 4 сата после подне почела је српска војска улазити у Прилеп. Ушла је Дринска дивизија под комадном пуковника Павла Јуришића Штурма. Коњица је ушла под командом кнеза Арсена, а Моравска дивизија била је распоређена на уласку у варош између касарне и Прилепа. За команданта места био је одређен командант 17. пука. На путу Прилеп-Битољ беше истурено једно одељење српске коњице под командом коњичког мајора Велимира Вемића, још док је наша војска била у покрету и размештала се по Прилепу где су је грађани прилепски најсрдачније дочакали и угостили, тако да ни један српски војник који је 23. октобра био заноћио у Прилепу није никада заборавио ову срдачност и дочек какав је сваком од њих указан.

У том времену приђе ми један грађанин прилепски, али по занимању земљорадник и саопшти ми да се турска војска концентрише код села Беровце, на шестом километру од Прилепа, идући Битољу. Кад сам овог човека упитао од куда то зна, он ми рече: „Ја сам орао и сејао данас у атару села Лагово. Видео сам како турска војска која је долазила из Плетвара и Леништа, па преко села Лагова одлази даље, код села Беровце на Алински уши, ту се задржавају и почињу нешто да копају. И друга војска која је ишла из Прилепа, ту се задржала".

Кад сам ово чуо, одем команданту места пуковнику Масаловићу и саопштим му ову вест. Пуковник Масаловић, код кога се тада налазио Војин Поповић, нареди Војину да пошаље једну патролу и да види у чему је ствар.

Ја сам изашао да осигурам хлеб за војску. Али у том опет ми долази један други човек, па ми и он саопштава да се турска војска концентрише на Алински уши. Поново пођем да јавим команданту, али, у томе времену, стигне ме и трећи човек па ми и он саопшти прилично повишеним гласом да много турске војске има на Алински уши, а он је видео и топове. Поново сам дошао команданту Масаловићу и поново му доставио од речи до речи све ово што сам чуо од људи који су то видели и сматрали за дужност да одмах јаве, јер су се ови људи, на првом месту, бојали да, по њиховом мишљењу, турска војска те ноћи може да се врати у Прилеп и да настане борба у самој вароши. А пошто је војска на коначишту само по хришћанским кућама, то може доћи до паљевине вароши и до општег покоља.

Кад сам ово саопштавао пуковнику Масаловићу, у то време уђе у канцеларију Војин Поповић и саопшти му да је његова патрола извршила извиђај и да апсолутно нема ништа, а мени се окрете Војин, па ми каже: „Турци су ухватили такав страх од нас да се ни у Битољу неће задржати". Одмах сам видео једну лакомисленост, једну (кажњиву) лаж. За тако

кратко време никаква Војинова патрола није могла отићи ни 2 км даље од вароши и вратити се натраг. Па зато доста набусито одговорим Војину: „Ја бих желео да се Турци не задрже ни у Цариграду; али они су се задржали између шестог и седмог километра на путу Прилеп-Битољ. Ја не знам хоће ли они и сутра бити ту. Можда ће ноћас отићи даље. Али су вечерас сигурно ту били на томе месту, сконцентрисане су доста велике турске снаге које имају и артиљерију."

Војин је остао при своме тврђењу, али Масаловић пошаље свога ординанса до мајора Вемића, чија је коњица била на предстражи да и њега упита да ли шта зна о непријатељској војсци. Вемић му је одговорио исто то што и Војин Поповић. Али после тога одговора пуковнику Масаловићу, један Вемићев коњаник који је ишао у патролу друмом Прилеп-Битољ, саопштио је своме команданту да је приметио на путу Прилеп-Битољ, једно 3 до 4 километара далеко од њихова логора, концентрацију турске војске. Вемић, бесан што Турци нису побегли, извади револвер, викне војнику: „Лажеш, џукело сељачка" и убије војника на место.

Те вечери официри су били гошћени у Прилепу као и сви војници који су те вечери ушли у варош. У једној великој кафани, близу до српске цркве и српске основне школе, била је спремљена вечера за Војина Поповића и за све оне које он буде позвао на вечеру, а четници су били размештени по кућама.

Ја нисам хтео да идем на ту вечеру, већ сам отишао у кућу свога старог пријатеља и познаника Ташка Капке, који је имао своје овце и буљуке јараца јалових преко лета по планинама. Ми смо му чинили олакшице и његова је стока увек била заједно са чобанима под нашом заштитом. Ташко је спадао међу богате грађане прилепске и имао је у Прилепском пољу једно цело село као свој посед. По народности био је Влах, али, као и многи Цинцари, сматрао је себе за Грка. Како није био ни прави Грк, а велики непријатељ Бугара, на кога су Бугари неколико пута вршили атентат, ја сам од свога доласка за велешког војводу био у сталном пријатељству с њим. И у овом часу кад је српска војска ушла у Прилеп, а не бугарска, како су то други очекивали, радост у овим полугрчким породицама била је веома велика, јер су ипак дочекали да их ослободе Срби, а не Бугари.

У кафани, у којој је био на вечери Војин Поповић, за истим столом поред неколико прилепских грађана било је и неколико српских и бугарских учитеља. Како се уз вечеру служило и добро тиквешко вино, један од бугарских учитеља упита Војина: „Где је бугарска војска, зашто није и она дошла, кад је народ и њу очекивао, а пустили су (Бугари) да само српска војска уђе у Прилеп". Војин Поповић на то одговори да бугарска војска нема никаква посла у престоници Краљевића Марка, и да никада неће ту ни доћи. Овај бугарски учитељ доказивао је да они, као савез-

ници имају исто права да дођу у Прилеп као и Срби што су дошли. Војин се на ово наљути. Нареди својим четницима да изведу овог учитеља и да га одмах убију. Четници су то одмах послушали извукли су учитеља и са стола и са вечере и одмах га убили. Тај догађај направио је мучан утисак. И кад се о овоме сутрадан дознало, одмах је било унеколико покварено оно прво расположење које је владало у Прилепу приликом уласка српске војске у варош.

Кнез Арсен, пуковник Штурм, сигурни да немају непријатеља пред собом, наређе покрет сутра рано, 24. октобра, у правцу Прилеп-Битољ. Кнез Арсен удари лево од Прилепа, на село Лагово, 3 км источно од Прилепа. Пешадија и артиљерија Дринске дивизије пођу широким друмом Прилеп-Битољ. Не знам из којих разлога, артиљерија је изишла испред пешадије. Кад су дошли до потока који се зове Беровска река, отпрегли су коње и одвели их на реку да их напоје. Још док су се коњи напајали на реци, стигне пешадија и кад се приближила алинским положајима, Турци оспу пушчану, митраљеску и артиљеријску паљбу на српску војску.

Благодарећи присебности Павла Штурма, Дринске дивизија почела се развијати у стрелце. И како је земља била мека, одмах су, тако под ватром, војници копали заклоне. Борба је трајала до 4 сата после подне и решена је на тај начин што је артиљерија Моравске дивизије, прошавши кроз Прилеп, пошла путем Прилеп-Крушево, па кад је дошла на висину села Боротина, она скрене лево и заузме један вис источно од тога села, звани Боротински вис. Пошто се ту пласирала, отворила је страшну артиљеријску ватру у леви бок турске војске која је била на Алинским ушима.

Турци су задржали целу Дринску дивизију и коњичку дивизију кнеза Арсена целога дана приковане на месту, где су тога дана борбу почели. Како су Турци гађали цео друм до Прилепа и држали га под ватром, Дринској дивизији није могла бити дотурена муниција и војска (односно V пук који је био у првој борби) остала је без муниције. Тачно у 4.30 сати Штурм је наредио да се изврши јуриш с ножем на пушци. После овога успелог јуриша, борба је престала, али су наши губици, по казивању познавалаца наших губитака у Првом балканском рату, на овом месту које је погрешно названо Бакарно Гувно били већи него на кумановском бојишту. Турци су одступили и оставили своју артиљерију. Али, пошто је и српска војска претрпела страховите губитке, а кнез Арсен, уместо да гони непријатеља, остао је те ноћи на истом месту где се затекао.

Турци оду у село Тополчане које је било 13 км далеко од бојишта, па из тога села узму 60 пари бивола и волова, дођу на место где им је била артиљерија и те ноћи извуку сву артиљерију и одвуку је у села Могиле

и Кукуречана да бране прелаз реке Шемлице, док Џавид-паша са својом војском не пробије се у Битољ.

Свега овога не би било да је српска војска пошла уз реку Бабуну новонаправљеним путем и заобишла Бабуну. О овоме путу и погрешци што он није искоришћен, написао је генерал Јован Викторовић у војном листу „Ратник" 1913. Али, исто тако, не би се могла, ни у ком случају, опростити она лакомисленост коју је показао цео наш командни кор, почевши од Војина Поповића, пуковника Масаловића, па све до Штурма и кнеза Арсена. Кад сам видео оволике лешеве палих српских војника и официра рекао сам Штурму: „Господине, кад бих ја имао власт данас, ја бих усред Прилепа прво обесио Војина Поповића, а одмах до њега пуковника Масаловића и не знам код кога бих се задржао." Кад сам ово говорио, гледао сам Штурму право у очи, а он ми само одговори, почевши својом узречицом „Те, те". „Ова погрешка не сме проћи без казне."

После овога, дошао му је главни дивизијски интендант капетан Коста и рекао је команданту да за војску нема ни хлеба ни меса. Тада се Штурм обратио мени овим речима: „Молим вас, Трбићу, хоћете ли ви да ми учините једну велику услугу?" Рекао сам: „Хоћу". Нато је наставио Штурм: „Овде се бију две велике војске. Турци у овој борби не могу дуго издржати. Ваше учешће од сада не би могло донети неке нарочите користи. За нас би било корисније да вам дам овлашћење да можете реквирирати од Велеса па све до Прилепа људску и сточну храну. Ви ћете потписивати реквизиционе признанице, и све што будете потписали, држава је обавезна да то исплати имаоцима признаница. Ево интенданта који ће вам дати ценовник свих намирница, по коме се имају вршити набавке за војску. Нама треба најмање 20.000 кила хлеба дневно. Затим треба месо, па сточна храна, сено и зоб. Ако ви ову дужност можете да вршите, ви ћете више задужити Србију него да сви изгинете у борбама одавде до Битоља."

Није ми било право, али сам био дао реч и тако, покуњен, вратио сам се 24. октобра назад у Прилеп, заједно са Костом интендантом. Чим сам стигао у Прилеп, добио сам други позив, да сместа идем до села Строја, где ме чека Милан Васић, мајор и секретар Народне одбране који има да ми преда важну наредбу.

Још те исте вечери отишао сам у Строје, које је од Прилепа далеко 30 км. У Строју, у кући попа Димитрија, затекао сам Милана Васића. Он ми је испричао како је био на превару доведен у село Десово Радоје Лазић, командант IV коњичког пука и како је на превару опкољен и како му је један део коњице уништен, а он се морао повући чак до Извора. Тражио је од мене да похватам Арнауте из села Десова и Браилова; све мушкарце да стрељам, а села да запалим, а потом да гледам, наместо

тих арнаутских села, да ту доведем и населим добре Србе који су заслужни за нашу организацију. Код Васића сам био само са два четника.

Сутрадан, наместо у Прилеп, отишао сам у село Дреновци и наредио да се умеси хлеб у селу Дреновцу, Небрегову и Присаду, а да се све однесе у Прилеп и преда интендантури Дринске дивизије.

Поручио сам да ми дође 30 мојих четника из Прилепа и са њима уђем у Десово, ту похватам 111 Арнаута и све стрељам. У самом Десову нашао сам 10 лешева српских коњаника који су били више од половине изедени од паса. Нашао сам неколико кратких коњичких пушака. Али пре него што ћу да запалим село, у селу је било на 1.000 вагона пшенице (јер је село имало око 200 кућа, а њихово поље сматра се као најплодороднije у целом прилепском срезу, и веома је добро обрађено). За то сам наредио да дођу кола из свих околних села да товаре жито. И свакога сам задужио, према узетом житу, да има толико хлебова да да. Хлебови су имали одмах да се месе од њихова брашна које им се затекло код куће, и свако јутро да се носе у Прилеп, у интендантуру, а они после жито да носе у воденице и нека га тамо мељу. Јечам и зоб наредио сам одмах да се носи у Прилеп и да се преда интендантури, као и сва жива стока. Кад је све било готово, наредио сам да се село запали.

Пошто је село запаљено и почело да гори, видео сам да сам погрешио и да се не сме у име неке казне палити село. Јер становници тога села, жене и деца не могу бити одговорни ни за какво дело њихових старијих, а остају на улици, то јест, под ведрим небом, и неко се мора старати ипак о њима. Али, овде више није било помоћи.

Послао сам четнике по свима селима где су били турски амбари, да се одмах запечати, и да се нареди сељацима да нико у те амбаре не сме дирати, јер они су државни и све жито биће употребљено за исхрану војске.

РАЗРАЧУНАВАЊЕ СА ТУРСКИМ БАШИБОЗУКОМ

Дошао је ред да се наплатим и са Адем-агом, командантом турског башибозука. На његовим имањима било је око две хиљаде комада оваца и преко 400 комада крупне марве, што сам све одузео и наредио да се отера у Прилеп у интендантуру, а само орађу стоку, волове и биволе, оставио сам онима који су земљу обрађивали, и наредио да се све њиве, заостале у обради услед рата, одмах поору и засеју. Јер, идућа година морала је да да исто толико жита колико и ова прошла, то јест ако буду атмосферске прилике повољне. Углавном, у прилепском срезу морало је да се засеје и ове ратне године исто толико колико и сваке друге. Тако је све и урађено. И то нам је добродошло, јер смо идуће године имали рат с Бугарима.

Дошао је ред да пречистим и са Браиловом. Ово село некада је било једно од највећих и најбогатијих српских села у томе крају. У главној пописној књизи у Цариграду било је записано као хришћанско село са црквом. Кад су Арнаути дошли у то село и почели да терају Србе из њега, дошло је дотле да је само једна српска кућа слободна остала (значи да је само једна кућа имала сопствену земљу и била ван чивчијског односа). То је била задруга Нешка Врчевића, надалеко чувена и уважавана.

У Браилово се беше населило 20 кућа арнаутских. Свака од ових арнаутских породица имала је добре куће, добру земљу и стоку. У Поречу, испод саме планине Песјака, било је једно једино арнаутско село, звано Врачани. Исљам Гарани, чувени разбојник и одметник, родом из села Гарани, из кичевског среза, често је навраћао у ово арнаутско село Врачани. Не знам из којих разлога, тек ови Врачанци убију Исљама Гаранију у близини свога села, пошто су му били донели ручак. Исљам Гаранија имао је велики фис у Гарани. И Врачанци, пошто су добили награду од турске власти за убиство Исљамово, напусте село, па са својим породицама и стоком побегну у прилепски срез у село Браилово где су били сигурни да им породица и фамилија Исљамова не може нашкодити. Ту су купили нека беговска имања, заједно са кућама и ту се населили. Земља коју су купили била је мршава, а није је било доста за толико њих те су бацили око на чифлук Рустема и Хашима Мелишаговића, који су становали у Прил,епу и били чувени по својој доброти и поштењу. На чифлуку Мелишаговића било је пет српских чифчијских кућа. Чифчије су се погађале обично на гумну, за време вршидбе. Рок изласка са чифлука био је Митровдан. А то је време кад у Прилепском пољу сва јесења жита до тога дана треба да буду посејана. Ако би после Митровдана било још лепих дана, обично би сејали само раж, али никако пшеницу. Док је рок за јечам Петковдан, 14. октобар.

1911. године ови Арнаути Врачанци позову свих пет чифчија Мелишаговића и саопште им да откажу својим господарима и да им кажу категорички да морају да напусте Браилово. Ако то не учине, побиће их све из пушака. Кад су тако рашчистили са чифчијама, онда оду у Прилеп и потраже да купе целокупно имање од Мелишаговића, заједно са кућама и амбарима. Ово имање било је највеће у Браилову и са најбољом земљом. Што је најглавније на томе имању није било ни једне њиве, која је за последњих 300 година узета од Срба. И Мелишаговићи су по свом корену Срби. Њихов предак звао се Кочо, па су по њему остала и многа места која су се звала Кочови дапћиња (храстови), Кочови ливаће и тако даље. За све то имање, Арнаути су понудили 300 турских лира. Мелишаговићи нису хтели по ту цену да даду своје имање, али догодине неће имати ко да им га обрађује. С друге стране, ови Врачанци оду Бошку Врчевићу, нареде му да иде са целом својом породицом у Десово, да

тамо буде чифчија, а његово имање, са кућама и амбарима, узеће ови Арнаути. Тако је требало да буде ликвидирано српство у село Браилову.

Смрћу војводе Глигора тај крај прилепског поља остао је без своје праве заштите. Ја сам био доста далеко и заузет пословима у велешком срезу, па сам та села обилазио само с времена на време. Кад је наступило овакво стање, Пера Димитријевић Грнчар, првак Срба у Прилепу, предложи Мелишаговићима да своје имање у Браилову предаду мени. Тако сам 1911. дошао у Прилеп и пазарио имање Мелишаговића у Браилову за 2.000 турских лира с тим да му одмах избројим 500 лира, а остатак на Митровдан 1912, кад је он имао да ми преда земљу, заједно са живим и мртвим инвентаром, с тим да, ако његови момци (слуге) не буду смели да остану у Браилову, ја сам дужан да се сам побринем за слуге, јер, иначе, кад би смели ови Срби да остану код њега, он имање не би ни продавао. Уговор смо закључили у Прилепу и потврдили код власти.

Браиловски Арнаути учествовали су заједно с оним из Десова у разбијању српске коњице. Кад сам са четом дошао у Браилово, позвао сам све Браиловце Арнауте и отпочео испитивање о томе ко је све учествовао у нападу на српску војску. Доказано је да их је учествовало 65 људи. Ту су ми предали око 12-15 коњаничких сабаља, 8 пушака, неколико комада седала и још неке друге кожне предмете, који су били много цењени међу Арнаутима.

Наредио сам одмах да се стрељају свих 65 Арнаута који су учествовали у нападу на српску војску. Кад су четници потерали ове браиловске Арнауте на стрељање, упао је у Браилово Бајрам звани Таукчија (кокошкар) из села Десова, који је дочекао српску коњицу, увео је у село и разместио по кућама. И, пошто је добро знао српски, седео је са командантом Лазићем, заваравајући га разним причама, док су се десовски и браиловски Арнаути скупљали за напад. Бајрам је бежао по свима арнаутским селима, па кад га нигде нису примали, дошао је у Браилово, јер је чуо да у браиловске Арнауте још нико није дирнуо. Али, на његову злу срећу, моја стража ухватила га је у зору и тако је и он био придружен осталим Арнаутима из Браилова и стрељан.

У чети мојој био је и неки Петко Терзић, родом из Габровника. Њему је овај Бајрам убио оца и брата, и узео им 50 турских лира, да не убије и Петка. Била је то најбогатија породица у Габровнику. Кад је видео Бајрама везаног, Петко ми прије и замоли ме за дозволу да он стреља Бајрама. Рекао ми је: „Ја ћу га одрешити и даћу му мегдан 50 корака да се удаљи од мене слободно. И онда нека бежи, а ја ћу га гађати. Па, ако ми побегне, нека му је просто, а ти за његову главу узми моју". Знао сам да Бајрам не може побећи, јер Петко је добро гађао, па сам му дао дозволу да тако учини. И шта више, било ми је пријатно да не освети свога брата и оца над везаним човеком, кад је већ вршио освету, а не казну.

Кад је Петко одрешио Бајрама и казао му шта има да чини, па кад је Бајрам почео да бежи, а Петко почео да пуца за њим, настало је једно мало комешање. Један од Браиловаца Шериф Арапче, успео је да побегне и у бекству ухватио је једног Србина чобанчића 10-12 година родом из села Слепче, и чобанчетовом бритвом заклао га. Овај Арапин успео је да побегне у Солун, а из Солуна у Турску. Остали сви били су стрељани.

Тако су били кажњени ови арнаутски сељаци који нису били војници кад су напали на српску коњицу, поубијали војнике и опљачкали их. 177 Арнаута било је стрељано због тога догађаја у Десову. Село Браилово нисам хтео да спалим, јер сам, као што сам и напред то рекао, направио погрешку што сам и Десово спалио. Такав рад и таква казна била је слична ономе што су Турци урадили 1903, кад су за време мађедонске буне, попалили хришћанска села у Битољском вилајету, па нисам хтео да се у томе погледу изједначимо с Турцима.

МОЈА ИНТЕРВЕНЦИЈА НА ЦРНОЈ РЕЦИ

Србија је почела да организује власт. Прво је поставила начелнике среске. У Прилеп је дошао као начелник срески неки Брајевић. Био је срески начелник у Србији. Њих је постављала врховна команда на предлог Милорада Вујичића, начелника министарства унутрашњих послова Србије који је, као правни референт у чину резервног капетана I класе, био на служби у Врховној команди. Да ли су баш сви чиновници у новоослобођеним крајевима били постављени на предлог Милорада Вујичића, не могу тврдити.

Одмах по доласку Брајевића, дођу десетак сељака из области Мариово, из села Витолиште и Полчиште и јаве се начелнику среском. Кад их је овај примио, они му кажу овако:

„Господине, ми смо из Мариово преко Црне реке, па смо дошли да те питамо: у којој смо ми држави, да ли је то Турска или Србија или Бугарска или Грчка? Да нам то кажеш, па да се вратимо натраг и све јавимо нашим сељанима, који су нас зато овамо послали". Брајевић, који је једва погодио и нашао Прилеп, није имао ни појма да постоји нека Црна река, а још мање неко Мариово са његовим селима. И одговори им: „Ја о томе не знам ништа", и упути их команданту места.

Командант места био је мајор Михаило Ненадовић, који се кочоперио својим презименом, наглашавајући да је као „Ненадовић" у сродству са краљем Петром. Пошто сам добро знао Ненадовиће из Бранковине и Ваљева, а овај је био из Крагујевца, говорио сам људима да он ту представља само команданта места, а никаквог краљева рођака, нити могу у Србији ма какви краљеви рођаци, а који нису по закону чланови кра-

љевског дома, имати ма какво преимућство или привилегије пред осталим грађанима Србије. И да то баш и јесте једна крупна одлука Србије, што тамо стварно влада једнакост за све грађане. Мајор Ненадовић никако ми није могао опростити ову моју „дрскост", што га на тај начин омаловажавам међу грађанима Прилепа. Међутим, и на његовој карти није било ни Мариова, па ни Витолишта, и Полчишта. Па је и он свим сељацима дао сличан одговор као и начелник Брајевић.

У то време нисам се десио у Прилепу, а из овог одговора два представника Србије, цивилног и војног, изашла је једна фатална погрешка. Ови исти сељаци, са оваквим одговорима, кад су се вратили у оваква села, њих сељаци упуте у Воден, да исто такво питање као српским властима у Прилепу, поставе и грчким властима. Међутим, грчки командант им је одговорио да та област припада Грцима. А како и он није био начисто где се та села налазе, упути са њима један полубатаљон грчке пешадије. И тако грчка војска поседне Витолиште, Полчиште и још нека друга села... Једног дана грчка војска пређе са десне на леву обалу Црне реке, заузме село Дуње и појави се једно јутро на Селечкој планини, свега 10-12 километара далеко од Прилепа.

Кад сам ово дознао, не питајући никаква команданта и никакву власт, скупим око 300 наоружаних сељака, међу којима је било више од 50 четника, па изађем на Селечку планину и наредим паљбу на грчку војску. Грци су били горе разуларени, па су се надали у бекство. Прешли су Црну реку, вратили се на њену десну обалу, оставивши неколико мртвих. Али су те батине добро запамтили и нису се више усудили да прелазе Црну реку. Међутим, због овог заузимања Грка у долини Црне реке, у доцнијим преговорима између Србије и Грчке 1913, Грцима смо морали дати Лерин и пристати да Грци заузму целу област Меглен. Тако смо скупо платили овај непромишљени одговор прве српске власти у Прилепу.

Још фаталније је било игнорисање новога пута преко Богомиле у Прилепу. Јер Џавид-паша је пре српске војске успео да прође кроз Демир Хисар и испод Кукуречана да изађе на друм Прилеп-Битољ, да појача турске снаге испред реке Семлице, а затим да из Битоља оде према Лерину и да на Церову потуче до ногу грчку војску, да отме 12 брзометних брдских топова и да се поново врати у Битољ, где је српској војсци дао одлучну битку која је трајала неколико дана и тек 6. новембра 1912. српска војска ушла је у Битољ. Од Куманова до Прилепа српска војска стигла је за 12 дана, а од Прилепа до Битоља, свега 41 километар, требало јој је 13 дана.

Тако смо полако ушли у 1913. Рат је на југу био је завршен. Солун су заузели Грци, али су Бугари одмах сутрадан по заузећу Солуна убацили у Солун и своја два пука. Српска коњица, под командом Николе Цоло-

вића, мајора, беше заузела Штип, Радовиште, Струмицу, Дојран, Валданово, Ђевђелију и стигла под Солун, где је, заједно са грчком војском, умарширала у Солун.

Бугари су били опколили Једрене, и заједно са армијом генерала Степе Степановића, држали га у опсади докле су га напослетку заједнички и заузели. Врховна команда, на целој новој територији коју је држала српска војска, образовала је прво срезове, округе, а затим и општине. Ја сам образовао нове општине у велешком и прилепском срезу. У велешком срезу биле су општине нешто мање, с обзиром на конфигурацију земљишта, а у прилепском срезу, из истих разлога, општине су биле много веће и способне да у ближој будућности могу одговорити свом задатку.

Једна ствар је била тешка, што није било још уговора о миру с Турском и што међу балканским савезницима није извршено разграничење. Бугари су посели Штип, Радовиште, Кочане, Царево Село, Пахчево и Струмицу, и тамо даље Кукуш, Серез и целу Тракију, између Месте и Струме. Отпочела је новинарска и дипломатска борба о томе коме шта треба да припадне. Тако се појавио српско-бугарски уговор о савезу у јавности нашој и страној. Из тога уговора сада се знало да је руски цар био одређен за арбитра у евентуално српско-бугарском спору о разграничењу. Али су Бугари највећи део своје војске поставили према српској војсци која је заузимала положаје на левој обали Вардара до Демир Капије. Најјачи бугарски положаји били су на левој обали Брегалнице. Све је било у једној великој нервози, као што то обично бива између мира и рата.

Албанија је прокламовала своју независност у Валони, где је на челу албанског покрета стајао Ћемал-бej, и ту је убијен један од првих младотурских револуционара, Нази-бej, родом из Ресна, који се противио оцепљењу Албаније од Турске. Аустрија није могла да прежали што јој је тренутно препречен пут преко Новопазарског Санџака у Скопље и Солун и што је Косово са Метохијом припало српским краљевинама, Србији и Црној Гори, а она је све то била обећала Арнаутима, па зато сваки дан приређивала разне инциденте Србији на тој територији.

Овакво држање Аустрије довело је подстрека Бугарима да буду непомирљиви и да се спремају за један фаталан удар на Србију.

МИЛАН ВОЈНИЦАЈЛИЈЕВ УПОЗНАЈЕ РАДОМИРА ПУТНИКА СА БУГАРСКИМ ПЛАНОМ ЗА НАПАД НА БРЕГАЛНИЦУ

После ослобођења јужних крајева, ја сам у Велесу успоставио пријатељске везе са свим виђенијим грађанима велешким, јер сам сматрао да је наступило оно време када треба водити једну озбиљну политику која

би се састојала, на првом месту, у томе да се народ у том делу Старе Србије и у Маћедонији постепено враћа својој нацији, од које је био силом прилика, разним утицајима и обећањима заведен и попут оних Срба који су примили ислам, па су тако исламизирани били највећи противници српског народа. Тако су и ови, иако су остали хришћани, као одрођени од свог корена, нанели толико много зла српском народу. Овај преображај могао се постићи само добром и поштеном управом, добром школом, у којој ће бити наставници људи од књиге и пера, задојени истинским патриотизмом и који ће добро схватити свој задатак у тим крајевима. Изнад свега судови који ће делити правду морају бити на оној висини на којој су у то време већ били судови у Србији. Све друго, а нарочито насиље и на силу србизирање требало је да се одбаци као штетно. Држава је дала амнестију за све оно што је учињено у тим крајевима до доласка српске војске. И ту и такву амнестију имао је и сваки од нас да прихвати и да је у свему поштује, да се сви покоравамо једном општему, државном закону и да нико не штрчи изнад закона, без обзира на неке његове раније заслуге.

Прожет таквим радом, убрзо сам стекао такво пријатељство у Велесу и Прилепу, међу највиђенијим грађанима, као код најсиромашнијих, да сам могао и овом приликом корисно послужити Србији. Један од првих који ми је искрено пришао био је Милан Војницајлијев, дотадањи драгоман руског конзулата у Скопљу и један од мојих главних непријатеља пре ослобођења. У својој дугогодишњој служби у руском конзулату у Скопљу, он је постао словенофил и прилично песнички настројен. Био је одушевљен присталица српско-бугарског споразума, нарочито онда кад су Бугари заједно са Србима опседали Једрене. Тај догађај је сматрао као врхунац српско-бугарског братства и као доказ највише националне свести код једних и код других. Спор око деобе заузетих територија тешко му је падао; а могућност новог српско-бугарског рата сматрао је као највећу лудост која ће бити искоришћена од стране противника словенства.

Крајем месеца маја генерал Паприков, војни министар бугарски, преко Ниша и Скопља, отишао је у Солун. Тамо је извршио смотру бугарске војске, али је казао команданту бригаде која је била састављена од два бугарска пука, да се, чим почне рат између Бугарске и Грчке, по сваку цену држи два дана у Солуну и привуче на себе један део грчких снага, а у року за два дана, бугарске трупе, под командом генерала Иванова, сигурно ће ући у Солун. Разуме се да је ова наредба и упутство дато у највећем поверењу. При повратку на солунској железничкој станици, због арогантног понашања генерала Паприкова према грчкој војсци која му је сачињавала почасну чету, један грчки потпоручник пришао је генералу Паприкову и опалио му шамар!

Овај инцидент изазвао је сензацију у целокупној светској јавности, а у Бугарској велико огорчење. Генерал Паприков је из Солуна дошао у Велес. У Велесу је одсео код Милана Војницајлијева, па је одатле, са Војницајлијевим отишао у Штип, где су биле концентрисане велике снаге бугарске војске. Из Штипа се Паприков вратио у Велес, па преко Скопља и Ниша отишао у Софију.

Сутрадан по одласку Паприкова из Велеса, ја сам дошао у Велес. Милан Војницајлијев позове ме мојој кући и, после кратког увода, исприча ми како се по самом причању генерала Паприкова десио овај инцидент у Солуну, и да, благодаређи не само хладнокрвности генерала Паприкова, већ и схватању да би проширење тога инцидента на железничкој станици у Солуну, могло покварити један виши циљ који Бугарска треба да постигне, - тај „солунски шамар" Паприкову остао је без даљих последица.

У исто време, Милан Војницајлијев ми је саопштио да му је Паприков у највећем поверењу саопштио да ће Бугари изненадно и највероватније ноћу напасти на српску војску на Брегалници и на тај начин српско-бугарски спор решити у своју корист. Молио ме је да ово као највећу тајну доставим војводи Путнику. Био сам изненађен овим открићем, а и у недоумици шта да радим. Најпосле, решио сам да наговорим Милана да са мном заједно пође у Скопље, па ћу му ја израдити приступ код војводе Путника, а он нека каже Путнику све ово и на овај начин како је то казао мени. После дугог објашњења, Милан је пристао да учини по моме предлогу.

Кад смо дошли у Скопље, одмах сам отишао у врховну команду и молио сам за пријем код самог војводе Путника. Настало је оно уобичајено код нас питање свих личности, почев од вратара и жандарма у предсобљу па до ађутанта:

„Молим вас, кажите нам: шта имате код војводе посла, шта желите да му кажем?" итд.

Морао сам да измишљам и да представљам Милана као неког вицеконзула руског из Солуна, док сам најпосле био примљен код војводе.

Војвода Путник ме је примио срдачно. И том приликом изразио ми је своје задовољство на свему што сам урадио у току 1912, за време наступања српске војске да ми се захвали што сам једним енергичним потезом вратио Грке са леве на десну обалу Црне реке. Војводи сам представио Милана Војницајлијева и рекао му само толико да је генерал Паприков, приликом своје посете бугарској војсци на Брегалници, био гост код Милана Војницајлијева у Велесу, с њим заједно био у Штипу и водио врло интересантне разговоре које, као истински словенофил и поборник српско-бугарске слоге, сматра за своју свету дужност да достави Врховној команди.

После тога сам се поклонио војводи и изашао из његова кабинета. Читав један сат Милан је остао код војводе. Кад је изашао од њега сачекао сам га, и Милан, сав црвен у лицу од великог узбуђења, рекао ми је:

„Као Славјанин извршио сам своју дужност. Али ако ме неко изда, Бугари ће ми појести главу! А Срби, ако су будале, нека дочекају да их Бугари нападну изненада..."

Ни данас, кад пишем ове успомене, нисам још начисто с тим шта је хтео Милан Војницајлијев кад је доставио ову највећу тајну бугарске војске српској Врховној команди, а сигурно је био свестан да ће том доставом онемогућити сигурну победу бугарске војске над српском. Или је, можда, хтео, знајући на какав ће одјек на првом месту код Руса, а затим и код осталог цивилизованог света, наићи намеравани мучки напад Бугара на своје савезнике Србе, па је, можда, мислио да ће Срби то учинити према Бугарима. И тако да негодовање Русије чији је цар имао тих дана да буде арбитар у овом спору, падне на Србе.

Углавном, овде је битна једна ствар: да је српска Врховна команда тачно и на време била обавештена из најсигурнијег извора, а то је генерал Паприков, министар војни Бугарске, о спремљеном мучком нападу на српску војску који је извршен ноћу између 16. и 17. јуна 1913. Не знам колико је српска Врховна комадна озбиљно схватила ову доставу, а то с тога што, поред сазнања шта се све спрема од стране Бугара, како су могли дозволити једној великој групи српских официра да 16. јуна увече буду гости бугарских официра на левој обали Брегалнице и да их после, онако буновне, у првоме сну, нападну ножевима на пушци пре него што су испалили и један метак.

Наша војска држала је одличне положаје на десној страни Брегалнице, који су се на десном свом крилу, ослањали на масив Богословец, испод кога се налазило и село Богословец.

ИМЕНОВАЊЕ ЗА КОМАНДАНТА ВАРДАРСКОГ ОДРЕДА

Сутрадан по нападу, тј. 17. јуна, добио сам телеграм од Врховне команде са потписом војводе Путника, где ми се наређује да мобилишем своје четнике на територији десно од Вардара и да ме поставља за команданта Вардарског одреда са задатком да десну страну Вардара, од Градског па до Ђевђелије, очистим од непријатеља. Још по саопштењу Милана Војницајлијева о његовим разговорима са генералом Паприковом, означио сам око 200 људи из велешког и прилепског среза, који су били добро наоружани, тј. имали су брзометне пушке, махом турске, и наредио им да се из својих села не удаљавају, већ на први позив да се сви прикупе, једни у Теову, а други у Браилову, да би могли одмах сту-

пити у извршење извесних задатака за које сам претпостављао да ћу их добити. Ово моје постављање за команданта Вардарског одреда давало ми је уверење да је војвода Путник озбиљно схватио значај извештаја Милана Војницајлијева, јер се овакав задатак могао дати и другима сем мени. Тако су под моју команду дошле све чете, укључујући ту и Јована Бабунског, а искључујући одред Војина Поповића, који је имао други задатак и на другом месту.

Чим сам добио ову наредбу, известио сам Јована Бабунског, Јована Долгача и све остале наше четовође и наредио им да ћу их чекати на Црној реци код села Возарце, 10 км далеко од Кавадараца. 200 људи којима сам раније наредио да буду у приправности, били су готови за 24 сата. Од њих састављено одељење од људи из прилепског среза, из села Стровје, Гостиражња, Слепче, Дреновци и Небрегово, било је окупљено у Браилову, а сви остали у Теову.

Велику групу повео сам преко Владиловца, Попадије и Подлеса на Мрзен Ораовец. Прилепска група, под водством Бошка Вирјанца, хитно се преко Прилепа, односно преко Присада и Плетвара, спустила доле на Црну реку. Састали смо се на Црној реци код села Возгрци, где је био добар мост, који је могао издржати да преко њега пређе пољска артиљерија и комора. Оставио сам једно одељење да чува мост, а ја сам се спремио да идем у Кавадарце, у које је била ушла бугарска коњица. Сутра, рано, једно одељење српске војске сукобило се са бугарском коњицом. Кад смо стигли ми и напали Бугаре, Бугари су одступили и пребацили се преко Вардара.

Вођа те наше јединице ухватио је председника кавадарске општине Трајка Бошковића, и одмах су га стрељали. Окружни начелник Николић беше напустио са целим чиновништвом Кавадарце и склонио се у турско село Доње Чићево. Ту, у Чићеву, затекао га је Јахја, братанац Малић-аге који је са 20 својих рођака и нешто велешких Турака, ишао да се стави под моју команду. Окружни начелник Николић овласти Јахју да од Турака из Чићева, Водоврати и осталих турских села, образује чете, а једно одељење да оде у Велес и да прими оружје, па сви тако оружани да се ставе под моју команду. Док сам ја око Кавадара и Неготина на Вардару гонио са Бугарима који су прешли десну страну Вардара, Јахја беше наоружао око 250 Турака и, идући право к мени, свратио је у село Шивец, ту запалио село, опљачкао што се могло понети и дошао да се пријави мени.

Чим сам сазнао за ово, ја издвојим Јахју са његовим рођацима и друговима из Велеса, а ове друге разоружам. Како сам нашао код свакога од њих понешто опљачканих ствари из села Шивец, наредим да се сваком удари по 50 батина и пошаљем их окружном начелнику.

За то време била је чувена борба на Криволаку коју је водила Тимочка дивизија II позива, под командом генерала Милутина Милутиновића. Ту су Срби претрпели тежак пораз. Али, како је на Брегалници Дринска дивизија тукла Бугаре, Бугари нису прешли Вардар, сем неколико мањих одељења.

Ја сам се упутио преко села Витоше и планинске висоравни Витачево и прешао у изворни део реке Бошаве. Још код Витачева стигли су ме Јован Бабунски, Јован Долгач и још неки други са других 200 четника. Тако смо пред собом гонили нека одељења бугарских четника, обучених у бугарско војничко одело, док их нисмо претерали преко Вардара. Кад смо стигли у Демир Капију, нашли смо измешане Србе и Бугаре. Српски војници су припадали III позиву и чували пругу Велес-Ђевђелија, а Бугари, једно одељење, беху прешли да заузму станицу Демир Капију и пресеку везу са Ђевђелијом и Солуном. Лежали су ту једно поред других, једни побијени оружјем, а други умрли од колере.

За предохрану од колере свима својим четницима био сам наредио да се у руке не сме узети ни хлеб, ни кашика, ни ма какав предмет док се не опали на ватри. Још раније причао ми је у Велесу др Панчо Васков, дугогодишњи лекар у Велесу, који се борио с колером као лекар у Малој Азији, и препоручио ми је једну предохрану од колере. Треба узети на 100 грама правог, такозваног руског чаја, 2 литра коњака и то разделити по чутурицама према потреби. Затим угрејати воду која треба добро да проври, па онда сипати, на сваких 20 литара воде најмање литар и по овако спремљена коњака и наместо ма какве друге воде пити овако расхлађен „чај" са коњаком. Ово у исту време и жеђ утољава, тако да човек не мора кад ожедни да пије воде ма где, јер ни један поток није био сигуран да није заражен од колере.

Тако је на левој обали Вардара био заражен и Љуба Јовановић Цупа, бивши уредник „Пијемонта" и један од вођа демонстрација од 23. марта 1903. Он је на оној јулској врућини ожеднео и пошао уз један поток да тражи да се напије воде где је сматрао да вода још није заражена. У потоку су овде-онде лежали мртви или болесни од колере војници. Љуба је ишао све више и више, па кад је дошао горе до у врх потока, мислећи да је овде сигуран да вода није заражена, легне и добро се напије воде. Али кад је устао још мало пошао напред, видео је где један бугарски војник лежи потрбушке насред потока. Одмах је видео да је и с њим свршено. Био је већ заражен колером и за неки дан био је мртав.

НА ДЕМИР КАПИЈИ

Ту, у Демир Капији, дознао сам да се једна бугарска група налази у Маријинским планинама, негде око села Радње или испод Кожуфа. По-

шао сам са четом одмах и у Радњи сам сазнао да је заиста једна бугарска чета, обучена у прописно војничко одело, долазила до села, али је сељаци, бојећи се да им не донесу колеру, нису примили у село, а нису им дали ни храну. По мишљењу сељака, чета је сишла на Вардар, па се око Вардара, ваљда, негде и налази. Нисам хтео да се враћам истим путем у Демир Капију, већ сам изишао горе, до испод самог Кожуфа. Затим сам, преко село Серменин, сишао доле у ђевђелијску равницу, претресао село Коњух, па пошто није било ничега сумњивог, отишли смо у Ђевђелију.

Кад сам стигао у Ђевђелију, тамо сам затекао 8 Срба који су се називали „четници". Припадали су некој чети самозваног војводе Чеде Обрадовића, који је био закупац неког хотела у Скопљу. С њима у друштву било је око 200 муслимана из муслиманских села око Демир Капије, с леве и десне стране Вардара. Ови Турци беху опљачкали целу ђевђелијску чаршију. И Ђевђелијанци, кад су угледали мене, кога су познавали од раније као учитеља у Ђевђелији, били су се ослободили страха, нахватаног од ове нове турске најезде, почеше ми се жалити на пљачку ђевђелијске чаршије, која је већ била извршена и на терор који су још вршили над грађанима Ђевђелије. Варошица Ђевђелија још само непуну годину раније била је подељена на три партије: на Србе, Бугаре и Грке. Тако исто и оближње село Сехово било је подељено као и Ђевђелија на три партије. Грађани су између себе имали доста сношљиве односе и кад је имало изгледа да ће Бугари заузети Ђевђелију, бугарски прваци обећали су Србима и Грцима, својим сугрђанима, да ће их штитити од бугарских репресалија. То ми је одмах саопштено од стране ђевђелијских Срба, међу којима су били главни Ђерђиковић, Никола Зафировић, Риста Бешировић и Диме Главчевић. Сви они молили су ме да град буде заштићен од Турака који су носили српско оружје и били удружени са неколицином Срба. Обећао сам им пуну заштиту, па сам наредио да ми дођу сви Турци.

Између Ђевђелије и моста на Вардару угледао сам једно велико стадо оваца и неколико оружаних Турака како терају овце у правцу Демир Капије. Кад сам упитао ове Турке чије су то овце које гоне пред собом, одговорише ми да су овце „бугарске".

Знајући добро да Бугари немају својих оваца, већ и они пљачкају где шта стигну, знао сам да овце ни у ком случају нису бугарске, већ су опљачкане из околних села. Онда упитам ове „нове чобане": „По чему се познају ове овце да су бугарске?" Разуме се да ми на то питање нису могли одговорити, али су тврдили да су заиста овце бугарске, рачунајући ваљда с тим да и ја признајем да су сва села око Ђевђелије бугарска. Нисам имао истоветно мишљење, па сам им наредио да овце одмах ос-

таве, а они да се придруже осталој групи која се прикупљала око железничке пруге Ђевђелија-Мировце.

Кад су се сви прикупили, наредио сам прво да се веже оних осам Срба, међу којима је био и неки Стева Чортановић који је имао своју фотографску радњу одмах до хотела „Лондона" у Београду, у улици Краља Милана. Затим сам наредио да сви Турци отпашу своје широке појасе. Сваки тако надувен појас представљао је један мали трговачки магацин. Док су се они отпасивали, моји четници одузимали су им оружје и стављали на једну гомилу поред пруге. Кад су били сви разоружани и кад је свима одузета пљачка, упитао сам их откуд су дошли, ко им је дао оружје и шта ће овде? Одговорише ми да им је оружје дао шеф станице у Демир Капији, и да им је поставио за команданта „војводу" Чеду, и да су пошли овамо, у Ђевђелију, где им је „војвода" Чеда дозволио да се „снабдевају" како знају и умеју у Ђевђелији. Кад сам све ово сазнао, наредио сам да се сваком Турчину удари по 50 батина. Кад су тако сви били „даривани", наредио сам ђевђелијским трговцима који су ту били присутни, да сваки од опљачканих узме оно што зна да је његово.

У Ђевђелији, на железничкој станици, стајала је под паром једна локомотива са неколико десетина празних вагона за стоку. Наредио сам да се тако формиран воз заустави на месту где смо сви били окупљени. Кад је воз стао на одређено место, наредио сам Турцима да уђу у два Н вагона, а да бих убрзао њихов утовар, наредио сам мојим четницима да свакога Турчина приликом уласка у вагон ударе бар још једнапут. Та мера нагнала их је да за 10 минута сви буду у возу. Вагоне сам пломбирао и у један други вагон утоварио 10 мојих четника као стражу, који ће на Демир Капијској станици скинути пломбе са вагона, пустити Турке напоље и предати их шефу станице.

Кад је воз отишао, онда сам испитао Србе који су ми рекли да су они учествовали у великој бици код Криволака и да су се ту издвојили из Скопског добровољачког одреда, па предвођени Чедом Обрадовићем, дошли у Демир Капију, где је шеф станице Стевовић већ био сакупио ову руљу Турака и наредио да осигурају пругу од Мировца до Демир Капије. Али им је дозволио да сва села успут могу опљачкати па и саму Ђевђелију. Нису ми знали или нису хтели рећи где је Чеда Обрадовић. Њих сам исто тако казнио са по 25 батина и тако везане оставио у Ђевђелији да их општинска власт сутрадан или наредних дана возом пошаље у Скопље с мојим писмом које сам упутио Врховној команди.

Борба код Ђевђелије и није ни велика ни нарочита. Једно одељење Бугара прешло је преко вардарског моста, одакле пут води у Дорјан и Валандово. Ту су напали наше трећепозивце који су чували железничку станицу Ђевђелију, као и пругу од провизорне српско-бугарске границе па до Мировца. Наши трећепозивци бранили су и себе и пругу која им је

била поверена на чување; али, како су били малобројни, и слабо наоружани руским берданкама, сви су изгинули. Бугари су ушли у Ћевђелију, али како су Бугари (њихова III армија, под командом генерала Иванова) били разбијени код Кукуша и одступили, напустили су и Ћевђелију и отишли у састав своје јединице.

17. јуна изјутра кад су Бугари отпочели напад на Србе, генерал Иванов отпочео је напад на Грке, са намером да заузме Солун. Грци су одмах отпочели борбу у Солуну, да што пре савладају обадва пука бугарске војске, да им не дају да изиђу из кућа у којима су становали. Та борба трајала је два дана. Бугари су се бранили из кућа, али су најзад били савладани. Сви до једнога Бугари су изгинули или у самој борби или после борбе.

У великој бици код Кукуша, разбијени Бугари покупили су све словенско становништво из Кукуша и околине, преко 3.000 породица, и упутили их у Бугарску. Један велики део овога становништва кад је Струмица, по Букурешком уговору о миру, била остављена Бугарској, Бугари тако велики део кукушког становништва населили у струмичко поље, у бивша турска села, где су Бугари још раније, у току 1912, све турско становништво побили. Тако су ови Кукушани ушли у готове куће и добили најбољу земљу у томе крају, па смо их ми 1920, кад смо добили Струмицу, тамо и затекли. Била је то доста незгодна ситуација за нашу државу, јер је један од тих Кукушана био у Србији, а други део у Бугарској. Било је више примера где су, један или два брата настањени у Србији, а друга два брата остала у Бугарској. Или: родитељи у Бугарској, а синови у Србији. Србија и њени управљачи из тих и доцнијих година, били су толерантни. И ово бедно становништво које су Бугари немилосрдно, а без икакве потребе, дигли са својег огњишта, и развејали га којекуда, наши нису дирали. Оставили су им куће у којима су се затекли и сву земљу коју им је Бугарска насељеничка комисија предала. Бугари, напуштајући Струмицу 1913, изгорели су 300 кућа грчких у Струмици. У ствари, то је и била Струмица. Али Грци, кад су се повлачили из Струмице, запалили су исто толико бугарских кућа у Струмици. Тако је ова веома напредна и богата варош, потпуно спаљена од своје „драге браће".

Пошао сам са четом Демир Капији, па се, на путу свратимо поред Вардара, између станице Мировца и села Давидово. Ту су нам дошли неки сељаци које сам брзо отпустио да иду својим кућама. Једино је остао кмет тога села и разговарао са Јованом Бабунским. Овај кмет мешао је неке бугарске речи у свој говор, који иначе нису ни уобичајене да се изговарају у томе крају, а учинио се Бабунскоме и да је сумњив, јер је и на станици Мировце погинуло неколико српских трећепозиваца. Док сам ја легао да се одморим, одједанпут ме пробуди пуцањ. Кад сам се окренуо, кмет се копрца и предаје душу, а Бабунски брише марамицом

пушку. Знао сам одмах да је Бабунски убио кмета, па се окренем њему и запитам га зашто је то учинио, кад нисмо човека испитали и утврдили његову кривицу. Бабунски ми одговори: „Море, немамо ми времена овде да испитујемо много, јер морам што пре да идемо даље. Ја сам њега послао Богу. Тамо има доста светаца беспослених па нека га испитају и нек утврде да ли је прав или крив". Нисам имао шта да радим, морао сам и овако објашњење да примим и да се с тим помирим.

Одатле одемо у село Петрово, на десној страни Вардара, на једној заравни. На северној страни села има једна стена дуга преко 500 метара, а висока 100-150 метара. Изгледа као да је одсечена, тако стоји вертикално. У овој стени постоји неколико стотина рупа, пуних пчела. Мед из тих рупа тече низ целу стену. Сељаци праве дуге лествице да дођу бар до неке рупе која је ближе земљи, да би извадили мед из камена. Више од 10 полуизломљених оваквих лествица видели смо усправљено уз ову стену. Причали су ми сељаци да су те лествице правили на захтев Турака који су их терали да им на сваки начин изваде меда. Овај посао је веома ризичан. Човек кад дође до рупе меда, али и пчела, пре изгуби главу него што има могућности да извади мед. Тако је неколико сељака изгубило живот на овом послу.

Истог дана пред саму ноћ, стигли смо на станицу Демир Капија. Тамо се беше вратио ресторатер. Била је то чувена ресторација у Демир Капији - једна једина на целој прузи Солун - српска граница. Ту је воз увек стајао 45 минута, па су путници увек могли добити првокласан ручак и најбоље кипарско вино. После толико дана, проведених о самом хлебу, био сам сигуран да ћемо овде добити добру вечеру. Јер у Ђевђелији уопште нисам хтео да останем на конаку, па смо и тамо добили за храну хлеба и сира.

Позвао сам шефа станице Стевовића. Кад сам га угледао, познао сам у њему чувеног авантуристу, такозваног „Београдског лепеничког капетана". Ево како се прочуо! Као поднаредник Војне академије, једног дана са два или три своја друга оде у Обреновац. Тамо се представи да је престолонаследник Ђорђе. Начелник срески из Обреновца, председник општине и сва тамошња власт, дођу на подворење „престолонаследнику". Начелник срески, као добар службеник, извести окружног начелника да је „Његово Краљевско Височанство престолонаследник Ђорђе" стигао у добром здрављу у Обреновац и да се он, начелник срески, постарао за његову безбедност. Начелник окружни извести министра унутрашњих дела, а овај протестује у двору: како смеју послати наследника престола да путује по земљи, а да о томе ништа не сме да зна министар унутрашњих дела. Из двора је одмах јављено да се престолонаследник налази у Београду у двору, а да је то нека варалица коју треба одмах затворити. Док је трајао банкет и весеље у Обреновцу и народна радост

што је „престолонаследник" посетио баш то место које је добило своје име по Обреновићима, стигао је телеграм начелнику среском да одмах ухапси тобожњег престолонаследника. Кад је прочитао телеграм, начелник срески исправи се пред тобошњим принцем, па му викну: „А, бре, ко си ти, мангупе један, те си дошао овде да превариш мене и читаву варош?" И викне жандармима који су ту били на служби: „Везујете, бре, ове мангупе!" Тако везаше ту Стевовића. И сви почеше да га бију. Једва је од батина стигао до Београда. Кад сам на станици у Демир Капији видео Стевовића, ја му викнем: „А, бре, Стевовићу, зар ти мислиш да ти је ово Обреновац, па си почео да производиш ‚војводе' и организујеш неке чете и штабове. Сад ћу да те обесим на прву телеграфску бандеру".

Он ми се извињавао како је добио наређење из Скопља да организује те чете за чување пруге и станице. Док сам још са њим говорио, у близини железничке станице видим повећу групу сељака, људи и жена. Одем одмах међу њих и питам их шта и кога траже на железничкој станици у Демир Капији? Одговорише ми да су дошли да се жале код „Господина" што им је председник општине из Бесвице, срез кавадарски, послао неколико пољака у село Десницу, који су одатле повели 7 сељака и наредили им да понесу са собом 100 наполеона, јер држава тражи порез. Како нису имали да скупе толико пара, морали су узети и црквени новац и направити још неке позајмице у селу, па кад су скупили новац пошли су у Бесвицу. Њихове породице очекивале су своје људе да се врате кући, али, како се нису вратили ни после два дана, једна група, већином жена, са два-три стара човека, пођу у Бесвицу да виде и питају где су им људи. На путу, чим су прешли реку, на једној заравни, лево од пута, нађу свих 7 људи убијених. Са плачем и кукњавом вратили су се у село, па скупили и остале сељаке и пренели мртве у своје село, тамо их сахранили без попа и опела. Сад су дошли, овамо, на станицу код „Господина", да му се жале и да му траже заштиту.

Кад сам ово чуо био сам много револтиран поступком председника општине, који је био Турчин и који је овај злочин наредио и смео да га изврши само зато што је имао потпору од шефа станице који је добио власт да може и сме наоружавати читаве чете Турака и слати их да врше и они неку дужност. Било ми је много криво на овакву лакомисленост да поједини државни чиновници имају тако мало схватања за одговорност за своје непромишљене поступке.

Наредио сам својим четницима да, онако гладни и уморни, одмах оду у село Бесвицу, која је од станице била удаљена 5 километара и да ми у томе селу похватају све пољаке који се ту буду затекли, да и председника општине Мула Усеина, и да ми све везане дотерају на станицу.

Остао сам за све то време у разговору са овим сељацима и наговарао их да иду својим кућама, да се не боје ничега, јер државна власт има

дужност да штити свакога, а сваки онај ко се буде огрешио о државу, биће по закону кажњен. Међутим, никакве речи нису могле да улију веру у ове људе да није поново враћено турско царство и да ће Турци поново завладати и опет почети да врше зулуме. Било ми је криво још и стога што је овога тамо познатог хохштаплера поставила Врховна команда у Скопљу, односно њен шеф саобраћаја ђенералштабни мајор Милан Недић. Било ми је криво још и стога што је Милану Недићу био познат овај случај у Обреновцу, и зашто је баш њега пронашао да га постави за шефа станице. А овај је, на првом кораку, доказао да су у њему само потенциране још више све оне најгоре особине једног хохштаплера.

У току разговора са сељацима који се нису одвајали од мене, јер су ипак у мени видели човека за кога су одмах сазнали да је командант, да с њима разговара пријатељски и то баш оним језиком којим и они у своме селу разговарају.

Дотераше везаног Мула Усеина и само једног пољака. Кад су сељаци видели везаног Мула Усеина и његова пољака, сви повикаше: „Ево, овај бекчија (пољак) отерао је наше људе из села, а председник им је дозволио да их све побију и опљачкају на путу!" Наредио сам Мула Усеину да иде са стражом на станицу, а сељацима да ћуте и да гледају свој посао, а ја знам како ћу вршити своју дужност. Кад сам ушао у станицу, одмах сам сам истерао шефа станице из канцеларије где сам имао да саслушавам Мула Усеина. Прво сам упитао пољака: ко га је послао у Драчевицу да тамо скупља људе и да им наређује да скупе 100 наполеона за државни порез? Пољак ми рече да је такву наредбу издао председник општине и да је он, са осталим пољацима отишао тамо и, по наредби, скупио оне сељаке, али им није наредио да скупљају паре. Председник се исто тако правдао да он није наредио скупљање никаква новца и да није наредио да се скупе седморица већ само тројица, и то сеоски кмет, са још два сељака, и да о парама није било речи. Он не зна ко је људе побио на путу. Али су му сељаци јавили да их је неко сачекао у заседи, па да су пољаци побегли, а сељаци, пошто су мислили да је то нека бугарска чета, остали су ту, а после је дознао да их је сва седморица изгинула.

Пробао сам да убедим председника општине да је много боље да ми каже истину, али он то није хтео. Наредио сам да их добро свежу и да их одведу у станични магацин, па да чекају тамо под стражом док им се не досади.

Кад сам сео да вечерам, један од четника ме зовне, па ми рече да ме зову и пољак и председник. Нисам хтео одмах да идем, јер сам био исто толико гладан колико и уморан. За оно кратко време док сам вечерао, два до три пута дошао је стражар да ме зове на позив оне двојице који желе све да ми кажу.

Кад сам отишао, обојица су ме молили да их мало разлабавим, па да почну да ми говоре како је било. Наредио сам прво да разлабаве пољака. Пољак ми је признао да им је председник општине Мула Усеин наредио да покупе сељаке, њих седморицу из села Драчевице, да узму са собом 100 наполеона, а затим да их на путу све поубијају и да им новац одузму. Они су то све по наредби учинили и сав новац донели и предали председнику општине, а председник свакоме од њих дао је по 10 наполеона, а остатак је задржао за себе. Председник општине признао је да је наредио да се ови хришћани сељаци побију зато што су Бугари, што су једва дочекали да им дође бугарска војска и да их је он убио зато што су они опљачкали његово село Бесвицу и тамо убили 22 човека, међу којима и неколико рођака председника општине.

Казао сам Мула Усеину да се у нашој држави не могу људи на тај начин обрачунавати и да се власт нарочито и поставља зато да штити и чува и грађане и сав њихов мал, а кад неко нешто погреши, зна се који је суд за шта надлежан.

Према томе, Мула Усеин не може да се оправда за ово убиство и да ће за то да буде кажњен.

После одмора, пошли смо рано у Бесвицу. Тамо сам прикупио још четири пољака који су учествовали у убиству, а онда сам наредио да се сва шесторица стрељају у присуству свих оних сељака, да би видели да код нас није дозвољено да се за некога каже да је Бугарин и да зато буде убијен што га нека власт сматра да је Бугарин. И зато што је Мула Усеин веровао да ће му се то тако признати као нека велика заслуга, платио је својом главом као наредбодавац. Пољаци су стрељани зато што су добро знали да председник општине нема права да наређује да се убијају људи, а то су ипак послушали, још су узели и новац за који су знали да је туђ и да је узет од убијених људи, па су још знали и за то да је тај новац, углавном, био црквени, јер кмет није могао са других страна да прикупи 100 наполеона, колико му је тражено да понесе са собом. То је велика кривица, али пошто сваки човек има само један живот и једанпут може умрети, и они су једанпут стрељани. То треба да буде поука за све остале Турке и хришћане да знају како не треба радити.

АГА ИБКО

После тога, један од сељака рече ми да је те ноћи приметио да је неки Ага Ибко долазио до демиркацијске станице, па кад је чуо да тамо има нека чета, побегао је са своја два друга. Распитао сам се ко је тај Ага Ибко. Рекоше ми да је то чувени силеџија из села Боуле, који је, и овом приликом, отео три девојке хришћанке из свога села и пребацио их у турска села у Меглен (Грчка), јер је грчка граница ту, близу Боула.

Пролаз испод Кожуха у Меглен према селу Боулу, носио је назив Камена врата.

Кад сам ово сазнао, пошао сам у село Доњу Драчевицу. Тамо је била једна велика и пространа камена кула, камо смо отишли и разместили се. Није прошло ни два сата од нашег доласка у Доњу Драчевицу, кад моји четници јавише да су три Турчина ушла у Доњу Драчевицу и не знајући да смо ми тамо; да су одсели у кметовој кући, али су их они опколили и похватали. Кад су дошли к мени, сељаци ми рекоше да је то Ага Ибко. (Његово право име је Ибиш. Срби православни и они који су исламизирани у Тиквешу, за разлику од свих других, овај придев ага, који у преводу значи господар, увек стављају испред имена. Докле, по турском изговору, тај придев увек долази после имена, као: Малић-ага, Сулејман-бег, и сл).

Ибиш није крио своје име, већ ми је са поносом говорио да је он тај чувени Ага Ибко, од кога сви Бугари трепере као лист на ветру. Одговорио сам му да не знам где ту има Бугара; али он ми је упорно тврдио да су то све Бугари који год живе по селима и крсте се крстом. Моји четници били су испод куле на једном широком платоу, и ја сам сишао међу њих да издам нека наређења. Горе, на кули, остао је Јован Бабунски са три четника и ова три Турчина. Турци су били разоружани и ништа од оружја код себе нису имали. Кад сам издао наређења, вратим се горе на кулу и видим, на своје велико чудо, да је један од мојих четника везан, а Бабунског и још она два четника већ су оборили на земљу и почели да везују!.. Ибиш је био два пута крупнији од Бабунског и једва сам могао видети Бабунског испод њега. Бабунски је чврсто чувао само свој револвер да му не отме Ибиш и да га не убије. Али они су имали намеру да пуцњавом не дижу узбуну, већ ове све да вежу, да им узму оружје и муницију, па онда ако могну да побегну, добро и јесте; ако не буду могли побећи, хтели су да се затворе у кулу, која је била сва од камена сазидана и да прво пуцају у ону гомилу четника доле, на оном платоу испод куле, па ако буде било потребно да се затворе у кулу и ту да се држе док им не дође помоћ из њихова села.

Кад сам видео ово чудо, прво сам пришао Ибишу, па сам га дохватио и дигао више своје главе и тресnуо о камени патос. Затим се дигао Бабунски и позвао четнике који су убрзо затим дошли. И за кратко време везали смо сва три Турчина и оставили их тако везане за руке и ноге на тој кули, док смо се ми спремили да вечерамо. Код оних на кули оставио сам јаку стражу и наредио да никога не смеју одвезивати ни за какву његову потребу.

Сутрадан рано устали смо, па сам наредио да се Турцима ноге одвежу, и тако, пред бајонетима, отишли смо у село Боуле. Било је то једно доста лепо село, на једном великом платоу, испресецано бистрим пото-

цима, а село је бројало око 250 турских и само 25 хришћанских кућа. Хришћани су имали своју цркву и свог свештеника који је одатле био редом, апчији су стари, исто тако, били свештеници у том селу. Само је тада било више хришћана у селу, па су се, с времена на време, разишли из тог села. Једни су отишли у Воден, други у Јенице Вардар, неки опет у Кавадар. Тако је напослетку остало само 25 кућа хришћанских са свештеником. Кад сам почео питати свештеника како се понашао Ибиш према њему и цркви, он испрва није смео ништа да каже, бојећи се да ћемо ми пустити Ибиша, па кад ми одемо Ибиш ће моћи да му се освети за сваку неповољну реч коју би свештеник рекао за Ибиша. Кад сам ово видео, наредио сам да Ибиша склоне, а свештеник ми је онда почео говорити да је за време жетве или косидбе Ибиш улазио у цркву за време службе и не само што је истеривао све хришћане из цркве, већ и самога попа, без обзира који је део литургије био завршен, и терао их да му жању њиве или кад је време косидбе, да му косе ливаде. Све жене хришћанке морале су бити његове. Па, и ових дана, одвео је неколико девојака из тога села и предао у село Нотје у Меглену (Грчка). Тамо је Ибиш, за сваку женску, узимао и до 50 турских лира у злату, јер то је познато место где има увек више мушкараца него женскиња и где је највећа несрећа за сељака, био он хришћанин или Турчин, кад му умре жена, нарочито ако има деце. Ретко ко од тих удоваца може да се ожени. Према томе, може се ценити какву је трговину Ибишага водио са хришћанским женскињем не само из свога, већ и из других села.

Кад сам све ово сазнао, позвао сам све Турке да дођу к цркви, где су хришћани већ били. Једва се скупило десетак Турака. Сви су се били разбегли по околини. Наредио сам да нико не сме ући у турску кућу, да нико не сме ништа ни потражити ни узети, већ све што нам буде потребно тражићемо од свештеника и оно мало хришћана што има ту да нам донесу, а ми ћемо им све поштено платити.

Када су дошли Турци, казао сам им да су ови хришћани над којима су они вршили зулум, наша браћа; да ми једним језиком говоримо; да ми једну исто веру верујемо и да се никакви зулуми убудуће не чине, јер ћу, само за једну хришћанску главу у томе селу ако буде пала, запалити цело село и да му више никада неће бити подигнути нови темељи! Овом приликом све им се опрашта, све се даје забораву. Само Ибиш са његова два друга морају бити стрељани. Стрељање ће се извршити код саме џамије. После нека их сахрањују где год желе.

Од цркве до џамије Ибиш је још некако и могао да се дотетура. Али, она два Турчина морали су оних неколико Турака који су ту били скупљени, да однесу до џамије. Дао сам времена да се мало одморе и да дођу к себи, па кад су ми затражили дозволу да могу да се помоле Богу пред смрт, дао сам им ту дозволу, а после су мирно и као препорођени

стали испред пушчаних цеви и, после једног плотуна, пали су мртви. Тако сам, у неку руку, силом околности, морао да у маломе осветим за све оне патње што су ови велики мученици за хришћанство годинама подносили.

ПОСЛЕ БУКУРЕШКОГ МИРА

Вратили смо се у Кавадар. Ту смо дочекали објаву о примирју. Био је 13. август. Начелник окружни Николић беше се вратио у Кавадар, пошто су Бугари били даље од Кочана и Царева Села, а две румунске дивизије маршириале су ка Софији. Румунија је објавила рат Бугарској да би добила извесне ревиндикације у Добруџи, преко које је водио главни пут за њихово велико пристаниште Констанцу. Ова лепа и модерна варош, са уређеним пристаништем на Црном мору, била је везана дуплом железничком пругом све до Букурешта и даље до Плоештија, одакле је дуги низ возова једном пругом одвозио сирову нафту у рафинерије у Констанцу, а другом пругом враћале се празне цистерне опет у Плоешти, а и пуни вагони разне робе која је довожена у Букурешт и остале градове Румуније. Код Чернаводе на Дунаву био је највећи и најмодернији мост на целом току Дунава који је служио овом саобраћају. Да би осигурали посед Добруџе и несметану употребу овог моста, Румуни су тражили проширење залеђа овоме мосту и већу област самој Констанци у којој је, поред велике рафинерије нафте, била велика љуштионица пиринча и кроз коју је варош дисала цела Румунија, богата нафтом, цереалијама и дрветом. Све ово Румунија је постигла са своје две дивизије које су парадним маршем ишле ка Софији, јер Бугари ни један метак нису хтели да избаце на Румуне.

Преговори о миру вођени су у Букурешту. По томе и назван је тај мир Букурешки, 1812. између Турака и Русије, 1885. после српско-бугарског рата, па и 1913. између младих балканских држава. Бугари су, по томе уговору, задржали пиринski део Македоније и, на десној обали Струме, варош Струмицу, чија је граница била код села Костурно, између Валандова и Струмице. Грци су добили, поред Солуна, који је дефинитивно остао у њиховим рукама, још Воден, са целим Мегленом, Острово, Соровић и Лерин, иако чиста словенска места, затим целу источну Македонију и Тракију, све до реке Марице.

Турци су поново заузели Једрене, тако да је и српска и бугарска крв узалуд била проливена само неколико месеци раније око овог великог турског утврђења. Једрене, тај понос турскога царства, прва њихова престоница, у којој је Селим II, звани Јавуз (Грозни) саградио најлепшу џамију у муслиманском свету, за коју је Синан, главни неимар те џамије, рекао ово: „Кад сам градио Карије џамију, био сам ученик; кад сам гра-

дио Сулејманову џамију, био сам калфа, а кад сам градио Селимову џамију у Једрену, био сам мајстор"... У ствари, све три ове грађевине су ремек-дела овог великог неимара у турском грађевинарству, који је био потурчени Грк.

То је био резултат оног бугарског напада који је извршен онако мучки ноћу између 16. и 17. јуна на десној обали Брегалнице, по налогу Фердинанда Кобурга и његових несавесних доглавника. Једна велика српско-бугарска епопеја, почета онако сјајно 6. октобра 1912, завршена је после десет месеци, онако неочекивано, катастрофално по Бугарску. Србија, после свих жртава које је дала пре и за време ових ратова, била је опет одбачена од Јегејског, као и од Јадранског мора.

Од Јадранског мора одбациле су је заједнички Италија и Аустро-Угарска, стварајући независну Албанију, укључивши Скадар на Бојани у ту нову државу, а са Јегејског мора одбацили су је заједнички Грци и Енглези. Тако је Србија остала као неки човек гладан и жедан, само на два корака даље од трпезе, препуне разних ђаконија. Кад сам прочитао уговор који је потписан у Букурешту, дубоко сам уздахнуо на велику неправду која нам је и овом приликом учињена.

МАНАСТИР ТРЕСКАВАЦ

Манастир Трескавац, испод самог Златоврха, велика је светиња православног света, а нарочито Прилепа са најширом околином и цела Пелагонија, укључујући ту и Битољ. Манастирски сабор обавља се сваке године 8. септембра о Малој Госпођи. Прва манастирска слава у слободи, без присуства турске војске и турских жандарма, очекивана је са великим узбуђењем. Ово ће бити први пут, после толико стотина година, да се народ слободно окупи око манастира, да се без страха споља искрено помоли Богу, да му се захвали на слободи, а после да отпочне игранка и песма из свег срца, без пијанке, па зато утолико лепша и заноснија. У свим кућама ове простране области о томе се говорило и свет се спремао да однесе манастиру жито, да отера по коју главу стоке и још да да манастиру нешто у злату.

Нисам могао пропустити да и ја тога дана не будем у манастиру и да се приближим Богу и народу. Још уочи дана, тј. 7. септембра, отишао сам на коњу са породицом у манастир. Не знам како стоји данас, али у то време, па и много доцније, није постојао колски пут до манастира. Обично је све што је млађе ишло пешке, а само старији људи и угледне битољске и прилепске чорбаџије ишле су на коњима. Све кириџије прилепске и марковградске тих дана биле су заузете, јер је свако носио са собом и довољно хране и пића. Нико није хтео да буде од штете манастиру.

Кад сам дошао у манастир, ту је још из раније био постављен архимандрит Манојло, Србин из Далмације, који је раније био по неким манастирима у Србији, а једно време био је и парох српске цркве у Трсту, те за сад најлепше цркве у српству. Ту је био и београдски прота Никола Божић и још неколико духовника из Србије који беху дошли да и својим присуством покажу колико цене ову српску светињу и оне напоре које је српски народ овога краја учинио са своје стране да овај манастир буде признат и од цариградске владе и самог султана да је заиста српски манастир.

Мени су у манастиру Трескавцу дали место у једној великој одаји, где је било још две-три породице прилепских чорбаџија, и ту сам се и ја са породицом сместио. Народ је долазио целог дана 7. септембра и целе те ноћи у манастир. У цркви су били духовници преко целе ноћи и читали молитве здравим и болесним. Обичај је кад у некој кући влада нека болест или нешто у кући или код стоке нема неког напретка, или се рађају само женска деца, или се деца не држе, онда се за такве случајеве, долази у манастир, и то домаћин породице, односно старешина задруге, моли се да му се чита молитва, а он даје прилог у житу, у стоци живој и у новцу. Ако нема напретка у ситној стоци он доноси манастиру дар од ситне стоке, овцу или козу; али, ако је нека незгода код крупне стоке, онда се манастиру даје во, а често и крава са телетом. Услед тих великих поклона у стоци ситној и крупној, манастир Трескавац имао је увек више стотина оваца и коза, и увек више него стотину комада крупне стоке, крава и волова.

У самој цркви која је невелика, болесници су лежали преко целе ноћи по патосу, а неки су заузели још од пола ноћи место где ће проћи свештеници на Великом Преносу (Входу), да би прешли преко њих и пренели свете тајне преко њихових глава и тела.

За то време, иза манастирских зидова, гореле су велике ватре ударали су гочеви, пиштале зурле, чуле се гајде, фруле и дипле (двојнице). Ово весеље, изван манастирских зидова, обично је трајало до пола ноћи. Онда би се утишало, да би се наставило опет сутра рано, јер док су једни улазили у цркву, тамо целивали иконе, палили свеће и миросали се, одмах затим излазили из цркве и уписивали своје прилоге манастиру („писаније"), дотле су други, опет, настављали игранку, уз разне народне музичке инструменте, а више десетина гуслара слепих и окатих, певали су песме о Краљевић Марку, томе свом великом земљаку, поред чијег се имена пронело и име Прилепа од Црног мора па све до близу Корушке, и још даље од Будимпеште до Светог Андреје. Био сам необично расположен што је тога дана све тако добро испало, а и дан је био необично леп, тако да је народ и Богу се помолио и на слободи заборавио, и кад је дошло време, весео и задовољан, у миру се разилазио.

ТРЕЋИ БАЛКАНСКИ РАТ ИЛИ РАТ С АЛБАНИЈОМ

То расположење поквари ми један телеграм из Београда којим ми је министар војни Србије, преко начелника среза прилепског, наређује да одмах окупим што могу више четника, да све војводе четничке ставим под своју команду и да одмах, најхитније, са целим одредом идем у Кичево и да по сваку цену одбранимо Кичево од Арнаута који су већ били заузели Дебар, Стругу и Охрид. Имао сам да притекнем у помоћ 19. пуку који је већ у нереду одступао на Кичеву.

Не говорећи никоме ништа, оставио сам свој прилог манастиру, па сам узјахао коња и пошто је једини колико толико добар пут ишао преко старог српског села Дабнице у Прилеп, тим путем сам и сишао у Прилеп, одакле сам послао, преко начелника среског, поруке војводи Долгачу и Дану Стојановићу да ме чекају са најмање 100 оружаних људи у селу Дебришту, на 25. километру на путу Прилеп-Кичево. Војводи Михаилу Јосифовићу и Бошку Вирјанцу наредио сам да ме, са оружаним Поречанима, чекају у Броду поречком (то је 40. км на путу Прилеп-Кичево). Друге поруке однели су жандарми у прилепска села са наредбом да се сви прикупе 9. септембра у подне у селу Ропотову, на 19. км на путу Прилеп-Кичево. Ја сам отишао у село Браилово, где сам се био коначно преселио и где сам био населио 40 породица мојих четника из велешких села, који су у свако доба били спремни да пођу са мном тамо камо треба.

Пред саму зору 9. септембра стигао сам у Браилово и одмах обавестио своје четнике да сви буду на окупу и тога дана у 9 сати да сви буду под оружјем, с доста муниције, а и хлеба, јер ћемо ићи да бранимо Кичево.

Село Ропотово насељано је чистим Србима, али су сви чивчије (земљорадници за газду), јер је цело село припадало двојици Арнаута. Половина села припадала је Џелал-паши, родом из Мата у Албанији, оцу Ахмед Зогуа, доцнијег краља Албаније, друга половина Садулах Франи-ефендији, опет Арнаутину, који је становао у Прилепу. У селу је постојала српска црква и школа.

Српску цркву обновио је Џелал-паша о свом трошку, а школу су подигли сами сељаци. Атар села Ропотова који је износио око 2.000 хектара, био је најплоднији део земљишта у целом прилепском пољу, те су и сељаци из овога села, премда су били чивчије, сви били богати. Пошто су били чивчије једног Џелал-паше, који је био командант султанове жандармерије у Цариграду, ни један Турчин није смео да пружи прст ни на једног сељака из села Ропотова, јер је цело село било под заштитом овога паше. Његов старији син Џемал-бој, долазио је сваке године у

Ропотово и ту је преко лета седео два-три месеци, па би одатле отишао или у Мат или у Цариград. Добро сам се познавао са овим Џемал-бејом.

Кад смо тога дана стигли у Ропотово, он ме је позвао на ручак на његову кулу, а имао их је три у Ропотову. Како мени није било до чекања, одбио сам понуду да ручам код Џемал-беја, већ сам изјавио да одмах идем у Кичево. Са Џемал-бегом био је и млађи син Садулах ефендије - Ала-ед-Ин. Ала-ед-Ин онда рекне Џелал-бегу да ми да свог коња који је извежбан за ратовање и који уме из највеће опасности да изнесе свог господара. Био је арапски хат из царских штала у Цариграду. Иако сам и ја имао доброга хата, узео сам и овога да ми се што рекао народ, „у невољи нађе".

Пошао сам ка Дебришту које је одатле удаљено 6-7 км где је требало да ме чекају војвода Долгач, родом из села Кошино, које је ту близу до Дебришта и војвода Дане Стојановић, родом из села Крапе које село је исто тако близу до Дебришта.

Кад сам стигао у Дебриште, тамо нађем неколико сељака из Крапе који ми рекоше да су Долгач и Дано Стојановић са четницима отишли ту, у једно оближње турско село, где има нека велика турска свадба; и кад ја стигнем у Дебриште да им поручим да ће одмах доћи. Већ сам имао са собом око 150 људи и нисам имао времена да чекам ову двојицу наших војвода, већ сам им поручио да одмах иду за мном, а ја сам продужио даље пут у Брод и Кичево. У Броду нисам затекао војводу Михаила Јосифовића, ни Бошка Вирјанца, јер још не беху прикупили своје људе по селима, па сам и њима послао поруку да хитно долазе за мном, а ја сам продужио у Кичево, у које сам стигао ујутру у зору 10. септембра.

Кичево је мала варош од 6-7.000 становника, у питомој равници, где се састају две реке - Копачка и Велика, те одатле образују доста велику реку Треску. Околина ове вароши богата је житом и дрветом. Становници Кичева помешани су Турци, Арнаути и Срби. Западно од Кичева постоји једно велико село арнаутско, звано Зајас. Близина овога села самом Кичеву давала је такав тон овој вароши да сте у њој увек могли на сваком месту чути арнаутски језик, иако у самој вароши није било више Арнаута него Турака. Арнаути су стварно као народност били мањина, али са Турцима заједно чинили су огромну већину. Северозападно од Кичева била су још нека села, чисто арнаутска, као што су Гарани и нека друга. Међутим, Копачка река била је српска и западно од Копачке била су велика српска села Орланци, Беличица и још нека друга.

Кад сам ушао у Кичево, тамошњи Срби дочекали су ме и на њима сам осећао страх и немир. Добро су знали да су Арнаути разбили српску војску у Дебру и да је гоне ка Кичеву, у коме нема ни један српски војник, а начелник сресни са жандармеријом готов је да напусти Кичево

чим се Арнаути појаве. Рекли су ми још да кичевски Турци овај покрет не одобравају, а турски првак Мустафа Ибишевић дао је реч да неће дозволити да се убије ни један Србин у Кичеву. Кичевски Арнаути, ови у вароши, као и они у Зајасу, за сад су мирни, али се поуздано зна да имају доста оружја, и није искључено да се и они могу придружити побуњеним Арнаутима чим ови дођу пред Кичево.

Станко Димитријевић, бивши српски учитељ, родом из Кичева, и првак српски у тој вароши, у име свих Срба, молио ме је да не идем даље од Кичева, већ да останем ту где ће и остаци 19. пука са својим командантом сигурно тога дана стићи. Одговорио сам им да не могу остати у Кичеву, ни чекати Арнауте код Кичева, већ идем да нађем 19. пук, да му се придружим и да не допустим Арнаутима да дођу до Кичева. Ови, видевши да имам свега нешто преко стотине људи, готово су ме сажаљевали што идем у сигурну смрт. Јер, по њихову тврђењу, Арнаута је било више од 5.000, а води их неки аустријски официр, по чину мајор, који се зове Гаљарди, Хрват. Ја сам одговорио да ја имам да извршим свој задатак и верујем да ћу га извршити и нећу допустити да Арнаути, без много мртвих глава, дођу до Кичева. Поручио сам им да за мном долазе још четири српске чете које имају најмање 200 душа, и да им кажу, чим стигну у Кичево, одмах, без одмора да пођу за мном уз Копачку реку све до села Извора, а тамо ће се обавестити где се ја налазим, или где је 19. пук.

Одмах сам кренуо у село Извор. 19. пук одступао је долином реке Радике, па је одатле, преко села Јанче и Лазаропоља, па преко планине Јаме, дошао до села Извора. Одатле су се кретали северни део планине Кара-Ормана, где се на самом превоју налазило село Иваново. Нешто ниже од тога села било је село Ехловец.

Кад сам стигао у Извор, сазнао сам од једне жандармеријске патроле да се 19. пук налази горе код Иванова, а да Арнаути још нису тамо стигли. Одмах смо продужили путем узбрдо и на самој коси која се протеже са истока на запад, а која дели област Дебарца од Копачке реке, налази се и село Иваново, где је био 19. пешадијски пук са својим командантом.

Кад сам пошао на саму косу која беше обрасла храстовом гором, али доста ситном, нашао сам команданта 19. пука, чији се војници укопавали у ровове, окренуте према Ехловцу и падинама Кара-Ормана. Стање 19. пука било је више него жалосно. Млади регрути, послати на албанско-српску границу, у Дебар, коју су звали мали Мали Стамбол по његову беговском господству, била је у претежној већини варош са арнаутским становништвом, који од времена од кад су примили ислам у 15. веку, никада више нису фермали много „ни цара ни везира". Дебарски бегови били су главни који су водили реч у свим питањима која су се односила на северни део Албаније. Они су били прваци у арнаутским скуповима,

главни команданти царске гарде у Цариграду, а чувени Исмаил-паша из Дебра био је главни лиферант целокупне турске војске од Скопља до Солуна и од Солуна до Цариграда, па све до бугарске границе, укључујући ту и Једрене. Са поносом су Арнаути говорили, без разлике из кога су краја, овако: „Ако Стамбол изгори, Дебар може да га подигне. Али ако би Дебар изгорео, Стамбол га не би могао направити".

У тај и такав Дебар, из кога су све знаменитије личности отишле или у Албанију која је тада већ била формирана као „независна" држава, док су други остали у Цариграду на високим службама.

У Дебру је успостављено среско начелство наместо турског мутесарифлука (окружно начелство) један пук регрута, разасут у танкој линији у дужини преко 15 км. Мало се водило рачуна о овој ситуацији у Дебру и ако се у Београду, не само политичким, већ и у високим војним круговима, врло добро знало шта Аустрија преко нове Албаније, спрема Србији, и да је албански „кнез" Вид, нећак румунске краљице Јелисавете, познате у књижевности под псеудонимом Кармен Силва, био само играчка у рукама арнаутских првака и кошкана са запада на исток и обратно од две заинтересоване велике силе, Аустрије и Италије. И поред такве тешке ситуације, допустило се да се на тој немирној граници на којој је стајао најнедисциплинованији сусед у Европи, остави један пук регрута, који још нису добро знали ни како се оружјем рукује. Арнаути, овога пута, припремљени од једног аустријског официра Гаљардија, који је био придодат некој војној мисији у Тирани, спремали су се и добро наоружали, па су као лавина нападали на границу. Тамо су побили нашу војску, заробили артиљерију и ушли у Дебар, знајући да им тамо нема ко да пружи отпор.

Остатак 19. пука, са својим командантом, само једним митраљезом и једним брдским топом са цигло два метка, почео је да одступа. И одступио је скоро 30 км близу до Кичева и заузео ове косе са којих, да је било артиљерије, могао се бранити пут Дебар-Лазаропоље-Јама-Извор, као и наступање преко Кара-Ормана од Струге и Охрида. Положај је био одличан. Али не само што је била недовољна снага, већ је и војска била већ деморалисана услед сталног одступања, а није јој долазила помоћ ни са које стране. Млади регрути, тек што су оставили своје куће у лепој Шумадији, где сем Србина никакву другу нацију нису ни видели, нашли су, се одједном у врлетном крају Кораба планине, високог преко 2.700 метара. Наместо своје шумадијске питомине, овде су се нашли у дотле невиђеној дивљини, а наместо Срба, српски језик и српске искрености и наивности, овде су нашли у арнаутској средини, где се говорило само арнаутским језиком, где их је свако око гледало непријатељски, а државне власти, како цивилне, тако и војне, биле опкољене лукавим Арнаутима и толико препреденим да њиховом лукавству нису могле дос-

кочити ни три чувене престонице са истим својствима - Цариград, Беч и Рим. Ето, у таквој ситуацији сам затекао остатке 19. пука.

Кад сам се јавио команданту пука, овај човек се обрадовао моме доласку, иако сам дошао са свега 150 људи. Но ја сам и својим именом и својим држањем успео да помало повратим дух код ових војника, јер су сматрали, а сасвим оправдано, да ће им моје искуство много више помоћи него неки већи број војника. Командант пука рекао ми је да се главна снага арнаутска спушта са Кара-Ормана и да је он послао у патролу неколико сељака Срба из Лазаропоља и Галичника који ће да му јаве о свему што буду сазнали и о броју противника и о његовој намери.

Доста добро сам познавао ово племе Мијака, и нисам веровао да ће они моћи да поднесу тачан извештај. Не зато што то нису хтели или што нису били добри Срби, већ просто зато што су они одвикли од ратовања, а занимање им је било сасвим различито од овог које им се сада наметало. Зато сам узео 40 људи, изабраних међу четницима, и пошао сам у сусрет Арнаутима. Тамо где су се ивичиле голе падине, обрасле само травом и са неком групом шумарака, која се ивичила са шумовитим делом Кара-Ормана, затекао сам ову групу Мијака. Они су ме познавали, а и ја сам познавао неколицину међу њима, па кад сам их упитао где су Арнаути и шта су опазили, рекли су ми да још ништа нису могли да примете, сем једне групе која се спуштала доле на Ехловцу, али су застали на ивици шуме. Рекао сам им да се одмах врате и о томе известе команданта 19. пука, што су и они учинили.

Ја сам са својих 40 људи пошао навише кроз шуму, верући се кроз честар букова дрвећа. Тако смо ишли једно пола сата, док се на једном месту нисмо измешали са Арнаутима. Једна група Арнаута ишла је ниже, низ Кара-Орман, а ми смо наступали навише, уз Кара Орман.

Одједном се нађосмо не више него 5-6 метара једни према другима. Ја сам их питао српски: „Ко сте ви"? А они су нас питали ко смо ми. Али, у том тренутку, већ смо сви полегали и како смо ишли у једном широком фронту, око 30-40 метара, наредио сам паљбу. Арнаути су нам одговорили. И тако отворисмо ватру једни на друге усред шуме. Како сам се бојао да не будемо опкољени, јер они Арнаути за које ми рекоше Мијаци да су их приметили када смо се спуштали на Ехловцу, могли су ми сваког тренутка доћи у бок, наредио сам повлачење. Читавих пет сати повлачили смо се само потрбушке, док смо изашли из шуме. Мој коњ, кога ми је уступио Џемал-бој Зогу, исто се тако повлачио назад потрбушке. Његово повлачење било је толико чудновато, јер је он ту показао много више вештине него неки моји четници родом из Прилепског поља.

Била је ноћ када сам се вратио на положаје 19. пука. Арнаути су били сишли у Ехловску Реку и тамо су почели ложити ватре. Ми нисмо смели

ложити ватре, иако је било доста хладно, а ситна јесења киша, иако је падала тихо, улазила је у срж костију. Говорио сам команданту пука да иза косе, на којој смо били укопани, а на самој ивици шуме и великог пропланка, наложимо ватре и да се на смену војници греју. Командант је то одбијао, правдајући такву меру тиме што би нас Арнаути могли напасти ноћу, а ватре би им послужиле за оријентацију. Одбијао сам ту могућност ноћног напада, јер сам знао да су ови Арнаути ипак само једна руља. Ако су паметно вођени могу бити лавови; али, како сам данас цело послеподне имао сукоб са њима, видео сам да су овнови, а овнови не врше нападе ноћу. Разуме се, командант пука није се сложио с мојим мишљењем о оваквој оцени Арнаута, јер му је било незгодно да призна да је бежао испред овнова, што ја, у своме образложењу, нисам ни мислио нити сам на то циљао, јер сам добро познавао праве узроке ове наше нове катастрофе.

Били смо распоређени тако да моја чета од 150 људи држи лево крило фронта, а војска остали део. Наредио сам четницима да у својој позадини на месту, које је окренуто Извору и Копачкој Реци, наложе ватре и да се половина греје ту на смену, док друга половина седи у рову. Тако озебли четници који су исто тако направили за два дана један марш више од 100 километара, били су уморни, а једна трећина од њих, са мном заједно, била је пуних пет сати у борби. Хлеба је било понестало у торбама.

Кад су сели поред ватре, па се почели грејати, снага им се постепено враћала. Многи војници кад су видели ватре, изговарајући се на разне начине, долазили су и они да се греју.

Кад су питали четнике како су смели да ложе ватру, они им одговараху да се они не боје Арнаута и да ће они сутра, само ако нас Арнаути буду напали, разбити Арнауте и дати им такву лекцију да се неће задржати до Дебра. Четници су то говорили са таквим уверењем као да су досад сваки дан имали борбе са Арнаутима и побеђивали их. Али ово прилично смело самохвалисање унело је већу живост међу војнике који од ових „комита" замислише да су нека чудовишта која се не боје Арнаута. Војници, кад су се мало огрејали, враћали су се у своје ровове и говорили и другима да иду да се греју на „комитским" ватрама. Ово грејање је било двоструко корисно, јер се сваки враћао и мало огрејан, а и са доста вере да се може и Арнаутима супротставити, па их и на бекство натерати.

Кад је свануло, отишао сам команданту пука, где је био један артиљеријски поручник који је био „командант" топа. Ту смо се разговарали шта треба да се ради. Голим оком, без догледа, гледали смо арнаутске руље како напуштају огњишта и врше припреме за полазак. Нисмо знали да ли ће поћи право на нас, јер су могли и лево и десно од нас да прођу и

да сиђу у Извор и да продуже путем у Кичево. Командант је предложио да се одмах, онако у гомилу, кад још нису били уређени, испале обадва метка из топа. Поручник је тврдио да је боље да се само један метак избаци у ову гомилу, а други тек кад почне наступање. Мени је било сасвим свеједно, јер сам знао да од та два топовска метка не може бити неке велике користи. Или, пошто не може бити ни штете, могли су избацити та два топовска метка по својој вољи, кадгод су хтели.

За митраљез била је ствар мало озбиљнија. Митраљез је имао 300 метака. Ако се буде радило по добру плану, митраљез нам је могао корисно послужити. Командант је био мишљења да се митраљез искористи кад Арнаути буду наступали и кад се буду привукли нашим положајима на 500 метара, и онда да почне пуцати. Ја сам предлагао да се паљба из митраљеза отпочне тек онда кад Арнаути буду дошли 80-100 метара најдаље, јер ће тада бити више груписани, ближе један другом и тако ће митраљез моћи на направи читаву пустош међу њима. Али командант се није с тим сложио, јер је мислио да ће митраљез моћи да задржи Арнауте на већем одстојању.

Бојао се, ако Арнаути дођу у непосредну близину од 80-100 метара до наших војника, да ће војници, који су иначе деморалисани, знајући да нема никаква појачања, напустити ровове.

Пошто нисам могао да утичем да се промени то решење, оставио сам нека буде онако како је командант наредио, а ја сам отишао на крајње лево крило, својим четницима. Доле испред нас, Арнаути су још били по гомилама и неуређени, кад се зачу топовски пуцањ. Грмљавина од топа одјекивала је страховито по овим дубодолинама, али сам метак који је пао међу Арнауте, није изазвао неко нарочито комешање. Само се од већих гомила направили мање.

Кад су видели да нема другог пуцња, опет је све претворено у једну велику руљу. Према простору који су заузимали и према ватрама које су гореле, оценили смо да Арнаута има најмање 3.000. Нас је било нешто више од 1.000 људи. Ми смо имали одличан положај и као потпору један митраљез и поуздање да ће ипак данас или сутра нама стићи у помоћ довољно војске која ће моћи да потпуно разбије Арнауте.

Дан је почео да се ведри. Магла која је дотле била изнад самих наших глава, брзо се дигла високо, а јесење сунце обасјало је целу ову косу и онај пропланак са кога су Арнаути већ полазили на нас, распоређени у три јаке колоне, јаке утолико што је нас било мало.

Мислио сам да ће нам, бар тог јутра, стићи војвода Михаило и Бошко Вирјанац. Али њих су успели да задрже у Кичеву, те тако нисмо имали никакве користи од њих. Према томе, не би било никакве штете да уопште нису ни долазили овамо. Наместо да концентришемо своју снагу и да, тако јаки, разбијемо непријатеља, ми смо и ово мало снаге растурили

по местима, где можда уопште није била потребна никаква снага. На левом крилу, где сам ја био са својом четом и оним делом војника који су се ослањали на лево крило, положај је био овакав: чим се пође из Ехловског потока, прође се кроз један шумски венац, чија је дубина саме шуме износила 3-400 метара. Кад се из те шуме изађе, долази се на једну висораван, на којој није било шуме и где се могао направити распоред нападне колоне. Кад се прође једно 300 метара од те висоравни према нама, идући све помало навише, наилази се на групе џбуња и дрвећа, нарочито џбуња младих букава, које су биле високе 4-6 метара, које су чиниле изврстан заклон за нападача. Тако је то било све док се не приближе нашим рововима отприлике 100-150 метара. Наши ровови били су на ивици храстове шумице, на њеној јужној страни, окренути терену одакле је непријатељ наступао. Лево крило повијало се, али не много на лево, на исток, и његов крај био је на ивици саме косе, тако да непријатељ није могао ту да изврши заобилазак нашег крила. Заобилазак је могао извршити само неколико километара даље од нас и то много источније, али он није смео узети тај ризик на себе, јер би цео леви бок био потпуно откривен према нама. Научени за ових неколико дана да војска пред њима одступа, Арнаути су мислили да им се и овде неће дати никакав отпор, већ да ће се, под притиском њихова дивљачког халакања и паљбе из пушака, српска војска нагнати у бекство.

С таквом претпоставком, Арнаути су пошли према нама у две колоне. Једна велика колона ишла је према нашем центру, а ова друга, одвојена од прве, једном ниском косом ишла је према нама. Пошто је растојање између центра и арнаутске колоне било нешто веће него између нас и арнаутске колоне која је ишла према нама, ова колона, не чекајући да се изравна са другом, пошла је као засебна на нас. Ја сам издао наређење да четници буду приправни, да ни један не сме да опали пушку док не пустимо Арнауте најдаље 30 м од нас, а онда кад чују моју пушку, односно прво знак моје пиштаљке, има да се отвори на Арнауте брза паљба. Ако не бисмо нападача вратили, онда ће бомбаши да запале своје бомбе тако да их баце само 10 метара од себе, а бомба ће се даље откотурати и њихова експлозија сигурно ће да омете нападача и да га врати. Никакав знак не сме се показати са наше стране и Арнаути не смеју приметити да у нашим рововима има људи. Са таквом заповешћу чекали смо долазак Арнаута пред наше пушчане цеви.

Арнаути су ишли један до другога, више у гомили него у реду. Тако су ишли док нису дошли на то одстојање, не знам да ли су приметили само наше ровове, или можда да има неког у рововима, Арнаути одједном почеше једну такву вику као да су у ствари пред нама неки дивљаци. Вика је заиста била страшна, да је могла врло лако да унесе неред у људе који нису добро дисциплиновани. Пошто је њих било много, а нас

мало, заиста је требала велика дисциплина да се Арнаути сачекају 30-40 метара испред цеви. Јер, одмах чим су дошли на одстојање од 100 метара, Арнаути су почели да трче право на наше положаје, па се није смело допустити да пређу и оно одстојање које би за нас могло бити катастрофално. За мене је било главно да овај први арнаутски напад одбијем, јер кад буду први пут одбијени, требаће им дуго времена да се прикупе за други напад, за који сам био сигуран да ће га извршити. За то време код нас ће се повратити дух и завладаће код свих уверење да се Арнаути могу надвладати, што је било очигледно за свакога. Тако сам био уверен да ће се моји четници строго држати мога наређења и неће почети појединачна паљба.

Кад сам оценио да су Арнаути у великим скоковима дошли на око 50 метара од нас, испалио сам своју пушку и у томе моменту, пре него што сам и могао да дам знак пиштаљком, осуо се плотун на Арнауте, за њих други, трећи, четврти, пети. И само после два минута, Арнаути су бежали назад у још већим скоковима него што су мало раније трчали на нас. Арнаути нису пошли до оног одстојања када је требало бацати на њих бомбе, али и без бомби су били захваћени паником. Чим су они показали плећа, моји четници и суседни војници, сви су устали из рова и у стојећем ставу пуцали за Арнаутима који су прескакали један преко другога. Сад су наши викали за њима: „Уаааа! Арнаут!..” Али ја сам наредио да се нико не сме удаљити из шанца.

У овом првом јуришу на нас, Арнаути нису успели да испале ни један метак на нас. Били су изненађени први пут од свога похода на Дебар да их неко дочека на тако блиском одстојању и да их тако добро покоси. Пред нама је лежало између 30 и 40 Арнаута. Свуда по висоравни лежале су арнаутске капе и пешкири којима су им биле завијене главе. Ми нисмо имали губитака, али је слика коју смо посматрали, сад већ ослобођени од страха, била веома интересантна. Арнаути су бежали готово два километра и нико се није осврнуо назад. Зауставили су се тек кад су стигли у једну јаругу која је водила у Ехловску реку. Кад је ова арнаутска колона била разбијена и почела да бежи, командант нареди својим јединицама митраљеску ватру и брзу пушчану паљбу, те се тако врати назад и главна колона која је наступала према нашем центру. Та колона се повлачила у мало бољем реду, пуцајући из својих пушака, али више да потроше муницију него да неког убију, јер су им куршуми сви ишли у вис.

Седели смо сада у својим рововима, пушили и разговарали. Куражили су један другога и сваки је причао оно што је видео. Разуме се, све те приче, иако су биле грозне, ипак су давале повода за смех, јер је сваки причао понешто. Неко је причао како је видео оног Арнаутина како се затетурао и пао наузнак, други како је видео другога који је побо нос у

лединy. А, разуме се, сваки је веровао да је убио бар по пет Арнаута иако пред нама није било мртвих ни за тројицу по један. Али, пошто су наше пушке биле брзометке са мецима малог калибра, заиста треба бити добар погодак у срце или мозак, па да човек падне одједанпут или је требало да буде просто изрешетан куршумима, а и тога је било, јер су наши редови били густи, те је ватра из наших пушака била сконцентрисана.

Више од два сата чекали смо да се Арнаути прикупе и да отпочну нови напад. Овај напад смо са сасвим другим расположењем очекивали, сада већ потпуно уверени сви до једнога да ће Арнаути бити враћени и поново натерани у бекство. Видећи повраћену веру у себе саме и у своје оружје, био сам потпуно задовољан, па сам почео веровати да ћемо успети да Арнауте не пустимо ни за један педаљ дубље у нашу земљу.

Наредио сам поново, као и раније, да сада још више пазе да се не открију, јер ће и Арнаути сада ићи на нас много пажљивије, и да сви буду спремни да на звук моје пиштаљке отворе још бржу паљбу, али у исто време бомбаши имају да баце одједном 12 бомби онако како сам им то још раније био препоручио.

Арнаути су полако наступали. Кад су дошли око 200 метара испред нас, онда су сви полегали и тако се привлачили к нама. Рачунао сам као насигурно да ће, кад дођу близу, опет устати на ноге и почети уз халакање да трче на нас. Сад више нису ишли у гомили, већ су били у неколико редова и најмање по два три метра, далеко један од другога. Примицали су се к нама и онако пузећи по земљи, почели су халакати. Ми смо их посматрали и ћутали. Кад су се приближили око 40-50 метара, први редови дигоше се на ноге и полетеше на нас. Други су пузећи ишли за њима. Али кад су стигли на растојање од неких 20 метара до нас, дао сам знак за паљбу. Овога пута први ред је био стварно покошен, а остали нису имали времена ни смелости да пођу на нас, већ се у највећем бекству вратише под кишом наших куршума. Тако је био одбијен и други јуриш.

Арнаути су се опет зауставили на пређашњем месту пре него што је прва колона и пошла у напад. Ту су се опет измешали између себе, а наш артиљерац избаци у ту гомилу свој други и последњи метак. Опет је наступило комешање међу Арнаутима. И тај пуцањ користио нама да се трећи арнаутски јуриш, ако би га и било, мало дуже отегне временски, тако да можемо рачунати да ћемо своје позиције тога дана одржати, а ја сам рачунао да ћемо у току дана или најдаље у току ноћи добити нека појачања. Четири моје чете, две из Прилепског поља, а две из Пореча, требало је свакога часа да нам дођу. Пошто је већ неколико дана прошло од првог арнаутског дана у Дебру, рачунао сам да ће стићи и неки пук

српске војске, јер је већ било крајње време да се Арнаути коначно избаце из наше земље.

Арнаути, сигурно озлојеђени због овог нашег отпора, решили су се на трећи јуриш. Да је ово решење за овај јуриш било мало теже, видело се и по томе што су се готово три сата спремали за напад. Вероватно да је и међу њима било некога који их је одвраћао од ових лудих јуриша у овом теснацу, где и много мање снаге него што су биле наше могу да држе дуго своје положаје и да им наносе губитке.

Трећи јуриш ипак је отпочео. Сада су прва и друга колона ишле у реду и у вези једни с другима. Ишли су као плот напред. Када су дошли на 200-300 метара испред наших ровова, опет су сви легли на земљу и неки пузећи, а неки у повијеном ставу, ишли су напред. Кад су дошли према центру наше војске и кад су се исправили, били су су дочекани митраљеском ватром и сконцентрисаном пушачком паљбом. Наш митраљез избацивао је своје последње метке, али су Арнаути почели губити храброст. Отворили су пешачку ватру из лежећег става. И тако су пуцали на нашу војску. Њихова ватра није била концентрична. А наши војници сад су већ били хероји и гађали су добро Арнауте. Између једних и других било је право пушкарање и без престанка. Поручник артиљерац, пошто није имао ни једног метка за свој топ, извадио је затварач из свога топа и негде га закопао, а он са своја три-четири артиљерца ушао је у пешачки ров и почео да се бори раме уз раме са пешадијом. Колона која је наступала према нама опет је била од неколико стрељачких редова. Али сада, кад су дошли на 50-60 метара до нас, сви су устали на ноге и у већем халакању него икад досад и у већим скоковима него раније, почели су да врше јуриш да нас истерају из наших шанчева.

Кад су дошли на 12-15 метара од нас, као и раније смо отворили брзу паљбу на њих, и у исто време моји бомбаши одједном бацише бомбе, од којих су неке експлодирале, а неке нису. Пуцњава и прасак ових бомби потресли су ваздух, а неки Арнаути почеше бацати пушке и бежати. Њихови задњи редови задржали су, управо покушали су да задрже ове прве који су бежали и који су почели да се гушају с онима који су бежање спречавали. У том тренутку сам дао наредбу да се и још по једна бомба баци, а то је значило још 12 комада. Арнаути су једни бежали, а други су пуцали стојећи. Било је Арнаута који су дошли и до 5 метара пред наше ровове. Онда сам наредио да се такви дочекају бајонетима. Кад сам ту наредбу издавао, био сам у стојећем ставу, мало погнут према Арнаутима.

Одједном, једно зрно удари ми по сред главе. Затетурао сам се и пао у ров. Потрес мозга био је велик, ја сам се онесвестио. Кад сам дошао свести, нашао сам се у пуковском превијалишту, где ме је пуковски лекар др. Албахари, Београђанин, превијао и гледао да ме што пре евакуише

у Кичево. Био сам рањен, артиљеријски поручник исто тако био је тешко рањен у груди, али су Арнаути били и по трећи пут одбијени, и то коначно. После тога повлачења, оставивши много мртвих на месту разбојништва, а још више рањених. Арнаути су се повукли у шуме и више нису ни покушавали да тим путем пођу у Кичево.

Од четири војводе са својим четама који је требало да дођу у састав мога одреда, Јован Долгач и Дано Стојановић, кад су чули да у селу Лажане има нека турска свадба, па су их неки вероватно преварили да се тамо скупља нека арнаутска чета, ови, наместо да ме сачекају у селу Дебришту, где је требало да буде зборно место, отишли су у Лажане. Тамо је заиста била једна турска свадба, на коју су дошли неки Турци из Прилепа и из других турских села. Било је свега у тим сватовима 27 душа из других места, међу којима седморица из Прилепа. Од ових, двојица су били младићи, синови неког Ештреф ефендије, чувеног по своме богатству, по својој памети и по своме господству и доброти, не само у Прилепу већ и много даље. Био је у сродству са највећим и најпознатијим турским породицама у Прилепу, Битољу и Кичеву.

Долгач, чим је похватао ове Турке, све их је везао и повео собом у оближње село Житоше. Ово село које је носило овако чисто српско име, било је насељено самим Арнаутима. Долгач је повео ових 27 Турака да би их затворио у једну велику кулу у Житоше, где ће их испитивати шта траже у Лажане, и како то кад Арнаути дижу буну у Дебру, ови да се скупљају и веселе у Лажане. Идући тако од једног села ка другом, Дано Стојановић нађути се на једног од везаних Турака и на месту га убије. Долгач, који је ишао напред, кад је чуо пуцањ, врати се натраг, па кад виде да је овај Турчин мртав, он прво укори Дана што је убио човека, али после викне четницима: „Удрите браћо! Сад нам је свеједно. Ми ћемо одговарати, а убили једнога, а убили хиљаду". И тако четници, заједно с војводама, ту на месту убију свих 27 људи, па затим оду у Житоше, да и тамо похватају неке Арнауте. Али житошки Арнаути, кад су сазнали за ово убиство које се десило између њихова села и Лажана, сви побегну у планину. Долгач, јурећи за њима, није стигао до Кичева.

Ова ствар није прошла тако олако, јер су родитељи убијених Турака поднели лично жалбу окружном начелнику у Битољу, а овај је наредио да се Јован Долгач, Дано Стојановић, Блажо Кошинче, Иван и Стојан, браћа Зарићи, одмах похватају и ставе у притвор, јер су тужиоци само њих и означили као кривце. Како је убиство извршено на територији новоустојеног среза поречког, а овај срез припадао је округу тетовском, то су сви ови послати из Брода, где је било седиште среза поречког у Тетово, осим Дана Стојановића и Блаже Кошинчета који су побегли из бродског затвора и отишли у Америку. Долгач и остали били су суђени

у Тетову, где је Долгач осуђен на 10 година робије, а сви остали на по 8 година.

Кад је наступио српско-аустријски рат, Долгач и његови другови добили су помиловање и изашли из затвора, а Дано Стојановић и његов друг Блажо Кошинче, одмах по објави рата од стране Аустрије Србији, вратили су се из Америке и јавили се добровољно у чету.

Михаило Јосифовић и Бошко Вирјанац, обојица са својим четама пошли су у Кичево али су ту, под сугестијом кичевских Срба остали да се потом врате у нека арнаутска села из околине Кичева, где су успели да похватају око стотину арнаутских првака и да их све стрељају. Том приликом Михаило је убио и Али-бега, по праву наслеђа мутевелију бродске текије, која је поседовала најбољу земљу око реке Треске, као и села Брод, Девић и Суводол. Михаилови родитељи, као и сам Михаило, живели су такође, као чифчије на томе текијском земљишту. А Али-бег је био побратим Михаилов. Тако се завршила ова борба за одбрану Кичева.

Арнаутски устаници у том свом налету заузели су Стругу и Охрид, где је био окружни начелник Јован Ћирковић, наш дугогодишњи првак и један од оних Срба који је требало да сачињавају одбор српског народа у Цариграду, а који је требало да буде образован уочи самог рата 1912. Српска војска брзо се прикупила и пребацила Арнауте преко границе Србије у Албанију, а одговорност за такав нехат и неспрему на српско-албанској граници, бачена је на ђенерала Живојина Мишића, доцнијег српског војводу и победника на Руднику и у Солуну, који је том приликом био пензионисан.

Као рањен отишао сам на коњу у Битољ, али су у Битољу болнице не само биле препуне, већ и загађене до зла бога, те сам одатле отишао возом у Солун, где сам одмах примљен у француску болницу. После месец дана рана ми је била залечена, али стварно сам боловао још читаву годину дана, јер сам био добио велики потрес мозга, пошто сам био гађан из турске маузерке само на пет-шест метара растојања. После тога вратио сам се из Солуна својој кући.

УБИСТВО ФРАНЦА ФЕРДИНАНДА У САРАЈЕВУ И ПОСЛЕДИЦЕ

У слободној држави престала је наша дисциплина и свако даље старање о српству. Све оно што нас је раније одушевљавало и гонило нас у борбу, више није постојало код нас. Држава је све те функције узела на себе, што је било сасвим природно, а ми смо се бацили сваки на свој посао да би смо се могли у слободној држави такмичити са осталим слободним грађанима на послу који је сваки од нас за себе изабрао. Неко је постао окружни начелник, као што је то био Јован Ћирковић, неки су постали срески начелници, неки писари срески, а неки порезници. Онима

који су завршили турска права, признато је право на адвокатуру, па су постали адвокати. Учитељи су се вратили у своје школе, а професори у своје гимназије. Ја сам хтео да останем слободан човек. После неколико година свога рада, имао сам једину жељу да могу бити слободан, а да бих то могао постићи, одао сам се земљорадњи. Сасвим сам се преселио из Теова у Браилово, где сам сада имао велико имање. Да бих га отплатио, задужио сам се код Земаљске банке у Београду 50.000 динара. Моји пријатељи у Београду, почевши од Николе Пашића, Андре Николића и Љубе Јовановића, учинили су ми ту услугу да се отвори кредит код Земаљске банке, да могу да отплатим своју земљу у Браилову.

Кад сам тај новац добио и земљу потпуно исплатио, онда сам се дао на посао да радим дан и ноћ, као и сви остали сељаци земљорадници, да бих могао свој дуг поштено платити и стално живети у оном сељачком народу с којим сам дуго година делио свако зло, јер добра нисмо ни видели, а то је био тако поштен свет и толико привржен Србији, да сам се међу њима осећао срећан и задовољан. Тако, у томе сељачком послу, за који сам имао, ако не много смисла, а оно много воље, затекла ме је 1914.

Да бих одржао сталне везе са Азотом, али да бих тамо уступио евентуално политичко вођство Јовану Бабунском, продао сам један мали део свога имања у Теову и Оморану, а остатак сам дао сељацима да раде. Сељаци су обрађивали само ове њиве које су се могле наводњавати из реке Бабуне и на којима је успевао пиринач, кукуруз, пасуљ и остало.

Месеца јуна 1914. дошао сам у Београд. У Београду, у тзв. патриотским круговима владало је велико узбуђење услед наговештеног доласка аустријског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајево на војне маневре, једну озбиљну демонстрацију против Србије, која је сада била увећана, која је 1913. победила Бугарску, исте године потукла и Арнауте, које је, Аустрија била припремила против Србије. Аустрија је хтела овом војничком демонстрацијом да покаже своју снагу над Србијом, која је завладавши Косовом, Скопљем и Вардарском долином, а на западу Битољем и Охридом, претстављала по мишљењу надувене аустријске дипломатије и још надувенијих њених војсковођа, кост у грлу Аустро-Угарске.

У Београду се само о томе говорило. Али нигде међу озбиљним политичарима и људима који су тада водили српску државу нисам чуо ни једне речи, па ни најмање алузије да би неко у то време желео неки обрачун с Аустро-Угарском. На сам Видовдан био сам код „Балкана" са Илијом Павловићем, управником филијале Земаљске банке у Скопљу, кад је дошао глас о убиству аустријског престолонаследника Франца Фердинанда у Сарајеву. Илија Павловић, узрујан, диже се од стола са речима: „Ово је страшно! Ово су могли учинити само они који у овом моменту желе Србији само зло!" Углавном, Београд је тога Видовдана

био потиштен после свечаног парастоса који је тога дана, на најсвечанији начин, одржан у Београду и по свима православним црквама у земљи, јер је то био први Видовдан после тешких ратова, у којима су освећени не само Косово и Сливница, већ све патње и понижења српског народа, претрпљене од разних непријатеља, па се сада искрено народ захвалио Богу за нови полет српског народа и припалио свећу огромним и небројеним жртвама од Косова, па све до тога дана. Та радост и то одушевљење и вера у своју снагу, и у светлију будућност Србије, све је то било тога дана, после сарајевског атентата, доведено у питање, па су одговорни политичари Србије, као и сви остали људи који су озбиљно размишљали о свему, били углавном потиштени.

Отишао сам одмах у стан Љубе Јовановића. Њега нисам затекао код куће, већ је био отишао да се нађе са својим друговима из министарског кабинета, па сам га чекао до пола ноћи. Кад је дошао кући, сав брижан и уморан, ипак ми је испричао цео догађај у Сарајеву онако како су они то били сазнали. Рекао ми је још ово: „Ако би се истрагом доказало да су неки одговорни људи из Србије имали ма каква учешћа у овом атентату, биће одмах предати суду. Ми смо у врло неповољном положају после оволиких ратова и тешких жртава, да се упуштамо у ма какав конфликт с Аустријом. Нама је потребан мир да бисмо се могли консолидовати."

Отишао сам, ни мало утешен, код Љубе Јовановића и сутра увече сам отпутовао у Скопље, па одатле, преко Велеса у Прилеп.

Отпочела је мобилизација и припреме. Мене је позвао командант дивизије у Битољ и замолио ме да, у случају ма каква конфликта, останем у Прилепу, јер је нужно да се у позадини, а нарочито у Македонији, кроз коју је ишла вардарска пруга, сада једина веза са осталим светом, одржи ред и да се ту мир не поремети. Рекао сам му само толико да ћу опет и овом приликом учинити за своју земљу све оно што будем сматрао као најкорисније по земљу.

ПРВЕ ЗАБЛУДЕ И ПРВА РАЗОЧАРЕЊА

На мом имању у селу жетва је била обављена на време и отпочела је вршидба. Те године био сам набавио једну вршалицу из Просчеова у Чешкој. Била је то мука довести ове гломазне и тешке машине из Велеса у Прилеп. Двапут веће износили су трошкови од Велеса до Прилепа, 65 километара, него 2.000 километара од Просчеова до Велеса. Ипак сам успео да машину дотерам у село, поправљајући и проширујући серпентине на Бабуни и разне избочине на путу Прилеп-Браилово. Нашао сам машинисту, једног сељака и бившег мог четника, Ивана Константиновића из Степанци, који је неколико година, као печалбар, радио са својим

сељацима на разним бојерским цигланама у Румунији, где је видео и како се управља локомобилама на тим великим румунским имањима. Готово су сви знали да село Негоје у Румунији припада Србији. То је та велика задужбина Велимира Теодоровића, које су они звали Српска Мошија. Вршалицом је опет управљао мој брат Никола. И тако је, први пут у овај крај увезена једна нова пољопривредна справа, која је код мене оврла, поред свог незнања како машиниста, тако и радника, за осам дана онолико пожњевеног жита, колико смо прошле 1913. морали врти са 10 коња на два гумна готово два месеца, покривајући некада гумно, односно купове жита, а некада чекајући по два дана ветар, да би смо могли одвејати, јер у турској држави није постојала ни једна ветрењача.

Чудна је била та турска царевина, у којој су сви становници, мало и велико, носили фесове, али није имала ниједне фабрике фесова. Све их је увозила из Аустрије. А, тако исто, земљорадњом су били окупирани сви, било као радници и господари земље, а у целој тој царевини није било ниједне тако просте справе, као што је ветрењача. Зато је ова машина у коју се бацало снопље, сама одвајала сламу и плеву, а лепо сортирано жито од чувене из народних песама „прилепске пшенице белице", текло је у вреће. Не да нису сељаци такве машине видели, били су они на раду у Србији, Аустрији, Румунији, па и у Америци, али то су били само појединци, а за оне који никуда нису излазили из свога села и најдаље ишли до Прилепа ово је заиста било велико чудо.

Тако, једнога дана, док сам радио на вршалици, дође један жандарм, јашући на коњу из Прилепа и донесе ми саопштење од начелника среза прилепског, да је Аустрија објавила рат Србији, да се налазимо у ратном стању с Аустријом и да се одмах имам јавити команданту дивизије у Битољу. Тако ме је рат затекао на вршалици. Био сам се сав предао своме земљорадничком послу, а сад је све требало оставити, па поново, са пушком у руци, бранити своју земљу.

Још од 1912. после битке на Бакарном Гумну и неких тешких изгреда које су починиле неке чете Војина Поповића у Прилепу, био сам прекинуо сваку везу и односе с њим, а тако исто и с целим вођством неких завереника који су извршили убиство од 29. маја 1903. Нисам могао ни хтео ништа са своје стране да учиним да бих помогао да се новоослобођени и Србији анектирани крајеви Старе Србије и Македоније издвоје од Србије у неку засебну целину, којом треба да управља неки специјални „гувернери", не знам да ли у цивилу или у униформи. За нашу несрећу, после сјајних ратова и победа, једна група српских официра почела је стварати преторијанство које се испољило у такозваном питању о приоритету.

У чему је било питање приоритета? Оно се имало изразити приликом свечаних пријема и места у цркви. Десну страну у цркви захтевали су

официри за себе, а леву страну пропуштали су цивилним властима. На дан великих народних свечаности, такозвано подворење требало је да се чини представнику војске, а то је могао у неком селу да буде и „титуларни" жандармеријски каплар!...

Ово питање узело је толико маха да је дошло до отвореног сукоба између владе и официрског кора, углавном вођеног од извесних двадесетдеветомајских завереника. Стојан М. Протић, тадањи министар унутрашњих дела, био је нападнут физички и такорећи ишибан корбачем насред Теразија од стране капетана Аце Благојевића. Ја сам био одсудни противник да официрски кор, тј. официри уопште имају првенство над грађанским властима. Јер то би, у пракси, могло да дође дотле да на неком пријему председник владе долази после министра војног. Уопште сам био противан ма каквом приоритету официрском, јер је све то ишло на уштрбу демократског уређења Србије која је после 1903. својом демократијом узела, тј. добила прво место на југоистоку Европе, и тако постала Пијемонт не само српства, већ и свих Јужних Словена. Сада, због једног официрског каприца, све то треба да падне у воду и да се покаже да демократија у Србији нема дубљег корена, и да она уопште зависи од воље неколицине официра, који су у стању и ту демократију да униште као што су уништили једну династију. Због таква свог става, а свој став не само што сам јавно исповедао, већ сам свуда и на сваком месту оштро нападао појављено преторијанство у Србији које је могло само да погорша нашу ситуацију у Македонији, где је требало само демократским методама и уз стриктно поштовање свих закона и законских прописа, рачунати на потпуну асимилацију македонског становништва. Такав мој став донео ми је опет непријатељство официрског кора, а нарочито оних који су стајали на челу тога покрета.

Кад сам стигао у Битољ, на моје велико изненађење, командант дивизије саопштио ми је да даљи распоред имам да очекујем у Прилепу, где ће ми се саопштити или преко начелника среског или преко команданта места. Истога дана вратио сам се у Прилеп и телеграфски известио министра војног Србије да се стављам на расположење. После неколико дана, добио сам одговор да за мене није предвиђен никакав распоред. Тако сам хтео-не хтео морао остати код своје куће.

У исто време Јован Бабунски добио је наређење да скупи чету и да уништи једну бугарску чету која је већ покушала да изврши атентат на железничку пругу између Велеса и Градског. Бабунски је одмах позвао Бошка Вирјанца из Пореча и узео неколико мојих старих четника из Азота и с њима отишао у предео Клепе, где је дознао да се бугарска чета налази код села Скачинца. Јован је пошао тамо и сазнао да се бугарска чета од шест људи налази у једној воденици код Скачинца, опколио је ту воденицу и отпочео борбу. Али у тој борби Јовану је изгинуло више

од половине четника. Међу погинулима био је Бошко Вирјанац, Јован Црешњевац и још неколико старих четника. Бабунски се морао повући из борбе, а Бугари су, кад се спустила ноћ, изишли из воденице и још исте вечери пребацили се преко Вардара. Бабунски је затим попунио своју чету и добио задатак да на левој обали Вардара одржава ред. Тако је он са својом четом крстарио око Штипа, Кочана, Царева Села и Берова. Ту је имао неколико сукоба с Бугарима. Али више није било атентата на ову пругу, осим код Ђевђелије.

У Прилепу је организовао чету Ванђел Скопљанче. Он је био скретничар на београдској железничкој станици, а 1912. Војин Поповић Вук дао му је једно одељење којим је командовао у Вукову одреду. После завршеног рата, Ванђел се оженио из Прилепа, а сада су му ставили у дужност да организује чету сличну оној коју је имао Јован Бабунски са истим задатком. У то време почела је регрутација у новоослобођеним крајевима и многи Прилепчани, њих око 50, већином синови прилепских чорбаџија, да не би ишли у војску, уписали су се у Ванђелову чету, и тако с Ванђелом крстарили по Мариову, али су најчешће седели у самом Прилепу. И Јована Долгача наговори Ванђел у договору са начелником среским, да се прими да буде пољак у селу Вранче у општини долненској. Село Долнени било је чисто српско село, у коме је било само 6 егзархијских кућа, које су постале егзархисти после хуријета. Бугарски владика из Битоља запопио је једног обичног сељака из села Долнени да буде свештеник на ових 6 кућа.

У близини тога села, где је била општина, постоји село звано Вранче. Ово село имало је око 70 домова и важило је као бугарски центар за цео тај крај Прилепског поља. Чим је почела регрутација, 25 сељака из тога села, место да буду регрутовани, побегли су из села, добро се наоружали и крили се често код својих кућа и код неких својих рођака по околним селима. Да би им се на неки начин доскочило, начелник срески и Ванђел поставе Јована Долгача за пољака у том селу. Јован Долгач у то време имао је око 60 година. Пошто је издржао неколико месеци затвора у Тетову, где је био осуђен на 10 година робије, пристао је да у овом селу буде пољак, јер су му, поред новчане награде из среза, још и сељаци имали давати плату у житу и, за разне потрице, плаћали су га у готову. Такав је био обичај свуда да се пољаку плаћа од зевгара (пара орачих волова). Обично се плаћало један кутел (кутел је имао запремину 11 ока пшенице, 10 ока ражи, 9 ока јечма и 6,5 до 7 ока овса). Ако је у једној кући само један зевгар, давала се само пшеница, а кад је било више зевгара, онда се давала и раж и јечам у подједнакој сразмери. Потрица се плаћала непосредно пољаку у готову, а штета причињена беријету плаћала се сопетвенику у натури односног беријета. Процену је вршио, у турско време, коџабашија са још два сељака који су се као старији

сељаци сматрали правичним. Сад, за време кад је била Македонија ослобођена, ту процену вршио је председник општине са кметом тога села и још са два одборника из истога села, уз учешће деловође или млађег писара, као записничара. Јован Долгач није био подесан за то место, прво био је српски војвода, добар домаћин у своме селу и било је срамота да он постане пољак. Предлагао сам да му дадy чету, исто као и Ванђелу Скопљанчету, јер то би више одговарало за постизање циља него што се то може постићи ако Долгач тамо буде пољак. Али пошто Ванђел Скопљанче није пристајао да поред његове чете постоји и нека друга у томе срезу, Долгач је остао пољак у Вранче.

БУГАРСКИ ПОКОЉ СРПСКЕ ВОЈСКЕ КОД ВАЛАНДОВА 1915.

После Другог балканског рата, кад су турске чете организоване, неке од начелника округа тиквешког, једне од шефа станице у Демир Капији, а једна коју је предводио Јахја, братанац Малић-аге, организована у Велесу, да се после тога споји с оном турском четом коју је организовао начелник округа тиквешког. Ове чете, поред осталих пљачки, паљевина и злостављања, само из једног села, Градеца, које се село налази у демиркапијској клисури, одвели су пет девојака хришћанки са собом. Ибиш из Боуле такође је одвео неколико девојака у Грчку, свега је било 12 девојака хришћанки које су у томе међувремену, од почетка па до свршетка српско-бугарског рата 1913. одведене и како се чуло све су пребачене у Грчку и тамо продате по турским селима... За ове отмице нисам учинио никакву проверу.

Кад сам нашао Јахју, позвао сам га пред његова стрица Малић-агу у Велесу и тражио сам да ми каже истину о овим отмицама. Јахја ми се клео да је свега била ограбљена једна девојака из села Градеца и да је он одмах ту девојку вратио њеним родитељима, и да никакве друге отмице девојака хришћанских није било у оној турској чети којом је он командовао. Малић-ага ме је уверавао да је и он био заинтересован тим питањем, јер су о томе надугачко и нашироко говорили сви хришћани у Велесу и да се он уверио да његов синовац говори истину. Иначе би га он сам убио. Ово објашњење сам примио, ако не баш као исправно, али сам био у немогућности да и даље ту ствар проверавам, већ сам то оставио Јовану Бабунском.

Не знам до каквог је резултата дошао Бабунски, али знам само толико да је он, код неких својих рођака у Велесу казао да ће за ову отмицу девојака хришћанки убити на сред Велеса самога Јахју. Кад је о овоме сазнао Малић-ага, бојећи се да до тога убиства дође, јер би у томе случају цео његов фис тражио крв и морала би пасти глава Јована Бабунског, што Малић није хтео да дозволи, те се они сви договоре,

Малић са својом браћом и Јахја, те Јахја из Велеса оде у Солун, а из Солуна у Турску. Одмах затим и најстарији брат Малић-аге, Абдурахман, оде са целом својом породицом у Турску.

Ово је било кобно по нас. И овај поступак довео је до једне страшне трагедије за нашу војску на Велики Петак 1915, кад је извршен такозвани „валандовски покољ", и код железничке станице у Струмици, где су изгинули и измасакрирани српски војници, све бугарске војводе које су раније четовале по Македонији, а нису хтели остати ни у Србији, ни у Грчкој, отишли су у Софији, где им је био и Централни комитет и тамо се настанили. Аустро-Угарска која је тада имала највећи утицај у Бугарској, преко својих агената, тражила је међу овим бугарским војводама ко ће на себе узети улогу да пресече пругу Скопље-Солун, кад је већ аустријска војска, у неколико махова била тучена у Србији и два пута најурена из Србије, у којој је остала готово цела њена артиљерија и близу 100.000 заробљеника. Овај пораз убио је сваки углед Аустрији и њеној војсци у целој Македонији, чији су становници својим очима гледали колоне аустријских заробљеника како се вуку кроз целу Србију, па кроз Скопље, све до Прилепа, где их је било неколико хиљада улогорених.

Није бољи утисак аустријска војска после ових пораза у Србији оставила ни у Бугарској, па је требало да се негде реваншира Србији за све ове аустријске поразе које је њена војска претрпела и на Церу, Руднику и код Београда. За овај циљ нашли су у Софији Милана Ђурлукова, бугарског војводу, родом из села Кривогаштане у срезу крушевском. А како је Турска била у савезу са Аустријом и Немачком, у Цариграду су ангажовали Јахју и довели га у Софију. Ту, у Софији, у договору с аустријским војним аташеом, направљен је план за напад на српску војску код Валандова и да се разруши мост на Вардару између станице Струмице и Мировице. За цео овај подухват који је дуго припреман у Софији и Цариграду, Аустрија је потрошила 5.000.000 круна у злату, од које суме је само Милан Ђулмуков, добио 1.000.000 круна. Јахји су дали исто тако 1.000.000 круна, тј. 50.000 златних наполеона, а за овај новац Јахја је скупио 300 македонских Турака који су се или као турски војници или на неки други начин, нашли у Турској, а одатле се пребацили у Софију. Ђурлук је прикупио око 200, нешто Бугара, а нешто оних који су родом из Македоније. Сви су се били концентрисали у Горњој Џумаји, одакле су пешке друмом Г. Џумаја - Демир Хисар - све долином реке Струме, дошли до утока реке Струмице у Струму, па одатле дошли су у Струмицу, где су се добро одморили и уочи Великог Петка 1915. били су на српско-бугарској граници која је била удаљена на неколико километара од Валандова.

Врло је чудновато, па и за сваку осуду, да за ову припрему која је вршена дуго времена, па прелаз једног полубатаљона Турака из Једрене у Бугарску, да баш ништа о томе не дозна ни посланик Србије у Софији, а ни остали посланици савезничких сила. Чудновата је изгледала та њихова обавештајна служба за време Светског рата у једној престоници државе која се граничила са Турском, која је била у савезу са Немачком, Аустријом и са Румунијом, и на коју је била вршена пресија као на савезницу да уђе у рат против Србије. О овом нападу нико ништа није знао, па нису знали ко је главни извршилац тога напада ни неколико месеци после тога, јер брат Милана Ђурлукова, Тале Ђурлуков, свештеник у Кривогаштане у дејству, долазио је често до начелника среског у Прилепу, а код начелника среског у Крушеву, некаквог Јевте Бекрића, уживао је глас најбољег свештеника и врло доброг Србина.

Тако добро наоружана и још боље плаћена ова комбинована бугарско-турска чета, у јачини преко 500 људи, која се организовала аустријским новцем, али је са знањем бугарске владе, јер се тако велика група наоружаних људи којом су командовали бугарски официри није могла кретати преко бугарске територије и доћи на границу поседнуту од редовне бугарске војске (граничара Бугари никада нису имали).

Ова чета сишла је у Валандово још изјутра рано и ту је извршила стварни покољ над српском војском која се састојала од слабо наоружаних трећепозиваца. После тога покоља у коме је остало мртвих, по званичном српском извештају, 350 наших трећепозиваца, бугарско-турска чета упутила се на железничку станицу Струмица, на самом Вардару. Ту су их дочекали наши трећепозивци и отворили ватру на њих. Ови наши трећепозивци храбро су се борили док и они нису изгинули. За време те борбе коју су углавном као и у Валандову водили Турци под вођством Јахје, Бугари су ставили експлозив на железнички мост на Вардару, станица Струмица-Мировци и оштетили су мост. Нападачи нису веровали да ће наићи на овакав отпор готово ненаоружаних српских трећепозиваца, па нису ни имали времена да тај мост ради кога су били и дошли, потпуно разруше. Бојећи се доласка српске војске из Скопља Бугари су се одатле повукли у планинску косу која се спушта код саме станице у демиркапијску клисуру, па су се лагано и натенане повукли ка Струмици, готово још истог дана када су овај покољ извршили.

Овај догађај тешко је одјекнуо у Београду; али није ни мало потресао савезничке дипломате у Софији, којима се чувени др Васил Радославов, тадашњи председник владе и министар спољних послова Бугарске, заклињао да бугарска влада о томе нападу ништа није знала и да су то извршили они бугарски незадовољци из Македоније која још стење под српских ропством. Тако се и на дипломатском пољу ликвидирала траге-

дија српских трећепозиваца, који су вршили своју војничку дужност далеко од својих кућа и својих породица, а чији су синови ратовали на српско-аустријском фронту. Кад су дошли да чувају железничку пругу и неке истурене позиције своје отаџбине, сигурно су мислили да се над њиховим животима бди и да се о њима води исто онако брига као што су они заслужили служећи и на овом месту и овако усамљени и са слабим наоружањем својој држави. Поставља се питање: је ли заиста од одговорних личности учињено бар нешто да не буду изложени једном покољу од људи који су чак из Цариграда дошли да их кољу у Валандову и на Вардару?

Ђурлук и Јахја дочекани су у Софији као национални хероји. Бандитима који су извршили овај покољ отварана су врата не само у свима кафанама и баровима у Софији, већ и кабинети свих министара. Јавно су слављени као национални хероји. Ово турско-бугарско братство опет није дуго трајало, Ђурлукови људи говорили су Турцима којима је командовао Јахја да је овај накнадно добио 50.000 наполеона кад су се вратили из Валандова у Софију и питали су његове људе колико је коме Јахја дао новаца. Пошто Јахја није примио овај новац у Софији, није га могао ни поделити осталим разбојницима. Али се из тога изроди свађа и Турци у једној кафани у Софији убију Јахју. Бугарска влада после овог убојства натовари све остале Турке у Н вагоне и пошаље их натраг у Турску.

СМРТ ВОЈВОДЕ ЈОВАНА ДОЛГАЧА

У прилепском срезу одметници из села Вранче спремали су план да убију Јована Долгача. Једнога дана месеца јуна 1915, кад су жита била високо израсла, на једној раскрсници пољских путева која је била доста широка и пространа, јер се у овој равници увек тако широке раскрснице остављају да би се могла радна стока ту напасати за време кад је вегетација бујна, а ливаде покошене још нису. На једној таквој раскрсници, око које су биле њиве, на којима је раж изишла више човечијег боја, Јован Долгач сапео је свога коња и везао за један колац, да може да пасе траву, али да не може ући у њиву да прави штету. У једну њиву, на којој је била висока раж, дошли су једанесторица одбеглих Врањчана, и ту се сакрили чекајући Јована Долгача, јер су знали да Долгач мора доћи или да поведе свога коња у село или да га премести на друго место да и даље пасе. Око подне Долгач је заиста дошао. И кад се сагао да извуче колац из земље за који му је коњ био везан, 11 пушака је плануло и Долгач је сав изрешетан куршумима остао на месту мртав. Одметници су дошли к мртвом Долгачу и сваки од њих је још испалио пушку у њега мртва, па су се повукли кроз висока жита дубље у поље, које је све било

засејано и где је требало један пук војске да претражује цело то поље, па опет без успеха. Овде, у овом случају, није било никога, јер жандармеријска станица била је у Прилепу. Тако је завршио живот један од наших чувених војвода, родом из села Кошина, које је раније припадало прилепском срезу, а за време Србије поречком, који од 1904. па до последњега свога даха служио Србији и волео Србију онако како само добар син воли своју мајку.

Те године беше страшна епидемија пегавог тифуса. Ова епидемија харала је по целој Србији, па и овамо, у Прилепу и Битољу, где су биле десетине хиљада аустријских војника, заробљених у великим борбама, по разним местима Србије који су и донели ову заразу из Босне. За кратко време у Прилепу је умрло 7 лекара. Најпосле је дошао један Француз као лекар у Прилеп. Њега није покосио тифус, већ је остао жив и здрав све до наше евакуације 1915.

Ванђел Скопљанче, војвода који је образовао чету од прилепских чорбаџијских синова, како се углавном бавио у Прилепу, а неке четнике слао у Мариово, једнога дана реши се да и сам оде у Мариово, у село Дуње, где му је била већина његових четника. Кад је стигао у Дуње, њега су његови четници ухватили, везали и стрељали. То је било месеца јула 1915. Прошло је више од десет дана док се у Прилепу сазнало за ово убиство. Четници су се одметнули у планину и наместо да бране Србију, како су дали реч и заклетву, они су, да би оправдали себе што су били у чети Ванђела Скопљанчета, по поруци из Софије убили Ванђела Скопљанчета. Из Софије је било поручено и стављено до знања да ће Бугарска милом или силом, за најкраће време ући са својом војском у Македонију. То је било у оно време кад су савезници обећали Бугарској целу српску Македонију, а Србија је пристала на то, али да је уступи по свршетку великог Светског рата, а Бугарска је захтевала да одмах целу српску Македонију својом војском поседне. Србија је још толико имала снаге да спречи лудост својих савезника да не истерају Србију из Македоније пре свршетка рата, јер би у случају да сада напусте Македонију, била у једном страшном гвозденом загрљају између Бугарске и Аустро-Угарске, и у томе загрљају морала би да издахне. Тако се Србија силом задржала у Македонији. Али, о тој понуди савезника Бугарској да им се преда Македонија, како је представљала тобоже неку дипломатску тајну, знало је и у њу било упућено и последње чобанче у Македонији.

Јован Бабунски, са својом четом, био је на левој страни Вардара. Ванђел Скопљанче је погинуо. Јован Долгач исто тако беше погинуо. Бегунаца, војних одметника било је сваки дан све више. Једни су прелазили у Грчку, па се из ње опет слободно враћали. Други се крили по својим кућама, а чета Ванђела Скопљанца харала је по Мариову. Турци

и Арнаути почели су да дижу главу; предвиђала се једна општа непослушност.

КАКО САМ ОБЕЗБЕДИО РЕД И ПОРЕДАК У ПРИЛЕПУ

У таквој ситуацији пуковник Васић, командант битољске дивизије, дође у Прилеп. Како сам се случајно затекао у Прилепу, позову ме у среско начелство и запита ме да ли бих се примио да организујем неку чету која би могла поново да поврати дисциплину и ред који је био озбиљно нарушен. Тада сам рекао пуковнику Васићу да, чим се врати у Битољ, нека позове Стевана Недића, четничког војводу који је био председник општине у свом месту, Демир Хисару, а која је општина припадала срезу битољском. Нека нареди одмах Стевану Недићу да организује чету и да помоћу те чете заведе ред од Демир Хисара па све до грчке границе. Веровао сам да ће то Стеван Недић и хтети да учини. Одбио сам да будем организатор ма какве чете у Прилепу и околини, али сам му дао реч да ћу без пушке, без оружја и без чете осигурати ред и мир у целом срезу прилепском и у Мариову, па све тамо до близу Кавадара.

Пуковник Васић сматрао је ове моје речи само као изговор, мислећи да сам незадовољан што су се мене сетили тек онда кад су сви други на том послу изгинули. Корисно нису ништа ни урадили пошто за тај посао нису ни били спремни, јер тај посао изискивао је много више политичког смисла него што су га имали не само Ванђел и Долгач већ ни они који су им ставили у задатак да врше посао за који нису били дорасли. Ја нисам ни помишљао на неку увреду, јер је било питање опстанка моје отаџбине, али сам сматрао да не би било ни мало паметно да у овом тренутку узмем пушку на раме и да организујем чету од људи за које баш нисам био сигуран да ће хтети да буду дисциплиновани и храбри, јер су безмало сви моји стари четници били у чети Јована Бабунског, а нарочито они који су родом из Азота. Знао сам да ћу моћи да учиним нешто више без пушке и свог личног наоружања, него што бих то учинио са неком четом, па сам поново објаснио пуковнику Васићу зашто не могу и нећу да образујем чету. Рекао сам да у овој земљи постоји организована државна власт. И ја не могу да се уздигнем изнад те власти, јер би то значило уздићи се изнад саме државе. То никада нећу да учиним, али, исто тако, не могу и нећу да слушам ту власт, јер ни она није дорасла да управља у оваквим тешким тренуцима, на овако осетљиву месту. Али нисам хтео да дођем ни у отворен сукоб са државном влашћу. Ту власт сам критиковао као слободан грађанин.

Нисам много марио да ли ми се за ту критику замерало и у којој мери, јер сам био потпуно слободан и без икаквих обавеза, сем оних највиших тј. моралних које сам имао према отаџбини. Кад бих имао организовану

чету и до зуба наоружане људе поред себе, па кад бих дошао у сукоб са влашћу, а то је више него сигурно, онда би се рекло да хоћу ту власт да покорим својој вољи или некој амбицији које су биле сасвим далеко од мене. Уверавао сам пуковника Васића да оно што ја учиним, биће добро, а њему ће остати право да да своју оцену о моме раду. Пуковник Васић ипак је мислио да само наоружан човек може имати ауторитета, и да је признат од власти као неки функционер. Али, пошто сам одбијао и једно и друго, а он је једино имао власт да ме мобилише, а тиме не би добио ништа, јер би имао само једног војника више. Зато ме је оставио на миру и рекао ми: „Ради како те Бог учи! Данас смо сви дужни да све од себе дамо својој отаџбини". Тако смо се растали ја и пуковник Васић.

Кад је Васић отишао, направио сам списак виђених грађана прилепских и од ових који су учествовали у бугарској организацији као начелници, градске војводе, десетари и терористи. Позвао сам Харалампија Славића, шефа бугарских терориста у Прилепу и његовог помоћника Стојчу Мицевића, Христу Икономовића, Димка Шишковића, Милана Биволчевића, главног благајника бугарске организације, Ђорђа Хаџи-Здравевића, Петра Миновића и Јована Бомболовића који је свршио амерички Роберт Колеџ у Цариграду. Осим Стојча Мицевића, који је био сиромашан, касапски калфа, - сви други су били највиђенији богаташи у Прилепу. Позвао сам још и Ђорђа Плашевића, који је такође био један од главних чинилаца Бугарског комитета у Прилепу и Јосифа Гугуђевића који је био председник у такозваном Народном одбору. Кад смо се састали, одржао сам им овакав говор:

„Слушајте, Прилепчани! После убиства Ванђела Скопљанчета и Јована Долгача, данас ме је позвао командант дивизије и тражио од мене да образујем једну чету за одржавање реда у целој прилепској области. Пре него што бих могао дати одговор Васићу, позвао сам вас да вам скренем пажњу на све оно што може да наступи, ако се и ви не заузмете да одржите ред у овоме срезу. Кад бих се примио да организујем чету, немојте мислити да бих ја ишао у Мариово, да тамо гоним вашу браћу и другове. Цела организација против наше државе није у шуми, нити негде међу сељацима мариовским. Напротив, она је овде у Прилепу, а њени главни вођи овде су у овој соби, заједно са мном. Ја то добро знам, као што и ви добро знате да ја говорим истину и да знам шта радим. Према томе, позвао сам вас на споразум који се састоји у овоме: Без одлагања имате да поручите вашој браћи и друговима који су убили Ванђела Скопљанца, да се одмах пребаце у Грчку. Од данас па за три дана, ако не добијем извештај од својих људи или из Лерина или из Водена да су ови наши „четници" прешли у Грчку и тамо се јавили грчким властима, повешаћу вас насред Прилепа. Јер да се ово изврши, зависи само до вас. Исто тако, у року од 10 дана, имате да предате Власима све одметнике

из села Вранче који су убили Јована Долгача и да се постарате да ред и мир буде свуда осигуран; да се војна и цивилна власт слуша; порез редовно плаћа држави и да све буде у најбољем реду. Немојте ни за тренутак да се поводите за оним што вам се поручује из Бугарске да ће они са централним силама да победе. Ви знате добро да су на једној страни са Србијом Русија, Енглеска и Француска, три најјаче силе на свету. По људству, по новцу и по флоти, знате добро да Енглеска може да ратује дуго и да не буде никада побеђена. Напротив, она на крају остаје увек победник. На другој страни, ви имате Немачку, Аустрију и Турску. Немци су тучени у главној бици на Марни од Француза. План о заузећу Париза пропао је. Немци га никад неће заузети, али ће сломити главу у борби да га заузму. Аустроугарска војска тучена је досад неколико пута од Србије. И сами видите овде, у Прилепу, заробљене аустријске војнике и према њима можете ценити каква је аустријска војска. Турску војску видели сте у њену паничну бекству кроз Прилеп. Ако се њима буде придружила Бугарска, која је такође тучена од Србије на Брегалници и на Вардару, снага Немачке неће се увећати уласком Бугарске у рат, и рат се само може продужити.

Али, једна је ствар коју ћу вам рећи, и добро је запамтите, да без обзира на повремене ратне догађаје и ситуације, победа је на нашој страни и Македонија ће увек остати у Србији. Према томе, ви треба и да се управљате. Кад ја тражим ово од вас, ја вам с друге стране обећавам да ћете и ви бити увек третирани као исправни грађани, да ћете бити сигурни и ви лично, ваше породице и ваша имовина, што све може да дође у питање ако се ви не опаметите и ако почнете за рачун Бугарске да губите не само своје главе, већ и своју имовину, јер нико вам после овога не може гарантовати да Прилеп једне ноћи не буде сав у пламену. Уосталом, нећу да говорим како ће да прођу други Прилепчани. Али вама могу сигурно рећи да ма какав се инцидент десио између српских власти и тобожњих одметника, сви ћете изгубити главе. То вам је сигурно. А сад је ред на вама да ви говорите...”

После ових мојих речи које су саслушане са највећом пажњом, моји саговорници почеше нудити један другога да да одговор. Дуго времена овако су се кошкали, док, напослетку, није устао Харалампије Славић, шеф терористе из Прилепа. Он је био рањен у ногу, па су га сви звали Рампо Топал (Ћопав). Имао је своју кафану у центру Прилепа, у којој је била и ашчиница. Спремао је најбоље јело у Прилепу, и имао најбоље вино и ракију у целом Прилепу. Куповао је одабрано грожђе у винородном Тиквешу, па је грожђе доносио коњима и мазгама у Прилеп; сам је цедио вино и пекао ракију. Зато је његова кафана и ашчиница увек била пуна муштерија. Славић је устао па је почео да говори овако:

„Што ћутите, бре, Прилепчани, што не говорите? Ви видите сами да овде нама не говори чирак (шегрт), већ мајстор који ствари добро познаје. Па сад, ако сте ради да гинете и да вам пропадне ваш мал и све што имате, ви радите како знате. Ја са своје стране радићу овако како ми господин Василије овде наређује".

На то су устајали један по један и свако је прихватио оно како им је Харалампије Славић рекао. Напослетку смо се руковали у знак коначног споразума. Кад је све било свршено, ја сам им рекао:

„Ево, ја одлазим, а вас остављам да сами између себе изаберете најбољи пут и начин како ћете доставити поруку вашим људима да иду у Грчку, као и овима другима из Вранче да се предаду нашим властима". Поздравио сам се са свима и изашао напоље.

Моје су речи биле примљене, јер сам у разговору са њима имао сав потребан ауторитет. Овај ауторитет био је двострук. Прво што се много ценило и на што се много рачунало, то је био мој карактер и позната часна реч којој су сви, без разлике, веровали. Затим, мој строг домаћи живот, увек високо моралан, коме се није могло ништа приговорити. С друге стране, ја сам, и по свом имовном стању, донекле одговарао њиховој имовну стању. Од неких сам био сиромашнији, а од неких богатији. Али су сви знали да сам потпуно слободан и независан, и да сам био од првог дана против извесних догађаја који су им били приређени 1913. од четника Војина Поповића, и они су знали да сам по својој иницијативи тражио од престолонаследника Александра да нареди да се ове чете уклоне из Прилепа, што је било и учињено. Знали су добро још и то да сам само ја, у то време, имао куражи да подигнем оптужбу против ових одељења Војина Поповића, не водећи рачуна о последицама које су могле лично мени да нашкоде.

Од тога дана завладао је стварно ред и мир у прилепском срезу све до месеца октобра те године.

БУГАРСКА СТУПА У РАТ 1915.

1. септембра 1915. сви преговори између савезника и Србије с једне стране и Бугарске с друге стране били су прекинути. Бугарска је објавила званичну мобилизацију и објавила да то чини да би могла одржати „оружану неутралност". Србија је одмах схватила шта значи Бугарска оружана неутралност и хтела је да се обрачуна с Бугарском. Али Трубецкој, руски посланик у Софији, уверавао је и своје савезнике и своју владу и Србију, да Бугарска заиста не мисли ратовати. Овој лудости морала се и Србија повиновати, тражећи помоћ од својих савезника. У то време била је чувена енглеско-француска експедиција на Дарданеле. Дарданеле је тада бранио доцније чувени генерал Кемал-паша (Ататурк). Готово чита-

ва два месеца енглески војници борили су се и гинули на европској обали Дарданела, да би напослетку са великим губицима напустили тај посао за који није баш много сигурно да су га својски били подузели.

Француска је обећала своју помоћ Србији. И та се помоћ са нестрпљењем очекивала. Србија је борбама и епидемијом пегавог тифуса била исцрпљена и показивала натчовечанску снагу да би се одржала да не потоне... У положају дављеника који прихвата руку спасиоца, Србија је очекивала француску војску. Ниш, ратна престоница краљевине Србије, недељама је био у заставама савезничким и српским очекујући француску војску... Али, та војска није долазила.

Тек кад је Бугарска објавила рат Србији, једна француска дивизија искрцала се у Солуну и распоредила се поред Вардара од Валандова па до ушћа Црне реке у Вардар. Командант те француске дивизије био генерал Бају. Французи су имали добру артиљерију и били су заузели положаје дуж Црне реке од њеног утока у Вардар, па до Дреновске клисуре. Ова дивизија је ту стајала и чекала.

Српска војска водила је борбу с Бугарима, Аустријанцима и Немцима. Пао је Београд, затим Смедерево и редом један за другим градови Србије. Српска војска се повлачила да избегне кљешта које су хтеле по сваку цену да је стегну са свих страна. Доласком Француза, из Валандова су се повукла три српска пешадијска пука која су дотле заузимала ову линију коју су сада заузели Французи. 2. и 14. кадровски пук били су искрцани у Велес, и ту су бранили Бугарима прелаз преко Вардара. 13. пешадијски пук, под командом потпуковника Јорговановића, стигао је само до Зеленикова, где се морао искрцати јер је Скопље већ било заузето.

Генерал Дамјан Поповић, чуван као вођ завереника, био је постављен за команданта целе новоослобођене области.

Мизерија овог генерала, који је дрмао целом Србијом после 29. маја, па до његова пензионисања, који је био носилац преторијанства у Србији, и који је тражио и поставио питање приоритета, показала се у овим одсудним тренуцима по Србију, потпуна, а он сасвим неспособан. Нигде на целој територији којом је командовао није дао ни један значајнији отпор. И да нису трупе под командом Петра Бојовића дошле и заузеле Качаник и одбраниле га од Бугара, Бугари би још на Косову пресекли одступницу српској војсци и она би се нашла опкољена са свих страна.

Јован Бабунски са својом четом повукао се преко Вардара и дошао у Прилеп, а одатле је отишао у састав француске војске, у чијем је саставу остао до свршетка Светског рата. Пуковник Јорговановић морао је да се повлачи преко турских и арнаутских села ка Тетову и Гостивару, а 2. и 14. пук, после страховитих борби, морали су да напусте Велес и да се повлаче ка Бабуни. Још за време борби између Велеса и Извора, пуковник Душан Димитријевић, командант Вардарског одреда, који се састојао

из ова два преполовљена пука, био је смењен и команду је преузео потпуковник Димитрије Милић.

У тој тешкој ситуацији скупио сам сељаке из села Степанце, Присада, Небрегова и Дреновца, па смо почели копати ровове на планини Бабуни. Тамо где смо 1912. водили борбу са Турцима за освајање Бабуне, један велики ров ископали смо на самом превоју бабунском, кроз коју пролази друм Велес-Прилеп. После неколико дана борби и одступања, стигао је на подножје Бабуне Димитрије Милић са својим одредом. Одред је одмах заузео ровове на Бабуни. Десно крило било је у рововима на самом превоју, а лево изнад села Дреновци и Десова. Одељењем на крајњем левом крилу командовали су мајори Војислав Гојковић и Александар Благојевић.

Главним положајем командовао је Димитрије Милић, командант одреда и 2. пешадијског пука, а десним крилом командовао је један мајор, командант 14. пука, чија се храброст не да никаквим пером описати.

НА КРВАВОЈ БАБУНИ

Бугари су приступали опрезно Бабуни и у јачини једне дивизије. Десно крило ове наше војске, донекле само, штитила је француска дивизија, која је била удаљена нешто више од 40 км. Стварно, са те стране, од Градског, друмом ка Прилепу, није могла да се довуче од стране Бугара пољска артиљерија. Али је за пешадију, за коњицу, као и за брдску артиљерију било неколико путева, те је, на тај начин, ова наша мала војска била потпуно одсечена, без икакве везе са ма којом другом војском која се повлачила из Србије. Она је имала у позадини нешто мало војске и жандармерије и ништа више. Али је зато имала изванредно велику улогу и дужност да штити повлачење српске војске преко Косова и Метохије и да не допусти Бугарима да преко Прилепа, Битоља, Охрида, Струге и Елбасана сиђу у долину реке Шкумбе, јер на тај начин би српска војска била потпуно опкољена. Тај задатак требало је да буде остварен са 2.400 људи, колико су бројала ова два пука, чији су војници, раније изнурени маларијом око Валандова, а после у тешким борбама са Бугарима од Црне реке па до Зелениковске клисуре преполовљени. Па ипак, поред свих тих тешких услова, овај Вардарски одред, кад је дошао у Бабуну, а хлеб, месо и све остало било му је осигурано у Прилепу, борио се ту од 5. октобра па све до 6. новембра 1915. Преко двадесет јуриша, и то све ноћу, извршили су Бугари са својим јединицама на положај наше војске, али су сви ти јуриши били крваво одбијени. Сви извештаји који су са Бабуне слати у Софију, имали су наслов „Са крваве Бабуне". Под тим насловом штампани су и званични билтени, а остала софијска штампа доносила је опширне извештаје о овим борбама који извештаји нису

били ни мало мањи и никако од мањег значаја него што су биле борбе на Качанику, само с том разликом што је српска војска на кончулском кланцу и у Качанику располагала брзометном артиљеријом, а Вардарски одред на Бабуни имао је само 5 старих Дебанжових топова, које није могао употребити, јер кад су једанпут почели из њих да пуцају на Бугаре, Бугари су их затрпали својом брзометном артиљеријом. Командант одреда Димитрије Милић стално је био на Бабуни код свог одреда где сам и ја већину свога времена проводио.

Мој споразум с Прилепчанцима одржаван је стриктно са њихове стране. Њихова чета која је била у Мариову, пребачена је у Грчку, а од одметника из Врапча су неки побегли у Грчку, док се једна мала група са неким Миланом из Вранче, вођом оне групе која је убила Јована Долгача, крила ту по Врањчи, али није правила никакве штете, нити је сметала да се извршују наредбе наше власти.

Ја међутим нисам имао могућности да одржим своју реч. После повлачења наше војске из Куманова и Скопља, многи полицијски чиновници, у пратњи жандармерије, дошли су у Прилеп. Међу њима је био и Ранко Трифуновић, дотадашњи начелник округа кумановског. Он је и овде преузео власт начелника округа битољског и прогласио се за владиног комесара у Прилепу. Прва му је дужност била да организује једну чету коју је имао да води један бивши четник војводе Ванђела Скопљанца, родом из Небрегова, који се случајно затекао у Прилепу кад је Ванђел погинуо. Ова чета није смела да иде у Мариово, али је почела да четује у Прилепу, заједно са прилепском полицијом. Почели су да врше претресе, и то све ноћу, и да затварају људе, тако да је прилепски затвор био препун прилепских грађана.

Узалуд сам говорио Ранку Трифуновићу да је то све непотребно, јер никаква шпијунажа не постоји у Прилепу. А кад би и постојала, Бугари би знали тачно, прво, да ми имамо свега 2.400 војника, јер се толико хлебова пекло свакога дана у Прилепу и на прилепским коњима хлеб се носио на Бабуну. Сваки дан, са прилепске кланице, слали су месо за 2.400 војника, а на тој кланици био је један од главних месара Стојче Мицевић који је припадао бугарским терористима. Један широк појас између српске војске на Бабуни и бугарске код села Попадија у дужини од преко 40 километара уопште није био поседнут од српске војске ни на једном месту. Да су ма шта о томе знали, Бугари би то искористили и ушли парадним маршем у Прилеп. Они то нису знали, јер није имао ко да их о томе извести. Напротив, ја сам слао људе код Бугара да извиде не само њихове положаје, већ да дознају и њихове намере. Зато ми је послужио бугарски војвода Темељко Наумовић, родом из села Степанци. Ја сам имао читаву мрежу својих људи у позадини бугарске војске, који су у додиру са Бугарима, односно са простим бугарским војницима, ши-

рили гласове како је Срба као плеве много на Бабуни, и да се ту налазе два пука француске војске, који су у српској резерви. Све је то утицало на Бугаре да не пређу Бабуну док не сломе српски отпор на њој, а тај се отпор никако није дао сломити, једино зато што су тај отпор давали са највећим напором српски војници којима су у свему служили за пример и командант бригаде и командант 14. пука.

Једнога дана Ранко Трифуновић нареди војводи Јосифу да са четом оде у село Црнилиште које је било чисто арнаутско и да тамо похвата 10 Арнаута, за које се тврдило да могу да дигну побуну у позадини српске војске. Јосиф је, по тој наредби, отишао у Црнилиште и пошто није могао никога живога да ухвати, он запали 6-7 кућа арнаутских у Црнилишту и врати се са четом у Прилеп. Ових 10 Арнаута пређу преко планине и оду у Теово, где је била бугарска коњица. Кад су стигли у Теово, тамо су рекли да је цео пут од Богомиле до Прилепа слободан, да прелаз између Богомиле и села Гостиражње које се налази у прилепском пољу, чува само 20-30 сељака.

Кад су ово чули, Бугари пошаљу два ескадрона коњице која прође Богомилу, а пошто су је водили ови Арнаути којима су дати државни коњи, заобишли су ове сељаке који су чували тај пут, па су у касу дошли до Прилепа, обишли га, ишли све до села Тополчана, 21 километар јужно од Прилепа. У повратку, су исекли сабљама неколико сељака из села Долнени и Слепче.

Да би се направила још већа несигурност за српску војску, Никола Михаиловић, мајор и командант места у Прилепу, добије наредбу, а на тражење Ранка Трифуновића, да 5.000 пушака, колико је имао на расположењу у Прилепу, разда Турцима и Арнаутима у Прилепу и срезу прилепском. Да би извршио овај задатак, он позове прилепског муфтију, да муфтија састави један одбор који ће примити ове пушке и делити. За срећу, Никола Михаиловић није знао ни једне речи не само турске, већ није знао ни македонско наречје, а муфтија опет није знао српски. Како сам се ја ту десио, мајор Михаиловић позове мене и замоли ме да ја будем тумач. Кад ми је саопштио шта ће да уради, ја се окренем муфтији, па му подвикнем:

„Слушај ти, Турчине. Командант је дознао да овде спремате буну против нас и да имате оружје. Командант зна да си ти главни коловођа свих Турака (муслимана) овде и да без тебе не може да буде ништа, ни добро ни зло. Зато те је позвао овамо да ти каже да, преко свих хоџа у џамији и по џамијама, наредите Турцима да се нигде двојица не виде на улици. Ако се ово не послуша, да знаш да ћеш бити обешен на прилепској Сахат-кули. Марш напоље!"

Кад је чуо ове речи, муфтија се, сиромах, нашао у чуду, па је једва нашао врата да кроз њих изиђе брже него ђуле из топа. Никола Михаи-

ловић нашао се не мање у чуду, немајући појма шта сам ја муфтији говорио. Само му је било необично то што сам ја много „високо" говорио и што је муфтија одмах побегао. Онда ми рече „ма, шта би ово?" Тад му се окренем, па му почнем држати беседу:

„Ама, богати, имате ли ви памети или је сврака попила памет и теби и команданту дивизије? Како сте могли да решите да наоружате Турке и Арнауте, кад ви знате да је Турска у савезу са Немачком још од почетка рата, а да су се сада и Бугари њима придружили.

Ко вам је рекао да су нам Турци и Арнаути у Прилепу пријатељи? Па ви сте хтели да дате више пушака Турцима и Арнаутима него што има цела наша војска на Бабуни. Хтели сте да упропастите све само за неколико сати времена колико је требало да поделите оружје Турцима и Арнаутима, који су сви били војници, има их који су служили по седам година стални турски кадар, а међу њима има бивших турских официра и више подофицира него што их имају наша два пука на Бабуни! Заиста је требало велика лудост па да се донесе овакво решење. Заслужили сте да одем одма на Бабуну, да о свему овоме испричам потпуковнику Милићу, па да дође са неколико стотина војника да вас све овде похвата и повеша, јер ви сте, заиста, могли да га угрозите с леђа, а да нема куда да се повуче - а знате какав он задатак има. Али се не бисте ни ви боље провели, јер би вам Турци као уздарје што сте им дали оружје, одсекли главе!..."

Кад сам ово изговорио Михаиловићу, он ми рече да не зна како ће одговорити команданту дивизије и како ће оправдати не извршење његове наредбе. Онако као од шале, рекао сам му:

„Кажи ти команданту да си ти позвао муфтију и предложио му да преко њега наоружаш овдашње Турке и Арнауте и да си му саопштио да то чиниш по наредби команданта дивизије. Али муфтија, кад је то чуо одмах је побегао из канцеларије".

„Али ако командант дивизије позове муфтију?"

„За то не брини ништа! Нико више муфтију не може пронаћи у Прилепу..."

Тако се добро свршила једна намера, која је могла имати најгорих последица, јер ова војска још више од месец дана штитила је прелаз Бугара ка Јадранском мору преко Охрида и Елбасана.

ФРАНЦУЗИ СЕ ПОВЛАЧЕ СА ДРЕНОВА И ЦРНЕ РЕКЕ

Француска дивизија генерала Бају почела се повлачити са Дренова и са Црне реке ка Солуну. Њихово повлачење изгледа да није било много у реду, јер су код Дренова оставили у бачвама преко 3.000 литара вина, које су Бугари, на њихову велику жалост, морали просути јер им је било

забрањено да пију. Кад се француска војска повукла, Бугарима је био отворен пут Градско-Прилеп и ослобођена једна нова бугарска дивизија која је дотле стајала према Французима, али се нису упуштали ни у какву пешачку борбу, већ су само повремено водили артиљеријски двобој. Французи су ово повлачење извршили тако, да нису нашли за потребно ни да обавесте команданта наше војске на Бабуни да се они повлаче, како је, са њихове стране, чета Јована Бабунског имала задатак да одржава везу са нашим патролама које су редовно слате из Прилепа према Дренову и које су несметано ишле до близу самог Дренова, јер ту нико од сељака није смео напасти на нашу патролу, нити је ту смела да се задржи нека бугарска чета, јер им нису допуштали Прилепчани, који су се бојали да им не одлете главе. Само, с времена на време ту се појављивала, али не на друму, већ у близини друма, по нека бугарска коњичка извидница. Према томе, постојала је пуна могућност да се командант наших трупа на Бабуни или пуковник Васић, командант дивизије у Битољу, на време обавесте о овом напуштању француских трупа положаја на Црној реци и на Вардару. Ово повлачење француских трупа и упад бугарске коњице даље од Прилепа до самог Тополчана убрзали су нашу евакуацију Бабуне, па и самог Прилепа.

У том међувремену прилепски затвор, препун такозваних политичких затвореника, требало је да се празни. Као прву групу за спровођење у Битољ изабрали су дванаесторицу највиђенијих грађана, а на њихову челу била су два брата, поп Милан Смичковић и његов брат протођакон Никола Смичковић. Био сам дознао да ће ову групу стрељати негде на путу између Прилепа и Тополчана. За извршиоца овог убиства одређен је био Јосиф са својом четом. Како су Бугари већ били заузели цео Азот, неколико мојих старих четника који нису били са Бабунским, пребегли су у Прилеп. Међу њима је био и Никола Мартиновић из Оморана, који је био четовођа српских чета све до ослобођења. Њему сам наредио да узме још четворицу четника и да пође и он са овом пратњом која је спроводила ову групу прилепских затвореника. Али, чим изиђу из Прилепа, одмах да саопште Јосифу да цела ту групу има да спроведе у Битољ и да се не шали главом да покуша да убије ма кога из те групе, већ да их све онако како их је примио у Прилепу, преда команданту дивизије у Битољу и још да му дода да ће у случају непослушности, Никола са својим друговима одмах отворити ватру на њих. Даље сам још рекао Николи у случају да неко од ових затвореника (међу којима је било и старих људи) не може да иде, већ посустане на путу, да они одјашу са својих коња и да им уступе своје коње јер пут је био дугачак 41 километар, а није лако ни за младе људе да га пређу.

Породице ових затвореника, кад су чуле да су ови спроведени те вечери, а чуле и да ће бити побијени, дошле су пред команду места и

плачући молили су команданта места да им пусти те људе. Кад сам видео ту гомилу жена и деце, јер ни један мушкарац није се смео ту појавити, дошао сам међу њих и рекао им: „Идите кући! Будите мирни и немојте се бринути за животе ваших људи! Они су спроведени у Битољ. Стићи ће сви живи и здрави у Битољ. Ја сам предузео све мере да им се ништа на путу не деси. И ништа им се не сме догодити. Зато будите спокојни и идите својим кућама"! Гомила се одмах разишла, јер су сви знали да су моје речи истините и да ће бити онако како сам рекао.

У ствари, тако је и било. После два дана, вратио се Никола Мартиновић са својим људима, а вратио се и Јосиф са својом четом. Људи су предати у Битољу. Благодарећи томе што им је Никола Мартиновић уступио свих својих пет коња, а он је са својим људима ишао пешке, затвореници су могли по неколико пута да се мењају на коњима и да тако стигну потпуно здрави у Битољ. Никола Мартиновић моју поруку изговорио је гласно Јосифу, тако да су га сви затвореници добро чули. И то ми је било довољно да буду уверени да им се ништа у путу не сме десити. Овај догађај брзо је прошао кроз све грађанство у Прилепу и благотворно је утицао на све духове, што је нама било од велике користи, с обзиром на тежак положај наше војске на Бабуни.

НАПУШТАЊЕ ПОЛОЖАЈА НА БАБУНИ И НАПУШТАЊЕ ПРИЛЕПА

Већ 3. новембра дознао сам да су своје положаје напустили мајори Александар (Аца) Благојевић и Војислав Гојковић. Одмах сам отишао на Бабуну и ово ми је потврдио и Димитрије Милић, али ми је саопштио да и он мора да напусти положај на Бабуни. Милић ми је тврдио да су оба мајора оставили своје јединице и отишли у Битољ, а да њега нису питали, нити од њега тражили одсуство. У даљем разговору Милић ми је рекао да ће у одступању запалити Прилеп и да ће његови војници проћи кроз Прилеп у борбеном поретку и пуцати на свакога кога буду срели на путу.

Ове речи Димитрија Милића изненадиле су ме. Био сам уверен да му је неко сугерирао да се оваква лудост учини. Зато сам почео говорити Милићу да то што он намерава није нимало паметно. Јер, грађани Прилепа нису дали никаква повода ни за много блажу казну, а ово што намерава Милић, био би злочин. Напослетку, запитао сам Милића: да ли он верује да ће се Србија поново вратити у Македонији? - Он ми је одговорио да он у то чврсто верује. Онда сам му одговорио:

„А са каквим ћете се образом ви вратити натраг и како ћете правдати што сте изгорели једну варош која има 25.000 становника? Шта ви мислите који народ живи у Прилепу?"

„Па ја мислим да у њему живе претежно Бугари."

„Могућно да у њему живе Бугари, који су у ствари Срби, али преко свега тога, и сасвим одвојено од тога, Прилеп је део Србије. Ово је српска држава и ово су српски грађани. И ви не смете према српским грађанима тако да поступите! Знајте још и ово да ћу за такав поступак ја лично бити тужилац данас и сутра овде и на сваком другом месту."

„А како ће се држати Прилепчани приликом наше евакуације?"

Ја му кажем да ће цео Прилеп бити миран, а ја ћу са Милићем заједно да се евакуишем из Прилепа и бићу поред њега. И ако само једна пушка у Прилепу буде испаљена на неко одељење српске војске која се евакуише, Милић нека одмах пуца мени у чело и нека ме убије на месту. После ових мојих речи, Милић се мало тргао, дошао к себи и рекао ми:

„Ја сам био сасвим другојаче обавештен".

Затим сам га обасуо читавим низом таквих чињеница да је то све што је чуо једна неистина. Јер, да је држање Прилепчана била такво како је њему било представљено, тешко би се он могао задржати на Бабуни више од три дана, а не што је остао ту више од месец дана.

На овај начин сам отклонио једну доста вероватну катастрофу од Прилепа, али и једну љагу која би пала на храбру српску војску и уопште на српско име, иако српски народ нема и не би могао имати никаква удела у томе.

После подне, 4. новембра почело се са напуштањем положаја на Бабуни. Кад је мрак пао, јединице су пролазиле мирно кроз Прилеп, ни од кога не узнемираване ни на који начин. Тачно у 8 часова увече, дошао је и командант Вардарског одреда потпуковник Димитрије Милић. С њим је била пуковска застава и око 400 војника. Дочекао сам команданта Милића у општинској згради, а ту је био и Никола Михаиловић, мајор и командант места.

Да бих осигурао прилепску чаршију од пљачке, образовао сам те вечери једну чету од својих старих четника из ранијих села из Азота и прилепског среза, која је бројала 30 душа, а којом је командовао Никола Мартиновић. Ова чета имала је задатак да патролира кроз чаршију прилепску и да пази на ред. Ако би приметила да неко разбија дућане, одмах нека отворе ватру на такве људе, без обзира ко су они. Наредба је била категорична.

Чим је дошао потпуковник Милић, изјавио је жељу да одмах напустимо Прилеп и да идемо даље, али претходно да запалимо прилепску касарну и дувански магацин, у коме није било дувана, јер је дуван раније био однесен преко Битоља у Солун. Милић је саопштио да од ове паљевине неће да одустане. Али сам успео само утолико што сам га убедио да нема смисла још те вечери запалити ове велике грађевине, јер ће се ватра видети и знаће се да се повлачимо. Кад већ мора да буде паље-

вине, наредићу да се те паљевине изврше сутра ујутру, а ми ћемо бити на новим положајима који су били на седмом километру на друму Прилеп-Битољ, на оном истом месту између села Беровци и Алинци, званом Алински уши, где су Турци 24. октобра 1912. дочекали српску пешадију и коњицу. Ту, на тим положајима, имали смо остати све дотле докле их будемо могли бранити, па ма то било и под најтежим условима.

Нисмо бранили себе, већ одступање српске војске која се тада већ повлачила кроз Албанију, јер су њени предњи делови у то време већ прешли Дрим, на чувеном Везировом мосту, а други су, напустили Пећ, ишли преко Чакора у Беране и Андријевицу. Задржао сам Милића да вечерамо у прилепској општини, а за њега је био у једној канцеларији спремљен кревет, па сам му предложио да после вечере мирно спава целе ноћи, а ујутру, кад буде затребало, нека ми само каже, ја ћу га пробудити па ћемо отићи на нове положаје, а напустити Прилеп. Милић је веровао сада да је све сигурно у Прилепу и да су моје речи биле на свом месту, те је задржао код прилепске општине само 50 војника који су остали ту са пуковском заставом, а остале је послао да иду на нови положај.

Ја сам отишао до Николе Мартиновића и, кад сам га нашао, рекао сам му да сутрадан, тачно у 6 сати, његови људи, подељени у две групе, од којих ће једна да оде и да запали прилепске касарне, а друга дувански магацин. Мој пријатељ Милан Гугућевић, прилепски трговац, који је био са мном, одмах је отворио свој дућан и допустио да се из њега изнесе 20 канти петролеума, да би се овим посули објекти и сутра запалили.

Моја породица, три дана раније, дошла је из Браилова у Прилеп и била је смештена у кући Милана Гугућевића. Мој отац, који се случајно затекао код мене у Браилову, где га је затекла објава рата Аустрије Србији, остао је у Браилову, где су га после неколико дана Бугари убили. Ја сам се са својом породицом поздравио само једна дан раније и сад сам вршио само своју дужност, да све буде „добро и честито" колико толико „милом Богу приступачно".

Тачно у 5 сати ујутру 5. новембра пробудио сам потпуковника Милића, а у дворишту је чекао фијакер. Кад се Милић умио и спремио, изишао је из општине и наредио да се развије пуковска застава. У фијакер смо сели нас тројица - потпуковник Милић, мајор Михаиловић и ја.

Почело је свитање кад смо пошли из прилепске општине. Тако, са разијеном заставом II пешадијског пука, у пратњи 50 војника, излазили смо из Прилепа, пролазећи преко главног трга па улицом Краља Петра кроз коју пролази друм Прилеп-Градско. Кад смо изишли из вароши, Милић ме упита: „А шта је с паљевином"? Одговорих му да све иде својим

редом и да нисам хтео да наредим паљевину још за време док се ми налазимо у Прилепу.

Те ноћи, ипак, једна група сељака-разбојника, покушала је да отвори један дућан у Прилепу, у коме је била мануфактурна роба. Пљачкаши, чим су приметили чету, почели су да беже, али је један од њих пао мртав. Остао је лежећи до самих дућанских врата. Да није убијен овај сељак, за кога смо одмах утврдили по његовом оделу да је родом из Марикова, можда би се сутрадан могло рећи да је српска војска опљачкала чаршију. Али убиством овог сељака ништа се није могло рећи рђаво о српској војсци, која је мирно и у парадном маршу оставила престоницу Краљевића Марка.

Тако смо одмакли око 3 км од Прилепа, одједном се указа у исти мах прво дим, а затим велика ватра на два краја Прилепа. Тачно у 6 часова запаљене су прилепске касарне и дувански магацин. Два сата доцније четници Николе Мартиновића стигли су нас на нашим новим положајима.

Бугарска војска, под командом генерала Тошева, ушла је у Прилеп 6. новембра око подне. Али су пре тога њихове извиднице обилазећи Прилеп дошле до села Лагова, 3 км даље од Прилепа на путу Прилеп-Марикво. Тако је извршена евакуација Прилепа и тако смо ми напустили Бабуну, на чијој су средини, а на путу Прилеп-Велес, изнад једне чесме, Бугари ископали једну од многих гробница на Бабуни, и ту подигли споменик за успомену на велике жртве које су дали приликом преласка преко Бабуне.

Још 4. увече једно одељење српске војске, под командантом једног резервног капетана, старог српског учитеља, пошло је правцем Прилеп-Крушево, да се преко село Боротина, попне на косу и да заузме положаје који ће сачињавати лево крило наших нових положаја. Десно крило ослањало се на огранке Селачке планине. Село Селце било је неколико стотина метара иза наших линија. Штаб 14. пука био је смештен у селу Алинци, а штаб команданта одреда у селу Тополчане. Остали смо 14 дана на томе положају, опет бранећи се од десет пута надмоћнијег непријатеља.

Овде су Бугари добили један авион који је дању вршио извиђања. Али, пошто је земљиште било такво да је униформа српских војника потпуно одговарала том земљишту, са велике висине није се могло утврдити ништа позитивно. Сам авион није смео да се спусти ниже од 1.400-1.500 метара. Стално је, отприлике на тој висини, кружио. Пуцали смо на њега из пушака, јер смо наших 5 топова, који нам ни за шта нису могли служити, послали у Битољ.

После четири-пет дана командант Милић нађе тројицу Топличана, војника 2. пука, који су пристали да са једним наредником, опет Топли-

чанином, ноћу оду на пут између наших положаја и Прилепа и да тамо ухвате „језик". Ови храбри наши Топличани отишли су и лутали целе ноћи, док нису наишли на једну бугарску коњичку патролу и одмах припуцали на њу. Бугарски коњаници одмах су се распрштали, али један је пао с коња, тешко погођен једним метком из пушке. Тог бугарског војника, тешко рањена, Топличани су донели на леђима до наших положаја. Бугарин је на саслушању испричао кад су и како су ушли у Прилеп и како су размештени према нама. Оно што је он казао, макар и у испрекиданим реченицама, било је довољно да сазнамо да је према нама још увек једна дивизија бугарска, којом командује генерал Тошев, чији је штаб смештен у вароши Прилепу. Овај бугарски генерал и сам је родом из Прилепа, од велике породице Тошеви из Прилепа.

Његов рођени брат Петар Тошев, бугарски професор, један од првих бугарских револуционара ВМРО, погинуо је у једној воденици код села Дренова кад је долазио из Солуна, па преко Градског пошао у Прилеп. Пошто га је ухватила ноћ, свратио је у ту воденицу, а исто тако био му је близу и Мрзено Ораовец, где је био познат и где се могао склонити. Турци дреновски, који су се ту затекли у воденици, познали су одмах Петра Тошева, с њим су већ дуги низ година водили спор око синора (атара) јер се село Петра Тошева и турско Дреново граничили својим атарима на левој страни реке Рајац, која мало ниже утиче у Црну реку.

БУГАРСКА ОКУПАЦИЈА МАКЕДОНИЈЕ

Бугари су користили онај пут уз реку Бабуну, па из Богомиле у Прилепско поље, који сам ја са народом направио 1912. за пролаз српске војске. Тим путем прешла је једна цела бригада, остављајући за собом траг нимало светлији од онога који је за собом оставио њихов предак хан, Аспарух, кад је у VIII веку улазио у такозвану Загорску, после прозвату Бугарску.

Маса Срба из Богомиле и других села беше побегла у Прилепско поље и ту се склонила по српских селима Гостиражни, Строvје, Долгавец и Маргаре. Испред Бугара, са њиховим одељењем коњице, ишли су оних 10 Аранута из села Црнилишта. У првом селу у које су наишли, у Гостиражни, тражили су да се сакупи народ. И кад се сакупили, све који су били ту на месту, њих 87 људи, жена и деце, све до једнога поубијали. Затим су пошли у село Строvје. Стари поп Димитрије изашао је пред њих, обучен у одежде, да их дочека. У рукама је носио и синђелију од бугарског егзарха Јосифа као потврду да га је бугарски егзарх запопио у Цариграду. Бугари су бајонетима разнели попа Димитрија, заједно са синђелијом, а у његовој кући убили девет душа: два његова сина Петар и Најдо, ћерка, снаја и унучад - сви су побијени, пошто су женскиње

прво биле силоване и обешчашћене. Бугари су опколили село Стровје са свих страна и изводили из кућа све што се ту затекло, затим су поједине домаћине уценили новцем, опљачкали све што су могли, а затим све женскиње обешчастили, а потом побили.

У селу Стровју убијено је 120 душа. Затим су отишли у село Долгавец. Ту су опколили село, у коме су затекли око 250 сељака, већином жена и деце, из Богомиле и све су на месту поубијали. Затим су похватали сељаке колико их је било из самог Долгавца, њихове жене и децу, које су затворили у неколико кућа, над којима је после насиља над женскињем, отпочело клање! Сви су поубијани до једнога. То су махом били стари људи, жене и деца, јер су сви способни мушкарци били у српској војсци, било као војници, или као коморције са својом стоком, јер ретка је била кућа из ових српских села у срезу прилепском, а да није дала бар по један пар волова или биволе и по једнога коња, заједно са терачима. Било је домова који су дали и по два три пара волова и бивола и по неколико коња. Зато су у овим селима највише и поубијани стари људи, жене и деца. Долгавашког попа Трајка, старца од 70 година ухватили су жива и питали га: је ли он Србин или Бугарин. А кад је поп Трајко, на сва питања, одговорио да је Србин, као што су и сви његови и парохијани и сељаци, јер је и он био родом из тога села, Бугари су наложили велику ватру и, онако везана, поп Трајка прво посули петролеумом и бацили у ватру. Тако су Бугари поп Трајка изгорели.

У свим српским селима завладао је страх и запрепашћење, јер нико није могао веровати да су Бугари као хришћани и који су Македонију својатали као своју земљу, могли да чине овакве зулуме у масама, какве зулуме у том крају овако масовно нико и никада није чинио. Неколицина из тих села који су успели да побегну, алармирали су и друга села, из којих се свет посакривао по шумама, а неки су отишли у Прилеп, и тамо се жалили виђеним прилепским грађанима на овај зулум.

Генерал Тошев беше, у богатој кући попа Антића, одсео, с којом је породицом био у сродству. Њихов рођак, српски свештеник Глигор Поп-Антић, са овим добеглим српским сељацима и са још неколико виђених Прилепчана, изнели су генералу Тошеву све зулуме које су његове трупе починиле, и нечувена зверства која настављају да чине. Тражили су од бугарског генерала заштиту. Прилепски грађани отворено су говорили генералу Тошеву да се нису надали да ће бугарска војска показати овако зверске особине као што их је већ показала и да жале што у том погледу не може направити никакво поређење између српске и бугарске војске, јер српска војска, и за време док је боравила овде и водила борбе с Бугарима, па и кад се повлачила, прошла је у таквом реду као каква чета честитих девојака.

Ове речи, овако смело изговорене од стране Иљче Поп-Антића, довеле су генерала Тошева у такву ситуацију да је он с места написао наредбу и хитно је послао по своме ордонансу. У наредби је било строго наређено команданту бригаде да одмах престане с убиствима, и да ће му за свако будуће убиство бити лично одговоран. Тако су престала ова убиства, вршена у масама од бугарске војске која је дошла да „ослободи" „бугарску" Македонију...

Један од мојих четника који се ту налазио на положају, неки Мина Алексић, родом из Долгавца, кад смо дознали о овим зулумима и неделима бугарским, а ми смо то дознали одмах - замолио ме је да га пустим да оде у Долгавец и да види шта је са његовом породицом, између Крушева и Кривогаштана, па преко Прилепског поља, отишао у своје село и тамо превртући гомиле убијених, нашао је рањене, али живе, своју жену и троје деце, Јованку, Јовча и Ђорђа. Њих су Бугари, како су их боли ножевима у соби, сматрајући да су мртви, оставили. И да није Мина на време стигао можда би ту и помрли. Али их је Мина из те куће, пуне мртваца, извадио, ране им опрао ракијом и нашао у селу четири коња, натоварио их на коње и готово истим путем довео их у село Тополчане. Ту их је војни лекар превио, и они су одатле одведени у Битољ, да се затим, после евакуације Битоља, једнога дана нађу у Солуну, у избегличком логору код места званог Тунба.

Мислим да је онако наше држање према прилепским грађанима дало повода, да се онако смело изиђе пред генерала Тошева и да се од њега енергично тражи да стане на пут тим чувеним зверствима. Ових неколико српских села која су толико пострадала да се годинама нису могла подићи са својим подмлатком, јер то није било десетковање, већ је у сваком селу поубијана преко половина становништва. Тако су ови честити људи и ваљани Срби веома скупо платили своје србовање. Пре него што је стигла наредба генерала Тошева, Бугари су још ушли у село Ностинце. Ту су стигли да убију 25 душа. Кад је њихов командант прочитао наредбу, наредио је да се даља убиства обуставе.

Димитрије Милић, командант Вардарског одреда, за своје храбро држање на Бабуни и за све оно што је учинио, борећи се месецима и задржавајући на путу ка Албанији десет пута јачу бугарску војску, иако му је команда над одредом одузета између Охрида и Елбасана на захтев његових личних противника, добио је на Крфу ипак сатисфакцију. Одликован је Карађорђевом звездом с мачевима IV степена, и поново постављен за команданта потпуно реорганизованог II пешадијског пука.

Навала непријатеља на наше положаје 7 километара јужно од Прилепа била је веома јака. Једнога дана морали смо напустити те положаје да би смо заузели друге код села Вашарејице, на 24. километру на друму Прилеп-Битољ. Да бисмо се колико толико заштитили од Бугара, а тре-

бало је да они форсирају Црну реку, Димитрије Милић потражио је од команданта дивизије из Битоља да му пошаље једног инжењерског официра, вичног минерском послу, који би дошао с неким стручним особљем и експлозивом, да потпуно разруши гвоздени мост на Црној реци, на 22. километру пута Прилеп-Битољ. Држали смо позиције све дотле док је наша војска заузела положаје Српце-Беровце-манастир Св. Атанасије и целу косу до села Вашарејице. Кад је заштитница напустила мост, и кад је требало да се изврши експлозија паљењем динамита, мост је, и после експлозије, остао читав, иако је нас 50 људи остало ту до последњег тренутка с намером да омогућимо инжењерском официру који је носио једно презиме страно, а не наше, да ли Бохаска или нешто слично, не знам, али сам био очевидац да мост на Црној реци није био покварен и да је један сат после експлозије бугарска коњица прешла преко овог моста.

Српска војска се на овим новим положајима на Шемници 12 километара од Битоља, држала све до 22. новембра 1915, а тада је заузела положаје на месту Ћавату, на путу Битољ-Ресен.

Стара Србија

Група четника у Битољу

Православни свештеник са породицом у Битољу

Српски официри у Пећи 1912.

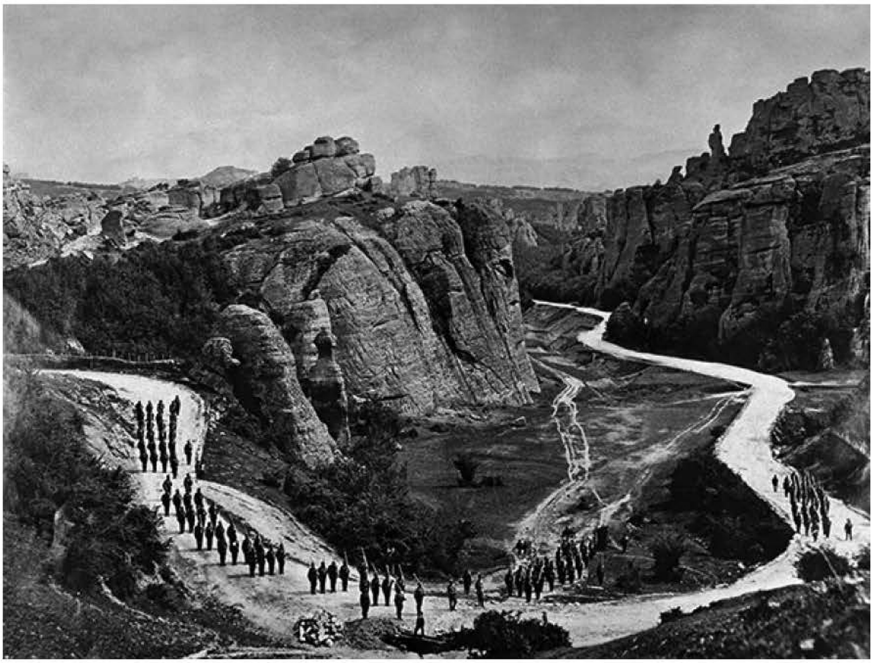

Бугарске трупе на српској граници 1913.

Српски војници на Брегалници

Српски војници у Кратову

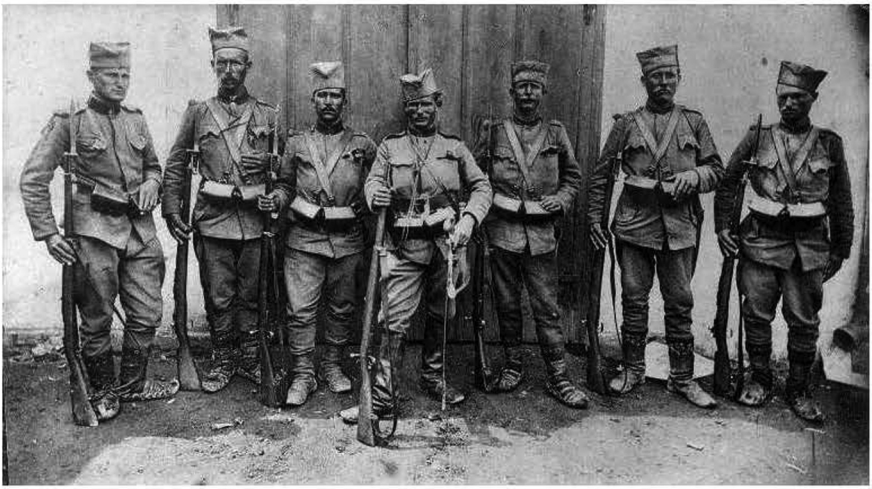

Поднаредник Милош Алексић са својим војницима

Српска војска код Битоља

Црногорска војска 1913.

За успешно извршење поверљиве мисије на Солунском фронту, престолонаследник-регент Александар одликовао је Василија Трбића највишим рашним орденом - Карађорђевом звездом са мачевима (1917*)*

НА ВАРДАРУ

Али ће, ко рајски феникс
синути слобода мила;
И ја ћу стајати ведар
где сада погружен стојим
И наш ће оро бели
широко развити крила
над урвинама твојим.

Војислав Илић

6. део

ТЕШКЕ ГОДИНЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

У СОЛУНУ

Остао сам у Битољу до његове евакуације, а тада сам прешао с осталим избеглицама у Лерин, да би одатле отишао у Солун. Моја породица остала је у Прилепу. Ја сам сам дошао до Лерина, где су ми били раније дотерали нешто од моје ситне стоке и два коња, а имао сам под собом свога коња, кога су ми продали синови Исе Бољетинца на Косову 1913. Коњ је био чисто арапског соја, дат као поклон од турског султана Мехмеда V Иси Бољетинцу, кад су направили примирје у Скопљу и кад је Ибрахим Паша, султанов изасланик, дошао у Скопље да преговара с побуњеним Арнаутима. Синови Исе Бољетинца бојали су се да држе тога племенитог и пунокрвног арапског хата, а нису хтели дозволити да својим очима гледају како неко од јучерашње раје јаше царскога хата, кога је сам султан поклонио њихову бабу. Преко Серафедим-бега из Урошевца и браће Синадиновића понудили су мени на поклон овога хата, што сам ја категорички одбио. И тек пошто су од мене примили 100 турских лира у злату, примио сам хата с целом његовом богатом опремом.

Још на путу у Лерин, сустизао сам стотине кола волујских која су вукла наше избегло чиновништво, њихове породице и остале избеглице са целе територије Македоније од Велеса па до Битоља и Кичева. Кад сам стигао у Лерин, тамо сам то исто затекао - на стотине кола која су довезла наше избеглице. Војни бегунци, родом са територије Македоније, који су се налазили у Грчкој, а који су знали према вестима које је доносила грчка штампа о кретању бугарске и српске војске, да се и Битољ има евакуисати, сви су се били сконцентрисали у Лерину.

Неки наши људи почели су продавати волове и коње, на којима су дошли до Лерина. Стока се продавала јефтино, па је и купаца било много. Ови војни бегунци изишли су на пијацу, па се хватали за сваки бољи пар волова и за сваког бољег коња, тврдећи да је то њихова стока и да су им Срби то опљачкали. Грци су ове испаде трпели и стоку давали овим нашим војним бегунцима.

Како сам морао да идем даље у Солун, где нисам имао рашта чувати коња, ни осталу ситну стоку коју су моји чобани Арнаути дотерали, само једну ноћ раније, у Лерину - дао сам моме пријатељу Хафузу Хасану Усеиновићу из Прилепа, који је стално био уза ме, јер није хтео да остане

у Прилепу под бугарском окупацијом, да изведе мога коња на продају. Чим је извео мога коња на пазар, убрзо се скупило неколико грчких официра и почели да загледају коња и да питају за његову цену. Ја сам стајао пред кафаном „Централ" у Лерину, испред које се и продавала стока, кад одједном угледам једног од војних бегунаца, где отима мога коња од Хасана Усеиновића, тврдећи пред Грцима да је то коњ његовог оца попа из села Слепче, у Демир Хисару. Носио сам у рукама једну руску нагајку са 12 плетених узица, а на сваком крају узице биле су по три оловне куглице. Кад сам угледао да овај отима коња, полетим право у ону гомилу, распалим оном нагајком по овом одметнику који је, сав обливен крвљу, пао као свећа на земљу. Онда се обратим грчким официрима на доста коректном грчком језику и кажем им да је овај попов син најобичнија вуцибатина и лопов, јер да никада ни његов отац, ни деда, па ни прадеда нису имали оваква коња у својој кући. Ово је коњ из штале турског султана у Цариграду, и ја сам га од његова сопственика, коме је коњ био поклоњен, купио за 100 турских златних лира. И да нисам у оваквом положају, не бих га данас продао ни за какав новац.

После ових речи, грчки официри прићоше мени, руковаше се са мном и рекоше ми да ће један од њих Тагматархис (мајор) купити коња, ако га дам за 2.000 златних драхми (100 наполеона). Између тражења и понуђене цене била је разлика око 350 златних драхми и ја нисам хтео да попустим ни за један грош. Грчком официру коњ се толико допао да је пристао на тражену цену. И, после једног сата, скупио је новац који није био тако мали, те је он мени предао новац, а ја њему коња.

Било ми је тешко на души и на срцу што се растајем још од једног доброг друга какав само може бити добар коњ; али се није имало шта друго да се ради. Пред нама је била неизвесност. Ми, истина, идемо у Солун, али нисмо имали никакве гаранције да ћемо тамо и остати. Грци су били задовољни што не морају ратовати и просто су нам наметали на нос преимућство грчке мудре политике, коју је водио краљ Константин према оној коју су водили краљ Петар и Никола Пашић. Ситну стоку нисам хтео продавати у бесцење у Лерину, већ сам је са два Арнаутина чобанима и са Хасаном Усеиновићем упутио пешице у Солун. Било је то време кад су многобројна стада, као и ранијих година у то доба, ишла из српске Македоније у околину Солуна на зимовник.

Сео сам на воз и отишао у Солун. Тамо сам затекао Јована Бабунског и његову чету, која је логоровала ту негде око Зејтинлика. Јован се евакуисао са Црне реке заједно са Французима, чији су предњи делови били свега 8 километара далеко од Солуна, на реци Галик. У то време Французи су на Солунском фронту имали непуне две дивизије, а Енглези скоро једну дивизију са свима споредним трупама, које, по њиховој формацији, припадају једној дивизији.

На хиљаде српских избеглица почело је да се евакуише лађама из Солуна у Француску. Неки од избеглица нису хтели да иду никуд даље од Солуна, па су Французи подигли неколико барака на једној висоравни, у близини артерских бунара. У тим баракама смештен је један знатан број српских избеглица. Ту су им Французи одмах почели давати хлеб и топло јело. За комесара тих избеглица био је постављен Стева Павловић, евакуисани начелник среза велешког, а као неки главни старешина одједном је постао Ранко Трифуновић, евакуисани начелник округа кумановског. Генерални конзул Србије у Солуну био је Рајко Винтровић, а посланик Србије у Атини био је Живојин Балугџић.

Једнога дана потраже ме из српског конзулата да ми нешто саопште. Кад сам отишао у конзулат, тамо ми предадоше телеграм којим ме Балугџић позива да што пре одем у Атину. Кад сам добио прву лађу Солун-Пирej, узео сам место у тој лађи и пошао у Пирej и Атину. Ова лађа била је некада јахта грчког краља, и салон и трепезарија били су израђени у изванредном дуборезу. Лађа је била мала. Чим смо изишли из Солунског залива, захватила нас је бура и превртали смо се у овој малој лађи целе те ноћи. Сутрадан смо рано стигли у Халкис, одакле иде воз директно за Атину. Да не би обилазио цело Атичко полуострво, у Халкису сам изишао из лађе, ухватио први воз и отишао у Атину.

У Атини сам посетио посланика Балугџића и он ми је говорио да треба да останем неколико дана у Атини. Ту сам затекао Јована Дучића, који је био први секретар или саветник посланства, не сећам се. И баш тада је довршио своју песму „Аве Србија!" коју ми је прочитао у рукопису.

К Балугџићу сам одлазио сваки дан. Он ми је тада рекао да Французи траже од мене извесне услуге, управо, они су тражили од Балугџића, а он кад је чуо да се ја налазим у Солуну, познајући ме још одавно, сматрао је да сам једини који могу тај задатак да извршим.

Задатак је био овај: Требало је порушити железнички мост на реци Струми, на прузи Солун-Серез-Једрене-Цариград, да не би Бугари искористили ту пругу против Солуна, што није било вероватно, јер су Бугари против себе, на самом изласку клисуре Струме, имали грчко утврђење Рупел, које је затварало саму клисуру на путу Горња Џумаја - Демир Хисар, и која је била дуга преко 20 км, а та тврђава потпуно је контролисала и пругу Серез - Демир Хисар - Солун. Схватио сам да се овде више ради о томе да се рушењем ове пруге увере Грци да је то дело Бугара и да би, на тај начин, уверили краља Константина и нову владу Гунариса да су им Бугари непријатељи и да треба да ратују против њих. Међутим, такви трикови нису могли да определе краља Константина да уђе у рат, јер то није био рат само против Бугарске, већ и рат против Немачке. Краљ Константин био је маршал немачки и зет цара Виљема II. Уз то,

уверен у немачку победу и чврсто решен да Грчку не уводи у овај светски рат.

Други задатак састојао се у томе да се поруши велики вијадукт код Водена, на прузи Солун-Битољ, да би се спречило да Немци и Бугари возовима доведу своје снаге пред сам Солун. Ова друга ствар била је мало озбиљнија. Одмах сам о свему томе дао своје мишљење Балугџићу. Рекао сам му:

„Ја ћу, са своје стране, учинити све да се поруши мост на реци Струми, на прузи Солун-Серез." Али сам му, исто тако изнео да рушење тога моста нема никакве војне користи. Ту пругу не могу Бугари искористити, јер и сами не могу и немају одакле да доведу војску да искористе ту пругу. Све док Грци држе Рупел, Бугари не могу изићи на ову пругу, а кад би хтели да заузму Рупел, то би значило рат између Грчке и Бугарске. Међутим, целу ту пругу Солун-Серез-Дедеагач-Једрене, држали су Грци, јер и сама железничка станица Једрене била је на териотрији Грчке. Према томе, Бугари ни у ком случају, без објаве рата Грчкој, или без добровољног пристанка грчког, нису могли искористити ову пругу.

Што се тиче пруге Битољ-Солун, њу могу користити Немци и Бугари опет на исти начин, или да објаве рат Грчкој или да их Грци пусте да пређу преко своје територије. Али, да би се та пруга могла искористити, потребно је имати и један велик број вагона или у Битољу или у Лерину, на грчкој територији. Јер ако се ти вагони не пошаљу из Солуна, Немци и Бугари немају одакле да довуку вагоне на ту пругу. Према томе, не зависи више од Немаца и од Бугара коришћење ове пруге, већ то више зависи од Француза који су у Солуну и могу контролисати колико вагона одлази у Лерин, а колико их се враћа. Јер део пруге Лерин-Битољ није више био у употреби.

Добио сам писмо од Балугџића и од француског посланства из Атине за генерала Мишоа, који је био начелник штаба у Солуну.

Кад сам дошао у Солун, Французи су већ били успели да поруше мост на реци Струми. Остао је мени задатак да порушим вијадукт код Водена.

Овде у Солуну, Французи су ми предложили да образујем чету од неколико стотина људи, да их преобучем у бугарска одела и да нападнемо на грчку пограничну стражу и да, тобож, као Бугари извршимо насилан упад на грчку територију. Затим, да се на неки некомпромитујући начин придружимо истуреној, крајњој француској предстражи или на Галику или на Вардару. Из свих ових разговора, како оних у Атини, које сам водио са Балугџићем, тако и ових које сам водио у Солуну, извео сам закључак да су француске снаге у Солуну и сувише слабе, па нема изгледа на неко веће појачање бар, у скоријем времену, и да Французи траже начина да увуку Грчку у рат, искористе њену војску као главнину против Бугара и Немаца, а уз потпору француске војске, нешто енглеске и,

углавном, да даду потпору у артиљерији. Било ми је јасно да је Солунски фронт веома лабилан и да заиста много зависи од Грчке да ли ће овај фронт опстати или не.

МОЈА МИСИЈА КОД ВОДЕНА

У разговору са Французима био ми је тумач енглески капетан Бер, који је био настојник изградње путева који су полазили из Солуна у правцу Вардара и Дојрана и који је ту запослио све Србе који су хтели да раде, јер су Енглези плаћали 4 драхме на дан сваком раднику за 8 сати рада. То је била у то време једна добра надница.

Да бих доказао Французима да могу да извршим тај посао узео сам из Солуна потребан експлозив и у неколико наврата донео га у Воден и сав тај материјал остављао у једној српској кући у Водни, код Србина тамошњег трговца Туше Самарџића, чији је син Јован тада већ био грчки војник, а у чијој је кући живела Васка Ц. Петровић, српска учитељица родом из Прилепа, којој сам био венчани кум, а чији је муж био на војној дужности као цензор наше поште у Елбасану кад је наша војска, у споразуму са Есад Пашом, запосела један део Албаније 1915, па смо имали једну малу посаду и у албанској вароши Елбасану, и тамо је Цветко Петровић вршио дужност војног цензора, па се затим са осталом нашом војском, пребацио на Крф. Кад сам тако у неколико наврата, донео тај материјал, не говорећи ником ништа, доведем пет својих старих четника из Солуна у Воден. Ту их разместим свакога посебно, а ја сам за то време, посматрао неколико пута положај овог вијадукта, и путујући возом преко њега и долазећи из Водене у шетњу и близину овог вијадукта.

Овај вијадукт чувало је 50 војника. Са стране Водена на улазу у вијадукт, била је једна стражарница, у којој је становало једно одељење грчке војске за чување горњег постројења вијадукта. Доле, у подножју вијадукта, у једној дубодолини, из које су се подизали гвоздени стубови овог вијадукта, била је једна барака чији су зидови били од камена али без малтера, а покривена даскама и хартијом од тера. Ту су спавали и хранили се грчки војници, а ваљда им је ту била и кухиња.

Један грчки поднаредник, родом из Тесалије, био је ту, у тој бараци, и вршио дужност старешине. Преко Туше Самарџића дошао сам са њим у везу и разложио му ситуацију да ће тим вијадуктом једнога дана туда проћи бугарска војска и да они ту седе узалуд и чаме у оној рупи испод самог вијадукта. Четири-пет дана сам разговарао с овим Грком и, напослетку кад ми је изгледало да сам се добро спријатељио с њим и да му могу поверити своју намеру, рекао сам му овако:

„Мени је потребно да наместим на стубове вијадукта експлозивни материјал и да све то повежем за једну паклену машину. Нећу да правим

од овога никакву употребу, али, кад све буде готово, ти ћеш бити за време рада са мном; ти ћеш почети да пуцаш и да направиш узбуну. Па, кад изиђе твој официр и комисија, ти ћеш им рећи да си приметио неке људе, за које мислиш да су Бугари. Али пошто је ноћ не можеш тврдити баш да су Бугари. Чим си их спазио да се веру око моста, почео си на њих да пуцаш. Како ће ти ту ствар да удесиш са твојим стражарима да они ово не примете, то је твоја ствар. У то нећу да улазим. За тај посао ја ћу да дам 4.000 драхми, а то је довољно и за тебе и за неког од твојих војника, који ти је потребан за овај посао. Али за оно неколико метака што ће да испалиш у помрчину, бићеш од твог команданта похваљен; добићеш неку медаљу и прогласиће те за најбољег подофицира у грчкој војсци". Грк, пошто је добро прорачунао двојну корист коју ће имати од ове услуге, пристао је на ово, али ми је тражио унапред 4.000 драхми, чија је вредност тада са златом била алпари, а то сам ја одмах извршио.

Чекали смо још два-три дана, да ноћ буде без месечине. Кад је било одређено време, пренео сам са својим људима материјал са динамитом и „окитио" два стуба вијадукта, а жицу везану за паклену машину, био сам спровео 350 метара далеко од вијадукта. Овај посао сам радио и морао сам свршити за време једне стражарске смене. Тако ми је рекао мој пријатељ Николас Панајотис. То је било доста тешко и заморно. Али, кад сам свршио тај посао и кад је све било у реду, одједанпут је отпочела прво појединачна паљба у празно, а затим општа пуцњава која је бацала куршуме на све стране.

На време сам се склонио са својим људима, а сутрадан већ су дошли на лице места и грчки официри из Солуна и разни инспектори и полиција, а грчке новине донеле су вести о намераваном атентату на тај вијадукт, као и о енергичним и храбрим грчким војницима који су тај покушај потпуно онемогућили, иако је усред једне тамне ноћи атентатор успео да намести и привеже потребну количину експлозива, па чак и да намести паклену машину тако, да у секунду кад буде пролазио воз преко вијадукта, може експлодирати. Ово последње Грци су просто измислили.

Тек после два дана напустио сам Воден и отишао у Солун, где сам се јавио француској команди. Тамо су ме дочекали једним питањем: Зашто атентат није успео? Рекао сам им да атентат није успео зато што нисам хтео да порушим тај вијадукт. Испричао сам им да сам неколико пута ишао до Лерина и да на целој прузи од Солуна до Битоља нема ни 50 резервних вагона по станицама, те да Бугари не могу искористити ову пругу и да ће ова пруга сигурно више користити нама него Бугарима. Да бих им доказао да могу да извршим тај атентат учинио само све што треба и још је требало само да притиснем једно дугме, а то сам могао учинити, јер сам био 350 метара далеко од вијадукта, па би вијадукт отишао сав у понор.

Французи нису били задовољни ни мојим радом, ни мојим објашњењем, па су то јавили Балугџићу. Али мене то није ни мало збунило, јер сам ипак био у праву, што се доказало неколико месеци доцније. Кад је српска војска, потпуно реорганизована, дошла на Солунски фронт, заузела је положаје и кад су је Бугари напали, да није било ове пруге, то јест да она није била у исправном стању, ко зна како би испала битка код Горничева, и да ли би Срби у јесен 1916, 6. новембра, били у Битољу или би још били на Вардару и на Галику.

РАД НА „СРПСКОМ ГЛАСНИКУ"

Кад сам дошао у Солун, почетком месеца децембра 1915, тамо сам већ затекао Димитрија Анастасијевића Ташулу, родом из Велеса, а у последње време адвоката у Скопљу. Као српски учитељ отишао је да студира права на турском правном факултету у Солуну. Свим апсолвентима тога правног факултета у Солуну који су положили све испите, било је признато право на адвокатуру у Србији у новоослобођеним крајевима, а то су Димитрије Анастасијевић, Риста Јанићијевић, Мирко Шушњевић и мислим да су још неки други користили ово право и постали адвокати. Димитрије Ташула имао је брата који је у то време био грчки жандармеријски капетан, ожењен Гркињом хришћанком.

Димитрије, чим је дошао у Солун, нашао се са неким Анастасом Беросом, родом из великог цинцарског-грчког села Његоши код Водена (Грци су га звали Науста); па се с тим Беросом удружио, те су покренули један лист на српском језику, коме су дали име „Српски гласник". Доста су се мучили док су пронашли српска слова, а сами су морали бити словослагачи, док неколико словослагача из Скопља који су радили у штампарији „Вардар" нису дошли у Солун и прихватили се посла као словослагачи на овом српском листу.

Берос, као грчки поданик, био је власник тог листа, а Димитрије Ташула директор. Штампа у Грчкој била је савршено слободна и лист у то време није подлегао никаквој цензури. Могао је написати шта је хтео, нападати или хвалити кога је хтео, изузимајући грчког краља Константина. Сем краља, могао је критиковати све што се дешава у Грчкој, па и оно што се дешава у целом свету могао је слободно износити. Тираж тога листа био је мали 3-4.000 бројева колико је било потребно да се плате словослагачи. Остали трошкови често су се морали подмиривати из џепа Димитрија Ташуле.

У Солун су још, у исто време са Димитријем, стигли Тома Соврлић, бивши српски учитељ, а потом срески писар у Велесу, родом из Санџака, Војислав Ненадић, бивши учитељ у Велесу, а затим, после ослобођења, трговац, и Јоца Ђорђевић, управник поште из Велеса. Сва тројица били

су у великом пријатељству у вези са такозваним организаторима познате организације „Црна рука". Иначе, и Тома и Ненадић били су моји стари другови и сарадници у Велесу још у доба турске владавине. Мене је позвао Димитрије Ташула, такође мој стари сарадник из турског времена, да им помогнем на раду око „Српског гласника". Тога сам се прихватио и почео сам писати у „Гласнику".

Једнога дана, кад је већ краљ Петар био у Солуну, а наша војска сва на Крфу, и регент Александар, и српска влада, и српска Народна скупштина и војска која се спасла преко Албаније, дао је регент један интервју Свети Јакшићу, власнику и уреднику познатог београдског листа „Штампа". У томе дугачком интервјуу, рекао је да ће сви они који су остали у Србији, војници и официри, па и цивили, бити најстрожије кажњени кад се будемо вратили у Србију. Цео интервју регентов био је у том тону претње онима који су остали у Србији, а који нису имали среће да дођу или у Солун или на Крф. Овај престолонаследников интервју објавила је грчка штампа, како она која је излазила на грчком, тако и она која је излазила на француском језику.

Кад сам прочитао тај регентов интервју, био сам запањен овом краљевом нетактичношћу. Регент прети онима који су силом прилика морали остати у Србији, а уз њега и поред њега седели су, по мом схватању, највећи кривци за катастрофу коју је српски народ преживео не само преко непроходне планинске Албаније, већ, исто тако, у њеним мочварама од реке Шкумбе, па до Валоне и Санти Карантија. Та катастрофа продужила се и на самом Крфу, где је створена позната „Плава гробница". Регент Александар није узео на одговорност Врховну команду што није осигурала повлачење српске војске сливом Јужне Мораве и Вардара, па да војска стигне сва и без великих тешкоћа у Солун са својом артиљеријом и целом опремом, и да ту, појачана француским и енглеским дивизијама, њиховом моћном артиљеријом, свима средствима која су савезници имали на расположењу за исхрану војске, већ су као слепци као да никада нису узели карту (мапу) у руке, дошли на Дрим и Пећку Бистрицу, па ту сручили у те реке сву своју артиљерију и оставили да им непријатељ зароби комору, па гладни, преко још гладније Албаније, ушли једним својим делом у исто тако гладну Црну Гору. И наместо војске, у Солун је дошао министар војни Србије Радомир Бојовић, да парадира кроз Солун, док су синови Србије остављали своје кости по беспутној и непријатељској Албанији. Наместо да све те одговорне официре, одмах на Крфу стави пред војни суд, допустио је и помагао и одобрио да сви добију унапређење за један чин виши него што су дотад имали. Нисам био противан томе унапређењу, али сам сматрао да су то унапређење стекли исто тако и сви они који су, као заштитница, морали

остати назад и жртвовати себе да би главнина српске војске могла да се извуче.

Зато, чим сам прочитао тај интервју регентов, написао сам један уводни чланак у „Српском гласнику", где сам оштро реаговао на регентову претњу. Опоменуо сам регента да ниједан пропис устава краљевине Србије не даје право краљу да буде судија, а још мање му дозвољава да сме да прети својим грађанима. Устав краљевине Србије даје краљу право на аболицију процеса и на помиловање и амнестију. И сви они владаоци који се нису држали ових основних ствари у уставу, нису добро прошли.

„Српски гласник" слат је на Крф, али и без тога, тај чланак је био одмах телеграфски достављен на Крф од конзула Винтровића, па ме је тим поводом позвао и српски посланик Балугџић у Атину. Отишао сам на позив Балугџића у Атину. Кад сам се нашао с њим, он ми је оштро замерио за тај мој чланак и рекао ми да се престолонаследник озбиљно наљутио на мене. Балугџићу сам изнео своје мишљење и рекао му да је само то што је регент дао интервју једном Свети Јакшићу довољно да изазове негодовање код целог света, јер никакав мој уводни чланак у „Српском гласнику" није могао и не може нанети оволико штете угледу династије Карађорђевића колико је перо Свете Јакшића и његов лист „Штампа" то постигло својим писањем за последњих девет година. Уосталом, рекао сам Балугџићу: „То је лична ствар регента Александра хоће ли се он љутити или неће. Али једна је ствар сасвим позитивна, да Србији нико више не може вратити њену децу која су онако немилосрдно упропашћена. И не верујем да ће се то икад моћи заборавити и опростити." Тако сам се растао с Балугџићем, који није успео да ме наведе на неку врсту покајања.

Вративши се у Солун, и даље сам наставио да пишем, а нарочито сам, у неколико прича, изнео борбу Вардарског одреда под насловом „Бабунски орлови". Да не би нашкодио онима о којима сам писао, после оног прекора што ми је учињен у Атини од стране Балугџића, све те приче потписивао сам једним псеудонимом од два слова: Б. К.

Још једном нашао се регент увређен. Било је то на Цвети 1916. Ја сам написао један чланак, величајући дан Другог српског устанка, као велико дело српског народа, који је имао смисла и куражи и велике проницљивости да после катастрофалне 1813. године, да после оних зулума које су Турци те године по Србији направили, и после Хаџи-Проданове буне, која је онако крваво угушена, српски народ поново дигне устанак, на Цвети 1815. Тај устанак крунисан је успехом који је донео Србији мир од 61 године, за које се време она подизала материјално и културно. Да би се већ 1876. могла ухватити у коштац са Турском, а 1914. да прими борбу и са страшном Аустро-Угарском монархијом. У

чланку сам изразио чуђење зашто је тај велики дан српског јунаштва и прегалаштва заборављен за последњих девет година, јер по мом схватању, Други устанак није ништа мање значајан него и Први, јер су оба устанка били дело српског народа.

Ето, због тога чланка, поново је био увређен регент Александар. То ми је речено у генералном конзулату Србије, и тобоже пријатељски, тражили су од мене да бацим перо у трње и да одем у чету код Јована Бабунског.

Бабунски је у то време са својом четом био на крајњој предстражи француској, на грчко-српској граници, око великог влашког села Ливади, које се налазило на источној страни огранка планине Кожуха. Не знам шта је тамо радио са својом четом, пошто су и Грци тамо имали своју стражу и чували границу. Али су бугарске патроле успевале, с времена на време, да пређу на грчку територију и ту су долазили у сукоб са четом Јована Бабунског. Мени, разуме се, није падало ни на крај памети да идем у неку чету која је, не зато што је била у служби француске војске, већ, по мом мишљењу, није могла нешто нарочито да користи Французима, а Срби нису за њу ни знали да постоји. Често сам се налазио са Јованом Бабунским кад је долазио у Солун и с њим сам отворено разговарао о свим тим његовим чаркама. И он сам ту целу ствар није узимао озбиљно, али му је, исто тако, било немогућно да не изврши наредбе француске команде, јер је био још од септембра месеца 1915, заједно са Французима, од којих је добивао следовање, па напослетку и одело и наоружање.

ЈЕДНА УСПОМЕНА НА КРАЉА ПЕТРА I

Српска војска се на Крфу реорганизовала. Њен долазак се у Солуну очекивао сваког часа. Разуме се да је то био тежак задатак, јер се није смело допустити да српска војска опет буде жртва неког подморничког напада и да поново страда и ствара себи још неку „Плаву гробницу". Савезници, којима је сваки српски војник добро дошао на Солунском фронту, и сами су чинили све да српска војска без жртава буде пребачена са Крфа у Солун. Као први департман, дошла је чета или одред Војина Поповића, који се одмах сместио у Лерину. Тамо је одмах дошао и мајор Љуба Вуловић, и организовао обавештајну службу. За ту службу, поред осталих, узео је и Ђорђа Константиновића, бившег председника општине Брод у срезу мариовском, Темељка Вељановића, председника такође из среза мариовског. Био је око себе окупио неколико таквих људи преко којих је добивао „обавештења". Каква су била та обавештења, видело се те јесени када су Бугари отпочели офанзиву преко грчке територије и кад је Љуба Вуловић, заједно са Војином Поповићем и

његовим одредом, једва умакао Бугарима, па су преко планина једва стигли у састав српске војске негде између Горничева и Водена. Из те чињенице види се добро да је његова обавештајна служба била испод сваке критике и, у сваком случају, доста фатална за српску и француску војску, које уопште нису имале никакво обавештење о бугарским припремама за офанзиву преко грчке територије.

Не сећам се баш добро, али мислим да је то било у другој половини месеца маја или почетком јуна, кад је пошао један штаб српских виших официра из Крфа у Солун. Тај штаб је имао задатак да прође цео терен према грчко-српској граници и да одреди место где ће бити постављене српске армије чим дођу у Солун. У овоме штабу био је тадашњи ђенералштабни потпуковник Петар Косић, доцније гувернер краља Петра II. Ови официри чим су дошли у Солун, одмах су тражили мене као једнога од добрих познавалаца терена који су имали да прегледају, па су ме замолили да са њима заједно одемо прво у Воден, па из Водена на коњима у Костурно и даље све до Лерина. Одмах сам на ово пристао без и једне речи, јер је то већ почела да бива служба у Србији. Тако сам са њима заједно прво дошао до Водена, а затим кроз Меглен у Костурно.

Између Костурна и села Теова у воденском срезу, срели смо два француска војника који су терали једну групу од пет бугарских војника. Ми се ту задржасмо, а Французи су нам дозволили да се разговарамо с овим бугарским војницима који су сами напустили бугарске положаје и сишли овамо, ако нађу некога од Француза да им се предаду. Французи овде нигде нису држали неке сталне положаје, већ су имали велике коњичке патроле, које су стално крстариле испод подножја планинских венаца Кожуха, па све до Горничева и Острова. Друга једна коњичка јединица имала је своје стално место не леринској железничкој станици. Ту су дужност вршили од села Цетино, па све до Секулева.

На овом путу провели смо неких осам дана. И наши официри су убележавали све своје опаске и све оно што им је било потребно да савесно изврше свој задатак. Тако смо дошли до Лерина, где су они предали своје коње тамошњој француској коњичкој јединици, па смо из Лерина возом отишли у Солун.

Одмах после мог доласка у Солун 1915, у Солун је допутовао и краљ Петар I. Краљ је носио на себи генералску униформу и капу са генералским ширитима, а, пошто је било хладно, увек сам га виђао у шињелу. Код њега је увек био његов стари ађутант, пуковник Борислав Тодоровић и један његов момак који је дуго година био код краља и знао добро све његове навике и ћуди.

Ми Срби имали смо српску цркву на најлепшем месту у Солуну, на такозваном хиподрому, у непосредној близини Беас Куле. Ова црква је метох манастира Хиландара. Ту је некада био један стари, полусрушени

конак, у коме је једна собица служила као капелица, где се један духовник молио Богу и читао молитве вернима и, ако би било нешто прилога, слао их је манастиру Хиландару. Кад је 1896. отворена српска школа у Солуну, против чијег су стварања били подједнако ангажовани Грци и Бугари, а Србима је била потребна црква исто тако као и школа, онда се поставило питање да се у овом метоху манастира Хиландара направи црква. Хиландар је био у бугарским рукама, па његов сабор, састављен од самих Бугара, није хтео ни да чује да се овај метох уступи Србији, која ће ту подићи српску цркву.

За то место, у том солунском метоху, јавио се архимандрит Василије који је дуго година био у хиландарском метоху у Нишу. Био је родом из Самокова у Бугарској, али се тамо родио у оно време када се то место звало Српски Самоков, а становници су сматрали себе да су Срби исто тако као и они у Трну и Брезнику. Кад је архимандрит Василије јавио да пристаје да иде у Солун у тај метох за духовника, саборни старци у Хиландару једва су то дочекали и дали му такозвану манастирску „Грамоту", с којом је он имао да се јави грчком митрополиту у Солуну и турским властима. Ово је зависило од његове воље, јер се хиландарском „Грамотом", пошто је Хиландар био независтан светогорски манастир и његови духовници могли су свуда да врше у хиландарским метосима свако богослужење и молитве, без нарочитог благослова и одобрења дотичног епископа или митрополита.

Таквих метоха Хиландар је имао у Солуну, Нишу, Враци (Бугарска), вароши Смирни (Мала Азија), који је био један од највећих метоха хиландарских. Тај метох устројили су Срби, трговци у Смирни, који су углавном били из Боке и Херцеговине. То је била једна велика грађевина у квадрату, која је излазила на четири улице. Како је била у центру вароши Смирне, имала је много дућана и дућанчића, а горе су били станови и једно одељење у коме је увек становао по један духовник из Хиландара. Сав приход од тих дућана и станова духовник је примао и слао манастиру Хиландару. Кад сам био у Смирни, тада су сви ти некадашњи Срби постали добри Грци, али је још неколико презимена доказивало њихово порекло, као Бошковићи, Јовановићи, Поповићи и још неколико других. Ето, такав је био и овај хиландарски метох у Солуну, који је још краљ Милутин купио на најлепшем месту у Солуну и поклонио га Хиландару, да ту могу опстати хиландарски духовници, кад дођу у Солун.

Чим је архимандрит Василије дошао у Солун за настојника тога метоха, дошао је у везу са српским конзулом. Од једне старе куће, у којој је била такозвана масларница, то јест, млин у коме се мељу маслинке и цеди зејтин, који је давао извесне приходе манастиру, решили су да подигну цркву. Али пошто је за грађење цркве изнова било потребно, ако не друго, оно бар одобрење хиландарског сабора, архимандрит Ва-

силије и српски конзул, мислим да је тад био Павле Денић, решили су да од ове маслинарнице направе цркву. Пошто су избацили млин за маслине и пресу за цеђење зејтина, почели су рад. Најмили су неке Грке који су товарили земљу у сандуке и на магарцима износили је изван Солуна тамо где се обично баца смеће. На протест Бугара и Грка, турска власт неколико пута забрањивала је овај рад. Али, архимандрит Василије енергично је бранио своја права, доказујући да је он једини властан да подиже или преправља извесне грађевине на метоху којим он пуноправно управља. Тако је после двомесечног или тромесечног рада, од ове масларнице, постала црква Светог Саве. Србија је ту направила иконостас, лепе певнице и сазидала један леп двоспратни конак са осам соба. Ето тако је постала црква Св. Саве у Солуну.

Одмах после мог доласка у Солун 1915, у Солун је допутовао и краљ Петар I. Код њега је увек био његов стари ађутант, пуковник Борислав Тодоровић и један његов момак који је дуго година био код краља и знао добро све његове навике и ћуди.

У цркву је сваке недеље, за време свог боравка у Солуну, долазио краљ Петар, кога је на срамоту и Срба и Француза и свих Енглеза, возио један шофер у једној приколици, прикаченој уз моторцикл.

Живот краља Петра у Солуну био је сасвим скроман, готово ништа бољи од живота оне масе избеглица, која је проводила своје дане у баракама, близу цркве Свете Тројице. Његова храна била је обично пасуљ с пастрмком, купус и слично. Носио је копоран и чакшире официрске с генералским еполетама, а како је била зима, увек је имао на себи шињел са генералским плетеницама док је на глави носио походну капу, а на ногама обичне чизме. Црква Св. Саве сваке недеље и празника била је препуна српских избеглица које су с великим симпатијама и дубоким страхопоштовањем посматрала свога седога Краља. Краљ би стао испред такозваног краљевог стола, на коме је висила слика краља Стевана Дечанског. И тако су два краља-мученика, оба у младости и у старости прогнани из своје земље, били ту, на истом месту, и тако су једна мртва, а друга жива фигура потпуно одговарали једно другом. Краљ би увек одстојао литургију до после „Достојно јест...” а тада би, дубоко се клањајући и крстећи се, изишао из цркве...

Сваке недеље, редовно, ту поред краља Петра, заузимали су место два српска првака из Македоније. Један је био Блажо Пашић, првак српски у целом прилепском и крушевском срезу, родом из Кривогаштана, а други је био чувени деда Мицко из села Тополчана. Чим би краљ изишао из цркве, ако не би случајно одстојао и целу литургију, обично би један од ове двојице одмах ушао и засео у краљев сто. Деда Мицко често се упуштао у разговор с краљем Петром и између њих био је вођен отприлике овај дијалог. Мицко се дубоко поклонио краљу, а овај му пружи

руку и рукује се с њим. Краљ га обично упита: „Како си Мицко?" А Мицко би му одговорио: „Хвала Богу добро сам!" „А како си ти са здрављем, како ти је краљчето; имаш ли неко писмо од њега?" - Краљ би му на то одговорио: „И ја сам добро, а и писмо сам скоро добио. И престолонаследник је, хвала Богу, добро и здраво"!

Неки пут Мицко би мало и претерао у својој интимности, па би рекао краљу: „А деца ти не дају изум (дозвола) да се ожениш? Треба за старост женичка!..." Краљ би се на ово обично насмешио, па би му рекао: „Е, не дају!... Не дају!.." Мислим да је то био једини случај и момент кад се краљ Петар колико-толико могао расположити и макар мало показати насмејано лице. Иначе је био најбоље оличење туге и патње поробљене Србије.

Почетком 1916. краљ Петар је отишао у Халкис, у Грчкој, где се налази чувена бања Ипсос, позната у целој Грчкој као одлична бања за лечење реуматизма, од кога је краљ Петар страдао још из времена кад је као млад потпоручник, у француској Легији странаца препливавао полузалеђену Лоару, носећи извештај на другу страну реке команданту француских трупа. Одласком краља Петра, наступила је код српских избеглица у Солуну носталгија још већа него што је дотле била, јер су у своме седом и витешком краљу гледали своју Србију, а сад више ни тога нису имали.

Почетком јуна 1916. почеле су да пристижу српске трупе са Крфа у Солун. Били су размештени од Солуна, па према Каламарији, тако да су неки били и више од 10 км удаљени од Седеса, места где је вршено њихово искрцавање. Једнога дана дознао сам да се искрцао и II пешадијски пук са својим командантом, сада пуковником Димитријем Милићем. Чим су били смештени у своме логору, поручио сам пуковнику Милићу да дође у Солун да се видимо.

Кад је добио моју поруку, одмах је дошао у Солун, где смо се најсрдачније поздравили и изљубили. Он ми је причао све муке које су поднели од Битоља па до Крфа, као и то да су му, негде између Охрида и Елбасана, били одузели команду над његовим одредом, који је он тако храбро водио од Велеса, па даље до самога Крфа. Жалио ми се да му је ово највише приредио Војислав Гојковић, син ђенерала Илије Гојковића, иначе прослављеног команданта Моравске дивизије првог позива. Нисам се даље упуштао у разлагање ове ствари, јер ме је интересовала будућност, а знао сам добро да цела наша војска, подељена у три армије, има да заузме место на граници грчко-српској и да је њој јединој досуђено да прва опет крочи и пређе праг своје поробљене отаџбине.

Замолио сам пуковника Милића, да, по могућству, бар сваки други дан долази у Солун пре него што оде на положај. Приликом нашег другог виђења, донео сам Милићу све оне бројеве „Српског гласника" у којим

су изишле истините приче о борбама на Бабуни, и где су они добили своје ново име „Бабунски орлови". Кад сам рекао Милићу да сам писац тих стварчица, он се изненадио, јер није знао да сам ја то писао. Али се чудио, читајући те приче на Крфу, у „Српском гласнику" ко је могао да зна и најситније детаље о тим борбама на Бабуни. Сад кад је дознао ко је писац било му је све јасно, и он ми је срдачно стегао руку у знак захвалности што се нашао неко који је имао воље да опише беспримерно јунаштво и натчовечанске напоре које је учинио Вардарски одред у борби са увек десет пута јачим непријатељем и који је савршено извршио своју дужност, јер су Бугари могли да уђу у Елбасан тек онда кад је српска војска већ била између реке Деволи и Семенли. После неколико дана Милић је са својим пуком отишао на фронт. Више га никад нисам видео.

СА ДРАГУТИНОМ ДИМИТРИЈЕВИЋЕМ АПИСОМ

У то време често сам ишао из Солуна у Лерин. Мој пријатељ Петар Соколовић, учитељ, родом из Прилепа, предавао је месо француском гарнизону на леринској станици, који се састојао из једног одељења коњице. Други мој пријатељ Хафус Хасан Усеиновић тако исто, у друштву с неким Италијаном Лотаром, набављао је стоку и давао месо француској војсци. Лотар је био лиферант меса за француску војску, а раније куповао стоку по Србији за време српско-аустријског царинског рата, па је знао и помало српски, те се тако споразумевао на неки начин с Хасаном Усеиновићем, који му је, кад не би могао да разуме шта му Лотар говори, одговарао на турском језику, мислећи да Лотар свакојако треба да зна турски.

У томе своме одласку у Лерин, имао сам прилике да видим и упознам обавештајну службу мајора Љубе Вуловића. Бејаше ту, у Лерину, једна српска учитељица из Битоља, Анка Димитријевић, звана „Пропаганда", иначе родом из Битоља. Била је веома добра Српкиња, али је обавештајну службу схватила исто тако олако као и њен шеф Љуба Вуловић. Анку сам познавао одавно и она није имала разлога да крије од мене своје знање и обавештења о распореду бугарске војске. Шта више, желела је да ми покаже шта све зна, да бих и ја похвалио њену предузимљивост. Тако ми је једнога дана показала једну велику белу хартију и на њој нацртане разне положаје и на њима наперене бугарске топове и војнике нацртане у лежећем положају.

Кад ми је све то показала, молила ме је да ја дам своје мишљење о њеној вредности. Питао сам је: Одкуд зна тачно размештај бугарске артиљерије, а она ми је на то одговорила да су то извештаји које је она прикупила од грчких официра. Није било невероватно да је она могла понешто сазнати од грчких официра који су око ње можда облетали, али

се није ни мало могло веровати да то изгледа баш онако како је она то уцртала, јер грчка војска по наредби грчког генералштаба, била је удаљена најмање 10 километара од српско-грчке границе. То је учињено по споразуму с Немачком, да не би долазило до пограничних инцидената између грчке и бугарске војске. Шта више, на немачку интервенцију, Грци су уступили и своје најјаче утврђење у Источној Македонији звано „Рупел на дебушеу" - кланца кроз који пролази река Струма и улази у Сереско поље.

Друго обавештење које је добио Љуба Вуловић, било је преко Јоце Ђорђевића, управника поште из Велеса који је седео у Солуну, али је раније давао извештаје Ранку Трифуновићу, инспектору српске владе за српске избеглице у Солуну као тобоже да он те извештаје добива директно из Битоља од неког Ванђела, чувеног битољског рибарског трговца. Међутим, сва та обавештења била су скроз лажна. Доцније сам утврдио, на један несумњив начин, да Ванђел уопште никада није послао ни писмо ни ма какву поруку Јоци Ђорђевићу у Солун, а био је, још маја месеца 1916. интерниран у Бугарску, заједно с Александром Алтипармаковићем и још неким људима из Битоља.

Кад сам се вратио у Солун, отишао сам у врховну команду, која је већ била у Солуну, али без регента Александра који је тада био у Француској (или бар како су нам рекли да је у Француској). Тамо сам нашао пуковника Калафатовића, који је био шеф обавештајног одсека врховне команде у њеном оперативном одељењу, и скренуо сам му пажњу на евентуалне извештаје Љубе Вуловића, рекавши му да све те извештаје прима са резервом и да их накнадно проверава.

У врховној команди нису ме много љубазно примили, али то мени није сметало ништа, јер нисам служио никаквој команди, већ сам служио Србији и хтео сам да учиним и са своје стране да не би, на основу лажних обавештења, учинили нешто да опет пострада српска војска, којој треба помоћи, и не допустити да гине узалуд.

Једнога дана кад сам био у Лерину, сретне ме пуковник Драгутин Димитријевић Апис. Ми смо се добро познавали, али се одавно нисмо видели, а он је добро знао да сам ја био највећи противник преторијанства у Србији. Али је исто тако добро знао колико је регент Александар нерасположен према мени због мога чланка у „Српском гласнику", који је изашао као реакција на интервју регентов дат Свети Јакшићу, као и за друге чланке које сам писао по новинама. Чим ме је угледао, одмах ми је пришао онако у сусрету како смо били, поздравио се са мном и одмах ме упитао:

„А што ти онако пишеш по новинама, зар не знаш колико си увредио регента Александра?"

На то сам му одговорио да не пишем зато да бих некога вређао, а најмање регента Александра; али је потребно да сваки од нас добро помисли пре него што ће ма шта да проговори. На крају рекох Апису:

„Нема никакве штете од онога што ја пишем, па било то добро или зло, јер ја нисам ништа у овој земљи, те од мене ништа и не зависи. Али ви који ведрите и облачите, и од чијег држања зависи хоћемо ли се вратити у Србију и колика ће бити та Србија, ви треба према томе да пазите и шта радите и шта говорите".

Затим ме је Апис запитао кад се враћам у Солун. Рекох да се враћам истог дана. Он ми тад рече:

„И ја се враћам данас, можемо заједно, па ће нам тако, у разговору, лакше проћи време".

Пошто сам и иначе тога дана намеравао да се вратим у Солун, нисам имао разлога да одлажем свој пут, а још мање сам имао разлога да одбијем заједничко путовање и разговор са Аписом. Он је дошао у Лерин да се види с Љубом Вуловићем и да, поред осталих њихових међусобних разговора, добије од Љубе Вуловића, директна обавештења о стању бугарске војске на нашој граници, јер Апис је био постављен за начелника штаба III армије.

Дошао сам на леринску станицу и одмах сам ушао у воз, јер сам познавао кондуктере и машиновође на целој тој прузи. Мало доцније стигао је на фијакеру и Апис. Био је у друштву Љубе Вуловића и Војина Поповића. Ја сам седео у једном купеу II класе и нисам обраћао пажњу на ову тројицу. Апис, кад је ушао у вагон, почео је да отвара један по један купе. И, кад ме је спазио, одмах ми је пришао и рекао ми:

„Сад можемо заједно да путујемо. Гледао сам по станици и пошто те нисам нигде могао спазити, мислио сам да ниси ни дошао, или да си задоцнио". Рекох му да никад не задоцњавам.

Тако смо седећи почели разговор. Нисам знао, а нисам никога ни питао о томе какви су односи између регента Александра и Црнорукаца. Знао сам само толико да је на Крфу покренуто питање о одговорности за српску катастрофу у Албанији, као и о томе зашто српска врховна команда није осигурала повлачење српске војске једним доста широким фронтом Скопље-Солун. Кривица је бачена, унеколико, на генерала Дамњана Поповића, команданта трупа новоослобођених области који ту област није добро бранио, али је уопште није никако бранио, те су Бугари брзо заузели Скопље, и на тај начин је повлачење ка Солуну било онемогућено. Уколико је све ово било истинито, односно ових разговора на Крфу, мени није познато, али је доста вероватно да је таквих разговора могло, а и морало бити на Крфу, јер је српска катастрофа кроз Албанију била исувише велика, а да се о њој не говори ништа. Апис ми је у разговору опет поменуо како је регент Александар љут на мене и како

ми неће никада опростити увреду. Више за инат Апису него регенту Александру тада сам одговорио:

„Ни најмање не водим рачуна о томе и не бринем се да ли ће ми регент Александар опростити или неће. То је његова ствар и ја о њој не водим бригу!"

Апис ми онда поче да говори:

„Ама, не знаш ти овога Црногорца добро. То ти је жива слика и прилика краља Николе црногорског. Сујетан је до зла бога и не трпи никога да изађе испред њега. Да би задржао сву славу за себе, направио се стварни командант војске, иако се у војничким стварима не разуме ништа".

После тога, ја кажем Апису:

„Иако има каквих недостатака код регента, није крив он, криви сте ви који сте око њега, па му ласкате и причате му приче тако да он заиста не може да дође до правог сазнања где је истина".

„То није тачно, бар уколико се мене лично тиче. Ја никоме досад нисам ласкао, па најмање томе црногорском балавцу! Њега су покварили политичари. Онај Пашић, па Столе (Протић) и сви они који су око њега и који му ласкају, па било да су то у униформама официрским и са калпацима, или они у реденготима и цилиндрима".

„Ви сте - рекох му даље - скинули са престола краља Александра Обреновића, и то сте правдали његовом самовољом и његовом рђавом женидбом. А сад, по вашим речима, сами утврђујете и потенцирате самовољу садашњег регента, а убудућег краља..."

Апис се опет бранио да он не спада у групу тих људи и рекао ми је да је он један од оних које регент Александар не трпи ни у сну, а не на јави.

Тако, у томе разговору, дошли смо до Водена. У Водену је Апис изишао из вагона, али ме је предходно замолио да од његових речи не правим никакву употребу, јер је он то мени казао као човеку који воли своју отаџбину и бори се не за славу овога или онога, већ за славу и част Србије. Одговорио сам му да може слободно због мене да спава „на обадва ува". Нека добро пази шта ће разговарати с друговима, а ово што је рекао мени, ту ће и остати.

Продужио сам у Солун и поново сам ишао сваки дан у редакцију „Српског гласника", где сам понешто писао. Али, у то време, почело се радити на томе да Димитрија Анастасијевића Ташулу као директора листа замени Тома Соврлић који је био у присном пријатељству с Љубом Вуловићем и Војином Поповићем. Ово пријатељство је још више учврстио с њима Велимир Прелић, дотадашњи члан кварта у Скопљу, иначе родом из Сјенице, у сродству, не знам да ли у даљем или ближем с Војином По-

повићем, који је такође био из Санџака, али углавном великим пријатељем Љубе Вуловића.

ВРХОВНА КОМАНДА МИ ПОВЕРАВА ВАЖНУ МИСИЈУ

Српска влада на Крфу наредила је да се у Солуну почне издавати лист „Велика Србија". Владу у Солуну у то време представљао је један инспекторат, састављен од три лица. Инспектори су били: Душан Алимпић, начелник округа битољског, Ранко Трифуновић, начелник округа кумановског и Јован Ћирковић, начелник округа охридског. Они су добили слова за штампу и купили су штампарију, па су ускоро почели да издају лист „Велика Србија". Димитрије Ташула није се много опирао, већ је уступио место Томи Соврлићу. Тако смо у Солуну имали два српска листа, од којих је један био орган владе која је била на Крфу, где је излазио и службени лист „Српске новине" који је, у исто време у своме додатку почео штампати и ратне приче Ђоке Лазаревића, пивара из Неготина, и Иве Ћипика, нашег књижевника, родом из Трогира (Далмација), чувеног писца романа Пауци.

Почетком месеца јула 1916, дође један официр у редакцију „Српског гласника" и позове ме да хитно одем у српску Врховну команду. Пођем с овим официром, и он ме одведе право у собу, код пуковника Калафатовића. Био сам прилично изненађен како ме је Калафатовић веома љубазно примио, за разлику од онога пријема пре скоро месец дана, и одмах ме понудио да седнем и поручио кафу. Стрпљиво сам очекивао да пуковник Калафатовић почне разговор и да ми каже зашто ме је звао, онда он отпоче:

„Знаш ли зашто сам те звао?"

„Не знам. А ви, пошто сте ме звали, сигурно ћете ми казати зашто."

„Ти си, Трбићу, видео да је наша војска дошла и заузела фронт према нашој граници. Хоћеш ли ти да се жртвујеш и да послужиш нашој Отаџбини? Пре сваког разговора, кажи ми јеси ли готов да послужиш Отаџбини или не?

„Увек сам готов да послужим Отаџбини и да свој живот положим за њу. Али, знајте добро, то само чиним Отаџбини, али ником другом. И ако је у питању та служба Отаџбини, стављам јој се на расположење без резерве."

„Е, то сам од тебе и очекивао, а сад ћу ти рећи шта се од тебе тражи. Нама је потребан човек који ће да се снађе у Македонији, у позадини бугарске војске. Ми ћемо тебе тамо избацити једним аеропланом. Имаћеш тамо да извршиш неколико задатака. Али, пре него што буде све готово, треба да одеш у Воден. Тамо је једно одељење наше Врховне команде, и то инжењерско одељење, где ћеш добити потребно знање

како се употребљавају експлозиви, па ћеш потом добити упутство да сиђеш доле у Вертекоп. Ту је једна француска ескадрила, где ћеш се упознати с једним француским официром који ће те одвести у Србију и спустити на одређено место."

Одговорио сам да пристајем. Али, рекох му, да би по моме схватању боље било да одмах идем у Вертекоп и да почнем пробе на аероплану јер дотле никад нисам седео на аероплану, а треба бар нешто да сазнам око аероплана за случај неке потребе, јер у то време још нису ни постојали падобрани. Али Калафатовић је остао при своме да прво треба да идем у команду инжењерије, па тек после те обуке да идем у француско ваздухопловство. Напослетку сам се с тим сложио и отишао сам у Воден, где су ми дали једну књигу како се припремају експлозиви за поједине објекте. У тој књизи било је тачно обележено и утврђено која количина експлозива треба да се стави ако је, рецимо, дрвени објект одређених димензија, или ако је објект од гвожђа опет колико експлозива је потребно на тим димензијама.

Када сам прочитао ту књигу, питао сам се: шта ја имам ту све да учим. Знао сам све објекте од Битоља до Скопља који би могли доћи у обзир да се разруше експлозивом. То је био мост на Црној реци који наша инжењерија није успела да поруши, и ако је имала за то довољно времена и била потпуно слободна у своме раду. Други објекат био је велики камени мост између Прилепа и Пресадског превоја на Бабуни. Ако би се овај мост разрушио, била би привремено обустављена свака намера да се брзо евакуише артиљерија и евентуална утврди на Бабуни. Трећи објект био је, опет, камени мост на реци Бабуни, на 4 км од Извора идући ка Велесу, и четврти објект велики камени мост на реци Тополка, на 5 км друма Велес-Прилеп. Затим долазе у обзир један мост железнички на Вардару, између утока реке Пчиње у Вардар и станице Зелениково. За сваки од ових објеката знао сам колико експлозива треба да се стави, али, по моме мишљењу, једино су у обзир долазила два моста, то је онај на 12 км Прилеп-Велес, код Присада, и још један други мост који, кад би се разрушио, имао би много већи учинак него ма који од ових мостова које сам поменуо. То је један мали мост, дуг свега 7 м, широк око 5, на једном завоју у средини планине Бабуне, који, кад би се разрушио задржао би сву артиљерију од Бабунског превоја, кота 900, па до такозваног Пашиног хана, у месту Црнице. Овај мали мост нико није чувао и нико на њега није обраћао пажњу. Али, кад би се он разрушио, сва артиљерија која је у повлачењу, стала би на томе путу дугом око 10 км или би морала да се сјури у реку Црничку, одакле је нико не би могао извући. Овај мост могао сам разрушити веома лако и без икакве опасности, јер је он на једној кривој, дубокој јарузи која је, на својој горњој страни, све до самог моста, обрасла у густу шикару, леску и

трњак да се, у свако доба, могао човек приближити томе мосту, причврстити потребну количину експлозива и повући жицу 50 или 100 матара далеко и разрушити мост у тренутку кад буде артиљерија пред самим мостом. Да се разруше ова два моста, или један од њих, није ми била потребна никаква наука, јер сам могао увек, на место предвиђених 15 кг експлозива ставити му 30 кг и посао би био успешно извршен.

Који од ова два моста треба разрушити, зависиће од бугарских намера у одступању. Ако Бугари буду одступали с намером да се задрже на Бабуни, онда је потребно да се разруши мост код Присада, на 12 км од Прилепа. Али ако Бугари напуштају Бабуну и одступају ка Велесу, онда треба разрушити овај мали мост који је у овом конкретном случају најзначајнији. Јер, кад се тај мост разруши, ни артиљерија ни комора не могу овим путем даље да продуже, већ има да се враћају ка Прилепу, а за окретање артиљерије на томе тесном путу треба тако много времена, да би их гонилац сигурно стигао и сав тај материјал заробио. Пошто сам пробавио неколико дана у тој ижењерској команди, у којој нисам научио ништа ново, јер нисам сматрао да треба нешто да научим с обзиром на то што сам знао какав задатак може да ми се да.

После неколико дана вратио сам се у Солун и саопштио Калафатовићу да сам ову „инжењерску школу" завршио. Тад ме Калафатовић поведе собом и одведе у француску Врховну команду. Представио ме је генералу Мишоу који ме је већ добро познавао. Пошто је он француском генералу рекао да сам готов да будем предат француској авијацији у Ветеркопу, замолио је Мишоа да ми да потребна наређења за команданта авијације у Вертекопу, да ме прими и да ме представе официру који ће да ме својим авионом пребаци у Македонију.

Генерал Мишо рекао је да су они решили да мене француски авион пребаци на Овче поље, где ћу остати да вршим свој задатак, а француски авијатичар може одатле, долином Вардара, да се врати у своју базу, или да се пребаци у Румунију. Одговорио сам француском генералу да ни по коју цену нећу да се спуштам на Овче поље. Прво, што на томе месту и не постоји неки терен потпуно раван за спуштање авиона, сем на једном месту, око реке Азмака; али ту не постоји ни једно српско село. И ја не бих имао код кога ту да се склоним. Да се пребацим у велешки срез, тј. у Азот, треба ми или да прођем кроз Велес, где ме познају Турци и хришћани, или да негде газим Вардар. Све то није потребно и свака таква жртва је бескорисна. Више је него сигурно, са 90% вероватноће, да ћу на томе терену само изгубити главу, али не могу донети никакве користи.

Напротив, предложио сам, да ме француски аероплан спусти на планини Солуници, на којој има неколико равница висоравни, где су некада била планинска језера која су исушена. Та места од народа названа су

Рупе. Највећа од тих рупа Рупа, дугачка је 700-800 метара, широка од 250-400, потпуно равна као тепсија и нема нигде ниједног камена ни дрвета, већ је сва обрасла травом. То је исто тако близу од Вертекопа, у ствари још ближе Вертекопу, него што је Овче поље. И авион, којим будемо летели, неће имати потребу да се спушта ниско и да дође у опасност да се изнад њега појаве непријатељски авиони, као што би то био случај на Овчем пољу. Овде ће авион, да се спусти на 2.000 метара висине, а то је једно велико преимућство. Солуница планина, њен највиши врх, висок је 2.700 метара, а велешка Рупа нижа је свега за 500 метара од највишег врха. Према томе, могу пристати само да ме авион пренесе на то место које, поред овог преимућства за сам француски авион и његовог авијатичара, има и за мене преимућство што су источно, западно и јужно од Солунице, све сама српска села, где се могу одмах ослонити на народ и, ако буде било потребно, окупити онолики број људи колико ми и кад буде затребало.

После овога мога разлагања генерал Мишо са пуковником Калафатовићем, пронађоше секције и разастреше карте по столу. На карти није било обележено ни једно такво место. Сама Солуница била је обележена на карти и њена висина била је 2.500 метара. Објаснио сам им да су то аустријске карте које су, углавном, прављене у возу Скопље-Солун, и по конзулатима аустријским у Скопљу, Битољу и Солуну. А по овим планинама четовао сам више од шест година, а на једној висоравни планине Солунице (1914. и 1915) имао сам своје бачило на самој тој планини. То место савршено добро познајем и знам да оно постоји иако на овој ђенералштабној секцији није о томе нигде забележено.

Генерал Мишо, кад је видео моју упорност, почео је да ми говори како он не верује да бих могао с висине од 3.000 или 4.000 метара погодити и пронаћи једно такво место које није на карти означено и које пилот не може да погоди, а и предмети гледани са земље навише имају један облик, а предмети, гледани с висине наниже, имају сасвим други облик. На ово тврђење француског генерала, дао сам један врло прост, али исто тако и врло документован доказ, да то његово мишљење у овом конкретном случају није исправно. Рекао сам му: „Чим се прелети превој код Водена, па се иде у правцу Соровића, па из Соровића кад се погледа на север, указује се једна висока купа 1.280 метра висока, која је издвојена из бабунског масива. Та купа зове се Златоврх. Она је тако маркантна да се може видети при свакој видљивости. И ту не може бити погрешке. Кад се прође мало улево, само неколико стотина метара од Златоврха, указује се једна висока планина са снежним врхом, и то је Солуница. Од Солунице иде право север-југ једна висока греда, потпуно гола, обрасла само травом, која се зове Строшко клепало. Летећи право изнад те греде, на чијој десној страни, дубоко доле, у долини се налази

река Бабуна, а с леве Крапска река. Кад се дође на висину Солунице, на левој страни саме Купе, као највишег врха Солунице, указаће се све те Рупе и онда ћу ја показати пилоту у коју Рупу имамо да слетимо. Ни један пилот не би могао да погреши на овом ваздушном путу, осим кад би биле магле. Али, пошто је ово месец јули, који је редовно без кише у Македонији, те нема ни магле, можемо се сигурно тамо спустити. И пилот, пошто је већ на висини од преко 2.000 метара, може лако да достигне висину преко 3.000 метара и да буде у повољнијем положају од евентуалних непријатеља. У овом случају, баш и кад би хтео, односно кад би морао да иде у Румунију, био би свега за 10-20 километара, а можда ни толико даље од Румуније него што би то био случај кад би морао са Овчег поља ићи у Румунију".

На ово моје излагање, генерал Мишо је слегнуо раменима и рекао да дођемо сутра. Он ће послати по поручника пилота, па да се с њим разговарамо. Јер пилот има да да свој пристанак да се спусти на једно непознато место које ни на карти није обележено.

Сутрадан, око 10 сати пре подне, били смо поново у француском ђенералштабу, где нас је примио Мишо, а у његовом кабинету затекли смо једног младог француског поручника авијатичара Делкроа. Поручник је био један симпатичан младић средњег раста, црномањаст и сасвим углађен, са отменим манирима једног лепо васпитаног Француза. Мишо ме је представио поручнику и нагласио му да сам ја тај путник кога он има да одвезе својим авионом у позадину бугарског фронта и да ме спусти, али не на месту које је раније с његове стране било изабрано, већ на једном другом месту, које на карти није обележено, а за које ја тврдим да постоји и да је врло згодно за спуштање аероплана, управо много боље, по моме тврђењу, и сугурније од онога места које су они предлагали. На то је Делкроа рекао да би желео да мене одмах упуте њима у ескадрилу и да ће он са мном летети неколико пута да би могао утврдити моје географско знање. Ако се покаже као солидно, летеће тамо камо ја будем означио, јер је његова жеља да он понесе ту славу да први у свету са авионом однесе у позадину непријатељске војске човека који има специјални задатак у тој позадини. Мишо и Калафатовић су то одмах одобрили, а ја сам на то пристао.

ОДЛАЗАК У ВЕРТЕКОП

Одмах, без задржавања смо изишли из штаба, отишли на аеродром, сели у авион и продужили у Вертекоп. Први пут био сам у авиону. Имао сам један недостатак, јер нисам могао гледати у дубину. Увек сам био готов пре да препливам реку, него да идем преко моста који није сав патосан, а испод кога у дубини тече река. Или сам био готов да се спуш-

там дубоко у неку јаругу или поток, па да се пењем уз камењаре пре него да неколико метара прећем преко неког моста који је без ограде. С таквим недостатком, сео сам у авион с намером да само гледам преда се у авион, али никако лево и десно. Авион је био двосед, тј. имао је само место за пилота и једно место у средини авиона за извиђача, који је требало да носи или пушку или револвер за одбрану. Авион је био најновијег типа француске авијације, звани „Њепор", са тада највећом брзином у авијацији преко 220 км на сат, такмац немачком авиону типа „Таубе". Био је као сребром обложен, и било је задовољство гледати га или кад стоји у својој бази, кад се уздиже и кад високо лети пуном брзином.

Прву непослушност према своме пилоту показао сам одмах. Кад сам обукао кожни комбинезон и сео у авион, поручник ми је наредио да се привежем ременом за седиште. Отказао сам да то учиним, мислећи сасвим погрешно, разуме се, да је и у авиону много боље бити слободан него везан. На другу заповест Делкроа, нисам ипак могао одговорити непослушношћу, већ сам се почео везивати. Али сам ја већу пажњу обратио на то како бих се у случају какве несреће, могао најбрже одвезати. Кад сам био готов, тј. кад сам сам себе добро везао, а то ми је била прва прилика у животу да урадим са самим собом, један од механичара окренуо је елису, мотор се запалио, и ми смо као рода потрчали по земљи, па смо се после почели уздизати.

Кад смо били високо у ваздуху, прелетали смо Солун. С лева од нас остајао је Солунски залив; мало даље, јужније, готово у истој висини с нама, био је Олимп. Десно је била Беласица, а испод ње Дојранско језеро, али га голим оком нисам могао видети. Десно од нас мало даље на север, уздизао се двоврхи масив Кожух планине. Чим смо прелетели Солун, указала се, прво танка трака реке Галинка, а затим мало шира. То је био Вардар. Још нешто даље, па је испод нас, опет десно, лежало велико Јенице Вардарско блато, а мало даље лево вијугала се трака реке Бистрице, која се, десно од Вардара, уливала у Солунски залив. Близу до нас, на запад, видео се град Воден, а испод њега био је Вертекоп, где су били хангари француске ескадриле, којој је припадао и наш „Њепор".

На првом свом лету научио сам нешто што дотле нисам знао. Из авиона, кад се гледа доле на земљу, нема човек осећање да гледа у дубину као кад се човек нагне над неку провалију. Овде постоји један огроман видик унапред, и човек осећа само даљину, а никако дубину. То сазнање одмах ме је охрабрило да се не бојим на авиону да посматрам све предмете који се преда мном, иза мене, лево, десно и испод авиона, колико то може да се каже „испод авиона", јер он тако брзо лети, да не постоји ништа испод њега, већ само испред њега. То ми је причинило

велико задовољство, јер, с те стране нисам више имао разлога да се плашим вожње у авиону. И сад сам био много сигурнији да ћу моћи своме пилоту тачно показати место где треба да се спустимо на планини Солуници.

Кад смо дошли срећно изнад Вертекопа, а да нас нису изненадили непријатељски авиони „Таубе", мој пилот поче са својим авионом да врши нека превртања као голуби превртачи у ваздуху. И поред тога што сам био добро причвршћен за своје седиште, обема рукама сам се добро држао за оне полуге на којима су били причвршћени и крила од авиона. Није ми баш било у вољи ово превртање, нарочито стога што ми је ово било прва вожња авионом, а што је мој пилот о томе добро знао још из наших разговора у штабу Источне војске у Солуну. Напослетку, авион се исправио, заузео нормалан положај и почео да се спушта на земљу.

Спуштање је било тако вешто да сам једва осетио додир точкова са земљом и пошто смо опет „трчали" по земљи око 200 метара, авион је заустављен без трзаја. Ни данас још не знам ко је од нас двојице пре искочио из авиона - ја или Делкроа. Почео сам своје одвезивање чим смо се приближили земљи, тако да сам био потпуно слободан од својих веза готово у истом тренутку кад је авион додирнуо земљу. Пошто смо свукли комбинезоне, мој пилот је пришао команданту ескадриле, предао му наредбу генерала Мишоа, и пошто је овај прочитао наредбу представио ме је команданту ескадриле, једном француском пуковнику.

Ручак је био прошао, мој пилот, кад је пошао да руча, позвао је и мене. Захвалио сам се и нисам хтео да ручам. Међутим, кад је дошло време вечери, командант ме упита шта сам ја по чину у војсци. Кад сам му одговорио да немам никаква чина у српској војсци, па не само што немам никаква чина, већ нисам никад ни служио у војсци, он онда нареди да ја ручам, уопште да се храним с подофицирима у њиховој менажи, али да се не могу хранити у истој менажи с француским официрима и седети с њима за једним столом.

Ово ми је било као изручење читаве једне помијаре на главу. Дотле нисам био навикао ни на каква подвајања. Тамо где ми није било места, никад нисам ни одлазио, а тамо где сам одлазио, увек сам био примљен онако како је то приличило, и никад, ни у једном друштву, нисам доживео да ми се на овако јасан начин укаже да немам право седети у томе друштву. Увређен, окренуо сам се на левокруг и без збогом пошао сам да изиђем из круга хангара и аеродрома. На излазу ме је задржала француска стража, јер такав је био ред на аеродрому да, без специјалне дозволе, не можеш ни ући, а ни изићи из тога круга. То правило било је нарушавано само онда кад су се указивали непријатељски авиони. Онда је бежао свако како и куда зна. А нарочито се свако трудио да га ноге однесу до првог тунела који је био на тој прузи Вертекоп-Воден. Ту су

се мешали официри и војници, редов и пуковник, страшљивиац и јунак. Сви су ту очекивали да прође опасност. Али, у сваком другом случају, постојала је не само субординација, већ се на њу тако много пазило, да смо ми Срби, одгајени у најширем демократском духу нашег народа и наше земље Србије сматрали овакве поступке као веома неприличне у људском друштву.

Кад ме је стражар вратио у бараку, па ме предао једном подофициру, а овај даље, док за ово није дознао Делкроа и одмах затим позвао једног наредника који је говорио српски, јер је био Србин и учио пилотску школу у Француској, па је са ескадрилом Њепора и он дошао у Солун. Запитао ме зашто сам хтео да изиђем из круга. Одговорио сам да сам хтео да идем у Воден. Тамо бих преноћио, пошто бих претходно вечерао у друштву српских официра, а затим бих првим возом отишао у Солун. Питали су ме да се нисам можда покајао што сам дао пристанак да идем у Србију, или сам се уплашио за време данашњег лета од Солуна до Вертекопа. Одговорио сам им да ни једна примедба коју су рекли није тачна. Изишао сам из њиховог круга само из једног разлога, што сам осетио понижење, јер ми је било показано на један доста груб начин да мени није место да седим и да се храним у француској официрској менажи. Мене није женирало да се храним у менажи с француским подофицирима, јер према њима имам исто поштовање као према француским официрима. И кад сам дошао у ескадрилу, да ми је просто речено:

„Ти ћеш се хранити на том и том месту", ја бих то примио и не помишљајући на неки протест. Али овако, како ми је вечерас било речено, ја не могу и нећу да останем у њиховом друштву, а пилот, ако се решио да са мном иде у Србију, нека јави својој Врховној команди и да ћу, уочи поласка, доћи овамо и бити спреман за узлетање онога часа који за то буде одређен.

Делкроа, кад је чуо ово, просто је био изненађен како сам се ја могао наљутити на једну такву сасвим нормалну ствар. А да је то сасвим нормално и Србин наредник доказао ми је и као пример навео да он, иако је наредник, нема места међу француским официрима, већ је у заједници, на храни и на спавању са подофицирима. Одговорио сам му да је то за њега, као за наредника, сасвим нормално. Али, за мене, који уопште нисам војник, и који сам пристао да ову дужност вршим добровољно, а то је дужност коју би ретко ко прихватио од официра и у српској и у француској војсци, а пошто сам у грађанству ипак нешто важно, не могу да примим и да прихватим ово понижење.

Кад је све ово рапортирано команданту ескадриле, он је тражио од мене да те ноћи останем ту на аеродрому, а он ће сутра разговарати с њиховим командом у Солуну. Молио сам да они мене пусте да те вечери идем у Воден. Он сутра нека разговара с њиховим штабом, а ја ћу у Во-

дену, у команди српске инжињерије, чекати на резултат тих разговора, па ако се реши ово питање онако како сам ја то захтевао, он нека ми јави, па ћу се одмах вратити у Вертекоп, а ако одговор буде негативан, нема шта да ми јављаа. У том случају, по својој вољи, отићи ћи у Солун или у Лерин. На крају, било ми је допуштено да те вечери напустим Вертекоп и да одем у Воден.

Кад сам стигао у Воден, било је доцкан, те сам отишао у једна хотел, близу железничке станице, тамо сам вечерао и остао на спавању. Сутрадан, отишао сам у команду српске инжењерије и тамо сам се пријавио, не говорећи им ништа о инциденту који сам имао с Французима у Вертекопу, већ сам им рекао да очекујем тога дана неко наређење за мене из српске Врховне команде или из штаба Источне војске, преко команданта француских ескадрила у Вертекопу. Око подне тога дана поново сам се вратио у ту команду наше инжењерије, где ми рекоше да сам позван да се одмах вратим у Вертекоп, где ће ме чекати поручник Делкроа на улазу у логор.

Пошао сам у логор и стигао после сат и по пешачења. Тамо ме је већ чекао испред страже мој пилот Делкроа и Србин наредник-авијатичар. Чим сам дошао, обојица се са мном срдачно руковаше, а нарочито поручник-пилот. Одмах ми саопштише да је, по наредби генерала Мишоа, мени изузетно признато право, као привременом госту француске ескадриле, да могу у њиховој официрској менажи с њима се хранити и добити преноћиште тамо где и официри. Примио сам ово саопштење, јер стварно, и нисам био ништа друго него привремени гост овој француској ескадрили. И сад ми је било сасвим свеједно хоћу ли бити у друштву једних или других - официра или подофицира.

НАД ПОРОБЉЕНОМ ОТАЏБИНОМ

За сутрадан био је одређен прави лет. Програм је био овај. Ићи ћемо на Дојранско језеро и са висине, од прилике 3.000 метара, ја имам да показујем на карти све околне планине и висове, да би се пилот уверио да могу распознавати извесне предмете са те висине.

Рано ујутру, још пре сунца, сели смо у авион. Добро сам се привезао за седиште, јер сам био уверен да то тако мора бити. Тако смо пошли ка Дојранском језеру. Били смо 3.000 метара високо. Показао сам одмах ту, изнад Дојранског језера, планину Беласницу, десно од ње била је Пиринпланина, а тамо даље, источно, управо, североисточно, била је величанствена планина Рила са својим снежним врховима. На северу од Беласице пружала се планина Огражден. Кад сам све то обележио на карти, бугарска артиљерија нас је приметила, осула је артиљеријску ватру на нас, али су се зрна распрскавала у ваздуху или високо изнад или испод

нас, увек далеко од нашег авиона, тако да сам био потпуно сигуран да нас на том месту неће погодити. И ми смо се пошто смо направили један велики круг, вратили у Вертекоп.

Тог дана и сутрадан одмарали смо се.

Прекосутра, то је био 23. јули 1916, пошли смо на север, између Кожуха и планине Велико Ниџе (Кајмакчалан). Кад смо дошли изнад Доброг Поља показао сам, далеко на север врх Бабуне, који се зове Козјак, који се лепо видео; показао сам и нека друга места као што су Велико и Мало Нице, и Перистер више Битоља. Затим смо се вратили.

Сутрадан, 24. јула поново смо отишли у Солун и пријавили се штабу Источне војске. Ускоро затим, дошао је пуковник Калафатовић. Сви заједно смо ушли код генерала Мишоа. Поручник Делкроа изјавио је француском генералу и пуковнику Калафатовићу да је вршио два пробна лета са мном и да је утврдио, прво, да сам, премда сам сада први пут летео авионом, показао да немам никаквог страха, што је врло важно у авијацији, а што се нарочито утврдило приликом пуцњаве бугарске артиљерије на нас, кад смо били изнад Дојранског језера. Затим, да савршено добро познајем све планине, не само ове у Србији, већ и оне у Бугарској. И према томе, он, Делкроа, пристаје да лети са мном и да се са својим апаратом спусти на место које му будем показао.

Мишо је дао одобрење за овај лет, а Калафатовић ме позвао у српску Врховну команду. Поседали смо за сто и Калафатовић ми рече да је мој задатак у позадини бугарске војске и да чим почне одступање бугарско, да срушим главни мост преко Вардара у Велесу или мост преко Вардара код Криволака. Одмах сам рекао Калафатовићу да не постоји ни један услов да ја могу, усред Велеса ставити експлозив под један велики дрвени мост. Турци су, за време свог одступања, покушали да овај мост онеспособе, а за то су имали дуго времена, јер су они били господари у Велесу; али у томе нису успели. Њихова експлозија није мосту направила никакве штете, и они су, напослетку, били принуђени, да би колико-толико зауставили напредовање српске војске, која је ишла у стопу за њима, да поспу мост петролеумом и запале га. Тако је мост био нешто мало оштећен и брзо је био оправљен. Ја не могу да учиним ни једно ни друго у Велесу. А што се тиче моста код Криволака, надам се да ћу ту постићи известан успех, јер тај мост није у великом насељеном месту, а видећу како је чуван, па ћу према томе даље поступати. Затим сам му изнео план за кварење три моста: једног код Прилада, другог усред Бабуне, код хана Црнице, и трећег на путу Прилеп-Градско, испод села Тројаци, код Топличке воденице. Овај трећи мост налази се код реке Рајац. Ако би Бугари одступили од Прилепа ка Градском, могло би се њихово извлачење озбиљно угрозити кад би се овај мост онеспособио. Сматрао сам да тај мост може да се онеспособи, јер сам за тај посао

имао сигурне људе у селу Никодин, који би ме у свему помогли да овај посао сигурно извршим. Даље сам му рекао да све зависи од времена, јер, ако би било потребно да у најскоријем времену извршим свој задатак, ја могу да онеспособим само један од сва три моста. Али, ако би за то требало дуже времена до извршења задатка, како ја за то време организујем људе, онда бих могао онеспособити два, па, евентуално три моста, тј. два на Бабуни у Присад и Црнице, и један на друму Прилеп-Градско код Топличких воденица. Поред ових тешкоћа, што сам ја сам и што треба времена да тамо организујем и пронађем своје поуздане људе, постоји још и једна друга тешкоћа, да ја не могу узети собом и носити много експлозива, јер ће ми требати да то носим на леђима, а то није лако, кад се морам, још првог дана кад се будем спустио тамо, лако и опрезно кретати.

Кад сам ово изјавио Калафатовићу, он ми је рекао да радим што брже, јер је утврђено да краљевина Румунија има да уђе у рат 15. августа. Тада може одмах да наступи померање бугарског фронта на српско-грчкој граници и мора се учинити све да се бугарско повлачење што више отежа и да им се онемогући да свој главни ратни материјал пребаце преко Вардара. Зато је потребно организовати у позадини комитске чете, наоружати их и помоћу тих чета ставити Бугарима заседе, рушити мостове и чинити све могућно да им се онемогући уредно повлачење према њиховој граници.

Кад сам сазнао да Румунија улази у рат, а за тај детаљ Калафатовић ме молио да не говорим нигде, а нарочито да не говорим о томе кад пређем преко границе, видео сам тада да имам веома важан задатак. Знао сам да оружја још има доста и да се оно може пронаћи и прикупити и с њим наоружати један број људи. Али за све то треба времена. Што се тиче експлозива, ни у ком случају не могу понети више од 20 килограма, заједно са штапином и капислама. Рекао сам Калафатовићу да ћу учинити све што могу, али у сваком случају, цео мој рад, углавном, зависи од једне чињенице, а она је била у овоме: ако су Бугари после извесних зверстава која су починили над Србима, уочили све погрешке које је српска власт учинила за ове три године, а што је било неминовно, јер се после 500 година једне турске управе, прелазило на један нов систем управљања државом, и погрешке су биле неминовне. Али, ако су их Бугари уочили, па их они не праве, онда ће бити мало тежа ситуација за мој рад. Али ако су они поновили наше погрешке, биће мени рад олакшан, и моћи ћу учинити много више него што данас могу овде да обећам.

Калафатовић се сложио с тим. Дао ми је одмах један револвер са осам метака, једну кратку пушку - српску брзометну јер сам за њу имао муниције свуда у Маћедонији. Одело сам имао своје, врло погодно за

такав посао. И напослетку, извадио је из кесе 10 наполеона у злату. Кад сам узео овај новац, без икаквог околишања, рекао сам Калафатовићу:

„Ви мене тамо шаљете само да погинем и ништа више! Шта мислите да представља тај посао - једна сума од 10 наполеона у злату? С тим новцем, у данашње време, не бих могао честито платити труд једном куриру, кога бих послао из Прилепа у Скопље да ми прикупи разне извештаје, нити бих могао издржавати чету од 10 душа више од 5 дана. За све време свог четовања, све трошкове по селима плаћао сам новцем; а сад треба да им то узмем бесплатно, а не знам како бих могао доказати да мене заиста тамо шаље Србија, која је у савезу с Русијом, Енглеском и Француском, и у чије име тамо треба да радим, али да живим о трошку већ опљачканог народа и где су почињена велика зверства, о којима сам знао још пре нашег нануштања Маћедоније, а ко зна шта ћу још дознати кад будем отишао тамо".

Даље сам му рекао:

„Ја ћу узети свог новца који имам овде у Солуну, па ћу отићи и вршићу своју дужност. Али ви, с овим вашим новцем који ми дајете, уједно ми дајете и доказ да нисте сигурни да ћу моћи нешто тамо завршити. Али тамо могу сигурно погинути и можда ме само зато тамо и шаљете."

Калафатовић је све ове речи морао да прогута, јер је и сам видео да сам у праву и да је свака моја реч на свом месту. Извињавао ми се како српска Врховна команда још не располаже никаквом сумом новца да би могла нешто више са своје стране дати, али он зна добро да ћу ја моћи и умети да извршим свој задатак и под најтежим условима. Молио ме је да не одустанем од пута, већ, пошто је све спремно, да сутра отпутујем у Вертекоп, а за прелазак преко границе да је коначно утврђен 27. јули, осим у случају да тога дана буде невреме које би онемогућило правилну оријентацију. Пристао сам да отпутујем, јер нисам ни имао намеру да од пута одустајем. Али сам био изненађен таквом лакомисленошћу да се човек пребацује преко границе у позадину непријатељске војске, да му се даје један задатак који не може да се изврши, већ му је потребна помоћ, а за све то даје му се 18 кила експлозива, неколико стотина метара штапина, неколико каписли и једна батерија за струју која има да произведе експлозију. И, напослетку, свега десет наполеона у злату! Морао сам још те вечери да отпутујем у Лерин, где је требало од Петра Соколовића, који је тамо издавао месо Французима, да још узмем најмање 100 наполеона, колико ми је најмање било потребно да се могу снаћи у првом моменту, а доцније, ћу видети шта и како треба да се ради. Веровао сам да ће улазак Румуније у рат олакшати наш положај на Солунском фронту, али нисам био много уверен да ће Бугари и Немци, којих је већ било на том фронту према нама, повући се и у паничном бекству и бежати у Бугарску.

Нашао сам свог пилота Делкроа и рекао сам му да морам да идем у Лерин, на шта ми он одмах спремио авион, сели смо у њега и отишли у Вертекоп. Ту сам морао остати до сутрадан.

Кад сам отишао првим возом у Лерин, нашао сам Петра Соколовића на самој станици, узео од њега 100 наполеона у злату и један кофер са својим стварима, који је ту био, и 26. јула увече био сам у Њепорској ескадрили у Вертекопу. Свој кофер са стварима, у коме је било поред осталог, и неколико докумената издатих од стране генерала Павла Штурма и војводе Путника, којим сам постављен за команданта Вардарског одреда за време српско-бугарског рата 1913, али су ту биле још и неке драгоцености, неколико брилијантских прстенова, једна златна, једна сребрна и једна лепо израђена од сребрне жице табакера, коју ми је поклонио митрополит Виђентије скопски, кад је дошао у Скопље као митрополит. Све те ствари у томе великом коферу оставио сам ту, у магацин код ескадриле. Пошто сам вечерао, легао сам да спавам испод једне мреже која је требало да ме брани од комараца.

СИЛАЗАК НА СОЛУНИЦУ

Већ у три сата 27. јула ујутру устао сам и умио се. После 25 минута, одевен у комбинезон, седео сам, учвршћен и привезан на своје седиште, у аероплану. Прекрстио сам се и захвалио Богу што ми је дао у део ту срећу да ја будем први Србин који се враћа у Отаџбину. Био сам због тога необично расположен. И кад је у 3.30 часова ујутру авион почео да се диже од земље, још једном сам се прекрстио и посматрао даље наш пут.

Кад смо дошли изнад Доброг Поља, бугарске ватре гореле су дуж целог фронта, јер је на тој висини било хладно, и војска није могла да буде без ватре. Ватре су све биле према северу и ми их нисмо ни могли видети док нисмо дошли изнад њих. Време по коме смо се управљали, било је источно-европско и за читав сата раније од нашег средњоевропског времена. Зато је почело да се дани већ кад смо били на Селечкој планини, изнад Маркова Гумна, а гребен те планине раздваја кањон Црне реке од Прилепског поља.

Угледамо Прилеп који се буди и Златоврх с манастиром Трескавцем. Летели смо високо, изнад самог Златоврха и био је сасвим дан кад сам био изнад мог села Браилова, а наш правац је био Строшко клепало - Солуница. Показивао сам руком пилоту правац којим треба да иде авион. У 5.30 сати били смо 100 метара изнад врха Солунице.

Источна страна Солунице била је сва у дебелом прошлогодишњем снегу, а западна страна била је сва у зеленим пашњацима. Пред нашим очима указаше се неколико равних поља, оивичених пашњацима. На

једном месту угледасмо једну бачију са многобројном стоком која је ту била дотерана на мужу. Показивао сам руком на место где треба да се спустимо и мој пилот почео је да кружи над том пољаном, равном као тепсија, усред високе Солунице. Било је 10 минута до 6 часова. Кад смо се спустили и кад су точкови авиона додирнули траву преко које су клизили без имало потреса, као да идемо преко каквог дебелог ћилима.

Кад се авион зауставио, први сам искочио из авиона. На мени је била пушка, револвер и доглед, а пилот ми је додао експлозивни материјал. Затим се и он спустио, почео да разгледа то чудновато место које није било обележено ни на једној карти, али на које су се могли спустити сви француски авиони колико их је тада било на Солунском фронту. Делкроа је седео са мном нешто око 5 минута, затим је поново сео у авион, а ја сам окренуо елису. Мотор је почео поново да ради. Кроз неколико секунди, авион је прво потрчао по земљи, а затим је почео да се диже све више и више. Посматрао сам га све док се није уздигао на висину Солунице и видео сам како се окренуо при повратку у истом правцу одакле смо и дошли. Делкроа се враћао у Солун.

Истога дана, још пре подне, сазнаће генерал Мишо, а вероватно и српска Врховна команда, да сам се срећно спустио на оно место које сам означио, а за које нико од њих није веровао да на земљи постоји! Али, пошто ће им поручник Делкроа потврдити да се он на том месту тако срећно спустио, и да му је баш та висина дала и улила поверење да се врати натраг у Солун, а не да лута према Румунији, увериће и један и други штаб да има много што шта није у картама записано.

САМ НА ПОРУШЕНОМ ОГЊИШТУ

Кад се авион изгубио и кад сам још мало помало могао чути његов звук, одједанпут преда мном се указаше два чобанина са бачила. Бачило је било, као и сва стока на њему, својина Диме Диковића чувеног сточара из Крушевца. Цео тај део Солунице, затим Боропоља које је било равно и Пусто Подово пуно разних пећина, а у коме је било зимовишта за неколико хиљада коза, јер у Пусто Подово никада се није могао задржати снег, већ се топио пре него што падне на земљу, а многобројне пећине служиле су за преноћиште козама и за затварање младих јарића чим се ојаре. Сва та места била су својина Диме Диковића, и двојица од његових овчара долазила су и мени. Видели су аероплан кад се спуштао, па су у прво време мислили да то чини зато што има неки квар. Али кад су видели да се враћа само с једним човеком, Мачо Дика, најмлађи син Диме Дика, послао је два чобанина да виде је ли то заиста неки човек из аероплана остао ту. Кад су се приближили мени око 50 метара, наредио сам да сваки седне на своје место, иначе ћу одмах почети да пуцам

на њих. Али, чим сам ове речи изговорио, ови чобани у један глас поздравише ме речима: „Добро дошал, господин Василије...” Познали су ме и по лику и по стасу и по гласу. Онда сам наредио да један од њих остане на месту где је, а један да дође ближе мени. Кад се овај приближио к мени, пустио сам га близу око пет метара до себе, и наредио сам да седне ту. Затим сам почео испитивање ко је од Димових синова на бачилу. Рекоше ми да је ту најмлађи брат Мачо.

„Како је народу?”

„Зло, господине. Ово су пљачкаши и убице. Увек су гладни као гусенице. Све живо појеоше; али не могу никако да се насите. Сви пљачкају: полиција, жандармерија, војска, једном речи, ко год стигне тај пљачка. Пљачкају по варошима, а исто то чине по селима. Женскиње обешчастише и народ кука на њих. Оћемо ли се икада спасти од овога милета (народа)?”

Онда сам му пришао, руковао се с њим и дао му један пакет чоколаде да пошаље својој деци. И рекао сам му да сам дошао директно из Солуна; да је српска војска опет дошла на српско-грчку границу; да у Солуну има, поред Срба, Француза, Енглеза, Руса и Италијана и да ће ова земља Македонија бити поново ослобођена од Бугара и да ће се краљ Петар вратити у своју земљу, и да Македонија неће и не може бити Бугарска.

Замолио ме је да ту мало причекам да ми донесе у једном котлићу варено млеко. Захвалио сам му на томе и рекао да мени сад не треба ништа, већ са својим другом нека иде на бачило; нека тамо поздрави Мачу и нека му каже ако би дошли Бугари и сазнали да се неко овде спустио, нека им каже слободно да сам дошао ја и да сам отишао на врх Солунске Главе, да сам се одатле изгубио, да сам био добро наоружан и да нико није смео да ми се приближи.

Кад су ови људи замакли за брдо, узео сам свој товар, забацио га на леђа и полако, пењући се, изишао на највиши врх Солунице, познат као Солунска Глава. Ту сам сео на камен и рекао: „Хвала ти, Боже, што су Бугари не само поновили наше погрешке, већ раде хиљаду пута горе од нас. Свој задатак ћу извршити. Народ ће бити са мном. Али не знам да ли ће и Румунија свој задатак да изврши.”

Ту, на том камену седео сам целога дана и посматрао свуд унаоколо, а кад бих ожеднео, сишао бих мало улево, где је било много снега, да бих на тај начин, утолио жеђ. Предвече сам пошао поред места Ковчег, па сам изишао на превој звани Мочур, где ме је ухватио мрак. Идући тако путем, којим су ишли уочи своје погибије бугарске војводе поручник Константинов и Гого Ацев, одједанпут чујем многе гласове који су били измешани, мушки и женски, те сам био уверен да ово није никаква бугарска војска, али нисам могао да схватим шта траже људи и жене ноћу на овом пустом планинском путу којим се може отићи у село Крапе, али

и у Пореч. Само се тамо не иде ноћу, јер да се сиђе у Пореч треба проћи кроз густу борову шуму.

Кад се сељаци приближише, скренуо сам десно од ове планинске стазе и сео иза једног камена, а убрзо затим наишли су сељаци.

Били су мушки, женски, па чак и деца мало одраслија. Неке сам од њих познао по гласу, јер нисам био даље од три-четири метра. Из њихових разговора сазнао сам да сви иду у Беличко борје да тамо, у великој боровој шуми која припада селу Белици, секу борику (луч), јер у Бугарској нема петролеума и народ је почео да се служи боровим дрветом уместо осветљења петролеумом.

Кад је прошла ова сеоска поворка поред мене, изишао сам на пут, па сам ишао још дуго док сам дошао до пута који скреће десно у село Орешe. Дошао сам до близу села, па сам поред њега прошао и попео се на планинско било, такозване Орешке ливаде, где су наше чете 1905. уништиле бугарску чету Стевана Шиварева.

Кад сам изишао на ове ливаде, сишао сам између села Стровје и Гостиражња, па сам се преко превоја Куле упутио право ка Богомили. Знао сам добро једну њиву на којој, обично у ово доба, лежи стадо браће Станковића из Богомиле. Знао сам да је увек код стада један од браће Станковића, по имену Најдо. Упутио сам се право ка тој њиви.

Кад сам дошао у близину, овчарски пси надали су лавеж, и Најдо је одмах устао и пошто је знао по псећем лавежу да лају на човека, одмах је упитао: „Ко иде?" Био сам тада можда 100 метара далеко од њега и само сам му одговорио једну реч: „Не бој се. Ја сам". На ту реч, Најдо је одмах почео да виче на псе и потрчао мени с речима: „Добро дошао, господин Васил". Па кад смо се руковали и пољубили, одмах ме упита:

„А где је господин Јован (Бабунски)?" Овај богомилски чобанин сматрао је да је сасвим на своме месту што сам ја ту дошао. Али је сматрао да је и Бабунски ту са мном. Све је то за њега било потпуно појмљиво јер кад год је у Азоту невоља, кад завлада зулум, и мени и Бабунском било је место да будемо ту и да бранимо народ.

Пси су били умирени, а ја сам сео с Најдом мало даље од оваца, у заклону једнога грмља и почео да испитујем Најду. Рекао ми је да ретко која кућа у Богомили није завијена у црнину јер су од Бугара побијени, приликом бекства од њихове војске, кад су их оно затекли прошле јесени у селу Долгавец и по другим селима у Прилепском пољу. Рекао ми је да је председник општине у Богомили Андреја Поп-Арсов, бивши бугарски учитељ, родом из тога села.

Поп-Арсов био је стари свештеник у селу Богомили. Његов син Петар, доцније звани Поп-Арсов, учио је школу у Србији и једнога дана, преварени од бугарског посланства у Београду да ће им много боље бити ако пређу у Софију, где ће добити велике стипендије, а по завршетку

школе да ће им егзархија дати најбоља места у Македонији што им Србија не може дати, Петар Поп-Арсић, Дамјан Грујев и још неки други, оставили су Београд и отишли у Софију, где су завршили универзитет, па су потом били постављени за наставнике бугарске гимназије у Солуну, а Петар Поп-Арсов, доцније је премештен у Скопље. И Петар и Дамјан доцније су били чувени револуционари и чланови Централног комитета ВМРО. Петар је свога брата Андрију одвео у Софију, где је свршио прогимназију (три разреда гимназије), па је затим дошао у Македонију, где је био постављен за бугарског учитеља. Није могао бити учитељ у свом селу Богомили, јер тамо није било ниједне куће бугарске, већ је био по другим местима и учитељевао тамо, где су биле бугарске школе. Чим је проглашена уставност (хуријет) у Турској 1908, он је замолио Јована Бабунског да му допусти да се са својом породицом пресели у Богомилу, где је имао своју кућу и скромни иметак. Бабунски му је то дозволио, и он је ту живео више од шест година међу својим сељацима, не дајући утисак злобна човека.

Кад су Бугари окупирали српску Македонију, овога човека су поставили за председника општине. Андрија је завео строг режим у Богомили, где је углавном била највећа тешкоћа за становништво стална реквизиција животних намирница за бугарску војску, без икакве накнаде и без икаквих признаница. Сељаци нису могли да сакрију ништа, јер је председник био њихов сељак и свако неизвршење своје наредбе пропратио је претњом сељацима да ће село бити попаљено, а народ уништен.

Још ми је Најдо испричао о многим убиствима која су Бугари починили у Азоту. У Теову су уништили целу породицу Давче Катранџије. Свих 27 душа, мушких и женских, међу којима је било и одојчади, све су заклали! Од њих нико није остао жив. Поред њих, било је још неколико виђених сељака побијено у томе селу. Сви рођаци моје жене били су поубијани. Моја жена била је до пре три дана у Браилову, али пре три дана, заједно с троје деце била је спроведена у Прилеп. Да је била спроведена неки дан доцније, могао сам посумњати да је то учињено због мога доласка у Македонију. Али, пошто је то учињено раније, било је јасно да су то Бугари учинили по неком раније утврђеном плану.

Вечерао сам ту с Најдом, па сутра ујутру, склонио сам се мало више у шуму и рекао сам Најди да ме после подне обавести како стоји ствар у селу: има ли бугарске војске, жандармерије или некога другог од стране власти. После подне, око 2 сата, дознао сам да у селу нема никога.

У СЕЛУ БОГОМИЛИ

Не говорећи Најди ништа, пошао сам право у село и упутио се општини. Општина је била у такозваној Станковској махали, а та махала

лежала је на једном платоу који се безмало граничио са шумом. Петко Станковић, сеоски војвода, и брат овога Најде, био је у чети са Јованом Бабунским. Још седам-осам сељака из Богомиле били су у чети с Бабунским. Сељаци су били добри као Срби, а убиства која су почињена над масом жена и деце богомилске, нису изазивали код ових сељака никакав страх већ, напротив, мржњу. Бугари су били омрзнути од сваког у томе селу, од најстаријег човека и жене, па до детета, које је тек научило да говори. Општински стражари и пандури били су сви из Богомиле и у сродству с председником. Знао сам да су они сви добри Срби и да неће нико покушати ништа против мене.

Било је око 3.30 сати после подне кад сам ушао у богомилску општину. Пред кућом у којој је била општина, није било никакве страже, а унутра, у ходницима, седела су четири стражара, без пушака, само са тесацима, обешеним о кукове. Чим сам изашао на горњи спрат, стражари кад су ме угледали, сви су поскакали на ноге и онако укочено поздравили ме. Свако је хтео да ми приђе руци и да ме пољуби у руку, јер су све били младићи. Наредио сам да сваки остане на своме месту и да нико не улази у канцеларију за све време док ја будем тамо. Сви су одговорили, сваки за себе: „Разумем господине!"

Председник Андрија није имао појма ко разговара с његовим стражарима. Али кад сам отворио врата и ушао, Андреја је само разрогачио очи, устао на ноге и проговорио: „Милост! Ја нисам ни за шта крив!" Ја сам му рекао да седне и казао сам му овако: „Слушај, Андрија! Нисам дошао овамо никога да убијем. Нити хоћу коме да се светим. Ја мислим да је у овој земљи било много крви досад и да не смемо више ниједну кап крви нашег народа да пролевамо. Осветићемо се Бугарској, уништићемо њену војску. Истераћемо их из Маћедоније. И то ће бити наша освета за сва зла што су они овде починили. Али нећу ја лично, нити ћу коме дозволити да пролева крв нашег народа који је страдао и заслужио да буде поштеђен од даљег покоља и несреће. Дошао сам овамо да ти кажем да ће Србија поново да се врати. Србија је у друштву највећих сила на свету, у Европи, у Америци и у Азији. Никад не може Немачка, трула Аустрија, Турска и Бугарска да победе цео свет, који се удружио против њих. Ти си постављен овде за председника општине и ти, ако хоћеш да сачуваш своју главу, мораћеш добро да пазиш како ћеш управљати овим народом. Не само што не смеш да чиниш неправду, већ не смеш ни другима да дозволиш. Бугари, још кад су те поставили, имали су поверења у тебе, па ти можеш и да браниш овај народ од бугарског насиља. Сад имаш да извршиш једно моје наређење. Одмах сутра да одеш у Велес и да кажеш начелнику среском да сам ја дошао овамо, и да му, у име Србије, поручујем да престане и он и сви други са зулумима, јер ни ово досад што су починили не могу да плате. Кажи му овако:

‚Ниједан бугарски чиновник који буде вршио зулуме и репресалије над нашим народом, неће избећи казну. Бугарска ће бити побеђена и окупирана. И ниједан зулумћар који је заслужио казну због својих поступака у Србији неће се моћи сакрити нигде у Бугарској.'

После ових речи, изашао сам из општине, а пандурима сам наредио да ме мало даље испрате. Ово сам учинио из опрезности да случајно председник општине не наговори неког од њих да пуца на мене док не пређем једно растојање отприлике до првих кућа. Кад су ме стражари допратили до првих кућа, рекао сам им да се врате и да не изврше никакво наређење које би било против народа. Они су ми обећали да ће ме послушати. И ја сам тако опет отишао горе у шуму.

Предвече сам опет сишао до Најде. Али Најдо је већ био обавештен о мом одласку у село и у општину. И замерио ми је што сам то учинио, јер се Андрија може осветити сељацима. Ја сам га уверавао да не треба ничега да се плаше, јер ускоро ће се Србија вратити. Замолио сам Најду да једнога дечака од његових који ће му донети вечеру, задржи ту код оваца, а он одатле да пређе у Гостиражњу, па сутра рано из Гостиражње да оде у моје село Браилово и да ми доведе једног од мојих слугу, неког Илију Пореćанца, али да га изведе више села Слепче, на планинско било, које дели велешки од прилепског среза, и да га доведе до једне чесме у богомилској планини, која се зове Сопурка. Ту ћу их чекати.

Најдо ми је рекао да то место није баш много згодно, јер једна група бугарских војника, око 70 људи, станује стално у селу Гостиражњи под шаторима, а у богомилској шуми секу дрва и свлаче их помоћу влакова. Одатле, из Гостиражње, ове балване товарили су на кола и носили даље. Ја сам му рекао да ћу бити ту, код те чесме. И кад он стигне с Илијом, или без Илије, јер нисам био сигуран да ће овог човека затећи код куће, ја ћу им се јавити. Али, ако им се не будем јавио, онда ћу их чекати на Павловој њиви, а то је било на једном високом превоју, где је водио сасвим планински пут од Богомиле у Гостиражњу, али је ту била густа шума, у коју нико није залазио. Најдо ме је послушао и учинио је као што сам му рекао.

Сутрадан, отишао сам у богумилску планину. Кад сам тамо стигао, секире су лупале на све стране. Посматрао сам с једног згодног места једну групу Бугара. Кад сам ослушнуо њихове разговоре, чуо сам да говоре турски. Нисам знао јесу ли Турци или Бугари, јер су сви били обучени у бугарско војничко одело. Пришао сам им мало ближе и догледом утврдио да и они носе манлихерове пушке. Из тога сам извео закључак да то нису бугарски оплоћеници (III позив), већ су сигурно војници II позива. Викнуо сам им турски: „Срећан рад!" Они су ми одговорили, опет на турском језику, да ми захваљују. Они ме нису могли видети. И ја сам продужио даље и сео близу чесме, одакле сам могао

посматрати долазак Најда и Илије и сваки покрет ових Бугара који су немилосрдно таманили шуму коју смо ми дуго година чували.

ПРИЧЕ ИЛИЈЕ ПОРЕЋАНЦА О ЗЛОЧИНИМА БУГАРА НАД МОЈОМ ПОРОДИЦОМ

Око подне дође Најдо с Илијом. Одмах упутим Најду да иде својој стоци, а са Илијом останем у разговору. Од њега сам дознао да у мојој кући, у селу Браилову, коју сам из темеља подигао, и у којој сам становао са својом породицом, сада је успостављена општина и у њој је председник родом из Прилепа. Моја породица прво је протерана из села у Прилеп, а одатле пешке у Велес. Како је он сазнао биће спроведена у Бугарску. До Прилепа их је он одвео на коњу, а од Прилепа спроведени су пешке у Велес. Ништа нису могли да понесу са собом, јер су деца била мала. Најстарије је имало 5 година, а годину и по најмлађе које је мати морала на рукама да носи. Рекао ми је да су јој одузели и последњу пару и да је без новца и без ствари интернирана.

Ово ми је пало тешко, јер овакав поступак за мене је дотле био непознат. Никад у рату нисмо поступали нечовечно с породицама наших противника. Ако ратују две државе између себе, зашто уништавати и оне који су далеко од тога да и они могу бити ратници.

Рекао ми је да су ми оца убили у Браилову. Али како није на месту остао мртав, неки моји пријатељи из Прилепа узели су га, а Тале Обалија, касапин из Прилепа, примио га је у своју кућу, где је после три дана умро.

На путу између села Браилова и села Долнени, убили су ми још једног мог момка Јована, званог Челника, а у самом Браилову има око 60 Бугара, који раде моју земљу која је подељена на неких пет секција. Дотерали су преко стотину комада говеда, да ту буду на паши и зимовишту. Стоку чува неколико бугарских војника, али има и неколико мојих сељака, који им помажу у чувању стоке.

Наредио сам Илији да се врати у село и да оде у Прилеп, и да се тамо обавести шта је даље било са мојом породицом, а ја ћу наћи човека коме ће он ту поруку да каже; а овај да пренесе мени.

Било је већ превалило подне када сам отпустио Илију, а ја сам полако сишао у село Гостиражњу. Ушао сам у кућу код неког Вељана Богатиновића. Мало после мене, дошле су и дрвосече, бугарски војници из богумилске планине. У овом селу Бугари су били извршили страшан покољ и није било куће, из које није макар по један убијен. Највећа зверства починили су над женскињем које су прво силовали, па тако обесчашћене после тога убијали.

Кад је дошло време вечери, пошто нисмо имали осветљења у кући, изашли смо још за дана у двориште и ту пред кућом јели. Бугарски војници ишли су по кућама и тражили да им се да нешто од хране, јер су од државе слабо храњени. Сељаци им нису давали ништа. Али, би Бугари, чим би спазили у кући нешто за јело, узимали то без питања. Мој домаћин Вељан, за време вечере, упитао ме је: „Шта ћеш да радиш господине, ако неки бугарски војник дође и у моју кућу да нешто потражи?"

„Ако дође један или двојица, и ја ћу с њима да уђем у кућу, а за два минута биће обојица мртви, па ћемо их ноћу изнети изнад села. Али ако их буде више, ја ћу да изађем из твоје куће, да се повучем до потока, а тамо ћу даље да видим шта треба да радим."

Вељан је био задовољан мојим одговором. Нарочито му се било допало што сам, без икаква страха, седео у његову двориште и с њим и његовом чељади заједно вечерао. После вечере прошао сам кроз село, ушао у поток и изашао горе у богомилску планину.

Око пола ноћи стигао сам Најди Станковићу. И кад ме је упитао где сам био, рекох му да сам био у Гостиражње и да сам тамо вечерао. Најду је било прилично чудновато што сам сишао у Гостиражње и остао тамо где је у селу било тада више бугарских војника него сељака.

Сутрадан, изашао сам у Богомилску планину и тамо срео седам-осам дечака од 12-15 година, који су ишли у планину да секу дрва и да их носе кући на леђима. Ова деца, чим су ме спазили, познали су ме и сви су ми пришли да ме пољубе у руку. Међу њима, као најстарији, био је Илија Ристић који је завршио II разред српске гимназије у Велесу. Он ми је почео причати о бугарском зулумима. И мислећи да сам гладан, понудио ми је сав хлеб из своје торбице. Вратио сам хлеб и рекао сам му: „Кад се будеш женио, бићу ти кум, тојест, ако не погинем."

„Нећеш ти, господине, да погинеш. Ти не знаш кол'ко се ови Бугари тебе боје."

Оставио сам децу да иду својим послом, а ја сам лутао сам по шуми. Тако сам дочекао 6. август. За то време дошао сам у везу с много људи из Богомиле, Гостиражње и Строվја.

5. августа увече рекао сам Најду да ми донесе ручак сутра на Преображење код једног кладенца, између два пута који воде у Гостиражњу. Ручак да ми донесе и нека остави у један грм више ливаде, а ја ћу доћи да ручак узмем после, када он буде отишао од места где ће оставити ручак. Још исте ноћи оставио сам Најда и отишао на место, али много даље него што сам рекао Најду.

Око 8 ујутру, кад је дан био увелико одмакао, видео сам много бугарске жандармерије и наоружаних сељака како иду од Богомиле горњим путем који води кроз саму шуму у село Гостиражњу. Приметио сам да су сељаци, углавном, из области Клепе, а врло мало их је било из

Азота. Сви су били наоружани. Да не бих био опкољен, пре њих сам се извукао горе на брдо и посматрао сам како врше опкољавање онога места где сам био. Али опкољавање је вршено тако да је то место остајало са сваке стране на којој је била војска, доста далеко. Цео дан седели су на томе путу ова потерна одељења и крили се по шумарцима. Било је ту и велешких грађана, познатих по својој ношњи која није била ни грађанска, ни сељачка, већ једна специјална ношња коју је носио мало простоји свет и радници у Велесу. Тога дана пред вече почели су да се враћају истим путем којим су и дошли у Богомилу.

Никако нису претражили оно место, на које је требало да ја будем онога дана. Из тога сам закључио да нису знали где сам обично преко дана седео. Како тога дана нисам добио ручак, био сам гладан и кад сам видео да се једна група од ових потерних одељења одвојила и отишла надесно, одакле су могли да оду у село Бистрицу, а да не свраћају у Богомилу, сматрао сам да је пут до Богомиле чист, тј. да на њему нема потерних одељења, па сам се решио да још исте вечери уђем у Богомилу и да сазнам како је дошло до ове потере, а у исто време и да тамо вечерам и да узмем хлеба за сутрадан.

ПРВИ СУКОБ НА ВЛАЈИНОВСКОМ ТРЛУ

Идући ка Богомили тим путем који пролази више дубоког потока, око кога су били забрани храстове шуме, која није била много стара, али је била прорећена, с леве стране био ми је тај дубоки поток. Кад сам био у средини те шуме, одједанпут викну ми неко: „Ко си ти?" - Пре сваког одговора, бацио сам се лево у поток, а у исто време испаљено је преко стотину пушака на мене. Куршуми су летели високо преко моје главе, а ја сам сишао у само корито потока и продужио пут наниже. Кад сам већ изишао из шуме, с леве стране другог пута који је водио из Богомиле опет из Гостиражње преко Куле, изнад тог пута било је старо Влајинковско трло, а до њега камена греда, дугачка око 100 метара и згодна за заседу, а и за одбрану. Изишао сам из потока, и брзо сам се пребацио до те греде, ухватио сам згодно место и чекао да престане пуцњава.

Кад је пуцњава престала, ја с ове стране почнем да вичем:

„Бре, Мијаило, немој да пуцаш! Нареди да нико не сме да пуца да не би између себе изгинули!"

На то ми се одазове један с друге стране, па ме упита:

„Кога Мијаила ти зовеш?"

„Мијаила Јосифовића из Пореча!..."

„А ко си ти?", пита он мене. Ја му одговорим:

„Ја сам војвода Васил".

И одмах почнем пуцати на њих. Пошто сам избацио пет метака, колико сам имао у пушци и у шанжеру, кад сам поново стављао шанжер у пушку, чујем како се ломи грање на другој страни и како беже с друге стране узбрдо и вичу:

„Бежите, изгибосмо. Опкољени смо са свих страна."

Бугари су заиста мислили да, с друге стране, путем којим сам ја дошао, долази нека друга српска чета која ће да им удари у леђа, а ја сам опет овде с неком својом „четом", те су се из страха надали у бекство. Ту, на том месту остао сам читав сат, док нисам чуо на другој страни брда лавеж овчарских паса који су били на ливадама преко којих води пут из Богомиле у Мокрени. Кад сам то утврдио, узео сам пушку на раме и сишао у Богомилу. Ушао сам у једну кућу у којој сам нашао само једну жену с децом. Кад ме је угледала, зачудила се, рекавши ми:

„Хвала Богу, те си остао жив, господине, а ми смо мислили, кад смо чули да пуцају пушке, да си ти погинуо".

Рекох јој да су Бугари побегли. Она ми рече да доле у селу где је место за пазар, у сеоском хану, још има око 50 бугарских жандарма и додала је да је, које жандарма и других сељака, доведених из околних села око Велеса, било око 500, а међу њима био је и начелник срески који је целога дана седео у Богомили.

Потражио сам вечеру. Како је тога дана било Преображење, дадоше ми мало посног пасуља, хлеба и мало грожђа, те сам вечерао. После вечере, добио сам хлеб и одмах сам изишао из села.

Нисам хтео даље да останем у околини Богомиле, јер сам се бојао да ће ме опет потере гонити у томе крају. Зато сам ударио право горе и сутра у зору већ сам био на месту које се зове Арапска страга (струга), а ту је био превој преко планине Бабуне, којим се може отићи у село Долгавец и Маргаре, у прилепском крају, као и у село Крапу, које припада Поречу, а може се отићи и у сам Пореч, јер ту је водио пут из велешког среза ка Поречу. Док је на источној страни овог планинског венца, званог Строшко клепало, била шума до самога планинског гребена. Његова западна страна била је сва један велики пашњак, на коме је расла сочна трава коју су обично искоришћавали преко лета сточари из Крушева. Њихово бачило било је испод брда које се зове Бел камен, чија је јужна страна обрасла шумом у којој су неколико извора хладне воде које образују Крапску реку. То је једна понорница која од својих извора па на 8-10 км ниже увире и јавља се као извор код села Дебрешта на северном делу Прилепског поља и одмах, иза тога извора меље једна воденица са три камена.

Упутио сам се томе бачилу, јер сам познавао и сопственика оваца, а знао сам тачно место где се бачило налази. Кад сам дошао у близину бачила, нисам хтео да му прилазим, јер су овце биле на мужи, па нисам

знао кога све има на бачилу, већ сам чекао да овце пођу на пашу, па да првог овчара кога будем видео питам кога има на бачилу, и да ли је скоро долазила каква потера на бачило.

САСТАНАК С ПРОЈКОМ ТРИМЧЕВИЋЕМ

Свој експлозивни материјал, још прве вечери кад сам се нашао с Најдом Станковићем код Богомиле, предао сам њему и он га је склонио на суво и сигурно место, а ја сам га могао узети кад год сам хтео. Овде сам остао на бачилу три дана. И ту сам сазнао да је у селу Белици жив Пројко Тримчевић који се спасао из затвора у Текији (Поречки Брод), где је био затворен са стотину Поречанаца, па је, кад су га хтели убити, успео да побегне из затвора, а сада се налази у селу Белици.

После три дана пошао сам с тога бачила, па сам прешао на планину Даутицу, где сам до пре годину дана има своје бачило, а затим, са Даутице прешао сам на Солуницу. Ту наиђем на једну стадо оваца Диме Дике, које је чувао само један Арнаутин.

Тако сам оставио овога чобанина Диковског па сам сишао у Боропоље. То је дугачка висораван, дугачка 5-6 км а широка скоро 2.000 метара, равна је као тепсија и без камена, сва је обрасла травом. На ивици те пољане Боропоље почиње да расте бор, а та борова шума спушта се до изнад самог села Белице, где почиње букова шума. Цела планина са боровом шумом подељена је међу сељаке онога села коме дотична шума припада. Сељак, сопственик тога борја, за време топлих дана, у другој половини јуна и цео месец јули, засеца борова стабла, а при дну, једно 50-60 цм ископана је рупа у самом дрвету у коју се цеде смола из борова дрвета. Од ове смоле сељаци справљају течност звану мефт (терпентинско уље). Мефт је персијска реч, од које је постала и реч нафта. Од смоле која остане, прави се нека смеса у виду колача, а то је калафонија. Кад се овакво дрво потпуно исцеди, и не пушта више мефт, онда га пресеку. Али, пошто је оно масно у своме доњем делу, од оне рупе где је текла смола, па до саме земље, тај пањ се сече и од тога дрвета добива се луч. Кад се то дрво пече у казану, добија се катран. Тако ови људи у тим крајевима где расте бор, користе то дрво и сваки пази на свој део шуме и не допушта другоме ни да његово дрво засеца, а још мање да га потпуно посече.

Од Боропоља једна коса спушта се право наниже, до саме реке Трске. На левој страни ове косе, сасвим у дну, налази се село Белица. На самој коси, на њеној јужној страни је село Тажево, а мало даље, на северној страни косе, на једној малој падини, налази се село Поречка Брезница.

На половини Боропоља одакле почиње ова коса, има једна врста пећине, на чијем се дну налази и извор воде. То је вода која се слива кроз порозни камен и капље кап по кап у један издубљен камен, у који може стати 15-20 литара воде. Ова вода зове се Орлова вода, јер по причању мештана, кад пресуше све воде, орлови, жедни, а они иначе не силазе на реке, већ пију воду по горским изворима. Кад ови извори пресуше, настаје кликтање орлова на висинама, оно по веровању околних сељака, долази од жеђи. Само у тим и у таквим случајевима, орлови долазе у ову пећину, и ту пију воду. Зато се ово и зове Орлова вода.

Кад сам стигао до ове пећине, био сам жедан, јер сам путовао више од шест сати, а нигде нисам наишао на воду, јер тамо где сам знао да има воде, нисам хтео да силазим, прво зато што ми је то било отпутно, а друго, што сам у овом времену на тим изворима могао затећи или бугарску војску, њену жандармерију или неке сељаке који иду по борину (луч) или се враћају с лучем на рамену. Нисам желео да се брзо сазна за моје пребацивање из велешког и прилепског среза у Поречe.

Ушао сам у пећину и напио сам се као лед хладне воде. Пошто сам се мало одморио и опет се напио воде, пошао сам том косом која иде право од истока на запад, и у почетку, силазити с Боропоља много је врлетно. Колико се спушта ниже, утолико и пут постаје мање врлетан. На први поток који се наилази на јужној страни ове косе, има далеко за једно 400-500 метара, извор хладне воде који се зове Крстева вода. Како сам знао сва ова места, јер сам много пута туда пролазио, ушао сам у тај поток и дошао до извора хладне воде. Ту сам сео и напио се воде, па сам чекао да се мало замрачи. Сунце је већ било зашло, али се још добро видело.

Хтео сам да се привучем неопажен првој ватри коју будем видео или првом трлу на које будем наишао или за које будем сазнао, а то сам могао сазнати по лавежу паса. Тамо где пас залаје мора бити човек. Јер пас је пратилац човека и не живи нигде где нема човека, сем кад подивља или побесни.

Кад се добро смркло, изишао сам из потока и пошао другом косом наниже, а то је коса која се одваја од оне прве и спушта се право на југ, до саме реке Белице која, неколико километара ниже, утиче у Треску, или, како је у Поречу зову, Велика.

Спуштајући се тако наниже ка селу Доњој Белици, приметим с десне стране, у једном шипрагу, да гори ватра. У младој боровој шуми, ако ветар донесе буков жир, тај се жир брзо прими. Како буква много брже расте од бора, ако је младо борје, па његова сенка не захвата са другим боровима сву околну површину, буква брзо израсте и усред те младе борове шуме имате читаве бокоре младе букве која се затим све даље и даље шири, тако да онемогући пораст и развитак борова.

У једном таквом буковом шипрагу, усред једне младе борове шуме, горела је ватра.

Почео сам се приближавати ватри. Или је поред ватре чета Пројка Тримчевића из Белице, или су можда неки људи с товаром катрана или смоле из Тажева пошли у Прилеп, па ће овде да проспавају неколико сати и да продуже пут у Прилеп, где би стигли сутра увече. У сваком случају сам знао да ћу поред ватре затећи Србе, јер је Пореч чисто српски крај. Уколико и има бугарских војника или жандарма овде у Поречу, знам да они не би ноћили у шуми, већ би отишли у село и тражили би и добар конак и масну вечеру. Ипак сам ишао опрезно. Не зато што сам се бојао, већ да не бих уплашио оне поред ватре.

Кад сам прошао једно 20-30 метара, спазио сам да на ватри има казан, а око ватре седе два сељака, један млађи, други старији, и вечерају. Одмах сам знао да се ту пече катран. Оба сељака сам познао, јер су били из Доње Белице и живели су на имању једнога бега Арнаутина до 1912, а тада се „одметнули" од бега и радили земљу „за свој рачун". Старији од ове двојице звао се Крста. Није било пса поред њих. Ватра је пуцкала на огњишту, а њима су пуцале заушнице гутајући качамак који су умакали у со, помешану с туцаном паприком. Нису могли да ме примете, јер су били на светлости, а ја сам долазио из мрака.

Кад сам дошао на два метра од њих, долазећи им иза леђа, рекао сам: „Добро вече Крста".

Они се окретоше и, кад су видели човека с оружјем, а пошто онако са светлости нису могли одмах да ме познају, а ја да бих умирио да не почну бежати, кажем им: „Не бојте се ништа. Зар ме ви не познајете? Ја сам Васил, војвода велешки"!

Оба сељака устадоше као врелом водом попарени и почеше да ми љубе и руке и ноге, говорећи ми: „Добро си дошао господине!"

Рекао сам им да седну, а ја сам још стајао, па сам их питао: има ли у близини бугарске војске, да ли је долазила каква потера и где се налази Пројко Тримчевић? Одговорише ми да војске нема, али бугарска потера била је пре седам, осам дана, силазећи са Солунице, сишли су право у Белицу. Пошто нису знали пут овај исти којим сам ја дошао силазили су преко места званог Јачмиште, где се заиста брзо стиже у Белицу, али се лако може и погинути на томе путу, јер се ноге клизају по боровим иглама које су у то доба године суве као барут те се и лако може оклизнути и пасти на неком стрмом месту. На томе путу многи странци који су силазили, нису стигли до Белице.

Ово потерно одељење питало је Белићане: ко се спустио аеропланом на Солуницу. Сељаци су им одговорили да они о томе ништа не знају. Али, ако буду нешто сазнали, јавиће одмах председнику општине у селу Локвици. Бугари су затражили да једу, те су сељаци морали да им донесу

хлеба и млека. Пошто су успут видели да у селу има и кошница с пчелама, затражили су и меда. Сељаци су има дали штогод су хтели, само да им се склоне што пре из села.

Рекао сам им да сам ја тај што је сишао из аероплана на Солуници, да сам досада био по српским селима у прилепском и велешком срезу, а сад долазим и до њих, прешавши преко планине, и за мој долазак у Пореч зна само Влах Ђорђије из Крушева, који има своје бачило испод Бел камен у Крапској планини. Видео ме је и један Арнаутин чобанин који пасе овце Диме Дике; али тај сигурно неће казати никоме ни да ме је видео.

Кад сам сазнао да је све мирно, сео сам и ја ту, поред њих. Дали су ми мало качамака, те сам и ја продужио да с њима вечерам.

Седео сам целе те ноћи поред ватре која је горела сву ноћ, али сам остао будан, иако сам целога дана путовао. Тежак је то положај бити сам у туђој земљи у којој је дозвољено свакоме да те може убити, па још усто највероватније може добити и награду. Истина, ја још нисам био уцењен, али би ми то било сасвим свеједно, јер онај који би ме убио, ако не би био награђен на неки други начин, сигурно би постао или кмет у селу, или бар пољак. Зато сам био неповерљив, па и у оваквом чисто српском месту, јер сам се бојао да заспим у друштву људи о чијем држању још нисам знао ништа.

Ова два брата сељака из Доње Белице спавали су по реду, јер један је увек морао да седи поред казана, да постиче ватру, да би могао катран да се испече и да тече у суд, из кога су они тај катран црпели и сипали у мешине. Кадгод је који од браће стражарио поред казана, говорио је мени да слободно и ја легнем и да спавам. У тренуцима кад је сан могао да ме савлада, устајао сам и дуго шетао, удишући пуним грудима ваздух, препуњен мирисом бора.

Кад је свануло, рекао сам да један од браће оде у село Горњу Белицу и да ми одмах позове Крсту Тримчевића, Пројковог брата. Нека му каже да сам ја дошао овамо и да желим да се видим с Крстом и с његовим братом Пројком. Рекао сам им да Крсту кажу да дође ту где су они справљали катран, а ја ћу или сам да дођем до њих, или ћу их звиждуком преко своје пиштаљке позвати да дођу до мене.

Затим сам се опростио од својих ноћашњих „домаћина", па сам отишао на један вис који се зове Столови отац (отац), одакле се може видети цела околина Горње и Доње Белице и сваки човек који улази и излази из Белице. Ово брдо обрасло је смреком, а само при врху има неколико кржљавих храстова.

Око 9 сати пре подне видео сам два човека где излазе из Горње Белице путем у Доњу Белицу. Кад су били испод виса Столови отец, дао сам пиштољом знак, иако нисам знао да је то позвани Крста Тримчевић.

Сматрао сам, кад чују пиштаљку, ако су то Крста Тримчевић и други Крста из Доње Белице, они ће стати, и кад чују три пута звиждук, упутиће се мени. Ако су неки други, продужиће пут. Међутим, на мој први звиждук, обојица су стали, а кад сам поновио звиждање други и трећи пут, почели су се пети уз брдо.

Убрзо затим били су обојица код мене, где сам се с Крстом поздравио као са старим и давнашњим познаником. Породица Тримчевића из Белице била је позната као једна од првих у целом Поречу, која је стајала служби Српске револуционарне организације и чији су чланови били најповерљивији курири српског Горског штаба за преношење писама, било у Скопље, било у Битољ. Крста ми је донео од своје куће ручак, па се зато извињавао што се мало више задржао, и бојао се да ћу посумњати у његову жељу да што пре дођe к мени.

Питао сам га за његова брата Пројка. Рекао ми је да је Пројко сам, да нема никакве чете са собом и да се храни у својој кући. Његова деца доносе му храну тамо где он то затражи, а Крста води рачуна о томе да ли ће однекуд изићи каква потера или не. Рекао ми је да ће из ових стопа отићи к своме брату Пројку и с њим ће утврдити где и на ком месту да се састанемо још истог дана. Тако је и урадио.

Док је он силазио у Беличко поље, које се зеленило од кукуруза, а поред јаза, из ког је вршено наводњавање овога поља, било је на стотине орахових дрвета која су овоме пољу у овој поречкој каменој кући давала специјалну лепоту. Село Белица имало је у то време нешто више од 70 кућа. Изнад села почињала је борова шума, која се простирала све горе, до самог Боропоља, до Муђора и до једног дубоког потока који се звао Зли До.

Готово у самом селу, била је једна огромна пећина, из које је извирала река Белица. Ова река је тако велика да одмах, испод њена извора, меље неколико воденица, а она сама представљала главну и највећу притоку реке Треске. Њен ток није дужи од 8 километара. Увек је бистра и пуна рибе пастрмке. Никакве кише не могу да је замуте, јер је њен извор јак, а не може никада да се замути зато што је то река на подножју огромног планинског кречњака, од чега је и цео масив планине Солуница. Кад дођу јаке зиме и велике вејавице на планини, овај велики извор пресуши. Али чим у марту месецу почну дувати топли ветрови с југа и са запада, неколико дана пре него што ће из пећине потећи бистра вода чује се подземна грмљавина и ломљава. Чим се чује ова грмљавина, сељаци знају да им долази река Белица. До тога времена, три до четири месеца, колико траје ово пресахнуће

реке Белице, она је само један обичан бистар и брз поток, чије се сребрнасте пастрмке крију испод камена, а кажу да се неке пастрмке

завлаче далеко у пећину из које извире река, где увек има помало бистре воде, што долази из дубине саме планине.

Тога дана после подне, управо пред вече, дошао је Крста Тримчевић с пушком о рамену к мени и повео ме доле у Беличко поље да се видим с његовим братом Пројком. Прошли смо један део поља, на десној страни реке, а онда смо, преко једног дрвеног моста, прешли на другу страну, где сам затекао Пројка Тримчевића како седи под једном јабуком. Био је сам. На себи је имао обично, сељачко одело какво носе његови сељаци, а то је чакшире и гуњ све од белог сукна, опшивене чакшире по шавовима белим, а гуњ црним гајтаном. Преко гуња носио је такозване чепаре, које се израђују од козје длаке, помешано с врло мало вуне која чува од кише, јер се вода цеди наниже, а не пропушта никада, те је горњи део тела сув и по највећој киши. Пошто се од једног дела овога чепара прави при кишном времену капуљача, тако је за време кише сачуван човек да му вода не пада за врат. Поред Пројка била је пушка брзометка, а он, чим смо дошли у његову близину, устао је и поздравио се са мном. Пројко је имао око 38 година; био је нешто старији од мене. Његово одметништво постало је на један драматичан начин.

ТРАГИЧНИ ДОЖИВЉАЈИ ПРОЈКА ТРИМЧЕВИЋА

Кад су Бугари у новембру месецу 1915. дошли у Пореч, једном четом којом је командовао један бугарски професор, резервни официр бугарске војске. Говорио је за себе да је „гимназијален учитељ", али, то му није сметало да буде и крволок и неморалан. Својим војницима дозвољавао је пљачку и силовања. Стога је свет остављао своја огњишта и скривао се по многобројним пећинама. За то време Бугари су јели и пили по кућама и односили сукно које су нашли по кућама и таманили читаве кованлуке, по којима је овај део Пореча био чувен.

Кад је та прва напаст прошла кроз Пореч, Бугари одмах успоставе своју власт и поставе за околницког (среског) начелника неког Сребрена, бившег бугарског учитеља, родом из села Доње Водно код Скопља. Овај Сребрен био је у то време зрео човек, јер је имао око 40 година. Породица му је остала у Скопљу, а он је сам дошао у Брод (поречки) и ту се сместио у бившој Текији, која је претворена још за време српске владавине у начелство среско.

У томе великом здању-текији, наместио је свој стан овај Сребрен као околицки начелник, а за своју заштиту имао је, у самој текији, пола чете бугарске пешадије. Да би могао да опљачка Пореч, а да се заклони да врши заштиту бугарске државе и бугарске нације, овај Сребрен, на добар начин, преко бугарског попа Мицка, из села Сланско, близу до саме текије, и Јована и Арсе који су били бугарски четници и проглашени за

бугарске војводе, родом из села Локвице, која је такође припадала Поречу, а из кога села смо имали и добрих српских свештеника, као и учитеља - употребио их је да превари српске прваке из Пореча да му дођу у текију. Тако је скупио 105 људи и све их затворио у простране подруме ове текије. Пошто их је затворио, прво их је претресао и одузео сав новац који је код њих нашао. Затим је слао све своје поверенике и преко њих правио уцену да би сваки, према своме имовном стању, дао у откуп за онога који је затворен у текију. На овај начин, прикупио је преко 2.000 наполеона. Међу ухапшенима био је поп Риста Андрић, игуман манастира Св. Богородице у Поречу, родом из села Локвице, поп Јован Поповић, родом из села Црешњева (Порече) и поп Тасе Коневић из села Крапе, у Поречу. Међу њима су били Јанаћије и Пројко, браћа Тримчевићи, Тренко Вељковић и Алекса Вељковић, браћа, родом из Белице и Иван Богевић, српски учитељ из села Равно у Поречу.

Поп Мицко који је лично отишао у Крапу да склони поп-Тасу Коневића да иде у Брод, наговорио је поп-Тасу да му да 70 наполеона, па кад да ових 70 наполеона, Сребрен ће га одмах пустити из затвора, управо неће га ни затварати. Поп Таса му је дао 70 наполеона и пошао с њим у текију. Тамо је затворен и из ње више није ни изашао... Сви ови људи овако затворени, остали су ту док није покупљен новац од њихових породица, а онда је отпочело клање.

Уочи самог клања у једној соби, у којој су били затворени ова три српска свештеника, учитељ Иван и четворица сељака из Белице, поп Таса је испричао један сан који је те ноћи снио. Очекивали су да буду пуштени, јер су знали да се ради о откупу. А тако су их и уверавали да ће бити пуштени. И поп Таса је почео да прича друговима сан који је уснио. „Сањао сам", вели, „да сам одједанпут имао на себи око врата један дугачак, златан ланац, па ми је тај ланац скинуо с врата Сребрен и ставио га у котур и оставио га тако на столу. Мене је пустио да сиђем доле у подрум, а ланац је остао онако савијен на столу". После тога, почело је тумачење сна. Једни су говорили: „Бићемо пуштени. Сребрен је узео паре, па нема више зашто да нас држи, пустиће нас". Поп Риста је сасвим другојачије протумачио овај сан. Он им је рекао: „Овај сан није добар. И ми нећемо бити пуштени... Да је ланац био испружен по својој дужини, то би означавало пут и ми бисмо били пуштени да путем идемо својој кући или некуд на друго место. А пошто је ланац био савијен у круг, то нема изласка одавде. Силазак у подрум, то значи гробница. Нама предстоји смрт. И зато треба као хришћани да се припремимо, да се овде исповедимо и да се помолимо Богу, да нам Бог опрости согрешенија вољнаја и невољнаја!"

Сви су били у први мах поражени овим тумачењем поп-Ристиним. А поп Таса је тада рекао: „Није ми жао што ћу умрети. Мој син Димитрије

је са српском војском, сигурно ће убити бар једног Бугарина, па ће ме осветити? Али жалим што сам овом разбојнику Сребрену и поп Мицку дао 70 наполеона. И тако ће ми породица страдати за парче хлеба, а злато које смо печалили сто година, кад и ко ће га наћи? (Поп Таса био је син Конета из Крапе, који, по своме богатству, био чувен надалеко.)"

После ових речи прешло се на друге разговоре, а нарочито на ону народну: „Сан је лажа, а Бог је истина!" Нису хтели даље о томе да размишљају и да говоре, већ су дочекали ноћ. Чим се спустила ноћ, прво су извели из те собе Јанаћија Тримчевића. После су извели Алексу Вељковића, па онда његова брата Тренка, па поп-Тасу Коневића, поп-Ристу и за њим поп-Јована Поповића, једног младића, скоро запопљена, јер су му оца, свештеника у Прешеву, раније убили Бугари. После ових, позвали су Пројка Тримчевића. Спровели су га доле у подрум. Тај случај овако ми је описивао сам Пројко:

„Кад су ме увели доле у подрум, видим на једној гомили набацани један преко другог мој брат Јанаћије, па оба брата Вељковића, а на њима попови... Најгорњи је био поп Јован из Црешева који је још давао знаке живота, јер је кмечао као јагње кад га прекољу. Мени су руке биле везане конопцем. И један бугарски војник, сав крвав, набијао је бајонет на пушку и рекао ми: ‚А, бе, Србин! Сега ште те заколам со штик!' Ја сам му одговорио: ‚Зашто да ме кољеш? Ја нисам стока! Убиј ме из пушке као што се убијају људи, а не да ме кољеш!' У том моменту, Бугарин је био готов и свом снагом, с бајонетом на пушци, полете на мене. У истом моменту, мени су руке биле мало разлабављене од конопца и ја, онако стегнутим шакама, ухватим за бајонет. Одједном, бајонет ми остане у рукама, јер сигурно није био добро причвршћен! Како је нож остао у мојим рукама, бугарски војник испусти и пушку из руке и побегне горе на ‚горњи бој', урлајући из свег гласа: ‚Србин ми го оте штика!'

У том моменту, натчовечанском снагом још мало сам разлабавио руке и успео сам да извучем једну руку из конопца, а затим сам бацио конопац и са друге руке и узео пушку у руке. Кад је војник побегао горе, официр нареди једном бугарском нареднику да сиђе доле у подрум и да види шта је. За то време угасио сам лампу која је светлела у подруму и, заклоњен мало иза зида, чекао сам да видим шта ће бити даље. Чуо сам добро речи кад је наређено нареднику да сиђе доле, и одмах сам помислио: Овај неће сићи жив доле до мене. Степенице којима се силазило у подрум, биле су доста уске, а добро осветљене. Чим сам угледао бугарског наредника, узео сам га на нишан и чим је корачио на прву степеницу, опалио сам из пушке и наредник је пао мртав леђима на под, а ногама спуштеним низ степенице. Хтео сам да избацим празну чауру из пушке и да убацим нов фишек у цев, али пушка, односно затварач није радио. У томе страху и забуни, заборавио сам да се манлихерка, од-

носно, њен затварач, не окреће лево и десно као код брзометке, већ се повлачи право. И кад се избаци празна чаура, опет се затварач гура право и он пред собом гура метак у његово лежиште у пушци.

Не могући да убацим нов метак у цев, чекао сам да неко од бугарских војника уђе поново и да ме овде убије. Горе, на спрату, изнад мене чула се граја. Сви су викали да је убијен ‚старћија'. А други да није ‚старћија' него ‚фелдвебел'. Наредба је пала да други сиђе у подрум и да изведе живог Србина. Али, нико се није усуђивао да силази у подрум. Ја сам слушао све разговоре и дознао сам да је донесено решење да се те ноћи не силази у подрум, јер на подруму у томе одељењу нема ниједног прозора да би затвореник могао ма на који начин побећи. Наређено је да се цео конак од текије држи опкољен, а сутра ће већ да ураде даље шта буде било потребно. Два стражара поставили су на самом степеништу.

Знао сам пролазе и излаз из ове куће, па сам чекао згодан час да покушам да изиђем из подрума на ове степенице. Мртвог наредника били су склонили одатле, а ова два бугарска војника разговарали су између себе: ‚Зашто убијају ове људе, а терају и нас да и ми гинемо? Ово није фронт. И зашто да овде морамо да остављамо своје главе?'

Нетремице сам гледао у њих и пратио сваки њихов покрет. Једно време су сели и мало затим, обојица заспали. Кад сам то приметио, полако, као мачка, пео сам се уз степенице и прошао поред ова два војника који су спавали. Одатле се иде у један други ходник, из кога се излази у двориште. Угасио сам лампу која је горела на степеништу, да бих из мрака могао посматрати шта раде стражари на другим вратима која воде у двориште. Видео сам да и они седе, наваљени на зидове. Нисам знао да ли спавају, или су будни, али сам био решен да прођем између њих, јер ускоро треба да сване... Ако то време дочекам, знам сигурно да сам изгубљен. Прекрстио сам се и пошао напред.

Опрезно, опет као мачка, прошао сам између ова два стражара. Не знам да ли су спавали или су били будни, али сам прошао поред њих и нашао се у дворишту текије. Зид у продужењу текије око дворишта из дворишне стране није био висок, али с доње стране, гледан с пута који пролази испод самог зида и текијских зграда, а који води у Кичево и Прилеп, а низ реку у село Брод и Девич, био је висок преко 5 метара. Врата на дворишту била су затворена и два војника била су на самим вратима. Нисам могао ни помислити да пробам проћи на врата. Морао сам скакати са зида. На ногама сам имао само чарапе.

Опанке сам изуо још у подруму да бих могао лакше и непримећено да прођем поред стражара. Посматрао сам доле пут испод себе. И ту нисам видео ни приметио ништа. Само, тамо даље, у близини великог моста којим се прелази преко Велике у Прилеп, чуо сам кораке бугарске патроле. Она је чувала мост на реци.

Пошто нисам видео ништа ту у близини на овом путу, скочим доле и дочекам се на ноге. Како сам био у чарапама, мој пад се није чуо, јер никога нисам приметио ни на путу нити на вратима, на којима је била стража. То јест, стража је остала на своме месту, јер никоме није ни падало на ум да ће неко моћи из подрума, поред толиких стражара, да прође и да побегне. Могућност је била утолико мања што десно и лево код излазних врата из зграде у двориште имају две велике собе у којима су лежали бугарски војници, па је сваког часа могао неко да изиђе из собе и да ме затекне у ходнику кад сам се спремао да изиђем у двориште. А исто тако могао је и пожарни из собе која је била на источној страни да ме спази у дворишту и да нада вику, па да ме ту убију у самом дворишту. ‚Бог прегаоцу помаже!' И ја сам, иако доста повређен при паду са зида, а које сам болове много доцније осетио, узео пушку у руке, оставио пут и сишао на реку Треску и поред саме реке, пошао низ њу.

Кад сам дошао близу Девича, већ се почело свањивати, ја видим једну бугарску патролу од неколико људи. Треска, у то време, од великих киша које су падале целе те јесени, била је набујала и само човек који се био решио да пре погине у набујалој реци него да још једанпут падне Бугарима у руке, могао је да скочи у набујалу реку на овоме месту где сам ја то учинио. Река ме је избацила на неколико стотина метара ниже него што сам скочио, на своју десну обалу. Чврсто сам држао пушку у рукама. И кад сам, сав мокар, ступио на десну обалу реке, био сам сигуран да сам се спасио. Иако сам био сав мокар, нисам осећао хладноћу, већ сам ишао да стигнем у неку колибу села Црешњева, где сам намеравао да се мало одморим и ако буде у њој ватре, да мало просушим одело да се не смрзне на мени, јер је био месец децембар, одмах после Св. Николе који смо празник провели у затвору, а тога дана је поп Таса Коневић, као на дан своје славе, читао неке молитве. У затвору су убијена 104 Србина из појединих поречких села.

Једино се спасао жив Иван Богевић, учитељ из села Равни на овај начин. Кад је Пројко Тримчевић побегао из затвора, испричао је да је почео покољ у затвору и начин како то Бугари раде. Отац учитеља Ивана Боге скупи 50 наполеона у злату и дође у текију у Брод код начелника Сребрена. Замоли Сребрена да му пусти сина, јер његов син није крив што је свршио српску школу и постао српски учитељ. Ту кривицу Боге је узео на себе, рекавши Сребрену: ‚Мој син можда би учио и бугарску школу, али ја сам као отац тражио да он учи српску школу. Ја сам га издржавао на школовању и тако је он постао српски учитељ. Зато ја носим сву кривицу, а не мој син Иван. И дошао сам да те молим да мога сина пустиш, а место њега да убијете мене. Како је мој син млађи, ево, ти још приде 50 наполеона'. Начелник Сребрен пошто је видео 50 наполеона, пустио је учитеља Ивана, јер да је њега стрељао, не би добио 50

наполеона, а овако, наместо Ивана, убио је његова оца и остало му је 50 наполеона у џепу.

Сви ови Срби, пошто су побијени, пренесени су на једно место које се зове Дервишка њива на путу Текија-Прилеп и ту су сахрањени у неколико велих рупа. После ослобођења сви су одатле извађени и сахрањени по другим местима, а на том месту где им је била заједничка гробница, српски народ из Пореча беше им подигао један леп споменик од мермера."

Затим је Пројко испричао како је ушао у једну колибу једног сељака из Црешњева. Те колибе праве се на овај начин: зидови се озидају од камена с блатом уместо малтера и покривају се обично сламом која се нарочито за то спрема од раженог снопља. То је нарочито изабрана највиша и најбујнија раж, па се то снопље не врше на гумну као остало жито, већ се очука и истресе, те тако цела слама са блатом остане здрава.

У таквој једној колиби Пројко је нашао ватре и хлеба. Пошто је добро наложио ватру, а домаћин му дао хлеба да се наједе, Пројко је почео да прегледа своју пушку и онда је видео и сетио се да се она отвара право и да се њен затварач не може окретати лево и десно као код српске брзометке. Кад је отворио пушку и избацио из ње празну чауру, видео је да има свега још два метка у њој. Пушку је добро очистио и сад је био сигуран да у сваком случају може убити још два Бугарина, ако би се сусрео с њима.

„После тога, каже Пројко, легао сам да спавам и спавао сам три-четири сата јер сам био далеко од сваког пута, па се нисам ни мало бојао да ће нека бугарска потера да залута до ове колибе. После доброга сна, предвече сам дошао до свога села и кад сам видео да село није опкољено, ушао сам у једну кућу. Ту сам дознао да је бугарска војска долазила тога дана у село и питали кмета да ли зна нешто о мени. Кмет му је рекао да ништа не зна, као што и није знао. Бугари су мислили да сам се удавио у реци, јер су ми ишли у траг по мокрој земљи све до места са кога сам скочио у реку. Пошто нису прелазили на другу страну, јер је река набујала, а ту нема никаква моста, а и нисам ту ни испливао, већ много ниже, где ми се можда не би ни нашао траг, Бугари су сматрали да сам се удавио у реци са пушком заједно. Сељаци ме нису издавали. Бугарска власт готово је и заборавила на мене, па ме више и не траже."

Кад сам саслушао ову исповест, загрлио сам овога храброг човека који је требало да буде убијен само зато што је Србин из срца Македоније и што су толико били чврсти да никаква бугарска чета, ни новац, ни бугарска црква, нису могли да ове људи одврате и одроде од њихова српског стабла.

Питао сам га да ли жели и пристаје да се придружи мени. Рекао ми је да ће радо остати са мном све дотле док не дочека ослобођење. После

тога, одмах сам потражио још неколико људи из Пореча. И тако сам скупио чету од 12 људи. Могао сам имати и већу чету, али то ми није било потребно, прво зато што би то било на терету народа, јер је хлеба било мало и за саме сељаке, а још би теже било кад би морали и нама давати. Али, да бих им олакшао нашу исхрану, послао сам једног сељака да оде у Прилепско поље, у село Секирце, и да јави Јордану Николићу, доброме домаћину у томе селу, да сам ја у Поречу и да ли ће ми дати 10 товара жита, које ћу наредити да му се донесе из мога села од мојих слугу који су те године успели да добију нешто жита од Бугара који су ми њиве пожњели и оврли. Да платим 10 товара пшенице, нисам могао, јер је пшеница, већ у то добра, плаћана по 30 наполеона у злату за један товар.

ГЛАД И ДЕЗЕРТЕРСТВО У БУГАРСКОЈ ВОЈСЦИ

Јордан Николић, кад је примио моју поруку, рекао је да ће жито дати из свога амбара. Али, први човек који буде дошао да узме од њега жито, мора да донесе од мене један познати знак по коме знаку Јордан треба да буде сигуран да сам ја жив и да се жито за мене доноси. Одмах после тога, послао сам једнога човека са три коња и моје писмо за Јордана које он није могао ни да прочита, али сам уз писмо послао свој златан прстен с мојим монограмом. Не само Јордан, већ и многи други, тај прстен су познавали, јер сам га, као војвода, увек носио и често с њим печатио писма. Чим је добио овај прстен у руке, Јордан је натоварио три коња пшеницом, и рекао да ће дати и осталих 7 товара, чим човек дође по жито. Тако сам добивао мало жита, колико да олакшам исхрану своје чете за време бављења у Поречу. Никад нисам хтео да једем тај пшенични хлеб, већ сам куповао кукурузно брашно у селу Белици, па су ми од тога брашна месили кукурузни хлеб којим сам се хранио кадгод сам боравио у Поречу. Са четом сам одмах прешао у велешки срез и тамо сам узео експлозив који ми је био код Најде Станковића, а одатле смо сав тај експлозив пренели у једну пећину код села Степанци, на самом друму Прилеп-Велес, а удаљено свега 5 км од моста који је у случају бугарског одступања требало разрушити.

Степанци је било сигурно српско село. Кад сам у њега дошао, јавио сам се Темељку Наумовићу, који је раније био бугарски војвода и кога сам ја из Прилепа упутио у село Степанци још за времена док смо ми држали Бабуну са својом војском. Темељка су Бугари примили као свога човека, а он је био организовао обавештајну службу и слао мени извештаје, тако да је наша команда на Бабуни унапред знала кад ће Бугари извршити напад на наше бабунске положаје, а што су они редовно чинили ноћу.

После 15. августа те 1916, Румунија је објавила рат централним силама и са једном дивизијом прешла Дунав. Један аустријски монитор разрушио је и растурио понтонски мост на Дунаву који је служио као веза између румунске војске у Бугарској и оне на румунској обали, а Бугари су, једним снажним налетом, до ногу потукли ову румунску дивизију, а што није било погубљено, било је заробљено.

За она два дана колико сам био у планини изнад села Степанци, Темељко ми је донео новине из Прилепа, из којих сам могао видети каква је и колика била савезничка илузија о јачини румунске војске и о њену утицају на даљи ток и свршетак рата.

Бугари су прешли преко Дунава пошто је маршал Макензен потукао румунску војску у Ердељу, јер су Румуни своју главну снагу и бацили у Мађарску, на чију су територију претендовали, а знајући да су Бугари ангажовани већ на Солунском фронту, против Бугара су бацили мале снаге које су Бугари уништили. Тако су се све наде на румунску помоћ претвориле у бригу како ће се помоћи Румунији да не пропадне.

Кад сам прочитао ове вести с румунског фронта, био сам доста нерасположен, јер сам знао да се много полагало на објаву рата Румуније централним силама. И кад сам послат из Солуна да дођем овамо, мени је нарочито наглашено да ће улазак Румуније у рат довести до неког преокрета у ратној ситуацији, а нарочито на Балкану, и да ће то омогућити да се из Солуна предузме успешна офанзива. Та идеја и план су сад пропали.

Вратио сам се натраг у Пореч. Донели су ми опет новине из Прилепа из којих сам видео да су Бугари почели офанзиву на Солунском фронту; да су прешли грчку границу, да су заузели Лерин и да од Лерина, преко такозване Селечке старе планине гоне српску војску према Водену.

Сетио сам се обавештајне службе Љубе Вуловића и намештених топова на табаку хартије Анке Димитријевић Пропаганде. Па, како нисам веровао опису бугарских новина да су Срби напустили Лерин у паничном бекству, опет сам био сигуран да су били изненађени. Јер овакве безбрижности, какву су показивали Љуба Вуловић и одред Вука Поповића, на тако важном месту, као што је био Лерин, могла је да доведе Бугаре неопажено у сам Лерин.

Битка на Солунском фронту продужавала се. Бугари су се ужурбали, а ја сам тражио од свог пријатеља Милана Гугучевића из Прилепа да он бележи све што сазна о кретању бугарске војске у Прилепу; да провери добро колико има мртвих, колико рањених; какво је снабдевање бугарске војске, а то се могло лако дознати у Прилепу, пошто се, углавном, снабдевање целе бугарске војске на одсеку Битољ-Добро Поље, вршило из Прилепа. Кроз Прилеп је морала проћи сва комора бугарско-немачка, која је доносила сву храну, као и сав ратни материјал. Још кад сам био

на друму Прилеп-Велес код села Степанци, Немци су већ завршавали своју жичану железницу од Степанци у Прилеп и другу Тројаци-Прилеп, а Тројаци се налазе на друму Прилеп-Градско, где је већ била подигнута пруга уског колосека 0.60 од Градско-Тројаци, а од Тројаци почело је грађење ове пруге која је имала да дође до Прилепа и да се продужи даље до Битоља, да се омогући што боље снабдевање војске храном, а нарочито муницијом.

Гледао сам како је друм Велес-Прилеп закрчен немачком комором. Једна кола су пуна ишла уз Бабуну, друга се враћала празна са Бабуне, а главна одморишта била су Стари врановски ханови, Извор и Пашин хан у Црници. У доњеврановским хановима су Немци подигли велике бараке за смештај посаде и преноћиште коморџија и велике штале за њихову стоку која је вукла комору. У Извору од мога хана Немци су направили читаво утврђење које је служило за магацин разног војног материјала, а бараке су биле подигнуте за смештај људи и стоке. Тако исто било је и у Пашином хану у Црнице. Посматрајући све ове колоне, коморе, био сам, по њиховој журби, и по томе што је на сваком већем завоју на Бабуни био по један немачки војник редар који је управљао саобраћајем, био уверен да је поред свих ових предузетих мера, снабдевање тако велике војске на овоме сектору знатно отежано.

Стока за клање реквирирала се по целој Македонији на тај начин што су појединци имали монопол да иду по селима, да тамо реквирирају стоку од сељака до 75% по количини, а плаћали су по једној утврђеној цени сељацима, док су, дајући ту стоку бугарској војсци, имали један мали процент зараде, али су зато Немцима скупо наплаћивали стоку коју су им предавали. Било је примера да су ови „лиферанти" по девет пута једног бивола доводили на вагу и „продавали" га Немцима. Бугарима се овакве подвале нису могле чинити; али су они, уместо меса за војску, примали готов новац од лифераната, а њима издавали признанице као да су примали месо.

Магационери у Прилепу продавали су џаковима брашна, со и петролеум грађанима, а зато су бугарски војници на фронту почели оскудевати у свему, па је тако постала једна чувена бугарска војничка песма од једне строфе, која је гласила: „Празна раница (ранац), не пази граница."

Када сам ово сазнао, решио сам се на један нов посао. Из бугарске војске побегла су два њихова војника, један из села Строје, а други из Зрзе. Из Зрзе је побегао Тасе Сопот, чији је отац и отворио прву српску школу после 1876. у селу Зрзе, срез прилепски. Други је био Никола Петровић из села Строја. Они су обојица имали бугарско војничко одело које су свукли чим су добегли својим кућама, па су после обукли своје одело и склонили се у једно скривено место, у Строшкој планини. Томе

њихову скровишту тешко је било прићи, јер је било на једном окомку, а сакривено у густом буковом честару.

Кад сам први пут дошао изнад села Стровја послао сам по једном младом чобанину извештај у село Стровје поп Илији Димитријевићу, да ми пошаље свога шурака Богоја Котевића. Чим ми је Богоје дошао, рекао ми је за ову двојицу где се налазе. Послао сам га да их позове до мене. Они су дошли и испричали су ми своје бекство из бугарске војске. Кад сам их позвао да се придруже мојој чети, молили су ме да их засад оставим да живе ту где су, а доцније ће вероватно, да ми се придруже. Кад ми је било потребно бугарско војничко одело, ја сам од једнога од њих, од Николе Петровића, узео бугарско војничко одело, па сам му пришио нарединчке знаке, и то одело један од мојих четника увек је носио у торби, а капу војничку бугарску носио је на глави.

МОЈА ИЗВИЂАЊА И АГИТАЦИЈА

Једнога дана, кад је борба на Солунском фронту била у великом јеку и кад се топовска пуцњава добро чула у целом Прилепском пољу, обукао сам униформу бугарског нарединка. Чету сам оставио у колиби код ова два бегунца, у Строшкој планини, а ја сам само с револвером и догледом, који сам носио у торби, изишао на пут који води из Прилепа у Богомилу. Бугарски војници којима је давано или кратко одсуство ради боловања или су пуштени кућама, често нису хтели да иду друмом Прилеп-Велес, јер на целом томе путу нема ни једно село осим село Извор које је, и без тога, ко зна већ по који пут било опљачкано, као и нека друга села која су поред пута, као Владиловци и Стари Град. Друга села била су далеко од пута. Али кад се иде из Прилепа преко Богомиле, Согља и Меленце у Велес, то је пут који пролази кроз многа села која нигде нису даље једно од другог од 4-6 километара, тако да су војници, било да су послати да прихвате у Велесу неки материјал, било ма каквим послом да иду тамо, обично ишли овим путем иако заобилазним, али су пролазили кроз села, у којим се увек могло наћи доста хлеба и неког другог јестива, јер су то била богата села и углавном све српска са малим изузетком, а у српском селу сваки бугарски војник имао је право да буде зулумћар. Ови војници су чак и нека бугарска села „проглашавали" да су српска, само да би могли у њима да се раскомоте и да траже масне ручкове и вечере.

Мени је ово добродошло. Ја сам у бугарској униформи, по потреби, био прост војник, негде нарединк, кад ми је како било згодно. Како сам добро познавао распоред бугарске војске на фронту, чим бих дознао од бугарских војника на коме се сектору њихова јединица налази, одмах

сам се представљао из неког пука који је од тога положаја, с кога су ови војници, био удаљен бар 20 километара.

Кад бих затекао једнога, двојицу или више таквих војника на путу, обично бих извадио две цигаре из џепа, па бих једну понудио једном од њих, а замолио га за ватру. Док бисмо овако палили цигарете, они би се други одмакли. Отпочињао сам разговор с мојим саговорником. Говорио сам чистим бугарским књижевним језиком којим сам владао као и српским. Разговор сам овако почињао. Питао сам саговорника одакле је, с ког положаја долази и како пролазе у борби, какво дејство има француска артиљерија, како им долази храна, шта добивају за храну и има ли какво писмо од куће. Чим добијем одговор на сва ова питања, онда кажем да сам из Софије, да сам по занимању учитељ, неки пут био сам трговачки калфа, обично бакалски, јер знам добро шта се продаје у бакалници. Затим бих почео да причам како је тешко на положају, на коме сам ја. Причам како је страшна артиљеријска ватра Француске, која разбија ровове и затрпава земљом читаве водове војника; како Французи не гину лудо као Бугари, јер су заштићени јаком артиљеријом и да су Срби добро одевени, нахрањени, и да их воде искуснији официри од наших (бугарских); да сам добио писмо из Софије, одакле ми се јавља да је и тамо велика оскудица; да су Немци по целој Бугарској растурени као гусенице; да све поједоше и попише, и да храну из Бугарске шаљу у Немачку, а Бугарску, чији војници гину за немачке интересе на овом фронту, остављају без намирница и да је народ принуђен да „краде" своје сопствено жито из свога амбара, да би исхранио своју породицу, јер ако то не учини, остаће му породица гладна.

Кад бих видео да ме мој саговорник озбиљно слуша, онда бих му поставио питање: „Па добро, брате, кажи ти мени: знаш ли ти за кога се ми боримо?"

И одмах би му дао одговор: „Ми се боримо за Немце. Боримо се за Фердинанда и његове Немце, а боримо се против ослободилаца Руса. Он нас је натерао да ратујемо против Срба и наместио да сада не будемо код својих кућа, да се поново подижемо после ових ратова, Фердинанд нас је натерао да будемо савезници турски, којим смо робовали толико стотина година. И ја, кад сам видео турску коњицу да наступа ка Лерину, да ти кажем право, побегао сам и не мислим више да се враћам на положај, а у околини Скопља, Штипа и Струмице има на хиљаде бугарских војника који неће да се боре за Немце. Ако си прави Бугарин, ти, чим се вратиш на положај, гледај да придобијеш неколико другова, па с њима заједно иди бежи право код Француза, где ћеш имати бољу храну него ма где на другом месту, и нећеш морати да погинеш. Ја ћу учинити то исто чим се Срби и Французи примакну до Макова (кота 1950). Погрешио сам што одмах нисам побегао тамо. Али ћу то учинити."

То је био мој поздрав којим сам пресретао бугарске војнике на путу и по српским селима.

После таквих разговора, повукао бих се у Строшку планину, скинуо бугарску војничку униформу, обукао своје одело и после крстарења по околини, вратио бих се у Пореч. Бугарски „лиферанти" из Прилепа нису смели доћи у Пореч да тамо реквирирају стоку, већ су овластили неког Емру (Емрулах), родом из села Дебрешта, који је долазио у Пореч, али је ту морао куповати стоку, а није могао да је реквирира.

Једнога дана доведу ми сељаци Емру на разговор. Топовска пуцњава са Кајмакчалана и са других места на Солунском фронту чула се добро у његову селу Дебрешту тако да су им се тресле куће и падало стакло са прозора. Кад је Емро доведен к мени, после поздрава запитам га: „Шта мислиш, Емро, чија ће да буде ово Македонија; мислиш ли да ће остати бугарска?"

„Не, господине. Бугарска овде не може остати. И ја мислим да ће опет бити царска (турска), јер тако у нашим књигама пише да је ово царска земља и да ће царска остати."

Баш у том разговору загрмеше топови са Битољског фронта, да се под нама земља тресла. Упитам Емру: „Шта сад мислиш Емро?"

„Вала, господине, како ови топови пуцају, Србин ће да дође овамо опет."

„Е, тако је, тако је!" рекох. „Емро, сад си добро погодио, па кад одеш у своје село Дебреште, па седнете између икиндије и ашама пред џамију и почнете му абет (разговор), можеш слободно казати својим Дебрештанима да сам их поздравио и поручио да ће Србија опет да се врати. Ови топови што их чујеш иду полако овамо, а не враћају се натраг."

Тако сам отпустио Емру који је био задовољан што је могао преда мном рећи да је ово „царска земља" и да, по њиховим књигама, царска и остаје; а после тога разговора, не само што му је остала глава на рамену, већ није добио ни 25 батина као што је сигурно очекивао.

Моји разговори с бугарским војницима нису били узалудни. Ускоро су почела бекства из бугарске војске, а један батаљон у Прилепу побунио се и није хтео да иде на фронт, па су Бугари морали стрељати, за једну ноћ 270 војника из тога батаљона. Овај догађај страшно је одјекнуо у Прилепу и показао Прилепчанима сву озбиљност која је настала на фронту где су Бугари ухватили толико страха да отказују послушност и неће да иду на фронт. Многи бугарски војници, неки с пушком, други без пушке, тражили су од сељака хлеба, и да им се покаже најпречи пут за Бугарску. Срби сељаци радо су им чинити те услуге и сами верујући да што је мање Бугара на фронту, утолико је ближа слобода коју ће им поново донети српска војска.

Кад су Бугари дознали да овај дефетизам са овако разорним дејством по њих вршим ја, почели су по српским селима да намештају телефоне, а читави пукови су ишли по планинама и тражили да ме ухвате или убију. Терали су по неколико стотина жена из Азота да иду по шумама и да ме позивају на састанак. О свему томе био сам обавештен и уживао сам у томе што сам ја, један једини човек, био у стању да изазовем неред у бугарској војсци.

Из разних разговора са бугарским војницима извео сам закључак у који и данас верујем да је сигуран: да бугарска нација још није солидно формирана. Имао сам прилике да разговарам са војницима који су по партији русофили. Њихова жеља била је исто тако велика као и моја да Бугари овај рат изгубе, али да изгубе и самосталност и да Русија загосподари у Бугарској. Наилазио сам на бугарске војнике који су били чланови бугарског земљоделског сојуза, који су били готови да сваког оног, а нарочито ако је то грађанско лице које не припада њиховом сојузу, просто зубима закољу. Тада сам веровао да је Фердинанд Кобуршки највише помогао да не дође до слома бугарске војске тиме што је држао у затвору Александра Стамболијског.

Губици на Солунском фронту били су преко сваке мере велики. Цео Прилеп био је претворен у једну велику болницу, а кола са рањеницима непрестано су одвлачила рањенике у Велес који је такође представљао једну велику бугарску болницу. Поред тога, све слабија храна и писма, готово очајна, која су им долазила од њихових кућа из Бугарске, уносили су деморал у бугарску војску. С друге стране, пљачкање је било општа политика бугарских власти у Македонији. Као што је Сребрен био постављен за околицког начелника за срез поречки, па опљачкао цео Поречје и поубијао толике људе, тако је у Прилепу био постављен неки Јордан Тренков за оволицког начелника у Прилепу. Овај Јордан Тренков, са бугарским војводом Миланом Џурлуком, који је извршио у друштву с Турцима онај покољ српских трећепозиваца код Валандова на Велики Петак 1915, сад су пљачкали по Прилепском пољу. Ухватили су преко 25 сељака, највиђенијих домаћина по српским селима, у којима није извршен покољ у јесен 1915, па су ове сељаке опљачкали и добро се наплатили, само од Јована Црвенковића, односно од његова сина Стевана, тобоже да му пусте оца, узели су 300 наполеона у злату. И тако су редом опљачкали све ове Србе, међу којима је био Трајче, првак српски из села Секирце, Ђоре Огњановић из села Долнени и још многи други. Па, кад су им узели све што су могли дати, извели су их једне ноћи изван Прилепа и ту, између прилепске касарне и Дабничке реке, на месту званом Ђупско долче (Циганско до) њих 17 стрељали су. Друге су стрељали по другим местима, међу којима и Јосифа војводу, који је био постављен од стране наших власти да врши службу безбедности у срезу прилеп-

ском. Овај Јосиф није хтео да се повуче са српском војском кад је одступала из Прилепа, или то није могао учинити, јер је био пијан, те су га ту Бугари затекли, и он им се предао, заједно са својим оружјем. И њега су држали неко време у затвору, па су га убили и затрпали у близини Дуванског магацина у Прилепу, где је пронађен после ослобођења Прилепа и поново сахрањен у Прилепском гробљу. По извештајима које сам тада имао из Прилепа и из разних села у околини Прилепа, ова два разбојника који су вршили државну власт у Прилепу, за непуну годину дана узели су више од 10.000 наполеона у злату!

Тако је изгледала бугарска правда, њена управа и њена администрација у Македонији. Зато није чудо што је осим неколико стотина људи из Прилепа, који су трговали с Бугарима и богатили се на њихов рачун, односно делили пљачку са бугарским војним и управним властима, сав остали свет био је против Бугара.

У БУГАРСКОЈ КОМОРИ

И док су њихове потере ишле по селима и претресале планине, ја сам, у друштву са два сељака из села Стровје, ишао до самог Битоља, терајући Бугарима комору. Ти сељаци били су Богоје Котевић и Васил Вељановић, обојица добри домаћини из села Стровја. Богоје Котевић имао је за жену ћерку старог поп-Димитрија, кога су Бугари 1915. убили, а то је била рођена сестра свештеника Илије Димитријевића који је свршио Призренску богословију. Њему су Бугари убили у прошлој години, приликом свог доласка и окупације, оца, матер, два брата, Петра и Најду, његову, поп-Илијину жену, две снахе и једну Петрову ћерку од 17 година. Само Бугари, у својој мегаломанији, могли су мислити за овога свештеника да може бити њихов пријатељ и привржeник. Зар би уопште он био човек кад би могао корисно служити Бугарима који су такав страшан покољ извршили у његовој кући? Јер они су сви били у једној задрузи.

Ја сам имао „открит лист" (објаву) за путовање на име Илије Василев-Вељанов из села Стровја. На овај објави нису биле слике, а лични опис био је тачан, јер се за то потрудио лично поп Илија Димитријевић.

Око 30 кола имало је да крене из Стровја и у Прилепу да прими материјал и да га носи до самог Битоља, до села Кукуречана, где су били магацини. Обукао сам сељачко одело потпуно старо, а на леђима сам имао сељачку гуњу са капуљачом. Лице сам добро намазао гаром и катраном којим се мажу осовине кола, на глави сам имао капу, сву умашћену. Тако сам био „дотеран" да сам по свему личио на правог бугарског коморџију.

Изишли смо пре свих сељака из села. Кад смо дошли до Прилепа, наша кола отишла су на стовариште да се натоваре материјалом а ја сам отишао 6 километара даље, где сам имао чекати кола из Прилепа. Склонио сам се неколико стотина метара десно од пута и ту сам лежао, очекујући да кола дођу. Чекао сам ту више од пет сати, док сам угледао комору из села Стровја која се приближавала месту где сам их очекивао.

Друмом Прилеп-Битољ јурили су камиони немачки и понеки бугарски, а велики низ сељачких кола протезао се неколико километара. Топовска пуцњава лепо се могла чути на овоме путу. Чим су кола дошла у близину места где сам лежао, пришао сам колима и тако с њима заједно продужио пут до Вашарејице. Ту смо заноћили. Сви су палили ватру, јер су сељаци из Стровја сваки на својим колима, носили помало дрва, а ја сам путем јео хлеба и, чим смо стигли на конак, ушао сам у кола и легао преко џакова који су били пуни брашна. Ту сам лежао целе ноћи, а сутра рано кренули смо даље, па кад смо прешли реку Шемицу, упутили смо се Кукуречанима.

Ту сам видео ископане ровове, који су водили од Кукуречана ка вису Киру Марица, који вис заклања Битољ са северне стране. Лево од пута, па на исток, било је неколико редова ровова преко целе равнице, која се протезала на исток од друма Прилеп-Битољ у правцу села Брод и Црне реке. Била су ту направљена склоништа за артиљерију, а топовски пуцњи слушали су се као да су ту пред нама пуцали.

Битољ је још био у бугарским рукама, али Кајмакчалан је била заузела српска војска. Ту сам видео масу бугарских војника од којих су неки примали материјал који је комора донела, а други су товарили и носили на разне положаје. Из разговора који су војници међусобно водили, могао сам констатовати страховите губитке које Бугари имају у овим борбама што се воде са српском и француском војском. Посматрајући све ово, добио сам утисак да би једна енергична офанзива јачим снагама могла натерати Бугаре на једно далеко одступање, али сам знао јачину српске војске на Солунском фронту, као и снаге наших савезника Француза, Енглеза, Руса и Италијана, која снага, укупно узевши, није била мала. Али, што се тиче журбе и офанзивних покрета, само се нама Србима журило, а остали нису били вољни, или бар нису били тако одушевљени, да јуришају напред.

Бугари су све ове ровове спремали за одступницу. Није могло бити сумње да су сви били убеђени да ће и Битољ морати напустити, јер су ровови које су све копали у Битољском пољу, ишли и нешто севернije ка селу Новаци. То је била ситуација врло тешка за Бугаре који су се спремали и за евакуацију Битоља, што би за нас, у моралном погледу, много значило.

Чим смо предали товар који смо носили на колима, вратили смо се натраг. Наши вочићи трчали би, али то се није могло, јер је пут исто тако био закрчен при повратку као и при доласку. Ужурбаност преношења овог материјала дала ми је повод веровању да ће српска војска ускоро заузети такве положаје на Црној реци, да ће својом артиљеријом моћи да туче овај пут и да он дању неће моћи бити употребљен на целој својој дужини, па ни пруга која је тада била у изградњи, неће моћи за њих да се користи. При повратку сам легао у кола и никако нисам дигао главу из кола до села Тополчана где смо се при повратку зауставили.

Отишао сам у Тополчанску воденицу да тобоже тражим мало хлеба или од воденичара или од помељара. Још је било доста рано и врата на воденици нису била затворена. Воденичар је био један сељак из села Брусника код Битоља. Био је и закупац ове воденице, која је имала 13 витлова. Сва околна села у томе делу Прилепског поља долазили су да самељу жито у овој великој воденици на Црној реци. Увек и у свако доба жито од 13 помељара било је сасуто у кошеве, из којих је полако падало међу камење и ту се млело. А то је, у исто време, значило да осим главног воденичара и његове послуге, увек има најмање 13 људи, можда и из 13 разних села које ту можете наћи и с њима се разговарати.

Кад сам ушао у воденицу, затекао сам десетак бугарских војника. Они су држали половину камења у самој воденици и ту су млели брашно за бугарску војску. Кад сам ушао, отишао сам право до главног мајстора и закупца и рекао сам му да сам коморџија из прилепских села, близу Бабуне, па сам остао без хлеба, тврдећи како смо дуго морали чекати у селу Кукуречани да предамо донесену робу у државни магацин, јер је много коморе било у Кукуречанима. Зато сам сав хлеб појео, па сад молим да ми се да мало хлеба, а ја сам готов и да га платим. Само да ми се да мало хлеба, јер имам још два друга који чекају код кола, а и они су гладни. Воденичар рече да он нема хлеба ни за продају, ни иначе јер кад би имао једну пећ која би сваки дан пекла најмање 300 хлебова, то не би било доста ни за оне војнике који овуда пролазе и увек траже хлеба.

Рекао сам му да не верујем да бугарски војник нема хлеба, већ да је то навика сваког војника да увек буде гладан, и да вазда тражи хлеба тамо где мисли да га може добити. Одговорио ми је да бугарска војска нема довољно хлеба, јер им је тајин смањен. Али кад сам му показао своју неверицу у то његово тврђење, пришао нам је један бугарски поднаредник који је потврдио да заиста бугарска војска нема довољно хлеба, јер су Немци почели одавно да износе из Бугарске све жито, тако да се не зна ко више оскудева - да ли они који су остали код куће у Бугарској или ови који су овде на фронту.

Кад сам чуо ове речи овог поднаредника, одмах сам му понудио једну цигару, и он се сагао на огњиште, узео жишку, па смо тако обојица припалили цигаре. Онда сам га запитао: шта мисли као паметан човек који има чин подофицира да ли ће се овај рат скоро свршити. Јер, ако они у Бугарској који су далеко од фронта, не могу да издрже, како ћемо да издржимо ми који смо до самог фронта и који не можемо да изоремо и посејемо своје њиве на време, јер морамо непрестано довлачити разне потребе за војску - час брашно, час муницију и тако даље. Питао сам га шта он мисли: да ли ће Битољ да буде напуштен и предат Французима кад ми са комором не улазимо више у Битољ, већ предајемо комору читава два сата овамо ближе. Он ми је рекао како ствари данас стоје, он мисли да ћемо морати напустити читаву Мађедонију, а не само Битољ. Јер бугарски војник нема више зашто да се бори, а само за љубав једног Фердинанда, не треба да изгине цео бугарски народ. Да би доказао како Немци све искоришћавају, навео ми је овакав пример.

„Ето, вели, ми смо тукли Румуне, па смо прешли и у Румунију. Али, у свима варошима, све што је било од вредности, то су узели Немци, а наши Бугари могли су само да узму каце од купуса, каце од сира без сира, неки наковањ и неку мешину за дување ... Ето то нам је све што смо могли добити у Румунији. Ја сам, рече он, добио писмо од куће, и у писму ми се каже да ништа нисмо добили зато што смо ушли у Румунију, а Немци исто тако и сада односе све из Бугарске као и пре док нису ушли у Румунију."

Почео сам да сажаљавам какво је стање бугарског народа и бугарске државе и питао сам га: „Па чему ми имамо да се надамо кад ви у Бугарској тако тешко живите?"

Тада ми је доста зналачки одговорио да он мисли да ће овде ускоро доћи Французи и Енглези који су много богати и који не морају и неће да траже од народа ништа, већ могу и да помогну. Тако смо завршили разговор и Бугарин ми је рекао напослетку да би ми дао хлеба, али су сав хлеб појели, па ми не може дати.

Одатле сам отишао на треће огњиште, где је било неколико Турака из села Канталарци. Говорили су турски. И кад сам им потражио хлеба, рекли су да га и они немају, јер и уколико има жита, њихово село има више од 350 кућа, а овде су Бугари заузели пола воденице, те не могу никад да стигну на ред да самељу, па су увек више гладни него сити. Ове су ми речи изговорили натуцајући српски, јер говоре само турски. Њихово село насељено је ту тек у другој половини 16. века, а нису се мешали са осталим становништвом те нису научили српски језик. Рекао сам му да може говорити турски, јер ја добро разумем тај језик, а помало и говорим и да ја „много волим" да чујем турски језик. Нарочито сам им споменуо да, откако је отишла Турска, да је она однела и сав к'смет

(срећу) са собом, а да су Бугари донели само глад и сиромаштво. Онда сам им почео причати како су опљачкана српска села и како их сваки дан пљачкају. Рекоше ми да им о томе не причам ништа, јер и њих свакодневно пљачкају. Узели су им све штогод су имали, па и дрва, која и они купују, узимају им из дворишта и односе у разне њихове војничке кухиње.

Онда сам изразио своје мишљење да Бугари не могу овде дуго да остану. Они су ми то исто потврдили, с том разликом што су овде дошле и немачке трупе које се налазе у позадини бугарске војске, на Црној реци, и да се због њих Бугари држе на фронту, а да није тих Немаца, Бугари би одавно напустили фронт. Кад су ми ово рекли, запитао сам их колико они мисле да има Немаца овде. Знао сам да су ови људи сви служили у турској војсци и да према томе могу дати колико толико приближно тачну слику о јачини немачке војске. Мој саговорник одговорио ми је да није дошла читава ордија (дивизија), али има нешто више од пола ордије. Рекао ми је да се Немци добро хране; да имају доста хлеба, меса и да увек имају у торбама кобасица. Имају шећера, кафе и чаја. Свако јутро добивају чаја који је заслађен. Неколико њихових људи, тј. Турака из Канатларци, чувају немачку стоку за клање у синору њиховог села; да им Немци добро плаћају и да за све услуге које су им потребне више воле да узму Турке него бугарске сељаке. Питао сам ове Турке да ли бих могао ја да нађем какав посао у њихову селу, да чувам овце или нешто, шта било, да радим код њих. Али ми одговорише да код њих нема никаква посла, јер не чувају преко зиме овце у своме селу, а сеоска говеда пасу и чувају говедари који су родом из њиховог села.

Када сам завршио ове разговоре, изашао сам из воденице и затекао своје другове из Строվја у великој бризи што сам се тако дуго задржао у воденици. Опет сам легао у кола и око пола ноћи пошли смо у Прилеп. Стигли смо у свануће.

Опет сам обишао Прилеп и упутио се у село звано Горње Село, које је било чисто српско, а пут је водио испод Златоврха где се, на једном превоју, прелазило преко планинског гребена и долазило се у Горње Село, на чијем се делу сеоског атара налази један део манастира Трескавац. Ту сам ушао у једну кућу, из које се био оженио један српски учитељ Атанасије, који је био погинуо у борби код Смедерева 1915. Његова жена становала је у Прилепу, где су имали своју кућу, али сад је случајно била код својих родитеља. Беше јој име Пандора, а њена очевина звала се Белчевићи. Нисам знао да ћу да затекнем код њених родитеља Пандору. Али, кад сам ушао у њихову кућу, нико ме није од њих познао, па ни сама Пандора, чији је муж пре свог одласка у српску војску био учитељ у моме селу, и са својом женом био чест гост у мојој кући, а ја у њиховој.

То је био само доказ како сам био добро маскиран кад ме ни најбољи пријатељи и познаници нису могли препознати.

Био сам доста уморан, па сам замолио да ме одведу у једну собу где ћу моћи добро да се испавам, а после почећемо разговоре.

Кад су ми одредили једну од неколико соба које су имали у својој кући, легао сам и, пошто сам се добро одморио, јер сам био сигуран да ми се ту ништа не може десити, баш и кад би дошла потера или нека жандармеријска патрола, био бих на време обавештен, а сигуран сам био да би ме увек сељаци могли склонити да не дођем у додир с Бугарима.

Кад сам се добро наспавао, и устао, било је прошло одавно подне. Кад су домаћини дознали да сам устао, донели су ми воде и сапун за умивање, а сапун је у то време био велика реткост у томе крају. После тога, донели су ми ручак који се састојао из добро печеног белог хлеба. Јер, у целом Прилепском пољу, чувена је пшеница звана „Стара бела", која кад се самеље у обичној воденици, па се брашно просеје кроз густо сито, даје бео хлеб као брашно које је млевено у модерном млину. Поред хлеба, донели су ми и кисело млеко, добро справљено од биволичиног млека, које је доста густо и масно.

Уз ручак сам почео разговор са Пандором која је дошла из Прилепа. Она ми је рекла да је много рањеника досад донесено у Прилеп и да је она дознала, преко својих познаница које су опет имале прилику да то дознају од бугарских официра, да се војници рањени на фронту српске и француске војске, кад се мало поодморе и прездраве, као реконвалесценти шаљу на Дојрански фронт према Енглезима. Јер тамо, на томе фронту нема никакве пешачке борбе, већ само артиљеријски дуели, а тамо су и заклони од артиљеријске ватре тако добро направљени, да се на томе фронту може умрети само од маларије, али никада од неког ратног оружја. Зато су сви прездравели бугарски војници, као реконвалесценти, послати на тај фронт, где заузимају места борбених јединица, а они који су здрави, довлаче се као појачање према Србима на Солунском фронту.

Ово обавештење било је за мене доста драгоцено и био сам веома захвалан овој Српкињи која се интересовала за стање бугарске војске на свим фронтовима. За то своје интересовање, могла је врло лако да буде стрељана или, у најмању руку, да буде интернирана у Бугарску. Поред моје породице, била је интернирана жена и дете Милана Ковачевића, српског учитеља из Прилепа, који је одатле био родом и који је, као српски учитељ, био рањен у Прилепу и целог живота остао је сакат у ногу, али, као сакат није остао у Прилепу, већ је побегао у Солун. Још неколико породица било је интернирано у Бугарску. Али ми је рекла и да се води једна истрага против околицког начелника Тренкова, за кога

се сматра да је више узео од народа новца као мито него што је бугарска држава успела да из српских села наплати порезе. Она је дознала да ће се из Прилепа интернирати око 300 породица, па зато је сада код оца и брата у селу, да не би била пред очима Бугара у Прилепу, верујући да ће се на тај начин сачувати од интернације.

Њен отац и брат причали су ми о тешком стању исхране, јер су Бугари, на сваког становника од целокупног жетвеног приноса, оставили по 220 килограма разне врсте белог жита, а све друго су односили. Да би сачували што више жита за себе и за сејање, морали су да се довијају како ће сакрити од Бугара што већу количину жита, само да би осигурали себи, а и стоци, исхрану до нове жетве. Често то чине на тај начин што жито стављају испод сламе, па после ваде то жито, па га кроз решето или такозвани протак просеју.

Протак је сличан решету, само у старија времена кад није било жице, његово је дно било направљено од дрвета, па избушено ситније или крупније за какву је употребу узимано, а често му је било дно од суве биволске коже, исто тако избушено према намени.

Тако „украдено" своје сопствено жито сељаци су стављали у трапове, а ређе у оближње пећине где их је било, јер су пећине обично претраживале бугарске потере.

У овој кући у Горњем Селу остао сам целога дана. Неколико војника било је из тога села на Солунском фронту, од којих је један доцније постао наредник - звао се Харалампије Кафеџић.

Кад се смркло, сишао сам доле, па сам између арнаутског села Десова и Браилова прешао преко једног превоја, званог Соколица, па поред манастира Слепчанског и затим, између села Црнилишта које је такође арнаутско и Костинца, дошао сам у Стровје. Ту се нисам задржавао, већ сам отишао горе где су живела два одметника, Таса и Никола. Тамо ми је било оружје и двојица од мојих четника који су ме ту чекали. Сви остали четници били су код својих кућа или у њиховој близини како је коме било згодно. Ја сам једног од ових четника који је био родом из села Мартовца, блиски рођак снахе Јована Бабунског, чији је муж, а Јованов брат, Темељко био убијен од Бугара 1905.

Мало доцније убијен је и њихов син Донче, младић од 18 година. Овај дечко био је бугарски војник и побегао је из војске, поневши собом своју војничку пушку. Био је на положају Добро поље и добро је познавао тај терен на десној страни Црне реке, од села Витолишта па све до Доброг Поља. Њега сам оставио код ова два друга бугарска војна бегунца, а ја само с једним четником, по имену Јанаћко, родом из села Црешева у Поречу, који је раније био четник у чети Михаила Јосифовића, прешао сам преко планине, па смо заједно сишли у атар села Црешева. Он је

предвече отишао својој кући, а ујутру је дошао на место где смо имали да се нађемо.

ЗЛИ ДОЛ

Тих дана добијем жутицу. Рекоше ми да се та болест лечи ако се нађе чиста комова ракија, помеша се с медом и тако да се пије. Нисам имао где да нађем комову ракију, па сам морао послати човека у Прилеп, где је такође било тешко добити праву комову ракију, осим код неког доброг познаника. Зато сам упутио овог сељака да оде у Прилеп код Харалампија Славића који је имао увек добро и чисто пиће које је држао у својој ашчиници и кафани. Казао сам сељаку да каже Славићу да је ракија за лек, али да не каже за кога је и да му плати колико затражи, па да ми ракију донесе. Сељак је то учинио и платио 30 лева за оку ракије, а то је износило наполеон и по у злату у то време. Али, кад сам учинио све по томе народном рецепту, и кад сам за три дана попио пола оке ове медене ракије, ја сам оздравио. Жутица је потпуно престала и ја сам могао даље да се крећем.

Пошто сам ја лежао болестан, да не би била чета око мене на једном месту, што би било опасно у случају потере, они су били по својим селима, а ја сам остао само с овим старим четником Јанаћком.

Пошто сам све време док сам био болестан, провео у близини села Белице, решио сам се да променим место. И зато сам са Јанаћијем опет прешао у планину села Црешева. Када смо већ били на месту званом Зли дол, били смо на самој ивици овога дола који је био дубок неколико стотина метара, а на његовој ивици била је млада храстова шума која се протезала уздуж, поред овога дола три четири километра, а у ширину негде 500 метара па до 2 километра.

Сутрадан, био је 30. октобар (увек по старом календару). Још те ноћи, између 29. и 30. почела је падати ситна јесења киша. Изјутра рано смо наложили ватру и сели поред ње да се сушимо.

Већ је било свануло кад се пред нама указаше бугарски жандарми. Ми их нисмо приметили, јер је земља била покривена лишћем које је било од кише влажно, а поред тога и киша је ромињала, те тако нисмо могли ни да приметимо прилаз бугарске жандармерије. Остало је само два пута: или одмах да се скаче лево у амбис, па да се погине, или да се одмах ту погине од бугарских жандарма, за какву другу борбу није било ни времена ни места. У један исти мах, на запрепашћење Бугара који су такође били изненађени, обојица смо скочили у тај амбис. Обојица смо имали срећу, те смо остали живи и неповређени иако је дубина била велика, више од 12 метара.

Кад смо се нашли доле, пред нама се појавио један тесан пролаз, као тунел. Овај тунел који је створила вода био је дугачак 10-12 метара, па на излазу тога тунела, чија висина није била виша од једног метра, био је опет један тесан процеп, дугачак 40-50 метара, сав извијуган, али према отвору од ове пећине био је једно 12-15 метара доста прав, али су његове стране биле високе по неколико метара, а процеп, је био тесан мање од једног метра у ширину. Распоредили смо се. На горњем отвору овог природног тунела, остао је мој друг Јанаћко, а ја сам сео на његову излазу према процепу.

После пола сата приметили смо да је Зли дол опкољен са свих страна јаким бугарским одредима. Према мени, на другој страни овога дола, иза једнога камена, чуо сам да ме неко зове по имену. Ја сам га упитао: „Ко си ти?"

Он ми је одговорио овако: „Ја сам војвода Петар Чаулев твој добар познаник из доба четовања. Сада сам околицки начелник у Охриду. Овде нас има пет околицких начелника, из Охрида, Кичева, Брода, Гостивара и Велеса. Ми имамо 2.000 оружаних људи с нама, од којих су њих 500 жандарми. Знамо да си ти сам. Ти данас мораш да погинеш. Али, ја тебе познајем добро. Откако си дошао овамо, ниси никоме учинио никакво зло, и сви знамо да си у свему добар човек, па те зато позивам, у име бугарског цара Фердинанда, да се предаш и гарантујем ти да ће твоја глава остати".

Одговорио сам му да нећу да се предам, да се он вара ако мисли да сам сам, а за моју главу нека ништа не брине. После ових речи, ја му препоручујем нека не долази он сам по моју главу, већ нека пошаље неког другог. Још ми је једанпут рекао Чаулев: „Размисли се још мало, јер ти је смрт готова!"

Опет сам одговорио да немам шта да размишљам, јер не мислим да се предам.

Онда је наређено да се отвори паљба. Кад су почеле пушке да пуцају са свих страна, Зли дол је одјекивао сав од пуцњаве, да умало нисам оглувео. Читав сат трајала је ова пуцњава. Кад је престала, Петар Чаулев опет ме позове по имену и рече ми: „Јеси ли жив, Василе?"

„Жив сам и здрав сам!"

После тога опет је почела пуцњава. Седео сам и посматрао. Нисам веровао да ћу се спасти и изићи из ове клопке, али сам био сигуран да ћу се бранити доклегод имам метака поред себе, јер когод се буде појавио у овоме процепу да дође ближе, остаће сигурно мртав. Ако би неко хтео озго да скаче у ову провалију, у коју смо нас двојица скочили, у шта нисам веровао, јер никоме од њих није таква ситуација каква је била наша пре скакања у овај амбис, али ако би се ико и нашао да скочи,

па кад би га срећа послужила да остане жив и здрав, тај би погинуо из пушке мога друга Јаначка.

Кад је и по други пут пуцњава престала, и кад ме је опет Петар Чаулев запитао: „Јеси ли жив!" и кад сам одговорио да јесам, одједанпут чујем озго с места одакле смо нас двојица скочили где један виче: „Чувајте се! Почињемо да бацамо бомбе!" И у томе моменту проломи се ваздух кроз Зли дол. Неколико бомби пало је око нас, изломило се нешто камења и требало је више од четврт часа да онај одједном престане, јер се звук одбијао од једног камена до другог. Кад се поново све утишало, сам се јавим, па им проговорим овако: „Ви, Бугари, мислите да сте много паметни, па кад сте решили вашим људима да се добро чувају, јер ћете бацати бомбе, зар нисте помислили да нисмо ни ми луђи од вас, па да се не склонимо, већ да нас разнесете бомбама. Живи смо и здрави. И не бојимо се!"

После ових мојих речи, опет је настало пушкарање и трајало је пола сата.

На моме сату који је ишао, иако врло споро, било је тачно 11 кад је наређено да се прилази месту на коме се ја налазим и да се по сваку цену сврши са мном, јер је срамота да толика бугарска снага води пола дана борбу против једног човека који дотле није испалио ниједан метак.

Далеко доле у долу, једно 500 метара испред мене, видео сам да се спрема један вод жандарма - њих око 50. Пошли су к мени врло опрезно, али кад су дошли до процепа којим се једино могло доћи до мене, међу њима наста колебање, јер је само један по један могао да иде кроз тај процеп. Чекао сам с пушком на оку, а Бугари су пуцали што год су више могли. Ови који су били испред процепа, нису отварали ватру већ су се погађали ко ће да иде први. Чекао сам мирно. И кад се појавила прва црна униформа бугарског жандарма, дочекао сам га на једно 10-12 метара и опалио на њега. Пао је на месту мртав. На тој близини гађао сам право у чело. Кад је овај први пао, они за њим повикаже: „Ура! Напред!" Али кад је пао други и трећи, чуо сам само њихово „Ура!", али се ниједан није приближио да ми дође пред пушку. Чекао сам читав сат.

Бугари су пуцали са свих страна. Поново су почели да бацају бомбе. Чекао сам да поново отпочне јуриш на мене и решио сам да сваког Бугарина гађам право у чело, јер само сам тако био сигуран да ће сваки од њих остати ту, у процепу. Једно време позвао сам Јаначка, да он ту буде на мом месту, а ја да га заменим, јер су ме већ заболеле руке, држећи тако дуго времена пушку на нишан. Јаначко је дошао, а ја сам отишао на његово место.

После једно пола сата откако само разменили места, чуо сам где Јаначкова пушка пуца. Нисам могао да издржим од радозналости, већ сам се опет провукао кроз овај „кртичњак". Кад сам се приближио Јаначку и

запитао га шта је урадио, он ми рече да их је седам мртвих и да су покушали седмог да извуку за ноге, али кад је он припуцао, оставили су га. Још ми је додао: „Ако будемо истрошили сву нашу муницију, ја ћу да отпужем до њих и узећу њихове две пушке, отпасаћу им фишеклије, па можемо и сутра цео дан овде да се бијемо"!

Вратио сам се на своје место. Дан је опет споро одмицао. Било је тек два сата после подне. Бугари су непрестано пуцали, али нису тако често улазили у процеп. Киша је престала одавно, али у овоме долу никада нема сунца ни у сред лета, а још мање може се надати сунцу у дубоку јесен. Било је све мрачно око нас, а хлеба нисмо имали, јер су нам торбе са хлебом остале поред огњишта. Затим сам отишао да сменим Јаначка кад су Бугари поново покушали да продру до нас. Наредба је била да морају један преко другог прилазити к нама и морају доћи до нас и по-убијати нас. Позвао сам Јаначка до дође брзо до мене, да би смо могли заједничком борбом вратити ове Бугаре и са њима, ако остану овако упорни, напунити овај процеп до ноћи.

После извесног времена, Бугари су опет пошли на нас.

Једни су сада пуцали на нас, а други су ишли напред. Ниједан њихов куршум није могао да дође до нас. Јер, чим се први појавио на месту одакле је могао пуцати на нас, пао је мртав. Други је у скоку прешао преко њега, али је и он пао. Тако, један за другим, пало их је петорица. Било је 4 сата после подне кад су 12 Бугара лежали мртви у процепу, а ми нисмо потрошили више од 12 метака. Били смо гладни и жедни, али смо били орни да своје главе што скупље продамо. Више није било ни једног бугарског „јуриша".

У овоме мрачном долу наступио је мрак. По обронцима дола није више било никакве светлости. Али лево од нашег „кртичњака" чуо сам један позив: „Василе, 'оди овамо. Испењи се на овај камен. Овде сам ја, Арса, војвода из Локвице. Ја ћу те провести кроз бугарску потеру. И неће ти длака с главе нестати".

Нисам тај позив прихватио, али се нисам ни одазвао. Како је био мрак, полако, ослањајући се на мога друга Јаначка, почнем се пењати на ову стену, одакле сам добио позив. Пушку сам оставио код Јаначка, а ја сам само у чарапама, полако тражећи и најмање пукотине, пео се горе. Кад сам већ дошао до саме ивице камена, чујем с друге стране како се разговарају људи овако:

„Арсо нам побеже. Него, ајд и ми да бежимо. Згодна је ово вододе-рина, да се испењемо горе, јер ако нас Васил осети да смо овде, све ће да нас побије".

Речено и учињено. Ја сам се, као мачка држао за ивицу стене, а ови су почели да се пењу узбрдо по једној вододерини.

Кад сам видео ово, шапатом позовем Јаначка да ми прво дода пушку, па пошто сам изишао на ивицу камена, окренуо сам се да бих могао да дохватим прво своју пушку, па кад ми је Јаначко њу додао, вратио се по своју пушку, па, кад се попео на висину да ја могу да прихватим његову пушку, прихватио сам и њега, и помоћу његове пушке извукао горе.

Тако смо полако и ми пришли вододерини и пузали се уз њу. Кад смо се провукли између бугарских жандарма и затим иза њихових леђа, на једном месту где је Зли дол био мало плићи, сишли смо поново у њега и изашли на његову северну страну. Бугари су били око 300 метара далеко испред нас. И они који су били ближе до ивице дола, непрестано су пуцали, а ови који су били даље, почели су да ложе ватре, да се око њих греју и да поред ватре вечерају. Ватре су на далеко бацале светлост и утолико смо морали даље да се склањамо, да нас не би неко на светлости приметио. Ишли смо тако цео један сат и били смо далеко од места, где смо имали да оставимо главе, па смо наишли на једну празну колибу, која је припадала једноме сељаку из Белице. Ту смо сели, запалили ватру и добро се загрејали.

Сутрадан још пре сванућа, пошли смо уз Беличку планину. Тамо смо нашли много људи из околних села, где припремају борину (луч) да носе својим кућама. Доле, у Злом долу, пушке су непрестано пуцале и грмеле бомбе.

Приђемо једној групи од 7-8 сељака и потражимо хлеба, јер смо били гладни. Сељаци нам даду хлеба, а ја им онда кажем: „Кад будете силазили доле, вас неколицина, идите код команданта ових Бугара, па му реците да сам ја био овде код вас; да сам вам узео хлеб и да сам отишао горе на Белкамен.

Кад су сељаци насекли борине, онда се заиста једна група од седамосам сељака одвоји од осталих и саопшти бугарским начелницима да сам ја прошао поред њих, узео им хлеба и отишао даље. Бугари ове људе огласе за моје шпијуне, говорећи им да сам ја ту, у Зли дол и да одатле не могу да изађем, и они су дошли да њих слажу, да они дигну своју опсаду како бих ја могао одатле да побегнем. Онда наређе да сваком од ових сељака ударе по 25 батина зато што су дошли да их преваре. Тако су ови људи настрадали на правди Бога.

Три дана био је опкољен Зли дол и вођена борба с голим камењем, јер сам ја био далеко од тог места.

И док је тамо „борба" вођена, био сам у близини друма Прилеп-Велес, изнад самог села Степанци. Бугари су се „изули" пре реке, па су известили Прилеп, Скопље и Софију да сам убијен у Поречу, у месту Зли дол и да сам сав бомбама разнесен.

Кад је ова вест стигла у Прилеп, у једном друштву које се скупило у кафани код Харалампија Славића, па кад су неки бугарски официри

почели да се хвале како је убијен најопаснији човек у позадини бугарске војске, српски војвода Васил, и тражили да их Славић за то части вином, он им је одговорио: „Што се тиче вина, могу да вам дам; али да вам верујем да сте убили Василија Трбића, у то вам не могу веровати. Ја сигурно знам да то није истина, јер кад би он био мртав, њега би Бугари на леђима донели у Прилеп, ако не би имали друго превозно средство, па позвали сва српска села и цео Прилеп да га мртвог виде овде".

БИТОЉ ОПЕТ У СРПСКИМ РУКАМА

Био сам у околини села Степанци и прикупљао податке о кретању војске и о разним догађајима. Једнога дана Темељко Наумовић донесе ми вест да је Битољ заузет, како је он дознао, од француских трупа. Очекивао сам нагло повлачење Бугара, па и ја да одредим, према њиховом повлачењу, где да извршим рушење мостова.

Сваки дан из Степанаца у Прилеп ишао је или Темељко или његов брат Анђелко да ми донесу вести о кретању бугарске војске. Бугарска војска, после пада коте 1.212, заузела је коту 1.050 и ту се задржала. Испод коте 1.050 налази се село Маково, према Црној реци, које је село морало бити евакуисано од стране Бугара, јер је било испод саме коте 1.050, и у то село почеле су падати гранате. Нешто око 4-5 километара мало јужније било је село Рапеж које беше заузела српска војска.

Ово су биле доста добре вести, јер смо сад већ имали ослобођену једну српску варош и то доста велику. Ово је био почетак ослобођења, које има великог утицаја на све становнике Маћедоније, али је многима овај догађај нанео велике патње, многима смрт и велике материјалне штете. Бугари су почели интернирање. Одмах по паду Битоља почело је интернирање 250 породица из Прилепа. Свако ко је изразио сумњу у бугарску победу, тај је са породицом био интерниран. Ово интернирање захватило је и Пореч. Интернирано је 50 породица из Белице, 30 породица из Крапе, 20 породица из села Ропотова, тако да су њихова имања и куће остале пусте, а њихову живу стоку отерала је бугарска војска и као неки ратни плен раскрчмила појединим ратним лиферантима у Прилепу који су ту стоку опет препродали бугарској војсци. Неколико кућа било је попаљено, а остале су биле опљачкане. Интернирани су могли собом понети само оно што је могло стати у неку торбу или бошчу. Нису им дали да товаре своје ствари ни на своја кола, ни на своје коње. Село Ропотово било је на самом друму Прилеп-Кичево; било је богато и ту су Бугари опљачкали неколико стотина волова, бивола, крава и оваца.

Све ове људе протерали су у Бугарску, у Тракију, у нека мочварна и маларична места, где су ови планинци више од половине поумирали, а нарочито деца. Њима је држава у почетку давала по 60 пара динарских

на дан за свако чељаде, па и од овог злехудог примања бугарски чиновници који су вршили исплату, половину су узимали себи. После месец дана, престала је и та помоћ да им се даје. И они су били принуђени да траже посла и да живе од прошња. Како је ово била већ средина зиме, а посла је било врло мало и овај свет је живео управо, умирао је од глади. Кад је настало пролеће, онда је било мало посла и људи су почели да раде по бугарским селима у Тракији и на тај начин, издржавали остале чланове своје породице коју је и даље сатирала глад и болештина.

Посматрао сам на путу Прилеп-Велес једну групу тих људи и породица које су спроводили бугарски жандарми из Прилепа у Велес. Сви су ишли пешке, натоварени торбама, носећи у исто време и децу на леђима и на рукама. Наредио сам да им се из Степанци изнесе мало хлеба што су Степанчани и учинили, али хлеб су могли примити само они које нису могли да спазе бугарски жандарми кад приме хлеб. Исти такав случај био је и у Прилепу, где је грађанству било наређено да нико овим јадницима не сме пружити ништа. Тако је пад Битоља плаћен не само крвљу и главама српских војника, већ и патњама, уништењем домова и смрћу неколико стотина жена и деце из српских села и из самог Прилепа.

Интернирани Прилепчани отерани су у Стару Загору. Тамо је био митрополит Методије Кусев, родом из Прилепа. Једна депутација ових грађана, међу којима је било и неколико његових сродника отишла је до свог земљака митрополита да га моле да се с њима човечније поступа, и да им се допусти повратак њиховим кућама у Прилеп. Овај „божји" човек рекао им је да су они интернирани као Срби и да он за Србе не може учинити ништа! Узалуд су га ови уверавали да су они људи, и да нису ништа радили ни урадили против бугарске државе, све то ипак није могло одобровољити овог владику да нешто учини за своје суграђане. Доста је било да се на некога пружи прст и да се каже: „Ово је Србин из Мађедоније" па да не нађе ни заштите, ни милосрђа ни код једног званичног представника бугарске државе, па ни код митрополита.

После овога сам одмах отишао у Строvје. Као што је познато, тамо је још раније извршен покољ у неколико српских села. Да не би били интернирани, отишли су код Јордана Тренкова, околицког начелника у Прилепу и понудили му откуп да се заузме за њих да не буду интернирани. Тренков је пристао да за 500 златних турских лира, задржи од извршења интернирање Срба из ових села. Јордан Тренков беше родом из Прилепа, али пореклом био је из села Строvја, те су тако његови рођаци, а моји пријатељи Васил и Цветан Џарковићи из Строvја, измолили ту милост од Тренкова да се ту не врши интернирање, али да се плати. Заједно са поп-Илијом Димитријевићем скупили су новац и однели Тренкову. Кад је примио новац, Тренков је тада рекао да он тражи

од поп-Илије да у два-три села која сачињавају његову парохију, Строје, Костиражња и Костинци одржи службу Божју, па после службе сваког сељака закуне да ће чим види Василија Трбића, одмах доћи и јавити бугарској војничкој стражи у селу Строју, а стража је везана телефоном са Прилепом, па ће телефоном бити јављено да дође војска и да га она или жива ухвати или убије. Поп Илија дао је ово обећање.

Кад је дошао у село, рекао је какво је наређење добио и од овог наређења направио је једну карикатуру и комедију. Кад је одслужио прву службу у Строју и кад је почео да куне сваког сељака, посебно је свакоме рекао ово:

„Видиш, брате, да бугарска пропада. Јуче је пао Битољ, сутра ће Прилеп, прекосутра Скопље, па једног дана пашће и Софија, и ти, ако видиш војводу Васила, јави одмах Бугарима."

Разуме се да су сељаци добро схватили шта им је поп Илија рекао, тј. да ме нико не преда, јер Бугарска и тако и тако пропада. Али, углавном, ова су села била поштеђена од интернирања. Поречје је било застрашено.

Отишао сам код Белице, која је била расељена и упропашћена. Отишао сам да позовем Пројка Тримчевића да пође са мном, јер у Поречу неће моћи да опстане, пошто је много њих интернирано, други су заплашени. Пројко није хтео да пође са мном, већ је изјавио да ће остати у Поречу и да ће ту сачекати свршетак рата. Остали четници свако је отишао у своје село да се нађе код своје куће, да његово одсуство не буде разлог за интернирање било његове ближе породице, било осталих сељака. Остали смо нас тројица, ја, Јанаћко и онај младић из села Мотровца.

Напустили смо Поречје и отишли у Строшку планину код она два друга бегунца који су били тако добро сакривани, да их само њихови сељаци могу наћи. Али они нису хтели да их покажу, а други нико није могао да их пронађе. Бугари су по српским селима поставили за председнике општина своје људе из Прилепа, па тако исто и сеоске пољаке поставили су из Прилепа. Ове мере нису донеле никакве стварне користи бугарској власти, јер су председници општина били потпуно изоловани од народа зато што их је народ сматрао као зулумћаре, постављени од власти да припомогну бугарској држави да опљачка народ. Тако исто су сматрали и те сеоске пољаке, постављене из Прилепа. Ови опет знајући да их свет мрзи, нису никуда излазили, већ су се ограничавали да седе по својим канцеларијама, а увече, за спавање, позивали би по неколико сељака који су имали задатак да им „чувају страх", како су се сељаци изјашњавали. По турским селима пољаци су били Турци, јер су Бугари сматрали за своју „савезничку дужност" да Турцима учине те концесије.

У близини Стровја постоји једно велико и доста богато село Црнилиште, насељено само Арнаутима. Ту је био пољак Јусуф, звани Крива Вилица. Овај Јусуф јављао је Богатину, поп-Илијином зету, за сваку намеру и за бугарску потеру која се спремала. Пошто Бугари нису имали поверења у сељаке из села Стровја, обично су долазили у Црнилиште и одавде правили распоред за даље потере. Чим би све сазнао, Крива Вилица дошао би у Стровје, где су обично млели жито сви његови сељаци, јер Стровје је имало десетак воденица, а друга села нису имала воденице, те је тако Јусуф увек нашао разлога да иде у Стровје, јер тамо су куповали и дрва за огрев, па је тако увек могао на време јавити у коме ће се правцу кретати потере. Тако сам ја увек био обавештен и нисам се бојао да ћу опет бити негде опкољен од Бугара.

Једнога дана хтео сам мало да се нашалим с Бугарима.

Обукао сам бугарску униформу, ставио наредничке значке и у сам мрак сишао у Стровје. Отишао сам право у кућу некога Петра који је имао воденицу и у чијој је кући био постављен телефон и око телефона три војника. Ушао сам у кућу у којој је био Петар са својом женом и двоје-троје унучади. Син му није био ту, а ни његова снаха. Чим сам ушао и назвао „Добро вече" војници, чим су ме видели и приметили да сам „старешина", а нисам прост војник, одмах устадоше и прописно ме војнички поздравише. Мислили су да сам дошао да извршим неку смотру како они врше дужност и да ли су увек поред телефона. Петар и његова жена, кад су ме видели премрли су од страха. Петар није умео једне речи да проговори. Вилице су му биле укочене. Жена је била мало слободнија. Пришла ми је, руковала се са мном и рекла ми: „Добро дошао господине!" Ја сам јој одговорио на бугарском језику и почео да је питам за здравље и је ли она сама у кући „хазјајка" (домаћица) и нема ли „булка" (снаха). Одговарала ми је све тачно. Правио сам се да тај говор добро не разумем, па сам је по два-три пута питао за исту ствар.

Војници су ме запитали, јесам ли гладан. Ја сам им одговорио: „Какво је то питање? Може ли бити Бугарин, а да није гладан!"

Док је један од њих наређивао домаћици да ми спреми вечеру, ја сам већ објашњавао зашто Бугарин мора да буде гладан. „Он мора да буде гладан зато, прво, што Немци пљачкају бугарску државу и бугарски народ. Друго, што бугарски официри краду војничко следовање, пешачки официри од пешака, а коњички и атиљеријски краду следовање и војничко и коњско. Па, кад сви овако краду, може ли бити Бугарина који нема да шта украде, а да није гладан."

Бугари су ми ово потврдили и усто још додали да су и они добили писма од својих кућа, где им њихови јављају да је у Бугарској наступио тежак живот. Кад су се овако мало раскравили, понудио сам их добрим дуваном који сам, само дан раније, добио из мога села, а тај дуван могао

се савити у прави цигар-папир, што је била реткост, јер су сељаци, а и бугарски војници, завијали дуван у хартију од новина.

У очекивању вечере, а са распаљеним цигарама, износио сам све тешкоће Бугарске и предочавао овим војницима да се рат мора изгубити. А, као доказ, то је пад Кајмакчалана, прелаз Срба преко Црне реке, пад Битоља и пад коте 1212, што неминовно мора довести до пада Прилепа. За све то кривио сам Фердинанда.

За то време домаћица је принела вечеру, а домаћин Петар с отвореним устима, слушао је мој разговор и непрестано хтео да ми да знак очима да је време да му изиђем из куће. Кад сам се навечерао и добро изгрдио Фердинанда и његова председника владе Радославова, устао сам од вечере и док ми је домаћица посипала водом руке да их оперем после вечере, један од војника - каплар, рече ми: „Ти си голем Блгарин патриота! Здравствуј!" Ја сам се с њима поздравио и изишао напоље.

За мном је изишао и Петар, па кад смо остали сами у мраку, рече ми: „Молим те, господине, немој други пут да ми улазиш у кућу. Тражи ми све што ти треба, па ћу ти изнети на врх планине. Али немој овако да радиш, јер ће ми пострадати цела породица. Умро сам од стра! Док си ти седео у мојој кући и разговарао, ја сам био полудео".

Ја сам га потапшао по рамену и рекао му:

„Не бој се Петре, ништа. Ја сам све изгубио, па се опет борим да дође Србија овамо, а ти си претрпео само страх, па зато сада опрости и лаку ноћ."

Сутра је већ знало цело Стровје да сам био у посети код бугарских војника који су били чувари телефона и сами телефонисти, и баш зато постављени да би телефоном обавестили своје претпостављене ако се нешто о мени сазна. Осим Петра воденичара, сви су се други смејали Бугарима.

ПОСЕТА СЕЛУ БРАИЛОВУ

У моме селу Браилову, на мом имању, било је поред 60 бугарских војника, који су обрађивали моје имање, још њих неколико који су чували бугарску крупну стоку за клање. У мојој кући била је и општина. Један од мојих ранијих слугу, неки Петар Стојановић, био је кмет у селу. Он и његов отац дошли су из села Загоране са Бакарног Гувна, а то село било је бугарско. Они су и тамо били слуге, па су као такви, дошли к мени на препоруку једног Србина из села Секирца, чија је жена била рођена сестра овога Стојана. Председник општине био је из Прилепа, управо из Маркова Града, а Петар му је био кмет за село Браилово. Сви сељаци жалили су се на овога Петра.

Решио сам се да једне вечери одем у своје село, да уђем прво у кућу у којој је становао Петар. Он је становао у једној од мојих кућа, поред које је била штала за стоку. Био сам намеран да прво обесим Петра, а затим да одем у другу кућу у којој сам ја становао, а где је сада била општина и стан председников, па да ухватим председника и његова секретара-бирника (деловођу-благајника), и да их обојицу обесим у великом ходнику, где сам имао у храстове греде стављене дебеле куке, да сам могао по потреби на њима вешати заклане свиње.

Било нас је петорица који смо пошли у Браилово. Још за видела дошли смо једном косом на пут између Стровја и Гостиражња. Чим се смркло, пошли смо путем у Браилово.

Кад смо дошли у село, један ред мојих кућа био је уза сам поток. Ту су била на свакој кући такозвана мала врата и капак. Мала врата служила су за излаз на поток, а капак је био један осредњи прозор који се затварао дрвеним капком и служио је за избацивање ђубрета из штале, јер су, поред потока била каменом озидана велика ђубришта иза сваке од пет кућа у којима су живели моји момци, и сваки је имао у својој штали своју радну стоку и још одређен број друге, нерадне стоке. Кад сам дошао на мала врата од куће у којој станује Петар, закуцао сам на та врата. После неког времена кроз једну малу рупу на овим храстовим вратима, упита ме један женски глас: „Ко си ти?" Била је то жена Петрова, ћерка опет једног мога момка Илије Стевановића, родом из Томина Села у Поречу. Она је била удата за овога Петра. И кад сам јој полако рекао ко сам, она је отворила мала врата и нас петорица ушли смо у кућу где је на огњишту горела ватра. Одмах сам је упитао где јој је муж Петар. Одговори ми да Петар није ту. Тога јутра, вели, отишао је у Прилеп, јер је узет у бугарску војску.

Пошто ту није било Петра, узео сам један добар конопац и изишао на друга врата кроз која се улази у двориште. Неколико метара од ове куће била је велика кућа са старом кулом спојена заједно, где су ми били амбари и кућа у којој сам ја становао, а сада је то бугарска општина. Кућа је била на спрат. Била су двоја улазна врата - једна тешка, храстова врата, која су водила на кулу, и друга, опет храстова, али не тако тешка, кроз коју се степеницама излазило у одељење, где је сада била општина. Кад сам дошао до тих врата, она су била затворена. У две собе, ту, у приземљу, хркали су бугарски војници, а неки су пролазили кроз двориште и даље одлазили на гувно. Почео сам да лупам да ми се отвори. Општински пандури били су из мога села и знао сам сигурно да ће, на моју заповест, одмах отворити врата. Нико се није јављао из куће. Ја сам све јаче ударао у врата, тако да се напослетку отворише на трећој мојој кући у којој је становао опет један Илија Поречанац, онај који је долазио до мене у богомилску планину. Он чуо лупу на „општинским"

вратима па се зачудио ко сме тако да лупа на та врата. И кад је изишао, стао је у трем испред његових врата, па повикао: „Ко је тај што лупа толико?"

„Ја сам! Тражим председника."

„Није ту председник. Отишао је заједно са секретаром у Секирце."

„А где су пандури?"

„Један је отишао с председником, а други је код своје куће", одговори Илија. Најпосле ме упита: „А ко си ти?"

„Будало једна, зар ти не знаш ко је овде господар и ко сме да разбија врата?"

Тек тада ме је Илија познао, побегао унутра у кућу и затворио врата.

Ја са својим друговима отворим горња авлијска врата која излазе на пут. Изиђемо напоље из мога дворишта и упутимо се у село. Бугарски војници, који су имали шаторе на мојој њиви, одмах до пута, једни су пушили дуван и разговарали, а други су спавали. Иако су нас приметили, нико се није сетио да нас пита ни ко смо ни шта смо.

Отишао сам у село, у такозвану Доњу махалу или Доњи крај. Ту сам отишао до једне куће, у којој је становао Димо Спасић. Кад сам дошао на врата, лупио сам три пута у њих, али врло пажљиво, а брзо затим Димо је устао, пришао вратима и упитао: „Ко је?"

Полако сам одговорио само једно: „Ја сам!"

Димо ме је одмах познао по гласу: „Ево, господине, одмах отварам врата".

И отворио их је. Рекао сам му да иде одмах да ми зовне Вељка Јаневића. И док је он отишао да зовне Вељка, његова жена, навикла да увек гладни Бугари улазе у кућу, запита да ли смо гладни, па да нам изнесе хлеба за вечеру. Рекох јој да смо гладни као Бугари, те она поче спремати софру и приносити хлеб, мало соли и суве паприке јер другог ништа и нису имали у кући.

У то се врати Димо с Вељком заједно. Оба ова сељака били су родом из села Степанци, па сам их ја, као и многе друге из њихова села и других села, населио у Браилово, где смо, нешто ја сам, а нешто они, купили турска имања од прилепских Турака, па се ту населили. Браиловски Турци (Арнаути) нису хтели продавати своје куће ни своја имања.

Вељко је био веома бистар и паметан сељак. Сад је у Браилову са бугарским војницима заједно чувао војничка говеда, којих је било преко 100 у Браилову. Правио им је друштво бесплатно, само да не би ишао да копа негде ровове или да буде коморџија. Причао ми је да и ови војници немају шта да једу, али да се помажу у исхрани на тај начин што скупљају корњаче по целом браиловском пољу, па онда их кољу, и кувају и једу. Као нарочиту посластицу сматрају јаја од корњаче. Вељко

је био и веома духовит човек. Кад су и њега нудили месом од корњаче, он је то одбијао говорећи им:

„Ех, што је то добро и лепо јело! Како раније нисам знао да се научим да једем корњаче? Ови моји Срби нису знали шта је добро, већ су ме учили и научили да једем печене прасце, пржене кокошке и све тако нека блутава јела! Е, ово је, браћо, било за јело."

Седео сам с овим мојим сељацима дуго. Они су ми говорили о своме сиромаштву и о садашњој беди, а ја сам, опет, њима говорио да ће све то проћи. Они су веровали и осећали бугарски пораз, па нису ни мало били утучени, а нарочито им је било мило што сам ја сам задао толико посла бугарској војсци. На Солунском фронту било је више од 20 Браиловаца, па им је било драго кад сам им с времена на време поручивао да су њихови синови или браћа са српском војском и да ће се вратити.

Ови моји сељаци испричали су ми један овакав случај који се неједанпут десио у арнаутском селу Десову, које је свега два и по километра далеко од Браилова. Кад год дођу бугарске власти да потраже комору из села Десова, кмет сеоски позове официра у једну собу која се зове мусафирлук, (тј. гостинска соба за све странце који дођу у село), која се налази поред саме џамије. Пошто Турци не примају страног човека у своје куће, па макар то био и неки највиши државни чиновник, они га одведу у ту гостинску собу. Тамо му донесу јело и све остало што је потребно, а ако ту заноћи, онда му донесу шиљте, јорган и све што је потребно од постељних ствари. Ако је гост неки сиромах намерник, ту, у самој згради, има неколико асура, неколико покровача од козје длаке, неколико јастука испуњених сламом па се на тај начин спреми коначиште за такве људе. Хлеба се увек донесе из села од имућнијих домаћина.

Овај обичај влада у свим муслиманским селима, како турским, тако и арнаутским. Али сада, за време бугарске окупације, чим дођу представници бугарске, било војне било цивилне власти, сеоски коџабашија одмах их одведе у ту мусафир одају и док они ту поседају, сеоски протуђер иде од улице до улице и на арнаутском језику објашњава народу „да су дошли бугарски официри у село и да одмах сву стоку истерају изван села". Тако, за непуна пола сата, у селу нема никакве ни товарне ни теглеће стоке. Кад власт потражи да им се одмах нађе толико и толико коња, кмет одмах полаже заклетву пред овим представницима власти и тврди да у селу нема ниједног вола и ниједног коња, и покаже руком свој врат где је најтањи и да га слободно обесе, ако нађу било коња било вола у целом селу. Тако Бугари нису никад могли узети комору из овог арнаутског села. Зато су увек добили добар ручак или вечеру.

Једнога дана дошла је једна група бугарских официра са начелником среским из Прилепа и тражили да Десовци одаберу 60 младих људи за

сталну потеру којима ће се дати одговарајуће оружје. Сеоски кмет кад је чуо ово, рекао је Бугарима да он на ово не може дати никаква одговора, већ мора да сазове неколико старијих људи из села, па ће они да кажу шта ће и како да се ради. Кад су дошли позвани сељаци, кмет је замолио официра да он каже сељацима оно што је њему казао. Кад је официр све то рекао, онда је између њих устао најстарији који је ту био, неки Раиф, отац пет синова, па им је рекао овако:

„Ово што ви тражите од нас, не можемо учинити. Држава је узела од нас наше синове за војнике. Ми знамо добро да је бугарска држава велика и јака. Она се данас бори против Москова, Енглеза и Француза. И сигурно ће их победити. Па је срамота за једну тако јаку државу да не може да савлада једнога Васила из Браилова, већ зове нас у помоћ. Ми то не можемо учинити иако смо ми сви против њега. Јер, ово село, које су сада само сиромашне колибе, било је лепше од Прилепа и Васил га је изгорео. Стрељао је преко 100 људи из нашега села. Ми не можемо бити његови пријатељи. Али не можемо ни да идемо у потеру за њим, јер потера сврађа у села, па се може наћи међу нашим младићима неки аџамија који ће да направи неку непристојност у неком селу, па ће за то да се припише целом нашем селу. Зато можеш да нас затвараш, да нас вешаш, али ми нећемо да идемо у потеру."

Никакво наваљивање, ни претње бугарских представника власти нису помогле код ових Арнаута који су остали при својој одлуци да не иду у потеру.

Затим ми је Вељко испричао да је Раиф одмах, по одласку Бугара, нашао Вељка, испричао му цео овај догађај и уверио га да ни један Десовац неће с пушком изићи против мене. За браиловске Турке рекао ми је да им је власт дала 20 пушака и да сваке ноћи чувају стражу и патролирају кроз село. Али у потеру ни они не иду.

Онда сам био и сам у недоумици о последицама извесних радњи. Ја сам немилосрдно казнио Арнауте из оба ова села, а они данас неће да узму пушке и да иду против мене. Нисам их задужио никаквим добром. Једино су могли видети код мене да сам казнио само она села која су извршила напад на српску војску 1912. и да сам казнио само зулумћаре који су као такви били познати. Али сам зато пружио заштиту свакоме без разлике који је био неправедно гоњен и само на тај начин могао сам тумачити садашњу њихову апстиненцију на бугарски захтев да ме гоне.

Пошто сам дуго седео у овој кући у своме селу, узели смо доста хлеба са собом и неколико ока дувана, јер се у мом селу, одвајкада, сади дуван и познат је као добар. Па кад смо се тако снабдели хлебом и дуваном, изишли смо из куће, опростили се са домаћином и пошли у планину изван села.

На изласку из села, приметили смо браиловске Турке где чувају стражу. Они су били на левој страни потока, а ми на десној. Рекао сам својим четницима да нико не употреби оружје, а знао сам да браиловски Турци не смеју пуцати на нас.

Тако смо изишли из села и отишли горе у планину, у место звано Кале. Ту смо седели цело пре подне слободни од сваке потере, јер Бугари нису ни мислили да бих ја могао цео дан седети између два арнаутска села. Председник општине браиловске, кад се тога дана вратио из села Секирца, један од браиловских Турака, неки Јусуф-ћаја, отишао је к њему у општину и рекао му:

„Ноћас је био у Браилову војвода Васил и тражио тебе овде у кући. Ја сам га лично видео и познао, јер је гласно разговарао са својим четницима."

Председник се забезекнуо и упитао га је ли истина то што говори. Јусуф-ћаја му је опет то потврдио, а кад га је председник запитао: „Па зашто нисте пуцали на њега?" Јусуф му је одговорио: „Овде у општини и око општине има више од 70 бугарских војника. И нико није хтео да пуца на њега, а ти тражиш да нас неколико Турака из Браилова водимо рат са њим. Ми то не смемо."

Још истога дана председник општине иселио је општину из моје куће и преместио је у село Секирце, и тамо је инсталисао општину. Неколико пута начелник срески му је издавао наређења да општину врати у Браилово, али председник то није хтео да учини. И не само то, већ никад више није заноћио у Браилову, премда је у Браилову стално било преко 70 бугарских војника.

ПОКУШАЈ ОДЛАСКА НА ПРЕСПАНСКО ЈЕЗЕРО

Тога дана после подне решио сам се да идемо на планину Галичицу, између Преспанског и Охридског језера, да видим каква је тамо ситуација на томе крају, јер сам имао обавештења да је тамо једна бугарска војна јединица у јачини једне бригаде. Српска линија на битољском фронту била је на север помакнута свега три и по до четири километра. Одатле је ишла преко брда Кара-Марице, па на запад од Битоља на Црвену стену, на Перистер планини, које су положаје држали Бугари, па одатле је линија фронта силазила на Преспанско језеро. Од српских места на Преспи, Французи, који су држали овај сектор, држали су само празно село Љубојно, из ког су села сви становници били евакуисани - једни код Бугара, а други код Срба. О свему овоме био сам прилично добро обавештен, али нисам знао како се протеже линија између Преспанског и Охридског језера, која прелази преко планине Галичице. Имали смо пуне торбе хлеба из Браилова, али смо се вратили и у Строvје,

где смо још узели хлеба, и тако натоварени хлебом, прешли смо део Прилепског поља од Строվја па на село Риљево, а одатле између села Риљева, Лажана, Житоша, Саждева и Јакренова, изишли смо изнад самога Крушева, где смо преданили на месту званом Бушева Чесма. Кад се смркло, сишли смо у Горње Дивјаци, Цер и Пространье. Па кад смо изишли на велику Пространьску планину, ту је била тако велика магла да се прст пред оком није могао видети. Три дана смо седели у тој планини, чекајући да се магла дигне, али магла је лежала и није било никаква ветра да је потера.

Четврти дан почели смо се враћати натраг. Хлеба нам је било понестало јер смо као за пакост били непрестано гладни као Бугари, и торбе су се празниле поред оних планинских хладних извора. Предвече смо силазили мало ниже, да би смо у шуми напожили ватру и преноћили, а ујутру би се враћали опет горе, где није било никаква дрвета, јер ту су биле чувене сувати за испашу великих стада оваца која су ту обично боравила до Петковдана (14. октобра), кад се почињу спуштати и ићи у топлија места да презиме.

Вратили смо се готово истим путем, али смо се између Г. Дивјаци и Крушева, свратили на једно трло у коме је било велико стадо, чији је сопственик био Мате Бошковић из Крушева. Мате је био Цинцарин и веома добар човек, а ја сам се са њим добро познавао. Кад смо дошли до његова трла, и кад су пси почели да нас нападају, викнуо сам овчара да нас одбрани од паса. У прво време мислио је да смо Бугари и да смо дошли да у крадемо овце. Али кад сам му ја рекао да је овде један пријатељ његова „чорбаџије" Мате Бошковића, он је одмах повикнуо псима, који су престали да нас нападају и повукли се ближе трлу и овцама.

Ушли смо у колибу и наредили да се добро распали ватра и, ако, има брашна, да нам „закува" један качамак. Он нам рече да је баш тога дана један од овчара био у Крушеву и донео кукурузног брашна, па ће да нам спреми качамак.

Овај чобанин био је родом из турског села Пласница, које село има више од 300 кућа и припада кичевском срезу, а лежи на самој реци Тресци. Два његова друга Арнаутина беху отишла тога дана својим кућама, како се то обично каже, „на преобуку". Али, и они да су били овде, нико од њих не би рекао Бугарима да смо били код њих на вечери. То би само рекли своме газди код кога су били у служби и никоме више. Пошто нам је ту спремљен пун котао качамака који смо појели у највећу сласт, пошли смо одатле у Строшку планину.

Кад смо били на врху планине, код Бушеве Чесме, тамо смо запалили ватру, која се могла видети из Крушева, а тако исто и из Прилепског поља. Ту смо се огрејали. А како је пут био дугачак, остали смо да

преданимо у шуми турског села Јакренова које је било од нас удаљено 3-4 км. Ту смо преданили и у први мрак смо дошли до самог села Јакренова, па смо сеоским путем сишли доле, где сељаци из ових села излазе на друм Прилеп-Кичево, између села Дебрешта и Ропотова. Ту смо прешли један низак планински гребен, који се спушта са планине Мовнатец, у само Прилепско поље, где се завршава једном благом косом између села Ропотова и Жабјана.

Обишли смо велико српско село Риљево, па смо се опет спустили у горњи део Прилепског поља, код места званог Бојиште, између српских села Риљева и Зрзе. Ноћ је већ била на измаку, журили смо се да ухватимо падине планине Мовнатеца, па да се пребацимо на гребен Строшко Клепало и да уђемо у своју колибу у Строшкој планини. Али за ових неколико дана док смо били на путу, пао је доста дубок снег и покрио белим покривачем целу планину Солуницу, па и гребен Строшко Клепало био је засут доста дебелим снегом. Морали смо да „пртимо" кроз снег, а планина је била много стрма, па је било тешко да изиђемо на сам гребен. То је требало учинити пре него што добро сване, јер се на снегу, а кад је јасно време, могу из далека приметити људи који „прте" по снегу.

Журили смо сви. Једни су већ били изишли на сам гребен. Био сам иза њих далеко изостао, а са мном, али због мене, заостао је и мој друг Јаначко. Кад сам дошао једно 200 метара испод гребена, дан је био свануо лепо, а ја толико изнемогао, да нисам могао даље ни корака. Осетио сам дотле непознату глад и малаксалост услед глади. Потражио сам мало хлеба од мога друга, али га ни он није имао у својој торби, па смо зато морали позвати једнога који је имао хлеба да се врати до мене. И кад ми је дао једно парче хлеба, чим сам га појео добио сам поново снагу, пошао кроз снег узбрдо и изишао на врх гребена.

Бојали смо се да нас нису видели Бугари из неког села ту у близини, па би могли наићи на наш траг у снегу и могли смо бити тога дана опкољени од бугарске војске која је непрестано крстарила по српским селима, а ми смо били сувише уморни, па смо избегавали борбу, јер би смо онако уморни сигурно страдали. Имали смо срећу. Или нас нико није видео или нико није имао воље да иде у планину у којој је владао снег и цича зима.

Одмарали смо се два дана у Строшкој планини, а онда смо пошли даље у село Степанци, да бих тамо могао добити тачне вести о стању на бојишту. Још једанпут сам свратио у село Браилово, опет код Дима Спасића, где смо узели хлеба и доста дувана, па смо ту сазнали да је председник општине побегао из Браилова и пренео општину у село Секирци. Војска је остала и даље у Браилову, али ту стража није више

постављена, јер није имала више кога да брани, пошто је општина била далеко од Браилова.

Изишли смо из села; опет смо отишли горе, на место звано Кале, па смо око подне, пошто нам је са тога места, где смо дотле седели, био отворен видик на све путеве, који воде у Прилеп из прилепског среза, преко арнаутског села Десова у велешки срез, као и из овог у Прилепски срез. Из страха да не би негде набасали на мене, или ја на њих, а клонећи се свега тога, десовски Арнаути, који су годинама секли шуму у Габровничкој планини и носили у Десово да се греју, морали су да секу своје забране које су годинама чували, а сад су их морали сећи и носити кући за огрев.

Кад смо тако осмотрили сву околину и уверили се да нам не прети никаква опасност, почели смо одмах после подне да силазимо на најнижи бабунски превој на тој страни, који се налази између Десова и Габриновника. Одатле смо се попели на планину Кадијицу и после преко Мукоса опет дошли у околину Степанце, где смо остали у једној малој пећини.

ПРОРОЧАНСТВО ИСПОСНИЦЕ ВИДЕ У МАНАСТИРУ СВ. ДИМИТРИЈА

Кад сам наишао на првог сељака који је дошао да сече дрва у планини, поручио сам по њему да ми одмах пошаље Темељка Наумовића који је био пољак у њихову селу. За све време мога бављења у Македонији, све догађаје о којима сам имао проверене извештаје, стално сам уписивао у једну бележницу, тако да сам имао тачан преглед о бугарским губицима које су они претрпели на Солунском фронту, у борбама које су водили са српском и француском војском. Знао сам добро да је почело растројство у бугарској војсци и велико негодовање да им војска више не признаје никакав ауторитет, и да нема много воље да и даље гине у Македонији. Имао сам извештај о доласку немачке војске, која је смештена у области Црне реке, испод Маркова Гумна у близини моста на Црној реци, преко кога се пребацује сва храна за коње и људе, као и муниција за све родове оружја, које је на расположењу бугарској војсци на њеним положајима испод Кајмакчалана, па све до Доброг Поља. Знао сам како незадовољство влада у целој Бугарској и да бугарски владалац Фердинанд Кобург, као и његов први министар Васил Радославов, немају више много ауторитета у Бугарској. О свему томе водио сам забелешке и сваку сам ствар добро проверавао зашто сам имао довољно могућности, јер смо имали Србе у самој, непосредној близини бугарског фронта, а имали смо много интернираних у самој Бугарској, одакле је било тешко добити вести. Понека вест ипак је допирала и од ових мученика. Знао

сам све шта се дешавало овде, на фронту, као и у његовој позадини, али нисам знао шта се дешава на другој страни фронта. Нисам знао зашто се не зада један јак ударац бугарској војсци, која је готова да се распадне и да у нереду почне да оставља Македонију. Зато сам био у великом очајању.

Кад ми је дошао Темељко Наумовић, па ми саопштио да је српска офанзива задржана и да је на главном месту, на коти 1.050, немачка војска сменила Бугаре, бојећи се да они ту коту не напусте, а тиме би био отворен пут ка Велесу и Градском, дошла су два пука немачке војске ту да то спрече.

Кад сам све ово сазнао, решио сам се да се вратим натраг, у Солун и да поднесем извештај о целокупном стању код Бугара, на фронту према Србима и Французима, о њиховим губицима, о стању у позадини фронта, и о општем стању у самој Бугарској. Чекао сам крај децембра, па кад сам се уверио да од неке значајније офанзиве нема више ништа, решио сам се, кад већ Срби и Французи не могу да пробију бугарски фронт, онда да ја, са својом „четом" „пробијем" оба ова фронта и да у Солуну кажем ствари „које су њима непознате" о правом стању у бугарској војсци и бугарској држави.

Моја два друга, бивши бугарски војни бегунци, Таса и Никола, молили су ме да их оставим. Бојали су се да иду и да прелазе преко фронта који је био устаљен, јер се већ одавно и ту, као у Француској, водио рововски рат. О тим роговима доста смо знали и од наших људи, који су тамо били, а и од бугарских војника, које сам много пута сретао и с њима се разговарао. Дао сам им дозволу да остану. За одлазак преко фронта остали смо нас тројица: Ја, Јаначко и онај младић Ванчо из села Мартовца, који је био бугарски војник на Добром Пољу. О путу нисам говорио никоме, па ни Темељку Наумовићу.

Своју бележницу преписао сам још у два примерка и скратио све оно што није било битно, па сам свакоме своме другу дао по једну, с напоменом да сваки то чува код себе, па ко од нас тројице буде успео да пређе фронт и оде до српске војске, нека ту бележницу преда српској Врховној команди.

Ту, у нашој близини, а у синору села Степанци, у једној дубодолини налазио се манастир Светог Димитрија. У тај манастир нисам никад одлазио отакако сам из Солуна пошао овамо, јер сам се бојао да ме могу Бугари приметити, пошто су сваки дан ту долазили да траже нешто да једу и да узму за себе, па би, у случају сусрета са мном, вероватно овај манастир изгорели; па нисам хтео да будем узрочник те паљевине, јер би се то врло рђаво тумачило у народу, који ми је давао хлеба и чинио све услуге које су ми у то време биле потребне. Свако би се питао шта сам тражио у манастиру кад сам знао да тамо има увек бугарских вој-

ника. Али сада, за ову прилику, пошто је мој пут морао остати тајна, једино у манастиру могао сам наћи довољно хлеба да узмемо са собом за пет-шест дана, за колико сам мислио да ће трајати овај пут до погибије, или до преласка фронта.

Тако сам био решен да сиђемо нас тројица у манастир, да узмемо доста хлеба, па ником не казујући куда ћемо, да пређемо у самој Бабуни друм Велес-Прилеп, да се пребацимо у Никодинску планину или у место звано Вихори где сам знао за нека зимска трла, која су сада сигурно била празна. Нико није више држао стоку у планини да тамо стално ноћива, прво зато што су то Бугари били забранили, али и без тога сељаци су се бојали да им се њихова стока не отима, а то су Бугари често усред дана чинили.

Био сам намеран да у једном таквом трлу сутрадан преданимо, па увече да идемо даље ка Црној реци. Кад се добро замрачило сишли смо полако у манастир Св. Димитрија. Манастир није био ограђен никаквом оградом, само црква је била ограђена летвама. Манастирска мађерница (кухиња) била је удаљена, више самог манастира, око 300 метара тако да кад се дође у мађерницу, они који су доле у манастирском конаку, док не буду извештени, и не знају да ли је ко дошао у мађерницу или није. Мађерница је била једна велика кућа у којој се спремало јело, месио и пекао хлеб, правио се сир и друго, а ту је била и одаја у којој је становала манастриска послуга. Сва послуга тога манастира била је из села Степанци, све сам добро познавао, као и они мене.

У томе манастиру живела је једна слепа девојка којој је било име Вида, кћи Јована Секулића, нашег великог радника из времена српске револуционарне борбе, а за које време је он био стални начелник у селу Степанци. Ова његова, сада слепа кћи, за време мога ранијег четовања у Турској није била слепа. Како сам много пута залазио у њихову кућу, она ме је добро познавала, као и ја њу. Сада је живела као слепа у томе манастиру, који је и подигнут од њених сељака, а уз велику помоћ њена оца.

Манастир је подигнут на рушевинама неког старог манастира. Кад смо стигли до мађернице, као и обично, прво су нас дочекали пси. Али, како су пси трчали горе у планину, неко се сетио да то могу бити ја, јер Бугари су долазили са друма, манастирским путем, који се одвајао једно 3 км ниже манастира од главног друма Прилеп-Велес. Стога су сматрали да Бугари немају потребе да силазе с планине у манастир, већ то могу бити само ја са својом дружином.

Тако су брзо били умирени пси, и ја сам пришао човеку који нас је дочекао и питао га: Има ли Бугара у манастиру? Он ми рече да их у мађерници нема. Али не зна да ли их има доле, у манастирском конаку.

Ушао сам са друговима у мађерницу. Ту смо сели да се покрај ватре огрејемо, јер је напољу било хладно. Рекао сам да никоме не јавља доле у манастир о моме присуству. Али, док су ту у мађерници спремали за нас мало вечере, један од манастирских епитропа (тутора), неки Јанкула, дође к мени у мађерницу и каже ми да Вида жели да говори са мном. Кад сам дознао да доле у манастиру нема никог од Бугара, рекао сам: „Нека дође!...”

Њен живот у томе манастиру био је живот једне испоснице, па ми је било непријатно да јој откажем молбу да се са мном састане. Мислио сам да ће ме молити да не долазим више у манастир, да не би манастир ради тога пострадао. А пошто сам имао намеру да идем у Солун, могао сам да дам часну реч да се више нећу враћати у манастир.

После кратког времена, ова слепа девојка дошла је у мађерницу. Устао сам са седишта и поздравио се са њом. Она је са обадве своје руке држала моју десну руку, а онда ме је позвала да уђем у једну другу собу. Кад смо ушли у ту собу, она ми каже:

„Господине, ти се спремаш на један далеки пут. И много си се уплашио. Ти много не верујеш да ћеш стићи куда си пошао. Али запамти што ти ја кажем. Иди и не бој се. Заједно са својом дружином ти ћеш да стигнеш куд си наумио. Ти си чинио само добра дела. Бог и Свети Димитрије тебе ће чувати. Иди и срећан ти пут.”

Ја сам јој се на те речи захвалио, а нисам хтео ни да је питам откуд она зна за овај мој пут, за који нико није знао. Наредила је да ми се да хлеба колико будем затражио, а ја сам хлеб платио, поздравио се са њом и изишао из манастира. Хтео сам да што пре дођем до друма, на коме је увек било кола која су ишла једна у Прилеп, а друга се враћала из Прилепа, увек праћена наоружаним људима, па сам хтео да останем у близини пута, око кога је била шикара, да посматрам па кад уграбим прилику да се између две колоне пребацим преко пута и да ухватим десну страну реке Црнице, да се попнемо високо, изнад Пашиног хана, где један пут води преко тзв. Мале Корије и који треба да ме одведе до трла, где ћемо да преданимо.

Изишао сам из манастира, па смо опрезно, манастирским путем, сишли на друм. Кад смо мало сачекали и видели да нема никога, прешли смо преко друма једно 300 метара испод Пашиног хана у Црници.

У хану је стално била једна немачка посада војника и једна бугарска. Око хана је било направљено преко 120 великих барака у којима је био смештен разни материјал немачке и бугарске војске. У хану је постојао један мотор који је производио електрично осветљење, тако да су те бараке целе ноћи биле добро осветљене. Зато смо и ми морали нешто даље од хана да се пребацујемо преко реке, да не бисмо били примећени и ометени у своме намераваном одласку до фронта. После нешто више

од два сата пешачења кроз планину, стигли смо до трла. Ту није било никога, а ми смо, за сваки случај, ушли у трло, а не у колибу, па смо ту запалили мало ватре, јер је било много хладно. Ту смо остали цео дан, а предвече пошли путем који води у село Крстец. После смо се одвојили од тога пута, па неким козјим стазама заобишли смо високи масив Голог Козјака највишег врха на Бабуни, па смо се упутили између села Топлице и Тројаци, где је требало да изиђемо на друм Прилеп-Градско и да га пређемо.

НЕУСПЕО ПОКУШАЈ ПРЕЛАСКА ЦРНЕ РЕКЕ

На десној страни овога пута, према селу Тројаци, дотле је била доведена уска пруга 0,60 м од Градског до Тројаци. Ту је била железничка станица, а одатле била је сграђена жичана железница од Прилепа, а у грађењу је било и продужење железничке пруге до Прилепа. Ту, око те нове станице, беше подигнута читава једна колонија са много барака за смештај војног материјала, бараке за смештај војника и радника на изградњи ове пруге. Ту је било међу радницима заробљених румунских војника и нешто мало Срба. Ове раднике заробљенике добро су чували Бугари, дању на послу, а ноћу у баракама.

И овде смо морали ове бараке да обилазимо, да бисмо могли да се испењемо на један гребен Селечке планине, да бисмо одатле могли сутрадан да посматрамо долину Црне реке и цео саобраћај од реке па до Плетвара, на путу ка Прилепу. Овај део којим смо морали да идемо, потпуно је безводан.

У само свануће изишли смо горе на гребен који се протеже од такозваног места Мечкин Камен, па изнад села Бела Водица, спушта се између села Царевића и Вепрчана у Црну реку. Ту смо морали да останемо целог дана. Место је било беспутно, јер пут је нешто десно од нас водио на Беловодицу и даље у Прилеп, тако да овде нико није имао нека нарочита посла да излази усред зиме. Преданили смо ту. Како нисмо имали воде, јели смо целога дана промрзле шипке, који су нам тога дана били укуснији од урме и смокава. Двојако су нам користили: били су нам храна, а својом киселином утољавали су жеђ.

Предвече, а још за видела, упутили смо се једном козјом стазом у долину Црне реке.

Стигли смо на реку кад се већ било смркло. Тај део леве и десне обале Црне реке припадао је селу Полчишту које је било далеко одавде, на десној страни Црне реке, али су ово место држали да би могли преко зиме да овде држе стоку, јер ово место, поред Црне реке никада није држало снег ма колико да је, само неколико стотина метара више од овога места био висок, овде га уопште није било. Ово место било је

заиста једна права топла оаза у средини око које су се белили снежни брегови. Долина поред Црне реке била је подељена међу сељаке, па је сваки на својој њиви имао трло и колибу, у којој су живели овчари и понеки старац са воловима и ралом. Овде се орало и сејало све до после Св. Николе и бацало јесење семе, а већ у другој половини фебруара, почињала је пролетња сетва јечма и јаре пшенице.

У једној великој колиби, сграђеној од камена, покривеној каменим плочама, живео је са својим малим унучићима деда Митар из села Полчишта. Дошли смо пред његову колибу и трло. На лавеж паса нико нам није отварао врата, па смо морали силом, уз лавеж паса, да дођемо до врата и да зовемо да нам се отвори. Кад нам је отворено, ушли смо. Ја сам на себи носио шињел бугарског наредника, мој друг из Мартовца носио је бугарско војничко одело, а огрнут је био сељачким гуњем, док је Јаначко носио своје поречко одело, сашивено од белог сукна, а на шавовима опшивено црвеним гајтанима. Имао је на леђима влашку гуњу, која је била добра за снег и кишу, а мало слабија за топлоту. Сва тројица били смо наоружани пушкама и револверима, а ја сам, поред тога, имао и доглед. Кад смо ушли у колибу, деда Митар нас је посматрао и мерио од главе до пете. Није сумњао да смо бугарски војници, иако смо сва тројица били у опанцима, јер такву обућу носили су и бугарски војници.

Кад смо сели поред ватре и почели разговор, и кад сам упитао деда Митра чија су ова два дечака од 10-12 година, који су ту са њим у колиби, рече ми да су то деца његове кћери, а кад сам га упитао где му је зет, почео је да оклева да ми каже где је. Али, на моје пријатељско наваљивање, рече ми да му је зет убијен. Кад сам га запитао ко га је убио, он ми рече: „Па, убила га је ваша власт."

„Која наша власт?"

„Па, ваша, бугарска."

Тада му кажем овако: „Слушај, чика Митре, нисмо ми Бугари. Ми смо Срби". На ове речи, деда Митар разгорачи очи.

„А ја сам војвода Васил, а ово су моји другови. Зато буди слободан, и можемо говорити пријатељски."

Ја сам са њим говорио на чистом македонском наречју онако како се говори у Прилепу, а како и они говоре, без и једне бугарске речи. Али то деда Митру није било довољно, већ ме запита: кога ја познајем у Прилепу. Заређао сам му све чувене чорбаџије и хаџије из Прилепа, па сам му поменуо и Глигора Вртана, који је био њихов бакалин.

Сви сељаци из Мариова долазили су у Прилеп на пазар. По неколико села пазарило је код једног бакалина. Они су преко целе године све куповали „на тевтер", па чак и славску свећу и тамјан, а увек су славили своју славу и никад је нису остављали. Кад се у пролеће продаје ситна стока, онда како који сељак прода стоку или вуну дође код свога бака-

лина и пита га колико има да му плати. Бакалин му прочита тевтер, сабере све што је овај купио, па му, вероватно, нешто и „дода", а сељак му поштено плати. Нема ниједног примера да је мариовски сељак остао дужан, а да не плати ни бакалину и ханџији у Прилепу, ни спахији и царском порезнику кад му дође у село. Био је то свет и старе вере и старог поштења, кога су многи несвесни људи, због његове искрености и поштења, често злоупотребљавали.

Село Полчиште, па и деда Митар, пазарили су и подмиривали своје кућне потребе бакалском робом код Глигора Вртана, чувеног богаташа и бакалина из Прилепа, чије је богатство и постало од трговине са Мариовом. Више од 100 година ова породица трговала је са овим крајем.

Кад сам сва ова имена изређао деда Митру, па и Глигора Вртана, деда Митар је онда устао и рекао: „Е, па добро дошли браћо".

Могао сам се поверити овоме човеку једно зато што су ово уопште били поштени људи, а друго што му је бугарска власт убила зета који је био признат у његовој кући, те није могао уопште да буде бугарски пријатељ.

Само ово село Полчиште једно је од оних села која никако нису хтела да признају бугарску егзархију, већ су остали уз Патријаршију, што је грчка црква злоупотребила и наместо да на основу својих привилегија у томе селу, као и у многим другим сличним, отвори српску школу, отворила је грчку, а ове Србе, некада поданике царице Маре Српкиње, прогласила за Јелине „Славофоне".

У доцнија времена, око њих се водила борба између бугарских и грчких чета, које су подједнако убијале ове сељаке, присвајајући их себи. Из тих разлога сам имао смелости да се поверим деда Митру, у чијој сам колиби те вечери седео, а која није била даље од 4-5 км од главнине бугарске војске, чији су крајњи ровови били једва неку десетину километара даље одавде. Ту, у близини ове колибе, увек је постојао мост на Црној реци којим се служило неколико села на путу у Прилеп, а нарочито Полчише и Витолиште.

Међутим, неколико дана раније, услед великих киша које су падале око Битоља и у Демир Хисару, Црна река је толико надошла да је однела овај мост. И сваки прелаз преко реке био је онемогућен. Казао сам деда Митру да ми имамо потребу да пређемо Црну Реку, да бисмо могли да одемо на Добро поље, па да тамо покушамо прелаз преко фронта. Деда Митар нам је рекао да је река много надошла, да бујица непрестнао надолази, да је река тако велика да су многи његови сељаци, па и његови укућани тога дана кад су донели хлеб за њих, морали да се врате са хлебом натраг, јер га никако нису могли дотурити овамо. Други мост на Црној Реци, 6 - 7 км узводно био је само за војничке потребе, и сеља-

ци нису могли тим мостом да се користе. На моју молбу, деда Митар ми је ипак рекао овако:

„Ви ћете овде да останете целе ноћи. Сутра рано ја ћу вас одвести у један камењар, где досад ниједан Бугарин није отишао. Ту на томе кршу, остаћете целога дана, јер Бугари преко дана лутају овуда и залазе не само по колибама, већ и по најмањим пећинама, тражећи разна склоништа, где наши сељаци доносе своје ствари и сакривају, јер, се боје кад Бугари почну да одступају да ће им све покрасти. Крију ћилиме, чарапе, кошуље, нарочито све вунене ствари, па зато они претражују сва ова места да би нешто пронашли и придигли.

„Док ви будете седели тамо, ја ћу једанпут пре подне, а једанпут после подне, покушати да нађем прелаз преко Црне реке, па ако га будем нашао, сутра увече ћу вас превести преко реке. Ако не буде било прелаза, онда радите како вас Бог учи".

Сутра рано деда Митар нас је извео на један крш, изнад саме Црне реке. Једва смо се попели горе на врх. Ту није било ни козје стазе, јер је све сам го камен, па ту ни коза није долазила, јер није имала шта да тражи.

Кад смо се сместили на тој осматрачници, имали смо преглед десне и леве стране Црне реке и узводно, уз реку неколико километара и низводно око један километар. Сви су путеви били пусти, јер је због однесеног моста на Црној реци, сав саобраћај био престао.

Око 10 сати пре подне видесмо деда Митра како је пошао од места на коме је раније био мост, па све доле наниже како покушава да пређе реку. На више од 20 места покушао је да пређе преко набујале реке, али се увек морао вратити, јер би га вода однела. То после подне опет је покушао да нађе прелаз преко реке, али без успеха.

Посматрајући све то, ја и моји другови били смо очајни. Сматрали смо да нам је могућно негде око Доброг поља, или лево или десно од њега, да се пребацимо преко фронта. Сад нам је то било онемогућено. Требало је ићи преко планине, па доћи на мост код села Возарци на Црној реци и између Дренова и Кавадара, па ту да се пређе Црна река. Али и тај мост био је добро чуван од бугарске војске. И кад би смо успели да га пређемо, требало би нам најмање 10-12 дана да одавде, са овог места, стигнемо тим околишним путем до Доброг Поља.

Пред сам мрак, кад смо видели да нигде у околини нема бугарских војника, напустили смо своју осматрачницу и заклон, па смо сишли и у сам мрак пришли колиби. Деда Митар који је тога дана чинио натчовечанске напоре, газећи до гуше у ледену воду Црне реке, чекао нас је пред колибом. Поздравили смо се са њим и ушли унутра.

Прва његова реч кад смо ушли у колибу, била је: „Видесте ли".

„Видесмо! Ал шта ћемо сад даље?!"

„Црну реку ви не можете нигде прећи. Али ја мислим да ви идете одавде, па да код Макова прећете фронт. Одавде треба да идете уз реку све дотле док не наиђете на трагове бугарских војника. Чим наиђете на њихове трагове, окрените десно. Доћи ћете на једно место где је бугарска комора. Ту су хиљаде бугарских војничких кола и њихове стоке. Гледајте ту да нађете место где ћете преданити. Мало даље одатле је бугарска војска. Мало ближе овамо, нема никаква заклона, да бисте могли преко дана ту остати, јер ту по цео дан лутају бугарске коморџије, тражећи пашу за своју стоку или ма шта што би могли себи наћи за јело. Зато морате у томе кланцу изнад моста да тражите себи место за заклон преко дана. Увече пођите са срећом даље, напред, па шта вам Бог да! Чувајте се добро да будете високо горе, изнад Црне реке, јер и поред Црне реке, узводно од моста, свуда је бугарска војска распоређена, неки под шаторима, а неки по разним пећинама којих је пуно у камењару поред Црне реке."

Није било другог излаза у томе тренутку, већ да се прими овај савет деда Митров. Да се враћамо назад, нисам смео ни помислити. Зар поново прећи у повратку сав овај пут који смо прешли довде и поново видети све оне опасности кроз које смо довде срећно прошли? Нисам могао да се решим на повратак. Зато је донето једноставно решење, само напред опрезно, па иако идемо у непознато. И ово овде до јуче нам је било непознато, па смо срећно прошли. Истина, велико преимућство је било што смо отишли на Добро Поље, јер тамо је један од ових мојих другова дуго времена био као бугарски војник и познавао је прилично добро тамошња места. Али кад се не може тамо, покушаћемо овде, где имамо једну олакшицу, јер немамо нигде да прелазимо реку.

Ноћ је већ одмицала. Брзо смо вечерали. Деда Митар нас је испратио мало даље од своје колибе, пожелео нам срећан пут, па се он вратио натраг, а ми пошли напред.

Ишли смо узводно уз Црну реку. Пољана кроз коју смо пролазили, била је широка негде 400-500 метара, а негде уска 100-200 метара. Беше обрасла ниском врбовином и засута песком тако да се сваки траг у њој познаје.

Ишли смо тако 6-7 километара. Одједном приметисмо трагове војничких чизама, а то је био доказ да је довде долазила војничка патрола. Зато смо одмах окренули десно. Ту смо наишли на такозвани Лисички поток. Ишли смо дуго уз овај поток који је био обрастао храстовом шикаром, али нигде нисмо приметили никакво кретање, ни људско ни животињско. Пред саму зору изишли смо на једну висораван, која се спуштала ка Црној реци, где је био мост. Мало даље од нас биле су непрегледне гомиле кола бугарске коморе, за која су били привезани волови. Горе, изнад нас, доста високо, био је планински гребен Селечке

планине, где се оцртавао вис звани Марково Гумно. Лево од њега оцртавала се кота 1.050. Морали смо да себи одаберемо место где ћемо преданити.

Изабрали смо опет један камењар, где смо морали да један другог извлачимо да бисмо могли ту, у некој врсти мале пећине, испод мало нагнутог камена, да останемо цео дан непримећени. Знали смо сигурно, ако будемо примећени, да ће нам ту бити и гроб. Кроз камене пукотине, тј. тамо где су стене додиривале једна другу, могли смо посматрати све што се дешава око нас, а да останемо непримећени.

Чим је свануло, отпочела је ужурбаност у комори. Празна кола враћала су се назад путем у Прилеп. Пуна кола силазила су доле на Црну реку, на мост, једини способан да прими цео саобраћај за фронт који се протезао испод Кајмакчаланског масива северно од њега, па све до Доброг Поља. Мост код села Дуње, где смо дан раније преданили, беше однела Црна река и за Чемберски мост нисмо знали у чијим се рукама налази, али смо знали да није у употреби и да се њиме не може користити бугарска војска. Може се само замислити какав је изгледао крклјанац на овоме мосту, где смо ми морали да преданимо.

Ћутали смо целога дана, а кад смо морали нешто да говоримо, онда смо шапутали. Нико од нас није смео да запали цигарету ни дању, јер смо се бојали да ће нас одати мирис дувана, па и сам дим који би могао да се примети како излази кроз тесне пукотине. Стока која тога дана није била у запрези, била је пуштена да „лиже земљу" јер нигде није било ни једне травке, а њени чувари бугарске коморџије целога дана су обигравали око стоке, па и око нас самих. Али иако је дан споро пролазио, а ми од зиме нисмо могли заспати, а из опрезности и страха нисмо смели разговарати, ипак смо дочекали да се спусти вече.

Још пре заласка сунца, коморџије су почеле прикупљати своју стоку и водити је доле, прво на појило, а затим да их вежу за кола, где су им морали давати зоб и помало сена или сламе. Кад су намирили стоку, коморџије су почеле ложити ватре. И, за кратко време, мало ниже од нашег склоништа гореле су многе ватре, а бугарске коморџије почели су да ваде храну из својих торби и да вечерају. Тада, сигурни да око нас нема никога, почели смо излазити из заклона, поново извлачећи један другога и спуштати се један преко другог на земљу, оставили смо овај камењар.

Још преко дана приметио сам кроз једну пукотину која је била при саставу две одвојене стене, да се неки бугарски војници крећу око Маркова Гумна. Хтео сам да знам је ли тамо на западној страни тога гребена неки бугарски логор, или нешто има на мало нижем вису који се зове Калабак.

Како сам веровао да ће неки од нас тројице прећи фронт у чијој смо се близини већ налазили, хтео сам да проверим шта има на гребену испод Маркова Гумна. Зато смо пошли право тамо. Ишли смо опрезно. Наш пут трајао је више од једног сата док смо изишли горе. На западној страни гребена, у једној доста скривеној удољици, приметили смо ватру. Око те ватре видели смо људе. Једни су седели, други ходали. Констатовали смо да су то бугарски војници. Одмах ту, готово изнад наших глава, приметили смо свеже ископану земљу. По свом облику, видели смо да то није пешачки ров, већ нешто спремљено за неко веће оруђе.

Један од мојих другова који је био бугарски војник, пошао је горе. Тамо је нашао једну батерију бугарске пољске артиљерије. Сви војници били су изишли да се греју, јер овде је владала страшна студен, а око артиљерије није било ништа друго, па смо из тога закључили да је артиљерија, тога дана или само дан раније ту била довучена и намештена. На дати знак сам се и ја попео горе и видео да су у добром заклону намештена четири бугарска пољска топа.

Кад смо силазили, видели смо и пешачке ровове, све празне, па сам из овога извео закључак да је ово прихватница ако би Бугари напустили коту 1.050. Зато су почели овде да се утврђују. После тога, почели смо ићи на југ. Били смо високо око 700-800 метара изнад Црне реке. Почели смо се спуштати још ниже, за једно 200 метара, па кад смо дошли на такву једну висину, онда смо пошли том страном право на југ. Испод нас је доле била Црна река, која се провлачила кроз Мариовске планине, које су сачињавале равне греде и гребене Кајмакчалана и Попадије. Дошли смо до једног каменитог потока. Поток није био дубок, али је његово корито својом белином просто блъештало на пуној месечини. Једна велика стена која је наткрилила северну страну потока, заклањала је мало месечев сјај. И ми смо сели да се ту одморимо.

Нисмо дуго седели кад чусмо бат цокула. Одјек тога хода преко камена чуо се доста далеко. У прво време смо мислили да је то нека војничка патрола, која иде својим путем. Али на наше велико изненађење, овај бат све је био ближи нама. Одједанпут, преко од нас, не више од четири-пет метара, појавише се пет немачких војника. Остали смо у лежећем положају, како смо се и одмарали, не говорећи један другом ништа. Већ сам био намислио рећи, ако ме ма шта буду питали, да смо бугарски војници и бугарска патрола. Али, ако они не буду хтели примити ово објашњење, већ пођу на нас, одмах ћемо отворити паљбу на њих, уверени да ће тројица пасти, а двојица сигурно побећи. Док се дигне узбуна, ми ћемо побећи, јер је ноћ велика; има куда да се бежи целе ноћи, а сутра шта нам Бог да! Немачки војници сели су на камење тачно према нама. Нисмо показивали знаке живота, а они су нас посматрали и сигурно су мислили да смо и ми неке окамењене животиње. Напослетку, Немци су

се дигли са свога места, окренули се и пошли назад један за другим, не говорећи ништа. Чим су они пошли, и ми смо одмах кренули за њима. Хтели смо како се оно каже, да нас на својим леђима, унесу у свој логор. Ишли смо за немачком патролом у растојању не већем од 20 метара. Ишли смо тако од прилике нешто више од једног километра, кад смо, одједанпут, у једној буковој шуми, угледали многобројне ватре, а око њих окупљене немачке војнике.

Ја сам добор познавао психологију војника, нарочито кад се он налази у туђој земљи. Савесно врши своју дужност, али, изван тога, не обраћа пажњу ни наштa друго, сем кад му је то нарочито стављено у дужност. Овде су војници седели око ватре. Једни су кували чај, други су сушили или грејали чарапе и обућу. Уопште, сваки се занимао самим собом. Наша „претходница" пролазила је кроз овај логор, што смо чинили и ми, пролазећи између ватри, а негде и прескачући. Овај логор могао је бити логор једног батаљона. То сам могао констатовати по броју огњишта, а и по броју војника око ватре.

У БУГАРСКИМ РОВОВИМА НА ФРОНТУ

Кад смо прошли ову трупу, упали смо у другу. То је био посматрајући ватре, сигурно један пук. И овде је била немачка војска. У тој гомили изгубили смо из вида нашу „претходницу", али смо сад већ много слободније корачали. Нико нас није питао ни за шта, тек с времена на време само нам је прозујало кроз уши: „Булгарски, булгарски..." - значи: „Бугари су ово".

Иако ми није било ни до каква смеха, али овај узвик: „булгарски, булгарски..." подсетио ме је на један догађај који ми је дао прилике да упознам односе између немачке и бугарске војске. Било је то неких двадесет дана пре овог нашег пута. Ја и моји другови седели смо у једном шумарку у Бабуни и посматрали кретање бугарске и немачке коморе. Жичана железница радила је између Степанца и Прилепа. Били су подигнути високи стубови који су држали жице. На једном месту које се зове Ђаволски вир, један стуб био је на десној страни реке Црнице, а други на левој. Размак између стубова с обе стране реке није био велик. Али је Ђаволски вир био око 200 метара дубоко испод жице. Неколико бугарских војника беху се попели још на полазној станици 300-400 метара ниже у ове корпе и пошли су даље. Немци су им говорили да не седају, али Бугари су сматрали да на то имају право, па су сели у ове корпе, а немачки војници су ишли пешке друмом. Кроз клисуру је дувао ледени северац. Кад су корпе са бугарским војницима стигле изнад ове провалије, изнад Ђаволског вира, мотор је стао и није даље радио, а корпе са бугарским војницима висиле су над овом провалијом. Бугари

су викали и псовали на сва уста. А кад су Немци, који су друмом пешачили дошли изнад ових „висећих Бугара", почеше да им вичу: „Булгар, Булгар..." и да им праве магареће уши. Више од два сата, док смо ми седели на своме месту и то посматрали, Бугари су висили над провалијом и спомињали и „мамку" немачку, али и „мамку" Фердинандову.

Пролазећи кроз ове ватре немачког логора, кад сам чуо ове узвике „Булгар" веровао сам да су и нас сматрали за неке бугарске магарце који наместо да седе, греју се и пију чај поред ватре, као и они Немци, добро одевени и обувени, а ми „Бугари" као неки просјаци, полуголи и готово боси, јуримо некуд да би смо стигли на фронт. Нама је ова оцена веома добро дошла. Изишли смо и из овога великог немачког логора и упутили се даље.

Још преко дана, кад смо преданили код бугарске коморе, чули смо да се води пушчана борба на десној страни Црне реке. Кад смо изишли из немачког логора, сматрао сам да смо у оној висини и на ономе правцу те сам слушао пушчану паљбу. Зато сам мислио да смо сасвим близу фронта и да ћемо га још исте ноћи прећи окуражени овом срећом која нас је те ноћи послужила, пролазећи кроз два немачка логора.

Да би смо колико-толико нанели штете непријатељу, мој друг, бивши бугарски војник, имао је велике ножице, којим се сече жица. Рекао сам му да то знање искористи овом приликом и да, с времена на време, сече безбројне телефонске жице које су биле поређане од југа на север. Али колико смо ишли даље, на моје изненађење, нисмо још стигли до фронта. Била је зора, а ми смо још били на путу к фронту.

Ишли смо још даље напред. Одједанпут, пред нама се показаше стотине ровова, окренутих према југу. Ровови су се ширили у ширину једно 300 метара, а у дубину готово исто толико. Ровова је било много. Дођосмо до њих кад је на мом сату било тачно 6 сати. Није се имало куд. Пред нама је била бугарска војска, иза нас немачка. Горе је била изнад нас кота 1.050, а доле је била Црна река, у којој је такође била бугарска војска. Нешто мало испред нас лево, био је мост преко Црне реке. То је био Чемберски мост, преко кога је пролазио друм, звани Мариовско џаде, који је водио из Битоља, преко села Мусинци, па једним дубоким превојем, између коте 1.50 и Маркова Гумна, па на село Маково, а одатле на Чемберски мост, па даље за Мариово. Премда су овај мост држали Бугари, што сам тек сада видео, било ми је јасно зашто није употребљив, јер је био стално под ватром српске артиљерије са коте 1.212, коју су коту још из раније Срби држали у својим рукама.

Није било друге: са својим друговима ушао сам у један ров бугарски. Рекао сам друговима: „Ако овај ров није спроводница кроз који пролазе курири и разни ордонанси разносе наређења или се овуда преноси тајин и храна за војску, ми можемо бити мирни. Јер, чим дан сване, овде почи-

ње пуцњава. И нико преко целог дана не диже главу из рова. Али, ако је спроводница, ми морамо сваком, ко овде наиђе, бајонетом у прса, и даље га задавити, па га одвући мало ниже у ров, јер не смемо овде пуцати из револвера. Данас нам је најстрашнији дан, јер сигурно нисмо мислили да заједно с Бугарима лежимо један дан у њиховим рововима. Рекао сам да не смемо пушити, нити се уопште показивати живи, осим у случају ако неко на нас наиђе. Лево од нас Бугари су ископали, у окомитим странама Црне реке, читаве лавиринте, па с ове стране, гледајући у те рупе изгледају као гнезда брегуница негде поред Дунава.

Кад смо ушли у овај „наш" ров, сваки живот већ је био замро изнад ровова. Лево и десно, изнад пута и испод пута, били су ровови, а још тамо много даље могла се видети бодљикава жица. Она се црнела у овом хладном јутру, јер је био крај децембра. Легли смо у ров и очекивали шта ће нас тога дана снаћи. Случајно сам се сетио оне слепе девојке Виде из манастира Св. Димитрија, која ми је рекла: „Иди слободно. Не бој се ничега. Бог и Димитрије биће с тобом и загрлиће те". Све до овог часа, заиста је било тако. Али како ћемо проћи овде, била је велика неизвесност, јер све до сад што смо видели и преживели на овом путу сада нам је изгледало као нека шала која се с нама збивала негде тамо далеко у животу, а сад смо овде најозбиљније сва тројица били у загрљају смрти.

Одједанпут чусмо пушчану пуцњаву која је долазила с десне стране. Куршум није долазио до нас, али пуцањ није био из бугарских ровова. Пуцњеви престаше, а на њих дођоше одговори на исти начин, са бугарске стране. Почело је пушкарање. Али не за дуго. Пушкарање је заменила страховита грмљавина топова. Брда су се тресла од топовске паљбе. Прво је артиљерија тукла коту 1.050. Онда је почела да туче све до Црне реке, па мост на Црној реци и све „наше" ровове, у којима смо се ми и Бугари затекли тога дана. Сад смо већ могли и гласно да говоримо и да се жалимо на злу судбину која нас је довела ту где лако можемо сва тројица изгубити главе од своје сопствене артиљерије. Али се није имало куд. Морали смо да подносимо све. До подне нико није пролазио овим ровом, па смо могли закључити да је и наш ров „слеп", јер би до сад неко морао проћи да је спроводница. Артиљерија је тукла готово целог дана. Од коте 1.050 па наниже гранате су падале у бугарске ровове сваких 10-15 минута, а некад и чешће. То је таман било довољно да свако гледа да се што боље закопа у земљу.

Шта је ово било на коти 1.050? Тога дана почео је, тј. ово је био почетак свршетка руске империје. На једном сектору коте 1.050 била је руска бригада које је још у пролеће 1916. дошла на Солунски фронт на захтев руског цара, да би се ту показала солидарност савезника у вољи да се ослободи Србија. Поред руске војске дошла је доцније и итали-

јанска војска. Тако су овде, осим Белгијанаца, сви савезници Србије имали своје трупе. Према Русима, на коти 1.050 биле су немачке трупе.

Тога дана, кад смо ми били у бугарским рововима, немачки војници још изјутра рано изнели су пред своје ровове куване шунке, печене ћурке, беле хлебове, коњака и „вотке". Сви ровови били су окићени овим ђаконијама. А кад је свануло, онда је из ровова изишла група Немаца и пошла право Русима с белим пешкирима. Кад су дошли близу до Руса, да их Руси могу чути, ови Немци почели су на чистом руском језику да питају Русе зашта се они боре. Говорили су Русима исто оно што сам ја говорио Бугарима око Прилепа. Немци су говорили Русима: „Ви сви гинете за цара Николаја, а ми Немци за цара Виљема. Шта смо ми једни другима зло учинили, па да се бијемо између себе? Ми Немци хоћемо мир са вама Русима. И у знак тога помирења, изнели смо наш хлеб, месо, вотку, коњак и вино, па вас братски позивамо да се данас као браћа изгрлимо и изљубимо, наједемо и напијемо".

Кад су Руси чули ове речи и видели у рукама немачких војника да немају оружја, већ флаше с вотком, пођу к њима и отпочне на коти 1.050 да се испољава руско-немачко пријатељство уз вотку и вино. Нека српска јединица која је ту била у резерви, кад је видела и дознала за ово међусобно весеље, дошла је и она на гозбу. Међутим, кад је о свему томе био извештен војвода Мишић, командант Прве армије, наредио је артиљеријску паљбу која није штедела ни немачке домаћине, ни Русе и Србе као госте, већ је подједнако тукла све, па се одјек тога „весеља" пронео све доле до нас, на Црној реци, где су били Бугари, а и нас три Србина у њиховом рову.

Кад је почео да пада мрак, Бугари су почели да искачу из својих ровова и они са друге стране, поред моста, из оних „гнезда". Сваки је ишао својој кујни са порцијом у руци, да прими топлу храну. За то време и ми смо изишли из „нашег" рова, али се нисмо упутили ниже доле, где су биле кујне, већ смо пошли горе, навише, читавих 100 метара, у један камењар да извршимо последњи преглед околине и да видимо како ћемо покушати да се провучемо кроз овај фронт, састављен од људи и ограђен бодљикавом жицом.

Одмах, кад смо изишли и заузели места иза једног великога камена, видели смо како се са горње стране спуштају стражарски ланци - њих седам. То су биле мале косе које су се пружале озго наниже према Црној реци. Посматрали смо сваког појединца и знали смо тачно свако место које је ноћна предстража заузела. Сва ова предстражарска места која су попуњена војницима који су долазили озго, била су само до пута Битољ-Црна. Други предстражарски низови долазили су од стране моста и попуњавали места до пута. Овај и овакав распоред места за предстражу дао ми је на знање да су овде у питању две команде или од два разна

батаљона, што је било највероватније, - или бар од две чете, што је мање вероватно. Ова ситуација била је за нас ипак повољнија, јер сам одмах скројио план: провлачићемо се између појединих предстражарских места до пута, а кад наиђемо на пут, онда ћемо путем до саме бодљикаве жице. Од последњег предстржарског ланца до жице било је нешто око 100 метара, а пут у близини саме жице извијао се једном окуком горе, навише ка селу Макову. Да би нам тешкоћа била што већа, месечина је била као дан. Сваки покрет на овој месечини изазвао би реакцију од стране стражара, а то би нам у најмању руку отежало прелаз, а можда га онемогућило. Високо горе на небу били су само овде-онде сакупљени местимично бели облаци, које је полако гонио ветар са југа на север.

Чекали смо да овај облак засени мало месец. И кад је наступило прво закривање месеца овим облаком, пошли смо, али вукући се потрбушке док смо прешли једну етапу од неколико десетина метара док је облак, гоњен ветром, прешао месечеву светлост и ми смо опет били обасјани месечином. Опет смо чекали да облак заклони светлост, па чим то наступи, опет смо се пажљиво вукли даље. Видљивост је била добра, али не таква да будемо много маркирани као кад је месец без заклона. Како смо добро знали свако стражарско место, односно заклон, на коме су била увек по два стражара, вукли смо се између њих полако и пажљиво. Дубина коју су заузимале предстраже била је 600-700 метара и ми смо овај пут превалили за шест сати. Толико нам је времена требало да, вукући се као змије по камењу, дођемо до пута. Кад смо дошли до пута, исправили смо се и пошли право путем.

Идући тако, до самог завоја пута који је био у близини бодљикаве жице, пролазили смо слободно, без икакве сметње. Они стражари који су били изнад пута, сматрали су нас да смо нека патрола од оне команде чији су стражари били испод пута; и, обратно, стражари испод пута сматрали су да ми припадамо оној команди која поставља стражу иза пута. Тако сам бар ја замишљао и на тој се основи цео овај мој план и створио. У сваком случају, ако није било много памети, а оно је било у довољној мери присебности и среће. Тако смо без икаквих сметњи, стигли до завоја где пут савија горе узбрдо, па се спустили лево од пута и дошли до саме жице.

За мање од два минута жице су биле пресечене толико да смо могли испод њих да се провучемо. Била су четири реда жица, три до четири метра далеко ред од реда.

Кад смо изишли из ове жичане ограде, имали смо једно растојање од 250, а можда још мање метара до друге жице.

Пошли смо к тој жици. Нисмо знали да ли је то жица коју су поставили Бугари или она коју је поставила наша војска. Али, кад смо паж-

љиво дошли до те друге жице, а између та два жичана „плота" није било никаквих ровова могао сам претпоставити да је то жица постављена са друге стране.

Полако смо пришли првом реду жица и чим је мој друг притиснуо ножице на жицу, одједанпут затандркаше неке плехане кутије којима је овај жичани „плот" био окићен. Чули смо и неко шкљоцање пушака, и да не би почела пуцњава, у којој смо лако могли остати мртви, између ова два жичана „плота", у трку смо се вратили поред саме бугарске жице. То смо учинили слободно, јер смо добро знали колико су удаљене прве предстраже од бугарског жичаног „плота". Нисмо смели да се приближујемо оном другом „плоту", већ смо пошли поред жица навише.

Одједном смо дошли до једне стене, високе и окомите, на којој није било никакве жице. Жицу нису могли поставити дању, јер ма ко да је хтео да је постави, био би оборен од противничке стране, јер су ту стену подједнако добро могли да гађају једни и други. Почели смо да се пењемо уз ту стену. Моји другови су били вештији у овом пентрању и пре мене били су на првом, односно, нижем врху стене, а ја сам стигао за њима, па смо опет пошли навише, сада много лакше јер није било тако стрмо и, окомито као у првом делу. Опет су моји другови ишли испред мене. Али кад смо дошли на врх стене, а то је била последња етапа, били смо у једној малој удољици, у којој смо могли и да стојимо, а да не будемо примећени. Моји другови одскочили су одатле улево, али ја нисам хтео да идем даље. Сео сам ту, напунио сам своју лулу дуваном који сам носио још из свога села, и помоћу кресива и гајтана, запалио сам дуван у лули и нисам хтео да се одмакнем са тога места док нисам испушио лулу. Онда сам и ја отишао улево, за својим друговима, који су ме једно 100 метара даље очекивали седећи.

Кад сам пошао да их стигнем, спазим пред собом један завој од цигарет-папира. На овим завоју била је слика „Елефтернос Веницелос". Месечина је још била као дан, па сам познао ову маркантну личност. Знао сам добро да је тај завој могао оставити само неки војник или српски или неки од наших савезника. Али сам знао сигурно да таквих цигарпапира са таквим завојем нису могли имати Бугари. То ми је био први знак да смо прешли фронт.

У истом правцу ишли смо још око 50 метара, преко голе стене и одједном, кад сам погледао доле, ка Црној реци, спазим ватре. Те су ватре биле окренуте југу, а заклоњене са севера. То су биле, сигурно, ватре наше војске, јер ватре бугарске војске биле су заклоњене са југа, а отворене према северу. На југу је била наша војска, а на северу непријатељска.

Кад сам то утврдио, позвао сам другове и рекао им да смо прешли фронт, да смо сада на српској територији, па смо се ту сви изгрлили и изљубили.

Тешке дане и часове провели смо заједно. Наша војска била је јака. А били смо толико одани један другоме, да смо увек, без размишљања били готови један за другог положити свој живот.

Требало се оријентисати за даље. Стали смо ту на камену, па смо ослушкивали. Чули смо лавеж једног пса југозападно од нас, удаљено три-четири километра. Никаква се светлост у томе правцу није видела, али ја сам знао да домаћи пас не живи сам и без људи. Тамо где лаје пас, мора да буде поред њега и човек, па било то негде у селу или на трлу код оваца.

ПОВРАТАК У СОЛУН И МОЈ ИЗВЕШТАЈ О СТАЊУ У МАКЕДОНИЈИ

Пошли смо у томе правцу, па силазећи са овога брда где смо прешли фронт, у један поток, спазимо поред потока на једној малој заравни, где пасу коњи и мазге, а око огњишта леже војници, завијени у шињеле покрај ватре која је једва тињала. Чекали смо да се неко од војника пробуди да се снађемо. После малог чекања, један од војника устаде па сиђе у поток да пије воде. Пало ми је на памет одмах да ноћу може да пије воду само онај који је имао добру вечеру. То је сигурно имала савезничка војска.

Како је „легао" војник поред потока да пије воду, сетио сам се да је Србин. Скочио сам на њега и ухватио га за врат... и одмах сам га упитао: „Шта си ти?"

Мислио сам да ми одговори „Србин" или „Француз", а он ми одговори: „Ја сам коморџија II пука".

Чим сам чуо име II пука, упитам га: „Је ли ту Димитрије Милић, пуковник, командант II пука?"

Али његов ме је одговор одмах ожалостио. Рекао ми је да је пуковник Димитрије Милић погинуо.

Пошли смо заједно његовој групи. Али пре него што смо до ње стигли, он поче да виче: „Каплар Сретене! Каплар Сретене! Ево неки Бугари дошли да се предаду"!

На то је устао каплар Сретен. Али ми смо већ били стигли до њега, па се руковао с нама и понудио нас да седнемо. Ја сам га питао: „Где је пуковски штаб и ко је командант пука?"

Рече ми да је командант пука пуковник Алимпије Марјановић, а штаб се налази ту, близу, у селу Рапежу, где још има неколико кућа које се нису расселиле. Тражио сам од каплара да нас одмах одведе у пуковски

штаб. Нарочито сам му нагласио да ја добро познајем пуковника Алимпија Марјановића.

Док смо разговарали, војник кога смо ухватили доле на потоку, распалио је ватру и спремао нам чај. Кад је чај био готов, попили смо га у сласт и чекали да пођемо. Али нам каплар Сретен нареди да положимо оружје, јер не сме са оружјем да нас тера даље, већ морамо да се разоружамо. Видео сам да нема смисла да се овде препирем с њим већ кажем друговима да му предаду пушке. Ја сам му предао моју пушку, заједно с муницијом. Али каплар Сретен није хтео да прими моје вишеклије, а ја сам му рекао да их прими и да их носи, јер вишеклије иду уз пушку.

Моји су другови били прилично незадовољни овим првим дочеком од стране наше војске. Али сам их уверавао да је такав поступак на своме месту и у шали рекао сам:

„Доста смо ми носили ове пушке. Нека их сада мало и коморџије понесу".

Каплар Сретен дао је наше пушке једноме од својих војника, па смо тако нас петорица пошли у село Рапеж. Пред једном кућом на спрату, покривеном плочама, дочека нас стража. Каплар се брзо споразуме са стражом, и стражар га пропусти да се попне степеницама које су водиле из довришта на спрат.

Ми смо чекали доле, кад чујем разговор горе на чардаку како каплар Сретен рапортира:

„Гослодине поручниче! Заробио сам три Бугарина и довео сам их овамо. Молим за наређење шта да радим с њима?"

Поручник нам „галантно" опсова мајку бугарску, па изда овако наређење каплару Сретену:

„Испитајте их са ког положаја долазе и коме батаљону и пуку припадају, па онда их терајте даље за Брник. Доста нам је ових Бугара. До сад смо их заробили 23.000, па никакве вајде, а сад ће бити нека вајда од ове тројице!"

Кад сам чуо овај разговор, ја онда дрекнем из довришта:

„Стоко коморџијска! Ко је још видео и чуо да су коморџије некога заробљавали. Нису овде никакви Бугари! Господине поручниче! Овде је Василије Трбић, војвода велешки, који се враћа из позадине бугарске војске."

На ове моје речи, поручник као олуја слети доле са степеница и поче да ме грли и љуби. Био је то мој добар познаник, сестрић Милутина Жупањевца, тада коњичког потпуковника.

Брзо су известили Алимпија Марјановића, који је одмах устао, са мном се поздравио и пољубио и поручио чај. Сишли смо доле у приземље, где је била кухиња, па смо ту, поред ватре, седели, пили чај и

разговарали. Пуковник Марјановић телефоном је обавестио команданта бригаде о мом повратку. А командант бригаде наредио је да сутра увече будем код њега у Брнику, где ће ме он чекати на вечери, а послаће свога коња по мене.

Село Рапеж налазило се нешто мало ниже и јужније од коте 1.050. Преко дана није смео да се појави дим ни из једне куће, јер је немачка артиљерија одмах гађала на ту страну где би се дим појавио. Зато је преко дана сваки саобраћај у томе селу забрањен, нити се смела ватра ложити. Јело се кувало преко ноћи, а преко дана могло се само загрејати на жеравици, која је преко дана била запретана у пепелу. Чај или кафа могли су се справити само на примусу. Ујутру сам легао и молио да ме не буде док се сам не пробудим.

Тако сам спавао први пут после толико месеци у слободи, не мислећи и не водећи рачуна о томе да ли ме може видети или наћи непријатељ. Био је то заиста блажен сан. Кад сам се пробудио око 2 сата после подне, донели су ми ручак, па сам мало ручао и сео поред жеравице, управо поред врелог пепела. И тако сам разговарао са мојим домаћинима, штабним официрима из II пешадијског пука.

Причали су ми о смрти пуковника Милића. Погинуо је у своме шатору кад је био повучен у резерву. Једна непријатељска граната пала је у шатор и разнела или побила све који су ту били. Било ми је жао овог човека, који је био у исто време храбар официр, велики Србин и веома добар човек. Али рат је такав. Он тражи мртве, али их не бира.

У сам сумрак спремили су нам три коња, а један је био послат из Брника за мене. Опростио сам се са пуковником Марјановићем, па смо нас тројица и мој познаник поручник пошли у Брник.

Кад смо стигли тамо, дочекао нас је пуковник, командант бригаде. Била му је слава Свети Стеван, 27. децембра 1916. И мени је тога дана била слава. Тога дана било је тачно пет месеци како сам пребачен из Солуна на планину Солуницу. Био сам први који сам пошао авионом на специјални задатак. 15 дана после мене отишао је Коста Пећанац у Топлицу. Његов авијатичар морао је да оде у Румунију, а један трећи и последњи, настрадао је негде око Тетова, на Шар-планини.

Од тројице послатих од српске Врховне команде, ја сам се први вратио. Мој долазак направио је читаву сензацију, јер се сматрало као нешто немогућно да неко може прећи преко фронта, који је тако добро чуван, а нарочито на овом сектору где је кота 1.050 била непрестано нападана и брањена, а неки ровови на њој заузимани и губљени по неколико пута од сваке ратујуће стране.

Још исте ноћи дошла је наредба од војводе Мишића да нико не сме да врши испитивања, већ да будем упућен у Бач и да се тамо њему јавим.

Између Брника и Брода, у једној пољани, био је одред Јована Бабунског. Одмах после вечере, пошао сам тамо где сам стигао ујутру рано у логор којим је командовао Јован Бабунски. Одред је имао 200 људи и био је под командом Француза. Они су скупљали разбацано и растурено оружје. Сада им је то био задатак. Остао сам целог дана у шатору са Бабунским, а увече кад сам кренуо у Брод, Бабунски ми је дао два моја четника који су били код њега, Анђелка Стојановића из Ђевђелије и Матеју Васића из села Теова, с тим да му Матеју вратим из Солуна, а Анђелка да задржим код себе. Узео сам обадва своја друга, да их одведем у Солун, да их тамо представим и обучем. Али Бабунски је имао довољно одела на расположењу, па им је дао француско одело, цокуле и рубље, тако да их нисам могао познати у новом оделу. Јованов сељак који је са мном дошао преко фронта, желео је да остане код Јована. Ја сам му испунио жељу, а Јаначка сам повео у Солун.

Напустио сам логор Бабунског и сутра увече стигао сам у Бач. Чим сам тамо стигао, један ђенералштабни мајор изишао ми је у сусрет и позвао ме да одмах одем до војводе Мишића. Отишао сам војводи Мишићу, који ме је изванредно лепо дочекао и честитао ми на успеху, што сам постигао да пређем фронт. Још раније сам сазнао да је Врховна команда из Солуна забранила да ме нико други не сме испитивати док прво не поднесем извештај Врховној команди. Сва три извештаја, која сам био посебно спремио, била су код мене. После аудијенције код војводе Мишића, по његовој наредби, имао сам да преноћим у шатору код оног ђенералштабног мајора који ме је први дочекао и одвео војводи Мишићу.

Сутрадан, по наредби војводиној, имали су аутомобилом да ме одвезу у Селуљево (које смо ми Срби увек погрешно звали Сакуљево), а одатле у Соровић, па из Соровића у Солун. Кад сам стигао у Соровић, у коме је била главна база за Прву српску армију, ту сам нашао доста својих познаника, па сам удесио тако да се што мање с њима виђам, већ сам наредио мојим четницима, а нарочито Анђелку, да ми нађе један празан вагон, да унесе у њега доста сламе и да ми намести постељу. Ручао сам у Соровићу са својим пријатељима и познаницима, па, не говорећи никоме ништа, отишао сам на станицу, ушао у вагон који ми беше спремио Анђелко, легао сам и одмах заспао. Први пут после толико месеци имао сам меку постељу под собом. Анђелко је био донео доста сламе, па сламу покрио са два ћебета, а мени за покривач опет оставио два ћебета. Одмах сам заспао и пробудио сам се тек сутрадан у Солуну.

За то време беше се направио читав лом у Соровићу. Врховна команда из Солуна послала је једног свог официра и један свој аутомобил да ме узме у Соровићу и одвезе у Солун. Међутим, кад је овај аутомобил стигао у Соровић, официр се јавио начелнику војне станице и питао га

где сам. Начелник му је одговорио да ме није видео уопште, али да је чуо од неких људи да сам ту био. Тражили су ме свуда по Соровићу, али ме нису могли наћи, јер нисам ни био у Соровићу. А уколико сам и био у то време у Соровићу, био сам у вагону, али не у варошици. Најпосле, аутомобил се вратио у Солун без мене. И настало је питање да ли цела прича није постала на тај начин што је неки Бугарин могао да се представи као да сам ја, и да изврши неку мисију задату му од бугарске Врховне команде.

Кад сам стигао у Солун, отишао сам право у хотел „Александрију". Тај хотел држао је најмлађи брат од тројице браће који су ималу у Солуну хотел „Телеграф", који смо раније прозвали за српски хотел, јер су у томе хотелу одседали сви српски трговци који су за време српско-аустријског царинског рата трговачким послом долазили у Солун, а тако исто и између I и II балканског и I и II светског рата. Ова браћа хотелијери били су родом из Крушева. Знали су добро српски, а били су услужни, па смо тако ми, Срби, долазили у њихов хотел као у неку кућу која нам је била нека врста својте. Доцније су закупили и хотел „Александрију", где је био најмлађи њихов брат; ту сам и ја одсео. Моје одело са кофером и са свим што сам имао, било је остало у Вертекопу код ескадриле којој је припадао авион који ме је одвезао у Македонију. Морао сам набавити преобуку и одело, ципеле и све остало, да бих се уопште могао појавити ма где у Солуну.

Кад сам се мало обукао и колико толико дотерао, сео сам и поново начисто преписао цео свој извештај за Врховну команду. То је било већ 2. јануара по нашем календару. Отишао сам у Врховну команду. Кад сам се пријавио, пуковник Калафатовић изишао је из своје канцеларије и гледао ме забезекнуто, па онда се руковао са мном и позвао ме унутра. Настало је једно испитивање не о томе шта сам радио у Македонији и у позадини бугарске војске, већ о томе када и где сам прешао фронт, ко ме је први приметио, како сам стигао до команде II пешадијског пука, како и где сам био у Соровићу кад ме нико није могао пронаћи и на који сам начин дошао у Солун и где сам био досад у Солуну, да ме нико не види? Сва ова питања била су бесмислица. Али сам дао тачан и прецизан одговор, износећи све онако како је било. За Соровић сам рекао да сам тамо само ручао и ушао у воз, где ми је био заузет читав један II вагон, у коме сам преспавао све до Солуна. Кад сам већ стигао у Солун, ту се налазим као код своје куће, где ми је све познато и где имам тако много познаника, да бих се, по потреби, заиста имао где сакрити, али такве потребе нисам имао. И одсео сам у хотелу „Александрија". Па, кад сам се добро одморио, дошао сам да се јавим. И да бих га мало пецнуо, додао сам: „И ако је потребно да вам вратим оних 10 наполеона што сте ми дали за пут у Македонију."

Затим сам извадио из џепа свој извештај и предао му у руке. Он је летимично погледао мој извештај, па кад је у њему нашао да су Бугари за време борбе од неколико месеци на Солунском фронту, имали 225.000 погинулих и рањених, устао је на ноге и рекао ми да сумња да сам могао добити такве податке о бугарским губицима, јер је ова цифра претерана. Одвогорио сам му сасвим мирно да је мој извештај тачан, без омашке, јер сам сваку ствар пре но што ћу је забележити, по неколико пута проверавао. А да дођем до праве истине, ја сам сам себи створио све могућности за испитивање. Ствар је њихова, а не моја колико ће поклонити вере мом извештају.

После овог разговора, Калафатовић ме је упитао: да ли ми је потребан трошак. На ту понуду, широко сам одмахнуо руком и рекао му да је мени био потребан новац у Македонији, а не у Солуну, где ја увек могу да дођем до потребног новца. Казао сам Калафатовићу где ме могу наћи ако сам им потребан, па сам се с њим поздравио и изишао из српске Врховне команде.

КОД РЕГЕНТА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

Сутрадан је дошао један официр до мене и јавио ми да ме регент Александар очекује тога дана у 6.30 увече. Овом официру, за кога се нисам интересовао какав је његов положај у двору, рекао сам да ћу тачно у одређено време бити у двору. Тако је и било.

У самом двору, тј. у кући у којој је регент становао, дочекао ме је пуковник Петар Живковић, командант Краљеве гарде. Овог официра дотада нисам лично познавао. Читао сам неке његове изјаве преко новина које је заједно са Јосифом Костићем износио у београдској штампи, и ограђивао се од рада осталих завереника који су били основали познато удружење Црна рука. Осим тога, и његова учешћа у догађају од 29. маја 1903, о њему нисам ништа знао. Он ме је пријатељски поздравио и рекао ми да ме регент чека у свом кабинету и одмах ме повео у кабинет.

Била је то један доста пространа соба, украшена разним сликама по зидовима, а у средини је био округао сто. Кад сам ушао у собу, регент је устао са свога места и пошао према мени, пружио ми је руку и срдачно се руковао са мном. Понудио ми је једну фотељу да седнем, а и он је сео у фотељу према мени. И отпочео је разговор између нас двојице.

Престолонаследник регент рекао ми је да је веома пажљиво прочитао мој извештај који сам поднео Врховној команди. Затим ме је почео детаљно испитивати о стању у бугарској војсци, нарочито о њеној дисциплини, исхрани, оделу и обући. Интересовао се до детаља о понашању бугарских официра који су вршили разне војне дужности у позадини.

Питао ме је какав је морал код српског народа посебно, и какав је морал код народа уопште; да ли се верује у наш повратак или не. Детаљно сам упознао регента о свему што сам видео. Изнео сам му стање исхране у Македонији, као и у самој Бугарској и разним доказима показао сам му да је све аутентично. Онда смо дошли на број бугарских губитака. Регент ме је упитао:

„Је ли могућно да су Бугари имали тако велики број губитака на Солунском фронту?"

Поново сам му то потврдио и изнео му све детаље, на који сам начин могао да контролишем бугарске губитке у људству. Он ми је рекао да је тога дана разговарао с Врховним командантом генералом Сарајем и његовим начелником штаба. А кад им је то рекао о бугарским губицима, они су били изненађени и показали су да им је немогућно веровати у тако велике бугарске губитке. Што се тиче оног дела мог извештаја који се односи на онај део фронта који су држали Енглези, Французи су исто тако били запањени, али су веровали у ту могућност да су Бугари према Енглезима на Дорјанском фронту имали само своје реконвалесценте.

Мој разговор с регентом трајао је више од једног сата. За време наших разговора, регент ме је три пута послужио цигаретама и сваки пут устао је са своје фотеље и лично припаљивао ми цигарете. Напослетку, дигао се и скинуо са својих груди Карађорђеву звезду и ставио ми је на моје груди, уз ове речи:

„Прими ово одликовање које си заслужио, јер ти си један од најхрабријих мојих официра. И убудуће увек и у свако доба, врата од моје куће биће ти увек отворена".

Топло сам се захвалио регенту на одликовању и рекао сам му да ја нисам официр. Према томе, он је дао мени титулу која ми не припада. Регент ми одговори да он то зна врло добро, али да сам ја једини четнички војвода који у томе својству добијам одликовање, и да ће се то и у самом указу о одликовању назначити. Рекао ми је да на овај начин жели да искаже колико је задовољан радом српских четника у борби српског народа за слободу, а која се борба води од 1903. па до данас.

После тога сам изишао из двора и пошао у свој стан у хотелу „Александрија". Био сам необично задовољан. Заборавио сам одмах све патње и неприлике, све опасности кроз које сам пролазио; заборавио сам на све увреде малих и великих које су ми дотле биле учињене, јер сам добио за све ово једну праву сатисфакцију.

Овако сам о свему резоновао. Ја сам сељачки син из сељачке куће. Отац ми је био неписмен, као и мати. Отишао сам као дете од своје куће и својим радом дошао сам дотле да један краљ и командант једне такве славне војске, као што је била српска, преда мном устаје на ноге и да ми припаљује цигарете. Још ми даје на знање да ћу бити његов гост

сутра увече на вечери. Све ово као сатисфакција било је довољно једном сељачком сину.

Сутра увече био сам позван на вечеру којој је присуствовао, поред регента, његов брат принц Ђорђе, пуковник Петар Живковић, командант места у Солуну, пуковник Дуњић. На вечери која је била скромна и кратко трајала, није било разговора. Али после вечере, у једном салону, кад нам је послужена кафа, опет сам ја био главни говорник, јер сам морао да одговарам на разна питања. Свако се интересовао о свему шта има преко фронта, а нарочито шта раде Бугари и како је народ расположен према њима. Ја сам им говорио да по оној народној пословици која је ушла и у народну песму, а која каже да „у несрећи и среће има", тако је и с Бугарима. С једне стране, велика је несрећа што смо, уласком Бугарске у рат, морали да напуштамо Македонију. Али, с друге стране, народ у Македонији никада не би могао упознати Бугаре онакви какви су, да нису дошли у Македонију и постали њени господари.

По општем мишљењу нашег народа у Македонији, Бугари су се показали много гори од турских зулумћара. Код Турака, како каже народ у Македонији, било је душе у њима и знали шта је то „аман"! али код Бугара није било душе, а о неком образу и поштењу није могло бити ни речи. Безочно су упадали у туђе куће, злоупотребљавали гостопримство и бешчастили женскиње од реда и у кућама и породицама где су били најлепше дочекивани и примани. Народ у Македонији добио је ту жалосну прилику да може направити упоређење између Срба и Бугара. И то упоређење испало је у корист Срба. Никада ми нисмо могли доказати нашем становништву у Македонији какав је општи карактер бугарског народа, али су га сада они сами показали. Тај карактер је једнодушно оцењен не као словенски, већ као татарски. И показало се да у погледу менталитета нема ничег заједничког између народа у Македонији и оног у Бугарској. Рекао сам да је ова несрећа српског народа у ствари једна велика прекретница на овоме делу нашег етничког подручја, где се више од 50 година водила полемика о томе, коме етнички припада ова земља, да је морало доћи и до међусавезничког рата 1913. Тај спор, за вазда, решен је у нашу корист.

Осим регента који је ове ствари националне добро познавао, други су оспоравали да се може нешто у томе погледу изменити у Македонији. А то њихово мишљење долазило је отуда што ови моји сабеседници нису познавали ни Македонију, а ни Бугарску. Кад сам им изнео извесне детаље о томе како изгледа регрутација коју врше Бугари по српској Македонији, били су зачуђени. Испричао сам им да је војска, односно регрути који су пошли из Кичева, где је био војни округ за срезове прилепски, битољски, ресенски, охридски, струшки, кичевски и поречки - док су стигли до Скопља, није их остало ни 10% - све се успут разбегло. Исто

тако, десило се и са оним регрутима који су дошли у Скопље. Све се то растурило. За све ово било је довољно да ја растурим на све стране тврдњу да је Македонија српска, саставни део Србије, која је припојена Србији на основу уговора о миру, и на основу тога што је српска војска својом снагом и својим жртвама истерала Турске из Македоније; да је бугарска окупација Македоније привремена и да они немају право да врше регрутацију у земљи која је окупирана, а рат је још у току, и не зна се како ће се свршити; али ће се сигурно свршити на тај начин што ће Бугари морати да се врате у Бугарску. Овакве поруке упутио сам у Прилеп, у Кичево, у Крушево и у цео Пореч. И то је било довољно да се бугарска регрутација у Маћедонији сврши једним фијаском по Бугаре. За све време регент ме је пажљиво слушао и одобравао. Кад смо завршили разговоре, растали смо се.

За време тих разговора, још једном, пала ми је у очи једна ствар, о којој сам и раније размишљао, и о њој донео свој закључак. Петру Живковићу била је мати родом из околине Тетова. Али то нимало није на њега утицало да он покаже неко веће интересовање за Маћедонију, и на жалост за неко боље познавање Маћедоније од осталих који нису имали никакве везе са њом. То је за Петра Живковића у мојим очима био један велики минус. Али је то само последица једне друге чињенице.

У Београду је било много, а има их и данас, богатих, средњих, а и сиромашних људи који су родом из Маћедоније. Они су у Београду и у Србији само Срби. Они ни с чим и никада не испољавају неку своју посебност. Док је други случај, сасвим обратан, са Маћедонцима у Бугарској. Тамо је сваки Маћедонац, на првоме месту, и пре свега Маћедонац. Они се између себе жене и удају, а само по изузетку, жене се Бугаркама. Они су тамо основали своја братства са именом онога града из чије околине је састављено то братство. На свакоме месту и у свакој прилици, они испољавају да су и они Бугари, али не као ови у Бугарској који су нешто сасвим различито од њих. Такве појаве нема код Маћедонаца у Србији. Они су у њој само Срби и они тачно постављају разлику између свога народносног имена и народносне припадности и имена које носи њихова ужа отаџбина.

За време турске владавине, одмах после хуријета, у једном месту званом Јасеново, у срезу велешком, населе Турци 28 породица босанских муслимана. Они су секли шуму у јасеновској планини и колима терали у Велес на продају. Пролазили су кроз Извор, где сам ја имао хан, па сам се често с њима сретао и разговарао. Кад сам их питао: „Каква је земља у Јасенову?" они су ми одговарали да је добра, али далеко слабија и гора од оне у Босни. А кад сам их питао:

„Како вам изгледају овдашњи Турци". Увек су ми одговарали једно те исто: „А нема ти, болан, овдје правијех Турака... Не знају ти право ни

селам (поздрав) да кажу. Јер они кажу овде: „Селам алеђум!" а право по турски, каже се: „Селам алеђ!" а одговара се: „Алеђ селам!", а не као ови овде што одговарају: „Алеђум селам!"

Весели ови наши сународници Босанци заборављају и заборавили су да су Срби и да никакве везе немају са Турцима, осим једне исламске религије која им је заједничка. Тако исто и ови Мађедонци у Бугарској виде добро и осећају да нису једно исто с Бугарима, али су узели њихово име и упорно га присвајају, али само као споредно.

СОЛУНСКИ ПРОЦЕС ЈЕ НА ПОМОЛУ

После неколико дана, позвао ме Љуба Јовановић, министар унутрашњих дела Србије, да дођем до њега. У то време министарство унутрашњих дела било је премештено из Крфа у Солун, али нисам био код министра унутрашњих дела, јер је био тих дана болестан и није напуштао постељу. Кад је оздравио, позвао ме к себи. Позив ми је дошао преко свога зета, Драгише Стојадиновића, који је тада као резервни капетан, био шеф фотографског одељења српске Врховне команде. Љуба Јовановић, с ким сам се одавно добро познавао, а нарочито преко његова зета Стојадиновића који је припадао српском четничком покрету, а дуже времена био код мене у чети у велешком крају, па је био учесник и у чувеној борби у селу Дренову, у којој је борби имао један специјални задатак, да држи један вис, с којег је имао да брани евентуални напад који би био извршен на нас у Дренову или са стране села Јаболчишта или од стране Велеса.

И са Љубом Јовановићем водио сам дуг разговор о приликама у Мађедонији, а он се сам интересовао за све ствари исто као и регент Александар, а он их је, што је сасвим разумљиво, много темељније познавао. За њега никакви Бугари нису могли етнички постојати у Мађедонији. Он је познавао сва племена која су била настањена у Мађедонији, а од тих племена никада ни једно није било бугарско.

После тога разговора, отишао сам са Драгишом Стојадиновићем у његово надлештво, где је он имао фотографску секцију. Кад год је регент одлазио на фронт као и на разне састанке са командантима српске војске, као и за време инспекције коју је вршио са генералом Сарајем, командантом савезничке Источне војске, Драгиша је ишао и снимао фотографије са тих састанака.

Одмах по доласку у Солун чуо сам да је почело хапшење неких официра, а нарочито да су ухапшени пуковник Драгутин Димитријевић Апис и Љуба Вуловић, мајор и главни шеф за обавештења Треће армије, у којој је Апис био начелник штаба. Овом приликом питао сам Драгишу Стојадиновића у чему је суштина ових хапшења? Кад сам први пут доз-

нао за та хапшења, примио сам то врло нелагодно, јер сам дошао из непосредне позадине главнине бугарске војске. Знао сам колико је она растројена, па ми је било тешко кад сам сазнао да је и у српској војсци наступио неки раздор. Драгиша ми је испричао да је на регента Александра извршен атентат приликом његова повратка са фронта у Солун и да се то догодило крајем августа месеца. Рекао ми је да постоји сумња да је то учињено по налогу пуковника Аписа, а за извршење да се постарао мајор Љуба Вуловић, који је имао уза себе људе који су могли да изврше атентат. Тим људима требало је објаснити да је неко крив за пропаст Србије, па их, на тај начин, до те мере егзалтирати да су у стању у оваквим тешким часовима по Србију и српски народ, тобоже за његово добро, учинити му највеће зло, што би несумњиво било да је атентат успео и да је регент остао мртав.

Потражио сам од Драгише да ми да нека факта, која би ми улила мало више вере у оно о чему ми је он говорио. Премда сам ја Драгиши веровао, могао сам сумњати утолико да је можда и он преварен. На то ми је Драгиша дао једно писмо које је Љуба Вуловић упутио госпођи Милана Васића, бившег секретара Народне одбране, који је у рату српско-бугарском (1913) погинуо и у коме писму он напада све и свакога, а нарочито краља Петра, за кога каже да је срамота што је одступио са Косова, већ је требало, по примеру кнеза Лазара, да остане мртав на Косову.

У томе писму све је киптело од погрда и нетачности. Краљ Петар био је познат по својој храбрости и по својој великој љубави према Србији и српском народу. Његов гест 1914. кад је, с пушком у руци, ушао у ров да брани слободу Србије, па његово трагично повлачење преко Албаније, које овековечио чувени француски песник Едмонд Ростан у својој поеми *Краљ Петар и његова четри вола*, били су довољни да изазову велико негодовање према писцу овога писма. Писмо је било оригинално, као и потпис Љубе Вуловића. То није био никакав фалсификат, јер сам и ја добро познавао рукопис овога човека.

Био сам револтиран речима његовим, где он замера своме краљу и Врховном команданту што није погинуо на Косову, а није рекао ништа о томе да је на Косову погинуо стари Југ-Богдан са његових девет Југовића; да је ту погинуо Страхинић Бан, Орловић Павле и сва српска господа по реду, а да, овом приликом, на Косову, није сматрао да је потребно да погине, и то баш по сваку цену, да погине, краљ Петар!

Кад сам ово прочитао, сетио сам се својих разговора са Аписом, које смо водили у возу од Лерина до Водена 1916. и хтео сам да мало размислим о томе: да ли квасац овом атентату, уколико је он био, није можда био готов још у то време? Затим сам питао Драгишу Стојадиновића има ли каквих доказа да је Апис у ову ствар умешан. Јер ипак између једног Аписа и Љубе Вуловића мора се правити разлика, пошто је Љуба

Вуловић један неурастеник и никада није показао ни озбљност ни здрав смисао за посао. Био је прзница и човекомрзац. Он сам, и преко својих људи, побио је у чувеном „подрумчету" у Врању, српских четника више него што је погинуло у две највеће четничке погибије на Шупљем Камену и на Челопку. Сматрао сам да је Апис, као ђенералштабни официр озбиљан и да је могао добро знати све зле последице које би могле наступити по Србију и српски народ ако би, у томе времену, био убијен регент Александар, који је тада, са својим оцем краљем Петром, уживао највећи углед у Русији, Француској, па и свуда у свету.

Из тих разлога, тражио сам од Драгише да ми да неки податак о томе уколико је истина да је и Апис био коловођа овог намераваног атентата. Драгиша ми је рекао да има и о томе података и да ће ми их ставити на расположење. Једног дана кад сам дошао Драгиши, показао ми је једну дописну карту, од оних са којима се могао дописивати преко поште српске Врховне команде. На тој карти, уколико се могу данас сетити, писало је о некоме који се на тој дописници означавао као Мали. Мени је то протумачено да је тај Мали регент Александар, а да је дописницу писао сам Апис. Мислим да се у тој дописници спомињао Малобабић. Али то, у овом тренутку, не могу позитивно тврдити, јер је од тога доба прошло много времена. Нисам познавао Аписов рукопис, па нисам ни могао тврдити да је карту он лично писао. Али, Драгиша ми је тврдио да је тај рукопис срављен с неким другим писмима Аписовим, што је било вероватно, јер је цела архива Аписова била заплењена, а осим тога, било је много разних наредаба у штабу Треће армије, где је Апис био начелник штаба, а које је наредбе, или бар концепте, писао он својеручно. Нисам имао прилике да правим то сравњење, али сам сматрао да је оно учињено и да се у тако крупној ствари као што је било хапшење пуковника Аписа није могло уопште радити са фалсификатима.

Тако сам у то време први пут нешто више дознао о хапшењу групе официра, а међу њима је био и Богдан Раденковић, мој стари познаник из Скопља и бивши кандидат краљевине Србије за Рашко-призренског митрополита. Било ми је јако неправо зашто је морао Богдан Раденковић да буде у затвору и да одговара за овакво једно тешко дело, коме је основа била нови превратy у Србији и опет једна нова смена династије. За Богдана ми је било неправо баш из разлога што је он био кандидат за Рашко-призренског митрополита и што би се доцније могло озбиљно приговорити Србији како је могла да оваквог једног човека, са овако настраним тенденцијама, кандидује за митрополита и да Цариградска патријаршија накнадно нађе пуно оправдање што је за то место изабрала Дожића, а не Раденковића.

После неког времена сазнао сам да су у затвору и два човека из околине Битоља, од којих сам једног добро познавао, а то је био Ђорђе Константиновић, ранији председник општине у Броду, на Црној реци, а други је био Темељко, мислим да се презивао Вељановић, опет председник општине у срезу мариовском. И Темељка сам био упознао у Лерину. Обојица су били у служби Љубе Вуловића, а он их је увек представљао као поверенике у обавештајној служби. За ту двојица тврдило се да су заједно с Радом Малобабићем били тога дана кад је извршен атентат на принца регента на једном истоме месту и да су и они сами или били атентатори, тј. извршиоци атентата, или помагали атентатору.

РАД ЈОВАНА БАБУНСКОГ НА ПРЕСПАНСКОМ ЈЕЗЕРУ

Мој извештај је био саопштен француској Врховној команди. У њему сам ја извештавао да се бугарска војска налази на фронту између Преспанског и Охридског језера и изазвао код Француза потребу да се на тај сектор, на самом Преспанском језеру, пошаље једно одељење војске. За то место изабрали су одред Јована Бабунског, и он је пребачен са Црне реке на Преспанско језеро.

Острво Ахил, на Преспанском језеру, било је „ничија земља". А од Љубојна па до села Ћермана, на грчкој територији, којој је припадало и острво Ахил, био је распоређен одред Јована Баоунског.

Бабунски је једнога дана чамцем који му је био стављен на расположење пребацио једно 15 својих четника на острво Ахил. Они су само тамо били ноћу на предстражи, а рано изјутра враћали су се у своју базу. Имали су обичан језерски чамац, какав су употребљавали још први Словени кад су дошли на Преспанско и Охридско језеро. Конструкција им је била веома гломазна, али је имала то преимућство и добро својство што је могла одолети и најјачим бурама које у зимске месеце много пута владају на овим језерима - Преспанском и Охридском.

Једне ноћи предстража Јована Бабунског примети да се један моторни чамац приближује острву Ахил. Није било никаква сумње да је бугарски, јер Французи на томе језеру нису имали ни један моторни чамац. Четници су поставили заседу. И кад је чамац пришао обали, из чамца је изашао један немачки официр и два војника. Чамац су извукли на суво, јер нису имали где да га привежу. Чим су привукли тај чамац на песак, одједном су их опколили сву тројицу Јованови четници. Кад су Немци видели да им нема спаса, и да ће ту улудо да изгину, сва тројица су се предали. Четници су их прописно везали, ставили их у свој примитивни чамац који је био недалеко опет сакривен, па су затим пришли немачком моторном чамцу, отисли га у језеро, привезали за свој чамац и заједно са заробљеницима одвели Бабунском.

Био је то велики догађај, јер се на Солунском фронту нису могли заробити Немци. Бабунски је одмах предао француској команди своје заробљенике, а он је дошао у Солун, где му је Врховна команда француске војске дала орден Легије части. Чим сам се видео с Јованом у Солуну, он ми је испричао цео овај догађај, а ја сам отишао престолонаследнику регенту и молио га да и он одликује Бабунског Карађорђевом звездом с мачевима. Регент се прилично на тај предлог мрштио, али кад сам казао регенту какве је све заслуге имао Бабунски за Србију и да је он један од скупоцених брилијаната који је Маћедонија дала Србији и српском народу, регент се склонио и наредио да се Јован Бабунски, резервни пешадијски капетан II класе, одликује орденом Карађорђеве звезде са мачевима, IV реда. Бабунски је добио сатисфакцију, јер и он до тог момента, поред свих својих борби и као рањеник на Кумановском бојишту 1912, није могао добити ни сребрну медаљу за храброст! Било му је мало криво зашто да Французи оцене његове заслуге пре него српска Врховна команда, кад је он са Французима сарађивао само годину и по, а 12 година је четовао као Србин и српски војвода, коме су Бугари убили брата и синовца и успели да му раскуће кућу. Дао сам му, мало у шали, утеху рекавши му да је ипак и на нас дошао ред, да нам се призна да смо и ми били заслужни и извршили таква дела у овоме рату да нам је дата Карађорђева звезда. Он је имао и легију части коју су Французи хтели и мени да даду. Али међутим, на предлог наше Врховне команде, тај предлог никада није отишао до француске Врховне команде! Кад је Бошко Јевтић био министар спољних послова, ова је ствар била поново покренута од стране Француза који су тражили да се њихов пилот, тадашњи поручник Делкроа одликује Карађорђевом звездом, а да се мени да орден Легије части. Међутим, догађаји су и тај предлог оставили у позадини и несвршен. Бабунски је до краја рата остао на томе сектору као командант одреда „Бабунски".

МОЈ ИСКАЗ У ВЕЗИ СА ХАПШЕЊЕМ ДРАГУТИНА ДИМИТРИЈЕВИЋА - АПИСА И СПОР ОКО ДАТУМА АТЕНТАТА

Једнога дана позвао ме је у министарство унутрашњих дела Ранко Трифуновић, тада начелник, и запитао ме је да ли познајем ону двојицу „атентатора" Ђорђа и Темељка. Ракао сам Ранку да их познајем. Онда ме је упитао да ли би хтео да с њима говорим. Упитао сам га: „О чему бих могао са овом двојицом да говорим?"

Он ми је рекао да би требало да ја као „њихов" човек тражим од њих да ми они кажу: јесу ли учествовали у атентату на принца регента, и да ли знају нешто о томе атентату. Одговорио сам Ранку да је мени немогућно разговарати с људима који су у затвору и којима је већ речено не

само да се сумња да су атентатори, већ да је то утврђена чињеница да су они пуцали на регента. Познајући чврстину многих људи из Маћедоније, с којима сам лежао по разним затворима у Турској, од Елбасана до Солуна, и од Солуна до Прешева, као и за време четничких борби - знао сам да се никакво признање милом од њих не може добити а, ако треба добити неко признање силом, онда нисам потребан ја. Зато су Ранко Трифуновић и Коста Туцаковић, тадашњи управник града у Солуну, постављени на то место од стране Врховне команде и министра унутрашњих дела Србије, имали довољно средстава на расположењу. Одбио сам категорички сваки разговор с овим људима под тим условима.

После неколико дана позвао ме Коста Туцаковић и предложио ми је оно исто што и Ранко Трифуновић. С тим разлозима одбио сам и Косту Туцаковића. Био сам прилично револтиран, па сам отишао Драгиши Стојадиновићу и испричао му целу ствар. Драгиша ми је рекао да он мисли да Љуба Јовановић, његов таст и министар унутрашњих дела, о томе не зна ништа. Јер, кад би то била његова идеја, он би вероватно рекао пре њему Драгиши, него Ранку и Кости Туцаковићу.

После тога ме једнога дана позову у среску Команду места, на челу које је био коњички пуковник Дунић. Мене је тамо сачекао судски капетан I класе Јоца Тодоровић. Јоцу Тодоровића познао сам у Солуну, али нисам знао какву функцију он има. Тек кад сам ушао к њему у канцеларију, рекао ми је да је он иследник у црнорукачкој афери. Изнео ми је укратко историјат ове доцније зване Солунске афере и запитао ме да ли сам кадгод разговарао с Аписом и Љубом Вуловићем. Ово је био први пут да ја одговарам по некој ствари пред српским судовима уопште, пред грађанским или пред војним. Пред турским судовима и полицијским властима и пред турским преким војним судовима одговарао сам више пута; али за те судове код мене је постојао један други морал који се састојао само у једном резону - по сваку цену „превести Турке жедне преко воде". Трудио сам се да постигнем успех. И много сам пута успео да их заиста „преведем жедне преко воде", па сам се, у души, смејао турској наивности.

Сад је требало да се одговара пред српским судовима, па сам се одмах запитао: какво сад треба држање да заузмем? Одговор је био једноставан: треба говорити истину. И ја сам, од речи до речи, испричао Јоци Тодоровићу, иследнику, све оно што сам знао, тј. све оно што сам запамтио из разговора које сам водио с Љубом Вуловићем и с Аписом. Нисам изоставио ни једну реч које сам се сетио, али исто тако, нисам додао ни једне речи. Уосталом, ово од мене нико није ни тражио.

Тако сам на крају крајева, и ја ушао у „анале" тако чувене Солунске афере о којој се много писало, али вероватно увек с неком тенденцијом - или да се докаже кривица осуђених по тој афери, или да се оправдају

и да се докаже да за целу аферу није постојала права кривица; да је она била не само политичка, већ чисто партијска, која није била потребна Србији него Радикалној странци. Али ја могу за себе рећи отворено да ни тада, па ни по свршетку рата, све док нису извршени избори за Уставотворну скупштину 1920, нисам припадао ниједној политичкој странци у Србији, па ни Радикалној. Још могу тврдити за себе да никада и ни у ком случају не бих хтео да учествујем у једној оваквој афери, ако за то није постојала потреба да ја кажем оно што знам да би се унело у целу ствар онолико светлости колико сам ја могао да унесем, имајући увек своју савест над собом, као највишег судију.

Кад се свршило ово саслушање, отишао сам поново к Драгиши Стојадиновићу и њему сам рекао зашто сам био позван у Команду места и испричао му укратко о чему сам питан и шта сам одговорио. Пре тога, ни Драгиша Стојадиновић, ни неко други из полицијских кругова Министарства унутрашњих дела, није ми никад говорио ништа о овој ствари, нити ме је ко питао да ли и ја знам нешто о томе. Како је дошло до тога да будем позван војном иследнику, то ми није познато. Али, кад сам већ био позват, сматрао сам за своју дужност да кажем оно што сам знао, јер ни као човек ни као Србин нисам могао другојаче радити.

У то време Грчка је већ била подељена на две државе. Континенталну, стару грчку територију, држао је краљ Константин, а Нову Грчку, са свим острвима, држао је Елефтериос Венизелос, чије је седиште било у Солуну.

Била су два схватања: једно краља Константина да ће Немачка сигурно победити у томе рату и да Грчка том приликом неће ништа изгубити од онога што је добила у два балканска рата; а да не изгуби ништа, била је потребна пријатељска неутралност према Немачкој и њеним савезницама да победи и у овоме рату и да се по свршетку рата Грчка може проширити на Балкану на рачун Бугарске и у Малој Азији на рачун Турске. Грчка је држала у Егејском Мору сва острва која су географски припадала Малој Азији, а острва Митилена и Самос била су на домаку саме Смирне, велике трговачке вароши у Малој Азији, у којој су Грци доминирали, јер су сву трговину држали у својим рукама. Сматрало се у грчким круговима да су најбогатији грчки трговци они из Смирне.

Верујући да ће свршетак бити у корист Енглеске и њених савезника, а да би Грчкој осигурао територијалне користи, у договору са савезницима, Венизелос је напустио Атину, дошао у Солун, ту образовао своју владу и уз помоћ савезника који су били господари на мору сва острва у Егејском мору пришла су Вениселосу, као и све оне територије Нове Грчке које су у ствари у рукама савезника.

Венизелос је почео реорганизацију грчке војске у Солуну.

Како је која дивизија била опремљена, слата је на фронт између Енглеза и Француза, а источно од планине Кожуха, све до Вардара. Кад су биле опремљене четири дивизије грчке војске, Грци су преузели једну офанзиву у правцу Ђевђелије. И та битка била је означена као битка на „Скрка Дилеген". Ово име погрешно су изговарали Грци и Французи, а од њих смо примили и ми Срби. То место, на коме је била та битка, на мађедонском наречју зове се Скрка. То је један велики суват, на коме су Власи Каракачани дуго година, за време лета, напасали стада. Како они не могу да изговарају два сугласника који долазе један за другим, то су они изговарали „Срика", а пошто је место представљало једну ширу падину, они су то прозвали „леген" (лавор), и тако се прозвао „Срика Ди Леген", од чега је створена код Грка и код Француза „Скра Ди Леген".

Грци су нешто мало напредовали на томе сектору, али су зато тешко настрадали. Имали су огроман број мртвих и рањених. По тадашњим обавештењима, око 2.000 мртвих и рањених. Али су, исто тако, доказали своју борбеност, као и вољу за борбу. Сви позвани најбоље су се изражавали о борбености грчке војске која је заузимала један важан сектор на Солунском фронту.

Тек доцније савезници су добили могућност да уђу у Атину, да принуде краља Константина на абдикацију, као и његова престолонаследника Ђорђа, за кога се сматрало да неће напустити политику свога оца краља Константина, па је зато и Ђорђе морао напустити Грчку, а за краља је био проглашен други син краља Константина, Александар. Тако се под овим краљем грчка краљевина поново ујединила, а Венизелос је био опет председник владе уједињене Грчке.

Ја сам постао директор „Српског гласника" у Солуну. Димитрије Атанасијевић Ташула и Берос, власник и одговорни уредник овога листа понудили су ми да будем директор листа, пошто је и Тома Соврлић, ранији директор, ухапшен у вези атентата на принца регента, као велики пријатељ и добар друг Љубе Вуловића, мајора, који је много пута, долазећи у Солун, одлазио у стан Томе Соврлића, где су по тврђењу српске солунске полиције одржавали тајне конференције чији је резултат, како је то утврђено у полицији, био атентат на принца регента. Тако сам постао директор првог српског листа, који је после пропасти Србије почео да излази опет на Балкану, и почео да брани српске интересе.

Кад год је принц регент одлазио на фронт, ја сам, по позиву Драгише Стојадиновића, ишао са њим. Драгиша је вршио дужност званичног фотографа српске Врховне команде, а ја сам тада добивао прилику да често разговарам с принцом регентом.

Доказивао сам регенту да је једна велика погрешка деоба Мађедоније. Мађедонија представља једну географску и етничку целину. Њој треба одредити тачне границе и она мора у тим својим границама, као

покрајина у својој огромној већини насељена словенским елементом, да припадне Србији. Солун, то су плућа и уста Македоније кроз која она дише и храни се. Никакви територијални добици на Јадранском мору не могу српском народу, односно Краљевини Србији, заменити Солун. На то ми је регент увек одговарао да заступам бугарску тезу, јер и они траже Солун за себе. Одговорио сам му да не заступам бугарску тезу, већ српску тезу. Јер, свака подела Македоније у којој је Солун не може бити српски, биће повод за даља ратовања. Говорио сам о перспективи да би Грчка могла да се одрекне Солуна у корист Србије за Смирну и остале градове које ће евентуално добити у Малој Азији, јер ће Турска бити побеђена заједно с њеним савезницима.

О повратку нашем у Македонију износио сам регенту своје гледиште да се одмах мора успоставити пуна законитост, и да се не сме никоме дозволити да сам лично наплаћује за нанету му материјалну штету, нити да се свети за крв. Ово мора бити стриктно изведено. И ту се не сме никоме пустити. Држава и њени закони, као основа за њено постојање, морају се одржати по сваку цену. У противном, било би дато признање оној групи српских официра, која је тражила за себе управу у Македонији, јер је износила, за такав поступак, један разлог да држава у којој влада партијски систем, не може да одржи онакав рад какав захтевају битни и национални интереси. Противно томе, мора се доказати да Србија, оваква каква је, са системом управе какав у њој постоји, може да задовољи и очува све националне интересе, а то ће постићи ако она једина буде делила правду свим грађанима подједнако.

Овај, предлог у веома категоричној форми, овако усмено поднео сам престолонаследнику из разлога што сам за време док сам био у Македонији чуо од много људи да чим се буде вратила Србија, треба запалити ово или оно село, овде или онде убијати, а такве сам исте разговоре чуо и у Солуну од људи који су седели по солунским кафанама, извлачили се на све начине да не иду на фронт, али су мислили да се патриотизам може исказати претњом и да ће најбоље бити кад се будемо вратили у Србију да остваримо анархију.

Једнога дана, поводом ових мојих разговора, регент је позвао свога министра унутрашњих дела Љубу Јовановића, а и мене, и тражио од мене да све те своје предлоге и њихово образложење изнесем ту пред министром унутрашњих дела. Ја сам то учинио кратко и концизно. И кад сам завршио цео овај говор, Љуба Јовановић се сложио од речи до речи са мном и рекао регенту да је то једино пут и начин да се одржи ред у земљи, што ће само судови моћи да расправљају за све кривице које су почињене од појединца или групе људи за време одступања, као и за време непријатељске окупације наше земље.

Одмах су предузете мере да се за све срезове у новооослобођеним крајевима поставе начелници срески, на првом месту свршени правници, а у недостатку ових, да то буду управни чиновници, у чију се савесност не може посумњати.

Група похапшених официра лежала је у затвору. У свима српским круговима расправљало се о оној одлуци, донесеној на неком тајном ранијем састанку бивших завереника, по којој је требало да се изврши смена династије и изврши избор неких страних принчева за престо Србије, против које одлуке једино беше устао тадашњи коњички капетан Вемић и отворено је изјавио да је противан да се наместо Србина доведе на престо неки странац. Нико од оних с којима сам разговарао, није могао да ми каже разлог зашто се ова смена тражила, кад сам је само пре кратког времена, неку годину раније, већ извршена смена династије у Србији, а ту смену извршили су ови исти људи који сада траже нову смену династије.

Постављало се једно питање: шта је руководило ове људе да изврше 29. мај. Можда су, после извршења 29. маја били незадовољни избором краља Петра за краља Србије? Овај избор учинила је Народна скупштина. Ту одлуку Народне скупштине прихватио је цео српски народ готово без изузетка. Да ли нису организатори 29. маја, „главни организатори", још и тада имали у виду довођење неког страног принца на престо Србије, па им је то Народна скупштина омела својим избором краља Петра Карађорђевића?

Ово су само били разговори, али ничега није било конкретног, нити је било какве потврде таквој претпоставци, али је постојала једна чињеница да је таква одлука о смени била донесена и по причању, да су је и похапшени затвореници признали.

О атентату на принца регента опет се говорило да се дневник онога француског шофера који је возио регента Александра кад је на њега извршен атентат, разликује у времену од признања двојице сведока који су пред истражним судијом Тодоровићем признали да су очевици кад је Раде Малобабић пуцао на аутомобил на означеном месту у времену кад је то и шофер у свом дневнику забележио. Датуми су били различити, а место и момент су били истоветни код обе стране.

Мени није познато под којим су условима ова два сведока изјавила да су видели тога дана Малобабића кад је пуцао на аутомобил, али сам чуо да су оба та сведока на слободи. Једно после подне обојица су дошла у мој стан. Разговарао сам са њима и питао их о њихову сведочењу, и они су ми обојица изјавили да су заиста били на томе месту, по њихову исказу случајно, кад је Раде Малобабић пуцао на један аутомобил, а доцније су чули да је у том аутомобилу био принц регент. Обојица су ми рекли да је то био дан 29. август дан Усековања, а то је дан када обично

Срби посте, па су и они тога дана узели хлеб и отишли у неки виноград који је био близу пута који је водио из Лерина у Солун, и да су ту приметили Рада Малобабића кога су познавали од раније, јер су, не сећам се где, били заједно с њим у друштву. Тек углавном сви су припадали обавештајној служби пуковника Аписа и Љубе Вуловића, мајора. Један од ове двојице, Темељко Вељановић тако је прецизно говорио о овоме атентату, да се његову исказу могло потпуно веровати. Добио сам утисак да је Темељко Вељановић највероватније и сам био лично ангажован у атентату. Али, како су обојица, Темељко и Ђорђе Константиновић, били на слободи, нисам имао разлога да своју сумњу развијам и даље и да је као чињеницу сугерирам и неком другом. До самог судског претреса, много пута сам разговарао са њима, нисам могао посумњати у њихове исказе, а нарочито у исказ Темељка Вељановића.

Доцније сам чуо да се говорило како су ови људи били плаћени. За ту ствар могу категорички рећи да то није истина. После њихова пуштања из затвора, а они су пуштени тек после изјаве пред иследником, капетаном Тодоровићем, оба ова човека били су без новаца. Темељко Вељановић, који је често вршио ситне услуге у моме стану, ишао у бакалницу, куповао угаљ и томе слично, добивао је од мене по неколико драхми и на тај начин се издржавао, а хлеб и храну добивао је у избегличком логору у Солуну. Ниједнога од њих никада нисам видео да има неку суму новаца у џепу осим онолико колико је сваки који је хтео нешто да ради у Солуну, могао себи зарадити.

Кад је почело суђење, ови сведоци су посведочили на суду све оно што су рекли иследнику.

Председник суда, Петар Мишић, са осталим колегијумом, осудио је пуковника Аписа, Љубу Вуловића и Раду Малобабића на смрт, остале на мање и веће временске казне, које су све за собом повлачиле лишење чина. Вероватно, ту је било људи који су из просте солидарности, делили судбину за завереничким вођством, као што се говорило за пуковника Чеду Поповића и још неке другове. Богдан Раденковић је био осуђен на 10 година затвора, али је умро пре него што је дочекао слободу. За њихово помиловање беше се заузело вођство српске самосталне странке, и они су инсистирали на помиловању пуковника Аписа. Кад то није усвојено, самостална странка изашла је из владе на острву Крфу и постала опозиција према влади.

Да овај процес није изазвао овакав потрес у српској војсци какав су предвиђали вође самосталаца, показало се приликом офанзиве 1918, када је наша војска заједно са својим официрима још једанпут показала своју храброст и са највећим еланом ушла у ту борбу и са истим еланом прошла кроз целу Србију, Босну, Војводину и један део Хрватске, доносећи слободу и тамо где је вековима није било. На тај начин, показало

се да је војска један огроман део официра, активних и резервних, био на страни оних који су успели да сузбију почетак преторијанства у Србији, и да такве амбиције нису могле наћи неку јачу потпору у Србији.

Спор око датума, то јест, она разлика која је постојала што је код шофера Француза био 11. септембар, а сведоци су тврдили да је атентат, тј. да су они видели да је Малобабић пуцао на аутомобил 29. августа - био је у томе што је Француз свој дневник водио по новом календару, а Темељко и Ђорђе Константиновић нису имали појма о новом календару. Темељко Вељановић, можда није знао ни о старом календару ништа, али је знао да се то на Усековање не мрси и да је он тога дана отишао у виноград, баш зато што је тога дана требало да пости и да се наруча хлеба и грожђа. Ова тако проста рачуница задала је много бриге начелницима министарства унутрашњих дела!

Кад сам једном приликом разговарао са Ранком Трифуновићем о тој ствари, и кад сам видео његову забринутост, сетио сам се једне старе анегдоте која отприлике овако изгледа. За време школских ферија вратио се кући у село млад гимназист. Једнога дана, отац га примети да стално стоји у качари и гледа горе у греде. То је трајало неколико дана. Отац, забринут, упита свога сина шта се толико мучи и дубоко размишља. Син му одговори: „Ено горе, на качари, на једној греди, стоји говеђа балега па се мислим како је крава могла да се попне на нашу качару и да тамо остави своју балегу." Кад је чуо какве мисли муче његова сина, отац му рече: „Не бој се ништа. Ја ћу ти рећи како је све то било. Никад се крава није пењала на нашу качару, нити се може попети. Али је греда била доле, на земљи, па је крава прешла преко ње и на њу се избалегала. Мајстори нису хтели да очисте греду, већ су је, с балегом заједно, извукли горе и наместили у качару."

Тако је ова „тешка" загонетка о датуму атентата на принца регента решена на тај начин што сам ја приметио Ранку Трифуновићу, да се овде ради о два календара, од којих је један нови, а други стари. Нека упореде разлику између једног и другог календара, па ће тада утврдити да ли је један исти датум онај који су као дан атентата означили Темељко и Ђорђе. Разуме се да се датум сложио, али тај непотребан неспоразум изазвао је нарочите коментаре у оним круговима који су желели да цео тај атентат представе као једну намештену ствар Петра Живковића, Љубе Јовановића и Петра Мишића, иако Петар Мишић, који је такође припадао групи завереника, доцније, кад је био пензионисан, да би се успоставили дипломатски односи, између Србије и Енглеске - пришао политичкој групи радикалној и био изабран за посланика на њеној листи, - он је био један од оних који су морали бити пензионисани. Њему се нису могле приписати никакве симпатије за радикале, а он је био, по оцени свих његових савременика, један карактеран човек, који не би на себе

примио вршење једне нечасне улоге, а најмање такве која је довела до стрељања Драгутина Аписа и лишења слободе и чина толиких његових другова.

Тако је завршена ова такозвана Солунска афера, којој није дато право име, јер она је „Солунска" само по томе што је суђење одржано у Солуну, а све друге радње које су до тог суђења довеле, рађене су далеко од Солуна, а она одлука о смени династије, донесена је много раније, још док је Солун био у поседу турске царевине.

РАЗГОВОРИ СА ДР ТРУМБИЋЕМ И ТРИНАЕСТИЋЕМ О БУДУЋОЈ ЈУГОСЛАВИЈИ

Мој повратак из окупиране Србије донео је и извесне непријатне последице. У српској Врховној команди питали су ме како сам могао да пређем кроз српски фронт на овом сектору који је тада држао II пешадијски пук; како да ме нико не примети и не задржи; како сам се ја упутио сам у пуковски штаб? Одговорио сам и одговарао онако како је било. Казао сам им:

„Зашто се ви чудите што сам прошао неопажен на сектору II пешадијског пука, а не чудите како сам прошао кроз средину немачких логора и прескакао ватре око којих су седели немачки војници, и како се не чудите како сам провео цео дан у бугарским рововима, а да ме нико не примети, и како се не чудите што сам прошао све предстраже бугарске, исекао њихову жицу и провукао се кроз њу? Кад сам све ово могао да учиним и да кроз све те тешкоће прођем неопажен, зашто мислите да је то требало да буде немогућно на једном сектору који је држао један српски пешадијски пук. Бојао сам се исто тако Срба, Француза или ма које друге војске која је са наше стране, као и самих Бугара, јер нико ми није могао дати гаранцију да ме неће убити они војници који чувају фронт с ове стране, чим примете да се сече жица или чим примете ма какав покрет, који долази са непријатељске стране. Да сам имао право да страхујем од једне такве погибије, добио сам доказ баш у самом пуковском штабу кад је коморџијски каплар јавио да је заробио ‚три бугарска војника' и кад му је командир одговорио: ‚Заробили смо 23.000 па ништа! Саслушај их из кога су батаљона и са ког положаја долазе, па их води у Брник!'

Добро сам познавао војничку психологију, а нарочито за поступке за време ма каквих покрета ноћу на самом фронту. Свако се ту боји неке преваре. Јер, док други војници леже у рову или спавају, онај који је на предстражи, прима на себе одговорност да га неки непријатељски војник, који тобоже долази да се преда, може да убије или да му баци ласо (омчу) на главу, да га запетља и да га одвуче својима, јер тако се хватају

‚живи језици'. И да не би неко постао туђ ‚живи језик', он много радије убија онога који би евентуално могао бити ‚живи језик' на његовој страни. Све те чињенице имао сам пред очима, кад сам се провлачио кроз војску која је била на самоме фронту. Не мора се увек успети у намери, али ја сам овога пута успео. И, према томе, нико не може бити за то одговоран, јер напослетку, ма како био фронт поседнут, увек има могућности да један човек прође неопажен."

Али моја објашњења нису била довољно „снажна". Као казну за тај мој прелазак на фронту, чији је један део чувао II пешадијски пук, а ја нисам био примећен и ухваћен, смењен је Алимпије Марјановић, потпуковник, командант II пешадијског пука. Објашњавали су ми да је био и командант на једном сектору српско-турске границе и да је, у том погледу, како се чува фронт, морао имати више искуства од осталих официра, те је на крају, овај ваљани српски официр био смењен са овога положаја. Доцније је потражио пензију и пензионисан.

Почетком 1918, не сећам се да ли је то било крајем фебруара или почетком марта, у бугарском Народном собрању у Софији беше се повела жучна дебата о бугарским губицима на Солунском фронту у току бугарске офанзиве и српско-француске контраофанзиве, вођених до краја 1916. Неки од посланика тврдили су да су ови губици прешли 250.000, али министар војни тада је одговорио да су стварно ти губици износили 225.000, од којих су многи били лако рањени, па су прездравили, и сада се поново налазе на фронту.

Кад се то дознало у Солуну, био сам поново позват у српску Врховну команду, где се пуковник Калафатовић поново захвалио на тако тачном обавештењу које сам им донео годину дана раније. Било ми је доста непријатно када сам сазнао да је савезничкој Врховној команди била потребна једна година времена да утврде стварни губитак који је претрпела њима противничка војска у борбама 1916.

И принц регент тако ме је исто звао и захвалио ми се на тачном обавештењу које сам им донео почетком 1917, кад сам се вратио из окупиране Маћедоније у Солун.

Сва моја обавештења била су савршено тачна, а нарочито она о стању у бугарској војсци и о расулу у бугарској позадини, што се тако јасно показало одмах после пробоја који је учинила српска војска на Солунском фронту, побуном бугарских војника под вођством Рајка Даскалова, кад је њих 20.000, колико их је стигло око Брезника, пошло на Софију, али су код Владова били дочекани од немачке војске и растурени од немачке артиљерије. Сви ови догађаји требало је да дођу, па да се утврди шта је све пропуштено од дана подношења мога извештаја па до окупације Бугарске.

Било је много замерки зашто је Франше Депере онемогућио да један део српске војске уђе у Бугарску. То је требало дозволити, ако не из других разлога, оно бар из ових: да Бугари, у самој Бугарској, виде разлику између поступака српске војске у окупираној земљи и њено понашање упореде са својим понашањем у окупираним територијама Краљевине Србије. Али савезничка команда, тако је донела решење приликом преговора које је од стране Бугара водио шеф њихове делегације генерал Луков с Франше Депереом, врховним командантом Источне војске у Солуну.

Принц регент Александар беше се спријатељио с младим грчким краљем Александром. Обојица су посетили линију Солунског фронта, а затим су отишли заједно у Тесалију, где су код вароши Калабаке посетили метеорске манастире, које је саградио Симеон Палеолог, деспот Тесалије (Синиша Немањић, брат цара Душана, а син Марије Палеолог, друге жене краља Стевана Дечанског, коју је цар Душан удао за свог великог војводу Оливера), чија се задужбина манастир Лесново и сада налази у добром стању, где су најбоље очувани ликови цара Душана, царице Јелене и њихова сина Уроша.

Чудновати су ови метеорски манастири у Тесалији. Саграђени су сваки на по једној засебној купастој стени, којима се не може прићи ни с једне стране. Горе, у манастиру, постоји два-три чекрка добро учвршћена, помоћу којих се на конопцима спушта једна дубока корпа доле на земљу. Посетилац седне у ту корпу и онда га помоћу чекрка извуку горе у манастир. На тај начин је одношен сав материјал за зидање тих манастира. Ово је јединствен случај зидања бар манастира, јер у Европи не постоје такви манастири, чији је материјал при зидању под оваквим тешким условима доношен. Оба Александра села су заједно у овакву једну корпу и била су извучена горе, у манастир, где су разгледали цркве, разне очуване записе и фреске Симеона (Синише).

Те зиме десио се још један догађај на Крфу. Југословенски одбор из Лондона на чијем је челу стајао др Анте Трумбић, адвокат из Сплита, са члановима тога одбора, у коме је било, поред Хрвата, Срба и Словенаца, у споразуму са српском владом која је тада боравила на Крфу, дошли су на Крф и направили један политички споразум који је познат под именом *Крфска декларација*. По том споразуму, требало је одмах по ослобођењу створити заједничку, јединствену државу свих територија на којима живе Срби, Хрвати и Словенци. Та држава има бити монархија са династијом Карађорђевића на челу.

Кад је та декларација потписана, члановима југословенског одбора било је допуштено да дођу у Солун, да посете српске трупе на Солунском фронту и да се представе регенту Александру. Тада сам био директор „Српског гласника", и у томе својству дочекао сам чланове овога одбора

у Солуну и дуго разговарао с њима, нарочито после њихове посете фронту. Сви су били одушевљени држањем српске војске и нису имали довољно речи да искажу колико их је задивио елан те војске, која се једним својим делом налазила на слободној српској територији. Кад сам расправљао са Трумбићем и Тринаестићем о будућем уређењу наше државе, они су били одушевљени унионисти, и мени су доказивали да је свака подела наше националне територије на поједине националне делове, апсолутно немогућа, јер су Срби и Хрвати тако међусобно измешани, да би то био највећи злочин правити деобу између њих. Можда су ови људи тада тако и мислили. И можда су веровали да цео хрватски народ неће имати ништа против једнога споразума, потписаног и утврђеног на јединству Срба, Хрвата и Словенаца.

Приредио сам банкет члановима Југословенског одбора, после њихове посете српској војсци на Солунском фронту. Нисам ни мислио да ће исти људи, само после неколико година, бити одсудни противници баш оних истих принципа о јединству нашег народа, чији су тако велики противници постали доцније. Имао сам прилику, да, као народни посланик, заједно са Трумбићем и његовим друговима, међу којима је био и доцнији крволок Анте Павелић, расправљам о тим данима солунским и крфским, и не једанпут довео сам Трумбића у положај да ми не може одговорити зашто је променио своје мишљење 1918.

У поверењу ми је причао да је његов главни разлог био у томе што се Краљевина СХС тесно везала с Француском, уместо да се тесно везала са Енглеском, која је била довољна да нас помогне да саградимо четири пруге које ће сећи Далмацију, Херцеговину и Босну и ићи паралелно с Јадранским морем и других седам вертикалних пруга које ће из свих крајева Југославије силазити доле на Јадранско море, секући ове четири паралелне пруге. Рекао ми је да би нам Енглеска створила јачу морнарицу која би парирала италијанској, а с њом и упоредо трговачку морнарицу. Ове концепције, по његовим речима, радикали нису хтели да приме, и то је био главни разлог што је он постао федералиста.

У друштву ових људи, међу којима је био и чувени правник др Ладислав Полић, провео сам више од две године у једном београдском хотелу. С њима сам много пута заједно седео за ручком и вечером али смо, по својим концепцијама о држави били увек далеко један од другога.

После посете фронту и опроштаја с регентом Александром, чланови Југословенског одбора вратили су се на Крф, па су одатле једни отишли у Лондон, а други у Рим, да би тамо потпомогли политику српске владе за дефинитивну деобу Аустро-Угарске монархије.

КРОЗ СТИХИЈУ РАТА У СЛОБОДНУ ОТАЏБИНУ

Русија је била у револуцији. Један део српских добровољачких дивизија су сачињавали углавном Срби, бивши аустроугарски војници, који су се на руско-аустријском фронту предали Русима. Међу њима је било и нешто Хрвата. Ови Срби с Хрватима, који су на то пристали, учинили су један од највећих путева који историја памти да је могао један народ учинити да дође на оно место где треба да се продужи борба за њихово ослобођење од туђина и уједињење са Србијом. Тај чудноват пут ишао је из Одесе на Москву, из Москве, преко Волге и Урала у Сибир, из Сибира у Владивосток, из Владивостока путем око Кореје и Формозе, преко Сингапура и Тихог океана, запловили су у Индијски океан, па кроз Арабљански залив, Црвено море и Суец, ушли у Средоземно море и дошли у Солун. Њихово страдање на томе путу било је велико, а дочек у Солуну такав какав може приредити само брат своме рођеном брату, за кога је сматрао да је изгубљен.

Они су се одморили у логору у Микри, а кад су се добро одморили, од њих је формирана такозвана Југословенска дивизија, чији је први командант био генерал Воја Живановић. Ова дивизија, тј. њени војници, у пробоју Солунског фронта показали су се исто тако храбри као и њихова браћа из Србије, а били су већ добро каљени на Добруџанском фронту, те су показали и своје велико јунаштво и своју велику издржљивост. Тако су се једног дана нашли Срби, сакупљени на Солунском фронту, из свих крајева бивше Аустро-Угарске монархије да и они учествују у последњем ударцу против те монархије. Тај ударац је за монархију био смртоносан, а Србима је донео дефинитивно народно уједињење са Србијом. То уједињење су сви они желели и били готови да се за њега жртвују.

1. септембра 1918. почео је последњи чин на Солунском фронту. Почела је српска офанзива, потпомогнута од Француза, па кад су Срби већ били на Вардару, силазећи са Доброг Поља, једни директно на Кавадар, а други преко Црне реке на пут Прилеп-Градско, једни заобилазећи Бабуну ишли су у правцу Велесу, Грци и Италијани су тада пошли из Битоља ка Прилепу, а Французи исто тако пошли су преко Бабуне у Скопље. Сва бугарска војска која се налазила између Црне реке и Охридског језера била је заробљена између Кичева и Скопља, а друга између Скопља, Куманова и Овчег поља, док су неки успели да се пребаце у Бугарску пре закључења примирја. Бугари су у своме одступању опљачкали сва места кроз која су пролазили. Нигде нису оставили ни волове, ни краве, ни коње. Све су потерали собом у Бугарску. Кад су били заробљени, продавали су ову стоку сељацима, врло често и онима од којих су је отели.

Био сам позван од престолонаследника регента да одмах пођем у Скопље. Прошао сам кроз Прилеп, али сам одатле, без задржавања, отишао у Велес, а из Велеса у Скопље. Регент је стигао пре мене и беше се сместио у кућу Ферад Драге, на обали Вардара, на путу између Српске женске гимназије и Ислахане. У Скопљу сам остао све до пада Ниша, где су Немци дали последњи отпор и где је наша војска морала да изврши још једну тешку борбу са непријатељем који се бранио у нашој земљи. После ослобођења Ниша, замолио сам да будем демобилисан и да се вратим у Прилеп. То ми је допуштено.

У Скопљу сам нашао многе своје пријатеље из Битоља, који су били евакуисани у Скопље пре него што је поново Битољ ослобођен од српске војске. Битољу је било суђено да буде ослобођен од Турака 6. новембра 1912, а од Бугара опет 6. новембра 1916. У Скопљу ме је нашао и мој пријатељ Бајазит Гафур. Он ми је испричао да су Бугари, одмах по доласку у Скопље, потражили његова брата Хасана и да су га одмах убили. Њих су опљачкали и од њихове породице још тројица су убијени, зато што су радили са Србима. Ја сам им рекао да се даље немају шта бојати, јер се Бугари више неће вратити у Маћедонију. Али то је Бајазит знао и без мог доказивања.

Интересантно је пријатељство ових Арнаута према мени. Једнога дана Бајазит дође к мени, па ми каже: „Чуо сам да су теби све опљачкали и да више ништа немаш. Ја сам овде на пијаци изабрао пет пари добрих волова. Да нађеш једног човека који може да их отера до Прилепа, па да их отераш у своје село да изореш још ове јесени нешто." Отимао сам се да не примим овај поклон. Али сам то морао учинити јер ми је Бајазит категорички тражио да то од њега примим, јер иначе сматраће да нисмо пријатељи.

Лакше је било овај поклон примити него волове отерати до Прилепа. На путу Скопље-Прилеп нико не би тражио пасош од стоке јер војска је у свом наступању, идући од Солуна и Битоља ка Скопљу и даље оскудевала у храни, а знало се добро да су Бугари опљачкали све што се могло однети и отерати, па је свака јединица гледала да се за дуже снабде месом. Ово је нарочито важило за Французе, али и за наше.

Овде је већ била комора српске војске која је имала могућности да натовари у своја кола месо, и коже, јер су знали да ће им и оне бити потребне кад се буду вратили кући. Зато сам морао тражити некога ко ће из Скопља, па преко Шипочана, Горњег Јаболчишта, Межилова и Богомиле отерати ову стоку у моје село Браилово.

Случајно је тих дана био демобилисан и Цветко Петровић, српски учитељ, који је био постављен за председника општине прилепске. Цветку сам био кум, па сам га замолио да ми он стоку отера до Браилова, и он и његова два-три друга су носили војничку униформу, јер друге нису

ни имали. Тако је Цветко отерао стоку до Браилова и тамо је оставио на мом имању.

Ја сам се вратио преко Велеса и отишао у Прилеп. Из Прилепа сам отишао у Браилово.

Два непријатеља готово су уништила цело ово село. То су били Бугари и шпански грип. Бугари су исекли сву шуму око села. Шума је била сва храстова. И ово село, пре ове инвазије, више је личило на неко шумадијско село у зеленилу него на обична мађедонска села. Сад су Бугари исекли сву шуму изнад села и око села, а у пољу, исто тако, није остало ни једно дрво. Село Секирци имало је око 100 хектара хиљадугодишње храстове шуме. То је био украс у том делу Прилепског поља. Сад је све било посечено, да ни једно дрво више није било остало. Људи нису могли у томе пољу да пронађу своје њиве. А то је било још теже мени који сам све своје њиве познавао по разном дрвећу на тим њивама и што сам имао неколико храстових забрана у самом пољу. Кућу сам затекао без врата и без прозора. Бугари су све то однели, на фронт за своје земунице. Вршалицу су отерали у Бугарску, а у замену за њу оставили су два камена ваљка, дуга по два метра, 55 сантиметра у пречнику, којима су обављали вршидбу. Кад су донели то камење у Браилово, мислили су да ће свет изненадити својом пољопривредном културом. Али народ у томе крају, који никада није обављао вршидбу на овај начин, уочио је да су Бугари далеко у томе погледу заостали иза њих. У целом Браилову нашла се само једна кокошка у кући Дуке Ђорђевића која је сачувана на тај начин што су је држали у пећи у којој се хлеб пекао. Ништа више од живе стоке није било сем те једне кокошке.

На то је дошао и грип који је за кратко време покосио људе. Умирали су по неколико њих за један дан, тако да већ није имао ко да копа гробове и да их сахрањује.

Војници који су из тога села били на Солунском фронту још се не беху вратили својим кућама, а тако исто ни тројица који су били интернирани у Бугарској. Интернирани су били Вељко Јаневић, Стеван Ристић и Илија Стевановић. Њих су Бугари дуго мучили да им изнуде признање да сам ја био у селу и да су ме они видели. Просто су претукли ове људе, од којих ме двојица уопште нису видели, а Вељко Јаневић, који ме је видео, кад је већ видео да ће да умре под батинама бугарским, сетио се како да им у последњем часу доскочи, па им рекне: „У бугарској вери да умрем, ако сам видео Трбића"! Ово је упалило, јер официр, који је вршио ово батинање, рекао је: „Оставите го, бе! Човек се заклео у бугарску веру". И тако су Вељка, ипак оставили жива, али су их отерали у Бугарску. Манастир Светог Димитрија код села Степанци спалили су до земље, а Темељка Наумовића и његовог брата Анђелка тако су исто интернирали у Бугарску.

Мојих пет пари волова дао сам још преосталим у животу сељацима да почну да ору и да сеју. Код моје куће затекао сам у једној соби око 5.000 кг пшенице, па сам је одмах разменио са чистијом пшеницом и дао да се сеје.

У кући нисам нашао нигде ништа. Амбари су били однесени као и све што је могло да се дигне. Све је требало почети изнова.

Интернирци су почели да се враћају из Бугарске. Више од половине онога народа из Пореча, који су били интернирани у Бугарску, остало је у Бугарској где су помрли од глади и разних болештина. За моју породицу нико ми није умео ништа рећи. Тек кад је дошао Вељко Јаневић који се ипак некако добро снашао у бугарској Тракији, где је био пољак у неком селу бугарском, јавио ми је да су сви моји у Бугарској помрли, а само старији синчић Војче је жив и да га је неки бугарски официр посинио.

Дочекивао сам редом све интернирце, којих је било много, али ми нико ништа није могао рећи о мојој породици, Ја сам се из Солуна обраћао Црвеном крсту у Женеви, где је радила и једна српска секција Црвеног крста, преко које сам био послао 7.000 швајцарских франака и бугарске леве који су били петнаест пута јефтинији од своје номиналне вредности.

Фебруара месеца моји су се ипак вратили из Бугарске. Били су голи и боси, такорећи у дроњцима. Али су били здрави. И оно што ме највише обрадовало, деца су тако лепо говорила српски, као да се враћају из Београда, а не из Казанлука у Бугарској. Тамо су били у српском официрском заробљеничком логору. Са Србима се, у томе логору, најгоре поступало, али се бар ту говорило српски. Тако моја деца кад су се вратили из Бугарске нису знала ни једне бугарске речи.

У НОВОЈ СИТУАЦИЈИ ПРЕД НОВИМ ПРОБЛЕМИМА - АГРАРНА РЕФОРМА У МАЋЕДОНИЈИ

У Београду, за то време, створила се држава Срба, Хрвата и Словенаца. У Паризу је отворена Конференција мира, где је Србију заступао Никола Пашић, дотадашњи председник српске владе на Крфу, а председник владе у Београду постао је Стојан М. Протић.

Ја сам, као и остали многи Срби, очекивао резултате које ће дати конференција мира у Паризу. Две државе беху потпуно пропале - Русија и Аустро-Угарска. Аустрија је била подељена, као што се зна, на неке нове државе, као што је Чехословачка и Мађарска, и нова република Аустрија, а неки су делови пришли Румунији и Италији. А тамо где су Јужни Словени били компактни, пришли су Србији, која је у својој чувеној Нишкој декларацији коју је прокламовала у најтежим часовима Србија 1915,

отворено изнела као свој први ратни циљ - ослобођење свих Срба, Хрвата и Словенаца испод туђинске власти.

И док се у Београду радило на консолидацији државе и правиле се разне комбинације за нови устав, у Мађедонији се рађала нова анархија. Наше власти биле су сувише слабе да томе злу одмах стану на пут. Као легална, развијала се нова комунистичка странка, која је своје идеје црпела из Октобарске револуције коју је Лењин извео 1917. у Русији. Ова странка, која је у ствари била једна секта, тражила је рушење целог друштвеног поретка, а нарочито се беше окомила на војску, односно на служење војске и плаћање пореза. Ова идеја, вешто и без скрупула спровођена, била је прихваћена, нарочито по градовима, тако да је на изборима за Уставотворну скупштину изабран један посланик из Прилепа као комуниста, а то је био неки седлар из крагујевачког Војнотехничког завода.

До тога времена, па ни у то време, нисам се уопште занимао никаквом партијском политиком, јер сам мислио да се сав посветим земљорадњи и да прокрчујем пут новим модернијим справама за земљорадњу, а тај пут знао сам да је дуг и тежак, јер је наш сељак земљорадник прилично конзервативан за нове идеје у земљорадњи, али их прима брзо кад њихову примену види на делу. Зато сам се решио да уведем модерну земљорадњу на своме имању и да на тај начин послужим и другима за пример. Али сам имао још једну обавезу: да некако помогнем ономе народу и оним породицама које су биле интерниране за време окупације.

Српски Пореч требало је сачувати да остане у целини, да би Срби у тетовском округу коме је припадао и Порече, одржали онај процент који су дотле имали у округу тетовском и да расељавањем Пореча не допустимо да се та пропорција поремети на штету Срба.

Али-бег Дерала из Тетова, други из Гостивара Ћамил-бег, обојица из виђених арнаутских породица, беху подигли високо албанску заставу у тим крајевима. И зато би свако слабљење Срба у томе округу значило један национални губитак. Да би очувао целину Срба у Поречу, потражио сам да ме поставе за чиновника аграрне реформе у Скопљу.

У то време аграрна реформа почела се спроводити у нашој земљи. Брзо сам био постављен за секретара Прве класе у Главном повереништву аграрне реформе у Скопљу. У томе својству, а познавао сам врло добро све аграрне односе у српској Мађедонији, отишао сам прво у село Ропотово, које је припадало Ахмед Зогу и његову брату Џемаилу, као и наследницима Садилах ефендије који су били негде у Турској.

То сам питање решио на тај начин што сам се са старијим братом Ахмед Зогуа Џемалом споразумео да њему оставимо 30 хектара земље и једну кулу у селу Ропотову на његово слободно располагање. Његовим дотадашњим чивчијама да дамо свакој кући по 10 хектара земље који

су они обрађивали и коју сами себи буду изабрали. Остатак, уколико буду имали права на повећање земљишта, да добију приликом деобе тамо где буде комисија за деобу одредила.

У селу Дебришту одузео сам опет нека земљишта одбеглих Турака, а тако исто и у селу Броду, поред реке Треске. Тамо сам оставио 10 хектара земље Али-беговој породици, а сву осталу земљу резервисао сам за бивше чивчије бегове и за оне који буду јавили да им је земља потребна.

Тако сам у те две општине, бродској и дебрешкој, створио један комплекс од преко 2.500 хектара. Онда сам објавио Поречанима да се јаве у Скопље Главном повереништву ко жели да добије земљу и да се насели опет у срезу поречком.

У Ропотову се населило око 250 кућа; 12-15 било је насељено у Дебришту. Неки сељаци из Брода добили су земљу у Броду. Михаило Јосифовић, српски војвода из Пореча, родом из села Брода, добио је 10 хектара најбоље земље, поред реке Треске у његову селу Броду. Да би се одужио овом храбром Србину из Пореча за све оно што је учинио за Србију, а шта сам ја могао учинити у делокругу свога посла који ми је држава ставила у задатак, ја сам сам лично, са једним геометром, на лицу места у Броду, доделио земљу Михаилу Јосифовићу. Да бих могао задовољити земљом и неке сељаке из велешког среза, где није било места за неку експопријацију земљишта, одузео сам један велики део утрине од арнаутског села Десова и ту населио око 30 кућа Срба из велешких села Габровника и Ораовог Дола. А у Браилову ставио сам на расположење сву напуштену земљу неких бегова, који нису живели ни у Прилепу, већ су негде у Прилепу живели неки њихови далеки потомци. Али, да бих показао да то не чиним никоме за инат, одвојио сам у једном комплексу око 50 хектара своје сопствене земље и ставио је у комплекс земљишта за насељавање. Тако су, из тога земљишта, користиле се 12 породица из села Богомиле, а још боље се користили неки сељаци из оближњег села Слепче, којима је то било близу, па су остали у свом селу, а добили су као допуну земљу у атару села Браилова, те су могли да имају довољно земље не само за исхрану своје породице, већ и жита за продају. У селу Велико Коњари узео сам за аграрну реформу, поред једног дела сеоске утрине, и сву земљу оних Турака који су одавно напустили ту земљу, а коју су земљу бесправно обрађивали како је ко хтео и где је ко стигао.

На новом земљишту, као и на земљишту атара села Мало Коњаре, Кадиног Села и Лагова, Министарство аграрне реформе из Београда населило је око 250 породица, родом из Далмације, из врличког среза. Ови су се људи дуго мучили док су себи саградили куће, док су прибавили радну стоку и пољопривредне справе и алатке. Али кад су све

то постигли, показали су се као врло вредни домаћини који су са својих њива имали довољно жита за себе, па нешто и за продају, а стоку су имали много бољу него мештани, јер су више поклањали пажње нези и одгајивању стоке него што су то радили мештани. И ако су то била два света мештани и ови досељеници из Далмације, убрзо су почели да се ороћавају, па не само што су сељаци мештани узимали девојке од својих нових суграђана, већ су неки ишли и у Далмацију одакле су били ови досељеници, па су посредством својих нових сељака, женили се Српкињама из Далмације.

Имао сам још један дуг да одужим. То је био дуг према свима четницима који су остали у животу, а који су хтели да добију земљу, јер је Министарство аграрне реформе признало право да сваки четник који за то покаже потребно уверење, има право на 10 хектара земље.

Хтео сам да се одужим и оним жртвама бугарског терора у Прилепу који су интернирали око 300 породица из вароши Прилепа. Прилепу сам одузео сву напуштену турску земљу и сву утрину на путу Битољ-Прилеп, а оставио сам им само нешто утрине од касарне па до близу ливаде где је покрај чесме погинуо војвода Глигор Соколовић. Ту сам добио, за овај циљ, преко 1000 хектара земље. Остатак земље добили су сиромашни грађани Прилепа који су живели од производње дувана.

Против мог рада прво су се побуниле прилепске чорбачије које су имале своје њиве, а које су им под разним условима, какви су тамо били уобичајени, обрађивали они грађани, већином досељени сељаци, који нису имали своје земље. На тај начин, с једне стране, појефтинио је закуп земљишта, а с друге стране, поскупела је радна снага која је била потребна онима који су имали земље, али је нису обрађивали, већ је била потребна радна снага која се морала плаћати. Ради тога, оптуживан сам у Београду преко др Косте Куманудија, тадањег министра финансија, који је био носилац демократске посланичке листе за округ битољски. Како је мој рад био потпуно исправан и у сваком погледу користан, а одговарао Закону о аграрној реформи, био сам задржан на свом положају.

Да бих могао створити комплексе земље за преживеле четнике, тај комплекс нашао сам у атару села Трубарева, доцније прозваног Душановац код Скопља, па све доле, поред Вардара, до Идризова. За само насељење одредио сам кућне плацеве, а на крају села Трубарева, а са обадве стране друма који је водио из Скопља у Катлановску Бању и даље у Велес. Ту су добили земљу сви четници који су то желели. И они су, ако не сви, а оно многи од њих, постали врло угледни домаћини и главни снабдевачи Скопља млеком.

Још један комплекс замљишта створио сам у близини Скопља у месту званом Сарај. Ово место је познато по томе што је ту подигнута прва

муслиманска богомоља на месту где је носле Косовске битке одсео султан Бајазит I, и зато се то место прозвало Сарај.

Рекао сам раније да се почела стварати анархија у Маћедонији. У близини Кичева, 3-4 км северно, налази се велико арнаутско село Зајаз, што су Арнаути изговарали Зајази, што уопште није мењало карактер његовог чисто словенског порекла, јер је било иза јаза. Из тог села, још за време бугарске окупације, беше се одметнуо неки Каљош. Он је водио борбу против бугарских потера. И кад се Србија поново вратила, њега су почеле гонити наше власти, иако можда за то нису имали неког нарочитог разлога. За време његовог одметништва, у време бугарске окупације, Каљош не беше убио ниједног Србина, нити га опљачкао и сматрао је да неће бити гоњен од српске власти зато што се борио против Бугара. Али њега су позвали у начелство среза кичевског, а он уместо у начелство, оде у шуму и брзо скупи око себе једну дружину од 20 Арнаута из свога, а неке и из других арнаутских села из истог среза. После свог одметништва, прву велику пљачку Каљош је учинио на Шипочани. Ту је дошао на влашко бачило, похватао људе који су се ту нашли и потражио им 3.000 турских лира у злату. Кад су му донели тај новац, потражио је све женске наките у злату, па кад је то добио, убио је петорицу са тога бачила и повукао се. Пред саму јесен, дошао је на влашко бачило „на Мукосу", свега 15 км од Прилепа. Тамо је прихватио другу групу Влаха, који су били на томе бачилу. Пошто је и ту узео око 2.000 наполеона у злату и побио неке Влахе, повукао се.

У то време, био сам у Скопљу, али сам био извештен још истог дана о злочину изведеном на Мукосу. Кад је овај злочин извршен, др Коста Кумануди држао је једну партијску конференцију у вароши Прилепу. Добро сам знао какав ће тежак утисак оставити на сва околна села овај злочин на Мукосу, који је извршен у непосредној близини Прилепа. Био сам револтиран великом немарношћу наших власти, а из које немарности је произилазила слабост, чији је резултат био немање снаге да се један разбојник уништи и онемогући му се злочиначки рад, и да наша држава, у погледу личне и имовне безбедности, полако почне спадати на ниво Турске уочи њеног последњег издисаја на Балкану.

Револтиран свим овим, а сазнавши да се један министар Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, налази у Прилепу, у близини места злочина и тамо конферише са својим политичким пријатељима, сматрао сам да неинтересовање једног члана владе за један такав тежак злочин који се дешава у његовој непосредној близини потенцира немарност власти и невршење дужности, а тиме још више постиже срозавање државног ауторитета. С тога упутим један протестни телеграм лично Кости Команудију. У томе телеграму рекао сам да је срамота за једног државног министра да прима и учествује на банкету својих пријатеља у моменту

кад анархија ликује и грађани наше државе гину од разбојника како близу места где се дају и примају банкети.

Још кад сам писао овај телеграм, знао сам да сам прекорачио допуштену границу у односу на једног активног чиновника према једном активном министру. У то време била је коалициона влада радикалско-демократска у којој је др Кумануди био министар финансија, а Крста Милетић министар за аграрну реформу. Својим савесним радом и сазнањем какве све плодове треба да донесе аграрна реформа у Мађедонији, уживао сам неограничено поверење министра Крсте Милетића, а ја сам био одлучан у извођењу аграрне реформе, јер нисам био обичан чиновник чији опстанак зависи од државне плате, јер сам био материјално обезбеђен. Зато сам и могао вршити своју дужност, а да се не осврћем на то шта ће рећи неки посланик ове или оне странке или какву ће жалбу поднети посланици Џемијата и томе слично.

Једном су ме оптужили да сам раздао неку земљу у самом Прилепу, тј. на излазу из Прилепа на путу Прилеп-Градско, тврдећи да је то муслиманско гробље и да сам злоупотребио своје право као аграрни чиновник и оскрнавио једну светињу, гробље. Кад ми је дошла ова тужба, дао сам један кратак одговор: „На томе месту за које сам опружен, заиста је постојало гробље, а местимично постоји и данас. Само је то гробље коњско! И ја не умем да разликујем турске коње од осталих коња. Молим министра да упути стручну комисију да утврди: Да ли су ови коњски костури турских или немачких коња". Ово је само један мали пример зашто сам све оптуживан и зашто сам све морао одговарати, вршећи своју дужност.

Овог пута нисам могао тако да прођем. Чим се др Кумануди вратио у Београд, после неколико дана, добио сам телеграфски позив од министра аграрне реформе да одмах дођем у Београд. Чим сам се јавио у кабинет министров, одмах сам био примљен од мог ресорног министра Крсте Милетића. Крста ми је рекао да је Кумануди мој телеграм упућен њему, прочитао на седници Министарског савета и тражио одмах да будем пензионисан. „Ако то не буде било, претио је својом оставком, а његове колеге одмах су се солидарисале с тим запретивши раскидом владине коалиције ако те одмах не пензионишем. Ја сам пристао да те пензионишем, јер су, вели министар, то од мене тражили и радикали који су чланови владе. Према томе, ја сам написао указ и он ће још данас бити поднет краљу на потпис."

Рекао сам министру да је то његова, а не моја ствар и да немам ништа против тога да будем пензионисан, јер сам савесно вршио своју дужност, а кад сам послао онај телеграм Кости Куманудију, рачунао сам на све последице које из тога могу наступити, па и пензионисање. Нико у моме раду неће наћи ни једну погрешку да сам се огрешио о закон о извршењу

аграрне реформе, те према томе, напуштам службу мирне савести и одлазим својој кући да продужим свој рад на имању.

СМРТ ВОЈВОДЕ ЈОВАНА БАБУНСКОГ

У то време Каљош је и даље вршио разбојништва. Отишао је опљачкао и запалио српско село Тајмиште у гостиварском селу, а у Санџаку појавио се Хусеин Бошковић, као одметник и вођа одметника у Санџаку.

За време док је ђенерал Милош Васић био командант армије у Скопљу, он ме је једнога дана позвао себи и учинио ми је овакав предлог: пошто је завладала анархија готово на целој територији тако да се на левој обали Вардара јављају бугарске чете, а на десној арнаутске, он се решио да позове мене и војводу Јована Бабунског па да мене постави за неког команданта летећих одреда на десној страни Вардара, а Бабунског на левој страни Вардара. Ми би имали да нађемо људе за те летеће одреде, а држава да их наоружа и даје им плату. Ми смо сваки, са својим летећим одредом имали неограничену власт да извршимо умирење сваки на својој територији и да кажњавамо на свој начин оне који буду ма шта предузимали против државе.

Кад сам упитао ђенерала Васића: „По коме закону ми треба ово да радимо?" Одговорио ми је да такав закон у нашој држави не постоји, али ће се нама „гледати кроз прсте". Овај предлог ђенерала Васића одмах сам категорички одбио, изјављујући да ја не могу бити неки човек који је изван закона и који може радити нешто зашто се, по законима наше државе, мора одговарати. Не пристајем да четујем у Србији. Ако држава има какву потребу да организује неке наше чете у Албанији, Бугарској или у Грчкој, ја сам готов одмах да пођем и да учиним тамо све што би захтевали интереси Србије. Али да четујем у својој рођеној земљи, сматрао сам да то не могу да радим. Одбио сам ову понуду и замерио сам се.

Јован Бабунски је примио ту понуду и почео је да ради по усменом овлашћењу ђенерала Васића. Једнога дана Народној скупштини у Београду беше поднета једна интерпелација коју су потписали четири народна посланика из Маћедоније, на челу са Ристом Трајковићем, и Глигором који је био адвокат у Кавадару, одакле је и родом. У тој интерпелацији била је оптужба против Јована Бабунског за нека убиства у околини Кавадара, а за та убиства, по тврђењу тих интерпелата, био је крив Јован Бабунски као извршилац. Једнога дана кад сам дошао у Велес, свратио сам к Јовану Бабунском. Он се после рата стално населио у Велесу. Бабунског сам затекао где лежи у кревету. Кад сам га запитао шта му је, показао ми је ногу која је била отечена у колену и сва помодрела. Питао сам га од чега му је то. Он ми је рекао да је случајно пао с коња и повредио ногу. Укорио сам га зашто је препустио да болест надвлада и

зашто није отишао у Београд на лечење. Одговорио ми је да не може да иде у Београд.

На моје даље наваљивање, Бабунски ми извуче писмо испод свог узглавља и даде ми да га прочитам. Писмо је било писано руком Љубе Давидовића, као одговор на писма која му је упутио Јован Бабунски. У томе свом писму Љуба Давидовић јавља Бабунском да му он не може ништа учинити у његову корист, јер је већина народних посланика против њега и његовог рада у српској Маћедонији, а да он треба да се сам јави суду, а ако то не буде учинио, биће ухапшен.

Кад сам прочитао то писмо. Бабунски ми рече да је то разлог што он не иде у Београд, јер чим би отишао у Београд, прошао би у Београду исто онако као и генерал Вујовић. Овај чувени црногорски генерал који се борио у Црној Гори и после окупације Црне Горе од стране Аустријанаца, био је исто тако оптужен и позван у Београд. Али, чим је дошао у Београд, одмах је био лишен слободе и затворен. Тога се бојао и Јован Бабунски па није дошао на лечење у Београд. Али, кад сам од њега тражио да одмах позове лекара, он ми је рекао да у велешког лекара др Панчу Васковића не верује. Али је тражио да му дође из Скопља др Михаило Шушкаловић, познати лекар из Скопља и лични пријатељ Јована Бабунског, а који је тада, мислим био и народни посланик у Народној скупштини у Београду.

Јован Бабунски беше добио тровање крви, и кад је стигао др Шушкаловић из Скопља, њему већ није било помоћи. Три-четири дана после мога растанка са њим, добио сам вест да је Бабунски умро.

Његова сахрана била је величанствена. Сахрањен је онако како је требало да буде сахрањен један велики Србин, један од најбољих синова Маћедоније, које је она дала српском народу. Сахрањен је на највишем месту код цркве Св. Пантелије у Велесу, која је високо уздигнута изнад Вардара и близу ушћа реке Тополке у Вардар. Удружење резервних официра подигло му је леп споменик на гробу.

Бугари ни мртвом Бабунском нису могли опростити његов рад против њих, а за Србију. Зато су 1941, чим су дошли у Велес разрушили гроб Јована Бабунског, а његове кости побацали у Вардар!

После пензионисања отишао сам у своје село и сав сам се био предао свом земљорадничком позиву, у искреној жељи да на томе послу останем кроз цео живот. Али су догађаји око мене и у целој земљи били јачи од моје намере и ја сам по сили насталих прилика ушао у активну партијску политику. По концепцијама које сам био усвојио и по свом дубоком уверењу, далеко од сваке демагогије, сматрајући да је демагогија штетна у политици, и да наместо користи може донети трајно разочарење, постао сам члан народне радикалне странке, у уверењу да ћу и на томе пољу, као и на свим осталим пољима свога дотадањег рада, опет корис-

но послужити српском народу у целини, а посебно у ономе крају у коме сам провео велики део свог живота, прелазећи стално из борбе у борбу. Шта сам доцније могао урадити и урадио, о томе ће бити речи доцније...

7. део

1919-1925.

ПРИЛИКЕ У ДРЖАВИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА ПРЕ МОГ УЛАСКА У СКУПШТИНУ

Рат се завршио ... Мађедонија, онај део на десној страни Вардара, био је потпуно опустошен. По планинским селима, по градовима, владала је глад. Села, од Битоља до Шемнице, била су или расељена, или опљачкана. Бугари су били завели режим реквизиције. У појам реквизиције улазило је све: жито свих врста, стока свих врста, вуна, конопља, лан и све оно што је могло да послужи бугарској држави и њеним чиновницима. Војне власти узеле су на себе снабдевање живом стоком. Ти набављачи, за рачун војске реквирирали су живу стоку по минималним ценама, да би је касније продали војној власти по много вишим, од оне куповне. Ови нови лиферанти били су углавном у договору са командантима дотичних места, па су делили добит. Нажалост, они су били истовремено и они лиферанти од 1912 до 1915 године, који су снабдевали и српску војску, све до напуштања Мађедоније од стране ове у новембру 1915 године. Реквизицију житарица и осталог материјала вршиле су цивилне власти. Они су исто тако преко својих поверљивих људи одузимали сиротињи све, док су са богатијим слојевима правили погодбе: новац су делили са својим старешинама како је то који од њих знао и могао. А да би сигурност била већа у раду, и ова реквизиција вршена је уз сарадњу војних власти. Није ми познато, какво је административно особље у Бугарској, али оно, што је Бугарска послала у Мађедонију 1915. године, све је, без изузетка било, како народ каже „од зла оца и од горе мајке".

Крали су сви - „од цара до каплара". Под оваквим условима живот је поскупео до те мере, да је изненада почела страшна глад. Масе становништва, нарочито из градова, нестрпљиво су очекивале да се српска војска повуче, док су бугарску дочекали са великим одушевљењем. Међутим, већ на крају прве године окупације, после онаквог одушевљеног дочека бугарске војске, која је дошла „да их ослободи од Срба", кад већ није могла да их ослободи од Турака, сви су били толико разочарани у Бугаре, да су на сваку бугарску примедбу „Ми смо вас ослободили..." - одговарали: „Узмите ту вашу слободу па са њом заједно идите одакле

сте и дошли!" Ето, такво је стање било све до бугарског повлачења, које је дошло тако неочекивано као што је дошао и пробој Солунског фронта.

У овом повлачењу Бугари су представљали праву татарску хорду, какве је могла само балканска земља сачувати као нешто најгоре у својим успоменама. Дизало се све што се могло понети, гонило се све што је остало и што је могло ићи на четири ноге. Од Вардара, па све до Охридског језера, па целом ширином, од Скопља и Царева Села, као да је прошла пустошећа ватра. Осим малог броја набављача и разних шпекуланата, Бугари нису заиста више имали пријатеља. Ко зна колико година је било потребно да Србија паметно ради у Маћедонији, па је и тада још питање да ли би постигла такав резултат на штету Бугара, какву су ови сами себи учинили за свега ове три године своје владавине!... То су биле чињенице, од којих се не може отети, али сад је требало, једном заиста поштеном, добром и паметном управом искористити све то у корист Србије. Постављало се одмах питање: „Како и на који начин!" Тај задатак ја сам поставио сам себи као циљ читавог свог политичког рада, одмах и за у будуће.

Чим сам постао јавни радник, ушао сам у политику. Тада сам био још доста млад човек! Управо, то је било онда, када сам постао дописник „Цариградског Гласника", српског листа који је излазио у Цариграду. Одговорни уредник тога листа био је поч. Коста Глупчевић, родом из Охрида, а у ствари је то био др. Михаило Вукчевић. Књижевни сарадници били су у листу др. Станоје Станојевић, др. Јован Радонић, Васа Стајић и други, сви професори Српске гимназије у Цариграду. Од тог доба, па све до ове новонастале ситуације у Маћедонији, прошло је било више од 22 године. Читаво ово време провео сам у Маћедонији на терену, па сам детаљно упознао нарочито овај део Маћедоније који се пружа од ушћа Вардара у Солунски залив, па до Охридског језера, а одатле до Скопља, Прешева и Козјака. Проучавао сам народни живот са свих његових страна, па сам упознао безмало све његове, како позитивне, тако исто и негативне стране. Радио сам за Србију и сматрао сам да је велика национална српска добит, ако тај део уђе у састав Србије, па да у ту средину унесу: своју вредноћу, штедљивост, способност за примање културних тековина, као и здраво расуђивање о свакој од појава у животу. Желио сам, да све то благо, као год и језик, обогати српски народ, па да он, онако исцрпљен у прошлим ратовима, добије здраве основе за свој даљи развој. Да би се постигао тај циљ, требала је добра воља, да Маћедонци заиста радо и својевољно све ово што је у њима позитивно, унесу у нову државу, да ми сами, становници Маћедоније, створимо себи услове за културни и економски развитак земље и народа. Али, за овакво схватање, нисам био довољан само ја! За ове идеје требало је задобити политичаре у Србији, који су водили ту земљу

до ратова, кроз минуле ратове и довели до великог циља: стварања заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца.

Проучавајући особине мађедонских Словена, нарочито сам се задржао на изучавању аграрних проблема и ситуације у тој земљи. Наиме, знао сам, да је она од аграрних доприноса давала Турској империји и њеној државној каси 52% од свих прихода који су улазили у ту касу. А, на жалост, та каса није имала дна ... Од тог новца, турски државни приходи износили су: 1897/8, тј. када сам ја онде у Мађедонији почео свој рад, 18.511.322 турских лира, да би пред Балканске ратове 1912/13 године, када је први део мојих националних стремљења био завршен, износили 30.514.158 турских лира. У златним динарима то је износило око 800 милиона динара, односно 420 милиона динара узетих од земљорадника у три различита пореска облика: „Ашур" 12,10% од свих плодова које је производио земљорадник, „Велги" 0,4% вредности земље без зграда у којима је становао сопственик, односно 0,8% за зграде чија је вредност била виша од 200 турских лира, као и „Агнара" - порез на стоку од 3,5 до 10 златних гроша од главе. Када се свему томе дода пљачка и неопходни бакшиши, исхрана раних калџија (чувара и убирача „ашура", спахија итд.) онда се тек може сагледати шта су све давали земљорадници у Турској. А познато је, да су у европској Турској земљу обрађивали искључиво Словени, без обзира као су се они називали: Бугари, Срби, Мађедонци, или можда и Грци, ако су припадали Васељенској патријаршији, па су говорили својим матерњим језиком - мађедонских Словена.

Већ из само овог кратког прегледа може се сагледати каква је аграрна реформа била потребна у Мађедонији: правична и све до основне структуре друштвеног поретка.

Као први повереник који је имао да спроведе у Старој Србији и Мађедонији нови „закон о аграрној реформи", био је постављен Сретен Вукосављевић. Он је био учитељ и школски надзорник, родом из Пријепоља. Преко подручних му чиновника вршио је он ту дужност у Новопазарском санџаку и на Косову, а његов референт за Битољски округ био је прво Тодор Чакширлијевић. И Чакширлијевић је био учитељ по занимању, родом из Прилепа. Касније тај посао је вршио у Охридском и Битољском округу Темко Поповић родом из Охрида. Поповић је био некада сенатор у Турском сенату. На тај угледни положај дошао је био по споразуму између „Српске народне организације" у Турској и „Младо-турског комитета" (зв. „Џевихад ва Тереки", одн. „Јединство и напредак"). Ово је учињено са разлога, што су Срби у Санџаку бирали Нафибеја, угледног младо-турског првака, мада су они били у већини, како по свом бројном стању, тако и по капиталу. Могли су да бирају свог Србина за посланика, али то није био случај. Нажалост, ни један од ове двојице није решавао

аграрно питање у његовој битности, јер је требало огласити све чивчије слободним власницима земље, коју су обрађивали. И Чакширлијевић, и Поповић, одузимали су неке градске утрине и земљу по неког одбеглог грађанина (који су сада живели у Бугарској), па су ту земљу почели делити градској сиротињи. Наравно да су из таквог рада одмах настали спорови, док је главно питање, које је представљало срж аграрне реформе у суштини проблема, остало непокренуто.

После ослобођења Старе Србије и Маћедоније 1912. и 1913. године, познато је да ови крајеви нису добили она уставна права која су до тада имали остали грађани Краљевине Србије. У овим маћедонским крајевима владало се по „Уредби" (управном акту).

Сада, када су 1. децембра 1918. чланови свих делегација из нових и старих покрајина сагласили се и прогласили „Уједињење Срба, Хрвата и Словенаца" у једну државу, тада су и грађани Маћедоније ослобођени још 1912. године од Турака, добили коначно и сва грађанска права, а то је било свега на месец дана после протеривања бугарске војске из ње. Одмах после тога, читави ројеви политичара почели су долазити из Београда у агитацију, да би овде пласирали своју политичку странку, односно радили су за свој рачун. Занимљива је та динамика, као да нико није био „уморан" од ратова! Као да није стајао вишегодишњи ратни период иза нас! Људи су нашли резерве снага и прионули „обнови земље".

У то бурно време ницале су странке у новој држави као из земље! У Сарајеву је већ била образована „Демократска заједница". Њу су сачињавале србијанске странке: Самостални радикали, који су странци давали демократски карактер, Напредњаци и Либерали (који су тражили нова места да би били што мање видљиви у новом „демократском руну", које им није баш најбоље стајало, јер су радикали непрекидно указивали на њих и постављали питања и себи и другима: „Зар и ови посланици најцрње реакције у Србији могу бити демократи?") Са њима су се удружили претставници „Српско-хрватске коалиције" из нових крајева. Ова Коалиција се састојала из „Српске самосталне странке" на територији Хрватске и Славоније, као и неких мањих хрватских странака, њима су се придружили и Словенци, тј. они најнапреднији међу њима, који су били анти-клерикалци. Њима су на челу стајали: Алберт Крамер, др. Жерјав и други. За претседника ове „Демократске заједнице" изабран је Љубомир Давидовић, а као његов први заменик био је Светозар Прибичевић, вођа српског дела „Српско-хрватске коалиције". Према њима стајала је монолитна „Радикална странка", а ускоро се формирала и „Земљорадничка странка", одн. непосредно иза ње и „Републиканска странка". Земљорадничку странку је почео да формира Јоца Јовановић-Пижон, познати српски дипломата, заједно са својим пријатељима (на

првом месту био је уз њега др. Илан Гавриловић, исто тако дипломата по каријери). - „Републиканску странку" формирао је Љуба Стојановић-Вјетар, академик, научник и бивши претседник владе у Србији као вођа „Самосталне странке", са Јашом Продановићем, бившим министром и публицистом. Обојица су по струци били политичари и професори.

За агитацију у Маћедонији долазили су у обзир само србијанске странке, тј. како сам рекао: политичари из „Демократске заједнице", „Радикалне странке" и ново-основаних странака „Земљорадничке" и „Републиканске".

Да бих остварио своје политичке циљеве, које сам сматрао да су корисни за Маћедонију као земљу у којој сам живео, одлучио сам одмах да је корисно, да не улазим ни у једну од ових политичких формација. Као већ познати јавни и потпуно ван-партијски радник, добро сам се познавао са свима лидерима ових србијанских странака, почевши од Николе Пашића, Стојана Протића, Љубе Јовановића, Љубе Давидовића, па све до Милана Гавриловића, као тада најмлађег истакнутог политичког радника. Све ове људе намеравао сам да ангажујем, да би се у Маћедонији стриктно спровела аграрна реформа. А то је значило: да се не доводе у Маћедонију насељеници из осталих крајева државе, докле год се не задовоље у својим потребама домородци, бивша „турска раја" у Маћедонији. Тражио сам, да се заведе ванпартијска политичка управа у овим крајевима, која ће без заклона и ослонца на партијске пријатеље радити искључиво по закону. Ово се нарочито односило на полицију и на пореско чиновништво, који свакодневно долазе у непосредан додир са најширим народним масама. Тако и на тај начин мислио сам, да ћемо, поред добрих школа, односно добрих наставника (почевши од сеоских учитеља, па кроз читаву и потпуну гимназију) добити један домаћи наставнички кадар, а затим и читаво административно и судско особље, затим инжењере, лекаре, ветеринаре, пољопривреднике итд.

Не само ја, већ и велика већина јавних радника, учитеља, професора, лекара, инжењера итд. који смо заједнички годинама радили у Турској, нисмо хтели да нас странке подвоје, него да известан број година радимо заједнички, као год и до тог времена. Ову идеју покварио је Љуба Давидовић у Скопљу, приликом једног збора. Он је рекао:

„Сваки од вас има да се определи за коју год хоће партију, али нека зна, да нико не може остати неопредељен. Сваки онај који није са нама, он је противу нас, односно, ми смо против њега, јер је он наш политички противник".

Ове речи биле су судбоносне за све оне, који су као и ја мислили да у општем интересу остану неутрални.

Партијске агитације биле су свакодневне. Одржавали су се зборови и конференције по кафанама. Странке су почеле закупљивати локале за

своје месне организације, па су почели да ничу и натписи на њима: „Клуб Демократске заједнице", „Клуб Народне радикалне странке", и тако редом. Учитељи у Прилепу већином су припадали „самосталцима", „напредњацима" и „либералима". Тако су сада сви постали члановима „Демократске заједнице". Она их је ујединила против радикала.

У Прилепу су демократе изабрали себи за вођу Димитрија Чичевића: Он је био аутохтон прилепчанац, из једне старе српске породице. Пред рат 1912. године завршио је у Турској државну гимназију у Битољу, па се после уписао на правни факултету Београду. У исто време, практичан подуху, отворио је и књижару у Прилепу. Када је почео рат са Аустријом, мобилисан је и храбро се борио против непријатеља. На Солунском фронту био је у митраљеском одељењу, где је тешко рањен. У Прилеп се вратио као резервни капетан II класе. Са националне тачке гледишта, није се Чичевићу могло баш ништа замерити. Постављало се само једно друго питање: хоће ли Чичевић бити толико јак да он води своје присталице у Прилепу, или ће пак, он бити вођен од једног шаренила које је сачињавало „Демократску заједницу" у Прилепу.

У Битољу се појавио Коста Стојановић, бивши министар и члан Самосталне странке, а сада „Демократске заједнице". Био је одличан говорник и агитатор, његова појава у Битољу, његово знање свих политичких и партијских радњи, практично знање организације странке, учинили су да је утицај демократа готово преплавио Прилеп и Битољ. Реквизитори за бугарску војску били су подељени: једни су пришли „Демократији" (како су говорили). Готово сав млађи свет, нарочито донекле школовани трговци, који су свршили по неколико разреда гимназије, постали су члановима „Демократске заједнице". Онамо је отишао и велики део занатлија. Раднички елеменат остао је по страни.

У Београду је требало да се одржи отварање првог „привременог" народног претставништва. У њему је била заступљена некадашња Српска народна скупштина, Хрватски сабор из Загреба, претставници Сабора из Сарајева, посланици чувене Подгоричке црногорске скупштине, словеначки претстанвици из бившег бечког парламента, које је водио др. Антон Корошец, посланици са Велике народне скупштине из Новог Сада, као и сада новоизабрани посланици на територији Старе Србије и Маћедоније. Са овим последњим, привремено народно представништво у Београду било је комплетирано.

За привремено народно представништво кандидовали су радикали Јована Ћирковића, бившег учитеља из времена турске владавине, односно окружног начелника из времена 1912. до 1915. године, у Дебру, а после делегата Српске краљевске владе у Солуну, од 1915. године до поновног повратка у Отаџбину, када је та делегација укинута. Једног дана после подне, начелник среза Прилепског Славко Ринковић, позвао је

преко општинског добошара грађане Прилепа да дођу у општинско двориште, где ће се „бирати" народни посланик. Велики број грађана дошао је на „биралиште", тј. ово пространо двориште, у коме је била и зграда Среског начелства. Окружни начелник у Битољу био је тада Ранко Трифуновић. Он је до евакуације 1915. године Србије био начелник округа Штипског. У Прилепу, сада, био је интиман пријатељЋирковића, па је зато он био и званичан, тј. његов кандидат за посланика. Другим речима, Ћирковић је улазио у изборну „борбу" као кандидат радикалског дела краљевске владе. Један полицијски писар, опет родом из Прилепа (иначе школован човек, пре 1912. године био је чиновник Царске Отоманске Банке), у неколико речи објаснио је присутнима значај овог избора, па је на крају поменуо и име кандидата. На то се из дворишта диже граја са снажним повицима:

- Ако сте нас позвали да ми кажемо кога желимо, онда нека нам посланик буде Јордан Петровић, професор.

Овај народни кандидат био је из Прилепа. Свршио је гимназију у Цариграду, а филозофски факултет у Београду. Његов отац, Петар Димитријевић, био је одувек један од српских првака у Прилепу, па је природно што су Прилепчани желели да их њихов син заступа у Београду. Срби су сваки час вадили Краљевића Марка као кебу иза појаса, а сад, гле, када неко треба да заступа Прилеп у Београду, уместо једног неоспорног и правог Србина, задојеног овим идејама и упознатог са њиховим проблемима, треба да дође туђ човек!

Писар је почео да говори и износи квалитете свога кандидата, али је из масе бирача стално понављано: „Нећемо Ћирковића, хоћемо Јордана Петровића". Најпосле се писар обрати непосредно бирачима

- Ко то неће Ћирковића!... Нека се тај издвоји и пређе на леву страну, а остали нека остану на својим местима...

Наступио је важан моменат од значаја за читав будући однос у Македонији. Све до тог момента, док су били заједно, сви су викали: „Нећемо Ћирковића!..." Викали су у име целе масе, односно, сваки у маси се осећао сигуран и јединствен. Сада, међутим, када се требало издвојити и показати се сасвим отворено, а то је значило да су сви против полицијског кандидата, а полицијски писар је и сам био из Прилепа, па је сваког „бирача" знао у главу и по имену, гомила се није почела таласати, да пређе у лево, већ је мирно остала на месту. Када је писар ово видео, повикао је још једном:

- Ко није за Ћирковића, нека се издвоји и нека иде у лево.

Из гомиле је тада изашао Јордан Петровић са једном мањом групом грађана. Раздвојили су се у лево, али је очигледна већина остала у месту да стоји. Писар је тада очима прелетео преко обе групе и сасвим озбиљно и званичним гласом рекао:

- „Већина прилепских грађана изјаснила се и гласала је за Господина Ћирковића... Сада се можете мирно разићи кућама."

Тако су у Прилепу били извршени први избори за Парламент у Београду.

Да ли је ово био фалсификат?! Није... Очигледна већина остала је да стоји у месту и није хтела да се помери! Па ко је ту крив?... Али је још очигледније било, да су сви грађани Прилепа хтели први пут у својим „слободним изборима" да гласају за Србина, али да је тај Србин требао бити њихов човек, из Прилепа, Јордан Петровић, а не Јован Ћирковић! Против те жеље, ето, за посланика је изабран Ћирковић... Тако је једна мрачна сенка прешла преко свих бирача, која се од оне огромне масе почела претварати у све ситније групице, које су се све међусобно питале:

- Зашто власт неће онога, кога народ хоће!... Зашто су као онда уопште питали, кога то ми хоћемо! Могли су га послати у Београд и без ове комедије, коју су сада направили ово после подне са нама!

И ја сам сам био исто тако незадовољан. Истина, Јован Ћирковић је, као политичар, био искуснији од Јордана Петровића, био је чак и са великим везама у Београду, са политичарима великог калибра, као што су били: Никола Пашић, Љуба Давидовић, Љуба Јовановић, Стојан Протић и други, али кад се већ питао народ, морало се његова воља до краја и послушати. Ово утолико пре, што је и прилепски командант био Србин, чијег су оца ранили бугарски терористи усред Прилепа, а његову, тј. Јорданову сестру су убили!

Тако су, ето, већ први избори у Прилепу удаљили прилепске грађане од радикала, а можда, не претерујем, и од Срба?!

Радикали су тако исто почели да се организују у Прилепу, њима је одмах пришла она друга група војних лифераната и трговаца, старијих људи, као што су: Јордан Попески, браћа Бабовци, а од млађих: Марко Икономовски, Милан Гугугучка, Рампо Славић, од прилепских чорбаџија: Марко Бомбол, Ђорђе Хаџи-Здраве, Сотир Хаџи-Илија и други; док су од интелектуалаца уз њих били: Панче Хаџи-Здравев, професор бугарске гимназије и зет Андреје Лапчева, бугарског политичара и каснијег претседника бугарске владе. Све су то била крупна имена у Прилепу и могла су добро послужити за декор, али они нису били покретни; нису били способни било за какву агитацију. Они су били за радикале стога, што је радикалну странку водио Никола Пашић, стари српски државник, у чију су памет и искуство они слепо веровали, као и то, да ће радикали остати стално на власти, јер ником нису ништа обећавали!

Мислим да је корисно да изнесем још неколико људи из овог краја, који су сви пришли радикалима, а који ће, било кад и како значити нешто у овом крају.

Као један од радикалских првака сматрао се и Јован Крапчевић, шеф пореске управе у Прилепу. Био је пореклом из Прилепа, јер су његов отац и стриц отишли у Крушевац и онде живели. Његов брат од стрица Милорад Крапчевић, тапиџија у прилепском првостепеном суду, био је исто тако радикал. Припадали су некадашњим чорбаџијама. Зато су радикале и називали у Прилепу „Чорбаџиском странком" иако су њу сачињавали, без изузетака, све сами овејани Срби прилепчанци, који су били за време рата интернирани у Бугарску. Радикалима је пришао и старији брат Димитрија Чичевића, познати Петар Чичевић, јер, како је он говорио: „Немам вољу да се одвајам од Срба..." Два угледна бивша бугарска учитеља пришли су радикалима: Илија Ћепов, из Прилепа и Динко Попов, из Никодима. Динко је сада постао чиновник-архивар у суду, а нешто касније постао је Илија Ћепев финансиски чиновник. Оба ова човека уживала су огроман углед у средњем сталежу грађана у Прилепу.

Тако су радикали стајали у вароши Прилепу... Са околним селима, био је други случај. Сва српска села, па чак и њима суседна у Хасу, у срезу Велешком, била су спонтано радикалска, јер је радикална странка добила онде други назив: „Српска странка", њима насупрот, бивша „екзархиска села", која су припадала Бугарима, отишла су зато у „демократију", како су називали „Демократску заједницу". Тако се десило оно што се није смело догодити ни у ком случају: опет је на видело избио стари подвојени и нездрави однос. Дозволило се, да се „демократија" почне називати и „наша странка", а то је значило - бугарска странка! Овде, онде, као нпр. у Витолишту, где је бивши бугарски војвода Јован Ђуров пошао са радикалима, затим у Кокре, где је претседник општине дуњске - Спаса из Кокре, био наредник у српској војсци на Солунском фронту, у Крстацу тако исто, а у Прилепском Ораховцу, брат неколицине бугарских војвода - Јонче Ацев и Никола Мурге из Претвара, пришли су радикалима. Међутим, утицај тих људи био је велики, па је и подела остала, сада на очиглед да зјапи!

Осећали су сви, да је државна потреба, интерес будућности, да се сав тај сељачки свет уједини. У српским селима, иако се налазио по неки ћифлик заостао из турских времена, углавном је живио, мада и тешко, слободан сељак. Супротно томе, готово читаво прилепско поље, на југ према Битољу и на запад према Крушеву, у великој већини имали су за поседнике још турске, а по неким селима и српске чифлике. „Демократија" је оптуживала радикале да су они пријатељи Турака, њихови ортаци и заштитници, јер неће сељацима да предају земљу, која им по закон у припада.

Осврћући се у назад, опет сагледавам занимљиву појаву, ови војници из околних села, који су били на Солунском фронту, приликом форми-

рања парламента, постали су радикали. Изузетак су учинили тзв. „стари Срби", тј. они, који су то име сачували и носили као светињу за све време турске владавине. Разуме се, не сви, али велики део! У Прилепу то је био Васиљко Поп-Антић, коме су Бугари убили оца и стрица усред Прилепа. Затим је ту Димитрије Чичевић, о коме је већ било речи, па Јордан Грдановић, свештеник. Овај је био родом из Охрида. Његова оца Димитрија Грдановића убили су Бугари у једној тесној улици у Охриду. У Битољу је Никола Марковић, адвокат са још некима, пришао „демократији"... Али, све су то били махом лични непријатељи Јована Ћирковића, који нису хтели из личних разлога да буду са њим у истој странци. Али сељаци, војници са Солунског фронта, као и неки који су били заробљени од Аустријанаца, остали су не само Срби, него су сада постали и радикали.

Питам се и сада: шта се ту могло наметнути једном политичком човеку? Подизати углед тим људима и трудити се да се и други сврставају поред њих? Али како и на који начин се ово могло учинити! Причати им лепе приче о томе: како су и они својом борбом допринели да се после овог „великог рата" створи три пута већа држава него што је била Србија. Не, не, то није било довољно за стварање ауторитета... Јер, не треба изгубити из вида, да се овде ценила „прошлост", средина, порекло, култура! Ови нови људи су потицали из сиромашних породица (јер богати су успели некако и за време рата, да не стигну до Солуна!), знало се за њихове „поробљене претке", али и „непознате" у исто време! Кад ово кажем, мислим да су носили „ситно име"... Зато, опет се јавила ту аграрна реформа као решење за многа питања. Ја сам ово схватио још 1919. године.

МОЈ РАД У АГРАРНИМ ЗАЈЕДНИЦАМА

У то време појавила се и Комунистичка странка. Чињеница је, да је Партија створена у Русији, која се распадала и доживљавала тада низ преображаја. Комунизам је дошао „доле", у Мађедонију, као наставак велике и моћне православне „Матушке", која је некад била заштитник „Славјанства и Православија" у Турској. Већ сама та чињеница, давала је овој новој Странци (боље Партији), могућност, да њени агитатори, као ванредно живи и динамични, уђу не смо у градске, него и у сеоске редове.

Онда је владала велика беда и јад: делом Бугари у својим пустошењима, а делом и Шпански грип (који је појео људе, колико ратна стихија), учинили су да су и градски, и сеоски домови били голи и у жалости. А сада је, одмах после 1919. дошла и та нова држава, која је почела да тражи порезе, наметала је и друге дажбине, опет је регрутовала мла-

диће, који су, као деца већ у раним својим данима, били изнурени глађу... Све је то било непопуларно, мада би све те проблеме имала да решава свака држава, ма каква састава она била. Али су комунистички агитатори истрајно викали, и то отворено:

- Доле пореза!... Доле војска!... Нећемо касарне, нећемо жандармериске станице!... Тражимо да се земља преда ономе који земљу и ради... Тражимо слободу од капитала! Доле капиталисти!...

А знало се, на очиглед свих, да се поред старих капиталиста, створило доста и нових, ратних, који су се богатили у шпекулацијама са људским животима, јер су њихова браћа гинула и пропадала у глади и немаштини! Комунистичке пароле су биле прихватљиве за многе (оправдано), па су сада изненада, на препад, комунисти угрозили и демократију и радикализам!

Радикали, који су много рачунали на Турке, јер су „некад" добро поступали са њима, нашли су се одједном преварени!... Иако још ни један турски ћифлик није био поседнут аграрном реформом у Битољском округу. Турци су онде основали своју национално-верску странку „Џемијет". Била је то моћна организација... У ту странку су се преко ноћи сврстали не само сви Турци, већ и многобројни Арнаути. Колико је та странка била популарна код Турака и Арнаута, може се ценити већ и по самој изреци: „Селам шаље муфтија, пета му је кутија!..." То се односило на главног муфтију у Приштини, њему није била потребна никаква агитација, за њега је говорила верска дисциплина. Турци и Арнаути су требали само да утуве која је по реду „муфтијина гласачка кутија" и знало се, све њихове гласачке куглице сручиће се онамо. Али то није био само случај у Приштини! Асим-бег Дерала био је изабран у Тетову, Ћамил-бег у Гостивару, Шефик-бег у Штипу, један бег у Скопљу (царско српско Скопље!) и Ћемал Зија-бег у Битољу.

Тако, с једне стране комунисти, а с друге турски „Џемијет", огласише рат српским странкама, „демократији" и радикалима. Пред први парламентарни окршај, показало се да и демократија има своју сигурну војску, док су радикали имали сигурна само српска села у околини Прилепа. Они нису хтели да гласају за Србина Димитрија Чичевића, јер он није био радикал. Изузетак су начинили неки гласачи из Костиначке општине, села: Долпавци, Маргари и Строви је. Општине: Браиловска, Небраговска, Тополчанска, гласале су за радикале. Осим општине Тополчанске, у оне три општине: Костиначкој, Браиловској и Небриговској, ја сам имао улогу оног кадије из Приштине: само сам јавио људима која је гласачка кутија радикалска, па су они сви гласали за радикале. Ипак, чињеница је, да су све остале странке биле јаче од радикалне. Тако су на изборима у Прилепском округу мандати били подељени: комунисти

су добили два мандата, „демократија" два мандата, Џемијет један и радикали један (и то по остатку).

Битољски округ сачињавали су срезови: Битољски, Марковски, Крушевски, Прилепски, Кичевски и Преспански. Тада је први пут у Битољу био изабран за посланика др. Коста Кумануди, јер је Коста Стојановић већ био умро. Овде су се први пут сударили демократи др. Косте Кумануди са радикалима Јована Ћирковића. Победио је др. Кумануди, и то - осетно. Изабрани су он и Димитрије Чичевић. Ових избора на терену сам се и ја појавио први пут као политички радник за једну странку. Радио сам за радикале.

Напред сам већ изнео како су стајали радикали у Прилепу, односно како су стајали и у другим срезовима, нарочито у Битољу. Уосталом, то је показао изборни резултат: мандат по „остатку". Ја сам тада имао иза себе преко двадесет година јавног рада и ванредно широко познанство код свих људи, почев од Ђевђелије до Црнога Дрима, и преко њега... од Велеса, преко Хаса и Пореча, до Пекришта, на граници среза Гостиварског. Познавао сам многе људе из Татова, Гостивара, међу Мијацима... Говорио сам већ тада и правилно изговарао сва маћедонска наречја, која сам научио на терену у непосредном раду са људима, од оног око Неврокопа, па преко тиквешког, и оног преко Црног Дрима, до мијачког, односно оног у Козјаку и Кривој Паланци.

Ја нисам у Маћедонији постао радикал по традицији (иако је мој отац био један од првих радикалских бораца и твораца у срезу Осјечком). Ако би ми неко поставио питање: „Зашто си постао радикал?" - то би звучало у мојим ушима као када би ме неко питао: „Зашто си постао Србин!" Пришао сам радикалној странци стога, што је она једина била у стању да чува и очува ново-створену државу. Она је била једина, која је имала, по моме мишљењу, одређену концепцију о томе: шта је држава, и како се њом управља! Далеко сам од тога да оспорим патриотизам и велику љубав према Србији и Српству ма којој другој српској политичкој странци и њеним вођама! Сматрао сам да је за вођење једне државе потребно имати и друге квалитете, а не само: волети своју земљу, већ по потреби и жртвовати се за њу! На стотине хиљада старих и младих Срба дали су за отаџбину своје животе!

Не само сељаци и грађани из грађанских партија, односно они који су били далеко од сваке страначарске борбе, него и социјалисти, који су били вазда противу рата! И они су свесно гинули за Србију! Довољно ће бити ако изнесем две светле фигуре: Димитрија Туцовића, лидера социјалиста у Србији и Владислава Петковића-Диса, социјалисте и песника. Па јесу ли све те светле жртве имале правилну концепцију о држави? По мом мишљењу, не само тадашњем, оне је нису имале. Добро сам познавао двојицу политичких вођа, шефова различитих странака у

Србији: Љубомира Давидовића и Стојана Рибарца. Поред њих познавао сам и многобројне њихове сараднике и једномишљенике. Све су то били сјајни људи и прави виртуози (сваки у својој странци). Међутим, за вођење државе, и то овакве, каква се она показала још у самом почетку, сматрао сам да само радикали могу савлађивати и коначно савладати све тешкоће које су се стављале пред све нас. Држава, у принципу и у теорији, створена је као проста, али је то било по уставу, а у ствари је она била у пракси „сложена", или речено народним језиком - „несложна".

„Демократска заједница", сва и без изузетка, била је за ту просту и централизовану државу. Супротно свима њима, стајао је усамљени Никола Пашић, као огромна гранитна државничка фигура: тражио је још у самом почетку стварања те нове државе, да се омеђе земље које улазе у састав државе: српска, хрватска и словеначка. Његов сарадник, Стојан Протић, у свом нацрту устава је претпостављао федерацију. Али, иза „заједнице", а против Пашића, стајао је у сенци лик регента Александра. Да би себе одбранио од нападаја за „Солунски процес" (1917.), а да би читав тај процес бацио на радикале, стао је чврсто уз „Демократску заједницу", а нарочито уз њеног подшефа Светозара Прибићевића?! Тако је у питању устава надјачала концепција „Демократске заједнице", а одбачен компромисни пројекат, далековиднијег политичара Стојана Протића.

У тим приликама, када се веровало да је радикалима „одзвонило", пришао сам баш њима, да и ја своје напоре удружим са напорима радикалне странке, на консолидацији наше нове државе. Ипак, мене је највише интересовало: како ћемо пребродити ону основну тешкоћу из које је произилазило највеће зло за наше грађане у Мађедонији, а то је злосрећна подела на: Србе и Бугаре. Успомена на турско царство била је још у свежој успомени свима, а радикалима је сада (гле), као изразито српској странци, приписивано „туркофилство". На њих је бацана љага што су чифлуци, тј. земља ага и бегова, били у рукама ових некадашњих зулумћара. Многи од њих су били још 1913. године отишли у Турску, али су њихови рођаци примали и уживали приходе са имања.

Али да се вратим на „закон о аграрној реформи". Турска имања у Мађедонији, чији су власници отишли из нове државе Срба, Хрвата и Словенаца, сматрана су као трајно напуштена имања. То је значило, да су се могла одмах експроприсати у корист „државног земљишног фонда". Све до 1920. у Битољском и Скопском округу нико није хтео да забоде свој нож у ту велику погачу. Сваки се то бојао како за своју личну популарност, као и за популарност политичке странке којој је припадао. Ја се на све то нисам осврtао. Приходи са мог имања у Мађедонији, у то време привредне коњуктуре били су не само довољни, него и свима познати. За мене нико није могао тврдити да ћу скренути с правог пута,

било под притиском политичких функционера, односно од страха да ћу изгубити популарност! Радикалној странци давао сам све, а од ње нисам тражио ништа. Од неке чиновничке плате нисам уопште био зависан. Под тим, дакле, условима и на заузимање посланика Јована Ћирковића, био сам постављен у Главно аграрно повереништво у Скопљу, за секретара 1. класе, са основном платом од 4.066 динара и 66 пара динарских годишње. Пре тога је Љуба Давидовић, мени признао све дотадашње године које сам провео у Турској, као и оне ратне, за године службовања. Министар за аграрну реформу био је Никола Узуновић, један од првака радикалне странке. Тако сам најзад и ја почео своје ново службовање у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца.

Главни повереник за аграрна питања био је Милан Маленица. Био је то углађен господин, који је сваког дана долазио у канцеларију у свом новом реденготу. Некада је био, као правник, судски пристав у Босни. Он није био партијски човек, како се то у Србији сматрало да треба да буде. Био је радикал, може се рећи више потајни него јавни, јер је у Београду седела коалициона влада, а Маленица је, као опрезан и дисциплинован чиновник у служби Аустро-Угарске, научио да не треба никога да вређа, бар од оних који су у тај мах били моћни.

У питањима аграрне реформе су интервенисали и демократи и радикали. Присутних 14 џемијатских посланика у Парламенту, у оној неуравнотежености снага, у вечитој потреби блокова и коалиција, показали су се као важан чинилац. Осим тога, било је и много посланичких кандидата који су рачунали у будуће на турске гласаче, који би их својим гласовима могли једног дана довести у посланичке клупе у Народној скупштини. Пошто се нисам плашио да ћу бити отпуштен из државне службе, односно нисам ни мислио да ли ћу имати било какву пензију или нећу, ако будем пензионисан, нисам био зависан ни од тог момента. Зато сам сваку ствар у проблемима аграрне реформе решавао искључиво по закону, да ли се то хтело и у пракси или није. Када је Закон о аграрној реформи доношен, чињеница је да је он фаворизовао земљорадника, чивчије, тј. онога који земљу обрађује. Ко је ту имао да страда? Па природно, они који су имали земљу, а нису је обрађивали, а то су углавном били власници турске народности.

Свој рад на аргарној реформи почео сам прво од околине Скопља. Сву напуштену земљу у селу Трубареву, које је касније добило име Душановац, ставио сам у „Земљишни фонд". То је исто било са Сарајем, Ибраиловом. Сав онај комплекс земљишта којим данас располаже Казнени завод у Скопљу, село Маџари, Александрово (раније Оџаревци), па све тако до железничке станице у Куманову. На читавом том простору од Скопља до Куманова, до испод саме Скопске Црне Горе, није више било чивчија. То исто урадио сам и са селом Бардовцима, где је био

саграђен чувени замак. Сва та плодна земља, постала је на основу закона, сопственост оних који су је обрађивали.

Против мене су летеле тужбе, од ага, бегова и народних посланика. У међувремену је на положај министра за аграрну реформу, на место Николе Узуновића, био дошао Крста Милетић. Он ме је у вези свих ових тужби позвао да дођем у Београд. Уз то је наредио инспектору Чеди Јанковићу, брату Србином (познати Љуба Срба), да ми када дођем прочита све оптужбе. Шта ту свега није било! Оптуживали су ме за самовољу: да нисам имао никаквих обзира према сопственицима; да нису исти аграрни односи они у Босни између ага и кметова, и ових у Маћедонији, између ага, бегова и њихових чивчија.

У свом разговору са Чедом Јанковићем, а после и са Крстом Милетићем, министром, пружио сам чврсте доказе да познајем проблеме аграрне реформе и чивчиско питање у Маћедонији, да ми је министар Крста Милетић дао писмени акт, да мирно продужим свој рад као и до тог времена, па да он унапред акцептира све оно што ја будем урадио у аграру у Маћедонији. Са овим актом и са потребним овлашћењима вратио сам се у Прилеп.

Да ми се не би приговорило да узимам само туђу земљу, а своју сопствену чувам, отишао сам из Прилепа прво у село Браилово, где сам имао своју земљу и прво сам од ње одвојио 25 хектара, и 8 хектара кућног места, па све то ставио у „Земљишни фонд". На мом имању у Бранилову никада до тада није постојао чивчиски однос, али, без обзира на све то, одвојио сам од своје земље равно 33 хектара и унео у фонд, у интересу правичности. Зато и могу рећи мирне савести, да за кратко време у Прилепском срезу није више постојао ни један чивчија. Сва та дојучерашња раја престала је сада то бити. Поред тога, око 2.000 хектара напуштене земље унето је у „Земљишни фонд". Врбијани, Галичане, Лагово, Кутлешево, Новосељани, Бело Поље и остала чивчиска села, престали су то бити, као год и појединци у осталим селима.

Аге и бегови из Прилепа појурили су тада у Битољ, да се жале Јовану Ћирковићу. Тако се сада нашао на муци и сам Ћирковић да тражи од мене да престанем са оваквим својим радом, знао је да га нећу послушати; да опет ништа не учини на толике молбе и жалбе Турака, било га је срамота, јер би на тај начин демантовао мишљење: да се његова реч слуша и код демократа и код радикала. Опет, ако се обрне читава ствар, па он тражи да се ја пензионишем, бојао се да ћу му бити непријатељ, па му као такав угрозити мандат (што се касније и догодило). Зато је нашао за сходно да ме позове и почне са убеђивањем: да је „Џемијет" један део радикалне странке, неопходан радикалима, па да наносим својим радом у аграрној реформи штету радикалној странци. Наравно да сам се на све ово морао насмејати и кратко одговорити:

„Варате се... Будућност радикалне странке у Мађедонији неће никад зависити од Турака, него од чивчија, Словена! Турци нису могли сачувати ни своје сопствено царство, а ви се надате и мислите да ће сачувати наше! Прво - ја радим све по закону; друго - стварам аграрне пријатеље држави, а не радикалима; треће - нека ме министар пензионише ако не ваљам. Он је радикал, па ако све ово што ја радим иде на штету радикала, он то зна, нека предузме потребне мере да то спречи. Али, док сам на овом месту, ја нити могу, а нити хоћу да радим на други начин."

Тако су се моји односи са Ћирковићем од тада били нешто погоршали. Дошао је на ред и сам Прилеп. Богатији Прилепчанци, Турци и хришћани, држали су краве. Око Прилепа било је неколико хектара земље утрине. Ту утрину користио је један мали број грађана који су обрађивали туђу земљу, да онде напаса своје краве. Али исто тако постојао је и велики број грађана, који су обрађивали туђу земљу, било да су на њој садили дуван, или сејали жито, тј. једне године су на једној њиви садили дуван, а после дуванске бербе су сејали жито. Ја сам свему томе учинио крај. Сву прилепску утрину ставио сам под аграр. Ту, тако одузету земљу, разделио сам на неколико стотина земљорадника безземљаша из Прилепа. Само десет хектара од те земље дао сам Драгомиру Стевановићу, који је тада био срески начелник у Прилепу, али је пре тога био четник, а на Солунском фронту био је водник јуришне чете. Он ми је и помогао да ту замисо остварим, јер је он по закону био члан комисије за одузимање утрина. Осим ове парцеле дате Драгомиру Стевановићу, сва остала земља била је подељена прилепској сиротињи, махом радничког сталежа.

Опет су полетеле оптужбе: Прилеп ће пропасти, грађани убудуће неће имати млека и томе слично. А ја сам знао шта радим. Богати људи, богати трговци, лиферанти и њима слични, купиће млеко од сељака који онда више нису били ничије чивчије. А таквих сељака било је много у околини Прилепа, који ће само од те продаје имати велике користи. Али, сада ће почети да купује млеко и она сиротиња, која до тог времена никад није ни укус млека познавала, јер њима је држава омогућила да им се рад плати неколико пута скупље него што је сваки од њих до тада могао добити. Они су постали услед тога дубоко привржени држави!

У Крушевском срезу дао сам решења, да најбогатији чифлик Кујучук Санд Пахше, у селу Кривогаштани, подели се на 14 породица. Чланови ових породица били су поштени чифличари, лугари и сељаци наполичари. Тако сам исто учинио и у селу Крушејане. Арнаутском селу Пресилу узео сам у аграрни фонд сву утрину, коју су они заузели од околних хришћанских села. Цело арнаутско село Пробилци, ставио сам у аграрни фонд, јер су Арнаути били избегли из овог села. Цело Прилепско поље, у дужини и ширини, постало је за кратко време сопственост сељака, који

су га обрађивали, а велики и богати земљишни фонд служио је, да се сваком земљорадднику, који нема довољно земље, дода потребна површина у његовом или њему најближем атару.

Свака против-државна агитација, било да је долазила из Бугарске или од њених пријатеља из Прилепа или Битоља, овим је била онемогућена. Али, вршећи тај велики посао на коначном ликвидирању Турске империје, ја нисам тажио ни од кога да буде радикал, јер нисам био инфициран партиском страшћу. Међутим, сви су у Маћедонији знали да сам ја радикал... Можда је то и било више него довољно.

МАКЕДОНСТВУЈУШЧИ

Стварање јединствене и централистичке државе по рецепту Светозара Прибићевића, који је био у целини акцептирао и регент, а после и краљ Александар, ишло је много теже него што се очекивало. „Видовдански устав" (1921.) изгласан је простом већином од неколико џемијетских гласова. Истина је била његова основна слабост, која се осетила споља и изнутра.

У Бугарској је опет оживео Маћедонски комитет. Његове чете биле су завладале оним делом српске Маћедоније, који лежи у сливу реке Брегалнице. Једна чета била је пребачена у Мориово, али она је била брзо издана од сељака и одмах се повукла, ту чету предводио је неки Петар, родом из Прилепа, ова се чета није могла нигде појавити у Прилепском срезу, као ни на левој страни Црне Реке, у Мориову. То није био успех ни полиције, нити жандармерије, него аграрне реформе и земљом задовољних сељака. У Бугарској нису имали појма шта се код нас, у Маћедонији дешавало! Ипак, на десној страни реке Вардара, појавили су се арнаутски разбојници, њихов вођа био је неки Каљош, родом из села Зајаци, код самог Кичева. Пре рата (1914.), радио је у Румунији. Тамо је био „бекчија" (чувар) код неког бојара. Окупација наше земље затекла га је у његовом селу Зајаци. Једног дана, када су га Бугари хтели да ухапсе, он се одметнуо, па је за читаво време бугарске окупације одбијао да се као одметник преда Бугарима. Када су Бугари били протерани из Маћедоније, Каљош се вратио у село, својој кући у Зајаце. Међутим, сада су хтеле и српске власти да га хапсе, али он се није дао, па се опет одметнуо. Његово одметништво ускоро је загрдило. Прво је опљачкао село Шипочан. То је у ствари летњи стан Влаха, чобана, који су на Шипочану имали своје велико „бачило" и кућне где су им за време лета становале породице. Њима је Каљош узео 3.000 турских лира и сав женски накит. Затим је запалио српско село Тајмиште у Гостиварском срезу. Никакве полицијске и жандармериске потере нису ни могле, а нису ни смеле да се ухвате у коштац са Каљошем. У овом случају нај-

боље се могла поставити паралела: докле се бугарске комитаџиске чете нису могле задржати ни неколико дана у Мађедонији, јер су их сељаци одмах проказивали, дотле се Каљош слободно башкарио, подржаван од арнаутских села. Једна бугарска чета од шест лица била је дошла у село Тројаци, у срезу Прилепском, 20 километара на путу Прилеп - Гацко, а она је одмах била издата властима и делимично уништена, а делимично се предала.

У срезу Прилепском постајао је сељак све више привржен држави. То су, ето, били смишљени резултати једног законитог поступка, који други нису смели да предузму из страха од различитих партиских величина, од којих ја нисам зазирао. Чињеница је да нисам био ни од кога материјално зависан, а морална штета је била искључена, јер је мој званични или службени рад користио народним масама, а то значи држави. Са стране радикала мени се замерало: „Зашто не стварам партиске организације по селима". Ја то намерно нисам хтео да чиним, јер сам зазирао од расцепа и крви међу сељацима. Одговорио сам на највишем месту у радикалско странкином форуму:

„Гласање је тајно... сваки може да баци своју куглицу где хоће! Ту је контрола тешка. Зар није оно прво гласање у Прилепу била комедија, која је проиграла ауторитет власти!"

Моја замисао у погледу јачања странке лежала је у ослонцу на угледне личности у местима. Требало је увек наћи погодне и ауторитативне чуваре кутија. Такви чувари кутија, људи домаћини, поштени, угледни и уважавани са својим моралних квалитета, били су истовремено и најбољи агитатори за ону кутију, коју су чували затим, то је највећа гаранција за људе, да доиста могу дати свој глас коме они највише верују. Бежао сам од сваке рекламе и трудио сам се да никада мој рад не буде уоквирен, већ да буде на широкој основи, да би могао бити трајан.

Докле су чете Тодора Александрова биле сасвим разбијене у срезовима Прилепском и Велешком, арнаутски „качак" или одметник, бивао је све дрскији. Једног дана појавио се Каљош на влашком бачилу, на планини Мукосу (планина Бабуна, удаљена од Прилепа 13 до 14 километара, а само неколико стотина метара од државног пута Прилеп-Велес). Каљош је ухватио и везао неколико Влаха, сточара, и узео им око 3.000 турских лира у злату. Око самог Мукоса била су све српска села: Присад, Небрегово, Дреновци, Браилово и Слепче на Прилепској страни, а Степанце, Оморане и Габровник, са велешке стране. Каљош се појавио, и у средини тих села везао и одвео са собом пуноправне грађане Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца! Било је то заиста трагично за нову троимену државу. У тој околини где су била арнаутска села: Десово, Браилово, Црнилиште на Прилепској страни и арнаутски део Оморана и

цело арнаутско село Согље, са велешке стране, од како је у том крају почео да четује у своје време војвода Глигор Соколовић, па наставили ја и Јован Бабунски, никада се овде није појавио нити турски, нити арнаутски одметник. Чак ни да затражи кору хлеба или воде да се напије! Тако је то било некада, за време Турске царевине, а сада, у нашој народној држави, у којој смо имали исту цивилну и војну власт, Каљош, Арнаутин из Зајаци, хвата наше царске платежне грађане, одводи их и уцењује огромним сумама новаца у злату. Питао сам се:

„Да ли је могуће, да је наше унутарње стање толико расклиматано, да се један Каљош не може убити ни онда када је дошао до самог Прилепа и напао људе усред српских села? Шта да кажем овим Власима, сточарима, који су ме сви познавали, као и ја њих, када ме једног дана сретну у Прилепу или Велесу, па ми кажу: ‚Је ли то та српска слобода о којој си нам годинама говорио и од нас стварао непријатеље Турцима! Ево, сада нам се Турци свете, сад је осведочено да турски хлебац гони човека и после девет година'!" - Заиста, нисам налазио одговора не само Власима, него ни Србима, који су своју стоку са планине дотерали у села: Дреновце, Небрегово и Слепче са прилепске стране, а Степанце, Омодина, Ораовдо, Гафавник и Макрени са велшке стране.

Баш тога дана када је Каљош дошао на Мукос и везао наше грађане у селима да би их уценио, др. Коста Кумануди држао је низ конференција са својим партиским пријатељима у Прилепу. Ту се говорило: о слободи, о демократији, теоретисало се о много чему, чега све није било у нашој држави, јер, ето, чињеница је да су људи везани и отерани, па или имају да плате 3.000 златних турских лира или ће тих неколико људи бити погубљено, а њихова бачила и колибе опљачкани. Тајниште изгорело, Шипочен исто тако и опљачкан, Мукос похаран... Свет је заплашен по селима и на државним друмовима и светским путевима, а демократија у читавој новој држави у колевци, у основи подбацила!

Милорад Драшковић, демократа, поднео је предлог да се посланички комунистички мандати пониште. Шеф „Демократске странке" (настале из Демократске заједнице), гласао је за тај предлог, као и та читава „демократија"! А ти исти вођи „демократије", изашли су из владе на Крфу, усред рата, када им је учешће у влади била дужност, кад је с једне стране Француска с тешком муком одржавала Солунски фронт и када је Сикст Бурбонски тражио мир са „Савезницима", по захтеву свога зета цара Карла Хабсбуршког од Аустрије! Под тим околностима садање вође „демократије" дали су гласове против процеса у Солуну, после чије пресуде су стрељани Апис (Драгутин Димитријевић), Љуба Вуловић и Малобабић! Нико од министара, мислим на оне који су остали у влади, нити они који су је напустили у најтежем тренутку, нису били сигурни: да ли је био извршен атентат на регента Александра или није?! А сада!... После

толико прича о демократији, сами демократи предлажу да се изврши у ствари један велики атентат на демократију. Ја сам то схватио овако: треба помоћи сваког и на сваки начин, који има изгледа да ти омогући власт, а рушити сваког без обрзира на неке принципе, ако то тај на исти начин смета да дођеш сутра до власти. А Коста Кумануди, тадашњи министар финансија, баш тога критичног дана по наше грађане и на Мукос, држи конференцију са својим демократима о демократији, а полиција не предузима никакве мере да се разбојник опколи и негде пресретне.

Револтиран свим тим што се дешавало у том моменту, прелазећи преко свих обзира што сам државни чиновник, и на све оно што јесте односно није допуштено да учини један заклети и подручни орган према свом ресорном министру, упутио сам телеграм на лично Косте Куманудија, протествујући што „у таквим тренутцима он пренебегава крвав догађај у близини Прилепа, који као такав представља срамоту за читаву државу и за владу чији је члан, па лично одржава партиске конференције итд." Ја ту нисам кривио Косту Куманудија за сам догађај на Мукосу, јер он и није могао бити за то одговоран, али сам сматрао да у таквом моменту одржавати партиску конференцију и на њој разглабати о слободи, о демократији, слично је као кад би у кући где лежи мртвац, и где се нариче из свег гласа, увео музику и неколико пријатеља, и почео у тој кући да игра. А Прилеп је тога дана био много узбуђен.

Кумануди је мојим поступком био увређен и чим се вратио у Београд, одмах је тражио од својих радикалских колега да будем отпуштен или пензионисан. Министар за аграрну реформу - Крста Милетић одмах ме је телеграфски позвао у Београд. Чим сам овамо стигао и отишао до Министра, он ме је упитао:

- Јеси ли заиста упутио ону депешу Кости Куманудиу...! - И ту је Крста додао један од својих епитета уз то презиме.

Одговорио сам како је и било:

- Знам после свега да ћу бити пензионисан, јер, ето, тако је било. Напишите зато молим вас, без афере, декрет о мом пензионисању.

Тада ми је Крста Милетић објаснио, да Љуба Давидовић због тог случаја намерава да растури коалицију владе са радикалима.

Одговорио сам му кроз смех:

- Од попа и молитва!...

Тако сам напустио аграрну реформу и вратио се кући на свој редован посао у селу, на своје имање, коме сам се сада био потпуно посветио.

ЛОКАЛНИ ПРОБЛЕМИ

Мојим пензионисањем нису били сви задовољни. Са њиме се није слагао одједном ни Јован Ћирковић. Он је добро знао, да докле год сам ја државни чиновник, нећу се кандидовати за посланика, али могу много утицати на изборни резултат. А сада! Истина, за годину дана још не могу бити кандидат за посланика, ал нећу имати могућности да утичем на изборе као за време док сам радио у аграру! Сви су мислили да ја на изборе утичем својим положајем, а не личним ауторитетом. Једини ја лично нисам имао то мишљење о свему овом.

Пре свога пензионисања свршио сам једну крупну ствар у Срезу поречком. Разуме се крупну за ово место и за ондашње прилике. Поречки срез је припадао тадашњем округу Тетовском. У томе округу су велику већину чинили поречани, односно Арнаути. Једини срез са српском већином у том округу, био је Срез поречки. У овом срезу ситуација у погледу аграра стајала је овако: у Бродској општини, а у атару села Брода, било је имање бродске Текије. Текиске њиве биле су поред реке Велике и земља је, када се мало побољша ђубривом, била плодна. Село Девич у истој општини било је чифлик, а земља је била сличног квалитета као она у Броду. И то је село било поред реке Велике. Девичка земља је припала чивчијама, а она у атару села Брода, у главном је припала чивчијама из Брода, али сам десет хектара од ове добре земље дао српском војводи Михаилу Јосифовићу, који је и сам био чивчија код Алибега, мутевелије Бродске Текије. После његовог одметања, његов отац и надаље је остао као чивчија на том имању, само на мањој површини и на растуреним парцелама, а ја сам му сада дао свих десет хектара у једној парцели.

Друго земљиште Бродске текије налазило се у турском селу Дебришту. На том земљишту био је мутевелија неки Есимграф ефендија, који је био отишао у Турску, јер му је Јован Долгач, српски војвода, убио два сина за време арнаутске побуне 1913. године. То имање, које се налазио у Прилепском атару, раздао сам Поречанима. Само у Поречу је било још много људи којима је требало дати земљу, а у Поречу није било више земље у Аграрном фонду. Ње је било изобилно у Прилепском срезу, али онда би морали расељавати Србе из Пореча и тиме слабити ионако слабу српску позицију у округу Тетовском. То нисам хтео да учиним. Поречка сиротиња и надаље је морала да чува позиције Срба у том крају, баш онако како је то чинила и за време Турске царевине. Међутим, био је ипак један излаз. У селу Ропотову било је имање Ахмет-бега Зогу и његовог брата Џемала. То су били синови Џемал-паше, бившег команданта царске гарде у Цариграду. Ахмет је био претседник Албаније и још се није био прогласио за краља, али је зато његов брат Џемал био у Ро-

потову. Да бих ствар свршио одмах, односно да би моје решење постало извршно по истеку жалбеног рока, отишао сам у Ропотово и онде затекао Џемал-бега, старијег Ахметовог брата, на његовој огромној кули, какву није имао ни у свом родном месту. Почео сам као оно некада кнез Милош: прво да пратим како ћу му све имање одузети и предати чивчијама. Ропотово је било чисто српско село од преко тридесет домова, сви су били до последњег чивчије, а Бугари су за време тек минулог рата читаво село интернирали. Џемал-бег ми је одговорио:

„Ништа ми ти не можеш... Жалићу се Господину Пашићу и моја ће у Београду бити старија."

Ја сам му на то оштро одговорио:

„У овој земљи закон је старији и од Краља, и од Господина Пашића, а ја све ово што радим, радим по закону, па зато оно што ти ја будем дао у Ропотову, то ти у Београду неће нико дати."

Тако смо се Џемал-бег и ја носили летњи дан до подне, како би то рекла народна песма. Напослету Џемал-бег пристане да у Роптову од своје земље добије 30 хектара, коју он сам изабере. Остатак, до 2.000 хектара остало је чивчијама и за Аграрни фонд.

Ја нисам стигао да у Ропотову населим Србе Поречане. То су други учинили, јер сам био пензионисан. Али чињеница је да је у Ропотову било насељено око 200 кућа Срба из Пореча, а то село припадало је срезу Поречком, као и турска села Дебриште, Ложани и арнаутско Житолиште, Јакреномово, Саждево и Дреново, као и српско село Кожнио и Крапа, који су раније припали Срезу прилепском, а у Дебришту је био Мудурлук (поштанска испостава).

Да бих онемогућио ма какву противдржавну акцију арнаутском селу Десову, на утрини тога села населио сам 20 српских породица из Велешког Хаса, из села Габровника и Сувог Дола. Ови су себи подигли куће и саградили цркву на једној узвишици изнад села. То место Арнаути су називали „Кипо" (Црква). Ту је некад била црква, када су у том селу живели хришћани.

Све ово што сам изнео, доказ је шта све један човек може да уради за кратко време. А ја сам на положају првог секретара „Аграгне реформе" био непуне две године! Само, ја сам разумевао интересе државе и људи, који су се поклапали. Нарочито је ово тачно ако се схвати да је тај народ био турска раја до пре неку годину, а преко њега су газиле војске од 1912. до 1919. године: турска, српска, бугарска, немачка, француска, грчка и италијанска. То би све било много и за далеко већу од ове територије, коју сам овде поменуо и описао.

Кад се поставило питање: да ли треба оставити насељенике из Кукоша, које су населили Бугари у долини реке Струмице, између Ограждена и Беласице, од којих је један део био насељен око реке Струме у бившим

турским селима око Горње Џумаје, била је одређена комисија да ту ствар испита и поднесе извештај министру за Аграрну реформу у Београду. У комисији је био одређен пуковник артиљерије Тодоровић, из 3. армиске области у Скопљу, Милорад Јовановић, инспектор Министарства унутрашњих послова у Београду, Чеда Јанковић, инспектор министарства за аграрну реформу у Београду и из Аграрног повереништва у Скопљу био сам одређен ја. Како Милорад Јовановић није дошао, то смо нас тројица (Тодоровић, Јанковић и ја) отишли у Струмицу. Ево у чему је овде био случај: кад су Грци у великој бици код Кукуша 1913. разбили 3. бугарску армију, Бугари су повели са собом, у повлачењу, преко 3.000 „Бугара" из Кукуша. Већи део тога народа био је насељен у она бивша турска села, која су 1912. године Бугари сасвим опустошили, а становништво поубијали. Стумица је остала у бугарском поседу све до закључења мира, када је Струмица додељена коначно нашој држави. Тако су Кукушани остали - једни у нашој држави, а други у Бугарској. Било је ту раздвојене и рођене браће, и разних сродника, који су постали држављани две различите државе. Сада се поставило питање: треба ли ове кукушке грађане са територије наше државе оставити где су, или их пребацити преко границе, где су им били и остали рођаци и пријатељи.

Пред овим проблемом застао сам и почео да размишљам:

„Ови грађани, било да су насељени код нас или у Бугарској нису криви за своју злу судбину. Пред очима сам имао све патње које је имао наш народ за време минулог великог Првог светског рата. Нико није остављао своје огњиште, макар се радило и о најсиромашнијем, ако за то није постојао неки крупан разлог. У сличним приликама патње су заиста неизмерне! Где год се седне да се мало одахне, очекује се са сваке стране непријатељ. Бугари су довели овај народ овамо из Кукуша, кад су подлегли у борби са Грцима, па су бежећи и сами, унели панику у сав тај свет. Нису га само позвали, него су га натерали да бежи! Поубијали су масу невиних грађана из Кукуша, означене као „Гркомане", као да су им они били криви за пораз! Овај свет је био приморан у паници да напушта своје огњиште, бојећи се освете од стране Грка, за поубијане њихове рођаке и пријатеље, јер су прави кривци у сталном повлачењу.

Бугари су мислили да ће свој пораз из 1913. године најбоље поправити, ако опет у овом великом рату нападну на Србију. Краљ Фердинанд Кобург и бугарски политичари скупљени около њега, личили су ми на пијаницу, који се решио на ново пијанство, да би се отрезнио. Питао сам се: јесу ли они Грци, Бугари или Срби, шта ли су? По мом схватању, они су били на првом месту несрећници, па онда све остало. Да ли треба да их сада нас тројица одавде истерамо. Био сам тада начисто: треба их оставити овде где су. Са националног гледишта они су били ово исто

што су и остали Словени у Струмици. Једно време, ми Срби, имали смо своју школу у Кукушу, а у Струмици је нисмо имали. Ако сматрамо да ови грађани једног дана могу бити Србима, зашто онда то не би могли постати и ови несрећни Кукушани! Са политичке тачке гледишта, читав случај ми је изгледао овакав: сви староседеоци у овој околини, који су остали после свега овде, а нису отишли у Бугарску или Грчку, могли су бар и привремено, давати отпор србизирању. Они су ту на свом земљишту, у својој кући. Овде живе са правом, оним истим које припада свугде домороцима. Само отпор према државним законима, односно чињење неких кривичних дела, доводи државну власт у ситуацију, да их натера на покорност и на поштовање законитости! Сасвим је друга ствар била са Кукушанима. Њих су Бугари, тј. једна за нас туђа сила, населила у ту богату стумичку котлину. Они су насељени у расељена турска села, из којих су Бугари силом уклонили раније законите власнике. Можда ће једног дана наша држава морати да плати и земљиште, и куће, у којима су ови Кукушани сада насељени! У сваком случају, они су насељени на земљишту које је сада власништво наше државе! Ако их наша држава остави ту где су, у овом најбогатијем куту наше земље, она их и задужује, па сигурно може од њих и очекивати и више пореза, од оних грађана који ту живе по праву наслеђа, од незапамћених времена. Оваквим политичким резоновањем дошао сам до закључка, да сам био склон да се тај свет остави ту где је, где смо га ми и затекли. За нас је то требао бити „свршен чин". Ово гледиште прихватио је и инспектор Чеда Јанковић, а доцније у Скопљу, прихватио га је и пуковник Тодоровић.

Овакво моје гледиште показало се касније као правилно. Никада наша држава није имала неких посебних тешкоћа са струмичким крајем, а најмање са насељеним Кукушанима. Бугарска пропаганда није ту више дејствовала. Све докле сам био чиновник у аграрној реформи, свако питање сам разматрао са три гледишта: а) законског, б) националног и в) политичког. Узевши у обзир аграрну реформу у целни, са малим или најмањим изузетцима, можемо бити потпуно задовољни. Том реформом постигли смо ове циљеве: сви чифличари били су ослобођени свих обавеза према ранијим својим господарима. Од економски потлаченог роба постао је одједном сопственик земље и веома јак чинилац у општој привреди земље. На тај начин је и овај земљорадник постао у свему једнак земљорадницима у Србији, Војводини, Хрватској, Славонији и осталим покрајинама уједињеним у нову државу. Затим, земљу су почели напуштати непродуктивни елементи, Турци, аге и бегови. Уколико су Турци и остајали у нашој земљи, све су то били радни и корисни занатлиски радници. Ти велики циљеви су постигнути, па ако се и касније десило да је неки од њих, тих Турака, напустио нашу земљу, одлазио је као наш пријатељ. Јер, овај свет је био толико поштен, да и када су ти

бивши чифличари (у прилепском и битољском срезу они су се звали „артаци"), једном добили сву ту земљу у својину, истовремено и ослобођавани од ње као њен припадак, они су својим бившим агама давали по нешто новца, па су на тај начин од ових добивали и потврде, да су ту земљу „купили", њима никад није ишло у главу да се толика површина земље може добити без пара! Куће, дућане и баште продавали су за суво злато, па је тако сваки Турчин (бар тако је било у Прилепу, Битољу, а нарочито у Ресну), одлазио са пуним кесама злата. Њих нико није терао да оду из наше земље; отишли су по својој вољи и из њима познатих разлота (махом верских). Исељени мухамеданци из Босне, исељени Турци из Бугарске, нису остали пријатељи ни старе Аустрије, нити савремене Бугарске. Срби су у том погледу начинили крупан изузетак, па им је то чинило част не само онда, него и дан данас!

ЈЕДАН ПОЛИТИЧКИ ОСВРТ

Биле су прошле политички бурне 1920. и 1921. година. У Русији су још тајале упорне борбе између „црвених" и „белих". Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца била је за то време два пута позвана да помогне „беле". Једном у Русији, а други пут у Мађарској. Оба пута наша земља категорички је отказала да ту услугу учини Лојду Џорџу (претседнику владе Велике Британије) и осталима. Против те помоћи јавно су иступили комунисти, па су дозволили себи да то неучествовање у акцијама против „црвених" у Русији и Мађарској припишу себи у заслугу. Истицали су као доказ низ штрајкова и демонстрација. Свега тога било је, али комунистички значај у свему овоме био је мали, тј. нису то били разлози оглушења наше државе о позиве Енглеске и Француске. Главни чинилац оваквог отпора био је лично Никола Пашић: он је увек био против употребе наше војне снаге на туђој земљи. Није он из политичких разлога спречавао да се наша војска појави на улицама Цариграда и Пеште. Разлози су били двојаки: а) радикали су за пуне три године, три пута били позвали народ Србије да уђе у рат. Први пут 1912. године, позван је народ да ослободи своју браћу у Турској. Овај позив народ је прихватио и пошао, као да су тај потпис поред краља Петра I Карађорђевића и Николе Пашића, потписали и цар Лазар са Краљевићем Марком. Познати су резултати тога позива: битка на Куманову, освајање Скопља, борбе и прелаз преко планине Бабуне, заузеће Прилепа, борба на Бакарном гумну и Шемници, заузеће Битоља и Охрида, као и борбе на Косовом пољу, ослобођење Приштине, Призрена и излазак Србије на Јадранско море. У 1913. години радикали су позвали народ Србије да брани оне тековине из рата, против Турске, које су незасити и грандомански расположени Бугари својим подлим ударцем иза леђа на Брегалници хтели

да отму. Када се и тај рат завршио у корист Србије и када се народ вратио својим кућама, не да се одмори, него да лечи себе и своју привреду, дошао је напад Аустро-Угарске. Радикали су опет апеловали на српски народ. Сада се тражило, да се бране слобода и независност Србије. Да се одбрани оно што је најскупље и најдрагоценије, да се брани коначно сам опстанак Србије. Познате су свима какве су све то биле патње у том дугачком и тешком рату, али су исто тако познати и драгоцени резултати. Сада су се нашли уједињени у једној држави сви Срби, Хрвати и Словенци. Како се и зашто сада могао позвати народ да пође поново у рат! Да се ослобађају они исти Мађари који су начинили онако крвава зверства у 1914. години у Мачви! Или да шаљемо своју војску у Цариград противу Турске, са којом се више и не граничимо!

С друге стране, земља односно држава, још није била ни консолидована, а ни границе према Италији нису биле најбоље утврђене. Постојала је отворена опасност да нас сваког тренутка нападне Италија, у жељи да изврши клаузуле из познатог Лондонског уговора. Ето, то су били стварни и државнички разлози, зашто наша земља није отишла у акцију против „црвених", а не због комунистичких демонстрација! А да се режим није бојао никаквих демонстрација, доказ је: поништени комунистички мандати у Народној скупштини и забрана Комунистичке партије у држави Срба, Хрвата и Словенаца. То је и доказ, да ангажовање државе Срба, Хрвата и Словенаца у акцијама ван државе није отпало из страха од домаћих комуниста, већ су то наметали државни национални разлози. У прилог овога иде и искрено прихватање оних многобројних хиљада руских избеглица, против чега су комунисти без успеха агитовали. Супротно томе, у Бугарској, где су комунисти заиста били јачи од владе, успели су да се руским емигрантима не дозволи азил у тој земљи.

У том времену, 1922. године, догодиле су се и катастрофе грчке војске у Малој Азији. Грчкој је био обећан Вилајет Смирне у Турској, који је најзад био и окупиран после 1918. године од грчке војске. Међутим, Британија је тражила да краљ Константин уништи познатог „одметника и разбојника" Кемал-пашу, са којим она, Британија, никада неће хтети да успостави било какве везе! Краљ Константин је поверовао у личној обмани, да он заиста и може да изврши ову „часну мисију", па је загазио у рат. Грчка војска је била до ногу потучена на реци Цакарији, па су од те реке до Смирне, Турци заробили и читаву грчку врховну команду. Тада је др. Анте Трумбић, који је категорички тражио да наша држава „послуша" Лојда Џорџа, па да пошаље експедициони корпус у Цариград, признао да и „Срби могу паметно да мисле", јер је војничка катастрофа Грка у Малој Азији однела краља Константина, цео режим, па и читав монархистички систем у Грчкој. Последице те катастрофе се још и данас осећају у Грчкој. Благодарећи само истрајности Радикалне странке у

Београду, ми нисмо тада угазили у тај хаос, који је начинио Лојд Џорџ, а коме је у нашој земљи кумовао др. Анте Трумбић.

Све горе што сам изнео има значаја када се веже са верзијом коју ми је касније испричао лично др. Трумбић. Наиме, њему је Лојд Џорџ дао обећање, да ће у накнаду за одашиљање корпуса у Турску и Мађарску, касније Британија начинити кроз Босну и Хрватску осам вертикалних железничких пруга и две паралелне од Фијуме до Боке Которске, тако да читава Далмација буде пресечена и везана за залеђе овим пругама. Ово ми је др. Трумбић причао у Београду, у хотелу „Бристолу", где смо заједно становали као народни посланици од 1925. до 1927. године.

Нови избори били су расписани за месец март 1923. године. Министар унутрашњих послова био је тада Милорад Вујачић. То је био превасходни и стари полициски службеник, који је стекао своју солидну чиновничку каријеру у ери оне чисте и праве демократије у Краљевини Србији, од 1903. године па надаље, за време владавине краља Петра I Карађорђевића. Он је био познат што је 1912. и 1913. поставио оне полициске чиновнике, за које је везана она пословица: „Ej, пусто турско и прво српско!" Нико није ни помишљао да ће Милорад Вујачић као министар унутрашњих послова у изборној влади дозволити да се полиција било чим меша у изборе! Ови избори имали су бити исто тако слободни, као и они за „Уставотворну скупштину". Развила се агитација на терену до највишег степена. Демократи су себи приписивали, како су спасли земљу од комуниста и за то дали највећу жртву из Демократске странке - вођу Милорада Драшковића, који је убијен за време лечења у бањи, у Делницама. Говорило се да му је то „климатско лечилиште" препоручио лично Светозар Прибићевић, тада потпретседник „Демократске коалиције". Прича о демократији, поникла из тих редова, била је једна велика ирониja, али су демократи рачунали да ће ове комунистичке гласове у Маћедонији сада они добити, а нарочито оне у Округу битољском, који је бирао, како сам напред изнео, шест посланика.

Земљорадници су тако исто развили живу агитацију. Учитељи у варошима и селима били су у великој већини демократи. Све су то били махом млади људи и способсбни агитатори. Са свих страна падали су напади на радикале. Они су били главна сметња демократији, која је све чинила да их потисне са свих позиција. Радикалска агитација и овог пута се састојала углавном, као и раније: „У Демократској странци главну реч воде најцрњи реакционари, некадашњи напредњаци и либерали, којима су дошли у помоћ људи из бивше црно-жуте Хабсбуршке Монархије, а у којој, познато је, никада није било праве слободе ни демократије!"

На једној седници окружног одбора Радикалне странка у Битољу, за носиоца листе изабран је Јован Ћирковић. Међу радикалима у Београду, он је сматран за најјачег и најсигурнијег човека-радикала у Маћедонији.

Ћирковић је на својим зборовима нападао на Либерале и Напредњаке, као црну реакцију, хвалио Николу Пашића као „оца отаџбине". Уз то је преко неких својих пријатеља из Битоља, Ресна и Охрида, тражио везу са члановима „Македнонског комитета" у Софији, који нису припадали групи Тодора Александрова, тада свемоћном у званичном „Мађедонском комитету". Један од његових главних посредника у тој ствари био је Александар Алтипармаковић, велики и богати трговац у Битољу, који је од формирања Општине у Битољу одмах после ослобођења 1912. па све до бугарске окупације 1915. био благајник исте Општине. За тај преступ, када су Бугари дошли 1915. године, они су га интернирали у Бугарску, иако је његов млађи брат Јован служио као резервни потпоручник у бугарској војсци. Нисам могао приметити никакву агитацију из Бугарске у корист Ћирковића и радикала, али је зато постојала парола агитације: „Гласајте сви за демократију". Та агитација са бугарске стране била је јавна и нико се са демократске стране није од ње ограђивао. На радикалској среској конференцији у Прилепу, за те мартовске изборе, ја сам лично кандидовао за среског кандидата Панчу Хаџи-Здравевића, бившег бугарског професора математике. Био је то учен, честит и племенит човек. Када су Бугари 1915. године окупирали Прилеп, они су Панчу Хаџи-Здравевића поставили за претседника општине у Прилепу, али када су Бугари почели Србе из Прилепа и околних села да интернирају, он је против тога протестовао. Па када Бугари нису хтели да приме његов савет: „Да не чине варварства према невином народу", он је поднео оставку. То је заиста био један једини школован човек у читавој Мађедонији, који је имао куражи да каже Бугарима, да су њихови поступци према српском живљу у том делу Мађедоније потпуно варварски.

Носилац демократске листе био је др. Коста Кумануди, а џемијетске Ћемал Зија-бег. Радикали су за те изборе кандидовали: носилац листе био је Јован Ћирковић (како сам рекао), начелник окружни у пензији. За њим, као први на листи за посланика за срез Битољски био је Петар Рабев, велепоседник из Битоља. Други кандидат на листи био је Панче Хаџи-Здравевић, бивши професор из Прилепа. Трећи кандидат за срез Кичевски био је Ставра Трпковић, рентијер из Београда. Четврти кандидат на листи био је Крста Стрезовић, рентијер из Ресна. Пети кандидат на листи био је неки трговац (не сећам му се имена) из Битоља. Ово показује, да ни радикали, као год и демократи, нису имали ниједног сељака за кандидата за посланика на својој листи. Џемијетска листа била је беговска, чифлик-сахибиска, а међу њима и два интелектуалца: Мухамуд Недим, адвокат из Прилепа и Ћемал Хамди, правник из Битоља, иначе син Хамди-бега из Прилепа. Али први на листи био је Садуин ага из Битоља и господар читавог села Орице у Битољском срезу.

Пре избора лично сам прошао кроз неколико села где су живели махом Срби, па сам свима говорио да гласају за листу Јована Ћирковића. Било је заиста тешко приволети Србе сељаке, из Среза прилепског, да гласају за листу на којој је био само и једини Србин - Јован Ћирковић. Ставру Трипковића нико у том срезу није познавао. За време бугарске најезде 1915. године, Бугари су убили у селу Гостиражњи, равно 75 душа, мушкараца, жена и деце. У Саровију више од 100 душа, у Долгавцу, где су били добегли и бегунци из Богумиле и још неких села из Велешког Хаса, убијено је 240 душа, у Костинци 25 итд. За све време бугарске окупације били су немилосрдно пљачкани, гоњени и интернирани. Сада су требали да гласају за „Бугаре" (како су говорили), јер све оно што се није изјаснило да је Србин, још у турско време, све је то за њих био „Бугарин". И сада, гле, када они треба да пошаљу у Београд свога човека, да заступа њихове интересе, да онде буде сарадник „српског Краља" (како се говорило) и једног Николе Пашића, тај човек, који ће бити изабран само њиховим гласовима, треба да буде опет „Бугарин". А да ће посланик бити биран само српским гласовима, у то су сви били уверени, јер све оно што се не осећа српски, гласаће за - демократију! Тако се „доле" мислило и онда осећало... Међутим, моја реч је за њих била светиња. Знали су ме из времена „турског периода"; они од аграра нису добили ништа, јер су њихова села вазда била чиста (без чифлука), а уколико их је и било, то су они ову беговску земљу покуповали по мом савету још од 1905. до 1912. године. Али, ја сам био једини који је дошао из Солуна и донео им поруку од Краља Србије, од његовог сина - врховног команданта српске војске, да ће Србија опет доћи и да ће вода тећи где је и текла, као и да ће уљези бити кажњени и истерани из земље. Тако је и било...

Када су избори били завршени и резултати пребројани, гласови су падали у свим сразмерама:

Прилеп је дао за свог суграђанина, за једног од најчеститијих људи и свога човека - свега 250 гласова. Сви остали гласови су пали за „демократију". Српска села дала су радикалима 1.500 гласова, тј. радикали су добили у срезу Прилепском укупно 1.750 гласова. Нешто је дао Битољ, где су Општину имали радикали благодаређи помоћи и сарадњи Турака. Ту је претседник Општине био Драгић Пауновић, бивши члан кварета у Битољу, добар и веома честит човек, пун такта, човек који је имао најлепше опхођење са грађанством. Тако је из целог Округа, заједно са Битољем, добила Радикална странка свега два посланика. Изабрани су били: Јован Ћирковић као носилац листе, и Петре Рабевић, као битољски посланик, јер су гласови вароши Битоља обрачунавани заједно са општинама Среза битољског. Демократи су добили два посланика: др. Косту Куманудија, као носиоца листе за Округ, и Димитрија

Чичевића, као посланика за Срез прилепски. „Џемијет" је добио два посланика: Ћенан Зија-бега, као носиоца листе за Округ и Садуик-агу, из Битоља.

Радикали из Битоља, као и они из Ресна, нису били задовољни што је на радикалској листи као кандидат био изабран Петар Рабе, за кога су говорили да је рођак жене Јована Ћирковића, па да је незгодно да се у странку и политику уносе фамилијани разлози. Међутим, сам Петар Рабев, био је врло добар човек и на свом месту, па од његовог избора није било никакве штете, а било је користи, јер је Рабев имао свој велики чифлик у Леринском крају, који је припадао Грчкој. Тај Срез, који је био насељен македонским Словенима, а било је само једно село које су насељавали Грци, дошли из Кавказа, на место турског села, које је по уговору о миру између Турске и Грчке, напуштено од стране Турака, који су се отселили на њихова огњишта. Дошавши Грци дали су овом селу сада и ново име - Нови Кавказ. Па ипак, у томе крају, где су Словени имали скоро све гласове, није се смео појавити уопште кандидат који не би био Грк, а међутим, чорбаџи Петар Рабев, „Хак-Бугарин", из Битоља, гле, био је изабран за народног посланика - „зулевтис", за Београдску скупштину! Шта више, нико му није ни намераво да чини неке сметње, јер га је народ бирао! То је ишло у прилог добром гласу Србије: да је то „Србија - слободија"... Иначе, практично вредности није било.

На тим изборима у марту 1923. године, радикали су добили веће користи него демократи. Велес је дао радикалима посланика Ђорђа Хаџи-Тодорова, свршеног правника, који је студије полагао у Француској. Штип је дао посланика Владу Пуздерлијевића, а Кочани - Миту Димитријевића зв. Оливеру.

Демократи, који су се надали да ће сви комунистички гласови отићи у њихову кутију, преварили су се у рачуну. И овом приликом они су добили свега два посланика у Битољском округу, као год и раније, а радикали, чија је листа на изборима за „уставотворну скупштину" добила мандат по „остатку", сада су слали у Скупштину још једног посланика! Али, и ти гласови нису били комунистички! Били су српски, као неки позитиван биланс аграрне реформе.

За комунисте је углавном гласала омладина, и то радничка и она која је била још на школовању, која није знала - шта је држава! На овим изборима (1923.), они су апстинирали. Ниједан њихов глас није ушао ни у радикалску, али ни у демократску кутију. Комунисти су се показали као хомогени и дисциплиновани. Говорили су: „Дали су нам слободу да бирамо кога хоћемо, а када смо изабрали онога кога смо хтели, њега су најурили из Скупштине! Сада нас зову да гласамо: или за демократу, или за радикала!... Нећемо ни једног, ни другог!"

Комунистички првак у Прилепу био је Јордан Костић. Његов отац, Коста, кога су сви звали „дебело месо", био је родом из Ораов-дола, у Велешком Хасу, где је био првак Срба. Када се преселио у Прилеп, овде је ојачао српску странку. А када су Срби себи отворили „Параклис" у својој школи у Прилепу, Коста је постао епитроп (тј. тутор) у њиховој „цркви". Имао је обичај да вазда за краља Фердинанда од Бугарске говори: „Може ли Ферди-манго бити Цар?" - јер су сви егзархисти тога Кобурга називали „царем". Јордан је био још силнији од свога оца, па су комунисти за свој успех у Прилепу имали да захвале искључиво само њему.

Лично сам много помагао да читав српски Хас гласа за радикале Ђорђа Хаџи-Тодорова у Велесу, а био сам склонио и Владу Пуздерлијевића да буде носилац радикалске листе у Штицу, где је био и изабран. Међутим, у Београду ствари нису ишле како је требало да иду. Разлике између Срба и Хрвата о схватању државе и њене егзистенције на основу изгласаног устава, званог „Видовдански", биле су сваким даном све веће. Хрвати су почели све више и јаче да се окупљају около Стјепана Радића, интегралног Хрвата и вође „Хрватске сељачке странке". То окупљање Хрвата било је тако нагло, да га Срби никад нису могли ни очекивати. Хрвати су са Стјепаном Радићем постали републиканци, па су почели тражити „Хрватску републику". Као крајњи њихов уступак био је: да „Хрватска република" остане у саставу Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, али на конфедеративној основи. Радићи (стриц и синовац, тј. Стјепан и Павле), никада нису означили границе те „Хрватске републике" у Монархији! Радић је као пример за овај случај новодио „републику" Сан-Марино, у саставу Краљевине Италије.

Случај са Хрватима једини је Пашић посматрао реалистички. Он је знао да све то није ни мало „случајно" и наивно. Да све то не потиче из главе Стјепана Радића. Постојале су две државе које се нису могле помирити са мишљу да постоји као таква држава Срба, Хрвата и Словенаца: комунистичка Русија (у то време Радничка Совјетска Федеративна Република) и Италија (у ствари, католичка црква). Обе ове земље нису могле дозволити да се наша држава консолидује. Обе су желиле, свака са својих посебних разлога, да у нашој земљи стално влада кошмар, а један од начина да се тај кошмар одржава, био је и захтев да се у „монархији створи република"! Иако су обе земље - Русија и Италија, - желиле овај кошмар у нашој земљи, Радић то није радио по жељи Италије, него по жељи Русије. Наиме, он је био против Италије, јер је ова држала нашу Истру и нашу Ријеку (са Задром), чију је аутономију укинуо својим познатим „маршем" песник Д'Анунцио. Он је, шта више, стално показивао претензије, у име читаве Италије, и на Далмацију. Стога је Стјепан Радић избегавао контакте са Италијом, али се приб-

лижио комунистичкој Русији, која није никад претендовала на било чији део територије, па ни у држави Срба, Хрвата и Словенаца, већ само на стварање хаоса у њима, како би се „нови режими учврстили". У нашем случају, Русија је била противник стварања тешњих веза са Румунијом, јер Руси никад нису могли заборавити да су Румуни добили читаву Бесарабију 1918. године. Руси исто тако нису никад били вољни да се одрекну ни контроле на доњем Дунаву и његовом ушћу у Црно Море. На тај начин су Совјети показали пред светом, да се они не одричу „државотворне царистичке политике", јер су у том „прелазном периоду" на комунизам, према осталим капиталистичким земљама били приморани да се „боре капиталистичким оружјем". Зато је и Стјепан Радић, одлазећи у Русију, показао за чији је рачун разбијао Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, стављајући захтев да се формира „Република Хрватска", у овој Монархији!

Истовремено док се ово дешавало на првом државном плану, у редовима Радикалне странке пуцао је јаз. Стојан Протић, један од оснивача Радикалне странке и њен теоретичар, почео је да се одваја од Николе Пашића. Сматрао је, да је Радикална странка направила највећу политичку погрешку када је пристала на Давидовићево-Прибићевићеву комбинацију изнету у „Видовданском уставу", за њега је тај Устав био „фаталан", па га је таквим и нападао. Међутим, Никола Пашић није у питању Устава толико изашао у сусрет „Демократској заједници", колико је попустио пред жељом краља Александра Карађорђевића. Наиме, Краљ је желио, да основа Устава буде и остане, како је то 1917. прокламовано у познатој „Крфској декларацији". Док је „Самоуправа", као званични орган Радикалне странке бранила нови Устав, дотле је Стојан Протић, а нарочито др. Момчило Иванић, професор гимназије и народни посланик, иначе уредник „Трибуне", преко ове нападао Устав. Власник „Трибуне" био је Наум Димитријевић. У овом листу Протић је писао и разлоге зашто је против оваквог Устава, зашто се одвајао од укупног мишљења „Српске народне радикалне странке", на челу са Николом Пашићем. Поред Стојана Протића и Момчила Иванића, одвојио се ускоро и још један Пашићев веран и добар друг из млађих дана, Настас Петровић.

Када је Љуба Давидовић образовао 1924. године своју владу, у њој је већ имао свој ресор министра унутрашњих послова, Настас Петровић. На тај начин је краљ Александар хтео да свима покаже, да он лично одржава курс „демократије", да је против радикала, односно ауторитета Николе Пашића. Краљ Александар је увек мислио, да се „од горе", краљевским ауторитетом може створити скупштинска већина, па преко ње управљати државом. Тако је и сада веровао, да ће Настас Петровић као министар унутрашњих послова, одвојити добар део посланика од Николе

Пашића. Само, та краљевска жеља није се испунила! Радикалски посланички клуб је остао веран Николи Пашићу. Тако се показало ускоро, да владавина Давидовић-Настас Петровић није баш најсрећније решење за низ питања. У земљи је почео латантни хаос... Једини велики чин те владе, било је устоличење патријарха Димитрија на обновљену столицу Пећске патријаршије у Пећи, као и одлазак краља Александа у Високе Дечане, где је запалио поново оне две огромне заветне косовске свеће, које су по излагању архимандрита Нинковића остављене овде још од књегиње Милице, да их први запали онај, који буде осветио косовску погибију кнеза Лазара на Косову. Све су то биле помпезне свечаности, али државна стварност је била другојачија.

Спољни и унутрашњи непријатељи схватили су долазак на владу Љубе Давидовића као почетак ликвидације читаве државе, створене 1918. године. Бугарске чете опет су се појавиле око Куманова, Царског Села, Малеша, па све до Ђевђелије, и ако је први акт владе Љубе Давидовића био - амнестија. Михаило Кујунџић, потпретседник Народне скупштине у то време, дошао је са заставом у државним бојама, пред затвором у Скопљу дочекао све отпуштене политичке кривце. А њихове кривице биле су: што су прихватили бугарску агресију, која је свуда трубила, да је држава Срба, Хрвата и Словенаца сва расклиматана, да је склона паду, па су постајали сви отворени сарадници и јатаци бугарских чета.

Са заставом у руци испред те гомиле, која је изашла из затвора још сва усплахирена, ишао је Кујунџић... Када су прешли Душанов мост у Скопљу, на оном великом тргу, где је после сграђен с једне стране официрски дом, а с друге стране хотел „Метропол", Кујунџић је поздравио „жртве радикалског терора, које сада пушта на слободу Демократска странка, коју води мудри и велики државник Љуба Давидовић..." Међутим, бугарски агитатори су им рекли: „Ми смо протествовали код Европе, па су Срби морали да вас пусте из затвора! Сад морамо још боље да се организујемо и наставимо нападе на државу Срба, Хрвата и Словенаца, па она мора пасти под нашим ударцима".

Чињеница је, да су амнестирани више веровали бугарским агитаторима, него потпретседнику Народне скупштине у Београду, Михаилу Кујунџићу, па је терор повећан у Маћедонији и против државних власти, односно и оних сељака који су стали на страну „нове" државе. Хајдук Јесјин Бошковић побегао је у Албанију из Санџака (одакле је био и родом). То исто учинио је и Каљаш Зајази... Сада се Арнаута одметника толико намножило, да су они почели постављати заседе полициским старешинама и хватати их за време службеног путовања.

Арнаутске чете су постале у ствари зарађена страна и опасност за државу. Прво су ухватиле Муњића, среског начелника у Ћаковици. Био

је уцењен, па како није могао на други начин да се ослободи, држава је за њега платила уцену! То је била капитулација државе пред одметницима. Ђаковица је и у Турском режиму (пре 1912.) била немиран и непокоран крај, па се свет није толико ни чудио тој отимачини среског начелника у центру Метохије. Али док је Мујић још био заточеник код арнаутске банде, иста та арнаутска банда ухватила је на путу Стугара-Маврово, на Црном Дриму, Михаила Блажића, начелника округа охридског. Тако су шефови јавне безбедности, један на Црном, а други на Белом Дриму, били заробљени од арнаутских качака. Тако је Демократска странка на управи земље одмах пала на практичном испиту. Њу је оборила бандитска акција Бугара и Арнаута.

У односу на Хрвате није постигнут ни најмањи споразум, а на осетљивом југу државе, разбојничке банде вршљале су по својој вољи. Нешто слично је било и у Црној Гори: одметници од власти, „Федералисти" или „Зелембаћи" (присталице бившег краља Николе Петровића) загосподарили су Црном Гором. Читаво јавно мњење у држави било је узбуђено... Где год би се састала два човека у Београду и по другим варошима у Србији, само се о томе говорило.

Краљ Александар је постајао из дана у дан све љући, све огорченији. Силом околности морао је да смени „неспособни кабинет" Љубе Давидовића, па да опет управу земље повери радикалима, на челу са Николом Пашићем. А тада се опет са свих страна почело бацати на радикале дрвље и камење: „Опет су корупционаши дошли на власт!..." Онда је пуштена и она крилатица, у језгру своме већ одвратна: „Сви радикали нису лопови, али су сви лопови радикали!..."

Реч „корупција", за нас Србе из Србије, Војводине и јужних крајева до 1812. под Турском, била је непозната. Ми, људи Срби, који смо знали у танчине развитак Србије од 1815. па до 1919. године, знали смо да је у њој било жестоких династичких и политичких борби. Било је протеривање кнежева са управе земље (Милош, Михаило, Милан). Вршен је неколико пута атентат на краља Милана, шта више, убијени су кнез Михаило и краљ Александар Обреновић, али никад се није чула та фатална реч: да је државно чиновништво корумпирано, а за министре се то није могло ни помислити! Српски министри сви одреда, пружали су своје ноге према губеру. Радили су дан и ноћ на државним пословима, а живели су више него скромно. Није у Београду постојала ниједна велика кућа за коју би се могло рећи: „Ову је кућу за време свога министовања сазидао тај и тај министар..." - Ти српски државници и јавни радници, почевши од Илије Гарашанина, па до др. Лазара Пачуа и Љубе Јовановића, нису ништа стекли као министри.

Никола Пашић, чија је жена Ђурђина родом из Трста, из чувене и богате српске породице, донела је као мираз Пашићу извесну суму

новца, али то је било све. Никола Пашић је свугде био и вазда остао јединствена господска појава, али у својој кући је он живео скромно, у толико пре и више, што је он и родом био из места у коме су сви грађани, како у селу, тако и у граду, познате штедише. Али радикали, који су сада стекли толико много непријатеља, зато што су хтели да очувају државу Срба, Хрвата и Словенаца, као дело Српског народа (и искључиво њега), на првом месту дело Србије, против различитих хазардера и коцкара, који су мислили да се са државом може играти као са картама за карташким столом - сада су бивали и клеветани.

Напади и клевете на Радикалну странку, да шире корупцију на државној управи, користили су њихови многобројни непријатељи. Једни свесно, тј. који су добро знали да се поред јаке Радикалне странке не може ништа озбиљно покварити у државној организацији, па су зато радили да је ослабе - то су били Хрвати и др. Корошец са својом „Словеначком људском странком", а други су терали инат и Краљу и радикалима - то су били новопечени републиканци, бивше вође „Самосталаца" (Љуба Стојановић и Јаша Продановић), блиски рођаци и пријатељи осуђених „црнорукаца" из Солунског процеса итд.

Трећи, који су и сами били умешани у корупцију „Суботичка афера" и т.сл. желели су да се поново дочепају власти баш зато што им је она требала за лично богаћење, а били су заклоњени иза леђа свога шефа Љубе Давидовића, коме нико и никада није оспоравао поштење и добре намере, али који је у основи био неспособан човек.

Земљорадници су себе огласили за „класну организацију" и били су против радикала и против демократа, као „класни непријатељи" грађанских формација, па су сматрали да баш они треба да направе споразум са Стјепаном Радићем, вођом „Сељачке странке" у Хрватској. Само, сви су то знали, Радићева странка није била класна и никад и није хтела таква да буде. Она је била сељачка уколико је читав хрватски народ био сељачки (а чињеница је да је то и био), па је као таква била и ултра националистичка, па се као ексклузивна хрватска, борила за што оштрије одвајање Хрвата од Срба. Ова „Хратска сељачка странка" имала је и једну особеност, која није у нашој средини била довољно цењена: била је антиклерикална и то је баш оно што је код ње било позитивно и државотворно!

Постојао је још један велики и моћни противник јаке радикалне странке, а то је био за његову личну несрећу, а још више на штету читаве земље, сам Александар I Краљ.

До своје женидбе са румунском принцезом Маријаном, која је била по своме оцу Хохенцолерн-Сирмаринген, а по мајци Кобург, имао је Александар I обичај да 2 до 3 пута позива за своју трпезу на вечеру по једног до два народна посланика, без обзира на странку којој су при-

падали. На тај начин се Краљ трудио да упозна прилике у земљи, па је министар унутрашњих послова приликом састављања свога реферата, који је подносио Краљу једном недељно, као год и Управник града Београда, био доведен у ситуацију као и овај његов потчињени службеник, добро да размисли шта ће унети у свој реферат Краљу. Он је у ствари, често, врло често, био много боље информисан о свему од свога министра... Али одмах после своје женидбе, Краљ је напустио тај обичај, па се углавном ослањао на оно што му је низ његових референата саопштавало, од којих је најважнији сада био његов министар двора.

Од 1921. се знало, да је министар двора она „споредна веза", која је често била пресудна за многе односе и радње, између Краља и његових министара, између скупштинара и Краља, па и између опозиционара и Краља. Срећом министар двора био је др. М. Јанковић. Веома савестан човек, који је у прво време имао и ванредно велики утицај на доста брзо раздражљивог Краља, који је имао уз ту и такву своју урођену природу и неку тежу стомачну болест. У то време баш, када се све ово дешавало што сада излажем (1923), јавио се и један нов државни поредак не само у Европи него и у свету, био је то „фашизам", од речи (фасциа, фаша), снопић прућа, који је симболизовао народне изабранике (едиле) у старом Риму. Творац тога новог државног поретка у Италији, био је Бенито Мусолини. Он је карикирао демократију, парламентаризам и монархију, јер је исте толерисао као основне облике државе, али их је извитоперавао.

Бенито Мусолини је био као појава ванредно занимљив. Око себе је окупио или једномишљенике, или оне који су се као такви приказивали у жељи да дођу до положаја, до кога редовним путем нису могли да дођу. Да би карикатура била што шаренија, створен је корпоративан парламенат, у коме је једино имао права да говори што год му памет налаже и срце жели, сам Мусолини, а сви дуги имали су право да се надмећу у похвалама вођи фашизма. Полако, узимајући постепено сва средства државна у руке, фашизам је показао неке позитивне резултате у спољној и у унутрашњој политици, па је тај накарадни и монструозни систем почео да бива близак и неким главама, које нису имале контролу народа, него парламента, па је нису ни желели. Овај случај је био и са Краљем Александром I.

Краљ Александар, који је сваки дан имао све више неповерења према парламентарној владавини и у њој осећао нешто отпорно и непокретно, носио се мишљу да створи једну велику странку, на првом месту од Срба, затим да у њу уведе један број Хрвата и Словенаца, па да тој странци да једног претседника, преко кога ће он лично управљати и том Странком, и државом. То је било таман супротно ономе што је радио Бенито Мусолини, али је циљ био готово исти: не владати без парламента, али

владати у парламенту! Демократска странка није била за то погодна, јер она никад није стајала добро код „правих Срба", а ови су били језгро Српског народа, стожера Краљевине Срба, Хрвата и Словнаца, како по свом економском богатству, тако и по великој државној традицији, и по милионитим жртвама закопаним у темеље државе. Срби у Босни и Херцеговини листом су гласали за радикале. Срем и Бачка, Барања и Славонија -тако исто. Према томе, радикали се нису могли избећи. Банат је давао само једног посланика демократима, био је то др. Славко Шећеров, једног самосталног-демократу (припадника групе Светозара Прибићевића, када се овај одвојио од Демократске заједнице), др. Душана - Дуду Бошковића, а Срем је давао једног посланика „самосталцима", др. Светислава Поповића, који је више био популаран као радикал код радикала, него у самој својој странци.

Шта је имао Краљ да ради да би дошао до свог циља, за који се залагао, а са њим и његови виши официри, и његова околина! Требало је по сваку цену цепати Радикалну странку и онда је крпити са отпатцима из других странака. Тај посао је он почео да ради прво преко Михајла Ранковића, самосталца, бившег потпретседника Народне скупштине. Ранковић је био родом из Подриња, из села Трешњевице (Драгачево). Био је то народни трибун попут Ранка Тајсића, Димитрија Катића, чувених скупштинских трибуна у сељачком гуњу. Ранковић је покренуо свој лист у Београду, па је у истом листу отпочео борбу против корупције. На нишану су били: др. Лазар Марковић, Раде Пашић (син Николе Пашића) и др. Напад је био у вези са репарацијама добивеним од Немачке у живој стоци и машинама за обнову и подизање индустрије. Лазара Марковића су оптуживали што је за рачун тих репарација помогао својим земљацима браћи Теокаровићима, да добију машине и подигну за оно доба велику и модерну фабрику штофа и осталих тканина. Раду Пашића су оптуживали да је и он учествовао у неким друштвима, преко којих су долазиле набавке на рачун репарација и за оснивање друштва „омниум Серб", које је требало да неко расходовано (како се тврдило) аустриско оружје, поново прода нашој држави.

Да ли је ту имао удела и стари Никола Пашић? На то питање се може мирне савести одговорити: Никола Пашић са пословима свога сина није имао никакве везе. Када је афера са „омниум Серб" била у највећем јеку, ја сам лично отишао код генерала Петра Пешића, министра војног. Њега сам познавао још из 1903. године, када је боравио као ђенералштабни мајор у Барањи, где је био и Крста Смиљанић командант батаљона. У току ратова за ослобођење и уједињење виђао сам неколико пута Петра Пешића, али највише у Солуну, када је био шеф одељења званог „Оперативно одељење", у српској Врховној команди. Сада, када сам га посетио у Београду као министра војног, питао сам га:

- Шта знате о тој афери са оружјем које је нудило друштво „омниум Серб”? - Он ми је одговорио:

- Једног дана дошла ми је једна личност из најближе околине Господина Николе Пашића и тражила ми је да потпишем уговор о куповини тога оружја. Ја сам био надлежан да тај уговор потпишем пошто су претходне радње по тој ствари све биле завршене. Одбио сам да уговор потпишем, пошто није одговарао потребама наше војске. И раније смо одбијали да купујемо оружје из аустиских фабрика, па како сам сада могао да купим оружје из аустиских магацина! Када сам првом приликом то саопштио Господину Пашићу, па му рекао и која је то личност донела тај уговор да га потпишем, Господин Пашић ми је рекао: „Добро сте учинили што тај уговор нисте потписали и немојте никоме изаћи у сусрет ни за какву сличну ствар, ако вам је тражи у моје име. Хвала вам што сте ме о овоме обавестили...”

Тако ме је генерал Петар Пешић обавестио о тој афери у вези са „омниум Серб”. Додао је да је овако и све то, реферисао и Краљу лично. Међутим, кампања о корупцији је настављена. Нарочито је оштро о овој корупцији писао Драгиша М. Стојадиновић инспектор министарства трговине и индустрије, зет Љубе Јовановића, он је имао специјалне податке о корупцији, које је доносио и објављивао преко Ранковићевог листа, односно и осталих дневних листова који су излазили у Београду.

Ови чланци су узбудили јавно мњење. Драгиша и ја били смо добри другови још много раније него што је он постао зет Љубе Јовановића. После четовања у Кумановској Кази, Драгиша је дошао у Пореч, а затим у моју чету. Био је увек веома храбар и хладнокрван. Учествовао је у борбама у Извору, Плетвару, Крстецу и на Виторима. У овим биткама заповедао је Глигор Соколовић, војвода и шеф Горског штаба. У мају 1907. учествовао је у чувеној битци, у селу Дренову, затим код Велеса и тд. Преко Драгише упознао сам се и са Љубом Јовановићем.

Када је Драгиша Стојадиновић почео преко јавности да напада на корупционаше, који су углавном били из најближе Пашићеве околине, сви непријатељи ,радикала. Пашићеви и Љубе Јовановића, почели су тврдити да је читав тај напад углавном уперен против Пашића лично, а инспирисан је углавном од Љубе Јовановића. Наиме, као да је Јовановић по сваку цену желио да потисне Пашића и да дође у Странци на његово место.

Јовановић је био историчар, и то добар историчар. Ја сам прилично тачно познаво концепцију Јовановићеву о новој Држави Срба, Хрвата и Словенаца, чију хомогеност он није могао ни да замисли без јаке и хомогене Радикалне странке, која ће се углавном ослањати на јаку већину у Српском народу, сада потпуно уједињеном у једну заједничку државу. Разбијати ту Странку значило је одустајање од те једино могућ-

не концепције па, супротно томе, помагати да земља и надаље остане у хаотичном стању. Нисам могао веровати да је Љуба Јовановић пошао тим путем. Да би био начисто колико је Љуба Јовановић ове Драгишине кампање био инспиратор, против најближе Пашићеве околине, пошао сам једног дана да се видим са Љубом Јовановићем и да чујем његова мишљења о читавој тој кампањи. Нисам мислио ни на какву кандидацију у случају евентуалних нових избора. Био сам тада један од већих произвођача дувана у Срезу прилепском, па су моја имања у селу, где сам свима пословима ја лично управљао, постала постпуно рентабилна. Али знао сам и то, ако све то препустим другоме, имаћу само штету. Знао сам исто тако да сви радикали нису били посланички кандидати, па су ипак бранили своју Станку од нападаја. Зато сам и ја бранио Радикалну странку од свих инсинуација, које су падале са свих страна. Мени лично било је тада потребно да знам: колико има истине у томе да Љуба Јовановић инспирише свога зета Драгишу Стојадиновића у свим тим нападајима, да онако са пуно злобе пише против Пашића, и какве су перспективе Радикалне странке, када се она удари „по глави"!

Љуба Јовановић је тада био претседник Народне скупштине у Београду. Када сам стигао онамо, нисам хтео да му се јављам у Народној скупштини, него сам у одређено време отишао у његов стан, онде смо могли на миру да разговарамо о стварима ради којих сам потегао чак из Прилепа у Београд.

Јовановић је знао да се свугде прича како је он главни инспиратор овог напада на Пашића, па није био ни мало изненађен. Тада ми је мирно и систематски изнео своје гледиште и свој став по читавој овој ствари:

- Никада и никоме ја нисам било шта рекао против Господина Пашића, па чак ни своме зету Драгиши.

Љуба Јовановић је, кад год је било пред ким говорио о Николи Пашићу, увек говорио са поштовањем „Господин Пашић". Такав обичај нису имали други, на пример Марко Трифковић и други.

- То што Драгиша пише, то је његово... Ја са тим немам никакве везе. Ако је оно што Драгиша пише клеветање поштених људи, они могу увек Драгишу да туже суду, па ће га суд и осудити, ако се утврди да је он клеветник, па као такав може одмах бити пензионисан и одстрањен из државне службе. То је једини исправан пут да се Драгишино писање оповргне. Иначе, баш кад би овај и престао да пише о тој ствари, створило би се мишљење, да су се зет Љубе Јовановића и син Николе Пашића најзад споразумели да раде заједно баш оно, што је Драгиша раније нападао. Драгиша значи, не може никако натраг... зато, ако бих ја и покушао да одвратим Драгишу од таквог писања, учинио бих нешто некоректно. Даље, ја нисам ни покушао да утичем на Драгишу: он је

страшно „тврд" човек. На њега је тешко утицати... Зрео је, прошао је све ратове, био је као официр и на фронту, па је демобилисан као резервни потпуковник. За храброст је добио „Карађорђеву звезду са мачевима..." они који желе да ме заваде са Господином Пашићем, све то добро знају, па на место да иду на суд, они инсистирају на томе да ја утичем на Драгишу, да престане са писањем о тим аферама, па да на тај начин услове и моје позиције у Странци! Те намере су ми познате, али ја тим путем нећу да пођем, а они, ако себе сматрају чистим, да немају никакве везе са аферама о којима Драгиша говори у штампи, нека изађу на суд... за Радикалну странку би било боље да није уопште постојао овакав повод да се о њој пише. Наши политички противници хтели су да оптуже Радикалну странку и за Солунски процес, као да је он вођен само ради тога, што је њена егзистенција била у питању! Ми смо ту тезу наших непријатеља сасвим оповргли. „Црна рука" није сметала Радикалној странци, који су у Србији од 1881. увек имали већину у народу, па ту већину нису „Црнорукци" никад могли да компромитују. Да су радикали имали страха од „Црне руке", она би их све пензионисала, јер ако су они на Солунском фронту могли бити похапшени и затворени, и ако су сви до једног били у својим јединицама, исто су тако могли у свако доба бити и пензионисани. Солунски процес је постао из чисто државних потреба, а не из страначарских и политичких. Исто онако, када су се са њима ухватили у коштац када су хтели да огледају своју снагу у питању „приоритета" у Мађедонији, Радикална странка је остала чврсто на својим демократским принципима, не плашећи се нових избора, који су ускоро требали да дођу.

Јовановић је мало застао у разговору као да се присећа, па је наставио живо даље:

- Одмах после Протићевог „решења о приоритету" у корист грађанских власти пред војним, дошао је „Аустроугарски ултиматум" поводом убиства аустриског престолонаследника Фрање Фердинанда у Сарајеву. Ми смо тај ултиматум одбацили као атак на суверенитет Србије иако смо знали колико су „Црнорукци" били незадовољни решењем о „приоритету". Овим сам хтео само још једном да потврдим: „Солунски процес" имао је најтешње везе са опстанком Солунског фронта, који је условљавао ослобођење Србије увећане у ратовима 1912. и 1913., него и уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу, како је то 1915. прокламовала Нишка скупштина. Још је рано да сву нашу јавност упознамо са радом „Црнорукаца" иако имамо сва документа у рукама, али кад дође време, ми ћемо та документа објавити, па ће се тек онда видети да ли је било паметно што није казна по пресуди до краја изведена, и да је амнестија била „криви потез". А ко је највише инсистирао на извршењу казне, а не за амнестију? За извршење казне био је у свему и до краја

стари Краљ Петар, а за амнестију највише је учинио тадашњи гардиски пуковник Петар Живковић. Међу осуђенима било је и завереника од 29. маја 1903. године, па је Петар Живковић хтео да им „бар сачува главе". Некима је сачувао, а какве су последице те амнестије, већ би се могло оценити: негативне... Али о томе ће и доцније бити још много речи, када добијемо потпуне анализе. Ето, тако смо ми радикали доказали нашим противницима са „Солунског процеса", да сам Процес није радикалско дело, ради ње саме, него ради државе... Тако и сада, питање разних афера није ради Странке, већ ради државе. То је, значи, у свему ствар суда, а није ствар Љубе Јовановића или Драгише М. Стојадиновића.

После овог разговора са Љубом Јовановићем, био сам потпуно убеђен да је гледиште Јовановићево потпуно и свему на своме месту. Зато, ако би суд осудио Драгишу Стојадиновића за увреде и клевете, афера би одиста била ликвидирана у корист оклеветаних и нападнутих, јер нико неће и не сме посумњати у српско правосуђе. Сви су знали, ма којим странкама припадали, да су ове судије биле још из оних старих и добрих времена, када се није сумња нити могла, а нити смела појавити у вези са судијама.

Тако је, ето, ствар стајала у Београду... Али тако није стајала у Битољу, Прилепу, Велесу и осталој унутрашњости. И тамо су се људи питали: ако Стојадиновић нема никаквих докумената, него напамет напада људе, зашто га ови нападнути не туже суду?

Олуја око корупције није се стишавала, па је на једну од интерпелација у Народној скупштини о корупцији, одговарао др. Лазар Марковић. Његова бриљантна и логична одбрана није била довољна да га ослободи оптужбе. Опозиција је својом резолуцијом тражила, да се др. Марковић огласи кривим, па да се тако омогући да суд узме инкриминисано дело у поступак, а Краљевска влада је тражила „прост пролазак на дневни ред". Лазар Марковић био је ослобођен оптужбе, благодарећи „ад хок" створеној већини, али читава та дебата оставила је мучан утисак, како у самој Скупштини, тако и у самој јавности. Ни један догађај у нашем јавном животу није толико бучно коментарисан, као овај, поводом оптужбе др. Лазара Марковића. Читав тај догађај био је везан са положајем министра правде. Први пут у новој историји Србије, народна скупштина је решавала питање: „да ли је извесни министар радио нешто у своју корист". Она је то питање решила већином... законски - др. Лазар Марковић био је оправдан, али је на њему лично остала једна мрља, која се лепила и Радикалној странци.

Напади на радикале били су тада општи. Сви они негативни елементи, које није штедео др. Лазар Марковић у своме листу „Ла Серби", за време рата, који је издаван у Швајцарској, у Женеви, и сви они које је као „негативне" описао у својој књизи Јован Томић „Наша емиграција у

иностранству", пружали су прст на Лазу Марковића као да би хтели да докажу да је њихов рад у иностранству био најисправнији сада за то, што је био нападан од стране Лазе Марковића.

У тим међусобним свађама међу Србима трљали су руке од задовољства сви непријатељи Србије, унутра и споља ради оног што је српски народ дао у борби за велико дело ослобођења и уједињења. Велика већина Хрвата, па и Корошчева група Словенаца, доказивали су: да они никад и нису били поробљени ни од Аустрије, ни од Мађарске, јер је њихов положај у Хабсбуршкој монархији био регулисан уговором, који су они по својој слободној вољи некада правили са Аустријом или Угарском. Слушајући све ово Срби су били зачуђени, што је пакост изашла испред разума и уместо да сви Срби, Хрвати и Словенци заједнички уређују своју кућу, они су из свег гласа сада прогласили Србе за шовинисте и „велико-Србе", као да су Срби после пропасти Аустро-Угарске 1918. године населили Босну, Херцеговину, Хрватску, Славонију, Барању и Војводину, Црну Гору, Косово и Метохију, Стару Србију и Мађедонију. Потоци српске крви и брда костију српског народа не само да су се брзо заборавили, него су постали предметом пошалица и неке „духовитости". Да се један од хрватских „заступника" усудио у својој великој духовитости (Иван Пернар) да једног дана у Народној скупштини запита:

- Шта стаје та српска крв, да је платимо...

Сви су Срби стали забезекнути: Ко је тај што пита: „Шта стаје српска крв?" која је проливена за ову државу и којим то новцем треба да се плати њено проливање! Зна се да се Србија вратила са здравом валутом, за 20 динара у кованом злату плаћало се највише 28 до 30 динара у папиру, па док су Бечу, Линцу, Грацу итд. као и на целој територији Аустрије, односно и у Угарској, њихове валуте се све више сроазавале, јер је круна губила сваким даном све више своју вредност (нпр. један доручак у Београду је стајао 10 до 15 динара, а код њих и преко 50.000 круна), наша држава је разменила свима својим „новим држављанима" сав њихов новац у крунама, по вредности 4 круне за 1 динар. И сада, са тим новцем, који су ова „браћа" зарадила на тако јевтин начин, захваљујући вредности проливене српске крви, коју су они користили, један Хрват је желио да је плати! Не зна се да ли је ту наглашена већа увреда или већи цинизам! Али сада је одједном свима постало јасно, да у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца ствари иду тумбе.

Све што се сада дешавало у новој држави, ишло је у рачун и онима из официрског кора, који су сматрали да је парламентаризам највећи кривац за све ове недаће нове државе. „Црноруки" су тврдили, да је њихов пројекат, да се устав Србије у 1912. и 1913. не проширује на ослобођене територије Старе Србије и Македоније, који је био усвојен као спасоносан и благотворан, па да су за све државне недаће сада криви:

Краљ, радикали и тзв. „Белорукци", официри који подржавају Краља и радикале. Црнорукачка акција била је многострука, они су били у многим предузећима чланови управних одбора, а један од њих - генерал Живко Павловић, био је изабран и за члана Српске Краљевске Академије Наука у Београду, са мотивацијом: да је он направио план за „Колубарску битку", коју је описао под истим именом у једној књизи. Међутим, други један генерал - Светислав Т. Милосављевић, у својој књизи „Рудничка битка", доказује да Живко Павловић није правио никакав план за „Рудничку битку", већ да је читав план био састављен по концепцији војводе Живојина Мишића, као и да је читава обрада начињена у штабу Живојина Мишића. Ако је Живко Павловић и правио неки план за ту „Рудничку" одн. „Колубарску битку", тај план никад није био донет у штаб Живојина Мишића, нити су се по томе плану развијале операције, чија је последица била срамно бегство читаве оружане снаге Аустро-Угарске из Србије. Шта више, док ту велику битку као дело свога ратног плена Живко Павловић назива „Колубарском", Светислав Милосављевић је назива „Рудничком". Пазуме се да су се и на Колубари, и на Руднику, борили синови Србије, углавном сељаци, који су и тада представљали 85% целокупног становништва Србије.

Ето, такве положаје и њима сличне заузимали су „Црнорукци" у Србији и на територији читаве нове државе, благодарећи својим пријатељима са утицајних места. Да су они развили највећу кампању против радикала, није потребно ни доказивати, јер су у Србији имали само два дневна листа („Политику" и „Правду") и друге многобројне који су повремено излазили у Београду и у другим градовима.

У октобру 1924. отворио је Краљ кризу Пашићевог кабинета. Отпочело је консултовање. На првом месту, а по већ утврђеној парламентарној пракси, позван је био претседник Народне скупштине, Љуба Јовановић. Он је предложио Краљу да владу опет повери Николи Пашићу. То исто је предложио и Марко Ђуричић, претседник радикалског посланичког клуба. Љуба Давидовић је тражио концентрациону владу, па да се покуша да у њу уђу и неки чланови Радићеве странке тих дана. Неки од чланства те странке, водили су преговоре са Давидовићем и уверавали су га, да ће они подржати његову владу под условом да у њој буде Светозар Прибићевић. Ово је била већ позната тактика Радићеваца: цепати српске странке по сваку цену, а нарочито нападати Светозара Прибићевића и његове „Самосталце" из Хрватске, као издајнике Хрвата, односно као плаћенике Србије. У том погледу Радићевци нису ни у чему изостајали иза Франковаца и осталих непријатеља Срба у бившој Аустро-Угарској.

Краљ није прихватио ни један од ових савета које су му давали парламентарци за решење кризе. Кад је јавност сазнала коме је Краљ дао

мандат да састави владу, сви непријатељи радикала трљали су руке од задовољства. Није Пашић увек био претседник владе, када су радикали стајали на челу државе, али су за то постојали и други разлози. Али сада, када је Краљ дао мандат Љуби Јовановићу, у најжешћој кампањи противу Пашића, и када је та кампања са предоумишљајем дата зету Љубе Јовановића, Драгиши Стојадиновићу, сви су били уверени да неминовно мора доћи до расцепа Радикалне странке. Демократи, Радићевци, земљорадници, Трумбићева хрватска група, очекивали су и те како радо ово. Републиканци односно „Црнорукци", желели су изолацију Љубе Јовановића, па да га, тако усамљеног, нападну са свих страна као виновника Солунског процеса, па да траже ревизију. Ово се многима и допадало: да се свака сумња за виновништво „Солунског процеса" са Краља пребаци на Љубу Јовановића, нарочито групи официра око Пере Живковића, тада команданта краљеве гарде, који су били пријатељи пуковника Драг. Димитријевића-Аписа, али нису желели да њихова имена буду помињана на Солунском процесу: везана за Петра Мишића, пуковника Дуњића и његовог зета Јоцу Тодоровића. Тако су, ето, многи заиста свашта очекивали од ове кризе Радикалне странке, губећи из вида, да је живот ново-створена Држава Срба, Хрвата и Словенаца најтешње везан баш за ту исту Радикалну странку, као савршено конструктивну. Њена снага се састојала у њеној пуној хомогености, нарочито у „новим приликама". Јер су ту све класе друштва биле нивелиране и са једнаким правима.

Љуба Јовановић није хтео ни под којим условима да буде тај, који ће ма за чији рачун узети на себе улогу „разбијача Радикалне странке". Он је краљу Александру вратио мандат иако је имао подршку, поред већине Радикалског клуба, још и Љубе Давидовића, а и обећања Радићеваца. Мислим, да од наших тј. србијанских политичара, нико није боље познавао Хрвате, њихове политичке странке, смерове ових странака и њихове вође, него што их је познавао Љуба Јовановић. Он је добро знао да је читава хрватска аристократија, њена буржоазија, њена бирократија, па и сељаштво, чврсто везано за католицизам и њеног највишег носиоца у Ватикану. Срби уопште, а нарочито ови из Србије, уопште нису могли ни да замисле, да може просперирати једна земља, читава држава, у којој више од једне трећине има уста и стомаке у Држави Срба, Хрвата и Словенаца, а мозак и срце у Ватикану. Љуба Јовановић је баш зато и био мишљења, да треба наћи један заједнички став са Радићем, који је био противник клерикализма, па су и његову странку највише нападали бискупи и високо католичко свештенство у Хрватској.

Ту, на том питању, могла се најпре почети сарадња Радићеваца и Радикалне странке, односно најјаче Хрватске и Српске странке. Радић је своју странку прогласио републиканском, па је Краљ одмах ово иден-

тификовао са републиканством у Србији, створено изината од рођака и пријатеља лица осуђених у Солунском процесу. Чињеница је, да је ово у Србији основано за инат Краљу, а затим и радикалима, али Радићев републиканизам није био то: био је нека врста заштите Хрвата од замишљеног српског шовинизма, јер нико озбиљан у Срба никад није ни помишљао да од Хрвата ствара Србе. Чим је Љуба Јовановић вратио Краљу мандат за образовање владе, Краљ се озбиљно наљутио. Било му је криво што је Јовановић више радикал него његов пријатељ, односно што је у конкретном случају био више на Пашићевој него на линији њега, краља Александра. Тада су опет почеле консултације у двору. Краљ је био решен да опет да Пашићу мандат за састав владе, али због велике вике око корупције, он то није учинио, већ је наставио консултацију.

У ово време о коме говорим, у 1924. гиодини, радикалски посланички клуб у Народној скупштини, већ није био хомоген. Неки од посланика нису били задовољни Пашићевим држањем у тој кризи, који је отворено говорио, да: „Неће образовати никакву радикалску владу, ако ова не буде изборна". Када је то опет поновио на седници Клуба, па још и додао: „Овај, знате, ја сам спреман да се сасвим повучем, ако се криза владе буде решила на неки други начин", још није био ни завршио говор, а упао му је у реч народни посланик Драган Бојовић:

- Па ако сте већ решили да одступите, а ви одступите! Овај народ наджвео је Немању, цара Душана, а ова држава Карађорђа, Милоша, Михаила и краља Петра, па ће моћи и без вас!"

Док су остали посланици устали против Бојовића, Пашић је преко обичаја одговорио:

- Јес, јес, имате право, тако је, и ја ћу да се повучем ако се криза реши на неки други начин.

Овај упад посланика Бојовића био је у ствари упад генерала Мирка Милосављевића, команданта града Београда, пренет у Радикалски клуб преко Драгана Бојовића. На крају, Краљ је ипак дао Пешићу мандат за састав коалиционе владе. Коалиција је требала да буде радикалско-демократска, у знак оштре борбе против Радића, који се тада крио у Загребу због некаквог говора, који је одржао у Хрватској одмах после повратка сељака, Радић је рекао и ово:

- Краљев жезал ипак ће се сломити о грбачи хрватског сељака на крају крајева:

Тако је бар „Политика" донела тај цитат из Радићевог говора, а „Политици" се тада више веровало него „Јеванђељу".

Љуба Давидовић није хтео да на овој платформи улази у коалицију са радикалима, али је то хтео потпретседник Демократске странке, Светозар Прибићевић. Уз Прибићевића су пристали сви Срби из Хрватске, ранији припадници Самосталне странке у Хрватској и Угарској, као

и неки Срби из Старе Србије, као нпр. Григорије Божовић, Душан-Дуле Димитријевић, Сретен Вукосављевић и други. Тако исто из Демократске заједнице пришли су Прибићевићу „напредни" Словенци Грег. Жерјав, Бог. Вошњак, Алберт Крамер и др. Тако се на овој тобоже строгој унитарној платформи створила коалиција Пашића-Прибићевића, или како су је скраћено звали „Пе-Пе".

Једна нарочито нова фигура у влади „Пе-Пе" био је министар унутрашњих послова Божидар Максимовић, или како су га од младих дана обично звали - Божа. Многи од радикала били су незадовољни што је Божа Максимовић постао министар унутрашњих послова. Та незадовољна група сматрала је, да је Максимовић „дворски човек", па да ће као министар унутрашњих послова водити изборе и у Народну скупштину довести људе баш какав је нпр. Драган Бојовић, који неће ни мало бити узнемирени, ако Пашић опет буде једног дана рекао у Клубу: „Ја ћу се повући"! Други су овај његов долазак тумачили једном другом, далеко интимнијом везом са двором (алузија на љубав између Александра и Божине сестре од тетке, из Крагујевца, још пре 1915. године, која се после удала за члана Управе монопола Марка Маркулеска), али су и једни и други тврдили: да ће Божа Максимовић довести највећи могући број радикалских посланика у Народну скупштину, јер је одличан политички стратег. Сматрало се, да је у Држави Срба, Хрвата и Словенаца отпочела нова ера, у којој ће се држава консолидовати, па ће бити сасвим сузбијене оне анти-државне акције, које су ометале ову консолидацију.

Указом у јесен 1924. распуштена је скупштина, па су наређени избори за фебруар 1925. Било је ово баш згодно време за изборе, односно за агитацију, зима, свет (нарочито онај сеоски) били су беспослени, па су могли до миле воље да слушају изборне агитаторе и њихове говоре. А пошто је гласање било тајно, тј. листићима, могли су свој глас да баце коме год су хтели, тј. коме највише верују или највише обећавају. После се овај гласачки систем заменио једном уредбом, гласањем куглицама од гуме, са државним грбом на свакој куглици. Зар народ у Мађедонији није говорио: „Од обећања се кућа неће покварити!"

ИЗБОРИ ЗА НАРОДНУ СКУПШТИНУ У 1925. ГОДИНИ

Носилац радикалске окружне листе за Округ Битољски био је опет Јован Ћирковић. На тој окружној конференцији на којој је он поново биран, био сам и ја. Претседник окружног одбора Радикалне странке био је Драгиша Рашковић, родом из Неготина (Крајинског). Његов отац је био Михаило Рашковић, са Ђоком Месаровићем пиваром били су њих двојица радикалски прваци у Крајини, па је и син тај правац понео.

Драгиша је био после ослобођења Маћедоније 1912. године окружни монополски надзорник. Први ми је он указао на нарочито квалитетне одлике прилепског дувана. После ослобођења 1919. Драгиша је основао своју банку у Битољу, која је носила назив „Битољска Банка". Читав његов капитал био је унет у ту Банку, у коју су пристизали и новци многих печалбара из Америке. Био је то солидан човек у сваком погледу и чинио је част Радикалној странци. Није марио за Јована Ћирковића, али је сматрао, да у томе моменту он највише одговара да буде носилац радикалске листе за округ битољски, који је био и бројно највећи у Маћедонији.

За Срез битољски кандидован је Јован Алтипармаковић, адвокат. Јован је био родом из једне богате трговачке куће из Битоља. Пореклом су били са Охрида, па када је Битољ постао важан трговачки и политички центар, они су се преселили у Битољ. Било их је три брата. Најстарији, Александар, свршио је пуну грчку гимназију и отишао да студира правне науке у Атини. Кад му је умро отац у Битољу, напустио је Атину и дошао да узме у своје руке добро разгранату радњу. Њихова мати Катинка, пола Гркиња, пола Словенка, била је рођена сестра чувеног лекара у Битољу, др. Дуке. Под њеним утицајем Александар је учио грчке школе, док је Јован свршио бугарску гимназију, а правне науке је учио у Француској, у Екс-Ла-Вену. По завршетку студија, Јован је отишао у Цариград где је требао да положи неке испите, да би постао адвокат у Турској.

У Цариграду га је затекао Први балкански рат, а затим и други. После ових ратова оженио се у Цариграду ћерком једног бугарског учитеља, родом из Битоља. Из Цариграда је отишао у Бугарску, где је постао судија, али за време рата је 1915. мобилисан, па је по завршетку тромесечног курса постао резервни официр и послат на фронт. Његов брат Александар, ради тога што је био кмет - благајник Општине Битољ, за време, од 6. децембра 1912. до 6. децембра 1915. био је као непоуздан елемент интерниран. После бугарске капитулације у октобру 1918. када су француске трупе дошле у Бугарску (јер српске трупе по споразуму постигнутом између Француског главног команданта и команданта Солунског фронта с једне стране, и генерала Лукова, као опуномоћеника бугарске владе с друге стране, нису смеле да уђу у Бугарску, јер су Бугари добро знали шта су чинили у Србији, па су се плашили освете).

Јован Алтипармаковић био је постављен за среског начелника у Ћумулџини (Бугарска Тракија), где је као француски ђак добро послужио Бугарима у њиховим односима са Французима. Његов брат Александар, озлојеђен на Бугаре, интервенисао је код наших власти преко Јована Ћирковића, да свога брата доведе у Србију, тј. Државу Срба, Хрвата и Словенаца. Разуме се да Јован Алтипармаковић у нашој земљи сада није

могао постати судија, али је постао судски писар, а после годину дана, колико је морао по закону да проведе у суду као писар, положио је судско-адвокатски испит и отворио себи адвокатску канцеларију у Битољу.

За срез преспански и ресански кандидован је Крста Стрезовић, приватни економ из Ресна. Ванредно бистар човек, он је био у Мађедонском комитету у Софији, између својих земљака Љапчева, др. Татарчева и још неких ресанаца, најактивнији и најкориснији за Ресан. Према нашој држави трудио се увек да буде лојалан. Због тога су наши људи, који су управљали у Битољу, нарочито војни командант, били према њему поверљивији. Крста је могао и сада бити јако користан. У Ресну је развио високо квалитетно воћарство за себе, на свом имању и за читав тај крај, па је тако био у свему економски непасиван. Успешно је сарађивао са нашим властима у ликвидацији неких арнаутских банди из Преспе.

За Срез кичевски кандидован је по трећи пут Старвара Трпковић, рентијер из Београда. Он је рођен у селу Орланце у Срезу кичевском. Орланце је одувек било једно од највећих хришћанских села у Срезу кичевском. Читаво село одлазило је у печалбу. Ишли су у Аустро-Угарску, Румунију, Србију и Бугарску. По свом занимању били су углавном хлебари (фурунџије). Иако је велики број тих печалбара радио у Србији, све до турског Хуријета месни Срби у овом селу нису могли себи отворити српску школу.

Из села Орланци био је родом и бугарски владика Козма, са столицом у Дебру, што је много значило за то печалбарско село у Срезу кичевском. Ставра Трпковић није био печалбар. То су били његови преци, који су му оставили као штедљиви и марљиви људи, у Београду куће, дућане и фурунџинице. Једном речи, Ставра је био београдски рентијер, који све док Мађедонија није почела да бира посланике, није много бринуо о томе крају у коме је рођен. Али када је и Мађедонија почела да бира своје претставнике и да их шаље у Београд, и он се сетио, као и многи, одакле је дошао ко зна колико година раније неки од његових предака у Београд, па је потражио за себе посланички мандат у заборављеном месту порекла. Тако је Ставра Трпковић још од избора за Уставотворну скупштину потражио мандат у родном месту својих предака, у Кичеву. Али, за посланика су се јавили и они мештани, Срби, дугогодишњи мученици, који су трпили са народом, а често и испред народа, нарочито у овом пречалбарском крају, где је од мушкараца остајало само оно што више није имало снаге да више иде у печалбу и деца која нису још добила онолико снаге, колико је потребно за почетак њиховог тешког посла у печалби. Тако је и Ставра Трпковић добио конкурента. Било их је двојица: учитељ Станко Димитријевић, родом из Кичева и Венко (Венијамин), опет српски учитељ из Кичева, демократа.

Јован Ћирковић је сломио као земљака и истомишљеника Станка, да призна првенство Ставри и кандидатуру, али Венка није могао нико натерати да одустане од своје кандидатуре. Тако се десило да је Ставра Трпковић два пута већ пропао на изборима, иако је имао пуну подршку не само Јована Ћирковића, који је имао доста познаника у Кичеву, где је био секретар Велешко-Дебарског митрополита Поликарпа, великог српског пријатеља, који је своју владичанску столицу преместио из Велеса и дошао у Кичево, да се у том удаљеном месту, далеко од пруге, главних путева и пошта, бори за Србе против Бугара.

Ставра Трпковић је припадао Радикалној странци. Био је биран на радикалској листи за кмета-одборника у Београдској општини, где је, вероватно, имао већи број пријатеља, него ли у Кичеву. Углавном и онда, па и овде у Срезу, био је фаворит генерала Петра Живковића, јер је по жени био блиски рођак Периног пријатеља пуковника Радише Николића. Ставра је куповао нарочито црно-нагоричанско вино из Корбова и Буковче и често дозивао Петра Живковића својој кући на гозбу. Ти односи са Петром можда су и утицали на Божу Максимовића, министра унутрашњих послова у влади „Пе-Пе", да сломи Станка Димитријевића и остале радикале у Кичеву, да га и овај пут прима као свога кандидата на посланичкој листи.

Требала је да се изврши и кандидација за радикалску листу у Прилепу и Крушеву. Сазвао сам среску конференцију радикала у Прилепу. Осим у општини Костиначкој и Лаговској, у свим осталим општинама овог Среза претседници општина били су радикали. Прилепски срез имао је тада 12 сеоских и једну градску општину. Конференцију смо одржали у општинској згради у Прилепу. Отворио сам конференцију и објаснио да бирамо кандидата за претстојеће изборе. Говорио сам им о носиоцу за округ све, о носиоцима листа у срезовима Битољском, Мориовском, Преспанском и Кичевском... Знао сам већ тада и за једну комбинацију коју је имао Јован Ћирковић за срез Прилепски, имао је свога кандидата. Врло опрезно је он за то место спремао Панту Џамбасовића, који је тада био полициски комесар у Котору.

Оца Панте Џамбасовића, Спиру, убила је бугарска пропаганда, као и његова брата Ивана. Најстарији брат Григорије био је директор гимназије негде у Србији. Њихов зет Ламбра Тадијевић, родом из Ресна, био је професор математике у гимназији, у Прилепу. Читаву ту породицу Џамбасовића веома сам ценио и по жртвама које су дали за српску ствар у Маћедонији, и по њиховим личним квалитетима. Нико ништа није могао да им замери, а са многим угледним породицама у Прилепу били су у сродству.

Лично ја никада нисам имао намеру да се кандидујем. Знао сам: ако будем изабран, морађу да напустим све своје послове у селу, на имању,

које ми је давало велике приходе и на тај начин сам био потпуно независан. Свака помисао о кандидацији за посланика била ми је страна већ 1919. године. Била је то седма година мога строгог вегетиранства. Сама помисао да могу доћи да живим у неком месту где нећу моћи да одржавам тај свој нови аскетизам, изазивала је у мени одвратност.

Међутим, тада, пре него што ћу завршити своје излагање на тој конференцији, па да почне уобичајено саветовање о кандидату, учесници конференције повикали су у глас:

- Ако хоћеш да радикали једном дођу до свога посланика у Прилепу, онда се прими ти, па буди кандидат ових избора. Ма ко други да буде кандидат, неће бити изабран.

У том се издвојише претседници општина по селима. Један од њих, Никола Мијачевић из Топличке, у име свих сеоских претседника општина, дао ми је ову изјаву:

- Сви ми претседници општина, радикали, добили смо ове положаје зато, што си нам ти помогао. Како за тебе гласају сви они који су и за нас гласали, ти ћеш бити изабран, а за тебе ће гласати и многи они који за нас нису гласали, јер смо ми сељаци, па у својим селима имамо поред пријатеља и непријатеља... Ти их немаш. Крајње је време да и Прилеп добије свога посланика, који може нешто учинити, да се зна и да се осети, да је послао у Београд човека који зна шта хоће и коме ће онде веровати. У време бугарске окупације ти си једини имао куражи и вере у нас да дођеш међу нас, па смо те ми чували, па зато сада и хоћемо да нас ти представљаш у Београду. Вера за веру!...

Дуго сам се опирао овој напасти. Стално ми је била пред очима слика са насловног листа књиге Мелхиора Вогијеа „Мртви што говоре"!... зар и ја, у пуној својој снази, да постанем један од тих „мртвих што говоре"!

Уколико сам се ја више одупирао, утолико су сељаци и грађани из Прилепа тражили да се примим кандидације. Сељаци су ме уверавали:

- Ти се бавиш свим сеоским пословима као и ми... Чувајући себе, чуваш и нас. Ма кога да бирамо, нико нам није ближи од тебе и нико нас не познаје, заједно са нашим тешкоћама овако, како нас ти познајеш. Увек си био наш и уз нас, па буди и сада!

На крају сам устао и рекао нешто слично овоме:

- Све ово што ми рекосте, нека буде тако... Али ја да изађем на изборе и да не будем изабран, на то нећу никако пристати. Да ме људи до самог избора уверавају да ће гласати за мене, а на сам дан избора, неки да оду у госте, неки код стоке, у планину, на трло, а увече моја кутија да буде празна, па када се овде у Прилепу буду читали извештаји са изборним резултатима, да ја морам да бежим са тога места... А то се лако може десити... зато, ето, ја не могу пристати да будем кандидат. До овог часа морао сам да водим бригу само о себи, а то ми није ни било тако

тешко, али од момента када се примим кандидације, више нећу припадати себи, него вама, читавом народу! Ја још и могу да будем радикалски кандидат, али никад нећу да будем радикански посланик! То још могу да будем у Народној скупштини, за време гласања, али овде у Прилепу, и у Београду изван Народне скупштине, ја могу да будем само народни посланик. Овде у Прилепу, моја кућа биће народна кућа, а кад будем у Београду, ко год ме потражи, не само из Прилепа, него неко ма из кога краја Маћедоније, у свако доба ме мора наћи. Сви знате да ја никад не бих отишао у Београд, у Народну скупштину, ради своје личне користи. Напротив, од тога посланиковања имаћу трајну штету. Треба вазда да будем уз вас и са вама, као што сам био и до сада - али, молим, за посланичког кандидата бирајте другога, из села, или из вароши!

Чланови ове конференције у Прилепу нису хтели ни да чују за моје разлоге. И док су они опет наваљивали, једна нова бура рађала се у мени:

„Зар опет морам да се одрекнем себе, да се одрекнем своје личне слободе и поново да узмем свој тежак крст на себе! За кога? Ради кога? Моји пријатељи из Осека, многобројни рођаци из Белога Брда, из Даља, Ердута и Тења, звали су ме већ тамо да се онде кандидујем за народног посланика на радикалској листи, али ја сам одбио! Тај крај нисам био ничим задужио и нисам знао зашто би ме они бирали! Знао сам да аграрна реформа није била ликвидирала читав тај проблем у духу закона и прописа, али ја нисам имао вољу да улазим у борбу са српском Патријаршијом која више и није била у Сремским Карловцима, него у Београду! На крају, доста су моји старији, отац и браћа, са свима сељацима из Белог Брда, Даља, Борова и осталих места водили дугогодишњу борбу са Српском патријаршијом у Сремским Карловцима за земљу, зар би било поштено и умесно, да и ја будем у новој уједињеној Држави Срба, Хрвата и Словенаца парничар са Српским Патријархом, када су се односи између Патријаршије и њених парничара увелико изменили у корист сељака! Сељак, коме никад није била довољна она земља коју он има, мора пронаћи још много разлога да узме још неку парцелу више, али објективно узевши, они су добили већ довољно земље да сада могу добро да живе. Друга је ствар била овде, у Маћедонији!... Овде су тражили заштиту сви... Срби су тражили заштиту од бугарских оружаних чета и од Арнаута, који су по неки пут убијали људе и по кућама, које су се налазиле тик уз жандармериске станице! И остали, које су наше власти често, без икаква разлога називали „Бугарима" или „Бугарашима", тражили су заштиту од оних који су та имена, као инкриминисана често употребљавали, да би их лишили (то становништво), оних основних права која им је давао Устав! У Србији, земљи слободе, уводила се аустриска пракса: ‚Подели па владај'... Извесни људи који су били на власти и којима је

била дужност да стварају јединство, стварали су подвојаност која је била много опаснија по велике државне интересе, него нека усамљена акција бугарских оружаних чета.

Имајући све то у виду, на крају сам ипак присато на ову кандидацију. Када сам после толиког енергичног одбијања дао свој коначан пристанак да будем посланички кандидат, сви су били одушевљени и појурили су да се са мном изгрле. Али у том истом моменту одбацио сам сваку сентименталност, па сам већ идућег тренутка почео да дајем упутства за будуће изборе. Рекао сам присутним људима са села:

- Ваша права дужност чим се сада вратите кућама јесте, да објавите сељацима, да сте ме ви кандидовали за свога народног посланика за Срез прилепски, на радикалској конференцији и на радикалској листи. Друга вам је дужност, да сваки онај који има бирачко право буде приведен на биралиште и да онде да свој глас за кога хоће. Не бојим се да сељаци неће гласати за мене... Али бојим се да ће сељаци - једни остати код стоке, други отићи у госте, трећи на крштења... Неки на „првич"... А чим је мало људи, и снага је мала, а када сам се већ примио кандидације, ја намеравам и да будем изабран. Чим се укаже било каква опасност по тај избор, јавите ми и ја ћу лично сам гледати да ту опасност отклоним. Нећу ићи по селима и агитовати за себе, могли би сељаци казати: „Хвалите ме уста јер ћу вас поцепати"... А у Прилепу, на јавним зборовима, где свако може да дође и слободно да се јави за реч, изнећу свој програм, па грађани Прилепа, ако жели неко од њих да гласа за мене - нека гласа, а остали нека спусте свој глас где хоће! Овом приликом, ето, желим да будем посланик наших села... Ако се будем показао вредан за село, други пут гласаће за мене и Прилеп...

Сви присутни дали су реч да ће учинити са своје стране све што сам од њих тражио, па и оно што ћу од њих убудуће тражити.

Тако је завршена моја прва кандидација за народног посланика у Прилепу.

Моја кандидација направила је велики утисак код пријатеља, а још више код непријатеља Радикалне странке, не само у Прилепу, већ и по другим местима у Округу битољском.

Два дана касније дошао је Никола Зисић, претседник Општине у вароши Крушеву, и са још неколико грађана из вароши Крушева, понудили ми да се оба среза, Прилепски и Крушевски, уједине у заједничкој листи, коју треба ја да носим. Одбио сам да на такав начин примим кандидацију за Срез Крушевски. Замолио сам претседника Општине, да се врати у Крушево и да идуће недеље позове радикалску среску конференцију у Крушеву. Ова варошица, чије се име прочуло широм Европе 1903. године, када су бугарске чете освојиле ово место у коме није било насељених Турака, било је по етничком саставу: од богатих Куцовлаха, који су др-

жали трговине у многим местима у Србији, у Битољу, у Солуну, Скопљу и другим местима Старе Србије и Маћедоније; само у Солуну су држали хотеле „Олимпос", „Кристал", „Париз", „Александрију" и „Телеграф". Поред тога, држали су и велике и мале трговачке радње по свим већим местима европске Турске. - Поред њих живели су овде далеко сиромашнији досељеници: Мијаци и Брсјаци. Мијаци су били директно досељени из мијачких села: Гари, Тресенче, као и остали испод Галичника, а Брсјаци - из Демир-Хисара и Прилепског поља. Мијаци и Брсјаци били су главни грађевинари у овим крајевима, јер им је то било главно занимање, осим три до четири богатије породице које су биле имућније, сви су били „тањег материјалног стања". Али то и није био главни проблем у Крушеву!

Читава варошица Крушево, која је у то време имала нешто преко 4.000 становника, од 12.000 колико их је имала у 1906. години за време „Илинденског Востаненија", била је подељена на два крвно завађена табора, на жалост ни једном од њих није име одговарало ономе, што су они били заиста.

Варош се делила на „Грке" и на „Бугаре". У ствари, они који су себе називали „Грцима" били су „Власи", са грчком културом. У њиховој цркви служила се на грчком језику. Сви су знали грчки, јер су им све школе биле грчке, али су међусобно говорили румунским језиком (један посебан дијалекат), кога смо ми Срби назвали „цинцарски". Тим својим матерњим језиком говорили су код куће у породици, са попом и учитељем, деца између себе, као и са родитељима када дођу кући на ручак.

Друга група били су „Бугари", који су једним делом имали бугарске школе, бугарску цркву, тј. која је припадала „епархији". Само, то су сви губили из вида, нико од њих није говорио „бугарски". Брсјаци су говорили својим наречјем, а углавном су носили своју народну ношњу. Други су говорили својим мијачким дијалектом, а њихове жене имале су у кућама своје исто тако живописно народно одело. У вароши је било Срба и Румуна. Румуни су у својој цркви служили на румунском језику, а Срби опет на Словенском црквеном језику. У ствари су постојале само две црквене власти: „егзархија" и „Патријаршија". Прва је била бугарска, а друга „васељенска". Овој последњој су припадали сви „Грци", Срби и Румуни, а првој су припадали само „Бугари".

Оваква подела на школе и цркве постојала је све до 1913. године, када је заведена јединствена православна црква са старословенским језиком, а једина школа је била - српска. Међутим, народна подела у Крушеву на „Бугаре" и „Грке", остала је и надаље, са међусобном мржњом, која се још више повећавала, уколико су се Словени у Крушеву почели називати Србима, што су им опет „Грци" оспоравали говорећи,

за то приближавање, да је то само замагљивање ствари, како би „Бугари" преварили Србе.

Уз „Грке" држали су се и Турци са Арнаутима, којих је у Срезу било четири до пет села. Али, читав Демир-Хисар и неколико села из Прилепског поља, која је наша администрација доделила Крушевском срезу, била су сва брсјачка. Од поменутих села највеће је било Кривогаштина, затим Бучин и Бела Црква. Кривогаштине, Свето-Митране и Бучин имали су од увек за становнике Србе. У Кривогаштину су Срби сада били подељени по странкама, на: радикале и демократе. Један од српских првака у читавом том крају уопште, Блажо Пашић, био је радикал, а други исто тако чувен, Крсто Чавка, био је демократа.

Читав тај Срез Крушевски, сматрао се раније за демократски. Само, као малобројан према Битољу, Прилепу или Кичеву, није имао свога претставника у Народној скупштини. Сада су хтели спајањем са Прилепским срезом да имају и они свога посланика, јер су веровали да ћу ја сигурно бити изабран у Прилепу.

Све ово што се сада „кувало" у Крушеву, водио је Светислав Пауновић, учитељ и редак радикал међу млађим учитељима. Огромна већина српских учитеља из доба Турске припадала је Српској радикалној странци, али је велики број млађих учитеља, из Србије, припадао Демократској странци.

Од радикала у Крушевском срезу хтео је да буде кандидат Јован Ничита, родом из Крушева. Припадаоје богатијим цинцарским породицама у Крушеву, које су дужи низ година живели у Смедереву, ту су радили, тј. имали своју велику трговину. За време Устанка у Крушеву 1903. године изгорела је њихова велика кућа, као нека тврђава, па су Ничете дефинитивно напустиле своје Крушево и отселили се у Србију. Па ипак, и за Ничету, као радикала, били су слаби изгледи да победи на изборима.

Ја сам по својој садашњој жени имао доста рођака у Крушеву и по селима, као што су Кривогаштани, Бела Црква и друга. У Крушеву сам по тој линији имао рођаке и међу Цинцарима и међу Словенима. Осим тога, имао сам широко познанство и међу једнима, и међу другима, као и међу Арнаутима. Али основа за посланички мандат био ми је Прилепски срез, без кога се уопште и не бих кандидовао.

Имао сам жељу да будем посланик Демир-Хисара, тога чувеног устаничког гнезда. Људи из Демир-Хисара вазда су ми били симпатични, а за време четовања имао сам и добрих другова из Демир-Хисара. Сада се нисам задовољавао само тим да будем народни посланик, хтео сам да својом појавом и присуством измирим завађени свет, нарочито после бугарске окупације, која је иза себе оставила много зле крви, нарочито у Крушеву, где су поједини „Грци" били малтретирани до степена нечо-

вечности. Бугарским властима је у овом помагао елеменат из места, који је до окупације у већини живео у Бугарској без везе са државном администрацијом. Зато је сада у новим приликама, када је српска администрација потражила људе у редовима домородаца, успела одмах да освоји све поверење, па је постала знатно симпатичнија од оне бугарске. Један од мојих крупних задатака био је и тај, да ту мржњу, која је била у Прилепу, Велесу, односно Велешком Хасу, Крушеву и свуда по Македонији, полако претворим у сарадњу, чувајући свачију осетљивост, избегавајући онај владичин принцип: „Отпиши му богати владико и чувај му образ ка он тебе". По моме схватању, то је био најважнији интерес Србије, измирење и слога народа у Македонији.

Демократи су били кандидовали у Прилепу за народног посланика Војислава Дамјановића, школског надзорника у Прилепу, а у Крушеву, Николу Ђорђевића, школског надзорника у овом Срезу. Обојица су, као школски надзорници, имали велики уплив на учитеље у варошима и селима. Ретко је који од учитеља по селима и био радикал! Истина: учитељи нису имали толико утицаја на народ колико су школски надзорници имали уплива на учитеље. За оба своја противника са демократске листе могу рећи: били су одлични као учитељи, добри као људи, а више него способни као политички агитатори.

По селима нисам могао, а нисам ни желио, да се служим агитаторима. То су били обично сељаци, невични тим пословима, а моји политички непријатељи имали су за агитацију младе, и за тај посао веште учитеље. Опет сам дошао у тешку ситуацију као и оно 1903. или 1904. године, када сам морао да се борим против постојеће моћне и добро организоване бугарске тзв. Мађедонске одринске организације, а сада против добро организоване Демократске странке у два среза, где су до тада били далеко јачи од радикала, а нарочито у вароши Прилепу.

На позив радикала из Крушева, отишао сам на среску конференцију у Крушеву, где се имала извршити и посланичка кандидација. Конференција се одржавала у тзв. „Хотелу", великој једној згради у центру вароши. Моји пријатељи: Мате Хаџи-Легу, Ташко и Михо, браћа Даковићи, Кардуловци, Мађо зет Хаџи-Леговића, били су крупни сточари са око 20.000 оваца. Само су браћа Даковићи имали тада 7.000 њихових оваца. Ванчо Џогу, који је удао три сестре, уз сваку је дао по 4.000 златних турских лира, као и још неки други богати трговци Цинцари, били су исто тако на тој конференцији. Али та многа стада оваца не иду на гласање, баш као ни сва богатства мојих пријатеља из Крушева. За избор једног посланика потребни су гласови бирача, а њих је требало имати. На тој конференцији било је и неколико сељака из Кривогаштина, из Светога Митрима, а само три до четири из Демир-Хисара.

На овој конференцији у Крушеву, примио сам се кандидата и овога Среза. Одмах ту, из Крушева, заказао сам велики збор за читав Демир-Хисар у Џваку и у Црној Реци. Намеравао сам да говорим сељацима непосредно, односно да се са њима разговарам. Хтео сам да са сељацима, као оно некада, седим под ведрим или облачним небом, па да им кажем: колико су они близу срца Србији, колико их она воли, као своју рођену децу! Ту, у центру Демир-Хисара у питомој Сопоштинци, ми Срби имали смо од вајкада српску школу и учитеља мештанина, из самог села Сопоштинци, Пејка Пејковића. Као Србин од старине и учитељ, Пејко је био радикал, па сам и ја сада хтео не само да добијем њихове гласове за себе, него сам хтео да њихове поштене и много напаћене душе приведем Србији, да је обогатим радом, штедњом и поштењем, врлинама којима је Демир-Хисар био пребогат. На повратку из Крушева свратио сам и у Кривогаштане. Ту ме је испред свих поздравио Петар Сипка, Србин и најбогатији грађанин Кривогаштана. Ту, у Кривогаштану, где је била веома лепа српска православна црква и школа (наиме, Бугари су као и већина створења „ад хок", од бугарских комитских чета добили стару цркву и школу, а Срби су себи 1911. године сазидали и једну и другу) које су подигли углавном благодарећи заузимању свога првака Блажа Пашића.

Крста Чавка, Србин и демократа, и многи други који су се са Крстом примили демократије, рекоше ми: „Сви ћемо гласати за тебе". А затим је рекао и он, оно исто што и људи у Прилепу: „Ти нас нисси заборавио, него си дошао сред нас, за време Бугара, да нас видиш, обиђеш, утешиш, и ми сада нећемо дати свој глас никоме другоме, до теби, чим си ти кандидат. Сви ћемо ми порадити и код наших пријатеља по другим селима, тако да одиста нећеш бити сиромашан са народним гласовима у Крушевском срезу."

Тако охрабрен свратио сам уз пут и у Село Врбјане које је припадало Срезу Прилепском. Ово мало српско село од свега неколико кућа, са већим домаћим задругама, задржало је свој чисто српски карактер и своју српску основну школу, упрокос бугарској четничкој претњи и терору. Били су то људи чврстог карактера, а имали су и учитеља из свога села, Крсту Ђерђевића, из велике задруге - Каруковића. У томе селу Срби су ми дали реч: да ће на дан гласања сви доћи на гласање и дати свој глас за мене. Нисам имао разлога да сумњам у реч ових честитих Срба.

С обзиром да сам пристао и примио се посланичке кандидације за расписане изборе у 1925. години, ја сам тај посао, тако да га назовем, узео веома озбиљно. Као раније за време четовања, када сам сваки свој напад на Бугаре или Турке најбрижљивије припремао и о свакој ситници у том „послу" водио рачуна, баш као и о оним најкрупнијим стварима,

да се не би због неке превиђене ситнице читав подухват осујетио и испао штетно, тако сам и сада најбрижљивије водио рачуна о свему. У општинама где сам био сигуран да ће сви гласачи дати свој глас за мене, израдио сам на парчићима хартије, име, презиме и број у гласачком списку за сваког гласача. На тој цедуљици био је уредан општински печат. Све су те цедуљице у општинама: Браиловској, Долманској, Небриговској, Топличкој, Врбјанској и Костиничкој, биле уручене у суботу, уочи избора или лично у руке, или у кућу дотичних гласача, ако они сами нусу били у кући (као што су нпр. чувари стоке, људи који су отишли послом у варош или неко друго село). Одредио сам људе који ће пратити носиоце изборних резултата из сваке општине (били су то махом претседници изборних одбора). Многи од њих путовали су ноћу од сеоске општине све до Прилепа, али су пратњу имали и они који су сутрадан доносили изборне резултате и акта. Апсолутно је било онемогућено да се изборни резултати измене.

Чувари мојих изборних кутија били су моји сигурни пријатељи, тако да је у записник унет тачан резултат гласања.

Људи из села потрудили су се, да оне људе који су имали посла са стоком, а имали су право гласа, да их замене тога дана или онима који још немају право гласа, или онима који су порадили и своју гласачку дужност обавили одмах после отварања биралишта. Тако сам извесним општинама за себе осигурао 100% гласова од уписаних бирача.

На сам дан избора, било је све спремно и у Прилепу. Чувари кутија и њихови заменици били су на својим местима у одређеном часу, обишао сам лично неколико гласачких места у вароши, па сам отишао на нека биралишта и у околним селима. Јасно ми је било да тог дана и на тим изборима у Прилепу нећу имати већину, али с обзиром на мој рад код аграрне реформе, донеће ми гласове у селима. Онда није била потребна никакава агитација, али сам зато онде брижљиво извршио организацију доласка на биралиште и тачност у гласању.

У Прилепу сам пре избора одржао и један велики збор, а на различитим квартовима вароши и неколико конференција. На њима нисам уопште говорио о темама које су већ биле огадиле: о демократији, о реакционарима Напредњацима и Либералима, који су се сакрили у Демократској заједници, као и о њиховој ранијој служби Обреновићима... Говорио сам о потребама краја: подизању велике зграде учитељске школе у Прилепу, која се те године отварала у Прилепу, о подизању зграда за основне школе, којих није било доста, а и оне које су постојале нису одговарале својој намени. Говорио сам - да је прва дужност једне модерне државе, да створи могућност сваком детету, мушком и женском, богатом и сиромашном, да научи читати и писати. Да сваки човек који тражи рада, да га и нађе, и да својим радом издржава себе и своју по-

родицу. Да држава има сваком грађанину да осугура личну и имовну безбедност. Она не сме дозволити да се врати време Каљоша и Петрапаше из Прилепа, и осталих туђинских агената, који су од својих господара добили задатак да ремете ред у нашој земљи и да одвраћају радени свет од мирног рада. Рекао сам јавно: држава је дужна да својим снагама осигура мир и спокојство својих грађана, а да одбаци свако прикупљање добровољаца за увођење реда. За то грађани служе војску, а они који су код кућа, одвајају новац од свога рада у виду пореза, дају га држави, да би држава могла да врши своје функције правилно и на време, по прописима из закона, па да нико не може и не сме вршити јавну функцију, а да ником не одговара за свој рад. Истакао сам: да ћу учинити све потребно, да у Прилеп дођу најбољи дувански стручњаци, да се подигну модерни дувански магацини и да се од Прилепа створи највећи центар за производњу дувана у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Додао сам још: ако будем изабран, учинићу све да се сваки грађанин осети слободним у својој држави као у својој рођеној кући, али исто тако да ће и сваки антидржавни рад бити по закону кажњен. Само ће суд бити тај који ће ценити свачији рад и дати потребну квалификацију о том раду. Осим Краља, који је о Уставу неодговоран за државне послове, нико други не може се огласити за неодговорног. Ово се односило на створено „Четничко удружење" у Прилепу и на друге „националне установе", које су сарађивале са полицијом уносећи неспокојство међу мирне грађане. Овај мој јавни говор, као и они са квартовских конференција, били су добро примљени, али и као оно у аграрној реформи пре пет година, и овде се чекало на дело.

Једно је било битно, ослободити грађанство од страха. Упутити сваког да се може жалити на неправду у суд, а судови су били на висини свога позива. Било је потребно онемогућити сваку „патриотску акцију" која је радила на своју руку. Држава је била једина која је имала дужност да сваког грађанина чува и штити, и једино је она имала права да утврђује нечију кривицу, осим за иступе за које је требала и надаље да остане надлежна полициска власт. Хтео сам да свима ставим до знања: да ја лично нисам присталица никакве друге власти до оне која проистиче из закона, а те законите власти могли су се бојати само кривци, док оне „патриотске власти", више су се бојали они који нису били криви, него они због којих су та „патриотска удружења" и створена. У томе правцу рада остао сам доследан од свога повратка са Солунског фронта, па све то краја Краљевине Југославије, тј. до 9. априла 1941. године, када сам због доласка Немаца као окупатора морао опет да напустим земљу. То је био, по мом мишљењу, једини начин да народ почне да верује у државу, коју је дојучерашња турска „раја" гледала у њеним установама и у функционисању тих установа. Кроз суд, кроз полицију, кроз пореску

управу, кроз шумску управу, народ је сагледавао државу и стварао о њој своје мишљење.

Могла је Народна скупштина донети напредне и модерне законе о судском поступку, о порезу, о шумама, народ је по начину и поступку извршења закона ценио њихову ваљаност, а не по тексту како је тај закон изашао у „Службеним новинама Срба, Хрвата и Словенаца".

Све те ствари излагао сам доста опширно на примерима. Конференције су зато и биле добро посећене, јер су сви очекивали од мене „истину" и само то, мада сам лично добро знао, да велики број њих долази из пуке радозналости, а да на изборима можда неће ни доћи на гласање, а још мање да ће гласати за мене. Хтео сам да сви, све оно што буду чули од мене да говорим, схвате, да је све то истина, јер ће се свака моја реч обистинити у потребном моменту.

Никада ја нисам био човек тренутка и брзог узбуђења. Рачунао сам на далеку ситуацију, исто онако као када сам са својом четом 19. јула 1904. полазио за Охридски и Дебарски Дримкол, а Глигор Соколовић за Прилеп, имајући дубоко уверење, да ће и ове тада релативно мале чете од по 40 људи, током времена развити у такве снаге, које ће задати смртни ударац МОРО, која је господарила душама и телима свих Словена у Тракији до Црнога Дрима, и која је била господар у Селу Спанчеву, само неколико километара од Жбевца и Бушиграња, на српској страни српско-турске границе. Тако смо успели, јер смо радили поступно и смишљено. Рачунао сам да ћу и овде исто тако успети, јер ћу и овде, у сваком послу, бити брижљив и доследан. Та доследност је заиста морала бити у истинској служби народу, чији су интереси били идентични са интересима државе. Уколико ове чињенице не би некоме биле јасне, на мени је било да то свакоме објасним и да у то свакога убедим.

Док смо се ја и остали кандидати за посланике спремали за изборе, дошла је вест из Београда: Стјепан Радић је ухваћен у Загребу. Новине су писале: „Стјепана Радића су извукли из рупе!" Лист „Политика", па и остали дневници говорили су крупним словима о томе: како је загребачка полиција пронашла у некој кући у Загребу „скривницу" у зиду, а у њој је био Стјепан Радић. Одмах су га ухапсили и одвели у затвор. „Демократија" у Прилепу, Битољу и осталим местима Маћедоније, замишљала је Стјепана Радића као неког великог револуционара, који, сакривен негде у Хрватској, спрема оружану револуцију, која ће се „проширити и на остале делове земље, незадовољне Париским уговором о миру". Али када су новине донеле вест, како је Стјепан Радић нађен у „рупи" и из ње извучен и одмах затворен, легенда је о овом „револуционарцу" спласнула, нарочито у Маћедонији, где су људи добро знали шта је то „револуција" и какви су људи те врсте! Стјепан Радић није био револуционарац са сабљом у руци и дурбином на грудима, који стоји на челу

неког одреда... Био је много опаснији од свих њих! Радић је био револуционар „апостолског типа", који је све што је мислио говорио и јавно, без страха од последица по њега лично. Њега су мрзили највише баш хрватски политичари, не поради његових идеја (јер њихове су идеје о држави Срба, Хрвата и Словенаца биле горе од оних у Радића), али су га мрзили због његове неустрашивости, метода, због којих је народ све више и више пристајао уз њега. Народ није волео и неће никад ни волети људе који се крију и чувају „кожу", а од којих у ствари никад и не сазна заправо шта мисле. Лично сам се дивио Радићу... У његовом хапшењу видео сам триумф, а не његов пораз. Полицајац који га је руком „извлачио из рупе", извлачио га је и постављао на пут који води у Двор, лично до краља Александра, а затим на државнички положај и министарску столицу.

Сви људи „добре воље" у Држави Срба, Хрвата и Словенаца, сви њени пријатељи у иностранству, имали су жељу да се унутрашња политика у нашој земљи креће тим путем у даљој будућности. Можда је један мали део радикала и људи присталица Светозара Прибићевића, са оних неколико бедних остатака „Црнорукаца", који су се почели сада окупљати и около њега, желио да Радић не добије рехабилитацију, а на тај начин и легитимацију државника, јер кад и ако Радић постане државотворан, њихове „државотворне улоге" постаће излишне. Тако су баш „хватањем" Стјепана Радића све перспективе за изборе у фебруару 1925. одједном постале много вернији, него што су биле када су избори били расписани.

Моје концепције о демократији биле су прецизне. Против многих мишљења, да је парламентаризам сметња за консолидацију државе, сматрао сам да је псеудо-парламентаризам баш највећа препрека тој много наговештаваној консолидацији. Даље, сматрао сам, да само један споразум између радикала, као главног претставника Срба из ових крајева државе Срба, Хрвата и Словенаца, и Радићеваца, који су исто тако сада претстављали већину Хрвата, може створити здраву и јаку ситуацију у држави. Мислио сам са правом, да није довољно само створити већину у парламенту од „плус" или „минус" један глас, па да су сви проблеми државе решени. Ово је могао бити само чисто тактички трик у извесним моментима у парламенту, али никако као сталну парламентарну праксу, коју је ваљало огласити као неки демократски принцип. Шта више, када би радикали неким чудом сада и добили апсолутну већину у Парламенту, „отсуство" Хрвата из Народне скупштине чинило створену већину апсурдном дотле, докле највећа хрватска странка не призна устав, а на тај начин и све оне ситуације и институције које су настале непосредно из устава.

Да бих могао вршити неки утицај у Народној скупштини, а да не будем и ја један од оних „мртвих што говоре", морао сам на првом месту

остати независан, да би моје мишљење уз упорност, које ми није никада недостајало, било бар запажено у Народној скупштини, па и даље од ње. У моменту кандидовања за народног посланика, моје економско стање било је задовољавајуће. Један спор који сам водио дуго година у Велесу око једног имања, које се састојало из неколико кућа и неких 40 дућана и дућанчића (опет у самом Велесу), као и једне воденице од 10 витлова на Вардару, једне баште поред Вардара у величини од 7,5 хектара, са много њива око саме железничке станице у Велесу, био је завршен поравнањем код првостепеног суда у Прилепу. Хусеин Етим Мустафа из Велеса хтео је да иде у Турску, па је дошао к мени да се измиримо и начинимо судско поравнање. Признао сам му сва отуђења од имања, које је било купљено за време трајања Првог светског рата, а он је мени признао права својине на остали део имовине, која је била купљена пре Рата, а коју је он уграбио за време Рата, уз новчану надокнаду од 100.000 златних динара. Ја сам му одмах избројао новац, па је тако то велико имање у Велесу, најзад и дефинитивно прешло у моје руке. Приходи са тог имања нису били велики, јер ја никада нисам онде живео, али се могло увек добро уновчити, на шта сам ја рачунао као покриће са имања у Прилепском срезу, за којим сам рачунао, јер по оној народној „коња гоји око господара", а пошто „око господарево" може да види коња ређе него „с мене на уштап", то је већ било прилично јасно како ће у будуће изгледати „господарев коњ". Али за свој независан став у Народној скупштини био сам рескирао имање у Велесу и остатак имања у Теову и Оморану, у Срезу велешком. Све сам то чинио свесно и ужурбано, да не уђем у ону „жабокречину" у Народној скупштини из које по некад извири нека глава.

Нисам ја био створен за велике и дуге беседе у Народној скупштини, на којима ће народни посланици изучавати беседништво, или они који су били беседништвом обдарени, да се њиме поносе у Народној скупштини, напротив: знао сам да у ствари државу Срба, Хрвата и Словенаца не води никакава и ничија памет. Она живи и окреће се сама около себе, својим сопственим снагама, које произилазе из снага народа који живи у њој, пуног сока, као неки пупољак, али стегнут жицом или леденом покожицом, која не да пупољку да се развије. Ту ледену покожицу чинио је један мали број људи, које нисмо сагледавали, али смо их знали по имену, као што знамо имена планета и далеких звезда, али их не видимо слободним оком. А чињеница да су народ и држава пуни животног сока и да хоће да живе, да се развијају! Зато је требало имати људе да тај лед разбију, да отворено погледају једном стварности у очи, и да нађу решења за сва она питања која стоје на путу развитка државе и народа.

Сам сам већ тада поставио себи питање: „Шта треба чинити, ако Хрвати неће споразум". Да ли ова држава треба да буде хапсана за Хрвате,

а Срби да буду хапсанџије и жандарми, што српски народ заиста никада није радио, нити је желио, или пустити Хрвате, ако већ неће споразумно, да останемо заједно у једној држави, али не само под условима који се њима допадају, него и наше. А ако и то неће, нека иду својим путем који буду себи изабрали! Разуме се, све ово је требало учинити помоћу једног плебисцита, који би рекао гласно и јасно, којим путем Хрвати желе да иду. Сматрао сам, да је боље имати и мању земљу, са мањом површином, са мањим бројем становништва, али компактну, него велику и расклиматану, у којој свако ко жели, може наћи поље за своју рушилачку пропаганду.

Одмах после 1925. године, и свечаног дочека Нове Године у Прилепу, почели смо да очекујемо долазак министра унутрашњих послова Боже Максимовића у Мађедонији. Тамо је било места и могућности да се Радикална странка прошири на рачун Демократије. Демократи су имали оба посланичка мандата у Охриду. Скопски округ држали су Џемијети и Демократи, а радикали Велес. Тиквешки округ држали су Џемијети и Демократи. Брегалнички округ држали су радикали и Џемијет. Кумановски округ Демократи; Тетовски округ, па чак и Битољски, били су подељени на радикале, демократе и Џемијет. Приштински округ држали су радикали и Џемијет. Призренски округ је био у рукама радикала и Џемијета. У Пећком округу био је сам Џемијет. Косовско/Митровачки округ био је подељен између демократа и Џемијета. Плевља је била у рукама радикала и Џемијета... Из овог грубог прегледа може се видети, да је министар Максимовић заиста имао разлога да долази и да обиђе бар један део Мађедоније.

На свом путу по Мађедонији, Максимовић је свратио к мени у Прилеп. Био је то тада млад човек (једва преко тридесет година), енергичан, који је заиста знао шта хоће и начин на који ће постићи баш то што хоће! Уживао је велико Краљево поверење, може се мирно рећи, чак и веће него што је имала читава Радикална странка према Максимовићу. Хватање и хапшење Стјепана Радића указало је, да се са њиме „није шалити", па је стекао углед енергичног човека, као створеног за ону ситуацију, када је Радикална странка „очистила своје редове" и сада требала да достигне највећу висину у историји развоја једне странке. Требало је зато избацити из Парламента још две крупне личности које је Радикална странка одњихала, а то су били Стојан Протић и Настас Петровић, а нешто касније и Љуба Јовановић. Требало је достићи квантитативни успон и квалитативан пад.

Одмах сам изнео Максимовићу ситуацију у Прилепу, као и моје гледање на изборе и перспективу. Договорили смо се да више не држимо никакав партијски збор у Прилепу, јер такав збор не би практично сада ни могао да утиче на изборе, а ја сам бирачима у Срезу био већ добро

познат, те није ни било потребе да ме један активан министар представи, што је на неким местима било неопходно и готово једина гаранција успеха.

Пријатељи из разних села из Прилепског и Крушевског среза долазили су ми често, а нарочито петком и суботом, када је у Прилепу био пијачни дан за крупну и ситну стоку и жито и остале земне производе. Ни снег, ни киша, ни зима, нису могли утицати, а да у та два дана не буде Прилеп препун сељака. На ту прилепску пијацу долазили су људи из читавог Среза, од Кајмакчалана и Доброг Поља, па све до Бабуне, читав Крушевски срез са Демир Хисаром, као и велика већина Поречког, Велшког и Кавадарског среза. Тако сам у те пијачне дане имао прилике да видим пуно својих пријатеља из Пореча, Кавадараца, Велешког Хаса, односно Клепе, да помогнем радикалске кандидате и у тим крајевима и срезовима.

Изборе сам очекивао без нервозе. Не зато што сам био сигуран у лични успех, већ стога, што сам навикао вазда пред борбу, пред неки одсудан моменат да будем ведар, миран и присебан. За мој рачун, по моме схватању, право јунаштво, када је „требало стићи и утећи на страшном месту постојати", састојало се баш из те мирноће у окршају, када човек у тим одсудним тренутцима може мирно и хладно да решава своју ситуацију и оцењује правилно све оно што тада баш заиста треба да чини. Тако сам и на дан избора био потпуно миран.

Већ у рано јутро на дан избора, обишао сам нека биралишта у Прилепу, поздравио се са чуварима кутија (и својим и другима) свима пожелео срећан рад. Затим сам сео у кола и одвезао се у сеоске општине. На путу за Бранилово, свратио сам у Дочмени, велику сеоску општину у коју сам био сигуран да ћу добити већину, јер је у тој општини и претседник био радикал, а и један од најбољих мојих агитатора овде био је поп Костадин из Долмени. Био је то тип старог српског свештеника још из турских времена, добар и имућан домаћин, а познат као веома поштен и као човек, и као свештеник. И овде сам се поздравио са свима чуварима кутија. У тој општини није било ниједне турске породице, те је џемијетска кутија била без чувара, па није било ни вероватноће да ће неко бацити куглицу у ту кутију, осим у случају неке грешке. Демократа је било доста у Сенокосу, неколико у великом селу Вранче и Новоселани, али је зато цело село Бело Поље, Забрани, Мало Мраморане, као и Долмени, било уз мене. Сељака је било свуда доста на биралишту и сви су ми обећавали, да ниједан од њих тога дана неће изостати од гласања.

Иако је дан већ био доста одужио, ипак је у неким сеоцима, нарочито онима из Белог Поља, било далеко да се враћају из општине са биралишта, да одлазе у своја села, да замене чобане код стоке и да се упуте у општину на гласање. Али су ти сељаци радили са истинским одушевље-

њем: „Нећемо да те усрамимо, а нећемо ни ми да будемо пред тобом усрамљени, господине!" - говорили су, када сам им ја рекао да ће бити доста и оволико колико их је дошло да гласају. Поред џемиетске кутије била је још једна велика кутија без чувара. Била је то кутија Самосталне демократске странке, која се под тим именом пријавила за изборе, на челу са носиоцем листе Светозаром Прибићевићем. Он се био већ одвојио од Демократске странке, на чијем је челу остао и надаље Љуба Давидовић. У Прилепу је носилац те листе био Момир Николић, адвокат из Београда, а његов кандидат за Срез био је др. Цветко Ђорђевић, српски лекар из Прилепа.

Самостални носилац листе посетио ме је у Прилепу. Он ми је рекао, да га је лично Никола Пашић ангажовао за тај циљ, да би они на тај начин однели један број демократских гласова. Ја сам му изразио своје мишљење: „Демократе неће гласати за вас, него ће гласати за свога кандидата. Једино можете рачунати на неке неопредељене гласове, уколико их буде било, али не и на организоване демократе, који су у читавом округу најдисциплинованији, а водили су и огорчену агитацију. Наиме, демократе су желели да докажу, да излазак из Странке Светозара Прибићевића неће нанети осетне штете њима, бар са ове стране Саве и Дунава. Када су „самосталци" затражили да у неколико и ја помогнем њихову акцију, јер је то „жеља Господина Пашића", одговорио сам отворено:

- Свака помоћ коју бих вам указао, ишла би лично на моју штету. А ја да тако нешто радим, ма и по жељи Господина Пашића, то никада нећете дочекати!

Тако је поред кутија Џемијета остала празна и ова кутија.

Обишао сам биралиште у Браилову. Ту су ме поред осталих сељака дочекали Турски представници из Пиштољева и Арнаути из Црнилишта. Рекли су ми:

- Синоћ смо имали договор у џамији, у Црнилишту и решили смо, да сви гласамо за тебе. Ти си нам најближи и код тебе вазда можемо доћи за сваку потребу или, не дај Боже, невољу...

То исто су ми поновили и Турци Пиштољевци.

Тако је Џемијет, бар у ова два села, тога дана био ликвидиран, а то је био велики успех. И са партиске и са националне тачке гледишта ово нико није могао очекивати. За мене лично овај случај био је и те како важан, јер су, ето, Турци и Арнаути мене претпоставили сваком њиховом човеку, па и ономе који је до јуче овде био народни посланик, Кемал Зија-бег и Садушага из Српце.

За општину Небриговску знао сам, да ће онде сви Срби гласати за мене, а само један мали део Арнаута из Десова. Већина Арнаута из тога села није хтела да гласа за мене из два разлога: први је био овај. За

време Првог Балканског рата четврти коњички пук под командом мајора Лазића (рођеног брата пуковника Лазића, секретара Удружења „Црна рука"), ушао је у Десово. Арнаути из тога села, сви наоружани државним пушкама, јер су се само дан раније вратили из борбе код Куманова, једни су отишли у Велико Мраморане, где је боравио тада један батаљон турске војске, па су позвали ову пешадију да нападне српске коњанике. Код Малог Мраморана била је укопана једна батерија турских топова. Читава војска турска са артиљеријом имали су задатак да спрече улазак српских одреда у Прилеп, на путу Богомила - Прилеп. Тај батаљон турске војске, под заштитом артиљерије, пошао је ка Десову. Српска коњица чим је то спазила, почела је да се повлачи на „Клетовине" (првој на Бабуни). Арнаути из Десове и Браилова искористе сада тај случај и нападну српску коњицу, убију око четрдесет војника и коња, па натерају коњицу да одступи више од 50 километара. По наредби Српске Врховне команде, ја сам казнио оба села и то ми Арнаути из Десове нису хтели да опросте, па сада нису хтели ни да гласају за мене.

Други разлог је лежао у овоме: Као чиновник аграрне реформе и претседник аграрне комисије, одузео сам Десову један велики део утрине, западно и југо-западно од села. Ту сам населио Србе из Габровника и Ореов-дола, из Велешког среза. Та два хришћанска села служила су Арнаутима као њихов чифлик у Десову. Сву шуму из њихових села, исекли су Десовци до корена и када су одлазили у групи на „Велешки панађур", на дан св. Кирила и Методија, пошто би уништавали ореовдолске ливаде, а пре четничке акције правили су и друге зулуме у та два села. Нико други није хтео ни да се насели у Десову. Свако је избегавао да у Десово доведе своју породицу. Сељаци из ова два суседна села, који су знали да је та сеоска утрина у Десову најбоља земља, а у средини се налази чесма богата пијаћом водом, пристали су да дођу. Не само да су се ту населили, него су остали сада као стална контрола реда и поретка у Десову. То ми ови Арнаути никада нису хтели да забораве, па, ето, ни сада.

У Горњем селу, које је исто тако припадало Општини Небреговској, био је неки Харалампије (зв. Рампо), из веома добре породице зване „Кафаџивци". Био је некад наредник у српској војсци и храбро се борио у рату против Аустријанаца, па и на Солунском фронту против Бугара. Био је иначе постао члан Земљорадничке странке, али је његова агитација више успевала у Прилепу, него ли у његовом селу и међу сељацима из других села. Тако сам у свим српским селима около Прилепа имао два наредника српске војске противу себе. Један је био претседник општине у Косиници - Петар Крстић из Зрзе, који је водио кампању за Демократску странку и сада овај Харалампије из ГорњегСела, који је агировао за Земљорадничку странку. Стварно: идеја о једном општем савезу зем-

љорадника у Држави Срба, Хрвата и Словенаца, била је у почетку јако популарна. После комунистичких агитатора, пре него што је комунистичка партија била забрањена, највише шанси у Прилепској и Битољској равници имала је она где је земљорадња, за тадашње прилике била на највишем ступњу у Мађедонији, а нарочито после спровођена аграрна реформа. Земљорадници су имали и добре агитаторе, само је нешто у тој Странци шкрипало, па она у Србији и Босни није била оно, што је Радићева сељачка странка била у Хрватској, а далеко мање је имала утицаја на сеоске масе од оног који је имао „Земљоделачки сојуз" у Бугарској. Један њен минус у Прилепу био је и тај, између осталога, што су учитељи и у њој, као и у Демократској странци, водили прву реч, па природно, себе и истицали за посланичке кандидате. Учитељи у Мађедонији нису имали онај огромни уплив на сеоске масе, какав су некада они имали у Србији. Сваки од њих је мислио да је предодређен да буде посланик, а то је у ствари била жеља: да напусти школу и ђаке, па да се нађе на београдском асфалту. И поред тога што је ценио просвету, народ у Мађедонији није никад имао поверења у „даскале", да ће га они достојно заступати.

РЕЗУЛТАТИ ИЗБОРА ЗА ПОСЛАНИКЕ 1925. ГОДИНЕ

Тог недељног дана када сам се вратио у Прилеп, око осам часова увече. Окупили смо се сви у канцеларији среског начелства, да онде слушамо резултате из читаве земље, а посебно из Србије, да сазнамо за кога је и како народ давао своје гласове. У Србији су радикали од увек водили главну реч, али последњих избора имали су конкуренцију у Демократској странци. Сада су демократе били ослабљени расцепом у Странци, изласком Светозара Прибићевића. У Босни, где су радикали водили борбу против „Југословенске Муслиманске организације" и против Радића, кога је први пут онде почела да помаже католичка црква.

Демократе у Босни нису били никакви конкуренти радикалима, али је зато један велики део Срба онде гласао за земљорадничку странку. Још је све занимала партијска борба у Словенији, где су „напредни" Словенци, под вођством др. Жерјава, др. Алберта Крамера и Бог. Вошњака водили огорчену борбу против Клерикалаца, на чијем је челу стајао др. Антон Корошец. Знало се да је Корошец као католички свештеник био рутиниран у раду са народним масама, а уживао је и реноме из времена Аустрије. Он је Словенце заступао у бечком „Рајсхрату", где је прочитао чувену „Мајску декларацију", у којој је тражио јавно, у име свих Словенаца, Хрвата и Срба, који су имали своје претставнике у бечком Парламенту, да се сви они уједине у једну заједничку државу.

Са Клерикалном странком у Словенији борба је била ванредно тешка, јер је ова Странка у главном држала у својим рукама „Словеначко задругарство". Зато су и радикали, као год и сви напредни Срби, гледали радознало онамо и очекивали изборне резултате између Клерикалаца и „напредних" Словенаца.

Сећам се ипак, да је главна пажња свих нас била ипак уперена према Босни, Маћедонији и Црног Гори. У овој последњој још увек су постојале на терену сепаратистичке чете, које су имале доста својих присталица на читавој територији Црне Горе. Један од најхрабријих четовођа онда био је Мујо Вашовић, рођени сестрић Милутина Томића (познатог у литератури „Никца од Ровина"), који је био један од радикалских кандидата у Црној Гори. Босна са Херцеговином, у којој су Срби имали већину и над муслиманима и над католицима посебно, али нису имали апсолутну већину, гледали су сада да се та већина оствари помоћу тзв. Срба муслимана. Међутим, и ти Срби муслимани били су подељени на радикале и демократе. Вођа радикала муслимана био је Авдо Хасан-Беговић, стари оџаковић, а вођа демократа муслимана био је Шукрија Куртовић. Ни један од ове двојице није хтео да се придружи др. Мехмеду Спахи, који је желео, а у томе је и успео, да све муслимане у Босни скупи у једну организацију и да као целина могу имати већи утицај на политику Државе Срба, Хрвата и Словенаца. У Спахиној „Муслиманској организацији" било је и великих Хрвата као што су били др. Џафер Куленовић, Салих Баљић и други, али они су, иако Хрвати, остали у „Југословенској муслиманској организацији". Према томе, Срби су у Босни и Херцеговини, заједно са Србима муслиманима, имали у овој 1925. години 49%.

Како су радикали гледали тих година на Маћедонију? Премда су Срби били неоспорне вође у Демократској странци у Маћедонији на њиховим турнејама и зборовима по Маћедонији, као масу коју подбадају непријатељи Србије, народ је очекивао и сада то стално подбадање против режима у Београду, зато је и овако слабљење Демократске странке у Маћедонији сматрано као слабљење утицаја туђинских елемената у Маћедонији, и према томе, супротно, успех државне политике у пацификацији, којој се очигледно тежило. За ту ствар радикали су сматрали да су довољна средства: школа, аграрна реформа, служење у војом кадру и самоуправљање по општинама и другим самоуправним телима, као што су били срески одбори и од 1923. године жупаниске скупштине.

Радикали нису имали ништа против, већ су сматрали као велики успех, када је у Штипу изабран Влада Пуздерлијевић за народног посланика, а Ђорђе Хаџи-Алекцић у Велесу, јер су обојица били радикали, а то им је довољно била квалификација. Док су међутим Димитрија Чичовића сви поштовали као Србина и веома храброг српског официра, али невидљиве снаге, које су га помагале да постане народни посланик, радикали

су сматрали неспособним са њиховом политиком пацификације Маћедоније, па и са самим Србизмом Чичевића, и зато је на радикалном мерилу више вредио један Влада Пуздерлијевић, чији је брат био револуционар и обешен у Штипу од стране турског суда, него један изразити и храбар српски официр, Димитрије Чичевић.

Победа радикала у Црној Гори имала је значај тоталног сузбијања сепаратизма у њој. Из тих разлога ови избори, били су толико интересантни, да је све, што је имало смисла за политику, у Држави Срба, Хрвата и Словенаца, са напетом пажњом ишчекивало изборне резултате.

У Маћедонији смо најпре добили резултате за округ битољски. У тој изборној јединици радикали су добили око 3.500 гласова. Према првим извештајима из Ресна, Кичева и Маријова, са овим резултатом у Битољу, радикали су имали обезбеђен мандат за свога носиоца листе. Затим је стигао извештај са свих биралишта из Прилепа, Браилова, Долмени и из Општине топличке, чије је седиште било у Тројацима. Из жандармериске станице у Тројаци јавио је претседник бирачког одбра инж. Нанић, да су радикали у тој општини добили више од 500 гласова. У Прилепу су радикали добили 1000 гласова; у Браилову 500, у Долмени више од 500 и у Тројаци 500, што је већ чинило више од 2.500 гласова. То је значило, да су радикали до тог момента имали највећи број гласова, нешто преко 7.500 и већ су били сигурни за два мандата.

Долазили су максимално носиоци листе у изглед Јован Ћирковић и Алтипармаковић (исто Јован), са 3.500 гласова. Око пола ноћи био је познат резултат у читавом Округу битољском; радикали су добили нешто више од 14.000 гласова у целом Округу. Од тих гласова ја сам добио у Срезу Прилепском, заједно са вароши Прилепом, нешто више од 5.000 гласова, а у Срезу крушевском 2.000 гласова, па сам добио сам преко 7.000 гласова, што је претстављало више од половине гласова датих за радикале у округу битољском. Тако су радикали добили, поред мандата носиоца листе, још и мандате у срезовима: Прилепу, Кичеву и Битољу, а демократе - окружно посланичко место др. Косте Куманудија и посланичко место у Срезу битољском. Прилеп је овим коначно био изгубљен за Демократску странку. Први пут у политичкој равнопраној борби, радикали су у Прилепу добили 1.000 гласова. То је био број упола мањи од оног који су добили демократи, али општи збир је био поразан за демократе.

Битољ је дошао испред Прилепа, па су се прилепски демократи могли тешити само тим, што је Ацко Трајковић, демократски посланик у Битољу, био родом из Прилепа.

Ја лично, био сам више него задовољан оваквим изборним резултатом у изборима. Нарочито сам био поносан на резултат у вароши Прилепу, и у Крушеву. У самом Прилепу добио сам лично ја равно три пута

више гласова, него што их је добио радикалски кандидат у 1923. години, а то је био од свих уважени и поштовани Панчо Хаџи-Здравов, бивши бугарски професор, чија је породица у свим грађанским врлинама брилирала.

Тим резултатом не само што сам био задовољан ја, него је могла бити задовољна и Радикална странка, јер је овакав резултат имао крупан значај за остваривање њеног политичког програма у читавој Маћедонији. Губитак демократског посланичког места у Прилепу оцењен је као важан и крупан догађај, не само у партиској, него и у државној укупној политици Странке. За партијске људе у Београду било је јасно да је тај успех на првом месту успех Радикалне странке, а затим и резултат моје популарности, а никако успех неког радикалског вођства у Битољу. Велики број телеграма које сам примио од људи који су значили у Странци нешто, у Београду, били су довољно сведочанство о оцени мог личног успеха у овој, за мене новој борби, тј. политичкој.

Постојао је још један несумњив успех постигнут на овим изборима; ликвидиране су две веома јаке политичке формације националних мањина: „Џемијет" и „Културбунд". Од Немаца изабран је само вођа „Култур-бунда", др. Стеван Крафт, родом из Инђије (Срем), а сви остали Немци били су потиснути.

На скупштинским изборима у 1925. години добили су радикали 142 посланичка мандата, а „Самостални демократи" Светозара Прибићевића, као партнера радикалског у влади, добили су 22 посланичка мандата. Коалиција „Пе-Пе" добила је укупно 164 посланичка мандата, Демократска странка је добила 37, др. Корошец 18, др. Спахо 18, земљорадници 26, али је зато Стјепан Радић добио равно 71 посланика, а Хрватски Федералисти, на челу са др. Анте Трумбићем, свега 5 посланика. Немци су добили, како сам рекао, једног посланика. Према томе, влада „ПеПе" као коалиција имала је 166 мандата, а опозиција 176 мандата, од којих 71 посланика на тзв. Радићевој листи, који нису долазили никако у Народну скупштину, али су могли сваки час доћи у њу. Стварно за рад у Скупштини остало је у опозицији 105 посланика, према 166 посланика из коалиције „Пе-Пе", тј. ако буду Радићевци апстинирали рад у народној скупштини, већина би била од 56 посланика што је било довољно за парламентарни рад, који је сваког момента могао бити онемогућен уласком Радићеваца у Народну скупштину.

Поводом овога радикалског тријумфа на изборима догодило се нешто неочекивано. Стојан Протић, један од најзначајнијих првака у Радикалној странци, одмах после Николе Пашића, доживео је неуспех на тим изборима, и то први пут. Протић је био родом из Варварина, па се вазда кандидовао у Округу крушевачком и стално је био онде биран. Био је то велики борац, велики говорник и парламентарни писац, њему су енглес-

ки парламентаризам и демократија били узором. Био је бранилац Радикалне странке у српској јавности, али и велики противник Видовданског устава. Заступао је идеју стварања федеративне државе од три компоненте (Срба, Хрвата и Словенаца), како је било и званично име новостворене државе. Никакви разлози нису могли убедити Протића да је та његова концепција погрешна.

Велики број радикала био је истог мишљења и краљ Александар се послужио Ацом Станојевићем да на изборима у 1925. години ликвидира Стојана Протића. Његовој радикалној листи супротставили су радикали званичну листу, којој је био носилац Милан Симоновић Ћаба, адвокат из Крушевца. И на опште запрепашћење не само радикала, већ и свих Протићевих поштовалаца и политичких људи у држави Срба, Хрвата и Словенаца, Протић је био потучен на изборима од стране Милана Симоновића-Ћабе, дотле слабо познатог политичара изван његовог округа. Тако је Светозар Прибићевић скинуо себи са врата свога противника у Парламенту и у јавности. То је био резултат заједничке завере краља Александра и Светозара Прибићевића.

Концепција о Видовданском Уставу као о најбољем стожеру државе Срба, Хрвата и Словенаца, добила најснажнију потпору у паду Стојана Протића. Многи радикали видели су у томе зачетак цепања Радикалне странке. Оно што Љуба Јовановић није хтео у свом поштењу да учини против Николе Пашића, овај је сада учинио против свога некадашњег најбољег друга, Стојана Протића. Исту судбину су одредили и Настасу Петровићу. Њему су као против-кандидата ставили Вељу Поповића, личног секретара Николе Пашића и школског друга Боже Максимовића. Ово је била опет Краљева концесија Николи Пашићу ради ликвидације Стојана Протића. Међутим, Настас Петровић, такође велики парламентарни трибун Радикалне странке, није био коначно побеђен од Веље Поповића. Он је за себе изборио мандат и ушао је у Народну скупштину, али је Радикална странка била начета дубоко у њеној унутрини, у самом корену.

Као друга концесија Пашићу за његов пристанак да се веже за Светозара Прибићевића и познату концепцију о Видовданском уставу, тј. за ликвидирање Стојана Протића, била је обећана помоћ за ликвидирање Љубе Јовановића. Око свих тих ствари мешетарио је стари Аца Станојевић, првак Радикалне странке и један од њених бораца, кога су непријатељи „радикализма" у Србији оптуживали заједно са Пашићем, за непатриотско држање, док су као емигранти живели у Бугарској.

Краљ Александар ценио је Ацу Станојевића и преко њега слао је политичке поруке Пашићу. За ликвидацију Љубе Јовановића не знам колико је лично био загрејан Никола Пашић, али његова околина која је највише оптуживана раније за корупцију, била је одушевљена што им

је обећана „висока" потпора за дефинитивно уклањање Љубе Јовановића из Радикалне странке. Ни Аца Станојевић ошамућен још лепим пријемом и различитим обећањима у политичким стварима, као год и околина Николе Пашића, није доста добро оценио шта ће све исећи секира, која је почела да сече најјаче корење Радикалне странке. Тако је после избора 1925. године Радикална странка дошла на велику раскрсницу: Пролазила је испод Триумфалне капије, али је улазила у мрачну неизвесност са друге стране Капије. Сви су се питали, да ли ће радикалски Одисеј (Никола Пашић) умети да прође између Сциле и Харибде, или ће се радикалска лађа разлупати о стење, јер невидљива рука дави једног за другим радикалске крманоше!

Сутрадан после избора добио сам од претседника Окружног одбора у Битољу позив, да одем онамо и да примим посланичко пуномоћије као први на радикалској листи после носиоца листе Јована Ћирковића. Овај ме је дочекао и доста кисело честитао на успеху приликом избора, додавши као узгред:

- Многе ће тужбе полетити поводом овог избора из Прилепа, па ће бити још доста окапања...

Упитао сам га изненађено:

- А ко ће то да се жали на мој избор?

Јован Ћирковић ме је посматрао као да је изненађен:

- Жалиће се на првом месту демократе!...

- Ама, да, па то је на свом месту! - одговорио сам. - Ко губи има права да се љути! - А затим сам додао, опет као узгред: - И против сваког вашег избора било је доста жалби, када у целом Битољском округу нисте добили толико гласова колико сам ја сам добио у Срезу прилепском и ликвидирао заувек демократског посланика за Прилеп.

Из тих неколико речи видео сам и осетио колико је Ћирковић био незадовољан не само мојим избором за народног посланика, него и великим бројем гласова које сам добио на изборима у срезовима Прилепском и Крушевском!

Пошто сам добио посланичко пуномоћије и честитања од окружног бирачког одбора, отишао сам своме новом другу Јовану Алтипармаковићу и у разговору му рекао: да ја у Београд нећу ићи пре скупштинског сазива, који је био одређен на тридесет дана после општих посланичких избора. Ту сам дознао, да Ћирковић одмах сутрадан одлази за Београд. Уосталом, то је био и ред. Он је био носилац листе већ неколико година. Био је радикални посланик за Округ битољски и без сумње радикалски првак у Битољу, што му нико није оспоравао, нити је имао намере да то оспори. Само се једна ствар у том погледу сада изменила на штету Ћирковића и његових навика. До посланичких избора у 1925. години, њему је био посланички друг на радикалској листи Петар Рабе,

добродушан човек, који није имао у Београду никаквих познанстава и веза, па није чак желио ни да их ствара. Једном речи: он је увек ишао само оним путем, којим га је водио Ћирковић, не осврћући се ни лево, ни десно. А сада? Сада је имао првог такмаца Ставру Трпковића, везаног пријатељством за генерала Петра Живковића, а то значи директно и за Двор, за кога се тврдило да њему одлази увек прво свака министарска листа, па тек онда Краљу. Ставра је имао амбиције да буде министар исто толико, колико и Ћирковић, али сада је он имао за тај положај више шанси од Ћирковића, јер је био београдски рентијер, с широким познанствима у београдским круговима. Родом из Кичева (Македонија), знао је да је тежња свих посланика, да бар један Јужно Србијанац, како би рекли Руси „настојашчи", буде министар. А да он буде вођен од Ћирковића и да каска за њим, о томе није могло бити ни речи!

Јован Алтипармаковић, веома интелигентан млад човек, француски ђак, тако исто богат (не толико колико Ставра Трпковић, али је у Битољу важио за таквог), био је независан. И његове амбиције сигурно нису биле да иде за Ћирковићем. Од његовог држања зависило је: хоће ли му сва политичка врата бити широм отворена, или само отшкринута! Када је већ напустио Бугарску и дошао у Битољ, па се кандидовао за народног посланика, било је јасно, да му то није последњи циљ! Најзад, у тој посланичкој групи, био сам и ја. И ја сам имао у Београду широко познанство колико и Ћирковић само то моје познанство били је квалитативно на сасвим другој основи. Мој истрајан и вазда смишљен рад у Турској, почев од 1898. године па до свршетка свих ратова, у којима сам био веома активни учесник, био је цењен не само у грађанским, него и у војним круговима. Истина, ја нисам имао амбиције за неке положаје у држави Срба, Хрвата и Словенаца, али сам за то био решен да сву своју популарност ставим у службу народу, с којим сам делио сва зла и све зулуме дуги низ година, и да у тој истинској служби народу, коме је требала чврста, али пријатељска рука да га води, да не би залутао и постао плен многих који су то и те како очекивали!

Онога тренутка када сам узео у руке посланичко пуномоћије, себи сам ставио у дужност да никог, ко би дошао к мени, да тражи да га узмем у заштиту или одбрану, било личне слободе или имовинские интересе, не питам: „Јеси ли ти радикал, за кога си гласао?" Јер свако је имао право да гласа за кога хоће, а моја је дужност да сваког без разлике узмем у заштиту и помогнем, па и ономе који је од редовних судова и на смрт осуђен. То је још можда био једини начин да не уђем у ону гомилу „мртвих што говоре"!...

Шта су тражили од мене моји бирачи, а шта су очекивали од мене они, који су до сада били против мене! Пре свега, ту је био проблем: „Ослободити од страха читав народ..." - У чему је био тај страх у Маће-

донији. Био је то страх од промена, чисто политичке природе, тј. да ли се може стање створено Париским уговором одржати? - Из Бугарске, преко, речи, терористичких чета, долазио је снажан узвик:

- Не! Немачка није побеђена дефинитивно! Она је само сустала, али није пала.

То је био крик свих оних у Бугарској, који су стварно били потучени до ногу. Тај узвик „Не!" - имао је доста јаког одјека у Мађедонији, с обзиром на чињенице, што су неке чете биле пребачене из Бугарске у Мађедонију, већ и због велике мађедонске емиграције у Бугарску, као и оне која је већ изашла 1918. године.

Та неизвесност спутавала је народ у Мађедонији да узме у пословима пун замах, како би се економски подигао. Тај страх од неизвесности добио је опште име у народу: „Нестабилност"!

Велики број државних чиновника, да би се додворио ономе од којих су зависили, само су потенцирали ту нестабилност. У Мађедонији, у то време, био је релативно јак капитал у промету, али тај проценат промета је био још увек мали у односу на пуне потенцијалне снаге. Државни новац служио је за свакодневну потребу, а сав сувишак претваран је у злато и остављан ван промета. У Прилепу је било подигнуто два до три (трећи се тек подизао у 1925. години), малих капацитета, па и то је било „нешто", али далеко иза потреба које предвиђа модерна индустрија, а с обзиром да је капитала било прилично, нажалост, на место здраве привреде и индустрије, јер негде све до Ниша није се могао направити трактор, аутомобил или вршалица, почеле су да ничу банке на нездравој основи. И оно што је било за осуду, те банке стварали су дојучерашњи чиновници! Од тих банака очекивала се висока добит, јер су банке добивале кредите од Народне банке и од Државне хипотекарне банке, плаћајући за тај капитал интерес 5%, а давале га за 18-20%. Све те нездраве појаве излазиле су од страха, због неизвесности. Са свим тим факторима и последицама, сада се требало ухватити у коштац и побеђивати! Да ли је све то спадало у домен рада једног народног посланика! Највероватније у нормалним приликама не би, али у ондашњим, у каквим је била наша Мађедонија, морао сам се свим тим бавити.

Затим, требало је то од страха ослободити све оне који нису гласали за радикале, као и оне, који су радили и агитовали против радикала! А то су у сваком случају биле велике потенцијалне снаге!... Многи људи страховали су од политичког гоњења... Страховали су од полиције и жандармерије... Страховали су од пореских и финансиских власти... Од дуванских контролора, шумара и т.сл. што значи, да су уставне слободе, тако велике и оглашене на хартији, и сувише слабе у пракси, када почну да их тумаче и за њих се боре на терену! Ниједна од тих болести није се могла одједном излечити, а за све то требало је не само дуго време, него

је требало окупљати око себе групу народних посланика, који имају иста схватања као год и ја, бар за исте ствари, или бити толико интелектуално јак и убедљив, да се једној групи наметне такво схватање и да га она прими као своје.

Као треће, требало је стварати солидну базу за рад, за привређивање. Ратови су покварили ону структуру која је мађедонском раднику давала посла у Мађарској, Аустрији, Чешкој, Румунији, Бугарској и Србији, а требало је радити да би се живело. Илузорне су све приче о слободи, кад је празна торба! Мађедонија је имала погодности за извесне културе, које нису могле успевати у свим крајевима троимене државе, као што су: дуван, пиринач, опијум, сусам, кикирики и тд. Затим воће: јабуке, крушке, трешње, кајсије, вишње, брескве и шљиве. Воћа је било и у Србији и у другим крајевима државе Срба, Хрвата и Словенаца, али је Мађедонија имала климатских услова да њено воће квалитетно буде боље од онога у осталим крајевима наше државе. На томе пољу могли су само приватни људи да се ангажују, рецимо, за воћњаке и винограде. Стари виногради, без мало, били су пропали, а за нове, на америчкој лози требало је сада ангажовати новац. Исто то је вредило и за воћњаке! Сресци расадници могли су давати само примере и упутства. Дуван, памук, сусам и остали једногодишњи производи могли су се лако увести као масовна производња, јер су још у току те исте године, као год и житарице, давале резултате. Опет се све окретало око: „Страха од неизвесности"!

За мене се од првог дана постављало питање: „Шта треба ја да будем у Народној скупштини у Београду: „народни посланик" или „народни заступник"! Истина, Хрвати су и раније у Загребу називали заступнике, па били они чланови вијећа у Загребу, Пешти или Бечу, па сада и у Београду. Међутим, онако, како сам ја знао српски језик „народни посланик" и „народни заступник" увек су била два појма и две различите функције. Да ли ја треба у београдској Скупштини да представљам народ, или да заступам народ? После дугог размишљања нашао сам свој будући програм. Решио сам се да у Народној скупштини водим борбу против „страха од неизвесности" и против свих оних који су тај страх потенцирали, да би се направили неопходни у административном апарату у Мађедонији, или у Београду, на местима одакле је тај апарат добијао директиве. Али када сам узео тај правац рада у своме политичком дејствовању у Народној скупштини у Београду, ја сам уместо „народног представника", заиста постао дефинитивно - „народни заступник". Да сам то и само то, никада нисам губио из вида, за све време свога парламентарног рада никада нисам прихватао ни једну ситуацију која није била парламентарна или партиска. Свесно сам постао „народни заступник" и као такав знао и шта, и како треба да радим! И зато, када сам коначно стигао у Београд, нисам

био ни „посланик", ни „заступник", био сам и осећао сам се у „дејствителној служби народној". Нисам био ни најмање уображен, а још мање наиван па да верујем, да ћу одмах бити примљен у „прве редове" или у Клубу, или у Скупштини. Али сам лично имао неке одлике: нисам имао никаквих личних амбиција. Хтео сам да будем „редов" и у Клубу, и у Скупштини. Био сам готов да реагујем на сваки покушај да се умањи значај или нанесе материјална штета округу који ме је послао у Народну скупштину, било то у виду пореза, дириговане цене дувана, питање стоке и њених производа и т.сл.

Имао сам затим безгранично стрпљење да чекам, да се моји противници у Радикалној странци сурвају с висине на ниже, на место које им стварно по вредности и припада. Из искуства са терена сам знао: зец је веома брза животиња. Када га пси дигну, он трчи, али на крају ипак дође пред пушку ловцу, који налази у себи стрпљења да стоји и чека га у месту на које он мора доћи. Нисам био никад ни завидљив... Никоме нисам никад завидио ни на богатству, ни на положају у друштву и држави! Сваког човека и свачији рад посматрао сам мирно, без узбуђења, да бих вазда могао бити објективан.

Са овим изложеним врлинама и манама пошао сам у Београд. Онде је хотел „Париз" био радикалски дом. Многи радикалски посланици отседали су онде, а неки су живели и по приватним становима. Ја сам годинама отседао у хотелу „Балкан" на Теразијама. Његов сопственик био је Голуб Јанић, родом из села Маврова у Мађедонији, а он лично био је један од најбогатијих људи у Београду, закупац Хотела био је некад Ђорђе Попара, а сада је био закупац његов млађи брат Обрен Попара. Ђорђе Попара сада био је закупац хотела „Бристол", који је припадао „Београдској задрузи", односно Луки Ћеловићу, каснијем великом добротвору Београдског универзитета.

Отсео сам у томе, за оно време врло угледном Хотелу. Сматрао сам за важно за једног народног посланика и где ће стално отседати, као и друштво у коме ће се кретати. Од радикала у „Бристолу" су отседали: Јован Алексић из Куманова, Јован Алтипармаковић из Битоља, из Мађедоније. А из осталих крајева били су онде нпр. Хрватски заједничари: др. Анте Трумбић, др. Ладислав Полић, др. Жанић, др. Анте Павелић (бив. Претседник Народне скупштине) и још неки.

8. део

1925-1929.

ПРВИ УТИСЦИ У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

Народна скупштина Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца била је смештена 1925 године, када сам ја долазио онамо као народни посланик, у нешто адаптираној згради, некадашњој касарни. Сам смештај Народне скупштине у некадашњу касарну био је донекле доказ: каква је улога била намењена „представницима" народа Срба, Хрвата и Словенаца. Истина, Београд је у то време био оскудан у зградама за избор, јер је Србија била више од седам година у сталном рату, а Београд је као погранични град много страдао у последњем Српско-Аустриском рату, али када је већ једна касарна из доба Кнеза Милоша била адаптирана за Народну скупштину, могли су бар за њу адаптирати зграду министарства војног, а то Министарство је могло да се смести у ону зграду која је била касарна из доба кође Милоша!

Радикалски клуб био је одмах десно до скупштинске сале у приземљу, посматрајући ту салу са седишта Претседника Народне скупштине и министарских столица. Просторије Демократског клуба биле су лево од скупштинске сале. Остали клубови били су на спрату, као и канцеларије разних одбора, како оних сталних, тако и одбора „ад хок" Прозори радикалског клуба били су окренути на ону страну где је сада подигнута зграда за „Сталну изложбу", у Масариковој улици. Како се број радикалских посланика повећао са 88 на 142, то је сада у Клубу било, природно, и већи број нових људи, који су постали народним посланицима. Да би се још једном доказало да је Никола Пашић свемоћан у Радикалној странци и да је коалиција „Пе-Пе" здрава унутарња политика, а можда као таква и спољна.

У народну скупштину ушла су као посланици и два еминентна државна дипломата: др. Мирослав Спалајковић, активни посланик и опуномоћени министар у Паризу и Љубомир Нешић, активни посланик и опуномоћени министар у Софији. Мирослав Спалајковић је изашао на глас, пошто је одиграо главну улогу у абдикацији принца Ђорђа Карађорђевића, на престолонаслеђе у корист његовог млађег брата, дотадашњег принца Александра. Ради тога, он је био добро виђен у двору краља Александра, а нарочито после његовог сукоба са Владимиром Илићем Лењином у Петрограду (Лењинграду), када је успео да сестра краља

Александра, књегиња Јелена Петровна, са своје двоје деце (Всеволд и Екатарина), буде пуштена да оде у Француску, иако је њен муж Јован Константиновић Романов, био убијен у Петрограду од стране бољшевика.

Обојицу ових наших диполомата познавао сам. Спалајковића још кад је био у Министарству спољних послова у својству шефа Пропаганде, а Љубу Нешића још из „Словенског Југа", у коме Друштву је он једно време био чак и претседник, један од првих оснивача.

Уз Милана Ћабу (Симоновића, који је срушио Стојана Протића) ушао је у Скупштину и Милутин Пешић, школовани сељак, као и Така Додић, опет сељак из Милутовца.

Осим неких радикала из Босне, мене су познавали барем по имену, сви радикалски посланици из Србије и осталих крајева. Радикали, готово сви, осећали су се нелагодно гледајући на место Стојана Протића у Скупштини Милана Ћабу, а место Настаса Петровића, младог Вељу Поповића, до тада Пашићевог секретара.

За претседника Верификационог одбора, на опште запрепашћење свих посланика у Скупштини, кандидован је као правник и био изабран - Милан Симоновић зв. Ћаба. По тадашњем правилнику који је важио за рад Народне скупштине, Претседник Верификационог одбора био је истовремено и Претседник Народне скупштине, до избора редовног претседника. Из тога факта се могло видети, да је Стојан Протић дефинитивно елиминисан из Радикалне странке, а својим садашњим положајем у Народној скупштини, Милан Ћаба је једном ногом (и то десном) закорачио одмах и на министарску фотељу.

Код већине радикала, који су познавали улогу Стојана Протића у држави од 1903. године, па све до његовог пропадања на изборима, сада у 1925. години, и у Радикалној странци, готово од њене афирмације у унутрашњој политици Србије (1883), па до тих дана, постављало се стално питање: на чији је захтев, и у чијем је интересу ово слабљење Радикалне странке спроведено. Да ли је тај пад Стојана Протића био потребан Николи Пашићу! Из разговора, који сам тих дана водио са Љубом Јовановићем, Михајлом Ранковићем, Војом Јанићем, па и са Јованом Ћирковићем, затим са Љубом Нешићем, који је дуго био уз Николу Пашића, нарочито на оној фамозној конференцији у Женеви, новембра 1918. године (тада је Љуба Нешић био начелник Одељења за југословенска питања у Министарству спољних послова Србије), где су Пашићу притиском изнудили признање да „Крфска Декларација" не мора бити основ уређења државе Срба, Хрвата и Словенаца, добио сам утисак да елиминисање Стојана Протића исто толико погађа Николу Пашића, као год и остале радикале! Када сам се са овим питањем обратио на Мирослава Спалајковића, он ми је одговорио:

- Боље је за сада не постављати то питање. Ради се о будућности државе Срба, Хрвата и Словенаца, која је угрожена радом словеначких Клерикалаца, које води др. Корошец, и једним делом Хрвата, које води Стијепан Радић. Сад се поправља погрешка, што је Светозар Прибићевић отишао 1919. године у Демократску заједницу па ми морамо сада подржати Светозара Прибићевића, и по цену, вероватне привремене политичке смрти Господина Протића!

После овог разговора са Спалајковићем, читав проблем ми је почео бивати јаснији.

Мирко Милосављевић, био је тада генерал, стајао је на челу команде града Београда. Био је то један од старих стубова официрске лиге, прозвана „Бела рука". Родом из Крагујевца, био је земљак Мирослава Спалајковића. Били су добри познаници и пријатељи. Одмах сам себи, као новом парламентарцу поставио питање: чија је стварна комбинација владе „Пе-Пе", која оваква, каква је, у свом саставу искључује свако споразумевае са Хрватском Сељачком Републиканском Странком! А који споразум, ја сам бар сматрао као једину основу, на којој се може изграђивати држава Срба, Хрвата и Словенаца, треба јачати!

Верификациони одбор, пошто је прегледао сва поднета посланичка пуномоћја, огласио је све изабране радикалске посланике да су правилно изабрани на државним изборима за Народну скупштину, 25. фебруара 1925. године. Када је у Народној скупштини прочитан извештај већине и мањине Верификационог одбора, и када је почела дебата о извештају већине, одн. мањине, опозиција, коју су сачињавали: демократи, земљорадници, странка др. Корошца, Југословенска Муслиманска организација и онај један Немац, др. Стеван Крафт, посланици „мањине" изнели су на видело сав радикалски терор, па су и дошли до оне импозантне већине, а демократи смањени на половину, а земљорадници једва да су добили неколико мандата. Сва кривица и читав „изборни терор" бачен је на министра унутрашњих дела Божу Максимовића, кога су тада демократи прозвали „Божа Кундак". Као најјачи аргументатор појавио се др. Стеван Крафт, који је био једини изабран као представник „Културбунда" и „Аграрије", немачких националних организација. На њему су се још познавали знаци од туче штаповима. Међутим, тај терор (како се установило), није извршила полиција Боже Максимовића, него је то учинила „Орјуна" (тј. Организација југословенске националне омладине), коју је тада предводио Добросав Јевђевић, родом из Пече (код Сарајева). Та „Орјуна" била је исто тако и против радикала, као и против осталих назови „државних анти-елемената". Она је у ствари била орган Демократске заједнице (на челу са Љубом Давидовићем), тада у борби са комунистима, као гарда, основана после убиства Милорада Драшковића.

Само, и комунисти су били исто тако добро организовани за напад на своје противнике, али и за одбрану од њих, па је „Орјуна" често избегавала борбу са њима, али је зато водила борбу против свих осталих за које су њени чланови сами утврдили да су „анти државни елементи".

Докази учешћа „Орјуне" у овим изборима, у којима се она борила и против радикала на власти, а затим да су њени чланови гласали више за кандидате Самосталних демократа (Светозара Прибићевића) него за Демократску заједницу, лежали су и у чињеници да „Орјуну" држе не само пријатељи из Демократске заједнице, него и из Демократске самосталне странке, а иза ове је стајала, показало се, „Црна рука". О овом сазнању више се шапутало по кулоарима Скупштине него што се јавно говорило, јер се одмах пустила и вест: „Иза Орјуне стоји сам Двор", а ово је учињено да се све ућути. Тако је повика и сада, као и оно 1917. за време Солунског процеса, почела против радикала.

У овој тзв. верификационој дебати дошло је и до великог обрачуна између Николе Пашића и др. Антона Корошца, по питању Женевске конференције. Корошец је тврдио да је Пашић извршио праву превару према изасланицима „Народног Вијећа" ново створене државе Словенаца, Хрвата и Срба, у чије име је дошао у Женеву и он, др. Корошец, као претседник тога „Вијећа", да ту у Женеви, створи споразум о новој држави Срба, Хрвата и Словенаца, одбацујући „Крфску декларацију" као основ изградње државе. Наиме, др. Корошец није хтео да прими један акт који је садржавао начело: да су Срби, Хрвати и Словенци један те исти народ, а нарочито, да су Срби и Хрвати толико и тако измешани између себе, да их је немогуће разграничити. Услед свега тога „Крфска декларација" усвојила је начело: просте, централизоване државе, као уставне монархије са династијом Карађорђевића.

Корошец је сада (као и у Женеви), тражио „сложену државу" Срба, Хрвата и Словенаца, изграђену на федеративној основи, тако, да све аустро-угарске покрајине отцеплзене од Аусто-Угарске буду противстављене као једна држава Србији и Црној Гори, као другој држави. Корошец је сада тврдио, да је Никола Пашић пристао тада, на конференцији у Женеви, на ту „сложену државу", али да је одмах после те конференције отказао све оно на шта је раније пристао, па је тако обманuо чланове Вијећа. Оптуживао је Николу Пашића да је он, нарочито развлачио рад те конференције, како би Србија добила у времену, да извесне територије бивше Аустро-Угарске изгласају, под упливом српијанске војске, уједињење „без ограничења", са Србијом, као што је нпр. то учинила „Велика народна скупштина" у Новом Саду, за Војводину, „Велика скупштина" у Подгорици за Црну Гору и „Велико Вијеће" у Сарајеву за Босну и Херцеговину. Даље је, доследно, Корошец изнео оптужбу против Пашића, да је примајући „Женевску Декларацију" свесно и са предумиш-

љајем „преварио своје партнере". Корошец је тврдио: да сав овај изборни терор и ова крња скупштина, без Радићеваца, није ништа друго, до последица те раније Пашићеве преваре.

На све те оптужбе бачене од стране др. Корошца устао је лично Никола Пашић да одговори. Чим је Претседник Народне скупштине рекао: „Има реч Претседник Краљевске владе Господин Никола Пашић", радикали су бурним аплаузом поздравили Претседника владе и свога Шефа. Пашић, као и вазда одевен у свој реденгот, са својом дугом седом брадом, нимало узбуђен оптужбом др. Антона Корошца, отпочео је свој говор уобичајеним обраћањем пленунуму, са - „Господо народни посланици..."

У то време, народни посланици су били ти, који су добро схватили да они, ето, стицајем прилика, баш сада претстављају највећи и најмоћнији суверени фактор у земљи, јер претстављају народ, који их је послао. А то је значило, да они не представљају тек неки срез, већ читав народ у Држави Срба, Хрвата и Словенаца. Схватајући тај свој положај, целокупна Скупштина, како владина већина, тако и опозиција, саслушали су са највећом пажњом излагање Николе Пашића, као његову одбрану, за то време др. Корошец је дошао до те говорнице и десном руком се подбочио на њу, са очигледним гневом у очима, што је доказивало његово стварно расположење. Гледао је право у лице Николи Пашићу и с времена на време одмахивао својом главом.

Пашић је у главном у свом говору потврдио: да он никада није мислио на онакво државно уређење какво је предлагано у Женеви од стране „Претседника Вијећа", па када је опкољен опозицијом био принуђен да тај предлог прихвати, он ни тада, у моменту када је на тај предлог „пристајао", као ни икад касније, није мислио да испуни оно на шта је био принуђен да провизорно пристане...

- Ви признајете, да ни онда, када сте потписивали Споразум у Женеви нисте намеравали да га испуните - добацио је др. Корошец.

- Никада нисам мислио да тај уговор испуним... - потврдио је Никола Пашић.

Радикали и самостални демократи су бурно поздравили овај одговор Пашићев.

После Николе Пашића појавио се на говорници Љуба Нешић. Он је у живим бојама приказао ону атмосферу у којој је Пашић дао пристанак, не стварно на оно што је тражило Народно Вијеће из Загреба, већ на оно што је српска и србијанска опозиција уопште тражила од др. Корошца да унесе у своје захтеве. Вођа србијанске опозиције у Женеви био је Божидар Марковић, тада професор Велике школе у Београду, познат из фамозног „Фридјунговог процеса" у Бечу, као сведок у корист Србије. Њему се придружила готово целокупна српска емиграција изузев ради-

кала, али су и неки каснији радикали пристали уз ту опозицију (као нпр. др. Мирко Косић, тада либерал из Војводине). Вељко Петровић је исто тако био члан те опозиције, што му тадашње српско друштво изван те опозиције у емиграцији, никад није могло или хтело да опрости. Шта више, по причању др. Жерјава, тадашњег секретара Народног Вијећа из Загреба, који је био заједно са др. Корошцем у Женеви, ни он ни др. Корошец никада нису могли да сазнају: „Какви су то односи између ове српске опозиције и шта то све значи?" Описујући то друштво и ту атмосферу која је достигла своју кулминацију у тренутку кад је Пашић био принуђен да потпише тај „Женевски споразум", он каже:

„Никада нисам видео Господина Пашића у онаквом стању као онда, кад је излазио са те конференције. Био је сав блед, а са чела му је цурио зној. Господин Пашић, који је знао у свакој ситуацији да остане прави господин, који нигде није излазио без свог реденгота, вазда, и при највећој врућини закопчан, са машном око крагне, сада је изашао сав раздрљен са раскопчаним прслуком, као да је на њега извршен неки физички напад!"

У томе тону и на тај начин завршио је и своје излагање и посланик Љуба Нешић. Када је говорио о физичком стању Пашићевом у моменту напуштања ове Конференције, која је Србију лишавала свих реципроцитета, а који су произилазили из свих патњи које је на првом месту баш она поднела, а затим и читав Српски народ у свим деловима Аустро-Угарске монархије и доцније Бугарске, као и оних крвавих победа над Аусто-Угарском, Немцима, Турцима и Бугарима, у којима је изгубио цвет народа српског, а преко кога се остали делови „троименог народа", верног непријатељу, извлаче и користе! Својим потписом све је то Пашић ништио! А ко су били ти који су откидали сада живо месо са Србије? То је била емиграција... То су били људи који су живели далеко од сваког фронта! Како појединачно, тако и заједно!... Док су јадни добровољци из Русије, теглили чак преко Сибира и Јапана, преко Тихог и Индиског океана, једва стигли у Солун да би узели учешће у ослобођавању своје земље, ова емиграција, која се сељакала из Рима у Париз, као и у Лондон и Женеву (односно и обратно) и посланици „Царевинског Вијећа Аустрије" итд., многи од њих поклоници и слуге разних „апостолских и неапостолских величанстава", сада су нападали не српску земљу, него српски народ, коме је био највиши циљ да они живе заједно са Србијом!

Излагања Николе Пашића и Љубе Нешића учинила су дубок утисак не само на радикале него и на многе демократе, ратнике од 1912. до 1919. године. У читавој скупштинској верификационој дебати, ово је био једини озбиљан сукоб достојан пажње. Све остало је било „рекла-казала" утопљено у ситно оптуживање, само да би се покушало доћи до посланичког мандата. Често је човек морао да црвени, а неки пут и да се

слатко насмеје, слушајући све те, углавном „бургијаде" које су вршене за време избора! Изборна „корупција" још је ишла у главном на рачун државних шума, тамо где их је било највише, као у Босни, а још више где је шума било најмање, као на пример у Србији.

Мене је највише занимало у овој дебати: шта је руководило др. Корошца да дође до онаквог признања, какво је сада добио од Николе Пашића, у вези са оним догађајем у Женеви! Од тога времена било је прошло више од шест година, за свих тих шест година др. Антон Корошец био је народни посланик и неколико пута чак и министар. Према томе, он је овакво објашњење могао и раније добити. Зашто га није тражио раније него баш сада, када је Светозар Прибићевић био најснажнији стуб владе „Пе-Пе" и када је његов бивши секретар у Женеви др. Грегор Жерјав био у тој влади министар (држао је ресор шума и руда)! Са тих седам година од ослобођења и уједињења (од 1918. па надаље) упознао сам лично осим Стјепана Радића, све вође политичких странака и створио о њима своје мишљење, без обзира што сам неке и много раније познавао, као нпр.: Љубомира Давидовића, шефа Демократске странке, Јована Јовановића-Пижона, шефа Земљорадничке странке, Стојана Рибарца, шефа Народњачке странке (бивше Либералне), а од подмлађених др. Воју Маринковића, вођу „напредњачког крича" у Демократској странци. Тако сам проучавао и др. Корошца, вођу Словеначких клерикалаца и најзанимљивију политичку фигуру у нашем политичком животу у држави Срба, Хрвата и Словенаца. Нисам делио мишљење ни радикала, а ни демократа, да је др. Корошец на првом месту „одани католик", затим Словенац и најпосле Југословен! Стекао сам уверење да је др.Корошец на првом месту и пре свега осталаог, Словенац, а тек после тога католик и тд. Он је, како сам ја увидео, проучавао најозбиљније све могућности развитка Словеначког народа у држави Срба, Хрвата и Словенаца, чувајући и развијајући словеначки језик на првом месту. Затим је преко њега чувао словеначку културу, а затим и све остале особине Словенаца, одбијајући сваку тврдњу: да су Словенци и Срби „један народ". Словенци могу живети у једној држави са Србима и Хрватима, као што су живели и са Немцима, ако услови за њихов културни развитак, а нарочито економски, буду бољи, шири и уноснији него што су били у Аустрији. Уколико ти изгледи буду бољи и наравно осигурани за будућност, др. Корошец је био спреман да помаже сваку владу у држави Срба, Хрвата и Словенаца. Католичка вера служи у основи само за то, да Словеначки народ очува своју индивидуалност и да се о њега што мање очешу разне новотарије новог друштва, као „атеизам" и др.

Чињеница је, да се др. Корошец најавише плашио - комунизма! Он се стално плашио да ће комунизам доћи преко Срба, који су најближи њима... Њему је било најтеже да се помири са Монархијом, којој је на

челу био један „шизматички" краљ, али је он настојао да дубоко и свестрано проучи тога Краља! Хтео је да се лично увери: колико је Краљ сигуран када некоме зада реч! Хоће ли он имати довољно снаге да земљу брани и одбрани од комунизма! Он је веровао да је Краљ противник комунизма, али је знао да сама воља није довољна! Њега је занималао, да ли Краљ има довољно моралне снаге да се бори до краја! Има ли он ауторитета да све то изведе у Народној скупштини и поред ње, уколико би то једном било потребно. Одузимањем мандата комунистичким посланицима, Краљ је дао доказа да има куражи да прими ту борбу и да је настави. Из тих разлога он би радо помогао Краљу у остваривању политичких концепција, али то у овом тренутку није било могуће, јер су се његови највећи противници налазили, ето, баш у влади Пашић-Прибићевић!

Таква је била у то време моја оцена др. Корошца и зато сам хтео да сазнам које су му биле побуде да сада изазове Николу Пашића! Србе нисам хтео да питам, јер они, очигледно, нису добро познавали др. Корошца, па се нису баш много ни трудили да га упознају. Они нису знали за онај принцип у борби: прво извиђати, да би се упознао непријатељ са својим снагама и особинама, па тек онда ударај! Зато сам се прво обратио Хрватима, као ближима др. Корошцу. Био је то др. Анте Трумбић.

Др. Анта Трумбића сам упознао још у Солуну. После потписивања „Крфске декларације", било је дозвољено члановима Југословенског одбора да са Крфа дођу у Солун. Ту се онда представили тадашњем регенту, престолонаследнику Александру, а затим су добили и одобрење да обиђу положаје које је држала српска војска на Солунском фронту. Ја сам тада био директор „Српског Гласника" листа који је излазио у Солуну, па сам у том својству приредио члановима Југословенског одбора и банкет. Делегацију Југословенског одбора водио је др.Трумбић. Он ме је тада својатао, доказујући ми, да наша презимена имају исти корен и да потичемо из истог братства и т. сл. (Трумбић - Трбић).

Трумбић је добро познавао др. Антона Корошца још из Беча, где је и сам био посланик у Царевинском Вијећу. Само, далматински Хрвати, који су и сами били онде заступљени, могли су пратећи рад тога Вијећа у Бечу, познавати из близа, поред осталих Словена, и др. Корошца. Раније сам већ поменуо, да сам у хотелу „Бристолу" у Београду, имао поред своја два посланичка радикалска друга из Мађедоније, имао као суседе и тзв. хрватске федерталисте са др. Трумбићем на челу. Тако ми је и било лако да извршим ову анкету, која ми је била потребна за моју личну оријентацију. Од Трумбића сам добио ову информацију:

Корошец се никад није мирио са „Крфском декларацијом", јер је њу потписао др. Бохумил Вошњак у име „напредних Словенаца" који су били

истовремено и његови највећи противници у самој Словеначкој. Они „откидају" од др. Корошца све напредне Словенце и воде упорну борбу против клерикалаца у Словеначкој. Њему је било пало у део, да у Женеви „сахрани" Крфску декларацију, као дело његових највећих противника. Корошец је веровао да је успео да убеди Николу Пашића у сасвим погрешне основе Крфске декларације и да је Женевски споразум потписала „Бела рука" са краљем Александром. То уверење имао је др. Антон Корошец све донде, докле Пашић није образовао заједничку владу са Светозаром Прибићевићем. Он је сада, у нападу на Пашића, хтео да утврди: кад је Пашић био искрен, односно када је био уверен да боље служи интересима земље, онда - када је потписао Женевски споразум, или сада, када је образовао коалициону владу са Светозаром Прибићевићем у чијем су се Клубу налазили као чланови истог и његови највећи противници из Словеначке, зв. „Словеначки напредњаци". Хтео је кроз ово сазнање и да закључи: чија је ово политика - „Беле руке" и Краља Александра, или је то политика Радикалне странке. Пашићево излагање, а нарочито онај део, који је у свом говору посведочио и Љуба Нешић, ипак су донекле убедили др. Корошца да је ова влада Пашић-Прибићевић и њена политика, једна комбинација, али да ће радикали како са Пашићем, тако и без њега, па и без Прибићевића, водити Централистичку политику. Међутим, Корошцу ништа не сметају Срби, њему у стварти сметају „Словеначки напредњаци", па ће Корошец „ускочити" у сваку владу, у сваку комбинацију, у којој се неће налазити његови противници из Словеначке. Његов је политички циљ увек био: да буде апсолутни господар у Словенији, а то ће му бити могуће само онда, када он и његова странка буду на месту, на коме се сада налази Светозар Прибићевић, а поред њега др. Жерјав и остали Словенци.

Са оваквим обавештењем био сам задовољан, али сам за сваки случај потражио и Корошчевог посланика Франа Смодеја. Био је то један од најборбенијих посланика у Клубу др. Корошца. Њега је радикал, Коста Мајкић, из Крајине осуђен на смрт у чувеном „Бањалучком процесу", па помилован), прозвао „злодеј", па га је под тим именом одједном упознала читава Народна скупштина. Када сам се обратио на њега са питањем: „Зашто је др.Корошец изазвао онако у Скупштини Николу Пашића", једноставно ми је одговорио:

- Једино наш претседник има права да даје изјаве о посланичком раду посланика нашег Клуба, па ја и да хоћу, не могу бити тумач побуда које су руководиле нашег Претседника да изазове Николу Пашића, да нам да оно објашњење. Немојте о томе питати ни једног члана нашег Клуба, јер ћете од сваког добити овакав исти одговор. Најбоље се обратите лично Господину Претседнику.

Настављајући своју анкету, отишао сам до др. Жерјава, који је у влади Пашић-Прибићевић био министар шума и руда, а био је некад и секретар Народног вијећа у Загребу, државе Словенаца, Хрвата и Срба. У том својству био је и са Корошцем у Женеви. Када сам др. Жерјаву поставио исто питање као и др.Трумбићу, односно Смодеју, овај ме је прво упитао:

- Коме је то потребно да зна! Да ли ће ово што је рекао имати публицитет или неће?

Уверио сам га да је то мој лични интерес, јер желим као нови парламентарац да сазнам што више о политичким људима у нашој држави, а нарочито у Словеначкој, којима је раније био центар Беч, а не Пешта, као што је то био случај код Хрвата, па у толико више, што је он др. Жерјав, био и у Женеви, и могао видети улогу, за време оних дискусија, коју су имали оба противника, а о чему је сада била тако жучна дебата у Скупштини! Уверио сам га, да оно што будем од њега сазнао, остаће само за мене, а биће публиковано само ако он то дозволи, ако би се икад било поставило питање те и такве публикације.

Тек после овог доста дугог и увода и објашњења, пристао је др. Жерјав да ми пружи обавештење: о оцени „Крфске декларације". Рекао ми је отприлике исто оно што ми је већ саопштио др. Трумбић, али у оцени оваквог поступка др. Корошца, био је др. Жерјав много опширнији, а нарочито у оцени Корошца и његова гледања на државу Срба, Хрвата и Словенаца.

- Корошец сматра, наставио је он, - да они који не иду у цркву, који се не исповедају и не причешћују, заправо и не спадају у људе! Помоћу оданог свештенства и задруга, он жели да очува свој утицај у Словенији. Али, с обзиром да смо ми, напредни Словенци, анти клерикалци, данас са радикалима на управи земље, Корошец сматра да му се кидају и цепају мреже, у којима држи народ у Словеначкој. Његов двобој са Пашићем ће он сада искористити у Словеначкој против нас, његових противника на терену, да нас нападне и оцрни. Он хоће да нас прикаже у Словеначкој као људе који раде на томе: да словеначком сељаку, раднику и школованом човеку, место Немаца натуримо Србе. Али та парола вреди само за Словенију, иначе и он је готов да прави компромис са сваким, који ће му омогућити да узме у Словеначкој сву власт у своје руке. Можете ви Срби, односно радикали, што год желите у другим покрајинама, Корошец се неће бунити. Само ако оставите њега да „господари" Словенијом. Али ако му се то онемогући, тада о неком јединству Словенаца са Србима уопште не може бити говора! Корошец намерава да полако, али сигурно, издвоји материјално и културно Словенце из ове државе. То није његов циљ, али му је циљ да Словенци живе посебним животом сада, да искористе што више државу Срба, Хрвата и Словенаца,

али да јој за то дају што мање. Премда смо ми, тзв. напредни Словенци у огорченој борби са клерикалцима, мој суд о Корошцу је објективан и далеко од тога да је исцрпљено све оно негативно што постоји у Корошчевој политици.

Сада сам сматрао да ипак нешто више знам о овом политичком вођи словеначких клерикалаца и да сам то сазнање, ето, добио из „прве руке". Намерио сам се на надлежног човека.

„ХРВАТСКА СЕЉАЧКА СТРАНКА" У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

Још за време трајања верификационе дебате у Народној скупштини, стигла су у Београд два посланика из Радићеве „Хрватске Сељачке Странке". Био је то преокрет... ово су били др.Ђуро Басаричек и др. Никола Никић. Први је био познат као професор универзитета, син Стјепана Басаричека, хрватског педагога и просветног радника из Загреба, а други је био Сремац (из Никинаца). Њихов долазак у Београд изазвао је двојаки утисак. Један део радикала, који је био незадовољан решењем кризе у саставу кабинета Пашић-Прибићевић, сматрали су да долазак ових „политичких ласта" као неки предзнак за решење државне кризе и да је могућан споразум на бази Радикала-Радићеваца. Демократи су сматрали, као год и земљорадници, да ће Радићевци ући у Народну скупштину да би заједно са опозицијом оборили владу Пашић-Прибићевић, створили кризу и потом створили нове комбинације без Прибићевића, а вероватно и без Пашића.

Радићеви изасланици били су отсели у хотелу „Петроград" у близини железничке станице. Њихов боравак био је велики догађај за сав Београд. После седам година рата људи су желели мир у својој земљи, да би могли радити на обнови, јер је рат донео пустош. Много је младих људи изгинуло, многи су помрли у заробљеништву, трговачке радње биле су још полу-празне, Београд сав изривен од бомбардовања и рушења за време рата, а и сељак се тешко подизао, без сточног блага и оруђа. Новац је почео нагло да пада јер је држава узела на себе исплату ратне штете и увожењем неколико стотина милиона аустриских круна, које су несавесни грађани у врећама доносили у Народну банку на размену у сразмери 1 : 4. Нестабилни односи између Срба и Хрвата, две главне компоненте у држави Срба, Хрвата и Словенаца, само су потенцирали несигурност, и зато је улазак Радићевих посланика био радосно поздрављен од Београђана и београдске чаршије, за коју Стијепан Радић није имао никад ни једне лепе речи, а та је чаршија била и српска, и патриотска, иако је Радић, и не познавајући је, назвао је „цинцарском".

Радићеви изасланици по приспећу у Београд посетили су прво Љубу Јовановића. Питали су га: на којој би основи могло да дође до сарадње

радикала и Радићеваца! Већ само постављање оваквог питања значило је открављивање леда! Љуба Јовановић, који је већ био од ближе Пашићеве околине осуђиван на „политичку смрт", рекао им је:

- Ако сте дошли са намером да оставите своју апстиненцију и да озбиљно учествујете у државном животу, лако ће се наћи платформа за споразум. Посетите претседника Народне скупштине, а могли би посетити и претседника Радикалног посланичког клуба, то је Љуба Живковић, па после и неке од првака Радикалне странке.

Али још пре него што су ови Радићеви емисари почели да преговарају са радикалима, дошао је са њима у контакт лично краљ Александар, преко Мите Димитријевића „Оливере". Тако су Радићевци у Београду одмах пошли „дуплим колосеком". Један их је имао одвести на власт. Наиме, први колосек је водио у двор на Теразијама, а други у зграду преко пута двора у тзв. „Жуту кућу", где се налазило Претседништво владе.

Оба ова Радићева изасланика обазриво су избегавала било какав додир са скупштинском опозицијом, што је био знак тактике, добро смишљене унапред, тј. да су дошли да се споразуму са радикалима, а не да их обарају са власти. Љути на Светозара Прибићевића били су задовољни да постигну споразум Радићевци - Радикали, само да из те владавинске комбинације истисну Светозара Прибићевића, јер се поуздано знало, да бар у то прво време Радић неће пристати да сарађује са Прибићевићем и његовом странком, која је тада била њихов највећи противник.

Оба Радићева делегата била су ванредно пуни такта! Није их могао Радић нигде боље наћи. Свугде су били лепо примљени, где год су се појавили као преговарачи, њима су се постављали углавном ови услови:

1) признавање да су Срби и Хрвати један народ,

2) признавање „Видовданског устава" као основе државе Срба, Хрвата и Словенаца,

3) признање монархије са династијом Карађорђевића на челу, а што је све скупа условљавало

4) развитак „просте државе", супротно сложеној држави, коју су они до тада тражили, какву су хтели и хрватски федералисти, и Стојан Протић са својим пријатељима.

Прихватањем свега овог и признавањем „статус квоа" у држави, Хрватска сељачка Странка на челу са Стјепаном Радићем осетно се приближила власти, па је као најјача хрватска странка бацила у политички засенак не само Светозара Прибићевића, него и хрватске сепаратисте, односно и њихове и српске федералисте. Радић је сада вукао брзе и сигурне потезе на шаховској табли. Знао је шта ради и шта хоће.

Брзо је дошао углавном до споразума између Краља и претставника Хрватске сељачке странке. Већ на дан 27. марта 1926. читао је Павле

Радић у Народној скупштини Декларацију своје Странке. За тај дан била су сва посланичка места у Народној скупштини заузета, а на галеријама се није могло скоро кретати. Тишина у Скупштини је била тако дубока и велика, да би се заиста могао чути и мувин лет у тој огромној сали бивше касарне.

Када је претседник Народне скупштине изговорио оне стереотипне речи: „Има реч народни посланик Господин Павле Радић," - скупштинска дворана била је проломљена од аплауза. Можда је то био један од најспонтанијих аплауза у тој згради од дана када је она почела да служи као дом Народне скупштине.

Својим јасним гласом, непрекидан ни од кога, Павле Радић је читао „Статут Хрватске Сељачке странке" у коме је сада стајало јасно: „Срби и Хрвати су један народ..." значи, ништа ново и непознато није улазило у њихову странку. Радићевци су само сада потврдили оно што је некада унео у њихов „Статут" оснивач њихове Странке, старији брат Стјепана Радића, Антон Радић. Било је то још 1907. године... Затим је ређао Павле Радић: признање „Видовданског устава", признање монархије на челу са династијом Карађорђевића и све редом, како је то раније већ било означено. Када је завршио своју дугу Декларацију и када је силазио са говорнице, опет је дочекан Павле Радић спонтаним аплаузом. Чак сам и ја покушавао да аплаудирам, мада сам се зарекао после младо-турског слома, да ником нећу аплаудирати.

Тај дан, 27. марта 1925. године био је триумф краља Александра и његове личне концепције о држави. Био је то триумф његовог министра унутрашњих послова Боже Максимовића, али и триумф свих оних Срба који су ратовали од 1912. до 1919. године, јер су сматрали да тај рат, те велике жртве које је претрпела Србија, нису узалудне. Добри и добронамерни људи одахнули су у уверењу да је 27. март 1925. године једна значајна прекретница у нашој унутарњој политици и да су сада сва копља поломљена у борби око „Видовданског устава", сада бачена на ватру, не само то, што је тај Устав савршен и да у њему никад не треба ништа мењати, већ зато, већ што су се Хрвати, признавањем тога Устава, ето, везали својевољно за државу, коју су признали у оном облику у коме се она налазила у тренутку када је Павле Радић читао своју Декларацију у Народној скупштини, не само пред народним посланицима као члановима те Скупштине, него и пред претставницима многих европских и светских држава, како оних, који су ту Декларцију примили са нескривеним задовољством, тако и пред онима, који не само да нису желели такву Деклрацију, већ уопште нису веровали да може до ње доћи.

После тога је наступио нов политички моменат. Радићевци су ушли у Народну скупштину и могле су да се праве различите политичко-партис-

ке комбинације. Једна од тих била је, да је нову владу могао, евентуално, образовати Љуба Јовановић од радикала и Радићеваца, иако ови радикали не би помагали ту владу, њих је могло бити толико, да са Радићевцима имају већину. Али не само то: за такву комбинацију био је и Љуба Давидовић, шеф Демократске странке.

Као прва мера против могућности образовања владе Љубе Јовановића пронела се вест, да је неопходно ефикасно дејствовати против Јовановића и уклонити га из Радикалне странке.

За 23. март 1926. били су позвани сви посланици Радикалне странке и чланови Главног одбора. Тада сам се налазио на своме имању у селу Браилову, у Прилепском срезу. Обичај је био од вајкада у Прилепу, да се Ускрс празнује од недеље до недеље. У четвртак би из свих околних села поврвио народ и дошли би у Прилеп, у госте. Сутрадан, у петак, отишли би сви у манастир св. Арханђела и ту би запалили свеће и целивали на самим вратима велике фреске оца и сина (краља Вукашина и краља Марка). Одатле би пошли да праве посете кућама и домаћинима у Марковом граду. Пред вече би се вратили у Прилеп и сутрадан би правили посете прилепским грађанима. Тих дана би се сав Прилеп шаренио од живих боја, којима је било обојено њихово рубље, мушко и женско. Сваке године сам и ја у својој кући у Прилепу чекао ове госте из читавог среза, а сада ми је то постала и дужност, јер сам био изабран за посланика углавном гласовима тих сељака, који су тих дана долазили у посету Прилепу, јер то је био „Прилепски панађур".

Ето, то ме је спречило да реченога дана не будем у Београду, када се онде решавала судбина Љубе Јовановића. У новинама сам већ био прочитао вест да је Љуба Јовановић био искључен из Радикалне странке. Сви присутни посланици и делегати окружних одбора (чланови ширег Главног одбора), гласали су за искључење. Само је проф. Ристић, професор на Учитељској школи у Призрену устао против овог чина и гласао против.

Мени је било добро познато не само шта се ради, него и због чега се све то ради, па сам био унапред сигуран да ће Љуба Јовановић бити искључен из Радикалне странке, али сам био изненађен чињеницом, што је читав Радикалски клуб гласао за „искључење", иако је само десетак дана раније било 112 посланика, који су потписали неки меморандум, у коме су тврдили да неће гласати против Љубе Јовановића, тако виђеног члана Радикалне странке. Међутим, резултати тога гласања потврдили су да је официрска лига играла главну улогу у овом двобоју у сукобу Пашић-Љуба Јовановић, мада је овај (како сам касније чуо) одржао дугачку тираду Николи Пашићу, па га чак молио за опроштај! Али ништа није могло утицати на једну групу народних посланика из најближе Пашићеве околине, која је тражила распеће и викала: „Распни га, рас-

пни!...” После одбацивања Стојана Протића, Настаса Петровића, сада био посечен и трећи стуб Радикалне странке, Љуба Јовановић.

Пре сваке акције по свом доласку у Београд, настојао сам да сазнам тачно, коме је био потребан и зашто је томе био потребан овакав пораз Љубе Јовановића! Да тај човек остане овако, без иједног пријатеља, значило је: затворити сваку политичку комбинацију са њим, бар у догледној будућности! Да ли је то гласање против Љубе Јовановића било такво, услед великог ауторитета Николе Пашића и његове жеље да се освети своме противнику. Пашић је неоспорно био велики ауторитет, али када је Љуба Јовановић на тој фамозној седници молио Пашића „за опроштај”, па када је изгледало да је намирење готово, чуо сам да се прича, да је Аца Станојевић ухватио Пашића за пешеве реденгота и приморао га да остане и надаље седећи уз јасан узвик: „Нема опроштаја...” Пашић се повиновао томе позиву и трзају, сео је на своје место и рекао узбуђено: „Јес, нема опроштаја...” (Касније ми је причао у 1957. години Властоје Алексијевић, члан Главног одбора Радикалне странке од 1943. године, да је Аца Станојевић њему рекао, да је тако морао поступити због Краља; на овај начин је показао да је Главни одбор ауторитет, а не Пашић. Да је Пашић опростио Љуби Јовановићу, дезавуисао би значај Главног одбора и доказао да онде влада „диктатура”, против које се Краљ Александар, наводно борио.)

С друге стране знам, да је Аца Станојевић био пријатељ Љуби Јовановићу и то у толикој мери, да је Љуба Јовановић телеграмом позвао Ацу Станојевића из Књажевца да дође и реши сукоб... А сада, када до решења није могло доћи пре конференције, он се показује „безпристрасан”. Има да се гласа, да одлучи Главни одбор... Међу онима који су били пре конференције за то да Љуба Јовановић остане у Странци, били су: Марко Трифковић, Момчило Нинчић, Миша Трифуновић, па и сам министар унутрашњих послова, Божа Максимовић. Међутим, сада, на овој конференцији, сви су гласали за искључење и неки, који су имали већег утицаја на исте народне посланике, покушали су да утичу на исте народне посланике, да гласају против искључења.

Без обзира на демократичност, правну форму, личне односе итд. мени је после свега било јасно: Љуба Јовановић је био кажњен од „неког”, што није раније хтео да образује владу 1924, а коју му је Краљ нудио. Био је тешко кажњен што није пристао да руши радикалну странку, када се то од њега захтевало, и то баш одозго од Николе Пашића, а Радикалну странку је требало рушити по сваку цену! Никаква коалиција од три најјаче странке: радикала, радићеваца и демократа није се могла створити. Није се желио увести било какав систем који би сам по своме саставу био јак, да може слободно да се води државни брод. Све се чинило да на томе броду буде крменош опасан сабљом и са еполетама. Уочио

сам да се пошло лошим путем, па нисам хтео да идем и ја тим путем даље. Видео сам да се ломи сваки отпор и да се полако све ставља под нивелу и дао сам јасно знак свима, да желим да изађем не само из Радикалског клуба, него из саме Скупштине.

Једног дана ме је одмах после свега овог позвао Љуба Живковић, претседник Клуба, и када сам отишао у његову канцелалрију, он ми је рекао:

- Иди брзо у министарску собу, Господин Пашић жели да разговара са тобом!

Међутим пошао је и он са мном. Ушли смо у министарску собу и онде затекли Николу Пашића. Увек сам много ценио овог српског државника, коме су у његовој 81. години непрестано подметали клипове под ноге. Био је као и увек беспрекорно одевен, и када сам ступио пред њега, подигао се са свог седишта и пружио ми пријатељски руку, показујући ми непосредно после тога истом руком да седнем до њега. То сам и учинио.

Приметио сам да је Пашић био сувише блед... Лице му је било измучено, мада је он показивао вољу и крајњи напор, да би на посетиоца оставио утисак човека, заиста „правог народног вође", који зна шта хоће и уме то да спроведе. Посматрао сам помно старог господина (у сваком погледу), који је желио да још много ради на консолидацији државе, па сам га и нехотице упоредио са краљем, Александром Карађорђевићем. Овај други је био у то време у најлепшој мушкој снази, сав предан идеји која га је носила, да он лично води политику земље. Тада сам рекао себи: „Борба је неједнака... Џин, који је умео да отера краља Милана, који је на сваком кораку показивао непријатељство према краљу Александру Обреновићу у одбрани демократије и народних слобода, човек који се успешно борио са концепцијама краља Фердинанда Кобуршког, човек који се успешно изборио и са концепцијама Фрање Фердинанда, није у стању да издржи и ову данашњу борбу, која, очигледно превазилази његову снагу, која му је још остала у 81. години! Вероватно је да је и он сам то добро знао!... Затим, и он увиђа да је на политичкој позорници остао без својих главнијих пријатеља из политичких борби из првих дана. Стојан Протић је био далеко од њега, Настас Петровић исто тако, Љуба Јовановић отстрањен... Уз њега, Пашића, остала је група радикала, истина млађих, али који су били више повезани за његову породицу, него са Радикалном странком (Вељa Поповић, Милан Стојадиновић, Воја Јањић, Драг. Којић и др.) - Те мисли, ето, летеле су ми кроз мозак, док је претседник Клуба, Љуба Живковић, објашњавао Пашићу мој став у Клубу и у Народној скупштини. За то време су и неки радикалски посланици хтели да уђу у министарску собу, али су Пашић и Жив-

ковић давали рукама знак, да нико није пожељан да буде присутан овом разговору.

После објашњења Љубе Живковића, да ја желим да изађем из Радикалског клуба и да против истог поведем борбу, као што сам је водио и против Бугара, тј. борбу бескомпромисну и непоштедну, на живот и смрт, Пашић ме је упитао:

- Да ли је све то тако, овај, како каже, чуо си, Љуба!

Одговорио сам без много предомишљања, јер сам о свему већ био донео коначне закључке:

- Знајте. Не ради се о радикализму... Никада ја нећу то престати да будем, никада се нећу бацити блатом на најбољу и најсветлију странку у Србији, односно у Српству уопште! Само, не заборавите, да то не условљава ни најмање мој останак у садашњем Радикалском клубу, где ми је читава атмосфера постала некако загушљива и неиздржљива, јер су разна дошаптавања и сумњичења достигли своју кулминацију. Немам ни мало воље да губим време у празним разговорима. Ја сам човек радник, теренац, научио сам одувек да радим, али и да друге учим да раде.

Пашић ме је за све време посматрао, па је одговорио:

- Јес, и ми смо чули да си много радио и урадио за Радикалну странку и била би штета, да тај рад сада прекинеш!

Овим ми је све рекао: и да ме је добро оценио, и шта намеравају даље са мном. А Љуба Живковић ми је на све додао:

- Знај, да козу која се одвоји од стада, најпре поједе вук!

На то сам се исправио и рекао гласно и јасно Љуби Живковићу, секући читав разговор:

- Мислим да нисте направили добро поређење... Василије Трбић никад није био коза, а нисам ни мало сличан кози. Али знам, да сам као сам самцит многе скупове умео да растурим и никад нисам дозволио вуку да ми се толико приближи, да би ми могао бити опасан.

- Јес, јес, Љубо, знај, и то смо слушали... - одговорио је на то све Пашић, јер је добро знао за многе моје раније радње у Турској и Маћедонији.

Увиђајући да је сваки даљи разговор био беспредметан, Пашић ми је пружио руку и ја сам изашао из министарске собе.

То је било моје последње виђење са старим заслужним српским државником, који заиста више није имао чврсту руку да држи крму државног брода, а они, који су мислили да га помажу, само су га одмагали.

Чим сам се растао од Пашића отишао сам до Љубе Јовановића. Онде сам му саопштио читав разговор. Био сам јако пажљиво саслушан. Када сам завршио, Јовановић ми је рекао:

- Сада не смемо стати... Морамо предузети хитне кораке. Морамо остати радикали, у то морају бити убеђени и пријатељи, и непријатељи. Нико нема права да узме и држи патент Радикалне странке. Ми са своје стране нисмо учинили ништа да би подвајали радикалне снаге. То су други учинили и ми сада морамо да се прикупимо и створимо нов Радикалски посланички клуб, на програму Радикалне странке.

МОЈ РАД У ПОСЕБНОМ „ПОСЕБНОМ РАДИКАЛСКОМ КЛУБУ"

И сам сам увидео да је то био једини излаз из ситуације. Одмах сам дао свој пристанак на предлог, па смо се договорили, да се сутрадан нађемо у кући Момчила Нинчића. Тада сам сазнао и за већ учињене претходне припреме: нама је било стављено на расположење једно велико одељење у кући Момчила Нинчића, у мезанину, где је била његова приватна библиотека, као и још једна мања соба, за неке, евентуалне, поверљивије разговоре. Сутрадан, поред Љубе Јовановића, дошао је онамо Вељa Вукићевић, професор и бивши министар пошта, носилац радикалске листе за Округ пиротски. Момчило Нинчић је само на кратко навратио и одмах отишао, изговарајући се приватним послом, а списку од 112 посланика, који су раније обећали Љуби Јовановићу да ће гласати против његовог искључења из Странке, већина имена била је прецртана, па је остало свега 47.

Требало је позивати једно за другим на прву седницу у Нинчићеву кућу, где ће образовати Клуб, изабрати Претседника тог новог Клуба и остало часништво, па да се Клуб пријави претседнику Народне скупштине, како би се увео у регистар и новом Клубу одреде просторије у згради Народне скупштине. Међутим, већ сама акција прикупљања посланика у нови Радикалски клуб, ишла је одвећ тешко. Један за другим посланици су налазили разне изговоре, који су их спречавали да приступе новом Клубу. Најпосле, од 47 посланика, остало нас је свега 11 који смо дали пристанак на чланство.

Нас једанаесторица издвојених радикалских народних посланика образовали смо посебан Клуб. На предлог Љубе Јовановића назвао се „Посебни радикалски клуб". За претседника изабран је Љуба Јовановић, за потпретседника Вељa Вукићевић, а секретар Клуба постао је Јован Алтипармаковић. Клуб је уредно пријављен претседнику Народне скупштине, па смо добили као клубску просторију једну малу собу на спрату ове старе Кнеза Милоша касарне. Многи народни посланици потсмевали су се овом нашем Клубу, зато што је имао свега 11 радикалских посланика. Само, тај мали Кпуб је побркао је многе планове који су били прављени тада, када су Љубу Јовановића искључили из Радикалске странке. Мислило се: „Онако, како је прошао Стојан Протић, па и Настас Петро-

вић, сада је ето, политички ликвидиран и Љуба Јовановић". Али у политичком и парламентарном смислу разлика је била јако велика. Љуба Јовановић је имао свој клуб у Народној скупштини, па се ни једна криза владе није могла решити, а да се за њено решење не чује и мишљење Љубе Јовановића. А то је баш било главно, оно што се хтело: ликвидирати Љубу Јовановића на свим пољима. Он је требао да буде генерал без војске, а сада је тај план био изигран, благодарећи шаци људи, који се нису бојали ни генералских чизама са мамузама, ни величине радикалског клуба у Народној скупштини.

Ми смо себи изабрали у скупштинској сали место између радикала и демократа, а ја лично, узео сам себи место на крајњој левици, иза земљорадника. Сада ми се заиста чинило да сам на путу да постигнем одвајање од оних „мртвих што говоре".

Мој излазак из матичног радикалског клуба у Народној скупштини и образовање Посебног радикалског клуба, донеле су све новине, дневни листови и политички часописи. Неки су ово само констатовали, а неки су и коментарисали. Знао сам да сам дужан сада да одем у свој изборни срез и објасним својим бирачима (као год и свима грађанима Среза), свој поступак и разлоге зашто сам то учинио. Људи који су ме бирали, можда су очекивали да ћу ја, као члан владајуће странке моћи више и боље да штитим њихове интересе него сада, када сам био у опозицији. Наиме, Прилеп је већ почео да се оријентише на културу дувана, благодарећи једном савесном и вредном човеку, шефу Дуванске станице у Прилепу, Војиславу Миловановићу. Међутим, Јован Ћирковић, носилац радикалске листе за Округ Битољски, био је члан Управног одбора Самосталне монополске управе, која је била дужна да врши отплату „Државних дугова", а дуван је био један од важних државних артикала који је потпадао под Самосталну монополску управу. Осим тога, Ћирковић је остао у Радикалском клубу Николе Пашића у Народној скупштини! Сама та чињеница била је довољна да уплаши онога који је мислио да настави посланичку каријеру, јер су баш сва среска села у околини Прилепа била главни произвођачи дувана, а цена дувана зависила је у свему од процене коју постави Управа монопола, одн. Јован Ћирковић.

И заиста, као прва мера дошла са те стране била је, одмах је премештен шеф Дуванске станице у Прилепу Воја Миловановић у Велес. Његов премештај се тумачио на тај начин, што је он сматран за „Трбићева човека". - У то време, у магацинима за ферментацију дувана радило је око 1500 радника, међу којима је Воја Миловановић уживао неподељено одличан глас, доброг и савесног старешине. Неколико хиљада дуванских произвођача из Прилепа и околине, ценили су Воју Миловановића исто тако: као доброг саветника и учитеља за културу дувана, јер то је сада био за Прилеп нов артикал у који нису били сви добро упућени, односно

многи произвођачи нису имали прилика да сазнају све о дуванској обради, а он им је давао упутства. Та упутства су им била и те како потребна, јер су са квалитетом добивали и бољу цену. Његов премештај из Прилепа у Велес изазвао је револт код радника у магацину дувана, али и код произвођача дувана. Тај талас негодовања ишао је на штету Јована Ћирковића, што он није могао да схвати. Напротив, веровао је, да је лично мени много напакостио, нарочито када сам ја уложио протест код Управе монопола због овог премештаја. Разуме се, протест није успео, што сам ја и претпостављао још када сам га улагао, али су сви имали сазнање, да ја штитим њихове интересе.

Хитно сам се вратио у Прилеп и заказао збор на највећем тргу у центру Прилепа на „Хат Пазару". Али још много пре збора, чим је народ почео да напушта цркву после службе, трг се напунио. Било их је толико, да динар не би пао на земљу бачен из ваздуха. Сазнао сам на време за овај одзив и то је за мене до тада био у Прилепу највећи успех. У заказано време дошао сам онамо у друштву неколицине пријатеља и заузео место на импровизованој трибини. Снажним гласом, а гвозденом логиком, објаснио сам свима мој излазак из Радикалског клуба и још једном подвукао оно што сам рекао у предизборној агитацији, да ја нисам само радикалски посланик, него народни посланик кога су у Београд, у Народну скупштину послала два среза, Прилепски и Крушевски. Рекао сам им даље, да ћу без страха и зазора и сада, као и увек чувати њихове легитимне интересе, докле год се они буду кретали у границама Устава и закона.

Читав мој говор био је добро примљен. Она маса Људи, старих и младих, спонтано су ме поздравили уз узвике:

- Народ је уз тебе, само ти остани уз народ!...

Овај мој збор имао је заиста великог и снажног одзива не само у Прилепу, него и у Битољу. Зато је за идућу недељу после мога збора, у Прилепу заказао збор Јован Ћирковић, носилац радикалске листе за Округ Битољски, тј. и за Прилеп.

Јован Ћирковић је заказао свој збор на тргу код „Сахат куле", у Прилепу, што значи опет у центру града. Преко пута тога трга налазиле су се многобројне куће са радњама и балконима. Са једног балкона имао је да говори Јован Ћирковић. Реченог дана он је дошао доста званично, са немим дочеком становништва. Био је у пратњи тадашњег великог жупана Буда Будисављевића, такође радикала и припадника групе Николе Пашића. Ја сам са својим пријатељима заузео један од оближњих балкона, па сам био сасвим близу говорничког места, одакле је Ћирковић излагао своје идеје. Велики жупан Будисављевић, у пратњи једног жандармериског официра и неколико жандарма обишао је неколико пута око читавог трга на коме се држао збор, што је само сметало угледу

Јована Ћирковића, као да се он прибојава од тог истог народа! Међутим, народ је заиста хтео да чује шта ће им то рећи људи са друге стране, супротне мени! Ћирковић је у говору, на место да напада мене и мој рад, почео да прети Прилепчанцима. Рекао им је отворено:

- Ако будете уз Трбића, неће вам се плаћати дуван као до сада што се плаћао, него много мање, па зато помажући Трбића, ви одмажете себи и наносите сами себи штету, и т.сл.

Опет сам ја могао бити задовољан, јер је његов збор изазвао непријатан утисак, као да је људима дао нешто опоро да прогутају. Говорили су:

- Избори су тајни... Како неко може издвојити гласача од гласача, тј. оног који је гласао за Трбића од оних других, па да Трбићевим гласачима да мању цену дувану! Значи: ма за кога ми у будуће у Прилепу гласали, дуван нам се неће плаћати по правој вредности!... На тај начин је Прилеп и без своје кривице кажњен, па зато нека и Ћирковић упамти: никада више он неће добити ни једнога гласа од нас у Прилепу!

Укупно узевши, после оба ова збора, ја сам добио. Моје позиције су биле појачане, колико мојим држањем, толико и са других узрока, ради којих сам и напустио Радикалски клуб Николе Пашића у Народној скупштини, а затим и овим сада неразмишљеним радом Јована Ћирковића, који је, ево, дошао у Прилеп у пратњи великог жупана.

У току те недеље одржао сам са Алтипармаковићем неколико зборова у локалима Битоља. Сви ти зборови, контролисаних од полицијских агената, како тајних тако и јавних, били су врло добро посећени од битољских грађана.

Идуће недеље заказао сам збор у Крушеву. На моје прилично велико изненађење, онде су ме дочекали најбољи сарадници Косте Куманудија, демократи. Све су то били млади људи, већином Срби, од којих ни један радније није припадао Радикалној странци. Из неке мржње према Ћирковићу гајеној још из „турског доба", нико од њих није „могао да буде радикал". Али сада, чим су чули да сам се ја одвојио од Ћирковића, сви су они пришли мени и дочекали ме још на улазу у Крушево, где сам ја, још из ранијих времена, имао много пријатеља, али то су већином били или богати сточари, како сам већ рекао, или сиромашни чобани. Ту су затим били калајџије, које су ишле по околним селима и калаисали посуђе за сеоска домаћинства, од бакра и од месинга, а затим су ту били богати печалбалри из Крагујевца (нпр. Зисићи) одн. Смедерева, Ниша, Скопља итд. Сви они су били по народности Цинцари, али у свему и сваком приликом осведочени пријатељи Срба. Међу овима који су ме сада дочекали, били су и браћа Николе Карева, бугарског учитеља једног од главних који је држао „Крушевску Републику" оно неколико дана од њеног прогласа 20. јула (по старом календару) 1903. године, па све

до доласка турске војске. Браћа Кареви уживали су добар глас у Крушеву, не само ради свога брата Николе, него као честити људи и поштени трговци. Нарочито се добро држао старији од њих, за време окупације од стране Бугара 1915. до 1919. године. Лично се излагао непријатностима, па је чак и мени чинио пријатељске услуге 1916. године, после мог спуштања на Солуницу из авиона. Сада су ми сви они обећали да ће и у будуће бити и остати са мном.

Али, докле сам на једној страни овако заиста добио, на другој сам и изгубио. Сви Цинцари, чим су ме видели у друштву са браћом Каревима, затим са поп-Богданом, који се био „побугарио", одједном су ме напустили. Једини је остао уз мене Мате Хаџи Леге, богати сточар, као и Венко Џогу, који се убрзо затим вратио у Солун. Међутим, ја сам желио да уз мене буде и остало становништво словенског порекла и језика које је требало да представља главну снагу на коју ће наслањати држава, а Цинцара је према Словенима било мало. Највише их је било овде, у Крушеву, затим у Битољу и неколико овећих села у битољском и велешком срезу. Наравно да ми није било право што губим тако добре и искрене пријатеље. За мене лично они су вредили много, али нико од њих бар тада, није хтео да схвати, да ја нисам водио своју политику, него сам се ставио у службу држави и концепцији: да су за сада Срби кичма државе, али да то сутра морају бити и Хрвати, Словенци и Маћедонски словени, међу којима је исто тако било добрих и искрених Срба, као што су то Србијанци, Војвођани, Црногорци, Босанци, Херцеговци, Личани и сви они наши етнички елементи у Далматинској Загори.

По повратку у Прилеп дошла ми је једна група радикала из Прилепског дуванског магацина. Њих је предводио Орде Џигацару и још неки. Дошли су ми са изјавом:

- Ако ти будеш заступао наше интересе, а то значи да нас не прогањају без наших кривица, затим да нам се побољшају услови рада, ми ћемо у свим приликама и било под каквим условима остати уз тебе, без обзира што је на место Воје Миловановића дошао други човек, из Житковаца...

Ни један монополски чиновник, по својој вољи, не би у то време долазио из Житковца у Прилеп иако је Житковац у ствари српско село, а Прилеп варош, можда нешто мања од Ниша, а неколико пута већа од Алексинца! Познавао сам ја ту чиновничку рачуницу добро!... Житковац се налазио на прузи Београд-Ниш, а од главне пруге Скопље-Солун, до Прилепа, требало је путовати 60 км. од Велеса до Прилепа, одн. 65 км. од Грацког и то по зими кад снегови завеју путеве и серпентине на Бабуни, па је сваки прилаз по неколико дана затворен! Ову ситуацију сада насталу брзо сам искористио, па је и нови шеф Дуванске станице у Прилепу постао мој тајни пријатељ, али исто тако и тајни непријатељ оних, који су га преместили у Прилеп.

Тако је производња дувана у Прилепском срезу почела нагло да се развија и постала много значајнији фактор у Управи државних монопола, много значајнија од Јована Ћирковића и целог Управног одбора. Разуме се, да се заслуга за ово има на провм месту приписати људима, трудбеницима, који су устајали много раније од сунчева изласка, па се по највећој врућини враћали у Прилеп, често носећи на леђима тешке кошеве пуне дуванског листа, које је требало прво мајсторски штавити, низати и у низама сушити на сунцу, да се добије добар ароматичан дуван на висини од 650 метара надморске висине, где лети влада суша и допиру афрички топлотни ветрови. Тек, Прилеп је овладао овом важном индустриском биљком и осигурао себи будућност иако су претње биле велике и озбиљне, с обзиром на место одакле су претње долазиле, на корист својих произвођача, али и на велику корист и саме наше државе.

Тада су почели да се граде под овим притиском производње и огромни дувански магацини, један за другим... На крају је сазидан и дувански институт, једини у то време у Средњој Европи.

Вратио сам се у Београд, пошто сам тако себи осигурао изворни срез под новим околностима. У Београду су већ увелико били вођени преговори за улазак у владу Хрватске Сељачке странке. Занимљиво је, да се томе уласку Радићеваца у владу нису радовали остали Хрвати, па ни они из Српско-хрватске коалиције, који су сада били у странци Светозара Прибићевића, као Самостално демократска странка, иако су Радићевци признали читав њихов политички програм. За њих нису били ни Федералисти...

Њихов вођ др. Анте Трумбић, један од првих потписника „Крфске Декларлације", претседник Југословенског одбора у Лондону, први, а затим и за дуго времена једини министар спољних послова државе Срба, Хрвата и Словенаца, видео је већ себе у далекој позадини, у политичкој сенци. Млада „Хрватска сељачка странка", после своје Декларалције прочитане у Народној скупштини, била је већ једном ногом закорачила на власт. Тражила се званично аболиција за Радићеве „кривце", као и начин како ће и где Радић моћи бити примљен у аудијенцију код краља Александра. Враћала су се стара времена из епохе „Обреновићевске Србије", пре доласка краља Петра I када се из затвора право ускакало на министарску фотељу.

На реду је био државни буџет. Предрачунска сума је износила нешто око 14 милијарди динара. То је била сума коју смо са запрепашћењем чули од министра финансија, др. Милана Стојадиновића. Динар још није био стабилизован на берзи у Цириху, чији је курс била једина мера за вредност новца, не само у Европи, него и у читавом свету. Велики дуг који је држава примила на себе плаћајући ратну отштету својим грађанима и нерационална расподела немачких репарација, вагони про-

кријумчарених аустриских круна плаћених динарима, довели су динар у кризу. Држава се борила да постепено утврди вредност динара, на релацији 7:1, у односу швајцарског франка према динару, па ипак, иако је динар био у толиком паду, буџет од 14 милијарди динара био је не само за наше очи, него и за наше појмове, необухватљив! Сви државни приходи били су: непосредна пореза, државна трошарина на сву робу, посредна пореза која је обухватала царину на увоз. Руде нису давале држави никакав приход, од њих је била сва корист у томе, што су играле улогу у нашем извозу и тако повећавале приход у билансу извоза, у односу на општу вредност овог. Монополски приходи били су заложеник за старе државне дугове. У случају државне нужде, министар финансија је могао доћи до новца преко различитих фондова, односно могао је узимати позајмице од Народне банке. Тако су се стварали добро познати „летећи дугови", који су увек били кочница здравог државног финансирања.

Др. Милан Стојадиновић је са великом вештином, управо виртуозно, бранио све позиције државног буџета. Само, никакве лепе речи нису могле да надокнаде новац који је био предвиђен буџетом. Од привредних министарстава, само су Министарство шума и руда и Министарство пошта, телеграфа и телефона давали држави приходе. Министарство саобраћаја једва је покривало своје расходе. Железничке пруге и возни парк за време дугогодишњег рата били су упропашћени. Све пруге у Угарској и Хрватској су гравитирале према Пешти као некадашњој престоници, а оне у Словеначкој, према Бечу и Трсту. Требало је и онда градити нове пруге, да би се спојиле старе и постале корисне за нашу привреду и у новој ситуацији. Најзад, морала се градити дупла пруга Београд - Новска, да би се добила веза са Босанском Крајином. Све је то захтевало новца, а њега није било.

Држава је пре тога била узела сто милиона долара за изградњу „Јадранске пруге". Ова је била трасирана од Београда на Крагујевац - Краљево - Рашку - Косовску Митровицу - Косово - Пећ - Андријевицу - Морачу - Подгорицу - Бар. То је била једна варијанта, док је друга била од Косовске Митровице до Ибра, затим уз њега, па на Рожај, те тунелом кроз Трешњевик, да би се дошло до Колашина. Пруга је била готова од Београда до Крагујевца, односно дограђена од Крагујевца до Рашке, па даље до Косовске Митровице. Одатле је ишла пруга до Скопља, али је изграђен даљи крак нормалног колосека до Пећи кроз Дреницу. Ту се стало пред Проклетијама; није било ни новаца, а нити планова. Све су то биле заиста озбиљне тешкоће за министра финансија, али су те тешкоће биле још веће за потрошаче и пореске обвезнике, којих је било половину од око 12 милиона становника државе Срба, Хрвата и Словенаца. Већ тада су намети били велики: државна трошарина на један ки-

лограм шећера износила је 10 динара, а шећер се продавао у бакалницама, на мало по 14 динара килограм; на 20 комада цигарета „Вардар", држава је узимала 7 динара, а само три динара стајали су остали трошкови заједно са откупом. Од једне кошуље, која је стајала највише 120 динара, држава је узимала себи 90 динара итд. Па ипак, сви смо знали да држава мора да живи!

Буџет је био изгледан без обзира на критику. У Народној скупштини било је доста финансијера по струци. Сви су они критиковали предложени буџет, али нико није налазио изворе за новац. Штедња се није могла повећати... Број чиновника у апарату није могао бити мањи, као год ни број пензионера, а у војни буџет нико се није усудио да дирне. Једина личност која је била поштеђена у Народној скупштини био је Министар војске и морнарице, иако је баш у томе Министарству владало право расипништво, нарочито у војном грађевинарству!

Пашићева влада добила је буџет, али услед нове настале политичке ситуације, Пашић је морао да поднесе оставку. Краљ Александар је на Бледу, у своме дворцу званом „Сувобор", примио Стјепана Радића. Том приликом је Стјепан Радић поклонио Краљу своје две књиге, које је писао пре Уједињења („Данашња финансијална знаност", издање „Матице хрватске" Загреб 1905. и „Савремена Европа", издање „Матице Хрватске", Загреб - 1905.). Краљ је примио овај поклон са видним интересовањем, па је Радић могао бити задовољан, не само начином како га је Краљ примио, него је после могао истицати и ону природну љубазност коју је запазио код Краља, као и његову заинтересованост за науку и политику.

Изјаве Стјепана Радића после аудијенције код Краља на Бледу, примили смо и ја, и сви моји другови из Клуба, као једно велико олакшање. Тако је тај догађај примила и читава Србија са Београдом на челу. Незадовољни су били овим само они партиски људи и вође партија, који су гледали како им власт одмиче све даље и даље!... Међутим, оно што је свима парламентарцима било непријатно, била је чињеница, што главне преговоре није водио Радикални клуб, или ужи одбор Радикалне странке, него министар двора Драги Јанковић, удружен са Митом Димитријевићем-Оливером. Тај факат давао је повода веровању, да је стари парламентарни пут напуштен и већ се почео назирати пут у фашизам! Истина, споразум Срба и Хрвата је био чисто државна ствар, али овде се давао вид прављења међупатриотског споразума, преко Краља.

Када сам о свему овоме упитао Љубу Јовановића, шта мисли, одговорио ми је замишљено:

- Добро је што се Краљ у великој мери заинтересовао за ово измирење Срба и Хрвата! Али, ако сутра дође до неког неспоразума, ко ће онда бити арбитер? Ово може да има гадније последице него што мислимо, а ситуација може бити гора него што је била.

На жалост, ово пророчанско и далековидо мишљење седог државника се и обистинило!

Да Радићевци неће све ствари које се дешавају у земљи посматрати равнодушно, могло се већ и унапред закључити. Била је то Сељачка странка, а баш сељаку је било сваким даном све теже! Његови производи били су сваким даном све јевтинији, а индустриска роба широке потрошње постајала је све скупља, било да је реч о заштићеној домаћој индустрији или увозној. Увозну робу притискивале су високе царине, а и у домаћој роби налазила се висока камата монополиста. Дошло је до тога да сељак није могао себи да купи плуг, без кога није могао ни замислити да пође на њиву!

Усред ове привредне депресије појавила су се два важна фактора, која су негативно утицала на развој привреде у држави: а) почеле су ницати безбројне банке и б) уништавана је сировинска база. Први негативан фактор носио је жиг чисте шпекулације. На челу многобројних банака стајали су прваци странака, нарочито демократи. Те банке су у ствари била „акционарска друштва". Довољно је било да се упише расписаних и предвиђени број акција, па да се путем приватних позајмица скупи у банчину касу нпр. сто хиљада динара. Онда се позивао ревизор из Народне банке да прегледа књиге и уплаћене акције. Чим је овај утврдио да у каси Банке има уплаћених сто хиљада динара, од тога момента Банки је био одобрен рад. Таква „Банка" је одмах тражила кредите од Народне банке, од Поштанске штедионице, од Хипотекарне банке... Тај кредит се добивао са 5% интереса на годину дана, да би се још истог дана дао сељацима, ситним занатлијама и трговцима по 30%. Тако је нова „Банка" на државном новцу добила одмах 20% до 25% зараде. Када дође 90 дана, Банка се довија: нађе позајмљену суму и преда је своме кредитору, али сутрадан се појављује њен представник и узима нов кредит. Тако су те „банке", стално окретале „добит", а њени зајмопримци, одн. ситни дужници, грцали су под теретом дуга плаћајући велике камате посредницима који су се уденули између њих и државне касе. То зло се ширило невероватно брзо; из дана у дан ницале су све нове „штедионице" и „банке". До јуче непознати људи у финансиском свету, постајали су сада чувени банкари, имена као што су: Драгиша Матејић, Драгутин Којић, Илија Михајловић, Крстић... и тако редом с краја на крај државе. А сељак, тај главни стуб државе, ломио се сваки дан и падао све ниже и ниже под теретом дуга.

Други негативни фактор су у ствари биле горосече. У Босни, некад богатој четинарским шумама, још је некадашња Аустрија створила компаније за експлоатацију тих шума. Као највеће предузеће појавио се „Шипад", а за њим многа друга. Те компаније су изградиле многобројне шумске железнице, да би могле експлоатисати босанске шуме. Сад се

јавио све већи број горосеча... Обаране су не само шуме у Босни, већ и у Србији, која је била од турских времена сиромашна шумама! Тако су Шарган, Златибор, Мокра Гора и Тара одјекивале од секира. Сасвим мали број људи направио је велике капитале. Сиротиња, која је секла и превлачила дрва, једва је зарађивала за хлеб, а брда, некад под шумом, сада су била олголела. Нарочито је у томе предњачила војска... Сваки подофицир официр и војни чиновник добивао је по метар дрва у месецу. А само официра било је око десет хиљада, што значи да су официри „гутали" по 120 хиљада кубних метара дрва годишње. Подофицирски кадар још и више... зато се дрво није ни могло продавати на дрварама скупље од 90 до 100 динара по метру, јер су главни „трговци" били официри и подофицири! Посебно питање је било дрвне индустрије... Она се није развијала, али су ова „предузећа" индустриско дрво продавала иностранству.

А тада су настајале последице... Свака кап воде, која је падала на оголела брда, сливала се низ падине, правећи јаруге, а веће реке нису могле да приме у своје корито толику количину воде, па су почеле већ тада сталне поплаве не само река Драве, Саве и Дунава, него и Мујре, Врбаса, Босне, Дрине, Мораве, Млаве, Стига и Бегеја... Требало је заштитити земљу од порозије и поплава! За тај посао или за те послове није било средстава. Новац је био раздан зеленашима, да се они богате, па је земља остајала под старим геслом: „Бог чува Србију!..."

Моји другови и ја, из оба радикалска клуба у Народној скупштини, очекивали смо да ћемо заједно са Хрватском Сељачком странком почети да чупамо корење злу, које је добило једно опште име - „корупција". Промоћурни људи су почели да закупљују поједине терене за истраживање руда. Тамо, где се нашла руда, одмах су терени били понуђени странцима на експлоатацију. Сасвим је разумљиво да су терени „Стари Трг" (Трепча), „Злетово", „Ново Брдо", „Олово" итд. за које се знало из старих докумената Дубровачке архиве, да садрже метале: цинк, олово и сребро, узео лично на себе Никола Пашић, па их је, после дугих преговора продао Енглезима за добар новац. Њему је држава, као и сваком другом, за то „просто право" истраживања наплатила свега 100 динара. Разуме се да сви „рудари" нису имали такву срећу, али неки су је ипак пронашли закопану у земљи. Ето, такво је било економско стање државе Срба, Хрвата и Словенаца, када су преговори између Краља, радикала и Хрватске Сељачке Странке били готови, која се показала спремна да уђе у владу и прими на себе део одговорности у управљању државом.

ЛИКВИДАЦИЈА НИКОЛЕ ПАШИЋА

Пошто су се преговори водили углавном иза леђа Николе Пашића, између Краља и Стјепана Радића, чим је добио сагласност Народне скупштине на буџет и овај био изгласан, Пашић је отишао на краћи одмор. Његов повратак у Београд претворили су радикали у прави народни празник. Железничка станица, велики трг испред станице, као год и сви прилази томе Тргу, који је тада био још шири, заузели су густо начичкани радикали. Излазећи из воза, стари државник је имао шта и да види. Био је бурно поздрављен. Праћен члановима кабинета и народним посланицима, он је скидао полуцилиндар и отпоздрављао лево и десно радозналу публику.

Без обзира што је Пашић заслуживао ову пажњу која му је била указана, радикали су овом приликом направили једну велику политичку и партиску манифестацију. Овај и овакав свечан дочек Пашићев на железничкој станици, био је срачунат на то: да чим Пашић поднесе оставку, она у ствари буде формална. Да се не ствара криза читаве владе, него да Пашић у продужетку мандата састави опет владу по за то утврђеном кључу. Али, Краљ Александар није хтео да дели ово радикалско мишљење! Из двора је већ била пуштена вест, да је ово био последњи дочек Николе Пашића као државника и активног политичара. Неко је у двору био индискретан, па је пожурио, гледајући како масе народа дочекују на Железничкој станици Николу Пашића да ту вест убаци преко многобројних агената. Само, та вест је, нажалост, била истинита...

Каријера великог вођа Народне радикалне странке и великог српског државника, од скоро пола века успешног рада, била је завршена. Били су ликвидирани: Стојан Протић, Настас Петровић, Љуба Јовановић, а сада на неколико месеци касније, то је чекало и Николу Пашића. Они, који су хватали за пешеве Николу Пашића, када је Љуба Јовановић тражио од Пашића опроштај, могли су сада сами себе да вуку за уши (!) Можда је оно било политички објективно, али није било практично.

Када сам нешто касније разговарао са Љуболм Јовановићем о протуреној верзији: да је то последњи дочек Николе Пашића као претседника владе, он ми је одговорио искрено:

- То није искључено... С обзиром да је та вест лансирана одмах по доласку у Београд Господина Пашића. (Љуба Јовановић никад није изговарао име Николе Пашића, а да испред њега није ставио „Господин").

- А шта затим? - упитао сам Љубу Јовановића. - Да нисмо пошли низбрдицом, па се нећемо моћи зауставити! Да није болест фашизма захватила и неке кругове око Краља? Парламентаризам је сигурно на низбрдици, када се тврди тако сигурно за шефа највеће странке у земљи, да му је ово последњи свечани дочек, као претседнику владе, јер то је

знак да ће убудуће Краљ смењивати и шефове странака, као што је смењивао среске начелнике! А где нема здравог политичког живота, тамо нема ни демократије! Зар Србија није научила доста у прошлости, шта то све може да значи? Све ово што је учинила Србија, учинила је зато што се у њој разхвијала пуна и права демократија, од доласка краљева оца, краља Петра, па на овамо! Ако млади Краљ, иако интелигентан, заборави свој положај, па се спусти под утицај елемената који су расположени против демократије, то може бити јако фатално по њега! Ово је ризично и по монархију, а самим тим и по династију! Кад војска почне да смењује политичке људе, она се неће ту задржати!

Ликвидирање краља Александра Обреновића на онако свиреп начин, 29. маја 1903. године, само је доказ докле могу ићи необуздане страсти и прохтеви појединих војних старешина. Ми, радикали, успели смо да у Солуну сломимо те тенденције, које је тако очигледно показивала „Црна рука"! Ова друга страна, која се прозвала по асоцијацији супротности „Белом руком", има сада те исте тенденције, које је имала и та ранија фашистичка организација „Црна рука"! Она жели неограничену власт у држави, без контроле... Само, „Црнорукци" су то хтели да изведу и мимо Краља, и против Краља, а ови „Белорукци" желе да то изведу помоћу Краља, заштићени његовим ауторитетом. Оне прве могли смо учинити безопаснима, јер је Радикална странка била јака и хомогена. Сада се систематски руши Радикална странка већ од пада Стојана Протића, па те војничке тенденције неће имати ко да обуздава. Бојим се да ће доћи време када ће краљ Александар викати у помами страха: „О, радикали, где сте!..." Као оно што је узвикивао Филип Вишњић, када је духовито описивао у својој песми „Буна на Дахије" тзв. истребљење Срба: „они су народ, њих је тешко уништити, али Турци су шака, намет, њима прети опасност да се искорене!" Дакле, не прети опасност народу (у њему ће увек живети радикализам), али опасност прети Странци. Певаће се: „Друмови ће пожелет Турака, ал Турака нигде бити неће!..." Само, место Турака, говориће се о радикалима. У свему овоме не видим ништа добро, па нам остаје само да се још једном поуздамо у оно наше фаталистичко гесло: „Бог чува Србију!"

Биле су то пророчке речи. Љуба Јовановић је све то видео као у огледалу. Пашић је дао оставку, ова је била уважена. Само, сада на владу није дошао Никола Пашић, него Никола Узуновић, стари радикал. Био је то крупан народни трибун и гласна радикалска труба у Народној скупштини. Логичар и полемичар каква је требало тражити, али је био болесно опрезан. Био је кунктатор (оклевало). Он је увек веровао, да му је најмоћнији савезник време, да оно ради за њега, па се никад није трудио да овог свог савезника мало пожури, да га „макар мало помери са места". Богат, турски јавашлија, по мало циник, он је знао да ће

једном бити претседник владе, али је знао и то, да никад неће владати само по својој идеји, него и по жељи Краља. „Зар Краљ није шеф државе? Зар претседник владе не управља у име и за рачун Краља?" Није се много журио, али није много ни оклевао у извршењу краљевих жеља.

Краља је пред нама, народним посланицима, називао слободно „Господар", као да смо у Црној Гори! Да ли је ово ласкало Краљу Александру, ја то не знам. Али да је то била највећа могућа титула коју му је могао дати овај стари нишки чорбаџија, то знам сигурно. У тој речи било је све садржано. Ту су била набијена својства краљевства, величанства, силе и снаге. Неограничене власти и богатства! Он је био на челу свега, одлучивао је о свему, као власник... Краљ, није могао ни мислити, а не радити против „своје земље". Краљ, који је водио спољну политику, знао је за све околности које су се стицале около државе Срба, Хрвата и Словенаца и њему се није смело ни у чему опонирати. Њему су се ствари могле само изложити, али се није смело инсистирати да их он и усвоји. Такав је, ето, био заменик Николе Пашића. Источњак, али без социјалистичких концепција.

Радићевци су у новом кабинету добили четири ресора: министарство просвете, министарство шума и руда, министарство пошта и министарство за аграрну реформу. Стјепан Радић је имао да седне на столицу Светозара Прибићевића, који је до тог времена био министар просвете. Павле Радић је узео аграрну реформу, Никола Никић је добио шуме и руде, а Бенијамин Шуперина, поште.

Хрватска сељачка странка је најслабије стајала у Далмацији. Одмах, по ослобођењу од Аустрије, а са тим и од Италије, Далмација је највише симпатисала Србију. Само, тешке економске прилике, које су остале и надаље у овој пасивној покрајини, учиниле су да те симпатије ускоро спласну. Радић, да би појачао своје позиције онде, реши да и у Далмацији „изведе" аграрну реформу, коју ни радикали, а ни демократи нису хтели, разумевајући тежину оне беде у кршу камена и без воде.

Радић се „подухватио" да ликвидира колоне. А ти бедни „колони", били су готово сто посто, све домаћи људи, којима је за време своје дуге владавине дала нека земљишта за новац, одн. за неке услуге у ратовима, било на обали, било на острвима. На тим малим парцелама земље били су подигнути маслињаци, засађена по нека смоква и „бајан" бадем, а ређе где подигнут и мали виноград. Те минијатурне парцеле обрађивали су кметови, тј. орезивали маслинова стабла, неки пут их окопавали и просечно сваке треће године скупљали маслинке (јер оне не рађају сваке године) и оцеђено маслиново уље делили са колонама.

Као за неку пакост велики број тих колона био је радикал, а Павле Радић је ударио баш по тим колонима као да су то били босански или македонски бегови, са читавим селима и десетинама плугова. Ови коло-

ни ретко су кад били богатији од својих кметова, али аграрна реформа зафијукала је и око њихових врата и прозора, баш као што су чинили ветрови који су долазили с мора и са планина. Многобројни од тих колона појурили су одмах у Београд, а други су писали својим посланицима очајна писма. Љуба Јовановић, родом Бокељ, школован онде, изврсно је познавао те односе у прибрежној Далмацији и на острвима, па је и критиковао ово Радићево извођење „аграрне реформе" у Далмацији. Он је говорио:

- Сиромашнији су они којима се узимају та имања, које у више случајева не износе од седам до десет маслинових дрвета, које називају „шијор", него они којима се та маслинова и смоквина дрва дају. Само што ови други нису „шјори", него их је више и што ће сутра грлатије викати „Живео Радић!" - докле они, ти „колони", то нису викали ни до сада, па неће викати ни од сада.

Далматинском сеqаку није ни ова „аграрна реформа" ништа помогла. Тадашња претежно земљорадничко-примитивна структура државе Срба, Хрвата и Словенаца била је таква, да се далматинском сељаку могло помоћи само тако, ако га држава исели и као аграрном интересенту додели земља онде где је има. Али то нису хтели ни ти сељаци, није хтела нити држава, а против тога су били и њихови народни посланици. Сваки је имао свој став из личних разлога. Народ није хтео да се одвоји од свога крша, ни од мора. Поглед на морску пучину испуњавао му је груди до врха и кад му је стомак био сасвим празан. Њега су везивали за себе подједнако и крш, и море. Држави је било потребно онде, на мору становништво, и на обали, и на острвима, како не би једног дана услед неких миграција испало, да у Далмацији има исти број Италијана као грађана државе Срба, Хрвата и Словенаца. По тзв. „Нептунским конвенцијама", за народне посланике ово су били изгубљени гласачи, а које они ни са које друге стране нису могли добавити. Тако су, ето, ствари у Далмацији остале онакве какве су биле и раније с том разликом, што су многобројни „колони" морали да продају и последњу домаћу реликвију како би платили адвокатске трошкове око писања жалби, молби, поднесака итд, а држави таксе.

Београд је стално држао Стјепана Радића под присмотром. Свака његова реч, ма где била изговорена, одмах је била објављена у београдској штампи, а нарочито је у томе била доследна „Политика". Свака Радићева реч била је „анализирана" и тумачена онако како је коме то било потребно. Само, Радић је био веома лојалан према Краљу, па и нешто више од тога, а свој положај министра просвете схватио је сасвим фамилијарно. Док су српски политичари били савршени пуританци, дотле је Стјепан Радић о свему томе имао сасвим супротне појмове. На пример: никада ниједан Србин, политичар, не би узео себи као свога секретара

или шефа кабинета неког свог рођака, нити би икада рецимо Божа Максимовић министар унутрашњих послова, или Никола Узуновић као претседник владе, ставили своје супруге у министарске аутомобиле и дали им да се возе кроз Београд. Шта више, и сама краљица Марија, имала је за своју личну потребу свој аутомобил „Ролс-Ројс", на њему се возила и њиме управљала како је то хтела. Међутим, Стјепан Радић је поставио своју кћер (чини ми се) жену Августина Кошутића, за секретара министра просвете, па је она довела собом и своје двоје омање деце у кабинет (један од њих се звао Ивица). Тако је и могао познати карикатуриста Пијер Крижанић да донесе у „Политици" карикатуру, како Стјепан Радић прима референте из свога ресора, а његов мали унук, седи ту, у кабинету, на „свом лонцу". Зато и кажем, ако је Стјепан Радић имао шта да замери својим колегама Србима, и ови су могли њему да упуте још и те какве озбиљне замерке. И заиста, та Узуновић-Радићева влада, у свему се могла назвати с правом „краљевска влада", више него и једна раније. Ипак, некима ни таква влада није била по вољи.

ДРУГА ВЛАДА НИКОЛЕ УЗУНОВИЋА

Влада Узуновић-Радић доживела је у Народној скупштини слом после недељу дана. На дан 15. априла 1926. влади је изгласано неповерење у Народној скупштини, али, да би се „од горе" доказало да ти гласови у Народној скупштини не вреде „ни луле дувана", Краљ је поново дао мандат Николи Узуновићу. То је постало правило, јер је Краљу конвенирала ова коалиција. Постала је ускоро узречица: „Обрни, соврни, Узун ти опет претседник..." Тако је то било са другом, па са трећом, четвртом владом...

Једног дана наш мали „Посебни радикалски клуб" погоди зао удес: ударила капља Љубу Јовановића, претседника. Био је то велики потрес за његове пријатеље, а нарочито за његове сараднике, али исто тако и радостан догађај за његове непријатеље, од којих је био мали број оних који су знали о чему се ради и ко шта ради. Можда је највећа радост завладала у Команди Краљеве гарде. Једини човек који је имао у својим рукама све конце и све чињенице чувеног „Солунског процеса", на коме је и један део завереника од 29. маја 1903. године као обичних убица и пљачкаша коначно и ликвидиран! Један од главешина је стрељан, а други су коначно уклоњени из војске, тако да су онемогућени да још једном искористе војску за извршење својих замисли.

Али, никад није требало сметнути с ума, да је други део завереника остао прикривен у војсци. Он није хтео да се са оном првом групом бори за власт и против краља. Ови су сада хтели да помоћу Краља дођу до власти, њих је Љуба Јовановић држао на оку све до тренутка када му је

удар капље одузео ту моћ. Тај догађај са Љубом Јовановићем само је убрзао све касније догађаје, који су бивали фаталнији што се даље ишло.

У тежњи да себи потчини Парламент, Краљ је затражио од Николе Узуновића да у своје „друго министарство" прими за министра саобраћаја генерала Светислава Тису Милосављевића. Јавност се бунила против овог, јер у дотадашњој пракси у Срба, само је министар војни могао бити војно лице, одабрано лично од Краља. Сада је, међутим, требао још један генерал да седи у министарским клупама у Народној скупштини, и то министар чији је ресор велики, можда највећи после министарства војног. Узуновић је одмах пристао на овај Краљев захтев, али су се против тога бунили остали радикалски посланици углавном из разлога, што нису могли захтевати од министра-генерала оно, што су могли и на начин како су то чинили са министром који је до јуче са њима у посланичким клупама, који ће опет сести на њу чим сутра престане бити министром. Стјепан Радић је дао свима на знање да он ништа нема против ђенерала Тисе Милосављевића, који је добио задатак да поправи запуштени саобраћај. Тако је и то питање било решено.

Ђенерал Тиса Милосављевић одмах се дао на посао. А да овај није био лак, не треба доказивати. Требалао је доградити и увести саобраћај на новом колосеку Земун-Новска, као и Београд-Лапово. Оба ова колосека рађена су по захтеву Ђенералштаба, али их је захтевала и народна привреда. Милосављевић се својски заузео за извршење овог задатка, савладао је огромне сметње око финансирања подухвата, па је успео да на време заврши дупли колосек Земун-Новска. А тада је дошла непредвиђена катастрофа...

Крајем јуна и почетком месеца јула 1926. године дошла је изненадна поплава, права катастрофа!... Огромна количина воде уништила је готово читаву жетву у Војводини. Препуштене саме себима „водене задруге" у Војводини нису имале средстава, па нису одговориле својим обавезама на време. Сва настојања привредника из Војводине и народних посланика нису наишли на разумевања ни довољно пажње у Београду. Људи нису познавали компликовани систем канала у војвођанској равници. Неки чак нису знали да ови постоје! Они пак, који су „знали", мислили су да су то речице, а можда и проширени одводи, које је „природа начинила да се вода повлачи", али сада, када је дошла поплава усред лета, што нико није очекивао, јер се навикло на њих у рано пролеће и дубоку јесен, па и тада се чисто и атрактивно посматрало са Калемегдана оно „море" воде, са великим одушевљењем „пејзажа" (какав је чинио тада Панчевачки Рит), није наметало идеју о непроцењивој штети. Сада, у половини лета 1926. та вода је надошла! Влада је почела да тражи начина како да осигура плодну Војводину од те поплаве! Ми у држави

Срба, Хрвата и Словенаца можда нисмо чак имали ни стручних људи, а да за тај посао нисмо имали материјалних средстава, то смо сви знали. Тада се влада обратила на Француску. Из Париза је дошао стручни представник друштва „Батињол"...

„Батињол" је било водопривредно техничко друштво, за одводњавање и мелиорацију водоплавних терена. Влада је са овим предузећем направила погодбу, да „Батињол", нешто више изнад Падинске скеле (са банатске стране), па све до Панчева, начини високи насип, да и када је највиша вода не може прећи преко насипа у заштићени рит. Требало је прокопати потребне канале и на истима подићи црпне станице. Сви ти радови погођени су за 600 милиона динара, отплативо у року од 30 година са интересом од 6%. Сви ови значајни радови почели су још те исте године и на време су били окончани.

Држава Срба, Хрвата и Словенаца требала је да регулише своје дуговање у Северно Америчким Државама. Да обави те преговоре и донесе повољан резултат, послат је био министар финансија др. Милан Стојадиновић. Он се спремио документованим захтевима и отпутовао. У Хвару се укрцао на прекоокеански брод и отпутовао за Америку. Ко зна на коме степену ширине и дужине нашег земног глобуса се налазио овај брод, када је изненада проговорио Стјепан Радић, дајући чудну изјаву:

- Ми смо мислили да ће др. Милан Стојадиновић бити користан као стручњак у Америци, па смо га онамо и послали, са задатком да регулише државне дугове. Тражили смо да нам они у Америци изађу у сусрет и олакшају посао око плаћања обавеза, а наш министар финансија, који треба да убеди Американце да је наша земља сиромашна, страдала у рату, у лађи се појавио за коцкарским столом са пуним куфером долара!... Ето, тако тај Господин репрезентује нашу земљу, за хазардерским столом...

Ова Радићева изјава пала је као гром из ведра неба! Сво смо знали да Стјепан Радић нема своју радио станицу на броду којим путује др. Стојадиновић, али Радић је већ знао и неку баснословну суму коју је др Стојадиновић изгубио на лађи! Било је очигледно, да се др. Стојадиновићу нашао заменик у министарству финансија. Телеграми из Америке су јавили, да је др Милан Стојадиновић повољно завршио посао ради кога је ишао, добио је олакшице, повољне рокове отплата и да је растеретио нашу земљу (све је то било тачно), али је чињеница, да је ово био његов последњи финансиски посао на челу повереног му ресора, уопште посао који му је поверио краљ Александар! Чим је стигао из Америке у Београд, морао је поднети оставку!

Један од главних стубова непосредне околине Николе Пашића опет је био оборен, али са овим и већина, коју је имао Узуновић. Влада Николе Узуновића почела је опет да се „клати".

Тада се десио још један случај и са др Момчилом Нинчићем, „личним Краљевим пријатељем", са којим се он картао у доколици. Тада је Нинчић био министар спољних послова.

У Албанији су се ређали један за другим политички догађаји. Целокупном заинтересованом свету било је познато, да су људи Ахмета Зогуа убили у Паризу познатог Есад-Пашу, великог пријатеља Срба, који је ово своје пријатељство осведочио омогућујући српској војсци колико-толико нормално и без борбе повлачење преко Албаније до мора. Ово је утицало огромно на став Италије, да српске војнике, који су полу-мртви долазили до обала, не покупи и депортира у Италију, па на тај начин искључи Србију из игре, а она остане у „поседу" Лондонског пакта, по коме читава Далматинска обала припада њој, са свима острвима. Тако је сада, на место Есад-паше дошао у Албанији на владу Ахмед-бег Зогу, рођак Есад-пашин по женској линији. Међутим, сада се на политичкој позорници појавио православни владика Фан (Теофан) Ноли, узео је власт у своје руке, приморавајући Зогуа да напусти Албанију и пребегне у Србију.

Чињеница је да сам Ноли није имао неки чврст положај у Албанији, самим тим што није имао иза себе већину Албанаца који нису у већини православци. Италија му није веровала пошто је био Грк по народности (како су га сматрали). Држава, Срба, Хрвата и Словенаца некако се носила са њим, док је припремала оружани упад Ахмета-бег Зогуа у Албанију, преко Дебра, где је било више Арнаута него ли у самој Тирани!

Једног дана је резервни потпуковиник Милослав Јелић са једном четом војника, два брдска топа и неколико митраљеза упао заједно са Зогуом у Албанију и упутио се у племе „Мат", одакле је Ахмет Зогу био родом. То је највеће арнаутско племе настањено на изворима реке Маће, бројало је тада око 2.000 пушака, по арнаутском рачуну. Уз помоћ „Маћана" и осталих северних арбанашких племена, Ахмет-бег Зогу се попео на власт, а Фан Ноли је побегао из Албаније у Грчку. Међутим, у Албанији није било довољно само протерати једног узурпатора и сести на његово место. Било је потребно организовати државу, установити државну управу, створити регуларну војску, која ће, ако не може да брани државу, бртанити режим... за све те послове Ахмет-бег Зогу са својим сарадницима имао је смисла, али није имао новаца.

Момчило Нинчић, као министар спољних послова, или није могао да нађе толико новаца колико је Зогуу било потребно, или једноставно није хтео да му да толику суму, па је Зогу био стално у ситуацији да држи испружену руку према Београду. Наравно да Зогу није пристајао да за тако мале паре, колико је ипак добијао, буде вазал државе Срба, Хрвата и Словенаца, па је почео да тражи тајно помоћ на другој страни. Наишао је на расположену Италију, која му је дала колико је новаца хтео, па се

тада свесрдно заложила да са обе ноге чврсто закорачи у Албанију, а то значи и на јужни део Балканског полуострва, где је већ држала Трст, у Кварнеру Ријеку и главна острва, мало ниже Задра, па сада није жалила новчана средства да се преко Албаније ослони на Охридско и Преспанско језеро.

Идући тим путем, уз помоћ Италије, Ахмет-бег Зогу је добио снагу да се прогласи и „краљем од Албаније". Затим је начинио политички уговор са Италијом, којим му је Италија гарантовала границе према држави Срба, Хрвата и Словенаца, затим сталну велику финансиску помоћ. Са своје стране, Албанија је уступила Италији своје изворе нафте у околини албанског Београда (Берат). Читав овај уговор значио је, да је Италија економски окупирала Албанију, укључила је у свој „империјум" гурајући државу Срба, Хрвата и Словенаца све више на Исток, а нарочито преко албанских племена и села у истој, од Шар-планине и Кораба, па преко Охрида и Преспе, чак на домак Битоља!

Др Момчило Нинчић је у Народној скупштини потврдио све ово: да тај Албанско-Италијански уговор не повређује ни најмање интересе државе Срба, Хрвата и Словенаца. Сви присутни посланици у Народној скупштини били су просто занемели. И тако рећи сутра дан после овог, др Нинчић је испао из Кабинета, дајући оставку на свој положај министра. Само, да читав случај буде и сада занимљивији, као разлог за ову оставку дат је други мотив, а не овај несрећни уговор, толико важан и за нашу државу, колико и за Ахмет-бег Зогуа. Из двора су убацили опет преко својих „доушника" (сада је то био стари посланик Божа Јеличић, из Бруса), да је лично краљ Александар оставку затражио од Нинчића, што га је ухватио у „богаћењу". Као да је краљ Александар био у посети код др Нинчића у вили на Топчидерском брду, па је онде видео неку ванредну скупоцену оригиналну статуу, разгледао онде, па када је питао за цену, била му је скупа: два милиона франака (тада преко четири милиона динара). Међутим, ето, др Нинчић је купио ту статуу, она је за њега била доступна.

Да ли је и ово све истина, није се могло докучити. А да је у Двору све овако било речено Божи Јеличићу, било је тачано.

Али, у ствари као да је било нешто треће: курс Бенита Мусолинија био је високо на зениту. Можда нико није хтео да увреди моћног италијанског диктатора, ако се узме да је албанско-италијански уговор био штетан по Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца, или се хтело тај Уговор игнорисати као нешто, што неће много ни коначно утицати на политику „Мале Антанте", која је требала да буде једна солидна политичка творевина (а њу су сачињавале државе: Чехо-Словачка, Румунија и Држава Срба, Хрвата и Словенаца).

Углавном, Пашићеви људи, један за другим, уклањани су из владе, без обзира колико су они били одани шефу Странке, Николи Пашићу. Те године, заправо годину дана после природног рока, требала је да буде прослава 80-те годишњице рођења Николе Пашића. Радикална странка је хтела да приреди величанствену манифестацију коју је дуги низ година био у служби држава и народа, који је махом знао да погоди прави пут за кретање државног брода и постигне жељени циљ, коме је брод пловио. Биле су израђене значке са ликом Николе Пашића... (Прим. редактора: Пашићев лик, а он одевен у реденгот, преко груди лента. Около попрсја до висине рамена, унутра пише ситним словима: „Вођа Народне радикалне странке", а у спољњем кругу, крупним словима: изнад главе Пашића „Бог чува Србију", а испод лика, истим словима: „Никола П. Пашић". Значка је била од месинга, ливена и посребљена. Ванредно ретка) - Спремао се алманах (примедба: не један, већ четири, који су изашли у издању и редакцији Душана Шијачког), а све новине су у земљи писале о Пашићу. Радикали су враћали Краљу ударац...

Можда је зато све то било одједном и прекинуто. Противници Пашићеви у сва три дела „троименога народа" (иако су онда и званично називали Србе, Хрвате и Словенце), били су задовољни овим актом невидљиве власти, док су други то тумачили не као сумрак Николе Пашића, већ као сумрак нашег парламентаризма, који је једини, спроводећи се истином парламентарном путањом био да сачува државу од фашизма, а на тај начин и од катастрофе.

Шеф те невидљиве силе из двора, по општој оцени, био је генерал Петар Живковић, командант краљеве гарде. Уз њега је стајао генерал Јосиф Костић, управник Војне академије, генерал Узун-Мирковић и генерал Мирко Милосављевић, командант града Београда, у чијим је рукама била сконцентрисана сва војна сила Београда. Ту је била, као што се види, краљева гарда, Војна академија, Подофицирска школа и 2. одн. 7. пешадиски пук. Са те тачке гледишта у рукама ове заиста моћне војничке организације, било је довољно снаге да се сваки покушај непослушности или немира одмах онемогући. Али, лично Краљ је држао као противтежу овој сили другу екипу: генерала Окановића, генерала Душана Трифуновића, генерала Швабића и генерала Љубу Марића. То је била екипа зв. друга смена, као нека контрола у организацији оне прве. О тој ситуацији знао је тада читав Београд, али нико није знао: да ли она прва екипа, односно друга екипа, утичу на Краља, или Краљ има на њих неограничени уплив. Краљ се био потпуно ослонио на војску, а признањем државе и народног јединства од стране Радићеваца у виду монархије, као облика владавине, он је узео у своје руке спољну политичку ситуацију, док је унутрашњу ситуацију водио преко министра унутрашњих

послова, који му је био потпуно веран. Поступао је сада са људима само као са рукавицама.

Од како сам постао народни посланик, нисам био ни једном приликом код Краља у аудијенцији. Прво са разлога, што сам сматрао да по земаљском Уставу, Краљ влада али да народ управља, а не он, па сам се трудио да све послове које имам као народни посланик свршим преко за то одређених власти, одн. министара, који су били одговорни Парламенту. Да разговарам са Краљем о некој општој политичкој ситуацији, не би ни могао, јер он о томе не би хтео да говори ни са својим претседником владе, а о нашим унутрашњим партиским односима ја нисам хтео да говорим са њим, премда сам знао да он о тим стварима не одбија разговор.

Услед болести Љубе Јовановића, претседника Клуба, ову дужност је тада вршио потпретседник Вељa Вукићевић, веран до краја Љуби Јовановићу. Била су то два различита типа: Љуба Јовановић је био политичар и државник, веран ономе кога је заиста волео од политичара, али знам исто тако да никада никог није марио. Краља Александра је поштовао и гледао у њему читаво мало божанство!... Супротно њему, Вељa Вукићевић је био увек страстан партиски човек. Мрзио је Николу Пашића из дна душе, а краља Александра није ценио ни као искусна државника, ни као човека од речи. Био је готов да Краља послуша, али исто тако и да га не послуша. Био је страстан и као ловац, па је имао све добре особине ловца, нарочито оног из риболова. Знао је како се и већа риба може ухватити на обичну удицу!... Једног дана рекао ми је Вукићевић:

- Ама, Бога ти, Трбићу, зашто ти никад не оде до Краља! Ви сте давнашњи пријатељи, па би се Краљ обрадовао када би му се ти пријавио за аудијенцију.

- Не знам само о чему бих ја требао и могао да разговарам са Краљем!... - одговорио сам изненађен овим питањем. - Он о политици разговара са ђенералима, а како треба да сади кромпир и парадајз на свом имању у „Демир Капији", за то он има свог скупо плаћеног стручњака. Према томе, ја просто не знам шта бих могао разговарати са Краљем! А само да га видим, то могу и на улици и без церемоније!

Вукићевић се на све ово насмејао, али је додао лаконски:

- Па ипак, не би то било на одмет! Требао би да одеш... Можда ћеш моћи нешто прокљувити (ловачки израз), докле ће овај Узуновић да се клима на тој министарској столици!

Ово ме је сада, признајем, заиста мало потстакло, па ми је и радозналост била пробуђена. То исто вече сам се решио да тражим аудијенцију. Сутрадан сам се пријавио и брзо је добио. Том приликом добио сам и нека мала „упутства" како да разговарам са Краљем. Био сам сада још више постао радознао, па сам у речени сат пошао.

Његов радни кабинет у коме је Краљ пристао да ме прими, био је прозорима окренут према Добрињској улици. Била је то пространа соба застрвена само једним великим ћилимом испод краљева стола, а пут до тога стола био је застрт једном дугом „стазом" од ћилима. Краљ је седио на столици са високим наслоном, на којој су биле ручице за ослањање са стране, а још неколико таквих столица било је поређаних около његовог стола. Све је било веома скромно, војнички осим великих скупоцених лустера. Како је био обичај да се претходно приликом пријаве каже министру двора о предмету жељеног разговора са Краљем, био сам изненађен, јер мене о томе нико ништа није питао, па сам сада прилазио њему без оријентације: шта да почнем да говорим и о чему ће ме он питати! Ово сам ја већ приликом доласка у Двор двојако протумачио: можда је он лично желио да ми овим укаже већу пажњу и поверење, а можда је закључио: „О чему и може овај сељак да ме пита? Вероватно ни о чему!... Али да видимо!"

Краљ ми је по дворском реду изашао на сусрет до пола Кабинета. Пружио ми је руку, па смо се тако, стискајући једно другом руку и поздравили. Сео сам на понуђену ми столицу и чекао да ме пита, тј. да он почне разговор. Његове прве речи су биле:

- Одавно те нисам видео!... С времена на време прочитам по нешто о теби, или у новинама, или у скупштинским билтенима... Али све је то „по нешто"! У двор не долазиш!

Погледао сам га мало изненађено, јер је то могло бити и пребацивање заиста, па сам одговорио:

- Ви много радите, а и много бринете... Често се ствари међу парламентарцима компликују, а све то сте ви узели на себе да расправите и исправите, па нисам ни хтео да Вам скратим ма и један моменат, односно време које можете користити на нешто значајније, него што је разговор са мном! Ја сам научио да радим и да служим држави, па то чиним и сада, без икаквог потицаја, по савести.

- То знам... - рекао ми је Краљ замишљено. - Само, да ли је заиста сваки твој рад користан за државу!

- Рекао сам да радим по својој савести и по сопственој интуицији, па верујем да се до сада никада нисам огрешио о државне интересе, а то је главно. А и када бих тражио да од некога добијем савета, не бих лако могао наћи човека да ми да искрено тај савет! Ви видите и сами, боље него ико други, да је тачно оно што је рекао Ваш велики Прадед: „Ако неко и мало стоји на бријегу, више види него онај испод бријега"... тј., Ви видите колико смо се заборавили... Оно што смо јуче хвалили, данас кудимо и нападамо, па стога мислим да могу корисно послужити држави и не тражећи неки савет било од кога, да не лутам!

- А како си са Господином Узуновићем? - упитао ме је Краљ одједном. Је ли ваш Клуб задовољан с њим?

- То је ствар момента. Када утврдимо да нешто није добро у његовом раду, ми ћемо гласати у Народној скупштини против њега. Ово је парламентарни начин да се одстрани неслагање са Краљевском владом о једном конкретном питању.

- Па ти си то брзо постао парламентарац! - одговорио ми је са осмехом Краљ, изненађен.

- Ја сам то био и пре него што сам ушао у Парламенат - одговорио сам Краљу, исто тако жовијално.

- А како је Господин Вељa Вукићевић? - упитао је изненада.

- За сада је добро, али му је у министарској фотељи било много боље... - на ово се Краљ почео смејати.

- А иде ли и даље у лов?

- Облигатно... - одговорио сам Краљу, исто тако у смеху.

Тако је завршена ова моја аудијенција код Краља.

Вељa Вукићевић ме је чекао у Клубу. Онде нас је било више, па када сам ушао у Клуб, сви су почели да ме запиткују: „Шта ми је рекао Краљ!" одн. „Шта си ти рекао Краљу" и т.сл. Испричао сам само онај увод, тј. улазак у краљев Кабинет и оно неколико конвенционалних речи, а разговор сам потпуно изоставио из свог причања, премда ни он није био много значајнији.

Тога дана позвао ме је Вељa Вукићевић својој кући (Шумадиска бр. 1). Њему сам испричао читав разговор са Краљем, али када сам му рекао да је Краљ за њега питао - „како је"? „Иде ли у лов!"... њему засијаше очи од радости, па ми рече:

- Сјајно си свршио посао!... Узуновићу је одзвонило.

После ових речи сазнао сам тек, да сам и ја био удица Вељe Вукићевића. Молио ме је да о свему томе ником не говорим.

Нисам био начисто ни тада, а ни много касније, какав је закључак могао да изведе Вељa Вукићевић из мога разговора са Краљем! Претседник нашег Клуба био је Љуба Јовановић, па смо очекивали, према утврђеном реду, ако дође до кризе владе, да Краљ почне ову решавати са претседницима странака и скупштинских клубова (Никола Пашић, Љуба Јовановић, Стјепан Радић, Светозар Прибићевић, Љуба Давидовић и тд.) Да ће бити позвани на консултацију др Корошец и др Спахо... Надали смо се да ће до тог времена и Љуби Јовановићу бити боље, бар по мишљењу лекара, па ће лично он ићи на саветовање... А све је то стављало Вукићевића у трећи план, јер, сви смо држали, да је дошао коначно ред да се и државна криза реши дефинитивно, а не на начин како се до сада решавало, половним мерама, мандатима Николи Узуновићу, који је за све време својих „влада", вукао кризу за собом, као оно циганин батину.

Тога лета били су заказани обласни жупаниски избори. Ја сам у Прилепу имао засебну радикалску листу. Иако нисам придавао неки већи значај обласној скупштини као таквој, која је сељацима наметала нове издатке у виду обласног прireза (поред оног општинског, среског и незнам ни како су се сви звали), био сам дужан да их спроведем. У Србији су можда сељаци навикли некако лакше да ове намете одбијају. Било је у тим општинским, среским и у обласним изборима за одборе људи који су могли рећи претседнику општине, среском начелнику, па и великом жупану: „Доста." Али у Мађедонији, ко би се усудио ту реч рећи Анти Вилдовићу у Скопљу или Буди Будисављевићу у Битољу! Знао сам да не могу добити већину у читавој жупанији, али зар сам могао мојим посланицима за област или оним демократским, рећи: „Не!" Ваљда ће се мало људи и за њима повести!

Прилепски срез бирао је пет обласних посланика. Двојица су били изабрани на мојој листи, један споразумно између мене и демократа. Био је то рођени брат Ђорђа Петрова, који је био много цењен у Прилепу. Био је биран на демократској листи. На тој листи су били изабрани: један бивши бугарски учитељ Илија Антонић, као и активни српски учитељ из Тополчана, Тодор Марковић. Тако се наш „Посебни радикалски клуб" из Скупштине сада афирмисао и на овим обласним изборима.

Били су заказани и општински избори. Борба се водила за Прилеп и за Крушево. У Битољу је била споразумна листа са демократима. Кандидат је онда био мој давнашњи пријатељ, Никола Марковић адвокат из Битоља. Родом је био из једног од села у околини Битоља, која је административно сада припада срезу Маријовском. Његов избор за претседника општине у Битољу био је осигуран, а ја сам требао да добијем изборе у Прилепу и Крушеву. У Прилепу сам поставио радикалску листу. Узео сам на листу све саме раднике из Монопола дувана, коваче итд. Једном речи, све су то били мануелни радници. Претседник је био Петар Соколовић, бивши српски учитељ, један кмет је био исто тако бивши учитељ у српској, а други кмет у бугарској школи, а један опет радник из Монопола дувана (Данило Васиљевић), Србин из села Дренова, код Прилепа. Сви су са скепсом посматрали ову радничку листу и прорицали јој пропаст.

Радикалска листа је једва била састављена. На њој су фигурирала многа крупна имена из прилепске чаршије, која ипак за гласаче нису претстављала ништа.

Уочи самих избора, у суботу после подне, са трибине, позвао је Никола Узуновић претседник владе и Васа Јовановић, бивши министар саобраћаја гласаче, да гласају за званичну радикалску листу. Они су ме пре избора позвали на разговор, али ја нисам хтео да се у Прилепу

видим са њима. Веровао сам да би мој састанак са њима донео само негативне резултате на дан гласања. Поручио сам обојици:

- Боље да сте остали у Београду и онде чували београдску општину. Овде у Прилепу биће изабрани они које хоће народ.

Сутрадан, на дан избора, моја листа однела је већину и сва лица са ње била су изабрана. Тако је исто било и у Крушеву. У оба моја изборна среза победио сам у свима општинама. У Прилепу је био изабран Петар Соколовић, бивши српски учитељ, а у Крушеву, Коста Спасић, млад и енергичан човек. Крушевски Цинцари сви су гласали за демократску листу, а радикали са „званичне" листе добили су незнатан број гласова. За моје пријатеље у Крушеву гласали су сељаци из села Селце, а за радикалску, већина Турака из турског села Порова, које је припадало Крушевској општини.

Браћа Каревци помогли су ове изборе, али ја сам изгубио Крушевске Цинцаре, који су ми били стари и одани пријатељи, али нису трпили „Бугаре", а баш ти, тако од њих названи „Бугари", чинили су напоре да се изађе из тог зачараног круга. Глигор Крстов, Милан Точак, Цветан Дворчанац и многи из чаршије долазили су мени на отворен разговор о националном проблему. Требало је тај свет привући држави, па сам ја то и чинио у свима приликама. По моме схватању није требало тражити од људи као што је био Глигор Крстов, да се декларишу да су Срби. Код њих је требало створити уверење да је ова држава њихова у којој су им загарантована сва права, а све дужности да схвате као нешто што се мора чинити у свакој модерној држави, јер „нема права без дужности".

На тим општинсим изборима радикали су изгубили Београдску општину. Демократски кандидат, др. Коста Кумануди однео је победу. То је био велики „минус" за Николу Узуновића, али и за Божу Максимовића. Иза демократске листе у Београду стајао је београдски крупни капитал у Извозној банци. Ту је стајао опет Милош Савчић са својим плановима за београдску Електричну централу. Поред овог правог капитала, стајао је псеудо капитал, као онај Драгише Матејића и других. Београдска општина се налазила пред великим радовима и крупан капитал је намеравао да се пласира у тим општинским радовима, што не би било могуће да су радикали добили општину на овим општинским изборима.

Др. Коста Кумануди се показао спремним за положај који је заузео, за кратко време Београд је био претворен у модерну варош, како се само и могло очекивати, јер су и радикали били спремили планове као и материјале за модернизацију Београда. На челу државне хипотекарне банке стајао је др Богдан Марковић који је за подизање Београда створио доста капитала у иностранству. Истина, тај новац је узиман са 9% камате, што је било много, али како се Београд почео нагло пунити становништвом, углавном су то били чиновници, нове куће су одмах

издаване под закуп и тако су људи могли да плаћају високе камате на хипотеку.

„Невидљиви људи" око Круне почели су се називати „саме еминенције". Та врховна „сива еминенција" гурала је замљу све више на пут фашизма. Све се то одвијало стидљиво, али се ишло напред без предаха.

„Сива еминенција" почела је да нагриза и Радићеву странку. Радића су прво изневерили Никола Никић и Бењамин Шуперина, чиме су доказали, да је у оном доласку у Београд као „авангарде", било и њихове жеље и воље, а не само Радићеве решености, а то је значило, да је Радић зависио од својих људи. Озбиљно је почео процес растурања Радикалске и Демократске странке, замљорадничка странка била је сведена на минимум, а исто тако у Босни „Југословенска муслиманска организација". Остала је нетакнута Клерикална странка др Корошца и Хрватска сељачка странка. Сада се почело кидисати и на њу.

Употребљен је исти систем као и код радикала. Ударити по глави, тј. изазвати непослушност и сломити дисциплину. Када су Радићевци хтели да напусте владу Николе Узуновића (1. фебруара 1927.), нису хтели да напусте своје портфеље Никић и Шуперина. Распад је учињен... Али Радићев ауторитет био је толико снажан, да се није могло очекивати да ће и други посланици хрватске Сељачке Странке поћи стопама својих двојица другова. Радић, љут, није више хтео у владу и почео је да размишља шта је најбоље да уради! Да се врати у Загреб и да оданде опет почне пређашњу хајку, то тренутно није могао. Декларација дата у Народној скупштини 27. марта 1925. није се могла поново оспоравати.

У то време некако приближио сам се Стјепану Радићу. Одлазио сам сваки дан код њега и успео сам кроз низ разговора да му сугерирам заједничку борбу са српским странкама. Ако сами засебно улазимо у борбу, може бити фатално. Против-парламентарне снаге биле су велике и снажне, на њиховој страни су били власт и новац. Ми нисмо били народ који треба припремати за борбу у свакој евентуалности. Краљ вазда може наћи себи министре, у свакој странци и већину која ће подржати ту владу.

Са оваквим мојим гледањима сложио се Стјепан Радић до те мере, да је једног дана нестало карте на његовим клубским вратима, на којој је стајало „Клуб посланика Хрватске Сељачке Странке", а сада је то било упрошћено: „Сељачки клуб". Чињеница је, да је Радић био велики Словен. Мрзио је клерикалце у политици и сматрао је ову појаву за највеће друштвено зло, читав неморал. Искоришћавати „људске слабости", сујеверја и празноверја, а то значи страх од „непознатог", у политичке сврхе. Лично он, био је добар Хришћанин, можда још бољи Католик у религиозном смислу, али је клерикализам оштро одвајао од религије. Веровао је у „Зелену интернационалу". Њу је сматрао као решење свих беда ши-

роких сељачких маса. За те сељачке масе он је био искрени пријатељ па је насупрот великом радничком покрету, који је био добро организован, нарочито после „Совјетске револуције".

Радић није губио веру у добро организовано сељаштво, као у највећу светску снагу, која ће зауставити ратовање и довести до конселадација уопште. Он ми је говорио, да је ту теорију опширно излагао за време свога боравка у Русији, тој превасходно пространој сељачкој земљи. Доказивао сам му, да је сељачка маса, самим тим што је везана за земљу, непокретна. Штрајкове који изводе радници, који на тај начин укоче целокупну индустрију и доведу капитал у опасност, много је ефикасније овде изводити, него у земљорадњи. Сељак може једино да подигне „буку", али такве буке не би биле више ефикасне, јер би прво сељаци остали гладни. Свака сељачка „бука" значи обустављање сваког рада на њиви, а то је почетак глади и гушење „буке". Никако нисам био у стању да разуверим Радића, да је његова теорија о великој сељачкој светској „буки" обична утопија, али сам пристао да сељаке треба организовати за упорну политичку борбу, заједно са радницима. Радић је био ванредно усхићен мојим успесима у општинским изборима у Прилепу, где су заиста радници са сељацима удружени, однели велику победу. Овде се није радило о неком програму, већ о природном савезништву, а ја сам то спровео успешно!

ЛИКВИДАЦИЈА ОДМЕТНИКА У ЦРНОЈ ГОРИ

Краљ Александар се интимно сматрао да је Црногорац. Нешто по даљој старини (очева лоза), али у главном по материнству. Поносио се не само тиме што му је Карађорђе прадед био „Бич тиранах'", него што му је и песник „Горског Вијенца" (али и његов брат војвода Мирко) блиски рођак по мајци! Зато му је и одметништво у Црној Гори против нове државе и уједињења са Србијом, тешко падало. Ово је била исто тако и велика брига министра унутрашњих послова. Један од одметничких вођа, а како се говорило и „највећи јунак" међу њима, био је Мујо Божовић, рођени сестрић Пунише Рачића, из Шавника.

Министар унутрашњих послова, Божа Максимовић, финансирао је изборе Пунише Рачића, па му је овај обећао главу свога сестрића Муја Божовића. Да би план успео, Пуниша Рачић је довео свога брата за среског начелника у Шавник. После извесног времена, начелник срески, ујак одметника Муја Божовића, успео је да се нађе са Мујом и да се рођачки „неразговара". Али, једног дана сазнало се, да је Мујо погинуо! Његовим убиством, као вође одметника, ликвидиран је тај одметнички покрет у Црној Гори. Начелник срески је после „овог успеха", одмах добио премештај на Црнојевића Ријеку, али ни онде није остао дуже од

недељу дана. То је било само да се „завара" траг... Побегао је био у Београд и добио место начелника Среза у Лазаревцу. Шта је добио Пуниша Рачић од министра унутрашњих дела није ми познато, а знам сигурно, да начелник срески није ништа нашкодио угледу министра унутрашњих послова, јер је његова дужност била да на сваки начин ликвидира појединце или групе које кваре законски поредак у једној држави... Међутим, Пуниша Рачић се овим својим делом није могао похвалити. Начин како је ликвидиран одметнички покрет у Црној Гори, чуван је као нека врста државне тајне.

РАЗГОВОР СА ПЕРОМ ЖИВКОВИЋЕМ

Већ се било ушло у 1927. годину, а Никола Узуновић је још био на челу владе, која је пре тога падала у Народној скупштини неколико пута. На тај начин дало се очигледно на знање, да Народна скупштина нема у ствари права да осуђује или уопште да цени рад владе. Краљ се сматрао јединим позваним да држи владу коју и какву хоће, докле год он сматра да је способна да отправља оне послове које јој Краљ поверава.

Избори у Београдској општини, у којој су радикали изгубили главни политички положај у држави, нису могли сасвим остати без последица. Једног дана дошао је у наш Клуб Драгиша Стојадиновић, зет Љубе Јовановића, па је рекао гласно и јасно Вељи Вукићевићу:

- Дознао сам из сигурних извора, да ћете ви убрзо бити претседник владе...

Вукићевић се правио као да ништа не зна о свему томе, па је одговорио скромно Стојадиновићу:

- Што збијаш шалу са мном! Како бих ја могао да будем претседник владе, код толиког броја људи испред мене!

Стојадиновић га је уверавао да не говори ништа напамет, нити да је ишта измислио, напротив, његове су информације тачне. Стојадиновић је имао брата коњичког пуковника Димитрија Стојадиновића, који је био краљев лични ађутант. Краљ га је много ценио, па се по краљевој жељи и оженио ћерком генерала Алексејева, чувеног начелника штаба читаве руске војске на Европском фронту, док је велики Кнез Николај Николајевић, зет краља Николе био руски главно-командујући на Кавкаском фронту. Са ових разлога је и ова вест Драгише Стојадиновића била за мене потпуно на свом месту, али још и више за Вукићевића, који је ту вест из њему посебно познатих разлога одбијао.

Није прошло ни два до три дана после овог, када је Стојадиновић донео изнету вест, када ме преко Вељe Вукићевића позове телефоном Пера Живковић, командант краљеве гарде (црна или сива еминенција у нашој политичкој ситуацији). Када ми је Вукићевић дао телефонску слу-

шалицу, чуо сам Петра Живковића да говори тако као да смо се нас двојица још колико јуче о нечем разговарали, па је разговор остао незавршен, па сада треба да се настави и оконча. Петар ми је рекао:

- Ама, Богати, што те нема! Треба да се видимо и мало поразговарамо... Дођи до мене један час, чекам те у Команди краљеве гарде.

До тог момента никада нисам био у посети код Пере Живковића, знам да је волео да добро поједе и попије. Чувене су биле „вечеринке" код Ставре Трпковића, где је одлазио са својим пријатељем Радишом Николићем, пуковником, који је по жени био рођак Ставри Трпковићу. Али ја никада нисам тим вечерима присуствовао из два разлога: прво, избегавао сам сваки додир са официрима уопште, а нарочито са онима који су имали везе са Двором и који су припадали тој „сивој еминенцији", јер ја сам увек био убеђени парламентарац, баш исто онако, као што су они били против парламента као установе. Са тадашњом скупштином могли су радити шта су год хтели и како су хтели, али су опет били против ње. Други мањи разлог био је у томе, што сам ја, како сам већ и изнео, у то време био строги вегетеријанац и антиалкохоличар, па не би имало никаква смисла да седим у друштву које се састало искључиво због доброг јела и пића. Зато ме је и позив генерала Живковића заиста и изненадио!

Када сам завршио овај телефонски разговор, рекао сам Вељи Вукићевићу:

- Зашто ме зове „сива еминенција"? Шта он има са мном да разговара?

- Ти и не можеш знати за шта те зове, ни о чему хоће да разговара, све донде, докле не одеш до њега. Иди када те зове, па ћеш знати ипак нешто више о развоју ове наше политички несрећне земље.

Команда гарде, односно њене канцеларије, налазиле су се у згради на углу Немањине и Студеничке (сада Светозара Марковића) улице. Један гардиски официр сачекао ме је још на улици, да би ме одвео код Петра Живковића. Овај ме је примио, не може бити више пријатељски, па после кафе, почео је разговор:

- Овај Узуновић је тежак човек!... Неће ни мало да олакша Краљу терет, него баш све оставља Краљу, који је и иначе оптерећен пословима. Он води општу, државну, а нарочито спољну политику. Он је једини који одржава непосредан контакт са нашим великим савезницима... Он, углавном, одржава унутрашњу равнотежу и ствара могућност да држава просперира. Па ето, Узуновић би сада хтео да и ове међупартиске ствари свали Краљу на врат! Краљ је све то трпио и радио, али сада више не може. Краљ, колико је мени познато, намерава да смени Узуновића.

Једва сам дочекао да генерал Живковић дорече реченицу, па сам му готово упао у реч:

- Парламенат је до сада три пута обарао Узуновићев режим, чиме је пружао прилике Краљу да потражи погодну личност, али Краљ није хтео ниједну овакву ситуацију да искористи!

- Тако је!... - одговорио је Живковић. - Али Краљу се досадило да сваки час мења владе, што чини у иностранству веома лош утисак, па је Краљ све подносио да се тај утисак не би одомаћио код наших пријатеља, а нарочито код наших непријатеља, који то користе, доказујући да је Држава Срба, Хрвата и Словенаца вештачка творевина и да најмања бура може да је сруши. То је разлог што је Краљ до сада држао Николу Узуновића. Краљ, како је мени познато, не жели да остави радикале на управи земље. Он тражи новог човека за управу земље, а тај човек би требао да буде Веља Вукићевић. Међутим, то име је мање познато и од оног, Узуновића, пре него што је постао претседник владе!

Опет сам искористио малу паузу коју је начинио Живковић, па сам упао са примедбом.

- Ништа Узуновић није био у земљи познатији пре него што је постао претседник владе, од Вукићевића. Био је судија, претседник суда, сем што је у Нишу био познат као богат човек! „Син на Кум-Таска" - то је означавало у Нишу богатство! Вукићевић је професор, био је једно време школски надзорник, за време краља Александра Обреновића вазда је био радикал, па му са те стране нема замерке. Што се тиче концепција о држави, ње, по мом мишљењу, нема ни један, ни други... Али, како ми изгледа, ту квалификацију Краљ и не тражи. Он од претседника владе тражи да прими његову концепцију о држави, али можда ни то од њих не тражи, него просто жели да га слушају!...

Петар Живковић био је мало изненађен овим, па је продужио:

- Чуо сам, да ти не верујеш да Веља може постати претседник владе! То твоје мишљење није тачно и ја бих ти препоручио, да ти о тој могућности говориш међу посланицима. Твоју реч многи слушају, па када та вест уђе у посланичке клубове и почне се о њој говорити, Краљу ће бити олакшано да то и изврши, ако је то његова жеља.

Увидео сам одмах шта се од мене тражи: да правим рекламу за Вељу Вукићевића, ако је већ био одређен за претседника владе. Зато сам још мало поразговарао са генералом Живковићем, па сам напустио ту кућу у којој станује човек, који, како су многи тврдили, држи у рукама и краља Александра, а са овим и читаву земљу. Питао сам се, излазећи из те куће: „Да ли је то могуће?". Никад са Петром Живковићем нисам дуго разговарао, да бих могао утврдити колико је висока његова интелигенција.

Петрови непријатељи у војсци и у цивилу, нису имали ни једне лепе речи о Петру, док су његови пријатељи тврдили сасвим обратно! Политичари су слали своје поверљиве агенте Петру за време сваке кризе и

она се тачно развијала и завршавала онако како је то Петар некоме рекао у „поверењу", као ово сада мени.

Веља Вукићевић ме је позвао одмах својој кући, па сам му онде испричао читав свој разговор са генералом Петром Живковићем. Веља је био задовољан оваквим разговором и стањем, па ми је рекао на све то:

- Сада је прећена прва етапа нашег опозиционарства... Сада улазимо у другу! - Каква је та друга етапа, Веља ми је објаснио: - Ја, као потпретседник Клуба од 11 посланика, међу којима ни један није биран у ужој Србији, тј. у Шумадији, намеравам да се измирим с матичним Клубом, па да се вратим онамо. Узуновић ће нам учинити све припреме да се вратимо у Радикалски клуб, па ћемо се ми ускоро онде и наћи. Хтели смо фронтално да разбијемо ону „гомилу" која себе назива „Радикалским клубом", па када то нисмо могли, ми ћемо је „усићити" (опет ловачки израз, значи усести), а тада ћемо успети да је растуримо!

Био сам овим јако изненађен, па сам одмах, готово нагло, одговорио:

- Да се вратим у стари Клуб, нећу!... Још мање желим да се вратим онамо са планом да га изнутра растурам. Кад то нисмо могли споља, још мање ћемо моћи изнутра! И како да примимо посредовање Николе Узуновића да нас приме у Клуб, када је то предуслов за његов пад?

- Ништа се ти не бој. - одговорио је Веља. - Све је то напред добро предвиђено, па ће се све одвијати према утврђеном плану...

Иако нисам хтео да поднесем молбу за враћање у стари Клуб, они су ме примили као и оне који су однели молбу. Доследан себи, остао сам у оној малој соби на спрату када су сви сишли у велики Клуб. Био сам сада опет сам... Овако је било све док мандат за састав владе и њено образовање није спровео Веља Вукићевић, 17. априла 1927. године.

Била је то коалициона влада. Сматрао сам да ће у њу ући и представници Хрватске Сељачке странке, међутим мандат је гласио на „тројну коалицију": радикала, демократа и клерикалаца (др Корошец).

Требало је поново цепати демократску странку. Из те странке су се издвојили одмах стари „напредњаци", спремни за „сарадњу" са Вељом Вукићевићем. Ту су били: др Воја Маринковић. Илија Шуменковић, др Коста Кумануди и још неки, укупно 11 посланика. Наиме, Краљ је хтео да ови претставници буду уз њега. Ова група расположена за коалицију била је толико јака, да је Љуба Давидовић пристао на сарадњу са Вељом Вукићевићем, али је поставио још само један услов: да у владу уђе и Милан Грол. Он је на неком збору рекао, да ће народ прекорети краља Александра, да хоће у Тополи да сади купус... Начинио је овом реченицом алузију на случај римског императора Диоклецијана, који је напустио Рим и доселио се у Далмацију, у своју чувену палату у Сплиту, где је, како се то прича, у доколици садио купус! Краља је ово увредило... Ради тога није хтео да прими Грола за министра, а Љуба Дави-

довић је на томе инсистирао. Сада, када је и његов Клуб био подвојен, па је неколико људи било спремно да и без одобрења Шефа Странке уђе у владу, а нарочито др Воја Маринковић, који је добро уочио начин на који Краљ ломи политичке људе. Поучен многим примерима, он је дао реч Краљу на сарадњу и одржао је ту реч. Не знам на чију иницијативу, али он је ипак увео у владу и Милана Грола. Када сам ово приметио Вељи Вукићевићу, он ми је цинички одговорио:

- Шта значи, - рекао је, - Милан Грол: Ти си из Турске и знаш ону арапску пословицу: „Пси лају, а караван путује!..."

Кроз неколико дана имао је прилике Вељa Вукићевић да прочита Краљев Указ, којим се Народна скупштина, изабрана 8. фебруара 1925. године, распушта. Вукићевић је био истовремено кад и претседник владе и министар унутрашњих дела, који је спроводио изборе!

ИЗБОРИ ЗА НАРОДНУ СКУПШТИНУ ОД 11. СЕПТЕМБРА 1927.

Ови избори којеје водио Вељa Вукићевић, смањили су доста број радикалских посланика у Народној скупштини. Од 142 мандата, колико је успео да истера на изборима 1925. године Божа Максимовић, Вукићевић је успео да радикалима обезбеди свега 112 посланичких мандата. Међутим, он је био задовољан и сматрао је да је то „реално стање снага радикала у земљи"!

Вељa Вукићевић је „добио задатак" да спречи, како неколико људи из ближе Пашићеве околине не би ушло у Народну скупштину. Требало је по сваку цену онемогућити: др Лазу Марковића, др Милана Стојановића и Воју Јанића. Нису могли да ликвидирају Драгутина Којића јер је на његовој листи уз Округ крагујевачки био везан Илија Михајловић, из Аранђеловца. Илијин отац Павле, био је један од чувених Карађорђеваца, не само у Аранђеловцу, већ и у читавој Јасеници. Супротно томе, др Милан Стојадиновић водио је по мајци порекло од чувеног архимандрита из манастира Враћевшнице, Мелетија Павловића, који је у чувеној битци на Љубићу (1815.), када су Срби у паници почели да одступају под навалом Турака, узео добош, па је добовањем на јуриш вратио војску, упутио је правим путем на непријатеља и битка је била добијена.

Страх и трепет за Србе, познати Ћаја-паша надао се тада у бегство, па је у страху од заробљавања натерао коња на Мораву, јер није могао да нађе „брод", а сплава није било на видику, па се и удавио. Пошто је Мелетије Павловић, каснији митрополит Србије био веран и велики пријатељ са кнезом Милошем, краљ Александар Карађорђевић није могао ни сада да верује у династичност овом Мелетијевом потомку.

По причању Љубе Јовановића, који је често разговарао са краљем Александром о приликама у Србији и људима из ових крајева, краљ

Александар је знао на памет, по сећању његова оца Петра, не само све породице у Србији, са којима су Карађорђевићи одржавали везе, односно биле дубоко одане династији, него су и стално о њима водили евиденцију. Када би који од потомака тих породица материјално посрнуо, Краљ би га дискретно помогао да се „опорави". Такав је, на пример, био случај са Јакшом Танићем, из Бадовинаца. Када је Јакша пао под стечај, Краљ је позвао Илију Михајловића и рекао му да он треба да уреди дугове тога човека да не клизне под стечај. Илија Михајловић није хтео да каже Тенићу и његовим повериоцима овај интерес Краља за читав случај, тј. да Краљ жели да плати Јакшине дугове, него им је рекао: „Решио сам да направим са вама поравнање... за вас је боље, а и за мене, да сваки добије по нешто, него нико ништа!..." Тако се Илија нагодио са тим Танићевим повериоцима, да им плати испод 50% вредности потраживања. Они су пристали, па је Илија исплатио новац из своје Банке. Затим је донео извештај Краљу и са Краљеве благајне, са личног краљевог рачуна, добио суму коју је платио за Танића. Чињеница је и та, да Танић никад није знао коме има да захвали за свој спас и очување „чистог имена"! Слично се Краљ односио и према другим својим „пријатељима".

У Народну скупштину ушао је сада и Драгиша Матејић. Ово се догодило по препоруци и жељи генерала Петра Живковића. Матејић је био члан „Кланичног друштва" у Београду. Знало се да Драгиша Матејић на Кланици приређује добре и масне вечере са пијанкама, па је зато и правио уносне послове. Имао је тапије на преко сто хиљада квадратних метара плацева код Кланице. Он је користио ситуацију што је Београдска општина у рукама демократа и једног дана, одмах после избора, када се Дунав повукао готово за једну трећину своје ширине, он измери читав тај део обале и унесе је у своју тапију имања крај Дунава. Разуме се да је Дунав ускоро поплавио, чим је надошао, 75% овог „имања", ког је Драгиша Матејић прикључио својим плацевима, а које је Дунав плавио, али то није ништа сметало. Матејић је имао у свом власништву сада ову потопљену обалу у тапији. Могла је да служи као основа за добивање кредита код свих банака.

После избора, када су у Народну скупштину ушли и неки добри политички пријатељи Љубе Јовановића (као што су: Бока-Божидар Влајић, Љуба Давидовић и Веља Вукићевић), обојица професори, сада су се састали и одржали конференцију. Обојица су увиђали колика је настала политичка нестабилност, да је лабилност у свему узела маха и нико не зна где ће се зауставити тај пад парламентаризма. Сада се они договоре да заједно сарађују, све раде договорно. Сматрали су да су равноправни и као претставници коалиције која је на власти. Један важан ресор имали су у тој влади демократи: било је то министарство спољних послова.

Баш у то време трасирала се солидна основа за „Малу антанту", на коју је Краљ много држао. Др Војислав Маринковић, као министар, имао је ту да одигра важну улогу, па уколико је било сигурније да ће он улогу добро одиграти, утолико је и већа част припадала Демократској странци, чији је он био члан.

Када је завршена конференција између Љубе Давидовића и Вељe Вукићевића, веома задовољан постигнутим споразумом, Љуба Давидовић је изјавио навинарима:

- Саградили смо тврди град...

Тако је почела пета по реду Народна скупштина Срба, Хрвата и Словенаца. Али ни сада у влади није било Хрвата, мада су Хрвати учествовали у раду Народне скупштине у једној атмосфери, за коју се једва могло рећи да је „колико-толико сношљива".

На изборима од 11. септембра 1927. године, имали су радикали у Црној Гори две своје листе: званичну, са носиоцем Љубом Јовановићем и „Главног одбора", са носиоцем др Миланом Стојадиновићем. На Јовановићевој листи био је Милутин Т. Томић, новинар и ранији народни посланик (Никац од Ровина), а на листи Милана Стојадиновића био је Пуниша Рачић. Обе листе су добиле по два посланика.

Пуниша Рачић је сада први пут ушао у Народну скупштину. Био је то млад и амбициозан човек. Важио је (бар по његовом причању) за човека, који је у Паризу за време преговора о миру учинио неке услуге Николи Пашићу. Па како је био изабран на листи др Милана Стојадиновића, тада „одана Пашићева човека", то је и Пуниша Рачић важио као један од чланова Пашићеве групе у Народној скупштини. Имао је концесију за експлоатацију шума у области Дечана. На основу те концесије, направио је неки мали зајам и почео је ужурбану сечу оних шума. Заузет тим послом на терену, ретко је долазио у Народну скупштину, па је и врло мало разговарао са народним посланицима из Радикалског клуба, а са осталима, готово никад. Није узимао учешћа у скупштинским дебатама осим у буџетској дебати.

Министар финансија био је др Богдан Марковић. Он је успео да направи предлог буџета „нешто скромнији" од онога који је имао др Милан Стојадиновић, и ког је успео да одбрани.

Стјепан Радић је у почетку владе Вељe Вукићевића био много љут на „избацивање из владе", али један догађај умирио је Стјепана Радића. У месецу јануару 1928. године било је крштење другог сина краља Александра. На Радићеву радост, а свачије изненађење, дете је на крштењу добило име - Томислав. Ово је била историска концесија Хрватству. На свечан ручак у Двору били су позвани тога дана сви шефови странака, осим Светозара Прибићевића. То је била друга по реду концесија учињена Стјепану Радићу, великом непријатељу Светозара Прибићевића.

Тог истог дана имао је „законодавни одбор" народне скупштине заказану неку седницу „ад хок", тј. преко реда, за неки законски предлог. Претседниктога одбора био је Стјепан Радић, а ја сам био члан тога одбора. Скупљени у соби где смо требали да одржимо седницу, чекали смо на Радићев долазак, који је требао да отвори и руководи седницом и њеним радом. Чекање се отегло нешто дуже, али нико није протестовао, јер смо сви знали да је тога дана био крштеван син Краља, па да се Радић задржао за столом са осталим шефовима странака. Када је Радић ушао у одборску собу, поздравио се са свима, па је без нарочитог увода рекао:

- Ову седницу нећемо одржати... Најдаље за три до четири дана ја улазим у владу Вељe Вукићевића. Тако смо се споразумели сада Краљ, ја и Вукићевић.

Тада је почео да говори о Вељи Вукићевићу само у суперлативима, на наше опште изненађење. Тога дана са Вељом, Радић је из разговора стекао најбоље мишљење о његовој државничкој мудрости.

Ове речи учиниле су на све нас добар утисак. Одборску седницу нисмо одржали, него смо се разишли у очекивању нове реконструкције владе Вељe Вукићевића. Међутим, одмах после одлагања ове седнице, отишао сам у „Жуту кућу", на Теразијама, где је на првом спрату био кабинет Претседника владе. Код Вељe Вукићевића није било никог, па сам одмах био примљен. Чим сам сео, упитао сам Вељу Вукићевића: да ли је истина да на свечаном ручку у Двору није било Светозара Прибићевића: - а били су наводно позвани „сви шефови странака". Вукићевић ми је ово потврдио. Када сам га упитао за разлог, одговорио ми је са досадом у гласу:

- Па, Краљ не трпи Прибићевића, па га једноставно није ни позвао.

Био сам заиста изненађен овим речима. Готово сам скочио и пришао столу:

- После овог инцидента, ви сте дужни да положите мандат владе и дате оставку. У овој земљи Краљ не би смео да испољава своју мржњу или расположење било према коме, а најмање према шефу једне странке у Народној скупштини!

Вукићевић ме је посматрао, па ми је одговорио „ловачки":

- Одакле мени то право, да захтевам од домаћина кога ће звати на ручак у своју кућу, па да му још кажем: зови тога и тога! Где си ти то видео?

- Краљ није обичан човек, па ни домаћин, мада га Радић таквим прави, - одговорио сам. - Није ово био обичан ручак... Он је звао све „шефове странака", о томе се ради, и они су дошли! Значи, он је мислио да овим почаствује све странке у Народној скупштини. Ова земља је изашла у сусрет свим личним захтевима. Дала му је дворе и дворце, како

пољске, тако и шумске... Дала му је ловишта, дала му је „Цивилну листу", не само у динарима, него и у стварној валути, по курсу... И има свега и свачег, да не брине, да не шири у себи страсти, да буде праведан арбитар међу политичким странкама, а то значи различитим идејама, али никако да испољава мржњу! Молим вас да кажете Краљу, и то одмах, да му је била велика политичка грешка, која ће имати тешких последица...

Тада сам испричао Вељи Вукићевићу једну босанску причу како је бег слао свога сина први пут да види кметове, чивчије и рају. Кад је син упитао бега: „А како да се понашам међу рајом..." отац му је дао савет: „Чим стигнеш међу рају, а ти одмах почни да се ‚к...ћеш' и све тако да чиниш!" А син се замисли, па онда рекне: „Добро, добро бабо, а шта ће бити ако се и раја почне да к...ћи?" - Бег је био изненађен: „Е, синко, чим видиш да се раја почиње да ‚к... ћи', а ти пожури па се ‚отк...ћи', иначе ћеш ми се вратити без ћурака!"

Вукићевић ме је посматрао, па се насмешио и рекао:

- То се не може применити на овај наш случај...

- То се потпуно слаже са овим нашим случајем, ако познајете Прибићевића, па гледајте да се што пре поправи ова грешка!

- Нећеш ваљда рећи, да захтеваш да се Краљ извини Светозару Прибићевићу?

- И то је јевтиније у сваком случају, него да ствари остану онакве какве су данас.

Затим сам испричао о Радићу, како је Радић причао у скупштинском Законодавном одбору, да је начинио споразум да уђе у владу, па је због тога и одложио данашњу седницу Одбора.

Вукићевић ми је потврдио да је Радић пристао да уђе у владу, али ту ми он објасни опет на „ловачки начин":

- Ући у владу није исто што и ући у кафану на чашу ракије, или на црну кафу. Влада мора имати један јединствени програм за рад, на коме имају сарађивати све странке у влади, а не да се догађа као са владама Николе Узуновића, јер су ту владу рушили баш сами Радићевци!

Сложио сам се са овим, да коалициона и свака друга влада мора бити ангажована да спроведе „неки програм", који је у главним цртама изнет и објашњен у Краљевој беседи приликом отварања Народне скупштине, али сам одмах видео све тешкоће око уласка Радићеве странке у Народну скупштину.

Тадашњи претседник Народне скупштине био је др Нинко Перић, посланик из Подриња и ванредни професор на Правном факултету у Београду. Био је то образован и веома питом човек, можда чак и много питомији него што би то одговарало саставу тадашње наше Народне

скупштине, у којој су се веома често могле чути и речи које нису одговарале баш кући у којој су изговорене.

(Примедбе редактора: Аутор „Мемоара" је морао знати из парламентарне праксе, коју очевидно добро познаје, да је низ таквих речи изговорено у различитим приликама рада Народне скупштине, почев од 1919. године па на овамо. Др Илија Пржић је начинио једну занимљиву збирку ових „забрањених израза", изговорених у Народној скупштини у различитим приликама и ситуацијама, па их је приложио уз свој коментар „Пословника Народне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца" (Београд, 1924, стр. 247 до 255). Изразе је сабрао из „Стенографских бележака" по седницама, како су били забрањивани. Било је ту израза различито увредљивог карактера, како по тежини, тако и по „спецификацији". Занимљиви су примери ове „осетљивости". - Безобразлук, Битанга, Будала, Бумбар, Вуцибатина, Гомила, Денунцијант, Дерњати се, Жандармериска земља, Животиња, Живити од варања, Издајица, Изрод, Калаштура, Канџија вама треба, Качаци, Касоловачки посао, Кесарошки посао, Клевета, Клерикалац, Коцкар, Красти, Кувар, Куповати Устав, Кучка матора, Лажов, Лопов Лауфер, Мангуп, Мудар, Мувати се, Најгори и најлењи, Неваљао човек, Нитков, Ординарна шпијунчина, Подрепници, Проститутка, Разбојничка банда, Проститутка, Развратник, Тип, Флинта, Фукара, Фумара, Хуља итд.)

Није прошло ни двадесет дана од крштења другог сина краља Александра, када је Радић поново био у аудијенцији код Краља. Том приликом Краљ му је рекао:

- Ако се овако продужи рад у Парламенту, он ће, као Краљ, бити принуђен да власт у земљи повери Петру Живковићу.

Радић је на то скочио сав озарен и одговорио: да он лично ништа нема против Петра Живковића, као ни да се он учврсти на власти, па ће, шта више, такав краљев акт примити као олакшање данашње политичке ситуације и као њено решење.

Ову изјаву је дао Стјепан Радић новинарима одмах после изласка из аудијенције код Краља. Објављена је као сензација у читавој југословенској штампи.

Изјава је унела у све велику депресију. Оно, о чему се раније само шапутало, сада је било оглашено на сва звона: да Краљ жели да доведе на власт Петра Живковића, па да на тај начин уведе чист фашистички режим у држави.

Одмах сам после ове изјаве отишао у „Жуту кућу" и ту нашао Вељу Вукићевића, како седи спокојно за својим столом и пуши цигарету. Било ми је необично, да после оне и онакве Радићеве изјаве, претседник владе може бити спокојан, па и ја без узбуђења почнем о тој изјави да

говорим Вељи Вукићевићу. Он се смешио и отпухивао димове из кратког цигарлука:

- Нема ништа од тога... Краљ је почео да са Петром Живковићем плаши Стјепана Радића и да га натера да његова Странка буде конструктивна у Народној скупштини.

- Зар мислите да ће ово успети?

- Надам се да хоће... - одговорио ми је Вукићевић.

Знајући положај Петра Живковића у двору и у војсци, као и међу политичким личностима, ја се нисам сложио са мишљењем Веље Вукићевића да је Краљу потребна личност Петра Живковића да само плаши њом Стјепана Радића. За ондашње прилике ипак је Стјепан Радић био и сувише мали да би се пред њега поставило огромно плашило, какав је тада, у тим тренутцима, био Петар Живковић.

Разговарао сам са многим посланицима и сви су делили моје мишљење, да сада наступа једна нова политичка ера, којој још не можемо одредити суштину, а камо ли крајњи циљ! А да се ради о озбиљном поремећају парламентарног живота, било је извесних индиција, али су људи, у овом случају народни посланици, личили на јато јаребица који кад виде кобца завуку главу у песак, или у своје сопствено перје, па кобац једну за другом односи.

У народној скупштини било је неколико људи, народних посланика, који су својим упадицама уносили још већу заоштреност у ону ионако затровану атмосферу у њој. Од радикала је у томе водио главну реч Тома Поповић, народни посланик из Гиљана. Његове упадице нису биле баш све духовите, али су биле честе. На Радићевој страни ту је улогу играо Иван Пернар, адвокат. Родом Сремац, био је као по некој нарочитој судбини одређен да својим упадицама против „духовитости" Томе Поповића, изазове онај политички пожар који је настао 20. јуна 1928. године.

Са демократске стране, управо из средине Демократске странке, ову улогу Томе Поповића имао је Драги Јовановић, названи „војвода Луне". Где је и када Луне био војвода, мени, мада сам био једно време „шеф Горског штаба", ово није било познато. Знам само, да се злосрећног Топличког устанка 1916. године појавио на Солунском фронту, између Охридског и Преспанског језера са две женске, од којих је једна била учитељица. Лунетови родитељи били су родом из Прилепа, али се Луне родио у Врњачкој Бањи и ту је одрастао. По природи је то био храбар млад човек, али подложан утицају, нарочито ако му се ласкало и казивало да је „војвода". Сваки час је одлазио у двор и у команду места. Никад га нисам запазио да је одлазио у Команду краљеве гарде и није ми познато да ли је онде имао везе. У Народну скупштину долазио је отворено са револвером за појасом и уопште је имао више држање као да

одлази у шуму, него ли у Парламенат. То Лунетово држање више је изазивало негодовање у Народној скупштини од свих упадица Томе Поповића.

И Пуниша Рачић је вазда носио уза се револвер када год би долазио у Клуб. Да ли је револвер остављао у својој фијоци и без њега улазио у салу, или га је уносио и у салу Народне скупштине, не знам, али сви смо мислили, па зато и били равнодушни на ту појаву: „Пуниша је из земље у којој је револвер један део мушке одеће", па му се на том сталном ношењу револвера није много ни замерало. Само док је Пуниша то скоро прикривао, Луне је нарочито истицао, па су га људи гледали са чуђењем.

Једног дана испред хотела и кафане „Лондона" стигне ме Луне. Носио је опасач револвера, са револвером у футроли, па чим ме је стигао, мало ме задржао, па је одмах почео да ми показује револвер. Наравно да ми то није било ни мало пријатно, па сам му рекао да ме то не занима. На то ми је Луне рекао:

- Ово је револвер најбољег типа, за прецизно гађање...

- Одкуда теби такав револвер, кажи ми да и ја купим себи сличан... - рекао сам ово више у шали Лунету, јер сам и ја имао тај тзв. „прецизни револвер" какав су носили италијански официри па ми је тај револвер, два-три дана раније узео народни посланик Драган Бојовић, рођак војводе Петра Бојовића. За тај мој „прецизни револвер" дао ми је неки други, који нисам добро ни стигао да погледам.

Тих дана настала је између Радићеваца и осталих посланика (углавном Срба), страховита свађа. Падале су увреде с једне и са друге стране, једна гора од друге. У овим погрдама није се ништа сматрало за свето, да бар то остане нетакнуто! Раније сам већ рекао, да је са Радићеве стране као главни нападач био др. Пернар. Он је напао Србе како су опљачкали арнаутске бегове и ту се, наравно, дотакао и Пунише Рачића.

Сведок ових и оваквих свађа, мислио сам да би сада требало прекинути седнице Народне скупштине, па их одложити бар за двадесетак дана, а за то време пронаћи излаз из ове ситуације на било који начин. Ради тога сам опет отишао код претседника владе Вељу Вукићевића. Образлажући му свој предлог рекао сам Вукићевићу, да ово више не личи на место где се састају народни посланици по важним народним и државним пословима, него на друмску механу, препуну пијана света, који сви заједно говоре, а незнају шта говоре, па вређају један другог без резерве. Вукићевић ми је признао да је све тако, али је рекао и то, да је за одлагање скупштинских седница потребна сагласност како претседника скупштине, тако и шефова посланичких клубова. Познат ми је био тај парламентарни ред, али сам веровао да ће он бити за час свршен, јер нисам веровао да би ма који од шефова посланичких клу-

бова отказао сарадњу, у жељи да се бар привремено нађе излаз из онако затроване атмосфере.

Штампа је доносила сваку реч, описала је сваки гест оних посланика који су тих дана доливали уље на ватру.

На дан 19. јуна отишао сам у Радикалски клуб и ту сам затекао посланика, инж. Добру Јовичића. Он ме је дочекао речима:

- Сутра ће бити страшан дан у Скупштини!... Пуниша Рачић је толико огорчен, да више не може бити. Ако га и сутра неко увреди, биће страшна нереда. Пуниша је готов на свашта...

Трудио сам се да убедим Добру Јовичића, да ће Скупштина због те и тако затроване атмосфере бити сутра одложена.

Оно што сам рекао 28. јануара 1928. године Вељи Вукићевићу, да је Краљ погрешио што је на онако демонстративан начин и једним некраљевским гестом увредио Светозара Прибићевића, показало се, нажалост, као тачно. Измирили су се Стјепан Радић и Светозар Прибићевић, па су сада и њихове странке, ове из Хрватске углавном, начиниле коалицију, која је добила заједничко име: „Сељачко-Демократска странка". Овде више није било важно ни име, нити ма шта као спољна манифестација. Овде је била главна суштина, а она се састојала у томе, што су обе странке биле биране баш на територији бивше Троједнице (Хрватска, Славонија и Далмација), једним делом у Словеначкој, па су сада заузеле отворен фронт према Србији. У томе фронту било је и људи из Војводине, а тај фронт је створен само страшним грешкама краља Александра и његових сателита - саветника (црних и сивих еминенција). Тај исти фронт постао је преко ноћи највећи непријатељ народног и државног јединства, за коју се политику, такорећи јуче, залагао баш сам Светозар Прибићевић.

Њихова декларација против „Београда" нашла је највећу публикацију у читавој Европи, па и у Енглеској. Наши народни пријатељи, сер Вакем Стид, уредник „Тајмса" и његов пријатељ Виатор Скот, само што у чланцима нису подвикнули Београду - „Руке к себи!" Једна краљева грешка, за коју ми је оно рекао Веља Вукићевић... „па ваљда неће сада Краљ да се извињава Прибићевићу!" - уродила је још горим плодом него што сам ја тада могао и претпоставити. Та заједница Радић-Прибићевић уместо да све опамети, па да се одмах одложе све скупштинске седнице на „неодређено време", сви су оставили да ова кућа и надаље стоји онаква каква је била, мада су знали да у њој „ватра пламса све снажније", да искре врцају и засипају читаву земљу. А да би ситуација била још жалоснија, „динарска" и „петпарачка" штампа је налазила у овим догађајима своју храну, публиковала је и оно што се сме и што се не сме писати, па све те невероватне варнице мржње и сукоба сејала по држави. Они Срби, посланици, из Лике, Кордуна, Хрватске, Славоније и Сре-

ма, који су све до јуче одушевљено аплаудирали за народно јединство и снажну државу, сада су, ради партиске дисциплине морали нападати оно што су градили и хвалили као позитивно!

УБИСТВО У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

(Напомене редактора у вези поглавља „Убиство у Народној скупштини: - Догађај о ком говори Василије Трбић, дискутован је нашироко и надугачко у целокупној југословенској, па и страној штампи. Детаљни подаци су објављени и у „Стенографским белешкама" од 20. јуна 1928. године, али је читав овај материјал, иако тенденциозан и негативан као „обрада", сабран у књизи Владимира Радића, која носи наслов: „Злочин од 20. липња и међународна штампа" (Загреб 1931., стр. 216). Радња је примљена као „докторска дисертација на Школи високих међународних наука, месеца свибња 1931", само се не каже где! У Берлину?... - Приложена литература није сакупљена „објективно", да би служила као научна подлога. У њој нема ниједне стручне публикације која пружа узроке овако мрачне последице, а од тзв. српске штампе, како у Југославији, тако и на страни, нема ни помена. Од Срба аутора наводи се само Милош Богићевић „Црнорукац", један од окривљених у „Солунском процесу" и то са књигама „Драгутин-Димитријевић Апис" (Париз, 1928.) и „Солунски процес" (Париз, 1927.). Према томе, јасан је смер „дисертације". Ипак, од значаја је да су елементи радње и последице истих, идентични као и код Василија Трбића, па зато и ове треба узети у обзир код рада на евентуалној студији, са аспекта науке. Колико је мени познато, Трбић није знао за ову „дисертацију", што је баш и позитивно за његов рад! Наиме, по ситнијим грешкама, које су дотеране, види се да је Трбић своје мемоаре писао на основи памћења и бележака, личног карактера, опет мемоарског значаја. То делу и даје вредност.)

Оваква је била атмосфера у Народној скупштини на дан 20. јуна 1928. године, као што сам изнео. Тога фаталног дана, очекујући одлагање седница Скупштине, ишао сам рано у нека министарства, да посвршавам ситније послове које сам примио на себе у интересу Среза, јер сам чврсто веровао да ћу, чим се седнице одложе, моћи возом отпутовати до Градског, а одатле колима до Прилепа. У Скупштину сам стигао тек око десет часова.

Одмах сам сазнао да седнице не само да нису одложене, него се „дебата наставила" несмањеном жестином! Преко обичаја узео сам свој писаћи прибор и, не осврћући се на ону паклену ларму и буку каква је била у великој сали, сео сам на своје место иза земљорадничких посланика и почео да пишем неко приватно писмо у Срез. Никада ово раније нисам чинио, јер сам сматрао да оваквим радом наносим увреду Скуп-

штини, као таквој. Ако неког не занимају говори извесних посланика, много је боље не бити у сали, него на овај начин у ствари демонстрирати своју незаинтересованост! Почео сам да пишем писмо, како сам рекао, када ме глас Пернаров упозори да он дискутује баш о Пуниши Рачићу, како је овај „опљачкао неке бегове", па им је „одузео шуме", читаве комплексе у Дечанској планини. Док је Пернар ово говорио, пригрнуо ми се посланик Добра Јовичић да ме упозори:

- Пази, Пуниша прегледа револвер... Убиће некога у Скупштини.

- Како да убија људе у Скупштини! - одговорио сам, - није нас народ ваљда за то бирао!

Пуниша Рачић је седео нешто улево од мене. Између седишта где сам ја био, водио је један пролаз, а даље од тога пролаза била су седишта крајње деснице, где је седио Пуниша. Са њим у друштву био је Тома Поповић, а даље од њих још неколико радикала. Десно од мене, али опет у непосредној близини, био је опет један пролаз, а одмах ту, у том реду, сасвим на крају, улево, гледајући са претседниковог стола и министарских столица, седио је Стјепан Радић. Са његове десне стране био је посланик Иван Гранђа. Овамо, у висини клупа у којима сам ја седио, у тзв. „радићевским клупама", седио је Павле Радић, а тик иза њега, седио је Иван Пернар, који је онако вређао Пунишу Рачића.

Чињеница је да је Пернер могао знати на који начин је Пуниша Рачић дошао до поседа и експлоатације оних огромних комплекса шума. Али је сигурно да их Пуниша није могао „отети"! Међутим Пернар је баш инсистирао на тој речи, па је употребио још и гори израз - „ти си опљачкао бегове и узео њихове шуме..." Сви посланици у великој пленумској сали Народне скупштине саслушали су мирно ове речи, у тишини као када је Краљ читао своју беседу.

Усред те глуве тишине устао је Пуниша Рачић и полазећи према говорници обратио се на претседника Нинка Перића:

- Господине Пријетседниче, тражим ријеч...

И док је Нинко Перић успео да каже: „Реч има народни посланик Пуниша Рачић", Пуниша је већ заузео место за говорницом. Све очи народних посланика и публике на галерији сада су биле управљене у говорницу, у некој страви ишчекивања, а на њој је стајао Пуниша Рачић, хладан и неумиран. Његове прве речи биле су:

- Ја никог и никад нисам опљачкао... зато тражим од Ивана Пернара, народног посланика, да повуче ријечи натраг...

Претседник Скупштине, Нинко Перић је позвао Пернара да повуче речи, али је Пернар категорично одговорио: „Не повлачим реч..."

Околина Пернарова, која је посматрала Рачића разрогачени очију на говорници, почела је да му довикује:

- Повуци реч назад!... Извини се!...

Иван Пернар је јогунасто и плахо и њима одговорио:

- Не повлачим реч...

Без журбе, хладно као да врши добивен задатак, Рачић је извукао из футроле револвер и узео на око Пернара. Изгледа да Пернар није очекивао овај развој догађаја, јер није био спреман на то, па није имао ни времена да се склони. Иначе је Пернар био висок и крупан човек, па је тако и на оној раздаљини представљао за Пунишу сигурну мету.

У сали Народне скупштине одјекнуо је језиво први пуцањ, а затим се чуо јаук. Пернар је био погођен, али не смртно.

Даље, од Радића, у десно, а са скупштинске трибине гледајући лево (а тако је био оријентисан и Пуниша на говорници), онде, где је био најужи пролаз који је водио к вратима, којим су се служили посланици са левице, седио је на првом седишту Светозар Прибићевић. Сада је Пуниша Рачић управио револвер на њега. У том магновењу из крајњих клупа левице случај је хтео да истрчи према трибинама др. Ђура Басаричак. Брзо, попут мује, Прибићевић је ухватио Басаричека и привукао га к себи, па је тако тај други пуцањ, намењен Прибићевићу, погодио др. Басаричека који је одмах пао на земљу. Тај моменат док је Басаричек падао, искористио је Прибићевић и побегао из сале, пре него што је Рачић могао још једном да га узме на нишан.

Трећи метак био је одређен за прву клупу, најближу Рачићу, али у ствари и најмање прегледну. Стјепан Радић се био завукао онде под клупу, а посланик Гранђа био је сагнуо главу под клупу, али му је ипак једна рука лебдила изнад клупе. Тај трећи метак је опет забуном погодио Гранђу у руку, али, као да је одмах приметио своју грешку, Рачић је уперио свој четврти метак на Радића под клупом и окинуо.

Павле Радић, иза чијих леђа је био рањен Пернар, видео је смртни пад Ђуре Басаричека, чуо је јаук Гранђе, али није могао да види шта се дешава са његовим стрицем, Стјепаном Радићем, па је пошао право према трибини. Подигао је десну руку и завикао гласно и јасно:

- Шта је ово, људи Божији!...

Таман се обренуо према клупи у којој је седио Стјепан Радић, кога ни тада није могао видети, када му Рачић довикну:

- Е, баш тебе ја чекам!... и опали метак у Павла. Овај се само затетурао, да би одмах клонуо готово до саме клупе Стјепана Радића, који је и надаље лежао под клупом не дајући од себе ни гласа.

У том моменту већ, била је скупштинска сала празна. Лежали су мртви Ђуро Басаричек и Павле Радић, а рањени Стјепан Радић и Иван Гранђа. Пернара су били већ извели напоље, где га је неко превијао.

Од живих и здравих у сали били смо остали само Пуниша Рачић и ја.

Пуниша је погледао лево и десно, а затим је са револвером у руци ушао у министарску собу, која је исто тако била празна, па је продужио

кроз двориште, поред оног дела зграде Министарства грађевина, који се налази у Масариковој улици. На та врата изашао је слободно и мирно. Нико му није рекао ни речи; нико од скупштинске страже није се нашао побуђен да уђе у скупштинску салу да види бар шта се то дешава у сали, када се чују пуцњи!

Ја сам тада, док сам седио у празној сали Скупштине, знао само за Басаричева да је мртав, па сам по изласку Пунише Рачића отишао у Радикалски клуб, где је било неколико лекара народних посланика, да их замолим нека уђу у скупштинску салу и укажу помоћ рањеницима. Али сам добио чудан одговор:

- Позвали смо кола за спасавање... (Тада смо их звали „Болничка кола")... У њима ће бити и лекари који ће указати прву помоћ. А ми, када бисмо сада интервенисали, пошто не знамо како ће се стање рањеника развијати, па нас могу још и оптужити, да смо им нарочито погоршали ситуацију!

Схватио сам добро ове моје другове! Свашта се могло рећи и до сада, а од сада?! Није се могао дати правилан одговор.

Као што сам већ рекао, претседник владе није био тога дана у Народној скупштини, па му нико није ни телефоном јавио шта се онде догађај. Комесар скупштинске полиције известио је Управника града Београда, командир жандармериске страже опет свог надлежног старешину у Команди жандармерије, а администрација Народне скупштине је једино затражила болничка кола.

Брзо сам отишао у „Жуту кућу". Онде сам затекао претсеника владе Вукићевића. Код њега је био министар просвете Драгиша Обрадовић. Овај је покушао да одузме револвер из руку Пуниши Рачићу чим је Пуниша извукао револвер из футроле, али га је Пуниша таквом снагом одбацио од себе, да се овај једва задржао да не падне. Ипак је овим својим гестом спасао живот Ивана Пернара, јер, својим умешањем је изазвао ма и за тренутак малу нервозу у Пуниши, али је и она била довољна да омете Рачића и да његов први погодак не буде пун, тј. требало је још мало па би га промашио.

Већа Вукићевић је сазнао од министра Обрадовића само почетак трагедије, јер је он одмах изашао из сале, на врата иза претседничког стола. Али када сам му сада ја рекао, да је Басаричек, тај најпитомији и најпаметнији од свих хрватских посланика из Хрватске мртав, да је Стјепан Радић рањен, тек је тада Вукићевић почео да сагледава пуну трагедију. Али ипак, прво што ме је замолио, било је:

- Верујем да ће почети демонстрације... Мој син Милош сада је код „Дифранка" (посластичарница и кафана на Теразијама), онде је свратио на пиво... Иди молим те, узми га к себи у хотел „Бристол" и ту нека остане поред тебе и под твојом заштитом, све докле то буде потребно.

И сам сам био уверен да овај догађај неће проћи без демонстрација, али су разне „еминенције" осигурале да до демонстрација не дође.

Одвео сам сина Вељке Вукићевића, Милоша, од „Дифранка" доле у „Бристол". Онде сам, како сам већ рекао, становао. Ту сам затекао Драгана Бојовића, народног посланика и брата Пунише Рачића. Било ми је чудно да Бојовића видим у „Бристолу"!

Пуниша Рачић је, наиме, често одлазио у кафану у хотел „Српска круна", чији је закупац био стари београдски хотелијер Ђорђе Попара, дугогодишњи закупац чувеног хотела и пивнице „Балкан", на Теразијама, а „Бристол" је тада држао његов млађи брат Обрен Попара. Онамо никад није залазио нити Пуниша, ни „војвода" Луне Јовановић, па ни Драган Бојовић. Овај је био овде можда само када је дошао к мени да заменимо револвере.

После неколико речи које је Милош Вукићевић, син Вељин, променио са Бојовићем, Милош је Бојовићу дао број од кућног телефона Вељке Вукићевића, па је Драган Бојовић разговарао са Вељом који је у међувремену стигао онамо. После разговора са Вељом Вукићевићем, Драган Бојовић је рекао Милошу исто што и ја, да остане ту, код „Бристола", а он сам узео је такси и отишао, не говорећи где иде!

Тако смо нас неколицина посланика, а међу онима и инж. Добра Јовичић остали у „Бристолу" и детаљно претресли читав догађај и његов развој у Скупштини, доказујући сваки на свој начин, како се ова непотребна катастрофа могла избећи.

После сам сазнао и за развој догађаја у вези са рањеницима и убијенима. Чим су дошли дежурни лекари, дали су рањеницима потребне инјекције против тетануса, па су затим и њих, а и мртве, пренели у болницу.

Краљ Александар чим је сазнао за ово крвопролиће, одмах је отишао у болницу да посети рањенике. Приликом виђења са Стјепаном Радићем, пољубио га је у чело, а Радић његa у руку. Краљ је изјавио своје дубоко гнушање над злочином извршеним тога дана у Скупштини, осудио га као акт безумља, па изразио задовољство што је Радић остао жив, изјављујући истовремено и жељу за Радићево оздрављење. При овој жељи лекари су сумњиво завртели главама, дајући на тај начин Краљу на знање, да ће доћи компликације. Наиме, рана коју је задобио Радић у трбух није била тешка по себи, али је Радић био тежак болесник (патио је од шећерне болести), па је тај податак указивао на тешке последице.

Већ у првим моментима, док се налазио тако рећи на операционом столу у болници, Радић је дао изјаву:

- Сад је све свршено... У нашој земљи остала су само два фактора: Краљ и народ...

То се тада тумачило као неопходност: распуштање Народне скупштине и свих институција у вези са њом, па почињале испочетка читаву државну градњу. Односно, начињена је „Табула раза" (а то је баш било оно што је најтеже доимало све зреле политичаре).

Лешеви Ђуре Басаричека и Павла Радића послати су возом у Загреб. Народ је на успутним станицама, тако рећи од Земуна, дочекивао мртве народне мученике, а у Загребу, које на Железничкој станици, које пред њом, окупило се више од сто хиљада људи. Све се оденуло у црнину онде, док је национални Београд био дубоко потиштен.

Још док је краљ Александар био у посети рањеном хрватском вођи и онда изјављивао своје дубоко гнушање над злочином, у згради на Обилићевом венцу, према улици Кнегиње Љубице, у којој је било смештено Министарство унутрашњих послова, одиграла се читава мала лакрдија!

После се сазнало, да је Пуниша Рачић из Скупштине отишао у хотел „Српска круна" и онде се сакрио, код Ђорђа Попаре. У свом разговору путем телефона, Драган Бојовић је рекао Вељи Вукићевићу, да Пуниша није напустио Београд, напротив, он се налази у Престоници. Заиста, ситуација је у држави била толико заоштрена, Срби у држави Срба, Хрвата и Словенаца, толико онерасположени према Хрватима, да је Пуниша Рачић требао да уђе само у једно село на домаку Београда, па да из села у село стигне све до свога Берана (сада Иванград) у Црној Гори.

Рачић је имао у Народној скупштини још једног блиског рођака, био је то професор Душан Јелић. И овај је знао где се Пуниша налази у тим часовима, премда Јелић није имао никакве везе са делом које је починио Пуниша. Сада су њих двојица, тј. Драган Бојовић и Душан Јелић заједно са хотелијером Ђорђем Попаром, отишли до Пунише. Ту су они наговорили Пунишу да се преда лично министру унутрашњих послова, а то је тада био др. Антон Корошец. Успели су да га увере, како ће бити осуђен, али не на смрт, јер је убиства извршио у афекту. Да ће касније евентуално добити и помиловање, што ће му боље бити, него да га огласе за одметника. Овај се на крају сагласи са њима, па сви заједно седну на аутотакси (без Ђорђа Попаре) и оду на Обилићев венац. Драган Бојовић се одмах пријави др. Корошцу и овај га прими преко реда као народног посланика, док су Пуниша и Јелић остали да седе у пресобљу кабинета. Корошец, потпуно миран, као да је тог тренутка изашао из цркве, упита одмах Бојовића:

- Шта ви заправо тражите од мене?

- Ја лично не тражим ништа, - одговори му Драган исто тако мирно, - него сам дошао са братом Пунишом, да вас молим, да га примите.

Још увек не схватајући шта заправо Драган Бојовић тражи од њега, Корошец запита ради свог личног обавештења:

- А ко је тај Пуниша, што чека да га ја примим?

- Па, то је онај наш брат Пуниша, што му се десио данас онај малер у Народну скупштину!... одговори чисто наивно Бојовић.

Тек сада је др. Корошец схватио о чему се ради, па је разрогачио очи и подвикнуо:

- Па то је, значи, онај разбојник Рачић, што је данас побио онолике људе у Народној скупштини!...

- Па, јес, јес... Десио му се сиромаху малер... - понови потврдно опет Драган Бојовић.

Др. Корошец је у исто време притиснуо на звонце. У кабинет уђе дежурни жандарм и Корошец изда наредбу:

- Позови све жандарме из касарне да дођу у министарство унутрашњих дела... Вежите тог разбојника Пунишу Рачића, па га одмах спроведите под обезбеђењем у затвор...

Тако је у 2 часа по подне, на дан 20. јуна 1928. године, завршена трагедија у Народној скупштини, чиме се створила крупна прекретница у историји Државе Срба, Хрвата и Словенаца.

Још истог дана затворени су били: Тома Поповић и „војвода" Луне. Кроз неколико дана и Скупштина је дозволила екстрадицију окривљених. Нико у Народној скупштини се није нашао да узме реч у њихову одбрану. Окривљени су заједно са Пунишом Рачићем стављени у затвор, па је на тај начин можда правда добила извесно задовољење, али политика о „једном народу са три имена", држава која је рођена 1918. године и уређена „Видовданским уставом" из 1921. били су заиста тешко рањени оним метцима Пунише Рачића. Да су само тог несрећног дана (20. јуна) отказали седницу, можда се никад не би догодило оно што се догодило, зло које је гурало државу у пропаст. Тада се налазило низ разлога који су били против „одлагања", а сада Скупштина није радила неколико дана само са разлога што се прала крв у сали, где су злочини почињени! Краљу је било стало до тога, да се бар задржи ова тројна коалиција од радикала, клерикалаца и демократа (иронично названа од Никца од Ровина „Какаду"), јер је Сељачко-демократска коалиција (Радић-Прибићевић) решила једногласно, да се Београд „дефинитивно" напусти.

Баш у то време боравио је у Лондону др. Богдан Марковић, министар финансија. Био је упућен онамо, да изради од лондонске банкарске куће „Рочилд" зајам за државу Срба, Хрвата и Словенаца од десет милиона фунти стерлинга. Марковић је био наишао на добар пријем код банкара Ротшилда, па је овај, пошто је проучио новчану пијацу Лондона, дао Марковићу реч, да ће се овај зајам реализовати на Лондонском тржишту. Међутим, Сељачка демократска коалиција са своје стране дала је званично саопштење, да та Коалиција, као преставник свих Хрвата у Држави Срба, Хрвата и Словенаца и свих Срба на територији Хрватске,

неће признати никакав зајам који би Београдска влада закључила у иностранству, као и да такав уговор неће обавезивати читаву државу Срба, Хрвата и Словенаца. Да ли су сер Викем Стид и сер Ситон Ватсон ишта учинили са своје стране да тај зајам пропадне? Богдан Марковић је ово тврдио када је дошао у Београд, али без обзира на чију интервенцију, тек, зајам у Лондону је пропао. Богдан Марковић је у Београд донео само једну велику кутију цигара „Канова", коју му је лондонски Ротшилд поклонио. То је био први, али уједно и веома јак потрес који је происходио из спреге Радић-Прибићевић, а који се јако осетио у Београду.

Стјепан Радић је био пренет из Београда у Загреб на лечење. Међутим, „чудо" које нису могли да учине београдски лекари, нису учинили ни загребачки. Стјепан Радић, тежак болесник од шећерне болести није могао да оздрави од ране коју му је задао револвер (Влатко Радић је тврдио да је био „Парабелум") Пунише Рачића. Смрт Стјепана Радића (8. августа 1928. у Загребу) још једном је заталасала Загреб и Хрватску. Данима су звани и незвани викали по Загребу и осталим селима и градовима Хрватске: „Доле Београд", „Доле убице Хрвата!"... Стјепан и Павле Радић били су мртви, њихово место заузео је потпретседник Хрватске сељачке странке, др. Влатко Мачек, адвокат по занимању, који није имао тада ни приближан ауторитет ни једног, а ни другог Радића. На тој чињеници је сада почела да се заснива нова политичка калкулација у Београду.

ВЛАДА ДР. АНТОНА КОРОШЦА

Веља Вукићевић је дао оставку читаве владе, а на његово место дошао је у својству претседника владе др. Антон Корошец, који је и надаље задржао портфељ министра унутрашњих послова. Веља Вукићевић је остао само шеф радикалских посланика у Народној скупштини (а не и претседник Странке), односни и политички сарадник др. Корошца. У ову коалицију је сада ушао и др. Мехмед Спахо, па је „скоро" читава Скупштина била заступљена у овој влади. Без сумње, што се буре, које се звало држава Срба, Хрвата и Словенаца, није још тада сасвим разобручило, има да се захвали искључиво др. Антону Корошцу, који је из страха, да не би поново комунисти узели маха у држави, остао веран Коалицији и Краљу.

Још у току тог скупштинског сазива, позвао ме је Веља Вукићевић својој кући на разговор. Већ сам позив да му дођем у кућу, значио је да има нешто крупно да ми саопшти, односно да са мном разговара. Иако сам припадао групи посланика пријатеља Љубе Јовановића, када је његова група добила највишу власт у земљи, а то ће рећи претседништво владе и Народну скупштину, остао сам по страни, не тражећи ништа за

себе лично, ни у тој влади, ни у тој Скупштини. Штавише, трошио сам свој сопствени новац онде, где је то држава требала да чини. Бугарска четничка акција није престајала за све време у Маћедонији. У Београду су сматрали да ту акцију води генерал Протогеров, родом из Охрида, где су вероватно живели и неки сродници тога генерала.

Када сам отишао Вељиној кући, он је одмах отпочео чудан разговор, у ствари монолог:

- Ти добро знаш Трбићу да нам Бугари праве неприлику својим разним петицијама Друштву народа, у Женеви, па те петиције вазда поткрепљују неким испадом својих чета у Маћедонији. Шеф целокупне те акције, рекао ми је Вукићевић, - јеста Протогеров. Можеш ли ти наћи човека, који би отишао и убио Протогерова. За тај задатак волљни смо да платимо милион динара.

Био сам заиста изненађен оваквим разговором, па сам одмах одговорио:

- У Софији није тешко наћи убицу... Само, сваки корак се мора добро одмерити. Сматрам да прво морамо видети ко је шта у Софији. Имам сигурног човека који треба да оде у Софију. Он је стари члан В.М.Р. Организације и он ће онде испитати ствари. А када се буде вратио назад, знаћемо шта нам ваља радити.

- Апи ако он остане у Софији? - запитао ме је Вукићевић.

- Ако му се допада живот онде, нека остане. Поред толиких Маћедонаца који живе у Софији, ако буде још један више, та чаша неће бити пунија, ни празнија!

- Али, однеће нам паре, па ће нам се после још смејати! - рече Вукићевић.

- Не, - рекох на ово, - паре ћу ја дати, а Ви ћете ми их вратити када се човек врати из Софије.

Друга ствар коју је Вукићевић тражио од мене била је ова:

- Краљ од мене тражи, да му од Народне скупштине добијем овлашћење, да он сам може да доноси уредбе са законском снагом, које би касније Народна скупштина озакоњавала, уколико би још биле актуелне, имале би их поништити. Шта мислиш ти, да ли се могу добити оваква овлашћења од ове Народне скупштине, и да ли си вољан, да у томе смислу порадиш међу посланицима. Дужност нам је да помогнемо Краљу!

Пажљиво сам саслушао ове речи Веље Вукићевића, па док је још он мени говорио, створио сам закључак. Када је он завршио, после мале паузе одговорио сам:

- Не знам шта ће све то Краљу! Народна скупштина је на окупу и она може да доноси потребне законе!

- Тако је! - одговори Вукићевић. - Али Народна скупштина све то ради споро, а Краљу је то овлашћење хитно и било би згодно да то све изађе као твоја лична иницијатива. Верујем да ћеш у томе успети.

- Не знам да ли бих у томе успео или не би, јер нећу да то покушам. То је или диктатура, или фашизам! Краљ треба да има куражи па да све то прими на своја леђа и образ, а не да се за то обраћа Скупштини, која је и онако толико понижена, да јој је одузет сваки ауторитет народног представништва. Видели смо како се ствар фатално развијала! Јесте ли ви знали да ће доћи до убиства Стјепана Радића?

На ово питање Вукићевић се нагло тргао, па ће усплахирено:

- Ама, нисам имао ни појма о свему томе!...

- Зашто су убили Радића у Народној скупштини?

- Ни то не знам!... - одговорио је знатно тише Вукићевић.

- Они су убијени у Народној скупштини зато, - одговорио сам сада ја, - што сва недаћа која је пала на ову земљу, треба само Скупштину да огласи за главног кривца. И сада, поред свега тога што су тој и таквој Скупштини набацили на главу, треба још да јој се упише, да је она творац диктатуре или фашизма. Молим вас да кажете Краљу отворено: није Народна скупштина као врпца канапа, која се може савијати око прста. Или, узмите сами иницијативу и пробајте да говорите са народним посланицима о таквом овлашћењу, какво тражи Краљ.

- Мислим да је ово најмање зло које ми тражи Краљ, па да може доћи много веће, ако му се овде не изађе у сусрет.

- Краљ не верује Радићу зато, што је овај био у Русији! Краљ је омрзнуо на Прибићевића, што нас је Светозар довео у заваду са Хрватима! Сада га опет мрзи са разлога, што заједно са Хрватском Сељачком Странком води политику против Београда. Сада увиђате и сами како је незгодно када један Краљ „почне да мрзи", односно, када Краљ „почне да воли"! Политичари треба да служе Краљу у држави, као што интелектуалцу служе књиге у библиотеци. Када се једна консултује и прочита, враћа се у библиотеку... Наш Краљ није ниједну књигу вратио чисту у библиотеку. Сваку је књигу по прочитању бацио у блато, тако да се више не може узети у руке! Сад треба да заведе без потребе диктатуру! С ким? Са официрима!... Земљу треба лечити помоћу народа, а не против народа!

Веља Вукићевић је саслушао мој завршетак говора, па му баш није било право што сам одбио да примим на себе врбовање посланика за оно „законско овлашћење" Краљу, да може доносити уредбе са законском снагом.

После овог разговора са Вукићевићем, отпутовао сам у Велес. Онде сам имао пријатеља, познатог Милана Војницалију. У своје време он је био драгоман руског конзулата у Скопљу. Са српске стране био је у том

конзулату драгоман Александар Буквић. Милан Војницалојев се исповедао за Бугарина, а био је син познатог трговца из Велеса Боре Војницајлије. Још од тада био је Милан добро познат у свим круговима у Софији, како у министарству спољних послова, у коме је радио за Бугаре некада, тако исто и у свима фракцијама разних бугарских револуционарних организација. Многе од тих главешина познавао је лично, па међу њима и генерала Протогерова. Овај генерал био је чувен у Бугарској само по свом раду у В.М.Р.О. То је била она група из Маћедоније, која је прва завршила „Војно Училиште" у Софији, па су као млади официри ушли у ту организацију, радећи стално на присаједињењу Маћедоније Бугарској. Протогеров је био из Охрида, а његов нешто млађи друг, генерал Танев, био је из Прилепа.

Пре поласка из Београда узео сам из касе Народне скупштине своје посланичке дневнице за неколико месеци (ради евентуалног каснијег правдања порекла новца), па сам са овим својим новцем упутио Милана Војницалију у Софију. После два месеца боравка у Софији вратио се Војницалијев у Велес и обавестио ме.

Међу тзв. „македонским дејцима" наступио је у Бугарској велики расцеп. Сву власт у В.М.Р.О. узео је себи Ванчо Михајлов, родом из штипског Новог Села, иначе по занимању учитељ. Генерал Протогеров, Петар Ацев, Ђорче Петров, Наум Томалески и још неколицина који припадају овој групи, били су готови да се уз минималне концесије са српске стране, врате у Маћедонију, односно у Београд и да ту продуже свој рад. Једина концесија коју су они тада тражили била је: да им се призна да се могу звати „Македонцима" и да неке своје ствари које буду штампали, могу штампати на маћедонском дијалекту. Они се обавезују да ће бити лојални према Србији, односно Држави Срба, Хрвата и Словенаца, а нарочито ће бити одани династији Карађорђевића, као народној династији насталој у последњем стадијуму од династија Карађорђевића и Петровића. Примали су на себе обавезу, да државу Срба, Хрвата и Словенаца у целој Маћедонији, која је делимично припала Бугарској и Грчкој, приказују свугде као југословенску заједницу, којој они сви без разлике припадају, и да изнесу сву ону несавесну трговину којом је уцењивала Бугарска Турску, а на рачун Маћедоније.

Дугачка је била листа услуга коју су ови револуционарци били спремни да учине Србији, за једну, заиста малу, концесију. Није се смела од оних људи очекивати пуна капитулација. Они су читава свога живота одужили једној идеји - „ослобођењу Маћедоније", као и њеној инкорпорацији Бугарској. Један део те идеје био је остварен. Турци су били протерани из Маћедоније. Други део је и после два рата 1913. и 1915-1919. остао неостварен и није било никаква изгледа за њено остваривање. Бугарске политичке партије, за тежак државни слом баш су

оптуживале ове „мађедонске дејце", као главни узрок, јер нису хтели да приме било какав компромис са Србијом, а били су главна ударна снага династија Кобурга, која је успела на престо Бугарске, када год је требало савијати главу бугарском народу. Тако је њихов положај био сасвим незавидан, нарочито после угушења „земљодеског покрета", после оног погрома над земљоделцима у Бугарској 1923. године, када су Мађедонци помогли бугарску реакцију да скине главе неколицине десетина хиљада бугарских радника и сељака. Без помоћи Ванче Михаилова, и његовог мађедонског башибозука, то се не би могло урадити. Истина, ни генерал Протогеров, ни цела ова група која је хтела да пређе у Србију, одн. у Београд, није учествовала у том погрому, али то су учинили „Мађедонци" и нико није имао ни воље, ни времена, да их пребира као пасуљ: „овај ваља, овај не ваља"!...

Са извештајем који сам добио из Софије упознао сам одмах Вељу Вукићевића у Београду. О понуђеном решењу, какво сам ја донео, званични Београд није хтео ни да чује!

Зар поново да доводимо нове Ландреве у Београд! - да нам овде убијају наше најбоље људе!

Тако су говорили др. Корошец и они око њега у министарству унутрашњих послова, алудирајући на Крсту Ландрева, бугарског војводу из Лерина, кога су из Бугарске довели Јован Ћирковић, Буда Будисављевић и Жика Лазић 1926. године. Овај је убио Спасоја Хаџи-Поповића, учитеља и уредника „Јужне Звезде", листа који је излазио у Битољу. Спасоје Поповић био је родом из села Буф, у срезу Леринском. Цело село било је чисто словенско. То су први печалбари Словени билкиџије, из Битољске околине. Половина села признавала се за Србе, али је прво бугарски терор, а затим и грчки, уништио тај осећај да су старином Срби.

Убиство учитеља Поповића болно је одјекнуло у Београду, Битољу и Скопљу. Иако није могло бити никаквог упоређења између генерала Протогерова, Борче Петрова, једног од најјуначнијих мађедонских револуционара, чији је рођени брат Стале Петров, стално живео у Прилепу, онде је држао велику радњу са пићем, био је члан месног и среског одбора Демократске странке, посланик жупаниске скупштине у Битољу, и осталих људи су у Београду успели да све те људе ставе на једну те исту вагу и заједнички да их мере. У Београду су тражили главу генерала Протогерова, јер је то била реклама, а ја сам био за реалну политику, никад за рекламу.

Рекао сам на све ово Вељи Вукићевићу:

- Није потребно да ми убијамо Мађедонце у Софији. На тај начин би се ми само осрамотили. Они ће се сами међусобно убијати, али ми смо могли из те њихове ситуације извући политичке користи, а не тек неку рекламу!

За време владе др. Антона Корошца (почев од 27. јула 1928.) и као министра унутрашњих послова, убијено је неколико људи у Мађедонији. Убијен је Милан Ганов, апотекар у Скопљу. Тамо је смењен велики жупан Антоније Вилдовић, а на његово место је дошао генерал Јоца Наумовић, зв. „Турчин". У Штип је био послат пуковник М. Михајловић, познати „Црнорукац", доцнији генерал и командант специјалног одреда, за великог жупана у Битољ био је одређен Танасије-Таса Динић, пуковник, бивши војни аташе у Тирани.

Када сам чуо за ову последњу комбинацију, одмах сам отишао у министарство унутрашњих послова. Срео сам др. Корошца на степеницама. Он је силазио доле, а ја сам узлазио степеништем. Поздравио сам Корошца и рекао му, како желим к њему, ради неког хитног разговора.

- Немам времена сада са вама да разговарам!... - рекао ми је др. Корошец.

Одмах је реагирао оштрије на овакав одговор:

- Кад један народни посланик долази на озбиљан разговор са министром, министар га мора примити и наћи времена за разговор.

После оваквих мојих речи, Корошец се без речи окренуо и увео ме у свој кабинет.

- Шта сте то хтели од мене? - упитао ме је Корошец.

- Чуо сам, да су вам сугерирали неки, да за великог жупана у Битољу поставите Тасу Динића, пуковника. Дошао сам да вам кажем да то не чините.

- Таса Динић је патриота и спреман официр... - одговорио ми је одмах Корошец.

- Ником ја не оспоравам патриотизам, па нећу то чинити ни Таси Динићу, а уколико је спреман као официр, то нисам ни позван да дајем своју оцену о томе. Дошао сам да вам кажем, да је срамота за земљу и за вас лично, да у Битољу постављате за великог жупана официра! До сада сте код нас, у Мађедонији, поставили двојицу: једног у Скопљу, а другог у Штипу, а у Словенији нисте поставили још ни једног.

- Једно је Словенија, а друго је Мађедонија, - одговорио ми је Корошец, - то морате заувек да упамтите, у Мађедонији се догађају страшне ствари. Тамо се убијају људи, ја сам приморан да онде постављам војна лица.

- Ако је до тога, - упао сам у реч др. Корошцу, - па и генерал Ковачевић погинуо је у Штипу, а он је, несумњиво био војно лице и на војном положају! Треба увести друге методе... Ви се надмећете са Бугарима, ко ће више људи да побије. И бирате, и ви, и они, оне најбоље...

Док сам ја ово говорио Корошцу, он је беснио од муке, па када сам завршио, одрешио се:

- Ви захтевате да ми све Македонце из Софије преместимо за Београд, а да од Београда направимо Софију. Таса Динић биће велики жупан у Битољу... - завршио је бесно др. Корошец.

Тада сам се дигао као да је разговор завршен, па сам рекао:

- Београд је град слободе и поштења. Ви сте га упрљали, а не ја. Али сматрам, - продужио сам, - да је корисније да неки људи пређу из Софије у Београд, него што ви сматрате да је корисно слати официре за велике жупане у Мађедонију!

- Зашто ви то мени говорите - опет ме је упитао љутито Корошец, али ипак за читаву октаву у гласу ниже, јер се бојао да ће моментално бити шлогиран.

- Вама се обраћам стога, што сте ви министар унутрашњих послова и ви одговарате за све што се дешава у оквиру тога ресора. Даље, ви сте и претседник владе, па ја не знам коме бих требао да кажем пре него ли вама, све ово што сам вам рекао. Да ли је то вама пријатно или није, друго је питање! Ово је уставна земља и свакоме се зна место и одговорност на том месту.

На овоме се и завршио наш разговор. Чим сам напустио кабинет др. Корошца, отишао сам до Веље Вукићевића, да и код њега уложим протест. Овај је већ био обавештен о мом разговору са Корошцем, па ми је рекао, да ће та ствар лећи и да Таса Динић неће бити постављен за великог жупана у Битољу.

КРАЈ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА У ДРЖАВИ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Никола Пашић беше умро (10. децембра 1926.)... Сада је умро и Љуба Јовановић (1928.)... Пре њих је, доста раније, нестао са животне арене Стојан Протић (28. октобра 1923.). Остао је само најстарији између њих, Аца Станојевић, радикалски „Метузалем" (рођен је био 29. септембра 1852. - (Прим. редактора: у време догађаја које описује Трбић, Станојевић је имао 76 година). Сада су га радикали, после Пашићеве смрти, изабрали за претседника Главног одбора Радикалне странке. Велика група радикалских посланика изабрана на изборима од 11. септембра 1927. године није признавала тај избор, па је за нас важио као привремени шеф Странке Веља Вукићевић.

Односи између Београда и Загреба били су све више затегнути. Најаве шефова Коалиције „с оне стране Саве", биле су све више категоричне у погледу тражења да се огласи „Табула Раза", па да се све почне с почетка! Мачек, без неког већег ауторитета, није могао да води хрватске масе, сем можда да их хушка на Србе, па су ове масе све од оног фаталног пуцања у Скупштини биле као у некој верској екстази. Из дана у

дан Вељa Вукићевић је постајао све свеснији какву је погрешку учинио, када оно није хтео да одложи седнице Народне скупштине.

Ближио се Први децембар, дан прославе „Уједињења", и те 1928. године. Извештаји који су пристизали из Загреба, били су пуни претње. Час су говорили да ће се тога дана прогласити оцепљење Хрватске, а с друге стране се говорило и о ампутацији, коју је намеравао да изведе сам Београд. Чак се одређивала и граница нове државе Србије: све до Подравске Слатине, у коме су Срезу Срби били у већини, требало је анектирати Србији, а ту су се налазиле вароши, које су Хрвати држали за своје „куле": Вуковар и Винковци! По неком другом „плану", оцепљење је требало да уследи све до Осека, укључујући и ову варош, као припадник Срема. Разуме се да је нервоза расла, па су се људи осећали као за време неке мобилизације.

На дан Првог децембра, на загребачкој катедрали залепршала се огромна црна застава. Знак да је Хрватска поробљена и да је у жалости. Међутим, овај „црни симбол", ипак се није дуго лепршао на катедрали. Управа загребачке полиције добила је наредбу да скине црну заставу. Полицији нико није хтео да пружи кључ од врата, кроз која је могао извршни орган да се попне на високи торањ, а није било ни човека који би се попео горе да скине заставу. Ни један ватрогасац то није хтео да учини, изговаро се „да се не осећа сигурним на тој висини", а осим тога, може неко и да га гађа пушком са земље. У то време био је у Загребу командант дивизије генерал Узун-Мирковић. Био је то елитни српски официр, добар командант и храбар ратник, поседник највиших наших и страних одликовања.

Био је добар друг Петра Живковића, затим Мирка Милосављевића генерала, као неким другим, па као такав и члан „Беле руке", а противник „Црне руке". Када су Узун-Мирковићу јавили да се на катедрали појавила и да се вије црна застава, па да неће нико да је скине, наредио је да се пред катедралу постави једна батерија артиљерије, уз потребно осигурање, као за време рата. Када је све то било опремљено, генерал Узун-Мирковић је позвао поглавара цркве (гвардијана) и оштрим гласом наредио:

- У року од једног часа црна застава мора бити скинута са катедрале, као знак провокације државне власти. У колико то не буде учињено у означеном времену, застава ће бити скинута топовским метцима.

Дати рок је био кратак и није дозвољавао дуго предомишљање. На молбу старешине цркве, неки ватрогасац се тада попео горе, савио је црну заставу и донео доле да је преда командиру батерије.

Тако је овај тежак инцидент у Загребу био завршен истог дана. Али није био завршен у Београду.

Читава „западњачка штампа" писала је о томе, а католичке црквене власти уложиле су протест код претседника владе и лично код Краља, за непоштовање народних и верских светиња! Сам др. Корошец, као високи католички црквени достојанственик отишао је Краљу да тражи „сатисфакцију", јер је извођење артиљерије пред катедралу у Загребу, значило тежак преступ према религији, а захтев упућен старешини цркве на начин како је учињен, да је недозвољена тортура према високом црквеном човеку, који није имао никакве везе са извешањем црне заставе на торањ. Корошец је запретио оставком у име солидарности са осталим католичким клиром, који је одмах стао сав уз загребачког Надбискупа.

Тако се Краљ нашао на раскрсници између католичке цркве и својих најоданијих генерала. И овом приликом генерали нису попустили. Тада је др. Корошец престао да прети оставком, али и инцидент од Првог децембра 1928. године није био ликвидиран.

Одмах иза овог инцидента, објавили су посланици Сељачко Демократске коалиције, да ће отворити заседање Хрватског сабора у старој Саборници на Марковом тргу у Загребу. Ово је опет било превршило меру, па се у Београду опет почело говорити о ампутацији. Док се са једне стране говорило о „ампутацији", с друге стране је др. Милан Оршкић, првак Срба из Босне и зет чувеног богаташа и вође Срба у Босни, Глигорија Јевтовића, са Петром Живковићем, Божом Максимовићем и Николом Узуновићем, ужурбано радили на припремама за „проглашење диктатуре". Од радикала на њу су пристали: сви бивши чланови кабинета Николе Узуновића. Од демократа су били придобијени: др. Воја Маринковић, министар спољних послова, који је имао да заузме тај ресор и убудуће, у циљу одржавања континуитета рада са „Малом Антантом" и „Друштвом Народа". Поред њега су ту били: др. Илија Шуменковић, др. Коста Кумануди и још неки од крупнијих, док се „демократска ситнеж" главачки надала да прође диктатури, у интересу заузимања положаја. Диктатура је била на помолу, па су и оне приче о „ампутацији" биле пуштене у јавност само, да би се скрило оно стварно што се припремало, тј. диктатура. Чак ни Вељa Вукићевић, који се разишао са Петром Живковићем, није могао ништа да сазна.

Чекала се Нова година, 1929. која је долазила, то су сви сада знали, у знаку великих политичких криза. Др. Корошец је био приморан да поднесе оставку своје владе. Радикали у тој влади: Драгиша Цветковић, Богољуб Кујунџић, Милорад Вујичић, Нико Суботић и други, мислили су, да је то обична владина криза која ће се решити на тај начин, што ће владу опет образовати др. Корошец или Вељa Вукићевић. Ове и овакве вести нарочито су биле лансиране од стране пуковника Аце Димитријевића, маршала двора.

Трећег јануара 1929. отишао сам у министарство вера, у коме је Драгиша Цветковић, тада још млад човек (рођ. је 1893.), био министар. Још с врата, чим сам се поздравио са њим, запитао сам га без резерве:

- Јеси ли очистио фијоке? (То је био знак да неки министар одлази).

Цветановић ме је погледао радознало, па је одговорио:

- Немам за шта ја да чистим фијоке! Ми и надаље остајемо на влади.

- А ко сте то „ви"? - упитао сам са осмехом Цветковића.

- Па, ми, тројна коалиција...

- Каква те спопала „тројна коалиција"! - одговорио сам му сада озбиљно. - Чисти фијоке и то што пре.

Тада је Драгиша узео телефон и позвао Маршалат двора. На другој страни жице био је пуковник Аца Димитријевић. Обојица су били родом из Ниша, и били су, не знам ни ја, то никад нисам могао да дознам, како, ванредно интимни. Цветковић ми је утрапио у руке другу слушалицу да будем сведок њиховог разговора:

- Је ли, Бога ти, Ацо, када ће да се реши ова министарска криза? - питао је Цветковић.

- Верујем можда и данас, али свакако за дан или два... - одговорио му је пуковник Димитријевић.

- А у ком смислу? - интересовао се дискретно Цветковић.

- Зна се ... Тројна коалиција, са Корошцем на челу... - гласио је одговор.

Слушалице су биле спуштене, а лице у Цветковића озарено.

- Е, сада си чуо... - рекао ми је Цветковић, - како ће се решити ова криза.

- Гадно те је преварио... - одговорио сам му у смеху. - Ствари се не развијају у том правцу. Не знам само зашто и за кога је потребна та конспирација! Ко тера тог Ацу Димитријевића да говори којешта!

- Ама, шта ти говориш? Па он је маршал Двора, а ја сам министар, уз то смо још и добри пријатељи! Не би он мени говорио овако, када то не би било истина.

Међутим, пре него што сам тога дана пошао у кабинет Драгише Цветковића, срео сам коњичког пуковника Димитрија Стојадиновића, првог ађутанта краља Александра, код његовог брата Драгише Стојадиновића, па им је он рекао без околишања:

- Нови кабинет образује Петар Живковић. Уствари, Петрова влада је већ готова, само још Краљ намерава да изврши неке формалности.

Знао сам да је пуковник Стојадиновић добро обавештен, да говори истину. Зато ме је сада још више зачудио овакав став пуковника Димитријевића, који је све ово знао као и Стојадиновић, па је опак говорио нешто, што је била чиста измишљотина! Међутим, баш такав став Димитријевића нагнао ме је да испитам, у чему се све то састојало! Осим

Краља, Петра Живковића и једног малог броја људи, скоро нико није знао да Краљ спрема личну диктатуру.

До Божићних празника остало је још свега три дана. Знало се да ће сви посланици отићи о празницима кућама, па ће зграда Народне скупштине у ствари бити затворена. Постојала је ипак бојазан да би се неки од посланика могао затећи у Скупштини и дати отпор приликом њеног затварања, а Краљ и Петар Живковић нису хтели да се стварају инциденти приликом увођења диктатуре.

Овај детаљ, који сам сада изнео, испричао ми је лично Петар Живковић, док смо седили за кафанским столом у хотелу „Асторији", у Каиру, 1942. године.

Оне „неке краљеве припреме", о којима је говорио пуковник Стојадиновић, биле су у овоме: „Диктатура Александра Карађорђевића" била је брижљиво припремана, па се није хтела, а ни смела, одгодити било под којим условима! Ипак се сматрало за неопходно, да се на неки начин још мало оправда. Знало се за држање Светозара Прибићевића и Влатка Мачека, који су упорно тражили да се призна „Табула Раза", тј. да се почну темељни преговори о преустројству читаве државе. По тој њиховој концепцији, Хрватство је требало да добије статус „независне државе", која ће са Србијом преговарати о будућим односима. Да ни Прибићевић, а ни Мачек, неће од те тезе одустати, било је познато свима, али је то требало још и озваничити. Стога су ови вођи Сељачко-демократске коалиције били позвати у Београд у засебну аудијенцију. Обојица су дали, како су се и договорили, аутентичне изјаве, само је Краљ у односу на њих донекле изменио своју: отпуштајући Светозара Прибићевића, рекао му је још на изласку:

- Ја ћу ампутирати Хрватску, а ви после радите како год хоћете и шта хоћете у њој!...

Ово је Прибићевић рекао др. Мачеку и Жарјаву, који је са њима дошао у Београд, одмах после аудијенције. Жерјава је ова одређеност Краљева кроз изјаву, запрепастила, па је зато и он одмах затражио аудијенцију код Краља. Краљ га је одмах примио. На питање др. Грегора Жерјева, да ли заиста мисли да „ампутира Хрватску", Краљ му је то потврдио! Ово је толико потресло овог великог родољуба, који је и иначе био тежак болесник (последња фаза туберкулозе), да се загрцнуо без ваздуха и ту, у краљевом кабинету, одмах срушио. Краљ је хитно позвао пуковника Ацу Димитријевића и дежурног официра, па су подигли Жерјева. Када је овај поштени словеначки државник дошао к себи, а то је било брзо, упутио је Краљу очајан поглед, па је једва, као да умире, изговорио:

- Ваше Величанство, не чините ту највећу историску погрешку... Просим Вас у интересу свих грађана ове земље!

Потрешен и сам, Краљ му је узбуђено одговорио:

- Ради вас лично, и ради толиког броја добрих Словенаца и патриота, дајем вам, ето, реч, да ћу одустати од тога...

И овај детаљ ми је испричао Петар Живковић, али сада у трпезарији хотела „Шефе", у Каиру, 1944. године.

Влада Петра Живковића, као што сам рекао, била је готова за диктатуру, знао је др. Војислав Маринковић још у децембру 1928. године. По речима Петра Живковића, које сам чуо у Каиру у 1944. све аудијенције учињене по захтеву Краља 4. јануара 1929. године, од стране др. Корошца, Љубе Давидовића, Влатка Мачека, Светозара Прибићевића, па и самог Слободана Јовановића, биле су у знаку обичног изговора и забашуривања намере. Само одустајање Влатка Мачека и Светозара Прибићевића од њихових територијалних захтева као и других који су се односили на државну целину, можда су могли отклонити војну диктатуру. Све друго је било безначајно.

Знам поуздано, да је Драги Јанковић са сузама у очима молио Краља да не чини тај корак, али је постигао само то, да је одмах био смењен, а на његово место, за министра двора дошао је Бошко Јевтић, дотадањи посланик у Албанији.

После Слободана Јовановића поново је зват др. Мачек, који је остао и надаље при своме захтеву. После тога дошло је саопштење из Двора - „да су сви покушаји за решење политичке кризе у земљи парламентарним путем, пропали".

Ја сам те ноћи, 5. јануара, отпутовао брзим возом за Градско, а одатле за Прилеп. Када сам стигао до жандармериске станице Тројица, неких 20 километара од Прилепа, један жандармериски каплар, Словенац, потражио ми је легитимацију. Дао сам му своју посланичку легитимацију. Он је добро загледао у њу, вратио ми је и рекао ми осорно:

- Ово више не важи... Други пут понеси другу легитимацију.

То је била прва реакција Шесто-јануарског режима 1929. године на мене. Одговорио сам том каплару једноставно:

- Важиће и ова легитимација, видећеш да ће важити...

Тек у Прилепу сам сазнао да је укинут Устав и проглашено „безуставно стање". Одмах затим распуштена је и општинска управа у Прилепу. Послат је рачуно-испитач да испита хитно финансиско пословање ове прве „радничке општине" у Прилепу, како су је звали. Рачуни су сви били исправни и општинска управа је добила уредну разрешницу. За новог претседника општине постављен је Јевта Поповић, адвокат из Битоља, али родом из Пореча, из једне угледне српске свештеничке породице. За општинске већнике били су постављени радикали Драгомир Стевановић, бивши начелник срески, и демократа Димитрије Чичевић. Обојица су били резервни официри и обојица одликовани „Белим

орлом са мачевима". Остали часници били су мештани, из трговачког реда.

Диктаторски режим одмах је разрешио све изабране општинске одборе. Укинуо је учитељску сталност, укинуо је судску сталност и неодговорност. Одмах су почели размештаји среских начелника, судија и порезника.

Од дана објаве о увођењу диктатуре, ја нисам ногом ступио у Општину, нити у суд, нити у полицију. У Прилепу, као у трећем граду по величини у Маћедонији, постојала је пуна седмогодишња гимназија и Учитељска школа. Министар просвете сматрао је сада за сходно, да ову Велику гимназију сведе на Малу гимназију, тј. четворазредну, а Учитељску школу је уопште укинуо. Овај поступак изазвао је револт код грађана Прилепа. Родитељи, који су имали децу дораслу за више разреде гимназија били су приморани да шаљу своју децу на даље школовање у Битољ, где је осморазредна гимназија остала и надаље.

После неколико дана вратио сам се у Београд. Имао сам низ својих послова да посвршавам, које сам био започео, а који су сада били прекинути, али сам нарочито желио и да се видим са пријатељима који су живели у Београду. Прво сам отишао до Веље Вукићевића. Био је очајан и утучен. Изгледало је као да ту болест неће моћи преболети. Стари ловац вратио се без лова, а дотле су млади носили пуне торбе.

Препоручујемо

Препоручујемо најбоље књиге из српске историје и копије оригиналних српских ордена, као и ордена које су знаменити Срби добијали од руских царева.

Посетите сајтове:

www.ordeni.rs
www.institutni.com
www.plemekuci.com
www.skenderbeg.rs
www.naukaireligija.com

ОРДЕНИ

Уколико желите да студирате историју, посетите сајт Факултета за националну историју:

www.institutni.com

МЕМОАРИ

Војвода Василије Трбић
- књига трећа -

Војвода Василије Трбић
МЕМОАРИ
- књига трећа -
1929-1946

Издавач:
Институт за националну историју
www.institutni.com

Штампа:
Донат Граф

Тираж:
500

Дистрибуција:
www.ordeni.rs
тел. 063/732-7738

Војвода Василије Трбић

МЕМОАРИ

- књига трећа -
1929-1946

САДРЖАЈ

9. део: 1929-1934 7
Први дани личне владавине краља Александра 7
Пријем код Петра Живковића као претседнка владе 10
Пољопривредник под „диктатуром” 13
Пожар у Прилепу 17
Економске репресалије диктатуре према мени 19
Политичка ситуација за време „диктатуре” 20
Нови устав из 1931. г. 22
Опет у Народној скупштини 31
Југословенска национална странка 36
Ликвидирање сељачких дугова 41
Оставка др. Војислава Маринковића 45
Сукоб са краљем 46
Посета Варшави (Пољска) 50
Са Јованом Дучићем у Пешти 55
„Нашичка афера” 59
Бугарски проблеми 62
Боравак у Цариграду 67
У Румунији 77
Погибија краља Александра 86

10. део: 1934-1941 92
Случај „тестамента” краља Александра Карађорђевића 92
Влада Богољуба Јевтића 98
„Петомајски” избори за скупштину 1935. 101
Рад владе Богољуба Јевтића 105
Влада Милана Стојадиновића 107
„Атентат” Дамјана Арнаутовића 110
Саслушање у управи града Београда 117
Суђење и осуда после „атентата” 123
Пресуда 131
Робијање у Сремској Митровици 136
Помиловање 141
Југославија између 1938. и 1941. 144
Избори др. Милана Стојадиновића у 1938. 146
Аболиција „атентата” 150
Моји последњи дани у Југославији пре „слома” 1941. 152

11. део: 1941-1946 155
Изван отаџбине 155

9. део

1929-1934

ПРВИ ДАНИ ЛИЧНЕ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА АЛЕКСАНДРА

Мене је интимно занимала реакција на те прве дане личне владавине краља Александра Карађорђевића!

Прву изјаву дао је Влатко Мачек. Видовдански устав био је укинут, па је пало у воду читаво државно и друштвено уређење засновано на њему. Како је промену овог дотадашњег стања тражио др. Мачек од Краља, када је био у аудијенцији на дан 5. јануара 1929. године, он није ни крио задовољство што је ово учињено. Ово се видело у једној краткој реченици, која је прострујала као крилатица кроз целокупну штампу, а затим ушла у најшире слојеве народа:

„Сада је лајбек распутан..." (одн. прслук је раскопчан). - Ово је деформација српске пословице: „Обруч је пао".

По интимном мишљењу др. Влатка Мачека, све је било разобручено. Сада се може подметнути ко зна шта док се прави нова бачва.

Светозар Прибићевић био је исто тако задовољан што је све оно срушено, што је он ранијих година градио. Носио је у себи израз Херостратa и његове готово свакодневне слике у новинама биле су пуне тог израза задовољства, што читава грађевина букти.

Радикална странка била је донела начелну одлуку, да се диктатура као појава осуђује, а њени чланови који учествују у влади генерала Петра Живковића, искључила је чланства (Никола Узуновић, Андра Станић, Милан Сршкић, Божа Максимовић и Драгутин Којић).

Демократска странка је била целокупна против диктатуре, али није поступила онако „радикално" као Радикална странка: њени чланови у влади нису искључени, све док нису сами напустили Странку (Коста Тимотијевић, Војислав Маринковић, Стеван Савковић, Коста Кумануди.

Корошчева „Словеначка људска странка", познатија као Клерикална странка, изјаснила се одмах у целини за диктатуру. Сам њен вођа био је у влади, на властиту иницијативу. (Поред њега су били: др. Иван Палачек, Иван Пуцељ, др. Иван Швегл).

„Хрватски заједничари" ушли су одмах у владу чим су позвати (др. Мате Дринковић и др. Станко Шврљуга), а њима се придружио својевољно и др. Ото Франгеш, за кога се знало да је био припадник Хрватске сељачке странке.

У влади је било још војника (Стеван Хаџић) и назовимо их „Неутралаца", али су сви они били припадници неких странака, мада јако скромних ознака (Павао Матица, Авдо Хасанбеговић, Лазар Радивојевић, Никола Прека, Урош Круљ, Тугомир Алауповић и др.)

Према томе, диктатура је била у неку руку концесија Хрватима, јер је онде била „радо прихваћена" од стране Хрватске сељачке странке, а мање расположени „сепаратистички" Хрвати, седили су у влади. Хрватска је од диктатуре добила крупне уступке: укинут је нападани „Видовдански устав" већ од 1921., разбијена је српска хомогеност, па су с правом очекивали да добију сада и нове уступке. Супротно њима, Срби су изгубили све што су волели и за шта су се борили од 1815. године. Изгубили су слободу, која је била цена низа борби против спољних и унутарњих непријатеља. Полиција и „чизма", које је он вазда мрзио, сада су му постављали претседнике општина, кметове, пандуре, чуваре шума и поља итд. Све то изазвало је оправдан револт против до тада у Срба популарног краља Александра. А о Петру Живковићу и да се не говори! Многи су отворено целокупну кривицу за диктатуру бацали на Петра Живковића, а што се, по мом мишљењу у целини не може узети као истина.

Краљ Александар није никад ценио ни парламетаризам, а ни демократију. За њега су ове установе биле носиоци нереда и кршиоци дисциплине, реда и рада. Познато је, да је он лично као млад човек, финансирао лист „Пијемонт", који је излазио у Београду као орган Удружења „Словенски Југ" (омладинска организација) који је уређивао прво Љуба Јовановић зв. Чупа, а после њега Љуба Нешић. За тај лист су тврдили да је био и орган „Црне руке", вазда је испољавао неку антипарламентарност, а склон ауторитативном режиму, па и онда, када престолонаследник Александар (у оно време), није то расположење испољавао!

Када сам о свему томе разговарао неколико пута са генералом Петром Живковићем, у Каиру 1943. за време заједничке емиграције, он ми то није баш потврдио, али је рекао:

„Иницијатива за диктатуру потекла је, природно, лично од краља Александра. Ту се није имало, а нити могло, било шта дискутовати. Ја сам се примио положаја претседника владе једноставно као војник, јер сам био дужан да слушам наређење свог Врховног команданта."

Наравно да нисам поклонио ни тада, а ни раније, веру речима Петра Живковића, да је ушао у режим диктатуре као носилац, просто као војник који слуша свога претпостављеног. Али било је случајева, и то чешће, за време трајања те диктатуре, као и у овим „каирским разговорима" са Петром Живковићем, када сам се морао помирити са овим чињеницама, да је главна иницијатива у свим облицима (правним, друштвеним

.

и државним), заиста долазила од краља Александра, али „можда не увек и само од њега".

Када сам посетио Вељу Вукићевића, онако разочараног, одмах после прогласа „Драгом народу", видео сам да је Веља пун горчине, да је преварен и увређен. После облигатног поздрава упитао ме је кратко:

- Како је народ онде „на југу", примио ово стање?

- Са највећим одушевљењем... - одговорио сам.

Док ме је Вукићевић посматрао разрогачених очију, продужио сам као да ништа не примећујем:

- Ми „доле", вазда смо тежили да се изједначимо са вама у Србији, али у томе, ето од 1913. никако нисмо успевали! Сада су вас једним актом краљ Александар и Петар Живковић изједначили са нама. Сада су и вама одузете слободе, и убудуће, у борби за исте, бићемо се раме уз раме, па ће и победа бити заједничка и недељива.

Тек када сам завршио реченицу, Вукићевић је схватио смисао. И заиста, доле на „југу", стално је владао неки изузетан режим! Ницале су преко ноћи „Народне одбране", „Удружења четника" (која нису имала никакве везе са оним ранијим), „Удружење Македонаца", „Јадранска стража", и шта је још све знам! Све те организације биле су помоћна средства полициским управама по местима, што је било ненормално, јер свака од тих организација радила је исти посао: „Проналазили су државног непријатеља", а самим тим су у народу убијали веру у ефикасност закона и гарантовање личне слободе.

Све те „националне организације", одржавао је др. Антон Корошец више него и један други министар унутрашњих послова пре њега. Претседника општине Бол (у Маријовском срезу), одвели су жандарми од куће и на путу га убили. Био је члан Демократске странке, па када сам ја у Народној скупштини јавио за тај злочин и оптужио др. Корошца, шеф Демократске странке, онај „чисти" Љуба Давидовић, није нашао за сходно ни речи да проговори у знак протеста. Ја сам говорио:

- Државна власт не би смела ни под каквим условима да убија грађане ове државе. Само редован суд, по утврђеном законском поступку може неког да огласи кривим, али ако то и докаже, а никакви одбори „Народне одбране" или назовимо из „Четничких удружења" не могу доносити „неке" осуде или пресуде, оглашавати људе да су криви, а затим и извршавати казне над њима! На жалост, баш у Прилепу, десио се један такав случај: убијен је Иван Бојаџија, кафеџија из Прилепа. Готово јавно, убио га је водник жандармериског вода у Прилепу, поручник Н. Н. бивши школски учитељ. Пре него што је ступио у жандармерију, са њим је убијен Коле Бино, из села Полчиште, као и Харалампије Попов из Беловодице. Обојица из Среза прилепског.

Сва ова убиства јавно сам осудио и на отвореном збору у Прилепу, па само благодареħи тој мојој протестној акцији на јавним зборовима, бујица ових јавних зборова обустављена је, а ја сам добио жиг, да сам највећи критичар др. Корошца.

У разговору са Вељом Вукићевићем сада сам све ово поново евоцирао. На крају сам још додао:

- Нека престану ова убиства, па ће овај режим бити бољи од онога др. Антона Корошца.

На крају разговора замолио ме је Веља Вукићевић да одем до Петра Живковића, као претседника владе, па да са њиме поразговарам. Корисно би било да дознам: да ли ће овај режим бити подужи или му је кратак век! Вукићевић се свакако надао да ће краљ Александар ипак њему поверити даље спровођење овог режима! Рекао сам Вукићевићу без заваравања:

- Добро, пријавићу се Петру Живковићу за пријем и знам да ћу бити примљен, али није озбиљно очекивати да ће овај режим трајати само неколико месеци. Све ово дуго је припремано, па није ни припремљено за краће време трајања. Напротив, ово ће ићи све дотле, док се не сломи под теретом унутарњих или спољних тешкоћа, или док не дође до судара између краља Александра и Петра Живковића. Сваки од њих двојице свестан је своје личне вредности. Један је свестан да је - главна полуга на коју се тај Краљ ослања, а то је у ствари „Бела рука". Само сукоб између те две компоненте може донети убрзани крај овом режиму. Свестан ових начела, а никако и неке наде да ћу било шта сазнати о брзом крају режима диктатуре, идем да се пријавим.

ПРИЈЕМ КОД ПЕТРА ЖИВКОВИЋА КАО ПРЕТСЕДНКА ВЛАДЕ

Као што сам обећао Вељи Вукићевићу, отишао сам и пријавио се за пријем код претседника владе Петра Живковића.

Захваљујући највише Драгиши Стојадиновићу, ја сам брзо добио пријем код генерала Петра Живковића. Драгиша је интервенисао преко брата. За „пријем" је била уведена тачност, за разлику од оног чекања код ранијих министара, када су странке, па и неки народни посланици чекали и по неколико дана. Био сам у чекаоници пет минута раније и тачно, у одређени секунд, ушао је Светислав Хођера, шеф Кабинета и пропустио ме у Кабинет претседника владе.

Генерал Петар Живковић, одевен у цивилно одело, са дугачком пантљиком различитих розетни на левој страни, са златном веригом на десној руци и још неким брилијантским украсима (као нпр. дугмад на манжетнама и сл.), дочекао ме је стојећи, па пошто ми је пружио руку, показао ми је столицу и рекао да седнем.

Прво питање са његове стране било је:

- Како је народ примио Краљев „Манифест" и нову владу коју сам ја образовао.

- Ванредно лепо је примио распуштање Народне скупштине, која се осрамотила горе него и једна ранија, - одговорио сам без околишења. - Али је народ уочио велику контрадикцију између краљеве Прокламације и листе нове владе: За критично стање у држави, Краљ је окривио партије, а на листи ваше владе читају се имана: др. Воја Маринковић, др. Милан Сршкић, др. Антон Корошец, Божа Максимовић, Никола Узуновић, а завршава се са др. Франгешом, који је активан члан Радићеве странке. Свет се пита: „Могу ли ови грешници, оптужени за тешку државну кризу, да поправе све оно што су до сада покварили кад се пре они оспособише да репарирају све оно што је Краља натерало да укине Устав, да распусти скупштинске одборе, да укине судску и учитељску самосталност!

Док сам ја ово говорио, Петар Живковић ме је гледао право у зенице. Чим сам завршио реченицу, Петар и не дочека да ја почнем нову којом бих завршио мисао, већ почне да ми објашњава:

- Ни једно од ових лица, што си ми ти сада поменуо нисам ја ни кандидовао, ни увео у владу. Све је то Краљ лично без мог питања увео. Једини човек који је био мој кандидат, јесте инж. Стеван Савковић, инжењер. Сви остали су краљеви кандидати.

Овако брзо реаговање Петра Живковића одмах ми је пало у очи. Знао сам и раније за ту Петрову осетљивост, да никакву одговорност не прима на себе. Тако је једном, у Солуну, за време оне афере са Црнорукцима овако слично поступио. Тако је радио и када су Хрватски посланици побијени у Скупштини... Од свега што би се и иоле могло назвати „одговорношћу", Петар је прао руке, као да се отреса нечег, али никако нисам очекивао да ће и за владу, којој он стоји на челу, отказивати свако учешће у њеном саставу и то још пред човеком који нема апсолуто нити какав положај у влади, а нити било какве везе са њом!

- Извините, господине Претседниче, - одговорио сам, - нисам дошао до вас да испитујем ко је кога кандидовао у вашој влади, испричао сам вам само утиске, који су се појавили као контрадикторни код сваког човека који је иоле писмен, а зна за краљеву Прокламацију, односно састав ваше владе. Могу вам још само ово рећи: распуштањем општинских одбора, укидањем сталности судија и учитеља, ви сте таквог непријатеља ставили себи на врат, да ћете га тешко носити! Огромна већина њих могла вам је и надаље остати наклоњена и пријатељски расположена, а сада су вам сви до последњег постали непријатељи.

Живковић је већ почео да се нервира, па да би прекратио даљи разговор, можда први ове врсте од како је постао претседником владе,

у коме се не само њему није ласкало, већ му је речено неколико ствари које су му очигледно биле непријатне, упитао ме је:

- Слушај Трбићу, ја сам претседник владе, па, ето, могу да изађем твојим жељама у сусрет. Реци ми шта желиш?...

И мене је повредио овај неочекиван прелаз у разговору, па сам одмах реагирао:

- Господине Претседниче!... Из руку једног диктатора никада се ништа не прима. Пре бих себи отсекао десну руку, него што бих дозволио себи да ишта примим од вас!

Ово је било таман доста, да Петар Живковић падне у јарост, па да ми викне:

- Напоље!...

Затим је брзо, изненађујуће за његов раст и тежину, скочио до телефона и позвао жандарма, бојећи се атентата.

Али ја сам већ био у ходнику, задовољан што сам лично могао диктатору рећи у брк неколико непријатних речи за његов режим, па да му покажем да се сви људи не плаше од тога, што је он претседник владе.

Када сам после све ово испричао Вељи Вукићевићу, он ми је замерио што сам тако брзо прекинуо читав дијалог, који би био још занимљивији, у коме би Петар оптуживао Краља, како му је наметнуо екипу са којом народ није задовољан, итд.

Још исто вече отпутовао сам за Грацко, а одатле за Прилеп. Била је недеља, па на два до три километра испред Прилепа, сачекао ме је читав вод жандармерије са једним полициским писаром. Одвели су ме у Срез, док је маса света посматрала ту чудну поворку са градских тротоара. Са обе стране аутомобила стајала су и држала врата по два жандарма. Полициски писар седио је код шофера, а по три жандарма су ишла напред и позади кола.

Знао сам да ми је овакав дочек приредио Петар Живковић, као одговор на моје држање у Београду у његовом Кабинету, само на један дан раније.

Нови начелник срески узео ме је на испит. Инкриминација је била у томе, како сам смео да путујем у Београд, а да се претходно нисам јавио њему, који је одговоран за „безбедност". Ставио ми је истовремено до знања, да више нисам народни посланик!

- Па то сам исто имао прилике да прочитам у краљевој Проклама-ciји!... - одговорио сам му.

После свега, био сам кажњен са тридесет дана затвора. Међутим, затвор ми је био замењен са новчаном казном (десет динара за један дан), па сам се одмах у Срезу откупио.

За то време била се искупила маса света испред и око зграде среског Начелства у Прилепу, мада су жандарми безуспешно покушавали да растуре народ.

Петра Живковића нисам видео од тада, па све до пред крај 1931. године, али сада под другим околностима.

ПОЉОПРИВРЕДНИК ПОД „ДИКТАТУРОМ"

Очигледно је било да сам „неком" сметао, па се није стало само на оној казни од тридесет дана затвора. Наредба је била да ме материјално потпуно упропасте, јер зависан човек постаје „послушан", па су у тој намери упропашћавања, и успели.

Те, 1929. године, засејао сам нешто на мом имању у Браилову, нешто на имању свога брата Николе, у Велесу, као и на земљи коју сам узео у закуп - неколико стотина хектара индиске конопље. Сађење те конопље пријавио сам благовремено министарству пољопривреде, па су ми онде дали одобрење за сетву. Једна немачка фирма из Дрездена била се обавезала: да ми цвет од конопље при откупу плаћа по 5 марака од килограма, а остале делове биљке, по 20 фенинга по килограму. Њиве сам изорао, конопљу посејао, окопао, проредио када је већ добро израсла... Претставник фирме из Дрездена прегледао је све радове, па када је требало почети да жањем конопљу, добио сам наредбу - да је сву уништим. У наредби је стајало: да је наша држава потписала у Женеви конвенцију, да неће дозволити производњу те конопље у нашој земљи. Међутим, по тој конвенцији, та забрана је важила не за текућу, него за идућу годину. Нико ме није могао приморати да се лишим беријета са једне културе, која је стигла за жетву! Требало би десетине плугова да заорају већ зрелу конопљу! Наравно да сам се противио извршењу наредбе.

Тако сам се натезао са полицијом неколико дана, док не сазнам да је у Прилеп стигао др. Франгеш, министар пољопривреде. Одмах су ме позвали код начелника Среза, где се налазио и др. Франгеш, па је овај почео да ме испитује, а начелник Среза и да бележи питања и одговоре:

- Да ли сте ви Трбићу заиста посејали више од 70 хектара индиске конопље?

- Посејао сам... - одговорио сам.

- А да ли ви знате да је то отров?

- Овде га нико не једе, па неће ни јести... До данас се нико није отровао. Опијум, који се исто тако код нас производи у великим количинама, отрован је, али овде нема примене, па нема ни примера да се у овом крају неко њиме тровао!... А ја лично знам да има кућа, који га

чувају годинама, у нади да ће добити бољу цену. Према томе, сматрам да нема опасности ни од ове конопље да се неко отрује!

- Вама дакле није познато, да се том конопљом трују Египћани?

- Чудно! Какве бих ја имао силе да спречиом Египћане да се не трују овом конопљом?

- Нећемо производити ту конопљу, па ћемо тако спречити њихово тровање!

- Али зато Француска дозвољава производњу ове биљке у Сирији, а Сирија је много ближа Египту него Југославија, а осим тога, како ћете ви забранити Сирији, да не увози ту конопљу у Египат, када Француска, као протектор то не забрањује! Уосталом ова конопља није намењена југословенском тржишту, она одлази за Немачку, где ће се користити у фармакопеји, а не за тровање људи у Египту!

- Ја нећу дозволити да она оде у Немачку, - сада се разгневио др. Франгеш, - јер ће оданде опет у Египат! Захтевам од вас, као министар пољопривреде у Југославији, да ви ову конопљу одмах уништите.

- Не пада ми ни напамет! - одговорио сам.

- Али ја то наређујем, као министар!...

- Само, заборављате, да ја нисам дужан да вас послушам. Ви морате о томе да ми уручите решење, а ја имам на њега право да се жалим...

- Коме ви имате права да се жалите, када је овим што вам сада говорим, сагласан и Господин Претседник владе?

- То знам, али ја ни не мислим да се жалим Претседнику краљевске владе!

- Знам ја, ви сте велики противник данашње владе!

- Молим вас, господине министре, да ми право кажете: ради чега сте дошли у Прилеп? Ради индиске конопље, или, да би сте чули од мене шта ја мислим о данашњој влади? Ако сте дошли због овог последњег, онда затворите тај тевтер о индиској конопљи и отворите други, о томе, шта ја мислим о тој вашој влади, па ми постављајте питања.

- Да завршимо прво са индиском конопљом, - рекао је др. Франгеш, па је наставио још строжије: - Да ли ћете уништити ту штетну конопљу?

- Нећу је уништити, јер је она за мене корисна, као и за многе друге!... - одговорио сам др. Франгешу.

- Господине Начелниче, наређујем да га казните са шест месеци затвора за непослушност!

На те речи ја сам почео грохотом да се смејем. Све сам се ударао рукама по бутинама. Он ме је запањено гледао!

- Казните га са годину дана!... за непослушност и неучтиво понашање! - викао је др. Франгеш, сав усплахирен.

- Ама, господине Франгешу, ви немате појма о чему говорите! Ви као да не живите у Југославији, а не да сте члан њене владе!... Начелник

Среза има права да казни неког само највише са месец дана затвора, а кажњени има право да ту казну претвори у новчани износ, десет динара за дан, па да мирно оде кући! Куда ви одосте!

- Је ли ово тачно, господине Начелниче? - упитао је др. Франгеш среског Начелника.

- Тако је по закону, господине Министре!... - одговори Начелник среза.

- Онда то није ништа!... За то људи и могу, као, ево овај овде, да не слушају наредбе! - опет одговори Франгеш.

- Када би у овој земљи начелници срески могли кажњавати са по једном годином затвора, господине министре, - одговорим др. Франгешу, - онда би у овој земљи у року од једне године остали само: Петар Живковић, Ви, господине министре, и срески начелници... Сви грађани Југославије напустили би земљу и побегли куда их очи воде.

- А зашто би побегли - упитао је др. Франгеш као наивно.

- Па, ево, да вам и то кажем: ви сте дошли и тражили од мене да уништим конопљу, а ваша је наредба незаконита! Уместо да донесете решење и назначите у њему, у име ког закона ви од мене тражите, и да ми то решење доставите са одређеним роком за жалбу, а ви једноставно наређујете да ја то урадим, па када ја не пристајем да сам себи нанесем штету, ви наређујете среском Начелнику да учини незаконитост на тај начин што ће ме казнити са годином дана затвора! Ето, због таквог незакоња, које се сада врши према мени, стура према другима... И, природно, то би изазвало расељавање...

- Ви сте схватили, да је укидањем Устава, министрима све допуштено! Моја је наредба закон!... - почео је да виче Франгеш.

- Није истина!... - одговорио сам. И у овом вашем режиму, одређено је једном уредбом како се доноси закон. Прво, на том акту има да стоји име „закон", па онда долази текст, затим на дну, на десној страни мора бити потпис Краља Александра, а на левој потпиис претседника владе и ресорног министра. Тај закон мора бити обнародован у „Службеним новинама", па ако није одређен неки други рок, закон има своју законску снагу чим се на тај начин обнародује. Срамота је, господине министре, да ви дођете чак из Београда у Прилеп, па да овде добијете лекцију, како се у једној неуставној земљи доноси закон!

Др. Франгеш је био сав зајапурен. Једва је успео да ми каже:

- Потпишите овај записник...

- Добро!... И да потпишем... Али ја то сматрам за парче хартије. Потписујем ради куриозитета, нека се у будућности види, како ви баш ни о чему немате појма. Ово није никакав записник. Зар мислите да је он то зато, што сте горе, у почетку, ставили тај назив! Ви му нисте дали форму

записника, па он не вреди ништа, или да вам бар у нечем изађем у сусрет, ево потписаћу то невредно парче хартије преда вама...

- Скупо ћете ви платити читав овај наш данашњи разговор! - одговорио је на све др. Франгеш.

- То вам верујем, јер сте и сами рекли да ником не одговарате, да можете да радите што зажелите. Постали смо бесправно робље у сопственој земљи. Ви сте веровали, да долазите у Маћедонију, па да ће вам овде свако бити понизан и покоран, само са разлога што сте министар! У томе сте се гадно преварили!... Али да ми можете нанети штету, у то вам верујем! На крају, ја сам, ето, сељак... А познато је, да сељака бију и град и киша, дави га поплава, пржи га сунце... Све, независно од његове воље и жеље. Овај ваш долазак у Прилеп сматраћу као једну елементарну несрећу и као са таквом ћу и рачунати.

Франгеш је одмах отпутовао у Битољ, да онде тражи од Великог жупана, да ми он нареди да уништим индиску конопљу. Велики жупан му је дао исти одговор као и Начелник среза, да он нема законске могућности да изда такву наредбу. Др. Франгеш се вратио у Београд, па је оданде кроз три или четири дана стигла наредба лично од Петра Живковића, да се узме потребан број плугова заједно са запрегом и тераоцима, па да се све моје њиве засејане индиском конопљом заору. Ово је била изузетна мера против мене јер су неки Грци засејали том биљком многе њиве у околини, као и у неким селима у околини Прилепа, Добјане и Средодев). И тако, једне недеље целокупна жандармерија у Прилепу и из околних станица нашла се у покрету, терали су више од стотину плугова из околних села и заорали целокупну моју индиску конопљу. Претрпео сам огромну материјалну штету... Поднео сам жалбу суду за отштету, али суд није смео да прими тужбу, јер је била управљена против државне власти!

Само, на овоме се није још све свршило!

Био сам и велики произвођач дувана у Прилепу. Имао сам у селу Браилову добре њиве за дуван, имао сам модерне сушионице дувана (бар су се у то време сматрале за модерне), имао сам доста простора за оставу дувана када се осуши (што је јако важно), што је за производњу дувана један од првих услова. Те 1930. године набрао сам дувана, да га је мерачка монополска комисија измерила у сувом стању на десет хиљада килограма. Како сав дуван нисам могао средити у селу, то сам по дозволи монополске Управе, један део истог пренео у Прилеп, у моју кућу (Скопљанска бр. 2), и то око четири хиљаде килограма. Била је то велика кућа, коју сам купио од наследника Изет-бегова сина, Мухарембега, који се отселио у Цариград. Било је у њој 14 великих соба и велики чардак на горњем спрату. Собе су све биле украшене веома скупим дуборезом. Кућа је била изолована. Нико није становао у њој, да не би

ложили ватру и излагала се пожару. Живео сам у селу Браилову са породицом, где сам имао нову кућу, коју сам саградио 1913. године, а коју су Бугари сасвим демолирали. У њој је становало за све време 609 војника. Ту сам кућу после Ослобођења (1918.) поново поправио и дотерао, да се у њој може живети.

ПОЖАР У ПРИЛЕПУ

Биле су Беле покладе 1931. године. Около пола ноћи пси су почели да лају и чуло се јако лупање на великим дворишним вратима. Отворио сам прозор и запитао:

- Ко лупа?

Јавио ми се један рођак моје жене, када му је отворено и када је ушао у кућу, саопштио ми је, да ми је кућа са дуваном, у Прилепу, изгорела.

- Дошао сам да ти то јавим, а Срески начелник ми је наредио, да те одмах доведем у Прилеп.

- Е, зар тако! - погледао сам га радознало. - А кажеш да је кућа већ изгорела?

- Па, до сада је сигурно већ изгорела!... - одговоро ми. - Дошли су општински ватрогасци без воде и вратили се назад. Из куће је на све стране прскала ватра као да су мале експлозије, па нико није смео да приступи и гаси. Народа се скупило много, али нико није могао ништа корисно да уради.

Посматрао сам га са сумњом, па сам рекао на крају:

- Лези ти лепо, па спавај овде... Ја вечерас, односно ове ноћи не идем нигде, па ни у Прилеп. Кућа је, како си ми и сам рекао сасвим већ изгорела... Сутра, када се сасвим сване, онда ћемо поћи за Прилеп.

- Али, мени је наређено да још ове ноћи вратим коња, јер је то општински коњ! - рече ми младић.

- Ипак остани ти овде, по ноћи ни Општини не треба коњ!

Сутрадан, када се добро свануло, поранио сам и наредио да ми се оседла један полуарапски ждребац, па пођем за Прилеп. Када сам дошао до моје куће, још се димило на огромном згаришту. Оставио сам коња, па отишао до згаришта. Одмах сам осетио задах петролеума. У дворишту сам примето Начелника среза и још неке људе са њим. Када сам им пришао, прво ме је упитао Начелник:

- Је ли вам жао, што вам је овако лепа кућа изгорела?

- Ван сваке сумње да ми је жао!... - одговорио сам.

- Имате ли ви непријатеља у Прилепу? - одмах ми је поставио друго питање.

- Како не бих имао непријатеља! - одговорио сам му и видео да је изненађен овим одговором.

- Па шта мислите, сумњате ли на неког од тих непријатеља, да је извршио ову паљевину?

- Сви моји непријатељи су политички људи и веома отмени, зато тврдим, да ни један од мојих непријатеља није паликућа!... - одговорим одрешито Начелнику среза.

- Па, на кога онда пада ваша сумња за ову паљевину?

- На кога? Па једино на вас сумњам, Господине Начелниче!

- Како? А за[то на мене - узвикнуо је сада узрујано Начелник сресни.

- Немојте се узрујавати ви, када се не узрујавам ја, који сам претрпио овакву штету! - рекао сам, па сам одмах и наставио: - Од шестог јануара 1929. године, па све до јуче, пред мојом кућом стајао је стално по један жандарм на смену, и дању и ноћу, бележио је свако лице које би улазило у моју кућу, као и време које би проводило код мене. Ноћу су ту дужност вршили општински стражари... Како да баш јуче нико не примети људе који су овамо уносили канте петролеја и када су посипали кућу! Ето, и сада се на све стране осећа петролеј!... Овде је, по мојој слободној оцени, просуто најмање 100 литара петролеја... Како сада, да под овим и оваквим околностима да не посумњам баш на вас, као на највишег претставника власти, како да схватим да су општински ватрогасци дошли овамо са празним бурадима, па никако нису ни стигли да напуне ватрогасне справе водом. Ево, у мом дворишту има три чесме и нико се није ни сетио, да ма један лонац воде проспе на ватру? Свет није могао да приђе кући, јер су неки метци експлодирали, па су људи бежали даље, бојећи се да не погину! - чуо сам и то.

- Наравно да је било опасно, али то није кривица ватрогасаца, јер сви се боје метака! - одговорио је Начелник.

- А ко је убацио толику муницију у кућу? - запитао сам.

- Ваљда нисам ја пунио вашу кућу муницијом!

- Свима је познато, па чак и вама, да ја у овој кући никада нисам држао муницију - одвратио сам оштро.

- Тужићу вас суду за тешку клевету... - љутио се сада већ отворено Начелник.

- Но, то ћу једва дочекати! - почео сам весело. - Државна влаcт ће ми бар дати иницијативу и оно што до сада никако нисам могао, да користим као грађанин своје право, да се појавим пред судом, па ма и као туженик. Вама је познато да су сви моји покушаји да вас изведем пред суд до сада остали без успеха, па никако нисам успевао да изнесем сва своја безакоња која сте ми учинили!

После овог дијалога, Начелник сресни је отишао у своју канцеларију. Никада ме није тужио за клевету. Међутим, ја сам њега тужио као иницијатора за паљевину моје куће, али суд у Прилепу опет није хтео да прихвати моју тужбу против органа државне власти. Али ни то није било

доста, за освету, што сам се непријатељски држао и надаље према диктатури! Уследиле су нове бестијалности, које су ме уништавале.

ЕКОНОМСКЕ РЕПРЕСАЛИЈЕ ДИКТАТУРЕ ПРЕМА МЕНИ

За куповину имања дуговао сам „Ликвидационој државној банци" 55.000 динара. За наплату тога дуга, одмах после описане паљевине, дотерају у Прилеп све моје пољопривредне справе из села Браилова. Била је ту моторна вршилица од шест коњских снага, у вредности 320.000 динара, један трактор „Фордсон" од 50 коњских снага, неколико плугова, две сејачице, две жетелице, два култиватора, неколико сецкалица итд. Укупна вредност, по њиховој процени, износила је 750.000 динара. Све су то дотерали у Прилеп и изложили јавној продаји. Само, нису се надали и овде отпору: нико није хтео да купи ни једну ствар! Тако су све те пољопривредне справе, са свима алатима и скупим ремењем, стајали скоро две године, на киши, на снегу, на ветру и сунцу, док све није потпуно пропало.

Тако сам, ето ја сада платио све оне своје протесте у Народној скупштини и преко штампе (као и на зборовима), у којима сам нападао безакоња која су поједини државни чиновници и жандарми чинили у Мађедонији. Био сам материјално упропашћен. Држао сам се још само захваљујући свом одличном познавању пољопривреде и коришћењу сваке капи воде, ђубрета и сталном раду, од јутра до мрка. Докле ми нису одузели вршалицу, ишао сам по околним селима и сељацима вро жито, за ујам, али када су видели да ја од тога имам користи, онда су ми и то средство за живот одузели, а требало је живети и школовати четворо деце!

Ипак, ја сам знао, увидео сам добро из дана у дан све више, да се режим „диктатуре" толико угиба под теретом свога незнања и погрешака, да се дуго није могао одржати! И зато се, већ у почетку 1931. године могао сагледати крај овоме злу, које се звало „Лични режим краља Александра"! Читав режим је падао из дана у дан услед настале економске кризе, услед неспособности оба диктатора - краља Александра и његова генерала Петра Живковића! Требало је новаца, а њега је бивало све мање. На крају, пружила им је Француска помоћ у виду три милијарде динара, али ни један франак од тог новца није могао бити донет у земљу! Новац је имао да остане у Паризу и оданде да се плаћају различите набавке, од којих природно, већина је имала да се набави баш у Француској!

ПОЛИТИЧКА СИТУАЦИЈА ЗА ВРЕМЕ „ДИКТАТУРЕ"

У спољној политици дошла је до највишег израза „Мала антанта", која се као целина ослањала у главном на Француску, али је Чехо-Словачка, осећајући сваки дан све више притисак Судетских Немаца, почела да се ослања и на Совјетски савез, са којим је имала дипломатске односе. Међутим, краљ Александар и његов министар спољних послова др. Војислав Маринковић, били су отсутно противни успостављању било каквог односа између Југославије и Совјетског савеза, коме је тада стајао у спољној политици, на челу Максим Литвинов.

Далеко већи хаос владао је у унутарњој политици, коју је водио диктаторски режим! Главна тежња била је поклоњена прогону комуниста. У овом је режим имао доста успеха... Исто тако је био снажан прогон свих људи који су показивали као директни непријатељи „диктаторског режима"! Успели су, да поред заграничне комунистичке организације, чија је централа била у Москви, створе још једну потпуно шовинистичко-клерикалну организацију, на челу са др. Антоном Павелићем, којој је седиште било у Италији, а главни ослонац, лично Мусолини! О овом вреди рећи нешто више.

Павелић се био сместио са својом групом, којој је дао име из средњег века, „Усташе" , у градићу и тврђави „Форли" у провинцији „Емилија", одакле је био родом и сам Мусолини! То је већ била ознака за све који су умели да расуђују, да је ова „спрега" ковала заверу против Југославије! Њу су посредно помагали сви Хрвати из опозиције, па са њима и Прибићевић.

Што се тиче Светозара Прибићевића, он је стајао ван било какве могуће „заштите", па је одмах, почетком „диктатуре", био интерниран у Брус. У томе интернирању Прибићевића и прогону појединих људи, који нису хтели да погну главе под притиском „личне владавине" Петра Живковића, који се назвао „каплалрнамом", овај појам је имао и свог реалног израза: затваране су гимназије са вишим разредима, учитељске школе, зидале су се велике жандармериске станице и карауле, али исто тако „капларизам" је дошао до израза и у сечи шума, од чега држава није имала великих користи, али је зато доста улизица овом режиму, донео назив - милионера!

У читавој држави осећало се натезање! На крају се испољило, да су тековине „диктатуре": Суд за заштиту државе, који се ограничаво углавном на суђење комунистима, жандармериске станице и жандармериска самовоља! Жандармима је било остављено да оцене слободно: шта је државни интерес, а шта није! А затим: ко је антидржавни елемената, а ко није!

Као израз крајњег незнања, ни историје, ни економне политике, ни народних интереса, нити традиције, дошла је подела на „бановине". Те велике административне јединице добиле су своја имена по рекама: Савска, Дравска, Дунавска, Дринска, Моравска, Зетска, Врбаска, Приморка, и Вардарска. У Дравску бановину улазила је читава Словеначка, па је тако изгубила своје име. У Зетску бановину улазила је читава Црна Гора, па је и ова изгубила своје име!

Дневна штампа је напала ову појаву на примерима из литературе. На пример: Франц Прешерн није био више велики песник Словеначке, него Дравске бановине, а Његош, да се није сам онако широко размахнуо својим генијем, био би по Петру Живковићу и Милану Сршкићу, остао би песник Зетске бановине. Хрватска је ушла у Савску бановину, а Босна је била подељена на три бановине: Дринску и Врбаску, док је један мали део отишао под Зетску. Делови Срема: Вуковар и Шид спадали су под Дринску бановину, са седиштем чак у Сарајеву (!), а Крагујевац, Пожаревац и Смедерево, улазили су у састав Дунавске бановине, чије је седиште било чак у Новом Саду (!). Може се замислити какав је хаос из ових подела настао. Сваки човек који је познавао историју, географију, а затим колико-толико економске прилике, могао је видети да се ту није радило о некој смишљеној интересној ствари, него о „капларској политици".

На ову поделу први се побунио др. Корошец лично. Он, који је пристао да буде министар унутрашњих послова у влади Вељe Вукићевића, затим је образовао своју владу, да би одмах затим ушао у име „виших интереса" (а то значи да не би остао „ван игре") и у владу Петра Живковића као министар саобраћаја, после министар шума и руда, ово је сада учинио само да би сачувао име „Словенија", а тиме опет своје политичке позиције, напустио је ту владу (29. септембра 1930.), одмах пошто је основана Дравска бановина. Корошец се није побунио ни против Саве, ни против Дунава, ни Врбаса и Вардара... Све је то могла да толерира његова „објективност" и сагледавање „општих интереса", али Дравску бановину није могао да прихвати, па је напустио ово „капларско друштво". За ту дрскост казнили су га краљ Александар и Петар Живковић по примеру Светозара Прибићевића. Отишао је у интернацију на острво Хвар. Други излаз нису могли наћи ни за њега.

Људи који су добро познавали др. Воју Маринковића, као најинтелигентнијег члана кабинета Петра Живковића, чудили су се, како је он могао дати свој пристанак на овако накарадну и нефункционалну поделу земље!

Пре доношења новог „Устава" (октроисан (наметнут) од краља Александра), Никола Узуновић и др. Коста Кумануди, који је ушао у владу Петра Живковића (16. фебруара 1931.), дошли су у Битољ, затим су

обишли Прилеп и Скопље, па су у свим овим местима говорили о новом Уставу. По њима, тај нови Устав је предвиђао враћање „парламентаризма" (а предвиђен је и орган привредног већа, као елеменат за будућу „корпоративну државу"), само ће се строго водити рачуна о принципима „шестојануарске политике и њених начела", па да треба да приме на себе да буду носиоци те политике. Ја сам се склонио из Прилепа када су они онде боравили, да бих избегао састанак са њима, јер нисам желео да свет добије утисак да одржавам било какве везе са људима из „личне диктатуре".

НОВИ УСТАВ ИЗ 1931. г.

Једног дана, месеца септембра 1931. Краљ је прогласио свој устав, који је он „подарио" народу! У овом Уставу се налазила и одредба о враћању на парламентарни систем.

Чим је устав обнародован, добио сам позив од претставника Радикалне странке да дођем у Београд. Опозиција према краљевској „диктатури", намеравала је да се састане у Београду и одреди свој став како према новом Уставу, тако и према новим изборима који ће сада бити расписани за парламенат. Овај састанак радикала сазвао је први потпретседник Радикалне странке Миша Трифуновић. - Када сам стигао у Београд, одмах сам похитао да ступим у везу са познаницима из Радикалне странке.

Састанак овог скупа „ад хок", био је заказан у кафани хотела „Москва", у 9 часова пре подне. Ово ми је било мало чудно! Наиме, још је владао „режим диктатуре", а састанак се заказује на јавном месту! Било нас је око 30 присутних политичара Радикалне странке. Чело је одмах заузео Миша Трифуновић, до њега је са десне стране сео др. Милан Стојадиновић, са леве др. Воја Јањић, и тако редом. Пошто смо се сви испоздрављали, Миша Трифуновић је узео реч. Таман је рекао „Браћо радикали", - кад му приђе један полициски агент у цивилу и проговори му неколико речи. Односно, ја сам бар претпостављао да је агент, а може бити, када се сада размислим, да и није био! Тек, Трифуновић је наставио као мало иронично:

- Управа града Београда наређује да се одмах растуримо, иначе ћемо сви бити похапшени. Зато, браћо, предлажем, да се ми лепо разиђемо, како не бисмо отишли у затвор!

Уз протесте нас неколицине, јер заиста ништа није ни било урађено, речено или учињено, па није ни био „јавни скуп", ми се растуримо, али смо претходно сви добили шапатом ново саопштење, да ћемо се сутра у исто време састати у сали сутерена кафане „Руски цар" (барска сала). Ово није јавно место и локал преко дана не ради.

Сутрадан, у исто време, нађемо се опет сви ми код „Руског цара". Опет је устао Миша Трифуновић и рекао: „Браћо радикали..." Па се поновила сцена од јуче. Пришао му је млађи човек у цивилу (можда и онај исти од јуче), па му нешто шапнуо. Миша је наставио опет иронично:

- Управа града наређује да се растуримо, да нас не би све похапсила...

Опет смо нас неколицина почели са протестима, али нас нико није слушао. Миша Трифуновић је први изашао из сале, не дајаући чак ни упутства - шта даље да се предузме!

Тек сада сам се освестио, да је све то било обично блефирање! Очигледно је било да се нека „игра". Нико није желио сукоб са полицијом, а опет, хтела се јевтина реклама „мученишта" и опречног става „диктаторском режиму", па ма то било и у последњем часу, када је тај режим нестајао, јер се сам од себе гасио! Тако се далеко ишло, да нико од њих није хтео чак да ризикује, да плати новчану казну, а хтео је мало „славе"!

Схватио сам какве сам ја глупе жртве подносио, верујући у солидаризам ко зна којих људи! Мене су од јануара 1929. године не само кажњавали, већ нисам добијао ни пензију трећа година, финансиски су ме упропастили, кућу су ми спалили, био сам малтретиран на све могуће начине, живео сам стално на опрезу... Био сам заклет реакционар према „диктатури", а не као ови људи! Упитао сам се тада заиста први пут: „Ко су вође ове опозиције!" Знао сам сада јасно да су то све мали и слаби људи, који неће да жртвују своме опозиционарству ни 300 динара казне, колико их је могла казнити управа града Београда, на место 30 дана затвора! Миша Трифуновић је мирно, ево, пред мојим очима, већ два пута примио наредбу о растурању састанка, а он не даје ни речи протеста! Требао је да оде до Управника града, да се мало изложи тражећи објашњење о ставу полиције према њему лично... Али Миши то није било главно! Он је желио ефекат... Да грађани виде, како су радикали куражни, састају се илегално, полиција „упада" и растура састанак... Правио је величину онде, где је заиста није било! Монтирао је реноме....

Овакво друштво није ми се свидело! Све је то био овејани слабић, који је чекао да „време сврши за њега главни део посла". Требао је неко да их узме под пазухо и да га подигне изнад себе. Ја за све то нисам имао воље. Желио сам борбу, али сам желио и снажан напад на непријатеља, судар са њим. Зато сам, када сам већ био у Београду, брзо начинио други, личан план рада.

У Београду је тада био и Аца Аксентијевић, бивши посланик. Он је имао приступа као лични пријатељ код Боже Максимовића кад год је хтео. Осим тога, Аксентијевић је намеравао да се кандидује у Велелсу сада, када се распишу избори, за посланика. Читав велешки „Хас" и цео

Ћукурци, као и један део Клепе, били су ми одани пријатељи! Моја реч је много значила за њих, а њихови гласови за Ацу Аксентијевића. Иначе, Аксентијевић је био веома добар и питом човек, друг какав се треба тражити. Био је готов свакога у невољи да помогне. Ради тих својих особина одиста су га многобројни Велешани и симпатисали! Он је у то време био претседник Ликвидационе комисије неке банке... Имао је своју канцеларију, два до три чиновника и послугу. Отишао сам до њега, па пошто смо се поздравили, рекао сам му да желим, да се видим са Божом Максимовићем. Брат од тетке Аце Аксентијевића био је Милутин Петровић, бивши претседник београдског суда, а касније, за време „диктатуре", претседник Београдске општине. Сви смо били добри познаници. Аца Аксентијевић је одмах јавио Божи Максимовићу моју жељу, па је овај рекао да ће ме радо дочекати, ако дођем до њега.

Када сам ушао код Боже Максимовића, све сам му тачно испричао: како сам дошао у Београд по позиву, зашто сам дошао, као и моје дубоко разочарење у радикалску опозицију. Рекао сам му:

- Ако и када се распишу избори, желим да се кандидујем и да уђем у Народну скупштину. Радикал сам, а вама радикалима у влади Петра Живковића биће потребно да у ту Скупштину уђе што више ваших људи, за себе сам сигуран да ћу бити изабран у Срезу прилепском.

Божа Максимовић је већ све сазнао. Знао је и шта се са мном десило од 6. јануара 1929. године па на овамо, све до дана када сам дошао до њега, са његовим пријатељем Ацом Аксентијевићем. Знао је чак и читаву монтажу конференције од тог и прошлог дана, коју су извели Миша Трифуновић и др. Милан Стојадиновић. Све је било управо онако како сам му ја испричао. Том приликом сам још додао:

- Поред овакве опозиције, можете ви још годинама владати! Ово је скуп овнова, а не неке борбене групе.

Тада ми је Максимовић обећао, да ће ми помоћи да уђем у њихове редове, тј. да добијем пристанак од Петра Живковића, да ме приме на кандидациону листу. Само ме је упутио на Николу Узуновића и Милана Сршкића, јер они одлучују о саставу листе и људима који ће се кандидовати. Они уживају у том погледу поверење Петра Живковића, а нарочито Краља.

И Узуновић, а нарочито Сршкић, лепо су ме примили. Само ми је Узуновић рекао:

- Све је то лепо што ти говориш, али шта ћемо са оним случајем када ниси хтео да уништиш индиску конопљу? Петар Живковић је због те твоје непослушности још увек љут на тебе!

- Слушајте, - рекао сам, - дошао сам овамо до вас као радикал, па сматрам да ће вама, а не Петру Живковићу, требати радикали! Зато ви

и гледајте да ту ствар некако поравнате... Нека не буде баш све онако како каже Петар Живковић!

- Слушај ме сад ти... - одговорио је строго Узуновић. - Овако више да ниси ни пред ким говорио, јер ти баш нико неће моћи да помогне. А ово што си рекао преда мном, овде ће и остати... - Тако смо се и растали.

Остао сам још неки дан у Београду, па сам се онда вратио у Прилеп. Овде сам сазвао своје пријатеље и реко им све како је било у Београду, а нарочито о разговору који сам имао са три радикалска министра у влади Петра Живковића.

За кандидата Петра Живковића јавио се у Прилепу бивши демократа, Војислв Дамјановић, школски надзорник. Њега је протежирао др. Коста Кумануди. У срезу Крушево опет се јавио као кандидат ове Живковићеве листе бивши демократа, Никола Ђорђевић, школски надзорник. И њега је кандидовао др. Коста Кумануди. Тек, чињеница је, да су у оба моја среза, већ били пресумптирани демократи, који су као лични пријатељи др. Косте Кумандија издашно помогли шестојануарски режим. Мени је тада било стало да само добијем у Београду пристанак на кандидацију, а за победу сам био сигуран у оба ова среза.

По новом изборном закону из те 1931. године, један кандидат се могао кандидовати само у једном изборном срезу. Мада сам био сигуран и у Крушеву, и у Прилепу, био сам готов да помогнем у Крушеву другог против-кандидата, како не бих дозволио, да у мојим изборним срезовима победе и буду изабрани за посланике Демокркате.

Само, пристанак за мене никако није стизао из Београда!

Овом приликом помогле су ми „природне силе"... Страшан земљотрес уништио је Валандово, Богородицу и још нека села. Краљ Александар, у пратњи Петра Живковића и бана Жике Лазића, обишао је ова пострадала места. Бан Жика Лазић придружио се свити Краља Александа у Скопљу, на железничкој станици. У возу је тада дошао разговор и на изборе. Краљ се интересовао о одзиву у народу, а Жика Лазић је, описујући стање Срезова најавио, да би било корисно за општи успех, да би број гласача био што већи, да се и мени да пристанак за кандидацију у Прилепу. Петар Живковић о том није хтео ни да чује, али је после тога лично Краљ интервенисао, па је Петар, немајући куд, дао пристанак на моју кандидацију, али са напоменом:

- Пошто ја у Прилепу већ имам кандидата, не желим да тога Трбића видим у Народној скупштини!

Није ми познато каква су му уверавања дата у том погледу, али је Петар Живковић стигао у Београд са уверењем да ја нећу ући у Народну скупштину. И да би се то постигло, лично је срески Начелник ишао из села у село у Срезу прилепском, агитујући за мог противкандидата. После те полициске агитације морао сам и ја да прођем кроз села овог Сре-

за. То сам учинио само једном, али сам као вихор одувао све полициске агитације. У Прилепу је сав раднички свет био за мене, а познато је, да је готово читав Прилеп састављен од радника! Овде се толико то јавно испољило, да ће огромна већина гласати за мене, да је Начелник сматрао за потребно да изјави:

- Три дана пре избора стрпаћу Трбића у затвор. На дан избора биће у затвору, а сутра-дан, када га будем пустио, већ ће други бити народни посланик. Он то неће и не сме бити...

Када сам сазно за ове његове речи, начинио сам план, како да ту „генијалну замисао" Начелника среза осујетим.

Избори су били заказани за 8. новембар 1931. године. По намери Начелника, требао сам да будем ухапшен 6. новембра. Четврти дан по хапшењу био је дужан да ме, по закону, спроведе суду, који би ме већ сутрадан пустио на слободу, одн. у понедељак после избора, тј. 9. новембра. Петог новембра је међу мојим пријатељима завладала велика узрујаност. Начелник се спремао да мене затвори, а моји пријатељи су се спремали да те ноћи убију начелника среза Прилеп. Како ја нисам желео ни једно ни друго, позвао сам неколико пријатеља и сопштио сам им, да те ноћи још идем у село Степанци (на 22 километара од Прилепа), да онде одржим састанак са гласачима. Степанци су село на путу Прилеп - Велес, па нико није могао ни сумњати зашто идем у том правцу.

Сео сам у ауто, узео са собом само једног пријатеља (Илију Чашума) и пројурио мимо Степанци. А када је већ пала ноћ, био сам у Велесу. Онде сам одмах отишао у пошту. Затражио сам хитну везу са Београдом, Божом Максимовићем. Када сам добио везу, рекао сам Максимовићу све што ми је Начелник сресци у Прилепу спремио, па сам додао, да се тренутно налазим у Велесу на пошти. Тада сам додао и ово:

- Пред поштом ми је аутомобил, а у њему оружје. Одавде, одмах одлазим у планину Бабуну. На дан избора направићу такав неред, да ће се у читавој Европи писати о „крвавим изборима" Петра Живковића.

Божа Максимовић је био изненађен, али ми је предлагао хладнокрвност и саветовао:

- Буди миран, о свему ћу одмах обавестити Сршкића, а ти позови путем телефона бана Жику Лазића, па му све ово саопшти. Још ове ноћи, верујем, све ће бити уређено.

Тако сам и поступио. Потражио сам Жику Лазића у Скопљу. Био је у позоришту, па сам га једва пронашао. Њему сам од речи до речи све поновио што и Максимовићу. Тада ми је бан Лазић рекао убедљиво:

- Верујте ми, о свему томе ја ништа не знам. Одмах ћу звати Начелника у Прилепу и наредићу му, да обустави одмах такав поступак према вама. Ви држите слушалицу и чућете читав наш разговор.

После краћег времена чуо сам како се одазива Прилеп:

- Овде Начленик срески...

- Ко је вама наредио да хапсите Трбића и зашто ово предузимате - запитао је оштро бан Лазић.

- Не могу ваљда дозволити да највећи непријатељ Петра Живковића буде изабран 8. новембра!. Да оде у Скупштину...

- А да ли ишта Трбић говори на зборовима против Петра Живковића! - питао је опет Лазић.

- А, није он без мозга, па да јавно напада Господина Претседника владе, али овде, у Прилепу, и деца знају, да је Трбић његов непријатељ и ви знате да ја имам упутство да спречим његов улазак у Народну скупштину!

- То мени није познато... - одговорио је бан Лазић, па је одмах наставио - Прекините сместа свако гоњење Василија Трбића па ако то не учините, сутра ћу вас сменити и оптужити да својим поступком саботирате изборе! Јесте ли ме разумели?

- Разумем... - чуо сам сада смирен и резигниран глас Начелника среза прилепског. - Поступићу по вашој наредби.

Пошто је Начелник прекинуо везу са Скопљем, Лазић ми се јавио на отвореној линији речима:

- Господине Трбићу, вратите се одмах у Прилеп, да се код народа не ствара буна... Лаку ноћ. Желим вам победу на изборима!

- Лаку ноћ господине бане. Ја ћу сигурно победити на овим изборима... одговорио сам и затворио телефон. Платио сам дуг на пошти, сео у ауто и још исте вечери вратио се у Прилеп.

Избори су, колико се ко сећа тог унакаженог „изборног система", били са јавним гласањем. Опет се провукла „капларштина", као на прозивци. Сваки гласач биоје дужан да каже своје и очево име и презиме, а када изборна комисија утврди идентитет дотичног, претседник му је тада говорио формулу, која се понављала од раног јутра, па до вечера, када се затварало биралиште:

„Заиста си ти тај... имаш право гласа. Носилац листе је Господин Петар Живковић, претседник владе и армиски генерал, а на његовој листи су кандидати за овај срез... тај и тај (ако су двојица), за кога ти гласаш?"

Кад је гласач реко за кога гласа, онда је претседник наређивао записничару, који је држао главни изборни списак:

„Одбаци тога... Гласао је..."

А онда се обраћао чувару посланичке листе и говорио: „Запиши, да је тај и тај, гласао за листу Господина Петра Живковића, претседника владе и армиског ђенерала, а за тога и тога кандидата!"

Како се види, та процедура била је по себи дуга, али ако се предвиђало и шиканирање, онда ни 25% гласача који су дошли на биралиште, нису могли отићи да гласају!

За претседнике изборних места у Прилепу били су постављени све сами моји противници. Главне деловође изборних комисија биле су општинске деловође, које су за време „диктатуре" биле постављене од Начелника среза Прилеп. По изложеном начину и систему, како се гласање изводило, могле су бити учињене две велике залоупотребе:

Прва залоупотреба - да неко гласа за „Милију", а у списку се забележи да се гласало за „Илију". Ово није било тешко извести по селима, где су чувари листе били скоро све неписмени људи! У срезу Прилепском, већина демократских чувара (ја их и надаље овако делим), били су учитељи, а онде где ни деловође комисија нису биле баш сигурне у „писмености", онде су опет ангажовали учитеље. Ови, махом зависни од Среза, нису били за мене, јер нисам био „званични кандидат". Зато сам се ја морао ослањати на своје људе, раднике и једва писмене сељаке.

Друга злоупотреба - могла је лежати у саботажи. По систему испитивања идентитета, могло се пустити на гласање најмањи број гласача. Срећом, на селима није било ни 2% гласача који ће гласати за мог противника на листи. Према томе, сваки гласач, кога пусте на гласање, тај је мој, па нека пусте колико желе или хоће. За мене није био важан број. Разлика би могла бити само у општој цифри, а за моју победу била је унапред осигурана већина.

У Прилепу, на гласачким местима, нису могле бити чињене злоупотребе. Онде су у изборним комисијама биле судије, адвокати и судски чиновници, а „чувари листа" писмени људи, припремљени унапред за тај прилично компликован посао. Зато сам схватио да на овим изборима главну пажњу, хтео не хтео, морам поклонити сеоским општинама. Мени је било стало и до гласова, да бих показао своју снагу и несразмеру односа у селима.

Освануо је 8. новембар 1931. године. Рано тога јутра, отишао сам у цркву и запалио свећу, јер је тог дана, св. Димитрија, била преслава. (Примедба редактора: Трбић се заветовао, како је то изнето у Првом делу ових мемоара, да ће празновати тај дан као своју славу, ако неометано, 1917. прође кроз бугарске ровове и приспе на „српску страну", на фронту код Битоља, када се враћао са окупиране територије у Маћедонији, где је 1916. био спуштен на планину Солуницу, из авиона. Ово му је успело у потпуности, па је и одржао читава живота реч: поред крсне славе св. Стевана, трећи дан Божића, славио је и ову „преславу"). - Одмах за тим, сео сам у ауто и одвезао се у село Долмени, где се налазила и Општина истог имена. Сељаци из околних села били су приспели у великом броју. Свако од њих је хтео да гласа што пре, па да се

врати својој кући. Дани су били већ кратки, а то је било Прилепско поље! Свака кућа имала је доста крупне и ситне стоке. Требало је унети хране за стоку, за читаву ноћ, нахранити волове, па сутрадан поранити и изаћи на њиве са плуговима, на орање, јер је био тек Митровдан, а време лепо. Када дође време да сељак обави те послове од којих зависи његова егзистеницијa, сваку другу дужност напушта без размишљања, водећи једино бригу о оној главној. Његова је жеља, да сваки делић њиве обради, да је искористи како ништа не би остало запарложено. А ако га неко упита после гласања, зашто није гласао, он ће сваком, без разлике рећи, као да се то подразумева, зашто није гласао!

- Па, дошао сам још у сабајле, чекао сам целог дана на пољу, пред Општином, али до пред саму ноћ нисам могао ући да гласам.

Ипак, на биралишту је била заведена „дисциплина": сељаци из села Долмени, пуштали су по договору сељаке из околних села да први гласају, а они су остајали последњи, јер им је општина у самом селу, а сва та села су збијеног типа. Сељаци су ме дочекали речима:

- Дочекали смо, ето, да опет гласамо за тебе Господине, само да нас пусте да гласамо!

Отишао сам у Општину. Била је то бивша турска жандармериска станица, грађена веома солидно, од камена. Изборна комисија била је на спрату. Поздравио сам све, а руковао сам се са чуваром моје листе. Био је то писмени сељак, Ђорђе Сугаре, родом из Долмени, добар домаћин, вредан сељак и познат као овејани Србин. Убијен је у Браилову за време бугарске окупације 1941. године. Питао сам га:

- Како иде гласање?

- Много тешко иде... Цело јутро је гласало свега десет лица, а сви су из Белог поља. Сви су гласали за тебе... за Дамјановића још нико није гласао - рекао ми је Ђорђе.

Дао сам му текст закључка записника, који се мора исписати на крају, после пребројавања гласова, у њему се тачно каже колико је укупно гласало, колико за кога кандидата.

- Ако се овакав закључак не буде написао у записнику - рекао сам му, одмах силази доле. Онде ће те чекати сељаци. Ти им реци „Изборна комисија није хтела да запише колико је гласача гласало за Трбића. А ја ћу сада наредити сељацима, да у том случају око читаве сеоске општине и ове зграде где се гласа, наместе сламу и дрва, па да запале, а да нико од изборне комисије не изађе напоље. Овде је позван народ да гласа и да себи изабере посланика, а не да комисија бира кога она хоће и како хоће. Данас ћемо ту ствар рашчистити у целом срезу Прилепском.

Поздравио сам се са својим чуварем листе, који ми је дао реч да ће тако поступити како сам му рекао, у шта сам био сигуран, па сам одмах

сишао доле међу сељаке. И њима сам то исто рекао. Ови су ме мирно салушали:

- Комисија горе жели да се не призна ваше гласање, него да се моји гласови запишу другима. Ако се то деси, ја сам реко Ђорђу Сугарету, да вас одмах о томе обавести. Ви одмах донесите доста сламе и дрва, па чим чујете да вам Стугаре каже да записник није у реду, а ви одмах палите ову општинску зграду и све оне који су у њој. Ја наређујем, ја одговарам...

Све је ово било изговорено толико гласо и јасно, да су они горе морали чути сваку реч. Сељаци су довукли до општине доста сламе и дрва „за сваку евенуалност", па када је комисија видела шта се „доле" дешава, почела је да пушта сељаке на гласање.

Обишао сам још неколко општина и гласачких места, али сам у 13 часова опет био у Прилепу.

Мој противкандидат, мало пре мога повратка у Прилеп, отпутовао је у Битољ, јер је увидео да од његовог избора нема ништа.

Задржао сам се у самом центру Прилепа, па сам ту, на једном малом скверу рекао гласно:

- Изабран сам за посланика... Примам честитања!

Баш у тај мах стигао је до мене и Начелник среза, па ме је запитао осорно:

- Како можете тврдити да сте изабрани за посланика и примате честитања, а до краја гласања има још пет сати?

- Са овим гласаовима, које сам до сада добио, знам да сам постао народни посланик. Мени нису потребни други гласови.

- Али ти су гласови потребни Господину Претседнику владе!

- Тако! Па ако су они потребни Петру Живковићу, а ви, Господине Начелниче, мало се потрудите, нека изађе на биралиште што више људи, а бирачке комисије нека убрзају рад... До сада сте ви учинили све што сте могли, да се не гласа, односно да се гласање ограничи, а сада, одједном, желите што више гласова за Претседника владе! Зар тражите од мене да ја вршим ваш посао? То је, свакако ваша дужност, па се о томе постарајте.

- Још једну молбу имам на вас, Господине Трбићу. - сада завапи Начелник, после ове прве лекције. Ваш противкандидат Дамјановић, из бојазни од масовних демонстрација, склонио се из Прилепа у Битољ. Овде му је породица. Молим вас, ви сте данас једини господар масе, наредите нека се не чине демонстрације пред Дамјановићевом кућом!

- Будите за то потпуно спокојни! Нико неће учинити баш ништа... Ово је била политичка борба, а не лична. Поздравите госпођу Дамјановић, нека буде без бриге. Демонстрација неће и несме бити, ја вам то јемчим!

Начелник је отишао умирен, јер се више бојао демонстрација против себе, него против Дамјановића.

После четири часа после подне, опет је дошао до мене Срески начелник, па ми је рекао:

- Господине Трбићу, ето и ја сам гласао за вас!

- Срам вас било! - одговорио сам. - Требали сте остати доследни и гласати за мога противкандидата! Тај гест вам неће помоћи. Ви морате бити премештени из Прилепа, већ ради вашег личног угледа! Зар сте заборавили какву сте агитацију водили против мене? Претили сте сељацима затвором ако буду гласали за мене. Те претње ви не можете сада остварити, а ако их не извршите, људи ће се смејати и вама и вашој слабости. Још сутра тражите премештај. Боље је и часније, да то учините ви, него ја!

Тако сам, и на тај начин, под заиста тешким условима, постао народни посланик на дан 8. новембра 1931. године.

ОПЕТ У НАРОДНОЈ СКУПШТИНИ

Личне позиције генерала Петра Живковића већ су тада биле прилично попустиле. У својим круговима, Петар Живковић је кривицу за убиство Стјепана Радића бацао на генерала Милосављевића, а протесте католичког клира и самог др. Антона Корошца, чим је то могао, када је постао „диктатор", на генерала Узун-Мирковића. Он га је чак и премештио из Загреба у Ниш. Ово је толико наљутило генерала Узун-Мирковића, да није пристао да оде у Ниш, већ је затражио пензију. Живковић му је доделио пензију, али је овим добио и једног моћног непријатеља више.

Међутим, и сам краљ Александар постао је љут на Петра Живковића! Тога лета, ишао је Петар на лечење у Рогашку Слатину. Из Рогашке Слатине отишао је у званичну посету Загребу. За његов дочек у „хрватској престоници", наредио је да из Београда дође један ескадрон коњице краљеве гарде. Гарда је са фамфарама дочекала Петра Живковића у Загребу, па га је сачекивала и при његовим различитим посетама учињеним појединим установама. Београдски лист „Политика", донела је опширан опис ових дочека.

Ово исто се поновило и у Сплиту, где су Живковића дочекали са владарским почастима. Све је личило као на неки триумфални поход. Зато је Петра Живковића у Сплиту „поздравила" депеша из Краљева двора, да се одмах и он, и ескадрон коњице краљеве гарде хитно врате у Београд. По повратку Петровом у Београд, Краљ му је пребацио све што је учинио: да је он почео да се понаша као Краљ, прима краљевске почасти, а заборавља да у Југославији већ постоји један Краљ!

Петар Живковић је увераво Краља, да је он то све учинио у сагласности баш са самим Краљем, да би у обе хрватске бановине (Савска и Приморска) унели један понос на почаст коју су само они дочекали овом приликом! Али Краљ је и надаље остао љут на Петра. - Све ово ми је Петар Живковић појединачно причао, у Каиру, када смо онде обојица били у емиграцији 1943. и 1944. године.

Одмах после избора, сви изабрани народни посланици пошли су у Београд, да се лично захвале „носиоцу листе" Петру Живковићу, што их је примио на „своју листу", те им је тако „омогућио да постану" народни посланици! Заиста чудан појам о парламентарности! Било их је, на жалост, који су добили само неколико гласова, нарочито у Хрватској, па пошто нису имали противкандидата, ушли су у Скупштину и са тих неколико гласова! Било је ту чак и Радићевих људи и рођака! На пример - Иван Радић! Затим је био ту др. Станко Шибеник, др. Никола Прека, Карло Ковачевић и други. Посебну групу сачињавали су: др. Никола Никић, др. Иван Лончаревић, др. Марко Кожуљ, а опет засебну: др. Драган Краљевић, Виктор Погачник и др. Из Србије се нудио да формира посебан круг људи Илија Михајловић, као радикал, док је као демократа ту улогу преузео Драгиша Матајић, посланик новоформираног среза Опеланц.

Као засебан покрет у Странци Петра Живковића, као нешто „најортодоксније и непосредно уз Живковића, као његова политичка гарда, чинио је круг људи са Светиславом Хоџером на челу, адвокатом и публицистом, родом из Ниша, а пре тога шеф Кабинета Петра Живковића. Уз њега су били: Милош Драговић, учитељ из Лебана, који је изабран на место брата Милутина, затим др. Живан Лукић, родом из Орашца (Милошевац), доцента Правног факултета у Београду, инж. Јован Мисирлић, родом из Пирота и још три посланика.

Сви ови људи су ишли на додворење Петру Живковићу. Сматрао сам да је ипак потребно да начиним изузетак. Не само да нисам сматрао за потребно да идем Живковићу на „захвалност", него га никад нисам поздрављао ни у пролазу. Знао сам да немам никаквих обавеза према том човеку! На пристанку за моју кандидацију радили су Божа Максимовић, Никола Узуновић, Милан Сршкић и Жика Лазић, али одлучујућу реч имао је лично краљ Александар. С друге стране знао сам, да ме је од првог дана лично баш Петар Живковић гонио! Он ме је прогањао од како је дошао на власт, па све док нисам био изабран за посланика на дан 8. новембра 1931. године. Сматрао бих себе подлацем када бих му ишао на „подворење" и „захвалност" после свега што сам преживљавао и материјално претрпио. Личило би ми то на ону стару нишку пословицу: „Фала ти Аго и на сиктер!" Осим тога, ја нисам ни долазио у Београд да се „приближујем" томе свемоћном човеку! Приспео сам овамо са другим амбицијама: да му рушим ауторитет, да осудим 6. јануарски режим као

нешто најгоре што је могло да снађе нашу земљу! Дошао сам да јасно и гласно кажем:

- Ви, творци шестојануарског режима главни сте кривци за све недаће које су снашле ову земљу!

Затим сам дошао и са једним реалним циљем, који ће унапредити мој крај, а кроз то и државу: да се заузмем, да се једном почне градити железничка пруга Прилеп-Велес, за коју је пројекат трасе давно усвојен, али се стално одлагало са почеткком. На тој прузи, на њеном доњем строју, треба да се запосле сељаци и грађани. Општа Привредна криза закуцала је била готово на свачија врата, па сам хтео да спасем што се спасити могло! У Београду сам требао потпомогнут групом посланика, који су ме разумевали добро, да порадим, да се донесе „закон о ликвидацији сељачких дугова". Требало је позатварати све те банке, мале и велике, које су опљачкале села уз помоћ Народне Банке, Државне Хипотекарне Банке, Поштанске Штедионице, а нарочито Аграрне банке! Крајње је време било да се презадужено село отргне и ојача, за све ово да се постигне требала је одређена тактика, времена, напорна рада, стрпљења и борбености без компромиса.

Сматрао сам да прво треба ударити на Петра Живковића и сурвати његов ауторитет. Али сам знао, да борити се истовремено и против Краља, и против Петра, готово је немогуће. У Београду сам нашао Божу Јеличића, старог радикала, али још старијег, по породичној традицији, пријатеља династије Карађорђевића, који је пријатељевао још са старим Петром Карађорђевићем, код кога је краљ Петар неколико пута са својом пратњом био гост у његовој кући у Брусу, под Копаоником, у „родољубивој кући Јеличића"! Рођен 1862. године, он је још био сада бодар, оран да се придружи сваком који би повео акцију против Петра Живковића. Објаснио сам му смисао акције у корист Краљева престижа, ако би сломио ауторитет Петра Живковића. Јеличић је примио на себе, као несумњиви „ауторитет" за династичка питања, да створи групу.

Први сукоб са Петром Живковићем био је одмах по отварању Народне скупштине, када је дошло до конституисања. Званични кандидат, а то значи кандидат Петра Живковића, био је др. Коста Кумануди. Гласало се „тајно", тј. листићима. Пре гласања лично сам проагитовао код радикала кандидата „мањине", др. Николе Суботића, Србина из Шибеника, уопште познатог јавног радника из Далмације. Наравно да га Петар Живковић није знао! Нас неколико радикала: Илија Михајловић, бивши претседник Народне скупштине до 6. јануара, Аца Аксентијевић, Божа Јеличић и ја, запели смо и у самој сали, пре гласања, много. Зато је била сензација када је почело пребројавање гласова, одмах је почело да доминира име др. Ника Суботића. Петар Живковић је био изненађен!... Није ни помишљао, да ће овде у „његовој Скупштини", неко и доћи на

идеју да гласа за човека кога он и не зна, а не да ће ти људи поставити противкандидата његовом човеку за Претседника Скупштине! Док је у сали стално одјекивало име „Др. Нико Суботић", па изречено ваљда већ и седамдесети пут, Живковић је изгубио нерве... Обазрео се около себе, па је скочио са свог претседничког места и појурио на нас неколицину, главне творце овог сукоба. Ми смо стајали испод десног балкона, када се баци поглед у салу са министарских столица. Петар Живковић нам се приближи, подиже у вис песницу, па се раздера:

- Платићете ви мени за ово!... И то ћете брзо платити!

Сви смо се почели гласно смејати, а онде, код говорнице, где су се бројали гласови стално се понављало име „Др. Нико Суботић". Док смо се ми увредљиво смејали на бес Петра Живковића, Илија Михајловић му је добацио:

- Полако!... Не заборави Господине Живковићу, да ово нису каплари из гарде, већ народни посланици, које је народ овамо послао!

Петар се вратио на ове речи на своје место, па се тек мало умирио када је прочитан крајњи резултат: др.Нико Суботић добио је 117 гласова, а др. Коста Кумануди преко 180 па је тако постао и претседник Народне скупштине. Али, сада се знало, да у Скупштини постоји опозиција!

ПетарЖивковић је био чисто збуњен! Тек сада је опазио да је у Скупштину увео велики број личних непријатеља, односно противника његове политике.

После два дана дошао је нов удар.

Бирао се Административни одбор, који у Скупштини врши дужност „контроле" над радом часништа и чиновника Скупштине. Носилац листе за Одбор био је стари народни и скупштински трибун, окованог још 1899. као учесника у „Ивандањском атентату". Када се одбор саставио да бира себи претседника, за мене су гласали сви Срби и сви Хрвати. Тако сам ја постао претседник Административног одбора Народне скупштине, на место побратима Петра Живковића, старог и заслужног Милована Лазаревића. Наравно да је ово био страшан удар и за Петра, али још више за др. Косту Куманудија!

Овај избор је заиста „превршио меру", па га је требало правдати чак и пред Краљем. Онамо је ишао Божа Јеличић, па је читав случај објаснио отприлике овако:

- Знате, Милован Лазаревић јесте заслужан, али зна се да је он све доскора био и члан „Републиканске странке". Истина је, он то више није, дао је оставку... Али, чланови Административног одбора, тог највишег управног и финансиског тела у Скупштини, Срби и Хрвати, нису хтели да бирају себи за претседника чак ниједног „бившег" републиканца, који

је то постао само у знак протеста што је Драгутин Димитријевић „Апис" стрељан у Солуну!

Краљ је био изненађен, па је прихватио ово објашњење које му је дао Јеличић, као потпуно исправно, али је замишљено упитао:

- А зашто је Петар Живковић на то место кандидовао баш републиканца Милована Лазаревића!

Очигледно је било, да је прикривени расцеп између краља Александра и Петра Живковића сада био проширен и продубљен. Јер, треба знати, краљ Александар је био ретко сумњичав човек!

Др. Коста Кумануди, претседник Скупштине, хтео је због мог избора да поднесе оставку, али када је ово и он чуо, умирио се. На том је радио Драги Јевремовић, нови секретар Народне скупштине.

Дошао је на ред претрес буџета. Министар финансија, др. Милорад Ђорђевић, одличан као човек, а финансиски стручњак кога треба само тражити, поднео је експозе Скупштини. (Напомена редактора: др. Милорад Ђорђевић био је затворен као „таоц" у логору на Бањици, новембра 1941. године. Стрељан је у 1942. на „старом Сајмишту", на левој обали Саве заједно са др.Ђорђем Тасићем и др. Михилом Илићем). - Једном приликом док је буџет претресан пред финансиским одбором, када сам се ја залагао да се у буџет унесу ставке за „доградњу зграде Народне скупштине" на тзв. „Батал Џамији", др. Ђорђевић ме је позвао у страну и рекао:

- Криза је општа, тешко је доћи до новца... Знате ли ви, да ми још плаћамо летеће државне дугове др. Милана Стојадиновића! Дајте ми мало даха...

Од силаска са министарске столице било је протекло без мало шест година, а „летећи дугови" из тога доба још нису били исплаћени! Ово је, свакако, још један доказ више, колико је било тешко стање државних финансија. Неколико година „диктатуре", само је још погоршало и иначе тешко стање земље. Тапкало се у месту.... Велики рудници: Бор, затим Трепча, па рудници каменог угља и они са мрким угљем, осим „Навне Реке" код Сења, били су у приватним рукама, као год и рудници хрома, у Јабуковци, у околини Тетова, који су били у рукама браће Алатини из Солуна! Сељак је стењао у канџама зеленаша, а у Народној скупштини држале су се читаве тираде „Шесто-јануарском режиму"!

Преко својих пријатеља у Геодетском заводу, генерала Стевана Бошковића и његова помоћника пуковника Јевђенијевића, односно и претседника Трговачке коморе у Скопљу, Спире Хаџи-Ристића, била је усвојена траса за изградњу пруге Велес-Прилеп-Битољ, па је постала сада актуелна. То је требала да буде железничка пруга Београд-Солун, преко Битоља. Као најозбиљнији предузимач и финансијер јавило се францус-

ко друштво „Сан Етијен", чији је претседник био чувени финансијер Пол Рено.

Са разумљивим нестрпљењем сам очекивао закључење овог уговора, јер су за ту дугу пругу били ангажовани сви привредни, па и војни фактори. У исто време тражио сам путеве за коначно рушење остатака „диктатуре".

ЈУГОСЛОВЕНСКА НАЦИОНАЛНА СТРАНКА

Пукотина која је начињена у односима између краља Александра и генерала Петра Живковића, као носиоца режима „диктатуре", била је све очевиднија, али у једном разговору који сам имао са Милутином Драговићем, баш о тим односима, Милош Драговић ми је рекао између осталог:

- Краљ и Петар Живковић су везани нераздвојним везама које ми и не слутимо, па те старе и давнашње везе и дају чврстину читавом режиму!

- Ништа ми слично у друштвеном развитку и односима међу људима, није познато! - одговорио сам. - Напротив, сећам се добро оних Цезарових речи, када су га у Сенату напали завереници ножевима, па када је између осталих видео и пријатеља Брута да је узвикнуо: „Зар и ти сине Бруте?"

- То није упоређење за овај случај! - одговорио ми је Драговић, али је замишљено гледао за мном.

Драговић и ја смо се растали у први мах без резултата, али знао сам: да је моје убеђење остало и надаље чврсто, да јаз пуца, а у њему је сада почињала да живи сумња!

Буџет је био изгласан у законском року, 1. априла 1932. године, када је ступио на снагу. Када једна влада добије буџет углавном онако како је био испланиран, саматрало се да је та влада себе обезбедила, бар до краја скупштинског заседања тј. до 20. новембра исте године. Петар Живковић је веровао доста наивно, да је његов „триумф" и у Скупштини потпун. Могао је да мења министре како је то хтео, али да ће и њега неко сменити, нарочито сада када је добио државни буџет, у то никако није хтео да верује. Када је буџет донет, познати пријатељ Петра Живковића, рентијер Ставра Трпковић спремио је за ту прилику богату гозбу. Рачунао је да ће и он ући у владу као министар неког ресора. О тој вечери, као о ретко којој, на којој је учествовао Петар Живковић, дознао је цео Београд, односно његова чаршија захваљујући баш индискрецији самог домаћина. Ово је нарочито било испричано народним посланицима, ужем кругу колега Ставре Трпковића, а затим је то сазнала читава Скупштина. Ставри је ово било потребно, како је говорио, да припреми

„јавност", како се не би изненадила кад види Ставру Трпковића у министарској фотељи, одн. на министарској клупи у Скупштини.

Преко очекивања, испало је нешто што Петар Живковић никад не би веровао да се може десити! Уљуљушкан тренутним успехом, заборавио је инцидент са гласовима које је добио при избору за претседника Скупштине др. Нико Суботић, заборавио је да сам ја постао претседник Административног одбора Скупштине (наместо комбинације са Милованом Лазаревићем), а сада, после „успеле гозбе" код Ставре Трпковића, њему је опет „живот био леп и ведар". Ни у сну није очекивао оно што је изненада дошло!

„Бродска имовинска општина" (Славонија), била је власник свих шума у Посавини од Славонског Брода па све до Сремске Раче. Читав тај појас представљао је некадашњу „Границу", а сада, као наставак ранијег уређења, представљао је целину општинску. У тој шуми налазили су се небројени, од неколико стотина година стари храстови. Те шуме, као уосталом и све у земљи које су биле приступачне, даване су на експлоатацију. Тако су дате „да се прореде" и неке шуме које су припадале овој Имовинској општини. У то време, када су даване под закуп, нико није сагледавао могућност, а сада се дошло до сазнања групних злоупотреба. У Министарству шума, тада је вршио дружност начелника познати Фрковић, касније члан владе и министар у Независној Држави Хрватској, када је републику основао Анте Павелић. Овај Фрковић је дошао на идеју, па је извадио из званичних аката све податке о тим шумама, па их дао Николи Никићу. Фрковић је ово учинио из политичких мотива (данас је јасно), а Никић је податке прихватио из стратегиских мотива, како би се обезбедио у политичком животу. Они су заиста открили огромне злоупотребе.

Без дискусије је, да је Петар Живковић од увек био честит и поштен човек (мислим у материјалном погледу), савршено чистих руку. Али, ето, то се није могло рећи и за све министре у његовој влади! Ово се касније и доказало у аферама које су имали назависно један од другог, Лаза Радивојевић и Јурица Деметровић.

Никола Никић био је у тесној вези са Фрковићем и са Богуновићем, како се мислим звао претседник Бродске имовинске општине. Када је прикупио сав материјал, којим је доказивао злоупотребе, смерао је да оде лично до Краља и изложи му читав случај. На тај начин је рушио у ствари Петра Живковића и његов режим, као корупционашки!

Краљ Александар је добро познавао Николу Никића. Он и др. Бењамин Шуперина послужили су Краљу као права полуга за рушење дисциплине у Хрватској сељачкој странци. Међутим, сада је био заведен неки ред, по коме је Краљ примао народне посланике, осим Боже Јеличића и још неких, њему подобних. Овај извештај није био начињен као непосре-

дан ударац на Петра Живковића, али је био истоветан са њим, јер се тицало људи који су уживали Петрово лично поверење! Никола Никић ме је упознао са читавом ситуацијом, као и сметњама које му стоје на путу да дође до Краља. Тада ја замолим Божу Јеличића, да он изложи у неколико речи Краљу читаву ствар о којој жели Никић да му реферише, па да замоли Краља да прими др. Николу Никића. Тако је дошло до пријема др. Никића од Краља у аудијенцију, неочекивано и за Петра Живковића.

Са документима у рукама Никић је указао код Краља на силне злоупотребе у министарству шума и руда, па је још додао:

- Све ово иде на уштрб краљевог угледа, Ваше Величанство, јер сте Ви изјавили у неколико махова, да лично узимате одговорност на себе за све радње шестојануарског режима!

Краљ је био помахнитао и ван себе од љутње. Одмах је узео телефон и лично позвао Петра Живковића чим је др. Никић напустио Двор. Када је Живковић дошао к њему, рекао је:

- Како си смео дозволити, да се пред твојим очима учине онолике силне злоупотребе у министарству шума и руда? Зар не знаш да све то иде на рачун мога образа!

- Ама, то је обична клевета! - одговорио је Петар доста лежерно. - У свему томе нема ни труни истине... - Петар је овако говорио, јер још није сазнао да је др. Никић био код Краља, односно, да њега нису питали да ли др. Никић може бити примљен код Краља. Ипак, још док је то говорио Краљу, сетио се, вероватно, да се нешто са неке стране узмутило против њега, па је почео да постаје љут и он. Али се скоро обезнанио, када је чуо да му Краљ каже:

- Ништа ти не знаш!... Зови Николу Никића, да ти он са документима све тачно и јасно покаже и докаже!

Живковић је на само име др. Никића, као једног од „недисциплинованих посланика", просто задрхтао. Скоро је викнуо на Краља:

- Зар ја да говорим са Николом Никићем! Па то би било испод мога достојанства!

На ове непромишљене речи Петра Живковића, Краљ је цикнуо у чудој емфази:

- Шта си то рекао! Зар ја могу да разговарам са Николом Никићем, а ти не можеш! Значи, твоје достојанство је изнад мога достојанства!

Обневидо од беса и несвестан шта чини, Живковић је поновио:

- Ја нећу да говорим са Николом Никићем!

Краљ љут као рис, подвикнуо је тада Петру Живковићу:

- Одмах да напишеш оставку! Сместа, овде... - и показа му на писаћи сто.

Петар Живковић је сео и написао оставку.

Овај тешки сукоб, пун спонтаних испада, у виду дијалога, али симптоматичан за наше прилике и односе ова два човека према држави и обавезама које су примили на себе, испричао ми је лично Петар Живковић у емиграцији, 1943. године у Каиру, у моме стану у улици Науз-баја бр. 2 где је Петар дошао на црну кафу.

Оставка Петра Живковића одјекнула је као магновење читавом земљом. Многобројни његови непријатељи били су том вешћу обрадовани, а његови пријатељи гајили су још наду, да ће се опет све поправити, па да ће Петар Живковић опет добити мандат за састав владе, као што се то често дешавало Николи Узуновићу пре неколико година. Само, тај се случај сада није поновио и са Петром Живковићем.

На велико разочарање радикала и радикалских првака и посланика, владу је добио да састави др. Војислав Маринковић, министар спољних послова још од 1927. године, на који је положај он дошао одмах после др. Нинка Перића, па га никако није напуштао. За Краља је континуитет у спољној политици био најважнији, а овај је могао да одржи само један човек. Др. Маринковић је био добар познавалац наше земље и народа, посебно је добро познавао Србију, њене прилике уопште и њен народ. Сва несрећа за њега лично, а можда и за читаву земљу, била је у томе, што је он већ дуже времена био тежак туберкулозни болесник. Као министар спољних послова могао је себи да дозволи, да с времена на време оде у Давос (Швајцарска, да се лечи, примао је чак и пнеуматоракс), али сада, као претседник владе за ово није могао имати времена.

Др. Маринковић се договорио са краљем Александром, да сви они народни посланици који су изабрани на дан 8. новембра 1931. године на заједничкој листи, односно они који хоће, образују једну заједничку странку, у којој би био окупљен највећи број Срба из читаве Југославије, па да се овим заврши оно симптоматично цепкање Срба на ситне странке и њене фракције. У тој Скупштини било је радикала, демократа, самосталних демократа (бивши Прибићевци), земљорадника из Србије и Босне, као и неколико Хрвата из Хрватске сељачке странке и неки „заједничари" (др. Лончаревић). Можда би нека здрава и вешта рука и била у стању да од овог теста замеси нешто добро, али, како сам рекао, др. Маринковић је био болестан човек, а сви, осим др. Косте Куманудија, личног пријатеља др. Воје Маринковића, били су у начелу против ове комбинације.

Тако је већ у заметку та замисао прошла, а др. Маринковић је изненада морао на лечење у Швајцарску. Његово место је заузео Никола Узуновић, са задатком који је добио и др. Маринковић, да створи нову странку.

Никола Узуновић је успео да „створи" политичку странку у читавој земљи. Краљ Александар јој је дао лично име, „Југословенска Национална странка".

Још 1929. године краљ Александар је прогласио на место Државе Срба, Хрвата и Словенаца, јединствену Краљевину Југославију. Он је хтео да се та држава ослања на људе који ће бити свесни јединства југословенског народа. Још много раније, када се тек слутио 6. јануар 1929. Краљ је јавно рекао:

- Дивим се Арнаутима! Њих има Мухамеданаца, има их католика, има их православних! Али и најпростији међу њима зна, да су они Арнаути, тј. да су један и јединствен народ! Нас је вера толико разјединила, да је сваки муслиман - „Турчин", сваки католик - „Хрват", а сваки православац - „Србин"! Шта нама смета да будемо један и јединствен народ? Говоримо једним језиком, обичаји по једним покрајинама су исти, уколико нису чисто верски! За тај велики задатак треба имати прегаоце!

Таквом се идејом руководио краљ Александар када је стварао „Југословенску Националну Странку". Сасвим је зато и разумљиво, зашто се одмах наишло и на отпор.

Прво су реаговали Хрвати:

- Ово је очигледно српска измишљотина! То је чист српски шовинизам који намерава да у догледно време прогута Хрвате, да ових нестане са лица земљина!

Демократи су се иронично осмехивали и сумњиво говорили:

- Зар из свега не избија чиста радикалска уједурма! То и потсећа на њих. Желе да прогутају демократе, па да ови постану радикали!

Тако су отприлике говорили и земљорадници, како србијанског, тако и босанског типа!

А радикали окупљени око Главног одбора, резоновали су:

- Све је ово уперено опет против радикала... Сав српски народ је окупљен у Радикалној странци, а то се опет „некоме" не допада! Нова странка се ствара само на штету Народне радикалне странке.

Чињеница је, међутим, да су у тој новој Странци били све сами Срби, сви Словенци, један део Хрвата који су припадали некад „Самосталној странци" коју је водио Светозар Прибићевић. Чим је он направио спрегу са Хрватском сељачком странком, њега су напустили сви Срби (осим Дуде Бошковића из Панчева), сви Словенци са др. Крамером на челу, Хрвати са Јурицом Деметровићем и многи други. Тако је Прибићевић издао сам себе и своју популарност у кругу својих дојучерашњих сарадника.

Стварно: желело се интегрално „Југословенство", али никоме није ни падало на памет да гута Словенце, Хрвате, Муслимане, Србе... У сваком случају, тренутно, та идеја била је здравија од сваке друге. Југославија

је била створена, она је била стварност! Све што је било уперено против ње прошло је, а она је остала, њеним стварањем, сви мали „народи" (Краљ их је звао - племенима), били су обухваћени. Сада се стварала једна јединствена политичка организација за све те „ситне народе", како би постали један „велики народ", а што је, коначно, природан процес живљења. У ту нову Странку, могао је сада да уђе ко је хтео да уђе, а није морао да уђе - ко није хтео... Како се, уосталом и десило.

Изван Југословенске националне странке остали су радикали окупљени око свог Главног одбора, демократи (око Љубе Давидовића) као и јако крило земљорадника (Милан Гавриловић, др. Драгољуб Јовановић и др.) то су све у главном били Срби... Остала је изван ње читава Хрватска сељачка странка, читава Словеначка људска странка, одн. Клерикална, др. Антона Корошца, најзад Југословенска муслиманска организација, др. Мехмеда Спаха. Можда је свака од ових странака била „начета" дисидентима који су ушли у Југословенску националну странку, али је чињеница, да нису биле те странке и појеdене.

После оваквог развоја догађаја, знао сам, да су остварена два циља због којих сам ушао у Скупштину: први - Петар Живковић је коначно и заувек оборен са власти, и, други - железничка пруга Прилеп - Велес дата је у рад француској групи „Сан Етијен" па је увелико отпочело грађење. Народ је добио посла... Наднице нису биле велике, али су уредно плаћане и то сасвим поштено. Пруга је била дугачка 83 километра са неких 18 које великих, које малих тунела, од којих је један био дуг 2600 метара! На читавој дужини те трасе радило се интензивно. Сваки човек, који год би се јавио за посао, био је примљен. Тако ми је остао још свега један циљ, можда најважнији који сам имао уопште: да се донесе закон о ништењу аграрних и земљорадничких дугова. Требало је сузбити не само кајишарлук, него и злоупотребу државног новца на најперфиднији начин, у виду „закона", који су у ствари давали на зајам разне „банке", а које су постале најобичнији преваранти.

ЛИКВИДИРАЊЕ СЕЉАЧКИХ ДУГОВА

Као народни посланик дао сам иницијативу, а затим сам лично спремио и нацрт закона о ликвидацији сељачких дугова. За своју идеју загрејао сам доста другова у Скупштини, нашао сам доста потписника, па сам предложио Скупштини најкраћи закон који је икад у Југославији донет до тада, а можда и уопште.

Члан први гласио је: „Сви дугови земљорадника, ма по којој основи били, закључени, ниште се у целини."

Члан други гласио је: „Земљорадником се сматра сваки онај који лично са својом породицом обрађује земљу, чија величина не прелази 100 хектара."

Ову сам ограду увео због себе самог. Да се не би говорило, да ја тај закон тражим због себе. Сви су знали, да ја нисам никад „лично" обрађивао земљу, а осим тога, имао сам 151 хектар зиратне земље. Зато ми нико и није могао пребацити било шта у вези са овим нацртом, да желим из њега да извучем личну корист.

Предлог закона потписао је за то потребан број народних посланика, да би се ставио на разматрање и дискусију у Народној скупштини. У плenуму је изабран посебан одбор за њега да пројекат претресе и учини „званичан предлог". Тако сам и могао коначно да се појавим на говорници и дам потребно образложење овом чуднм пројекту. Углавном сам рекао:

- Непрестано, за време свих парламентарних избора говори се: повешће се рачуна о сељацима! Њиховом благостању посветиће се највећа брига, јер је сељак „темељ и главни стуб државе". Међутим, од времена кнеза Милоша Обреновића па на овамо, који је једини рекао сељацима: „Ко колико може врљикама и колјем да обележи земље, све је то његово" - до данас нико ништа сељацима није дао. Супротно томе, сваке године се на сељаке сваљивао све већи терет, па су тај „терет и стуб државе" доведени до просјачког штапа. Нигде у свету се не зна за појам „зеленаша" и „зеленашења", јер је то специјалност Србије. Док су раније зеленаши били само појединци, сада је то добро организовано друштво, које себе назива „банком". Те „банке" су коначно дотукле сељака, па је дошао последњи час да се спасе на тај начин, што ће се сви његови дугови брисати, да он не буде више ником дужан! С обзиром на високу камату коју је он давао своме кредитору, сваки тај задужени сељак платио је свој дуг неколико пута, па када му се пониште његови дугови, то не значи да ће код сељака пропасти нечији новац. Он је платио свој дуг... Вратио је позајмљени новац, али чињеница је, да је сељак и надаље дужан! Крајње је време да се после толиких обећања, која су чињена сељацима, заиста нешто стварно учини, па да му се у овој тешкој кризи истински помогне.

Извештај посебног одбора био је позитиван, Законодавни одбор је предложио мој нацрт плenуму Народне скупштине, која је, у главном, усвојила овај Закон у целини.

Тај закон имао је у самој Народној скупштини много противника, али још више у Сенату. Сељачки кредитори су говорили и „жалили су сељака", што овим Законом иде у коначну пропаст, јер му више нико неће дати кредита, а он без кредита, не може да живи. Али тај закон о раздужењу сељака примљен је у оба одбора, а затим и у оба дома (Скупштина

и Сенат) и сељак је ослобођен дугова. Била је то дивна и заиста успела победа.

Последице овог Закона дошла је одмах, скоро истог месеца: новопечене банке почеле су једна за другом да се затварају и падају под стечај. Било је и крупних банака, као нпр. Прва хрватска штедионица и многе друге, које су запале у тежак положај.

У Мађедонији су исто тако никле многе банке: у Велесу, у Битољу, у Охриду (свугде по две), а затим у Тетову, Скопљу, Куманову итд. Сада, после овог закона, обе банке у Велесу пале су под стечај. Директор једне од њих, тзв. демократа, извршио је самоубиство. А онај из тзв. радикалске банке, умро је на пречац! „Битољска банка" некако се одупрла, а директор „Прилепске банке", бивши полициски чиновник, полудио је. Многи директори ових банака били су затворени и осуђени (нпр. онај у Скопљу, затим у Куманову) као год и многобројни чланови „управних одбора". Тек падом ових банака видело се, колико је то „банкарско друштво" било нездраво и да су те банке биле у ствари страховити паразити, који су сисали крв сељацима.

У Мађедонији, поред пада банака, била је запечаћена судбина и тзв. „муанелеџилука" (од турске речи - муанилен, тј. интерес на позајмљени новац). Прилеп није имао своје посебне зеленашке банке, али је имао неколико „муанелеџија", којима се сироти сељаци никад нису могли одужити. Када сам једном запитао једног сељака из села Могиле, близу Битоља, видећи га да излази из куће једног познатог зеленаша:

- Шта си тражио код чорбаџије Н. Н.?

Одговорио ми је чисто стидљиво, као да је то његов стид:

- Ишао сам да исплатим дуг за онај новац који му је узео још мој деда кад је женио мога оца.

- А ко ће да плати дугове за твоју женидбу? - запитао сам сељака.

- Надам се да ће стићи да исплате моји унуци... - одговорио ми је замишљено сељак.

Када сам се касније, кад је закон о раздужењу сељака био у највећој примени, нашао сам се са тим чорбаџијом у Битољу, у канцеларији мога пријатеља Јована Алтипармаковића, тада сенатора, па сам га упитао:

- Да ли си и ти ишта оштећен овим законом!

- Изгубио сам, када сам обрачунао - одговорио ми је он, - више од петнаест хиљада златних турских лира, а сада ми траже да још платим и порез на тај капитал!

А познато је, да је златна турска лира имала тада већ вредност од 250 динара.

Сељаци, бар они у Мађедонији, а верујем и у читавој држави, могли су бити само задовољни овим законом.

Међу онима који су отишли у затвор, односно онима којима је отворен стечај, било је ипак и оних који су се извукли. Један од тих био је и Драгиша Матејић, народни посланик за срез Опленачки. Када сам био највише заузет радом да се закон о раздужењу сељака донесе, пришао ми је Илија Михајловић, бивши претседник Народне скупштина који је био иначе власник „Шумадиске банке", па ми је рекао:

- Овај закон погађа многе, па и мене... Али, моја ситуација није ни приближно слична многим другима. Моја банка неће ићи под стечај. Из солидарности са осталим банкарима не бих требао да гласам за овај закон, али ћу гласати ипак у жељи, само да виде сви протектори Драгише Матејића, колико је он несолидан и инсолвентан.

Знало се да је главни протектор Драгише Матејића лично краљ Александар. Када се као демократа кандидовао за Народну скупштину у Опленачком срезу, који је важио тада као радикалски, Краљ је смешећи се рекао Матејићу:

- Да ли би вам било од користи за ваш избор, да вас мало узмем у своја кола па да се са вама провозам кроз Опленачки срез?

На ове изненађујуће Краљеве речи, Матејић је одговорио:

- Ваше Величанство!... Мени ништа друго и не треба. Ако ме ви узмете у своја кола и прошете са мном кроз неколико села, ја сам сигурно народни посланик!

Тако је и било. Краљ је провозао мало Драгишу Матејића по Срезу и овај је био изабран за посланика. Али Илија Михајловић, који је годинама био биран као радикалски посланик у Јасеници, којој је припадао и доцнији Опленачки сез, није то ни Краљу могао опростити, што је у тај радикалски срез увео на свом аутомобилу Драгишу Матејића.

Када су прегледали књиге у Матејићевој банци, сазнало се да Матејић дугује више од 120 милиона динара без икаквог покрића. Када је Народна банка као поверилац хтела да му отвори стечај, Краљ је лично интервенисао преко свог рођака др. Андрије Радовића, тада вице-гувернера Народне банке. Стечај није отворен, а као гаранција примљени су они његови плацеви на Дунаву, у величини од сто хиљада квадратних метара, који су са две тећине били у Дунаву или претстављали природну обалу ове велике реке; одмах иза Београдске кланице.

О свему томе знао је Илија Михајловић, али је хтео да то све тачно сазна и Матејићев „протектор".

Тако су, ето, три моја циља због којих сам ушао у Народну скупштину 1931. године, била остварена.

Неће бити без интереса да се зна и не заборави и податак како је и зашто је пао са владе др. Воја Маринковић; после укупног останка на власти од свега три месеца. (Примедба редактора: од 4. априла 1932. па до 3. јула 1932.)

ОСТАВКА ДР. ВОЈИСЛАВА МАРИНКОВИЋА

Без сваке сумње, један од најснажнијих стубова Шестојануарског режима, по својој стручној спреми, великој интелигенцији, а нарочито по државничкој интуицији, а то значи брзом и прецизном схватању државне ситуације, био је др. Маринковић. Он је једини био предиспониран да наследи Петра Живковића, на месту претседника владе. Међутим, баш с тога, што му је било јасно, што је био свестан, да је све време које је провео у владама Петра Живковића готово узалудно, по различитим депутацијама, које су се звале „поклонствене", које нису биле мање срамне за једну нацију која је водила успешно ратове са највећим силама Европе од 14. јула 1914. до 11. новембра 1918. године, од оних депутација које су доносиле колевке и друге породиљске поклоне краљици Драги Обреновић, коју је због тога углавном и убио Петар Живковић (одн. учествовао у њеном Убиству). А сада је он то исто чинио што је некад чинила „породиља" Драга, која никад није могла постати мајком, јер је била јаловица.

Маринковић је сматрао да се наше питање може решити само и искључиво парламентарним путем. У том смислу дао је у Нишу и једну изјаву ове садржине:

„Многи говоре о федерацији и да такво уређење једино и одговара интересима народа и државе. То се питање може решити само у Народној скупштини. Биће и других избора, па ако народ изабере посланике који тако желе, изнеће они то у Народној скупштини и све ће бити добро. Само, то питање не може се аутентично ни дискутовати, а још мање решавати на другом месту, сем у Скупштини."

Из Маринковића је опет проговорио стари парламентарац, који је у њему опет надјачао све остало пре и после 6. јануара 1929. године. Када сам једном приликом био примљен код Маринковића као народни посланик, он ми је тада у разговору о нашим унутарњим питањима рекао:

- Код нас се реч федерација одомаћила... Огромна већина Хрвата, који припадају Хрватској сељачкој сранци, стално ту реч понављају, али ту ствар може решити једино парламенат, било да се усвоји проста, било квалификована већина! Једна основна одредба по уставу је могућа, али њу треба да донесе надлежан орган, а не улица. Мешање улице никада нећемо дозволити.

Потпуно сам се сложио са тим мишљењем, па није икакво чудо што је то своје мишљење Маринковић јавно казао и у Нишу.

Само, ми нисмо до тада знали, да је ова реч „Федерација", за краља Александра била „црвена марама"! То му нико није смео ни поменути, јер он је повукао своју заклетву укинувши Устав донет на Видовдан 1921.

на који се заклео. То је учинио углавном са разлога, да не прими Федерацију, а сада, гле његов први министр говори о њој као о једној могућности. Доследан као и увек сам себи, он је сменио са положаја претседника владе и министра спољних послова, свог дугогодишњег сарадника, чиме се, наравно, још више усамио!

Тако је и иначе тешко болесни др. Војислав Маринковић завршио своју политичку каријеру. На растанку са Краљем могао је себи рећи изреку коју је убацио француски филозоф циник Волтер: „Тешко онима који ми се приближе"!, тј. који се приближе краљевини.

Ни владавина др. Милана Сршкића није била дуга века. Требао је опет да дође кунктатор из Ниша (Напомена редактора: Напред се видело, да је Сршкић имао две владе, укупно је био далеко више на том положају од др. Маринковића: од 3. јула 1932. до 27. јануара 1934. дакле скоро годину дана и седам месеци).

СУКОБ СА КРАЉЕМ

Никола Узуновић је био познат као човек који никад није возио уз воду, па је возећи низ воду доживео да остане у најлепшем сећању код Краља, као човек који није дозвољавао да његов чамац било где очеше краљеву ћуд. Иако је шестојануарска политика углавном крахирала, јер је уместо Стјепана Радића сада Хрвате водио др. Влатко Мачек, чији су захтеви били изражавани оштријим речима, него што је то икада чинио сам Радић. Мачек се чак и сликао са „отпуштеним лајбеком" (откопчаним прсником), али то ништа није сметало министрима из шестојануарског режима, да тај режим хвале и Народној скупштини, па да нам говоре, ако се овај садашњи режим сада не продужи, онда треба довести сличан њему. А познато је, да режим неконтролисан ни од јавности, ни од Народне скупштине, носи у себи клице за многе злоупотребе. Има у Мађедонији једна народна пословица: „Страх лозје чува". Страх од критике у јавности, страх од критике у Скупштини, најбољи је чувар државних и народних интереса.

Неки моји пријатељи и ја знали смо за тешке злоупотребе у министарству шума и министарству саобраћаја. Саобраћајном политиком руководио је Лазар Радивојевић, грађевински предузимач, који се никад није потписао као „инжењер", већ је говорио за себе: да се уписао на техничке науке и да их је „свршио"! (Како? да ли са дипломом, или напуштањем студија!) Стручне нападе на то министарство спремио је инж. Андра Станић, бивши министар саобраћаја. Ја сам спремио опширну оптужницу за низ злоупотреба у том министарству. Андра Станић је поднео интерпелацију. Чињене су различите закулисане радње да до расправе у Народној скупштини не дође по тој интерпелалцији, или бар да се све

разводњикави. Са друге стране ми смо учинили све што се могло учинити да та Станићева интерпелација буде стављена на дневни ред. Најзад смо успели. То је сада било у ствари распињање на крст шестојануарског режима. Јавност је била сва узрујана у очекивању дебате. Била је то поподневна седница. Све галерије Народне скупштине биле су препуне публике. Једни су дошли из радозналости, а други иако не многобројни, били су заинтересовани. Угланвом била је атмосфера као ретко кад врела од напетости под плафонима старог Мањежа, сада претворена у салу Народне скупшине.

Први је на говорницу изашао интерпелант инж. Андра Станић. У свом дугачком, али савршено концизном и садржајном говору, Станић је утврдио штету од неких 700 милиона динара нанетих држави за време министровања Лазе Радивојевића. Још у почетку говора Андре Станића знало се да сам ја други говорник и знали су да имам исто тако извесна документа у руци, која су допуњавала говор Андре Станића, износећи сву корупцију у министарству саобраћаја. Док је говор Андре Станића био одмерен, који је фрапирао слушаоце самим изношењем факата, за мене се знало да је мој говор интересантнији, јер ће бити темпераментан, а извесне ствари биће исказане са нарочитим акцентом. Ради тога, још у почетку Станићева говора, дође ми стари Божа Јеличић. Нисам у тај мах седио у посланичкој клупи, него сам стајао испод леве галерије. Јеличић ме повуче мало у страну и рече ми:

- Добро би учинио када би вечерас напустио Скупштину, па да се не појавиш на говорници, када будеш прозван.

- То не могу да учиним, Господине Божо, - одговорим му ја. - Читава Народна скупштина, тј. ови доле што се зову посланицима, читава галерија, сви знају да сам ја први говорник после Андре Станића. Да сада напустим Скупштину, то би било исто толико несолидно, као напуштати битку усред битке! То што тражите од мене не могу да учиним.

- Ако то не учиниш, - рече ми Јеличић, - много ћеш се касније кајати, али све ће бити касно!

Наравно да сам остао при своме. Мало касније дошао ми је један високи функционер из Двора и поновио ми дословно речи Боже Јеличића. Када сам и њему дао исти одговор, као и Јеличићу, рекао ми је отворено:

- Краљ од вас изричито захтева да ви у овој дебати не учествујете.

На ову опомену одговорио сам доста оштро:

- Истина Господине, али ја овде нисам краљев, него народни посланик, дужан сам да учествујем у овој дебати, јер сам се пријавио за говор, а располажем са документацијом, коју не могу дати другом да их користи.

Одмах, чим је Андра Станић завршио свој говор, добио сам ја реч и попео се на говорницу. Ређао сам злоупотребе које су виши функцио-

нери министарства саобраћаја чинили, врло вероватно без знања Лазара Радивојевића.

Све то, после оних чињеница које је изнео Андра Станић, можда и није било тако вредно!

Међутим, између осталих изнео сам и један документат, у коме се сагледавала непосредна Краљева интервенција у корист неког белгиског маркиза и краљевог рођака. Тај маркиз узео је за жену Наталију, жену црногорског принца Мирка Петровића. Тај маркиз, некада млад дипломата у белгиском посланству у Београду, још за време Обреновића, удварао се Наталији Константиновић, кћери пуковника Константиновића, блиског рођака краља Александра Обреновића. Њом се касније оженио принц Мирко, син краља Николе Петровића, од Црне горе.

Када је једно време принц Мирко са својом младом женом боравио у Риму и Сан рему, код свога зета италијанског краља Виктора Емануела и сестре Јелене, рођене Петровић, принц Мирко је направио велику аферу, оптужујући свога зета, краља Виктора Емануела, да му је завео младу Наталију. Тада је у свађи напустио Италију!

За време аустриске окупације, ради те афере са италијанским краљем, принц Мирко није хтео ни да иде у Италију, где се склонио краљ Никола, већ је остао у Црној Гори. Њега су Аустријанци заробили и одвели у Беч, где је умро 2. марта 1918. од туберкулозе. Његову жену, која је са њим имала четири сина: Стевана, Михајла, Павла и Емануела, узео је за жену тај дипомата - гроф Гастон Додзел, па је тако дошао сада у сродство и Карађорђевића, јер су деца Наталијина била братучад краља Александра. Гроф Додзел се заинтересовао за грађење пруге Београд - Кучево, а затим и до Мајдан-Пека, где је требало експлоатисати злато!

Када сам тај случај изнео у Народној скупштини, нигде не спомињући име краља Александра, читава народна скупштина, како посланици тако и галерија, били су запањени. Био је то највећи удар по шестојануарски режим. Лазар Радивојевић одмах је дао оставку, а на његово место постављен је генерал и бивши бан Тиса Милосављевић. Њему је било стављено у дужност да образује комисију која ће све што је изнето у Скупштини, испитати. Милосављевић је форсирао тај рад и не само што је утврђено све оно што смо изнели у скупштинској дебати Андра Станић и ја, него су нађене још и неке друге крупне злоупотребе.

Када је цео тај предмет био готов и када га је требало поднети Краљу на извештај, десио се овај немио инцидент, који је Краља рђаво окарактерисао.

Министар Милосављевић био је отпутовао на Сушак, на неку скупштину или конференцију Југословенског Бродарског Друштва за приморски саобраћај. Путујући возом за Сушак, свратио је у Загреб, па се ту задржао пијући кафу са неким високим функционерима, који су га ту

по званичној дужности дочекали. Мени је непознато шта је том приликом рекао Милосављевић о читавој афери у министарству саобраћаја, ради које је смењен Лазар Радивојевић, инж. Шрепловић и други, али у Београд је дошло, директно у Двор саопштење, да је Милосављевић рекао ово:

- Краљ се био окружио лоповима и прљавим људима који су га до гуше упрљали, па сада ја морам да га спасавам!

Ову доставу учинио је Жика, ресторатер на железничкој Станици у Загребу, који је био у служби дворске обавештајне агентуре. Краљу је читава ова ствар била непријатна, па када је сада још чуо како га је бедно описао његов ресорни министар и бивши бан Врбаске бановине, решио се да се преко Милосављевића освети свима учесницима у тој познатој дебати! Маршал двора, стално се распитивао о повратку са Сушака генерала Тисе Милосављевића. Па је рекао у кабинету Тисином:

- Чим Тиса стигне у Београд, нека ми се јави...

Обојица су били из Ниша, земљаци и добри познаници. Чим се Милосављевић врати с пута, речено му је:

- Одмах да се јавите Аци Димитријевићу, маршалу Двора.

Милосављевић, као дисциплинован човек, одмах је телефоном позвао Маршала двора. Онде се јаво Аца Димитријевић:

- Хитно је Тисо, дођи одмах... Краљ те нестрпљиво очекује!

Милосављевић је хтео да бар мало одложи одлазак, јер је тек стигао са воза у свој Кабинет:

- Сад сам дошао с пута, сав сам прашњав, чим се мало дотерам и променим одело, ето ме... Донећу собом и досије...

С друге стране жице Димитријевић је пожуривао долазак:

- Краљ је нестрпљив... Још боље је да дођеш такав, какав си у том оделу! Одмах полази...

Тиса Милосављевић је ипак на брзу руку отишао кући, опрао се, опремио, узео досије о афери у Министарству саобраћаја и приспео у Двор. Тамо га је дочекао „пријатељ" Аца, Маршал Двора. Љубазно се са њим поздравио, питао о путу онако уз пут, па без церемонија увео у Краљев Кабинет. Тиса Милосављевић се поклонио, назвао „Добар дан", па се упутио према Краљу. Међутим, краљ Александар је био бржи, онако жилав и жустар, скочио је са столице, дошао до Тисе, зграбио га за гушу, гадно га некраљевски опсовао и повикао:

- Ти ли си тај, што мене пређеш од прљавштине! Тај што спасава мој образ!... Мајку ли ти гејачку, марш напоље и одмах да поднесеш оставку, док је ја нисам написао!

Затим је Краљ отворио врата, ударио Тису Милосављевића ногом у стражњицу и гурнуо га низ степенице.

Овај дијалог између њега и Краља, као и читав догађај, испричао ми је са свим детаљима, а затим све то и написао, лично Тиса Милосављевић.

Милосављевић је после тога отишао у Претседништво владе и јавио се опет Нишлији, Николи Узуновићу, претседнику владе. И њему је испричао читав случај, па је рекао још увек узбуђен, да ће одмах ту, код њега, написати оставку, па ће је предати, како је већ ред, Претседнику владе. Узуновић му је на све то рекао:

- Мислим да грешиш... Какву оставку? Краљ се мало наљутио, па ће и да се одљути. Дознаће да је све то интрига, па ће све опет бити на свом месту.

Тиса Милосављевић је ипак остао при своме. Написао је оставку, Краљ му је ову усвојио.

„Досије" о афери у Министарству саобраћаја остао је и надаље у џепу Тисе Милосављевића, укоричен у лепе и скупоцене корице. То сада више никог није занимало.

Носиоци шестојануарског режима били су са доказима оптужени на скупштинској трибини. Тражили су пута и начина да учине демарш и да се свима реванширају.

ПОСЕТА ВАРШАВИ (ПОЉСКА)

Били смо позвати у Пољску, да учинимо званичну посету Сејму тј. Пољској Народној скупштини. Делегацију је предводио др. Коста Кумануди, претседник Југословенске народне скупштине. У тој делегацији, као члан „Интерпарламентарне уније", био сам и ја. Путовали смо преко Будим-Пеште, Чехословачке (управо средином Словачке). Нешто после подне, ушли смо у област „Тјешин", око које су водили спор Чехословачка и Пољска. Био је то један део угљеног базена, чувеног угља из Шлезије. Воз се провлачио кроз тесне кланце, све док се нисмо пребацили преко планинске области високих стеновитих венаца, па се нашли у Пољској. Равна Земља као наша Бачка или мађарско Подунавље, давала је довољно доказа одакле долази корен имену „Пољска", као и имена њена народа - „Пољака".

На самој граници дочекала нас је делегација „Сејма" и један вод њихове редовне пешадије. Претседник др. Кумануди извршио је смотру и примио рапорт официра. Некакве трубе су громко отсвирале југословенску и пољску химну, па је воз пошао даље у бескрајну равницу поделене Шлезије. Прошли смо једно поклонично место са црквама, затим Катовице, средиште моћне индустрије. Већ је наступила увелико ноћ, када смо стигли у Варшаву. Ту је опет био свечан дочек, који мене у

ствари и није занимао. Одвезли смо се у хотел који је припадао „Сејму". Онда смо се сместили. И собе и храна били су бесплатни.

За ту прилику био сам узео народно шумадиско одело, па нисам ником падао у очи, али сам зато овим начином створио себи могућност да многе ствари у Пољској видим онакве, какве заправо и јесу!

Варшава је у то време била типична руска варош, са широким проспектима, какве нисам видео ни у једне улице у Београду, па ни она најшира „Шумадиска" (Булевар Ослобођења, код Трга „Славије"), па ни Краља Александра. Све је тако било у новом делу. У старом делу, зв. стари трг Варшаве, улице су биле тесне. Најлепши крај био је на десној обали Висле, где је била резиденција Претседника Пољске републике и пољског Кардинала. Имао сам прилике да залазим у различите трговине, па сам се онде са трговцима споразумевао на руском језику. (Примедба редактора: Трбић је руски знао још из св. Горе, где је био манастирски ђак, па је обавезно учио поред грчког и руски језик од калуђера). Сви трговци које год сам посетио, знали су пољски језик исто тако добро као и руски, односно обрнуто. Ове посете сам чинио сам, без пратње било ког Југословена, било ког Пољака.

Били смо на закусци код Претседника Републике, а министар спољних послова Бек, приредио нам је ручак. Министар Бек је био у ствари пуковник, па је одавао једног надувеног руског официра. Посетили смо и индустриско место Лођ, у коме су биле велике фабрике за текстил, а затим смо посетили Гдињу, ново модерно пристаниште на Балтичком мору, у близини Данцинга (ондашњи Пољаци су га звали Гданск). Прошао сам возом „коридор" који је раздвајао Источну Пруску од Западне. Разгледајући Гдињу, морао сам се дивити ономе шта су Пољаци створили за оно кратко време на обали мутног Балтичког мора! На место „дуна", онде где осим песка и мутне слане воде нема ништа друго, Пољаци су подигли широке кејове, моћне лукобране у дужини од ко зна колико километара. Оно што је Југославија имала на Сушаку и Бакру, оно што је подигла у Сплиту, где осим камења друго ништа и нема, било је играчка према овоме што смо сада видели, а што су Пољаци изградили на води и песку!

Али, читава Пољска била је у несрећном географском и политичком положају. На истоку била је у завади са Литвом и Русијом, на западу са Немачком, на југо-западу са Чехословачком. Једино је одржавала пријатељске везе са Мађарском, које пријатељство је по верској припадности било традиционално. Румунију је презирала, а Југославију, са којом није имала никакве додирне тачке, због Мађарске, готово је мрзила, а ради Чехословачке - готово и презирала! Њени водећи кругови, махом људи маршала Пилаудског, били су опсењени сопственом памећу и традиционалним пријатељством са Француском, а поред ње и са Британијом. Њихов главни начелник Генералштаба, Риђ Смигл, за њих је био одмах

иза Пилсудског, који је по њиховом мишљењу био изједначен са Александром Мађедонским, Ханибалом, Цезаром и Наполеоном! Маршал Пилсудски био је родом из Вилне (престоница Литве), а Пољци су од својих највернијих савезника Литванаца, створили себи непријатеље, јер су им отели Вилну, само са разлога, што се некад у тој малој руској провинцискоj вароши родио Пилсудски!

Када смо били у Варшави, Пилсудски је живо у свом дворцу „Белведер", па нас није примио. Правдао се да је - болестан! Он је, као апсолутиста, мрзио уопште све парламенте, почевши од пољског Сејма, а нас није уопште трпио, јер смо били „отимачи мађарске земље", а по мало смо му „мирисали" и на Русе!

Међутим, за мене је била важна Пољска и њена општа ситуација којој је у неку руку била слична и наша југословенска. И ми смо имали около себе многобројне непријатеље! На западу Италију, на северо-западу Аустрију, на северу Мађарску, на истоку Бугарску. Са Румунијом смо имали војни савез, са Грчком смо били у пријатељству, али нисмо имали никакав уговор о заједничкој одбрани. Истина, за ово је сносила одговорност Грчка, а не Југославија, али то није мењало ништа на ствари!

Пољска војска имала је све француске инструкторе. Али, зна се да сами инструктори нису довољни да се има добра војска! По моме схватању, да би једна држава имала добру војску, на првом месту је потребна унутрашња консолидација. За такво моје схватање служила ми је Србија као жив пример. Захваљујући само њеној унутрашњој консолидацији, коју је успела да изведе од 1903. до 1912. године, мудром и солидном управом старог краља Петра I, она је могла да спреми своју војску и морално и материјално. Она је могла да издржи све ратове, од 1912. па све до 1919. године, да издржи повлачење преко Албаније, па да се појави као моћна војна снага на солунском фронту 1916. године!

Посматрајући састав пољске војске (истина, то је све било врло кратко време), никако нисам могао да утврдим у њој ту велику моралну снагу! Она је то на жалост постала тек у туђини, служећи туђим интересима. Али, да је та војска била и најбоља на свету, она није могла победити ни Немачку, ни ондашњу Русију, или како су је звали „Совјетски Сојуз", јер од оног дана када су Пољаци заједно с Французима победили генерала Буђонија и његову коњицу натерали у бекство, прошло је већ више од десет година. А за то време Русија је већ била далеко јача војнички од пољске војне силе!

Када ме је пољски посланик у Југославији, који ме је једини познавао јер сам га водио у Охрид, св. Наум, св. Јован Бигорски, упитао, какав сам утисак добио о Пољској, одговорио сам му:

- Ви имате огромно богатство у Шлезији... Имате сјајну индустрију у Лођу и Катовици (коју сам исто тако видео), ви сте постигли право чудо

у Гдињу... Видим да снажно волите своју земљу и горди сте што сте обновили Пољску, али, ви немате ни једног пријатеља од својих суседа! А ти ваши суседи у исто време и ваши непријатељи, ванредно су моћни! То је на западу Немачка, а на истоку Русија! По мом мишљењу, да би обновљена Пољска могла да се развија у миру, имате свега три алтернативе:

Прва - да вратите Вилну држави Литви, па на тај начин са том земљом обновите старо и вековно пријатељство, а да Русији вратите Ковно и са њом се коначно измирите у вашем сопственом интересу!

Друга алтернатива - да немачкој вратите онај коридор којим излазите на Балтичко море у вашу Гдињу, кад већ не можете добити Данцинг! О том вашем коридору сви Немци сањају, па ради тих неколико квадратних километара можете једног дана изгубити и целу вашу дивну и обновљену Пољску! Немачка се, зар не видите, снажи сваки дан! Ушла је у „Друштво народа" и ваш је положај између ове две велике силе сваки дан све очајнији и тежи.

- Добро, а трећа по вама, алтернатива! - упитао ме је Пољак.

- Трећа!... Па, ако на време не усвојите ни једну од ове две које сам вам изложио, остаје вам једино: да сваки дан по један ваш бискуп и по један ваш министар одлазе у Сандомирски манастир и да се моле Богу, да не дође до рата! То исто важи и за Југославију. Треба чинити све да не дође до рата, а то је, прво се мирити са суседима који то желе, а ваши суседи и на Истоку и на Западу, уз мале уступке би пристали на мир!

- А зашто тако нешто не чини и ваша земља? - запитао ме је пољски посланик.

- Неки наши суседи, - рекох му, - не желе са нама измирење, већ верују и очекују распад Југославије. То су на пример Италија и Мађарска, а са Бугарском ћемо се ипак, верујем, на крају помирити. Једна од најновијих политичких партија у Бугарској, „Земљоделски сојуз", жели с нама по сваку цену измирење. Али, што је за нас најважније, са нама жели измирење и бугарска Војна лига, те ће нам остати, бар за сада, свега два суседа отворени непријатељи: Италија и Мађарска. Са Румунијом смо у савезу, а са Грчком, мада нисмо у савезу, имамо срдачно пријатељство. Али, и ми имамо савез са Француском, а пријатељство са Британијом, а ви знате да је Француска данас, највећа војна сила у свету! Ми немамо шта да зазиремо од Немачке, ни од Русије. Обадве те силе изгубиле су рат, а добиле су га Француска и Британија...

- Па то је баш и наш случај! - одговорио ми је Пољак.

- Знате ли шта! - наставио сам. - Зато сам све ово и изложио, јер сам то имао у виду, а нарочито када сам говорио о оним алтернативама. Ми, Срби, имамо за то велико, али нажалост и јако скупо искуство! Нама је

Француска дошла у помоћ, онда, када нам није могла помоћи. То исто је учинила и Енглеска. Италија, која нам је била најближа, и која нас је одмах могла помоћи, толико нам је одмагала, да смо због њеног „пријатељства" изгубили више наше војске у мочварама Албаније, него што смо их изгубили у свима борбама које смо водили са нашим непријатељима Аустријанцима! А то све зато, што је Француска помоћ закаснила. А Србија је била много ближа Француској, него што сте то ви њој данас!

Природно је било да је пољски посланик био незадовољан мојим излагањем! За време путовања кроз клисуре Раике и Црног Дрима, кроз житна поља Пелагоније и црно-зелене њиве засађене дуваном око Прилепа и даље све до Градског, ја сам му тада, без околишења изнео све слабости наше унутрашње и спољне политике. Према томе, он је могао оценити, да ја нисам непријатељ Пољске, али да говорим отворено о својим утисцима које сам стекао у Пољској.

Посетили смо и „Витнову", удаљену око 20 километара од Варшаве, дворац краља Јана Собјеског, победника и спасиоца Беча. Ту, у једној посебној просторији, налазио се свилени шатор великог турског Везира, Кара-Мустафе, који му је остао у Бечу, а краљ Собјески га је узео као ратни трофеј и донео у Варшаву. Довољно је да неко види само тај свилени шатор, дугачак скоро двадесет метара, са неколико одељења, па да претстави турску силу која је била опколила Беч, кога је напустио Цар и срамно побегао, а пљачкаши су га сачекали и отели му све драгоцености! Турска се повукла из Беча, па и из Будима, затим из Београда, али се задржала у Једрену и Цариграду! Зашто и како? Зато, што се у најтежим тренутцима по њу нашао један човек, или неколико њих, који су знали да нађу пута да би спасли своју Отаџбину!

После посете Пољској, цела делегација која је онде била, добила је пољски орден „Полонија Реститута". Ја сам био једини коме је свако одликовање било ускраћено. Зашто? Да ли зато, што то није хтео вођа наше делегације Др. Коста Кумануди, или ради моје „три алтернативе" како сам изнео у предлогу пољском посланику после моје оцене прилика у Пољској, или обоје заједно! Уосталом, никада нисам зажалио што нисам добио одликовање „Полониа Реститута" или неки други орден Пољске републике, али сам искрено зажалио када је Адолф Хитлер напао Пољску 1939. године и када је само месец дана касније учињено оно што никада нисам ни замишљао да ће бити учињено: да Руси и Немци деле Пољску, да је чудно на начин како је то било за време Катарине II и Фридриха II пруског краља! Исто тако дубоко сам зажалио несрећну Пољску када сам њене храбре синове видео у безводној Африци, на ужареном песку како их гоне Енглези у саставу своје армије (осма армија), да уништавају генерала Ромела, са његовим одабраним афричким

трупама! Дубоко сам зажалио несрећну Пољску када сам 1945. видео њене храбре војнике у Италији, где су коначно потуки Немце, али за туђ рачун и у служби других, који је све њихове заслуге и сву њихову огромну храброст, платио једним осмехом уз чашу вискија. Господин Вистон Черчил, највећи енглески државник свих времена, јер је успео да упрегне неколико континената, само да би осигурао Енглеску и победио до тада непобедиву Немачку.

СА ЈОВАНОМ ДУЧИЋЕМ У ПЕШТИ

Приликом повратка из Пољске, свратио сам у Будим-Пешту. Желио сам да видим „Текелијанум", српску стару цркву у Будиму, да видим и упијем у себе остатке и рушевине некадашњег интензивног живота српског народа у главном граду Мађарске, којим су стварно управљали њени грофови: Бетлен, Апоњи, односно и многи други, странци и домаћи, а сељак, Мађар, и надаље је остајао јобађ и бирош, увек више гладан него ли сит, понижен до скота, вређан и злостављан од оних који су уживали плодове његова рада!

У Будим-Пешти сам међу првим објектима видио ону чудну и лажну алеју, на којој је било засађено расцветало разнородно и разнобојно цвеће, на оном месту које је приказивало Краљевину Мађарску (без краља!), чијег је краља заступао један адмирал без флоте, и оне парцеле или делове те алеје које су биле запарложене, које су симболички означавале територије које су припадале Југославији: Бачка, Банат, Барања, односно и део Тамишког Баната и Трансилваније, који су по уговору о миру припали Румунији. Каква очигледна неистина! У Бачкој, Банату и Барањи, као год и у осталим деловима Југославије, уништени су сви велики поседи. Земља је дата онима који су је обрађивали, без обзира којој и чијој су народности припадали ти обрађивачи земље! И то да указује једна сталешка, назадна Мађарска, која је добро знала, да у тим „запарложеним" деловима „њене територије"(!) нема више аристократије, угњетавања и неједнакости, јер су укинути барони, грофови „феишцани по рођењу" и сви они ситни и крупни паразити!

У то време, у Будим-Пешти био је југословенски посланик Јован Дучић, велики српски песник.

Са Јованом Дучићем сам се познавао још из 1915. године, када сам му, после напуштања наше земље, описао у Атини све оне херојске борбе 1400 српских војника на планини Бабуни, без артиљерије, а против комплетне дивизије бугарске војске са модерном опремом у виду брзометне артиљерије. Дучић је тада, одмах сутра после овог разговора дошао мени и прочитао ми своју, после познату песму „Аве Сербиа", коју је написао под утиском мојих речи и дочараних му слика и догађаја:

Аве Сербиа

Твоје сунце носе сад на заставама,
Ти живиш у бесном поносу синова;
Твоје светло небо понели смо с нама,
И зоре да зраче на путима снова.

Још си уз нас, света мајко, коју муче:
Све су твоје муње у мачева севу,
Све у нашој крви твоје реке хуче,
Сви ветри у нашем осветничком гневу.

Ми смо твоје биће и твоја судбина,
Ударац твог срца у свемиру, Вечна,
Твој је удес писан на челу твог сина,
На мач његов реч ти страшна, неизречна.

Млеком своје дојке нас си отровала,
У болу и слави да будемо први;
Јер су два близанца што си на свет дала —
Мученик и херој, кап сузе и крви.

Ти си знак у небу и светлост у ноћи,
Колевко и гробе, у одећи сунца;
Ти си горки завет страдања и моћи,
Једини пут који води до врхунца.

Ми смо твоје трубе победе, и вали
Твог огњеног мора и сунчаних река:
Ми смо, добра мајко, они што су дали
Свагда капљу крви за кап твога млека.

Дучић је био веома отмен човек, са људима имао је веома префињене манире, без обзира на средину којој су припадали. У свакој његовој речи, у сваком његовом покрету, могла се уочити заиста једна спонтана висока култура. Сада, када сам га походио, хтео је лично да ми покаже Будим и Пешту, и све оно што је он сматрао за вредно да се види у овим варошима.

Прво смо разгледали оно што је још било српско у Будиму. Затим смо обишли Текелијанум, у коме смо затекли још неколико питомаца, оних Срба, који нису напустили после 1918. године Мађарску. Ја сам већ ра-

није имао прилике да видим многе чувене и славне задужбине, које су богати Грци (као Аверов, Затијан и други) основали у Атини, Стефановић у Цариграду и толики други. „Текелијанум" је од свих тих културних споменика био најскромнији, али је за нашу културу био исто тако, ако не и више значајан, као што је на пример „Панепистинкон" (Универзитет у Атини), као и различити фондови у Атини и Цариграду. Нарочито је било значајно време када је Сава Текелија основао ову своју српску задужбину у Пешти! Оваквих српских родољуба била је још сила једна у Трсту!

Шта су Срби значили у Пешти, доказ је и место на коме је подигнута њихова црква! То је центар и најлепши положај у Пешти. Исто тако је у центруму и грчка црква. То је највећи доказ, да су Срби и Грци углавном држали читаву трговину у Мађарској у својим рукама, јер су они сачињавали моћни „средњи сталеж" Угарске! Исти такав случај био је и у Трсту... Онде су исто тако, у другој половини XVIII века, односно у првој половини XIX века, Срби и Грци држали у својим рукама и трговину, и поморство. Ово исто тако доказују многобројне монументалне грађевине подигнуте са њихове стране у то време, а нарочито цркве, украс најлепших места тако раскошног Трста!

Посетили смо и Маргитино острво на Дунаву, са изворима „горке воде", коју они продају познату под именом „Горка вода Фрање Јосифа". Пронашли су духовити Мађари, да после „секељи гулаша" и других масних и тешких јела, и овим путем заишту помоћ од свога „апостолског величанства", да им олакша пробаву и регулише евакуацију пренатрпаних напаћених стомака!

Дучић је затим пошао да ми покаже величанствени ланчани мост на Дунаву, који води у Краљевски дворац у Будиму! Онде смо пролазили кроз различите салоне ове огромне кућерине, подигнуте високо изнад Дунава, који се, гледан са ове висине, доимао као бистра планинска река! Све ми је потанко објашњавао добри Дука, сваку ситницу за коју је мислио да ће мене занимати, али смо се ипак најдуже задржали у просторијама Марије Терезије. Дучић ми је са заносом тумачио о свакој ситници што се онде налазила, шта претставља, како се употребљавала, при чему се показао као одличан познавалац женских тоалета. Сав усхићен упитао ме је у један мах, уврен да је произвео дубоко дејство на мене:

- Но, какав осећај имаш гледајући све ове ствари овде!

- А зар сам требао имати било какво осећање у вези са овим! - Одговорио сам му ипак, да га изведем из заблуде о себи:

- Имам осећање сељака који је убио вука, који му је данима давио овце, или мечку која му је појела вола са којим је орао и хранио своју породицу. Нас сељаке, тј. Србију, напала су та надувена господа, наследници те твоје Марије Терезије. Нису могли да гледају и трпе у суседству

један слободан народ, чији је утицај био велики и на људе који су били од њих национално и социјално угњетавани. Ми смо за њих били револуционарни (што и јесмо), сејали смо слободу идејом и животом, коју су они сматрали анархијом! А ти различити апостолски лупежи дочекали су да их ми пресретнемо, онако како сељак дочекује са будаком у руци твора који му погани кућу, па га распали по глави! Ето, са оваквим, чисто сељачким осећањем газим и ове ћилиме, са гађењем се дотичем тих стокица, немих сведока једног дугог разврата, који је латентно владао у овој кућерини од како је она начињена! Да није било краља Собјејског и његових храбрих Пољака и овде у Будиму, где је мујезин викао пуних 200 година са џамија „Алах, Алах, ал Алах", и исто толико година судио кадија, ко зна где би границе Турског царства поставио Кара-Мустафа! Али никада словенске жртве нису биле признате! Ко је признао Србима што су бранили Запад од 1354. године, па све до 1527. тј. од доласка Турака у Европу, па све до битке код Мохача и после...

Дучић је био просто запањен оваквим мојим ставом. Сели смо одмах после тога у аутомобил и без речи смо стигли у југословенско посланство. Тек ту, пред посланством, Дучић ми је рекао:

- Е, заиста си остао и надаље сељак...

Морао сам да се насмејем, јер сам га схватио: био је увређен у помисли, да сам га пустио да се иживљава преда мном, отвара онај део своје психе, која га је гонила „на више", а то „више" ја сам раздрљио и понизио својим разматрањем.

- Да ниси, драги мој Дука, помислио, да ћу се разнежити у салону Марије Терезије пред оном сликом, где на Сабору у Пожуну, она, Марија-Терезија показује велможама свога сина Јозефа II, а мађарски племићи, огрнути „атилама", са исуканим сабљама вичу „Ељен" (живио) и исказују верност „царици" (Слика је од Мункачиа). А знам с друге стране, да су и Аустрија, и Угарска, заједно са католичком црквом, толико зла нанели српском народу, да им ја то у свом сопственом интересу, а нарочито у интересу Срба, никада нећу и не могу заборавити!

После ових речи Дучић ми је пришао и загрлио:

- У праву си, брате... Ми Срби брзо заборављамо неправде које нам други чине...

Када смо се растали Јован Дучић и ја, упитао сам се замишљено: „Да ли су наши велики песници способни да буду и велики дипломати!" А ми смо у дипломацији имали неколико песника: Дучић, Ракић, Пурић, Андрић, Растко Петровић, Црњански... Нарочито она два прва, највећа међу свима живима, Дучић седи у Мађарској, а Ракић у Италији, а обе те земље су нам непријатељи! Да ти песници, у некој личној, уображеној слави, сујетној на личну ласку, не забораве на народне интересе, не изневере народ! Мађари су били горди и надувани у слици „Круне св.

Стефана", а Италијани су брзо заборавили Капорето, опили су се од распада Аустрије, а осим тога као народ, с једне стране надувани, а са друге љигави као чикови!

Са много утисака које сам добио пролазећи кроз радну Чехословачку, кроз обновљену и независну Пољску, која је како сам ја то схватио, затворила очи пред опасношћу и припремала се за своју пропаст, као и утисака из Мађарске, где није било ни најмање изгледа да нам Мађари неће скочити за врат чим за то добију прилику, исто тако као и Бугари, био сам постајао брижан.

„НАШИЧКА АФЕРА"

Једног дана је Јурица Деметровић, министар пољопривреде и аграрне реформе, поднео законски предлог, да се неке шуме, око Ђурђевца, узму за циљеве аграрне реформе.

Чим је тај законски пројекат изашао пред Народну скупштину, дошао ми је Јоја Велендерић, адвокат из Осека. Велендерић и ја били смо земљаци, обојица из Белог Брда. Његов отац, Стеван Велендерић, био је свештеник у Белом Брду, где је пре тога био опет свештеник његов отац Миша Велендерић, или као смо га сви ми популарно звали „поп Миша". Јојин отац постао је свештеник у Белом Брду исте године када сам ја напустио ово село и прешао у Србију. Али када год сам навраћао у родно место, посећивао сам поп Стеву и остали смо за све време његова живота добри пријатељи. Он је свога старијег сина Јоју, дао после заршене матуре на правне науке, и после положеног докотората, одн. државног испита, постао је адвокат у Осеку.

Јоју сам познавао још као основца, па надаље, све док није постао адвокат. Сада ми је дошао с молбом да утичем, да се тај нови законски нацрт у неким тачкама измени, уз нарочити нагласак, да је у целој тој ствари лично заинтересован Јурица Деметровић, министар Привреде.

На саму напомену, да је Деметровић за нешто заинтересован, замислио сам се добро, за овог човека, од како је постао министар у шестојануарском режиму, никако нисам могао да вежем било какву лепу мисао! Био је социјалиста, па је као један од делегата тзв. „Хрватких социјалиста" (човек др. Корања), ишао на чувени конгрес у Копенхаген, где је било покренуто питање „свршетка рата" с тим, да се свим народима у Аустро-Угарској пружи могућност самоопредељења. Радило се о нечем идеалном и у исто време и јако ризичном, јер је све то било још за време трајања Аустро-Угарске! Али тај „идеални" социјалиста, постао је одједном члан једне диктаторске владе, која је укинула слободе у Србији, у којој су некад падале главе краљева и кнежева, који се режим борио против народних слобода, које су укинуте одједном у Црној Гори,

увек слободној, па и у читавој Југославији! Тај поступак једног социјалистичког борца, који је сада, гле постао прирепак једног диктаторског режима, никако нисам могао да схватим и сада сам једва дочекао борбу против њега!

У читаву ту ствар по питању шума око Ђурђевца, нисам хтео да улазим. Мени је било једно: да шуме никад не могу бити предмет аграрног ослобођења и чистих привредних парцела. Схватио сам, да овим путем Петар Живковић жели да се освети Николи Никићу за свој пад са власти, па да се иза свег спремају све још неке нове „смицалице", против сваког ко се год буде усудио да ради против законског пројекта Јурице Деметровића. У законодавом одбору гласао сам против овог предлога и на њега сам поднео амандман.

То је био почетак тзв. „Нашичке афере".

За хапшење Душана Гргина у вези са „Нашичком афером" нисам уопште водио рачуна, нити ме се то тицало. Водио сам борбу лично против Јурице Деметровића, па када ме је Деметровић напао преко београдске штампе (вероватно по налогу Петра Живковића), написао му одговор. Само, по шестојануарском закону о штампи, никоме није било дозвољено да полемише путем штампе са једним министром као претставником државне власти, сем ако то сам тај министар не дозволи! Деметровић је забранио да се штампа мој одговор, мада сам ја био посланик!

Никада нисам био један од „оних" који се могу уђуткати од стране министра. Зато сам на првом састанку Скупштине упутио питање Деметровићу, зашто он забрањује да штампа публикује мој одговор на његов напад? Тада сам му рекао и ово:

- Ви сте ме напали преко штампе, а искористили сте закон као своју бусију, да ја не могу да изнесем своју одбрану на исти начин, какав сте ви напад дали! Тако јавност остаје под импресијом да сам ја кривац. Ако се мој одговор буде штампао, онда јавност нека суди ко је од нас двојице у праву, али то нека ми каже она, а не ви, као власт! Ако не допустите да се мој одговор штампа, бићу принуђен да вас ишибам корбачем ту, у Народној скупштини, у министарској клупи. Ово добро упамтите...

Претња је била озбиљна. Нисам претио револвером, него корбачем, а то се могло десити и у другим приликама.

Лично краљ Александар се био после овог опет наљутио на мене, после претњи које сам упутио на рачун Јурице Деметровића, јер је он био „његов министар", одговоран „само њему"! Осим тога, када би се десио такав скандал у Скупштини, Деметровић више не би могао бити министар, а Краљу је било стало да Деметровић и надаље остане министар.

После неколико дана, када је мој одговор изашао у штампи, рекао ми је Божа Јеличић:

- Краљ је страховито љут на тебе, па се носи мишљу да поново затвори Народну скупштину у којој јавно један посланик прети корбачем једном министру, кога је на то место поставио, он краљ Александар!

- Кажите ви томе Краљу, који може овако да резонује, - одговорио сам Јеличићу, - да ће се он први покајати ако то учини, као што се покајао и за свој „Шести јануар" 1929. године! Пре тога дана Југославија није имала политичке емиграције... Све политичке борбе вођене су у кући. Сада има у туђини две емиграције, које су овде настале за време његове владавине: једну води Анте Павелић у Италији и Мађарској, а другу његов министар унутрашњих послова Светозар Прибићевић, у Паризу. Можда, после свега, није ни Прибићевић баш толико крив!... Мислим да су ове емиграције довољне краљу Александру, а ако би се та емиграција повећала, било би му и сувише, не би он то могао да сноси. Нека не плаши нас од онога од чега треба и сам да се боји!

И тада, једног дана, добио сам позив од Окружног суда у Осеку, да сведочим томе Суду у вези са кривицом Душана Гргина и другова (Шлезингер и остали). Неки моји другови, па и Никола Никић, рекли су ми одмах:

- Тебе штити посланички имунитет, немој да идеш!...

Одмах сам свима одговорио категоричнки:

- Мени није потребан никакав посланички имунитет, да он брани мој јавни рад! Онога дана и часа, за које гласи позив Суда, ја ћу бити у Осеку, да испуним своју дужност грађанина Југославије, који чува интерес заједнице.

Отишао сам по том позиву у Осек и онде се појавио као сведок. Никакве смицалице нису могле допринети да ја онамо не одем. Уосталом, имунитет може користити окривљеном, а не сведоку! Па, зар се не би мислило, ако бих одустао од сведочења, да и оно што сам говорио у Скупштини, и оно што сам писао у штами, не одговара истини! Нисам познавао лично ни Душана Гргина, ни Шлезингера, нити било ког оптуженог, да се лично светим! То се на суду и доказало. Мој напад је био објективан, против појаве као такве... На суду се исто тако показало, да ја не могу посведочити ништа ни против др. Којића, тј. да је он примио неке коње липицанере, о чему је писала тенденциозно читава штампа! А нарочито је ово било важно за мене и мој став, јер ја нисам био у пријатељству са др. Којићем.

Др. Драгутин Којић био је мој лични противник још од времена када сам ја напустио Радикалски клуб у Народној скупштини и пришао групи „дисидената", тј. професору Љуби Јовановићу. Он ми је замерао да сам главни кривац што је Веља Вукићевић поцепао 1927. радикалску листу. Осим тога, пошто је мој поступак изласка пред суд могао значити, да сам се ја сам одрекао „посланичког имунитета", да као грађанин Југо-

славије могу бити оптужен за клевету, па чак онде бити и ухапшен. Он је мислио, да ћу ја сада користити своју позицију и можда, злоупотребити статус посланика, да њега нападнем као министра, па да „направим нову аферу"! Није ме познавао. На мене није могло ништа утицати да кажем нешто што не знам, одосно у шта се лично нисам уверио! Уосталом, у ту верзију о миту у виду „липицанера", никада нисам ни веровао.

Којић је старином Куч, а његови блиски рођаци, поисламљени Којићи, њих око 12 до 15 породица, живи у водојажи Плава, на Плавском језеру.

Да је „Нашичку афру" терао више Петар Живковић него ли и сам краљ Александар, доказ је да су два народна посланика, од којих је један био Никола Никић, суђени и осуђени после смрти краља Александра.

Свој пад са власти и осуда његове скоро четворогодишње владавине, у оној дебати пред Народном скупштином, у вези са интерпелацијом инж. Андре Станића, није Петар Живковић никако могао да заборави, а његова се снага повратила одмах после смрти краља Александра, док се кнез Павле још осећао слабим на свом положају намесника. Кнез Павле се углавном и ослањао у тим првим тренутцима на Петра Живковића, докле на годину дана касније није добио савезнике у лицу др. Корошца, др. Милана Стојадиновића, др. Влатка Мачека и моћног високог католичког свештенства у Југославији.

Законом о раздужењу сељака, тј. о књижењу свих његових дугова, зеленашке банке су почеле тако брзо падати под стечај, да су нестајале брже него што су некада настале. Тада се најбоље показала слабост кредитног система у Југославији, који је тражио озбиљно решење, а не неке палијативе. Др. Милорад Ђорђевић, министар финансија, рекао ми је једном приликом у свом кабинету:

- Најзад се наш привредни живот спасао једног заиста великог баласта, што је у главном дело др. Милана Стојадиновића, који на финансиске ствари никад није гледао правилно!

Природно да ја никад нисам био неки финансиски стручњак, нити сам на то претендовао, али нисам делио то мишљење са др. Ђорђевићем, о финансиским неспособностима др. Милана Стојадиновића.

БУГАРСКИ ПРОБЛЕМИ

У лето 1934. имао је да се одржи конгрес Интерпарламентарне уније у Цариграду и то у „Јилдир Паласу", чувеној резиденцији „крвавог" султана Абдул Хамида II. Као члан Југословенске секције те Уније и ја сам био одређен за одлазак на те седнице у Цариграду.

Последње године о којој сада говорим (1934.), у Бугарској се била у свему изменила унутарња и спољна политика. На власт су дошли тзв. „звенари" (карике) са официрксом лигом на челу. Претседником владе

постао је пуковник Кимон Георгијев, снажно помогнут од стране пуковника Дамијана Велчева, управника Војне академије у Софији. Претседник „Народног собрања" постао је Стојче Мушанов, синовац др. Николе Мушанова, лидера „Демократическог Зговора". Овај „млађи" Мушанов, завршио је правне науке у Француској, у Екс Ле Бену, близу Марсеља. Био је у истом месту школски друг Јована Алтипармаковића.

Долазак ових људи на власт у Бугарској, било је прво трежњење Бугара од оне „санстефанске болести", од које су боловали сви Бугари и њихове владе још од 1879. године, тј. када је постала „нова Бугарска", па све до тих дана, изузимајући политику здравог Александра Стамболиског. Најзад су и сами Бугари увидели да је „брат", после свих свађа, опет најближи рођак, па су почеле њихове посете Београду. При пролазу бугарског цара Бориса кроз Србију на путу у Европу, њега је на железничкој станици у Топчидеру дочекао лично краљ Александар. При своме повратку за Бугарску, опет је дошло до сусрета између Бориса и Александра, као два владара суседних земаља, који су уједно заиста били и рођаци! Бугарска царица Ђована, млада Италијанка, била је сестра од тетке краљу Александру. Мати царице Ђоване, Италијанска краљица Јелена, одн. књегиња Зорка, мати краља Александра, биле су две рођене сестре, кћери краља Николе Петровића Црногорског. Тада је Борис неколико пута поновио пред новинарима и публиком:

- Наш драги братовчед Александар...

Краљица Марија, која је по мајци била из династије Кобурга, била је опет у сродству (нешто даљем) са Борисом Кобургом.

После ових сусрета између два владара, почеле су посете бугарских политичара, државника, уметника, народних посланика, новинара, културних друштава Београду. Дојучерашњи највећи противници сарадње, било у ком виду са Србима, Бугари су постали сада протагонисти братства и јединства. Бугарски новинар Данило Крапчев, власник и уредник листа „Зора" у Софији, раније „Зарје", рекао ми је првом приликом:

- Како ви и Словенци можете бити један народ, а ми Бугари и ви Срби, не само да останемо два народа, него и највећи непријатељи?

Крапчев је био родом из Прилепа. Сматрао сам за неопходно да му изложим неке чињенице, да би схватио оно шта је нас раздвајало:

- По мом схватању и мишљењу, Срби и Бугари су ближи, бар ови Срби из Србије, него ли Срби и Хрвати, а о Словенцима да и не говорим! Пет стотина година над нама су владали Турци и сторили су један менталитет, што је важније и од самог језика. Друга једна ствар, која нам је заједничка, а која је исто тако важна као одлика психе, то је религија! Ми имамо заједнички црквени језик и ми смо православни. Али, ако желимо да будемо добри суседи или чак браћа, да престану сталне свађе између нас, ми морамо знати шта је чије, па то морамо поштовати. Ми

Срби, никада нећемо пристати, не само да вам дамо нашу Маћедонију, него не пристајемо да вам дамо ниједно једино село у Маћедонији. Ви сте после првог Балканског рата (1912.) држали више од две трећине Маћедоније. Имали сте све од Пчиње, Вардара до Месте и доле читаву Тракију са Једреном! Били сте у Солуну!... Имали сте два своја пука војске у самом Солуну. И уместо да инсистирате да Солун буде кондоминијум грчко-бугарско-српски и да један део Маћедоније да остане српски, ви сте нас мучки напали 17. јуна 1913. на Брегалници. Тада сте изгубили и Једрене, а у Маћедонији и Штип, Кочане, Радовиште, Кукуш итд. али вама је остала читава источна Маћедонија и Тракија.

Нажалост, подвукао сам, из 1913. године нисте извукли никакву поуку. Удружили сте се са Аустријом, Турском и Немачком, те сте заборавили на Једрене, толико важно за вас! Једрене је цар Тракије... Оно је господар Цариграда! Све сте то, што је било битно за Бугарску, заборавили, па сте опет ударили 1. септембра 1915. на Србију, која је и онако била већ измрцварена, па сте задржали свега „српски део Маћедоније".

Кобургов савезник, Виљем II, није вам допустио да узмете ни један метар „грчке Маћедоније", у којој су тада живили претежно Словени. Дозвољено вам је било само да заузмете утврђење Рупел. На изласку из кланца Кресна, и то само за то, да то утврђење не заузму Французи. И ви, када сте већ видели да вам Виљем II не уступа ни стопу грчке земље у Маћедонији, уместо да одмах потражите мир са Србијом и осталим савезницима, ви три читаве зиме висите на обронцима Качаника и Доброг Поља, да би 1918. године, већ у октобру месецу, доживели катастрофу!

Губите тада читаву Тракију и ушће реке Марице, Дедеагеч. Грци вас бацају назад на стотине километара од Белог мора и везују вас опет за „затворено" Црно море, где сте били и пре рата! Али вама опет не долази памет! Ви се споразумевате са Грцима и заједнички расељавате источну Маћедонију. Примате Маћедонске Словене у Бугарску, па од њих врбујете чете за нашу Маћедонију, од њих стварате атентаторе, а Грци на празне просторе где су некад били Словени, доводе своје Грке из Мале Азије. И опет ви не видите од свега тога ништа! Стално питате као опсењени: „Шта траже Срби у Скопљу, Велесу, Штипу, Прилепу, Битољу, Охриду, Дебру!".. затим: „Шта ће Срби у Кичеву и Поречу!... Шта ће Срби у Орланце, где се родио бугарски владика Козма, са столицом у Дебру". Вас не узбуђује што је Воден постао „Едеса", што је Лерин постао „Флорина", и што је Албанија избила на Охридско и Преспанско језеро! Њу је на то место довела Италија, па је поставила албанске стражаре само на 200 до 300 метара од манастира св. Наума! Али Италија је непријатељ Југославије, а то значи и Србије, па је то вама довољно да оправдате Италију за све оно што она чини Словенима, како унутар својих граница,

тако и изван њих! Ниједан Бугарин се до данас није запитао: зашто је Италија заузела Ријеку и Задар, и толика острва на којим нема ни једног Италијана! И сада ви мене питате, зашто смо ми два народа, оносно докле ћемо ми Срби бити у непријатељству са Бугарима? Биће непријатељи све дотле, док ви Бугари не истерате из главе ону муву, коју су вам Руси ставили у главу, а која се зове Сан-Стефанска Бугарска! И докле год будете слали диверзанске чете у нашу Маћедонију, одн. атентаторе у Београд и Србију, како би нарушили поредак у нашој земљи! Да ли сте ви, Господине Крапчеву, у стању да се отрезните и да сагледате ствари онакве какве јесу, а не онакве какве би ви желели да буду?

Крапчев ме је мирно слушао док сам говорио о бугарским погрешкама, како према самој Бугарској као отаџбини Словена и члану „словенске породице" и према осталим Словенима на Балкану, који сви заједно носимо једно име - Јужни Словени.

Крапчев је мало теже говорио. Имао јеману муцања у говору, па му је тај дефект много сметао у контакту са људима, али је зато сматран за једног од најинтелигентнијих новинара у Софији. Одговорио ми је без устезања:

- Сматрам да смо се у Маћедонији коначно разграничили, али да Цариброд и остали делови старих бугарских територија треба да се врате Бугарској. Не верујем да ћете то моћи србизирати, а то ће и убудуће бити камен спотицања између Срба и Бугара.

Признао сам Крапчеу да је у праву што се тиче оне територије коју је Србија добила од Бугарске по Нејском уговору, али о некој ревизији сада те границе, не може бити ни говора!

- Ми Срби, - рекао сам му - никада нећемо дозволити тај луксуз да враћамо те територије Бугарској па на тај начин да опет у Бугарској уздижемо једног Кобурга! Ако икада дође до тог враћања, то ће Срби те територије дати бугарском народу у име братства, али то тек онда, када се бугарски народ буде отрезнио и од руских и кобуршких мува. Ви, Бугари, могли сте 1915. године заузети читаву грчку Маћедонију и направити мир са нашим савезницима, којима је тада грчки краљ Константин био отворени непријатељ. Фердинанд је то добро знао и видео, и он да је хтео и ценио више Бугаре него Немце, он би то и учинио, али он је био и остао немачки агент на Балкану.

- Али цар Борис, он је нешто друго! - одвратио ми је Крапчев. - Он је сав и у свему Бугарин...

- Син Фердинанда Кобуршког и Марије Луизе, а унук књегиње Клементине, никада неће постати Бугарин. Он може имати жељу и вољу да буде владар и да влада над Бугарима, али он никада неће пожелети да буде Бугарин, као год што то није могао ни његов отац, - одговорио сам Крапчеву.

Тога дана позвали смо Мушанова на вечеру Јован Алтипармаковић и ја. Вечерали смо у Београду, на горњем спрату кафане код „Два рибара". Били смо сами нас тројица. Стојча Мушанов је одмах почео да говори о својим пословима, па је као адвокат успео да у Софији, на лепом месту, у једној кући купи апартман. У Београду у то време нико није нити продавао, нити куповао апартмане. Ми ни данас немамо закона о таквој куповини и продаји. Тако смо у почетку вечере натезали са апартманима и великој користи коју пружа тај закон грађанима који не могу да купе целу кућу, али могу да купе за личну употребу удобан стан са водом и канализацијом итд. Али када смо прешли на политику и на односе између Југославије и Бугарске, а посебно на односе два народа Срба и Бугара, Мушанов нам је отворено рекао:

- Ми Бугари, нарочито ми „звенари", Кимон Георгијев, Дамјан Велчев, ја и други, сматрамо да је Маћедонија коначно ваша. Ми се ње свечано одричемо. Нама није потребна та ваша Маћедонија, јер је сада Бугарској потребна Југославија. Још нешто више од тога: Бугарској није потребан ни цар Борис, њој је потребан Краљ Александар. У бугарском народу извршен је велики процес. Ви тај процес још не видите у целини, али ми, Бугари, то видимо и осећамо! Ми ћемо сами потпуно очистити Софију од маћедонских убица. Ванча Михајлов је побегао у Турску. Сада Турци желе да га искористе против Бугарске, али ће убрзо увидети да је то немогуће.

Мени је било познато да је Ванча Михајлов у Цариграду, а знао сам и то, да ће он послужити сваком, ко год буде тражио његову услугу против оних који га гоне. Ванча Михајлов је сматрао као природно, да Бугарска треба да доживи и трећу своју катастрофу, али да не сме напустити своју „маћедонску политику", онакву, какву је до тада водила.

- Ми желимо, - наставио је Мушанов, - да краљ Александар дође у Софију, па да онде види и оцени, колико је жељен и потребан Софији!

Из дугог разговора код „Два рибара" са Стојчем Мушановим уочио сам две ствари:

Једна је: више од 16 година Бугарска је изолована од Европе. Фердинандови пријатељи Аустрија и Немачка, као царевине, пропале су. У Турској је завладао Кемал Ататурк, који је једно време био војни изасланик у Софији и добро је познавао Бугаре и њихов менталитет, као и њихову Маћедонију. И ако Балканац, он је био против Бугарске, утолико пре, што је био пријатељ са комунистичком Русијом, против које су били Бугари и који су сматрали, да су сада они једини позвани да поставе златни крст на цркву св. Софије (Аја Софија у Цариграду).

Нико од владара није намеравао од 1918. године да посети Софију, јер су њени савезници пропали у рату, а противници нису имали никаква разлога да праве посету Бугарској која је водила онако перфидну поли-

тику према њима све док није ушла у рат на страни „Централних сила", ради чега су силе Антанте биле принуђене да на рачун централног фронта у Француској пошаљу војску на мађедонски фронт, код Солуна и Битоља.

Друго, долазак у Софију једне тако популарне личности какав је био на страни краљ Александар, нешто би ојачао и учврстио положај цара Бориса, али би исто тако учврстио и положај „звенара" и „официрске Лиге" код цара Бориса, а и код бугарског народа, јер су они, ето, успели да доведу у Бугарску краља Александра у посету њиховом Цару! - За нас Србе био је долазак „Звенара" на власт од значаја, што су они једноставно најурили из Бугарске осиону банду В.М.Р.К. којој је на челу стајо Ванча Михајлов (Војни Мађедонски револуционарни комитет), и што је један Даниел Крапчев, са својим листом „Зора", стао на страну „Звенара".

Још нешто. Споразум са Србијом и личност краља Александра били су у Бугарској популарисали чланови „Земљоделског Сојуза", а одлазак краља Александра у Бугарску по позиву „Звенара" ишао би на штету „Земљоделског Сојуза", чији је положај у Бугарској био много јачи од положаја „Звенара" и „Официрске Лиге". За нас Србе било је опет најзначајније то, што присуство краља Александра у Софији одмерава и популарност цара Бориса, односно и још појединих странака у Бугарској. Тако мој састанак са Стојчем Мушановим, захваљујући моме другу, а тадашњем сенатору Јовану Алтипармаковићу, обогатио је моје знање о правим приликама у Бугарској и створио ми могућност да имам и учврстим правилну оријентацију према ономе шта се све догађало у Бугарској.

Докле су се „Звенари" трудили да доведу краља Александра у Бугарску, дотле су гроф Ћано, зет Бенита Мусолинија, а са Ћаном у заједници и Анте Павелић са Ванчом Михајловим, састанак одржали у „Јанка Пусти" (Мађарска), где су спремали Черноземског и његове другове, да убију краља Александра, а неколико година касније и неколико милиона жена, деце и људи! Српска народна пословица каже: „И вода која тече може да се смири, али душманин - никада!"

БОРАВАК У ЦАРИГРАДУ

Велики број наших парламетараца, чланова наше Секције интрпарламентарне уније, из Народне скупштине и Сената, спремало се да оде у Цариград. Тај чувени град, везан за историју српског народа од његовог доласка на Балкан, па све до тог доба и после, привлачио је наше људе више него сама Интерпарламентарна унија. Краљ Александар је на месец дана раније, на разарачу „Дубровник" посетио краља Карола од Румуније. Затим је сишао до замка Евксиноградa, на Црном Мору, код Варне, где га је дочекао цар Борис са царицом Ђованом, сестром краља

Александра од тетке. Овде је уплављен и дан посете краља Александра Софији.

Приликом одласка у Румунију, као и код повратка, краља Александра је у Цариграду дочеко лично Мустафа Кемал-паша звани „Ататурк" (отац Турске) у дворцу Долма Бахче на Мраморном Мору у Цариграду. Ипак, сам одлазак краља Александра у Бугарску, гледали су и Турци и Грци са неповерењем! Сумњу Румуније отклонила је посета, а затим и састанак са краљем Каролом од Румуније.

Свој пасош сам визирао 19. септембра 1934. године у турском, румунском и бугарском посланству. Турско и румунско посланство већ су били подигнути у Југославији на степен амбасада. Брзим возом у 11 часова увече, на дан 25. септрембра 1934. сели смо у воз, па смо сутрадан, по времену у Софији, у 11 часова пре подне били онде. Наши џепни сатови регулисани по западном времену (Гринвичу), показивали су тек 10 часова!

На југословенско-бугарској граници сишли смо у бифе. Онде су нам као реткост, на првом кораку у Бугарску, показали од стакла револвере зв. „Парабелуме", напуњене коњаком! У ствари то је била права слика и прави грб бугарског царства. Од 1918. године, па надаље, све политичке ствари овде су се решавале парабелумом. Ова овако некултурна слика, добивена већ у том пограничном бифеу, учинила је на мене страшан утисак и са том сликом, тих стаклених парабелума као опоменом, сишао сам са воза на Софиској железничкој станици.

Моји пријатељи из Прилепа већ су писали раније својим рођацима у Софији, да ме чекају код цркве св. Александра Невског. Зато сам и намеравао прво да одем онамо. Чим смо изашли из станице, видели смо да се Софија већ почела да украшава за свечани дочек краља Александра, који је требао да овамо стигне два дана после нас, у посету Софији. На станици нас је дочекао претседник „Собрања" Стојча Мушанов, па после срдачног поздрава, издвојили смо се мало у страну, да би ми Мушанов саопштио:

- Софија се спрема да најсвечаније дочека највећи историјски догађај у животу, и у односима Срба и Бугара, долазак краља Југославије у Софију. Када је српски краљ Владислав дошао у посету свом тасту цару Асену I, он је из Великог Трнова однео тело вашег Светог Саве, а краљ Александар однеће из Софије душу бугарског народа. Њега у Софији дочекује љубав целокупног бугарског народа, верујте ми ово!

- А како стоји ствар са његовом безбедношћу? - упитао сам Мушанова, јер су ми пред очима стално били они парабелуми из малог бифеа на граници.

- Будите без бриге! - одговорио је брзо Мушанов. - Краљ ће у Софији бити безбеднији него ли у самом Београду.

Затим сам узео ауто и одвезао се до монументалне цркве св. Александра Невског. Овде су ме дочекали Милан Биволче и још неки рођаци мојих пријатеља из Прилепа. Они су се радовали сусрету са мном, јер сам некима од њих извадио пасоше да дођу у Бугарску. Милан Биволче био је дуже времена благајник „В.М.Р.О." у Прилепу па сам сада њега питао, како стварно стоји са обезбеђењем пре доласка краља Александра у Софију. Одговорио ми је потпуно отворено:

- Многи сумњиви Македонци отстрањени су из Софије, а неки најутицајнији, били су пре два до три дана позвати у кабинет код Кимона Георгијева, њима је Кимон рекао:

„Слушајте ви, Македонци, ви сте својим убиствима и сукобима по кафанама и улицама учинили то, да је углед наше престонице данас на најнижем нивоу. Ових дана долази Бугарској као гост краљ Александар из Југославије. То је највећа почаст за Бугаре, па ако се деси и најмањи инцидент приликом његова боравка у Софији, знајте, да ће вас одмах све стрељати по мојој личној наредби! А затим ћу донети закон, да се сваки Македонац протера из Бугарске ако покуша да пређе границу! Не може Бугарска вечито да живи у завади са свима својим суседима ради вас! Та политика отишла је из Бугарске заједно са Фердинандом и Радославовим!"

- Па шта је било даље? - упитам Милана Биволчета.

- Наши, тј. ти позвани Македонци, дали су онда часну реч да неће учинити ништа против краља Александра, ни у Софији нити у Бугарској.

Опет су ми на све ово изашли пред очи стаклени парабелуми, зато сам и донео закључак: „Краљу се вероватно неће ништа десити у Софији, али банда Ванче Михајлова још је толико снажна баш ту, у Софији, да је њима дао реч претседик владе, а они опет дају њему реч... Обадве ове стране гарантују једна другој узајамно, да се бугарском госту неће ништа десити! Ипак је то снага, једнака оној државној! То може да значи, у неком другом случају, или можда неком другом лицу, а не краљу Александру, то може да се деси, нарочито ако се од њих не буде узела никаква гаранција, какву је од те банде узео Кимон Геогијев. У крајњој линији, све ово је била велика срамота за савремену Бугарску.

Оставио сам своје пријатеље у огромној цркви, а ја сам пожурио да у последњем тренутку стигнем на воз, који ће ме одвести на бугарско-турску границу.

Многобројни моји другови из Делегације провозали су се улицама Софије. Сви су хвалили ову лепу варош, кроз коју је шумио Искар спуштајући се са Витоше и Софиске Бањке, која је привлачила многе болеснике, не само из Бугарске, него и из Маћедоније. Ипак нам је свима пала у очи једна ствар: докле год смо путовали кроз Србију, путовали смо у ствари кроз Европу. Али чим смо прешли бугарску границу, ми смо сви

без разлике приметили, да смо прешли на оријент. Чак ни ова лепо изграђена Софија, са њеним правим и широким улицама, њеним булеварима, није могла да поправи утисак да је ово - Оријент! Докле су се у Југославији све железничке станице просто сијале од чистоће и сви службеници били у чистим прописаним униформама са црвеним капама на главама, па тако прописани дочекивали и испраћали возове, овде су по свима станицама коловози били зарасли у траву, станице као да су претрпиле бомбардовање, а станично дежурно чиновништво излазило пред возове одевено у раскопчане прљаве и распране и распарене униформе, на какве нису биле наше очи навикле. На тој главној прузи која везује Европу са Цариградом, па даље, преко Мраморног мора са Ангором, Алепом и Багдадом, видели смо где престаје Европа, а где почива „прави" Оријент.

У том возу који нас је возио кроз срце Бугарске за Тракију, за Пловдив, за Једрене, за Цариград, ми, Југословени, могли смо себи честитати да смо заиста Европљани! Преко невисоких планинских повијараца прешли смо вододелницу Искра и Марице, и од Костан Бање почели смо се спуштати у долину реке Марице.

Још је било рано када смо угледали старе зидине и куле старог Силипоља, садашњег Пловдива. Велики и богати град, на бистрој, као кристал реци Марици, у њеној плодној удолини, пружао је доказ даје у Берлину, на Конгресу, створена Источна Румелија (скроз погрешно име), са главним градом Пловдивом, као снабдевачем Цариграда, могла живети без кнежевине Бугарске, много боље и сигурније, него што би то могла кнежевина Бугарска без те тзв."Румелије". За ово што говорим били су доказ сређене финансије у Пловдиву и финансиски хаос у Софији, у исто време.

Још се по мало видело напољу, када смо приспели на последњу бугарску пограничну станицу Мустафа-паша Свилен град. Име је потпуно одговарало месту. Бројна дудова стабла, којих је било много више него код нас у Ђевђелији или Струмици, одговарали су имену „Свилени Град". Ту смо се опростили са Бугарима који су нас све довде испратили, а наше пасоше узео је комесар турске милиције који је долазио из Цариграда и враћао се по реду вожње. Било их је тројица на смену.

Ове ноћи, када смо ми прелазили бугарско-турску границу, турски комесар полиције био је неки бег из Велеса, са којим сам се добро познавао од раније. Од тог тренутка, ниједан час који сам провео у Цариграду, нисам онде био без пријатеља и познаника, турских исељеника из Велеса, Прилепа, Битоља и њима околних села. Сваки појединац од ових исељеника био је нарочито задовољан ако ме је могао почастити кафом, шербетом, или бар млеком, мусалебијом или сутлијашом (пошто се у Турској не служи пиће).

Била је ноћ када смо чули јаке шумове реке Орте и Ергена, које су се спуштале, једна са Родопа, а друга са „Коџе", Балкана. Те две реке, које се пред Једреном уливају у Марицу и чине ову реку сада пловном све до њеног ушћа у Бело Море, код „Деде Драча", садашњи грчки Александропополис.

Станица Једрене налази се стварно на грчкој територији, удаљена неколико километара од саме вароши Једрена. Од Једрена старог „Адријанополиса", до великог моста код Аум Нургаса, пролазили смо неколико пута грчко-турску границу. Тек када смо прешли Марицу, на том познатом месту из Првог Балканског рата, били смо на чистој територији Турске републике, без фесева и без фереџа. Било ми је јако жао што је била ноћ, па нисам видео Чрномен, на реци Марици, где је била прва погибија Срба у рату са Турцима 1371. године, када је онде погинуо краљ Вукашин, а са њим и велики број Срба, почевши од отрока и себара, па све до властелчића и крупне властеле. Сетио сам се народног гуслара када је певао:

„Рано рани Туркиња ђевојка,
Прије зоре и бијела данка,
На Марицу бијелити платно,
До сунца јој бистра вода била,
Од сунца се вода помутила,
Ударила мутна и крвава,
Па проноси коње и калпаке,
Испред подне рањене јунаке;
Па нанесе једнога јунака,
Узела га вода на матицу,
Окреће се низ воду Марицу!"

(Почетак песме „Марко Краљевић познаје очину сабљу")

То је било оне фаталне 1371. године, али се то догодило и 1913. само не у таквој размери, пре двадесет година, када су Срби притекли у помоћ Бугарима, да им помогну да узму „Одрим" од Турака, када је опет Марицом потекла српска крв, да би је непуна четири месеца касније Бугари опет пролили, сада сами они, као „браћа" и „савезници, на Брегалници, 17. јуна, ноћу. 1913. године! Каква иронична судбина српског народа! Од 1371. па све до марта 1913. Срби су стално ратовали против Турака! Помагали смо Мађарску, Аустрију, Русију, најпосле и Бугарску, у борби против ове жилаве Турске. Када би сва та крв могла да се сакупи уједно сада, могла би Марица без воде, са том српском крвљу да потече од Једрена до Белога Мора.

Био је дан када смо стигли на Чаталџу... Ту је требала да се повлачи линија бугараско-турске границе, од Еноса до Мидије. Али Бугари нису

хтели да приме ту линију! Енос је на левој обали реке Марице, на њеном ушћу у Бело Море.

Ту, у Еносу, у једном грчком манастиру, произведен је несрећни Фирмилијан Дражић за митрополита Скопског, неколико година касније, пошто је био од „Васељенског Сабора" у Цариграду изабран за митрополита у Скопљу! Грци су протествовали и нису допуштали да га завладиче у Цариграду. Заједно са Бугарима су се бунили и претили Високој Порти ако се то уради у Скопљу или Солуну. Најпосле се нашао манастир у Еносу, где су нашли могућности да задовоље права српског народа.

Ту тако повучену линију Енос-Мидија, која би додиривала Чаталџу, која је имала да остане Турској, а Чаталџа је од Цариграда удаљена само 80 километара, Бугари нису прихватили. Тражили су да та линија полази од Галипоља и још нешто источније, тако да Дарданели буду власништво Бугарске. Ради тих својих мегаломанских претензија, само да би Србију отерали из Македоније и да јој оставе само Скопље и Куманово, Бугарска је враћена поново на 250 километара о Чаталџе у дубину Балкана, на север, све до Свилен-града.

Све ове мисли навирале су ми у главу, а слике излазиле пред очи, пролазећи преко турске територије зване Тракија, на којој су се железничке станице једва назирале опскурно осветљене петролејкама.

У девет часова, на дан 27. септембра 1934. прешли смо станицу „Кучук-Чекмеџе", а то је била уједно и прва железничка станица Цариграда. Чим смо прешли вијадукт код Једи-куле, и пре него што смо сишли у Сир-леџи, угледали смо „Аја Софију", ту величанствену задужбину императора Диоклецијана I са њена, касније накалемљена, четири витка минарета.

- Ено је Аја Софија! - узвикнуо је Шукрија Куртовић, из Фоче, аутентичан и једини Муслиман међу нама, који је носио шешир. Остали су носили фесове, а њихове жене, које су повели собом, фереџе, да би показали „Кемаловим Турцима", да је још једина Босна у Европи „Права турска и Коранска земља", где још нико осим „безбожног" Шукрије Куртовића, не носи шешир. Остали су сви носили фесове и то је за њих било право јунашто. Само, искрено говорећи, ми смо се сви смејали на њихов рачун, то јунаштво је било заштићено турским законима: они нису били држављани Турске, па се на њих нису ни односили унутрашњи прописи које је донео Кемал-паша, а као странци, могли су ићи заправо са каквим год су капама на глави хтели!

Када ми је мој познаник из Велеса, комесар полиције у Цариграду, враћао пасоше, рекао ми је:

- Ала су тврде ове босанске главурде! Није бадава речено: „Крк Бошњак бар Адам, а да јатамакр!"

Препоручио ми је хотел „Токатлијан", па ми је још рекао, да ће ме онде и посетити. Замолио сам га одмах да ми нађе Исмаил ефендију Расимовог, из Прилепа, па да му поручи, да ме посети у хотелу „Токатлијан".

Ту, где је данас железничка станица „Солкаџи", раније је била главна пијаца, где се продавало сирће, које је чисто турска реч, па како је то било једино згодно место да се направи за овај део Цариграда постаја, на том западном делу „Златног рога", испод самог оног стрмог рта о који се разбијају хиљадама година јаке струје воде, која долази кроз Босфор и разлива се у „Златни Рог" и Мраморно море.

Готово сви чланови наше Делегације добили су место у хотелу „Токатлијан". То је средишно место у главној улици „Истиклал Џадеси", у Пери, из изласка из станице подземне железнице која долази од Галете, па све до Таксима, где је смештен главни градски резервоар за воду. Чудно је, у вези са том водом, у Цариграду схватање становништва! Ретки су грађани Цариграда који користе воду из водовода, који доводи исту из „Слатких вода". У читавом Цариграду с једне и друге стране Босфора, има много подземних питких вода, па се грађани и данас снабдевају највише са ових чесми, које издашно снабдевају куће преко сакаџија, који воду разносе у стакленим судовима. Све кафане, гостионице и ресторани, млекаџинице и велике ашчинице, увек имају довољно ове изворске воде! „Једина вода" која се пије у Цариграду, у Пери, то је „Султан Сум", у улици „Јени Сикиг", до самог Галата Сараја, висока административна школа, у ствари правни факултет, где се држе предавања углавном на турском и француском језику.

Сутрадан, тј. 28. септембрате 1934. године отишли смо у палату Јилдиз, где је у великој царској сали заседавала интер-парламентарна унија. Тадашњи претседник турске Народне скупштине био је генерал Исмет Инени, некадашњи начелник штаба Кемал-паше и његове „Ослободилачке војске", која је онако славно, до ногу потукла војску грчког краља Константина. Познато је да је краља Констатина на ову авантуру наговорио енглески премијер Лојд Џорџ, убеђујући га да потражи „гњездо" Кемал-паше, па да тога „разбојника" уништи у том истом гњезду, да се више не појави. И Италија, која је желила Адему и њену богату област, није хтела да ратује, наговарала је Грчку, а сама је чекала да се тај мучни посао заврши, да га докрајчи краљ Константин.

Наиме, Грци су тада још држали Смирну, тада најбоље пристаниште после Александрете, и читав богати смирнански Вилајет. Али чуда нема... Грчка војска је лако допрла све до обронака Мало-азиских висоравни, што краљу Константину, чудно, није падало у очи! Ту, у малој станици „Инени" пала је одлука, да се на реци Сахарији, где је заправо и било „гњездо" које је помињао фатални за Грке (а и иначе хазардер у

политици, човек који није ништа читао, а није знао ни један други језик до енглески) Лојд Џорџ, отпочне са турском офанзивом. Кемал-паша је запалио турско „буре барута". Гњездо је експлодирало, све је однело у ваздух! Ту је пао цвет грчког народа за туђе интересе, а само мали део грчког војног корпуса успео је да се спасе на оближња острва Мителену и Самос, благодареће чињеници да су Грци имали бродове, а Турци нису могли даље. Наиме, њима су „савезници" и победници у рату 1918. године узели читав бродски простор (Енглеска), па тако сада нису имали ни чамац, а не лађе да би напали иначе јаку и велику грчку флоту. Тако је генерал Исмет постао славан у једном часу, па с правом придодао себи презиме „Инени", а то је претстављало част и славу за сваког Турчина.

Јилдиски дворац с поља није на око импозантан као нпр. палата Долма Бахче. У његове зидове нису ударали снажни и хладни таласи Босфора, али он је стварно господарио Цариградом. На врху Косе, коју је пресецао златни Рог, па све до краја Босфора, Јилдиз је био „Шихим Шах" (Краљ Краљева). На западу су била вита минарета великих мошеја Аја-Софије, Ахмедетега, Бајазита II, Сулејмана Величанстеног и Мехмеда „освајача", са многобројним минаретима малих џамија, које су све некад биле цркве, а тек су неке биле подигнуте од разних султана и везира, све тамо до „Едирне Капу". На југо-западу су се као зелени вртови огледала „Принчевска острва", а у њиховом залеђу уздизао се високи снежни Олимп Витимински или, како су га Турци звали, „Кешин Даг" тј. „Калуђерска гора", због многобројних манастира који су били подигнути од некадашњих византиских царева и њихових великаша. А доле, при дну огромног парка, била је Султанија Џамиси, сграђена сва од мермера, са два витка минарета. Ту је сваког петка долазио султан Абдул Хамид II на свечани семанлук. Ту, у близини те џамије, извршен је и на њега атентат 1908. године. Тај атентат приредили су му Јермени. Како од атентатора није нико ухваћен, следиле су грозне одмазде. Султан је остао жив и неповређен, али је погинуло неколико ађутаната из његове непосредне пратње.

Сала, у којој су се одржавале наше седнице, била је велика, али је читав њен под био застрвен једним јединим персиским ћилимом, сатканим у Испахану. Кажу за Американце: од како је Јилдиз Киоск отворен као музеј, ниједан од њих не иде, приликом долалска у Цариград да види Аја-Софију, нити остале велике споменике византиске или турске архитектуре, већ сваки од њих трчи у Јилдиз Киоск да види тај чувени ћилим из Персије, изаткан у једном комаду, па да пита: „Колико је то долара плаћено?"

Разгледао сам подробно тај дивни Киоск. Њему би, по спољњем изгледу код нас одговарао краљев конак на Дедињу. Овде је, испод Јил-

дизи, ударало море у брегове, а испод Дедиња разливала се у даљини Сава.

Долма Бахче Сајар сада је био подељен на два дела. Половину је уживао Кемал-паша Ататурк, а другу половину Исмет Инени, претседник велике Народне скупштине у Анкари. Када ниједан од њих није боравио у Цариграду, посетилац је могао разгледати читаву палату, али, ако је само један од њих био у Цариграду, могао се разгледати само онај део дворца, који није био заузет.

Разгледајући Јилдиз Киоск посетилац се може уверити да је ту боравио један уствари скроман тиранин! Било је ту златног и сребрног посуђа, немачког, француског, кинеског и јапанског порцелана, али када се схвати да су Турци имали царство на три континента (Европа, Азија и Африка), од Азова до Туниса и од Багдада до Беча, какве империје у средишту оновремене људске цивилизације није чак ни Рим створио, а да је турски султан био у исто време и калифа свих муслимана у свету, онда се томе богатству у посуђу не треба ни мало чудити! Богатство Цариграда не треба тражити само у царској палати, јер ту га ипак има најмање. Треба га тражити у оних неколико стотина дућана у „Капали Чаршији", испод Бајазитове мошеје, где се злато, сребро, ћилими, ћилибари, дијаманти и брилијанти као ниске бисера, стотинама година износе на продају! Све богатство некадашњих везира и паша Соколовића, Ћуприлића и безброј других, чији наследници нису никад достигли положаје својих предака, него су углавном живели од продаје тих драгоцености, која се и данас продају „као старина" у тој чувеној Чаршији, ко зна по који пут и из којих руку, али вазда, из истог узрока, који се зове - немаштина!

Мој пријатељ Исмаил-ефендија, родом из Прилепа, дошао је да се састане са мном. Био сам пријатељ још са његовим оцем, Ресим-агом Десовалијом. Од њега сам сазнао да се Ванча Михајлов, који је морао да бежи из Бугарске, крије у његовој кући у Цариграду. Он у својој великој кући издаје један апартман Конету Самарџијеву, бившем дугогодишњем књижару у Солуну, који је онде продаво искључиво бугарске књиге. Коне Самарџијев је родом из Прилепа и као једини бугарски књижар у Солуну, био је обавезно организован у В.М.Р.О. касније се преселио у Цариград. Пристао је да у свом стану држи Ванчу Михајлова, по чијој су наредби поубијани толики људи у Софији, „због издаје Македонског дела"! Сви ти поубијани људи били су за то „Македонско дело" далеко више заслужни од Ванче Михаилова.

Било ми је сумњиво: како је смео Коне Самарџијев да прикрива Ванчу Михајлова у своме стану, и то у кући једног Арнаутина, који је све што је имао у Југославији напустио и отселио се у Цариград! Када сам то питање поставио Исмаил-ефендији, он ми је једноставно одговорио, да

је цариградски Валија, преко шефа „дортмунџи бироа" (полициско одељење за странце у Цариграду), наредио Исмаил-ефендији да га прими код Конета Самарџијева у стан и да води рачуна и о једном, али и о другом!

Сада сам био уверен у оно што ми је рекао Стојче Мушаној у Београду, да су Турци прихватили Ванчу Михајлова. Али мој пријатељ Исмаил-ефендија испричао ми је и даље „чудо": да је Господин Жика Лазић, као министар унутрашњих дела у Београду, послао овамо скоро јавно Глигора Циклеа, бугарског војводу, родом из св. Николе у округу Штипском, који је накад сарађивао са нашим властима на пацификацији у Мађедонији, са задатком да у Цариграду пронађе Ванчу Михалова, па да га убије! Наравно да су сада Турци помахнитали! Они су се љутили на поступак југословенског министра унуташњих дела, што на њиховој територији узима „право" да чини злочине (јер то је за њих заиста злочин, јер су они Ванчу указали „гостопримство" као политичком емигранту), па за мало, само захваљујући Исмаил-ефендији, нису издали наређење да се убије Глигорије Циклев. Наредили су му да истог часа напусти Цариград, па га и испратили до границе!

Турска влада не допушта да се овде, у Цариграду, или ма где у Турској, понови оно, што се до тада дешавало у Софији! Овде се не могу обрачунавати и Бугари између себе, али ни Бугари са Србима, нити обрнуто! Овако ми је рекао Исмаил-ефендија. Искрено говорећи, био сам запањен непознавањем односа и тактике од стране Жике Лазића!

Док смо боравили у Цариграду, југословенски краљ Александар је допутовао у посету Софији. Дочек који му је онде био приређен био је више него величанствен; био је спонтани излив огромног одушевљења Бугара! Масе бугарске омладине разбиле су полициски кордон око цара Бориса и краља Александра, па су препречиле пролаз, акламирајући краља Александра. У страху, да се у том метежу не би нешто десило краљу Александру, цар Борис је изашао мало напред испред Краља и обема рукама почео да потискује и раздваја масу, чинећи на тај начин, као домаћин, пролаз краљу Александру. А овај је, насмејан, хладан, поносит, поздрављао лево и десно, пружао руке и освајао симпатије свих њих. Анадолска агенција преко турске штампе обавештавала је јавност у Турској о том доласку у Софију, као и о дочеку.

За време пријема, који је цар Борис приредио у част краља Александра, бугарски виши официри, који су били позвани на тај пријем, дизали су чаше у здравље „балканског цара Александра"! То је чињено толико јавно, да је то било чак и непријатно краљу Александру! Цар Борис је све то посматрао, не показујући никакво незадовољство. Можда је знао тачно колико ће још дана његов гост бити жив! Он је морао знати да су све убице у Италији биле сакупљене на једном месту, у Фирулама, чека-

јући само наређење за полазак, јер се помишљало да краљ Александар може у последњем тренутку да промени маршруту, па место у Марсељ, да пође директно у Париз!

Ми смо на себи осетили, колико је „званична" Турска била незадовољна овим развојем. Друго је јавност и мишљење за њу, а друго је интимна политика владајућих! У контакту са нама, у Јилдиз Конаку, а нарочито на ручку који нам је приређен био од турске Народне скупштине, на „Бујук Ади" (највеће од Принчевских острва у Мраморном мору), поред свих источњачких комплимената и познатог турског гостољубља, осећали смо се заиста веома нелагодно. Посебно сам се овако осећао ја, јер сам са турским посланицима говорио на турском и мени није било ни мало тешко да уочим, не само у разговору са њима, него и са осталим грађанима, мојим познаницима у Турској, родом из наше земље.

Био сам задивљен Босанцима, који су годинама били настањени у Турској! Сваки је од њих говорио тако лепо и чистим српским језиком, као да је пре нас само на неколико дана раније стигао у Турску, односно у Цариград! Било их је свуда: од амалина до министра. У полицији, на царинарници, у пошти, па и у вагон-ресторанима. Свугде и на свакоме месту, чим би се срела двојица, одмах би почели говорити својим матерњим језиком!

У РУМУНИЈИ

Сем ове посете Цариграду, наша Делегација Народне скупштине добила је задатак да посети и пријатељску Румунију. Како је то било велико задовољство, имати суседе с којима никад, од како знамо за себе, нисмо били у свађи! Такви су били наши вековни односи, бистри и јасни... зато је и наш одлазак у Румунију од сваког члана Делегације био прихваћен са задовољством.

Путовали смо бродом „Принчписа Марија". Прошли смо кроз Босфор, преко Црног мора, до његовог модерног пристаништа Констанце. Када смо изашли из Босфора и навезли се на Црно море, ово је било мирно као углачати дијамант. Али када смо сели да ручамо, лађа је почела тек мало да се нагиње, да се гиба! То још и није сметало да сви, колико год нас је било у првој класи, добро ручамо, на челу са командантом брода. Али после ручка, море је почињало постајати све црње, таласи све већи, тако да се брод на њима љуљао као нека љуљашка: горе-доле!

Одмах после ручка узео сам једну столицу и сео иза димњака. То је била отприлике средина брода и ту је било најмање љуљање. Седио сам онде тако до вечере. Када је звоно зазвонило на обед, сишао сам у салу која је служила као трпезарија. На моје изненађење, на вечери нас је

било свега тројица: капетан брода, један румунски народни посланик и ја. Насмејали смо се један на другог, па поседасмо за сто да вечерамо. После вечере, пошто је свугде на броду све било пусто, отишао сам и ја у своју кабину и легао да спавам. Пробудио сам се у освит зоре, пред самом Констанцом.

Изашао сам на палубу и посматрао: пристаниште је било јако осветљено, а пред њим, била је велика табла на којој су светлела слова „Констанца", латиницом, значило је, да се враћамо једним кораком, преко једне ноћи, у Европу!

Нисам веровао да ћу икад још имати прилике да посетим Констанцу, зато сам и узео такси и пошао у град. У једној од главних улица, рече ми шофер, да је то највећи хотел у Констанци, а тај велики хотел носио је име - „Патишка", наравно опет писано латиницом. Стао сам пред тим хотелом и начинио поклон, као да се клањам по мухамедански „селам". Другови су ме гледали зачуђено. Нисам се клањао пред „апостолским двором" угарских краљева, нисам се у Цариграду поклонио ни пред „Бабхумајум" (Беличанствена врата) пред уласком у царски турски Сарај, нисам се поклонио ни пред заплењеним царским престолом персијског шаха Исмаила, ни пред Величанственим саркофагом Александра Великог у музеју, у царском Сарају, а сада се, гле у Констанци клањам пред једним хотелом, који није лепши од „Пера Паласа" у Пери, у Цариграду! Међутим, ја сам се поклонио пред тим именом „Патишка"!...

Објаснио сам мојим друговима, да је то једно село недалеко од Скопља, испод једне голе греде планине Караџице. Сељаци из Патишта су чувени пекари, па годинама, од како је Констанца припала Румунији, ти пекари из Патишта држе све пекарнице у том важном румунском пристаништу. Нико без златних наполеона није се вратио из Констанце у Патишку! Али су се неки и много обогатили, па један од њих, ето, успео је да начини и велики хотел, најмодернији како кажу, у овој богатој вароши! Реч „Патишка" доминира овом раскрсницом, где на хиљаде вагона нафте пролази дневно, од Плојештија према Европи, према земљиној кугли чак до Јаве и Хаваја! И тај сељак, из села Патишке, није нашао за сходно да хотелу да име: ни краља Карола, ни Фердинанда, ни неких румунских принцеза... Дао је свом хотелу име свог скромног планинског села, да то име запамти сваки Румун, и сваки странац који дође у ово велико и богато румунско пристаниште!

Када сам својим друговима објаснио шта ме је нагнало на то признање, сви су ми одобрили, јер ме је име „Патишка" импресионирало! Тако смо, захваљујући нашим вредним људима, нашли сместа један кутак наше земље и овде, у Констанци!

Када смо сели у воз, он нас је понео преко равне, али и слабо настањене Добруџе! И та равница била је натопљена крвљу српског народа.

Овде су се водиле крваве борбе: с једне стране учествовала је Прва српска добровољачка дивизија, један руски корпус и румунска дивизија, против Немаца и Бугара, 1916. године. Сви напори наших храбрих добровољаца, бивших аустријских и угарских војника, у огромној већини Срба, остали су узалудни, јер ни Руси, а још мање Румуни, нису у тим очајним борбама показали ону храброст коју је показала Прва добровољачка српска дивизија, а што је у првом реду било потребно на овом фронту!

Нешто пре поднева дошли смо на станицу „Черна Воде", где је подигнут највећи мост на јужном делу Дунава, баш на месту где Дунав прави своју окуку и скреће на исток, за Галац, Браилу и Реми, да би из три своја грла (примедба: пет рукаваца) избацио сву своју воду из централне Европе, са Алпа и Карпата, у Црно море. Величанствен је тај мост и оставља снажан утисак на оног који га посматра, јер је то не само доказ високе технике, него огромног богатства Румуније.

Румунија је преко сваког очекивања богата земља. У њој се налази нафта, велики рудници соли, а на читавој површини огромни комплекси шума, док на непрегледној равници рађају жита свих врста и кукуруз! Баш у време нашег проласка од „Черне Воде" до Букурешта, непрегледна поља кукуруза који је био у зрењу, била су засејана овом културом. Села у „мушије" (спахиски дворци), поред којих смо пролазили, имали су и по неколико стотина метара дуге кошеве (чардаке), који треба да прихвате ту обилну бербу кукуруза. По четири до пет клипова било је на свакој стабљици. Које су биле веома густо посејане! Само плодна румунска земља могла је дати онолики обилан плод. Био је то најбољи „чернозем" у Европи и који сам уопште видео.

За читаво време путовања од „Черне Воде" до Букурешта, нисам седео у возу. Посматрао сам ту богату земљу, у којој је све до скора живио сиромашан народ! Сва то огромна равница, коју је обрађивао румунски сељак, припадала је не њему, томе сељаку који је обрађује, него румунском бољарину, па не само румунском, него и страном.

Овде у Румунији имали су своје многобројне поседе кнез Милош Обреновић, односно његови наследници, и капетан Миша Анастасијевић. „Бојари" су били старо румунско племство. Само име „бојар" било је словенско и означавало је великаша (реч долази од „бој", али има и тумачење да је настала од речи „бољши"). Било је ту још и много Грка фанаријета из Цариграда који су се овде обогатили, добили кнежевске титуле, али њихово богатство, потицало је од богате румунске земље.

Пред само вече, стигли смо у Букурешт. Познавао сам балканске престонице: Београд, Софију, Цариград и Атину... У Букурешт сам сада стигао први пут. Одмах су ми пале у очи широке улице, све сами булевари, лепо асфалтирани. Букурешт, као год и Варшава, због својих широких улица изгледао ми је непотребно развучен, зато ми је Атина остављала много

лепши утисак, била је збијенија, а затим, био је оно свети југ. Онде су цветали лимуни, поморанџе, а читави паркови засађеног дрвећа давали су укусне мандарине! У Атини је било вечито зеленило, а у Букурешту, као и у Београду, листопадно дрвеће, сада са много већ жутог и црвеног лишћа! То је био први утисак о престоници Румуна.

Собу сам добио у хотелу „Атенеум". Био је то веровато најлепши хотел у Букурешту, какве би хотеле ми у Београду могли само да пожелимо.

Румуни су нас дочекали срдачно и заиста „бољарски" галантно. То су у ствари, уколико и они припадају Балкану, прави балкански Французи, Гали. Реч је о њиховој интелигенцији.

Краљ Карол био је у тај мах у своме летњем (а чини ми се сада и зимском, јер је онде остајао стално) дворцу у Синаји. Из наше Делегације већ се била почела формирати група, која ће ићи у Синају, да онде поздрави краља Карола. Нисам имао уопште вољу да видим и тога краља! Желио сам да упознам Букурешт и Румуне. Зато сам још пре формирања групе изјавио да не намеравам да идем онамо, у Синају, па да ме не узимају у обзир.

Прво што ми је пало у очи у хотелу „Атенеуму", био је портир. Био је Арнаутин, родом из једног села до Кичева (село Зајаци). Као некада у Солуну, па и сада у Цариграду, Каиру и Александрији, све велике радње и банке чувају Црногорци. Њихова је дужност да читав дан само седе и посматрају... Интервенција скоро уопште нема. Отмена и „тешка дужност". Тако овде у Румунији, чувари банака, великих хотела, али и замкова по селима, односно чувари поља, углавном су Арнаути, и то готово сви родом из наше Маћедоније! Ниједан од њих није ни са Косова, ни из Метохије.

Ступио сам у разговор са овим „земљаком", који је знао српски као и свој матерњи. Рекао ми је, а овде служи већ поодавно, да му је сав посао, да седи унутра у хотелу, до врата, јер их се Румуни много боје, па тако нико од њих и не улази у хотел, а у томе се и састоји сва њихова служба да плаше бадаваџије. Од своје зараде издржава себе и своју породицу у селу, у Југославији. Породица му не оскудева ни у чему, захваљујући месту које овде има, а које је добро плаћено. Још ми је рекао, да их (Арнаута) има овде доста у Букурешту. Ни један од њих не пије алкохол, те су вазда трезвени, верни, па зато су и толико цењени. Мало необична ствар уопште! За време турске владавине, у Старој Србији и Маћедонији, Арнаути зачетници и носиоци сваког нереда од како је Турска постојала као империја, овде у Румунији, у богатом Букурешту, они су чувари реда и безбедности у најбогатијим установама! Видео сам и других југословена у Букурешту, али они су били зидари, циглари, трговци и крчмари, али, ето, баш наши Арнаути су испали овде најсигурнији чувари румунског капитала!

Посетили смо и румунски парламент. Сама зграда по својој архитектонској структури није много утекла од југословенског парламента, некадашњег „Мањежа", где нас је адаптацијом зграде сместио генерал Петар Живковић, да би што више подвукао сву безначајност нашег парламентаризма.

Посетили смо и гроб румунског незнаног јунака, на коме стално гори непосрдно из земље истакнута бакља.

Имали смо прилике да ручамо и у министарству спољних послова, можда захваљујући највише личности др. Косте Куманудиа, који је неколико пута као министар заступао др. Воју Маринковића. Као заменик министра иностраних послова, др. Кумануди је био у неку руку пионир у стварању „Мале Антанте". Кумануди је добро схватио интенције краља Александра, који је у „Малој Антанти" гледао моћну полугу спољне консолидације политичких прилика, а његове идеје су испуњавали дословно Момчило Нинчић, Воја Маринковић и Богољуб Јевтић. Али, када је на чело државе дошао кнез Павле, а за министра спољних послова др. Милан Стојадиновић, „Мала Антанта" је отиснута низ воду.

Као и Југославија, и Румунија је имала готово све своје суседе, изузимајући Југославију, као непријатеље. Они су стално потраживали „неке" територије, које је Румунија добила мировним уговорима 1918. и 1919. године, после Првог светског рата. Мађарска јој је тражила Трансилванију и румунски део Баната, Бугарска јој је тражила Добруџу, а Русија Бесарабију и Буковину.

Русија је заузела Бесарабију 1879. године, па исто онако, како је Аустрија стварала у Босни неку „босанску народност", Руси су стварали у Бесарабији „Молдованску нацију". За такво однарођивање, не зна се коме је боље ишло од руке: Русима или Аустрији! У Бесарабији није више било Румуна, то су сада све били „Молдовани", као и они што су остали у Русији. Чудна „нова нација", али је чињеница, да је постојала! Сада је Русија тражила да јој се врати Бесарабија, а са њом и Буковина, у којој су опет били измешани Румуни и Украјинци, а већина Украјинаца припадала је Русији. Тако су Румунски суседи: Русија, Мађарска и Бугарска били и остали њени непријатељи. Пољска није била Румунији непријатељска, али је и Пољској тражила Русија територије, па су у том погледу биле блиске.

Југославија, осведочена као пријатељ Румуна од увек, и сама је била окружена непријатељским земљама, сем Грчке. Па, уосталом, и „Мала Антанта" била је доста чудан савез. Све три државе (Југославија, Румунија и Чехословачка), имале су обавезу да не дозволе Мађарској повратак оних територија које су раније припадале „Круни св. Стефана", а које су по Париском уговору о миру припале Чехословачкој, Румунији и Југославији! Румунија и Југославија су имале, мимо „Мале Антанте", са-

вез против Бугарске, па су се том савезу придружиле Турска и Грчка. У случају напада Русије на Румунију, ни Југославија, ни Чехословачка, нису биле дужне да ратују против Русије. Исти случај је био и у односу Италије према Југославији: Чехословачка и Румунија нису биле дужне да ратују против Италије, ако би ова напала Југославију!

Италија је била савезник Мађарске, а пријатељ Румуније. Она се и залагала да се односи између Румуније и Мађарске поправе. Међутим, гроф Бетлен, који је имао велике поседе у Трансилванији, никад није могао да опрости Румунији, што је она те његове поседе раздала румунским сеељацима. Италија је желила, да Румунија призна политичка и културна права мађарским мањинама у Трансилванији и Банату, онако и у оним размерама, како је то предлагао у својој студији „Мађарска данас" (Париз, 1931.), која издата у Паризу на француском језику, мађарски гроф Апоњи. Само, такво признавање мањинских права било би теже за Румунију и за Југославију (на коју се исто тако односио захтев), него ли враћање спорних триторија Мађарској. Ради тога Италија и није успела да поправи односе између Мађарске и Румуније, као ни касније са Бугарском, али ту су биле акције уперене против Југославије, у жељи за њеном изолацијом. Можда би Румунија и могла прежалити Буковину и Прикарпатску Русију (коју је држала Чехословачка), али Бесарабију није хтела да заборави, коју је равних сто година отимала од Турске. Кујчук-Кајнаџирским миром са Турском, Јадранским и Сан-Стефанским миром, увек се говорило о Бесарабији или се мислило о њој. Зато сам и све румунске проблеме гледао са скептицизмом.

Румуни су весео народ. Ту њихову веселост оправдава богатство њихове земље. Обилазио сам њихове пијаце и трговине. Пијаце су биле богатије од београдских, али нешто мало скупље. Трговине су биле посећене стално углавном од градског становништва, што је значило да је сељак имао своје специјалне радње за снадевање, баш као и у Србији. Једино су и овде крчме биле препуне сељака.

Док је такозвани варошанин, а заправо се радило о трговцу и занатлији, у Србији махом долазио са села, па тако стварао националну чаршију, на сваки начин и надаље одржавају везу са селом, овде то није био случај. Овде је град био одвојен од села, па зато, кад је на власт дошла „Царисичка странка" Јулијуса Мануа, била је сасвим непријатељска за сељака, не само од стране румунске аристократије, већ у главном од румунске градске буржоазије. Али још једна између многих симптоматичних ситуација коју сам запазио у Букурешту, била и ова: Букурешт је по мало претстављао космополитски град. У њему је било Срба, Цинцара, Бугара, Грка, Арнаута, Немаца, Молдована, Турака, Јермена, Пољака и Руса. Било је и Енглеза који су имали неке рафинерије нафте у Плоештију, било је Американаца... Али да оставимо на страну Енглезе и

Американце, који су на сваки начин били нови „досељеници" овамо, сви ови људи различитих националности, били су ту по некој традицији радили су свој посао и били су њиме задовољни. Они су сви били грађани Букурешта, па су се чак и поносили његовом лепотом.

Понео сам из ове земље најлепше утиске. Једино сам сумњао у сигурност њене будућности. Као Пољској и Југославији, тако и Румунији желио сам само дуготрајан мир, да би се могла консолидовати. Краља Каролја нисам видео, а нисам ни желио да га видим! По оцу Хохенцелерн-Симаринген, а по мајци Кобург, он није био без традиционалних наслеђених владарских способности, које су још испољавали његови претци, од краља Карла I, али је имао у себи и нешто, чини ми се смешно-надменог, што је одлика Кобурга! Никако не могу да заборавим феско-слику цара Фердинанда и царице Елеоноре, у цркви св. Александра Невског у Софији, као и слике истог Фердинанда у белом мијачком оделу, са црним зијичанима на чакширама, и са „..." преко минтана, као и позната ниска капа, налик на црногорску, без грба и без веза. Не зна се која је од ове две слике више неозбиљна или више претенциозна! То ми је пало у очи када сам поред осталих гледао слике и краља Карола, као старешине „Малтешких витезова". Католик и ултра католик Фердинанд хобуршки, син књегиње Клементине, слико се у православној цркви као Владалачки Аутократор. Краљ Карол, православни владар, православне Румуније, сликао се као генерални викар „Малтешког реда", познатог као ултра-католичке организације! Заиста треба бити краљ из породице Кобурга, па урадити бестидно оно, што су урадили краљеви Фердинанд и Карол. Обојица су имали заједничку црту - играли су се парламентаризма како онај у Бугарској, тако и овај у Румунији!

Приликом поласка из Букурешта десила ми се једна доста смешна непријатност.

Воз, којим смо требали да пођемо из Букурешта преко Олтаве, Оршаве и Темишвара, за Београд, полазио је по букурешком времену у 8 часова ујутро. Знао сам за ону пословицу у Турској „суличен бакшиш", па када су ми све ствари биле спаковане, позвао сам сву послугу са спрата на коме сам становао и сваком сам дао „бакшиш", а затим сам предао моје кофере да се однесу доле и ставе у ауто. Време је пролазило, а мојих ствари нема доле. Отишао сам горе на спрат, али онде није било ни ствари, ни послужитеља коме сам предао ствари. Сишао сам опет доле... Ствари нисам опет нашао, а до поласка воза имао сам највише свега 15 минута! Био сам скоро очајан! Кад ме у тај мах спази вратар, Арнаутин из Зајаци, па када је разумео моју ситуацију, рекао ми је:

„Иди брзо горе, сигурно има неко од послуге који није добио бакшиш и тај је задржао твоје ствари, па их не можеш добити ако се не откупиш!

Послушао сам вратара и са једном новчаницом од хиљаду леја у руци, отишао сам у пратњи вратара горе. Одмах сам пронашао своје ствари, односно пронашао их је Арнаутин, па су за хиљаду леја нашле се и у аутомобилу, који ме је одвезао на железничку станицу, да сам једва ускочио у воз у последњем часу, када је овај већ полазио.

После подне смо прешли на Варчероду, стару мађарско-румунску границу и отишли у Оршаву. Затим је воз скренуо право на север, па поред надалеко чувене бање „Херкулесбад", пролазили смо кроз крај у коме су живели Срби познати под именом Крашовани. Њихова судбина била је запечаћена, јер су од осталих Срба у румунском Банату били удаљени. Ближа им је била Србија, преко Дунава, него ли они Срби у Темишвару. Тако се наше народно тело, по ко зна који пут опет кидало! Стотинама година трудили смо се да очувамо своју народност, подизали смо своје цркве и манастире, да би их остали Срби могли видети где су! Отварали српске народне школе да би сваком доказали - шта су! А напослетку, све се губи и пропада! Тако и они Срби око Будима, око Баје, око Печуја, тако и ови у овом банатском планинском крају, поред Дунава!

Када је свањивало, излазили смо из банатског горја и јурили према Темишвару. Око поднева били смо на темишварској железничкој станици „Темишвар", а сада „Темишлорул"! Некад тако познато место у Српству, ту је била резиденција Српског Војводства од 1849. до 1861., а сада је све то ишчезло! Србија је једва одбранила Панчево.... Била је седмогодишњим ратом исцрпена, а њени велики савезници, да би добили што више „нових пријатеља" галантно су, за време рата, обећавали све српске територије: Стару Србију са Маћедонијом - Бугарској, Банат - Румунији, а велики део Далмације са Кварнером, Истром - Италији, одузимајући их од Словенаца, Хрвата и Срба! На конференцији мира у Паризу, више је вредела реч др. Михаила Пупина, Србина из Баната, личног пријатеља президента Вилсона, него реч Николе Пашића у име неколико милиона жртава погинулих Срба и српског народа и др. Анте Трумбића, у има Хрвата. Тако се успело да Србима припадне само овај део Баната у које су ушле вароши: Велики Бечкерек, Велика Кикинда, Вршац и Панчево, а на крајњем истоку и Бела Црква с великом немачком мањином. Али није то било највеће чудо! На ту конференцију мира у Паризу није била позвана Русија. Најмоћнији потенцијални савезник за време почетних удара рата! Русија је закључила мир са Немачком у Брест-Литовском. Тај мир је био изнуђен, али да није био закључен тај мир, па да су Немци продужили окупацију Русије, да су се снабдели хлебом, а можда и свежом војском, ко зна да ли би Немци били принуђени да 11. новембра 1918. године потпишу своју капитулацију. Ово чудо је

било у Компијењу, у Француској... А сада нико није мислио на прошле славне дане и моћне пријатеље.

Али, чињеница је да смо се ми, Југословени ипак на крају пријатељски споразумели са Румунима! Велики број Срба остао је у Румунији, али исто тако и велики број Румуна остао је у нашој замљи. Разлика је опет била само у томе, што су наше велике и монументалне културне установе остале у Румунији, а таквих споменика ови јадници, које смо ми добили као Румуне, нити су имали, нити су знали шта је то, јер су били робови код бољара! Ми смо им дали заиста „слободу". Ово је, мислим, било потребно нагласити!

После вишедневног нашег путовања у Цариград и у Румунију, вратили смо се преко Вршца и Панчева у Београд.

Овде је већ био Краљ, па се спремао за Француску.

О дочеку у Софији, који је онако спонтано приређен Краљу, писало се и говорило на све стране у Београду. Али, на жалост, нисам имао времена да се дуже задржавам у Београду, јер сам био приморан да хитно одем у Прилеп. Долазило је време јесење сетве, а за тај велики сељачки посао, било је још и те како потребно моје присуство на имању.

Моји другови, који су били са шефом наше Делегације, др. Куманудијем у Синаји, код краља Карола, били су одушевљени пријемом. Били су гости Краља и веома много су истицали Краљеву интелигенцију, као и политичку зрелост. Његова интелигенција била је висока, као и његови краљевски манири пред гостима, али он је поседовао и друге одлике које нису биле ни мало краљевске, и због којих га је његов отац, краљ Фердинанд, искључио од румунског престола, да исти уступи Кароловом сину Михаилу. За намеснике је лично краљ Фердинанд поставио малолетном Михаилу млађег брата краља Карола, принца Николу и румунског Партијарха. Те своје не краљевске склоности Карло није напустио ни после узурпације румунског престола од сопственог сина, наравно у своју корист!

Ако се краљ Карол уздржавао да југословенској интерпарламентарној делегацији ишта говори о посети краља Александра Бугарској, зато је у Букурешту њихова штампа, па и јавно мњење уопште, изражавало незадовољство. Букурешки политички кругови су резоновали:

„Бугари се одричу ‚српске Маћедоније' ради трајног пријатељства са Југославијом, али Бугари се не одричу од дела румунске Добруџе, не одричу се турске Тракије, нити грчке Македоније са Солуном, јер ако би се Бугари у интересу мира одрекли свих тих територија, онда им није потребна ни Југославија, а још мање краљ Александар. Дакле, Бугари не мисле да се одрекну тих територија које држе њихови суседи и зато им је потребна неутралност Југославије. То су били и остали мегаломани који верују, да ће сваког свог суседа као изолованог да победе, а кад би

добили Добруџу, Тракију и грчку Македонију кад би се подвукли под Дојранско и Преспанско језеро, када би ухватили директну везу са Албанијом, одмах би објавили да се они никад нису одрицали оног дела Маћедоније, који је припао Југославији. Ето, такво је мишљење владало у вези пута краља Александра у Софију, код југословенских пријатеља у Букурешту, Атини и Цариграду, уочи одласка тог истог краља Александра на свој пут у Француску.

ПОГИБИЈА КРАЉА АЛЕКСАНДРА

Пре него што ће посетити претседника Француске републике и Париз, краљ Александар је хтео да се поклони споменику подигнутом у Марсељу, у славу и у знак сећања на оне војнике из Француске, који су пали на Солунском фронту, да би се Србија ослободила, па затим ујединила са осталим деловима јужних Словена у Југославију. Био је то велики гест човека и храброг војника, који је знао да поштује и цени помоћ која му је „некад" била указана. Али, да ли је то био и државнички гест! Када сам нешто касније разговарао о читавој тој ствари са мојим пријатељем Богољубом Јевтићем, он ми је баш о томе рекао:

„Краљ, као и сваки други државни функционер, има да изврши своју дужност! Одлазак у Марсељ остварио се по личној жељи Краља, али, не треба заборавити, да је тај пут одговарао и највишим интересима Југославије! Краљ је пао као војник, вршећи своју дужност према отаџбини!"

Тих дана падала је киша. Сељаци у мом крају били су задовољни, да се земља размекша, па да бачено семе падне у влажну, али у исто време и топлу земљу, а то је први услов да свако бачено зрно у земљу и никне, да њиве не остану „ћосаве"! Ову радост због кише делио сам и ја са сељацима.

Пробудио ме је лавеж паса у селу, око пола ноћи. Затим сам чуо у оној пољској тишини и ромињању кише пуном монотоније како неки аутомобил брекће мотором, пробијајући се по невремену сеоским друмовима. Одједном, ауто је стао на друму пред мојом кућом. Неко је звао, захтевајући да му се отворе врата од дворишта, јер моја кућа није имала врата са улице. Познао сам глас Михаила Матића, среског писара у Прилепу. Наредио сам да му се отворе врата, како би могао са аутомобилом ући у двориште. У међувремену и ја сам већ био спреман да дочекам госта, али инстинктивно нисам очекивао никакав добар глас! Чим је Матић ушао у моју собу и назвао ми „добро вече", рекао ми је:

„Краљ је погинуо у Марсељу, у Француској... Министар унутрашњих послова из Београда, зове вас да хитно одете тамо! Зато сам и дошао са аутомобилом по вас, да одмах пођете за Београд!"

То је била прва вест коју сам примио о Краљевом убиству уопште. Писар Матић није ми више ништа умео рећи. Зато сам похитао, сео са њим у аутомобил и отишао пут Прилепа.

Када сам стигао у Прилеп, одмах сам отишао до среског начелника, у, по ондашњем називу, не знам ни сам зашто, „Среско доглаварство"! То је била нека глупа језичка концесија Хрватима. Начелник је већ знао неке детаље о самом убиству. Знао је да се атентатор звао Черноземски, да је скочио на папучу од аутомобила, да је убио краља Александра, француског министра спољних послова Бартуа и ранио француског вишег официра, који је био изасланик министарства војске из Париза. Затим ми је рекао, да се пронашао краљев тестаменат, по коме су одређени краљевски намесници у лицима: кнеза Павла Карађорђевића, др. Раденка Станковића и бана Савске бановине др. Ива Перовића. За заменика намесницима Краљ је одредио генерала Војислава Томића, команданта града Београда, Јована Баљанина сенатора и др Зеца сенатора. У тестаменту није било записано ни да се др. Зец зове Петар, па његово име није ни знао срески Начелник у Прилепу, него само онако, како је било написано у тестаменту - др. Зец.

Др. Раденка Станковића сам добро познавао. Раније је био министар просвете, а једном приликом чак био је и мој гост у Прилепу. Др. Ива Петровића сам познавао по имену и знао сам да је родом из села Арбанаса, код Задра. Сва три намесничка заменика добро сам познавао. Двојица од њих - Јово Бањанин и др. Петар Зец били су сенатори, а Бањанин је био дуго времена уредник загребачког„Србобрана". Обојица су били чланови Српско-Хрватске коалиције, а истовремено обојица су и напустили Светозара Прибићевића, када је он својеглаво напустио своју политичку линију и придружио се др. Влатку Мачеку, који је баш преузео вођство Хрватске сељачке странке.

Једна чињеница одмах ми је пала у очи: ни намесници, ни заменици (осим генерала Војислава Томића), нису били са територије уже Србије. Ову примедбу одмах сам изнео пред среским Начелником:

„Зар краљ Александар није могао да нађе ни једног човека у Србији, који би био способан и достојан да буде Краљевски намесник!"

У Прилепу се тада баш нашао и др. Васа Јовановић, бивши министар, а иначе народни посланик. С њим заједно одвезао сам се колима у Градско, па ту сачекали воз Атина-Париз, и пошли преко Скопља за Београд.

У Скопљу нам се придружио и др. Илија Шуменковић. Он је тврдио, не без разлога, да је главни атентатор припадник организације В.М.Р.О. Свој закључак он је изводио из начина како је извршен атентат, уколико је то могло да се сазна из новина и преко радија.

Ипак, мене је стално занимало питање тестамента и лица која су у њему означена за краљевске намеснике! Никако нисам могао да замислим, да Краљ у свом тестаменту, за време престолонаследниковог малолетства, састави намесништво без и једног човека из Србије, а да из Хрватске узме чак једног чиновника! Зар је истина, да краљ Александар није више веровао ни једном човеку из Србије и зар није нашао ни једног пријатеља између свих Хрвата и Словенаца! Да ли је могуће да је краљ Александар био тако ситан и тако кратковид? Али, стварност је била ту, мимо ње се није могло!

Док је тело мртвог Краља на разарачу „Дубровник" враћало се у земљу, у Београду је, у смислу октроисаног Устава из 1931. године, сазвано у заједничко заседање Народно претставништво (Сенет и Народна скупштина), пред којим телом имало је краљевско наместништво да положи заклетву.

Стигао сам у Београд 11. октобра 1934. године рано у јутро и већ око 8 часова отишао сам у Народну скупштину. Становао сам у близини „Мањежа", који је „адаптиран" за Народну скупштину. (На првом спрату зграде на углу улица Св. Марковића и Мишарске.) Првог кога сам срео у скупштинским кулоарима, био је инж. Добра Јовичић, народни посланик из Приштине. После поздрава, Јовичић се осврнуо лево и десно, па када је утврдио да у нашој непосредној близини нема никог, рекао ми је:

„Хвала Богу, те Александар погибе! Сигурно знам да је био намеран поново да суспендује Устав и да поново уведе диктатуру. Добро је што га сада више нема."

Добра Јовичић био ми је добар друг, али је припадао оној групи народних посланика, који су били вазда одани Божи Максимовићу, зато су ме и речи Јовичевићеве у толико више изненадиле! Био сам апсолутно сигуран да то није могло бити и мишљење Боже Максимовића, који је као униониста, сматрао краља Александра за најјачи стуб, ослонац у држави. То мишљење делили су сви унионисти, па и ја, који сам био претседник Југословенске странке за Вардарску бановину. Али ово мишљење о краљу Александру, кога је тада дубоко жалио читав Београд и може се рећи цео српски народ, у овом моменту опште депресије било је карактеристично, утолико више, што га је исказао један народни посланик, који је живио и био биран на Косову!

Док су се два краља враћала у земљу - један мртав на броду из Марсеља, а други жив, дечак од непуних 11 година (тачније 10 година, два месеца и десет дана) враћао се из Лондона, где је био послат на средње школовање; - обојица су требали истог дана да буду у Београду, у Мањежу су се били окупили сви народни посланици и сенатори, да у њиховом присуству краљевски намесници положе своје заклетве.

Тачно у 11 часрва, ушли су у Народну скупштину др. Раденко Станковић и др. Иво Перовић. За њих је био спремљен напред, према посланичком и сенаторском аудиторијуму, један сто, на коме су били крст, свећа и Јеванђеље. Станковића и Петровића је поздравио прво претседник Народне скупштине др. Кумануди, а затим и претседник Сената, др. Павелић. Овај стари и симпатични човек био је опет у истој функцији као некад, када је довео Депутацију из Загреба у Београд, уочи 1. децембра 1918. када је проглашено уједињење свих Срба, Хрвата и Словенаца.

Нешто касније стигао је и кнез Павле. Он је био не само први намесник, него и члан краљевске породице, па су зато аранжери ове мале свечаности и хтели одмах да покажу, да кнез Павле није само намесник, као што су др. Станковић и др. Перовић, него да је он у ствари Регент, заменик Краљев, а ова двојица су „по нужди", само „присутни грађани". Велики број посланика и сенатора дочекали су кнеза Павла аплаузом, а он се клањао лево и десно.

Претседник Сената др. Павелић прочитао је тестаменат почившег краља Александра Карађорђевића, па је огласио, на основу чл. 40 Устава из 1931. године, да су ова тројица постали намесници малолетног Краља, позивајући их истовремено да положе заклетве и потпишу се на текст заклетве. Када је завршена читава та церемонија заклетве, сенатори и посланици ударише још једном у аплауз (али не сви). По завршетку аплауза, кнез Павле се поклонио окупљеним сенаторима и посланицима и тада им је рекао кратко и јасно, да су сви могли чути до последњег реда:

- Господо сенатори, и Господо народни посланици, хвала вам! Ја мислим, да се у мени нећете преварити!

Док су из клупа сенатори и посланици поново аплаудирали, намесници су већ одлазили. Кнез је отишао право у Двор, за њим, у другом аутомобилу, др. Станковић и др. Перовић. Добра Јовичић је стајао до мене у скупштинској дворани док је Кнез говорио. Сада, када је Кнез ишао ка излазу из скупштинске дворане, рекао сам гласно и јасно Јовичићу:

- Мислим да се ми немамо шта у њему варати, у њему се преварио већ краљ Александар, чим га је именовао за првог намесника. Ми га нисмо ни бирали, па немамо у чему да се преваримо! У том акту нема наше воље... Ми можемо само да будемо разочарани последњом вољом и овим последњим актом краља Александра, јер ће тек овај да створи праву екипу за диктатуру! Још овде, пред свима нама, он је свима показао да ова два друга намесника, поред њега, нису ништа друго до „присутни грађани" и то не само поступком, већ и речима! Знај, да ће од сада овом земљом, веселијом него игда, владати „сукин син".

Београд и читава Србија били су завијени у црно! Мртав Краљ лежао је у заливеном ковчегу у двору на Теразијама, у оној великој сали, испред које је тераса. У тој истој сали збацио је краљ Александар Обреновић краљевско намесништво, 1. априла 1894. године. На хиљаде Београђана прошло је поред ковчега, носећи сузе у очима, за мртвим Краљем, великим војником и борцем. Многи од њих су са јауцима одлазили из двора, јер су схваћали мрачну сутрашњицу која стоји пред Југославијом.

Заиста је ова психоза била чудна! Никада нисам доживео да нешто слично видим. Сваки је у смрти краља Александра, бар сам у то сигуран у погледу оних који су пролазили поред њега онако мртвог, односно оних који су га на коленима испраћали на Опленац, да је то заиста убиство и краљевине Југославије, а то значи, можда, и њихова смрт! Никад један Краљ није у смрти био толико везан за један народ, колико је то овде био случај! Све је пало, што је до тада било усправљено! Земља и људи са њом. Сви су, без мало, помињали прошли рат, окупацију и све оне несреће које је она донела! Земља српска била је препуна малих и великих споменика. Ни један споменик није говорио о неком цветном добу у нас! Сви су они приказивали групну смрт и патње... Логори српских интерниpаца и заробљеника, где је комадић украдене репе сматран за посластицу, памтили су сви преживели, нарочито породице оних који се никад нису вратили, препричавали су несреће за које су чули. Да се то не поврати, једина гаранција био је баш тај Краљ и његова спољна политика! Можда је то баш и била највећа погрешка, што је све било сконцентисано у његовим рукама! Можда је фатално баш то, што је све било тако сажето у њему, али то је била чињеница, неминовност, стицај свих појава, против које се никако није дало борити! Зато су сада сви плакали, зато их је толико клечало...

Стајао сам код Руског посланства преко пута Двора, када су краља на лафету вукли његови гардисти. Војници су сахрањивали свог врховног команданта, ту није нико имао више посла, нити је могао да се умеша. Умро је велики војник, не човек!

Далеко, иза ковчега, долазила је слика људске беде и судбине свих људи, па и човека који се звао - краљ: ишла је краљица Марија у дубокој црнини, а крај ње један ситан дечачић, нежан и малокрван. То је био будући краљ Петар II. Његова појава је мамила кукњаву... Бацио сам поглед више њих, па сам на прозору спрата, више сале у којој су лежали последњи земни остаци Краља, видео једну даму, која је држала у наручју најмлађег краљевог сина, малог Андрију. Ово јадно дете, можда једино у читавој овој ситуацији, није ништа разумевало, као што ништа нису били свесни страшне прекретнице која је тада настајала, ни хиљаде

његових вршњака у Београду и Србији, а која ће бити некада и њихова судбина!

Сишао сам тада доле од руског посланства оним стрмим уличицама (Девојачка, а затим Добрињском на Гепартову, па на Станични трг). Ту, пред железничком станицом заузео сам своје место као народни посланик. У то је из Немањине улице наилазио ковчег са телом Краља, окружено гардом... Дочекали су га страни војници и војни претставници... Постројен је био један вод турске војске, коју је послао Кемал-Паша Ататурк, да испрате његовог пријатеља, Краља и да му одаду последњу почаст. Ту је био румунски краљ Карол, бугарски принц Кирил Кобуршки, немачки претседник Херман Геринг, маршал Петен... Различити мање важни претставници свих држава света.

Били су ту и намесници Југославије: кнез Павле, а иза њега два друга намесника. Ни један од њих није показивао било какве знаке жалости, премда су били „интимни" са Краљем, он их је „уздигао" до себе. То није био случај ни са кнезом Павлом, краљевим братом од рођена стрица.

Када су одржани говори и положени венци, мртвог Краља, уз брујање свих звона са београдских цркава, као и свих српских цркава широм земље, уз грмљавину топова, унели су сада у један од железничких вагона, који га је имао донети до Младеновца.

10. део

1934 -1941

СЛУЧАЈ „ТЕСТАМЕНТА" КРАЉА АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

Нико у Београду, нико у читавој Југославији, није веровао у кнеза Павла Карађорђевића. Озбиљни људи били су постали забринути још оног дана, када је кнез Павле дао ону своју фамозну изјаву у Народној скупштини, прву политичку изјаву уопште у његовом животу пред јавношћу. Људе је запрепастио значај који је он сам себи придавао! Затим је ту био још и начин на који је „нашао" Краљев тестаменат. Та верзија, препричавана на ко зна колико варијанти по Београду, одавала је ружну слику не само кнеза Павла, него и осталих присутних личности, које су се нашле уз кнеза Павла, када је „тестаменат пронађен"! Ту су сем кнеза Павла били још: Никола Узуновић, тада претсеник владе, Петар Живковић, командант краљеве гарде, па једно кратко време и др. Драгутин Којић, тада министар правде, јер је на том месту постао заступник 1. новембра 1934. када је Божа Максимовић поднео оставку и иступио из владе.

На првом месту, сви су правници у земљи, односно целокупна наша јавност, утврдили: да тестаменат није био ни састављен, а ни депонован по прописима Устава, па према томе отпада његова валидност. У сваком тестаменту, а нарочито у Краљевом, којим он одређује намесништво, свако име носиоца обавеза мора бити написано потпуно: име, презиме, место живљења и занимање. У овом тестаменту се међутим исказује, да Краљ не зна како се зове сенатор Зец, него га је као трећег заменика намесника, једноставно исписао „сенатор Зец"!

Други недостатак овог „тестамента" је била његова права достоверност. По уставном пропису, Краљев тестаменат мора бити депонован у личној каси министра правде. На запечаћеном омоту мора стајати јасно означено „Краљев тестаменат", писан на основу чл. 41 Устава из 1931. године. Међутим, тестаменат, о коме је овде реч и на основу кога се и формирало краљевско намесништво са кнезом Павлом на челу, није уопште био у министарству правде, већ се налазио у фијоци писаћег стола краља Александра, а та фијока је, видело се јасно, пре тога била обијена.

Чим сам сазнао за ове податке, отишао сам до др. Милана Сршкића, он је тада био министар без портфеља у влади, да бих се обавестио: како је нађен тестаменат, ко га је нашао, под којим околностима, где је био, односно и ко је све био присутан овом чину. Сршкић ми је дословно одговорио:

- Прву вест о смрти краља Александра, добио је из Марсеља кнез Павле. Одмах је дојурио у двор на Дедињу, па је одатле позвао прво Петра Живковића. Познато је, да се Живковић коначно „измирио" са Краљем пре Краљевог поласка за Француску. Од одласка Краљевог, Петар Живковић је опет узео у своје руке команду краљеве гарде. Кнезу Павлу је требала одмах гарда, да га ова узме у заштиту у некој евентуалности, па је зато и потражио ослонца на Петра Живковића. Када је Живковић дошао у Двор, нашао је кнеза Павла већ онде, па му је саветовао, да одмах позове Николу Узуновића, претседника владе. Када је и Узуновић дошао, кнез Павле је и њему показао телеграм који је добио из Марсеља. Затим је кнез Павле упитао ову двојицу:

- Шта сада треба да радимо?

На то му је Никола Узуновић саопштио:

- Одмах морамо позвати министра правде, па га упитати, да ли је код њега тестаменат краља Александра, који је овај био дужан да код њега држи у депозиту. Којић ми је једном рекао, да је Краљ уредно депоновао тестаменат у каси министарства правде.

На Узуновићев захтев позван је сад и др. Којић, па их је сада било већ четворица за консултовање. Кнез је одмах запитао Којића, да ли код њега постоји некакав тестаментат краља Александра. На то је овај дословно одговорио:

- До пре три месеца постојао је у министарству правде тестамент, са листом намесништва, написан у форми коју прописује Устав, али тај тестаменат је Краљ повукао из министарства, а други није депоновао.

Тада је кнез Павле, као да је само ово чекао, рекао:

- Да видимо онда овде, у краљевом столу, можда је ту Краљ нешто оставио!

Остала тројица присутних су се згледали и рекли:

- Па, да видимо!...

Кнез Павле је тада повукао једну фијоку од стола и као зачуђено узвикнуо:

- Па ова фијока и није закључана! - тада је повукао фијоку. У фијоци, сасвим од горе, налазило се једно парче плаве хартије, на каквим се обично пишу концепти. Павле је узео то парче хартије и рекао: - Да видимо шта је ово! Краљ је ово писао својом руком! - Када је овлаш прелио очима преко те хартије, узвикнуо је изненађено: - Па ово је Краљев тестамент! Ево, да га прочитам... - и тада је почео да чита текст

са оне хартије. Затим је ту хартију показао свима редом од присутних, па су сви потврдили, да је тај „тестамент" писао Краљ својом руком.

- Ето, то је све што ја знам о томе, рекао ми је др. Сршкић.

- Па добро, а да ли је такав тестаменат пуноважан! - упитао сам др. Сршкића.

- Кад га је прихватио Сенат, а затим и Народна скупштина, онда је сада сигуно пуноважан! - одговорио ми је он.

Да ми др. Милан Сршкић није рекао све што је знао о тестаменту, било ми је јасно, када сам читав овај монолог примио. У њему има доста празнина, али има и неких индиција, које указују на недоречену сумњу. Исто тако сам знао, да у сваком случају од др. Сршкића нећу ништа више ни дознати, па није било даље вредно га задржавати. Али ово је ипак било моје прво сазнање из аутентичног извора, како се дошло до тог „тестамента", који је у читавој Југославији све поставио таман тумбе!

У току мог живљења у емиграцији за Другог светског рата, у Каиру, где је дошао у јесен 1943 године поново да живи и Петар Живковић, као помоћник Врховног команданта југословенске војске у емиграцији, имао сам са Живковићем честе и дуге разговоре о свему и свачему. Живковић је у Каиру боравио од септембра 1943. па до почетка 1945. године, када је отпутовао за Цариград. У току наших честих разговора, претресали смо многа заједничка унутрашња питања, па смо дошли и на овај проблем „тестамента". Тада сам му ја испричао читав разговор који сам имао са др. Сршкићем, како је нађен тестамент краља Александра. Он ме је пажљиво саслушао, али није ништа приметио на све што сам рекао. Тек на моју молбу, да ми он као први сведок овом чину, као и први човек на ког се обратио кнез Павле, позивајући га у двор на саветовање и да му саопшти да је краљ Александар убијен каже, да ли има још неких детаља које ми је др. Сршкић прећутао, или их и није знао, генерал Петар Живковић ме је мало посматрао као да се двоуми, па је пристао да ми као непосредни сведок све своје утиске изнесе:

„Моји односи са краљем Александром, после моје демисије, 4. априла 1932. као претседника владе, нису били ни мало добри. Био сам номинални командант краљеве гарде, а у ствари био сам заробљеник у тој истој гарди. При самом Краљевом одласку за Француску, дошло је коначно до измирења између мене и Краља, тачно оног дана када је полазио, по Краљевој личној жељи, израженој у присуству кнеза Павла. Он је наредио да ми се преда поново пуна команда над гардом, па сам тако опет дошао у стару функцију, са свима правима и дужностима, које до тог дана нисам имао. Ово је Краљ учинио са разлога, што је у његовом отсуству било потребно да „неко", који има велики ауторитет у официрском кору, а признат је као наоспорни пријатељ династије Карађорђевића, има у рукама најјачу војну снагу у Београду, а то је била краљева

гарда. Истовремено са преузимањем дужности у гарди, добио сам натраг и своју слободу. У моменту, када ме је 9. октобра 1934. позвао кнез Павле да хитно дођем у Двор, налазио сам се у својој кући, Зорина улица бр. 2 (сада улица Ивана Милутиновића). Одмах сам се одазвао позиву, прилично узнемирен. Маршал Двора, пуковник Аца Димитријевић, био је у то време у пратњи Краљевој. На улазним вратима у Двор, дочекао ме је један официр, а пред степениште, кнез Павле. Међутим, официр ми је рекао:

- Кнез Павле је у кабинету његовог Величанства и чека вас!

То ме је одмах помело, па сам помислио: „А како је Кнез ушао у Кабинет". То сам гласно и упитао официра, а он ми је одговорио не размишљајући, што значи да је то била чињеница:

- Кнез је имао код себе кључ од Краљевог кабинета, сам је откључао врата и ушао унутра, па ми је после телефонског разговора са вама, наредио да вас сачекам овде.

Међутим, ја сам знао, да се кључ од Краљева кабинета налази у соби дежурног официра, па ми је одмах постало јасно, да је кнез Павле имао резервни кључ. Како је дошао до њега, од куда му, то нисам знао!

Када сам са Кнезом ушао у Кабинет, пошто смо се поздравили, он се ослонио на Краљев сто, па је рекао без икаква увода или било каква знака нерасположења:

- Краљ је погинуо у Марсељу... Ево телеграма из Марсеља, нема сумње. Шта ћемо сад? О Краљевој смрти за сада знамо само ви и ја! Да ли сте сигурни у краљеву гарду и Београдски гарнизон?

- За то се не брините! - одговорио сам.

- Како би било да се одмах издају наређења свима командантима армија, да се сва војска стави у стање приправности! - рекао ми је кнез Павле, па је додао: - Сада је све пало на нас двојицу... По члану 38 Устава, као члан краљевског дома, и једини од мушких глава чланова Дома пунолетан, у Београду, на мене пада сва та велика и тешка одговорност!

- Хтео сам одмах да га вратим на прави пут, причао је даље Петар Живковић, па сам му рекао:

- По члану 40 Устава, Краља за време његова боравка у иностранству, када је престолонаследник малолетан, заступа министарски савет, па је сада наша прва дужност, да позовемо претседника министарког савета, као вршиоца краљевске власти, па да га обавестимо о Краљевој смрти, а затим да се договоримо о томе, шта треба радити, да би се осигурали ред и мир. Он једини у име и за рачун министарког савета има права да издаје наређења свима властима у земљи.

Тако је Кнез одмах позвао Николу Узуновића, претседника минстарског савета. Изгледа, да је вест о убиству краља Александра већ била

позната Узуновићу, јер је овај дошао у Краљев кабинет доста узбуђен и збуњен. Кнез Павле је и њему истим речима и у истом хладном тону саопштио смрт краља Александра у Марсељу. На ту Кнежеву реч, из очију Николе Узуновића грунуле су сузе...

- Шта ћемо сад? - питао је кнез Павле, не обазирући се на Узуновићево узбуђење.

- Да позовемо одмах министра правде, па да видимо, да ли се код њега налази Краљев тестаменат у депозиту!

Тако је позван др. Драгутин Којић, који је тада вршио дужност министра правде. Када је овај стигао, кнез Павле је и њему истим редом све испричао као и мени, односно Николи Узуновићу, па га је упитао:

- Има ли у министарству правде неки тестаменат, кога је овде Краљ депоновао?

Којић је мало размислио, па је затим дао одговор:

- Краљ је пре неколико месеци повукао свој тестамент, а други није никад после депоновао...

- А ко су били у том тестаменту краљевски намесници? - питао је инсистирајући кнез Павле.

- Не знам... - одговориоје др. Којић. - Тестаменат је био затворен у коверат, запечаћен краљевим личним печатом, па, природно, нисам могао ни да знам шта је у том коверту било, а још мање да знам садржину тога краљевог акта! - одговорио је Којић.

- Е, када је тако, да видимо онда у краљевом писаћем столу, можда је ту остао некакав писмени податак о томе... - решио се кнез Павле и покушао да вуче једну од фијока писаћег стола. Она је била отворена... На њој је било јасних знакова да је била обијана. Па не само то! На столу се налазило једно подуже и танко длето, које је неко покрио упијаћом хартијом. Из отворене фијоке извукао је кнез Павле комад плаве хартије, на каквој се пишу концепти. То парче хартије се налазило сасвим од горе, на другим предметима. То парче хартије извукао је Павле, па је рекао:

- Ево, ово је Краљев тестаменат... Да видимо шта је на њему Краљ написао!

Пошто га је прво на брзину прелетео очима, рекао је:

- Нема сумње, да је то тестаменат... Прочитаћу вам га.

Када је завршио читање, сви су присутни ћутали. Први се огласио Никола Узуновић речима:

- Све сам учинио да будем у Краљевој милости, али, нисам успео!

На то је кнез Павле опет рекао:

- Ама, где Краљ нађе овог Станковића? Зашто њега постави за намесника? Како би било да га избришемо?

- На то сам ја устао, - причао је Петар Живковић, - па сам тобож случајно подигао ону упијаћу хартију која је покривала длето, остало на писаћем столу и рекао:

- Ако је ово одиста Краљев тестамент, он има да остане онакав какав је! Ако се ма шта у њему избрише, онда то већ више није тестамент, па ћемо га онда заједнички овде поцепати!

Још исте вечери, преко др. Светислава Поповића бившег министра, известио сам др. Раденка Станковића да га је Краљ својим тестаментом поставио за краљевског намесника, али сам му пренео и намеру кнеза Павла да га брише из тестамента!

- Очигледно је било, - настављао је генерал Живковић, - да је краљ Александар рекао кнезу Павлу, приликом опраштања са њим, да је он написао на брзину један „квази тестамент", па му на брзину казао где се налази, а можда му је чак и дао ту белешку у руке, али је њу, кнез Павле, чим је чуо шта се десило у Марсељу са краљем Александром, донео у краљев Кабинет да буде веродостојније, обио фијоку на писаћем столу и ставио га у њу. Ипак остаје непобитно, а ко зна шта се иза тога све можда и скрива, да је фијока на столу била обијена.

То је, ето, била друга верзија о теми: како је пронађен фамозни „тестаменат" краља Александра. Обе су у суштини истоветне, само је ова Петра Живковића, потпунија, што је и оправдано, када је он био од првог момента, тако рећи, уз кнеза Павла, па до расплета догађаја. Обе сам ове верзије изнео од речи до речи онако, како сам их и чуо. Можда ће то некад бити важан политички податак, утолико пре, што се стално говорило: да је у првом краљевом тестаменту била одређена као краљевски намесник краљица Марија, затим патријарх Варнава... Међутим, др. Којић, у чијим је рукама био тај тестамент, рекао је: „Тестамент је био запечаћен, па не могу ни знати шта је у њему било написано! Како сам га примио, тако сам га и вратио Краљу".

Пошто је намесништво по чл. 44 устава из 1931. било дужно да се стара и о васпитању малолетног Краља, намесници су изабрали из редова домаћих познатих педагога професора Јеремију Живановића, дугогодишњег директора Учитељске школе у Нишу, краљевски сенатор. Живановић је поставио Краљу и наставнике, па је између осталих поставио за професора Француског језика и за васпитача, Радоја Кнежевића, професора II мушке гимназије у Београду, претседника Професорског друштва итд. По члану 40 устава из 1931. године Краљ је обавезан да стално борави у замљи, па је зато и његово образовање било везано за земљу. Тако је престало његово васпитање у Енглеској, које је до тада имао, па је враћен у Београд.

Исто тако је Устав из 1931. предвиђао у чл. 44 имовинског стараоца. У случају да Краљ тестаментом не остави стараоца, онда стараоца бирају

краљевски намесници, пошто прво саслушају мишљења претседника Државног савета, претседника Касације и претседника Главне контроле. Намесници су изабрали за „краљева стараоца", како у погледу личности, као и у погледу имовине, првог намесника - кнеза Павла! Са овим избором су се сагласили и сви консултанти. Тако је Кнез Павле брзо узео у своје руке врховну државну управу, војску и личну краљеву имовину. Наравно да му је све ово успешно послужило за спровођење личне политике, која се битно разликовала од оне, краља Александра, до тада.

После заклеве краљевских намесника, по уставном реду, Никола Узуновић је поднео оставку свога кабинета, али је кнез Павле није прихватио, па је тако дошло до „треће" владе Николе Узуновића (Прим. редактора: од 22 октобра до 20 децембра 1934).

Сматрам да је вредан напомене и инцидент који се десио ускоро после доласка „пратње" почившег краља Александра са пута. Реч је о маршалу Двора, пуковнику Аци Димитријевићу. Када се вратио из Марсеља, Димитријевић је сматрао за потребно да се јави на „рапорт" кнезу Павлу. Само, кнез Павле није хтео никако да чује било за какав рапорт, него је подвикнуо пуковнику Димитријевићу:

- Ви сте се вратили... А где вам је Краљ? Вама је била дужност да браните и чувате Краља, па и пре њега да погинете!

Одмах после овог испада кнеза Павла, маршал Двора је био разрешен те дужности. У ствари, за краљеву погибију најмање је могао бити одговоран маршал Двора, без обзира ко је то био, који није ни припремао краљев пут, а није ни могао вршити некакав распоред у земљи, јер је то вршено у министарству унутрашњих послова Југославије... А у Марсељу, у Француској, читаву организацију и распоред поворке вршиле су француске власти. Према томе, овакво „кажњавање" Аце Димитријевића, било је везано са позадином, која није пријала кнезу Павлу. Овај официр, као маршал Двора, једини је знао: где се и на ком месту остављао кључ од врата на краљевом Кабинету, као и калауз, па је Димитријевић у ствари био једини сведок, да је кључ од Кабинета и писаћег стола био у Краља. Али зато је требало викнути: „Држ'те лопова!", па показати прстом на Ацу Димитријевића. Тога човека није узео у заштиту... Нашој публици као да је било чак и мило, да се нашао неко, и то један Србин, који је „одговоран за смрт краља Александра!"

ВЛАДА БОГОЉУБА ЈЕВТИЋА

Да влада Николе Узуновића неће бити још дуго на управи земље, било је свима познато. Само, постојала је опасност да кнез Павле може у једном моменту искушења доћи на идеју, да доведе опет на власт генерала Петра Живковића. Да не би дошло до тога, лично сам предузео

акцију, да народне посланике склоним, да прихвате кандидацију за претседника владе Богољуба Јевтића, тада министра спољних послова. У том моменту, о коме сада говорим, Јевтић је био у Женеви, јер је онде требало да буде суђење Мађарској, као земљи учлањеној у Друштву Народа, а која је дозволила да на својој територији, на чувеној у то време „Јанка Пусти", припремају за атентате краљеве убице, указујући помоћ моралну и материјалну Мусолинијевој Италији.

Богољуб Јевтић је имао у рукама велики оптужни и документациони материјал за доказивање кривице Мађарске и њеног потстрекача, фашистичке Италије, а и лично грофа Ђана, министра спољних послова Италије, иначе зета „Дучеа", Бенита Мусолинија. Овај тежак посао у Женеви створио је Богољубу Јевтићу приличну популарност у Београду, у Србији и Народној скупштини. Међутим, пријатељи у Скупштини, Петра Живковића и то: Светислав Хоџера, Мисирлић, Милош Драговић, др. Живан Лукић и други, а у Сенату: Милутин Драговић, Милан Лукин Поповић, Јеремија Живановић, краљев Гувернер, упорно су тврдили да ће Николу Узуновића заменити генерал Петар Живковић.

Био сам сведок једног страшног времена, које се звало „диктатура", па нисам хтео да дозволим да се понови. Устао сам отворено у Народној скупштини, затим сам иступао на различитим зборовима у Скопљу, Прилепу, Велесу, Пожаревцу, Петровцу на Млави, у Босни и у Војводини, доказујући, да се никако не сме поновити грешка из 1929. године, па да би довођење „диктатора" поново на власт, сада срушило целу грађевину, која се звала Југославија.

Ово моје јавно иступање широм отаџбине против враћања „диктатора" на власт, имало је великог утицаја. Уз мене су сада стали, поред мог друга и пријатеља Аце Аксентијевића, инж. Димитрије Вујић, посланик, а раније члан Управног одбора Земљорадничке странке, Стеван Ћирић, посланик из Ср. Карловаца, Милан Курилић, посланик из Сарајева, сви Хрвати, бивши вођа Хрватске сељачке странке... Тако, да је половином месеца децембра 1934. било већ 80% народних посланика за Бошка Јевтића. Да би за Јевтића придобио и већину посланика из Босне, морао сам ићи на разговор са баном Дринске бановине, Вељом Поповићем, у Сарајево. Бан Поповић је инсистирао, да се читава акција сада усредсреди на Петра Живковића, највећег унионисту, човека ког је краљ Александар довео на власт... Ја сам ово категорички одбијао, наводећи као главни разлог, да намесништво не сме дати власт једном диктатору, што би изазвало велика негодовања у Србији, која је и иначе била незадовољна саставом данашњег наместништва. Успео сам да убедим бана Поповића за своју тезу, па на тај начин др. Милан Сршкић није више могао рачунати на народне посланике из Дринске бановине.

Ваљало је сада све то доставити кнезу Павлу. То сам учинио преко Јеремије Живановића, краљевог Гувернера, који је имао приступа код кнеза Павла ради својих функција, тако рећи сваки дан. Петар Живковић је рачунао, да ће после пада Николе Узуновића он сам доћи на власт, верујући нарочито у интервенцију Раденка Станковића, намесника, јер није ни могао слутити: да су се други и трећи намесник сагласили, да на сваки акт на коме постоји потпис кнеза Павла, као првог намесника, и њих двојица ставе своје потписе, тако рећи без размишљања.

Када је Никола Узуновић био принуђен да поднесе оставку, кнез Павле је поверио мандат за састав владе Бошку Јевтићу који је тада стварно имао веома солидну већину у Народној скупштини. Бошко Јевтић је био радикал и по традицији, а и по своме раду. Био је новинар, краљевски посланик у Тирани (Албанија) министар двора, а за тим, пошто је кратко време био и помоћник министра спољних послова, да после оставке др. Воје Маринковића постане и он министар спољних послова. Сви велики потези краља Александра у спољној политици: јачање савеза са Француском, долазак француског министра спољних послова Луја Бартуа у Београд, јачање Мале антанте, стварање балканског „споразума" - све је то у крајњу руку било тесно везано и за име Бошка Јевтића. Ружди Арас, Јан Шеба (чехословачки посланик) Грци, а нарочито Бугари, били су нарочито одушевљени спољном политиком краља Александра и Бошка Јевтића. Оба ова човека били су у напону својих интелектуалних снага.

Бошко Јевтић није био козер (човек који лепо и занимљиво прича) као др. Воја Маринковић. Он никад није много говорио, али је имао особину да много ради! Био је млад, здрав, са здравим нервима и са здравим концепцијама о држави, као и о значају централногположаја Југославије у овом делу Европе, односно на Балкану. Хтео је да у Друштву народа буде Југославија афирмирана као засебна сила, јер до тада су у главном у Женеви у име Мале Антанте водили прву реч Чехословачка, Румунија, а у Балканском споразуму - Југославија.

То су били квалитети новог мандатора. У унутрашњој политици био је радикал, па није имао онако велико поверење у Југословенску Националну странку какво је поверење и наде у њу полагао краљ Александар. Намеравао је баш стога, да у почетку образује чисто радикалску владу, али ту се испречио генерал Петар Живковић, са југословенском концепцијом. Живковићев утицај на кнеза Павла био је још увек велики, јер је Петар Живковић добро држао под кључем оно длето, којим је кнез Павле обио фијоку од писаћег стола свога брата краља Александра, па убацио у њу неки „нацрт" тестамента. Тако је Јевтић пристао да у нову владу уђу Петар Живковић, Драго Марушић и Људевит Ауер (чланови ЈНС), др. Марко Кожуљ (из Мостара, члан Хрватске сељачке странке),

др. Милан Стојадиновић, др. Драгутин Којић, Вељa Поповић, Стеван Ћирић (као радикали), одн. и Димитрије Вујић (као земљорадnички дисидент). (Напомена редактора: у влади Богољуба Јевтића су били још и ови чланови: др. Светислав Поповић (бивши „самосталац"), др. Авдо Хасанбеговић (члан ЈМО), др. Милан Врбанић (члан ХСС) и др. Драгутин Јанковић (ван партија).)

Ова влада била је образована 20. децембра 1934. дакле, нешто више од два месеца после убиства краља Александра у Марсељу. Из састава владе види се, да је већ у самој комбинацији са личностима, била хетерогена, највећа опасност за њен рад и опстанак био је у сваком тренутку лично Петар Живковић, а затим Вељa Поповић, као министар унутрашњих послова. Уз Јевтића су тада чврсто стајали - др. Којић, Драго Марушић, Стеван Ћирић, Димитрије Вујић и Марко Кожуљ.

У месецу јануару 1935. а на предлог владе, Намесништво је расписало нове изборе, распуштајући Народну скупштину. Избори су били заказани за 5. мај 1935 године.

„ПЕТОМАЈСКИ" ИЗБОРИ ЗА СКУПШТИНУ 1935. г.

Опет је настала трка око посланичких кандидација. Сада је носилац земаљске листе Југословенске националне странке био Бошко Јевтић, претседник владе. Сваки онај који је желио да буде примљен на његову листу у својству кандидата, морао је добити и његов посебан пристанак. Ко се све није јављао и тражио пристанак за кандидатуру! Многи су сматрали да је довољно добити пристанак носиоца листе, па да су самим тим и избори били свршени. Али, ово је важило само за оне кандидате који нису имали противника на листи и у срезу.

На овим „Петомајским изборима" појавиле су се три листе: Бошка Јевтића, „Удружене опозиције", чији је носилац био др. Влатко Мачек, а носилац треће листе био је Божа Максимовић, дугогодишњи министар у разним ресорима, који је сада излазио самостално. (Напомена редактора: На изборима је учествовала и четврта листа тзв. Југословенског националног покрета „Збор" чији је носилац био Димитрије В. Љотић.)

По изборном систему, носилац листе који не добије у читавој држави 30.000 гласова не учествује у расподели мандата. Листа која добије апсолутну већину гласова у држави, добија 2/3 мандата у свакој бановини, па ма њени кандидати и изгубили на изборима.

У јануару месецу 1935. имала је Вардарска бановина да бира и два сенатора. Пошто сам био претседник ЈНС, за ову Бановину, моји кандидати су били „домородци": Јован Алексић, бивши директор гимназије и народни посланик из Куманова, ученик прве групе оних ђака, који су учили Српску гимназију у Цариграду, која је имала за наставнике др.

Јована Радонића, др. Станоја Станојевића, др. Михаила Вукчевића итд. читаву једну плејаду каснијих професора београдске Велике школе, а доцније Универзитета. Други кандидат ми је био прота Серафим Крстић, бивши претседник Духовног суда у Охриду и инспектор министарства вера у пензији, француски ђак. Крстић је био изданак чувене свештеничке куће из села Подгорца (код Струге) у Дримколу, где су му отац Стојан и брат Ставре, као српски свештеници били убијени од Бугара. Обадва моја кандидата прихватио је Бошко Јевтић, па су обојица била и изабрана по закону о избору сенатора, тј. за њих су гласали сви народни посланици и претседници општина у Вардарској бановини.

Заузимајући се за Алексића и Крстића, хтео сам да одам признање људима који су, не жалећи ни себе, ни своје породице, издржали у тешкој борби, која се водила између фаворизованих Бугара и бесправних Срба у Турској царевини, који никад у тој неравној борби нису поклекнули, па ни помислили да се предаду. То је било једино признање које сам ја, њихов савременик и саборац, могао да учиним у времену, када је мој политичко патриотски рад био на зениту. Хтео сам и да се одужим сени попа Стојана Крстића из Дримкола, који није дозволио бугарском митрополиту Синесију, у Охриду, да њега, попа Стојана, који је био четрнаести или петнаести свештеник у тој породици Крстића, убеди, да је он, Крстић, Бугарин, када то ни један од његових предака није био, а што је њему, попу Стојану, било чудно и необично, да један владика, Бугарин, из „бела света", уверава њега да је он Бугарин, а не Србин, стога, што су Руси у св. Стефану направили неки план за „велику Бугарску", по коме су и сви становници те територије „морали" бити Бугари! То је био истовремено и мој скромни прилог успомени тих храбрих Срба, који су се звали: Шуменковићи, Крстићи, Марковићи, Костићи, Анђелковићи итд. са којима сам, према приликама, сарађивао на терену.

Међутим, док сам ја бринуо бригу о другима, централна власт из Београда, коју су сада представљали Петар Живковић, Вељa Поповић и Драгослав Ђорђевић, бан Вардарске бановине, почели су да раде енергично против мене. Хтели су да ми по сваку цену онемогуће поновни улазак у Народну скупштину. Као противкандидата мени узели су Лазара Хаџи Ристића, адвоката из Прилепа, родом из Прилепа, из једне угледне трговачке и хаџиске куће. Сам Лазар Хаџи-Ристић био је добар адвокат. Правне науке је завршио у Цариграду и у Софији. Био је једно време судија у Бугарској, а када се вратио у Прилеп, био је судски писар, па је постао, после стажа од једне године и положеног судиског испита, адвокат у Прилепу. За време Првог светског рата постао је бугарски резервни поручник, без обзира што је био страни држављанин. Када је створена Држава Срба, Хрвата и Словенаца и он прешао да живи у Прилеп, бугар-

ско министарство војно, кад год је унапређивало своје резервне официре, давало је и њему виши чин. Тако је он у 1935. години у бугарској војној сили имао већ чин мајора, који је он примао као да му припада!

Када је Драгослав Ђорђевић, бан Вардарске бановине кандидовао Лазара Хаџи-Ристића за народног посланика, нашао је за сходно да у кандидатову кућу, у Прилепу, позове све општинске кметове из Среза прилепског, па да им саопшти:

- Имате да бирате за свог посланика Лазара Хаџи-Ристића, нашег домаћина... Иначе, после избора, у колико то тако не буде, не гине вам апсана.

Уз ту претњу он је дао на знање свима, да је нарочито за то довео у Прилеп, у својству командира жандармерије, једног поручника, за кога се знало, да је испред жандармериске станице у самом Прилепу, убио Ивана Бојаџију, мог личног пријатеља, као и Кола Бинова из једног од села општине Витолошке, односно и Рампа Попова из Беловодице, у Срезу прилепском. Иако су постојали сви докази да је тај државни орган безбедности убио све ове људе, тадашњи министар унутрашњих послова, када су се сва та убиства дешавала, др. Антон Корошец, узео га је у заштиту. Тога „органа јавне безбедности", довео је бан Ђорђевић да би осигурао избор свога кандидата. А да је тај поручник убица свих ових људи које сам навео, знао је читав Срез прилепски, па и сам Ђорђевић. Овим поступком Ђорђевић је учинио услугу своме кандидату, али је надмашио и то, када га је у присуству кандидата приказао и свима општинарима у Срезу.

По одласку бана Ђорђевића из Прилепа за велес, а затим за Скопље, мени је дошао један од жандарма, Словенац по народности, ожењен са кћери једног мог пријатеља, Николе Мијаковског, претседника општине Топличке. Тај младић ми је слободно све изнео, а рекао је и ово:

- Својим ушима сам чуо кад је бан Ђорђевић наредио нашем поручнику, да вас убије чим изађете из Прилепа, било у ком правцу, - затим се мало снебивао, али је ипак одао и ово:

- Бан је додао: лично га уби по сваку цену, никога се не бој! Сву одговорност ја примам на себе...

Чим сам овако нешто сазнао, позвао сам бана Ђорђевића преко телефона и рекао му, поред осталог:

- Треба да ви, као бан, дођете у Прилеп и лично поставите заседу, јер ми је жао да гину људи ни криви ни дужни, мислећи да заиста бране државу од непријатеља, а да ће сваки од њих погинути који ми буде поставио заседу, у то будите уверени! Овог часа седам у кола и полазим у Срез, а вама препоручујем да издате поново наредбу да ме убију...

Својим бирачима сам тада, у широкој агитацији, дао оваково објашњење:

- Бан Ђорђевић вам је дао, као свог кандидата, а то значи и владиног, једног човека, коме је сада, стара Бугарска дала чин мајора... Процените, ко може боље да заступа интересе ваше у Београду: да ли бугарски мајор Лазар Хаџи-Ристић, или ја, ваш стари народни посланик! Гласајте после процене и како вам савест дозвољава...

Када је бан Ђорђевић ипак схватио да са својим жандармима против мене не може ништа да постигне, почео је да агитује за опозиционог кандидата Димитрија Чичевића, родом Србина, из Прилепа, резервног катетана I класе, са орденом „Белог орла са мачевима", који се у рату заиста показао као јунак. Сада је био кандидат на листи др. Мачека... за њега су агитовали жандармериски поручник и све жандармериске станице у Срезу прилепском.

Три дана пре избора, нисам могао добити никакву телефонску или телеграфску везу са Београдом, као ни два дана после избора. Гонила су ме тада два моћна човека: министар унурашњих послова Веља Поповић, преко бана Драгослава Ђорђевића, односно Петар Живковић, преко командира жандармерије у Прилепу, човека убице.

Три моја добра пријатеља из Народне скупштине, пропали су на тим изборима: Аца Аксентијевић, Марко Петровић у Тетову и Добра Јовичић у Приштини.

На изборима је листа Бошка Јевтића добила 1.748.000 гласова, листа др. Мачека 1.075.389, гласова, листа Димитрија Љотића преко 28.000 гласова, а Божа Максимовић 25.705 гласа, тј. ова двојица последња нису добила ни минимум од 30.000 гласова укупно, па нису ни дошли у обзир за изборни обрачун резултата.

У ствари, ја сам био велики противник овог изборног закона, по коме је још Петар Живковић вршио изборе 8. новембра 1931. године и добио 2.342.520 гласова. По моме схватању, Народна скупштина без опозиције, то је звоно без клатна! Боље је имати праву опозицију, него да се она ствара у самој странци, која је у ствари на влади! Ради тога сам поднео својевремено и један амандман овом изборном закону, који је давао доста широке могућности да и опозиција добије посланичка места, па да их једног дана заузме у Народној скупштини. Благодарећи томе амандману, који је у Народној скупштини био примљен без измена, Удружена опозиција добила је један број посланика. Овим се послужио највише др. Мачек, затим др. Корошец, па најзад др. Спахо. Само, они за сада још нису хтели да уђу у Народну скупштину.

Посланици изабрани на листи Богољуба Јевтића били су по свом саставу хетерогени. Земљорадници, осим инж. Димитрија Вујића, Ристе Ђокића и још неких, одмах су се окупили око Воје Ђорђевића, управника Савеза Српских замљорадничких задруга и Драгутина Јанковића. Радикале је почео да окупља око себе Драгиша Цветковић, који је сада први

пут ушао у Народну скупштину после 6. јануара 1929. године. Демократи су се окупљали око Игњата Стефановића. У Народну скупштину ушао је и др. Часлав Никитовић, секретар Занатске коморе у Скопљу (ранији комуниста). Њега је „дао изабрати" бан Драгослав Ђорђевић у Срезу Радовиште (Македонија), на место Методија Ципушевића, трговца и веома угледног грађанина у Радовишту. Али, и поред противљења Петра Живковића, у Срезу „св. Никола", изабран је Таса Динић, пуковник у пензији и бивши војни посланик у Албанији. Таса Динић је онде био баш у време кад је Бошко Јевтић био народни посланик у Тирани. Петар Живковић није марио Тасу Динића стога, што је Таса некад реко за Петра Живковића у официрским круговима:

- Он је толико штетан по државу, да би га требало убити!

Говоре да је Таса Динић то рекао и самом краљу Александру, али о томе немам никаквих доказа да је аутентично. Ово је, наравно било достављено Петру Живковићу, који то није могао заборавити сада Бошку Јевтићу, што је Тасу форсирао.

Када је требало бирати претседника народне скупштине, ја и моји пријатељи предложили смо за нашег кандидата Стевана Ћирића пријатељство, па према томе и верност. Ово је нарочито било важно у једној парламентарној већини која је у свему била хетерогена, јер по парламентарном реду, за време кризе владе, претседник Скупштине је први и то врло важан саветник Круне.

Стеван Ћирић је био родом из Сремских Карловаца. Био је рођени брат нашег ученог владике у Новом Саду, др. Иринеја Ћирића. Његов отац био је дуго година благајник Српских народних фондова у Ср. Карловцима и веома виђен члан те наше народне установе у Аустро-Угарској. Стеван Ћирић је студирао на филозофском факултету у Бечу, али није никад дипломирао. Ради тога и није могао бити постављен за професора у Карловачкој гимназији, већ је остао само суплент. После Косте Куманудија, Стеван Ћирић је на претседничком месту у Скупштини изгледао као најстарији ђак када замењује учитеља у школи. Али, како је Вељa Поповић довео у Народну скупштину највише својих пријатеља и оних Петра Живковића, ми заиста нисмо имали велики избор. Истина; Стеван Ћирић је имао леву руку суву до лаката, па према оној народној изреци: „Бежи од оног кога је и Бог обележио", ми смо то требали узети у обзир, али то нисмо учинили!

РАД ВЛАДЕ БОГОЉУБА ЈЕВТИЋА

За време наших избора, у Грчкој је, уз нашу помоћ, угушена, велика војничка побуна. Тамо је Цалдарисова „Народна странка", која је добила већину против Венизелоса, који је прогласио републику, омогућила да

се на грчки краљевски престо врати грчки краљ Ђорђе II, који је оно био прогнан из Грчке још 1923 године, после фамозне грчке катастрофе у Малој Азији у рату са Турском. Одмах после победе Цалдариса, генерал Пластирос извршио је државни удар и узео власт у своје руке. Томе акту супротставио се стари Елевтериос Венизелос и затражио од свога пријатеља, генерала Пластириса и власт, и земљу. Пластирос га послуша... Један велики део грчке војске није могао да се помири са рестаурацијом монархије, па је склопио заверу против новог режима. Остварење завере требало је да се изврши 25. марта 1935. године, на дан великог грчког народног празника. Читава влада требала је да буде ухапшена у Саборној цркви у Атини, за време великог богослужења. Пластирес је пошао из Француске у вези са овим пучем, па је стигао у Бриндизи (Италија). Док је он чекао у Италији, Трећи грчки корпус у Солуну побуни се против владе у Атини, па пође према Серезу. У пољу, између Рупеља и Сереза, уз помоћ наше, југословенске авијације, владине трупе победе побуњенике, па их натерају на капитулацију. За ту помоћ долазио је генерал Георгиос Кондилис у Београд, па се ту и начинио споразум, да Југославија помогне грчку владу да савлада своје противнике, али да генерал Кондилис постане краљев заменик и намесник, до доласка грчког краља Ђорђа. Међутим, избило је тада на светло, да кнез Павле не жели такав аранжман, већ да његов таст, принц Никола, трећи син краља Ђорђа I од Грчке, буде тај краљевски намесник и да као такав остане на краљевском престолу, па да оданде помогне њему, кнезу Павлу, да он остане на престолу у Југославији. Бошко Јевтић је предвиђао ову опасност од овакве комбинације, па никако није хтео на њу да пристане, што му је донело бескрајну мржњу кнеза Павла, још можда више његове жене Олге, а нарочито амбициозног грчког принца Николе.

Јевтић је до тада много радио на томе, да се између Југославије и Грчке начини један савез, који би имао важност и у случају, да Италија нападне једну од ове две земље, а да се касније и Турска придужи томе савезу. На такав савез Грчка није пристајала, бојала се да ће Италија напасти Југославију, а она није хтела да уђе у рат са Италијом. Јевтић је сматрао да ће Пеоргиос Кондилос, као краљевски намесник утицати на грчку владу, да прихвати ову Јевтићеву комбинацију. Међутим, Кондилис се уплашио од свакога ангажовања Грчке у рату са Италијом, па да са себе скине сваку евентуалну одговорност, он позове грчког краља Ђорђа I да дође и преузме власт.

Колико је Јевтићева комбинација била тачна, показало се касније, када је Италија у 1940. напала Грчку. Грци су сами успели да одбију Италију, а да су били у савезу са Југославијом, можда Италија и не би предузимала сличне авантуристичке кораке, не би ни једну од њих напала, али и када би их напала, претрпела би незабораван пораз.

Овај догађај у Грчкој само је ојачао нерасположење кнеза Павла према Јевтићу, које је раније већ било створено интригама и роварењима Петра Живковића. Репресалије су дошле ускоро. Из Загреба је допутовао надбискуп Бауер у аудијенцију код кнеза Павла, са захтевом смене владе Бошка Јевтића, ради тобожег терора владе над грађанима, за време избора од 5. маја 1935. године. Ово је било у толико чудноватије, што је баш у то време Јевтић радио ужурбано на склапању „Конкордата" са Ватиканом!

На изричиту жељу кнеза Павла, Бошко Јевтић је поднео оставку владе.

Тада је почело парламентарно консултовање. Кнез Павле је позвао прво претседника Народне скупштине, а затим и претседника Сената, да чује мишљења и предлоге за састав нове владе. Стеван Ћирић, као претседник Народне скупштине, с обзиром на број посланика у Народној скупштини, који су били изабрани на листи Бошка Јевтића, предложио је носиоца листе на изборима, Бошка Јевтића за новог претседника Владе. Кнез Павле је одбио да прими тај предлог... Мандат за састав владе поверио је др. Милану Стојадиновићу, који није уопште био ни посланик, нити биран сенатор, већ га је кнез Павле именовао за сенатора, када је 20. децембра 1934. ступио у владу Бошка Јевтића, као министар финансија.

ВЛАДА МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА

Др. Милан Стојадиновић је прихватио мандат за састав владе, па је своју прву владу образовао 24. јуна 1935. године. У овој влади централна личност постаје Драгиша Цветковић. (Примедба редактора: Драгиша Цветковић је ушао у владу Милана Стојадиновића тек накнадно, реконструкцијом од 22. децембра 1935.) и то за министра социјалне политике и заступника министра за физичко васпитање, а не министра правде). - Поред Драгише Цветковића, друга централна личност је министар војске, у лицу Петра Живковића.

Већина радикала у Скупштини и Сенату одмах је пришла др. Милану Стојадиновићу. Међутим, генерал Петар Живковић је успео, да у владу уведе и два своја пријатеља: Игњата Стевановића и др. Мишкулина. То су биле Петрове резерве за случај потребе обарања владе Милана Стојадиновића...

Једна група радикала, земљорадника и чланова Југословенске Националне странке, остала је уз Бошка Јевтића, сада као скупштинска опозиција.

Стеван Ћирић је нашао за сходно да одмах прије др. Милану Стојадиновићу, тако да је сада читаво скупштинско часништво припадало влади.

Др. Милан Стојадиновић задржао је као год и пре њега, Бошко Јевтић, поред претседничког положаја и ресор министра спољних послова. То је уједно значило убрзану смрт „Мале Антанте", смрт „Југословенско-француском савезу", смрт „Балканског споразума"... Сва спољна политика Југославије од 1919. године дошла је у питање. Др. Стојадиновић је државно кормило снажно почео да скреће пут Италије и Немачке. Све ултра фашистичке земље постадоше центри, према којима је почела Југославија да гравитира како у спољној политици, тако и у државној концепцији.

У преоријентацији унутрашње политике, Стојадиновић је настојао да створи нешто лично, „особено"... Почео је да ствара неки монструм од радикала, клерикалаца и муслиманске групе, некадашње Југословенско муслиманске организације (др. Спаха). Та групација, којој је од првих дана у ствари био творац Драгиша Цветковић, добила је и званичан назив. Прозвала се „Југословенска Радикална заједница" или краће „Јереза". И др. Милан Стојадиновић је намеравао неколико пута да прави споразум са др. Мачеком, али овај није имао вољу „да спута свој лајбек" (тј. да се закопча).

Кнез Павле је у ово време сав опчињен двојицом људи: др. Миланом Стојадиновићем и др. Корошцем.

Када је опазио да његова звезда слабо светли, Петар Живковић је употребио своје марифетлуке да би изазвао пад владе др. Милана Стојадиновића. Подговорио је Игњата Стефановића и Мила Мишкулина да поднесу оставке. Они га послушају, поднесу оставке кнезу Павлу, али истовремено не допусти да се направи криза владе.

Влада др. Милана Стојадиновића је остала, али је у њој остао и Петар Живковић. Сада су у парламентарној опозицији главне личности: Бошко Јевтић, др. Драгутин Којић, Милош Рашовић, Илија Михајловић, Воја Ђорђевић, Драги Јанковић, ја и Драгиша Стојадиновић.

После дужег парламентарног распуста, за Божић и Нову Годину, 1936. године, Скупштина се поново саставила. Претседник финансиског одбора био је Мита Димитријевић зв. „Оливера". (Примедба редактора: Овај предикат је Димитријевић добио, по једном свом позоришном делу „Деспот Оливер".) Димитријевић је био радикал, није се изјаснио да се „враћа" у Матицу, па је Милан Стојадиновић на њега много рачунао. И заиста, „Оливера" је водио седнице добро и искоришћавао сваку могућност, да протури поједине буџетске партије из владиног предлога.

У то време пада и пут Милана Стојадиновића у Немачку. Онде је био лепо примљен од стране маршала Геринга, па и самог Хитлера. Показана

му је војна спрема „Хитлерове Немачке". По информацијама које сам ја имао, та „спрема", далеко је била слабија и од оне, коју је сама Чехословачка имала, јер она је настојала, да увек са Немачком одржи „баланс" у артиљерији, авијацији и пешачкој опреми. То значи да је била далеко слабија од опреме Француске, Пољске и других евентуалних непријатеља Немачке. Али, др. Стојадиновић је, после свог повратка из Немачке, имао друго гледиште. Тада је с времена на време навраћао у Финансиски одбор Народне скупштине, да онде убрза рад, како би на време могао да поднесе буџет Народној скупштини на одобрење.

Као члан Финансиског одбора Народне скупштине, искористио сам неколико пута паузе у раду Одбора, па сам прилазио др. Стојадиновићу. Тада сам и замолио др. Стојадиновића, да нам изнесе своје утиске из Немачке. Он је то једва дочекао, па је са ванредном речитошћу почео да хвали немачку „војну машину", додајући, да ће она самлети сваког који јој се испречи на путу!

Тада сам му узгред напоменуо Француску, за коју се тада тврдило, да је најјача војна сила на свету. Стојадиновић је на то само одмахнуо руком и одговорио:

- То су само приче... Француска ће заједно са својом Мажиновљевом линијом бити просто самлевена!

- А шта мислите о енглеској флоти? - упитао сам га.

- Каква флота! Па то су застарела обична корита, која ће при првом налету бојних чамаца бити разбијена! - одговорио је др. Стојадиновић.

Истина, ово нису биле званичне изјаве претседника владе, али су биле значајне, јер је ово и ако не званично, а оно било интимно уверење др. Стојадиновића, а то је и било одлучно како за његову спољну, тако и за унутрашњу политику. Из овог разговора у Финансиском одбору, све оне приче о југословенској преоријентацији у спољној политици, добиле су јасне контуре.

Овај разговор употребио сам у нашем посланичком Клубу, као један важан аргуменат у предлогу, да се по сваку цену онемогући изгласавање буџета влади др. Стојадиновића, јер би то значило, томе човеку дати „одрешене руке".

Тако је наступила парламентарна опструкција 1936. године.

У окршају са нама, тј. опозицијом, др. Стојадиновић је употребио као средство и корумпирање народних посланика. Тако је Миланко Милутиновић, народни посланик, из села Горачића, среза Драгачевског (по традицији сви присталице Обреновића) одличан Србин, чији је отац дизао „Горачичку буну", а сам је учествовао у свим ратовима од 1912. до 1919. године, оптужио отворено у Скупштини и показао 50.000 динара, које му је дао Стојадиновић, да напусти „Југословенски клуб", па

да прiђе њему. Ово је само један од случајева, а ко зна колико их је још било!

Мита Димитријевић-Оливера, који никако није могао да поверује у могућност да ће кнез Павле икад напустити Енглезе и прићи Немцима, јер је и сам био веома интимно везан за Енглезе, напустио је од једном Милана Стојадиновића и пришао „чистом Радикалском клубу" у Народној скупштини, који га изабере за претседника Клуба. За време буџетске дебате опозиција је, имајући низ докумената о „неморалу рада владе", приређивала такве демонстрације, да је свака дебата у Скупштини била искључена, а доношење буџета као и наставак вођења „германофилске" односно боље речено „хитлеровске" политике, привремено онемогућено.

„АТЕНТАТ" ДАМЈАНА АРНАУТОВИЋА

Мој парламентарни рад се ближио крају. Привукао сам на себе многе „громовнике". То сам осетио јасно још за време трајања те фамозне буџетске дебате 1936. године.

Једног дана срео сам на степеницама које су водиле из скупштинске велике сале за седнице на горњи спрат, Драгишу Цветковића. Он је тад био министар правде. Драгиша ме је задржао на степеницама, па ми је рекао:

- Пријатељски те опомињем, да не учествујеш у овим демонстрацијама и да напустиш друштво Драгише Стојадиновића, иначе ћеш рђаво проћи. Престани да радиш на оном шапинографу, где умножавате летке против принца Регента и Стојадиновића... Ако се тога не оканеш, чека те зла судбина!

Одговорио сам му доста подсмешљиво:

- Нећемо вам дати ни буџет, ни дванаестине, а ви радите шта знате!

Сутрадан, два наоружана полициска агента заузела су место за стенографским столом у сали Скупштине, испред говорнице. Било им је наређено да убију Драгишу Стојадиновића. Овај је био поднео интерпелацију о томе, да кнез Павле хоће да отме престо законитом краљу Петру II! Ову интерпелацију није хтео да прими претседник Народне скупштине, Стеван Ћирић, па није дозволио ни да се она региструје у администрацији скупштинској. (Напомена редактора: Регистар је тада водио Светислав Летић, а начелник Општег одељења у Скупштини био је Милан Марковић. Летић је одбио да прими интерпелацију по наредби и да је заведе, а Милан Марковић је дао „на своју руку" неки „приближан број". Тако је интерпелација добила свој завод, у ствари фалсификат и штампана у Земуну. Сутрадан је дељена свима посланицима, сенаторима и новинарима. Ћирић је повео истрагу против Светислава Летића. Дисциплински поступак водио је лично Милан Марковић, а записник је ку-

цала дактилографкиња Милица Ђорђевић. Начелник Марковић је изоставио читав део исказа Светислав Летића, у коме он доказује да интерпретацију Драгише Стојадиновића није примио, тј. да је број „из рукава", што се после у регистру и утврдило. Дактилографкиња је упозорила на овај „пропуст" начелника Марковића, чиме би се добио утисак „легитимности" завода интерпелације. Тада је Летић, родом из Земуна, а школски друг личног секретара Стевана Ћирића, Јована Живковића-Чичо, непосредно преко Живковића обавестио претседника Ћирића о намери „фалсификата" Милана Марковића. Када је Милан Марковић донео саслушање Светислава Летића, претседник Ћирић га је прочитао, па је упитао Марковића:

- А зашто сте изоставили изјаву савесног чиновника, да он није хтео да прими интерпелацију, односно да је тај број „измишљен", а њега сте ви дали? Молим да од овог момента престане свака наша сарадња, јер немам поверења у вас...

Тако је Стеван Ћирић могао да саопшти Народној скупштини, да је учињен покушај „фалсификата", који у ствари и није био потребан. Али, ово је доказ више огорченог сукоба између владе и опозиције у Скупштини, да се нису бирала средства.)

Многи посланици из владине групе добили су наређење, да у том случају почну пуцати на главне коловође опозиције, па да тако дође до новог скандала у Парламенту.

Како сам ја као стари парламентарац, а још више, претсеник Административног одбора Народне скупштине, који је у ствари водио над радом администрације дужност Главне контроле, то сам познавао лично све службенике, па и стенографе у Скупштини и Сенату. Чим сам на месту стенографа видео нова лица, која се нису ни трудила да прикрију своје револвере, почео сам да алармирам опозицију и са свима посланицима који су припадали истој, да тражим, да ова лица одмах напусте скупштинску дворану. Исто тако, за време те буџетске дебате, био је револверима снабдевен већи део посланика из владине већине, а у саму Народну скупштину били су доведени и агенти Управе града Београда. Пред очигледном опасношћу да у Народној скупштини дође до крвопролића, опозиција реши да апстинира, тј. да више не учествује у раду Народне скупштине. Како је Стеван Ћирић „пресалдумио" (променио мишљење) већ раније, у почетку дебате, то га сада огорчена опозиција прозва „Рас Гукса", одвратим именом оног Раса (покрајински гувернер у Абисинији) који је издао свога рођака и цара, Хаиле Селасија, па се определио за непријатеља, Италијане, узурпаторе власти и империјалисте у Еритреји. Чим би се у Народној скупштини појавио њен, сада одвратни претседник издајник, салом би одјекнуло спонтано:

- Доле, Рас Гукса!... Доле, Рас Гукса...

Како је било Ћирићу, незнам. Али да је и надаље остајао укочен и достојанствен, то сам видео својим очима. Имао је у себи заиста много патолошког цинизма. Он је то називао „дужношћу", а можда и „доследношћу", који, коначно, никад није ни према себи био доследан.

Први дан наше апстиненције био је одређен за 6. март 1936. године. Те вечери смо се ја и неколико мојих другова састали код „Врачарске касине", на Цветном тргу (у близини тадашње Скупштине или „Мањежа"), у Његошевој улици. Одатле смо отишли на вечеру у кафану код „Краљице Марије". Као и обично, за време тих гурманских вечера, на којима сам ја учествовао само из колегијалности, са разлога, што сам већ годинама био вегетеријанац. Мој обичај био је од ваикада, да никада не седим дуже од 11 часова, односно, како се то сада рачуна, 23 часа. У то време, ја сам напуштао свако друштво и ишао својој кући, тј. у свој стан. Мој најмлађи син Бранко учио је гимназију у Београду, па сам ради тога и држао стан у Београду, где ми је поред сина, живела и супруга. Тако сам и те вечери из кафане „Краљица Марија", у близини Техничког факултета, напустио друштво и отишао у свој стан.

Сутрадан, тј. 6. марта, као и обично, око 9. часова отишао сам у Народну скупштину, али не у дворану за седнице, јер је почињала апстиненција, која је имала да траје све дотле, док од Претседника Скупштине не добијемо реч, да се неће више десити да агенти Управе града Београда повреде имунитет Скупштине и њену аутономију, па да седну чак за стенографски сто. Отишао сам у своју канцеларију, у Административни одбор Скупштине, где сам радио своје редовне претседничке дужности. Чак ни у Клуб нисам залазио.

У неко време чујем неку необичну грају по степеницама бившег „Мењажа", а затим и по ходницима вика и граја. У том упадне послужитељ у моју канцеларију, сав узбуђен, па ми довикну:

- Господине Претседниче, неко је доле у Сали Народне скупштине пуцао на претседника Владе!

На те речи, устанем се и пођем у Клуб Југословенске Националне странке, па тако затекнем неколико другова. Ту сам и сазнао прво, да је Дамјан Арнаутовић, народни посланик, а пре тога наставник грађанске школе, иначе родом из Смедерева (1898) свршени ученик Више педагошке школе, на дужности у Берову, где је и биран за посланика среза Малешког (1935), пуцао у Народној скупштини. Мало касније, од самих служитеља који су били на дужности у скупштинској дворани, чуо сам аутентичан приказ догађаја, па сам из њиховог описа свега видео, да је то импровизована комедија!

Дамјан Арнаутовић је припадао земљорадничком покрету Воје Ђорђевића и Драгог Јанковића. Био је познат као задружни радник у Берову и Малешу, али се о њему говорило и као о човеку који је склон алкохолу.

Као трезан, био је ванредно интелигентан, писац чланака у „Искри", „Народној политици", „Просвети", „Пчелару", „Задругару" итд. Чињеница је, да је к мени долазио у неколико наврата као код старијег народног посланика, па је са мном вазда разговарао о прилика у његовом изборном срезу. У Клубу Југословенске националне странке ја сам оштро напао др. Милана Стојадиновића и његову унутрашњу политику, јер је растурио једну скупштинску већину која је бројала снагу од преко два милиона гласача, а није успео да направи споразум са др. Мачеком, као неоспорним вођом Хрвата. Нисам могао да схватим ни кнеза Павла, ни Стојадиновића, зашто цепају једну целину, какву је претстављала Југословенска национална странка, да би се добила једна закрпа, која се звала Југословенска радикалска заједница (одн. Јереза)! Иначе никаквих интимнијих и ближих односа нисам имао са Дамјаном Арнаутовићем.

Арнаутовић је био ухапшен већ у самој згради Скупштине. Нас неколицина посланика, у својим собама смо осуђивали овај „неозбиљан" догађај. Знало се да је Арнаутовић тога јутра ушао пијан у Народну скупштину, па како је био још свестан да је то дан апстиненције, није отишао у салу, већ на галерију. Са галерије је почео нешто да добацује онима доле, у дворани. Неко од посланика Јерезе викнуо му је:

- Твоје место је овде, међу нама, а не на галерији!

На те речи Арнаутовић је сишао доле у салу и сео у посланичку клупу. Једно време, после неког добацивања, Арнаутовић је извадио из џепа револвер и опалио у плафон. Њему је одмах пришао Стојан, посланик из Тетова (прим. редактора: Реч је о Стојадину Димитријевићу, посланику за срез Доњо-Полошки, рођен у Тетову). Он га је ухватио за руку, затим су притрчали још неки и отели му револвер из руку.

Приликом реконструкције догађаја утврђено је, да је Милан Стојадиновић, још пре него што је Арнаутовић извукао револвер из џепа, већ био у ходнику између скупштинске дворане и министарске собе. Према томе, а и судећи по циљу или месту где је ударио метак из револвера, читавих пет метара даље од места где је седио др. Стојадиновић, искључује се свака могућност да је „атентат" извршен на Милана Стојадиновића. То је непобитан факат! Како је дошло до тога да Арнаутовић уопште пуца у Скупштини, то је дуга ствар, а шта је Милан Стојадиновић са том пуцњавом постигао, то је опет трећа ствар. Ја ћу овде описати оне прве користи које су извукли кнез Павле и др. Милан Стојадиновић.

На првом саслушању, које је вршио Драги Љ. Јовановић, иследник полиције Управе града Београда, Арнаутовић је признао, да је „извршио атентат" по личном наговору Петра Живковића. Рекао је, да му је револвер дао Драгиша Стојадиновић, а да сам га ја „храбрио" да изврши атентат! (Примедба редактора: Драги Љ. Јовановић, иследник Управе града Београда, а за време окупације у II светском рату Управник града

Београда. Мати му је била Немица. Био је „човек кнеза Павла" и говорило се да одлази к њему на извештаје, мимо Васе Лазаревића одн. касније Милана Аћимовића, управника града Београда.)

Истог дана, 6. марта 1936. ухапшен сам и ја око 14. часова, у своме стану. Дошла је полиција, дотерала „Марицу" пред моју кућу, ушла у стан и извршила претрес, а да за то није тражила од Скупштине одобрење, мада ме је штитио посланички имунитет, а није нико ни убијен, нити је доказано моје учешће у било каквој акцији. Ништа сумњиво нису ни могли наћи у мом стану, јер никад ништа није ни било! Мој рад је био јаван од првих дана мога деловања, а са тобожњим „атентатом" уопште нисам имао везе.

Када су ме позвали агенти да са њима пођем у полицију, пошао сам без речи, јер сам веровао да ме воде ради сведочења! Међутим, када сам на улици видео „Марицу", видео сам о чему се ради, па сам одбио да уђем у тај фургон. После објашњавања између управника Града и Драгог Јовановића, који је ту био са групом агената, Аћимовић је дозволио да ме таксијем одведу у Управу политичке полиције. Ова се тада налазила на Обилићевом Венцу, на углу Космајске улице и Обилићевог Венца.

Одвели су ме одмах у оне собе, у поткровље, изнад терасе. Тамо су већ били неки посланици: Јован Ненадовић, Мирко Урошевић, Ивановић Драги (Драгољуб) и још неки, који су стигли пре мене. Ипак, никако још нисам веровао да сам стављен у затвор, јер нити је било дела, а нити законског разлога за лишавање слободе! Било је то безакоње своје врсте!... Сав мој рад у Народној скупштини био је у складу са свима одредбама „закона о пословном реду у Народној скупштини", а чланови 74 и 75 Устава, јасно су говорили у којим случајевима народни посланици могу бити лишени слободе! Ни један од тих случајева није постојао у моменту када ми је одузета слобода.

Док је нас неколико посланика полиција прикупљала и затварала, у канцеларији Драгог Јовановића вршено је „саслушање" још увек мамурног Дамјана Арнаутовића. Написан је записник о томе „саслушању" у коме је описан „атентат" по тврђењу „атентатора", који му је наређен од стране Петра Живковића, да убије др. Милана Стојадиновића, а да му је револвер дао Драгиша М. Стојадиновић.

Тако је начињена нека „Присилна" веза између Петра Живковића и Драгише Стојадиновића, поводом Драгишине интерпретације на Народну скупштину, у којој се оптужује Први намесник, кнез Павле, да ради на томе, да узме краљевски престо краљу Петру II, у корист свога сина Николе! Тај записник, који је још неистражени Дамјан Арнаутовић потписао, још исте вечери је др. Милан Стојадиновић поднео кнезу Павлу на увид, али је истовремено поднео и оставку своје владе. Он је то

учинио на своју руку, не обавештавајући ни једног члана кабинета (опет једна страшна злоупотреба и немања такта!), који нису имали о свему чак ни појма!

Кнез Намесник је уважио оставку „целог Кабинета", али је одмах дао мандат за састав владе Милану Стојадиновићу. Под датумом 7. марта 1936. Стојадиновић је образовао своју другу владу, али овог пута без Петра Живковића. На његово место дошао је армиски ђенерал Љуба Марић, за министра војске и морнарице.

Да министри нису ништа знали о тој својој „колективној" оставци, већ да је то само био трик кнеза Павла и др. Милана Стојадиновића, ево доказа:

Тога дана, тј. 7. марта 1936. или сутрадан после мог хапшења, одн. оставке владе Милана Стојадиновића и образовања нове, у Народној скупштини требао је да буде поднет на претрес буџет министарства војске и морнарице, а о њему је требао да пружи свој експозе Петар Живковић. Он је, као и увек тачан, дошао у Скупштину у 6. часова и ушао у министарску собу. Један од чиновника га је дочекао (ррим. редактора: Никола Пешић, секретар Финансиског одбора Народне скупштине) и јавио му се, Живковић га је тада упитао:

- Када почињу скупштинске седнице!

- Дозволите, господине Министре, а зашто вас интересују скупштинске седнице? - упитао је чиновник.

- По распореду рада Народне скупштине, како су ме обавестили, данас је на реду претрес буџета министарства војске и морнарице! - одговорио је мало изненађен питањем Петар Живковић.

- Али, ви нисте више министар војни, па, не разумем!... - Био се и он зацрвенио, па му је показао „Службене новине", које су те ноћи штампане и већ стигле у Скупштину.

Живковић је узео новине изненађен, прочитао Указ о новој влади, у којој је на место њега био Љубомир Марић, па је одједном плануо, без поздрава и речи напустио је министарску собу и Народну скупштину. Одмах је отишао у свој кабинет да преда дужност новом министру. Тако је завршио један „диктатор", али и војна каријера уопште Петра Живковића.

Опозиција је била решила да пусти буџет министарства војске и морнарице да несметано прође, односно да гласа за исти. Да не би дошло до тога, морао је доћи „атентат" на Милана Стојадиновића пре тог буџета, који је у ствари могао значити афирмацију Петра Живковића.

Када је образована „нова влада", тј. када је из владе избачен и последњи „пријатељ" краља Александра, у владу је ушао као министар без портфеља Воја Ђорђевић, управник Савеза земљорадничких задруга и присни пријатељ Дамјана Арнаутовића зв. „атентатор". За тај атентат

је истовремено било оптужено 13 народних посланика, од којих су 12 били ухапшени, и то:

Дамјан Арнаутовић, (народни посланик за Срез малешки)
Драгиша Стојадиновић, (народни посланик за Срез неготински)
Радивоје Нановић (народни посланик за Срез дојрански)
Ђуровић Данило (народни посланик за Срез поречки)
Др. Српко Вукановић (народни посланик за Срез сенански)
Јован Ненадовић (народни посланик за Срез моравски)
Мирко Урошевић (народни посланик за Срез јасенички)
Драгиша Миловановић (народни посланик за Срез баљски)
Инж. Никола Кабалин (народни посланик за Срез прелошки)
Јанко Баричевић (народни посланик за Срез прелошки)
Василије Трбић (народни посланик за Срез прилепски) и
Таса Динић (народни посланик за Срез овчепољски), али који уопште и није био у Београду на дан 6. марта, па чак ни у Југославији. Неколико дана пре тога отпутовао је у Чехо-Словачку у Праг. Онде је и остао...

У Управи града добио сам ћелију, која је имала свега један прозор, кроз који сам добивао ваздух из загађеног и смрдљивог ходника. Оданде ми је долазила и светлост... затвореници се нису могли међу собом виђати нити разговарати. Мало шетње кроз ходник било је дозвољено само појединачно.

У једној соби била су затворена два човека. Они су обојица ишли у клозет побауљке. То ме је много заинтересовало, па сам једног дана, када сам имао права на шетњу, а њихова соба била отворена за „проветравање", ушао код њих. Рекли су ми, да су обојица радници из Лесковца. Један од њих показа ми комад осушеног меса, који му је био одбијен од табана. Онда сам схватио зашто обојица иду побауљке! Били су оптужени као комунисти. Обојицу је ухапсила полиција у Лесковцу, а „испитивања" су вршена у Управи града Београда! Та два несрећна човека рекли су ми, да им је све месо, које је отпало са њих, дато пацовима, који нарочито храњени у тој мучионици, на којој им је могао позавидити и сам Хитлер!

У клозету био је постављен огроман ковчег (сандук) у који је могао да стане исечен труп зрелог одраслог човека. При дну сандука био је начињен отвор, кроз који су у сандук улазили огромни пацови. Неколико векни хлеба жандарми су свакодневно бацали у тај ковчег и хранили пацове. По потреби су их по неколико дана држали гладне, да би могли појести целог човека или целе делове човечијег тела. Заиста ништа страшније, ништа одвратније у свом животу нисам видио од те људске мучионице, за коју не бих веровао да ми је неко причао, да тако нешто може уопште постојати у Београду, у XX веку! Доцније, ту је, у том ковчегу изједено је тело оног агента Ураве града Београда, родом из

Ниша, иначе конфидента Двора, по имену Грауера. Овај агент Грауер био је дуго времена „свемоћан", јер је имао неколико ванредних „потеза". Домогао се шпијунских докумената италијанског посланика Бордрера, из дипломатске композиције воза, кадје Бордреро путовао у Рим на реферерисање. (Напомена радактора: Ово је чињеница - да је Грауер, омањи, добро развијен, црвен у лицу и спортског типа човек упао у купе Бордрера. Своју ташну је оставио на седиште крај себе, па када је Бордреро још пре поласка воза са Београдске станице, устао да се опрости са својим пратиоцима, Грауер је заменио ташне: своју подметнуо Бордреру, а његову узео. У то је из ходника ушао кондуктер, који је са стране посматрао шта Грауер ради, па када је видео да је „замена" учињена, замолио га да напусти „дипломатски купе". Грауер се извинио, тобож збуњен, изашао у ходник и на друга врата сишао са воза. Бордреро је „замену" приметио много касније, али је већ било касно. - Грауер је у Загребу први открио „приближавање" Светозара Прибићевића вођама Хрватске сељачке странке. Добио је налог да га „уклони", али у том није успео, па је Прибићевић био интерниран у Брус. У Загребу је Прибићевић становао у хотелу „Еспланади", у собама међуспрата. Грауер се ушуњао у његову собу, када Прибићевић није онде био, све претурио и „вратио на своје место", нашао шта је тражио, па када је чуо да се Светозар Прибићевић враћа, сакрио се иза врата, са омчом у рукама, да удави Прибићевића и после фингира вешање. Како је Прибићевић приметио да неког има у његовом апартману, никад се није објаснило. Окрануо се по соби и изјурио напоље... звао је лондинера и заједно су открили Грауера иза врата. Прибићевић је надао вику на „лопова", а Грауер се правдао да је ушао у апартман, јер су врата била „отшкринута", па је по дужности прегледао, да неко не спрема „атентат" на Господина Министра, пошто је на дужности...)

Најкрупније дело агента Грауера било је, што је убио генерала, команданта жандармерије, Војислава Томића, првог заменика краљевских намесника. Како је ово било чисто политичко убиство у интересу „највиших кругова", то је сада и Грауер морао да плати главом. Лично га је ликвидирао Драги Јанковић, дао овим питомцима Управе града (пацовима), да га поједу, а кости су му бачене У Дунав.

САСЛУШАЊЕ У УПРАВИ ГРАДА БЕОГРАДА

Прво су у Управи града били саслушани инж. Никола Кабалин, а затим и Јанко Баричевић, који је одмах пуштен и на слободу.

Једног од тих јутара, срео се Јован Ненадовић са мном у ходнику затвора. Међу жандармима који су нас чували, био је и жандарм Серафимовић, родом из Тетова. Како сам ја био ипак доста познат као народни

посланик у Вардарској бановини, овај жандарм, који је знао готово све оно што се дешавало доле на спрату испод нас, тј. како су вршена саслушавања над Дамјаном Арнаутовићем и осталима, увидео је брзо да је читав овај „атентат" обична полициска ујдурма и да се на рачун тога „атентата" врше политички маневри у корист кнеза Павла и Милана Стојадиновића. Када је све то сазнао, пришао ми је и рекао једноставно:

- Стојим вам на расположењу господине посланиче... Све што вам је потребно у вароши, ја ћу вам учинити. Треба да имате у мене поверења, као да сам вам син.

Када је он био дежуран, дао ми је могућност да се састанем са Јованом Ненадовићем. Овај ми је испричао свој случај: када су прексиноћ саслушавали Мирка Урошевића, иследник Драги Јовановић понудио му је 600 хиљада динара да потврди све оне наводе које је навео против нас Дамјан Арнаутовић. Мирко је то обећао, али када ми је све то испричао, одвратио га је Јован Ненадовић да то не чини, па је Мирко обећао да ће отказати иследнику исказ. Поред наведених 600 хиљада динара рекао је Драги Јовановић, одмах ће пустити на слободу и њега, тј. Мирка, али и Јована Ненадовића, чим се ислеђење заврши.

Жандарм Серафимовић ми је то исто потврдио.

Арнаутовић је био смештен, за разлику од нас, у једној од канцеларија на доњим спратовима. Онамо су му доносили храну и пиће, као да је он неко угрожено или оштећено лице, а не „атентатор" на претседника владе Југославије!

Дошао је најзад ред да и мене позову на саслушање. Било је око десет часова увече, када ме је жандарм позвао код иследника. Обукао сам се, па у пратњи једног агента и овог дежурног жандарма сишао сам доле. „Иследник" Драги Јовановић понуди ме да седнем, а он почне да прави записник. Када је био готов, упита ме:

- Како вам је име?

Не марећи за питање, ја сам му тада одрешито рекао:

- Пре сваког разговора, да склониш прво тај корбач са астала!... Срам те било! Зар ти мислиш да се ја бојим твога корбача? Нисам се плашио ни непријатељских топова, ни митраљеза, када су само на неколико метара од мене бљували ватру, а ти хоћеш, по наредби твојих господара, да ме сведеш на ниво стоке и да ме плашиш корбачем! Или склони корбач, или ћемо овде вечерас поделити Косово! Драги Јовановић је изгледао изненађен, па је почео да се извињава:

- То нисам учинио намерно... Корбач ми се случајно затекао на столу...

Приликом давања одговора, рекао сам му све дословно: како сам 5. марта био са друговима у „Врачарској касини", а на вечери код „Српске Краљице", па да сам одмах после 11 часова увече отишао у свој стан.

Одбио сам као обичну лакрдију инкриминацију да сам те вечери спремао извршење атентата на Милана Стојадиновића. Напоменуо сам, да нико до сада није спремао атентат у кафани, са пијаним људима.

Тако се завршило моје саслушање, па сам под истом стражом спроведен горе, у ћелију.

После тридесет дана спроведених у истрази, имали смо бити предани суду.

Оптужница нас је теретила по „закону о заштити државе". Само, приликом спровођења аката установило се, да др. Српко Вукановић уопште није саслушаван. Тада се на брзу руку направило саслушање и подигла оптужница против др. Вукановића, па је позват Дамјан Арнаутовић, да и он потпише све оно што је у оптужници изнето против Српка Вукановића.

Нису спровели суду инж. Николу Кабалина и Данила Ђуровића. Они су после истраге пуштени да се бране са слободе.

Суду су спроведени готово сви (у Централни затвор), сем Јована Ненадовића, Мирка Урошевића и Драгише Миловановића, који су спроведени у затвор Окружног суда за Београд, тзв. сељачки суд, који се налазио у згради између Дечанске улице и улице краља Александра.

Пре него што смо напустили ћелије у којима смо дотле били затворени, јавио нам се Дамјан Арнаутовић доле, испод нас, са терасе, па нам је довикнуо:

- Не бојте се ... Све што сам признао код полиције, на суду ћу порећи.

За нас ово није била никаква утеха, јер по поступку код Суда за заштиту државе, све оно што се каже код полицискиx иследника, сматрало се као истинито, па никакво порицање није могло користити оптуженима.

Драгиша Стојадиновић и ја добили смо сваки засебну ћелију на спрату, у близини канцеларије жандармериског наредника Сретена. Доле, у једном великом одељењу били су криминалци, а у ћелијама, у приземљу, били су затворени комунисти. Криминалце сам могао видети када су их водили у „шетњу", па пола часа по дворишту Управе града.

Групу комуниста, која је била доста велика како сам чуо, нисам могао видети, јер су њих пуштали само појединачно, у време, када смо ми, посланици, били под кључем.

Јеног дана из затвора тзв. Сељачког окружног суда довели су код нас Ненадовића, Урошевића и Миловановића. Њих је већ био саслушао иследни судија Суда за заштиту државе.

Пре њиховог доласка у „Централни затвор" и мене је саслушао иследник тог злогласног суда. Моје саслушање је и код тог злогласног суда било кратко. Судија је одмах, после примљеног исказа донео решење о

продужењу затвора. Жалио сам се на то ново решење, али Суд га је потврдио као исправно!

После испита иследног судије могли смо се састајати. Шта више, почели смо заједно и да ручавамо у једном простоу између зида који је био из Југовићеве улице и саме зграде затвора. већ је освојило лето, а ту је била угодна хладовина. Ноћу су нас држали затворене, али и за време „шетњи" комуниста.

Једног дана рече нам наредник Сретен, да ће кроз два дана, ту, у дворишту затвора, бити обешен један комуниста. Ни један од нас није могао да види извршење овог чина, али смо заиста чули многобројне гласове и неке повике. То су били протести његових другова, који су били под нама, у приземљу. Утисак је био заиста страшан... Џелати су се показали вешти и брзо су завршили читаву јустификацију. Када смо око осам часова пуштени из наших ћелија и изашли на двориште, могли смо утврдити само „редовно стање", а читав круг је био свеже почишћен.

Међу нама било је неколико другова који су били сигурни да ће бити ослобођени. Лично ја, нисам се надао ослобођењу. Не зато, што сам сматрао да сам било зашта крив, него с тога, што сам утврдио, да је читава ова „афера" са „атентатом" била прилично вешто организована од стране Стојадиновићевих пријатеља. Желили су да постигну три циља:

Први циљ - уништити сваку акцију која је имала задатак да обавести народ: да кнез Павле ради на томе, да отме престо краљу Петру II, у корист свога сина Николе, али и да осетно казни све оне који су то већ учинили. То смо били ја и Драгиша Стојадиновић. Драгиша је био крив, што је написао ону интерпелацију и штампао је, па је растурао по вароши, а ја - што сам у својој канцеларији, на шапинографу, ту интерпелацију умножио у још неколико стотина примерака и за свој рачун послао по читавој земљи Југославији, по списку мојих познаника и пријатеља како у Мађедонији, Србији и Војводини, тако и Босни, Далмацији, Хрватској и Словенији. Ја нисам крио да сам се придружио интерпеланту Драгиши Стојадиновићу, па је, према томе, наша „кривица" била у свему једнака.

Други циљ - Да се коначно са политичке позорнице склони фигура Петра Живковића, али на првом месту овде се радило о његовом уклањању из војске. Тако смо Стојадиновић Драгиша и ја, дојучерашњи највећи противници Петра Живковића, стављени под исту линију и третман са Живковићем. Изузетак је био у томе, што Живковић није био у затвору.

Трећи циљ - Оптужити парламентарну опозицију као превратничку и омогућити Милану Стојадиновићу да потпуно преоријентише спољну

политику Југославије, Централним силама, одн. да се прикључи Немачкој.

За ове крупне циљеве, жртвовати неколико народних посланика, који су били најогорченији противници како кнеза Павла, тако и Милана Стојадиновића, није било скупо ни платити евентуалног „атентатора", ни лажне сведоке, ни саставити Суд за заштиту државе у таквом саставу, да већина буде „убеђена" у кривицу окривљених.

Из ових разлога сам и веровао да ћу бити осуђен, па сам даље резоновао:

Шта све треба учинити, па да будем осуђен што се може мање? Никад нисам сматрао ни за какву срећу нити политичку добит, ако сам се налазио у затвору! Напротив, сматрао сам да сам много погрешио, што сам уопште дозволио да ме ухапсе. Али, сада, када сам већ био у затвору, онда гледати да у њему останем што је могуће краће време, али ни у ком случају на штету својих другова. Јер, „неко је морао бити крив!"

Београдска полиција радила је свим силама, да Арнаутовић као „неурачунљив" буде осуђен највише на годину дана затвора, (Као да неко може бити „мање" или „више" неурачунљив! Или је то, онда не може уопште бити суђен, или није, а тада је рад суда у свему слободан и једнак у оцени дела). Главни кривац је требао бити Драгиша Стојадиновић. Он је морао бити осуђен или на смрт, или, у најмању руку, на 20 година робије. Ја сам сматран као подстрекач и учесник у делу, односно свесни сарадник, мени је требало да следује 15 година робије.

Све ово што сам изнео, неколико пута нам је предочено и наглашено, како још у Управи града, тако и сада у Централном затвору.

Наредник Сретен имао је за дужност да „стручно" контролише наше гледиште. Због тога је чешће долазио к мени у ћелију (а чуо сам после и од Драгише Стојадиновића, да је то чинио и са њим). Мене је нарочито питао, „шта ја мислим о кнезу Павлу и његовој жени?" обично сам одговарао наизглед наивно:

- Кнеза Павла не познајем... Нисам имао прилике да се са њиме сретнем. Ја сам ратник... Познајем пуно ратника. Знао сам Краља, знао сам људе који су ратовали... А кнез Павле, мада „стасао" за војску, већ у 1912. и 1913. није налазио за вредно да се бори за „своју отаџбину", он никада није ни омирисао барут, па га, ето, чињеница је, никада нисам ни видео, путеви су нам се вазда разилазили. Нити сам га видео, нити сам са њим разговарао, потпуно ми је непознат човек, па какво мишљење да имам о њему;

- А књегиња Олга? Каква је она жена!... - запиткивао ме је наредник Сретен.

- Шта сам ја имао са књегињом Олгом? Као и све друге жене!... - одговарао сам увек зачуђен: - Рађа децу, а пошто не мора да кува, да меси, да пере веш, она има времена да води „политику ове земље"!

- Па, како их ти цениш, онако... - опет је наваљивао наредник Сретен.

- Е, мој Сретене, - рекао бих ја увек, - ја сам ти сељак, па умем добро да оценим коње, краву, уопште сваку стоку... Ако ме за стоку питаш, да ти и кажем! Али од куда ја да ценим кнежеве и књегиње! То није ни народ, а није ни корисна стока за нас сељаке, па да им одређујем цену!

Наредник Сретен никад није постајао нестрпљив са мном, увек је и он, са оним миром и постојаношћу сељака, наваљивао питања и инсистирао на теми:

- А шта мислиш о др. Милану Стојадиновићу? - рекао би он као мало замишљено.

- То је за мене најгори човек... - одговорио бих напрасито.

- А зашто болан? Па он баш не изгледа тако зао!

- А како да није зао, кад прима честитке из целе земље, па и из иностранства, а не црвени ни мало!... А добро зна, боље од свих, да нико није пуцао на њега, а нарочито зна, да ни ја, ни Драгиша Стојадиновић, нисмо на њега припремали атентат, јер да сам му ја тај колач спремао, не би ме он данас тужио суду, него његова жена, која би данас била удовица. Ето, зато и сматрам Стојадиновића за рђава човека, а што је он претседник владе, то је само за неку велику несрећу ове земље!

Тако сам одбијао све дуже разговоре са наредником Сретеном главним обавештајцем за политичке затворенике и оне „финије" криминалце, за комунисте су биле батине и различита врста мучења, која су вршили агенти Управе града Београда, на челу са шефом те групе Космајцем, и њему сличнима. За оне „просте" криминалце били су компетентни обични жандарми, који су имали вештину да „месе људе".

Да нисам био сведок и очевидац, никад не бих веровао, да је таква чудовишна полиција, која се служила најсуровијим средствима инквизиције и турских „иследника" у XVIII и првој половини XIX века, постојала и дејствовала у Београду, па била очита негација сваке хуманости и цивилизације! У ствари, то је било продужење и одржавање турске „источњачке" традиције, која се ту и тамо провлачила кроз читав XIX век у Србији, па, ето, ушла и у XX век само са том разликом, што су Турци, и ако странци и „господари", ипак били далеко човечнији од београдских патолошких полицајаца.

За свог дугог живота и рада у Турској, био сам без мало у свима турским затворима од Скадра до Битоља и од Солуна до Скопља, а то је неких четрнаест затвора, али, отворено исказујем овај београдски био је најзверскији.

СУЂЕЊЕ И ОСУДА ПОСЛЕ „АТЕНТАТА”

Ближило се судско ферије... Знали смо, ако њега дочекамо у судском притвору, да то значи чекати поново до 1. септембра у оном паклу! А затим, већ се знало ко ће бити осуђен, а ко неће. То је и наредник Сретен индиректно наглашавао, па су људи постајали сваким даном све нервознији и није било искључено да неко, ко има слабије нерве, али још слабији карактер, позове иследног судију и измени саслушање, на чему је нарочито инсистирао својим „саветима” наредник Сретен.

Да би дошли што пре до суђења, нас неколицина решимо се, да отпочнемо штрајк глађу. Јавност је о томе била обавештена и то је имало утицаја, па су нам одредили суђење пре судског ферија.

Један од судија, Русомир Јанковић, претседник Касационог суда у Београду, отказао је да буде судија у Суду за заштиту државе приликом овог суђења. Мислим да је отказао и Милан Струнџалић, претседник Апелационог суда из Београда... На крају, суд је био овако састављен:

Претседник Суда - Арнери, судија (родом са Корчуле),

Чланови судског већа: др. Бубањ, члан Стола седморице из Загреба (Касациони суд Хрватске),

Башић, апелациони судија из Београда,

Јанко Н. Н., претседник Окружног суда из Београда и још један судија, који је тих дана био премештен из Пећи за Београд као активни апелациони судија у Београду. За њега се знало да је постављен у тај Суд да би осигурао већину, у судском већу.

Државни тужилац у овом суђењу био је - Ђадров, родом из Боке Которске.

Судије: Башић и онај Јанко, били су резервни официри и обојица носиоци „Карађорђеве звезде са мачевима”. Јанко је био без руке, изгубио ју је у рату. За ову двојицу веровало се, да ће гласати сигурно против наше осуде, зато што су знали добро, као у осталом и целокупна јавност, да је сам „атентат” по себи обична лакрдија, а процес је имао циљеве које сам навео. Стога је и био постављен Бубањ (из Загреба) и доведен онај судија из Пећи, да са Арнеријем састављају сигурну већину и обезбеде осуду, да Милан Стојадиновић не доживи бламажу, у случају да Суд ослободи „главне кривце”! - Драгишу Стојадиновића и мене, па би на тај начин сви у замљи и изван ње знали, да је у Југославији на управи земље човек који је морално дисквалификован за тај положај. Само, моја је кривица била што није дошло до тог бламажа у јавности. Ево како се и то десило!

Др. Бубањ је затражио од Бошка Јевтића 300 хиљада динара да гласа, да сам ја невин, али није пристајао да гласа да је невин и Драгиша Стојадиновић! У том случају ја бих био ослобођен, али би Драгиша Стојади-

новић био осуђен, кога је оптужница огласила за главног кривца, па, према свему овом, Милан Стојадиновић не би у читавој овој ствари ништа изгубио! Напротив, ја сам сматрао, да ће читав процес бити проигран баш на тај начин, што ћу и ја бити суђен, а за мене је јавност знала да немам никакава учешћа чак ни у тобожњем „атентату". Требало је дисквалификовати не само намеснички режим, него и Суд за заштиту државе, бар у оном његовом делу, који ће гласати за нашу осуду, па сам и поручио Бошку Јевтићу, да одбије др. Бубња, чак и у случају да тражи само суму од десет хиљада динара!

Оптужницу сам примио у Општој државној болници, где сам био упућен после свога штрајка глађу, јер ми је срце било много попустило. После дванаест дана штрајка глађу, за које време нисам узимао ни храну, а ни воду, осећао сам се заиста јадно. У оном стању и расположењу нисам ту њихову „оптужницу" ни прочитао, јер јој нисам давао важност. Када сам дошао пред суд, стварно нисам знао зашта сам конкретно оптужен, тј. који су део „кривице" бацили мени на леђа. Тек када је државни тужилац Ђадров прочитао шта ме терети, сазнао сам: да сам потстрекач, што никад у животу нисам био, јер у току свог револуционарног рада био сам или добровољни извршилац извесног задатка, или строги наредбодавац... Потстрекач никада нисам био, коју ми је улогу Ђадов доделио, па се у току тог фамозног суђења на крају и он могао уверити у деплаcираност овакве инсинуације, јер та улога мени никад није одговарала.

Прво је саслушан „атентатор", Дамјан Арнаутовић... Он је пред судом порекао све што је признао пред полицијом. Од оптужених није теретио никог, одрекао је и саму помисао да је намеравао да убије др. Милана Стојадиновића. Против њега су сведочили многи посланици, а нарочито је оштро сведочење дао Стојадин Димитријевић, из Тетова, и Новица Поповић, посланик из Андријевице. Сваки од ове двојице тврдио је, да је он први ухватио „атентатора" за десну руку у којој је држао револвер и благодарећи само том срећном случају, метак није погодио др. Милана Стојадиновића, већ се забио у плафон на неких пет и више метара од Милана, одн. места где је овај седио.

Драгиша Стојадиновић је доказивао, да би метак баш отишао у правцу Милана Стојадиновића, да су „спасиоци" ухватили за руку „атентатора" у тренутку када је Арнаутовић повукао обарач. Драгиша Стојадиновић се чак великодушно понудио и да им то експериментално докаже, али је Суд за заштиту државе одбио понуђену му услугу.

Да би доказали да је Арнаутовић тога дана намеравао да убије Милана Стојадиновића, добавили су и два радника са Савског пристаништа, са којима је наводно Арнаутовић тога шестог марта пио коњак у Карађорђевој улици, у једној од ондашњих кафаница. Први сведок је тврдио: да им је Арнаутовић тога јутра, пошто их је обилно почастио коњаком,

рекао, што он то чини, јер је на њега пала коцка да тога дана у Народној скупштини убије др. Милана Стојадиновића.

Пажљиво сам саслушао све што је овај сведок говорио, па сам приметио да се ради о обичној лекцији добро наученој у полицији, зато, када је сведок завршио свој исказ, обратио сам се речима претседнику Суда, Арнериу, речима:

- Молим вас Господине Претседниче, да овом сведоку упутим једно питање!

- Молим, упутите га, али преко мене... - одговорио је Арнери.

- Молим вас да упитате овог сведока, колико му је полиција обећала да плати за ово сведочење!

Арнери се збунио, али није имао куд, па је у недоумици упитао гласно и јасно сведока:

- Да ли вам је полиција шта обећала да плати за ово сведочење? Ако јесте, реците колико... - Сведок је сада одговорио својим типичним језиком:

- Обећали су ми за ово сведочење 250 динара...

После ових речи сведока, у публици је настао жагор и негодовање.

Претседник се сав презнојио, али је настојао да одржи мир и поредак. Позвао је публику да не учествује у раду суда, већ да буде пажљива и тиха.

Затим је ушао други сведок, друг оног првог. Он је исто сведочио што и први. Све је изговорио на начин и речима као и онај први, а што је у ствари било сведочење Драгог Јовановића, иследника. Невешто и неукусно... Опет сам устао и поставио преко претседника сведоку исто питање. Претседник је веровао да је полиција већ успела да „припреми" овог питомца на другојачије реаговање пред судом, па је сада мирно упутио исто питање као год и првом сведоку. Међутим, на чуђење публике глупости Драгог Јовановића, и овај други сведок је рекао, да су му у Управи града рекли, да ће после сведочења добити 250 динара, ако овако сведочи.

Кад се први лажни сведок заклео, ја сам очекивао да ће државни тужилац Ђадров, одмах поднети тужбу против лажног сведочења. Ово није било учињено... Зато, када је и други лажни сведок позван да приђе к столу и положи заклетву, ја то нисам хтео да отрпим. Демонстративно сам устао и замолио претседника за дозволу, да изађем из суднице, јер не желим да присуствујем лажним заклетвама. Претседник ми је дозволио да изађем.

Када сам хтео и трећем сведоку да поставим исто питање као и ранијим двома полициским сведоцима, на интервенцију државног тужиоца Ђадрова, то ми није дозвољено. Када сам ја опет у циљу демонстрације

против Ђадрова замолио претседника за дозволу да изађем напоље, тада ми је претседник Арнери рекао:

- Ви, окривљениче, правите и овде демонстрације, као год и у Народној скупштини, па ако тако продужите, Суд ће бити приморан да вас уклони са суђења и да вас позове оног дана кад се буду саслушавали сведоци који буду сведочили против вас.

Ја сам енергично одбацио сваку инсинуацију прављења демонстрација, устао сам против овакве изјаве претседника Суда да сам нешто слично у Скупштини правио, јер то је подметање од стране Претседника, па, према томе, он не може бити претседник, пошто је субјективан, али да имам осећање правичности можда у већој мери него што је то ико од стране суда показао.

Дошао је дан када су били позвани и саслушавани и сведоци против мене. Прочитао сам нека сведочења, како сам ја тобоже рекао у Скупштини:

- У овој Скупштини мора да падне крв... - и неке сличне претње.

Међутим, у једној до крајњости затрованој атмосфери, у којој су се народни посланици почели наоружавати и са револверима долазити у Народну скупштину, противно чл. 76 Устава из 1931. године, који изричито забрањује сваком без разлике да оружан улази у Народну скупштину, није ни чудо ако би се у Народној скупштини и пала нека таква или слична реч:

- Овде ће пасти крв...

Иако ја те речи нисам изговорио, био сам у овој скупштини један од малобројних учесника, који је био присутан 20. јуна 1928. године, када је Пуниша Рачић убијао посланике у сличној атмосфери, па је сада покушан неки чин подметања мени и у вези са оним догађајима.

Један од „главних спасилаца" др. Милана Стојадиновића, познатији као „Столе", него Стојадин Димитријевић, иначе родом из Тетова, уверавао је и Суд и мене, да сам ја то заиста рекао баш њему у холу Народне скупштине.

Наравно да сам одбио сваку помисао на неке сличне разговоре са њим било о чему, а најмање о тако „тугаљивој теми"! Једва да сам се отарасио њега, дуплог лажова - који је тврдио да је „спасао живот" др. Стојадиновића, за кога је већ било утврђено да је из скупштинске сале изашао пре Арнаутовићевог пуцања у плафон, односно његовог исказа да сам ја рекао баш њему: „Овде ће пасти крв!", када позову Ђуру Чејовића, народног посланика из Бара. (Прим. редактора: Чејовић је рођен 1902. године у Зети. Учио је основну школу и три разреда гимназије, па је постао трговац у Бару. Припадао је некад Радикалној странци, везан за листу др. Стојадиновића, одн. у 1927. за Пунишу Рачића. Био је општински одборник већ од 1926. године. За своје сведочење и држање

пред Судом за заштиту државе, био је именован од стране намесништва за члана владе, министар за физичко васпитање, од 5. фебруара до 26. августа 1939. године, тј. у влади Драгише Цветковића, пошто је напустио др. Милана Стојадиновића, када је овај 5. фебруара изгубио мандат владе.)

Чејовић је тврдио готово све исто као и Стојадин Димитријевић. Само је Чејовић још додао, да сам ја лично претио убиством у Народној скупштини. Био сам изненађен овом безочношћу, јер ја то никада нисам казао! Нисам могао казати, пошто сам сматрао од увек да се у Народној скупштини проблеми морају мисаоно искристализирати, а затим, то је највише тело у конституцији једног народа, највиша установа демократије, па зато, устајући у њој са сличним аргументима, ја бих устајао против демократије, за коју сам се борио од своје малоће. Ово ме је тада заиста револтирало! Била је то негација читава мога живота. Зато сам упитао Чејовића:

- Да ли си ти икад видео код мене оружје... Било у мојој канцеларији... Да ли си видео бар нешто што би личило на оружје, чиме бих могао извршити ту претњу?

Чејовић је, тврдоглаво црногорски, али и малоумно, не присећајући се ничег другог, понављао:

- Ја знадем посигурно да си пријетио... Да си имао оружије...

На ове речи ничим документоване, а које су изражавале глупу и одвратну лаж, пришао сам ближе сведоку, посланику Чејовићу, пљунуо сам му у лице и развукао такву шамарчину, да је Ђуро Чејовић, оличење „чојства и јунаштва", треснуо тог момента на патос као проштац. Четири жандарма, која су седила иза мојих леђа, сложно су скочила на мене. Почео сам са њима неравномерну борбу.

Мој најмлађи син Бранко Трбић, који је баш тих дана положио велику матуру у III мушкој гимназији у Београду, седио је у задњој клупи и слушао претрес. Разумљиво је да је сиромах дечко био узбуђен и силно потресен оним што се пред његовим очима дешавало са његовим оцем! Зато, кад је спазио да су четири жандарма насрнула на мене, просто је прелетио преко оних клупа и публике, као вихор, па онако млад и бујан као стихија почео је да обара оне жандарме. Ђура Чејовић се у међувремену подигао са земље, али га Бранко шчепа за гушу, па га снажно одбаци, тако да је зазвонило када је треснуо о зид. Тако се десило, да су у један мах лежали на патосу Ђура Чејовић и четири жандарма. Судије су на брзину напустиле салу, а тужилац Ђадров, паралисан на свом месту викао је иза свег гласа као суманут:

- Ајме... Бјежте људи!... Овђе пријети опасност... - И у једном маху нагао је да скаче кроз прозор. Уплашен, ако скочи доле и убије се, да ће и то мени натоварити на врат, заборавио сам на своју сигурност, већ

сам скочио до њега и снажно га повукао за пешеве реденгота, па се раздерем:

- Човече! Где си нагао у Ситницу!...

Ситуација би била комична, да у салу није ушао тада читав вод жандарма. Ја сам сео на своје место као да ништа није било, а мој син Бранко, успео је да побегне...

(Прим. редактора: Др. Бранко Трбић, син Василија, сада је угледни научник и професор Ветеринарског факултета у Београду. Он ми је допунио исказ из мемоара свога оца: када је побегао из сале, отворио је насумце врата одједне собе и упао онамо. Онде је затекао Јована Бањанина и Бошка Јевтића. Како је имао у џепу од панталона велики чешаљ, они су мислили да је револвер, па су га преклињали да не „срља у гору опасност и недаће, него што већ јесу!" Измакли су из собе... Тада је упао један агент да га ухапси, али он га је дочекао, измлатио и избацио из собе. Тада је соба била блокирана за дуже време. У то је пала и пресуда претседника Суда Арнериа, да се Бранко Трбић осуђује на шест месеци затвора условно: што је напао „власт" и направио неред у Суду за заштиту државе, па су га онда позвали да одмах напусти зграду Суда.)

Када се све стишало, судије и тужилац заузели своја места, претседник Арнери, упитао је читаву салу гласно и строго:

- Да ли неко познаје оног младића који је пообарао све ове људе за безбедност у сали?... Онај, што се умешао у корист оптуженог...

У сали је настао дубок тајац.

Нико није хтео да прокаже име мог сина, и ако су га познавали сви оптужени и породице оптужених, које су присуствовале суђењу, као и велики број лица из публике.

Претседник Арнери је осетио ову „заверу" против Суда и читавог процеса. Био је почео да губи контролу нада собом. Па када му нико ни на поновљено питање није хтео да пружи одговор, предложио је суду и овај је донео одлуку, да се мој син Бранко, тада још дечак од 18 година (а пунолетство се стицало тада са 21 годином), кажњава са три године затвора, па да се по опису за њим нареди потера. Како на пресуду Суда за Заштиту Државе није било могућности жалбе, ја, да ми не би хапсили сина и тукли га по затворима, зато што је он премлатио жандарме, устанем и јасно одговорим претседнику Арнерију:

- Тај младић кога сте ви сада осудили, то је мој син... Када је видео да су ме напала ваша четири жандарма у овој сали Суда, дошао је да ме брани...

У сали је настала заиста трагичка тишина. Драмски моменат је преовладао над страстима. Суд је ово одмах уважио, поништио своју пресуду... Дао је чак и образложење, да је син имао законско право да узме у заштиту свог оца од „насиља", како је он то схватио...

Зато су мене казнили, да седам дана односно ноћи, спавам на тврдој постељи, а ако још једном изазовем неред да ћу бити отстрањен коначно за све време трајања претреса из Суда, за неки нови инцидент није се више ни дала прилика, јер су се сада они чували да ми је не пруже, што ће се даље видити.

Воја Јањић, један од главних сведока, а са њим и још неколицина, после овог нису се ни појавили на Суду. Воја Јанић се јавио депешом из Врњачке Бање:

„Остајем при исказу који сам дао пред властима. Не могу доћи пред Суд. Болестан сам. Шаљем у писму лекарско уверење".

Слични телеграми стигли су и од осталих сведока, народних посланика, па је овим рад Суда знатно скраћен и убрзан. Сваки од њих је знао да је његово сведочење лажно, учињено из полтронства према Кнезу намеснику и др. Милану Стојадиновићу, али и да може проћи слично као Ђура Чејовићу.

Наредник Сретен, који је и сам присуствовао овој „расправи" у суду, између мене и Чејовића и које је требао да спроведе у живот „казну" да спавам седам дана на тврдој постељи, није се ни дотакао моје сламарице. Рекао је:

- Када си имао храбрости да оно учиниш у Суду што си учинио, када си успео да васпиташ сина да је везан за тебе свим осећањима, да тај младић свима послужи као пример како се врше обавезе, заслужио си да спаваш у постељи онако, како си и до сада спавао.

Био сам изненађен овим поступком овог полу-дивљег и очврслог на све људске патње, човека! Загледао сам се сада у њега као у нешто непознато... Није ми остало ништа друго, до да му се захвалим „на пажњи". Видео сам да му је то годило.

Изузимајући Драгишу Стојадиновића, Јована Ненадовића, готово сви остали посланици оптужени у овом процесу, осуђивали су мој и мога сина поступак. Сваки је ово посматрао са свога становишта, јер је сматрао, да су му смањени изгледи на пуштање на слободу!

Занимљиво је, како они никако нису могли да схвате, да је овде у питању „политичко дело", а не кривично: Да је ово политички суд, а не кривичан! Да Суд за заштиту државе суди са гледишта „државног разлога", а не дела која су инкриминисана као таква у Кривичном законику, а тај „државни разлог" био је постојећи политички систем! Дакле, осуда нам није гинула, без обзира на наше држање.

Знао сам, да сам противно члану 74 и 75 Устава из 1932. био лишен слободе, изведен на суђење, оштећен материјално и морално (о здравственом стању не вреди ни говорити), па сам био свестан да су ме тада осудили када су ме повели из куће, да ме превезу „Марицом" у Управу града Београда. Читава ова Комедија „атентата" била је удешена само

са циљем, да све нас одстране из Скупштине. Зато се, ето, никада и нисам покајао за ове своје поступке, шта више, жалим што ми се није дала прилика да још више избрукам једног Кнеза намесника, који се показао као патолошки изданак једне отмене и витешке куће, и једног претседника владе, који се хвалио да води порекло од неумрлог „добошара" архимандрита Мелентија (по мајци), који је спасао својом присебношћу битку на Љубићу, јер је почео да удара у добош и вратио српске чете које су се расуле и надале у бегство!

Пресуде Суда за заштиту државе, мада су биле високог ранга, изречене од једног „суда", бар по поступку судећи и по начину решавања спорова, нису биле израз правичности, гарантован у смислу пуног коришћења обе парничне стране својих права у показном поступку, а затим и у поступку суђења, код оцене доказа. Није било апелације... Пресуде су биле одмах извршене, а судије су биле „покретне", биране из других судова, да би чинили састав какав је одговаро „државном интересу". Желео сам да убијем углед и том Суду, мада сам био свестан да ме то може стати и живота. У том суду, показао сам то већ, један судија је тражио 300 хиљада динара да би гласао за моју невиност! Добро... У овом конкретном случају, ја сам заиста и био невин. Али „агрунтум а контратис" (разлог супротности), пошто нисам платио, нисам био невин, па сам и осуђен! У правилној поставци, да сам био крив, али да сам платио, био бих ослобођен! Зато сам се и питао у својој ћелији:

„Колико је невиних на овом Суду било осуђено на смрт, на робију, а колико је криваца за новац пуштено на слободу? Зар није читав низ студентске сиротиње батинан, суђен, протериван пресудама овог суда, а они, из угледних кућа (пр. Нинчића, Рибара, Дедијера, Светислава Поповића, и тд. које сам само ја знао) пуштано кућама са ‚опоменама' родитељима, да припазе на своју децу! Сетио сам се демонстрација из 1934. и 1935. против Петра Живковића, оних силних хапшења и ‚нашег незнања' у Скупштини! А, гле тај неприкосновени суд, частан и пун поверења свих нас из законодавног дома, у њега, показао се као крпа!..."

Овај и овакав суд, у коме су судили највиши представници судског форума, као нпр. др. Бубањ, није уливао поверења у своју непристрасност. Зато сам свесно и направио све оно са Ђуром Чејовићем... Дакле, не због самог Чејовића, слабића и ништавила, већ због Суда као таквог, који се није могао нити смео овако звати! Устао сам у име свих оних невино осуђених, јер је и мени претила та одвратна машина кнеза Павла Карађорђевића!

ПРЕСУДА

Када је завршено суђење, Суд је четири дана употребио за доношење пресуде и образложење исте. Познато је, да је изрицање пресуде после поступка јавно, како онима који су ослобођени, тако и онима који су осуђени, јер нису имали срећу да их овај Суд на прави начин „ошацује". Тај поступак је у свему важио и за овај суд и он је по њему и поступао. Али овај поступак, који је законом био предвиђен, па као такав био и обавезан, био је овом приликом погажен.

На дан изрицања пресуде, у Суд су позвани сви окривљени посланици, осим Драгише Стојадиновића и мене - Василија Трбића. Пред пуном двораном публике прочитане су пресуде.

- Дамјан Арнаутовић „атентатор" осуђен је на 15 година робије,
- Драгиша Стојадиновић, потстрекач, осуђен је на 5 година робије,
- Василије Трбић, потстрекач и саучесник на 4 године робије, а
- Драгиша Миловановић, саучесник, јер није пријавио „атентат", а знао је за њега, 18 месеци затвора.

Сви остали оптужени посланици били су пуштени на слободу и вратили су се у своја грађанска и политичка права.

Пресуде Драгише Стојадиновића и Василија Трбића, тј. мени, који пишем ове редове, саопштене су сваком понаособ, у ћелији Централног затвора у Београду! Судија није смео чак ни да уђе у наше ћелије, него је стао пред шубер (шпијунку) на вратима, кроз који се затворенику дотура јело. Само, Судија није стајао ни испред шубера (шпијунке), у страху да га нечим не полијемо, већ даље, доста даље... Тако да га нисам могао ни видети, само сам му чуо глас. Могао је то бити и судија, а могао је бити и сваки полициски агент! Само ми је наредник Сретен тврдио, да је ипак оно био судија, и то онај који је уочи нашег „суђења" премештен из Пећи у Београд, у Апелацију.

Тако сам, ето, 26. јуна 1936. године, после своје дуге политичке каријере, пуне признања од стране народа, доспео да будем осуђеник, без имена, само са бројем који ће ми дати.

Мој бранилац у овом поступку био је др. Јанко Баричевић. Један од најбриљантнијих говорника које сам срео у животу, иначе адвокат. Родом из Сплита, југословенски оријентисан од првих својих свесних дана, он је „величао" читав мој рад и указивао Суду и присутнима, какву опасну прекретницу чине, ако осуде човека, какав сам ја био и јесам! Бранилац је имао у мене пуно поверење, употребио је сва правна средства и поднео све доказе, да нити сам имао нити ћу имати икад било какве везе са овим случајем који се назвао „атентатом", али, ипак сам био осуђен!

Драгишу Стојадиновића је бранио Владимир Симић, стари републиканац, одличан правник... али, с обзиром на чињеницу да је бранилац био „републиканац", ја нисам видео могућност неке повољне пресуде. Јер, Драгиша је „ударио на Кнеза Намесника, а то је тада било као да је ударио на монархију".

Драгишу Миловановића бранио је др. Младен Жујовић, исто тако републиканац, па ни он није смео бити ослобођен. Шта више, сви ми смо „морали бити осуђени", када смо тврдили: да Кнез Павле ради на томе да отме престо краљу Петру II, као и да је др. Милан Стојадиновић дубоко упао у немачке воде и ствара у Југославији посебну врсту фашизма. А зар није било тако?

Дамјан Арнаутовић је осуђен највише зато, што се морало одржати оно тврђење, да је на др. Милана Стојадиновића извршен „атентат", јер су му за „срећно спасење" лично честитали кнез Павле, његова жена Олга, као год и многобројни страни претставници акредитовани од своје владе у нашој земљи. Да би се ова лаж одржала, а Арнаутовић и „казнио" што је на суду одлучно опорекао свој исказ у Управи града пред истражником Драгим Јовановићем, Арнаутовић је морао бити сада осуђен на највишу казну од свих нас, тј. 15 година робије. Чињеница је после овакве пресуде, а то је пукотина у слабости и ове конструкције, а и у самом режиму, да смо ми, нас неколицина, пред Судом за заштиту државе били јачи од владе др. Милана Стојадиновића, чак и од самог Суда, па нас овај није могао осудити за „измишљотину" др. Милана Стојадиновића и кнеза Павла.

Драгиша Миловановић, који је имао донекле везе са Дамјаном Арнаутовићем добио је свега 18 месеци затвора стога, што је био ожењен Олгом, кћери познатог академика и научника историје др. Јована Радовића. Осим тога, Радовић је био изабран још и у ужи Главни одбор Радикалне странке, па су се сада и ови највиши носиоци Странке, заузели за Миловановића, код др. Стојадиновића, који је и сам „не само познат као научник светског гласа, већ и као политичар". Члан је Ужег главног одбора Радикалне странке од 1923. па је последњи пут биран у исти, после Скупштине Радикалне странке, 1927. Радоњић је у то време био главни уредник листа „Време", где је Миловановић био сарадник, па је и по тој линији сведочио, да Миловановић чак није био ни у Београду, када се десио „атентат" на др. Стојадиновића. Ово је, изгледа, био и главни разлог ове тако благе осуде Драгише Миловановића.

Пошто су нам иза шубера (шпијунке) прочитане пресуде, дозволили су нам сутрадан. тј. 27. јуна 1936. да се састанемо сваки са својом породицом. Мене је посетила само моја жена! Два старија сина била су на имању, а најмлађи син, Бранко, није дошао у Централни затвор, јер је још зазирао од жандарма.

Све своје личне ствари предали смо већ тада својима, па смо сада у празним ћелијама чекали полазак за Сремску Митровицу, где нам је било одређено место за издржавање казне. Часови су били дуги, јако дуги... Отварао се пред нама тмуран и неизвестан живот...

Увече, 27 јуна 1936. ставили су нам на руке лисице, убацили у „Марицу" и са пратњом од неколико аутомобила, спровели нас на железничку станицу. „Марица" је дошла директно до једног блиндираног вагона, на споредном колосеку, па су нас ту само пребацили из „Марице" у тај вагон. Затим су вагон добро закључали, запечатили записнички, да би вагон у „последњем тренутку" привезали за „загребачки воз", који је полазио негде око 11 часова ноћу. Тако је оточело наше „срећно" путовање за Сремску Митровицу. Ту је опет наш вагон откачен од композиције, одгуран на споредан колосек, па пошто већ више никог није било на Станици, извели су нас из вагона и повели у Казнени завод.

Пратио нас је читав вод жандарма. Али, поред свега тога, сви јендеци на путу, од Станице до Казненог завода, били су пуни жандарма и стражара из завода. У тој мучној ситуацији, рекао сам друговима:

- Боље би било да су овако чували краља Александра... Сигуран сам да не би погинуо...

На уговорени знак отворила су се тешка врата Казненог завода. Ту су нас београдски пратиоци издали на реверс „заповеднику страже" Казненог завода. Пошто су примили реверс о предаји и тако обавили свој „задатак", наши пратиоци су напустили Казнени завод, а нама су скинули лисице са руку са речима:

- Сад имате да се придржавате нашег реда. Овде се никог не тиче, шта сте ви били „на пољу". Овде сте само кажњеници и нико вас не сме звати по имену, осим када то нареди Управник.

Кад се свануло, одвели су нас једног по једног у купатило. Овде смо се некако истуширали, а затим нас је берберин обријао и ошишао нам косу до коже. Дали су нам нумерисани веш и бело робијашко одело. Стојадиновића и Миловановића одвели су одмах у засебне ћелије, а ја сам остао сам код купатила, испод главне вешернице. Управа Казненог завода имала је уочи нашег доласка у Сремску Митровицу разговор са министром правде (тада је ту дужност вршио као заступник) Драгиша Цетковић, па, с обзиром да сам ја још био болесник од последице гладовања, наредио је да ме ставе у заводску болницу. Одвели су ме у собу, чији су прозори „гледали" у огромно двориште тог фамозног Завода, коме је тада био управник судија Петровић, резервни мајор и носилац одликовања „Карађорђеве звезде са мачевима".

РОБИЈАЊЕ У СРЕМСКОЈ МИТРОВИЦИ

Већ сам неколико пута говорио о својим тамновањима и борављењу у неколико великих затвора у Турској. Био сам у Катил-хапсу у Скадру, у Катил-хапсу у Битољу, у „Једи Кули" у Солуну, у Затвору у Скопљу и у једном „гадном" затвору у Централној полицији, у Цариграду, па сам зато имао већ претставе о томе, „шта је затвор". Суморна је то кућа, треба ми веровати на реч! Сваки затвор је човеку одвратан, да не може бити одвратнији! У њему се људи опходе као нељуди, некако срозавају достојанство „човека"! Када ово кажем не мислим на осуђенике, већ баш на оне друге, стражаре, управно особље! У сваком од ових великих затвора наилазио сам на људе са душом, који су носили у себи предрасуду: „Није сваки онај који дође у затвор и рђав човек"! Е, о томе желим да кажем нешто, да се сетим тих људи, који су ушли и изашли из мог живота, а да их никад нисам нити осетио, нити видео, ничим их нисам задужио, а они су мени били добри.

У Сремској Митровици су, све затворенике, са изузетком комуниста, чија је ситуација овде била несравњиво боља него у Београду, у истражним затворима, називали „лопови"! У том смислу је било подешено и држање „командног особља", почев од Управника, па до последњег стражара, према робијашима. Од њих, сви они који нису припадали службеном особљу били су лопови по традицији! То је било неко „наслеђе"... Они су тако звали чак и оне који су осуђени били за шпијунажу. за време Аустро-Угарске, у Казненом заводу у Сремској Митровици, још од времена Војне границе, овамо нису слали никакве политичке кривце, већ: коњокрадице, свињокрадице и убице, који су у пијаном стању, по крчмама „харали људе", па су зато и били осуђивани од три до пет година робијања. Тек после „Уједињења" свих Срба, Хрвата и Словенаца, у тај затвор су почели слати и политичке кривце. Били су то од 1920. године углавном комунисти, који су били борбени, па су хтели, да као политички кривци добију и посебан режим, што су, треба им одати признање, после дуге и тешке борбе и успели.

Комунисти су били у казненом заводу смештени у згради, која је била сграђена некад за малолетнике, па је као таква већ и по првашњој намени, била одвојена од централне зграде Казненог завода једним зидом, на коме су се налазила свега једна врата за комуникацију службених лица или кажњеника, које су довели у затвор, односно премештали у неки други затвор или пуштали на слободу. Прва група политичких криваца који нису били комунисти, а доведени су да робијају, били смо нас тројица народних посланика. Двојица су била у ћелијама, а ја сам био смештен у болницу.

Затвор у ћелијама, одмах по доласку, трајао је по Правилнику Затвора, 90 дана. То су били најтежи дани, јер у самици није могло бити никакве комуникације, осим са грубим стражарима, који су јутром доносили чувену „јаипер супу", па затим отварали врата да се изнесе смрдљива „кибла", да се лепо опере, соба, почисти и уреди, а затим получасовна „дисциплинска шетња". Те „шетње" састојале су се из једног круга, који су сачињавали осуђеници и ишли један за другим са рукама на леђима, али нико није смео да проговори ни речи. Свако, ко би покушао да проговори, добио би од стражара, који је у рукама држао свежањ кључева, неколико буботака тим свежњем. После подне опет се износила „кибла", опет прала, а затим би настала „слободна шетња". „Слобода" је била у томе, што осуђеници нису сада ишли у круг један за другим, него је сваки могао да иде сам, али никакав разговор није могао да буде међу осуђеницима. Доручак, ручак и вечера давани су кроз тесан шубер са вратанцима, која су се затварала и отварала споља. Кревет је целог дана морао да буде распакован, тј. сложен, да се на њему преко дана не може лежати, а столица и астали били су приковани за земљу, одн. за зид.

Комунисти су успели да њихови другови чим стигну у завод не издржавају ту 90-то дневну тортуру, него да се одмах упуте у њихову зграду.

Благодаређи Драгиши Цветковићу, као заступнику министра правде, био сам поштеђен те „тортуре". Моја соба се налазила у болници, на спрату. Била је велика, са два прозора, на којима су се налазиле гвоздене решетке.

Прозори су били окренути према двориштy, а нешто мало у лево, у косо, биле су уједно две цркве: православна, са олтаром према истоку, и католичка, са олтаром према западу. Улаз је био један, и тек у великом холу одвајали су се „верници", једни на исток, а други на запад! За све време док сам био на робији, сваке недеље гледао сам ове поворке осуђених, који су ишли у цркву да се онде виде са познаницама и друговима, од којих су били одвојени; да проговоре по неку реч слободније и да један другом дотуре по неку цигарету или бар опушак (пикавац), јер и ако је пушење било најстрожије забрањено, свуда су пушачи добивали на неки начин цигарете.

Читава моја соба била је паркетирана. Под се светлио углачан као стакло.

Собу сам делио са једним авијатичарским капетаном, кога су звали „Мане". Једно време служио је у Скопљу у авијацији, па смо се онде, чини ми се, и упознали. Он се свуда приказивао као „Словенац" и добио је за жену кћер неког активног пуковника, Србина. Стварно, „Мане" је сам себе тако назвао. Име му је било „Емануел", а презиме му се не сећам. Био је чистокрвни Немац и по оцу, и по мајци. Осуђен је био на

десет година робије за шпијунажу у корист Мађарске, односно Италије, која се у том шпијунском процесу само „дискретно спомињала"! Заиста ми је било непријатно да живим у једној соби са туђинским обавештајним агентом, али ми је др. Рогулић, лекар у Заводу, препоручио стрпљење, докле он не пронађе начина да „Мане" буде уклоњен из собе и болнице, јер је његов таст преко пријатеља успевао, да се његов зет стално држи у болници.

Још истог дана када сам приспео у болницу, два осуђеника која су одржавала чистоћу на том спрату где су мене сместили, замолили су ме да тражим од лекара, да ми препише цигарете, па ако њима двојици дам сваки дан само по једну кутију цигарета, обећавали су ми, да ће одржавати чистоћу у соби „каква до тада никада није била". Лекар је имао то право да болесницима препише и по неколико цигарета дневно! На моју молбу, мени је др. Рогулић преписао по шест кутија дневно. Како нисам никад био пушач, а сада сам располагао са једним важним „капиталом" у заводу, цигаретама, осећао сам се некако сигурнији. Мало касније, мени су доносили кутије и по сто комада паковање цигарета, јер сам морао сада давати цигарете и стражару, јер ме је он могао реферисати, да не пушим, а примам цигарете!

Из својих средстава која су била депонована у благајни Казненог завода, могао сам једном месечно поручивати сланину, шунку, саламу и другу сухо-меснату робу. Ту сам привилегију користио и поручивао робу из Банатског Карлова, са којим је предузећем Казнени завод имао уговор, по којој цени има да испоручује ту робу. (Предузеће је припадало браћи Херцовима. Била је позната сухомеснатa „Херцова салама"). Све што сам поручивао давао сам свом стражару, који је на своју одговорност преко целог дана држао моју собу отворену, дао ми кључ од засебног клозета, тако да нисам морао ићи у заједнички клозет, што је за мене много представљало. Тај дуван и та сухомеснатa роба коштали су више него што је била плата тога стражара, али ја сам имао у накнаду релативну слободу и то: зими од шест часова ујутро до шест часова увече, а лети од пет часаова ујутро до осам часова увече.

Првих дана послат ми је у болницу свештеник да ме „теши". То је била једна од његових дужности према болесницима у кажњеничкој болници, који су могли сваког часа „Богу на истину". Када је дошао и код мене, ја сам му рекао:

- Није потребно мене да тешите, ја знам по чијој сам вољи дошао овамо! Али добро би било када би се неко нашао да мало поучи Милана Стојадиновића да се врати са пута којим је пошао и да напусти своја два, а и државна непријатеља: кнеза Павла и попа Корошца!

После ових речи, свештеник иначе један добар човек, напустио ме је и отишао у уверењу да сам непоправљив.

Тако сам стално остао у болници... Поред хране, др. Рогулић ми је преписао и доброг фрушкогорског вина око пола литра, из подрума Казненог завода. Вино сам даво болничару, који је био родом из Бршадина, па је у Казненом заводу добио службу. Давао сам му и новац у висини његове плате поред вина, па ми је сваки дан доносио новине, што је било строго забрањено. Тако је то све ишло, док једног дана није др. Нико Суботић, адвокат, иначе стари радикалски министар и народни посланик, није опет постао министар правде, па је Драгиша Цветковић престао да врши ту дужност. (Прим. редактора: од 8. августа 1936, па до 4. окт. 1937. када га је сменио Милан Симоновић-Ћаба.)

На неколико дана пошто је постао министар правде, др. Нико Суботић дошао је у Сремску Митровицу да посети Казнени завод. Том приликом у пратњи управника завода, Петровића и још неких чиновника из Управе, дошли су у Болницу. Хтео је Суботић да види и мене. На велико изненађење, министар Суботић не само што се руковао са мном, него се са мном и пољубио, па ми је рекао:

- Ти знаш, да ја у овој ствари немам никаква удела. Учинићу све што ми је у моћи, да што пре изађеш одавде.

До тог момента, не само управник Петровић, него и командир страже „Бебе", стражар у Болници, па чак ни болничар у Болници нису ми пружили руку да се са мном поздраве. Поред тога, др. Нико Суботић је наредио да ми се сваки дан из вароши доноси храна из ресторана и новине. Храна ми је доношена од тада из ресторана на железничкој станици у Митровици.

Све ово је поражавајуће деловало на управника Петровића и друге, али нарочито на командира, кога су сви звали „Бебе". Био је страх и трепет за све криминалце. Још је носио униформу аустро-угарског стражмештера, са оном познатом капом, са које је само био скинут знак „Ф.Ј.И." (Франц Јозеф I.), па на место њега стављена нека кокарда неодређених боја. Кад је „Бебе" видео да се активан министар правде рукује и љуби са мном, са једним „кажњеником", чим је министар отишао, рекао је:

- Затражићу пензију... Овде више нико не може одржати ред, када долази министар правде из Београда да се рукује и љуби са кажњеницима, а тај кажњеник не сме да прође поред мене, а да не скине капу и не каже ми: „Добар дан Господине"!

Тако је долазак др. Николе Суботића у Ср. Митровицу, пореметио сам дотадашњи ред и односе у Казненом заводу.

Одмах после тога, једне ноћи, одмах чим се дало повечерје, чујем да неко отвара врата на мојој соби. У соби је било преко целе ноћи упаљено осветљење, па сам зато чекао да видим ко улази сада у њу. С обзиром да је то болничка соба, мислио сам, можда уносе неког тежег болесника,

што се није дешавало, али је било могуће. Међутим, у собу је ушао болнички стражар, па ми је рекао:

- Наредио ми је Управник да те одведем к њему, у његову канцеларију.

Био сам изненађен, али и пун неизвесноти. Одговорио сам: - Ноћу нигде не идем... Када се сване, тада ћу доћи, али сада не идем нигде.

Тада је стражар навалио на мене убедљиво: - Ама, не буди луд! Пођи са мном, Управник је много замишљен. Чули смо да ће бити премештен!

Тада се обучем на брзу руку и пођем са стражаром. Управник Петровић ме сачека стојећи и пружи ми руку у знак поздрава, али ја сам обе руке држао опуштене низ бедра, па нисам хтео са њиме да се рукујем. Понудио ме је да седнем и принео ми је сам столицу. Још нисам био честито ни сео, када се од некуда појавила добра црна кафа на столу. Чекао сам да чујем, за шта је управник Петровић нашао за потребно да ме диже из постеље и тако хитно позива. Он је неко време ћутао, а затим се решио:

- Имам велику молбу на вас, господине Трбићу... - Било му је тешко да превали преко језика оно што је хтео: - Премештен сам одавде у Шабац, у суд... То је све учинио онај Милан „Ћаба"! Он има једног судију демократу, у суду у Крушевцу, па жели да се отресе од њега. Али у Крушевцу има много утицајних демократа, а на првом месту је ту Рада Дуњић, бивши бан у Новом Саду, па „Ћаба" не сме да тражи премештај тог судије, него га је заголицао за ово место Управника Казненог дома у Сремској Митровици, само да оде! Сасвим природно, тај судија је пристао, али за ту „Ћабину" погодбу морам ја да плаћам... Ви сте једини који ми можете помоћи! Напишите једно писмо министру Господину Суботићу, па тражите од њега да ја останем овде, ви ћете у томе успети. Зар би ви могли дозволити као радикал, да једно овакво важно место заузме демократа!

Пажљиво сам саслушао речи управника Петровића, па када је завршио одговорио сам му:

- Каква коресподенција може да буде између једног кажњеника, који је осуђен од стране Суда за заштиту државе, и министра правде? Овде сам ја само робијаш... Осуђен сам од једног Суда, на чије пресуде нема жалбе! Свега сам тога свестан и не желим да неком правим неприлике, а најмање др. Ники Суботићу! Чим др. Милан Стојадиновић дозна за било какву преписку међу нама, др. Суботић ће одлетити из владе...

- Али ја ћу лично однети ваше писмо и о томе неће нико ништа никад сазнати! - инсистирао је Управник завода.

- Господине Управниче, у вашем је интересу да вам ја ту услугу не учиним... Чуди ме, како сте уопште и дошли на ту помисао да са мном о томе разговарате! Зар не страхујете да ја не искористим тај ваш потез?

За мене је у крајњу руку сасвим ирелевантно ко ће бити управник Завода, да ли ће то бити радикал или демократа, али знам да је ово место које ви имате, уносно, да је боље плаћено него место министра правде, па је зато за њега и тако велика борба! Овде ви нисте увек били „радикал", а ни ваш заменик неће бити „демократа". Немојмо да стварамо узајамне неприлике... Дозволите ми да одем у своју собу!

- Још једном вас молим да ми напишете писмо на др. Суботића, - поновио је управник Петровић, - за мене је то значајно!

- Молим вас да ме оставите на миру... Министар ми је пријатељ, не желим да му чиним неприлике, а ни да му сметам... А вама, мислим да нисам много дужан... Али као човек, не желим да вас унизим, јер ја сам робијаш, а ви сте на челу ове поправне установе... Тако нешто не сме никад бити!

Тако се и завршио разговор између мене и управника Петровића, па ме је болнички стражар спровео у моју собу. Када смо ушли у њу, стражар ми је рекао: - Зашто си одбио да учиниш ту услугу Управнику? Ја му не бих одбио...

- Ето, само зато, што сам ја овакав ... Робијаш! Ти си ми први претпостављени старешина... А да ја оно учиним, улоге би нам се измениле... Људи не воле да су захвални, па ко зна шта би из свега још и произашло!

Одмах после Ускрса 1937. године, дошао је у моју собу нови управник завода, Парађанин. Чим је ушао, рекао ми је: - Дошао је др. Воја Јањић, бивши министар, па тражи да говори са вама.

- Немам ја баш ништа да преговарам са Јањићем... Ако је овамо дошао сам ради разговора, молим вас да му кажете, тај ме разговор уопште не занима.

- Ви морате да извршавате моја наређења, иначе ћу вас одмах казнити дисциплински! - повисио је тон Парађанин. - Ја сам лично добио из Београда наређење, да вас суочим са др. Јањићем.

Парађанин, кога, како сам изнео, Милан Симоновић „Ћаба" није трпио у Крушевцу, па му је дао ово јако уносно место само да оде одande, био је иначе ванредно културан човек. Зато, када сам из његових уста чуо за ону претњу, да ће ме дисциплински казнити, нисам желио да стварам неприлике ни себи, ни њему, па сам без речи пошао за њим у његову канцеларију. Онде ме је дочекао др. Воја Јањић. Руковао се са мном, пољубио, као да он није био један од сведока у нашем процесу, али после оног случаја који сам имао са Ђуром Чејовићем, он се више није појавио на суђењу. Када смо сели, Јањић замоли управника Парађанина да нас остави саме. Овај се одмах склонио у другу канцеларију, а Јањић поче да ми излаже:

- Послат сам лично од др. Милана Стојадиновића... Дакле, разговарам с тобом у његово име. Милан се каје што је са тобом овако поступио, као са једним од најзаслужнијих људи за стварање наше државе, он жели да своју погрешку према теби исправи. Свестен је да си опет претрпио материјалну штету, па мисли да ти њу компензира са милион динара... А што се тиче моралне штете, он ће те рехабилитовати на тај начин, што ћеш бити постављен за краљевог сенатора. Све ово што сам ти рекао, знај, порука је претседника владе др. Стојадиновића.

Скоро сам се укочио на месту, јер сам био заиста револтиран! Шта су ти људи мислили? Зар је то држава, зар се она тако води! А људи да су шаховске фигуре, па их премешташ како хоћеш!

- Између мене и Милана Стојадиновића не може бити никаква разговора, - одговорио сам, - све дотле, док је он претседник владе, а ја обичан робијаш! Нас двојица се једном можемо разговарати, али у двоје, или преко посредника само онда, када будемо у људским правима избалансирани... У овом положају, у коме се ја данас налазим, с једне стране, односно положај на коме се налази др. Стојадиновић са друге стране, не дозвољавају неки споразум, јер не одговарају стварности! То не би био споразум... То би био диктат... А даље, ништа од тога што ми обећава др. Стојадиновић није његово! Новац је државни, из диспозиционог фонда, а сенаторски положај који даје Краљ, односно у његово име Намесништво, не даје он... Зато кажи Милану Стојадиновићу, да ја могу више издржати на робији него ли он на положају претседника владе!

Воја Јањић ме је уверавао сав црвен, да треба да прихватим понуду, да пристанем на његов предлог, да је глупо да и на даље „трунем" у затвору...

Ипак сам остао категоричан против свих споразума. Све сам одбио, па се тако Воја Јањић вратио у Београд несвршена посла, а ја сам остао у Сремској Митровици као робијаш, да таворим и надаље дане!

За време оправке зуба, где смо заједно одлазили у зубну ординацију, јер је зубна амбуланта била једна за читаву робијашницу, па су се онде кажњеници мешали, упознао сам и неколико кажњеника комуниста. Међу њима је био и сликар Моша Пијаде, који је тада издржавао казну као комуниста и публициста (био је сарадник листа „Правда"). Ту смо, седам до осам дана, свако после подне седили по два до три сата и разговарали. Моша Пијаде ми је причао о њиховој борби, а нарочито о упорности њега и његових другова да добију она „права" која су постигли у заводу:

прво - признати су као политички кривци,

друго - „Кућни ред" урадили су заједно са Управом Казненог дома,

треће - од свог новца, који им је био депонован у каси Казненог дома, имали су сваки дан „побољшану" храну за све оне који су били здрави,

а за болесне све оно што би им њихови лекари препоручили, а Завод није хтео, или није могао да им требује.

За свако кршење овог „џентлменског споразума" од стране управе Казненог дома, комунисти су правили такве демонстрације, да се на њихову вику слегао силан свет из вароши и околине Сремске Митровице. Разуме се, комунисти су за то имали могућности, јер су сви били груписани у једној за то одвојеној згради.

Једном сам и ја био упућен у Општу државну болницу у Београду, али сам по наређењу из Управе града Београда још истог дана био враћен у затвор, у болницу Завода. Међутим, крајем месеца јула 1937. године, поново ме је др. Рогулић упутио у Београд, у општу државну болницу. Овде ме је одмах прихватио др. Душан Борић, шеф тога одељења где сам био упућен. Он је тада био још доцент на Медицинском факултету у Београду, па је важио за одличног стручњака и капацитета светског гласа! Ту су ме стално чували жандарми, па је, само на његову енергичну интервенцију, да му се не сме улазити у одељење и „ширити евентуалну заразу", као и забрану да се неко меша у поступак са пацијентима, изостављено оно дивљачко „везивање ланцем за постељу". Нешто касније, после мене, донет је у Општу државну болницу у Београду и Моша Пијаде. Сваки дан после подне, а неки пут и пре подне, ишли смо заједно у парк Болнице, разуме се у пратњи жандарма, само са том разликом: мене су чували жандармериски подофицири, а њега обични жандарми!

Те године, 6. септембра, навршило се 18 месеци затвора Драгише Миловановића, а то значи и пресуђене казне. Истог дана пуштен је на слободу.

Моји пријатељи: Бошко Јевтић, на првом месту, увек доследан у својим ставовима, а затим и др. Нико Суботић, Драгиша Цветковић, Мирко Урошевић и други, радили су енергично за мене, да и ја будем пуштен на слободу пре времена. За мене се нарочито био ангажовао министар двора Милан Антић, који је имао да „спроведе" помиловање код кнеза Павла, а Драгиша Цветковић код Милана Стојадиновића. Антић је уверавао кнеза Павла, да би било „јако незгодно" да ја умрем у болници, а то значи исто што и у затвору, јер сам још кажњеник, јер би то имало зле последице у јавности, јавно мњење би протествовало, а нарочито би то оштро дочекала опозиција у Народној скупштини.

ПОМИЛОВАЊЕ

Најзад, после разговора у неколико наврата, кнез Павле се „сложио" да потпише указ о мом помиловању од даљег издржавања казне. У указу је изричито било назначено, да и надаље остајем без „грађанских права", све док не истекне време пресуде. Да ми се врате и „грађанска пра-

ва" био је енергично противан и кнез Павле, и др. Стојадиновић. Тако сам и ја, 18. септембра 1937. године, после издржане казне од једне и по године у Казненом заводу у Сремској Митровици, пуштен на слободу.

Коста Тасић, агент Управе града Београда, пошао је по мене аутомобилом у Митровицу да покупи онде моје ствари, затим је свратио у болницу у Београду где сам се ја налазио, па ме је са стварима однео у мој стан, у улици Јована Ристића 34. (сада Светозара Марковића).

Није ми било непознато шта значи бити без „грађанских права"! То је у пракси изгледало као „живот рибе на суву"! Али било је и то боље него боравак у затвору, утолико пре, што је ту био шири круг кретања, али је зато опасност на сваком кораку много већа, јер су провокације биле знатно лакше, а што је у „кругу" затвора готово било онемогућено! Престао сам тада потпуно да посећујем кафане и ресторане, као и сва она места где се окупљао било какав скуп људи, где не бих на време могао уочити провокацију, а да су ми спремали на сваком кораку, о томе сам од пријатеља на време био обавештен.

Никаква изгледа није било да се из затвора извуче и Драгиша Стојадиновић. Једино је још он сматран за „огорченог непријатеља" кнеза Павла и др. Милана Стојадиновића.

Када су чули да сам „на слободи", моји пријатељи из Прилепа и Велеса, почели су да инсистирају да се што пре вратим у Прилеп. Пошто сам се прво добро одморио од посета и честитања на „ослобођењу" многобројних познаника у Београду, јавио сам им да ћу отпутовати у Прилеп.

Био је први дан месеца октобра 1937. године. Из Београда смо пошли заједно мој пријатељ Бошко Јевтић и ја. Он је сматрао за потребно да ми се „нађе" онде у првим данима мог силаска у народ. У Велесу нас је дочекао претседник општине Никола Џураковић, са неколико виђених грађана из Велеса. Али право изненађење нас је срело уласком у станицу Стари Град, на прузи Велес-Прилеп, која је била изграђена највише мојим заузимањем. Без мало, целокупно становништво села: извора и Старог Града, у празничном оделу, са китама цвећа, изашло је на станицу да ме дочека. Вагон у коме смо били Бошко Јевтић и ја, био је формално засут цвећем. Тако исто је било и на станици „Јован Бабунски", где су се били окупили сељаци из великог српског села Оморине, затим тако у Теову и Богомили... Све су то били људи, свет, који није никако могао да верује озбиљно, да сам ја био на робији у „Србији - слободији", за коју сам до тог времена стално радио, уклањајући све препреке које су сметале да се једног дана Србија, која је онако очајно извојевала битку на Куманову, у којој су учествовали и многи млади људи баш из ових крајева, приближи овим крајевима, а затим простре и преко њих и овде, у гњезду моје горске акције развије своју тробојну заставу „црвено-плаво-бело", да се ова завијори на бедемима Душанова града у

Скопљу, а овде, на кули Краљевића Марка у Прилепу! Само, ја сам добро знао да је моје хапшење и осуда језива стварност, да сам се вратио у „слободне крајеве" које сам ослобођавао - „без грађанских слобода", да се мени баш десило оно што се дешавало многим људима-слободарима у Србији, који су утапали себе читава у њену основну политику, која је убијала кнежеве и краљеве, војводе и генерале, осуђивала на смрт министре и играла се животима својих државника, као да их је имала више него Енглеска, Француска или Немачка! Србија је у том погледу била „издашна нација", расипна као сва млада, разуздана и снагом набујала деца! Та чињеница која је за мене била тако јасна, није била јасна за сав онај свет, који ме је онако срдачно дочекао на свим тим железничким станицама у друштву са Бошком Јевтићем!

На железничкој станици у Прилепу сачекао нас је силан свет. Били су то све мушкарци у најбољим годинама, они су нас и испратили до моје куће у Скопљанској улици... Те вечери, у хотелу „Балкан" био је приређен велики банкет у част мога „ослобођења", на коме су учествовали и многобројни сељаци из околних села. Тако је мој долазак у Прилеп из Казненог завода у Сремској Митровици био у ствари тријумфалан! Све оно што сам доживео у Београду, у Суду за заштиту државе, у полицији, на разним саслушањима, сва она понижења која сам доживљавао у Београду и Сремској Митровици, све оне злочиначке физиономије Драгог Јовановића, Армериа, Бубња, Ђадрова, Петровића... и толиких других, спрао је овај дочек сељака и грађана у походу од Велеса до Прилепа! Неки велики сунђер збрисао је огавности и имена људи који су владали у име насиља и корупције, а остао је овај питоми народ, из кога сам се и ја развио! Све је прошло као ружан сан, кошмар који изазива хладан зној, па када се човек пробуди, каже у себи:

- Хвала ти Боже, био је само сан!... Ружан сан. Не дај Боже да га ико још сања!

Нисам имао разлога да се покајем за уложен надчовечански труд који сам уложио у току свог рада од четрдесет година, развијајући га од Скадра до Сереза, од Струмице до Дебра и од манастира св. Прохора на Пчињи, па до св. Наума на Охриду!

Све је било надокнађено овом дубоком одношћу и поверењем безазлених и честитих људи, поверењем које се било где тешко може и замислити! Све је заборављено у магновењу, ја сам се појавио на политичкој сцени поново, опет спреман да служим њему, том истом народу и отаџбини, заиста до последњег даха!

ЈУГОСЛАВИЈА ИЗМЕЂУ 1938. и 1941. г.

У Београду је била извршена једна значајна политичка промена...

За време мога боравка у Казненом заводу у Сремској Митровици, на место Николе Узуновића на челу Југословенске националне странке, дошао је избором за претседника Петар Живковић. Био сам против овакве смене у вођству Југословенске националне странке, не зато што је Никола Узуновић био бољи од Петра Живковића, већ са разлога, што је Петар Живковић био некада „диктатор", а тај човек никада више не може стајати на челу једне странке, која се бори за демократска права у народу и држави. Шта више, сматрао сам, да то место не би смео да заузме ни један човек из оне екипе која је чинила режим између 1929. године до 1931. године! Али, шта сам ја могао утицати на те промене из затвора? Тада, у оној ситуацији, веровао сам да ће се све то изменити док ја не изађем јер је и Југославија постала земља „брзих промена"!

Петар Живковић је био пензионисан одмах после познатог „атентата" Дамјана Арнаутовића, 6. марта 1936. Онај пуцањ у згради Народне скупштине значио је крај његове заиста бриљантне официрске каријере! Сада је Живковић настојао да своје изгубљене позиције у официрском кору, заузме у политичком свету!

Иако „слободњак", ја сам пошао одмах на широко пропагандно путовање по Југославији. Остао сам веран идеји Југословенске националне странке. Држао сам у њено име зборове од Београда, преко Пожаревца до Жагубице, а доле од Дојрана, Ђевђелије и Струмице. Прошао сам целу Босну од Зворника до Сарајева, а доле преко Травника, Јајца, Мркоњић Града до Бањалуке и Тузле! Држао сам зборове у Вишеграду, Пећи, Призрену, Плаву и Беранима. Говорио сам пред усталасаним масама у Бијелом Пољу, Пљевљима, Ужицу и Ваљеву, у Чачку и Гучи... И још по многим другим местима, пропагирајући идеју братства и јединства Срба, Хрвата и Словенаца. Сав сам се био ангажовао против Југословенске Радикалне заједнице, на чијем је челу био др. Милан Стојадиновић, а која је пливала све више и више у немачким и италијанаским водама. Тако сам постао симбол слободе у полу-фашистичкој Југославији, јер сам приказиван у штампи као човек, који је устао против страшне Отоманске империје. Затим против једне марионетске „диктатуре" краља Александра, против олигархије у Радикалној странци, против бирократије Николе Узуновића, против камариле кнеза Намесника Павла, против профашисте др. Милана Стојадиновића... Увек „против", а са циљем: све народу, све држави, све јединству и слободи!

Југославија је у то време заиста постала обично шеталиште Хермана Геринга, немачког премијера и грофа Ћана, министра спољних послова Италије. А у Берлину је био као „драги гост" лично кнез Павле и његова

жена Олга. Још за време док сам био у Сремској Митровици, у Београд је био дошао др. Едуард Бенеш. Био му је дат ванредан дочек, чак је приређена и „ревија трупа" кроз улицу Краља Александра испред Парламента, али је отишао у дубоком разочарењу. У разговорима које је имао на Бледу са Миланом Стојадиновићем, када му је овај рекао: „Пожурите и ви у Берлин да спасавате што се спасти још може...", увидео је овај велики државник Европе, да је Мала Антанта потонула у смрдљивој бари Германства, на чијем је челу стајао Адолф Хитлер!

Била би лична грешка са моје стране, када бих оспоравао патриотизам једном Адолфу Хитлеру! Само, тај патриотизам био је немачки патриотизам! Исто тако бих учинио грешку када бих оспоравао патриотизам и др. Милану Стојадиновићу, али ја тај „патриотизам" нисам, да искрено кажем, разумевао, јер је он на њега гледао кроз наочари германофилства. Кнезу Павлу никада нисам признавао ни патриотизам, ни национализам (југословенство, а још мање српство)... Кнез Павле није био ни Југословен, ни Србин, али је био без сваке политичке концепције о свему томе, а још најмање о држави! Његова жена Олга имала је далеко више политичка смисла од њега! Она се борила за лични престиж, да она узме државно кормило у своје руке, па га је одвратила од искушења када су били у Берлину, да још онде потпишу бланко-меницу на Југославију, коју им је подметнуо Адолф Хитлер! Кнез Павле се повијао као слаба трска на ветру, између Немачке и Италије са једне, односно Енглеске са друге стране. Тај „слабић" био је на државном кормилу у Југославији, баш у то најкритичније доба, кроз које је пролазила наша земља, а није знао ништа, није разумевао баш ништа. Једини човек који му је у Југославији у то време импоновао, као оно пред пропашћу Аустро-Угарске, краљу Каролу, лични исповедник царице Зите, др. Антон Корошец. Кнез Павле је сада изабрао за свог личног саветодавца др. Корошца, а овај је опет, као католик, веровао да Европу од комунизма може да спасе једино Адолф Хитлер! Он није осећао опасност од тог истог Адолфа Хитлера! Кнез Павле је, по препоруци др. Корошца, узео тада за свог највернијег сарадника новинара др. Милана Поповића, сенатора. Поповић је био један од старих либерала, а после демократа из Војводине, некадашњи зет др. Михаила Полита-Десанчића, али још пре 1912. обележен као издајник, а за време Првог свеског рата, Пештански конфидент. Сада је Милан Поповић имао задатак, добивен од др. Корошца, министра унутрашњих послова од 1936. па све до 1939. године (јединствен пример недоследности политичких потеза; др. Корошец је био интерниран на Хвар као против-државни елеменат, па је оданде доведен право на министарску фотељу министра унутрашњих послова!), да са лица удари на југословенску масонерију! Издавао је часопис против слободних зидара, као конспиратора Англо-Саксонске политике на Балкану,

па је др. Корошец нашао за сходно, после низа „докумената" које је објавио Милан Поповић, да у 1939. години, пре свога пада и смрти, забрани рад свим слободно-зидарским ложама у Југославији. Ово је било на две године пре уласка Југославије у рат за време окупације, када је Бачка потпала под Мађарску, Милан Поповић је добио сталешки положај „витеза" у Мађарској, изабран је за народног посланика у Пештански парламент, па је онде чак и бранио „рацију" или погром невиног српског становништва, које је мађарска солидатеска потукла у току 1941. и 1942. године. (Напомена редактора: Преки војни суд у Новом Саду, 1945. године осудио је Милана Поповића као издајника и стрељан је.) Против тих људи, који су водили такву убитачну политику, лично сам повео борбу у Србији, Босни, Санџаку и Маћедонији... Доказивао сам нашем свету, да су „Хитлеризам" и „Фашизам" нешто најгоре што је никло у послератној Европи, а што је могао да измисли само политички непоштен човек!

ИЗБОРИ ДР. МИЛАНА СТОЈАДИНОВИЋА У 1938.

Народна скупштина изабрана на дан 5. маја 1936. године, није била подобна за рад у обиму концепција др. Милана Стојадиновића. Њен мандат је стварно требао да истекне тек 1940. године, али је др. Стојадиновић решио да избегне „Политичке трзавице" па да посланике „врати кућама". Ово је нарочито било у њему сазрело после „крваве процесије" (српски је речено правилно „литије", али је званично др. Корошец овако објавио), када је православна црква пошла у походе кроз београдске улице, против „конкордата" између Југославије и Ватикана. Изненада, напуштајући др. Стојадиновића, на челу ове акције нашао се др. Војислав Јањић. Огромна литија је пошла из Саборне цркве према Теразијама, али су је пресрели на углу кнез Михајлове улице жандарми. Дошло је до батинања! Жандарми др. Корошца, све изабрани католици, ударали су немилице по високодостојницима православља! Повређен је митрополит Јосифтешко, наколико епископа лакше, митре су се ваљале по калдрми и прашини, крв се лила по београдском асфалту! Грађанство је стало у одбрану свештенства... Опозиција Народне скупштине, у пуном саставу, изашла је на улицу и пошла у сусрет демонстрантима из литије, на челу са др. Српком Вукановићем, послаником, који је и харангирао читаву опозицију. Београд је био пред „грађанским ратом". Патријарх Варнава лично се супротставио Намесништву... „Конкордат" је одложен, али је патријарх Варнава платио главом (јула 1937.). Али о томе касније...

Ја нисам имао право да се кандидујем на изборима од 11. децембра 1938. године за посланика, јер нисам имао „грађанска права", али ми је претседник Среског суда у Прилепу, Петровић, лично рекао:

- Пријави ти само листу, ја ћу је потврдити у суду, па ако будеш изабран, нека о томе решава у Народној скупштини Верификациони одбор! Шта сада разбијаш главу, а народ скрећеш са „права пута"!

Тако се десило да сам, иако без „грађанских права" поднео листу Суду у Прилепу. Мој заменик био је отресит сељак из Великог Коњара, у Срезу прилепском. Звао се Ђорђе К. Булатовић, син Косте Булатова, бившег чивчије из Великог Коњара. Тако је овај дојучерашњи роб, везан за земљу, на турском чифлуку, постао слободни сељак, а његов син је, ето, фигурирао на посланичкој листи! Само, истина се није требала крити! Сви су знали да ја немам „грађанска права", па, сходно томе, нећу моћи ни заступати Срез у Скупштини! А да на моје место у Скупштину уђе „један сељак", то грађани Прилепа нису хтели. Тако се десило да на тим изборима нисам био изабран. Али томе је највише допринео један догађај:

У Прилеп је стигао извештај, да села углавном гласају за мене, а Прилеп гласа за „лучисту" Методија Чента (Мицковића). Командант артилерије у Прилепу био је пуковник Љуба Бабић, покрштени Немац, а звао се Алфред фон Шидлер. На дан избора извео је сву артилерију на прилепске улице, па обишао сва биралишта уз грмљавину топовских кара. На сваком биралишту је запретио:

- Ако кандидат Милан Стојадиновић не буде изабран, ја ћу топовима разрушити варош!

Гласачи, а и сав остали свет, уплашили су се ове претње, јер је дошла од човека који није био одговоран за своје поступке већ раније је сматран за неурачунљивог. После испада једног параноика, нико више није остао на биралишту! Изборне комисије постављене од стране режима саставиле су извештаје, па је тако кандидат „Јерезе" добио мандат у Прилепу. (Напомена редактора: За посланика је изабран др. Димитрије Шајкаревић. Он лично је добио 3800 гласова, а његов противкандидат на листи „Јерезе" Лазар Хаџи Христић, добио је 1255 гласова. „Јереза" је укупно добил, а 5055 гласова - Удружена опозиција је добила укупно у Прилепском срезу 3815 гласова, а кандидати посебно: кандидат радикалски Драгомир Стевановић 16, демократски 255, земљораднички 113, социјалистички 23 и ЈНС, тј. Василије Трбић - 1408 гласова. - Кандидат „збора" Димитрије Љотића добио је 23 гласа).

На тим изборима добила је листа др. Милана Стојадиновића 1.636.519 гласова, листа др. Владимира Мачека (Удружена опозиција од ХСС, радикала, демократа, земљорадника, социјалиста и ЈНС) добила је 1.336.823 гласа, а листа „Збора" Димитрија Љотића добила је 30.310

гласова. - Свега је гласало 3.003.652. А по листу „Време" гласало је 3.039.041 (!) Према томе, листа Стојадиновићева добилаје 58,90%, др. Мачека 40,21% и „Збора" 0,89%. Када се ови резултати пореде са онима Петра Живковића, од 8. новембра 1931., када је сама листа Петра Живковића добила 2.342.520 и 306 мандата (опозиција није учествовала), резултати Бошка Јевтића од 5. маја 1935., који је добио 1.748.024 гласа (листа др. Мачека 1.075.389, а листа Боже Максимовића 29.363, одн. „Збора" 25.705.) или свега 2.881.948. види се да је листа др. Стојадиновића била јако ослабила. Имала је велику опозицију!

Према томе, за унитаристичку политику највише је пало гласова 8. новембра 1931. године, али зато укупно и најмање, јер опозиција није хтела да изађе на изборе. Али разлика између резултата Бошка Јевтића и др. Милана Стојадиновића указује баш на ово. Унитаризам је 1935. однео видљивију победу над федералистичким концепцијама опозиције, него ове 1938. године! Бошко Јевтић је добио од свих палих гласова 1936. године укупно 71%, а др. Стојадиновић 1938. године 59%. Разлика је била преко 12% у корист Богољуба Јевтића.

После ових избора, о којима се свашта причало, чак да је опозиција и добила више гласова од владине листе, др. Милан Стојадиновић је почео да се заварава да има Скупштину са којом може да ради! У ствари, он је чекао догађаје...

Од свога доласка на власт, др. Стојадиновић је скинуо са врата три своја велика противника, која су могла играти увек неку улогу код кнеза Павла: био је то прво Петар Живковић, који је још увек држао добро „сакривено оно длето", којим је принц обијач обио писаћи сто свога брата од стрица, Краља (за то није Петар Живковић ни био затваран и суђен у вези са „атентатом" Дамјана Арнаутовића).

Затим је ту био патријарх Варнава... Њега је по налогу Милана Стојадиновића и др. Корошца отровао преко патријаршиског кувара, Бошко Богдановић професор, дугогодишњи уредник у Скопљу „Јужног прегледа", а касније као награду добио је да буде шеф Пресбироа, а на крају, као „пријатељ" католичког попа Корошца, добио је да буде помоћник министра просвете. Патријарх Варнава је умро од ситно туцаног стакла, као прашка, која му се мешала у јело. Ови фини кристали оштри као иглице, парале су утробу и на тај начин је читав систем за пробаву постао као једна огромна рана. Патријарх је умро као мученик, од крвављења... А, треба запамтити, био је у своје време добротвор Бошка Богдановића, када је он био онде професор, а Варнава епископ у Скопљу, па помагао материјално и морално Богдановићеву акцију на просветном пољу.

Трећа жртва и противник Милана Стојадиновића, био је армиски генерал и командант жандармерије Томић Војислав, први заменик Намес-

ника, који је чак тражио „хапшење Милана Стојадиновића" као издајника. Њега је убио дворски агент Грауер... После је једноставно убијен и он у Управи града Београда, тело му појели пацови, а кости прогутао Дунав... Верзија је била убачена, да је агент Грауер, родом из Ниша, постао издајник: побегао је у Мађарску и однео „силне неке тајне"!

Само, догађаји се нису развијали онако како је то замислио др. Стојадиновић! Ближа истини био је др. Корошец... Он је успео да завади кнеза Павла и Стојадиновића са Православном црквом, па да знатно приближи Двору католичку цркву, чије је седиште било у Риму. Оданде је Корошец добио „задатак" да државни брод Југославије скрене према споразуму између Ватикана и Квиринала (седише италијанске владе у Риму), тј. да католичка прагматика постане темељ Мусолинијеве Италије, а ова да стане на чело читавог католичког света! Да би се ово спровело и у Југославији, требало је приволети Хрвате да уђу у владу!

Сви напори др. Милана Стојадиновића да увуче Хрвате у владу, на челу са др. Мачеком, остали су без резултата. Из Италије подривао је сваким даном Анте Павелић, убица краља Александра у Хрватској положај др. Мачека, па Мачек није желио сарадњу са савезником свог непријатеља! Анте Павелић је проглашен у Хрватској као „осветник" блажено-почившег престолонаследника Фрање Фердинанда, „великог пријатеља Хрвата" и њихове слободе, кога су „Срби убили на мучки начин" баш као носиоца најздравије државне идеје у Аустро-Угарској, триализма: по њему је Хрватска требала бити трећи члан Аустроугарске заједнице, а Хрватској се требала прикључити Босна са Херцеговином. Наравно да је Мачек одолевао овој глупости, али су њој наседали бивши „франковци", који су се све више чули у Загребу. Да би сасвим уђуткао Павелића у Хрватској, др. Мачек је морао затражити од Београда пристанак на повратак банског достојанства у Загреб, као и „бар један део Босне и Херцеговине" да се прикључе Хрватској Бановини! Стојадиновић на ово није хтео да пристане, па је и ту дошао у сукоб са кнезом Павлом, сем оних ранијих „интимних сукоба". Тако је, најзад, Стојадиновић био принуђен да поднесе оставку свог кабинета, 5. фебруара 1939. године.

Тек после „оставке" др. Милана Стојадиновића, која је у ствари била изнуђена оставкама Драгише Цветковића, др. Корошца и др. Спаха, „отворио је карте" и др. Корошец. По његовом савету мандат је добио Цветковић, не зато што је он био Драгиша Цветковић, већ зато, што је био најутицајнији Србин тренутно у оној екипи, која је могла играти на „берзи католицизма". Супротно др. Корошцу, на консултовање с Народном скупштином, коју је тада репрезентовао према Круни претседник Скупштине Милан Симоновић „Ћаба", он је саветовао Кнезу намеснику, да мандат за састав владе опет повери Милану Стојадиновићу. Разлог за ово је било комично мишљење: „Др. Стојадиновић има за собом

читаву Скупштину!" Кнез није хтео да послуша сада претседника Скупштине, као што није послушао ни 23. јуна 1936. сугестију Стевана Ћирића тадашњег претседника, да се мандат повери Бошку Јевтићу. Разлика је ипак била велика... Докле је уз Бошка Јевтића остала велика група народних посланика који су чинили озбиљну и хомогену опозицију тадашњој влади Милана Стојадиновића, сада, ови „његови бирани посланици", непуна три месеца после избора и мандата које им је он дао, када је дошао у опозицију, мада Цветковић још није ни образовао владу, он није имао уз себе више никог, до Ђуре Јанковића! Чак ни најверинији сарадник пријатељ др. Стојадиновића, посланик Ђура Чејовић, који се клео „чврстом вером" да је он спасао живот „драгоценог премијера", чак ни други лажов Новица Поповић, нису остали уз њега... Чејовић је постао министар за физичко васпитање у влади Драгише Цветковића. Тако је Цветковић доказао очигледно, са пуно цинизма, какав је у основи и био, да је сав рад др. Милана Стојадиновића био безвредан, а сам фамозни „атентат" чист криминал!

АБОЛИЦИЈА „АТЕНТАТА"

Пошто је влада др. Милана Стојадиновића постала предметно непотребна, то је требало што пре ликвидирати и све њене трагове. Један од њих је био и Арнаутовићев „атентат". Драгиша Цветковић је одмах, међу првим актима своје владе од 5. фебруара 1939. донео указ о аболицији процеса и лица осуђених у њему, по питању „атентата" на др. Милана Стојадиновића. Кнез Павле је узео на Намесништво читаву кривицу, као да „дело није ни постојало", а то ће рећи, све је била измишљотина др. Милана Стојадиновића. Драгиша Цветковић је све сручио на главу самог Стојадиновића, а кнез Павле је „опрао руке". Из затвора у Сремској Митровици одмах је био пуштен Драгиша Стојадиновић, а сутрадан и „атентатор" Дамјан Арнаутовић.

У интернацији на Руднику (Јерменовцу), могао је Стојадиновић да размишља, да ли је било потребно и укусно довести у Београд грофа Ђана, одвести га у Бели Двор, где му је кнез Намесник приредио ручак, па су на тај ручак позвали и дечака од шеснаест година, који се звао краљ Петар II! Ту је овај дечак, по савету свога стараоца и „свога претседника владе", прихватио руку интелектуалног убице његова оца грофа Ђана! Какво су задовољство имали у томе један кнез Павле и др. Милан Стојадиновић, то треба да протумачи патологија.

Пре почетка II светског рата, пошто је Аустрија доживела „аншлус", тј. „припојена" Немачкој као обична провинција, затим после Судета окупирана и читава Чехо-Словачка, одн. Чешка, јер је словачка добила неку „квази самосталност" као сателит Немачке, десио се чудан, али

задивљујући потез краља Карола II од Румуније, који ме је збунио! Имао је тај човек ипак витештва у себи! Када је Чехословачка, као члан Мале Антанте била пред агонијом, он је нашао за сходно, слободно да упути др. Едуарду Бемешу питање, али и сугестију:

„Ако се Чехо-Словачка буде одлучила на одбрану, Румунија ће извршити своју савезничку дужност... Карол."

До тога није дошло. Др. Бенеша заменио је у Златном Прагу претседник др. Хаха, а у Братислави је на претседнички положај сео словачки др. Корошец, вођа словачких клерикалаца др. Тисе.

Када је Хитлер почео рат против Пољске, а Мусолини против Грчке, онда се десило др. Милану Стојадиновићу оно, што се није десило ни једном претседнику владе у Србији и Југославији. Његови најбољи ранији пријатељи, кнез Павле и Драгиша Цветковић издали су га Енглезима. Са овим актом се нису могли сагласити два ранија „потпретседника Јерезе", др. Корошец и др. Спахо, јер су били умрли. Др. Корошец је умро у тзв. „слаткој смрти", у животињској „наслади" на једној оперској певачици, која се после удала за др. Драга Дамића, секретара Скупштине (то је Анита Мезетова, а случај је био у стану др. Корошца, у улици Краља Милутина, преко пута III мушке гимназије), а др. Спахо је умро непуних осам месеци после др. Корошца од срца (29. јуна 1939.)

Недељу дана пре др. Спахе, умро је и велики човек, Јован М. Јовановић, који је задужио Мађедонију својим радом некада, као конзул у Скопљу, после Живојина Балугџића (од 1909). На челу Земљорадничке странке, Јовановић је био један од стубова Удружене опозиције на изборима и 1935. и 1938. г.

По узору на др. Стојадиновића, кад су „завереници" на челу са генералом Душаном Симовићем, у зору 27. марта 1941. сетио се и кнез Павле својих „старих пријатеља" Енглеза, па је затражио да га „завереници" транспортују и изруче Енглезима. Већ запаковане кофере сместили су у воз, одали су „дужно поштовање" Кнезу и Књегињи Олги, па су их испратили из Југославије пут Грчке, да се „никад више не врате", како је рекао оно стари Тома Вучић-Пешић, када је испратио књегињу Љубицу преко Саве, као последњег претставника Обреновића.

За кнезом Павлом пошли су и „завереници"... На дан 16. априла 1941. били су у Атини, а идућег дана у Јерусалиму у Порт-Саиду.

Тако је „зло рађање" довело до „хрђавог суђења"!... Све лажне величине, формиране у току двадесет две године биле су брзо напустиле Југославију... Нико се није ни обазрео натраг, бар да види прашину коју су подигли...

МОЈИ ПОСЛЕДЊИ ДАНИ У ЈУГОСЛАВИЈИ ПРЕ „СЛОМА" 1941.

А сада да се вратим мојим личним успоменама и доживљајима.

На дан св. Илије, 2. августа 1939. године, „Пучисти" и неки гимназијалци из Прилепа и Битоља, отишли су били у Крушево, да освете успомену на „Илинденско востаније 1903.", када је Крушево било „освојено", а у коме је тада живело преко 15.000 становника Хришћана, 22 турска војника, 6 жандарма и 1 телеграфиста. Једном лажном и измишљеном интерпретацијом тих „догађаја" створено је уверење, да је ту, у Крушеву, проглашена „Маћедонска република"!... Та чисто бугарска концепција, изведена на велику штету маћедонског словенског елемента онде, које је до тада мирно живело измешано са Турцима, Арнаутима, Грцима и Румунима, а на етничкој граници маћедонских Словена и са Арбанасима на западу, односно Грцима и Арнаутима на југу, служила је годинама Бугарима за пропаганду.

„Пучисти" су били једна про-бугарска група, коју су нажалост сачињавали маћедонски интелектуалци, чији је циљ био присаједињење Маћедоније Бугарској. Што је у том колу била и једна група Срба, као што су били Јосиф Михајловић, др. Д. Јаковљевић, Алекса Р. Цветковић, Пјеро Слијепчевић, Првош Сланкаменац, Будимир и још неки, то није сметало зачетницима идеје организације „Луча", да иду ка своме циљу. Само име њиховог часописа „Луч", било је узето из историје Бугара, а то је било име листа који је основао Драган Цанков, познати бугарски препородитељ.

Ради тога похода „Пучиста" у Крушево, у Београду се направила читава узбуна! Кнез Павле и Цветковић су одмах поставили за новог бана Вардарске бановине Живојина Рафајловића, министра у пензији, бившег мајора краљевине Србије, односно, а ово је и најважније, једног од твораца „Српске револуционарне организације" за Стару Србију и Маћедонију.

По мишљењу Београда и Жике Рафајловића, у овом случају Прилеп је играо „важну улогу", па зато бан Рафајловић, пошто је консултовао многе Србе, који су стално или привремено као службеници живели у Прилепу, понуди мени да будем претседник Општине у Прилепу. Да на то место не би дошао неки човек који би направио још већи хаос, ја се примим тога положаја. Овим самим, грађани Прилепа добили су уверење, да се у Прилепу неће убудуће догодити ништа, што је у опреци са законом и њиховим интересима.

Чим сам ушао у Општину, одмах сам почео да сређујем односе. Формирао сам нов општински суд и одборе... Њихов састав је већ говорио, да држава има гаранције, да се онде, у Прилепу, не може десити било какав покрет који би био штетан по државу.

Када сам се при крају 1940. године разболео опет од срца, па дошао у Београд на лечење, Орган обавештајне службе у Прилепу доставио је један списак „сумњивих лица" која живе у Прилепу. Дивизијар, чији је орган био тај достављач, по занимању рентијер и пензионер, иначе резервни мајор, на основу тога извештаја затражи да се сви ови грађани одмах интернирају, јер се Прилеп налази у „близини границе". Месец дана доцније, када сам чим сам мало прездравио, отишао сам право у Скопље до бана Рафајловића. Замолио сам га, а за ту молбу сам му поднео и доказе, да подејствује, да се сви ови грађани одмах пусте на слободу. Некако у то време, 26. јануара 1941. године стигне у Скопље и претседник владе Драгиша Цветковић. Од Рафајловића је чуо за мој захтев, па када га је проучио, рекао је:

- Трбић је у праву... Слушајте тог човека, ако ни за шта друго, а оно ради искуства које има у односима са људима овог дела државе! Пустите их одмах...

Лично је 28. јануара 1941. потписао решење, да се сви ови људи пусте кућама, у Прилеп.

После тога, догађаји су узели олујни замах...

Југославија је направила Пакт са Немачком, Италијом и Јапаном... Затим је дошао 27. март 1941. године када је група неодговорних официра, „пријатеља" младог краља Петра II, овога пре времена прогласила за пунолетног, и предала му престо... Владу је образовао армиски генерал Душан Симовић, а у њу су ушли сви шефови странака, сем комуниста и „Јерезе"... Две крајности, које ће, можда, у даљој будућности и сарађивати, јер код нас, Срба, крајности се привлаче, а суседи искључују. О свему овом ћу писати опширније у Трећем делу својих мемоара - из емиграције.

На дан 9. априла 1941. године напустио сам Прилеп (три дана после бомбардовања Београда од стране Немаца и отпочињања рата). Било је вече и све се налазило у густом мраку... То је био мој последњи додир са местом из кога сам „вукао животне сокове" и снагу за даљу акцију... Више га нисам видео. Пошао сам са уверењем да ћу југословенску војску наћи негде у Југославији, затим сам је тражио по Грчкој, у уверењу да ћу се укључити у њен састав... Међутим, када сам стигао у Атину, затекао сам онда читаву Краљевску владу Душана Симовића и краља Петра II. Они су сутрадан, по мом приспећу у Атину, отишли авионима: Краљ и Душан Симовић у Јерусалим, а Краљевска влада, у Порт-Саид, у Египат.

Тако се, после 42 године завршио мој револуционарни и политички рад у бившој Турској, затим Србији и најзад Југославији.

Наставак мог рада у иностранству описао сам у III делу моје „Аутобиографије".

23. јуна 1958. године,

Василије Трбић, с.р.
Св. Марковића 34
у Београду

11. део

1941-1946

ИЗВАН ОТАЏБИНЕ

Чим је почео напад Хитлеров на Пољску, бугарска пропаганда у српској Македонији беше се повампирила. Њени агенти на све стране јавно и тајно су проносили вест да ће поново доћи до заузимања Македоније од стране Бугара. Та пропаганда била је успешна, јер је код нас било наступило прилично растројство. ВМРО споразумела се са хрватском емиграцијом и Марко Дошен, један од првака Павелићевих, склопио је споразум са ВМРО. Израдили су заједничку тактику за борбу против Срба. Да би се томе колико-толико стало на пут, Драгиша Цветковић, тадањи председниквладе, постави Живојина Рафајловића, бившег министра, за бана Вардарске бановине. Рафајловић, кад је први пут ступио у политику, припадао је либералној странци, и, као њен кандидат, био је изабран у Народну скупштину Краљевине Југославије. Кад је створена Демократска заједница, и српска Либерална странка ушла је у њу, и Рафајловић је постао члан Демократске странке, па и министар шума и руда. Али, кад је дошао у Скопље и примио управу Вардарске бановине, свечано је изјавио да на тај положај није дошао као демократа, већ само као Србин, и да никакву страначку политику неће водити у бановини. Ову своју реч је одржао и као такав остао је до краја.

У то време и ја сам био позван на сарадњу, на тај начин, што сам био постављен за председника општине прилепске. Мислим да су и напори бана Рафајловића, а и моји, били само успешни утолико, што се није, у тој области, поклањала никаква јавна манифестација против државе, али су зато бугарски агенти и даље роварили по Македонији, јер је Бугарска са Југославијом имала пакт о „вечитом пријатељству". То је била колико једна велика заблуда, толико исто и једна бесмислица. Тај уговор, без икакве садржине, који није говорио ништа, није ни могао дати никакве гаранције Југославији да неће сутра бити нападнута од свога суседа.

У то време, Југославија је имала ту несрећу да је имала уговоре о вечитом пријатељству са Бугарском и Мађарском, а поништене уговоре са Турском, Грчком и Румунијом, које су представљале такозвани Балкански споразум. Мађарска, као и Бугарска, очекивале су распад Југославије, да би је што боље опљачкали. Мађарска је хтела да поврати све

оно, што је изгубила 1918., а Бугарска, исто тако, да заузме поново Македонију. Ми смо тада представљали неког осуђеног на смрт, чију смрт његови суседи очекују, да би му разграбили имовину. И под таквим условима, није никакво чудо, што се није отишло нешто даље од очекивања извршења смртне казне над нама.

И наша буржоазија много је припомогла томе, вукући к себи кола за задње точкове... Свако је гледао себе. Свако је тражио од државе да му она заштити његове приватне интересе, а у исто време је гледао, ако може, да за то држави не да ништа, или да јој да што може мање. Тако је дошло, дотле, да, кад је била објављена делимична мобилизација, сваки сељак морао је да да држави за комору своје волове и кола, коња са седлом или самаром, а богаташи по варошима, благодарећи нашој војној формацији, зато што нису имали ни коња ни кола, нису били дужни ништа да дају држави, већ су чекали опет неку добит као ликвиранти...

У таквим условима дочекали смо 1941. Ја сам био болестан још од почетка децембра 1940. Лежао сам у Београду и враћао сам се у Прилеп крајем јануара 1941. На дан Св. Саве 1941. био сам у Скопљу. Тога дана беше дошао у Скопље и председник владе Драгиша Цветковић са женом. Тога дана био им је приређен свечани банкет у Официрском дому у Скопљу, на коме су биле многобројне званице како из Скопља, тако и из других градова Вардарске бановине.

Ја нисам присуствовао томе званичном банкету. Али је те вечери бан Рафајловић приредио интимну вечеру председнику владе Цветковићу у такозваном Малом салону Официрског дома. Овој интимној вечери присуствовао је Драгиша Цветковић са супругом, бан Рафајловић такође са супругом и командант III армије генерал Илија Брашић. На ту вечеру био сам позван и ја, јер сам био добар познаник и са Драгишом Цветковић и са баном Рафајловићем.

После вечере, отпочео је разговор о политици и о нашем будућем држању у међународној политици. Француска је била побеђена. Пољска одавно побеђена и подељена. Грчка у рату са Италијом; Немци су бомбардовали стално Лондон, а немачка војска била је такорећи „беспослена" и готова да се окрене на ону страну, где јој нареди Хитлер. Немачка војска налазила се у Румунији и већ су подизали мостове на Дунаву за прелаз у Бугарску. Истина, Грци су тукли Талијане. И нама је, у то време, за сваку евентуалност, још био отворен пут у Солун и у Грчку.

Било је сигурно да су, са тога правца, Италијани били сузбијени, зависило је од нашег даљег држања хоће ли нам тај пролаз остати отворен или не. Том приликом Цветковић нам је саопштио да, почетком фебруара месеца, очекује Илију Шуменковића, амбасадора у Анкари, који је

имао да донесе један конкретан предлог турске владе о једном одбрамбеном пакту. Том приликом, Цветковић је рекао, да је југословенски војни изасланик, неки пуковник Штимец, послао један опширан извештај принцу Павлу о стању турске војске. Тај извештај углавном је неповољан за турску војску, јер Штимец доказује њену неспремност у материјалном погледу, као и неспрему турских официра за један модеран рат какав се данас води у свету. Много зависи од реферата који ће поднети амбасадор Шуменковић, који, и ако није војник, можда ће моћи мало боље да види ствари од пуковника Штимеца. Генерал Брашић, исто тако, изјаснио се да и он верује да Турска нема довољну ратну спрему, и да, заиста, њени официри нису добили потребну обуку за модерно ратовање, и да са авијацијом стоје сасвим рђаво то јест горе него и једна балканска држава.

Затим је генерал Брашић прешао на грчко-италијански рат и критиковао је тактику грчке Врховне команде у том рату, јер је сматрао да Грци нису искористили неколико својих победа кад су имали могућности да баце Италијане на саму обалу Јадранског мора, па је, том приликом, изразио се, да, кад би Југославија ушла у рат, он би, за пет дана италијанске трупе „сабио" у Јадранско море.

На ове речи генералове, Драгиша му одговори овим речима: „Немој да будеш будала, Брашићу! Ми морамо учинити све да Југославија не уђе у рат. Иначе, према ономе како то говори начелник генералштаба и министар војни, ми уопште не можемо да ратујемо!... Наша спрема за модеран рат није много боља од турске, али, и кад би била боља, видите и сами да је немачка војска сва одморна, јер готово годину дана, она и не ратује, пошто је освојила Француску... И, на један миг Хитлеров може да смрви сваку државу у Европи... Ми морамо учинити све са своје стране, да не уђемо у рат. Иначе, ако не будемо спречили, изгубићемо државу!"

Генерал Брашић доказивао је да се ми можемо држати најмање 90 дана, а за то време, вероватно је, да ће нам Енглези успети да дотуре и помоћ у људству и у материјалу... Драгиша Цветковић рекао је, да се, на тако шта не можемо надати од Енглеске, јер он је два-три пута питао Енглезе, да ми кажу конкретно какву би нам помоћ могли указати, а од Енглеза су увек добивали један исти одговор: „Учинићемо све што можемо!..." Али, да он, Драгиша Цветковић, на основу једног тако неодређеног обећања, не би смео да ризикује и да уђе у рат.

Напослетку, баш овај напад Италије на Грчку, дао је довољно доказа да се од Енглеске не може очекивати нека ефикасна помоћ јер је она не даје ни Грчкој, која је у тешкој ситуацији, и да уместо Енглеска снабдева Грчку, ми је снабдевамо авионским бомбама. Јер, те бомбе израђује наша фабрика, па их продаје Грцима, а исто тако, и војску која се налази

у борби против Италијана, наши трговци снабдевају месом, пасуљом и још неким потребама за исхрану. Све то доказује да се у овом моменту не може очекивати нека већа помоћ од Енглеза; и зато је потребно да ми будемо мирни, и да очувамо неутралност.

Ја сам на то приметио Драгиши да ми је мало чудновато ово наше „балансирање", јер ми, исто тако, као што, на једној страни хранимо грчку војску, на другој страни хранимо и италијанску војску, јер тамо, на Преспи, браћа Самарџић предају стоку за клање Грцима, а овамо у Дебру, Угрин Јоксимовић и компанија, предаје стоку за клање Италијанима!?...

Ту нам је Драгиша Цветковић испричао ову причу: „У ужичком крају била су два првака, један је био Јован Мићић, а други је био Смиљац. Мићић је био уз Обреновиће, а Смиљац за Карађорђевиће. Кад су били Карађорђевићи на влади, Смиљац је затварао и мучио Мићића, а кад су дошли поново Обреновићи, Мићић дође на власт, па веже Смиљца, стави га на коња и са великом пратњом наоружаних људи, потера Смиљца у Гургусовац (Књажевац). Напред је ишао Мићић на коњу, па, далеко иза њега, везан Смиљац. Успут, сусретну се са једним караваном сељака, који су терали ужичке производе на пазар, па се с пазара из Београда враћали кућама. Старешина каравана, чим виде Мићића поздрави га овако: ‚Помози Бог господару!... Е, хвала ти, што си народу скинуо с врата онога Смиљца! Е, јес' народ од њега проплакао. Да, ако нам помогне Бог, да нам се више не врати!...' Па, кад је дошао до Смиљца, он му каже: ‚Е, срећан ти пут господару!... Никада те народ неће заборавити... Дај, Боже, да нам се што пре вратиш, па да нам овог душманина народног скинеш с врата!...' Кад су се мало даље одмакли, а ови људи, што су терали своје коње у каравану, кажу своме старешини: ‚Ама, што ти болан, онако рече господар Мићићу, а опет овако Смиљцу?...' А он им одговори: ‚Е, ђецо, најбоље, окади ти њима обојици, јер, јуче је Смиљац ћерао Мићића, а данас Мићић ћера Смиљца, а ко зна шта ће сутра бити - ко ће кога поћерати!...' Е, ето тако, и ми, рече Драгиша морамо да кадимо и једнима и другима!"

Из тога разговора видео сам још боље него до тада, у каквој се тешкој ситуацији налазимо и нисам могао дотле да верујем да је наша војска у толикој мери неспремна за рат, иако ми је било познато да смо дали велика средства за њену спрему и за њено модерно наоружање.

Нисам имао разлога да не верујем тим речима Драгише Цветковића. Али, доцније чим је потписан пакт у Бечу, посумњао сам у та факта о неспремности наше војске, па сам почео стицати убеђење да је то, можда Цветковић говорио зато да припреми духове код извесних људи, да се прими и брани тројни пакт, кад буде био потписан. А доцније су ме догађаји који су били наступили, разуверили у ово последње.

За време моје болести од два месеца, власт је интернирала многе грађане из Прилепа као „непоуздане". Ја сам молио председника владе да те грађане пусти на слободу, јер ме је бан Рафајловић уверавао да њега нико није питао за мишљење кад је требало интернирати људе, већ да је то учињено на захтев Битољске дивизијске команде. Председник владе ми је обећао да ће одмах пустити те људе, који су били интернирани без неке нарочите кривице.

Тако је створено једно велико незадовољство у Прилепу и, што је још значајније, на тај начин показала се слабост државе, коју може да узнемири и да њену егзистенцију раздрма једна шака људи, који иначе немају богзна какве вредности, а нарочито у Прилепу, где сви живе од монопола дувана, јер сам ја својом политиком био учинио толико, да Прилеп постане центар производње дувана и да се у Прилепу подигне Дувански институт, једина установа те врсте на Балкану. У то време Прилеп и прилепски срез, то јест, само она села, где је било дозвољено гајење дувана, добивао је, у најгорој години, за свој дуван, преко 90.000.000 динара, а кад је била година добра ова сума достизала је и до 130.000.000 динара. Поред тога, у зимској сезони, која је трајала неколико месеци, само у магацинима, где је монопол откупљивао, сортирао и сређивао свој дуван, било је запослено преко 2.000 радника. Она што се није могло прерадити у Прилепу тај дуван је слат у Крушево и Велес. Тако да су, и у та два места, многи радници били запослени на сређивању прилепских дувана. Баш из те бербе од 1940. године, исплаћено је за дуван у Марковом Граду, на сваку живу душу, рачунајући ту и децу рођену те године, по 29.000 динара. Једну годину раније само у град Прилеп увежено је 2.000 комада шиваћих машина, а те године у јесен и зиму 1940. и 1941. увежено је више од 100 вагона кућног намештаја. Све ово купили су Прилеп и Марков Град. Према томе, није била никаква разлога да се државна власт плаши од тих грађана да ће они дићи неку „револуцију".

Оно, што сам ја добро знао, то други нису ни мало знали, па је, у мом одсуству, дошло до тога интернирања. Кад сам тражио да се ти људи пусте из интернације, изнео сам све ове материјалне разлоге, који су потврдили моју тезу да нема смисла интернирати грађане. Изнео сам и један много јачи аргуменат, а он је био у овоме: Бугари су нама учинили највећу услугу онда, кад су 1916. и 1917. године интернирали више од 300 породица из Прилепа у Бугарску. Јер тих 300 породица имале су сродства са још најмање 1.000 других породица. И све те породице, како оне интерниране у Бугарску, тако и ове које су остале у Прилепу, сматрале су бугарску државу као непријатељску, а Бугаре као полудивљи народ. Некадашњи зулуми, које су Турци чинили, били су заборављени, па су ови поступци бугарски, сматрани као нешто најгоре што може једна

држава да учини својим грађанима. Зато сам хтео да се ми не изједначимо са Бугарима, јер ако не можемо створити неку бољу управу од ове коју имамо, нема смисла да је враћамо уназад и да се она изједначи са бугарском управом, за коју је владало опште мишљење код свих слојева грађанства у Македонији, да од ње нема ништа горе.

Мислим да су сви ови аргументи утицали и на генерала Брашића, који је, најзад, и сам рекао, да не треба вршити интернацију, осим у случају какве отворене побуне или кад би се открила нека организација која спрема побуну.

Исто тако, устао сам отворено против предлога за припремање неких нових чета, које би требале да продуже онај посао који су радиле чете Јована Бабунског на левој обали Вардара и, нешто доцније, чете Косте Пећанца у Санџаку за време одметништва Хусеина Бошковића. Рекао сам да се то више не сме понављати. Што се тиче Прилепа, рекао сам им да ће се сваки грађанин Прилепа и прилепског среза одазвати војној обавези, а како ће се борити, то је ствар њихових официра и команданата, јер то се не може ценити из садашњега положаја. Исто тако, рекао сам им да о некој револуционарној акцији и побуни не може бити речи док наша власт буде ту на лицу места. Тако се овај наш разговор у Скопљу завршио, па смо се сутрадан растали. Ја сам отишао у Прилеп, а Драгиша Цветковић продужио је у Дебар, Охрид и Битољ.

У месецу фебруару беше дошао амбасадор Шуменковић из Анкаре у Београд. Какве је предлоге из Турске донео у Југославију, тада ми није било познато. Али сам знао да између те две државе, није направљен никакав пакт о заједничкој одбрани. Такав пакт, наједан потпуно неспретан начин, покушао је да са Турском направи Душан Симовић после одласка немачког посланика Фон Херена из Београда. За тај, тако деликатан посао, послао је ђенералштабног пуковника Савића, као што је послао и бившег пуковника Божина Симића, са истим задатком, у Москву.

Била је отпочела делимична мобилизација. Знам да је она у местима која су спадала под прилепску команду, извршена потпуно - сваки се јавио на позив и нико од тога није изостао. Прилепска општина беше примила на себе да материјално помогне сваку ону породицу, из које је неко позват у војску, а породица је, услед тога, дошла у тешко економско стање, с тим, да ту помоћ указује све дотле, докле, држава то питање не реши и не узме у своје руке. Тако је то ишло све до 25. марта 1941.

У то време бавио сам се једном врстом рударства. Узео сам под закуп од једног београдског адвоката, који је имао на то право, да експлоатишем рудник лискуна на Бабуни, на терену општине Небреговске. Имао сам око 50.000 кг лискуна, нешто на руднику, а нешто код своје куће у Прилепу. Неколико пута долазили су Немци из Немачке и тражили

од мене да се са мном уортаче у експлоатацији овога лискуна. Били су то изасланици концерна Иген Фарбен Индустриен, а за мене су прво донели писмо од Нојхаузена, немачког привредног саветника. Све те понуде сам одбио, иако су оне биле повољне и давале ми могућности да се одмах финансијски обезбедим.

Са лискуном, до почетка рата, Немачка се снабдевала из Индије. Држава Мадрас у Индији имала је чувени лискун. Али, кад је наступио рат, Немци нису могли и даље добивати лискун из Индије, а он је био непоходно потребан у индустрији за изолацију. У целој Европи није било лискуна, осим код нас у Југославији, и то на целој Бабуни и на северним падинама Кајмакчалана. Зато су Немци били принуђени да траже овај лискун. Кад нису могли да ме наговоре да се с њима уортачим, пошаљу ми неког др Отмајера, да ми откупи лискун, који се већ код мене налазио. Он је дошао у Прилеп 24. марта 1941. и тога дана прегледао лискун, а 25. марта после подне беше дошао до мене да сврши погодбу за лискун. Из новина и преко радија знао сам зашто је председник југословенске владе отишао у Беч са министром спољних послова, и био сам незадовољан што смо отишли у загрљај Немачке, где сам сматрао да ћемо бити удављени. Из тих разлога сам рекао др Отмајеру да нећу да им продајем лискун. Овај ми Немац одговори да је он дошао да купи лискун, а не да води политику. Рекао ми је да има готов новац код себе, а вредност лискуна износила је нешто око пет милиона динара. Рекао сам му да дође 4-5 дана доцније. Неколико пута овај Немац покушавао је да разговара са мном о продаји лискуна, а ја сам увек говорио да дође доцније. Тако је овај Немац отишао, да се после месец дана врати у Прилеп, да узме сав лискун; да се наместе у мојој кући у Прилепу, где су остали за све време рата, експлоатишући рудник лискуна на Бабуни и код Витолишта у срезу прилепском.

Једна група Прилепчана, по пропаганди из Бугарске, очекивала је да ће у Бечу са Југославијом бити онако, као са Румунијом, тј. да ће од Југославије тражити одмах да Македонију преда Бугарској као што је Румунија морала да преда Ердељ Мађарској. Њих око 50 беше се окупило око једне књижаре да слушају садржину пакта, који је Југославија закључила у Бечу са Немачком и Италијом. Кад су чули да Немачка и Италија гарантују интегритет Југославије, почеше сви на глас да псују Немце и Италијане, додајући, да они никада и нису били људи од речи, а да су Бугари и овом приликом намагарчени. Нисам сматрао за потребно да вршим ма какву интервенцију по оној народној: „Ко губи, има право да се љути!...” Премда сам и ја био незадовољан, јер сам сматрао да је наша држава требала да се обавеже да једну строгу неутралност и да ту неутралност одржава, и да свакога који ту неутралнсст буде покушао да наруши, најстрожије казни. Сматрао сам да је очување слободе и

независности наше државе најпреча дужност како оних који државом управљају, тако и свих њених грађана. Јер све се мора жртвовати да би се очувала држава, тј. њена независност и слобода. Ако се тако не ради, онда једној држави нису потребне тако скупе институције, као што је војска, дипломација и све оне ствари у државној администрацији, које тако много скупо плаћа народ. Ја лично нисам био ни за какву сентименталност, ни за ону из обичног народног живота, а још мање за ону из народних песама. Али, ствари су узеле други обрт. Наместо неутралности, Југославија је пришла Немачкој и Италији. И самим тим својим поступком, одмах је имала против себе целу англосаксонску расу, то јест, Енглеску и Америку и све оне који су били противни Хитлерову освајању света.

Кад су ми дошли неки кметови и други грађани из Прилепа да ме питају, хоће ли прилепска општина упутити телеграфску честитку кнезу Павлу и председнику владе, ја сам одсечно одговорио овако: „Немам за шта да честитам. Нисам вољан да љубим руку која је почела да ме стеже, да би ме удавила!...” Тако сам одговорио својим пријатељима. И тако је остало.

27. марта радио је објавио вест да је у Београду створена завера; да су завереници оборили владу и прогласили краља Петра за пунолетног и да је краљ Петар узео власт у „своје” руке... Као председник владе јавио се генерал Душан Симовић, а као извршилац пуча генерал Бора Мирковић, командант авијације. Преко радија пиштао је неки глас и читао неку прокламацију. За тога, што се драо са радију, рекоше да је то краљ Петар... Доцније сам тога „јунака”, који је тога дана на радију замењивао краља, упознао у Јерусалиму. Био је то потпоручник Петар Панић, родом из Пирота. Он се нарочито истицао том својом „заслугом”, тврдећи да он тога дана није изигравао краља, он не верује да би „револуција” успела...

Тога дана био сам још очајнији, него 25. марта. Био сам очајан, што је наша земља опет дочекала једно преторијанство, да неколико официра, злоупотребљавајући свој положај, узму преда се војнике, који су мобилисани да чувају своју Отаџбину, а они их искоришћавају за рушење једног политичког стања у земљи, и то у најгоре време. И све то да оправдају како је потребно „сачувати образ и душу”, а они, извршиоци тога, кад су то радили, нису имали ни једно, ни друго... Нисам могао да се отмем једном тешком убеђењу да је овај акт ових официра нешто најгоре, и чије последице нисам могао да сагледам и да проценим...

Кад је већ била образована влада, решио сам се да дођем у Београд и да ту, на лицу места, видим како стоје ствари и да бар нешто сазнам шта нас у најскоријој будућности очекује. Слушао сам преко радија заповести Душана Симовића председника ове нове „револуционарне”

владе, како наређује народу да сваки има да остане „на своме прагу", а војска ће знати да изврши своју дужност. Хтео сам све то да видим на лицу места, па да, после тога, сам, за свој рачун, изведем потребан закључак.

Дошао сам у Београд 1. априла ујутру. Уочи тога дана Фон Херен, немачки посланик беше напустио Београд. Чим сам се мало умио у своме стану, јер ту ми се у Београду школовао најмлађи син и да га не би оставили да га узме београдска улица под своје, држао сам стан у Београду, који сам и раније држао као народни посланик, па ми је у томе стану становала моја супруга са најмлађим сином, који је те године требао да заврши студије на Ветеринарском факултету у Београду.

Око 9 часова отишао сам у Министарство саобраћаја, да посетим Бошка Јевтића, који је у влади Симовићевој имао ово Министарство. Шеф његова кабинета био је Драгиша Миловановић, бив. народни посланик и новинар. Са Драгишом сам провео годину и по дана у затвору у Срем. Митровици, где смо издржавали казну, на коју смо били осуђени од суда за заштиту државе за тобожњи атентат на др Милана Стојадиновића, ондашњег председника владе. Ја сам био осуђен на четири године, а Миловановић на 18 месеци.

Кад сам ушао у кабинет министров, дочекао ме је Драгиша Миловановић и одмах почео да ми прича да је и он био на испраћају немачког посланика Фон Херена, који је 31. марта увече напустио Београд. Драгиша Миловановић био је један од наших даровитих новинара. Знао је прилично немачки и једно време, у друштву неких наших новинара, беше пропутовао кроз главне градове Немачке. Из тих разлога, Бошко Јевтић упутио је Драгишу да испрати Фон Херена и да му пожели срећан пут од стране Бошка Јевтића, па да, том приликом, дође некако до разговора, из кога би Миловановић могао створити извесан закључак о расположењу Фон Херена према новоствореној ситуацији и, ако може, да нешто дозна о предлозима које ће евентуално Фон Херен да учини Фон Рибентропу, а можда и самом Хитлеру. Драгиша се примио ове мисије и о њој испричао ми је ове детаље. Кад је отишао на станицу, тамо је дочекао Фон Херена, кога су испратили још заостали чиновници немачког посланства и, као отправник послова, немачки војни изасланик пуковник. Драгиша је пришао Фон Херену, поздравио га у име свога министра Бошка Јевтића и пожелео му срећан пут. Кад га је упитао шта он, Фон Херен; мисли о будућим односима између Југославије и Немачке у овом моменту, кад он напушта Београд, и кад је издата наредба да до 1. априла увече, сви немачки поданици имају да напусте Југославију, Фон Херен му је одговорио: „Не знам какво ћу расположење према Југославији затећи у Берлину. У сваком случају, то неће бити добро расположење. Али полазим из Београда да још једном покушам са своје

стране да се ствар доведе у ред, и да се Југославија сачува од уништења. Нећу жалити нимало труда, само да постигнем овај циљ. Не знам у којој мери могу успети, али Вам могу једну ствар тачно рећи. Фирер је до сада имао велике симпатије за Југославију и нарочито за српски народ. Он је искрено желео да се Југославија очува у целини. И то се у Београду у меродавним круговима добро знало. После овога догађаја у Београду, то Вам могу рећи отворено, те симпатије Фирерове никада се више не могу повратити. И то је оно што ће најтеже пасти на Југославију. Али да до тога дође, кривица је до вас Срба, који сте допустили да се ствари развијају у овом правцу. Ја идем у Берлин и, као пријатељ ваше земље и вашег народа, радићу да не дође до рата између моје и ваше земље..."

После тога разговора, Фон Херен је ушао у воз и заузео место у своме вагону. Тада је Драгиша пришао отправнику послова пуковнику, и почео са њим разговор. Тај разговор није нимало личио на онај са Фон Хереном. Кад је Драгиша запитао овог немачког пуковника: шта он мисли о будућим односима између Југославије и Немачке, овај је одговорио: „О каквим Ви односима још можете да говорите?!... Никаквих више односа неће бити између нас и вас!... Овај Београд, који је ових дана побеснео и, потпуно изгубио сваку меру пристојности, претворићемо га за неколико сати, у рушевине!... Ове речи утувите добро и немате више шта да ме питате, нити ја желим да даље разговарам с Вама!... Ви сте једини у Европи који сте смрдљиву чарапу бацили под нос и у лице Хитлеру. И, ако ви мислите да се то може опростити, ви се грдно у томе варате!... Ми ћемо вас уништити!..." Кад ми је ово Драгиша испричао, рекао ми је још да је одмах после тог разговора са ова два немачка представника, отишао Бошку Јевтићу и саопштио му цео разговор.

Затим сам ушао у радну собу Бошка Јевтића, па кад смо се поздравили готово нисам смео да упитам Бошка Јевтића о томе каква је ситуација, јер по ономе, што сам дознао од Драгише Миловановића било ми је јасно да смо уочи рата, и да ту нема више никаквих изгледа да ће се нешто свршити на неки миран начин. Зато сам Бошку Јевтићу рекао да сам дошао да добијем нека упутства о томе: шта треба да радимо ми, који смо сасвим далеко доле на југу. Јер ово је критична ситуација и добро би било да се свакоме одреди место за рад, то јест онима који су на неком одговорном положају, а ја сам сматрао и свој положај председника општине као неки одговоран положај. Бошко ми тада одговори да би добро било да се јавим председнику владе генералу Симовићу, па да од њега чујем шта он мисли о садањој ситуацији. Можда ће он имати неку нарочиту поруку за мене. Мало сам се зачудио овом предлогу Јевтићеву, па сам му то чуђење и изразио овако: „Ја мислим да је председник владе сада, у овој ситуацији, толико заузет да неће имати времена са мном да разговара, јер ја не могу ништа да учиним да се олакша

данашња ситуација, а не желим да му одузимам време." Јевтић ми на то одговори, да ипак, мислим да ја треба да посетим генерала Симовића, а он ће га питати телефоном кад може да ме прими. Јевтић је узео слушалицу и, после неколико минута, добио сам одговор да ћу тога дана, тачно у 5 часова бити примљен код председника владе генерала Симовића.

Нисам имао више ништа да разговарам са Јевтићем. Опростио сам се с њиме и рекао сам му да ћу га, после подне, опет посетити, чим будем завршио свој разговор са генералом Симовићем.

После подне, тачно у 5 часова, био сам у чекаоници испред кабинета председника владе, чије су канцеларије тада биле у згради главног генералштаба. Ту сам затекао своје старе познанике Илију Бирчанина, председника народне одбране и Милосава Јелића, мајора у пензији, познатог нашег књижевника и песника. Кад сам се с њима поздравио, они ме упиташе у које је време мени заказан пријем. Одговорих да ми је речено да будем тачно у 5 часова по подне. Тад ми они одговорише да је и њима заказан пријем у 5 ч, па ме упиташе да ли имам дужи разговор са председником владе. Рекох им да ја немам никакав дужи разговор са председником владе. Само ћу да се поздравим са њим, да га упитам да ли нема да ми се да неки нарочити задатак тамо доле, на југу. И ништа више немам са њим да разговарам. Они ми обојица одговорише да ја први уђем код председника владе, а њих двојица, пошто имају дуже са њим да разговарају, учиниће то по мом изласку у кабинету. У том разговору Илија ми је рекао да би он желео да његову жену и сина пошаље к мени у Прилеп, да тамо остану за неко време. Ако би дошло до какве евакуације, да и њих пошаљем тамо кад будем слао своју породицу. Рекао сам Илији да му стојим на расположењу и да ћу његову породицу примити у своју кућу у Прилепу, да ће моћи да живе као да су у својој рођеној кући. У томе сам био позван у кабинет председника владе.

Генерала Симовића до тада нисам лично познавао. Знао сам о њему нешто више тек од онога времена кад је о њему написао једну брошуру пуковник Душан Радовић, коме је Симовић оспорио право на звање ђенералштабног официра, које је звање Радовић добио по завршетку француске генералштабне школе. Кад сам ушао њему у кабинет, устао је и са мном се поздравио. Рекао је да ме добро познаје као и мој рад и упитао ме шта желим. Одговорио сам му да сам дошао у Београд да се обавестим о политичкој ситуацији и, пошто се стално налазим доле, на крајњем југу наше државе, да тражим обавештења: да ли има неки специјалан задатак за мене и уопште за све функционере, који се налазе на неким положајима као што сам ја. Нарочито ме интересује шта треба да радимо у случају рата. Симовић, кад је чуо ове моје речи, одједанпут заузе једну такву позу као што сам видео једну слику Александра Маке-

донског где је подигао мач да удари по Гордијеву чвору. Он ми рече: „Рат!... Ми смо данас од њега даље него што смо икада дотле били!... Немци имају добро да се размисле пре него што ће на нас да нападну!...”

За то време, док је мени генерал Симовић ово говорио, мени су непрестано зујале у учима оне речи, које је немачки отправник послова рекао Драгиши Миловановићу, само 20 сати раније, пре него што је мени изговорио ове речи, председник владе Југославије. Без и једне речи опростио сам се са Симовићем и изишао сам напоље. Кад су ме угледали Бирчанин и Јелић, рекоше ми „Што тако брзо?...” Ја им само одговорих: „Овде је све празно!...” И ја још једанпут рекох Бирчанину да, у свако доба, може рачунати да ћу примити његову породицу и старати се о њој....

Затим сам отишао у Министарство саобраћаја, где сам затекао Бошка Јевтића. Чим сам ушао к њему, пре сваког поздрава, рекао сам му: „Побогу, господине Јевтићу, како сте могли да уђете у владу Душана Симовића?!... Па то је један ћелов! Ја сам сад био код њега. И на моје питање о ситуацији, одговорио ми је да смо ми данас даље од рата него што смо икад били и да ће се Немачка морати добро да размисли пре него се реши да нас нападне! А мени је познат цео разговор који је Драгиша Миловановић водио са Фон Хереном на железничкој станици синоћ за време одласка Фон Хереновог из Београда, као и разговор са пуковником, отправником послова Немачког посланства. После тога само будале могу још веровати да смо ми, далеко од рата. Не спадам у ту категорију људи. Јасно видим да смо ми у рату, па Вас молим да наредите да, на неки начин, добијем једно место, односно један купе, у возу Београд-Скопље, јер још вечерас путујем са једном својом рођаком и њеном децом.

Јевтић је одмах наредио да се један вагон који улази у композицију Београд-Скопље одвуче на један колосек близу железничког моста, па да тамо уђем, у један купе, а после да се тај вагон прикључи возу Београд-Скопље. Ово је учињено стога, што су неколико хиљада људи, жена и деце заузели све просторе око београдске железничке станице и чекали да се утоваре у возове који иду у унутрашњост. Опомена председника владе генерала Симовића да „свако треба да остане на свом прагу”, није се сматрала у Београду као озбиљна реч озбиљна човека, већ је свако гледао да напусти Београд што пре, сем оних који су имали своја лична превозна средства.

Затим сам се опростио са Бошком Јевтићем и отишао у ресторан „Мадеру”, да тамо вечерам. Башта иза хотела „Мадере” била је препуна света. Сви су столови били заузети. Музика је трештала, праћена промуклим гласовима „Српска ми труба затруби!... Спремите се, спремите четници!...” У тој гомили познао сам једног човека. Он је својом висином

надвишавао свакога појединца у тој кафанској башти и певао с њима заједно. Али он је и плаћао рачуне, односно, поручивао разна пића за све оне који су седели за једно десетак столова те, сам закључио да онај који поручује мора и да плати... Био је то господин Џон Бенет, адвокат из Лондона, чиновник Енглеског посланства, у Београду.

Кад сам све то видео, вратио сам се у једну кафану, звану „Лесковац", преко пута од „Мадере". Ту сам вечерао и отишао у свој стан, где сам се спаковао и пошао са својом рођаком и њено двоје деце близу железничког моста, где нас је чекао један вагон из композиције воза Београд-Скопље. Пошто смо ушли и заузели место у једном купеу, вагон је одмах довучен на железничку станицу и укључен у композицију.

Станица је била препуна народа, који је јуришао на воз. И не само што су вагони били препуњени, већ су многи стајали на самим степеницама од вагона, а неки млађи били су и на крову. Наш вагон био је, исто тако, одмах заузет да се није могло нигде помаћи с места. Ово је стварно изгледало не као сарделе у кутији које су поређане, већ више као стока у обору, гушећи једно друго. Тако смо пошли те вечери из Београда.

Изгледа да се нико није до Ниша скидао из воза. Тек у Нишу могло се опазити да има нешто мање света у возу него дотле. Са задоцњењем од 5 часова стигли смо у Скопље. Те ноћи сам сео у прилепски воз и сутрадан сам рано већ освануо у Прилепу.

Чим сам стигао у Прилеп, послао сам своју породицу, у своје село Браилово и наредио им да тамо остану. Моји старији синови били су много раније мобилисани. Старији син Миливоје који је био коњаник, беше распоређен у неку моторну јединицу у Скопљу, јер нису имали коња за коњаника. Други син Љубомир био је у једној чети за везу у Приштини. У исто време били су ми узели два пара волова за комору, двоја воловска кола и једног јахаћег коња.

Прилеп је био пун сељачких кола и волова и самарних коња. То је била наша „ратна комора". Два пара мојих волова узели су у бојну комору. Посматрајући ове сељачке торнице са њиховим вочићима, био сам више него очајан, јер нисам могао схватити да и у садањем, модерном рату волови могу послужити и за друго сем за клање. Воловска кола, кад су прописно натоварена, не могу ићи више од 4 км на сат, а са овим македонским вочићима не могу ни толико. Да се однесе хлебац или муниција до неког положаја далеко 40 км, нашој комори било је потребно најмање 12 часова хода, без одмора. А Немци су, за то време, могли да пређу са својим камионима, и по најгорим путевима, и до 400 км!... Према томе, једино смо још могли ратовати против Бугара, који нису ништа били спремнији од нас, али смо далеко били од тога да можемо ратовати против једне државе, као што је Немачка, која је, за непун месец дана,

прегазила Холандију, Белгију и Француску. Нисам могао доћи к себи од изненађења колико смо били неспремни за рат. Међутим, војска која је пролазила кроз Прилеп, па ишла према албанској граници, била је одушевљена премда то одушевљење није било довољно да попуни све оне остале празнине које су биле тако очевидне у нашој спреми. Истина, војни магацини у Скопљу, Битољу и Охриду били су препуни брашна и осталих намирница у конзервама, али наша војска могла је и поред тога остати гладна, јер комора није могла дотурити ту храну, која је била како нагомилана на великим одстојањима од могућнога ратишта.

Сваки сам дан ишао у општину и вршио дужност, говорећи свакоме да ћу до последњег момента бити на своме месту. Неколико склоништа, потпуно сигурних, било је направљено у Прилепу, у виду тунела, која су могла добро да послуже онима који су били најближе, али не и свима грађанима прво, зато што ту није било места за све, а друго, што сваки није могао ни да стигне до тога склоништа. Саветовао сам грађане, у случају да се сазна раније да ће бити напада, да се склањају око развалина града Краљевића Марка, званих Маркови кули, и уопште даље од Прилепа, и свуда појединачно да се не гомилају нигде, а ја сам у самој вароши организовао месну стражу од 250 људи, која има, у сваком случају, дужност да бди над имовином прилепских грађана. Објавио сам да ће бити стрељан свако ко се буде нашао пред неким дућаном или ма каквом радњом, као и ко се примети да пљачка куће. Ставио сам свима до знања да ћу ја бити и за време евентуалног бомбардовања у општини прилепској, осим ако она буде запаљена, а у том случају бићу код Параклиса. То је црква, у чијој су крипти све кости српских војника, које су нађене у околини Прилепа.

Тако сам, у тим припремама, дочекао 6. април. Тога дана била је недеља, па сам устао, као и обично, рано и прошао кроз неке градске улице. Вратио сам се својој кући. Чим сам ступио у двориште, један мој сусед, ученик учитељске школе, каже ми да је на своме радију чуо да је почело бомбардовање Београда и да је, одмах затим, прекинут радио талас и да се ништа даље није могло преко радија сазнати. Одмах сам отишао у општину, где се већ беше почела окупљати гомила света. Тражио сам телефоном Скопље, али нисам могао добити везу са њима. Тражио сам везу и са Битољем, а одатле ми је одговорено да ни они ништа не знају осим оне прве вести преко радија да се Београд бомбардује. Тражио сам дивизију битољску, да их питам шта они знају, шта треба да се ради. Али, одатле сам добио одговор да и они не знају ништа, осим онога да је почело бомбардовање Београда. Остао сам целога дана у општини, издајући наредбе да се очува мир и ред, али је свет био заплашен. Сви су се бојали бомбардовања. Многи су грађани одмах почели да иду својим пријатељима или својим поближњим селима. Тако

сам остао и целе ноћи у општини, мислећи да ће се, ваљда, неко од некуда јавити. Али никакве вести није било ни са једне стране.

Једино што смо дознали преко бугарског радија да је 6. априла отпочео рат Немачке и Италије против Југославије и да је Београд евакуисан, то јест, да је из Београда побегао краљ, заједно са владом. Није ми било ни мало чудновато, да се краљ и влада, барем привремено склоне из Београда, али нисам могао никако да схватим стално ћутање одговорних чинилаца, јер никаква гласа, никакве наредбе, никакве прокламације за мобилизацију, што је све одговарало, да је још од првог дана наступило опште растројство и да је Симовићева влада изгубила главу, то јест, ако је уопште и имала главу.

7. април исто је тако прошао. Исто тако и ноћ. Послао сам градске патроле у правцу Велеса да виде шта има тамо. Али, пре него што су се вратиле патроле, у Прилеп је стигао штаб Вардарске дивизије из Штипа. Они су ушли у једну кафану, да се ту одморе. И ту је мајор Вукотић, један од функционера тог штаба, испричао да су они напустили Штип и Велес, да им је командант дивизије заробљен на левој обали Вардара, у самом Велесу, и да је велики железнички и аутомобилски мост у Велесу преко Вардара остављен не порушен, иако је био миниран.

Чудна је била прича овог мајора Вукотића. Они су бежали испред Немаца, то јест, цео штаб дивизијски са командантом дивизије. За њима су ишли немачки мотоциклисти. У Велесу, код самога моста дочекали су ове мотоциклисте, и онда су почели преговоре са њима, и договорили се да дивизијар остане у немачким рукама, као гаранција да се мост неће минирати, а ови остали из штаба, да пређу преко моста да би тамо издали потребну наредбу да се мост и цео тај вијадукт на Вардару не минира с његове десне стране. Ови су, прешавши преко моста, издали потребна наређења, да се мост не минира и одмах су аутомобилом продужили у Прилеп, а свога команданта оставили су у немачким рукама у Велесу. Тој својој причи још је додао да је видео како су Немци разоружали војну посаду која је била с леве стране Вардара, и да су све пустили кућама....

Нисам био ту у кафани кад су ови војни бегунци ово испричали, али је то већ унело једну пометњу међу грађанство и чиновништво, које дотле није видело овакво бекство, као што је то било бекство овога дивизијског штаба из Штипа. То је био јасан доказ да је почело растројство наше војске. Напослетку, испричали су да је тога дана Велес био бомбардован од стране Немаца. Бомбардована је железничка станица, војне касарне и део вароши око школе Св. Ћирила и Методија, где је такође била смештена војска. Једном речју Немци су бомбардовали она места, где је била војска и то без погрешке, што је само био знак да су били добро обавештени о распореду наше војске.

Кад се у Прилепу сазнало да је бомбардован Велес, онда је наступила општа бежанија из Прилепа. Све је бежало главом без обзира из вароши. Једни су товарили своје ствари на коњска кола, други на воловска, на коње и магарце, а већина је бежала само са понеком бошчом у рукама и на леђима. Нико није могао задржати овај свет да не бежи. Моја дужност је била само да сачувам варош од пљачке и неке паљевине, која би могла бити и сасвим случајна. Моторна пумпа за гашење пожара, заједно са пожарницима била је спремна да укаже помоћ, чим би се негде ватра појавила. Имао сам нарочитог извештача, који је стајао на прилепској Сахаткули, са које се добро могао видети сваки крај у Прилепу, па према томе, и свака појава пожара.

Око 9.30 часова увече јави ми се на телефону командант сухопутне станице. Издао ми је наредбу да одмах, што могу брже, узмем целу општинску архиву и општинску благајну и да се евакуишем у Битољ. Велес је заузет и моторизоване јединице, са неколико тенкова иду у правцу Прилепа. Ми смо на неколико завоја на путу Прилеп-Велес и на самој Бабуни, имале готове антитенковске одбране, које је требало минирати и тако онемогућити непријатељу брзи прелазак преко Бабуне.

Кад ми је овај командант саопштио да се хитно евакуишемо из Прилепа, питао сам га: зашто се не баци тај део пута преко Бабуне, где је више од два месеца рађено баш за овакав случај који је сада наступио, али он ми је одговорио да за тај посао нема експлозива!?...Нити има ко то да изврши!? Све је пропало и треба што пре доћи до Битоља, јер Немци свакога часа могу да стигну у Прилеп!...

Ово је све био резултат паничног бекства дивизијског штаба из Штипа који је не само својим бекством, већ и својим причама да су аутомобилом једва побегли испред немачких тенкова, унели панику не само у Прилеп, већ и у Битољ. Јер су, одмах после свога доласка у Битољ, и свога рапорта команданту дивизије, који је сигурно био много опширнији и детаљнији од оних прича у Прилепу, - учинио једно такво поразно дејство да је пуковник Штимец, који је тада био начелник штаба битољске дивизије, склонио и команданта битољске дивизије, да још те ноћи напусте Битољ и пројуре кроз Ресан и Охрид идући у Дебар.

На брзу руку, одржао сам седницу општинског суда и закључио да цела архива општине прилепске остане ту, као и све хартије од вредности, а цела благајна са готовим новцем да се преда Панти Џамбазовићу, кмету општине прилепске. Рекао сам да не могу ићи у Битољ директно из Прилепа, јер ми је породица у селу Браилову. Зато морам прво отићи у Браилово да узмем своју породицу, односно, само жену и најмлађег сина, па ћу после, заједно са њима, ако будем могао да се вратим у Прилеп и продужим у Битољ, а ако то не буде могућно учинићу то преко Кичева, путем Прилеп-Кичево-Битољ.

Отишао сам својој кући, где ме је чекао мој аутомобил. Кључ сам предао једном рођаку моје жене, а ја сам у пратњи два моја сељака, отишао у село Браилово.

Кад сам стигао тамо, опет својој кући, на моје изненађење, ту сам затекао свога брата Николу са његовом женом и болесном ћерком. Они су били 6. априла у Скопљу и тамо су дочекали бомбардовање. Он ми је испричао да је и у Скопљу наступила паника и да се, после бомбардовања, није осетила никаква власт, нити управа у Скопљу. Тамо је бомбардован аеродром са свима авионима који су се тамо нашли. Станице од Скопља до Куманова, на којима су били пуни возови мобилисаних војника, - све је било бомбардовано. Али, велика железничка станица у Скопљу није била бомбардована. Једина струка која се није помела тог дана, то су били наши железничари. Они су вршили дужност најсавесније, најпреданије и са највећим пожртвовањем. У Велесу су склањали са пруге на споредне колосеке запаљене вагоне и оспособили пругу за нормалан рад како ка Солуну тако и ка Битољу. Последњи воз пошао је из Велеса 8. увече у 12 сати и скупљао је сво железничко особље на целој прузи Скопље-Прилеп-Битољ, тако да ни један железничар није остао да падне у руке Немцима. Велики број празних вагона одвучен је у нашу слободну зону у Солуну, а други, преко Прилепа у Битољ, тако да су на велешкој станици остало само догорели и уопште не употребљиви вагони.

Наредио сам својој жени и сину да се спреме и пођу са мном. Сели смо на аутомобил и пошли путем у Прилеп. Али на трећем километру од села, нама се угаси мотор и, за читава два сата, нисмо могли да га упалимо. Вратили смо се натраг на железничку станицу Браилово, али је последњи воз већ био отишао у Прилеп. Било је већ свануло. Нисам хтео да чекам непријатеља, али сам жену и сина морао да вратим у село и да их препустим Божјој милости, јер нико други их није могао узети у заштиту.

Са четворицом својих сељака, међу којима је био и шеф браиловске станице, пошао сам једним сељачким колима у правцу Кичева. Требало нам је око 6 км па да изађемо на друм, који води из Прилепа у Кичево. У то време, баш кад смо полазили на пут, три немачка авиона летела су у правцу Прилепа. После неколико минута, чули смо неколико експлозија. По месту одакле су се чуле експлозије, утврдио сам да је бомбардована железничка станица и вероватно неки магацини на путу Прилеп-Битољ, удаљени од саме вароши око 2 км.

Продужили смо пут док нисмо изашли на друм у Кичево, па смо после продужили друмом. Али, између села Ропотова и Дебришта стигао нас је мој аутомобил. Мој аутомобил је био врло добар, али тога јутра, не знам зашто се мотор на путу угасио, и ми га нисмо поново упалити.

После га је шофер упалио и стигао нас. Гуме на аутомобилу биле су слабе, а нигде се на путу нису могле купити нове, па, кад смо се потрпали у аутомобил, двојица су још морали стајати на папучама. Сви су били наоружани, а ја сам носио своју сопствену пушку коју сам код своје куће чувао као успомену.

Под великим теретом гуме су непрестано пуцале, па смо их морали лепити и оправљати, те смо ишли споро.

Кад смо дошл и у близину села Брода, где је и канцеларија начелника среза поречког, видео сам неколико сељака са једним техничаром где копају неки јарак на друму. Задржим се код њих и питам их шта раде. Рекоше ми да су добили наредбу да ископају те јарке које ће минирати, па чим се појаве немачки тенкови на овоме путу Прилеп-Брод-Кичево, да ће запалити експлозив и овај пут учинити неупотребљивим. За овај посао место је било добро изабрано. Јер, сем тога пута, ни лево ни десно, нису могли проћи тенкови, јер су изнад и испод пута биле литице. Овим путем немачки тенкови уопште нису прошли. Можда би то био први случај да се, за време немачке окупације Македоније, макар један немачки тенк онеспособи. Оставио сам ове људе да раде свој посао, а ја сам се свратио у општину Брод, где је био председник општине војвода Михаило Јосифовић. Ту у општини рекоше ми да је Михаило код своје куће у Броду, куд је мало пре отишао.

Поред саме општине била је жандармеријска станица. Не знам како је до тога дошло, али истога дана, одмах после мога одласка из Брода, један жандарм са те жандармеријске станице убио је на месту војводу Михаила Јосифовића. Тако је завршио живот овај храбри човек. Чија је храброст заиста била легендарна и неупоредива. Бранио је годинама свој народ, био у свима борбама кад је требало да се бори за српство и Србију, а погинуо је на прагу своје куће од једног жандарма, који је требао да буде и сам чувар безбедности.

На путу између Брода и Кичева видео сам да се једна велика група војника са једним потпоручником враћа путем у Брод. Једни су ишли путем, други поред реке Треске, а неки по планинским огранцима. Кад сам наишао на потпоручника, упитао сам га: „Шта је то." Он ми рече да се њихов пук растурио. Ова војска имала је на себи сасвим ново одело и обућу. Сва спрема на њима била је нова. Срце ми се парало гледајући како се све то растура. Питао сам потпоручника, камо ће он овако? Рече ми да је родом из околине Скопља, и да ће отићи у Пореч. Тамо ће се преобући, па ће у сељачком оделу, отићи у Скопље. Мене је саветовао да се вратим назад, јер ће немачки тенкови пре мене стићи у Кичево. Кад сам га упитао: где је он видео немачке тенкове, одговори ми да их он није видео, али њихове предстраже, које су биле у правцу Кичево-

Буковић-Гостивар, јавиле су да долазе тенкови. И њихов пук се одмах растурио!...

Одмах сам био начисто с тим, да је овде у питању рад такозване пете колоне, јер баш и да су видели тенкове, откуд би знали да су немачки, јер су, исто тако, могли бити и наши. Та једна реч била је довољна да се цео један пешадијски пук растури.

Кад сам стигао у Кичево, чаршија је била затворена. Свратио сам у кућу мога пријатеља Станка Димитријевића, дугогодишњег српског учитеља из Кичева, који је одатле и родом. У разговору Станко ми рече да он не намерава никуда да се евакуише, али ме је молио да поведем његова сина са собом. Било ми је много жао што му нисам могао ту услугу учинити, јер сам имао већ двојицу који су стајали на папучама од кола.

Станко ми је тада испричао да су му арнаутски прваци у Кичеву рекли да не бежи никуд, већ да остане у Кичеву; да се ничега не боји, јер Кичево припашће Албанији, а не Бугарској и да се ни један бугарски војник неће појавити у Кичеву. За мене је то била новина да је српска Македонија већ била подељена између Италије и Бугарске.

Кад сам стигао у Извор, жандарми са те станице били су напустили станицу. Њих је повео собом начелник среза кичевског и комаднир жандармеријске станице из Кичева, који су били напустили Кичево пре мога уласка у варош. У селу Извору сељаци су разносили ствари из жандармеријске станице и из учитељева стана. Ми смо били сви наоружани, па сам ту застао на путу и позвао сеоског кмета да одмах дође до мене. После неколико минута дошао је кмет и ја сам наредио да, у року за 20 минута, има да поврати све ствари које су разнели из жандармеријске станице и из учитељева стана. Ако то не учини сачекаћу војску која долази и наредићу да се прво његова кућа запали, а после тога цело село Извор. Кмет је почео да се правда да је то учињено мимо његове воље. Али ја сам своју наредбу поновио. И, док смо ми узели по једно парче хлеба да се прихватимо, сељаци су враћали у жандармеријску станицу столице, столове, кревете, ћебад, сламњаче и све остало што су били разнели: тако исто, биле су враћене и ствари које су дигнуте из учитељева стана.

Одатле смо пошли у правцу Охрида, пењући се уз планину. На неколико километара од Извора, стигнемо нашу бојну комору. Она је требала да однесе артиљеријску муницију у Стругу. У тој бојној комори био је и један пар мојих волова, који није стигао до Струге, као ни муниција. Још једном видео сам немогућност наше одбране са оваквом опремом, какву смо имали и начином достављања свих тих потреба војсци, која је на фронту.

Поздравио сам се са овим коморџијама, који су сви били из Прилепа и из околних села. Нисам им рекао да смо Прилеп евакуисали. Али они су то могли и сами да утврде, а мене је било срамота да то признам. Гуме на моме аутомобилу попуштале су сваки час, те смо тако ишли веома споро. У сам мрак прешли смо Кара-Орман и почели се спуштати према Струмској равници.

Кад смо дошли отприлике 10-12 км испред Охрида, затекао сам један аутобус, који је стајао на путу. У аутобусу је био начелник среза кичевског и још много других бегунаца, који су бежали ка Охриду. Кад сам их упитао зашто стоје, они ми рекоше да у Охрид не могу ући ноћу јер стражари имају наредбу да пуцају на свака кола која се појаве на путу и да је прва таква стража ту, код манастира Св. Еразма, где овај пут излази на друм Охрид-Струга. Тако смо морали остати целе ноћи ту, на путу.

Била је то једна страшна ноћ. Те ноћи растурала се наша војска према Албанији. Остављали су топове, па су, само са коњима, бежали, остављајући код појединих сељака нова седла са артиљеријских коња и сву осталу личну спрему, да би добили неко старо сељачко одело. То су радили они који су били родом из далека, а они који су били из оближњих места, као што је Кичевија (кичевски срез) и Преспа, они су јашући коње артиљеријске потпуно наоружани враћали се својим кућама. То су били махом Арнаути. Наш фронт према Италијанима на Чафалани, био је потпуно растројен.

Наша офанзива благодареħи петој колони која је била у нашој војсци, била је потпуно разбијена и они исти Италијани, који су небројено пута у току прошле јесени и те зиме били на мртво тучени од Грка, сад су задобили победу и уништили читав један батаљон наше војске, која је била предузела офанзиву на томе делу фронта. Наша војска на томе одсеку требала је да координира са грчком војском, која се налазила код Подградаца, на јужној страни Охридског језера - била је потпуно растројена. Рањенике натоварили су на воловска кола, у којима је било помало сламе на даскама. И тако су их возили са бојишта у Стругу. Многи артиљерци своје су топове спустили у Охридско језеро. Ужас је био велики и срамота општа... Целе ноћи посматрао сам то пропадање једне државе, најсрамније од првог почетка стварања српске државе, па до сада. Све је било изгубило главу. Никакве наредбе, ни упутства... Дознао сам да је командант битољске дивизије и његов начелник штаба Штимец јурио за Италијанима на Дебарском сектору, где су Италијани отступали, да их стигне и да им се преда!...

Кад се добро свануло, пошли смо у Охрид. Охридска чаршија била је местимично затворена, а кафана су све биле отворене и препуне. Ту сам дознао да се Јован Наумовић, генерал и новопостављени командант ар-

мије или групе армија, налази у Биолошком институту, сграђеним на такозваним Биљаниним Изворима, на Охридском језеру, мало даље од саме вароши, а на путу Охрид - Св. Наум.

Ја сам се решио да идем у Битољ, јер тако је гласила и заповест начелника војне сухопутне станице у Прилепу. Опет смо се потрпали сви у аутомобил онако, како смо пошли још из Браилова, и пошли смо у Битољ преко Ресна. Кад смо стигли на само Буково, а то је превој или, како би се рекло, вододелница Охридског и Преспанског језера, ту на самом превоју, стали смо да опет поправимо гуме на нашем аутомобилу. У томе времену стигоше нас четири артиљерца у потпуној спреми са шлемовима на глави, са пушкама, а под њима су била четири добра коња. Пошто је ниже нас, за неколико стотина метара, била жандармеријска станица, ови су Арнаути артиљерци, војни бегунци окренули лево и тако, силазећи кроз шуму, заобишли жандармеријску станицу и отишли у правцу Ресна. Ми смо већ били готови да пођемо, кад се указа испред нас на првом завоју један путнички аутомобил. Ми смо сачекали тај аутомобил. Кад из њега изиђе један потпуковник.

Био је то начелник војне сухопутне станице из Битоља. Иначе Београђанин и један међу првацима демократске странке у Београду. Он се поздравио са мном као са старим познаником и упитао ме камо идем. Ја сам му одговорио да идем у Битољ. На то ми он рече: „Битољ је пао!... Немци су ушли са четири тенка у Битољ, а на путу Прилеп-Битољ, само на једном месту, дат им је један мали отпор између Црне реке и места званог Петилеб."

Потпуковник ме је позвао у своја кола. Ја сам ту понуду примио. И тако смо пошли назад ка Охриду. Али, кад смо прошли село Опаницу, ту, у близини била је лепа основна школа, у којој је била учитељица - ћерка мога старог пријатеља Грујића, дугогодишњег српског учитеља, иначе родом из Приштине, који је, заједно са својом женом Станом, дуго година учитељевао по свим местима Битољског вилајета тамо где су биле отворене српске школе. Ту, у школи затекао сам и самог Гвоздена Грујића, који је ту седео код своје ћерке. У општини је био телефон. Ја и потпуковник решили смо се да идемо у Свети Наум. Ја сам био намеран да, ако падне Охрид, а то је било неминовно, одмах пређем у Грчку, да се пребацим до Атине, одакле сам намеравао да одем у Црну Гору, јер сам тако био дознао, за време мог боравка у Београду, да ће се наша војска повући назад и узети један полукруг од Дубровника, па на реку Лим, и тако задржати део Херцеговине и целу Црну Гору, ослањајући се на Јадранско море, а њено десно крило, ослањајући се на грчку војску, која би требала да напредује према Елбасану. Нисам могао веровати да ће Грци сада даље напредовати под овим условима. Али сам веровао, да ће се наша војска моћи задржати у тим планинским крајевима, кад

јој буде осигурано снабдевање преко Јадранског мора, где сам сматрао да ће енглеска флота бити јача од италијанске. Нажалост, само неколико дана доцније, видео сам да је то била уобразиља. Тако смо те ноћи пошли у Св. Наум, не свраћајући у Охрид. У путу, идући већ Св. Науму, дознао сам да потпуковник има неколико милиона динара, од којих два милиона у сребру, које је било натоварено наместо пртљага. И тада сам видео да је један од главних разлога, што потпуковник никако не жели да дође у Охрид, лежи баш у томе новцу. Мој аутомобил опет је негде застао, да оправи гуме, али га ја више никада очима нисам видео...

Кад смо стигли у село Лабуниште, ту сам затекао Михаила Кујунџића резервног пешад. потпуковника као команданта тога пододсека и Димитрија Чићевића, резервног капетана, родом из Прилепа, који је мобилисан као кмет општине прилепске и ту је био командир чете тога пододсека. Тај пододсек, који је командовао Михаило Кујунџић, почињао је од превоја Ћавата, између Битоља и Ресна, па се простире све до Охрида. Како су многи бегунци, а нарочито војни, бежали ка Св. Науму, капетан Чићевић поставио је своју чету на једном месту, између села Лабуништа и Трапезнице, па је сваком ко је тим путем наишао, а другог пута за Св. Наум није ни било - хватао за гушу и одмах терао у своју чету, па да се ту на тој литици, брани долазак Немаца у Св. Наум. Ту је било згодно место за такву одбрану, јер пут који је просечен на једној литици, која се окомито спуштала у Охридско језеро, био је толико тесан, да су једва туда пролазили аутомобили, и просто се провлачили тим путем који је био више страшан, него пријатан. Ту је био један инжењерски мајор, који такође, није имао експлозива!... да на томе месту постави мине које су заиста могле спречити долазак Немаца из Охрида у Св. Наум.

Грци, чија је граница одатле били далеко свега један километар, у томе делу Албаније, који су они били заузели, брзо су ту пребацили једну чету војника, да задрже ово место, јер би долазак немачке војске могао да загрози целом њиховом десном крилу, које се налази код Подгорадца. Да би посели ове положаје, Грци су реквирирали све коње које су нашли у околини и у највећем трку на коњима, од којих су неки били са самарима, а неки и без самара, дојурили су као неки вихор и брзо су посели положај. Била је за нас велика срамота кад сам правио упоређење између ове грчке чете, која је овако хитала да заузме положај и наших војника које су официри са револверима чували ту, да не напусте положај.

У манастиру Св. Наума остао сам цео дан. Ту беше дошао и прота Серафим Крстић, бивши сенатор, а и Марко Новаковић, бивши бан Моравске бановине. Прота Серафим имао је једнога свог пријатеља, родом из Охрида, који је био службеник у охридској пошти. Сваки сат прота се обавештавао о стању у Охриду. Тога дана, 10. априла у 4 сата после

подне, из Охрида јавио је протин пријатељ, да се Немци приближују Охриду, и да се свет скупља на главној улици, која полази од раскрснице, где се одваја пут ка Ресну и Струги, а доле се спушта на Охридско језеро, да ту дочекају немачку војску. Ту ће председник општине да поздрави немачке војнике, а до сада је у целој вароши потпун ред и мир. За генерале Наумовића каже да је напустио Охрид пре једно два сата. До тога момента Италијани још нису ушли у Стругу. У чијим је рукама Дебар овде се још не зна. Стајали смо са нестрпљењем поред телефона, да чујемо даље како и последња варош на нашем Југу прелази у непријатељске руке, и како непријатеља дочекују са букетима раног цвећа и зимзеленом. У 5 сати јавља протин пријатељ, да су Немци ушли у Охрид, и прво су запосели велики магацин са брашном, у коме је било више од 40 вагона брашна... и велика количина сандука, пуних конзерва... То је био последњи извештај. И протин пријатељ напустио је зграду охридске поште. Ја сам те вечери остао да ноћим у манастиру Св. Наума.

Пут у Грчку ишао је од села Лабуништа на село Пискупију, које је већ било у Албанији. Цело ово село било је насељено српским живљем. Али, ту је постојао само један каравански пут, којим никаква кола нису могла проћи. Имао сам два кофера са својим стварима и њих сам узео са собом; једно ново одело које сам дотле носио спаковано у колима, обукао сам на себе, а своје одело у коме сам дотле дошао, оставио сам у манастиру. Неколико жена Српкиња, од којих су неке биле чиновничке, а неке официрске, још рано тога дана, отишле су преко границе.

Ту у манастиру био је и један грчки официр, који је одржавао, још од раније, везу са нашим граничарима који су били ту у Св. Науму, јер је српско-албанска граница била само 3-400 метара удаљена од манастира. Ја сам молио овог официра да он извести њихове војне власти да ће једна група Југословена бити принуђена да пређе на грчко земљиште, односно, оно које је била заузела њихова војска.

Још у току тога разговора, стигла је и наша језерска флота, која је била установљена на Охридском језеру. Командант те флоте, кад је чуо о чему се говори, рекао је да ће и он, са целом посадом, напустити ове мале патролне бродове са Охридског језера, и да ће прећи у Грчку, а затим иду право у Атину, где ће се ставити на расположење енглеској флоти, која има да их пребаци у Југословенску флоту тамо, где се ова буде налазила.

Грчки официр отишао је у штаб некога батаљона, који се налазио у селу Пискупији, и тамо је саопштио наше тражење. После два сата, официр се вратио и саопштио нам да можемо да пређемо на њихову територију путем Лабуниште-Пискупија, али не и путем манастир Св.

Наум - Подгорец, који је пут под артиљеријском ватром италијанске артиљерије.

Пошли смо са потпуковником у Лабуниште. Тамо ме дочекују Кујунџић и Чићевић. Одмах ми утрапише пушку у руке и рекоше ми да се придружим одбрани овога сектора. Ја сам им образложио да ту не могу остати, јер њима, сигурно, предстоји заробљавање. Одатле па све до Скопља знам да је све сигурно у немачким рукама. Шта се све десило на Ћафа Сани, то и они сами добро знају, а ја немам воље да будем нечији заробљеник. Према томе, ја ћу да пређем у Грчку. Идем у Корчу, а тамо ћу видети како ће се даље ствари развијати на нашем фронту. У то време стиже и наша посада са наше језерске морнарице. Била је то слика коју никада нећу заборавити. Мислим да их је било око 50. Сви су били високи и стасити. Имали су на себи празнично морнарско одело и били наоружани пушкама. Ишли су у потпуном реду, а своје бродове потопили су у Охридско језеро. Потпуковник за пренос новца беше добио од Грка четири мазге. Рекао је Грцима да је то државни новац и они су му дали ове мазге. Искористио сам ту прилику, да и своје кофере натоварим на те мазге. И тако смо пошли сви заједно и, после неколико стотина метара, били смо у Албанији. Пут је ишао близу до села Пишкупије, тде је било неколико грчких војника и сељака, који су нас само поздравили махањем руку, а ми смо даље продужили пут.

Требали смо до ноћи да стигнемо до села Подгорје. Било је једно 15 официра, активних и резервних из разних сухопутних станица; било је око 50 морнара; војника са потопљене језерске флоте и преко 100 разних цивила, међу којима и доста жена, па неких и са децом. Газили смо блато и ишли даље. У једном повећем селу био је један пук грчке војске. Командант пука, један грчки потпуковник, изађе пред нас, и пошто нас је запитао одакле идемо и како, одмах нареди својим војницима те ови донесоше две-три вреће пуне црног сувог грожђа, па нам почеше овим грожђем пунити торбе и џепове. Официр нам се извињавао да нема чиме другим да нас послужи осим с овим грожђем, које је за сад главна храна његове трупе. Ту, у близини, стајала су 3-4 мршава говечета и десетак још мршавијих коза, спремљене за клање за ову војску. Кад сам ово спазио, отео ми се уздах. Изишла ми је пред очи наша лепа земља, пуна свега и свачега и војни магацини препуни брашна, качкаваља и разних конзерви, војска одевена као да је сваки војних „ђувеглија" или „девер", а ово овде, земља сиромашна, чије сиромаштво се огледа на свакој њиви, на путу, као и у самоме селу.

Кад је грчки официр упитао: шта има на мазгама натоварено, одговорио сам му да је то државни новац. Упитао ме је је ли то злато. Одговорио сам му да није злато, већ легура од сребра; да је тај новац био одређен да се са њим врши исплата евентуалних намирница за потребу

оних јединица које пролазе кроз дотичну станицу. Официр се зачудио да једна станица може имати четири товара само сребрног новца, па је одмахнуо главом и погледао у већ испрашњене вреће са сувим грожђем, којим се хранила његова војска и којој тако слаба храна није ометала да добро бије Италијане; да их одбаци далеко од граница своје отаџбине И то им је подигло углед у целом свету. А ми, прослављени у свима дотадашњим ратовима, напуштамо своју отаџбину; напустили смо српску Македонију, за чију је слободу Србија дала више од пола милиона својих синова, а сад су у њу ушли Немци без борбе, као вуци у неки тор пун оваца, који је напуштен и кога нико не брани. Ту је командант грчки дао неколико војника да буду као чувари овоме државном новцу, с којим је отишао потпуковник са 3-4 официра. Њега сам кроз 2-3 дана видео у Корчи, а ми смо, вероватно, другим путем, пошли и стигли у село Подгорје.

Ово село имало је тада преко 300 домова. Било је на том месту, које је одговарало његову лепом српском имену. Ту смо затекли опет грчку војску, отприлике један полу-батаљон, и командантте јединице, са неколико својих официра ту нас је прихватио и почео распоређивати по кућама. Готово све куће у овоме селу биле су на спрат са истуреним затвореним балконима према сунцу, са много прозора, тако да је, при заласку сунца, давало утисак као да у свакој кући гори нека ватра и даје одсјај ка прозорима. Тако је изгледало споља.

Групу официра одвели су у најлепшу кућу. Кад је грчки официр видео да ја говорим грчки, па још кад сам му рекао да сам велики пријатељ генерала Пластираса, одмах ме одвео у исту кућу, у којој су били смештени и официри. Они официри који су били са потпуковником, начелником војне станице из Битоља, никако нису напуштали потпуковника са његова четири товара блага... Вероватно да су се бојали да он са парама негде не „изостане"..., те је зато у овој кући, у коју сам ушао било 8 официра који су били сви у једној соби патосаној даскама. Али је соба била по крајевима застрта само асурама, а покрај зида било је неколико узглавника, напуњених сламом.

Официр ме препоручио домаћину, а овај ми је показао место међу официрима. Није било много хладно, али ми смо били много уморни и изнојени, па нам је доцније било потребно мало ватре да се изгрејемо. Домаћин ове куће био је човек око 60 година, просед, добро развијен и непрестано нас је посматрао. Бојао се да нас пита одакле смо, јер су сви имали страх од грчких официра, који су у сваком од ових Арнаута гледали по једног италијанског агента, што би они, у ствари, и били чим би им се за то пружила ма и најмања могућност.

После неког времена запитао сам овог нашег домаћина зна ли турски. Он ми је на турском језику одговорио да зна добро турски, јер је више

од 20 година живео у Цариграду. Ја сам му рекао да никада тако дуго нисам седео у Цариграду, али сам тамо био неколико пута и, разуме се, почео сам му ређати познате велике цариградске џамије, Мехмеда Фатика, Бајазитову, Сулејманову, Султана Ахмета и Аја Софију. Кад сам му описао и положај ових великих мошеја, наш домаћин се тада уверио да сам заиста био у Цариграду, али ми је приметио да не говорим турски онако, како се то говори у Стамболу, већ говорим турски онако, како се, отприлике говори у Битољу.

За време нашег разговора, наш домаћин се непрестано окретао вратима, а кад сам га упитао зашто то чини, рекао ми је да му је официр забранио да с нама говори. Казао сам му да за то не брине ништа, јер ћу га оправдати код грчког официра, пошто ја и грчки говорим. Одмах затим, наш домаћин поручио ми је кафу, али само за мене..., извињавајући се, да им је врло тешко доћи до кафе, јер немају грчког новца, а италијански новац ни једна радња у Корчи не прима.

После тога, питао ме је одакле смо ми. Кад сам му рекао да смо из Југославије, он је упитао: шта ће ваши официри овде; да није, можда Југославија заузета од Немаца и Италијана? Ја сам му одговорио да Југославија није заузета од ових сила, и да неће бити заузета, јер ових дана и Турска улази у рат. Кад сам му ово рекао, наш домаћин добро ми се загледа у очи, па ми рече: „Зашто ти тераш шалу са мном? Никада Турска неће ратовати против Немаца и Италијана. Турци никада неће да иду у ортаклук са онима који губе!" Али, кад сам му рекао да Италијани губе на овоме фронту, где их туку и терају Грци, он ми рече: „Италијани нису Немци!"

После овога разговора, да би ми указао нарочиту част поручује да ми се скувају 3-4 јаја за вечеру. Извинио се што не може почастити и остале госте са вечером, јер вели, Грци, чим чују да кокошка какоће, одмах трче тамо, па узму и кокошку и јаја. Знам да је ово било претерано, али нико не трпи окупатора, јер сигурно, у том погледу, што се тиче кокошака и јаја, Италијани свакојако иду испред Грка.

Кад сам хтео да легнем, наш домаћин донео је мени 4 овчије коже, добро уштављене, и то ми је била добра простирка, јер су коже биле са густом вуном и непотшишане. Пре спавања домаћин ме је молио да о нашем разговору ни речи не проговорим грчким официрима, а ја сам га уверио да о томе не брине ништа, јер сам Србин, а реч једног Србина иде испред речи сваког Арнаутина када даје бесу.

Ватра је била заложена. И наш домаћин је целе ноћи дремао поред огњишта, али то није било огњиште насред куће, већ је ватра горела у камину. Официри су целе ноћи, како који озебе, долазили крај ватре да се огреју, па опет одлазили и легали да спавају.

Сутра рано, чим смо почели устајати, један од домаћинових синова донео нам је свеже воде у једном ибрику и почео нам поливати руке за умивање. Кад смо се умили, ја сам опет добио кафу, што је свима нарочито пало у очи. Објаснио сам да је ово потпуно сиромашан крај; да овај свет живи од печалбе и како га је рат, који већ годину дана бесни око њихових кућа, где су неколико пута Италијани одступали и наступали, бежећи од Грка, Грци од њих, становништво је осиромашило још више него што је било. После мога говора и објашњења, сви су узвикнули у један глас: „Ах, где је наша Југославија!? Да ли ћемо се још кадгод у њу вратити?...” На ове речи и уздахе само толико сам одговорио да је Југославија још близу нас, али јој ми све више окрећемо леђа и ако и остали официри овако буду „чували” Југославију, као што су то они урадили, слаби су изгледи за наш повратак.

Мало доцније, дошао је грчки официр и јавио нам да ће доћи неколико празних камиона из Корче и да ће нас потоварити да одемо у Корчу. После једно два сата, стигла су три отворена камиона и потрпали смо се сви у њих. Камиони су нас возили друмом покрај Малићског језера, које је било обрасло у шевар тако, да нисмо могли ни сагледати отворену језерску површину.

После вожње од нека два сата, стигли смо у Корчу. Сама варош Корча је изнад Малићског језера, а 30 км на север било је Преспанско језеро. Сама варош је једна од најлепших у бившем битољском вилајету. Све куће су на спрат, лепо окречене, а улице правилно просечене тако, да Корча уопште није давала утисак неке турске вароши. Сви њени становници говорили су грчки, јер су Грци, у тој вароши отворили своју гимназију пре 70 година. Гимназија је била пуна са 7 разреда, по истом систему, какве су свуда биле грчке гимназије. Из Корче било је много печалбара, већином ситних трговаца и занатлија у Цариграду, Египту и Америци. Становништво је било по пореклу арбанашко, али су добили грчку културу, чија се жижа никада овде није сасвим утулила, јер је овде било доста православног становништва и Корча је имала увек грчког митрополита. Варош је здрава, иако Маличко језеро није било онако бистро као Охридско и Преспанско. Из тога језера изливала се река Деволи, која је имала свој уток у Јадранско море. Између река Деволи и Семени, била је чувена равница Музекија, а између Деволи и Шкумбе, живи арнаутско племе Шпат, чија су становници Аранути православне вере.

Ту, у Корчи поново сам нашао проту Серафима Крстића са његовим братом Гавром. То је најмлађи син, управо, посмрче чувеног поп-Стојана Крстића, који је убијен још 1899. по наредби Охридског бугарског митрополита Синесија. Ту, у Корчи, било је једно десетак радњи, које су држали наши грађани родом из села Лабуништа, односно тамошњи Ср-

би, били парохијани свештеничке куће Крстића, то су они сви од реда познавали обадва брата Крстића, - Серафима и Гавру, а посредно и мене. У Корчи су држали радње, у којима су продавали бозу, леблебије и алву. Ту су седели некада и по 2-3 године, али су, бар двапут годишње, сав зарађени новац слали у своје родно место Лабуниште.

Чим смо са протом Серафимом отишли у једну од тих радњи, за мање од пола сата, сви су ови Лабуништани скупили се око нас. Разуме се, прво им је питање било: шта је са Југославијом, а затим да ли су њихова села у Дримколу остала читава, јер су била близу албанске границе. Прота Серафим им је рекао да не брину ништа. Сва села, не само у Дримколу, већ и у целом струшком срезу, читава су. То је за њих била радосна вест.

Желели су да им будемо гости. Ми смо се захвалили на томе. Питали смо их да ли би нам они хтели разменити српски новац у грчки. Они су ово једва дочекали, јер су више веровали нашем, него грчком новцу. Одмах су нам понудили 5 драхми за динар. Ја сам разменио 10.000 динара, јер сам сматрао да је добро имати даље у путу грчки новац, јер нисмо знали шта носи дан, а шта носи ноћ.

Мени је у Корчи командант места, код кога сам отишао првога дана кад сам стигао у Корчу изјавио да је Солун пао и да су Немци ушли у Солун. У даљем разговору рекао ми је да су се они борили против Италијана, и у тој борби дали доказа о својој војничкој вредности и готови су да се и даље боре са Италијанима, али Грчка је исувише мала земља да би могла да се бори са Немачком и Италијом. Обећао ми је да ће нас првом приликом пребацити у Јањину, а тамошњи командант наћи ће пута и начина да нас одбаци даље, где буде било потребно. Рекао ми је, да Грци имају солидна утврђења у клисурама испод Олимпа, куда води једини пут из Солуна у Тесалију, и да се ту може држати грчка војска неколико дана, док се не утврди споразум са Немцима. Ја сам се најсрдачније захвалио овом поштеном грчком официру, који ми је рекао више, него што је смео рећи, а он ми је још додао, да га сваки дан посећујем, па, чим добије могућност да нас експедује, он ће нас одмах даље експедовати, а свој лични аутомобил дао је неким госпођама српских официра, са препоруком да их вози у Тесалију и даље у Атину.

На три дана по доласку у Корчу, наступило је брзо евакуисање ратног материјала из Корче у Јањину. Сада смо могли да се евакуишемо само на тај начин, ако искористимо ове камионе, који превозе ратни материјал из Корче у Јањину. Камиони су из Корче полазили празни, па су ишли северно од Корче једно 3 км, где је био тај материјал, и онда су се тако натоварени, опет враћали кроз Корчу и ишли даље. Командант моста рекао је шоферима да нас могу примити у своје камионе и возити у Јањину. Ја, прота Серафим Крстић, његов брат Гавро и Цветко Ђор-

ђевић, бив. начелник среза охридског изишли смо на пут Корча-Јањина и чекали камион који је требало да нас вози. Чим је камион стигао сели смо у њега, али Цветко Ђорђевић није могао да се попне и остао је на путу, пошто шофер није могао из своје кабине да види ко се попео, а ко није.

Пут је био сав излокан од велике употребе за време рата. Десетине камиона лежало је у провалијама испод пута, превртнути и изломљени, јер, на путу је било много завоја, који нису имали довољно ширине за пролаз камиона. Није нам било много пријатно гледати ове поломљене камионе у провалијама поред пута, али смо ишли даље.

Око подне стигли смо до села које се зове Лесковић. Ту је граница бившег Битољског и Јањинског вилајета. Пала ми је у очи ова административна подела европске Турске. Турци су добро знали како су насељене разне етничке групе у њиховој држави. Лесковић, то је последње село на тој страни које има чисто словенско име и где су раније сигурно становници говорили словенским језиком, па су дотле и проширили границу Битољског вилајета, који је претежно насељен словенским становништвом. Од Лесковића је пут био нешто бољи, нарочито до реке Комамати, која је била граница између Грчке и Албаније одакле су Италијани извршили напад на Грчку и где су претрпели велики пораз. Одатле смо ишли ка Јањини грчком територијом, која је припала Грцима после рата од 1912. г.

Пред саму ноћ стигли смо на обале Јањинског језера. Требало је прећи један мост, дугачак 7-800 м, па да се оде на другу страну и да се уђе у варош Јањину, која се уздизала изнад самог језера. Међутим, командант Јањине забранио нам је улазаку варош Јањину, вероватно, да не би изазвали панику. Наређено нам је да поново хватамо друге камионе, који су одатле товарили муницију и преносили даље у Тесалију. Потоварили смо се поново у друге камионе и пошли на исток од Јањине.

Пут је водио преко вароши Мецово, чувено место, насељено Куцовласима, које лежи на једној коси која се спушта на запад од планине Пинда. Колико смо се више пењали, све смо више наилазили на снег. И, кад смо се попели на највиши гребен Пинда, камион је газио дубоко по снегу. Путовали смо целе ноћи. Кад је свануло, били смо испред прве тесалијске вароши на почетку тесалијске равнице. Варош се звала Калабака, и испод ње, нешто више од 1 км, били су чувени метеорски манастири, који су, обасјани јутарњим сунцем, изгледали као неки вилински двори из народних песама. Од Калабаке ишла је једна пруга све до станице Фарсала, где је излазила на главну пругу Солун-Атина. Одмах смо се укрцали на први воз који је ишао за Фарсалу. Грци су нас пустили у воз, а нису нам тражили да подвоз платимо. На првој идућој станици, нагрнуло је у воз стотине других избеглица, које су преко Битоља, Ко-

жана и Србице стигле у Тесалију. Ту сам нашао познанике, који су били побегли из Ђевђелије и Штипа, Велеса и других места. Та пруга била је бомбардована у вароши Кожане од немачких авиона и многи су изгинули од тога бомбардовања, нарочито она група која је била одсела у порти кожанске цркве. Међу осталима, ту је погинула и жена Косте Таралајковића дугогодишњег председника општине ђевђелијске. Ту сам нашао и Богоја Соколовића, рођеног брата војводе Глигора Соколовића, који је био кмет општине прилепске.

Оне ноћи 8. априла, кад сам отишао у село Браилово, да узмем своју породицу, Богоје Соколовић, Панта Џамбазовић, општински кметови и још њих неколицина, узели су општински моторни шмрк, који је служио за гашење пожара, па су се са њим довезли у Битољ, јер другог превозног средства нису имали.

Богоје Соколовић не зна шта је даље било са његовим друговима, јер је велика маса наших избеглица потоварила се у воз, који је ишао из Битоља у Солун. Али, кад су дошли до Соровића, тамо им је речено да не могу ићи у Солун, јер се немачке војне снаге налазе испред самог Солуна. Тако се, у Соровићу скупило 4-5.000 избеглица, који су долазили из Југославије. Били су ту сви железнички службеници од Велеса па закључно до Ђевђелије; готово сви полицијски и остали државни чиновници на целој тој територији, који су избегли испред непријатеља, заједно са својим продицама. Већ у Соровићу сви су остали без хлеба... Грчка је била у рату, па и сама оскудевала, у хлебу, те су тако читаве поворке ових избеглица пошле у Кожане.

У самој вароши Кожану грађани те вароши, из које је било много печалбара у Србији, и којима је Србија била позната. Ту су грађани из Кожана, готово из сваке куће изнели хлеба, и доносили га и давали код цркве, где су после избеглице овај хлеб делили између себе. Ту су их Немци бомбардовали.

Али то није било све. Кад су пошли из Кожана у Србицу Немци су их поново бомбардовали и са мале висине митраљирали. Није могућно да су Немци били у заблуди и да су мислили од ове гомиле избеглица, да је то југословенска војска, јер су добро знали распоред наше војске, и према томе, било им је познато да на ову страну није могла да се повуче никаква већа јединица наше војске. Затим, они су се спуштали сасвим ниско и могли су одмах приметити и голим оком да у тој гомили има много и жена и деце. Али, поред свега тога, слали су неколико наврата своје авионе да бомбардују и митраљирају ову гомилу избеглица.

Путовали смо возом до станице Фарсала. Ту је била раскрсница, јер одатле је један крак уске железнице ишао за пристаниште Волос, и главну пругу Солун-Атина. Много света, управо, већина наших избеглица,

остала је у Кардици и у осталим местима Тесалије, на овој прузи Калабака-Фарсала, чекајући друге возове, да се на њих укрцају.

Ту, у Фарсали затекао сам једну групу до близу стотину наших официра. Они су се одвојили и отишли у једну вилу, мало даље од железничке станице Фарсала. Око 4 ч. после подне, сви су били укрцани у један воз, у ком су били вагони I и II класе. Њих је воз одвезао у Атину. Ми остали морали смо даље чекати на овој станици.

Око 8 ч. увече беше састављена једна нова композиција са путничким вагонима. Шеф станице рекао нам је да се укрцамо у тај воз и да се разместимо по вагону. Ушли смо у воз, сместили се, углавном, добро и онако уморни, сви смо спавали. Воз је ишао. Мислио сам да смо већ негде у Беотији; али, кад је свануло, на моје велико изненађење, били смо опет у Фарсали!... Воз, у који смо били укрцани целе ноћи је маневрисао на овој станици!

Ујутру, кад је свануло, нама наредише да изађемо из воза напоље. Да нам се то нешто десило у Југославији, не само што не би шеф станице и возно особље добро прошли, већ би страдала и станична зграда. Али, овде смо сви ћутали и покоравали се судбини, јер ми смо већ били без Отаџбине. Нас овде нико није гледао са симпатијама. Грци су мислили да, чим Југославија уђе у рат, да ће то бити и за њих неко спасење. Међутим, Југославија је изгубила Македонију за два дана. И Немци су се нашли испред самог Солуна, и био је Грчкој близу крај самосталности.

Остали смо ту на отвореној прузи целога дана. Завидели смо нашим официрима који су онако господски, дан раније, отпутовали у Атину. Али они, кад су пошли, нису хтели ни с ким да се поздраве. Сигурно су се бојали да им се неко и од нас не придружи.

Кад је било око 5 сати после подне, дође један чиновник са станице, па нам рече да брзо похитамо у један теретни воз и да се у њега укрцамо. Ко стигне да се укрца, може рачунати да ће ипак некако стићи до Атине. И ми смо потрчали...

Воз је био далеко од нас више од 500 м, а насип је био доста висок па за трчање није било баш згодно. Многи су били одгурнути под насип. Нико никога није гледао. Сваки је гледао само себе и трчао да стигне и укрца се у воз, рушећи све око себе, исто тако да и он негде даље, буде од других срушен. Ја сам стигао до једнога вагона. За срећу, унутра је било већ неколико наших избеглица који су ме прихватили и увукли у вагон. Вагон је био чист и ми смо се брзо посадили у тај вагон, где смо имали довољно места и нисмо били сви стешњени.

Воз је заиста брзо кренуо. Али је ишао невероватно споро. Путовали смо тако са застајкивањем целе ноћи, а нисмо прешли ни 50 км. Ипак смо имали једну утеху: да се налазимо у возу и да путујемо у Атину.

Пало ми је у очи да Грци, односно грчко становништво, не напуштају своје куће пред најездом непријатеља, иако је Солун заузет и знам да је немачка војска сигурно, као и ми, на путу ка Атини. Возови су били препуни грчких војника и остале војне спреме. Али цивилно становништво остало је код својих кућа.

Око 9 сати стигли смо на станицу Ламија. Ова варош лежи на једном разуђеном заливу Јегејског мора, које улази и допире до саме Тесалије. Станица је била високо горе, изнад вароши. Пруга води неколико стотина метара изнад самог залива. Овде су пробијени многи тунели, а каменита обала, управо, литица спушта се окомито од пруге до самога мора, а пруга се провлачи кроз тунеле. Десно од ове пруге, налази се чувени Маратонски кланац.

Кад смо обишли Ланиски залив и дошли на прву идућу станицу, ту је стајао један воз и у њему грчки војници, а у неколико вагона I и II класе били су официри. Ја сам изишао из свог вагона X и упутио сам се у један вагон у коме су били грчки официри. У једном купеу видео сам где седи сам један пуковник. Ушао сам у тај купе представио сам се пуковнику и замолио га за дозволу да ја, са мојим друговима из X вагона, могу да пређем у овај воз, и да нам ту дају мало места. Пуковник се одмах дигао са свога места и отишао и направио размештај официра по купеима, тако, да је за нас остао један купе празан, те сам позвао своје друштво, да уђе и да се ту смести. Остао сам са пуковником у његовом купеу све до Атине.

У Атину смо стигли око пола ноћи. Атина је била сва замрачена, а путници су били задржани сви у једном великом станичном холу. Војска је била упућена у неку станичну зграду, а путницима је бележено име и презиме. Али никоме није било дозвољено да се удаљи из овог станичног хола, док не сване. Међутим, мој нови познаник, пуковник, одмах је отишао са мном команданту станице и, пошто му је рекао да сам ја бивши народни посланик бивше југословенске Скупштине и пријатељ генерала Пластираса, и према томе, тражио је за мене нарочиту дозволу да могу изићи из тога хола и потражити хотел. Ова молба односила се и на моје другове, с којима сам путовао у X вагону. Командант станице позвао је једног наредника и наредио му да иде, да види где има празно место у хотелу, па затим да дође и да нас поведе са станице право у хотел. Није прошло ни 20 минута, наредник је дошао и саопштио нам да нам је нашао место у једном хотелу и да је за мене резервисао три собе. Одмах смо пошли са њим, пошто сам се претходно захвалио и пуковнику и команданту железничке станице у Атини.

Кад смо стигли у хотел прво ми је пао у очи један плакат, на коме је било написано крупним словима, да је Југославија примила безусловну

капитулацију! Узео сам тај плакат, па сам га неколико пута читао, не верујући својим очима да је то тако.

Хотелијер нам је показао наше собе и ја сам ушао у своју собу, али целе ноћи нисам могао заспати. Тешко ме је била потресла вест о нашој војној капитулацији.

Сутрадан рано сам устао и, чим су се отвориле радње, отишао сам у једну радњу и тамо сам купио наново себи најпотребније ствари, јер су ми куфери у путу, за време премештања из воза у воз били изгубљени. Пошто сам се снабдео тим потребама, купио сам један куфер, ставио све ствари у њега и унео у хотел.

Одатле смо са протом Серафимом и његовим братом отишли у грчку народну банку, да тамо разменимо динаре у драхме. Грчка народна банка мењала је 1 динар за 5 драхми. Око шалтера, где се мењао наш новац било је много нашег света. Сви смо стали у ред како је ко дошао, али у томе ућоше два југословенска официра авијатичара, који покушаше преко реда да размене новац. Ту им се испречи прота Серафим Крстић и не даде им да пре нас размене новац. Ови официри су се бунили, доказујући како је то њима хитно потребно. Али прота им рече: „Не мислите, ваљда, да и из Атине први побегнете?!..” Они су били толико увређени овим речима протиним, да су били готови да се бију... На то сам их ја опоменуо речима: „Ако сте већ тако велики јунаци, а пошто је Југославија, односно, њена војска капитулирала, Грчка то још није учинила, па можете отићи на њихов фронт, да над непријатељем искалите своју срџбу, а покажете своје јунаштво!” После тих мојих речи, господа су изашла из банке.

Било је већ 11 сати пре подне, а то је време кад обично почиње рад у разним амбасадама и посланствима, те смо ја и прота Серафим пошли у наше посланство. Југословенски посланик у Атини био је Александар Вукчевић, син др Станојла Вукчевића, бив. потпредседника Народне скупштине Србије. Њега сам добро познавао, као и његова оца пок. др Станојла, јер сам неколико пута био гост у њиховој кући у Пожаревцу, пре балканских ратова. Кад смо ушли у посланство, тамо је владала нека свечана тишина. Управо тишина као на гробљу, пошто се мртвац затрпа у земљу. Мислио сам да је то ради капитулације, али ми секретар Протић одмах рече: „Овде је краљ, генерал Симовић и цела влада!!! Још јуче су стигли овамо.”

Нисам био много изненађен овом вешћу, пошто сам још раније сазнао за капитулацију. Али ме је интересовало ко је све дошао из Југославије, осим овога света који је стигао преко Солуна, Битоља и Охрида.

Ту сам сазнао да је авион, на коме се возио ђенерал Бора Мирковић и његов начелник штаба, потпуковник Лозић, Марко Даковић министар и Владимир Ћоровић, ректор београдског универзитета, атерирао негде

поред пруге, која води из Атине у Патрас; да су ђенералу Мирковићу обадве руке изломљене; да су Даковић и Ћоровић на месту остали мртви. Мирковића су одмах довели у Атину и ту извршили моментално гипсирање. Али се генерал толико драо и викао на Енглезе, називајући их најгорим људима и, разуме се, на српском језику, тражио је да га оставе ту на миру и да ће он радије остати ту у Атини, да дочека Немце и да се Немцима преда, него да иде у енглеску болницу...

Све су ово Енглези слушали, али у исто време намештали му кости и увијали гипсом.

Питао сам у посланству да ли могу да видим некога од чланова владе. Рекао сам им, да бих желео да видим Бошка Јевтића. После неколико минута, појави се Бошко Јевтић, са њим др Срђан Будисављевић и Јова Бањанин, а за њима Петар Живковић. Петар је био у „гала-униформи", са много ордења на грудима, као да је спреман за какву велику аудијенцију. Поздрав је био опет као на гробљу. Упитао сам их само: „Зар ништа паметније нисте могли урадити?!" Бошко Јевтић ми се приближи, па ми рече: „Није имао ко!..." Ту сам од њих дознао како је извршено бомбардовање Београда и како су они још тога јутра, за време првог бомбардовања, сваки посебно, али зато сви, напустили Београд и прво време склонили се по шумарцима испод Авале, а затим, полако, премештили престоницу у Севојно, близу Ужица.

Душан Симовић био је у цивилном оделу. Мислим да је то било сасвим на свом месту, јер је он, после капитулације, стварно престао да буде начелник врховне команде, и да му је још једино доликовало да носи цивилно одело. Богољуб Илић, министар војни и помоћник врховног команданта био је у „походној" генералској униформи. Од Срђана Будисављевића дознао сам да ће те вечери Влада решавати о томе: ко може и ко ће бити примљен да се пребаци у Африку. Питао је мене: желим ли да идем у Африку, да би ме увели у тај списак. Рекао сам да хоћу, јер не мислим да чекам Немце у Атини. Али сам га молио да у тај списак уведе и проту Серафима Крстића. Он проту Серафима није трпео, јер је овај некада био члан Самосталне демократске странке, па их је после напустио и пришао Љуби Давидовићу, а после је и Давидовића напустио. Молио сам Срђана Будисављевића да, по сваку цену, и њега уведе у списак, јер ипак нема смисла да он остане овде, а то не жели ни у ком случају. Тако је то остало. Дознао сам да ће краљ са Симовићем сутрадан рано авионом отпутовати у Палестину.

Ми смо се вратили, у свој хотел и ту ноћ смо преноћили. Сутрадан, опет смо отишли у посланство. Али посланство је већ било опкољено од масе наших избеглица. Пред избеглице изишао је Миша Трифуновић, министар, и објаснио избеглицама да ће влада свакоме дати по 1.000 динара, који новац могу променити у грчкој народној банци по курсу 1

динар за 5 драхми, па је његово мишљење, да тај народ треба да се врати својим кућама. Не верује да ће Немци чинити какве репресалије над нашим светом. Напротив, верује да су Немци добри људи и да је и њима потребан радни свет... Па, зато би најбоље било да се они почну враћати кућама. Затим је почела деоба новца. Кажу да су издали нешто око пет милиона динара, а остатак од 30.000.000 динара, изгорели су у самом посланству. Министар финансија био је Јурај Шутеј, адвокат из Сарајева. Не знам шта их је руководило да толике милионе запале, а могли су их дати овим избеглицама, којих је било око 5.000 да барем они, док су у Грчкој, не умиру гладни.

Краљ је већ био отпутовао и посланство је имало извештај да је краљ са Симовићем стигао у Палестину. Ја сам тога дана добио један лесепасе, улазак у Египат. Прота Серафим имао је из раније овај пасош, који је добио у Охриду. Ту сам у посланству видео и Маринковића, југословенског конзула у Корчу, који је пре нашег доласка у Корчу, напустио своје место и дошао у Атину. Тога вечера опет смо отишли у наш хотел, а сутра, кад смо дошли у посланство, затекли смо посланика Вукчевића и бившег посланика у Бечу Милојевића. Ту су нам показали списак оних, којима је дозвољено да се пребаце у Египат, и на основу тога списка, могу добити карте за одређена места у бродовима. Ове карте издаваће енглеско посланство у Атини, а посредством посланика Вукчевића.

Влада је тога дана отишла авионима у Египат, где су се спустили у Порт Саиду. Тамо су одмах били интернирани зато што Египат још не беше прекинуо дипломатске односе са осовинским силама, а влада краља Петра није била у својству избеглица, већ са правом и даљег функционисања владе једне суверене државе. Такав њен положај египатски краљ није хтео да допусти, већ су били интернирани у свом хотелу у Порт Саиду, а везу са египатским властима одржавао је југословенски почасни конзул у Порт Саиду, иначе Србин. Њему је био придодат на службу Никола Марковић, адвокат из Битоља, који се неколико дана раније пребацио у Африку.

У нашем посланству у Атини био је састављен списак кога је, пре свога одласка за Египат, одобрила влада. И у томе списку било је 27 лица којима је одобрен одлазак у Египат. Посланик Вукчевић био је овлашћен да за та лица добије карте за енглеске бродове, који ће их превести у Египат. У овом списку било је име др Лазе Марковића, који уопште није ни дошао до Атине. Али, влада о томе није имала појма, јер је знала да је Лаза Марковић био на аеродрому у Никшићу, па су сматрали да је и он примљен у неки транспортни авион, који је имао из Никшића да се пребаце у Грчку.

У истом списку, били су уведени Божа Максимовић и Крста Милетић, бивши министар, али ова два бивша министра, који су такође дошли у

Атину у официрским униформама, отишла су к пуковнику Келеру, војном изасланику Југославије, да траже од њега да их он упути на место, одакле се најлакше могу евакуисати некуд преко мора. Пуковник Келер упутио је оба ова бивша министра на Пелопонез, у место Каламату, рекавши им да ће тамо бити многе енглеске лађе, које ће укрцати све енглеске јединице, које су се бориле у Грчкој и пребацити их на афрички фронт, а да ће, тако исто, прихватити и превести преко мора и све југословенске официре и војнике. Тако је Келер упутио на Пелопонез све официре и војнике, који су се њему јавили и од њега тражили помоћ. У пристаниште Каламата није стигао ни један енглески брод. Тамо су Немци заробили све наше официре и војнике који су се тамо затекли, осим једног малог броја, који су успели да погоде једну трошну грчку лађу, која је требало да их превезе до острва Крита. У тој групи била су и ова два бивша министра Божа Максимовић и Крста Милетић.

Пуковник Келер, пошто је овако „испратио" све оне који су се њему јавили, испратио је и посланика Вукчевића, а он је остао у Атини и предао се Немцима, кад су Немци ушли у Атину!...

Са Вукчевићем отишао је у енглеско посланство и прота Серафим Крстић. Њему је тамо дата карта за нас седморицу. Ја сам чекао у посланству кад је прота Серафим дошао са картама из енглеског посланства. Тражио је да одмах, с места, идемо у Пирej, јер у лађе морамо бити до 1 сат после подне. Ја сам хтео да прво идем у хотел, да узмем своје ствари и да собом поведем Богоја Соколовића, који је такође био у томе списку и кмета општине штипске за које сам био израдио дозволу. Али Серафим није хтео да чује за одлазак у хотел. Док смо се ми овако препирали око поласка, његов брат Гавра дошао је са једним такси аутомобилом и прота је одмах ушао у аутотакси и рекао ми: „Улази у кола, ако хоћеш!... Одмах одавде идемо у Пирej. Ако хоћеш, ја одох." Карта за лађу била је код њега. Нисам имао ништа друго да радим, већ сам ушао у аутотакси и брзо смо отишли доле у Пирej, где смо затекли нашу лађу, која се на грчком језику звала „Коринто", а Енглези су је изговарали „Карантија". Лађа је била грчка, али у служби енглеског министарства војног. Ту, до саме лађе, чекала су два млада Јеврејина, родом из Битоља. Обојица су ме познавали, као и ја њих, а нарочито њихове родитеље. Били су браћа и почели су да ме моле да их примим на нашу карту у лађу. Бојали су се да дочекају Немце у Атини, а имали су зета и сестру који су били насељени у Палестини. Прота се противио да их примимо на нашу карту у лађу, али ја сам узео на себе тај ризик. И тако су и ова два млада Јеврејина ушли у лађу са нама, те тако нас је било сада петорица, од седморице на колико је гласила карта енглеског посланства. Мало доцније стигао је и Мина Станковић, родом из Злетова. Он је био раније жандармеријски капетан, а затим је био изабран за народног

посланика. С њим је био и један чувар шума из среза кочанског. Обојицу смо примили у лађу на нашу карту. У лађи је већ био наш конзул из Корче Маринковић, са два своја каваза, од којих је један Панта Решетар, био родом из села Враке, близу Скадра.

Овај брод „Карантија", био је испуњен енглеским породицама, које су напуштале Атину. Међу њима било је свега 5-6 мушкараца, међу којима је био један виши официр, један Енглез професор теолошког факултета у Атини, који је примио православље и замонашио се. Остало су све биле жене са децом од новорођенчади, па до 12 година.

Нисмо били добро примљени у овом енглеском друштву, као што нисмо били добро примљени код Енглеза ни у самој Атини. Наша капитулација изненадила је Енглезе. Они су посумњали у то, да је наша влада уопште имала вољу да прими борбу са Немцима. Јер, одмах после 27. марта, министар спољних послова Енглеске А. Идн и генерал Дил, начелник његова империјалног штаба, који се тада нашли у Атини, тражили су дозволу да одмах дођу у Београд и да са Југославијом закључе савез. Кад их генерал Симовић није смео примити у Београду, они су тражили да специјално изасланство из Београда дође у Атину, и да тамо у грчкој престоници закључе савез. Симовић ни ово није учинио. Кад је дошао у Атину и кад су га Енглези упитали: зашто је Југославија капитулирала, он им је одговорио, да је капитулација извршена без његова знања... Кад су га упитали: шта је са југословенском флотом, он им је у једној театралној пози одговорио, да је југословенска флота „сва на окупу" у Боки Которској под југословенском заставом и да чека наредбу да исплови из Бококоторског залива и да уђе у грчке воде. Али је потребно да ту југословенску флоту прихвати један део енглеске флоте, и да је проведе кроз Крфски канал и уведе у Јонско море. Енглези су тражили да југословенски краљ Петар II потпише један такав акт, јер се Симовићу није могло веровати. И кад је један такав акт, са потписом краља Петра II, био уручен енглеском амбасадору у Атини, радио Рим је трештао на све стране света о томе, како се цела југословенска флота у Которском заливу предала Италијанима, осим једног разарача кога је посада дигла у ваздух. Италијани су јављали да су раскомадана тела двојице наших официра, који су страдали од експлозије, коју су сами изазвали, извађена из воде и да су свечано сахрањени са највећим почастима каква се указују само онима, који су извршили херојска дела. Сви ти радови Симовићеви, и његове неспретне изјаве, само су изазвали гнушање Енглеза, а и Грка, према Југословенима, а нарочито према Србима. Тога дана Немци су бомбардовали пирејско пристаниште. Али наша „Карантија" није била погођена. У пристаништу смо остали до 11 сати увече. Оно је било у потпуном мраку као и сам брод. После 11 сати

ноћу, наша лађа изишла је из пристаништа и упутила се на отворено море.

Сутрадан, кад је свануло, а то је био 20. април, већ смо били на отвореном мору. Тада сам видео да се наш конвој састоји од пет лађа, од којих су две ишле једна с леве а друга с десне стране, а друге две иза нас. Лађа је ишла у широком цик-цаку. Иако је курс лађе био према острву Криту, ми смо тога целога дана и целе ноћи путовали, а нигде нисам могао да сагледам острво Крит, које ми је било добро познато по његову усамљеном положају, по његовој величини и по његовим високим планинама, које сам добро познавао и могао сам их увек познати међу свима острвима на томе делу Средоземног мора, јер су ови планински врхови готово до самог месеца јуна били под снегом. Немци су тога дана неколико пута надлетали наш конвој и бацали бомбе. Тога дана нас су пратила три разарача, којим су бранили приступ авионима и ниједан од бродова у овом конвоју није потопљен.

Чим је дат сигнал за узбуну, командант нас је све поређао, и сви смо ставили на себе појасе за спасавање. А кад су авиони почели надлетати и изнад нас, морали смо сви сићи доле у унутрашњост брода, док је горе остао само капетан са потребним бројем бродског особља. Наш брод имао је, на задњем свом делу, само један топ, малог калибра, а на кљуну један митраљез. За све време док је брод био у опасности, нисам чуо да је дејствовао ни топ ни митраљез са наше лађе.

Енглеске жене са својом децом задивили су нас својом дисциплином и хладнокрвношћу. Нико од њих није проговорио речи; нико се није заплакао, и нико није показивао знаке некога страха. Али оно што нису урадиле енглеске жене и деца, урадио је један југословенски генерал, Драган Мирковић, који је, после 27. марта, постављен за управника двора. Он је са собом носио краљевску круну и још неке друге краљевске амблеме. Али, кад су нас Енглези потерали да сиђемо доле у брод генерал Мирковић, рођени брат команданта авијације Боре Мирковића, загрлио је своју жену и свога сина, коме је тада било 17-18 година, и почео да се опрашта са њима уз тако гласно јецање, које је за нас представљало исто таку срамоту, као и капитулација или незнање географије од стране његова брата генерала Боре Мирковића, команданта авијације.

Поред Драгана Мирковића закукао је и Мина Станковић и протестовао зашто нас Енглези нису укрцали на неку турску лађу, која би нас, без опасности, однела некуд у неко турско пристаниште, пошто је Турска неутрална, Немци не би нападали на њихову лађу. Мени није остало ништа друго, већ да их укорим и да их упутим да погледају и угледају се на узорите примере, које су давале ове Енглескиње, а и њихова деца...

Нама на лађи није нико хтео дати хране. А прота Серафим, од страха да не изгубимо лађу, није ми оставио времена да се снабдемо са храном. Конзул Маринковић отишао је к оним Енглезима и молио их да му даду неку кутију конзерви или за новац или онако, бесплатно. Енглези су га одбили са неколико нимало пријатних речи. И Маринковић, увређен овим поступком Енглеза, грдио их је, али на српском језику!

Видео сам да се не можемо снабдети храном на тај начин, те сам отишао у кујну, где се спремала храна за бродску посаду. Кувар је био Грк, као и остала посада. Извадио сам две енглеске златне фунте, а кувар ми је казао, да после вечере могу добити хлеба и неколико кутија конзерви рибе и меса. Одмах после вечере, упутио сам у кухињу Гавру Крстића и Панту Репетара, те су донели хлеба и конзерве, тако да нам је било довољно за све време нашег путовања до Александрије. Тако сам решио питање наше исхране на броду...

Сутрадан, рано угледао сам снежне врхове острва Крита. Наши бродови ишли су у правцу Крита, а лево од нас видео се читав низ Спорадских острва. Нешто северозападно, угледао сам острво Цериго, на коме су, од историјских личности, били Енеј кад је бежао из Троје и Апостол Павле, кад су га спроводили из Палестине у Рим. Тога дана нису се појавили немачки авиони. Само смо једанпут имали узбуну. Рекоше нам да је примећена нека подморница. Никакве пратње нисмо имали. Чим је пао мрак, разарачи су били враћени, вероватно, да прихвате неки други конвој. Целе ноћи били смо без пратње, и тога дана до пред подне. Кад смо се приближили острву Криту, пред нас су изишла опет три разарача и два енглеска авиона. Тако смо сада, уз ову дуплу пратњу, ваздушну и поморску, дошли у висину Крита и, у близини његове западне обале, пловили дуго и дуго док нисмо ухватили курс према острву Кипру. Тако смо пловили већ другу ноћ.

Тога дана био је православни Ускрс, који је у лађи прослављао само онај Енглез, који је примио православље и монашки чин. Он је позвао капетана брода, такође Грка, и неколико од послуге, која није била на дежурству, па је са њима отпевао једно стотину пута *Христос анести!*... (Христос воскресе!), али је зато у својој торби, имао црвена јаја, па је свакоме од њих дао по једно црвено јаје, а тако исто и некој деци од оних Енглескиња, које су с нама путовале. Сутрадан, 22. априла, још смо држали курс према Кипру. Али, око 10 сати, курс је окренут на југ према Александрији.

Колико смо ишли даље, наша лађа узимала је све више курс на запад. Око 3 сата после подне, већ смо могли угледати пешчане обале Северне Африке и варош Александрију. Око 6 сати после подне, били смо пред Александријом. Нарочита патролна лађа водила нас је у огромно у пространо александријско пристаниште. Полако смо пловили иза овог пат-

ролног брода, док смо, најзад, стигли до самог кеја, уз који је пристала наша лађа.

Лево од нас били су огромни француски бојни бродови, које су Енглези узели од Француза из Бизерте и неких других француских пристаништа на афричкој обали. Наше лађе изгледале су према овим колосима, као врапци према орловима. Никада Немци нису успели да потопе ове лађе или да их оштете. Сваки напад на њих Енглези су сузбијали и ове лађе су до краја рата, остале онакве какве су их Енглези и узели.

Чим смо пристали поред кеја, одмах је ушла египатска полиција и њихови царински чиновници. Ми, Срби нисмо имали египатске визе. Око тога је био читав спор, док је напослетку дошао чиновник енглеског конзулата из Александрије и, после дугог објашњења са египатском полицијом, повео нас је у варош.

Кад смо потпуно изишли из пристаништа, упутили смо се у једном аутомобилу све поред кеја и, после вожње од 4-5 км били смо уведени у један огроман хотел, кога су раније држали Италијани, али су га сада заузели Енглези за своје потребе. Овај хотел био је тако великих сразмера, да ми ни једну зграду у Београду нисмо могли упоредити са овим хотелом. Горе су биле собе и читави апартмани за становање. Доле, у приземљу, било је неколико великих трпезарија за обедовање. Конзул Маринковић пре нас, био је смештен у један хотел, звани „Сент Џемс", а ми смо били распоређени у овоме хотелу „Викторија".

Сваки од нас добио је засебну собу. Али, пошто је било прошло време вечери, сишли смо доле у једну од тих великих трпезарија, где смо добили енглески чај са млеком, хлебом и мармеладом. И то нам је била вечера. Отишли смо сваки у своју собу. Још у трпезарији, слушали смо извештаје немачког радија, који је јављао да је наш конвој потопљен!... Разуме се да је ово била једна неистина, јер ни једна лађа из овог нашег конвоја није потопљена. Нама је било забрањено да излазимо из овога хотела, где смо били потпуно слободни. Јер, ако би нас египатска полиција, ухватила на улици, морали бисмо лежати у затвору, док се наша ствар не би уредила.

Тако смо остали у Александрији три дана. Четвртог дана, рекоше нам да се спремимо, те смо у пратњи једног енглеског официра, отишли на станицу, где су нам извадили карте I класе. Сели смо у брзи воз Александрија-Каиро, у коме је био и вагон ресторан. Сваки од нас имао је удобну фотељу. Путовали смо у Каиро, пролазећи кроз чувену делту Нила, пролазећи поред многобројних канала, прелазећи преко њих, преко мањих и већих мостова, а у каналима биле су безбројне једрилице са високо подигнутим једрима, као и мноштво парних реморкера.

На многим местима египатски феласи наводњавали су плантаже, засејане памуком, неке засејане кукурузом, а пиринчана поља, стално под

водом, подсећала су ме на исто таква поља, само много мања, поред Бабуне, Црне реке и Брегалнице. На једрилицама обично су била по 2-3 човека. Сви су носили дугачке беле антерије, а само један, који је седео на кључуну брода, имао је на себи црну антерију. Он је само седео и ничега се није прихватао... Ове једрилице, кад су биле усамљене на неком каналу, ишле су брзо као стреле. Једра су им била тако висока, да је на тој висини било увек ветра, који су Египћани великом вештином искоришћавали да тера њихове једрилице у правцу, у који они то желе. Неколико хиљада година Египћани плове овим каналима. И та њихова вештина мора пасти у очи сваком кога занима да посматра са каквом лакоћом они управљају једрима. На једном крају Нила био је велики гвоздени мост.

Код Александрије улива се само један крак реке Нила у море, и то се познаје чим се уђе у залив александријски по мутној води реке Нила, која замућује и морску воду. Стварно, река Нил, сем овог једног крака, који се улива у Александрији, улива се у море између Сид Ел Бара и Порт Саида.

Предвече смо ушли у станицу Каиро. Станица је огромна и сва је покривена као она што је у Пешти, само још много већа од ње. Ту нас је на станици дочекао један чиновник енглеског конзулата по народности Рус, и одвео нас у „Парк хотел".

Закупац овог хотела био је Грк. У Каиру 95% хотела и ресторана држе Грци. Овај чиновник наредио је хотелијеру да нам изда собе и храну и да све то ставља на рачун енглеском конзулу. Шта више, рекоше нам да је супруга енглеског конзула примила на себе тај издатак за наше издржавање у овом хотелу. Доцније сам сазнао, да је цео овај рачун платио југословенски посланик Аџелковић из касе посланства.

Сутрадан сам посетио посланика Аџелковића. Он ми рече да су у хотелу „Континенталу" одсели Јован Ђоновић, уредник „Трговинског гласника" из Београда и бивши посланик у Тирани, Мафед Паштровић, бивши народни посланик из Сплита, др Милош Тупањанин, заменик др Милана Гавриловића, посланика у Москви у својству председника и шефа земљорадничке странке у Југославији, Михаило Константиновић, министар у оставци, и још двојица, чијих се имена не сећам. Њих је прихватио енглески посланик на београдском двору и како сам дознао, као својим поверљивим људима, уступио им је авион, којим је требало он да се евакуише, тако, да су они тим авионом отпутовали у Атину, а посланик је остао у Херцег-Новом, где се предао Италијанима.

Доцније сам сазнао од пуковника Белија ово: др Милош Тупањанин, у споразуму са енглеским посланством у Београду, требало је да остане у Југославији и ту да дигне устанак. За овај посао, као предујам, Енглези су му дали 500.000 долара. Посебно је добио новац у злату, Јован Ђоно-

вић, који је с њим заједно путовао, причао ми је да је код Тупањанина видео више злата, него што је Тупањанин сам тежак. Тупањанин је рекао енглеском посланику да иде у Никшић, да испрати свог сина који је имао тим авионом енглеског посланика такође да отпутује; али је и он ушао у авион и „продужио даље"...

У Пиреју ова шесторица енглеских поверљивих људи, били су укрцани на један енглески брод, који је имао носивост 14.000 тона. Других путника на томе броду уопште није било! Кад су стигли у Александрију, били су под сасвим другим условима, него ми остале избеглице.

Хотел „Континентал" био је други у рангу од великих хотела у Каиру. Први је био хотел „Шеферс". Неколико великих хотела у Каиру, Александрији и у Луксору, својина су једног друштва за изградњу хотела у Египту. То друштво основао је један Србин, родом из Бока которске. Хотел, у коме смо ми били, спадао је у пету или шесту категорију, али је био чист и храна је била добра. Хотелијер нас је питао сваки дан шта желимо за ручак да нам спреми.

Југословенска влада још је била у Порт Саиду, а краљ и Симовић били су у Јерусалиму. Југословенски посланик у Каиру добио је задатак да направи један општи пасош за краљевску владу и за све који су тамо са њима, па да тај пасош овери енглески конзул у Каиру и визира за Палестину, пошто је Палестина била под енглеским протекторатом. Кад је пасош био готов, Анђелковић ме је замолио да, заједно са Костом Зисићем, бившим секретаром југословенске трговачке коморе у Солуну, тај тако визиран пасош однесемо у Порт Саид, и да заједно са владом идемо у Палестину, пошто су и наши пасоши били визирани и уређени. Сели смо на воз и, преко Исмаилије, кренули у Порт Саид.

Варош Исмаилија налази се на самом Суецком каналу. Дотле лађе иду прокопаним каналом, а код Исмаилије, улазе у језеро, па тим језером плове, па опет улазе уједан кратак канал, из кога, опет, улазе у језеро. То растојање између ова два језера био је пут, којим је пророк Мојсије извео Јевреје из Египта и увео их у Синајску пустињу. Од Исмаилије до самог Порт Саида воз иде поред самог Суецког канала. На пола пута, између Исмаилије и Порт Саида на једном месту, налази се ферибот. Ту воз пролази помоћу ове скеле Суецки канал и пруга продужује у Палестину.

Кад смо стигли у Порт Саид, нашао сам Бошка Јевтића па сам му предао њихов заједнички пасош, са потребном визом за одлазак у Палестину. Сутрадан остао сам целог дана у Порт Саиду. Ту је, изнад самог Порт Саида, улаз и почетак Суецког канала.

Кад је било све уређено за полазак југословенске владе, а за то је било закупљено много спаваћих кола, таман толико колико их је било у Порт Саиду - сели смо на брзи воз и, после нешто више од једног сата

вожње, дошли смо до места где се прелази Суецки канал. Канал је на томе месту широк 70 м. Вода је брза као на каквом планинском потоку. Вода тече из Средоземног мора кроз канал и језера у Црвено море. Вагони су брзо привлачени помоћу ферибота, а на другој страни, чекала је локомотива, која је одвлачила вагоне даље ка станици, званој Кантара. То је једна огромна станица, последња на теритрријии Египта, где се врше све формалности, почев од прегледа пасоша, па до последње торбе са пртљагом. Овде се врши двострука контрола: за излазак из Египта и за улазак у Палестину. Кад се изврши сав преглед и заврши процедура од стране египатских власти, путници прелазе у другу зграду, где их дочекују палестинске власти, и процедура се понавља.

За нас то није било много тешко, јер смо били Југословени. Али су много испитивани многи Пољаци и Чеси, у које се оправдано сумњало да су Јевреји и да про-налазе разне начине само да уђу у Палестину, и да на тај начин, изиграју утврђену квоту уласка нових Јевреја, усељеника. Ово се нарочито пазило сада, да не би био покварен однос Арапа и Јевреја у Палестини, а до тога је много било стало Енглезима, јер је у Ираку беснео устанак, који је тамо изазвао Рашид Алија, како су га тада називали немачки агенти. Услед ових великих прегледа, на тој станици мора се чекати дуго, али, кад је све било готово, воз је пошао. Целе ноћи нисам заспао, већ сам седео поред прозора у своме купеу и, с времена на време, излазио у ходник, да посматрам предео кроз који пролазимо. Али ноћ је била тамна и ништа се није могло видети даље него што су осветљавали прозори железничких вагона. Кад се почело свањивати, видео сам да путујемо кроз праву песковиту пустињу. Далеко на западу уздизала се каменита гора Синај, на којој нема ни једног дрвета, осим, ваљда још неке купине..., сличне оној која је била запаљена на Мојсијеве очи, која је горела, а није сагоревала, а из које је проговорио Бог. На западу знам да је било Средоземно море. Али његову површину нисам видео, јер је све било покривено песком, а, до Средоземног мора, постојала су још безбројна језера невеликих површина.

Кад је добро свануло и дан далеко одмакао, стигли смо у прву палестинску станицу, која се зове Газа. На тој станици нису вршене никакве пограничне формалности. Ту сам видео прво јеврејско насеље, подигнуто после 1922. г. Уз насеље сам видео неке омање плантаже поморанџи. Пошто је било много рано, света и није било на железничкој станици.

Продужили смо пут до Јафе. Ту се композиција раздваја и један део иде за Тел Авив и Хаифу. Одатле, из Хаифе, иде се аутомобилским путем у Бејрут и Триполис, а из Триполиса моторним возом иде се у Алеп, велику сиријску варош, која је на прузи Цариград-Анкара-Багдад. Други део воза иде директно у Јерусалим.

Кад смо стигли на железничку станицу Јерусалим, чланове владе беше дочекао југословенски генерални конзул у Јерусалиму Де Ћули. Влада је одмах отишла у место Тантурк, 4 км далеко од Јерусалима, на путу Јерусалим-Витлејем. Ово је један католички манастир, кога су држали Италијани. Како је Италија била у рату са Енглеском, Енглези су ове Италијане интернирали, а сад су у те простране манастирске зграде сместили југословенску избегличку владу. Цивилна лица, нечланови владе, као Божидар Влајић и још неки други, били су смештени у великом хотелу „Еден", који су изговарали на енглески начин, „Идн".

Ја сам са Костом Зисићем нашао једну собу, у једном мањем хотелу, чији су сопственици неки Јевреји из Италије. Мени је згодно дошао тај хотел што сам се ту могао споразумети на италијанском језику, а сва остала послуга, која се састојала од студенткиња јерусалимског универзитета, били су Јевреји из Пољске, који су сви говорили руски. До самог хотела била је берберница, у којој су радили Јевреји родом са руског Кавказа, који су међусобно говорили руски. У највећем хотелу „Краљ Давид" или како су га Енглези изговарали „Кинг Давид", тамо беше одсела жена др Милана Гавриловића са својим сином и ћерком. У хотелу, у коме сам био одсео, било је и неколико југословеснких официра, као ђенералштабни пуковник Живковић, потпуковних Поповић, чији је брат ђенералштабни пуковник Жарко био југословенски војни изасланик у Москви. После 3-4 дана, дошла је и екипа која се састојала из чланова југословенске амбасаде из Букурешта. Они су преко Цариграда и Анкаре, приспели у Јерусалим.

Неколико дана доцније, Миши Трифуновићу и Милану Гролу, било је допуштено да као самци пређу у хотел „Еден". Ту у једној малој башти, која није имала више од 60 метара квадратних, изјутра пре него што би опекло палестинско сунце, обично би седели и водили разговоре о „светским проблемима". Миша Трифуновић, Милан Грол, Петар Живковић, који је такође становао у том хотелу, Бока Влајић, а међу њима је био и др Георгије Димитров, генерални секретар земљоделског сојуза „Александар Стамболијски" из Бугарске. (И он је побегао из Београда, где се нашао између 27. марта и 6. априла 1941.). Ја сам долазио и слушао разговоре, који ме нису много занимали. Првог дана, када је Бошко Јевтић, дошао из Тантуре у Јерусалим, па кад сам се са њим нашао, молио сам га, да он као члан владе, предложи Момчилу Нинчићу, да ми се изда пасош и да се вратим у Цариград, одакле се може посматрати шта се ради у земљи, па се, на основу тога може водити нека политика у иностранству. Овако, како смо сада, сви смо одсечени од своје земље, коју смо напустили у једном несавесном трку и у том бекству нико се није ни осврнуо назад већ је свако гледао само напред, да га неко други не

претекне. Таквог срамног бекства као што је ово наше, не памти историја.

Ко је све изашао из земље?!... Краљ, његова влада, неколико десетина официра, већина авијатичара, који су, сви до једнога напустили своје авионе и аутомобилима и другим превозним средствима стигли до Никшића, да би се затим, транспортним авионима пребацили преко Грчке у Азију и Африку!... Било је одвратно слушати те официре који су одушевљено причали о вечери, коју су имали 5. априла увече, уочи недеље у официрском дому у Топчидеру. Ову вечеру беше приредио генерал Бора Мирковић свим авијатичарским официрима у Београду и Земуну у част венчања кћери ђенерала Душана Симовића, председника владе, а то је венчање требало бити обављено сутра у 8 сати ... Кум на томе венчању имао је бити Жика Крстић, чувени од раније по своме богатству, а нарочито у последње време, када је лиферовао за југословенску авијацију енглеске авионе и авионске делове.

О тој вечери њени учесници су ми испричали овако.

5. априла увече генерал Бора Мирковић, командант југословенске авијације, позвао је на банкет све авијатичаре, који су са службом у Београду и Земуну. Овај банкет генерал Мирковић је приредио у част сутрашњег венчања кћери ђенерала Симовића, бившег команданта авијације, а сада председника владе. Банкет је трајао до 3 сата после пола ноћи, а на растанку, ђенерал Мирковић је наредио свима официрима, учесницима тога банкета да сутрадан, 6. априла сви буду у 7 сати ујутру у топчидерској цркви, да присуствују венчању Симовићеве ћерке. Мислим да је ово један од разлога, што је Београд онако неспреман дочекао 6. април 1941. г. Генерал Мирковић, уместо да је наредио да сваки авијатичар буде поред свога авиона, наредио им је да се мало истрезне, и да стигну у Топчидерску цркву на венчање! ... А нису стигли ни на једно, ни на друго место ... Својим авионима нису стигли зато, што су до 4 сата изјутра били на банкету, а у цркву нису стигли у 7 сати, јер је бомбардовање Београда почело у 6 сати. Али венчање је ипак извршено у Топчидерској цркви, и младенци су отпутовали у Зеницу, а цела влада, још тога дана пре подне, беше напустила Београд.

По причању Михаила Константиновића, бив. министра у влади Драгише Цветковића, он је 6. априла увечер, око пола ноћи, између Косјерића и Ужица, остао без бензина. Када их је један камион стигао, Константиновић је молио да им да мало бензина, да би могли стићи до Ужица. Шофер од државног камиона хтео је да позајми бензин, али официр, који је био у камиону, забранио је да се бензин изда, јер у том камиону вози радиостаницу врховне команде. И из овог догађаја види се зашто је цела земља 6. априла остала без икаквих вести када се сада зна да је радио-станица врховне команде, која је била потребна за давање наред-

би и вести, била ноћу између 6. и 7. априла, на путу Косјерић-Ужице ... Тако се могло десити да генерал Живковић, командант армије, који је тада био у Старој Пазови, 6. априла до 9.30 часова није уопште знао да је Немачка објавила рат Југославији!... Да смо у рату са Немачком, дознао је кад су немачки авиони почели бомбардовати железничку станицу Ст. Пазове.

Рекао сам Јевтићу да краљева прокламација, упућена народу преко радија из Јерусалима, није никаква утеха, а нарочито не српском народу, који је изгубио своју слободу и независност државну, а још мање та прокламација може да оправда онако нагло бекство краљевске владе и још неколико људи, који су углавном били учесници 27. марта у ономе, што би Хрвати рекли, преврату. Зато сам настојао да се одмах вратим у Цариград. Бошко Јевтић је ово прихватио и предложио Нинчићу који је овај предлог одмах прихватио и изнео га на решавање.

Било је решено да пођем у Цариград и да тамо као изасланик српског Црвеног крста, останем, да одатле посматрам догађаје у Србији и да успоставим везу између краљевске владе и Београда. Били су ми одредили 400 долара месечно, моме помоћнику Јовану Грданичком 200 долара, а Панти Решетару, који је био гаваз ујугословенском конзулату у Корчи, 120 долара месечно.

После неколико дана, почеле су интриге око овога мога одласка. Прво ме је позвао Богољуб Илић, министар војни, и предочио ми је да нема смисла да идем у Цариград, јер ће у Цариград сигурно ући Немци, јер се сваког часа очекује рат између Немачке и Турске. Не могу рећи шта ме је више револтирало: Да ли то, тако велико незнање шта се дешава у нашем најближем суседству, или чињеница да овако ограничен човек, буде члан једне владе која је остала без своје земље и која мора имати много мудрости и великог такта, па да се једног дана, с краљем заједно врати у земљу. Одговорио сам министру војном да се он ништа не брине о мени, јер баш и кад би ступила Турска у рат са Немачком, неће ваљда Немци међу милионима Турака, да пронађу мене и заробе а, друго, рекао сам му да Турска неће да зарати, јер на челу Турске стоје људи који знају шта је држава и учиниће све са своје стране да је очувају, нити ће дозволити да праве избегличке владе по туђим земљама. После ових речи, које су доста наљутиле Богољуба Илића, изашао сам из његовог кабинета, који је био у једној соби југословенског конзулата у Јерусалиму. Неколико дана после тога, Богољуб Илић, одредио је потпуковника Поповића, који је био у обавештајној служби у главном генералштабу у Београду, да он, Никола Кнежевић, бивши наш конзул у Пешти и Јован Гачић, чиновник југословенске амбасаде у Букурешту, и не знам још који са њима, отпутују у Цариград као нека екипа министра војног. Против мене се дигла бура од оно наших неколико људи, који су тада

били у Јерусалиму, да ми се не допусти да идем у Цариград, јер сам политички човек, а и партијски, па ћу сигурно радити преко Цариграда као партијски човек у Србији. Ово је било доста да сви почну да ме одвраћају од овог пута као опасног по мој живот. Чудио сам се откуд одједанпут да се толики људи брину за мој живот, а дотле се нико није упитао како сам стигао до Јерусалима и од чега живим у њему, јер сам и последњих 60.000 динара што сам имао у српском новцу, дао на признаницу др Ј. Шутеју, министру финансија, који се бојао да ћемо својим новцем убити динару кредит у иностранству ... У мору ових глупости, и поред најбоље воље нисам могао да нађем ни једно зрнце мудрости.

Цела ова емиграција мислила је само на то, како ће да бежи што даље!... А то „даље" била је Америка. Кад сам једнога дана нашао Момчила Нинчића, министра спољних послова, питао сам га: „Шта је са мојим одласком у Цариград?" Он ми рече, да се стрпим још неки дан, а он је већ почео да „умирује" духове... Захвалио сам му се на овоме, и растали смо се.

Тих дана, мислим да је то било 15. маја, беху дошли у Јерусалим Божа Максимовић и Крста Милетић, бивши министри. С њима су дошли и ђенерал Ђурашковић, Грга Анђелиновић и један потпуковник, командант II „гвозденог" пука. Ђенерал Ђурашковић, Грга Анђелиновић и још неки други са њима, укрцали су се у Боки которској на једну нашу подморницу. И поред све пажње Италијана, изашли су из Боке которске, ушли у Јадранско море, срећно прошли Крфски канал и ушли у Јонско море. Ови су у води боље познавали правац свог пута, него наш командант авијације и његов начелник штаба. Они су пристали у Каламати и ту су се искрцали ђенерал Ђурашковић и Грга Анђелиновић, а подморница пошто је узела неке потребе у Каламати, отишла је директно на Малту. Ту у Каламати, нашли су Божу Максимовића, Крсту Милетића и потпуковника, команданта II пука. Ови су, кад су видели да их је пуковник Келер, југословенски војни изасланик у Атини преварио рекавши им да из Атине иду на Пелопонез у Каламату, где многобројне енглеске лађе чекају да укрцају енглеске војнике, који су се заједнички борили са Грцима у Епиру против Италијана, те су сада почели да траже неку грчку лађу, која ће их одвести до Крита. Ова лађа која је била својина једне грчке компаније била је трошна и није их могла одвести до Крита, већ само до острва Церига. Како су они провели на острву Церигу, то сам већ раније описао. Успели су ипак да дођу на острво Крит. Тамо је био грчки краљ и грчка влада, а Крићани су ове наше избеглице лепо дочекали.

Ко зна докле би ови остали на Криту, и ко зна како би се све свршило, да се на Криту није догодио један инцидент. Једнога дана, када су ови наши избегли официри шетали и уживали у лепом априлском времену,

у близини Канеје, главног града острва Крита, њима је у сусрет ишао један грчки генерал. Поред тог генерала ишао је један обичан грађанин, Крићанин и питао га: је ли он био командант једне критске дивизије. Кад му је генерал одговорио да је он то главом, тад је овај, обичан Крићанин, упитао генерала: „А где су Крићани, тј. војници, којима је овај генерал командовао!" Још генерал није стигао да одговори, а овај обичан Крићанин, извади из свог широког појаса револвер и сасу шест метака у груди генералове. Овај догађај, који се одиграо пред очима наших официра, одмах им је покварио дотле тако добро расположење, и вероватно, од страха да се не нађе неко да и њима упути такво питање, одмах су потражили превозно средство, да буду пребачени у Палестину. Тако су се нашли у Јерусалиму, Божа Максимовић, Крста Милетић, потпуковник командант II пеш. пука и још неки њихови другови. Али сада, с том разликом, што су били без официрске униформе. Носили су на себи најкраће панталоне што су се могле замислити са дугачким чарапама и плитким летњим ципелама. Овај инцидент на Криту није им се допао, па нису хтели ни да носе даље официрску униформу.

Чекајући да се реши мој одлазак у Цариград, а био сам се решио да по сваку цену одем у Цариград и нисам веровао да ћу се још једанпут вратити у Јерусалим, хтео сам да обиђем извесна места како у Јерусалиму, тако и у његовој околини. Прво је било да посетим Христов гроб. Ова највећа хришћанска светиња налази се у чисто арапском крају. Стотине улица, које су толико тесне да се једва и људи у њима размимоилазе, треба да се прође, па да се стигне до цркве Светог Гроба. Пре него што се човек спусти са једне попречне улице, доле неколико десетина метара ниже, већ су дућани, у којима се продају свеће, крстови, иконице, бројанице и ваздан којекаквих ситница, које људи купују за успомену. Сама црква Христова гроба подигнута је на једном малом платоу, а десно од ње, само неколико десетина метара, уздиже се, сва од тесаног камена, џамија султана Ала Ед Дина.

Сутрадан, позвао ме је у југословенски конзулат председник владе Душан Симовић. Душан Симовић ме је упитао: колико дивизија наше војске има у Грчкој. Одговорио сам му да о неким дивизијама уопште не може бити речи. У Грчку су прешле пограничне страже, жандармерија, железничко особље и остало чиновништво јужно од Скопља. Рекао сам му да је генерал Јован Наумовић, између 8. и 11. априла био у Охриду али да није било никаквих трупа. Била је једна трупа западно од Струге, коју су Италијани потпуно разбили, благодарећи једној злочиначкој несмотрености, јер је у пуковском штабу био Димитрије Ђузеловић, агент бугарске владе, познат из оне студентске афере из Скопља, а тој афери је био иницијатор, али је брзо добио помиловање, па је постављен за наставника гимназије у Свилајнцу, а кад је мобилисан, дали су му место

у пуковском штабу према Италијанима, у близини Цафа Сане. Ђузеловић је брзо дошао у везу са Италијанима и тајним телефоном извештавао о свим припремама које је наша војска чинила за напад на Италијане на том фронту. То своје дело Ђузеловић је доцније опширно описао и штампао у софијском листу „Зора".

Кад сам ово испричао Симовићу, он се наљутио много и, пошто је на рачун ђенерала Наумовића упутио једну крупну псовку, додао је још и ово: „Шта ће генерал Наумовић у Охриду?! Он је по распореду, требало да буде на Овчем пољу, а не у Охриду..." Видео сам да се генерал Симовић много заборавио, па да бих га увео у стварност, одговорих му: „А зар је по војном распореду, Вама било место овде у Јерусалиму?... Сви сте ви измислили своја места... И... док сте се ви размештали, Србија је пала у ропство!..." На овај начин разговор између мене и генерала био је прекинут.

Одмах сутрадан, отишао сам у Тантур, да тамо нађем министра Нинчића и да видим шта је учињено са тим мојим путовањем у Цариград. Кад сам тамо отишао, нашао сам Нинчића, шетао се по пространом дворишту. Чим ме је приметио, позвао ме је на разговор. У разговору ми каже да ће Немци све дотле побеђивати, док Енглези и сами не буду имали онакву и онолику ратну опрему као што је имају Немци, а кад то буду имали Енглези, ситуација ће бити измењена на свим фронтовима!... На то сам га упитао: шта мисли, ако би дошло до рата између Русије и Немачке, да ли ће се у том случају, изменити ситуација на фронту. Нинчић ми је и на то питање одговорио овако: „Ако дође до рата између Русије и Немачке, Русија ће бити прегажена најдаље за месец дана, па тек у доцнијем периоду времена, Руси се могу прикупљати тамо негде иза Урала..." Знао сам за ову причу о Русији, али у њу нисам веровао, па кажем Нинчићу: „Просторно је немогућно да Немци за месец дана окупирају Русију до Волге. Ако Руси уђу у рат, ситуација се мора изменити."

Ја и Нинчић разговарали смо мало гласније, јер Нинчић није могао добро да чује, па нам у тај разговор упаде Душан Симовић који се, исто тако, на другој страни овога дворишта шетао са неким другим министрима. Кад је дошао до нас, упитао је Нинчића о чему смо разговарали. Нинчић му је изнео укратко цео наш разговор. На то ми се окрете Симовић речима: „Ово је тачно! Русија не може да издржи више од један месец дана!..." Ове речи Симовић је изговорио са таким тоном и гестовима, као да је то већ била готова ствар, па о томе само, крајње незналице не знају, ништа. Али ни овом приликом нисам остао дужан Симовићу, већ сам му одговорио: „Господине председниче, Ви нисте компетентан да говорите о војним стварима. Ви сте после немачке војске, најбољу војску упропастили за десет дана! Ви сте мобилисали српски народ и тако сте га мобилисаног предали у руке Немцима!... У ропству

код Немаца нема више ни Хрвата, ни Македонаца, ни Црногораца. Сви су они пуштени из ропства! У ропству је остао само српски народ?!... Ето, колико се ви разумете у војним стварима!"

Ово је било довољно да Симовић од љутине изађе из такта и да ми одмах ту, на месту, запрети да ће од Енглеза тражити да ме ухапсе! Нисам баш многи веровао да ће Енглези послушати Симовића, али нисам био ни сигуран, јер сам знао за енглеску тактику: ако неко некога другога огласи код Енглеза као сумњивог, Енглези такву личност одмах затворе и пошаљу у један од многобројних својих концентрационих логора, и ту има да остане до краја рата, уколико остане жив. Енглези му дају мало чаја, мармеладе и хлеба. Али то само у толикој мери колико да не умре гладан. Имао сам разлога да се бојим тога.

С друге стране, Јован Ђоновић испричао је мајору Бејлију који је, у то време био шеф обавештајне службе за Средњи и Блиски исток, да сам и ја решио да идем у Цариград и да дођем у везу са Србијом, а ако будем добио ма какве могућности, да ћу прећи и у Србију. Мајор Бејли беше се заинтересовао за овај мој пут и једнога дана позвао ме је у једну кућу, која је била својина неког бега арапског - Нашимбени, на разговор.

У близини те куће преда ме је изашао мој стари познаник из Београда, Џон Бенет и син лорда Америја, онда министра за колоније. Овај младић говорио је српски врло добро и за његова оца кажу да је исто тако добро говорио српски. Они су имали и једну породичну трагедију. Старији лордов син живео је у Берлину, и сваки дан, по неколико пута, говорио на немачком радију и позивао Енглезе да се помире са Немцима, и да закључе мир.

Кад сам био уведен у ову кућу, која је била опкољена зидом, али је имала добру башту са много лимуна и поморанци, увели су ме код Бејлија... Био је то млад човек, можда нешто преко 35 година и, пре рата радио је као инжењер у Трепчи. Српски је говорио беспрекорно. После краћег разговора, Бејли ми је ставио конкретно питање: да ли ја намеравам да идем у Цариград, и чиме ћу тамо да се бавим? Одговорио сам му да сигурно желим да одем у Цариград, а, кад будем већ у Цариграду, тамо ћу упознати разне могућности, па ћу после да доносим даљу одлуку. Кад ме је упитао: да ли бих пристао да се вратим у земљу, одговорио сам му, да о томе питању сада не можемо разговарати, јер тек у Цариграду имам да донесем решење, пошто прво добро будем одмерио све штете, као и све користи које би могле настати услед мога оваква пута. Бејли се задовољио мојим одговором и рекао ми је да ће потпомоћи овај мој пут у Цариград. Ја сам, иначе, имао готов пасош са турском визом и француском преко Сирије, иако је онда отпочео рат у Сирији између Де Гола и Енглеза, с једне стране, и француских трупа које су остале верне вишиској влади и маршалу Петену с друге стране.

Сутрадан, био сам опет позват код Бејлија, и том приликом он ме је питао: да ли желим да се измирим, како он то рече, са југословенском владом, а он је готов да посредује. Одговорио сам му да нема шта да ме мири са југословенском владом, јер нисам са целом владом ни имао неки конфликт, већ само са генералом Симовићем. Бејли ме је питао колико је мени потребно свакога месеца за моје издржавање у Цариграду. Одговорио сам да је југословенска влада мени одредила 400 долара месечно. Али је после ова сума снижена на 350 долара, што је мени апсолутно довољно за живот, а у случају ако би ми влада ускратила овај новац, видећу у Цариграду како стоје ствари за живот, па ћу се према томе и управљати. Бејли ми је рекао да у Цариграду њега заступа неки господин Томпсон (опет једно лажно име), и да ћу се имати јавити Томпсону чим одем у Цариград и за сваки мој издатак који ми буде потребан, да успоставим везу између Цариграда и Србије, само да кажем Томпсону, и он ће ми дати новац. Тако сам, у неку руку, био сигуран од гоњења Симовићева, али не потпуно, јер сам сматрао, ако Симовић буде настојао да ме Енглези ухапсе, можда ће они, на крају крајева, пристати на то, иако то није било много за веровање, јер, у овом случају, ипак сам за Енглезе, више вредео од Симовића.

Нисам хтео ипак да ризикујем ништа. Зато сам сео на аутомобил, узео са собом једног свог пријатеља Београђанина Јована Грданичког, и упутили смо се у Хаифу. Пут од Јерусалима до Хаифе био је сав асфалтиран, те је, утолико путовање било пријатније. Прво смо прешли онај гребен, на коме је постављен Јерусалим и упутили се на Исток, па кад смо се спустили сасвим доле, дошли смо у стари град Самарију, где се један пут одваја и иде на север, у Хаифу, а други на Генизаретско језеро.

Нашао сам на Кармелу неколико јеврејских породица, које су биле родом из Новог Сада. Један, од њих који је био инжењер, имао је сестру, која је већ десет година била учитељица у јеврејској школи у Хаифи. Инжењер је имао свој технички биро у самој вароши. Код куће су говорили српски. Било му је нарочито мило што се ту упознао са нама, али није био много задовољан својим животом и својом зарадом у Хаифи.

Ту, у близини Хаифе, у области Галилеје, има много досељеника Јевреја, који се баве земљорадњом. Ту има колхоза, који су уређени по руском систему, а има их и таквих у којима је уведен живот на бази „општежића". Они имају добре краве и добре кокошије фарме. Свако јаје са тих фарми мора да има прописну тежину од 65-68 грама и свако има своју ознаку. Уопште, сви производи ових колхоза првокласни су и нарочито цењени на пијацама у Јерусалиму, Тел Авиву и овде у Хаифи.

30 км јужно од Хаифе налази се град Назарет. Ова варош, у којој нема ни једног Јевреја, подигнута је у једном камењару, али има довољно воде за пиће. Ту постоји православна митрополија Назаретска, а у самој

вароши има Арапа хришћана. Има и православних и католика. У православној цркви служи се служба на арапском језику.

Своме новом познанику у Хаифи био сам препоручио да се распита за неки мало већи моторни чамац. Хтео сам да, преко Средоземног мора, а не сувим, одем у Турску. Нисам хтео да ризикујем евентуална малтретирања ни од стране Симовића, а ни од стране Енглеза. Напослетку, хтео сам и Енглезима доказати да и за време рата, кад су строги прописи, могу да изиђем из њихове области, а да они не знају ни кад сам отишао, ни куд.

У Хаифи готово сви Арапи говоре турски. То ми је била згодна прилика да и преко Арапа могу да потражим неки чамац. Напослетку, мој пријатељ Новосађанин рекао ми је да један његов познаник Јеврејин има једну моторну једрилицу од 30 тона. Том једрилицом управља један Турчин, родом са острва Родоса. Нашао сам се са тим Јеврејином и погодио се да му дам 100 златних фунти да ме од Хаифе пребаци у прво турско пристаниште Мерсин. Он ми је ово обећао, а и ја сам тражио да нађем и човека који управља том моторном једрилицом. Кад сам се нашао са тим Турчином, брзо сам се са њим споразумео на турском језику, да те ноћи дотера чамац у једну малу увалу, испод Кармелске горе, где ћу га ја чекати; а одатле да пођемо даље. Обећао сам му 40 златних фунти као бакшиш, што ће да ме прокријумчари.

Тих дана острво Крит било је окупирано од стране Немаца, а немачки авиони одлазили су са Крита у Сирију, где су се водиле борбе између једне и друге француске војске и још даље, у Ирак, где је Рашид Алија водио борбу против Енглеза. Ноћ је била без месечине. Ја и мој друг Грданички сачекали смо нашег „капетана" и ушли у чамац.

Док смо били у заливу, море није било тако узнемирено. Али кад смо изишли на отворено море, таласи су били ужасни. Целе ноћи наш се „капетан" борио са таласима, да одржи правац према острву Кипру. У овој борби са стихијом, ипак је успео. Сутрадан, око 9 сати били смо већ у висини острва Кипра, а таласи су били мањи. Острво Кипар, иако нема високих планина као Крит - највиши вис му је 280 м - ипак заклања морепловце од удара великих таласа.

Мислим да смо били од острва Кипра удаљени око 30 км и онда је наш чамац узео курс све поред острва. Ишли смо брзином од 4-7 км на сат. Али, кад смо дошли до близу манастира Св. Андрије, ту смо се приближили острву 300-400 м. Обичај је да, чим нека лађа или лађица дође у близину овог манастира, одједанпут почну да звоне сва звона са манастирске звонаре, а лађе истакну заставу барем, тако је учинио наш „капетан". Он је истакао турску заставу. Кад сам га упитао зашто је истакао турску заставу, он ми је објаснио да је то најсигурнија застава, јер, ако би наишли немачки авиони, а исто тако, енглески бродови, кад виде

турску заставу, неће да митраљирају и да бацају бомбе. Што се тиче енглеских бродова, ако би нас негде и задржали, ја и Грданички имали смо југословенске пасоше са уредним визама. Што нисмо имали уредну визу за излаз из хаифског пристаништа, ми би се некако изговарали на нашег „капетана", а „капетану" сигруно ово није била првина.

Тако смо оставили острво Кипар и његов чувени манастир Св. Андрије Првозваног, који је постао заштитник овог острва, кад су Кипарити примили хришћанство, а он је први дошао међу њих да им проповеда хришћанство.

Интересантно је да на томе острву не постоје дивље звери. Тамо нема ни вука ни лисице. Манастир се налази на једном краку овог острва и ту смо видели гомиле манастирске стоке, нарочито много говеда, која је била без пастира. „Капетан" наше „лађе" говорио нам је, да цео тај крај припада манастиру Св. Андрије и да стоку нико не чува. По веровању тамошњег света, Св. Андрија штити чак и стоку свога манастира.

Источно од овог манастира, виде се две стене, ваљда, некада део овог острва. И наш „капетан" управи курс и ми, после извесног времена, прођемо између те две стене, које су биле 4-500 м далеко једна од друге, али су издалека изгледале као да су то нека врата, кроз која се не може тако лако проћи. Курс је непрестано био управљен у правцу североистока.

Кад се већ смркло, угледали смо једну светлост у даљини. Мислили смо да је то Мерсин. Нисам могао сазнати где се та светлост показује. На целом путу, нисмо срели ни једне лађе. А и било је време кад је свако избегавао да заплови западно од Кипра и да уђе у овај простор источног Средоземног мора, где су постојале могућности да се неко сретне или са енглеском флотом или са немачком авијацијом. А ни једно, ни друго, није било пријатно.

Наш „капетан", како је подигао турску заставу код манастира Св. Андрије, није је више спуштао. Много пута чули смо у ваздуху како лете авиони у правцу север-југ и обратно, али ми их нисмо видели или због њихове велике висине, на којој су летели, или зато, што смо били као пијани на овој нашој „лађи", која се непрестано љуљала и онда кад уопште није било таласа на мору. У ствари, били смо изабрали да путујемо источним делом Средоземног мора у оно време, кад на томе делу има најмање буре. То нисмо учинили по неком нашем нарочитом избору, већ онако, то је дошло само по себи, по стицају осталих прилика.

После 70 сати путовања, стигли смо у пристаниште Мерсин. Ово пристаниште, пре заузимања Александрете, по споразуму између Турске и Француске, беше последње турско пристаниште на овоме делу Средоземног мора, и служило је као извозно место богатој области Адана, коју су област Италијани сматрали као објекат свога првог заузимања нових

области. Кеј је био сав направљен од дрвета, као и прилаз кеју. Море је овде било плитко и велике лађе морале су доста далеко од обале да се укотве. Наша „лађа" ишла је право на кеј, а пошто је носила турску заставу, била је радосно дочекана од оно неколико турских царинских чиновника и једног комесара турске полиције. Имали смо исправне пасоше, а нисмо са собом носили никакве нове ствари. Уосталом, Турци нису ни вршили никакав претрес над нама. Био је забрањен увоз турског новца из иностранства, а и ми смо га имали само у допуштеној количини, око 40 турских лира. Остали наш новац био је сав у злату и доларима.

У Мерсину је била Отоман-банка, која је једино била овлашћена да мења стране валуте. Око 9 сати пре подне, отишли смо у Отоман-банку. Тамо само разменили новац и у подне сели на воз, који иде Мерсин-Адана. Ово растојање износи свега 50 км.

После два сата вожње, стигли смо у варош Адану. Да не би вукли своје ствари по хотелима, однели смо их право на железничку станицу, да их предамо у гардеробу. На самој станици сам разговарао са Грданичким на српском језику. Кад пред нас изађе један од носача и упита нас, исто тако лепим српским језиком којим смо и ми говорили: „Шта желите, господо"? Ми рекосмо да тражимо станичну гардеробу. Одвео нас је тамо и обећао да ће нас утоварити у воз такозвани „Торос-експрес". То је чувени воз који је веза Берлин-Цариград-Анкара-Адана-Алеп-Багдад. Овај воз саобраћа на овој прузи двапут недељно. Торос се зове зато, што су Немци савладали све препреке и кроз Таурску планину извели и ову пругу са високе малоазијске висоравни у плодну долину Средоземног мора, а одатле, преко Сирије, у Багдад. Таурус планину, тако познату по својој дивљини, а и из ратова које су водили Римљани у Малој Азији, - Турци су просто прозвали Торос, те је тако и овај воз добио назив „Торос-експрес".

После два дана чекања у Адани, добили смо место у спаваћим колима I класе на овом експресном возу.

„Метр д'отел", у хотелу где смо ми одсели, био је један млад и образован Турчин, родом из Скопља. Он нам је рекао да од Адане до Цариграда, свуда ћемо сретати српски језик, јер свуда има насељених Босанаца; затим има маса чиновника и трговаца из Македоније, а по возовима кондуктери у вагонима за спавање, као и они по ресторан вагонима, искључиво су мухаџири, то јест, добеглице из Босне и из осталих крајева Балканског полуострва, који су до недавно припадали турском царству.

Воз је долазио из Багдада на станицу Адана у 2 сата после подне. Ми смо већ били на станици и наш пријатељ који нам је обећао унети ствари у вагон, чекао нас је. И он је био родом из Босне и донесен је у Адану пре 40 година. Кад смо га запитали како није заборавио „босански", он нас је погледао са чуђењем, давши нам одговор, да се не може матерњи

језик заборавити, јер они и у кући другим језиком не говоре, а исто тако, и у међусобном саобраћају. Не жене се овим полуарапкама, већ само Босанкама. И тако чувају свој матерњи језик.

Сели смо у воз и, после једног сата вожње, пењући се све серпентинама, дошли смо на прву станицу испод планине Тауруса, а одатле неколико сати воз се пробијао кроз тунеле, надвијао се над страховите урвине, док је, најад, изишао на најнижу висораван Тауруса, и одатле, разним усецима, дошли смо до станице зване Улукишла. Кишла је на турском језику касарна, али означава и пасиште за стоку. Ово место можда је имало и једно и друго значење.

Око подне 5. јуна 1941. г. воз је стигао пред једну велику и потпуно модерно уређену станицу. Била је то Анкара. Изишли смо из воза, узели кола и пошли у варош свега 1 км удаљену од станице. Поред саме станице, био је подигнут велики и потпуно модеран хотел са ресторацијом, која је имала широке веранде на све стране. На самом уласку у варош, с леве стране, била је једна кућа саграђена у чисто турском стилу. Грађевина је била од тврдог материјала, велика турска застава на самој згради, па и натпис, говорио је да је то зграда велике Народне скупштине Турске. То се турски зове Бујук Мецлиси Турк Џумухуријети.

Ми смо одсели уједном опет модерном хотелу, у Анкари где сам нашао послугу, који су били родом из Прилепа. Ту сам био и срдачно дочекан и најбоље услужен. Ови млади људи жалили су што је Прилеп опет постао бугарски, а они су били вољни да се ускоро врате у Прилеп, јер, по њихову причању, тамо су много боље живели него што овде живе.

По административној подели, варош Анкара представљала је један вилајет, исто као и Цариград. Валију, који је у исто време и председник општине, као и цео одбор, поставља влада. У то време, анкарски валија био је опет родом Босанац, један од првих политичких саветника Исмет Именија, председника Турске Републике, бившег начелника штаба Кемал Ататурка, коме се приписује у заслугу велика битка на реци Сахарији, у којој су Турци однели велику победу над грчком војском и чије су последице биле најтеже за модерну грчку државу. По уговору о миру, Грци су морали да се иселе из свих места из Мале Азије и да у будуће ни један Грк не може никада имати никакву непокретну својину у Малој Азији. Богате и напредне грчке општине из целе Мале Азије морале су бити затворене. Лепе цркве често од велике архитектонске вредности, са чијих су кубета извађени крстови, постале су, у најбољем случају, магацини за војну спрему, а по селима у њима су биле општинске суднице.

Одмах, још истог дана, пошли смо у југословенску амбасаду. Амбасадор је био Илија Шуменковић, ранији министар трговине, а за време др Воје Маринковића, кад је овај постао министар спољних послова, 1929.

г. за време одсуствовања др Маринковића, које је било често и дуго, Шуменковић је тада редовно био заступник министра спољних послова.

Нова Анкара састоји се из једног широког и неколико километара дугачког булевара. По средини булевара, засађено је дрвеће, а сједне и друге стране, води широк пут, сав у асфалту. Тротоари су такође широки и у асфалту. Овај булевар даје утисак нечега ултрамодерног. С десне стране, према станици ту је универзитет. Затим долази владина палата и низ других државних установа. Већ на крају овога булевара, налази се зграда југословенске амбасаде.

Турска влада беше допустила да свако посланство или страна амбасада, може добити до 1.500 m^2 земљишта, ако жели да сама и о свом трошку подигне зграде посланства. Југославија се користила овом повластицом и саградила је себи две велике куће. Обе ове куће су приземне и на два спрата. У једној кући, до саме улице, нешто повученој унутра, налази се зграда, у којој су канцеларија амбасаде и пространстан за амбасадора. У другој згради, која је повише ове прве, а удаљена је од ове око 200 м опет је друга зграда исто тако на два спрата, у којој су станови за чиновнике. Јер у вароши Анкари, старој Ангори, тешко се могу наћи колико-толико удобни станови за становање. Ова стара фригијска варош, изграђена је око једне високе камене купе. У њој су већином куће од слабог материјала, а саобраћај је могућан само помоћу товарне стоке. Само једна улица, на најнижем делу ове купе, има пут за кола, али нема ни једна друга. Анкара је, у то време, имала свега око 20.000 становника и у једној главној улици старе вароши, која је ишла од југа на север, ка једном делу старе античке вароши, била су подигнута 2-3 модерна хотела и разне трговине. Таква је изгледала Анкара у време, кад сам ја стигао у њу.

Јавио сам се амбасадору Шуменковићу, који ме је тога дана задржао на ручку код себе, показујући нарочито интересовање због мога доласка. Рекао сам Шуменковићу да идем у Цариград и да ћу успоставити везу са Србијом. Он ме је посматрао са неверицом, јер је ваљда, и он сматрао да је за све Југословене у иностранству довољно то, што су краљ и влада побегли из Југославије и што се неколико десетина милиона долара у злату и страним девизама налази у иностранству. Кад сам почео објашњавати Шуменковићу да ми Срби у Турској имамо тако велики број Турака, који су родом из српске Македоније; да увек међу тим Турцима можемо наћи људе, који путем писма од својих пријатеља, могу да нас обавештавају о свему ономе, што се дешава у Бугарској, а то је већ значило нешто. Затим, има Македонаца у самој Софији, а Бугари држе пругу Софију-Ниш, иако је Ниш у Србији, и да се, на тај начин, може успоставити стална и сигурна писмена веза са Србијом. После ових објашњења, Шуменковић ми је дао за право. Али сам и њему рекао исто

онако, као и влади у Јерусалиму, да је срамота што је немачко-бугарском окупацијом, прекинут сваки контакт са Србијом, као да смо ми, који смо побегли из земље СВЕ, а они који су у њој остали, а то су милиони нашега народа, да они нису НИШТА!... Нисам крио од Шуменковића своје мишљење да српски народ неће моћи заборавити овакво ИЗДАЈСТВО, какво је према земљи учинио Душан Симовић са својом владом. Тад ми је Шуменковић рекао да се у Анкари још налази генералштабни пуковник Савић, кога је Симовић послао овамо у Анкару, да закључи САВЕЗ са Турском! Турци, разуме се, нису хтели да чују ништа о томе, да закључују савез са неким који нема ништа.

Симовић је својом краткотрајном владавином упропастио Југославију као државу, а српски народ изложио најстрашнијим гоњењима. За тих неколико дана није смео да прихвати савез са Енглеском, који му је Енглеска нудила као и вероватну могућност повлачења српске војске у Грчку и стварање новог Солунског фронта, а с друге стране, није могао да увери Хитлера да је 27. март дело унутрашње политике, где се радило о томе, да краљ Петар II заузме престо који је био угрожен од стране принца Павла. У тој својој неодлучности, он је послао једну своју мисију у Петроград, а другу у Анкару. Ни једна од ових двеју мисија није успела, што је само знак непријатељства у државној политици, коју су водили неколико дана Душан Симовић, Бора Мирковић, који је још у Београду, пре 6. априла тврдио на све стране да је он творац 27. марта, коме се Симовић придружио кад је дело било готово. Као резултат целе те политике, било је дело заузимања српске Македоније од стране Бугарске, стварање Независне Државе Хрватске, којој су припојили целу Босну и Херцеговину, као земљу, која је ужа отаџбина Анте Павелића. За резултат такве политике, није био потребан ни Симовић ни Бора Мирковић. Њу је тако могао извести ма ко са београдске улице.

Све ово сам изговорио Шуменковићу, иако сам знао добро да он све моје речи мора доставити министру спољних послова и краљу преко министра двора. На ово сам се решио зато што сам имао у џепу готових 420 фунти стерлинга у злату, што је износило по тадањем курсу између 13.5 и 14.000 турских папирних лира, а према сазнању које ми је пружено преко мојих познаника и пријатеља у Анкари, у Цариграду сам могао да живим 5-6 година.

Шуменковић ми је рекао да је добио телеграм да се Милан Гавриловић, наш посланик у Москви, враћа у Турску са целим особљем посланства. Њима су Руси, на захтев Немаца, били отказали гостопримство и тражили да се уклоне из Русије. То после подне Шуменковић ме је био позвао да одем са њим 11 км северно од Анкаре, где је сграђено вештачко језеро, које даје врло добру воду за пиће целој Анкари и које је омогућило подизање невеликих шума у околини Анкаре, па и велики

булевар у Анкари, а раније се тврдило да је немогућно овде одгајити дрво. Јер, од Анкаре, па до близине Улукишле, која се налази на јужним обронцима планине Тауруса, нигде нема ни једног дрвета, ни лево ни десно од пруге, на целоме томе путу од Анкаре до Улукишле колико око путника може да догледа из воза са једне и са друге стране. То је та чувена Малоазијска висораван, у којој, углавном, влада оскудица у гориву. Зато се наши исељеници из Македоније нису нигде задржали на овој висоравни, већ су се насељавали између Цариграда и Анкаре, нарочито око вароши Ескишехер (стара варош), стари грчки Доростолиум, који је богат водом, а има и неколико минералних извора. Пошао сам са Шуменковићем да прегледам ово језеро. Ово је, у сваком случају, била једна знатна тековина Кемала Ататурка, који је хтео овој прастарој фригијској престоници да доведе тако потребну воду и да јој да нов подстрек за њен будући развој.

Вратили смо се пред само вече у Анкару. Ја сам отишао у свој хотел, а Шуменковић у свој стан у југословенској амбасади. Сутрадан, чекали смо долазак „Ерзерум експреса." У овоме возу такође су биле двоја спаваћа кола и два ресторан-вагона. Воз је из Анкаре прво ишао право на југ и пролазио поред вароши Сиваса, која се налази на Сиваском језеру. Изнад овога језера уздиже се високо горе Арарат, а у самом језеру, на једном острву, био је раније велики јерменски манастир, у коме је становао врховни старешина јерменске цркве који је имао званичан назив „Католикос" (Свеопшти). Одатле се воз пење ка Ерзеруму, пролазећи кроз разне урвине и камене пропасти, док не дође до Ерзерума, последње престонице Јерменског царства.

После заузећа целе Јерменије, Јермени су се разбегли по целом свету, отварајући своје трговачке контоаре на западу, нарочито у Италији, особито у Венецији, где се развила обилна јерменска књижевност.

Јермени су држали многе важне положаје у Турској држави, као: лекари, финансијери и државни чиновници на високим положајима уопште. У нашој новијој историји, може се често срести неко јерменско име међу високим државним достојанственицима Турске.

Неко је 1896. потказао султану Абдул Хамиду да Јермени спремају устанак. Кад је за ово сазнао, Абдул Хамид нареди општи покољ Јермена у Цариграду. Кажу да их је, том приликом, погинуло више од 10.000, који су сви побацани у море. Прво је почело чишћење у двору и после редом.

Сутрадан, очекујући воз којим је требало да стигне Милан Гавриловић са особљем посланства, Шуменковић ме је упитао: да ли сам видео краља у Јерусалиму; јесам ли разговарао са њим и какав је утисак краљ учинио на мене.

Одговориосам му, да сам благодаређи Радоју Кнежевићу, био примљен код краља Петра у Јерусалиму. Од свог ступања на престо кобног 27. марта, краљ је одржао свега једну седницу министарског савета под тобожњим његовим председништвом. После тога, ни један од министара није могао видети краља, осим Радоја Кнежевића, његова министра двора и Душана Симовића, председника владе. Кад сам пошао краљу у аудијенцију, краљ је био на своме занимању, које је кажу упражњавао свако јутро. Он је потпуно го, само у једним кратким гаћицама, прао свој аутомобил! Чим сам ово видео, дошла ми је пред очи слика Нејаког Уроша, син краља Александра, оног заиста паметног, интелигентног краља, који је имао и носио у себи велике концепције о једној снажној Југославији, за чије је снажење ишао на Дунав код краља Карола, на Црно Море код краља Бориса, у Цариград код Кемала Ататурка, и све те велике идеје пале су на плећа да их изводи овај ситни и неразвијени дечак, поред Радоја Кнежевића, чије ми амбиције нису биле познате, и Душана Симовића, чије су амбиције биле безграничне, што ми је било познато. Краљевску владу сачињавали су министри, представници свих политичких партија у Србији, а Хрвате један крњи одломак велике Мачекове странке, коју су овде представљали др Шутеј, министар финансија, Милан Мартиновић, његов начелник и Јурица Крњевић, један од првака Хрватске сељачке странке. Ова влада била је крња и по свом саставу и по свом угледу. Њима се беше придружио и др Шубашић, бан Хрватске бановине из споразума Цветковић-Мачек. Сасвим нова личност у влади је био као потпредседник Слободан Јовановић, пензионисани професор универзитета и чувени српски писац нове политичке историје Србије. Др Мачек беше остао у земљи и радио је свој посао. Тамо је држао на узди Анту Павелића, а овде су његови људи држали за узду и реп цео део српске владе, која се беше склонила овде у Јерусалиму.

Стан краља Петра или како су га разни трабанти звали двор, био је у близини југословенског генералног конзулата, мало даље од пута Јерусалим-Витлејем. Чекао сам неколико минута док је краљ променио мокре гаћице и обукао суве, а преко тога, на слабо тело, беше обукао једну скромну мајицу. Кад сам угледао краља у оваквом стању, дубоко сам се заплакао над судбином његовом и свих нас. Рачунао сам да ћемо се ми ипак некако извући из свих политичких незгода, благодаређи живој свести српског народа. Али сам посумњао у његов повратак, јер он није био у околини паметних политичких људи. Били су ту око њега само самохвалисавци, који су непрестано истицали своје заслуге, што је он Петар II краљ Југославије, а нико му није хтео признати свој удео и кривице за пропаст Југославије.

Краљу беху донели његов доручак. Било је то једна кифла са мало путера и шоља беле кафе. Упитао сам краља: како се осећа и како је

прошао од Београда па до Јерусалима. Краљ ми је рекао да је цео тај пут врло лепо провео, да се никад, за време пута, није ни од чега уплашио, али је своје министре, све одреда, назвао страшљивим кукавицама, који су целог пута само дрхтали од страха, а сада траже да се што пре иде у Лондон. Рекао ми је да не верује у немачку инвазију Палестине, јер то не би довело ни до каква циља. Питао сам га где му се налазе мати и браћа, и он ми је одговорио, да се налазе у Лондону и да су донекле, тамо обезбеђени. Краљ ме је даље питао: шта ја даље намеравам! Одговорио сам му отворено, да мене не интресује ни Лондон, ни Америка, а још мање Јерусалим, већ да сам се решио да идем у Цариград, где ћу тражити пута и начина да дођем у везу са Србијом. После овога краљ је устао, што је био знак да је аудијенција свршена. Поклонио сам се краљу и изишао од њега.

Кад сам после те аудијенције код краља, нашао Петра Живковића и Бошка Јевтића, испричао сам им целу ову сцену са краљем Петром II и молио сам их да они, као пријатељи династије Карађорђевића и краља Петра лично учине све што им до руке стоји, да краља изведу из ове бедне средине, у коју је он, по својој несрећи запао и да га пошаљу у Лондон, да види како тамо живи краљ и каква изгледа околина енглеског краља. Тад ми обојица одговорише, да ни један од њих дотле није видео краља Петра, осим на оној првој седници у Београду, кад су му се сви министри представили и да Душан Симовић љубоморно чува сваки додир краља Петра II са осталим светом, уколико тај свет није Душан Симовић и Радоје Кнежевић.

Том приликом сам још, као илустрацију Симовићева шепртљанства, изнео и боравак пуковника Савића у Анкари, који је још непрестано обијао прагове разних турских државних установа, у уверењу да може задобити Турке за некакав нови савез; тај посао могао је у сваком случају, ако не да сврши, а оно бар да увиди могућности да ли се може или не може.

У томе разговору на станици анкарској, јавише за долазак воза. Ту су били Милан Гавриловић, југословенски посланик у Москви, Станоје Симић, за кога не знам да ли је тада заузимао какав положај у томе посланству, много других чиновника, а међу њима ђенералштабни пуковник Жарко Поповић, Божић секретар посланства, Коста Крајшумовић, аташе за штампу, и један од главних Божин Симић, бивши пуковник српске војске, који је у Русији, у она мутна времена Руске револуције, по причању других, пришао Руској револуцији, а затим дошао у Париз, где је живео 20 година и тамо се оженио. Министарство спољних послова Краљевине Југославије имало је о њему податке да он има у Француској специјални задатак који му је наменила Коминтерна. Његова сестра писала је молбу краљу, да помилује Божина Симића. Ја сам ту молбу потписао и дао

својим многобројним пријатељима, народним посланицима да је потпишу. Сматрао сам, не знајући никакву позадину о његовом животу у Паризу, да ми је дужност да, по могућности, учиним нешто са своје стране, како би се овај бивши српски официр вратио у Отаџбину. После, ваљда три месеца од овога мога и мојих другова потписа, био сам позват у министарство спољних послова, где ми је показан досије Божина Симића, из кога сам видео да је он осумњичен као човек који ради за Коминтерну, и да молба за његов повратак у Београд једино има тај циљ, да и овде продужи онај посао, који је већ дотле радио у Паризу. Иако сам видео овај досије, нисам му поклонио много вере. И, после смрти краља Александра, кад ми је његова сестра поново поднела на потпис молбу за његов повратак, опет сам са многим посланицима ту молбу поткрепио. Кад је његов брат др Симић требао бити премештен из Врњачке Бање за неко друго место, његова је сестра опет дошла са молбом за интервенцију, да се не премешта из Врњачке Бање. И ја сам опет, са неколико посланика, интервенисао.

Једнога дана Божин Симић дошао је у Београд. Петар Живковић наредио је одмах да га ухапсе па да прво почне да издржава казну, па затим да се на њега примени помиловање. Тако је и учињено. Од тога доба Симић је живео у Београду, али његова породица стално је боравила у Паризу.

Одмах после 27. марта Душан Симовић позваоје Божина Симића и ставио му у задатак да иде у Русију и да тамо закључи одбрамбени савез. Какве су разговоре имали ова два човека пре Симићева поласка у Москву, мени није било познато. Али, кад сам се сетио онога досијеа о Божину Симићу из министарства спољних послова, сматрао сам за велику погрешку Симовићеву, што је Божина Симића послао у Москву као главног преговарача. Јер, ако је ма шта истина у оном досијеу о Божину Симићу, онда није могло бити речи да Божин Симић може представљати неки ауторитет пред Стаљином и Молотовом. Одмах се и показало колико је та комбинација на брзу руку била површна. Душан Симовић одбио је понуду да закључи савез са Енглеском, који му је нуђен, а тражи да закључи савез са Русијом и Турском, које о таквом савезу уопште нису хтеле да чују!... Наместо жељеног савеза у коме би Русија била ангажована, она је направила са Југославијом неки пакт, који, у ствари, није био „ни боза, ни лимунада", и који је више изгледао на какву шарену играчку, која се даје деци да се забаве, него на неку обавезу у случају рата. Такви пактови о ненападању сви су били пропали. Али уопште пакт о ненападању између Русије и Југославије, која је била у агонији, кад не би била жалосна ствар, коју су изводили неспретни „државници" од 27. марта, била је згодна за општи смех.

Поздравио сам се са свом господом, по реду како су прилазили Шуменковићу, али сам чекао да сутрадан разговарам са Миланом Гавриловићем и са Костом Крајшумовићем. Крајшумовић је на глави носио један бео качкет онакав, какав смо видели на разним сликама на глави Јосифа Висарионовића Стаљина. Гавриловић ми је заказао састанак за сутрадан у амбасади, а са Костом Крајшумовићем договорио сам се да те вечери заједно вечерамо у великој ресторацији железничке станице у Анкари. Мислио сам да је Коста Крајшумовић могао и у Москви створити неке новинарско друштво-другарство, као што га беше створио у Софији, и да се, на тај начин, могао обавестити о ситуацији у Русији боље него неки други странац.

Кад сам сео за вечеру са Костом Крајшумовићем, њему сам испричао о нашој евакуацији, о краљу и влади, која је тада била у Јерусалиму, и још о неким ситницама, које су Крајшумовића интересовале.

О Русији је он мени углавном испричао ово. Цела наша делегација-посланство у Москви, била је рђаво расположена према Русији и њеном режиму. Сва обавештења о руским стварима Гавриловић је добивао од сер Страфорда Крипса, енглеског амбасадора у Русији. Гавриловић је видео Стаљина свега двапут на великом пријему уочи нове године и оном приликом кад су потписивали онај пакт о ненападању између Русије и Југославије. Целу кампању која је била изведена 27. марта у Београду, Руси су осуђивали као убитачну и нису били ни мало вољни, нити су са симпатијама гледали уздизање официра на високе државне положаје и узимање државне крме у своје руке, јер су их сматрали недораслим да воде државни брод у садањим приликама. То је, углавном и био повод да Руси откажу гостопримство југословенском посланству у Москви, али су због тога, поред нас, настрадали и Чеси.

Коста ми је испричао и једну ружну ствар, која се одиграла на граници руско-турској. Жарко Поповић, ђенералштабни пуковници војни изасланик, није био добро виђен у средини, где је имао да представља снагу своје земље, јер је свуда отворено испољавао одвратност према свему ономе, што је видео и запажао у животу садање Русије. Кретао се углавном у друштву Немаца и немачких официра тако, да су га у Москви више сматрали као агента војног изасланика Немачке, него као представника југословенске војске у Москви. Таквим својим поступцима, затворио је себи сва врата у високим војним круговима Москве. Али кад су дошли на руско-турску границу, док су их још Руси, који су их испраћали, посматрали, пуковник Жарко Поповић и секретар Божић, на очиглед свију присутних Руса, демонстративно, измокрили су се на руско земљиште!... Кад сам ово чуо, нисам могао да дођем к себи како су људи на тако високим положајима, а сада са тако мало најобичнијег домаћег васпитања... Они нису били у Москви представници сваки своје сопствене лич-

ности, већ су били представници Југославије. И мржњу и одвратност, уколико су у себи носили, према Русији и њеном режиму, нису смели испољити на један потпуно цигански начин.

О војној спреми Русије Крајшумовић ми је рекао да је она велика; да војске има много, али да није способна да ратује. То је било уопште укорењено мишљење код свих оних који су посматрали организацију руске војске, било у самој Русији или су је посматрали кроз многобројне публикације, које су говориле о руској војсци.

Говорио је о Москви да је тамо велика скупоћа, нарочито у магацину, из кога се снабдевају страни дипломати, али да на пијаци и у самој Москви и на многобројним станицама од Москве до Тифлиса, свуда је било изношено на продају хлеба, путера и јаја. Крајшумовић је сматрао да су Руси својим уређењем колхоза углавном осигурали државу за свако време које би могло наступити, са довољно хране.

После ових разговора, више нисам ни имао интереса да се о нечем даљем распитујем код Крајшумовића. У разговору са њим, дознао сам да данашње водеће друштво у Москви нема јасну представу о самој Југославији, сматрајући је као једну насилничку творевину српске династије и српске војске.

Сутрадан сам отишао Милану Гавриловићу у југословенску амбасаду. Он ме је примио врло љубазно и нарочито му је било мило кад је дознао да су његови другови Милош Тупањанин и Бранко Чубриловић живи и здрави стигли у Јерусалим. Рекао сам му да сам тамо видео госпођу Гавриловић са ћерком, али да ми се није допало што млада госпођица Гавриловић и сувише испољава свој комунизам у Јерусалиму. Гавриловић ми је одговорио, да је таква данашња омладина, која је узела погрешан пут. Али, кад би они знали стварност, каква је у Русији, морали би нагло променити своје мишљење, баш с обзиром на то, што теорија са праксом, у комунистичкој Русији, нигде не иде упоредо. Замерио сам Гавриловићу, што он није барем своју децу васпитао у једном строго националном духу, у каквом је и он цео свој живот провео. И, као старом познанику и пријатељу, рекао сам му, како он може замислити да ће један велики део српског народа веровати њему и поћи за њим као шефом странке, кад он није био у стању да своју децу убеди у исправност своје политике. О осталим стварима у Русији, Гавриловић није ми рекао ништа више од Косте Крајшумовића. За Стаљина додао је само толико, да је он пореклом Грузин, али је данас само један велики Рус.

И он ме је запитао какав је утисак на мене учинио млади краљ. И њему сам одговорио, да је он на мене учинио утисак заробљене птице, слабе и нејаке, стављене у кавез са несигурним решеткама, а око кавеза се непрестано шетају два велика мачора, готови да прогутају ову птичицу. Знао је да се то односи на Симовића и Радоја Кнежевића.

При изласку из ове собе, у којој сам разговарао са Гавриловићем, наишао сам на Божина Симића. Он ми рече: „Чуо сам за твој долазак овамо, као и за неке твоје намере. Али, молим те, немој да радиш ништа партијски, него онако национално!" Нисам дао никакав повод за овакву врсту разговора. Зато сам одсечно одговорио Божину Симићу: „Ја нисам дошао овамо као партијски човек, већ сам дошао као Србин, да помогнем ако се нешто може помоћи". Он ми на то одговори: „Пази добро, јер овде Руси хватају наше људе са великим парама, па желе да их ставе себи у службу". Ово је већ била једна увреда за мене, па сам мало љутито одговорио: „Нико у свету нема пара да мене купи, а ја сам готов да и овога пута за народну ствар жртвујем све, као што сам већ жртвовао све оно што сам имао у Прилепу, а то је био резултат мога дугогодишњег рада".

Растао сам се са Божином Симићем и отишао сам горе, у другу кућу, да нађем Бранислава Грујића, писара амбасаде, сина мога одличног пријатеља Гвоздена Грујића с ким сам се растао у школи у којој је његова кћи учитељица. Знао сам да ће то нарочито интересовати његовог сина, да зна где му се отац налазио у тренутку уласка Немаца у Охрид. Грујић је био млад чиновник, али већ ожењен једном Београђанком. И он ме је задржао код себе на ручку. Испричао сам му све о његовом оцу и о мом последњем сусрету са њим. Али, сам му, исто тако, испричао у каквој сам ситуацији оставио своју породицу код Прилепа. Он ми је одмах предложио да се у име југословенске амбасаде, напише нота амбасади Сједињених Америчких Држава, и да се умоли за тачно обавештење где се моја породица налази, пошто су Американци још имали своје посланство у Бугарској.

После тога сам написао још један телеграм Борису Крапчеву, уреднику софијског листа „Зора", који је иначе родом из Прилепа, и замолио га да директно, преко његова сестрића Димитрија Крстића, брашнарског трговца у Прилепу, сазна где је тачно моја породица, и да ме телеграфски извести. Телеграфски одговор био сам платио унапред и нисам сумњао да ћу добити тачан одговор.

Тога дана, код Грујића био је на ручку и саветник посланства Томазец са својом госпођом. За време ручка, између осталога испричао сам својим домаћинима да су највећу пометњу, у току тога кратког рата унели и извели баш ђенералштабни виши официри. Навео сам пример генерала, команданта Битољске дивизије, који је по наговору свога начелника штаба, ђенералштабног пуковника Штимеца, обузет таквом паником, да је главом без обзира напустио Битољ, заједно са Штимецом, и ако су Немци у то време били око 110 км далеко од Битоља, то јест, тачно су били на левој обали Вардара, код Велеса, а за то време, наши железничари су расправљали пругу и уклањали изгореле вагоне на

страну, да би могли пропустити возове у Солун и Битољ... Ове моје речи пале су као врео метеор у воду. Сви су почели доказивати да је могућно да господин Штимец, тако елегантан официр, који је чинио част својој држави у свим салонима, где се скупљало демократско друштво, да он постане кукавица!... Ја сам их уверавао да је тај господин Штимец одувек и био само кукавица, да то и није могао остати у последњем тренутку... Али, за играње то дипломатским салонима, то није тако тешка ствар. Ту треба бити окретан, а не храбар.

Мој говор, на овом ручку, оставио је непријатан утисак на све присутне, јер сам баш његова познаника и општег љубимца Штимца означио као једног од петоколонаша, који је сигурно био „паличар", како би се Руси изразили. Остатак ручка протекао је као на гробљу. Видео сам да нисам задовољио очекивања својих домаћина, али сам им рекао да сутра полазим у Цариград.

Око подне „Торос-експрес" стигао је у Анкару. Ушао сам у воз, у коме сам имао унапред закупљен кревет, али сам се пре тога опростио са својим пријатељима, који су били родом из Прилепа, Битоља и Охрида. Узео сам адресе за неке наше заједничке познанике у Цариграду и пошао сам на пут.

Још за дана стигли смо у Јенишер, стару византијску варош која је такође сазидана на још старијим темељима неке фригијске вароши. Сва ова места, заједно са Анкаром, носила су у себи једну стару јешиску културу. На место њих, дошли су балкански муслимани из Грчке, српске Македоније, нешто из Бугарске, а много више из Босне. Њихова култура била је далеко испод оне, коју су у тим местима имали они који су били пре њих. То се познавало по лепим селима са дивним кућама, окиђеним пенџерли-балконима, од којих је 90% било разлупано, што се могло добро распознати и голим оком, а било је јасно уочљиво кроз доглед.

У Ескишехиру, старом Дуриостолу, свет је долазио да се лечи у тамошњим топлим изворима, а мајстори су израђивали дивне ствари као муштикле, и томе слично од једног меког камена, који се лако дао израђивати, и кога ови зову морска пена, или још лакше, „денис таш" што дословце значи „морски камен".

У сам мрак дошли смо на историјску станицу која се сада зове Инени. Овде је био штаб генерала Кемал-паше у ономе моменту, кад је наредио општи напад на грчку војску ту, на оближњој реци Сахарији. Та победа донела је дефинитивно ослобођење Мале Азије од Грка, а и коначан слом једне енглеске политике, коју је водио енглески државник Лојд Џорџ, који је одмах после ове катастрофе, оставио Грчку саму себи, са својим победиоцем Турском.

Турци су хтели да цела Мала Азија, која се налазила у турским границама, буде етнички турска. Зато су све заостале Јермене поклали, а од

Грка тражили иселење из свих места Мале Азије, које је тешко погодило овај грчки свет, који овде живи преко 3.000 година; у чијим је рукама била мала трговина по градовима у унутрашњости и сва велика увозна и извозна трговина, која се најбоље развила у Смирни. Све је сада пропало. Морали су напуштати своје домове само са бошчама у рукама они, који су до јуче овде били имућни и они који су били богати. Уговор о миру који су Грци морали закључити, пристали су да ни један Грк с оне стране Босфора, па на целој територији турске Мале Азије, не може купити, ни поседовати зиратног земљишта ни за једну саксију. У Цариграду допустили су да остане само 60.000 Грка, али у Тракији стање је остало непромењено. Из те покрајине није нико померан ни са грчке ни са турске стране. Кемал-паша хтео је да изводи своје реформе онако, како је он то сматрао за потребно, без обзира и на жеље или протесте неких сила из Западне Европе. Он је завео недељу као општи празник за све. Тога дана све су радње морале бити затворене, без обзира на религију њеног сопственика. Али, тако исто, радње имају бити отворене на сваки други празник, ако он случајно није пао у недељу.

Свештеничко одело свима без разлике било је забрањено носити на улици. Званично црквено одело могао је да носи само Шеик-Ул-Исљам, врховни поглавица Мухамедове вере у целом свету. Исто тако, званично одело било је допуштено да носи православни Васељенски патријарх и врховни Рабин у име свих Јевреја у Турској. Сви остали, морали су да се облаче у службене одежде само у цркви, односно џамији или синагоги. Од цркве до гробља, била је забрањена свака црквена манифестација, а на самом гробу дотични свештеник могао је слободно да одслужи последњу службу умрломе, и да ту, на самом томе гробу, одмах скине службено одело. Фес је био сматран као непријатељска капа. И, према томе, строго забрањен. Ову капу сматрали су као грчку. И зато је нису допуштали, али су зато много стављали на главе шешире, али највећа већина носила је на глави качкете са штитом окренутим према потиљку. Кад сам их упитао: зашто тако носе ове качкете, рекоше ми: да се само тако могу, по закону, под капом клањати. Јер, кад би носили другу капу, морали би, као Јаури, да буду гологлави. То је био један мали инат према великим Кемаловим реформама, које је он извео у Турској.

Причају за један случај у Цариграду, који се десио за време боравка Мустафе Кемала у Цариграду. Сви дипломатски представници, обично у јуну и јулу, долазе на Босфор, да ту, у својим богатим летњиковцима проведу двомесечни летњи одмор. Мустафа Кемал одседео је у палати Долма Бахче, коју је саградио султан Абдул Медзид, да у њој дочека своју гошћу, француску царицу Евгенију, жену Наполеона III, императора Француске. Турски султан био је одушевљен лепотом и целим шармом ове француске царице и хтео је да нешто, слично Тиљеријама, и он

изгради на Босфору. Тако је почело зидање ове величанствене палате, у чије се детаље њене архитектуре нисам никада упуштао, али која даје импозантан изглед ономе, који пролази Босфором, или ко може да сврати у њену близину.

Ова велика палата подељена је на два дела: цело њено лево крило, гледајући фронтално према Босфору, припада председнику велике турске народне скупштине, а десно крило припада државном поглавару. Али Мустафа-паша није волео увек да седи у овој палати и да посматра одблесак разних палата с ове стране Босфора, као и одблесак величанствене палате Беглер Бej Паласа с друге стране Босфора, као и осталих многобројних зграда на оној страни Босфора, на најлепшем месту у Стамболу постоји место, које се зове Таксим. Ту је скупљена велика количина воде, која долази из такозване Београдске шуме, удаљене само неколико километара од босфорских вода и Црног мора. Услед тога свога места, ово се зове Таксим и одатле се дели вода на неколико страна Цариграда. Овде су некад биле чувене султанове касарне, као најближе Илдиз-Киоску, сталној резиденцији султана Абдул Хамида. По примеру Француза који су уништили своју Бастиљу, као легло зла и националног угњетавања, Кемал Ататурк је наредио да се поруше све ове касарне на Таксиму. На место тих касарни и смрдљивог војничког дворишта, ту је подигнут величанствен парк и у средини тога парка величанствена кафана, која је имала и свој ноћни бар, који се звао Црна мачка. Једне вечери, кад је Кемал био много расположен, одједном је умукла музика. Кемал је одмах позвао једног странца, капелника те музике и запитао га: зашто је одједанпут престао са свирком.

Он му је одговорио, да је то морао учинити, јер је у оближњој џамији почела да се чита јација. То је муслиманска вечера, слична код хришћана повечерју, али се повечерје одржава само у великим светогорским манастирима. Међутим, за муслимане, јација је обавезна молитва. Кад је ово сазнао Мустафа Кемал, не говорећи никоме ништа, сутрадан је наредио да се ова џамија до темеља поруши, а неколико дана доцније, изишао је закон, да читање молитве по минаретима, не може обуставити никакво народно весеље или игранке. Ето, тако је Кемал уводио своје реформе.

И ја сам сада одлазио у Цариград тај вечити конгломерат, у коме су све државе европске и ваневропске, представљене са много више људи, него што је то случај у Анкари. Прво, овде су огромне зграде, разне амбасаде, опкољене тврдим зидовима, да се увек могу бранити док им не би дошла у помоћ артиљерија са неке њихове стационерке ту на Босфору, или чак и пешадија са ових лађа. Друго, Анкара је била далеко од сваког правог саобраћаја међународног значаја осим пруге Цариград-Анкара. Само, ова пруга долазила је из центра Европе, а сви њени кра-

кови завршавали су се, или у мочварама Еуфрата код Багдада, или у голим стенама вароши Ерзерума. Међутим, Цариград је био водена спона Истока и Запада. Сва трговина из велике и простране Русије, долазила је из Азовског мора, чија се вода кроз керчански канал улива у Црно море; ту пристиже сва трговина која се врши Дунавом из целе Централне Европе и она која доноси река Дњепар и Буг, пролазећи кроз богату Украјину. С друге стране, велики поморски бродови, који плове из Тихог и Индијског океана, користе се великим делом Француза Лесепса и пролазе водом секући Синајску пустињу и одатле, или преко Александрије, или директно кроз Дарданеле долазе са робом и људима на ово тржиште, пуно свега и свачега, али и свију и свакога. Политички се оријентисати у Цариграду, значи имати велику политичку школу, један здрав смисао, искористити све и свакога, а не пасти у паукове мреже.

У праскозорје воз је прилазио Николиедијском заливу, кога Турци просто зову Измит. Стару Николиедију, у којој данас нема ни једне грчке куће, престоница Витиније, старе државе, Турци су просто прозвали Измит, па према томе и овај велики залив, у коме стално стационира целокупна турска флота. На почетку стварања овога залива, налази се група од 7 острва, која се зове Острва Принкипи (принчева).

Воз је стигао на станицу тачно у 9 сати. Ова станица, одакле полази пруга све до Багдада, и на другој страни до Ерзерума, велика је као и њен значај што је велики, односно значај пруге, која одатле полази. Возови улазе у огроман покривен хол, и ту се путници искрцавају. Спољна фасада ове станице сва је у зеленом фајансу. Овај фајанс, који се израђује у Кутахији, у Малој Азији, као и у Старој Никеји, коју Турци зову Изник, - познат је свуда у уметничком свету као најбољи и досад недостижан у другим местима.

Ту је близу паробродска станица Кади Чој (Кадино село). Станица је мала, али врло укусна, а бродови пристају уза сам кеј, јер је овде вода доста дубока. Одавде свако пола сата по један пароброд одлази у Цариград. Вожња до Цариграда највише, кад је море узбуркано, може да траје 30 минута.

За то време посматрате из лађе цео огроман Стамбол од Сан Стефана, па све до свршетка Босфора и његовог спајања са Црним морем. Дужина ове вароши износи 57 км. И све се то лепо види из лађе, као и цео стари Стамбол, где су биле султанове палате, па све горе до Једренских врата, или, како то Турци зову Едирне Капу, па доле до Старе Влахерне (двор последњих византијских царева). И, на другој страни Златног Рога, Галату, Панкалту и изнад Галате, огромну кулу, коју су саградили Ђеновљани још у 13 в. Лађа пристаје изнад самога моста, који иде преко Златног Рога, и спаја обадва дела Цариграда.

Мене је још на азијској страни, на жељезничкој станици дочекао прота Петар Ајдуковић и терцуман посланства Декок, кога сам познавао још из Битоља пре 1912. г., а који је био у служби генерала Де Ђорђи Паше, команданта Реформаторске жандармерије у европској Турској. Кад смо сишли из лађе у Цариград, отишли смо на станицу подземне железнице, па смо, за кратко време, већ били горе на врху, изнад ђеновљанске куле, на месту које се означава као Бej Олу. Ову двојицу који су ме дочекали беше послао конзул Југославије у Цариграду, јер му је о моме доласку телеграфирао амбасадор Шуменковић из Анкаре.

Ја сам тражио да идемо одмах у такозвани стари српски хотел, али ми рекоше да тамо нема места. Зато смо отишли близу до „Пера Паласа". И ту смо нашли место у хотелу „Оријент", који су држали Грци. Тражио сам да ми се нађе приватан стан, по могућству са храном, а таквих места било је доста у Цариграду. То су такозвани пансиони, где се може добити стан и храна. Обећаше ми да ће се заузети у једном пансиону, који држе две сестре Јерменке, персијске поданице.

У том пансиону раније је становао конзул Шчербина, онај чувени заштитник Срба у Косовској Митровици из бурних времена 1903. и 1904. године.

Кад су ме већ овако полузванично дочекали, био је ред да се први јавим југословенском генералном конзулу у Цариграду. Тај положај, у то време, заузимао је Љубо Хаџи-Ђорђевић, раније новинар београдски и дуго година бивши уредник београдског вечерњег листа „Новости". Благодаређи сродничким везама његове госпође са госпођом Лозанић, старом дворском дамом, Хаџи-Ђорђевић је једнога дана напустио место слабо плаћеног уредника „Новости", па је постао југословенски конзул у Аустрији, а одатле је аванзовао за генералног конзула у Цариграду, где га је и рат затекао. Имао је двоје деце, сина и ћерку. Син му је учио VII р. немачке гимназије у Цариграду и морао је свако јутро и после подне, кад улази у школу, да у школи подигне десну руку увис и викне „Хајл Хитлер"!...

Чим сам се нашао са Хаџи-Ђорђевићем, знао сам да му мој долазак није пријатан, јер је он сматрао да, кад је већ у Цариграду, и кад је он генерални конзул, да нико у Цариграду не може учинити ништа више, него што може он, и да ће сваки, ко буде радио поред њега, а без њега, само штетити његовом угледу. После најобичнијих питања, Хаџи-Ђорђевић ме је упитао: „Молим Вас, да ми кажете искрено: зашто сте Ви дошли у Цариград?"... Ја сам му рекао, прво у шали: „Ја сам у Цариград дошао да са сваким разговарам лепо. Али ни с ким искрено. Тако је, рекох му, окарактерисао ‚Никац од Ровина' Николу Пашића. Кад су га питали у Црној Гори: ‚Бога ти Никац, а како је Пашић?' Он им је на то одговорио: ‚Е, Пашић ви је браћо, са свакијем лијепо, али ни с ким искрен!...' " (Овај

„Никац од Ровина" је надимак посланику радикалу из дурмиторског краја Милутину Томићу.)

После овог одговора, да бих затворио друга преклапања, одговорио сам Хаџи-Ђорђевићу: „Ја сам овамо дошао да успоставим везу са Србијом и, ако могу, и са неком другом покрајином, које су сада окупиране од нашег непријатеља. Мој посао нема никакве везе са краљевском владом. Нећу никакав извештај слати краљевској влади, а ништа од ње и не тражим. Вама нећу ништа сметати, али с Вама нећу ни сарађивати. Ви сте орган владе, на чијем се челу налази један фаталан човек, а то је Душан Симовић, који непрестано скаче у маглу, а не може да види где је равно, а где није. Највероватније да ће једна његова екипа ускоро да дође овамо, па ћете, према томе, сами оценити у којој ћете мери сарађивати са њом.."

Хаџи-Ђорђевић на то ми рече: „Ја сам добио налог да Вама издајем плату 300 долара месечно. Овај акт и налог за исплату потписао је лично министар спољних послова господин Нинчић..." Ја сам му на то одговорио, да никаква плата не може изменити мој став према једном амбициозном генералу, који је у својој претераној амбицији, ископао гроб Југославији, а кад је све то учинио, сео је на авион, побегао преко границе без имало гриже савести, увек надувен као да је увећао Југославију. Никада му не могу заборавити његов одлазак у Аман, где су били окупљени авијатички официри, и кад је он дошао пред њихов строј, одржао им је овакав говор: ‚Господо официри! Једва ми се дала прилика да вас видим и да вам се лично захвалим за све оно, што сте ви учинили од 27. марта до данас... Да није било вас, ваше храбрости и одлучности, ја не бих био данас ово што сам!' (А он је тада био само ГРОБАР Југославије и наместо, што би рекао наш народ, да се покрије ушима и ћути, он се хвали да је он заиста нешто.) Тај његов говор доказао је свима, који још дотле нису знали ко је Душан Симовић, да је он само гробар Југославије и поставља се само још једно питање: колико је он тај гроб Југославији копао по својој личној иницијативи или по наредби НЕКОГ другог."

После ових речи, Хаџи-Ђорђевић није имао шта да ме пита и да ми каже, опростио се са мном, али ме је позвао сутра код његове куће на ручак. Тим својим држањем, осигурао сам себи слободу акције, али ме је изненадило да ни Љуба Хаџи-Ђорђевић није се дотле сетио да треба успоставити везу са Србијом.

Интересантан је менаталитет тих наших дипломатских чиновника, који су сматрали као главно да је новац државни и народне банке спашен у иностранству; да је Лазаревић Добривоје, последњи председник општине београдске, постављен 27. марта на тај положај, сада, на предлог министра финансија, краљевим указом постао председник управног одбора народне банке, не чији ће потпис моћи влада да диже новац

народне банке, јер су им то Енглези ускратили, пошто је то био новац народне банке, и Енглези су тражили да само члан управе народне банке може да издаје налоге да се новац подиже из депозита. Кад је тај „велики" посао свршен, наша дипломација је била задовољна јер у Србији је могло све да пропадне, па и последњи сиротињски грош, дат на штедњу, то њих није ни мало нервирало, јер они су морали бити према свима догађајима „хладни". Разуме се, та хладноћа не би била тако уочљива, да злато и девизе југословенске народне банке, нису били осигурани у иностранству.

После овог разговора, остало ми је да тражим Томпсона. За њега нисам имао никаква писма, нити какве препоруке. Треба само да одем у енглески конзулат у Цариграду, да дам свој псеудоним и да потражим Томпсона. Енглески конзулат, бивше енглеско посланство у Цариграду, налазио се на самом Таксиму. Тај конзулат је заузимао један огроман простор, ограђен високим зидом, а спољна врата, кроз која се улазило, била су мала. Прва зграда, на коју се наилазило, била је двоспратна, доста дугачка и без симетрије. Ту су биле канцеларије генералног конзулата. Тражио сам ко је ту секретар. Кад сам њему био пријављен, рекао сам му свој псеудоним. Рекао сам да ме је послао Бејли и да тражим Томпсона. После ових речи, које је изговорио мој друг Грданички на француском језику, секретар се учтиво поклонио и замолио ме да дођем сутра у 10 сати. Једна кола која ће ме чекати у конзулату, одвешће ме код Томпсона. Он је дознао за мој долазак у Анкару и сваки дан очекује моју посету.

Сутрадан, тачно у одређено време био сам у енглеском конзулату, где ме је чекао један млад господин, с којим смо сели у кола ја и Грданички. Одвео нас је у једну кућу, на месту Нишан Таш. У продужењу ове улице, идући ка Шишаоији, стали смо пред једну велику зграду и ушли унутра. Овај млади господин, који је ишао с нама, имао је кључеве, ушли смо, сели у лифт и отишли на V спрат. Ту је наш нови познаник зазвонио, и једна госпођа отворила нам је врата, и пустила нас унутра. У једном пространом салону, богато намештеном, с прозорима, кроз које су се видела Принчева острва у Мраморном мору, и један део Босфора, у соби богато намештеној, у једној фотељи, са ногама подигнутим на сто, седео је један млад човек, можда старији од 40 година, али добро негован. Давао је утисак човека између 30 и 35 година. Наредио сам Грданичком да говори. Рекао сам му: „Кажи овоме џентлмену да сам ја тај и тај, који сам дошао овде по препоруци г. Бејлија и по споразуму са њим, имам да сарађујем с овим џентлменом. Ја ћу, у најкраће време, да успоставим везу, са Софијом, са Скопљем и са Винковцима. Кад будем успоставио ове везе, онда ћу доћи овамо да с њим договорим даље, и да ми се каже шта овога џентлмена интересује. Према аранжману са Бејлијем, ја имам

сада задатак да успоставим ове везе. Али, ако би џентлмен сматрао да ја могу да послужим и у другом правцу, нека се слободно обрати на мене."

После ових речи, Томпсон је спустио ноге са стола, устао на ноге, срдачно се руковао са мном и захвалио ми на мојој готовости за сарадњу са њим. Питао ме је одмах колико мени новаца треба да успоставим ову везу. Рекао сам му да то не кошта ништа. Ја ћу само да пишем својим пријатељима, и то посредством других људи. Обавестићу их да сам у Цариграду и тражићу да ми се јаве и да су готови да и даље одржавамо везе. Према томе, ту нема никаквих издатака, које ја не бих могао моментано лично да поднесем.

Мој говор је био кратак и концизан, а успостављање везе сасвим просто и једноставно. Тако да нисам оставио ни најмање сумње код овога џентлмена да је дошао у везу са човеком, који није нов у пословима и који има разгранату везу. Кад ме је упитао: зар ја могу имати везу и са Софијом, ја сам му тада рекао да сам у Софију већ послао један телеграм и чекам одговор и то од уредника једног софијског листа. Томпсон ме упита: да ли верујем да ћу добити одговор. Ја сам му објаснио да сам то учинио да сазнам шта је са мојом породицом у Прилепу и апсолутно верујем да ћу на то добити одговор. Али, за друге послове, на ту се адресу не бих могао обратити. Тако сам се растао са Томпсоном. Дао ми је обавештење како најлакше могу доћи до њега, а да се више не обраћам у њихов конзулат.

Истога дана, имао сам ручак код Хаџи-Ђорђевића, али нисам допустио да ми макар једна реч више изађе из уста, иако ме је запиткивао који су ми пријатељи у Београду; како ја могу доћи до њих, кад је граница херметички затворена, и како ни једна вест не може да прође ни овамо, ни тамо. На све то, ја сам му одговорио да сам ја преко 35 година био јавни радник и да за мене не постоје никакве сметње за успостављање везе уз потребну обазривост да од тога и од те везе ни један мој пријатељ не страда.

Тако сам се растао са Хаџи-Ђорђевићем. Видео сам и осетио да ћу у овом човеку имати једног сталног непријатеља, што бих могао избећи само на тај начин ако бих почео да сарађујем са њим. Али ову могућност сам одбацио од себе. То је био један човек са свима особинама једног полицијског агента, који је волео да слуша интриге, а и сам да их развија. Нисам био склон за такве послове, нити сам за то био способан. Зато сам ставио себи у задатак да од Љубе Хаџи-Ђорђевића, уосталом као и од свих осталих, кријем све своје радње и резултате. Нарочито сам се морао трудити да ми се не дозна ни једна личност са којом сарађујем у Југославији. Али, ово није важило само за Љубу Хаџи-Ђорђевића, већ и за Томпсона. Сматрао сам да немам апсолутно никаква

права да доведем у несигурност егзистенцију ма кога мога пријатеља, ма где се он налазио у Југославији. Знао сам како је то тешко. Морао сам бити у положају човека који то осећа, а не у положају хвалисавца, који је сигуран у туђој земљи, и да би осигурао да му корито буде испред њега увек пуно, да заборави на животе оних, од којих се траже услуге, а као еквивалент за то им се не може готово ништа дати. Јер новац који би се дао као нека награда тим људима, ни у ком случају, не може послужити као еквивалент за онај ризик који они примају на себе за ову сарадњу. Напослетку, имао сам породицу за коју нисам знао где је - у Прилепу или Београду. Моја породица није дужна да осети на себи никакве последице мога рада у иностранству. Зато сам био повучен и нерадо сам разговарао, управо, нисам никада ни разговарао ни с ким у Цариграду о ономе о чему радим и о чему намеравам да радим. Напротив, говорио само о ономе на чему нисам никад мислио да радим.

После неколико дана, добио сам два извештаја. Оба извештаја били су из Софије и односили су се на моју породицу. Један је био извештај америчког посланства у Софији, као одговор на ноту југословенске амбасаде у Анкари, у коме америчко посланство одговара, да има званичан извештај бугарског министарства спољних послова, да се породица Василија Трбића налази у селу Браилову код Прилепа. Други извештај био је директни телеграм Данила Крапчева, уредника „Зоре" из Софије, у коме ме извештава да је моја породица отишла из Прилепа, и да су сви живи и здрави стигли у Београд. Ову разлику између садржине ова два телеграма, протумачио сам на тај начин, што је извештај америчког посланства мало задоцнио, јер, док су они добили извештај од бугарске владе док су га послали, и док сам га ја примио, прошло је више дана. Вероватно, у том међувремену, моја породица је напустила Прилеп и дошла у Београд. Нисам нимало сумњао у телеграм Данила Крапчева. Овај телеграм од Крапчева однео сам Томпсону. Био је доста изненађен кад је видео један телеграфски одговор директора једног шовинистичког листа из Софије.

После 2-3 дана имао сам писмо из Скопља, имао сам писмо из Винковаца и једно ȷисмо из Вуковара. Показао сам оба писма Томпсону и тражио од њега да ми каже какве извештаје жели да има из Македоније, из Хрватске и из Србије? Одмах ми је ставио у задатак да тражим какве знакове носи немачка војска у Македонији и Србији; какве знакове носи војска која пролази пругом Београд-Скопље-Солун и отприлике колики су контигенти који су прошли и пролазе том пругом у Грчку. Одмах сам сео и написао писмо у Прилеп и Скопље. Сад сам могао слободно писати у Прилеп, јер моја породица није више била тамо. Тражио сам ова обавештења која су занимала Томпсона. Преко једног свог пријатеља из Софије, који је био железнички службеник бугарске државне железнице,

послао сам писмо у Београд. Бугари су држали железничку пругу Цариград-Ниш и Ниш-Солун. Према томе, увек је један бугаски грађанин могао доћи у Ниш и да баци писмо у српску пошту у Нишу. Пошта у Србији и у унутрашњем саобраћају радила је донекле нормално, и ја сам знао да ће моје писмо стићи адресанту у Београд.

Али, пре него што сам добио ова писма, односно одговоре на ова моја писма, наступио је један нов моменат од светског историјског значаја догађај. 22. јуна телеграфске агенције објавиле су вест да је Немачка објавила рат Русији и да је немачка војска почела да улази у Русију. Исто тако, и румунска војска, прешла је реку Прут и ушла у Бесарабију. Био сам необично радостан тога дана. Отишао сам у југословенски клуб у Цариграду. Југословенски клуб у Цариграду био је на најлепшем месту у близини Галата Сараја, у једној, истина, споредној улици, али у близини главне улице у Пери, која се зове Истиклал Џадеси, од које се и одвајала ова улица, у којој је био наш клуб. Била је то кућа врло велика са неколико спратова. Југословенски клуб заузимао је цео први спрат те велике куће. Имао је неколико великих салона, богато намештених и једно одељење за коцкање. У једном малом одељењу становала је послуга, која је ту за себе имала две собе и кујну. У свако доба у клубу је било наших људи. Југословенска колонија у Цариграду састојала се, на првом месту, од Срба-Црногораца, којих је било доста у Цариграду, од којих су неки били банкарски чиновници. Нико од наших људи није имао своју трговину, али их је било на лепим положајима, од којих је један Дубровчанин био директор холандске банке у Цариграду.

Било је католика из бившег аустријског приморја, из Сутомора и осталих места, између Будве и Бара, који су били сви католици, а нису добро знали да ли су Хрвати или Срби. У сваком случају, могли су бити и тамо и овамо. Један од њих, неки Павовић, пошто се оженио једном Енглескињом, постао је чиновник у енглеској амбасади у Анкари. Било је Срба из Грбља, међу њима и бивши дописник „Времена", Ђорђе Букилица. Најзад била је велика колонија Срба из Горње Реке у гостиварском срезу. Ови људи држали су млекаре, а у ту браншу улазио је сладолед, сутлијаш, све врсте млечних производа и обавезно у тим радњама морала је увек да има кокошија чорба и куване кокошке. Поред тога су били и хлебари. То су углавном били они наши људи, који су, у владичком питању, а нарочито у питању Велешко-дебарске егзархије одиграли врло значајну улогу у самом Цариграду. Патријарх Варнава, као свештеник српски у Цариграду, био је у најбољем пријатељству са овим људима тако, да и данас међу млађим људима имате многе, који су добили име Варнава.

Они који су хлебари, живе у старом Истанбулу, а млекари имају своје радње у Галати и Панкалти. Они, који су најбоље пласирани, имају своје

радње у улици Истиклал Џадеси и око Таксима. Сви су били чланови овог клуба тако, да је, са њиховим прилозима и чланским улозима, било могућности да се плаћа доста висока кирија за овај клуб. Председник клуба био је неки Василије, родом из Подгорице, иначе чиновник Отоман банке у Цариграду. Један од главних чланова у управи био је прота Петар Хајдуковић, наш свештеник у Цариграду. Прота је био родом из Бара у Црној Гори, а његова жена била је рођена братаница бившег црногорског митрополита Митрофана Бана, који је и сам родом из Грбља.

Кад сам тога дана дошао у клуб, затекао сам доста велики број људи. Кад сам их поздравио, сви су очекивали шта ћу да кажем и какву прогнозу да дам за овај најновији догађај. Ја сам им рекао: „Да знате да ће Немачка сигурно бити побеђена. Није у питању време, нити ја могу да одредим када ће Немачка бити побеђена. Сва немачка снага биће ангажована у Русији, а за то време имаће могућности Енглеска да се и она спреми како са војним материјалом, тако исто, да спреми и људство. Без овог ангажмана немачке војске и његове целокупне ратне спреме, никада не би Енглези имали могућности да се спреме до те мере да се могу упоредити са Немцима, било у људству било у материјалу."

Тај клуб у Цариграду посећивали су и неки муслимани Босанци, међу којима је био најзначајнији Хамза-бег Вербас. То је стари „кућић", из Бања Луке, али, кад је по новој Кемаловој реформи сваки морао себи узети једно презиме, и да то презиме убудуће буде стално породично, Хамза је себи узео као породично презиме Врбас. Али, како то по турском правопису не могу два сугласника да дођу један иза другога, то је постало презиме Вербас, по реци Врбас.

Тако је Кемал-паша успео да стварно турцизира сва презимена и да, на тај начин, унифицира све муслимане који су из разних земаља дошли у Турску и ту се настанили, да би заборавили своје порекло и место одакле су дошли и да постану прави Турци.

Одмах ту, у близини југословенског клуба, била је једна велика апотека. Апотека је била турска, али у њој је било осам помоћника мушких и женских, свршених фармацеута, који су говорили исто тако лепо српски, као и они у некој београдској апотеци. Сви су били Босанци, али кроз један дужи низ година, нова презимена која су им заменила стара, неће их више упућивати на њихово порекло.

Одмах после овог догађаја, дошла је један екипа Срба из Јерусалима. Била је то мисија коју је, од стране војске, предводио потпуковник Поповић, брат Жарка Поповића, пуковника, који је био војни изасланик у Русији. Као цивилни вођ био је Никола Кнежевић, југословенски конзул, рођени брат Радоја и Живана, коме је сада било одређено место у Цариграду.

Борба између Симовића и Богољуба Илића с једне, и браће Кнежевића с друге стране, већ је била отпочела. Нису могли допустити да обе стане у овој мисији не буду потпуно заступљене. Потпуковник Поповић казао је да је служио у Београду у обавештајној служби главног ђенералштаба. Не знам какве је способности имао у томе послу, али, углавном, у Цариграду од свога доласка, није се одвајао од коцкарског стола.

Њихов долазак објављен је са великом помпом и самим тим био је искључен сваки паметан и користан посао. Они су хтели да добију одмах везу са Београдои на тај начин, што ће одмах послати једног човека у Београд. И нашли су га. Био је то Махмуд Сафаћурдија, који је имао велику продавницу персијских ћилимова у Београду. Њих је било три брата: Махмуд и најмлађи брат, ожењен неком руском племићком, седели су у Цариграду, а средњи брат остао је у Београду. Славко Сингер, директор и управник једне банке у Београду, која се налазила у Кнез-Михаиловој улици, био је ангажован преко енглеског капитала од 5.000.000 лира да купује све оне артикле који су потребни Немцима у Југославији и да их извози у земље одакле их не могу Немци користити, или да их униште у самој Југославији. Уочи саме објаве рата он је у Цариграду купио робу за Југославију.

Ову робу натоварио сам у једну мађарску лађу и требала је бити истоварена у Београду. Мађарска је у то време имала четири лађе нарочитог типа. Ове су лађе пловиле од Будимпеште, па све до ушћа Дунава у Црно море, а одатле су Црним морем, додирујући Константцу, Варну и Бургас, долазиле у Цариград. Ту су истоваривале робу и утоваривале нову. Једну од тих лађа беше закупио Сингер и натоварио робом за Београд. Али, кад је лађа била у српским водама Дунава, отпочео је рат упадом Немачке у Београд. Роба у овој лађи имала је као српска бити заплењена. Да би сачувао робу од заплене, Сингер направи једну трансакцију са Махмудом Сафићурдијом дотадањим својим ортаком на овај начин: обојица су отишли на турску берзу. Ту је Сингер, југословенски поданик, продао сву робу у лађи Махмуду Сафићурдији као турском поданику за 2.500.000 швајцарских франака.

Кад су тако измењали између себе трговачка писма, Сафићурдија оде у мађарски конзулат у Цариграду и тражи да мађарски конзулат, преко Будимпеште, изради тој мађарској лађи да продужи пут у Будимпешту и роба ће се тамо продати. Ова роба, кад је стигла у Пешту, продата је и Махмуд Сафићурдија одједанпут је зарадио око 2.000.000 швајцарских франака. Сингерова банка у Београду, као јеврејска, била је одмах заузета од Немаца и Немци су ту поставили за свога комесара Милована Јанковића, сина ижењерског пуковника Миће Јанковића. Ово је била једна од старих српских породица, чувена у историји од 1815. па до сада,

а Милован је њен последњи изданак, у ствари био немачки шпијун и члан не знам тамо које колоне.

Један од чланова управног одбора те Сингерове банке био је и Драгомир Ракић, инжењер по струци, син Николе Ракића, директора гимназије. Он је, у исто време, био и управник акционарског друштва, које је имало фабрику џакова у Младеновцу. Милован Јанковић достави Немцима да та јеврејска банка, која сада припада Немцима, а у којој је он комесар, има једно потраживање од неколико милиона швајцарских франака, које дугује Махмуд Сафићурдија од робе која је продата у Будимпешти, а која је својина те банке. Немци да би дошли до неколико милиона здраве валуте, даду пасош Миловану Јанковићу и Драгомиру Ракићу, да могу с тим пасошем доћи у Цариград и узети паре од Сафићурдије.

У томе међувремену, моје прво писмо било је стигло у Београд. И онда се десио овакав један догађај. Једнога дана, у чувени бифе Милановић, код Кнежева споменика у Београду ушао је Александар (Аца) Мишић, син пок. војводе Живојина Мишића. Он је пришао Драгану Ракићу и рекао му ово: „Кад одеш у Цариград, тамо ћеш на сваки начин, да потражиш и да нађеш Василија Трбића. Он сада живи у Цариграду. Кажи њему да се један број српских официра није хтео предати, већ се одметнуо у шуму и признао себи за старешину пуковника Дражу Михаиловића. Ми ћемо организовати целу Србију и у датом моменту дићи је целу на устанак. Али ми хоћемо да се повежемо са Енглезима. Никакве преговоре са владом Душана Симовића нећемо да имамо. Хоћемо директно да сарађујемо са Енглезима и тражимо од Трбића да нам ту везу успостави."

У Цариграду сам ангажовао једног свог старог пријатеља из Велеса, који је био комесар у возу на путу Цариград-Једрене-Софија. Он је имао свакога дана, кад дође с пута, да ми донесе списак путника, који долазе из иностранства; одакле је ко дошао и где је ко одсео у Цариграду. Тако сам имао могућности да пратим кретање свих путника, а нарочито Немаца и Чеха који су били већином у служби Гестапоа, разуме се, ових који су долазили у Цариград. На тај начин осигурао сам да из Београда, или уопште из Србије, нико не може доћи у Цариград, ни проћи кроз њега, а да ја о томе нисам обавештен. Мој пријатељ, који ми је ове услуге чинио, није се ни мало огрешио о своју државу, јер то нису биле никакве тајне за турску државу ко долази и ко пролази кроз Цариград. Јер, тај исти комесар, исти такав списак предавао је IV одељењу полицијске управе у Цариграду, а то одељење које је носило турски назив Дор Дун Џи-Субеси, било је одељење политичке полиције. Ово одељење поред осталих, примало је и ове извештаје. Територија града Цариграда била је подељена на 27 срезова. Од ових 27 срезова, у 14 били су коме-

сари сви родом из Прилепа. Све ове људе познавао сам добро, као и они мене. У војном погледу, Цариград је чинио једну војну област и имао свој засебан ђенералштаб. У то време у Цариграду је било опсадно стање. Комесар обавештајне службе за цариградски генералштаб, опет је био један Прилепчанац, син једног мог одличног пријатеља Ибрахима Ћатала. Нисам тражио од ових својих познаника никаквих услуга до само толико да воде рачуна и да разбијају сваку интригу која би била везана за моје име. Свима сам њима дао на знање да ме турска политика уопште не занима. Рекао сам им да никада нећу питати о турском наоружању, распореду њене војске, уопште, нећу се интересовати ни о чему, што се тиче Турске.

Сви ови људи знали су да ја говорим истину, и да моје држање неће бити ни мало на штети Турске. У самом Цариграду живела су двојица људи, бивши посланици у југословенској Народној скупштини, обојица из Битоља - Ћенал Зија-бег и Садуш-ага. Ћенал Зија-бег водио је порекло, по мајци, од чувеног Али-паше Тепеленлије, царског одметника и дугогодишњег господара Јањине и Епира. Садуш-ага био је господар једног читавног села Српци, у близини Црне реке, у срезу битољском. Оба ова Турчина припадали су познатој верској организацији Џемијету. Исто тако у Цариграду се налазио велики број мојих личних пријатеља, међу којима Ибраим Дедебал (Дедебал по селу, где је имао имање у битољском округу), зет мога суседа у Прилепу, Хамди-бега, чији је најмлађи син Хусни, био у полицији у Дор Дунџил оделењу: Његов старији брат био је судија у вароши Махнезији или, како су је Турци називали, Маниса. Овај судија раније је био кмет-правник у битољској општини. Али, испред свих ових у Цариграду је био један од мојих најстаријих пријатеља - најпоузданијих из Прилепа, Хафус Асан Усеиновић. Хафус је имао два сина, од којих је један био турски чиновник у Родосу, на европској страни Дарданела. А Ћенан Зија-бег имао је једно имање, састављено од њива, маслињака и винограда на острву Мармара, које затвара улаз из Мраморног мора у Дарданеле. Ово велико имање, Ћенан Зија-бег добио је на рачун његова села Цетине, које је било на грчкој територији у срезу леринском. Грци су га експроприсали и населили својим сународницима са Кавказа. На овом имању водио се као неки управитељ мој пријатељ Хафус Асан Усеиновић, који је још из детињства био друг Ћенан Зија-бегу.

Тако сам у Цариграду одједанпут имао све могућности за обавештајну службу. Ћенан-бегов син био је чиновник турског посланства у Софији, а Хафуса Усеиновића брат, бивши турски валија, који је погинуо од једнога атентатора, био ожењен из једне велике турске породице, чију су шураци, њих двојица, били народни посланици, чланови Велике народне скупштине у Анкари, у Цариграду био је и Исмаил Ефендија, син Расти-

бега Десовалије. Он је био после Првог светског рата неколико година у Одеси, где је имао пет својих кућа, купљених за време револуције. Због његових великих послова око валуте, Руси су га затворили и једва су га Турци успели да ослободе после годину дана, проведених у руском затвору у Одеси. И он је био ожењен из богате породице, чији је један шурак био турски посланик на страни, а један стални посланик Велике народне скупштине у Анкари. Исмаил је живео на великој нози, јер је имао и велику своју кућу у Цариграду, која му је доносила неколико стотина лира месечно прихода.

Кад ме једнога дана Исмаил Ефендија позвао на ручак, у једно купатило које се зове Саба Удија, далеко 21 км на малоазијској страни. То је било потпуно модерно морско купатило, са великим хотелом и рестораном, својина једног бившег турског пуковника, чија је жена била Немица. У ово купатило долазила је само турска елита из Цариграда. Кад сам, по Исметовом позиву, дошао на ручак, сели смо да ручамо ја и Исмаил и његова жена, која је била само у купаћем костиму. За време ручка, ја кажем Исмаилу: „Шта мислиш кад би од некуд изишао твој отац Расим-бег, па кад би видео да твоја жена седи овако са мном у купаћем костиму. Шта мислиш кога би прво гађао из револвера?" Рече ми: „Мислим да би прво гађао моју жену!..." Ова је знала савршено француски и понешто енглески. Беше одрасла у Европи.

Тако сам ја, имајући многобројне пријатеље, па и на највишим положајима у Турској, јер је председник касације Турске Републике, Салихбег био синовац мога пријатеља Хафуса Хашима Мемишаговића из Прилепа, чије сам имање у Браилову купио од њих, а баш тим новцем Салихбегу беше створена могућност да заврши правне науке на универзитету у Цариграду.

Био сам обавештен о свему што се догађа у Бугарској, заједно са оним делом наше земље, који су Бугари били окупирали 1941. г. Знао сам тачан распоред бугарске војске које су биле распоређене у Грчкој. Јер, у целој Македонији и Тракији, биле су само бугарске окупационе трупе, а они су држали и острво Тасос у Херсонско-Кавалском заливу, тврдећи како су на ово острво, које је пуно и препуно античких предмета који потичу још из Тројанског рата, ипак установили да су ту живели Бугари.

Све ове извештаје предавао сам Томпсону, који је био невероватно задовољан. Једнога дана Томпсон ме је упитао: да ли бих могао да му успоставим везу са Букурештом. Овај џентлмен провео је дуге године, као шеф једног петролејског енглеског друштва које је експлоатисало румунску нафту и имало своју рафинерију у Плоештију, али кад је напустио Румунију, учинио је то тако нагло, да је заборавио да узме адресу макар кога свог пријатеља у Букурешту. Обећао сам му ту услугу и првом приликом кад је ишао курир турског министарства спољних послова,

однео је једно моје писмо у Букурешт. Отуда ми је донео одговор и једну хрпу букурешких новина. Кад сам то све донео Томпсону, овај је био изненађен, и кад ме је питао: Колико сам утрошио на ту везу, па кад сам му ја казао једну сасвим скромну суму, још више се изненадио. Затим сам га упознао са начином како сам дошао до те везе, те је од тада овај џентлмен био у сталној вези са Румунијом.

Југословенска званична мисија, састављена од потпуковника Поповића и конзула Кнежевића, отпочела је да се између себе тужака, док најпосле, потпуковник Поповић није опозван у Каиро, а на његово место беше постављен ђенералштабни мајор Владимир Перић, родом из једног места у Босни и зет ђенерала и бившег министра војног за владе Петра Живковића. Овај мајор, мислим да је био друг Живану Кнежевићу, беше постављен у конзулату у Цариграду у рангу конзула. Тако су почели да раде поново Перић и Кнежевић, а њима је био придодат и Јован Гачић, сестрић Бошка Јевтића, који је дотле био чиновник у југословенској амбасади у Букурешту. Не сећам се ко беше тај амбасадор, само знам из причања Јована Гачића и овога мајора Перића, који је такође из Београда побегао у Букурешт, па се после заједно са амбасадом повукао у Цариград, да је амбасадор негодовао што се иде у Цариград, јер је то сматрао као опасно место, које Немци могу сваког часа заузети, већ је предлагао да иду у Одесу..., па преко Москве и Иркутска да иду у Владивосток..., а одатле право у Америку... Осталом особљу није се допадао овакав кружни пут око света, па су једва сконили свог амбасадора да ризикује и да за неколико сати, из Константце стигне у Цариград, а одатле у Јерусалим.

У тражењу таква човека који би дошао у Београд, почели су да салећу око Махмуда Сафићурдије. Али изгледа да нису имали толико новаца, барем у то време, колико је било потребно да се плати пут до Београда Сафићурдији.

У томе, једнога дана, мој пријатељ комесар полиције дође и јави ми, да је у Цариград стигао југословенски капетан у резерви Ропотец, иначе чиновник народне банке и рече ми хотел где је одсео. Успут, он је испричао овоме комесару да долази директно из Београда. Имао је редован југословенски пасош, са којим је дошао до Софије. Ту је успео да на тај пасош добије визу турског посланства у Софији за прелаз у Турску. Успут му је испричао да је у Србији почела револуција; да су почеле да се пале општинске зграде са свима списковима и уопште показао се први акт непослушности у Србији. Одмах сам отишао код Ропотеда, кога сам затекао у хотелу „Европи" и почео сам разговор са њим. Ропотец ми је рекао да ову револуцију у Србији изводе комунисти. Зна и за један покрет, коме стоји на челу Драгољуб Михаиловић, ђенералштабни пуковник. Али да он није могао да ухвати везу са њима, иако је то тражио.

Рекао ми је да ће бити страшне репресалије од стране Немаца како за сваки акт саботаже, тако исто и за свако групно или појединачно убиство немачких војника. За Словенију ми је рекао да у њој није био, јер је од 6. априла стално остао у Србији, као и сви остали Словенци који су се тада нашли у Београду и Србији. Рекао ми је да је Словенија подељена између Италије и Немачке и да ће, у сваком случају, најгоре проћи они Словенци, који се буду нашли под немачком управом. Тада сам му рекао да сам у Палестини на Мртвом мору, међу војницима француске Страначке легије, нашао сина др Натлачена, који је био последњи бан Дравске бановине у Љубљани, а његов син био сержак у овој француској Страначкој легији. Ропотец ми је рекао да је то његов школски друг и да зна да је он отишао од куће, али нико од његових није знао где се налази.

Ропотец ме је упитао на који начин може доћи до југословенске владе у иностранству. Рекао сам му да је то веома тешко, јер је влада већ отишла у Лондон, а један њен део у Америку, док је само министар војни генерал Илић остао у Јерусалиму. Али, нека иде у југословенски конзулат у Цариграду, где ће добити детаљна обавештења како може да стигне до Јерусалима. А да ли ће негде моћи да стигне и југословенску владу, у то нисам веровао да ће му моћи дати обавештења ни генерални конзул, ни амбасадор у Анкари.

Отишао сам до Томпсона, коме, кад сам испричао да је устанак у Србији отпочео, почео је као дете да скаче од радости... и рече ми да ће одмах, најхитније телеграфски да обавести Белија.

Није прошло 7-8 дана, а у Цариград су стигли Бели, Јован Ђоновић, прота Серафим Крстић, његов брат Гавра Крстић, Мина Станковић, Никола Марковић, Михаило Константиновић, Милош Тупањанин и Панта Решетар. Кад сам сазнао за долазак оволико личности, био сам прилично изненађен, јер нисам знао „шта се иза брда ваља". Дознао сам одмах да проту Серафима Крстића шаље министар војни Богољуб Илић, а сви остали дошли су по позиву Белија, шефа Интелиџенса сервиса за Средњи и Блиски исток. Чим сам се нашао са Белијем, испричао сам му оно што сам знао, али они су убрзо почели да разговарају лично са Ропотецом, и ја се даље нисам мешао у те разговоре, јер је Ропотец сигурно знао више да им објасни, него што сам то могао ја учинити.

Моја веза са Софијом и са Скопљем функционисала је савршено, а исто тако, сваки дан имао сам извештаје о томе ко долази из иностранства у Цариград.

У току тих дана, а то је био крај јула месеца, мој пријатељ известио ме је, да су дошла двојица Београђана, од којих се један зове Јанковић, директор банке из Београда, а други Ракић, опет неки банкар. Пошто сам био извештен за долазак ових људи, нисам хтео са њима да се нађем

у самом Цариграду, а они су били одсели у најлуксузнијем хотелу у Цариграду, на Таксиму. Поручио сам им да дођу на малоазијску страну у Халкидон, на место које се зове Фенер Бахче-си. Сутрадан био сам у Фенер Бахче, где има много отмених хотела и једно пристаниште, потпуно заклоњено од ветрова, које је сада постало једно модерно морско купатило.

Ту, у старом Халкидону, у Фенер Бакче-си, дочекао сам Милована Јанковића и Драгомира Ракића. Јанковић ми се одмах почео хвалити како је он комесар у ранијој Сингеровој банци; причао ми је како је прелазио преко Саве код Скеле, да позива Немце, да што пре уђу у Србију; причао ми је да му је мати Немица и да се он осећа као Немац. Молио ме је да пред њим ништа не говорим против Немаца, јер он то не може да трпи и дошао би због тога у сукоб са мном, као и са сваким, који би покушао да говори против Немаца. Рекао ми је да је са Ракићем дошао да наплати неке милионе швајцарских франака од Махмуда Сафићурдија; да је Ракића узео собом зато, што Ракић, као члан управе те банке из раније, зна цело пословање банке које је банка имала са Сафићурдијом и осталима. Једва сам могао да трпим овог одвратног и прљавог типа. Знао сам му оца као поштена и исправна српског официра; знао сам да је то једна стара српска породица, чије је учешће у животу Србије познато и сад, одједанпут, нашао се из те и таке породице један одвратан издајник. Рекао сам му да он треба да схвати да се налази у Цариграду, а не у Београду, и да ту не треба никоме да се хвали да је готов да се бије, ако наиђе да неког отвореног непријатеља Немаца, јер их баш у Цариграду има толико много, да би пре њега овде распарчали, него што би се он некоме осветио! Био сам поручио ручак, који је овај најновији Немац халапљиво прихватио и неуморно јео и пио, а кад је почео да дрема, наредио сам да га одведу у једну собу, да се испава.

Кад сам остао сам са Ракићем, овај ми је испричао, да је он више дошао у Цариград да мени донесе поруку од мајора Александра Мишића у вези његова рада са Дражом Михаиловићем и тражио од мене да њихову поруку доставим Енглезима, али да та порука важи само за Енглезе, а не и за владу Душана Симовића. Испричао сам да овде има једна енглеска екипа, која има задатак да ступи у везу са сваким оним, који устане против Немаца и који се покаже као њихов отворен непријатељ. Питао сам га: колико дана они могу остати у Цариграду. Рекао ми је да њихова виза важи свега 15 дана у месту, и да он не би желео ма на који начин да тражи продужење те визе.

После овог разговора са Ракићем, прешао сам у Цариград, где сам нашао Белија и испричао му целу ствар. Бели је ово саопштио Ђоновићу, а Ђоновић Љуби Хаџи-Ђорђевићу, који је Ђоновићу, као делегату југословенске владе за Средњи и Блиски исток, уступио једну кућу у башти

генералног конзулата, где је наместио три собе - једну за Ђоновића, другу за Николу Марковића, а трећу за Панту Решетара. Ова кућа припадала је југословенском генералном конзулату и уживала је екстериторијалност, коју су Турци стриктно поштовали.

Не знам шта је Бели даље радио, али после једно 3-4 дана, већ смо имали једну конференцију, којој су присуствовали Бели и Џон Бенет као и млађи син енглеског лорда... који је тада био министар колонија у енглеској влади, али чији је старији син био у Берлину и свакодневно преко берлинског радија тражио измирење Енглеске и Немачке. Као нова личност на овој конференцији, био је и један Рус, који се просто звао Николајев. На овој конференцији Бели нам је саопштио да је добио налог директно од Черчила да се одмах упути новчана помоћ Дражи Михаиловићу, као знак да га Енглези прихватају и да спремимо једну екипу од три Србина, а они ће дати једног Енглеза официра, који ће управљати са радио-станицом, па, кад то буде готово, да се тражи могућност да та екипа отпутује у Србију, а са Михаиловићем да се одреди место за сусрет са том екипом. Друга једна екипа, од најмање шест официра, од којих сви треба да буду авијатичари, треба да иде у Русију. Ову екипу за Русију треба да води Душан Радовић, ђенералштабни и авијатички пуковник, који је до пре неколико дана, био један од директора фабрике у Зеници, а пре тога био је директор фабрике авиона у Краљеву. Са Тупањанином беше дошао и овај пуковник Радовић. На другом или трећем састанку учествовао је и Радовић, али ја нисам допуштао да, осим Јована Ђоновића, долази ма ко од ове њихове велике екипе на ове седнице.

Кад је све било утврђено, цео план био је послат у Лондон. После неколико дана, план је био у целини одобрен како из Лондона, тако и из Москве. Руси су тражили да и један њихов представник, поред Енглеза, дође у штаб Драже Михаиловића. Тако је онда овај план дефинитивно утврђен овако: код Драже Михаиловића имају одмах да иду два Србина, један Енглез и један Рус, а у Русију пет авијатичарских официра и с њима Душан Радовић. За Радовића инсистирао је Милош Тупањанин преко мајора Белија.

Ова ствар са покретом Драже Михаиловића није могла дуго остати у тајности међу нашим људима у Цариграду. Прво је о томе испричао Јован Ђоновић Љуби Хаџи-Ђорђевићу. Шта је све Хаџи-Ђорђевић јавио својој влади у Лондону, мени није познато; али после неколико дана, дошла је једна нова наредба из Лондона, да се ствар има поново проверити, јер влада у Лондону тврди да никакав Драгољуб Михаиловић, пуковник југословенске војске и бивши војни изасланик у Бугарској, не постоји у Србији. Овај човек заробљен је од стране Италијана и налази се као заробљеник у Италији. Кад ми је ово саопштио Бели, само сам га погледао и упитао га: Како може поверовати извештају Душана

Симовића. Душан Симовић уопште нема појма где је ко заробљен, или где се ко од заробљених југословенских официра налази. Он само зна за оно неколико десетина официра, углавном, завереника од 27. марта, који су успели да побегну прво до Никшића, а затим од Никшића у Грчку и Палестину. Казао сам да је извештај који сам добио из Србије аутентичан. А шта даље намеравају Енглези или Руси, ја о томе нећу да водим бригу. Потврда и телеграм да се Дража Михаиловић налази на планини Маљену и да тамо чак има израђен и један примитиван аеродром, што је без сумње истина. Шта ће даље Енглези у том правцу предузети, то има да одлучи Черчил.

Опет је прошло неколико дана. И од Черчила се добио један телеграм да код Драже Михаиловића треба да отпутују два Србина и један радиотелеграфиста Енглез, али никако у тој екипине сме да буде један Рус. Што се тиче друге екипе која треба да иде у Русију, Енглези се за то не интересују. Било је наређено да ја и један мој друг, а за то сам узео Јована Грданичког, одмах брзим возом идемо у Алеп, у Сирију, где ћемо добити један лаки војни бомбардер и одатле отићи у Јерусалим, да се јавимо главнокомандујућем енглеске војске на Средњем истоку, генералу Кенингему, чији је брат био познати енглески адмирал и командант енглеске флоте у Средоземном мору. Али, у ову нашу екипу, ушао је и Душан Радовић. Он је носио пешадијску пуковничку униформу, а да би изгледао што свечанији, носио је и сабљу... Кад смо стигли у Алеп, ту смо одмах отишли на аеродром, где нас је чекао један енглески лаки бомбардер, па смо се на њега попели и, предвођени сином лорда.... отишли смо, још истог дана, у Лидо, где је био велики енглески аеродром, а одатле смо аутомобилом отишли у Јерусалим.

Сутрадан, лордов син отишао је генералу Кенингему, а после нам је саопштио да Енглези немају сада авион који би нам могли ставити на расположење, већ да се извесно време претрпимо, па чим Енглези буду имали авионе ставиће нам на расположење да се можемо пребацити у Србију. Одмах после овог саопштења дао сам да ми се визира пасош за Цариград, јер сам тамо замолио Ракића да ме, на сваки начин, чека док се не вратим из Палестине. Дао сам и пасош Душана Радовића. Отишао сам у југословенски конзулат, где сам затекао Богољуба Илића, министра војног. Кад ме је угледао, генерал Илић, без великог објашњења и увода, рекао ми је: „Ја сам чуо и знам да си ти велики противник мој и председника владе генерала Симовића. Знам да окривљујеш нас као гробаре Југославије. Али поред свега тога, хоћу да те питам: Који је то Дража Михаиловић, генералштабни пуковник, кога си ти измислио да се налази у Србији на челу неке групе официра и војника." Ја сам одговорио Илићу, да ја нисам измислио ни једног југословенског официра, па ни овога пуковника Михаиловића. Тај пуковник Михаиловић рекох му, знам само

толико да је био југословенски војни изасланик у Софији. Данас се налази у Србији негде око Маљена. А поруку о њему послао ми је коњички мајор Александар Мишић, син покојног војводе Мишића.

„Па тај Драгољуб Михаиловић", узвикну Илић, „налази се као заробљеник у Италији! Ево, ја имам његову слику из заробљеништва... И зашто ви обмањујете Енглезе?..." Ја сам му одговорио мирно: „Можда има неки Михаиловић и у италијанском ропству. Јер сте Ви и Душан Симовић тако распоредили нашу војску, па побегли из земље, да су је могли заробљавати сви од реда. Али овај Драгољуб Михаиловић о коме ја имам исцрпан извештај из Србије, није био ни од кога заробљен, и заиста је сада у Србији..." На то ми Илић рече: „Немам ништа против тога да ти идеш у Србију. Али ти гарантујем да Душан Радовић неће видети Русије. Ни један официр одавде не може поћи са њим, а и њему је забрањен повратаку Цариград".

Видео сам да се југословенска влада, односно генерал Симовић, противи сваком веровању да је у Србији остало људи који нису погнули главу пред немачким окупатором. Он ми на то рече да су добили дозволу од Енглеза да обиђу све њихове заробљеничке логоре и где нађу Словенце, да их упишу у први батаљон Краљевске гарде, који ће се основати у Јерусалиму, а он је већ комплетирао цело особље и инструменте за музику Краљеве гарде!?..

Кад сам ово чуо, било ми је тешко, што су, поред толико паметних људи, који су хтели и требали да изађу из земље, остали у земљи, а изишли су овакви као што је Богољуб Илић, који сматра да наша земља нема пречег посла и њена влада у иностранству него да организују музику Краљеве гарде од разних Јевреја, бивших чехо-словачких држављана, којих је пуна Палестина, али немају коме да свирају.

Кад сам изишао из конзулата, нашао сам Душана Радовића и рекао сам му: „Вама је забрањен излазак из Палестине!.." Душан ме очајно погледао и рече ми: „Симовић је против мене. Сад сам му пао у шаке да ми се свети. Ко зна каква ми је судбина и што ме чека...? Погрешио сам што сам се вратио у Палестину, јер сам мислио да реч Милоша Тупањанина нешто више вреди." Кад сам видео овако очајно лице и стање Душана Радовића, рекао сам му: „Од данас, па док не пређемо у Турску, имате да ћутите! Само да слушате! Али ништа да не питате! Под таким условима гарантујем вам прелазак у Турску. Ја имам новаца доста. И за новац не брините ништа. Чекајте даље наређење!..."

Нашао сам Грданичког и рекао сам му: „Имаш да останеш у Јерусалиму само један дан. Сутра седи на аутобус. Пасош ти је готов и визиран. Одавде иди право у Триполис. Из Триполиса возом у Алеп. Ту дочекај ‚Торос експрес', па са њим право у Цариград. У Цариграду кажи Ракићу да ме чека. И даље.... никоме ништа!..."

Кад сам тако свршио са Грданичким, потражио сам један ауто са шофером, који има палестинску, либанонску и сиријску визу. Кад сам таквог нашао, рекао сам му да ће ме возити до Триполиса, па кад тамо стигнемо, казаћу му куда ћемо ићи даље. Питао сам га колико тражи до Триполиса. Потражио ми је 20 палестинских фунти. Позвао сам Душана Радовића, сео са њим у ауто и још истога дана увече били смо у Триполису. Ово је последња либанонска лука, а одатле води пут, све поред мора, до Лаудикије на Средоземном мору, коју Турци и Арапи зову Латакија. Рекао сам шоферу да одмах из Триполиса тера у Латакију.

Била је ноћ кад сам ушао у Латакију. И овде су Французи, покрај малог пристаништа, подигли леп и модеран хотел, царинарницу, и још неке друге зграде у европском стилу. Закупац хотела био је неки Јерменин. Њега сам питао какав је пут од Латакије до Антиохије, коју су Турци опет прозвали наопако Антакија. Рече ми да је до турске границе далеко 40-50 км, а исто толико и до Антиохије; да на турској граници нема никаквих превозних средстава, али да он има могућности, ако му дам пет палестинских фунти, да ми осигура да ће ме сутра турски ауто из Антиохије чекати на граници турско-сиријској. Дао сам му новац без речи. Ту смо вечерали и легли да спавамо.

Сутрадан је била недеља. Био сам обавештен да енглески официр, који контролише границу, седи у једног вили, у боровој шуми, 10 км удаљен од границе. Знао сам да недељом Енглези не врше никакву дужност, и да су на граници само сиријски чиновници који немају никаквог разлога, ако им се да пристојан бакшиш, да разгледају визе и шта све пише у пасошу.

Сутра рано, за још других 10 фунти стерлинга, возили смо се једним џомбастим планинским путем на турско-сиријској граници, која се налази на овом старом путу, што води из Антиохије у Латакију на Средоземном мору. Кад смо стигли на саму границу, она је била обележена на тај начин, што је једна велика рампа била спуштена на путу, а са обе стране границе биле су ниске, приземне куће пограничне администрације. Енглески официр, пошто је била недеља, није дошао у канцеларију, а беспослени чиновници у овој пустињи бранили се од мува. То су радили и на једној и на другој страни границе.

Ја и Радовић одмах смо поднели своје пасоше пограничном чиновнику, који је говорио савршено француски, а узимао бакшиш арапски. Предао сам сав новац који ми је стајао у пасошу да сам га пренео из Турске у Сирију и Палестину. Било је нешто око 1.000 долара и 40 фунти палестинских и 1.000 лира турских.

Шофера смо отпустили одмах, а кроз кратко време видесмо да се на турској стражарници пријавио шофер са луксузним аутомобилом, који је дошао из Антиохије. Знали смо да је то аутомобил за нас. Чиновник

ове пограничне станице у Сирији ставио нам је примедбу да немамо визу генералног гувернера из Бејрута да можемо напустити Сирију. Кад нам је ово објашњавао, у исто време гледао је у гомилу мојих долара. Рекао сам Радовићу који је добро знао француски, да каже овом сиријском чиновнику да смо ми прибавили све потребе визе, али што немамо визу гувернера Сирије из Бејрута, то је просто зато, што нисмо знали да је, поред редовних виза, које за то издају надлежне власти, потребна још и ова виза гувернерова. После дугог разговора, а непрестано сам се бојао да може сваки час доћи енглески официр, који ће сигурно вратити пуковника Радовића натраг, рекао сам Радовићу да каже овом пограничном чиновнику, да нам дозволи прелаз преко границе, а он нека задржи као „успомену" на наш пролаз 150 долара.

Чим је чуо за овако велики бакшиш, рекао нам је да је сасвим право да му дамо барем још 50 долара... уз објашњење, да би нас много скупље стајало да се одавде враћамо чак у Бејрут, па ту да чекамо визу, а он ће нам учинити олакшицу, што ће нас одмах пустити преко границе. На то сам пристао. Он је ставио визу на пасоше, вратио нам сав новац натраг али, за сваки случај, да се ми не бисмо нешто предомислили, задржао је 200 долара за себе. Кад је све ово било готово, да би и на другој страни, тј. својим турским друговима показао колико смо ми цењени путници, узео је два наша велика кофера у руке и донео их до саме рампе. Ту је рампа подигнута, па смо се срдачно руковали с овим чиновником и тако, лакши за 200 долара, прешли смо у Турску.

Радовић је био спасен. Али смо на турекој страни наишли на једну заборављену околност. Турски новац било је строго забрањено уносити са стране. Свега је било допуштено унети 50 лира у хартијама, а сав остали турски новац оставља се ту у депозит, па се на тај новац добија уредна признаница и може се подићи приликом поновног преласка границе, то јест, ако се будете враћали у неку другу државу. Страни новац било је слободно унети у Турску у неограниченим количинама, али страну валуту смела је да мења само турска народна банка. Нико вам, ни за какаву услугу, не би смео узети страну валуту. И могли сте да имате пуне торбе злата и стране валуте, а да не можете купити ни једно кило хлеба. Мени су на турској граници задржали 1.000 турских лира и дали ми уредну признаницу, а злато и доларе вратили су ми. Свакоме од нас вратили су по 50 турских лира, колико смо по закону имали право да задржимо. Срећом, имао сам још нешто турских лира, које нисам пријавио. И то нам је било таман довољно да платимо шофера који је изишао пред нас до наше последње тачке путовања аутомобилом - Александрете.

Пошто смо обавили све послове код царинских турских власти, који су се чудили да људи са толиким новцем пролазе кроз овај пусти крај,

кад већ постоји железничка пруга, која везује Багдад преко Сирије са Анкаром. Пошли смо у Антиохију.

Од Антиохије води потпуно модеран пут, сагрђен на чврстој подлози, сав асфалтиран и иде из велике сиријске вароши Алепа (Халепа) у пристаниште Александрету.

Пут води уз високу планину, а кад се пређе гребен ове планине, на источној страни, окренутој према заливу Александрете подигнути су санаторијуми, летњиковци и хотели за француске чиновнике и њихове породице, које су служили у нездравим местима Сирије, да би овде могли провести годишњи одмор усред планине, са водом хладном као лед. Од овог места, између Антиохије и Александрете, почиње пут да се спушта ка Александрети.

Било је 2 сата после подне, кад смо стигли у Александрету. Имали смо турског новца таман толико да платимо вожњу од турске границе до Александрете. Отишли смо у царинарницу, да тамо видимо да ли бисмо могли разменити страну валуту, пошто смо сазнали да у овом месту Отоман банка нема своје филијале.

Кад смо отишли у царинарницу, тамо смо затекли управника, који је био родом из Босне и говорио српски као и ја и Радовић, он нас је уверио да нема никакве могућности да ту разменимо новац, већ да те вечери седнемо у воз, који из Александрете иде у Адану, а одатле, пошто и тамо не постоји филијала Отоман банке, да одемо у Мерсин да разменимо новац. Кад нам је речено колико стаје подвоз до Адане, видели смо да имамо толико турскога новца, али зато немамо новаца да ручамо у Александрети, ни да вечерамо у Адани, већ тек сутрадан можемо ручати у Мерсину, пошто будем променио страну валуту у банци, и кад се будем снабдео турских новцем. Растали смо се са управником царинарнице, који тога дана није ништа ни радио, јер је била недеља и канцеларије, као и све радње, биле су затворене.

Увече смо сели на воз и отпутовали у Адану, где смо отишли у хотел и тамо сам рекао да немамо турског новца да платимо стан и храну, већ ћу сутра да отпутујем у Мерсин, па да тамо променим новац. Молио сам хотелијера да му оставим нешто стране валуте, па да ми он да као позајмицу турског новца до мог повратка из Мерсина. Али хотелијер то није смео примити.

Пошто смо ту преноћили, сутрадан, у понедељак нађем један аутотакси и погодим га до Мерсина. Шофер је био Турчин из Бугареке који, кад је чуо разговор између мене и Радовића, иако није могао разумети шта говоримо, ослови нас: „Ви говорите руски, а ја сам Бугарин". Ми му рекосмо да смо Срби. И тако смо до Мерсина могли да водимо разговоре на српско-бугарском језику.

Пут је био дугачак 50 км, али толико искварен, да се човек више умори у колима, него да иде пешке. Више од три сата требало нам је да стигнемо до Мерсина. Али смо имали то преимућство, што подвоз нисмо морали платити унапред, а да путујемо возом, нисмо имали новаца за карту.

У Мерсину сам одмах отишао у банку и разменио неколико стотина долара, да имамо доста за пут до Цариграда. Платили смо нашем шоферу, па смо сели на воз и отишли у Адану, али смо се претходно добро наручали у једној малој ресторацији у Мерсину.

Из Адане отпутовали смо директно у Цариград, а нисмо се ни задржавали у Анкари.

Радовић је био углавном спасен. Беше изашао из онога домена, где су га могли до миле воље шиканирати генерали Симовић и Илић.

Кад смо стигли у Цариград, Ђоновић, Бели, а и Хаџи-Ђорђевић генерални конзул, прилично су били зачуђени појавом Радовића, јер су сви били извештени да се Радовић не може вратити из Палестине. Руси су били страшно љути што се цела ова комбинација о одласку Дражи Михаиловићу и једне екипе у Русију, била покварила, иако је та комбинација била коначно одобрена у Лондону и у Москви. Рус Николајев само је стегао зубе и нешто по руски опсовао и мислим да се псовка односила на целу српско-енглеску коалицију.

Мене је Ракић још чекао у Цариграду. Чуо сам да је у том међувремену, док сам био у Палестини, долазио једанпут тајно у југословенски конзулат и тамо поновио све што је мени раније рекао. Бели ми је рекао да питам Ракића да ли би хтео да понесе новац Дражи Михаиловићу. Он би хтео да, по одобрењу енглеске владе, пошаље Дражи 1.000.000 динара. Кад сам ово предложио Ракићу, он је пристао али с тим да му тај новац обрачунамо у турске лире, које су биле њему потребне за неку кауцију код суда, где је он, односно Милован Јанковић, поднео тужбу суду противу Махмуда Сафићурдије и морао је по турском закону депоновати одређену суму новаца као тужилац-странац. Ова сума новаца износила је нешто око 13.000 турских лира. Тај новац сам примио од Белија и предао га Ракићу, који, кажу одмах тај новац депоновао. И, пошто су му путне исправе биле уређене, одмах је сутрадан отпутовао, заједно са Јанковићем у Београд. Мени је обећао да ће, на сваки начин, услед спора са Махмуд Сафићурдијом, морати поново доћи у Цариград, а привремено његову ствар по спору предао је неком бившем аустријском барону Родићу, који је раније био неки чиновник у аустријском посланству у Цариграду, а кад је посланство укинуто, Родић је остао без службе у Цариграду и, пошто је имао велико познанство у Цариграду, вероватно је могао посредовати у неким парничним стварима.

После 7-8 дана чуо сам да је Душан Радовић добио руску визу и да је отпутовао у Русију. Овом приликом је отишао сам, јер му нису допуштали да узме никога од југословенских официра, који се налазили у Палестини а у Турској их уопште није било. Сви су сада седели на неким ловорикама које је негде у Србији брао Дражa Михаиловић, за кога се веровало да ће једним замахом избрисати сав онај тежак утисак и срамоту за онако брзу капитулацију Југославије и њене војске, коју је приредио генерал Симовић, који је сам себе произвео за председника југословенске владе, а чим су Немци напали на Београд, поставио је сам себе и за начелника штаба врховне команде југословенске војске. Све је то требало да избрише покрет Драже Михаиловића по признању других лица, али не и Душана Симовића и Богољуба Илића, који су тврдили или барем хтели доказати да такво име уопште и не постоји у редовима Срба - југословенских официра. Међутим, пре него што је Ракић стигао у Београд и предао новац за Дражу Михаиловића, ја сам преко својих веза успоставио директну везу са Београдом. Извештаји које сам добио из Београда, били су такви, да сам добио утисак да су комунисти Срби одмах после немачког напада на Русију, одлучили да дигну устанак у Србији, да би показали солидарност са нападнутим совјетима и да се Дражa Михаиловић споразумео са њима за заједничку акцију.

Супротно мишљењу генерала Симовића, остали чланови владе у Лондону, покрет Драже Михаиловића примили су као неко олакшање, које је једино могло да избрише онај тежак утисак, који је на Енглезе учинила капитулација и сви доцнији поступци генерала Симовића. А нико од њих није имао појма да су Србијом почели да командују комунистичке вође и да је у њој грађански рат на прагу. Прво што ми је дошло до руке, то је Пећанчева сарадња са Немцима. Друго, да је Илија Бирчанин са Јевђевићем и Радмилом Грђићем пришао Италијанима; да се Бирчанин снашао код Италијана, који су, тобоже, узели у одбрану српски народ, који је почео немилосрдно да убија Павелић са својом бандом у новоствореној НДХ. По извештајима које сам добио, ова су убиства тако у масама вршена, да је постојала бојазан општег истребљења Срба изван старих граница Србије.

Група Кнежевић успела је да наговори Махмуда Сафићурдију да тражи пасош за Београд. Да ли су га баш они наговорили, или је он то сам желео, није ми познато. Али, пре његова поласка, Милош Тупањанин често је одлазио њему и већ је Сафићурдија био познат као курир Тупањанина и Николе Кнежевића. Давали су му разноврсне поруке за Београд и сви су били задовољни кад је он отпутовао из Цариграда, мислећи да ће им он ускоро послати обавештења о свему што је њих интересовало и да ће им извршити поруке.

Сафићурдија, чим је дошао у Београд, био је ухапшен и дуго времена лежао негде у затвору, па су га на крају на турску интервенцију, Немци пустили, али он, наместо да се врати у Цариград, пошао је у Швајцарску, и мислим да су га Немци поново затворили, јер није имао дозволу да из Рајха прелази у Швајцарску.

Читава два месеца ови у Цариграду нису знали шта је са Сафићурдијом. Кад су о томе дознали, прогласили су Драгомира Ракића као кривца за хапшење Сафићурдијево, зато што је он био у спору са Сафићурдијом. Не знам да ли је ту шта могао да интервенише Ракић, али знам да је Тупањанин са осталима толико јавно говорио у Цариграду о своме куриру кога шаљу у Београд, да је то било довољно познато и немачким агентима у Цариграду, да Сафићурдији припреме затвор чим пређе српско-бугарску границу.

Поново сам добио позив преко Белија да одмах отпутујем у Палестину и даље у Египат, јер ћемо добити авион за одлазак у Србију. Са Михаиловићем направио сам споразум да ћу доћи по спуштању авиона у Чачак и ту ћу се јавити код Гавровића, који је био раније председник општине у Чачку. Михаиловић је требао да упути Гавровићу у Чачак једнога човека који би ме одвео у штаб Михаиловића.

Опет сам собом узео Јована Грданичког, сели смо у „Торос експрес" и стигли у Адану.

Покрај мора, дуж целога пута, од Бејрута па докле држи Либанон, подигнуте су, управо, ископане су и уграђене у бетон мале солане од 50-200 квадрата. Ту се добива морска со за домаћу потрошњу Сирије и Либанона. Пошто је Сирија заузета и прешла из руку вишинске владе, али само фиктивно, у руке Де Гола, Енглези су почели да подижу пругу нормалног колосека Триполис-Бејрут-Хаифа, а од Хаифе постоји пруга све до Каира.

Кад се прође Тир, пут се пење мало навише и ту се дође на границу Либанона. Пошто се обаве царински послови, улази се у један тунел и на крају тога тунела, улазите у палестинску царинарницу. Кад ту обавите царинске послове, који су много строжи него они при уласку у Сирију или Либанона, јер овде се јако строго води рачуна да се не би прокријумчарили неки Јевреји, а то би изазвало пропаст Арапа у Палестини и може бити неко комешање, што су Енглези, на сваки начин, избегавали.

Одатле се пут мало удаљује од Средоземног мора и ви остављате северно од пута варош Акру, чувено старо палестинско пристаниште, које је сада готово без икакве важности, пошто је направљено модерно пристаниште у Хаифи, где су подигнуте рафинерије, које прерађују нафту, коју са обала Тигра у Ираку, преко целе Месопотамије, доводи један огроман нафтовод. Тај нафтовод се у Сирији дели на два нафтовода - један води у либанонску варош Триполис, где су га раније искориш-

ћавали Французи за потребе своје средоземноморске флоте и остале потребе, а други долази у Хаифу, где су подигнуте огромне рафинерије. На тај начин Акра је, поред овог значајног пристаништа у Хаифи, постала као нека сиромашна страћара поред неке велике палате. Одатле до Хаифе, као и до Хаифе до Тел Авива, подиже се обала од самог чистог песка. Мислим да је то дало повода пророку Исаији који није ни могао знати каква је обала на другим морима, па је, описујући чуда која је Бог створио, рекао и ово: „Ти си заградио море песком". Јер, заиста, ова пешчана обала простире се све до Малог и Великог Сирта, у Триполитамији, а то је више од 3.000 км, где је заиста море заграђено само песком.

С нама је путовао све до Цариграда Џон Бенет. Он нам је помагао да код разних царинских власти брзо свршавамо све формалности, које нису ни тамо малобројне. Ауто смо имали директно Бејрут-Хаифа-Наблус-Јерусалим. Кад смо стигли у Јерусалим, Џон Бенет је отишао тамо да пријави наш долазак. Али, кад се вратио, саопштио нам је да морамо одмах да идемо у Каиро. Тамо ћемо добити упутства и авион за Србију. Још истог дана аутом смо отишли у Лидо где нас је чекао један лаки бомбардер, на који смо сели и одатле отишли у Каиро.

Прво смо летели изнад Средоземног мора, па онда између групе неких језера на Синајском полуострву, али близу до Средоземног мора, док нисмо угледали сјајну пругу Суецког канала. Затим, кроз неколико минута, видели смо пирамиде, Каирску цитаделу и спустили се на велики аеродром у Каиру. Пошто нисмо имали египатску визу, морали смо добити војне енглеске аутомобиле. И тако смо изишли из круга аеродрома, који је сав био ограђен високом оградом од неколико метара и до неколико редова бодљикаве жице.

На излазним вратима биле су две страже: унутрашња стража била је енглеска, а спољна египатска. Та египатска стража била је зато да не би неко, без уредне египатске визе, улазио у овај енглески аеродром, нити из њега излазио. Али, пошто су Енглези свакога, кога су хтели да пребаце у Египат, пребацивали својим војним авионима, а при изласку из аеродрома, опет својим војним аутомобилима, ова египатска стража, барем на овоме аеродрому, била је само фигуративна. Аутом смо прошли поред ове египатске страже и кроз Каиро упутили се право на моет, који преко Нила води у Замалек, где смо одмах отишли у једну петоспратницу, до самог енглеског хиподрома. Овај хиподром, на коме се обављају трке, има преко 1.000.000 m^2 сав је претворен у енглески парк, а на једном крају је лепа кућа, у којој су просторије клуба и један велики ресторан.

Ми смо имали и непријатност. Прве вечери кад смо стигли у овај стан у Каиру, беше дошла немачка авијација и извршила страховито бомбар-

довање на енглески аеродром код Каира и на неке војне магацине, којих је била пуна околина Каира, а у самом Каиру били су немачки и италијански посланици са огромним бројем свога особља. На тај начин, Енглези су ратовали у Египту, а у исто време били су са свих страна обнажени, јер су Немци и Италијани имали масу својих људи, а и један велик број Египћана био је у њиховој служби. Енглези нису могли ништа да сакрију у Египту, а да то Немци и Италијани не сазнају. Италијана је било много у Египту, али нарочито у Александрији, где су они са Грцима чинили већину становништва. У Каиру било је нешто мање Италијана; али су сви били уписани као фашисти и могли су корисно да послуже у својој обавештајној служби своме посланству. Тамо су, почев од парадног кочијаша на позлаћеним краљевим кочијама, па до електричара и кинооператора, све били Италијани. Све собарице у Двору биле су, истина, Словенке, али италијанске поданице из околине Горице. Тако је за Италијане, а и за Немце, било лако да сазнају све што се ради у Египту; које и какве лађе пролазе кроз Суецки канал; какав се материјал истовара, и у којим количинама и где.

Зато ово бомбардовање, које је те ноћи вршено на каирски аеродром и на многе магацине, Немци су вршили успешно, јер су тачно знали, и били обавештени о свему ономе, што их је интересовало, а њих је интересовало све оно, што су Енглези радили у Египту или су вршили неке припреме за рад. Бомбардовање је било страшно, али ја нисам изишао никуд из своје собе, иако се кућа тресла као да није од камена, већ као да је прављена од карата и остављена на ветру.

Сутрадан дошао је Џон Бенет и донео ми саопштење да одатле из Каира треба да се пребацимо на Малту, а одатле добићемо подморницу, па ћемо, са још једном групом Срба официра и са једним Енглезом који ће имати радиостаницу, да идемо у Србију. Кад сам ово чуо, рекао сам Бенету да сам поручио да ме човек Драже Михаиловића чека у Чачку. А, колико знам географију, подморнице не могу да иду у Чачак. На то ми је Бенет приметио, да мени стоји на расположењу да ја дам правац подморници, где да нас искрца у Црној Гори, у Далмацији или на далматинским острвима.

У таквом времену, дођи са подморницом до Црне Горе, или ма где на далматинско приморје, у чијој су позадини беснели Павелићеви разбојници, нисам сматрао за паметно, јер нисам веровао да уопште могу доћи до Србије.

Мени је био циљ и задатак да идемо у Србију; да дођем до пуковника Драже Михаиловића и да тамо видим и на лицу места проценим у коме правцу треба окренути народно нерасположење према окупатору. Разуме се, целу ситуацију и њен развој трудио бих се да доведем у склад искључиво са интересима српског народа, без обзира на ма чије друге

интересе, а нарочито с обзиром на то, што сам добро познавао све слабости и недостатке енглеске војске, не само с обзиром на њено бројно стање, већ и на њену материјалну спрему. Знао сам вредност енглеског војника, нарочито Аустралијанаца, Канађана, Новозеланђана и индијских дивизија. Али, сва њихова храброст и пожртвовање нису могли да замене тако очигледан недостатак њихове материјалне спреме. Само један мали пример. Приликом уласка у лаки војни бомбардер у Лиду, требало нам је да прегледамо 50 спакованих падобрана, па да нађемо само један исправан за спуштање. То ми се исто десило и на аеродрому у Исмаилији. То је само мала појединост, али она која много говори о енглеској материјалној спреми за рат.

Реч је о томе; ако будем отишао у Србију, а био сам вољан само тамо да идем, хтео сам да упознам Дражу Михаиловића и све оне који су са њим, за какву се стварно помоћ може ослонити на Енглеску; шта све од ње може добити и у коме времену, па, само на основу тога, и на стање материјала који већ постоје у Србији, може се правити план за борбу против Немаца.

Један извештај који сам добио од мајора Мишића, гласио је овако: „Ако то Енглези хоће, ми све Немце можемо протерати из Србије у року за 14 дана...” Нисам веровао да они могу протерати Немце у томе року. Знао сам да Немаца нема много у Србији. Али сам знао и да има много Бугара у Бугарској. Знао сам какво расположење влада код Хрвата према Србији, јер сам имао извештаје из Винковаца и Осијека. И био сам свестан да би једна таква акција довела Немце дотле да Србију, онако малу какву су је сада били оставили, могу да поделе и да је даду на уништење Павелићевој Хрватској и Кобуршкој Бугарској. Зато сам овај извештај из Србије, чим сам прочитао одмах бацио у ватру, да не бих дошао у неком тренутку до неког искушења или слабости да тај извештај предам или Енглезима или Ђоновићу, што би значило то исто, јер сам се бојао да неко може такав један рад да одобри и да га још и подстакне.

Хтео сам или одмах да идем у Србију, или одмах да се вратим у Цариград. Мислио сам овако. Ако одем у Србију, објаснићу тамо људима како изгледа војна и политичка ситуација споља, па ће се, на основу тога, створити план за даљи рад. Мислио сам да ћемо успети да отклонимо све оне погрешне радње које би могле бити од штете српском народу. Али, ако не будем успео да одем у Србију, хтео сам одмах да се вратим у Цариград, да тамо држим у својим рукама све конце обавештајне службе из Југославије, да бих могао Енглезима дати само оно, и оне податке из Србије, које ја будем нашао за потребно да дам, а исто тако, да у Србију шаљем само оне поруке, за које будем сматрао да нису штетне по српски народ.

Зато сам, на сва наваљивања Џона Бенета, остао упоран да нећу да идем на Малту и са подморницом у Црну Гору. Тражио сам да изврше своје обећање, да ми дају авион, с којим ћу, или за неколико сати стићи у Србију, или ћу се негде с авионом заједно сурвати и погинути, али никако нисам хтео да, у најсрећнијем случају, путујем најмање месец и по дана до Србије, а за то време они преко Цариграда могу да створе такву ситуацију, да би мој одлазак био излишан.

У Каиру била је и госпођа Рибникар, која је била удата, али се развела од свога мужа и сад је намеравала да се уда за Џона Бенета. Њу су били послали да ме она, као Српкиња, убеди да треба да идем на Малту и даље подморницом у Црну Гору, јер је то жеља господина Черчила, који је обавештен о мени и који жели да ја лично учествујем у овој експедицији. Одговорио сам овој госпођи као и свима осталима, да нећу да идем. Тражио сам авион, па да одмах пођем без икаква размишљања. Али да идем подморницом у Црну Гору, категорички сам отказао. Кад су видели да ме не могу склонити на овај пут, узели су једнога пуковника, који је имао да остане на Малти и да тамо прима извештаје преко радиостанице, коју ће ова екипа да носи собом, а вођа екипе био је мајор Остојић. Свега их је било шест. Седми је био један Енглез, који је био стручњак за радио-телеграфију.

Затражио сам да се одмах вратим у Цариград. Сели смо на ауто и требали смо аутом да идемо све до Јерусалима, Хаифе и Бејрута, до Триполиса, а одатле моторним возом до Алепа и даље „Торос експресом" до Цариграда.

Кад смо дошли у Исмаилију, и требали скелом да пређемо Суецки канал, египатска полиција затражи нам пасоше. Ја и Грданички имали смо пасоше али нисмо имали ни излазну, па ни улазну египатску визу! Египатска полиција, на тај начин, и из тих узрока, није хтела да нас пусти да пређемо Суецки канал. Више од два сата трајала су објашњења између Џона Бенета и египатске полиције, али безуспешно, Египћани нису дозвољавали да пређемо канал.

Вратили смо се на енглески аеродром у Исмаилији. Те ноћи овај аеродром је био снажно бомбардован од немачке авијације. Сва места, где су пале жртве, била су посута свежим пустињским песком, а жртве су биле уклоњене. Многе бараке биле су изгореле, али су се познавала места, где су биле, иако је цела та штета била камуфлирана насипањем свежег песка. Ово уклањање и маскирање штете, нанесене непријатељским бомбардовањем, било је врло згодно да се отклони изазивање панике, која може да наступи код људи слабих живаца, јер су штете нанесене оваквим бомбардовањем биле скоро увек великих размера.

За сат чекања, добили смо на овом аеродрому лаки енглески бомбардер и заједно са Џон Бенетом, спустили се у Палестину на аеродром у

Лидо. Одатле смо отишли у Јерусалим, где нам је сутрадан до подне Бенет израдио потребне визе. Али тога дана морали смо још остати у Јерусалиму, па смо тек сутрадан узели ауто и из Јерусалима, опет преко Наблуса и Хаифе, отишли у Бејрут и Триполис, где смо узели спаваћа кола у којима смо стигли у Алеп, где су и та кола укопчана у „Торос експрес", и тако смо опет прешли турску границу и преко Адане и Анкаре стигли у Цариград.

У Цариграду сам затекао Ђоновића, Белија и Тупањанина. Испричао сам Ђоновићу целу ствар како сам требао да идем кроз Црну Гору, па даље преко Санџака у Србију, али на то нисам пристао јер ми је у Цариграду рекао Бели, да ћу добити авион, а не подморницу.

Кад сам се састао са Белијем, он је био веома срдит што нисам учинио онако, како је то било тражено од мене. Међутим, она екипа која је отишла на Малту, страдала је негде у Црној Гори и чуо сам да се од њих спасао само мајор Остојић, а сви су изгинули што би свакојако и мене постигло, да сам тим путем пошао.

После повратка у Цариград, писао сам својим пријатељима у Београд, да ли би они некако могли да удесе ствар, да из Цариграда дођем у Београд, али тако да будем сигуран да ме у Бугарској негде не скину с воза. Из Београда сам добио извештај, да ће се на тој ствари радити, али нешто доцније, јер је сада о томе рано да се говори.

Одржавао сам везе са Србијом и са Македонијом; добио сам једно писмо из Пећи и одржавао сам сталну преписку са Винковцима и Осијеком, јер је турска пошта примала писма за Павелићеву Хрватску. Имао сам обавештење о убиствима, која су извршена над српским народом у Павелићевој Хрватској, као и о оној пустоши, коју су Немци учинили у Мачви и Поцерини.

Крајем октобра мој пријатељ, комесар полиције са пруге Цариград-Једрене, јави ми да је из Србије дошао неки др Секулић, који је директно из Београда дошао у Цариград. Др Секулић дошао је одмах у југословенски конзулат, ту се пријавио и састао се са конзулом Ђоновићем и Тупањанином. Кад сам се нашао са њим, он је био изненађен кад је видео да ја боље познајем ситуацију код Драже Михаиловића него он. Он је испричао овима како је то, тај Дражин устанак, на првом месту, дело Главног одбора Земљорадничке странке, и како целим овим покретом руководи Главни одбор њихове странке и како је он послат од стране Драже Михаиловића са нарочитом поруком за југословенску владу у Лондону, и тражио је да му се створи могућност да оде у Лондон и да ту поруку однесе тамо. Кад су га упитали: шта је било са Махмудом Сафићурдијом, преко кога су они, тобож, требали да ухвате везу са Дражом Михаиловићем, он им о томе није могао рећи ништа, јер и сам није ништа знао. Долазак др Секулића у Цариград, и његова обавештења о пок-

рету Драже Михаиловића, била су сва скроз неистинита, али су унела забуну, а и извесно задовољство међу српским и југословенским круговима у Цариграду. Покрет Драже Михаиловића представљен је, не као национални устанак, већ као неко партијско разрачунавање и не покрет против Немаца, већ покрет, уперен против радикала. Стварало се једно расположење, по Секулићевом причању, као да су радикали криви за слом државе, а не они који за то стварно били криви.

После десетодневног бављења у Цариграду, др Секулић је отишао у Палестину, а одатле преко Каира у Лондон. У својој мегаломанији и он је преко лондонског радија обавестио српски народ како је, после дугог размишљања, шта ће бити боље за српски народ да ли да остане у земљи или да оде у Лондон, „решио се", да оде у Лондон, јер ће „то" бити „корисније" по српски народ. Дража Михаиловић демантовао је овога др Секулића и рекао да није истина да га је он послао у Цариград и у Енглеску, а још мање да је преко њега послао неку поруку влади Душана Симовића. Енглези су сада хтели, на сваки начин да они дођу у директну везу са Дражом Михаиловићем, да та веза више не иде преко мене, јер су знали да ја ту везу контролишем и да им не достављам ништа, што би могло да буде штетно по интересе српског народа, било да такав предлог шаље Дража Енглезима, или Енглези Дражи. Пошто се сазнало да је Махмуд Сафићурдија ухапшен, одмах је из Цариграда повучен Никола Кнежевић и Јован Гачић сњим. Атако исто, напустио је Цариград и Јован Ђоновић и отишао у Каиро, али су претходно успоставили радиостаницу у Јерусалиму, јер то нису могли на египатској територији. И преко те радио-станице Енглези су, преко Јована Ђоновића, давали предавања, а и упутства шта и како у Србији треба да се ради. Ова станица давала је једанпут недељно емисије и била је доста јака, тако су, њене емисије могле да се чују у Србији.

Директна веза преко радио-станица још не беше успостављена између Драже Михаиловића и Енглеза. Кад је Секулић био у Цариграду, на моје питање: да ли постоји комунистички покрет у Србији, и Тупањанин и Секулић рекли су да такав покрет не постоји, већ све борбе у Србији воде се само од стране чланова Земљорадничке странке и под њиховом главном управом.

Кад сам им рекао да имам извештаје, који сасвим другојачије гласе, то јест, да комунисти, ако не више, али исто толико колико и Дража Михаиловић, управљају устанком, а нарочито у Западној Србији, ови ми обојица рекоше да моји извештаји нису тачни, и да на тај начин само уносим забуну, јер Енглези могу помислити да у Југославији, односно Србији, заиста има комуниста, који су јачи од земљорадника и који мимо њих могу да спроводе устанак. Тако смо дочекали 1942. г.

У почетку 1942. г. Цариградје изгледао овако. У њему је било много света из свих земаља Европе, то јест, из Пољске, Немачке, Чехословачке, Мађарске, Румуније, Италије и Југославије. Од стране Руса били су само они, који су пријављени турским властима као разни функционери у совјетском конзулату у Цариграду. Ова варош била је једини прозор, кроз који се могло видети у Европу и разазнати шта се у појединим деловима света ради. Француска колонија, тако исто, била је многобројна, од којих је већина Француза припадала покрету Де Гола, а само једна незнатна мањина припадала је вишиској влади. Око тога прозора, кроз који се могло нешто назрети у Европи, тискали су се сви који су хтели кроз њега да гледају. И тако сте могли у неколиким цариградским локалима, нарочито увече, да видите како за појединим столовима седе Немци, Французи, по неки Енглез, Срби, Мађари, Румуни, доста Пољака и Чеха... О свима тим људима морала је да води бригу цариградска турска полиција...

У тој гомили, нарочито је бриљирао нови југословенски конзул Владимир Перић, за кога су сви знали да је ђенералштабни мајор и да је ту дошао да врши обавештајну службу. Он се упознао са Перветићем, директором холандске банке, који је био Дубровчанин, по вери одличан католик, и стајао је добро са једним католичким бискупом у Цариграду, који је био по народности Италијан. Преко овога бискупа сервирали су Перићу којекакве вести, које нису имале никакве везе са истинитим стањем у нашој земљи. Један француски професор који је предавао у једном француском лицеју у Цариграду, а пре свога доласка у Цариград, био је у Краљеву наставниконој француској деци, чији су родитељи били запослени у фабрици авиона и вагона у Краљеву, имао је везе са неким француским калуђерицама, које су живеле у неком католичком манастиру у Земуну. Из писма тих калуђерица, које је добивао овај француски професор, могло се ипак нешто сазнати о стању у Београду, уколико је тај професор хтео да та писма покаже Перветићу.

Имао сам потпуно тачно и објективне извештаје како из Београда, тако исто и из Павелићеве Хрватске. Пораз комуниста у Ужицу, њихово напуштање Ужица, као и њихов прелазак даље у Босну и Санџак, био ми је достављен пре него што су они и стигли у Босну; али, тако исто, сазнао сам на време и за одлазак Драже Михаиловића у Црну Гору. О томе сам добио извештај из Косовске Митровице; писмо је дотурено у Скопље, па је из Скопља бугарском поштом дошло мени у Цариград.

Свршетак 1941. г. имао је два највећа догађаја у историји Другог светског рата, а то је, што су Јапанци напали на америчку флоту у Перл Харбуру и тиме увукли Америку у рат против сила осовине. И друго, што су Немци претрпели два пораза на руском фронту. Први пораз био је кад су Руси пребацили Немце на десну обалу Дона и повратили Ростов

на Дону и друго, разбијање немачке армије код Москве и ослобођење Москве од опсаде.

Та два догађаја добро су била осмотрена од свих људи који су се бавили обавештајном службом у Цариграду. Једна велика сила са дотле невиђеним могућностима за вођење рата, Сједињене Америчке Државе, ушле су отворено у рат и изјавиле да сва своја огромна средства стављају на расположење својим савезницима Енглеској и Русији. А друго, први пут у историји Другог светског рата, Немци који су се спремали за улазак у Москву и донели пред Москву неколико вагона нарочито спремљених медаља које су требали раздати трупама које прве буду ушле у Москву, били су тако страшно потучени на 25 км пред Москвом, да су немачки генерали са генералом Браухичем на челу, тражили од Хитлера напуштање целокупне Русије и своје повлачење у Пољску. Због ове велике руске победе, дошао је и британски министар спољних послова Идн у Москву, и кад је видео какав су пораз ту претрпели Немци, био је изненађен погибијом великих размера, што је јавно признао доцније у британском парламенту, по своме повратку из Москве.

Исто тако, као важан догађај, о коме је писала сва штампа у англосаксонским земљама, био је устанак у Србији. Тај устанак, једини покрет међу поробљеним народима у Европи, изазвао је дивљење у целоме свету англосаксонском. Капитулација Југославије, извршена у априлу 1941, почела је да се заборавља пред овим новим догађајима, који су се одиграли у Србији. Крагујевачки покољ, који су извршили Немци, поред све своје суровости, показао је свету много више немачку слабост него њену снагу.

У Цариграду сам се хранио у пансиону, где сам и становао, али сам увек вечеравао у разним ресторанима у Пери. Само, никад нисам ишао на вечеру у ресторану Таксим, где је било много бучно и где су били заступљени шпијуни свих нација, и оних које ратују, а и оних које нису у рату. Једне вечери био сам у ресторану хотела „Новотни". Сопственик овога хотела био је Чех, који је своје презиме дао своме хотелу-ресторану. Он је, и после заузећа Чешке од стране Немачке остао чешки држављанин. Сваки Чех који је дошао у Цариград, гледао је да добије место у хотелу „Новотни", али ако то није могао, онда је обавезно долазио у ресторан, где је могао бити услужен истим оним јелима, као усред Прага у предратно време, сем што се више није могло добити плзенско пиво. Седећи тако једне вечери у пространом ресторану „Новотни", одакле се гледао један део Златног Рога и она страна Стамбола, на којој је била подигнута џамија и маузолеј Мехмеда II Фатиха, освајача Цариграда, а која је била подигнута на ономе месту, на којем је била чувена саборна црква светих апостола у Цариграду, у којој је црква била гробница свих византијских царева од Константина Великог, па до уласка

крсташа у Цариград. Крсташи су све ковчеге са мртвим царевима, пошто су их опљачкали, вукли и развлачили по Цариграду, а саму цркву демолирали, пошто су је претходно опљачкали.

Седећи тако у том ресторану, пришао ми је један господин и, на доста коректном српском језику, представио ми се као трговац из Чешке, који је добио нарочиту дозволу од немачких власти да може доћи у Цариград, где закључује велике послове за куповину сланих и сувих црева за прераду меса. Рекао ми је да је сврађао у Београд. Казао ми је неколико чешких имена оних људи који су радили у Бајлоновој пивари у Београду. Понудио ми се ако имам нешто да пошаљем у Београд, и да ће ми он ту услугу учинити уз извесну провизију, као што би то неки други учинио. Могао сам утврдити да је био Чех по народности, али да ми прође овако и да ми укаже готовост за извесне услуге, дало ми је оправдан повод за сумњу. Питао сам га колико ће дана још остати у Цариграду. Одговорио ми је још осам дана. Рекао сам му да ћу за то време видети да ли бих имао што да пошаљем у Београд, па, ако се будем на то решио, наћи ћу се са њим опет овде у ресторану на вечери.

Сутрадан, отишао сам Томпсону и испричао му цео овај сусрет. Молио сам га да он провери који је овај човек, јер су Енглези у својој служби имали велики број Чеха и Пољака. После 3-4 дана, Томпсон ми је саопштио да могу послати писма или што будем хтео преко овог човека, јер је добио обавештење да се њему могу такве ствари поверити. Пре доласка овог Чеха, дао сам му извесну суму новца и једно кратко писмо. Новац и писмо било је упућено мојој породици у Београду те, према томе, није могло бити компромитирајуће, баш и у случају да буде предато Немцима у руке. У најгорем случају, Немци могу новац задржати, а од писма не могу направити никакву корисну ствар по себе, јер у писму је било само неколико најобичнијих речи и поздрава, без икаквих питања и упитника.

Моја преписка са Београдом ишла је сасвим другим путем, те нисам имао потребу од неког другог посредника за разна обавештења о Србији. Али, ако овај човек буде хтео да и даље носи новац и ствари у Београд, могао сам да га користим на тај начин, што ће ми моћи увек да пренесе у Београд неке ствари, као што су одело, обућа и томе слично, пошто је моја кућа, са свим стварима које сам имао у Прилепу била потпуно опљачкана, и моја породица није имала ни најпотребније одело и обућу.

Овај човек отишао је преко Београда у Праг, и после месец дана, вратио се у Цариград и донео ми потврду да је новац предао мојој породици. Истина, није јој предао ни злато, ни доларе, већ је све то променио по „његовом" курсу ... и мојој породици дао новац у Недићевим динарима.

Такву ми је „услугу", нешто раније учинио и Милован Јанковић. Само, његов „курс" био је још много нижи, него курс овога Чеха. У том погледу овај Чех, према Јанковићу, био је исправнији за свих 75%!... Али, тако је то. Много пута се пошаље нешто, па уопште не стигне, а овако, ако не стигне све, оно барем стигне нешто мало.

Једнога дана позове ме Рус Николајев. Са Русима нисам имао никакве везе за све време док је био у Цариграду Ђоновић који је једино општио са Русима, а кад је пошао из Цариграда, рекао је мени да продужим да одржавам везу са њима. Нисам хтео да тражим ту везу и чекао сам да они потраже мене.

Кад ме је овај Рус позвао, отишао сам на састанак код њега. Он ми је саопштио да има извештај из Москве, да је Душан Симовић, председник југословенске владе, тражио дозволу да иде у Русију, да се тамо састане са Стаљином, Молотовом и осталим руским државницима. Он је, по налогу из Москве, тражио од мене да му дам податке о Душану Симовићу, који би послужили за даље регулисање тога питања о одласку Симовића у Москву, и његовог пријема тамо. С обзиром на велику улогу Русије у овоме рату, нисам хтео да дајем никакво своје специјално мишљење о Душану Симовићу. Рекао сам само Николајеву, да је Симовић председник југословенске владе и кад је тражио да му се допусти одлазак у Москву, да је то учинио по договору и одобрењу свога краља и да он, у овом конкретном случају, са пуним ауторитетом, може да говори у Москви у име Југославије, која је, истина, сад окупирана, али исто тако окупирана је и огромна територија европске Русије, а за то нико не може отказати компетентност Стаљину или Молотову да не говоре у име целе Совјетске Русије. На сва остала наваљивања Николајева, да дам неке појединости о Душану Симовићу, одбио сам то категорички.

Кратко време после тога, добио сам писмо од Ђоновића, у коме ме и он извештава о намери Душана Симовића да иде у Москву. Ђоновић ми је писао да код Руса изнесем све оно, што знам о Симовићу тако, да би Руси били добро обавештени са каквим човеком ће разговарати. Све сам то одбио и остао при свом првом решењу да у овом случају будем потпуно коректан, јер није реч о Душану Симовићу, већ о будућим односима Краљевине Југославије са Русијом.

Баш тих дана, десио се један велики догађај у Анкари. Тамо је на главном булевару нове Анкаре извршен атентат на немачког посланика Фон Папена. Атентат није успео, али је атентатор извршио самоубиство. Овај догађај унео је читаву забуну у све кругове турске и стране, и то, много више у Цариграду, него и у самој Анкари где се догађај одиграо. По општем признању турске полиције, атентатор је био Турчин и турски држављанин. Турци су, међутим тврдили да је атентатор најамљен од Руса. И тако су два руска чиновника, који су припадали руској амбасади

у Анкари, одмах притворени и задржани у истражном затвору у Анкару... По овој ствари сам преузео за свој рачун истрагу, да бих утврдио шта је овде по среди, да ли су Руси спремали овај атентат, или су га спремали Турци, или га је спремао сам Фон Папен. Овај немачки дипломата, бивши вођа немачког католичког центра у Рајху, био је један од најпрепреденијих немачких дипломата. Са таквим својствима, био је постављен за немачког амбасадора у Турској у моменту када је требало сасвим одвојити Турску од Енглеске, а енглеско-турски уговор о савезу ставити „миндере алт 'н-да" (испод миндерлука).

И фон Папен је тај посао извршио сјајно. Можда не само због своје високе способности, већ више зато што је тако било и турско гледиште на своје сопствене интересе, да се тај уговор о савезу нигде више не спомиње. Сада је било потребно бацити угарак између Турске и Русије. До тог момента, уколико ти односи нису били много пријатељски, били су апсолутно коректни. Ранији руско-турски однос који је успостављен за време Кемала Ататурка, који је био пријатељски и срдачан, али је ту срдачност одржавао Кемал Ататурк својим темпераментом. Одмах после његове смрти, Кемалови политички наследници, нису били тако много одушевљени пријатељством са Русијом, већ су се почели враћати на традиционално пријатељство енглеско-турско, да би се најпосле претворило у пријатељство немачко-турско, које истина, није тако старо као пријатељство са Енглеском. Турци нису могли заборавити да су од 1914. г. па до краја 1918. г. били савезници Немачке, а да су им Русија и Енглеска биле непријатељи, Из клупчета ових замршених односа, требало је наћи истину о атентату на Фон Папена. Једно је било несумњиво: један Турчин је пуцао у Анкари на Фон Папена. Није га погодио, али му је одело било окрзнуто. Фон Папен је пао на земљу колико је био дуг. Брзо затим стигла је турска полиција, а атентатор је био мртав. Нико није знао да ли је атентатор извршио самоубиство како је то тврдила анкарска полиција и званични увиђај, или су сами полицајци убили атентатора, као што се то тврдило са друге стране. Руси су категорички одбацивали од себе сваку сумњу да су они то учинили, доказујући да се они таквим методама не служе, а са друге стране, било је јасно да је свако погоршање односа између Турске и Русије, у садашњој ситуацији, могло ићи само на штету Русије.

Моја анкета била је свестрана и ја сам дошао до ових резултата. Тобожњи атентат на Фон Папена организовао је један од главних агената Гестапоа, блиски рођак свемоћног Химлера. Он је у Цариграду целу ствар свршио, не појављујући се никако у Анкари. Да ли је то учинио у споразуму са Фон Папеном, није ми било познато, то јест, ту околност нисам могао утврдити. Али су ми моји пријатељи из турске политичке полиције у Цариграду и из обавештајног бироа корпусног штаба у Ца-

ригаду дали такве доказе, који нису подлежали никаквој сумњи, да је тобожњи атентат на Фон Папена организован од Немаца. Моји пријатељи у Цариграду нису ми хтели признати једну ствар, да је турска полиција убила атентатора, док су све остале околности потврђивале ову претпоставку.

Тих дана дошао је у Цариград пуковник Душан Радовић, који је дотле био у Русији. Њега је прогонио Душан Симовић и преко југословенског посланства у Москви тражио категорички да се Радовић истера из Русије. Руси су вероватно очекивали долазак Душана Симовића у Русију, нису могли, а и нису хтели да Душан Радовић буде нека сметња у овој Симовићевој посети. Када је Радовић дошао, примио сам га и сместио у онај део конзулатске зграде, у коме је дотле становао Јован Ђоновић пре свог повратка у Каиро. Како су кључеви од тог одељења били код мене, који сам сада био у рангу заступника делегата краљевске владе за Средњи и Блиски исток, са седиштем у Цариграду. Смештај Радовићев у то одељење конзулата, није ни мало био по вољи конзула Хаџи-Ђорђевића, и он ме је једног дана позове да га у канцеларији посетим. Кад сам га посетио, питао ме је: да ли ја знам добро кога сам пустио да станује у згради конзулата, и да ли ми је познато да код Турака постоје озбиљна сумња да је и Радовић умешан са руске стране на атентат Фон Папена. Оваква тврдња југословенског генералног конзула, изненадила ме је. Па, гледајући право у очи Хаџи-Ђорђевића, упитах га: „Да ли Ви, господине Хаџи-Ђорђевићу, верујете да су Руси извршили атентат на Фон Папена?" Он ми рече, да у то верује. Тада сам му рекао: Ако су сва његова обавештења, која шаље свом министру у Лондон овако проверена, као овај случај са атентатом на Фон Папена, онда је то жалосно. Али је још жалосније, да један представник Југославије меша једног југословенског пуковника у једну такву аферу, када је њему добро познато да Душан Радовић долази право из Русије у Цариград, и да се бавио свега један дан у Анкари. Даље сам му рекао да ћу Радовића задржати ту све док он себи не нађе стан, а вероватно и запосли се. Тако је Радовић остао у том одегвењу конзулата, а ја сам био обавештен од турске полиције, да никаква сумња није пала на Душана Радовића, и да они знају коме се та идеја родила у глави.

Др Михаило Константиновић такође се вратио у Каиро. Његово држање у Цариграду било је потпуно коректно и онолико колико сам могао о томе да сазнам, он је био само посматрач људи и догађаја, који су се збивали у Цариграду.

Милош Тупањанин често је одлазио у Каиро и враћао се натраг. Водио је трговину на велико. Пошто је имао дипломатски пасош куповао је у Каиру велике и мале брилијанте, па, пошто на њих није плаћао никакву царину у Турској, продавао их је преко неког бугарског Јевреjина

Пинкаса, који је са женом живео у Цариграду. Али да би „заватио трошкове", Тупањанин је у Цариграду куповао фотографске апарате немачке марке „Лајка" и те апарате, који се више нису продавали ни у Немачкој, већ су служили за извоз из Немачке у Бугарску, а из Бугарске су их довозили, као ретку драгоценост у Турску, куповао и носио их у Каиро, где су се продавали три-четири пута скупље него што су куповани у Цариграду. У својој лакомности за што већом добити, Тупањанин добије визу за свог ортака Пинкаса, да може ићи у Сирију и Палестину, јер су дознали да су брилијанти у Дамаску много јефтинији од оних у Каиру. Али, кад је Пинкас већ отишао у Палестину, тамо је брзо ухапшен од енглеских власти. Кад је то сазнала његова жена, дотрчала је као без душе у генерални конзулат југословенски и почела да напада Тупањанина, претећи Хаџи-Ђорђевићу, ако јој се муж што пре не врати, да ће она изнети све оно што су Тупањанин и Пинкас радили, али то ће рећи Енглезима, а не Србима. Не знам како су Тупањанин и Хаџи-Ђорђевић умирили ову Јеврејку. Само знам толико, да је Пинкас до краја рата остао у затвору у Палестини. Милош Тупањанин је и даље водио исту трговину, али ни он сам, а ни преко Љубе Хаџи-Ђорђевића, није могао да добије директну везу са Београдом.

Душан Радовић, уз моју личну гаранцију, постао је неки мали чиновник у америчком конзулату у Цариграду. Тај конзулат био је у једној лепој палати у Пери, а у близини хотел „Пера Палас". Генерални конзул Америке био је неки Самјуел Хонекер, бивши амерички конзул у Немачкој, где је у Дрездену провео шест година, а после тога био је у Хонг Конгу, на крајњем Истоку. Он је доста добро говорио француски. И кад је Душан Радовић већ постао њихов чиновник, долазио је к мени у пансион и ту смо се заједно хранили.

Овом америчком конзулу давао сам многе податке о стању у Југославији као и на целом Балкану. Његови извештаји које је углавнам добивао од мене, били су такви, да су у министарству спољних послова у Вашингтон оцењени као најбољи, а сам Хонекер, после десет месеци, премештен је из Цариграда у Вашингтон, где је постао шеф једнога департмана за Блиски исток. На основу тих услуга, које сам му чинио, а које мене нису коштале ништа, он је добио јасну слику о Србији и српском народу и дивио се његову херојству, и слао своме министарству исцрпне извештаје о догађајима у Југославији.

Једнога дана дође к мени у стан Милош Тупањанин. После дугачког увода, запита ме да ли бих могао неке ствари његове да пошаљем у Београд и да му створим могућност да, истина преко мене, добије директну везу са Београдом? Усто да му кажем: Колико ће то да кошта. Онај Чех до тога времена трипут је долазио у Цариград и враћао се у Праг. Позовем себи Чеха и упитам га: Би ли хтео да буде посредник

између једнога лица у Цариграду и извесног лица у Београду. Чех ме је питао која је то личност у Цариграду и ја сам му рекао да то није за њега важно, али могу да му кажем, да то није министар, да није амбасадор и да уопште није чиновник југословенске државе. Најпосле сам их обојицу упознао. Али сам упозорио Тупањанина да имам убеђење да је овај Чех у служби Немаца, и према томе, нека добро отвори очи шта буде са њим даље радио. На ову моју опомену, Тупањанин ми је овако рекао: „Ја баш хоћу да то буде немачки агент, јер то ми је једина гаранција да може несметано да носи моју преписку, а ја ћу створити такву шифру да је Немци не могу дешифрирати, баш иако им падне у руке, а овога Чеха ћу добро платити, да не може да се пожали на мене с материјалне стране." У својој погодби утврдили су да за сваки одлазак у Београд и долазак из Београда у Цариград, Тупањанин ће му плаћати 600 турских лира, односно 1.200 за одлазак и повратак, и да му плаћа железничку карту од Цариграда до Софије.

Тако је Тупањанин дошао до прве везе са Београдом. Он је предао Чеху мноштво ствари за његову сестру и за неке друге у Београду. Послао је једно писмо Мати Расковићу, једном Дубровчанину, чиновнику народне банке у Београду. Послао је, мислим, 20-30 комада брилијаната, али од којих су најкрупнији примерци једва имали пола карата.

Није прошло ни три недеље, Чех се вратио из Београда, донео му потврду да је брилијанте уредно предао, као и све остале ствари, послате из Цариграда. Добио је и једно писмо од своје сестре која га је известила да су њена два синчића, један од 15 година, и други од 12 година убијени негде у околини Београда и страшно измрцварени. Корила је свога брата овим речима: „Зар сте ви земљорадници тако васпитавали сељаке, да буду без Бога и без душе?! Све лепе ствари и скупе пренете су из Београда у село и то за мало масти, за мало сира и прошина брашна. Никакво дружељубље ни човекољубље овај сељак, кога сте ви васпитавали, нема у себи!" Мислим да је ово било довољно јасно Тупањанину колико је велики тај њихов утицај на догађаје у Србији, чиме су се они хвалили од Цариграда, преко Каира, па све до Лондона. Једино је још Америка имала праву слику о догађајима у Југославији.

Своју преписку преко овога Чеха, Тупањанин је и даље наставио. Чех је био према мени лојалан и показивао ми је сваку ствар и сав новац, као и остале драгоцености које је Тупањанин упућивао у Београд. О свему овоме сам извештавао Јована Ђоновића. Али сам био у великој неприлици са Хаџи-Ђорђевићем и мајором Перићем, који је, по милости Живана Кнежевића, био конзул у Цариграду.

Поред Томпсона, у Цариграду је живео и енглески професор Бер. Он је био школски друг са Черчилом. Имао је ранг професора неког колеџа у Енглеској, а у војсци чин потпуковника. Пре овога рата, провео је у

Сибиру три године, радећи на својим научним стварима. По његову причању, посебно и директним путем слао је обавештења Черчилу о догађајима и њиховим узроцима онако како их је могао видети. Бера сам познавао још из Солуна за време Првог светског рата, кад је био капетан Бер. Говорио је добро српски, можда боље него многи други Енглези који су говорили нашим језиком. Али, као шеф обавештајне службе у Цариграду, беше дошао Ситон Ватсон млађи, син чувеног професора Ватсона, који је такође добро говорио српски, али је често, за инат нама, волео да говори хрватски. Он ми је непрестано говорио да треба да се измирим са Љубом Хаџи-Ђорђевићем и Владимиром Перићем, с којим нисам био у завади, али нисам хтео с њима сарађивати. Овај притисак нарочито је чињен на мене после промене југословенске владе у Лондону.

Тако је извршена промена, јер на место Душана Симовића, за председника владе постављен Слободан Јовановић, а на место генерала Илића, постављен је Дража Михаиловић, који је у исто време, произведен за армијског генерала. До његовог постављања је дошло на тај начин, што је Симовић одмах, по својој оставци, тражио телеграфски од генерала Боре Мирковића, као и од генерала Богољуба Илића и од осталих виших официра, на које су требали ови генерали да утичу, да се нико не прими за министра војног. Тако је дошло до постављања генерала Михаиловића за министра војног. Ово име било је тада популарно у Енглеској и у Америци и није било никаква разлога да се то не прими добро у свима англосаксонским круговима. На овај начин, и југословенској влади у Лондону скочио је углед, јер је био првоборац противу Немачке у окупираној Европи, био члан те владе који је имао храбрости да се први дигне противу немачког окупатора и да цео српски народ поведе у ту борбу. О њему је писала сва савезничка штампа, не само као о хероју српског народа, већ уопште као једном хероју, па је и у Америци била приређена анкета са питањем: ко је већи јунак: Дража Михаиловић или генерал Макартур, који је бранио острво Лузон на Филипинима од Јапанаца, и који се у тој борби прославио кад је као последњи напустио острво Лузон, у једном моторном чамцу само са својом женом и сином. Његов подвиг славила је цела Америка, па гласање о томе ко је већи јунак од њих двојице, доказ је како је добар глас уживао Дража Михаиловић у САД. Али, не само то. Четрнаест разних држава међу САД узели су као свој национални празник Дан Драже Михаиловића.

На тај начин, нова југословенска влада, не само што није ништа изгубила, што није у тој влади био ни Богољуб Илић, ни Бора Мирковић, „хероји" од 27. марта, већ је много добила, и углед јој се подигао због њеног новог министра војног. Али, Дража Михаиловић је у дотад скриве-

ном своме непријатељу Душану Симовићу, добио отворена непријатеља, који му његов успон није могао заборавити никада.

Тако су ствари у томе правцу одједанпут измењене и југословенска влада у Лондону дошла је наједном као да је умивена од оне прљавштине која је била на њеном образу од 27. марта, па до пада Душана Симовића. Интересантно је како је дошло до овога пада. На првом месту, борба између генерала Симовића и његових пријатеља с једне, и браће Кнежевића с друге стране, почела је још у Јерусалиму, а није никако прекидана ни у Лондону. И једна и друга страна, служила се најобичнијим интригама. Али, према ономе како сам био обавештен, интриге Душана Симовића прелазиле су уобичајене границе. Пред Енглезима је нападао свога министра Милана Грола као Немца, коме су и отац и мати чистокрвни Немци. Крњевића је нападао да ништа није бољи од Павелића, а Момчила Нинчића нападао је као отвореног италијанофила. Најпосле, Душан Симовић се трудио да своју владу представи код Енглеза као нешто најнесигурније, као једну најгору и најнепоузданију групу која је успела да се евакуише из Југославије.

Какав је био циљ овим интригама? У Лондону је тада био пољски генерал Сикорски. Он је у то време вршио дужност председника Пољске Републике, био је главнокомандујући пољске војске, која је била организована изван Пољске, и која се храбро борила у Северној Африци заједно са Енглезима против италијанских трупа, које су тамо биле под командом италијанског маршала Грацијанија. Једном речју, Сикорски је био једини представник целе Пољске. Такав је положај желео да има и Душан Симовић, да он буде једини представник Југославије, а краљ Петар и тако је био у засенку, и употребљаванје на тај начин, што је један енглески државник о разним краљевим задацима, рекао Момчилу Нинчићу ово: „Ви сте од вашег краља направили првог секретара ваше амбасаде!" Да је постигао овај циљ, Душан Симовић једним замахом опростио би се, разуме се и Грола и Нинчића, Крњевића, али и браће Кнежевића. Међутим, ова интрига није успела.

Кад су министри били дознали како све интригира против свих њих заједно и код свакога посебно, они се договоре да поднесу оставку и да ни под којим условима не уђу у владу, коју би поново образовао Душан Симовић, а ни у владу, у којој би Симовић био министар. Тако је дошло до слома генерала Душана Симовића и до тријумфа браће Кнежевића.

Све ове ствари имале су и свога одјека у Цариграду. Падом Симовића користио се Владимир Перић и јавно се истицао као директни помоћник Живана Кнежевића, који је био шеф војног кабинета новог председника владе Слободана Јовановића. Љуба Хаџи-Ђорђевић је опет, у овоме Симовићевом паду, видео да се подиже утицај рођака његове жене госпође Лозанић, која је могла и њега да штити и да му мало диже углед код

младог краља. Само се по себи разуме да су све ове ствари биле и сувише личне, да су оне имале за циљ само личну корист, али општа ствар имала је само штете, јер су се на разапетом телу отаџбине њени несавесни синови играли коцке: ко ће шта више да добије за себе, сваки је гледао себе и радио само за себе. О стварима у Југославији нису имали појма, и пред једном новом појавом, врло значајном, затварали су очи и крили од Енглеза оно, што се није смело крити, јер су Енглези и Американци из министарства спољних послова Турске већ могли бити добро обавештени, чак и у појединостима, од онога што се збива у Југославији.

Била је то друга група, или како да је назовем, друга страна устанка, коју је водила Компартија Југославије. Тој групи беше пришао ђенералштабни пуковник Саво Оровић, ђенералштабни мајори: Арсо Јовановић, Михаило Апостолски и још неколико ђенералштабних официра бивше југословенске војске. Прилазак ове групе југословенских ђенералштабних официра не би био по себи значајан, али је било значајно то, што су благодарећи зверствима Павелићевим, сви Срби из Лике, Кордуна и Босанске Крајине, који нису могли бити на превару похватани и поубијани, а на претњу Анте Павелића да ће од Бања Луке неправити престоницу Хрватске, овај српски народ одметнуо се у шуму и придружио се покрету којим је руководила Компартија Југославије, која је, услед овако великога броја Срба, који нису имали никакве идејне везе са комунистичком партијом, прогласила је цео тај покрет народно-ослободилачки.

Њихова парола била је: борба против окупатора за ослобођење и за уједињење Југославије. Јединство Југославије у њеним ранијим границама већ је било зајамчено од Енглеске, Америке и Русије. Уласком Русије и Америке у рат, исход рата могао се добро сагледати. Никакве сумње није било да Немачка и овај други рат мора изгубити.

Једнога дана дошао је к мени један Рус, који ми се представио као руски аташе за штампу. Није било важно какво ће ми име рећи, јер сам добро знао да нико своје право име ни од Енглеза, а још мање од Руса, није казао. Према томе, да ли се неко представљао „Николајев" или „Наумов", или неко друго име ако вам каже, то није имало никаке важности, али је имало важности оно, што ће од вас евенутуално тражити, о чему ће вас питати и шта ће као компензацију понудити. Ово је био једини начин да сазнате ко је тај с ким говорите. И на основу тих разговора, једино можете закључити кога он у томе моменту представља.

Овај мој нови руски познаник замолио ме је да се са њим нађем у месту званом Бостанцик, 20 км на малоазијској страни, поред Никомидијског залива. До тога места води трамвај од Кади-Цаја. Кад сам отишао на уговорено место, овај Рус ме је упитао: ко води рат против Немаца у Југославији. Рекао сам му да је то Дража Михаиловић, који је постао вођ побуњених Срба противу немачког окупатора. Објаснио сам му да је до

тога устанка дошло зато, што је српски народ слободан у својој земљи више од 120 година; да га је једна влада издала, побегла из земље, а народ оставила на цедилу. У своме револту да поврати изгубљену слободу, народ се дигао на оружје и до сада показао окупатору да га нико у тој земљи не жели и да ће се између окупатора и поробљеног народа водити рат до истраге. Рус је пажљиво слушао моја излагања, па ме напослетку опет запитао: „А да ли Ви знате, да још неко други води рат у Југославији против Немаца? А који су то?" (Свакако да Трбић није мого знати оно што је знао Рус, а чиста пропаганда је на западу славила Д. Михаиловића као јединог вођу четника. - прим. уред.)

Ја сам му рекао: да је то вођство комунистичке странке у Југославији. Али да је Компартија Југославије тако малобројна у Југославији, да би њена побуна и њен отпор према Немцима у Југославији био потпуно неосетан и непримећен, да им се није придружио у маси српски народ из онога дела Хрватске који је био одређен да буде потпуно уништен од стране управљача нове хрватске државе.

Томе покрету придружиле су се одмах и Срби из оног дела Босне, који се граничи са овим Србима из Хрватске, а и томе делу Босне, који је у својој великој већини био српски, од стране хрватске државе исто тако било је предодређено коначно уништење. Та околност дала је могућност Компартији Југославије да се афирмира и да о њој, као непријатељу, поведу озбиљна рачуна немачки окупатори.

Кад сам све ово изложио, Рус ми је ставио један конкретан предлог од речи до речи овако: „Совјетски Савез жели да помогне устаничку акцију генерала Михаиловића, ја сам послат до Вас, да ми Ви дате један конкретан предлог, на који начин бисмо могли указати помоћ генералу Михаиловићу. Морам Вам одмах рећи, да достављање оружја не долази у обзир, због велике даљине између места, одакле би Руси то могли послати и Србије, где се налази Дража Михаиловић." На ово питање нисам могао одмах одговорити, а мој саговорник Рус оставио ми је рок од три дана, и заказали смо састанак на такозваном месту Бујук Ада (највеће острво у групи Принчевих острва).

После три дана, кад смо се нашли, почео сам износити неколико варијаната шта би требало учинити да то буде помоћ генералу Михаиловићу. Рус ми је одмах рекао да је добио наредбу да ми саопшти да ја све то напишем као један опсежан експозе о свему шта се ради на територији Југославије, а они ће тај мој елаборат послати у Москву, па ће се тамо прегледати и, или ће се одобрити или одбацити. Како су ми прилике на територији целе Југославије биле доста добро позате, јер сам, осим Босне и Црне Горе, и из свих осталих места имао директне извештаче, то сам сео и написао један опширан експозе о свим приликама у подељеној Југославији, износећи све тешкоће на које наилази окупатор у

окупираној земљи, али, исто тако, и страдања која трпи народ физички, морално и материјално од окупатора.

Специјално сам се задржао на влади Милана Недића, за коју сам написао да је то била једна погрешка; да је била срамота да нико од политичких личности у Србији није хтео да прими на себе ту улогу, а један генерал бивши министар војни, примио се те улоге.

Што се тиче помоћи Дражи Михаиловићу, то сам овако формулисао: за сада Дражи Михаиловићу, а и целом српском народу, нарочито Србији, прети опасност од Бугара. Бугарска војска ангажована је у Србији да чува железничке пруге, као и јавни ред и поредак на великом делу Србије. Бугари су готови да почине, као и за време Првог светског рата, масу безакоња и злочина. Руси би могли, пошто имају свога посланика у Софији, преко земљоделског савеза и русофилске народне странке, да утичу да земљоделски савез и народна странка као русофилска, развију пропаганду код бугарских официра и војника, да не чине никакво зло у Србији, већ да своје кретање саобразе тактици генерала Михаиловића и наместо да буду у немачкој служби, да постану стварни сарадници и помоћници српског народа у његовој борби против окупатора. Ђенерал Михаиловић био је југословенски војни изасланик у Софији. Тамо је добро познат у високим војним бугарским круговима. Оваква једна акција са руске стране била би од највеће користи, а нарочито ако се стави до знања бугарским официрима да ће такво њихово држање утицати на будућност Бугарске по завршетку рата и да ће ти једино моћи утицати да Бугарска не буде онако строго кажњена како је то заслужила по свима својим досадашњим поступцима. Сматрао сам да би такав рад Руса једино могао донети стварне користи народном покрету у Србији, пошто већ о некој помоћи у оружју није могло бити речи.

Предао сам овај експозе и растао се са својим саговорником Русом. Доцније ми је саопштено да је мој експозе примљен у Москви; да се тамо на надлежном месту о њему дискутовало и да је у целини примљен и прихваћен као један озбиљан документат и умесан предлог, и да ће и руска врховна команда и њена дипломација учинити све са своје стране да се тај циљ постигне.

У то време Љуба Хаџи-Ђорђевић беше ангажовао Сафет Љутић-бега Ресулбеговића да иде у Немачку у једној мисији, која је сигурно била потребна или југословенској влади, што је мало вероватно, или енглеској обавештајној служби, што је врло вероватно. Сафет-бег Расулбеговић провео је целу 1940. у Југославији, нарочито у Војводини, купујући коње за турску артиљерију. С њим је био и Хамзабег из Бања Луке. Обојица су били турски држављани. Не знам да ли им је куповина коња био једини задатак у Југославији; али је имао много препорука од Љубе Хаџи-Ђорђевића на његове пријатеље у Београду, који су требали Са-

фет-бегу да олакшају његову трговину коњима у Југославији, а вероватно је да се Ресулбеговић обилно користио овим препорукама у Београду.

Кад је био ангажован од стране Љубе Хаџи-Ђорђевића да иде у Немачку, Руселбеговићев рођени сестрић био је турски амбасадор у Берлину. Та околност омогућила је Сафет-бегу да одмах добије пасош и немачку визу за одлазак у Немачку. Не знам да ли се Сафет-бег задржао у Београду, али се задржао неколико дана у Будимпешти. И тај његов боравак у Мађарској престоници, био је довољан да га Гестапо ухвати у Пешти и затвори. Ратни суд осудио га је на смрт, што је било довољно да се поверује да је он био у некој важној мисији. Његов сестрић заложио се сав у Берлину код Фон Рибентропа да његов ујак Сафет-бег буде помилован. Помилован је и снижена му је казна на 11 година затвора. Зато је његов сестрић ту интервенцију платио својим положајем. На немачко тражење, турска влада одмах га је сменила, и он је био пензионисан. За све време рата није био ни у каквој државној служби, нити му је била поверена нека званична мисија.

После тога догађаја, једнога дана позвао ме је Љуба Хаџи-Ђорђевић на разговор у конзулат. Наши односи нису били нимало срдачни те сам се чудио овоме позиву. Кад сам се одазвао томе позиву и отишао на разговор, Хаџи-Ђорђевић ме је питао: могу ли наћи неко лице које би одмах могло да оде у Београд и да однесе једну важну поруку ђенералу Михаиловићу. Кад сам му рекао да то могу учинити за најкраће време, он ми је рекао да је то порука краљевске југословенске владе из Лондона, која се мора што пре доставити генералу Михаиловићу. Хаџи-Ђорђевић ми је објаснио ту ствар на овај начин: Енглези су тражили од Драже Михаиловића да он нареди да се у Србији највеће површине обрадивог земљишта оставе незасејане; да се засеје само нешто мало колико да се народ прехрани, али да не буде ништа више, што би Немци могли користити у нашој земљи. Југословенска влада не слаже се са том поруком енглеском, јер се боји да ће Немци реквирирати све што буде родило, а да ће народ остати гладан. Међутим, ако се буду засејале све обрадиве површине, онда ће Немци можда нешто узети, и са малом количином се задовољити, али ће зато народ имати довољно хране за своју прехрану.

Кад сам саслушао ова излагања Хаџи-Ђорђевићева, само сам констатовао колико су сви од реда нереални. И нисам се чудио што су се показали нереални Енглези, који ипак нису могли да схвате да српском сељаку нико не може да нареди да он нешто на свом земљишту засеје или не засеје, односно, таква наредба може се издати, али ни у ком случају неће бити извршена. Чудио сам се југословенској влади у Лондону што је и она поверовала да ће ђенерал Михаиловић таку наредбу издати и да ће неко у Србији по тој наредби поступити. Али, пошто је

Хаџи-Ђорђевић на овој ствари инсистирао, и то стављао у прве патриотске „подвиге", нашао сам човека, који је ову мисију извршио.

Милан Тупањанин већ је имао редовну преписку са својим пријатељима у Београду. Чех му је односио шифрована писма, новац и бриљанте, а из Београда враћао шифрована и нешифрована писма.

У то време, десио се један велики преокрет у војној авијацији. Лондонски радио, јавио је да су 1.000 енглеских авиона летели изнад Келна и да је Келн бомбардован и великим делом порушен. Ово је изазвало код свих немачких непријатеља велико одушевљење, а код немачких пријатеља велико запрепашћење. Одмах сутрадан по овоме догађају, дошао је код мене онај исти Рус, коме сам предао у руке онај свој експозе о приликама у Југославији и о начину руске сарадње са генералом Михаиловићем. Чим је дошао до мене, без неког великог увода, запитао ме је: да ли имам човека који би могао да добије визу за Немачку и да специјално посети Келн, па да утврди какву су стварну штету учинили Енглези Келну, приликом бомбардовања. Рекао ми је да новац није у питању. Платиће се колико год се тражи, али је потребно да се то изврши што пре. Имао сам човека који је могао најдаље за шест дана да отпутује у Берлин, а тамо је имао пријатеља у турској трговачкој делегацији која је могла да обилази Немачку, јер су баш онда вођени нови преговори о размени робе између Немачке и Турске. Имао сам добра пријатеља, Ибрахима Дедебала, жена му је била ћерка мога суседа Хамди-беја, који је био са својом кућом мени сусед у Прилепу и која ни у Прилепу није по турском закону од мене сакривала лице, јер су ме у његовој кући увек његова деца звали „стриц". Ибрахим је свршио пољопривредну школу у Будимпешти. Знао је добро мађарски и прилично немачки. Имао је велике пријатеље у Анкари. Кад сам му предложио овај пут, прихватио га је без речи, разуме се по тако високу цену да се, после тога пута, могао мирно одмарати у Цариграду, не радећи ништа бар две године. Нисам се хтео са њим цењкати. Само сам га замолио да гледа и пронађе начин да се сврати на неки дан и у Београд и да посети моју породицу.

Имао је да путује са својом женом. Да би путници који су путовали из Турске или Бугарске у Мађарску или Немачку, или у Хрватску, могли да се задрже у Београду, била је потребна специјална дозвола од немачких власти, коју је било тешко добити. Зато сам нарочито молио свога пријатеља Ибрахима, да он са своје стране учини све што може, да таку дозволу добије. После осам дана, Ибрахим је имао уредан турски пасош за себе и за своју жену, уредне визе мађарску и немачку, а ја сам му дао потребан новац за пут, с тим, да, кад се врати, и обави посао у Немачкој, добије још 3.000 турских лира у папиру.

Тако снабдевен, Ибрахим је са женом отпутовао право у Берлин. Из Берлина је са својим пријатељем који је био у турској трговинској делегацији, отишао у Келн и тамо видео оно што је могао да види. У Немачкој се задржао 10 дана, а на повратку „опасно се разболео" и доведен у београдску болницу. Из београдске болнице, у којој је провео три дана, отишао је у мој стан и тамо посетио моју породицу.

Кад се вратио у Цариград, дао ми је усмено сва обавештења која је прибавио у Немачкој. И кад сам ова обавештења дао Русима, они су били потпуно задовољни. Једна је ствар била интересантна. Кад су ми Руси тражили човека за Немачку, рекли су ми да то не сме да буде онај Чех, који ради са Тупањанином. Са њим неће да сарађују и никаку услугу од њега неће да приме.

Моја породица, после уласка Немаца и Бугара у Прилеп прошла је овако. Најстарији син Миливоје није уопште допустио да буде заробљен, већ је дошао својој кући у село Браилово. После десетак дана, кад су га Бугари потражили, сео је у воз са својим млађим братом Бранком, студентом ветерине, и кријући се помоћу пријатеља железничких службеника, срећно прошли кроз Велес и Скопље и дошли у Београд.

Моју кућу у Прилепу Бугари су званично опљачкали. Изнели су све покућанство и све што се могло дићи, натоварили у вагон и послали у Бугарску. Поред осталога, ту је била врло добро уређена бибилиотека са доста књига, све укоричено у тврдом повезу, као и неколико уметничких слика. Све је то отишло у Бугарску.

Моју жену, кад је пошла из села, одвели су прво у Прилеп и тамо дуго мучили да им каже где је сакривено злато. Пошто нисмо имали ни сакривена, ни откривена злата, пустили су је да дође у Београд. Од ствари су јој дозволили да узме само онолико, колико је могло да стане у један ручни кофер. Све друго су узели, као и сав живи инвентар који сам имао у селу.

Мој брат Никола отишао је право у Крагујевац, где га је прихватио Алекса Обрадовић, тадањи председник општине крагујевачке и наместио га да буде чиновник у општинској трошарини. Ово је учинио с тога, што је хтео да му омогући живот у Крагујевцу, а и ја сам се добро познавао са Алексом, јер је он једно време био народни посланик. Међутим, кад је било оно масовно стрељање у Крагујевцу, мој брат Никола био је стрељан међу првима. Пошто је био на трошаринској станици, тамо су га ухватили и сутрадан стрељали.

Старији син Миливоје, кад је видео да се у Крагујевцу изводе људи из кућа, а он је тада случајно био у Крагујевцу, успео је да се извуче из немачког обруча и пошао према Јагодини. Али су за њим ишли немачки тенкови, који су пуцали лево и десно из митраљеза, који су били постављени у тенковима. Кад је видео да ће погинути уклонио се с пута, легао

је потрбушке, раширио руке и Немци прођу поред њега, мислећи да је мртав. Кад су Немци прошли, он окрене пут и оде у Лапово. Одатле дође у Београд и ту исприча својима код куће све шта је видео у Крагујевцу и рекао да ће бежати у шуму, да неће дозволити да га Немци воде на кланицу као стоку, као што су му одвели његова стрица Николу. Одатле се дигао и отишао натраг у Македонију да се бори против бугарског окупатора у земљи, у којој је пало више од пола милиона најбољих синова Србије, а у тој су земљи пали и многи Срби који су рођени изван Србије. За сво време окупације борио се против Бугара и тамо је са својом четом крстарио у велешком и прилепском срезу, у целом Поречу, па је прелазио и у кичевски срез који је био под Албанијом, где је имао један сукоб са албанском жандармеријом. У борби против Бугара, био је рањен у ногу, али је доцније од ране оздравио, али му је куршум остао у нози. Његова чета била је прва устаничка чета у Македонији. Он је први опалио пушку на бугарског окупатора у Македонији и светио се Бугарима.

У првој половини месеца јула, мој пријатељ Хонекер, генерални конзул САД у Цариграду, рече ми да мора ићи у Анкару, куда га зове њихов амбасадор Штајнхарт, јер је дошао у Анкару неки специјални изасланик председника Рузвелта, који је провео више од шест месеци у Русији, и који је донео тачан извештај о свему ономе шта се дешава у Русији и о стању у тој земљи. Кад се повратио, Хонекер ми је испричао ово. Према извештају тога специјалног повереника председника Рузвелта, Русија се налази на издисају. Глад влада у земљи, јер су богате житнице Украјине у немачким рукама. На верујем да је овај ваш специјални изасланик могао за шест месеци да проучи Русију и да закључи како је она у агонији. На томе се овај мој разговор са Хонекером свршио.

Руси су хтели да пошаљем, опет једног нарочитог човека, који ће да иде у Македонију, и да тамо, на лицу места, види кретање возова, кретање бугарске војске, њено бројно стање као и кретање немачке војске пругом Ниш-Скопље-Солун. Нашао сам човека, који је добио пасош и добио визу за Бугарску. Али, кад је дошао у Пирот, тамо је био задржат у затвору 24 сата и враћен натраг у Софију, јер Бугари нису дозвољавали никоме са стране да може ићи у Македонију. Када се вратио у Цариград ја сам то саопштио Русима.

У исто време рекао сам им да за један такав извештај није потребан нарочит човек да се шаље у Скопље, јер такве извештаје потпуно прецизне и истините, ја могу добити од својих пријатеља из Скопља, Прилепа и Битоља. Успео сам да убедим Русе да би било опасно поново покушати да се пошаље човек директно у Македонију, јер би Бугари могли од тога да направе питање преко Немаца код турске владе, што би нам донело више штете него користи. Руси су се са овим сложили и

извештај који сам добио из Скопља, Прилепа и Битоља, потпуно су их задовољили.

У Палестини већ је био образован један југословенски батаљон краљеве гарде. То су, углавном, били Словенци бивши италијански војници, заробљени од Енглеза. Било је и неколико наших држављана, који су узети са свог посла у Цариграду, Каиру и Александрији. Словенце су окупљали др Ђовани Марио Чок, бивши вођа истарских и тршћанских Словенаца у Београду, од којих су неки били насељени на Вардару, а једна група између Валандова и Дорјанског језера. Поред др Чока, ту мисију је вршио један словеначки професор, који се звао Рудолфо. Они су издавали један лист за те војнике на словеначком језику. Овај батаљон био је упућен у северну Африку и налазио се негде између Аламејна и Марса Матруха за време почетка немачке офанзиве под командом немачког маршала Ромела.

За ово нагло повлачење овог батаљона, знало се само толико, да је то учињено из страха да неки од ових бивших италијанских војника не падне поново у руке Италијанима, који би их за издајство одмах осудили на смрт, по италијанском обичају, стрељањем у леђа. У тим тешким моментима, које су преживљавали Енглези у Африци, да би спасила ситуација, јер су Египћани у великој већини били за Немце, под притиском Енглеза, египатски краљ Фарух морао је довести и предати власт Мустафи Ел-Нахас-паши вођи египатске странке независности, који је потписао англо-египатски уговор 1936. и који је, одмах по доласку на власт, прекинуо односе са осовинским силама, чији су представници морали одмах напустити Египат, а сви Италијани, старији од 18 година као и Немци којих није било тако много, били су интернирани и то већином у Синајску пустињу, недалеко од Суецког канала.

Милош Тупањанин, је за све ово време, имао коресподенцију преко оног Чеха са Србијом и у исто време водио трговину са Египтом, уносећи у Египат неконтролисано и без царине ствари купљене у Турској и исто тако увозио у Цариград без царине ствари купљене у Египту, које су имале пролаз у Цариграду, користећи се својим дипломатским пасошем.

Једне вечери, кад сам вечерао у ресторану „Новотни", пришла су ми два господина. Један је био млад, висок, лепо развијен, други, нешто старији од њега и растом много нижи. Обојица елегантно одевени. И, пошто су дошли да самог стола, за којим сам седео сам, упиташе: је ли слободно да седну за мој сто. Онај нижи говорио је српски, а онај млађи и виши, говорио је немачки. Нисам имао никаквог разлога да их одбијем, да не седну за мој сто, утолико пре, што сам по њиховом држању, видео да имају неку мисију код мене. После поздрава, отпочео је разговор. Онај млађи, вишљи, постављао је питања, а старији је тумачио српски. Ја сам, пре свега, упитао њих ко су они, а затим, у име кога говоре. За

Немца рекоше ми да је блиски рођак Химлера, министра унутрашњих дела и свемоћног шефа немачког Гестапоа. Поред рођачких веза, један од његових главних помоћника. Рекоше ми да мене добро знају, да знају, ко сам и да сам један од великих противника генерала Душана Симовића. Одговорио сам да се они нису обратили на праву адресу, јер ја овде немам никакву функцију, а био сам противник генерала Симовића за време док је био председник владе. Како више не заузима тај положај, нема никакве функције државне, па према томе, немам више зашто да му будем непријатељ. Мој саговорник одговорио ми је да није погрешио адресу и да за своју мисију није изабрао личност која не би могла бити нимало позвана да да своје мишљење о ономе, о чему ће ме питати.

Знали су да сам дуго година био народни посланик, да сам често водио опозицију у Народној скупштини и, нарочито, да сам био у опозицији према др Милану Стојадиновићу. У време те моје опозиције према Стојадиновићу, веровали су да сам неки енглески човек ма из којих разлога, у које они нису хтели да улазе, али ми је дата таква карактеристика у Немачкој. Моја опозиција и отворена борба у иностранству против генерала Душана Симовића, створила је код Немаца сасвим друго гледиште, то јест, да нисам никакав енглески човек као што нисам ни немачки; да сам ја само Србин и све што радим, то радим у жељи да корисно послужим српском народу. По њихову схватању, такав мој став заслужује поштовање и зато је он послат и дошао је к мени, да ми упути неколико питања и да чује мој одговор. Рекао сам му да му захваљујем на његовим ласкавим речима о моме садањем раду, али не бих желео у овој кафани, а пред овим светом ни да ми он поставља питања, а још мање да му дам одговор. Он се с мојим одговором сложио и питао ме: где бих ја желео да се нађем са њим и у које време. Рекао сам му да бисмо могли да се нађемо преко Босфора у Фенер-Бакче, и то сутра у 9 сати пре подне, бићу испред палате једне египатске принцезе, чија је палата позната због свога изванредног парка, па ћемо одатле видети камо ћемо даље. Да ли је ово палата неке египатске принцезе или египатског принца, не знам ни данас. Али је она једна од најлепших у том делу, у близини Фенер-Бакче.

Сутрадан, тачно у одређено време, нашао сам се са ова два нова познаника. Сишли смо на море, узели чамац и пошли на другу страну у Фенер-Бакче. Заузели смо сто у једној пространој башти у којој није било никога, јер је било сувише рано да се ту свет окупља било за ручак, било за одмор.

Мој нови познаник упутио ми је оваква питања: „Шта мислите Ви да би Немачка требала да учини да се Србија смири; какве су мере за то најцелисходније, јер све репресалије које су досад чињене, нису донеле никакве користи, а о неком умирењу не може бити ни речи. Сад је пи-

тање какве су концесије потребне да се даду са стране Немачке, па да Србија буде задовољна?" На ово питање рекао сам да је оно тако крупно, а мени је постављено сасвим изненада, да на њега не бих могао мериторно одговорити кад би то питање било много мање сложено, но што је данас. Али, не само то! Ако бих чак нешто и предложио, па кад би се то усвојило, а резултати не би били добри, можда би Немци опет предузели репресалије, а то би било као да сам учинио да српски народ поново трпи оно, што је толико већ трпео, као што је онај покољ у Крагујевцу, у Мачви и у Поцерини и у Краљеву... У Београду постоји једна српска влада, која је у стању да ствари види много боље него ја одавде. И сигурно, предлог њен би, кад би се усвојио, био много бољи и ефикаснији.

Мој сабеседник ми је одговорио: да ова влада у Београду или ништа не зна, или ништа не вреди. Њене наредбе нико у Србији не слуша, а она је немоћна да их спроведе. Затим ме је упитао: „Шта ви мислите о принцу Ђорђу Карађорђевићу?"... На то сам му рекао ово: „Принц Ђорђе је у ствари престао бити члан краљевског дома. Југословенска влада, још док је била у Јерусалиму, вероватно је помишљала да би ви могли да користите останак принца Ђорђа у Југославији, па је зато, поред кнеза Павла, и принца Ђорђа избрисала из књиге чланова краљевског дома Карађорђевића. Али без обзира на све то мислим да ни од тога не би могли имати велике користи, јер би то српски народ схватио као једну врсту подвале са ваше стране. И он би вам исто тако мало користио, као што ви сад сами признајете, да вам мало користи генерал Милан Недић".

Мој сабеседник упутио ми је друго питање: „Шта Ви мислите; да ли би било могуће да ми поставимо краљевске намеснике, који би управљали земљом до доласка краља Петра". На ово сам договорио да једно такво намесништво, које не би имало уставну подлогу, не би вредело ништа, а уставну подлогу могло би имати ако би га сам краљ поставио и то постављење обзнанио народу путем једне прокламације, а све то морало би да буде одштампано у „Службеним новинама". За такав један акт, као што видите, треба задобити краља. А то је апсолутно немогуће у условима у којима се краљ сада налази. То јест, он је у Енглеској, и Енглези би сигурно спречили да се изврши један такав акт".

Онда ми је постављено треће питање: „Би ли се што могло постићи ако би се повели преговори са генералом Михаиловићем?" Одговорио сам да ми је то непознато. Знам да генерал Михаиловић ужива велики углед у Србији, као и у страном свету. Али, како би српски народ схватио његов споразум са вама, који сте Нови Сад дали Мађарима, Сарајево Хрватима, Скопље Бугарима, Косово Албанији?! Ви сте распарчали не само Југославију, већ и Србију. И под таквим условима, један споразум

са генералом Михаиловићем, само би донело штете његову имену, срозао би се његов углед, а ви од тога не би имали никакве користи!..."

После ових мојих одговора, мој сабеседник је опет тражио један конкретан предлог са моје стране. Категорички сам одбио речима: „Никакав предлог, под данашњим условима у којима се налази Србија, не само што је окупирана, већ и још и зато што је распарчана, - ја не могу дати! Јер, све што бих рекао, било би сутра демантовано са многих страна. Било би демантовано у земљи, која је пуна бораца: било би демантовано у иностранству где живи законити краљ Југославије и његова влада". После овога последњег мог одговора, мој сабеседник ме је молио да се добро размислим и да му дам један предлог, а Немачка може не само да усвоји, већ и да изведе оне ствари, које мени сада изгледају немогуће. Рекао ми је, да ће ме, после 15 дана, опет потражити.

Кад сам се растао са овим Немцем, почео сам да размишљам: шта је навело овог Немца да дође к мени, да од мене тражи конкретан предлог како да се смире ствари у Србији и да ми постави она три питања о принцу Ђорђу, о краљевским намесницима и о евентуалном споразуму са генералом Михаиловићем. О свему томе могли су разговарати са Недићем, или са другим политичарима у Београду, или можда нису хтели са њима о тим стварима да разговарају, бојећи се да пред њима не покажу своју слабост. Нисам био овлашћен да ове ствари преносим другоме, а и сам сам се бојао да би ми то замерили и Руси и Енглези, јер не верујем да су они могли да схвате у каквој се ситуацији Немци налазе у Србији. Било је то месеца јула 1942. г.

После тога, одмах сам отишао у бању Јалова. Ова бања била је на другој страни Мраморног мора и била је од Цариграда удаљена два часа вожње лађом.

Ја сам се лечио раније у овој бањи и могу рећи да сам се ту излечио од реуматизма. Али, овог пута, ту сам дошао више ради одмора, и да прикупим мисли после оног разговора са оним Немцем помоћником и рођаком свемоћног Химлера.

Одмах сутрадан, око 10 сати увече, добио сам телефонски позив из Цариграда. Кад сам се јавио на телефон, рекли су ми да је ту дошао један комесар војне полиције, у чину наредника и да тражи да одмах дођем у Цариград. Одговорио сам да не могу те ноћи да путујем у Цариград, јер никаква лађа из Јалова у Цариград не иде ноћу. Сутра, чим пође лађа из Јалове, доћи ћу у Цариград.

Размишљао сам много зашто ме зове војна, а не цивилна полиција. И нарочито, зашто ме зове политичка полиција из IV одељења, у чију службу спада надзор над странцима. То што су ме звали ноћу да се вратим из Јалове, дало ми је повод да посумњам у целу ствар, јер је сва-

коме, који иоле нешто зна у Цариграду, било добро познато да никаква лађа не саобраћа ноћу између Јалове и Цариграда.

Сутра, чим се свануло, платим рачун у бањи, узмем такси и одем на пристаниште Јалова, уђем у лађу и пођем у Цариград. Кад сам дошао у Цариград, отишао сам одмах у свој стан и тамо се обавестио о томе ко ме је тражио. Војна полиција имала је на левој руци један комад црвеног штофа, на коме је био пришивен турски државни грб, - полумесец са звездом. Била је наоружана маузеровим револверима и фишеклијама за метке. Свако је могао још издалека да примети ову полицију. Она је имала много посла у Цариграду, који је у то време био у опсадном стању и у коме је увек било доста војске, не само оне која је ту стално боравила, већ и из ближе и даље околине Цариграда, где су били велики војнички логори и утврђења, а нарочито на Босфору. Одатле су војници долазили на одсуство, па је војна полиција много имала посла са њима.

Кад ми је саопштено да чекам, јер ће војна полиција доћи по мене тачно у 12 сати, одмах сам пошао у полицијски кварт у Пери, где је припадао и мој стан. Старешина тога кварта био је родом из Прилепа и њему сам испричао цео овај догађај. Он је узео телефон и тражио шефа обавештајног одсека турског генералштаба у Цариграду, који је такође био родом из Прилепа, син једног мог одличног пријатеља, неког Ибраим-аге Чатале. Овај му је одговорио да је то нека велика смицалица и превара смишљена на то да ме узму из стана, да уђем с њима у ауто и да ме изваде из Цариграда, да ме опљачкају и убију. Рекао је да одмах одем у свој стан, а он ће предузети све што треба. За неколико минута десет агената војне полиције, преобучени у цивилно одело, беху стигли у кућу, у којој сам становао. Позвали су вратара, а ови су вратари сви били у служби турске полиције, и наредили му да им отвори његову собу. Кад су ушли у собу, рекли су му, чим дође тај „војни полицајац" са његовом дружином, нека их пусти да уђу у лифт. И чим затворе лифт, нека прекине електричну струју и да их о томе извести.

Неколико минута пре 12 сати, појавио се „старешина" војне полиције у рангу баш-чауша (наредника), добро наоружан са још два подофицира, у рангу чауша (поднаредника). А ауто са војном ознаком, стајао је испред саме куће. У ауту су била још три војника са униформама војне полиције, сви наоружани револверима. Портир их је дочекао и кад су га питали где се ја налазим, рекао им је да их ја чекам у свом стану. Ушли су у лифт. У том моменту осветљење се угасило и лифт није могао да крене, у истом моменту, 10 преобучених агената истрчали су из портирове собе и, са упереним револверима на ону тројицу, наредили су да изађу из лифта. Потражили су и овај им је предао једну исправу, као и они други. Док је један прегледао исправу, други су већ почели да врше разоружање а, за то време, друга полиција је већ стигла, опколила ауто

и ухватила и оне који су били у ауту. Није прошло ни 10 минута сви су били разоружани, добро везани у ланце и спроведени у војну полицију.

Тамо је почело ислеђење, на које сам позват три дана доцније. Један млад ђенералштабни мајор, пошто је узео генералије од мене, извео је преда ме тога „баш-чауша" да га покаже и да ме суочи са њим, да видим да ли сам га кадгод раније срео у Цариграду. Био је то човек између 25 и 30 година, доста висок, добро развијен са поткресаним црним брчићима. Још на први поглед одавао је тип једног разбојника. Дотле га никад нисам видео. Он је био доста маркантан, а ја сам водио рачуна да добро запазим свако лице, са којим се сретнем у Цариграду. Имао сам много пријатеља у Цариграду и у многим местима у Турској, али сам имао, истотако, и велики број непријатеља, што никада и ни у једном моменту нисам заборављао. Зато сам био пажљив, кад год сам улазио у кафану или ресторан, прво сам добро посматрао публику, па сам, тек после добре процене публике, а нарочито турске, или заузимао место у ресторану или кафани, или сам напуштао локал. Никад нисам употребљавао никакав заклон, па сам могао у свако доба да будем опрезан и обазрив.

Рекао сам овоме мајору да тога човека не познајем. Мајор ми је рекао да сам имао среће, јер то је једна чувена разбојничка дружина, која је неколико странаца успела да опљачка, а само два дана раније, ухватили су једну странкињу даму, извели је у неко место изван вароши, тамо је опљачкали и силовали и тако оставили. Та жена била је смештена у америчку болницу.

После тога, испитана је Јерменка која је држала пансион, у коме сам становао и хранио се. Њу је питао мајор каква сам владања, ко све долази к мени и с ким се дружим. Она му је рекла да к мени редовно долази један мој пријатељ Турчин, родом из Прилепа, који ми купује неке потребе по дућанима, а нарочито ми купује рибу, пошто не једем месо. Рекла му је да сам антиалкохоличар и да се редовно храни са мном и амерички генерални конзул.

После тога саслушања мајор ме је поново позвао, извинио се за овај случај. Поздравио сам се са мајором и изишао.

О овоме догађају био је добро упознат и Хонекер генерални конзул САД, па, чим је завршено ово моје саслушање у војној полицији, упитао ме је: да ли бих хтео да му правим друштво до Брусе, жели да иде у Брусу, и да се попне на малоазијски Олимп, чији се снежни врхови сваке вечери, при заласку сунца, лепо виде из Цариграда. Пристао сам без речи. Сутрадан Хонекер, ја и Душан Радовић, сад већ увелико чиновник америчког конзулата и мој друг Грданички, сели смо на лађу и, после три сата вожње, преко Мраморног мора, стигли смо у залив и пристаниште Муданија.

После три дана боравка у Бруси, отишао сам у Цариград.

У Цариграду сам затекао др Антона Новачана, бившег генералног конзула Југославије у Баriју (Италија), који је сада дошао из Београда. Дошао је са великим претензијама и рекао је да иде директно у Лондон, јер носи специјалне поруке за краљевску владу у Лондон. Новачанин ми је изгледао доста збуњен. Није имао много лепих речи за живот у Београду, износећи да су Београђани готови сви у служби Немаца. Оспоравао сам такво његово тврђење, али он је остао при томе. После неколико дана бављења у Цариграду, отпутовао је у Палестину. Затим су га Енглези затворили у Јерусалиму и спровели га у Латрум (стари Емаус), између Јерусалима и Тел Авива, где је био логор интернираних. Доцније сам чуо у Каиру да га је генерал Дража Михаиловић оптужио да су га Немци послали у специјалну мисију. Ову ствар нисам проверавао. И не знам колико је одговарало истини, али је Новачанин био интерниран у овоме енглеском логору за интернирце. Пуштен је из тога логора крајем 1943, или у почетку 1944. на интервенцију председника владе Божидара Пурића, тада у Каиру.

У Цариграду сам почео спремати план за одлазак у Србију. Разговор који сам имао са Химлеровим повереником дао ми је повода да, по сваку цену, нађем начина да одем у Србију. Мислио сам да тамо покушам да објасним и ситуацију, у свету код обадве ратујуће стране, и да покушам с обзиром на оно што сам чуо од Химлерова повереника, да се све снаге нашег отпора у Југославији уједине у борби противу окупатора и да се онемогући стварање мишљења да у Југославији комунисти раде на стварању комунистичког поретка приликом коначне пропасти окупатора. Требало је радити заједнички и заједнички делити успехе и дати један заједнички лик целом покрету. Имао сам извештаје о свему што се дешава у Босанској Крајини, као и о ономе, што се дешава у Црној Гори. Из тих разлога, хтео сам да, по сваку цену, одем у Србију и да тамо дођем у везу са генералом Михаиловићем.

Једина могућност за тај пут била је ова: да одем у Смирну, у Смирни да нађем један чамац или на мотор или на једро, па да се одатле пребацим на острво Мителену, које није било далеко од Смирне. Иако су сва грчка острва била окупирана од стране Немаца, саобраћај између разних острва у Јегејском мору ипак се одржавао и разуме се, помоћу једрилица, којима нису потребни ни бензин ни нафта.

У Смирни сам имао једног пријатеља Мемишевића из Прилепа, који је тамо имао добро разрађену шећерцијску радњу, са 7-8 помоћника у радњи. Њему сам послао пријатеља Хасана Усеиновића, такође Прилепчанца, да он тамо види какве су могућности да се из Смирне пребацим ма на које грчко острво. Рачунао сам да ћу после моћи са острва да се пребацим или на полуострво Халкирик, или у неко место у Грчкој на Егеј-

ском мору. Одатле бих, преко Грчке стигао у Македонију, која, иако је била окупирана од Бугара, што за мене није представљало сметњу, да одем до Пореча, а мој најстарији син Миливоје у то доба већ је увелико четовао у томе делу југословенске Македоније.

Ствари су се, међутим, почеле другојачије развијати. Једне ноћи, у једној тесној улици Цариграда, у кварту Тепе Баши, турска полиција ухвати пуковника Душана Радовића у разговору са једним чиновником руског конзулата. Полиција је Руса одмах пустила, али Радовића су привели комесару војне полиције. Комесар (био је родом из Прилепа и добар мој пријатељ) запитао је Радовића шта је тражио у тој пустој и неосветљеној улици, и како је баш ту нашао тога Руса? Радовић се изговарао да је случајно ту нашао Руса. Али, разуме се, није могао убедити овога турског службеника, да се случајно у тој улици нашао, у којој нема ни једне кафане, ни једног ресторана, или биоскопа, а исто тако, једва да је нешто мало осветљена једном електричном сијалицом. Радовић је показао своју легитимацију, из које се могло одмах видети, да је он чиновник америчког конзулата у Цариграду. Комесар му је на то одговорио: „Ја знам врло добро ко сте Ви. Али, у овом случају, Ви сте покривени овом картом и легитимацијом да сте чиновник америчког конзулата. Иначе, Ви би још вечерас видели ко сам ја, и сутра већ не би били у Турској. Али, за овај Ваш испад, платиће неко други!..."

Тих дана ја сам се био преселио у стан, где је раније становао Радовић, пошто је пансион у коме сам становао био затворен зато, што су сопственице пансиона биле персијске, а не турске поданице. Турска влада, да би контролисала кретање странаца у Цариграду, беше издала наредбу да ни један странац, то јест, нико ко није турски држављанин, не сме држати и издавати собе за преноћиште, у виду неког пансиона. На основу тога и те наредбе, пансион, у коме сам ја дотле становао, био је затворен. Ја сам се преселио у Радовићев стан, а он је отишао у стан код једног француског професора, који је раније био професор француској деци у Краљеву, у Србији, чији су родитељи били инжењери и конструктори у великој фабрици аероплана у Краљеву.

Овај Радовићев стан имао је два улаза: један са улице, а други из једне побочне улице, али, да се дође до његовог стана, морало се проћи кроз 2-3 радионице и кроз неколико ћумеза. О овом догађају са Радовићем био сам одмах сутрадан извештен и од стране турске војне полиције и од самог Радовића, кад је дошао са америчким конзулом Хонекером код мене на ручак, јер смо се, и у овом новом стану, опет заједно хранили. Већ сутрадан овај други, споредни улаз у мој стан био је затворен... То је већ било једно рђаво предсказање. У министарству унутрашњих дела у Анкари био је Махмуд Недин, бивши адвокат из Прилепа, начелник опште безбедности за целу турску републику. Док је Махмуд

Недин живео у Прилепу, он се двапут кандидовао за народног посланика на такозваној турској, џемијатској листи. Разуме се да ни једанпут није био изабран. За време наших партијских борби, ми Срби нисмо штедели један другога, ако смо били присталице двеју разних странака, шта се све онда изручило на адресу овога прилепског Турчина, који је хтео да буде изабран за посланика у Прилепу, које име као престонице Краљевића Марка, знају чак и она српска деца, која још нису пошла ни у основну школу. Могао је Турчин бити изабран за посланика у Битољу, као што су тамо имали два своја посланика.

Могао је Турчин бити изабран и у неком другом месту у Македонији. Али да буде Турчин изабран у Марковом Прилепу, то би најтеже одјекнуло у српском народу. И зато је борба против Махмуда Недина била много оштрија, него што је била ма према кометурском посланичком кандидату у Македонији. Најпосле, Махмуд Недин напустио је Југославију и отишао у Турску. Тамо је одмах добио место у министарству унутрашњих дела, а један његов брат био је валија у Чакак-Кале, на Дарданелима. Овај догађај у Цариграду између турске војне полиције и пуковника Душана Радовића и мој прелазак у Радовићев стан био је довољан да Махмуд Недин затражи од министра спољних послова Сараџоглуа, који је такође пореклом из Прилепа, да ме одмах протерају из Турске као човека који сарађује са Русима. Сараџоглу је ово одобрио и једнога дана ја сам био позван у политичку полицију у Цариграду. Тамо су ми потражили пасош и, кад сам им пасош предао, питали су ме: где желим да отпутујем из Турске, да ми се визира пасош за ону државу у коју желим да одем. Остављен ми је рок осам дана. А тога дана, кад ми је то саопштено, био је август 5. 1942. г. Рекао сам у полицији да желим да идем преко Сирије у Палестину. Рекли су ми да идем у свој стан, и пасош ће ми бити уручен. Истога дана дошао ми је и мој пријатељ Хасан Усеиновић из Смирне. Тамо је било све припремљено да будем пребачен на острво Самос, а одатле могао сам врло лако да се пребацим у Грчку. Мој пасош био је у турској полицији. Да пођем без пасоша у Смирну, нисам смео, јер би ме на путу ухватили и негде, далеко од Цариграда, бацили ме у неки затвор, - и ко зна да ли бих из њега изишао. Обратио сам се своме пријатељу америчком конзулу Хонекеру. Он је одмах отишао код цариградског валије, код кога је био акредитован и уз своју гаранцију, у својству генералног конзула, САД, тражио је да ми се да дозвола за даљи боравак у Цариграду. Валија му је одговорио да он лично није тражио да се ја уклоним из Цариграда и из Турске. Али је наређење стигло из министарства унутрашњих дела, из одељења јавне безбедности, да, у одређеном року од 8 дана, морам напустити Турску. Једини је лек да амерички амбасадор у Анкари тражи, преко министра спољних послова Сараџоглуа, да се ово решење поништи.

После таквог одговора, конзул Хонекер решио се да иде у Анкару и да тамо тражи интервенцију америчког амбасадора. За то време упутио ме је у америчку болницу у Цариграду. Американци су у Цариграду имали један свој колеџ, који се звао „Роберт колеџ", и једну савршено модерну болницу. Одмах сам са Хонекером отишао у болницу. Тамо сам био примљен и дата је дијагноза, да не могу за три месеца да путујем. Међутим, турске полиција није се сложила са овом дијагнозом, већ су послали једног професора медицинског факултета из Цариграда, који је дошао и детаљно ме прегледао и сасвим појмљиво, дао извештај да ја могу возом да путујем. За то време Хонекер је отишао у Анкару, где је, на његову молбу, амерички амбасадор интервенисао код министра спољних послова Турске Републике, да се поништи решење о мом протеривању из Цариграда. Ни ова интервенција није помогла. Све што је учињено, било је само то, да ми се продужи још један дан боравка у Цариграду.

16. августа изјутра рано ја сам већ био у своме стану, јер сам напустио болницу. Беше се дигла велика ларма и лупа у моме стану. Турска полиција почела је да ломи врата и прозоре, да би ушла у мој стан!... На ту лупу, ја сам изишао и отворио врата и у мој стан упао је један комесар полиције са 10 полицајаца и наредио ми је да одмах напустим стан и да пођем с њима у полицију. Ја сам имао неколико кофера својих ствари, и тражио сам да прво изнесем своје ствари, па ћу после и ја да изиђем. Ово ми је било допуштено. И кад сам изнео своје ствари, ове су биле смештене у један ауто, а у другом ауту ја сам, у пратњи комесара полиције и свих осталих полицајаца који су били једни унутра у ауту, а други напољу, закачени о врата, - одвезао се с њима тако у централну цариградску полицију. Ту су ме оставили, под јаком стражом да чекам у ходнику па, чим је дошло време, онда сам, у пратњи комесара и 6 полицајаца, пребачен преко Мраморног мора на Кади Чој, а одатле на станицу, где ми је извађена железничка карта I класе за мене и за још два полицајца, који су имали дужност да ме отпрате на турско-сиријску границу. На моје задовољство, оба ова полицајца били су родом из Битоља.

Говорили су српски и познавали су ме лично. Зато сам узео три карте I класе и, кад је било време, комесар ме је увео у воз и чекао са осталим полицајцима испред воза, док овај није кренуо са станице. Тако смо путовали све до Анкаре. У Анкари наш амбасадор Шуменковић послао је чиновника амбасаде Бранислава Грујића да ме дочека на станици и да ми саопшти да никаква интервенција амбасадора Шуменковића није могла да измени решење о моме изгнанству из Турске. Не знам колико је била озбиљна ова интервенција амбасадора Шуменковића, али, пошто није успела интервенција америчког амбасадора, још мање је могао да успе Шуменковић. Док сам био у Цариграду, Хаџи-Ђорђевићу нисам се

ни обраћао, јер сам веровао, не без разлога, да он једва чека да будем уклоњен из Турске, да не бих могао са тога места да демантујем његове и мајора Перића извештаје, који не само што нису били истинити, већ су били штетни, јер су краљевску југословенску владу у Лондону засипали неистинитим извештајима тако, да је влада уколико је веровала њиховим извештајима, а веровала је много зато што је мајор Перић био експонент потпуковника Живана Кнежевића - само је штетило интересима и Југославије, а специјално Србије. Пре мог протеривања из Цариграда, тамо су из Београда стигли Драгомир Ракић и Милован Јанковић. Јанковић је стигао мало раније, јер су Немци нешто посумњали у Ракића и задржали га неколико дана у Бугарској.

Зато Ракић, чим је дошао у Цариград, решио се да се више не враћа у Београд. Али Милован Јанковић био је решен да се врати у Београд. Зато сам Миловану Јанковићу дао један сандук, пун одела (11 пари одела), много веша и других потребних ствари, што је све требало да однесе мојој породици у Београд која је отишла из Прилепа такорећи голих руку. Поред тога, дао сам Јанковићу и 130 наполеона у звечећем злату, да и то преда мојој породици. Све ово Милован је задржао за себе и мојој породици није дао ништа ни од одела, а ни од новаца!... Тако ми је код Милована Јанковића пропало све оно, што сам био спремио у Цариграду за своју породицу. Из Турске је био забрањен извоз штофа. Али један путник могао је собом да понесе неколико пари готовог одела, веша, чарапа и осталих ситница, којих је у Цариграду било много, а за које се у Београду могло добити брашно и остале животне намирнице. Само за ковчег, у који сам спаковао ове ствари, платио сам у Цариграду 50 турских папирних лира. Али је то Јанковић све задржао за себе.

У Анкари, у исти воз, којим сам ја путовао, ушла су и два чиновника совјетске амбасаде у Анкари. Један од њих, Михаилов, био је први секретар амбасаде; другоме не знам име, али и он је био виши чиновник совјетске амбасаде.

Они су званично путовали за Јерусалим. Наш чиновник Грујић, и сам комуниста, добро се познавао с овим руским чиновницима, и пошто ме је упознао са њима, рекао ми је да, ако имам нешто што не бих смео да пренесем преко границе, да то могу слободно дати овим Русима, који имају дипломатски пасош, па ће ми они то пренети. Рекао сам Грујићу да ми никаква помоћ није потребна, и надам се да ћу се сам боље снаћи на граници, него у овоме руском друштву. Био сам сигуран да су код турских власти били много подозривији ови Руси, него ја, кога Турци протерују из своје државе. Тако сам, у возу са својим пратиоцима, стигао до турске царинарнице у близини турско-сиријске границе. Благодарећи мојим пратиоцима, који су ме топло препоручили царинику, овај ми уопште није прегледао кофере, а ту ми је исплаћено 1.000 лира на призна-

ницу, коју сам имао од турских царинских власти кад сам, између Латакије у Сирији и Антиохије у Турској, прешао границу са пуковником Душаном Радовићем, где сам морао турским царинским властима предати 1.000 турских лира, које сам пренео из Сирије у Турску. Сад ми је тај новац враћен. Међутим, кад су Русе упитали да ли носе страну валуту, Руси су потврдили да носе и кад су им потражили дозволу турске народне банке, да могу пренети страну валуту у другу земљу, па како Руси нису имали ову дозволу, то су сав новац морали да предаду у депозит турским царинским властима на овој царинариници. Тако смо прешли рано 18. августа турско-сиријску границу ја, са свима својим стварима и са целом сумом новаца коју сам носио у џепу, а Руси без иједне паре у џепу.

Кад смо стигли у Алеп, одакле полази воз за Триполис, са овим Русима упознао сам се у једној чајциници на станици и ту сам за њих платио чај. Они су остали у Алепу да чекају да им се достави поново новац из њиховог посланства из Анкаре, а ја сам продужио пут возом до Триполиса, а одатле аутом до Бејрута. У Бејруту сам ноћио и сутрадан сам узео један ауто који ме је одвезао директно за Јерусалим.

Кад сам у Јерусалим стигао, видео сам како је припремљен дочек чиновницима руске амбасаде из Анкаре. Све јеврејске улице у Јерусалиму, и оне у центру и оне на периферији, и свака кућа ималаје црвени печат, срп и чекић! Све је то учињено испред очију енглеских власти у Јерусалиму, и енглеског високог комесара за Палестину, и човек је могао добити утисак да су сви Јевреји у Јерусалиму и Палестини грађани Совјетског Савеза, а не једног енглеског протектората. У Јерусалиму сам се јавио енглеској обавештајној служби, на чијем челу се у то време налазио један енглески пуковник, који је савршено говорио руски, јер се родио у Русији и тамо одрастао. Он ме је испитивао о приликама у Србији и Југославији и отворено ми је рекао да су сви званични извештаји о покрету Драже Михаиловића у Србији скроз неистинити. Рекао ми је да се у Србији појавио комунизам у таквим размерама, да је он добио утисак да је цела Србија за комунизам.

Питао ме је где мислим из Јерусалима. Ја сам му рекао да ћу да идем у Каиро. Али он ми је одговорио, да у Каиро не могу ићи јер зато немам визу, а египатске власти не дају визу лако. Ја сам му тада одговорио: „Ако не могу да добијем визу за Каиро, ја ћу остати у Палестини". После тога растао сам се са овим Енглезом и нисам га видео све дотле, докле после месец дана, нисам од њега добио позив за састанак. Кад смо се састали, рекао ми је, да му је врховна команда из Каира наредила да ми обезбеди место у једном лаком бомбардеру, који ће ме одвести из Палестине у Каиро. Примио сам ово саопштење и захвалио се на пажњи коју ми чини врховна команда из Каира на тај начин, што ми се ставља један

лаки бомбардер да ме пребаци за Каиро. Рекао ми је да будем спреман, па чим бомбардер буде дошао на аеродром у Лидо, да одмах пођем, а они ће ме својим аутом одвести до тога аеродрома.

После три дана добио сам наредбу да будем готов за полазак у Лидо. Чим је дошао ауто по мене, сео сам у њега и са својим пртљагом отпутовао за Лидо, удаљен 60 км од Јерусалима. Пошто смо прелетели Суецки канал, за кратко време спустили смо се на војни аеродром код Каира.

Чим сам изишао из авиона, ту ме је чекао један војни енглески ауто, поред кога је био и један наш војник, неки Благоје, родом из Бијељине, који је раније имао своје аутомобилско предузеће у Бијељини, па кад је отпочео рат, морао је да повезе из Бијељине команданта тамошње ескадриле и да га довезе до Никшића. Благоја су ставили на расположење Јовану Ђоновићу, коме су дали ауто на његову личну службу.

Благоје је сада био на аеродрому у Каиру, да би ме могао отпратити директно код Јована Ђоновића. Али пошто Ђоновићев ауто са његовим шофером није могао ући у круг војног аеродрома, то је Ђоновић послао Благоја са енглеским војним колима, те смо тако прошли енглеску, а затим и египатску стражу на излазу из овог аеродрома, па смо, без икакве сметње, широким булеварима ушли у Каиро и одмах сам се одвезао у стан Ђоновића.

Ђоновић је био љут на поступак о моме изгнанству из Турске. Ђоновићу је било криво што је све ово било учињено, јер он је преко мене добијао савршено тачне извештаје о свему што се дешава у нашој земљи, и ти су извештаји били веома различити од оних, које је влада у Лондону, односно Живан Кнежевић, шеф војног кабинета председника владе Слободана Јовановића добивао од свога пријатеља и повереника мајора Перића. Разумљиво је да се никаква позитивна политика није могла водити на основу нетачних извештаја. И зато је Јован Ђоновић био високо цењен у врховној команди Енглеске, а сада савезничке војске у Каиру. Он је хтео, по сваку цену, да ме врати натраг у Цариград. И, да би то постигао, он ми је учинио да, три дана после мог доласка у Каиро, будем постављен за цивилног саветника врховне команде савезничке војске у Каиру.

Кад сам стигао у Каиро, био је измењен готово цео командни састав, јер је за врховног команданта енглеске војске био постављен генерал Александер, доцнији маршал и лорд, а за команданта VIII армије, на место генерала Ричија, био је постављен генерал Монтгомери.

Интересантно је било да је у моменту, кад је маршал Ромел гонио енглеску војску из Либије, и заузео Тобрук, генерал Ричи, командант VIII армије, те ноћи играо је у једном салону у Каиру, а врховни командант генерал Кенингем, не знајући да је Тобрук пао у руке Немаца, телеграфски је честитао генералу Ричију са две речи: „Браво, Ричи!" За ово

„браво Ричи" смењени су обојица... и на њихова места дошла су друга двојица енглеских генерала, за које је Черчил рекао у парламенту да су та два генерала најбољи од свих које Енглеска има.

У време кад је Ромел дошао до Ел Аламејна, сав арапски свет од Бенгазија, па до Персијског залива, био је за Немце, а против Енглеза. У самом Египту, Египћани су били толико узбуђени и веровали су да је дошло време да и последњем Енглезу који се налазио у Египту, види леђа. У тако тешкој ситуацији, енглеска врховна команда опколила је двор краља Фаруха и натерала краља да доведе на власт Мустафу Ел Нахаз-пашу, и да га постави да, као председник владе, буде у исто време и војни гувернер целог Египта. И Енглези, као и краљ Фарух, знали су да је Нахаз-паша непријатељ и једној и другој страни. Али, пошто је Нахаз-паша потписао са Енглезима уговор о будућим односима између Енглеске и Египта, такозвани „Уговор од 1936. године", који је у Египту, у оваквом случају, каквом су се сада налазили Енглези, налагао извесне обавезе, и Енглези су били сигурни да је Нахаз-паша једини човек у Египту који може умирити узбуђене Египћане и пружити Енглезима сигурност за њихове трупе и све војне објекте које су Енглези имали у Египту. Сменом енглеске врховне команде и многих виших официра у њој, као и у VIII армији и довођење Нахаз-паше на управу Египта, створени су услови који су омогућили Енглезима да се одрже код Ел Аламејна и да ту предузму успешну офанзиву.

Кад је генерал Вавел (Вевл) почео своју офанзиву из Египта против маршала Грацијанија, код утврђења Солум, на граници Египта и Либије, Каиро па и Александрија, били су препуњени немачко-италијанским шпијунима, јер су сва посланства осовинских сила била у Каиру, а повремено и у Александрији, а неколико стотина хиљада Италијана, сви организовани у фашисте, давали су им сва потребна обавештења о кретању енглеске војске. Док су се Енглези спремали за одлучну битку код Ел Аламејна, мајор Владимир Перић, преко Живана Кнежевића, спремао је одлучну борбу противу мене. Бојећи се да ћу ја ипак успети да се вратим у Цариград, он је шифрованим телеграмом из Цариграда тражио од Живана Кнежевића да одмах будем ухапшен у Каиру, јер сам имао везе са неким Чехом Крижеком, који је био немачки шпијун и долазио често у Цариград. То је био онај Чех, који је носио писма и новац Милоша Тупањанина у Београд и сва та писма и новац предавао Мати Русковићу, банкарском чиновнику. Кад сам питао Енглезе у Цариграду да ли смем овом Чеху поверити неко писмо, Енглези су ми одговорили да је тај Чех поуздан човек и да њему могу поверити писмо. Енглези су имали у Цариграду у свом обавештајном бироу једног вишег ђенералштабног официра бивше чехословачке војске, који се, да би био камуфлиран, звао Гибсон. Они су преко њега утврдили да се ја могу послужити са

Крижеком, а сад сам био оптужен за сарадњу са њим. Живан Кнежевић као шеф војног кабинета председника владе Слободана Јовановића, тражио је телеграфским путем од енглеске врховне команде у Каиру да ме одмах ухапси као „опасног човека по енглеске војне интересе".

И једне вечери, 10. октобра 1942, неколико цивилних агената енглеске врховне команде дође у мој стан, да ме лише слободе... Ја сам се одупирао више од четири сата овом лишењу слободе. Али, кад су напослетку дошли код мене Јован Ђоновић и Џон Бенет, рекли су ми да је то наредба генерала Александера, којој се нико не може успротивити, и да ја треба да пођем са овим „џентлменима", а они ће ту ствар извидити, а ја ћу добити сатисфакцију.

Добио сам само ту бенефицију да не будем везан. Али, кад сам сео у ауто, шест револверских цеви било је уперено на мене. У таквом положају био сам упућен у неки војни затвор, западно од Каира, који је био сав ограђен са неколико редова високе преко 4 м жице, која је била стално наелектрисана. Ту сам добио у једној бараци собу. У тој соби провео сам 28 дана. Нисам био никада закључаван, ни дању ни ноћу, а један официр имао је дужност да ме сваки дан пита шта желим за јело. Ту сам провео, као што рекох, 28 дана.

Али, једнога јутра, био сам изненађен кад сам видио у истом затвору, само у другој соби, Никодија Богдановића, резервног официра, потпуковника, потпредседника удружења резервних официра, присног пријатеља Боре Мирковића, коме су 27. марта 1941. нудили да буде управник града Београда, али тога није хтео да се прими, јер су му за време припреме за овај догађај, „револуционари" били обећали да ће постати министар унутрашњих дела.

Кад сам ја дошао у Каиро, Бора Мирковић, због једног инцидента, управо непослушности наредбе свог врховног команданта краља, одметнуо се од југословенске војске, и на интервенцију чувеног мајора Мапалбека, он је постао генерал у гарди његовог британског величанства, а сви официри који су били са њим у такозваном „одметништву", постали су, исто тако, официри енглеске краљеве гарде, са једним чином мањим него што су га имали. До тога догађаја дошло је овако. Кад је генерал Симовић смењен као председник владе, он је телеграфски известио Бору Мирковића и Богољуба Илића, као и пуковника Живковића, да се ни један од њих не прими за министра војног у кабинету Слободана Јовановића. Ови су прихватили ову сугестију генерала Симовића. Али кад су дознали да је министар војни у кабинету Слободана Јовановића постао Дража Михаиловић, ови познати војни бегунци, почели су јавно да критикују такав поступак Слободана Јовановића и углавном су нападали на браћу Кнежевиће, тврдећи да је то њихово дело. Генерал Бора Мирковић био је у то време начелник штаба врховне команде у Каиру. Ова врховна

команда имала је сва одељења као да је имала под својом командом једну велику војску, а она је, у ствари, имала само један непотпун батаљон такозване „краљеве гарде", састављен већином од Словенаца, бивших италијанских војника, заробљених од стране Енглеза, и неколико Јевреја из Палестине, већином родом из Чешке, који су били музиканти музике краљеве гарде.

Једнога дана још пре Ромелове офанзиве, из Лондона дође наредба од краља Петра да генерал Бора Мирковић преда дужност начелника штаба потпуковнику Лозићу. Мирковић ово није хтео да учини. Али, наместо неког другог поступка, он дигне новац из државне касе која је била у врховној команди, демолира целу зграду и са једном групом од 250 или 300 официра и подофицира, углавном авијатичара, јави се Енглезима и затражи њихову заштиту... На интервенцију мајора Мапелбека, Енглеска врховна команда прихвати генерала Бору Мирковића, одреди му једно место за логор, да му потребан број шатора, жицу и коље, да огради свој логор. Тако је генерал Бора Мирковић, пошто се једанпут одметнуо од своје Отаџбине, сада се одметнуо и од свог врховног команданта енглеске војске. Многи официри и подофицири видећи да су направили једну велику погрешку, почели су да се враћају у своју легалну команду. За команданта, односно за начелника штаба био је постављен ђенералштабни пуковник Ракић, бивши први ађутант краља Петра, а за његовог помоћника, ђенералштабни пуковник Путник, син пок. војводе Р. Путника.

Да му се не би разбегла сва војска, и да не би остао сам, ђенерал Мирковић, преко мајора Мапелбека, буде примљен за енглеског официра и то у краљевој гарди, са тако исто још 20 других официра, који су исто тако, постали официри енглеске краљеве гарде, само са једним чином мање. У друштву Боре Мирковића остало је свега око 50 официра и подофицира, а сви остали вратили су се назад и изјавили да су они у онај логор отишли зато, што их је Бора Мирковић тамо довео као начелник штаба врховне команде. Али, кад су они увидели да их је Бора Мирковић довео у такву ситуацију да ће престати бити југословенски официри и подофицири, они су отказали да уђу у енглеску војску и вратили се у своју команду. Свима им је било опроштено.

Један од главних саветника ђенерала Боре Мирковића био је потпуковник Никодије Богдановић, сада мајор енглеске краљеве гарде. У Каиру је био и Жика Крстић, син Стеве Крстића из Смед. Паланке, а зет Божидара Пурића. Он је са Мапелбеком радио заједнички и снабдевао југословенско ваздухопловство енглеским авионима и авионским деловима. Углавном, они су радили са Бором Мирковићем и преко Боре Мирковића. Кад је Бора Мирковић образовао свој посебни логор, Жика Крстић није хтео да му се придружи. Кад је то примећено Бори Мир-

ковићу, да његов најбољи друг и пријатељ Жика Крстић неће да дође код њега, Бора Мирковић је опсовао матер Жики Крстићу и рекао да ће му ударити један шамар и пљунути му посред лица чим га буде видео. За ове речи дознао је прота Серафим Крстић, који је био постављен за војног свештеника југословенске војске у Египту и Палестини, јер другог попа није ни било. Па је једнога дана, у моме присуству, испричао ову претњу Боре Мирковића Жики Крстићу. На ове протине речи, Жика Крстић увређен, рекао је ово: „Генерал Бора Мирковић могао је, у моме одсуству да ми опсује матер. Али он не сме да ми удари шамар, јер он зна добро да је он крао поверљива акта из југословенског генералштаба и све планове оперативног оделења давао мени, а ја сам давао Енглезима. Из тих разлога, ђенерал Мирковић не сме да дигне руку на мене!...” Стварно је и Жика Крстић био у енглеској обавештајној служби у Каиру, где је могао само да шпијунира Србе, али се разметао својим богатством, јер је, нешто помоћу Мапелбека, а вероватно да је нешто добио и за овај посао што је радио са Бором Мирковићем, имао у Лондону 30.000 фунти стерлинга у злату.

Кад сам угледао мајора Богдановића у униформи официра енглеске краљеве гарде, прилично сам се зачудио и упитао сам га шта ће у овом затвору официри енглеске краљеве гарде. Богдановић, кога сам добро познавао, одговорио ми је са извесне висине да је то погрешка и да о томе ништа не зна Бора Мирковић. Али, Бора за то чим буде сазнао, он ће одмах интервенисати и Богдановић ће бити пуштен. Рекао сам му на то ово: „Тај енглески шпијун који је продавао своју отаџбину, завршио је своју каријеру на тај начин, што су га Енглези признали као свога генерала и дају му плату као и својима генералима истога ранга. Али, пошто Бора Мирковић не може више да учини никакве услуге Енглезима, ни његова реч више не вреди код Енглеза, а у то ће се уверити и Богдановић. Знате ли Ви, Богдановићу, да је Мирковић за ово што је сада добио, вршио шпијунажу за рачун Енглеза, дајући им поверљива документа, па чак и операциони план југословенског генералштаба?! Да је то Бора Мирковић радио, чуо сам непосредно од Жике Крстића, који је био нераздвојни друг Боре Мирковића и мајора Мапелбека. Крстић данас има у енглеским банкама у Лондону 30.000 фунти стерлинга, а он је само предавао документа, Енглезима. Колико је овде добио Бора Марковић, који је та документа на нама непознат начин, узимао из главног генералштаба и предавао Крстићу?!...” На то ми је Богдановић одговорио: „И ја сам чуо о тој ствари и питао сам Бору Мирковића је ли то истина”. А Бора Мирковић ми је одговорио овако: „Ја сам, истина, узимао, управо, ја сам крао извесна документа која су била потребна Енглезима из нашег генералштаба. Ја сам та документа предавао Жики Крстићу и моме ађутанту Бабићу. Они су их предавали Енглезима. Ја сам то чинио зато што су

Енглези наши савезници и сматрао сам да за њих, као за наше савезнике, треба дати све податке за које се они интересују. Али ја од Енглеза никада нисам узео ни један динар! Да ли су Жика Крстић и мајор Бабић узели нешто од њих, то не знам. Али, познавајући Жику Крстића као лакомог човека за новац, верујем да је он те услуге наплаћивао!..."

На ово признање Богдановићево, то јест, посредно признање Боре Мирковића, да је он крао важна документа из нашег генералштаба, па их посредно достављао Енглезима, ја сам рекао овако Богдановићу: „Бора Мирковић је један обичан шпијун. Како је он, као југословенски генерал смео да краде документа, која су била строго поверљива, а нарочито оперативни планови и како је он смео то да даје Жики Крстићу и своме ађутанту?! Одкуд је он био сигуран да ова два човека ова документа дају Енглезима, и одкуд је био сигуран да и ти Енглези нису у некој служби неког ‚трећег'? - То један савестан човек не може да уради. То је могао да врши или један плаћен човек, или потпуно неурачунљив. На крају, то је цена, по коју сте ви добили те енглеске униформе и чинове у енглеској краљевој гарди! Ја да сам на твом месту, а пошто си ти свестан да је Бора Мирковић био шпијун, јер ти је он то сам признао, ја бих ту униформу скинуо, поцепао, изгазио ногама овде, пред енглеским официрима и војницима. Срамота је за вас, или исто тако срамота је за све нас Србе, да сте ви, односно ваш шеф Бора Мирковић, за своје издајство према својој отаџбини, добили те чинове у енглеској војсци!..."

Богдановић ми је онда одговорио, да је Бора Мирковић имао право да то ради, јер је он веровао, а то се доцније и утврдило, да су Енглези пријатељи српског народа... Ја сам му на то одговорио, да је то веровање њихова лична ствар, али тако једно веровање никоме не даје право да краде државна документа која су скроз поверљива и да их предаје некоме, за кога он сматра да су пријатељи. Зна се ко сме и ко има права и кад да ратне планове, или нека друга поверљива документа, саопштава некој другој држави или њеним овлашћеним представницима.

Тако се мој разговор по овој ствари завршио са Богдановићем...

Три дана доцније, Богдановић се уверио да Бора Мирковић не може да га ослободи из енглеског затвора, јер су четврти дан после његовог хапшења, дошли енглески полицајци, донели му све његове ствари тј. кофере, и наредили му да из својих кофера извади југословенску униформу, па да одмах свуче енглеску и обуче своју стару униформу. Кад је то учинио, Енглези су га одмах везали и отерали негде, у неки њихов логор у Јужну Африку. И тамо је остао до свршетка рата.

Мени су као иследника послали једног енглеског капетана, који је по народности био Јерменин, а родом из Бугарске. Говорио је турски као свој матерњи језик, а тако исто и бугарски. Споразумели смо се да ми он поставља питања на бугарском, а ја да му одговарам опет на бугар-

ском. Моје ислеђење трајало је три дана. Ја сам изнео цео свој рад у Цариграду онако како је текао, не кријући ништа од иследника, јер нисам имао никаквог разлога да кријем свој рад од оних, са којима сам у Цариграду и радио. Кад је завршено ислеђење, мој иследник ми је саопштио да ће морати све моје исказе да провери у Цариграду, а нешто и у самом Каиру, и да ће у Цариград послати специјалног курира, па мисли да ће се резултат сазнати најдаље за 10 дана, јер ће њихов курир авионом отићи до Адане, а исто тако и у повратку из Адане до Каира путоваће авионом. Он лично, на основу свих мојих исказа, сматра да сам потпуно невин, да су оптужбе против мене скроз лажне и да ћу бити сигурно ослобођен. Овај Јерменин био је за сво време истраге врло љубазан и водио је истрагу сасвим правилно, што се видело из свих питања која ми је постављао јер никад није хтео да ме са неким питањем нарочито доведе у неку забуну, па да би из те забуне могао сам да доноси закључке на моју штету.

Заиста после 10 дана, мени је саопштено да ја немам шта да одговарам код енглеских војних власти, јер је енглеска обавештајна служба - како ова у Каиру, тако исто и она у Цариграду, то јест уколико су неки чланови обавештајне службе, који су раније били у Цариграду, сада са службом у Каиру, потврдили све моје исказе у моме саслушању и најпохвалније се изразили о моме раду и о великим услугама које сам ја њима учинио за време мога бављења у Цариграду. У исто време саопштено ми је, да морам да останем још неки дан у затвору док они известе председника југословенске владе у Лондону и да га питају има ли он још шта против мене и зашто је тражио моје хапшење.

Тек 28 дана од мога хапшења, дошао је телеграм од председника владе Слободана Јовановића, у коме он јавља, да он није тражио моје хапшење, и да је изненађен био кад је примио телеграм, из кога је видео да сам у затвору у Каиру. Још је у том телеграму навео, да је он протествовао преко амбасадора Шуменковића код турског министра спољних послова зашто сам ја протеран из Турске. Чим су Енглези добили овај телеграм, одмах су послали једну луксузну лимузину и једног мајора из њихове обавештајне службе, који ми се прво извинио за све ово што је према мени учињено, окривљујући кабинет председника југословенске владе и исказујући своје чуђење да се тако нешто могло уопште десити. Позвали су ме одмах у ауто и у пратњи енглеског мајора одвезли су ме у стан код Јована Ђоновића, коме се енглески мајор исто тако извинио за поступак који је учињен према мени, а за који је Јован Ђоновић, као делегат краљевске владе у Каиру, одмах протестовао. Ја сам одмах поново заузео своје раније место цивилног саветника врховне команде савезничке војске у Каиру.

Почетком месеца децембра дошао је из Лондона потпуковник Бели. Он је био одређен да авионом оде у Црну Гору, где се тада налазио штаб Драже Михаиловића. За тај положај дат му је чин пуковника. Да би могао да се спусти падобраном, морао је вршити вежбе. Његове су вежбе трајале више од 27 дана, па је за то време, прилично омршавео, да би могао што сигурније скочити са падобраном из авиона.

24. децембра по старом календару (Бадњи дан) Јован Ђоновић је у своме стану приредио вечеру пуковнику Белију и његовој госпођи, на којој сам био и ја.

Сутрадан, пуковник Бели имао је да отпутује код Драже Михаиловића. Ђоновић је написао неколико речи Дражи Михаиловићу, честитао му Божић и Нову годину и пожелео му успех. Ја нисам писао ништа, јер то није имало ни смисла. Да му пишем политичке ствари, то му Бели не би однео, а ма шта друго да му пишем, то за њега не би било ни од какве важности ни користи. Сутрадан, на први дан Божића, Бели је авионом отишао за Црну Гору.

Трећег дана Божића, 27. децембра Бели је послао преко радио-станице вест да је стигао у Црну Гору, да је на одређеном месту скочио из авиона, али да је ветар био доста јак, који га је занео неколико стотина метара, па је падобран закачио за једну велику букву. Више од једног сата мучио се док се спустио низ замрзлу букву. Људи који су га чекали на одређеном месту нису могли на оној хладноћи да га дуже чекају, па је морао сам да лута кроз Синјајевину планину и да наиђе после три сата хода, газећи снег и снежне намете, на првог човека, који га је прихватио и одвео у штаб Драже Михаиловића. Тамо се откравио, испоручио Михаиловићу поздраве и предао Ђоновићево писмо. Михаиловић се захвалио Ђоновићу на његовој честитки.

Кад је добијен извештај да је Бели отишао код генерала Михаиловића као специјални изасланик Черчилов, а Ђоновић ми је још додао да је однео много злата и долара, ја сам приметио Ђоновићу да је сада наступила једна много озбиљнија ситуација, него што је била до сада. Она се састојала у овоме. Бели добро зна српски језик. Друго, Бели има своју радио-станицу. Треће, Бели има много новаца. Према томе, ниједна се ствар не може свршити ни одиграти у штабу Драже Михаиловића, а да Бели о њој не сазна. Пре него што је постао специјални изасланик Черчилов код генерала Михаиловића, Бели је био шеф енглеске обавештајне службе у Сједињеним Америчким Државама. То је један доказ какве је испитивачке обавештајне способности имао пуковник Бели. Он је постао прва директна спона између В. Черчила лично и генерала Михаиловића. Све извештаје са свога новог места Бели је имао да шаље директно у кабинет В. Черчила. А тек одатле, уколико је то било потребно, Черчил је то све само делимично достављао врховној команди у Каиро,

а само оно што је хтео и како је хтео достављао је председнику југословенске владе у Лондону. Зато сам и говорио Ђоновићу да убудуће скрене пажњу председнику владе Слободану Јовановићу, да буде обазрив и да добро провери сваки извештај који буде добио из Цариграда, ако би хтео да га употреби код Енглеза, јер они су сада добили најсигурнију и најбољу везу са нашом земљом.

Још у новембру месецу дошао је из Београда Мата Русковић. Милош Тупањанин је затражио од Чеха Крижека да му, по сваку цену, доведе из Београда Русковића. Крижек је то учинио. Спремио му је један лажан пасош, а печате је израдио један Чех из пиваре Бајлони, који је био савршен гравер. Са таквим лажним пасошем Крижек је превео Мату Русковића преко Србије и Бугарске и довео га у Цариград. У Цариграду није хтео никоме да га представља, већ је отишао у Анкару, где је енглеска амбасада већ добила извештај да Русковићу визира пасош за Лондон, те, на тај начин, може да дође и у Каиро, јер мора кроз Египат да прође на путу за Лондон. Кад је дошао Тупањанин у Каиро чуо је да сам ја био затворен због тога Чеха Крижека, он је отишао одмах у обавештајну службу енглеске врховне команде у Каиру и тамо им рекао да је Крижек један сигуран и поверљив човек, да му нема равног. А као доказ навео је овај пример, где је Крижек, испред носа и очију београдског Гестапоа, узео Мату Русковића, и са лажним пасошем га довео у Цариград и предао у руке Милошу Тупањанину. За мене је то била само још једна потврда више да сам био лажно оптужен од стране мајора Перића и Љубе Хаџи-Ђорђевића. Тупањанин је још додао да је целу ову ствар око доласка Мате Русковића нарочито морао да крије од Љубе Хаџи-Ђорђевића, који није могао да држи никакву тајну код себе, као ни мајор Перић, који је све достављао Перветићу, директору холандске банке, с ким је био у вези, а Перветић опет, као велики католик, са католичким бискупом у Цариграду, који је по народности био Италијан.

После 7-8 дана Русковић је отпутовао авионом за Лондон. Али је ипак у Лондону одмах стављен у затвор, где је провео месец дана, јер су га Перић и Хаџи-Ђорђевић оптужили да су му Немци дали пасош и послали га у Енглеску. Ово тврђење да су Немци дали пасош било је скроз неистинито. Пасош му је, и то лажни, нашао сам Кри-жек,а потребне печате за пасош и за визу израдио је тај Чех из Бајлонове пиваре. Месец дана било је потребно Милану Гавриловићу да издејствује код енглеског Скотланд јарда у Лондону да Мата Русковић буде пуштен на слободу.

Какав је извештај Мата Русковић поднео југословенској влади у Лондону, није ми познато, као ни то да ли је тај извештај дала влада Енглезима. Међутим, одласком пуковника Белија, ипак се цела ситуација из основа мењала, а нарочито у томе, што убудуће југословенска влада није била никакав посредник између генерала Михаиловића и В. Черчи-

ла, као што је то досад било, већ је та веза сада директно успостављена, а југословенска влада стављена је у положај да од Белијевих извештаја сазна само онолико, колико то Енглези буду хтели, а да директну везу са Дражом Михаиловићем одржава преко два веома несигурна човека, као што били Владимир Перић и Љуба Хаџи-Ђорђевић, од којих, ни један ни други нису имали везе са Дражом Михаиловићем. Једини је Милош Тупањанин имао сада сигурне везе са Београдом, а да ли су његови извештачи из Београда били у вези са Дражом Михаиловићем, у то нисам био сигуран, као што нисам био сигуран ни у објективност извештаја који долазе из Београда, јер, уколико ми је било познато, ни Мата Русковић, док је био Тупањанинов извештач из Београда, или није био добро упознат са целом ситуацијом у Србији, или није намерно давао тачна обавештења Милошу Тупањанину.

У Каиру се налазио др Георгије Димитров, генерални секретар Земљиделског савеза „Александар Стамболиски". Он је успео да на време побегне и ставио се Енглезима на расположење. Дуго времена био је у Цариграду, где су га Енглези добро крили, а он сам се добро скривао у Цариграду, јер је Цариград био пун Бугара, младих и старих. Млади Бугари студирали су медицину и ветерину у Цариграду, а стари су трговали.

Поред великог броја Бугара, који су одавно настањени у Цариграду шездесетих и седамдесетих година прошлог века, Бугари су у Цариграду држали у својим рукама знатну трговину, нарочито са живом стоком, шајаком и гајтаном, који се израђивао у Бугарској, у Габрову и по другим местима на Средњем Балкану. Цариградски Бугари живо су пратили политику независне Бугарске и помагали су је колико им је то било могуће са вером да ће једнога дана Бугарска запоседнути тј. загосподарити у Цариграду. Сваки непријатељ бугарске званичне политике, био је у исто време и непријатељ свакоме Бугарину, који живи у Цариграду.

Зато се др Георги Димитров крио у Цариграду и од Турске и од Бугара. Тамо је имао лажан пасош, лажно име и лажну образину. Али, у Каиру све је то било отпало и он је ту живео слободно, истина, под својим именом, али опет под енглеском заштитом, јер су и бугарски поданици били интернирани у Египту, од египатских власти исто онако, као што су то били и Италијани, Немци и Мађари. Често смо се састајали, ја, Ђоновић и др Георги Димитров и расправљали смо, на првом месту, српско-бугарске односе. Ми смо основали удружење за решење српско-бугарског питања и ја сам био председник тога удружења. Др Георги Димитров потпредседник, а Јован Ђоновић секретар.

Кад смо усвојили овај споразум, написали га и потписали, тражили смо од Енглеза дозволу да га можемо штампати и објавити то, не само путем штампе, већ и путем радија. Енглези су нам отказали, управо, заб-

ранили публикацију овог нашег споразума. Коста Тодоров тада се налазио у Лондону, па је и он са своје стране интервенисао да се овај споразум публикује у Лондону, кад већ није био дозвољен у Каиру. И у Лондону је одговорено Тодорову исто онако, као и нама у Каиру - „није слободно!".

У марту месецу 1943. обрати ми се Ситом Ватсон млађи са једним предлогом да ја нађем једног југословенког официра или војника који би био члан једне њихове падобранске екипе, која би имала да се спусти у централној Македонији и да ја тачно опишем место где се има спустити та екипа; да напишем неке препоруке за њих својим пријатељима у Македонији, а нарочито да напишем писмо моме сину, који је био главна личност у борби против окупатора у центру Западне Македоније, и који је са својом четом прелазио из оног дела Македоније која је била окупирана од Бугара у онај други део, који је био окупиран од Италијана. Кад ми је ово предложено, ја сам овај предлог прихватио и понудио се да ја лично будем члан те екипе, а то ће бити најбоља гаранција за њен успех у Македонији. Мислио сам да је сада дошао згодан моменат да се ја пребацим у отаџбину и да извршим ону намеравану мисију, за коју сам се спремао јула и августа 1942, а која је ометена мојим протеривањем из Турске. Нарочито сам желео да се нађем у Србији сада, када је тамо пуковник Бели, чије сам способности и везе врло добро знао. На моју жалост, Енглези никако нису пристајали да ја идем са овом њиховом екипом. Напослетку, у интересу ослобођења наше земље, пристао сам да учиним све оно, што су ми Енглези тражили и да се спреми ова мисија за Македонију.

Кад сам на ово дао пристанак, Ситон Ватсон упознао ме је са шефом те падобранске мисије. Био је то један мој ранији познаник. Он је био инжењер и управник рудника хрома у Радуши у Шар-планини, недалеко од Скопља. Сад је био мајор у енглеској војсци. Добро смо се познавали. Нисам био ни мало изненађен кад сам видео да је мајор. Али ми је било драго кад сам видео да је храбар човек и да је пристао да буде вођа једне енглеске падобранксе екипе у Македонији. Он је познавао онај крај Шар-планине, око рудника Радуше и имао је велики број познаника Арнаута из те околине, а међу њима, можда, имао је и неке пријатеље. Да се спусти тамо, у ту околину њему познату, његов делокруг рада под свим другим условима кад би били најбољи, није могао бити велики, јер у томе крају није било никаквих чета, а Арнаути су били прилично задовољни, јер је цео тај крај потпао Албанији, а Италија је, на рачун и штету својих становника, снабдевала свима потребним и у великим количинама целу Албанију. Зато је план о његовом спуштању око Шар-планине био напуштен и требало је да се спусти у онај део Македоније који су држали Бугари. Зато смо се били договорили и утврдили да се он са својом еки-

пом спусти у Поречe. Ово је чисто српски крај. Тамо је мој син четовао. Нема у целом Поречу ни Турака ни Бугара. Нема ни једне вароши. И ту је било најзгодније да се спусте. Ту да се задрже неколико дана, да се оријентишу и добију потребне информације, па онда даље да предузму акције.

Овакав план прихватила је и одобрила и њихова врховна команда. Почео сам да вршим претходне припреме. Оне су биле у овоме. Ја нисам сматрао да сваком свом пријатељу у Македонији напишем писмо, јер свет је неповерљив, а међу тим мојим пријатељима има много сељака који не би ни могли да разликују мој рукопис од неког другог. Зато сам поручио 20 комада ћилибарских муштикли. На свакој муштикли био је по средини један златан прстен, широк 1 сантиметар са иницијалима оних лица, којима је тај поклон намењен. Ови људи из падобранске екипе кад дођу у место, где дотично лице живи, има усмено да га поздраве с моје стране и да му даду ту муштиклу као поклон и поруку да су ови људи сигурни и да треба да им се ставе на расположење. Писмо сам написао само свом сину и проти Аритону Поповићу, старешини манастира Свете Богородице у Поречу. У писму моме сину, рекао сам ко су ови људи који долазе код њега и тражио сам од њега да им он обезбеди њихово кретање и да по цену своје главе, не сме дозволити да ма ко од њих пострада у оној области, у којој он четује. Препоручио сам му да независно од наређења, уколико их има, од стране других, њему претпостављених, не сме да се бори ни против које друге групе, која се исто тако бори против Бугара, без обзира којој идеологији та група припада - било да су они комунисти, или земљорадници, или просто, побуњеници против бугарске окупације. Проти Аритону написао сам писмо и препоручио ове људе као изасланике енглеске врховне команде, који су специјално тамо послати и са специјалним задатком. Нарочито сам препоручио енглеског мајора и вођу ове екипе као доброг српског пријатеља, који је донекле и знао српски језик.

За сваки случај, за прво кретање, док не дођу до првог мог пријатеља у селу Поречкој Брезници, које је близу до места, где има да се спусте падобраном, направио сам за све њих у Каиру поречко одело, а кад дођу до Синадина Сајковића у Брезницу, њему ће предати ћилибарску муштиклу са његовим иницијалима и изручити мој поздрав. Он ће им рећи шта даље треба да чине. И он ће их довести у везу са мојим сином. Давао сам им сва упутства која су била потребна, а од југословенске команде био им је стављен на расположење, по моме предлогу, Александар (Цане) Тасић-Амбарковић авијатички поручник, родом из Прилепа. Он је био школски друг мога сина и то је био најбољи начин да мој син одмах стекне уверење да може да ради са њима.

Кад је све било готово, они су спремили две радио-станице; узели су доста новаца - око пет милиона лева, а поред тога, још и злата; имали су моја два писма; имали су 20 ћилибарских цигарлука са златним прстењем, на којима су били урезани иницијали оних којима су били намењени. Био је одређен 5. април за њихов полазак. Имали су да се спусте на планину Солуница, на месту Боропоље, изнад села Поречке Белице. Боропоље је једна висораван, дуга неколико километара, раван као астал, на којој нема ни једнога камена. Ту су требали да се спусте. У пећини где је Орлов Извор, рекао сам им да ту оставе радио-станицу и све своје ствари, јер у то време на Боропоље нико не одлази, јер дрвета уопште нема, а нема ни траве да би могла стока да пасе. Обично у то време још има снега, јер и само Боропоље се налази на великој висини, на којој уопште дрво не расте. Затим сам им рекао да одатле сиђу у Пусто Подово, где има много пећина и ту да се задрже Енглези, а и југословенски поручник Александар Тасић. У Пусто Подово долазе сељаци из Брезнице и Тажева, а како поручник Тасић зна македонско наречје, јер је родом из Прилепа, а има на себи поречко одело, треба да прође кроз Пусто Подово, па кад наиђе на првог сељака, који је дошао у Пусто Подово по дрва, или ако види неког чобанина, нека га упита: да ли је код куће Синадин Сајковић или је у својој колиби доле, поред реке Треске, где Брезничани имају мало својих њива и на свакој њиви, односно, на свом имању, има по једну колибу и трло, где преко целе зиме чувају своје овце, јер у долини Треске никада нема снега.

Затим да пита да ли се у селу Белици налази Тодор Тримчевић. Ова два човека позната су у целом Поречу и о њима се увек може добити обавештење. На тај начин могли су да сазнају одмах каква је ситуација у Поречу и да дођу до једнога од два човека. Упутства су била јасна и прецизна. И према томе, сматрао сам да ће се умети снаћи све до оног момента, док не буду дошли у везу са мојим сином Миливојем.

Пошто су све припреме биле готове, а метеоролошка служба дала је извештај да је време повољно, да изнад Средоземног мора нема буре, ова је екипа 4. априла увече села у авион и отишла за Југославију.

Чекали смо 3-4 дана од њих извештај. Али смо га тек петог дана добили. Бугарски радио из Софије јавио је, да је цела ова екипа заробљена у селу Брезници. Сељаци из тог села држали су их код себе три дана, док није дошла бугарска жандармерија да их одатле одведу у поречки Брод, где је било среско место, а из Брода у Прилеп, одакле су били спроведени у Софију. Ова вест била је поражавајућа у енглеској команди, као и у њиховој обавештајној служби.

Ево како се десило то заробљавање. Приликом спуштања из авиона са падобраном, они су се налазили један од другога 200-300 метара. У авиону су носили једне мале саонице, да би на њих натоварили радио-

апарате и нешто од својих ствари. Приликом спуштања, радио-телеграфиста беше мало повредио ногу. Један од радио-апарата, приликом пада, такође је био нешто мало оштећен. Чим су се скупили, они су све своје ствари ставили на саонице и пошли право на Орлов Кладенац. Ушли су у ту пећину. Тамо су оставили све ствари и ту су остали док се није свануло. Кад се свануло, оставили су радио-телеграфисту са свима стварима у тој пећини на Боропољу, а они су пошли једном правом косом, која са Боропоља води доле до саме реке Треске, а на јужној страни те косе, налази се село Белица и Тажево. На средини саме косе, нешто мало северно, налази се село Брезица, а северно од те косе, налази се Пусто Подово, где никада нема снега и где су некада долазили Арнаути са својим великим стадима коза, да ту презиме. Али сада, пошто су арнаутска села припала Албанији, а Пореч Бугарској, Арнаути нису могли да долазе са својом стоком у Пусто Подово и ово је сада било празно, то јест, било је чобана са козама само из два села, из Тажева и из Брезице.

Ова екипа енглеских падобранаца, заједно са поручником Тасићем, пошла је право наниже косом и, уместо да сврате у Пусто Подово, отишли су право у село Брезицу. Кад су наишли на првог сељака, они, уместо да питају где је кућа Синадина Сајковића, питали су где је кућа Синадинова, мислећи да у селу има свега један „шаров". И сељак их је одвео у кућу Синадина, али не Сајковића, већ другог Синадина, који је био бугарски кмет у томе селу. Али и овај бугарски кмет био је Србин, и хтео је да им учини сваку услугу са своје стране. Али, кад их је запитао одакле су, поручник Тасић рекао му је да су они из Прилепа. Одело на њима није било онако како се носи у Прилепу и прилепским селима. И кмет је посумњао у њих или да су Бугари послали да виде како се народ држи у оваквом једном случају, или можда су италијански шпијуни. И он им је рекао да имају остати код његове куће, док он не види шта ће даље да ради с њима. После једно два сата, дошао је и Синадин Сајковић. Они су му предали мој поклон - ћилибарску муштиклу са његовим иницијалима и тражио је да одмах пођу са њим. Али, како је ту било много сељака, кмет се успротивио да их пусти, већ им је рекао да остану ту, да преноће код њега. Али ови су му рекли да имају још једнога друга горе, на Боропољу, код кога су две радио-станице и неке друге ствари, па су замолили кмета да он пошаље неколико људи на Боропоље, да им се оданде донесу ствари и да им се доведе њихов друг радио-телеграфиста. Кмет одреди неколико сељака и ови оду горе на Боропоље, нађу тамо радио-телеграфисту, поведу га собом и натоваре ствари на саонице, те пођу доле у село Брезицу.

За овај догађај одмах се сазнало и по другим селима. А како су ови казали да им је потребан и Тодор Тримчевић, то кмет пошаље човека у село Белицу и позову и Тодора Тримчевића. У путу Тодор Тримчевић на-

иће на оног радиотелеграфисту Енглеза са радио-станицама и одузме им обадве радио-станице, па одатле однесе у Пусто Подово, где их је сакрио и ту су обадве остале све до ослобођења. Затим, кад је све то свршио, он оде у Брезицу. Тамо нађе ову падобранску екипу. И они му предаду мој поклон - ћилибарску муштиклу. Кад је видео ону муштиклу, рекао је сељацима: „Ове људе послао је Василије Трбић! Откуд би ови људи знали за моје име и презиме. То је могао само човек који ме добро познаје, да им напише, да им да у руке и да их пошаље овамо." Позове Енглезе, заједно са поручником Тасићем, да пођу са њим. Још им је потражио да му даду један шмајсер и он ће убити свакога, ко би им стао на пут и не би дозволио излазак из ове куће. Овај предлог није примио ни енглески мајор, ни поручник Тасић, већ су рекли, да се они сматрају заробљеницима и неће да се бију ни с ким, већ ће чекати да дође бугарска власт и да их „поведе даље". Кад је Тодор ово чуо он им одузме сав новац у бугарским левима и у злату. Само им остави по неколико златника и по педесет хиљада лева и одузме им шмајсере, па одатле оде својој кући у Белицу.

Два дана чекали су ови падобранци да дођу бугарски жандарми и да их узму. Јер, кад је први сељак отишао у поречки Брод и јавио среском начелнику да се налазе у селу Брезици заробљени неки Енглези, који су дошли авионом, срески начелник је помислио да је то нека превара мога сина Миливоја и да он, на тај начин, хоће са Поречанина да му побије жандарме. И зато није послао ни једног жандарма у Брезицу. Али кад је дошао и други сељак да му то јави овај се био решио да телеграфски извести Прилеп, да из Прилепа дође један вод жандармерије и да сви оду у Брезицу и тамо нађу ове енглеске падобранце. Нису их везивали, него су их повели са собом.

Кад су дошли у Брод, тамо су изјавили да им је Тодор Тримчевић из Белице одузео две радио-станице, сав новац и шмајсере. Одмах је одређена потера да потражи Тодора Тримчевића. Али Тодор је на време побегао у шуму и њега нису ухватили, али су му зато затворили његову жену и држали је више од годину дана у затвору.

После неког времена, један мајор Ђурић, по наредби генерала Михаиловића, барем тако је он рекао, дошао је са четом мога сина Миливоја, који је тада, као тешко рањен, био у Србији на лечењу, и одузео сав новац од Тодора Тримчевића и два шмајсера, али му Тодор није дао ни радио-станице, ни остале шмајсере. Тако је било заробљавање ових Енглеза, заједно са поручником Тасићем. Нико од њих није био дорастао за мисију, за коју си били дошли. Сви су Поречани осуђивали мене, што сам, како су они мислили, у целој Енглеској па и у југословенској војсци, за коју су они држали да је врло велика, нашао најслабије људе и послао их тамо, да осрамоте цео српски Пореч.

Одмах после одласка ове енглеске екипе, дошла је једна група око 20 Американаца. Дошли су директно из Америке у Каиро. Сви су говорили енглески, али је међу њима било и других који су говорили руски, грчки и турски. Сви су одсели у највећем каирском хотелу званом „Шеферс". Тамо су се распитали: да ли ту има неки Србин. Кад су нашли једнога питали су га: да ли познаје мене. Овај Србин дошао је у мој стан и рекао ми да ме траже неки Американци који су дошли из Америке и одсели у хотел „Шеферс". Пошао сам тамо. Кад сам отишао код портира, тражио сам да ме пријави једном од Американаца, који су пре три дана дошли и ту одсели. После дугог чекања, јави се један господин, који је могао имати по мојој оцени, око 50 година, и који је, кад ме је видео, упитао: којим језиком говорим. Ја сам му рекао да говорим поред матерњег језика, грчки, турски, руски и италијански. Он ме је онда ословио на грчком језику. Грчки је говорио добро али са енглеским нагласком и америчким акцентом. Он ми је рекао да пођем са њим горе у његов апартман.

Он је у хотелу „Шеферсу" имао апартман од две собе, купатило и предсобље. За неколико минута, у тај његов апартман, дошла су још три господина. Сви су на себи носили једну специјалну униформу, а на нараменицама имали су од месинга знаке војних кореспондената. Од мене су одмах затражили моју легитимацију. Ја сам им дао свој пасош и специјалну легитимацију Врховне команде савезничке војске, у којој је стајало моје име и презиме, и да сам цивилни савезник те команде. Кад су то утврдили, онда је дотични господин, који се први са мном упознао, извадио једно писмо, запечаћено на неколико места и на црвеном воску био је отисак „ПЖ". Он је преда мном то писмо отворио, пошто смо констатовали да писмо нигде није отварано. Кад је отворио писмо, дао ми је да га прочитам. Писмо је било од генерала Петра Живковића, који се тада налазио у Америци. Он ми је у име генерала Доновена (а мене је код тога генерала препоручио Самјуел Хонекер, бивши генерални конзул САД у Цариграду), препоручио Американце, да им се ставим на расположење и учиним све што могу у погледу њихове обавештајне службе; да строго чувам тајну да су они обавештајци; да стално будем у контакту са њима, али у највећој дискрецији, јер ово је служба нашој отаџбини исто толико, колико и Америци.

У средини тога писма, био је потпис „генерал Доновен".

Кад сам писмо прочитао овај мој нови познаник поново је прстом показао потпис генерала Доновена и упозорио ме је усмено и питао ме: знам ли ја ко је то. Па кад сам му рекао да је то име добро познато и код нас у Београду, он је извадио из џепа један перорез, исекао то име из писма и одмах га ту, пред свима нама изгорео. Онда ме је замолио да му

вратим писмо, које смо опет ту „комисијски" изгорели. Тако сам дошао у први контакт с америчком обавештајном службом.

Кад сам мог новог познаника упитао одакле он зна грчки, он ми је одговорио да је он пуковник америчке војске и да је неколико година био у Атини војни изасланик САД. И он ме је молио да будем строго дискретан и да никоме не кажем ко су они. Више од половине њих, требали су да отпутују за Турску. Мене су молили да им дам адресе мојих пријатеља у Анкари, Цариграду, Софији, Београду и Скопљу. На ово тражење ја сам позвао на разговор тога свог новог познаника и рекао сам да ја могу дати све ове потребне адресе, али исто тако као што сам ја дужан да држим у дискрецији све оно што знам о њима, још више је потребно да и они чувају моје пријатеље на које ће бити упућени. Ако их буду чували, они ће имати велике користи за своју обавештајну службу. Али, ако то не буду умели или хтели, ствар ће бити брзо у ликвидацији. Мој нови пријатељ на то ми је одговорио, да је ово, што је дошло у Каиро и што иде у Цариград, елита из штаба генерала Доновена; да се могу потпуно поуздати у њих и поклонити им веру, као што су и они мени поклонили. Рекао ми је још, да ће кроз неколико дана доћи за шефа обавештајног одсека један њихов пуковник који ће бити деташиран у врховну команду као одржач везе између америчког штаба који је још био у Америци и врховне команде у Каиру. У ствари, тај ће човек бити шеф америчке обавештајне службе за Средњи исток. Он ће ме са тим човеком упознати и молио ме је да се ја њему ставим на расположење са истом вољом, са којом сам почео да сарађујем са њима. Ја сам дао адресе мојих многобројних пријатеља у Анкари и Цариграду. Дао сам једну адресу у Софији, преко кога ће човека моћи да дођу у везу са мојим пријатељима у Београду и Скопљу. Морам признати, да су ови људи одржали своју реч; да су били тако дискретни да до свршетка рата, ни један мој пријатељ није настрадао, ни у Турској, Бугарској, Србији и у Хрватској.

После скоро 15 дана, ови Американци који су остали у Каиру, убрзо су отишли на фронт у штаб садашњег генерала Монтгомерија, команданта VIII енглеске армије, а после њихова одласка, једнога дана био сам позван у једну кућу, у једном кварту Каира, који није био чисто европски, али у коме су становале само виђене арапске породице, што се познавало по изгледу кућа и по парковима, где се те куће налазе. Ушао сам у једну кућу, око које је био парк са тропским растињем и са цвећем и ушао сам у један стан, који је имао 6-7 соба, које су биле све отворене и богато намештене. Ту су ме чекала два господина. Један је био мој познаник Американац, који је говорио грчки, а други ми се представио као Николај Мошадски, амерички пуковник. Био је то један елегантан господин, који је тада могао имати око 50 година и он ме је ословио на

руском језику, питајући ме да ли говорим „по руски". Ја сам му одговорио да говорим „не мношко". Апи смо продужили да говоримо тако течно руски, да је онај Американац који је говорио грчки језик, био прилично изненађен. Мошадски му је морао објаснити да су словенски језици сродни и да се са мало труда Словени међусобно могу лако споразумети. То је било моје прво виђење са овим човеком, према коме сам, за сво време његовог боравка у Каиру, гајио искрено пријатељство и једну велику оданост.

Енглези су били упутили много раније једног југословенског капетана авијатичара као падобранца код Драже Михаиловића. То је био капетан Наумовић Гагаћ, родом из Прилепа. Овај Наумовић био је послат код Драже Михаиловића да оде у Македонију и да се тамо придружи моме сину Миливоју, да заједнички развију борбу противу бугарских окупатора. Међутим, курири који су водили овога човека, кад су приметили да он има доста новаца, убили су га на једном месту између Качаника и Тетова. Нико није сазнао тачно место где је овај човек убијен. Само се зна да је дошао у Качаник; да је из Качаника пошао за Тетово, али у Тетово никада није стигао. Можда би се сасвим другојачије ствари развијале у Македонији, да је капетан Наумовић стигао на своје место. Али он је још на путу за Македонију погинуо.

Чим су Американци дошли у Каиро, Јован Ђоновић спремао се да иде за Енглеску. По његовом мишљењу, било је крајње време да се обори влада Слободана Јовановића. Свој пут за Енглеску он је изабрао преко Америке. Хтео је тамо да се види са својим пријатељима, а и са бившим конзулом Хонекером, те је тако отпутовао за Америку. За свога заменика оставио је Бранислава Денића, бившег аташеа за штампу у југословенској амбасади у Атини. Денић је био врло вешт и способан новинар, али се у политику није добро разумевао. Он је заиста од југословенске делегације у Каиру направио зборно место за све стране дописнике у Каиру. Он им је давао информације о борбама у Србији, Босни и у Црној Гори. Али, у тим својим информацијама, он је исто претеривао, јер је нека саопштења која је давала „Слободна Југославија", достављао као да је то радио Дражa Михаиловић. Колико су све била тачна обавештења радија „Слободна Југославија" о својим борбама противу Немаца и Италијана и Павелићеве војске, мени није било познато. Али су ти извештаји говорили свакодневно о тим борбама. Денић је многе од њих приказивао страним новинарима као нешто што је урадио генерал Михаиловић. Док је Денић овако успешно изводио своју пропаганду у Каиру, Ђоновић је већ био у Америци и оданде се спремао за Енглеску. Шта је све радио Ђоновић у Америци и с ким је све тамо разговарао, мени није било познато. Али је то било познато Интелиџенс сервису у Каиру.

Једнога дана нашао сам се са Ситоном Ватсоном млађим и он ми је у једној оштрој форми пребацио како Ђоновић ради са Американцима. Рекао сам му да ја немам појма шта Ђоновић ради тамо, али ми је Ватсон рекао да то они знају. Одговорио сам да су Енглеска и Америка савезници, и сматрам да, кад Ђоновић разговара са неким личностима у Америци, да то, ни у ком случају, не може бити на штету Енглеске. Али ми је Ватсон одговорио овим речима: „Нигде на свету не постоје две земље, чији су интереси потпуно идентични." Рекох му, да ми он није казао ништа ново. Али, ипак, сматрам, да Ђоновић није тај човек, који може намерно или ненамерно да угрози интересе Енглеске. Видео сам да су Енглези много осетљиви кад виде и утврде да и неко други, па макар то био и њихов савезник, послужи дајући неке информације у интересу своје земље, какав је, вероватно, био случај са Ђоновићем. У то време односи између Русије и Египта били су успостављени.

За руског посланика у Каиру био је постављен Николај Новиков, за кога ми је тврдио Николај Мошадски, да је био професор у Москви на универзитету на катедри за источне језике. Председник египатске владе Мустафа Ел Нахазпаша, у једном разговору, тврдио ми је, да је Новиков правилније говорио арапски и од самог Нахаз-паше..., који је често у своме говору уносио извесне провинцијализме, којима се Новиков апсолутно није служио. Руска политика у то време у самом Каиру била је врло солидна. Уколико сам био обавештен, Руси у Каиру нису предузимали, нити су ширили комунистичку политику. Једино што су одмах учинили, то је, што су ангажовали једну књижару у центру Каира, у главној улици Каср Ел Нис, у којој су се продавали руски листови „Известија", „Правда" и „Славјане" и још неки други листови. Сви су листови били само на руском.

Пре него што је стигао Јован Ђоновић у Лондон, тамо је пала влада Слободана Јовановића. Интересантно је да Слободана Јовановића, за све време његовог председниковања, никада није примио председник британске владе В. Черчил. Сам Слободан Јовановић, кажу његови другови из владе, да сваки дан четири пута иде у биоскоп у Лондону. Он је то радио и онда, кад је било бомбардовање Лондона и кад су многи напуштали Лондон. Али, он је редовно ишао у биоскоп. За време његовог председниковања, а на једној министарској седници, десио се један овакав случај: за време трајања те седнице, упао је у салу где су седнице одржаване, шеф кабинета председника Јовановића и пред свима гласно рекао: „Господине председниче, господин Черчил пита Вас кад ће те Ви одговорити на његово писмо, које Вам је он упутио пре 15 дана?"

Кад су остали министри чули да је В. Черчил писао Слободану Јовановићу, били су сви задовољни и сматрали су то као један добар знак за будућност Југославије, што Черчил шаље писмо председнику југосло-

венске владе. На ту опомену шефа кабинета, председник Јовановић је одговорио: „Ама јес', богати, има ту једно писмо у џепу мога капута... Нађи га и дај ми га овамо!..." То Черчилово писмо било је неотворено. Слободан Јовановић сматрао је да не би било колегијално да он отвори писмо без својих колега, макар то било и од самог Черчила... Кад је шеф кабинета отворио то писмо и дао га председнику да га прочита, очи свих министра биле су уперене на Слободана Јовановића и сви су са нестрпљењем чекали да им он каже садржину тог писма. Кад је писмо било прочитано, Слободан Јовановић се обрати својим колегама и рече им, да му Черчил јавља да је ситуација у Југославији у таквом развоју, да се мора хитно решити питање односа између генерала Д. Михаиловића и Тита главног команданта партизанских снага, и такозване народно-ослободилачке војске. У своме писму Черчил каже да је успео за предложени план да придобије све савезнике, то јест, Русе и Американце. А план се састојао у овоме: побуњена територија Југославије која безмало захвата целу Југославију, имала би да се подели на два дела: источно од реке Босне и Неретве, па све на север, цела та територија, имала би да припадне команди Драже Михаиловића. Западно од реке Босне, цела територија имала је да припадне под команду Тита.

Врховни командант имао би да остане југословенски краљ Петар, а у погледу штаба врховне команде, направио би се споразум, да обадве стране буду заступљене. Ово је било велико изненађење за целу владу. Она дотле није имала ни појма како се ствари развијају у Југославији, јер сви извештаји које је она добивала из Цариграда, нису били потпуни, и тек сад су им отворене очи, кад им је В. Черчил предложио да се територија Југославије подели на два дела, а они су мислили, ако се то учини, да се та два дела никада више неће ни спојити. Вероватно из тих разлога, влада је једногласно закључила да се овај предлог не може примити. Али, пошто је то била много крупна ствар, неколико чланова владе са председником Јовановићем заједно, отишли су краљу Југославије Петру и изнели су му како предлог В. Черчила, тако исто и владину одлуку, са којом се сложио краљ Петар II. Тако је дошло до прве фаталне историјске погрешке. Та одлука владина достављена је В. Черчилу. У влади иначе није владала слога.

Из Београда је стигао влади један меморандум о хрватским зверствима у Павелићевој НДХ, Босни и Далмацији против српског становништва, коме је тамо била и отаџбина. Тај меморандум написао је један Хрват др Иво Гризогоно. Он није тај меморандум потписао, већ је само рекао да је то написао један Хрват и додао да ће та зверства оставити на лицу сваког Хрвата једну трајну мрљу, која се ни с чим не да избрисати. Поједини пасуси из овог меморандума били су објављени у неким англосаксонским листовима, као и у оној египатској штампи, која излази на

француском језику. Али цео меморандум није објављен. Слике појединих зверстава, а нарочито она, убиство младога Теслића, објављена је у многим листовима. Интересантно је да су ову слику донели у Цариград немачки агенти из Гестапоа. Они су, у исто време, донели слике запаљеног Београда од 6. и 7. априла 1941, а нарочито слике запаљеног краљевог двора на Теразијама.

Исто тако, донели су слике оних Срба обешених на Теразијама. По један примерак од ових слика ја сам посредним путем откупио у Цариграду и послао их Јовану Ђоновићу у Каиро. Неки чланови владе тражили су да се цео тај меморандум, послат од др Иве Гризогона, преведе на енглески и штампа. Али томе се успротивио др Јурај Крњевић под претњом да ће одмах иступити из владе ако се то учини. У случају његова изласка из владе, био је готов да изиђе и министар финансија др Јурај Шутеј. Тако би влада остала без чланова Хрватске сељачке странке, чији је представник и вођа др Влатко Мачек остао у земљи и живео у Купинцу.

Мислим да је и ово био један од разлога, за оставку владе Слободана Јовановића. Управо, била су три разлога: први разлог био је писмо В. Черчила о подели територије Југославије на два дела! Срби су у овоме гледали један енглески план стварања једне подунавске католичке државе, о чему се у то време у политичким круговима много говорило. Вест за тај план беше продрла и у Београд. И зато нису никако на њега пристајали. Хрвати, исто тако, нису имали инструкције из Загреба како да се држе, а словеначки представник у влади др Крек такође није био присталица тога плана. Други разлог била је веридба краља Петра.

Краљ је изјавио жељу да ће да се жени са Александром, ћерком госпође Аспазије, за коју су тврдили да је била у морганатском браку са бившим грчким краљем Александром и да је из тога брака рођена ћерка госпође Аспазије Александра, која је требала да буде вереница краља Петра II. Трећи разлог је био објављивање меморандума о хрватским зверствима над Србима у НДХ. Тако је дошло до оставке владе Слободана Јовановића. Тој веридби била је противна и краљица Марија, мајка краља Петра. Она је отворено устала против те веридбе, говорећи своме сину краљу Петру, да он ни у ком случају не сме узети себи за жену кћер једне наложнице (љубавнице), па макар она у своје време била и наложница једнога краља.

То познанство краља Петра са нешто старијом од њега госпођицом Александром учињено је у кући џентлмена господина Бомона, пуковника енглеске војске, врло познатог у високим енглеским круговима, у чију је кућу често долазила једна висока и добро позната лондонска дама, бивша наложница бившег краља Велике Британије, Едуарда VII. Као нека нарочита реликвија у тој кући, служила је једна огромна столица, на

којој је седео пок. краљ Едуард VII, који је био и веома крупан и дебео човек. Поред те столице, још су биле неке друге реликвије, које су служиле његовом енглеском величанству за његове љубавне односе са том дамом из високог енглеског друштва. За пуковника Бомона тврдило су да је из штаба Интелиџенс сервиса у самом Лондону. Исто тако, тврдили су и за госпођу Аспазију да је и она члан Интелиџенс сервиса. У ту кућу џентлмена Бомона долазила је југословенска краљица Марија, њен син краљ Петар II, госпођа Аспазија са својом ћерком Александром и ту су направили прво познанство, и у тој кући зачела се идеја да се краљ Петар ожени ћерком госпође Аспазије, Александром, коју су називали „грчка принцеза", а она то у ствари није била, нити је могла бити.

Међутим, краљ Петар није послушао ни своју мајку, ни председника југословенске владе, већ се верио са госпођицом Александром. У прво време енглеска влада била је противна овој вези, а краљ Петар добио је забрану да више не може да посећује енглеску краљевску породицу, нити може имати приступа у енглеском краљевском двору.

Господин Ситон Ватсон млађи, једном приликом, баш у време ове веридбе, рекао ми је како југословенски краљ Петар II толико је раскалашан и неваспитан, да му је краљица Мери, мајка краља Ђорђа VI, забранила приступ у енглески краљевски двор. Господин Ситон Ватсон, ово ми је прилично заједљиво рекао, па сам био принуђен да му равном мером одговорим. Рекао сам му: „Није никакво чудо, што је краљ Петар недовољно васпитан. Његов отац краљ Александар I, кад је погинуо, његовом најстаријем сину, садањем краљу, Петру II било је 10 година и 2 месеца. Он је у то време био на васпитању у Енглеској."

Одмах, после веридбе краља Петра, Слободан Јовановић је дао оставку на свој председнички положај. Али, пре своје оставке он је са енглеском владом уредио оно питање у југословенској војсци и њеном официрском кору, који су се налазили на Средњем истоку, а које је питање створио Бора Мирковић, познати творац догађаја од 27. марта. Пре свега, Енглези су мајора Мапелбека преместили из Каира у Багдад. Тако је Бора Мирковић остао без свог главног посредника код енглеских власти. Затим, Енглези су затворили и интернирали најславнијег саветника Боре Мирковића, југословенског резервног потпуковника Никодија Богдановића. Тада је, између Слободана Јовановића, као председника југословенске владе у Лондону, и енглеске владе направљен овакав споразум. Енглеска влада задржава генерала Бору Мирковића и 20 официра у својој војсци. Ови официри имају одмах бити премештени из Каира. Ни у којој прилици и ни под којим условима, Енглеска не сме употребити ове своје нове официре ни за какву службу нигде на Балкану ни у средњој Европи. Све остале официре, подофицире и војнике прима натраг у југословенску војску и даје им пуну амнестију краљ Петар II,

на предлог председника владе Слободана Јовановића. Никаквих ограничења нема за ове официре, подофицире и војнике који се враћају под команду свога краља. Тако је ипак, на задовољство југословенске владе, решено ово питање, коме се најмање надао генерал Бора Мирковић, који је одмах са свима осталим официрима, које је Енглеска примила у свој официрски кор, био послат у Кенију. Његова жена остала је у Каиру. Њој су енглеске војне власти чиниле све могуће услуге; доносили јој еве намирнице из енглеског војног магацина и сваког првог у месецу носили су јој 120 фунти стерлинга као месечну плату генерала Боре Мирковића по његовом личном налогу. Сви остали официри, подофицири и војници били су упућени у батаљон краљеве гарде, који се тада налазио у Палестини.

На место владе Слободана Јовановића, југословенску владу у Лондону беше образовао Миша Трифуновић, дотадашњи министар у влади Слободана Јовановића, који је постао министар још 27. марта у Београду. На предлог Јована Бањанина, прихваћено је да пред новом ситуацијом, с обзиром на оно писмо В. Черчила, у владу М. Трифуновића имају да уђу сви шефови странака. Тако је дошло до момента да се из Америке, на изричиту жељу краљице Марије, позове ђенерал Петар Живковић. Сви су негодовали против уласка Петра Живковића у владу и нудили су да у тој влади остане и даље Јован Бањанин, али овај то није хтео. Петар Живковић повео је собом из Америке и Крсту Милетића, бившег министра и члана главног одбора радикалне странке.

Кад је Петар Живковић стигао у Лондон, њему је понуђено место заступника министра војног Драже Михаиловића. Петар Живковић на ово није хтео да пристане већ је тражио да му се да један ресор и, на крају, на интервенцију неких енглеских кругова, Петар Живковић је добио ресор министарства грађевине и у исто време да буде заступник министра војске, генерала Д. Михаиловића. Пред ову нову владу Мише Трифуновића краљ је поставио отворено питање и тражио да се сваки министар посебно изјасни: шта мисли о краљевој женидби. И на овом питању одмах се видело какви су слаби људи који представљају Југославију у Лондону. Сваки од њих одговорио је овако: „Ја немам ништа против женидбе краљеве. Али нисам за то да се та женидба обави овде у Лондону док је још наша отаџбина Југославија окупирана. Кад се наша земља ослободи, онда краљ треба да се венча у својој престоници у Београду, да би цео југословенски народ могао да подели радост са својим краљем". Кад су се овако изјашњавали, ни један од тих министара није одобравао овај поступак краљев, већ су га сви од реда осуђивали, али онако, по обичају „у четири ока".

А, кад су требали да своје мишљење искажу јасно и отворено, они су прибегли једном софизму, коме није смело да буде место код људи, који

су требали да спасу Југославију. Исто тако, заузели су и гледиште, али то је било много раније, по питању уговора о савезу између Русије и Југославије. По информацијама које сам имао из руског посланства у Каиру, а које је после и званично руска влада публиковала, Руси су у месецу јулу 1942, за време великих борби код Стаљинграда, преко свога посланика код југословенске владе у Лондону, предложили Југославији да закључе савезни уговор. По том уговору, Совјетски Савез гарантује краљу Петру II Карађорђевићу да ће га вратити као законитог краља његовој престоници Београду и да ће његову владу признати једином законитом владом у Југославији. Границе Југославије могу евентуално бити проширене, али се не може одузети ни један део од старе југословенске територије. После инсталисања краља Петра II и његове владе у Београду, имају се расписати општи парламентарни избори и резултати тих избора обавезан је за владу, као и за краља. (Овде се евентуално мислило да југословенска лондонска влада нема присталица нигде у Југославији ради свог бекства из Југославије и напуштања народа у најтежим моментима, па зато, после једних слободних избора, таква влада не би ни могла опстати у Југославији.)

Овај руски предлог био је предат министру спољних послова Момчилу Нинчићу. Још док је Нинчић проучавао овај предлог, Јурај Крњевић отишао је Енглезима и саопштио им да Срби нешто тајно шурују са Русима и да се спрема један савез између Русије и Србије. Ја не знам какав су демарш учинили Енглези код југословенске владе или код др Нинчића, али је факат да је руски предлог о савезу одбијен. Само доцнији догађаји можда ће потврдити да ли би било боље да је са Русима закључен овај савез или је боље што је одбачен. Да такав савез Енглезима није био по вољи, видело се из једног другог догађаја. Како Југославији, која их је одбила, Руси су исто такав предлог учинили Пољској. Генерал Сикорски, главнокомандујући пољске војске и вршилац дужности председника пољске републике са седиштем у Лондону, и против воље Енглеза, отишао је са неколико својих виших официра у Русију и у Москви закључио уговор са Русима. Није потребно да ја овде износим детаље тога уговора. Али неколико појединости, ипак треба споменути. Једна од тих састоји се у томе, што су Руси пристали да организују нову пољску војску од заробљених Пољака у Русији; да их наоружају модерним оружјем, да је спреме и да је употребе у борби за ослобођење Пољске.

По своме повратку у Каиро, генерал Сикорски у томе смислу дао је изјаву штампи у Каиру. Из Каира, са свима својим сарадницима, који су били са њим у Русији, отишао је авионом у Гибралтар. У то време није било никаквог ближег аеродрома, где би се могао авион спустити, јер су Тунис и Алжир држали Немци и Италијани, те је Гибралтар био прва

станица, а и последња између Каира и Лондона. Генерал Сикорски срећно је стигао у Гибралтар и ту је преноћио, а сутрадан, опет са свом својим сарадницима, сео је у авион. Али, кад се авион дигао на висину од 600 метара, он се одједанпут стропоштао у море. После смрти генерала Сикорског, главни командант свих пољских снага у Европи, осим оних у Русији, постао је пољски генерал Андерсон, дотадањи помоћник генерала Сикорског.

И пред ову владу Мише Трифуновића поставља се опет два важна питања, због којих је ова влада и образована од шефова свих странака, изузев социјалистичке. И сада је, као прво питање Драже Михаиловића, односно подела територије између генерала Михаиловића и Тита, на чему су Енглези нарочито инсистирали. Али, уколико су они више на овоме питању инсистирали, утолико су министри југословенске владе у Лондону све више зазирали да то питање у томе духу и реше, бојећи се увек да то може бити коначан распад Југославије. Као друго питање, поставља се једна декларација о будућем уређењу Југославије. И ово питање Енглези су поставили пред југословенску владу 1943. г.

У то време Американци су се били искрцали са 2.000 лађа у Казабланци у Мароку и у Константину у Алжиру, па су заједно са генералом Монтгомеријем избацили Немце из Африке, искрцали се у Сицилију, где су се увелико водиле борбе на овоме делу Италије.

Енглези су били упознати са одлукама Тита и његових сарадника о будућем уређењу Југославије. Не знам какво су гледиште Енглези заузели према томе Титовом плану, али знам израније да је енглеска јавност подржавала извесне покушаје да се Југославија уреди на федеративној основи. Титово гледиште о будућем уређењу Југославије било је познато енглеској влади у Лондону, осим можда, Јурају Крњевићу. И, кад је председник владе Трифуновић, изнео основе декларације, у којој је стајало да су Срби и Хрвати народ истога порекла, да би то послужило као основа за потребу јединствене државе, Крњевић је устао и енергично одбацио ту тезу, да су Срби и Хрвати једног порекла. Онда је Трифуновић изменио овај став и написао да су Срби и Хрвати слични једни другима, али је Јурај Крњевић опет устао и протествовао рекавши, да Срби и Хрвати нису ни слични једни другима!

А то је значило запалити и последњи мост, који би везивао Србе и Хрвате у једној заједничкој држави. Али, још пре ове декларације, чим су се Англо-Американци искрцали на Сицилију, министар спољних послова Велике Британије Идн (Еден) саопштио је министру спољних послова Југославије Милану Гролу, да је потребно да се југословенски краљ и његова влада, најдаље у року од једног месеца, преселе из Лондона у Каиро. Средоземно море, односно, западни део Средоземног мора, био је потпуно слободан за пловидбу енглеским бродовима, те, према томе,

Енглези би укрцали југословенску владу са целим њиховим пртљагом и намештајем, инвентаром и свим особљем, па би их бродом пребацили у Египат. Кад је Милан Грол ово саопштио члановима владе, они су се успротивили томе и сматрали су да је то један непријатељски акт енглеске владе према њима и да Енглези хоће да југословенску владу пребаце у Каиро тако, да она буде онемогућена за ма какву интервенцију код енглеске владе, с обзиром да у Каиру постоји египатска, а не енглеска влада, и да ће питање Југославије ипак бити решавано у Лондону, а не у Каиру. И једна и друга влада остале су на својим гледиштима, то јест, енглеска влада је тражила да југословенска иде у Каиро, а ова, опет, решила се и хтела, по сваку цену, да остане у Лондону као центру за решавање свих будућих питања, која се тичу Европе, па и Југославије.

Међутим, захтевана декларација коју су Енглези од југословенске владе тражили, није се могла донети, пошто Јурај Крњевић ни на какав компромис, који су предлагали Срби и Словенци, није пристајао. Он је само тражио једно, да се по ослобођењу Југославије изабере хрватски сабор, који има да реши какав облик владавине жели и да ли пристаје да уђе у неку заједницу са Србима или не. Такав исти поступак тражио је и за Босну и Херцеговину. А све ове земље, са једним малим изузетком, биле су у саставу НДХ. Пошто влада Мише Трифуновића није решила ни једно питање од три главна која су стајала пред њом и очекивала своје решење, а то су: женидба краља Петра II; питање поделе државне територије на две оперативне јединице, од којих би једном командовао генерал Д. Михаиловић, а другом Тито и треће, декларација о будућем уређењу Југославије, и пошто је цела влада, а у томе је био сложан и Крњевић, решила да не иде у Каиро, Миша Трифуновић је био принуђен да поднесе оставку свог кабинета. Југословенска краљица мати Марија, исто тако је инсиситирала да њен син краљ Петар са својом владом напусти Лондон и да иде у Каиро.

Она је то тражила из других разлога, то је, да по сваку цену осујети женидбу њеног сина краља Петра II са ћерком „госпођице" Аспазије, „принцезом" Александром. Тако је, после оставке Мише Трифуновића, образована такозвана чиновничка влада Божидара Пурића, дотадашњег југословенског амбасадора у Лондону. У ову чиновничку владу, пошто није могаоући ни Јурај Крњевић, ни Јурај Шутеј, ушао је као Хрват Милан Мартиновић, који је дотле био начелник министарства финансија. Петар Живковић постао је, наместо Богољуба Илића, помоћник врховног команданта. Али, он је на интервенцију краљице Марије, још док је био министар у влади Мише Трифуновића, као заступник министра војног, уклонио све дотадашње ађутанте краља Петра II, па и шефа војног кабинета, министра председника, мајора Живана Кнежевића. Њега је послао за војног аташеа у Вашингтон; потпуковника Вохоску одредио је

за војног изасланика у Москву, наместо потпуковника Лозића. Али, Вохоска, чим је дошао у Каиро, одмах је дао оставку на свој положај. Потпуковника Деклеву послао је у Шпанију за војног изасланика. И тако је уклонио из краљеве околине све такозване фаталне људе, који, су по мишљењу краљице мајке Марије, ишли на руку, па и подстрекавали њеног сина краља Петра да се вери са његовом садањом вереницом Александром.

Услов је био за Бошка Пурића да постане председник владе, његов пристанак да краљ и влада иду у Каиро. Целу ову ствар краљица Марија је изводила преко Петра Живковића. Одмах по образовању Пурићеве владе, опет је постало актуелно питање поделе територије Југославије између два команданта. У првој половини августа требало је да отпутује за Југославију из Каира, као падобранац Лука Балетић, ђенералштабни мајор и начелник оперативног одељења југословенске команде на Средњем истоку. Тада је било решено између Бошка Пурића и Петра Живковића да се питање поделе команде реши на начин како су то тражили Енглези. Али, ни Бошко Пурић није смео да то питање реши у влади, већ се договорио са Петром Живковићем, да Петар дође авионом из Лондона у Каиро, да ту затекне мајора Луку Балетића и да преко њега пошаље усмену поруку Дражи Михаиловићу са препоруком, да генерал Михаиловић да свој пристанак на овај енглески предлог. Петар Живковић је на ово пристао.

Али, како није могао стићи на време из Лондона у Каиро, пре одређеног дана поласка мајора Балетића за Југославију, Петар је, у својству помоћника врховног команданта, телеграфски тражио од Луке Балетића да извести енглеску ваздухопловну команду у Каиру да за неколико дана одложе свој пут за Југославију, јер је дужан да сачека помоћника врховног команданта југословенске војске. Ово задоцњење било је свега за три дана, јер је Петар Живковић, чим је по распореду добио место у авиону за Каиро, одмах сео у тај авион и пошао на пут. Он је ту одмах нашао мајора Балетића и преко њега дао поруку генералу Д. Михаиловићу овим речима: „Ми се налазимо у опасности да изгубимо сваку могућност за повратак краља Петра у отаџбину и за обнову Југославије. Као једини излаз из ове тешке ситуације, потребно је да прихватимо енглески предлог који се састоји у овоме. Југословенска територија има се поделити на две засебне војне јединице - источну и западну. Граница између једне и друге је река Босна и река Неретва. Источно од ових река има да буде командант генерал Михаиловић, а западно има да буде Тито. Као врховни командант за обадве ове јединице биће краљ Петар. Ако се овако буде поступило, можемо бити уверени да ће се све добро свршити. Ако се не поступи овако, онда је све изгубљено. Апелујем на свест и на патриотизам генерала Михаиловића да на овакав предлог да

свој пристанак и да ме одмах о својој одлуци извести преко своје радиостанице, а преко врховне команде савезничке војске у Каиру...” Ово је аутентична порука, коју је Петар Живковић дао Луки Балетићу за генерала Михаиловића.

Још истог дана тј. вечери, Лука Балетић је отишао авионом за Југославију. Тамо је сретно стигао и јавио се Дражи Михаиловићу. Истога дана, кад је ова порука саопштена мајору Балетићу, ја сам се нашао у Каиру са Петром Живковићем, од кога сам, пре његовог поласка из Лондона, добио телеграм, у коме је молио да му обезбедим стан у Каиру. Он ми је одмах саопштио да је овај тежак пут Лондон-Каиро, с обзиром на његове године, учинио искључиво само због те поруке генералу Д. Михаиловићу, која је била актуелна и није трпела ни најмање одлагања, па је зато он и направио тај, за њега тако тежак пут. Иначе би дошао заједно са краљем који ће исто тако ускоро доћи у Каиро са целом својом владом.

Кад ми је Петар Живковић испричао све потанко о постанку овог енглеског предлога, односно поделе југословенске територије на две посебне оперативне области, ја сам одмах, без и најмањег колебања, замерио Петру Живковићу за начин како је све то достављено генералу Д. Михаиловићу. Замерио сам му што он, Петар Живковић није имао ни толико куражи да напише једно писмо, ако не и наредбу генералу Михаиловићу. И откуд је он сигуран да ће Лука Балетић од речи до речи доставити генералу Д. Михаиловићу све ово што му је Петар Живковић саопштио. И зар не постоји могућност да и сам генерал Д. Михаиловић посумња у аутентичност ове поруке, и зар не може и он помислити да је то Луки Балетићу потурено с друге стране.

Петар Живковић на све ове моје речи, одговорио ми је на један начин који није ни мало државнички, а још мање војнички. Он ми је објаснио да им влада Слободана Јовановића, као ни влада Мише Трифуновића, па ни влада Божидара Пурића, не смеју на себе да приме историјску одговорност да признају као легалну једну чисто комунистичку команду, којој на челу стоји неки Тито, и да му призна право да он легално командује у једној претежној половини наше државе. Петар је још додао: „Кад ово нису смели отворено да прихвате три председника владе и толики министри у те три владе, зашто да се сутра каже како је Петар Живковић извршио једно издајство и према Југославији као целини и посебно према целом српском народу”. Ово сам разлагање П. Живковића одбио као нешто што није на своме месту и опет сам му замерио на неодлучности.

Савезничка војска искрцала се на Сицилији 10. јула 1943. Трећег септембра прешла је мореуз који раздваја Сицилију од Италије и отпочела борбу у Калабрији, а већ 8. септембра Италија је капитулирала. Иако

капитулација Италије није дала оне резултате које су савезници очекивали, ипак је она имала велики одјек, јер је један члан осовине изишао из строја. Али су сада, наместо Италијана, остали само Немци да се боре у Италији, што је било од много великог значаја за даљи развој односа између Енглеза и генерала Д. Михаиловића с једне, и Енглеза и Тита с друге стране. Савезничке англоамеричке снаге наилазиле су на велике тешкоће у своме напредовању у Италији. Њима је било потребно да ни једна немачка дивизија која је била на Балкану, не буде пребачена у Италију и да им тамо још у већој мери отежа њихово наступање и заузимање Италије. Зато су Енглези, у споразуму с Американцима, преко маршала Бадоља, који је био главнокомандујући италијанских снага и прва личност у Италији после збацивања са власти Мусолинија, наређено је да све италијанске дивизије, које су се налазиле на територији Краљевине Југославије, предаду своје оружје Титу, а не генералу Михаиловићу.

Ово је било фатално и по краља Петра и по краљевску владу. Тито је одједанпут имао у рукама потпуно модерно наоружање и много војске, на првом месту Срба из Хрватске и Босне и Херцеговине, где је свет побегао испред очигледне смрти коју су му носили Павелић и његови Хрвати. Тако је готово преконоћ, Тито постао од команданта партизанских одреда, командант једне велике војске, која се делила на бригаде, дивизије, корпусе, па најпосле и на армије. У томе моменту Енглези су гледали само једно - да се ни један немачки војник не дода више оним снагама којима је немачки маршал Кесерлинг командовао у Италији. Да се ова ситуација овако неповољно развија по краља Петра, по његову владу и по његовог начелника штаба врховне команде генерала Д. Михаиловића, допринели су двачовека - пуковник Бели који је био у штабу генерала Д. Михаиловића и с којим генерал Д. Михаиловић скоро није ни општио, а нарочито баш у то време италијанског разоружања, и Ралф Черчил, син В. Черчила, који се налазио у Титовом штабу, поред енглеског пуковника Маклина.

И док су се ствари овако развијале у Југославији и у Италији, Божидар Пурић довео је за југословенског амбасадора у Лондону Бошка Јевтића, бившег министра све од 27. марта 1941. па до образовања владе Мише Трифуновића, али који је за сво време од одласка у Африку био послат у Америку, где је био са њим др Божа Марковић и др Сава Косановић. Бошко Јевтић у прво време није хтео да пристане да буде амбасадор Југославије у Лондону кад је на челу владе био Божидар Пурић, ранији помоћник Бошка Јевтића за време, док је он био министар спољних послова, јер није ценио и није сматрао да је Б. Пурић способан да води југословенску политику у најсудбоноснијим моментима за Краљевину Југославију. Али, на наваљивање Петра Живковића, Бошко Јевтић се

примио ове дужности и тако је постао наш амбасадор у Лондону, кад је сунце већ било на заходу. У исто време Бошко Пурић сменио је дотадашњег вршиоца дужности југословенског посланика у Каиру, Милоја Смиљанића и поставио га за члана медитеранске комисије, која је имала седиште у Риму, а која је образована на основу уговора о капитулацији Италије, а на његово место у Каиро, на интервенцију госпође Лозанић, дворске даме краљице Марије, поставио је Љубу Хаџи-Ђорђевића, дотадашњег генералног конзула Југославије у Цариграду. У исто време, он је послао министра унутрашњих дела Владету Миличевића да припреми све што треба за долазак краља Петра II и његове владе у Каиро.

Вероватно, да су претресајући фиоке шефа војног кабинета Слободана Јовановића, а коју је дужност вршио Живан Кнежевић, дошли до извештаја који је мајор Перић слао из Цариграда Кнежевићу у Лондон, а у министарству спољних послова сигурно су били извештаји које је слао Љуба Хаџи-Ђорђевић, као генерални конзул из Цариграда, и по својој вероватноћи ови извештаји ни по чему се нису слагали између себе. Зато је Миличевић одмах послао свога секретара Спасоја Стерђевића, дипломираног правника, родом из Пећи, који је добро знао турски и арнаутски језик, па га је послао у Цариград, да извиди рад мајора Перића. Стерђевић је у Цариграду остао неколико дана и кад се вратио реферисао је министру Миличевићу да је у интересу наше земље да се Перић одмах суспендује са тога положаја. То је исто реферисао и Петру Живковићу. Али се никако решење није могло донети без Бошка Пурића председника владе, који се у то време паковао за долазак у Каиро са краљем Петром и целом владом.

За краља Петра били су ангажовали једну лепу вилу на левој обали реке Нила, одмах иза великог и модерног моста који носи назив Понт де Англе. Пошто Египат није дозвољавао да југословенска војска чува овај будући дворац краља Петра и са његове спољне стране, то је било тако удешено да са спољне стране овај дворац чува египатска полиција наоружана неким старим пушкама, а у унутрашњост двора, да чувају стражу и врше дужност војници краљеве гарде, који су били доведени из Палестине у Каиро, али само њих око 50, колико је било довољно. Та дворска стража није смела да износи оружје из двора, већ су га остављали приликом смене онима, који су их смењивали.

Кад је све било припремљено за краљев долазак, једнога дана дошао је краљ Петар авионом у Каиро. Љуба Хаџи-Ђорђевић је приредио пријем у част доласка краља Петра, коме пријему је присуствовао и краљ Петар. Ја нисам био позван на тај пријем. Али, не интервенцију Петра Живковића, добио сам тај позив, а нисам хтео да идем, јер тај позив није био по иницијативи новог југословенског в.д. посланика у Египту, већ је био послат на једну интервенцију, и ја сам сматрао да ми ту није било

места, кад је већ Љуба Хаџи-Ђорђевић сматрао да су сви остали који су ту били позвани достојнији од мене, а и заслужнији.

Међутим, краља је пратио његов нови министар двора Брала Марковић, кога сам добро познавао, а и он мене, и који је добро знао да сам ја, због напада и у Народној скупштини и на политичким зборовима, нападао принца Павла због његових очигледних тенденција да онемогући краљу Петру II да заузме престо, чији је он био номинални краљ, и да је са својом женом Олгом припремао да то место заузме његов најстарији син Александар. Ради те борбе, да би ме се кнез Павле ослободио, измишљен је атентат на Милана Стојадиновића, тадањег председника владе, који је извршен у Народној скупштини, где ја тада нисам ни био. Али ме је суд за заштиту државе, на захтев принца Павла, осудио на 4 године робије, од којих сам две године издржао у Сремској Митровици. И сада, Марковић који је све то знао, као и то да се налазим у Каиру, одмах је запитао Љубу Хаџи-Ђорђевића који је разлог био да не учествујем на томе пријему. Хаџи-Ђорђевић је одговорио да је он мене позвао, али не зна зашто нисам дошао. Међутим, Петар Живковић је ту одмах рекао да ја нисам позван на иницијативу Хаџи-Ђорђевића, већ сам био позват на интервенцију Петра Живковића, а не зна зашто нисам хтео доћи. Кад се краљ сместио у своме новом дворцу, и кад су биле уређене спољне и унутрашње страже, једнога дана министар двора Марковић дошао је код мене у стан, да ме и он поздрави, а и да ме пита зашто нисам био на пријему.

Нисам хтео дуго да објашњавам и да се извињавам за свој изостанак са овога пријема, само сам рекао ових неколико речи: „За време, док је Љуба Хаџи-Ђорђевић био генерални конзул у Цариграду, где су биле француске школе, амерички Роберт колеџ и немачка гимназија, Љуба Хаџи-Ђорђевић је сматрао да је то сасвим на своме месту, да његов син и ћерка уче немачку гимназију, и онда кад је његова отаџбина била окупирана од Немаца, и да његов син сваки други дан кад уђе у школу, мора да подигне руку и да викне гласно: ‚Хајл Хитлер!' Његов син је завршио немачку школу и у њој положио матуру. Сад је тај његов исти син добио права и место да дочека, поред свога оца, и краља Петра II и да му, пре свих ту присутних викне: ‚Живео краљ!' Сматрао сам да мени у таквом друштву није место."

Брале Марковић ми је признао да сам био у праву, што сам одбио да се надвикујем са сином Хаџи-Ђорђевића и што томе дочеку нисам хтео присуствовати. Али ме је позвао да једнога дана одем у двор и да ме он одведе код краља Петра. Обећао сам да ћу то учинити једнога дана. Петар Живковић беше приредио један ручак у част Божидара Пурића председника владе у једној скромној ресторацији, коју је држао Блаже Теофиловић, Србин из Галичника, који је ту у Каиру имао једну модерну

млекару и ресторацију. Ресторација је била на лепом месту, чиста и у сваком погледу без замерке.

Али, у Каиру, у коме има великих хотела и огромних ресторација, у земљи и на домаку чувених пирамида, где је све велико, богатство као и сиротиња, ова ресторација нашега Блаже Теофиловића из Галичника била је више него скромна. На тај ручак био сам позван и ја поред председника владе Пурића, министра двора Марковића, судски капетан Мија Станојевић, бивши адвокат у Ћевђелији и још неки други... За време ручка, отпочео је један дијалог између Петра Живковића и Божидара Пурића. П. Живковић је критиковао Пурића зашто је поново одобрен буџет од 100.000 долара хрватском бану Ивану Шубашићу, који је стално живео у Америци, и коме је сваке године одобраван овај буџет и он га је трошио у Америци по својој вољи и по своме нахођењу. Кад је образована влада Б. Пурића, Петар Живковић се споразумео са новим председником владе да се тај буџет више не одобрава бану Шубашићу јер он не служи никаквим интересима југословенске државе и њему треба дати једну плату месечно од 1.000 долара, што је довољно за један пристојан живот ма у ком месту у Америци. Али, противно овом споразуму, овај буџет поново је одобрен бану Шубашићу за време док је П. Живковић био у Каиру, а краљ и влада у Лондону. Краљ је потписао овај буџет и новац је одмах депонован на име хрватског бана Шубашића. Пурић се извињавао да је то учинио Милан Мартиновић, нови министар финансија у Пурићевој влади без његова знања.

После ових разговора између Петра Живковића и Пурића на овоме ручку, где Петар Живковић није показивао ни мало такта, приликом ових објашњења, већ се просто понашао према председнику владе као каплар према редову. Пурић је био принуђен да одмах смени Милана Мартиновића као министра финансија, и да сву кривицу за дотацију од 100.000 долара баци на њега из бојазни да Петар Живковић сву ту кривицу не свали пред краљем Петром на њега самог. Истина, као први саветник краљев, министар двора, био је Брала Марковић, сестрић пок. Николе Пашића, те је, према томе и Пурић био близак сродник по жени са министром двора, а овај опет чинио је са своје стране све што му је било могуће да Петра Живковића одстрани од личности краља Петра II, бранећи у исто време како положај Божидара Пурића, тако исто и свој сопствени.

Међутим, ни Милан Мартиновић није остао скрштених руку. Он је одмах, пошто је разрешен као министар финансија краљевске југословенске владе, образовао одбор за помоћ Титу и постао председник тог одбора. За образовање овога одбора и за прикупљање помоћи, Мартиновић је имао пуну подршку енглеских војних власти у Каиру, и поред

тога што је тадашња египатска влада нерадо гледала на ово инфилтрирање комунизма у Египат. Тако смо дочекали и ушли у 1944.

Новембра месеца одржана је скупштина разних представника у Босни у Јајцу. (Ради се о Другом заседању АВНОЈ-а 29. XI 1943. а Трбић то произвољно назива овако.) На тој скупштини, којој је председавао Тито, донето је решење да Тито добије чин маршала; да будуће уређење Југославије има да буде на федералној основи и да будућа Југославија има бити састављена од ових федералних јединица: Србије, Хрватске, Словеније, Босне и Херцеговине, Црне Горе и Македоније. Држава има да буде републиканског облика и комунистичког типа. Ове одлуке донете у Босни у вароши Јајцу, Енглези су, преко свога радија, обзнанили целом свету у виду једне декларације. Ова декларација дочекана је у југословенским круговима у Каиру као гром из ведрог неба. Ово је била не прва опомена, већ прва потврда о политичкој ситуацији у Југославији, коју ситуацију подржава званична Енглеска и тек, после тога сазнања, дошла је једна декларација коју је саставио Божидар Пурић, а која је побијала тачку по тачку све оне одлуке које су биле донете у Јајцу. Ова декларација, написана и дата у једном оштром тону, својом садржином задовољавала је југословенске кругове у Каиру, а можда и по другим местима, али је била непријатељски примљена од стране званичних енглеских кругова. Јер одмах после те декларације, коју је публиковао Божидар Пурић, дојурио је из Лондона др Бранко Чубриловић, који се пријавио у аудијенцију краљу, али је ишао од једног до другог југословенског политичара у Каиру и јавно говорио како је енглеска влада незадовољна овом декларацијом и како би требало одмах да се смени чиновничка влада Божидара Пурића и да се одмах образује поново влада од политичких људи. Додао је да таква влада још може да спасе ситуацију и, као што се он изражавао, да „наопако преврне Титов чанак".

И Петар Живковић није био задовољан оном Пурићевом декларацијом. Он ми је о њој овако говорио: „Све је то тачно, што је Пурић у својој декларацији написао. Али ја њу никада не бих потписао због њене оштрине, а која не погађа Тита, већ Черчила. Чубриловић је ишао од једног до другог југословенског политичара у Каиру и тражио да се његова акција потпомогне код краља. Божидар Пурић, да би ову акцију ослабио, он је Јована Ђоновића послао у Алжир где се била инсталисала француска влада генерала Де Гола и Ђоновић је тамо стављен за југословенског посланика и опуномоћеног министра.

Из Русије, из југословенског посланства, дошао је Коста Крајшумовић, аташе за штампу у томе посланству. Он је југословенској влади достављао да су др Станоје Симић, југословенски посланик у Москви као и војни изасланик потпуковник Лозић, обојица ангажовани од стране Руса, и да свако поверљиво наређење, управо, сваки поверљиви акт, који му се

доставља од стране југословенске владе, предаје га руској обавештајној служби. У поверљивим актима које је наша влада слала у Москву Станоју Симићу, био је и један захтев ове природе. Тито и његов покрет у Југославији имали су једну јаку радио-станицу, која се звала „Нова Југославија". Ова станица била је толико снажна да се у Каиру, па и у Лондону могло јасно и разговетно чути све што та станица јавља.

Југословенска влада тражила је да види, и на неки начин дозна, где се та станица налази, јер нико није могао веровати да је једна тако снажна радио-станица могла бити инсталирана негде у Југославији. Ово тражење југословенске владе Симић је доставио руској обавештајној служби, али је Коста Крајшумовић, у своме извештају југословенској влади, доставио да је он лично, мимо посланика Станоја Симића, трагао за том станицом и утврдио да се та станица звана „Нова Југославија", налази на Кавказу у грузијској вароши Тифлису, како су ту варош Руси називали, или Тбилиси, како ту варош називају кавкаски народи.

После овог „открића", Коста Крајшумовић затражио је одсуство од посланика Симића, које је добио, па је отишао у Каиро, поднео извештај југословенској влади, али није више хтео да се врати у Русију, бојећи се да Руси не „открију" његово „откриће"... и да га негде не затрпају... у руској земљи... Кад су људи који су познавали др Станоја Симића исказивали чуђење на његов садашњи рад у Русији, како је то у Каиру приказивао Коста Крајшумовић, Коста је тврдио да Симић и не води никакву политику на своју руку, већ ради по наређењу своје супруге, а која је кћи вође републиканске странке у Југославији, Јаше Продановића. Крајшумовић је тврдио да је Симићева супруга утицала и на њега да се и он стави у службу руске обавештајне службе тј. Секције. Али, вели, он то није хтео учинити, јер је за време свога боравка у Русији, видео такве ствари да је добио одвратност према целом комунистичком систему и држави која се по том систему управља.

Одмах после декларације краљевске владе дошао је у Каиро, на путу из Лондона у Москву, др Едуард Бенеш, председник чехословачке републике са станом у Лондону. Њему су Руси исто тако понудили савез и позвали га да дође у Русију, да тамо дискутују о свима проблемима који интересују Чехословачку и Русију. Кад је дошао у Каиро, он се састао са Божидаром Пурићем и са краљом Петром.

Ови су тражили од Бенеша да он разјасни са Русима питање будућности Југославије и да се ангажује да Руси не усвоје оне одлуке које су новембра месеца донете у Босни у вароши Јајцу. Бенеш је обећао са своје стране да ће изнети Русима своје гледиште о југословенском питању, које ће се разликовати од оних одлука донетих у Јајцу. Да би поткрепио Бенешову акцију у Москви у корист свога гледишта, Пурић је јавно понудио савез Русији. Али, на велико изненађење, Руси су одго-

ворили овако: Совјетски Савез јула месеца 1942. предложио је југословенској влади да закључе међусобни савез, а СССР је гарантовао интегритет Југославије и повратак краља Петра II и његове владе, као је/диних законитих представника Југославије. Совјетски Савез је готов у сваком моменту да закључи савез са Југославијом. Он ће то учинити онога часа, кад се дефинитивно утврди ко у ствари представља вољу југословенског народа, и ко може у име његово да закључује међународне уговоре.

Овде се после овог руског одговора одмах уочиле две ствари: прво, Божидар Пурић кад је Русији понудио савез, он је, што би рекао наш народ, пошао уз нос званичној Енглеској, а Руси, који су добро знали за енглеске односе према Титу, да не би кварили хармонију односа руско-енглеских, дали су онакав одговор, у коме не избегавају закључење савеза, али чекају резултат борбе Енглеза и Тита с једне, и краља Петра, његове владе и генерала Михајловића с друге стране. После месец дана свог бављења у Москви др Бенеш се вратио у Каиро. Чим је дошао у Каиро, потражио је краља Петра II, да се види са њим и да му каже шта је све разговарао о Југославији и о краљу Петру у Москви са Русима.

Али краља Петра није могао да нађе!... И нико није могао да му објасни где се краљ Петар налази. Али енглеска ваздухопловна команда дала је једно овакво обавештење: „Југословенски краљ Петар II ЗАЛУТАО је у пешчане пустиње око Суецког канала и већ пет дана енглеске ваздухопловне екипе траже краља по овој пустињи..." Бенеш кад је све ово видео, сео је на авион са неколико других путника и отпутовао за Лондон, а није се састао са краљем Петром. Његово чекање у Каиру било би узалудно, јер би му повратак био можда отежан, јер су авиони који су саобраћали између Каира и Лондона увек имали доста путника, који су сви од реда били званична лица, а Бенеш сигурно „није желео" да тражи специјални авион само за себе, да би преко Гибралтара (Сикорски?) отпутовао за Лондон. Два дана после Бенешовог одласка, краљ Петар II вратио се у Каиро. Дознао сам као сигурно да нигде није био залутао у Синајској пустињи око Суецког канала, али је зато седео у Исмаилији, где је био велики енглески војни аеродром, на коме је и он учио пилотажу и доцније савршио ову школу и положио прописне испите.

Краљица Марија је сматрала, кад је њен син краљ Петар оставио Лондон и дошао у Каиро, да је тим пропала његова веридба са ћерком „госпођице" Аспазије.

Али ствар није била тако. Краљ Петар је нашао начина да се и даље преко специјалних курира дописује са својом вереницом, а министар финансија имао је дужност да од краљеве цивилисте свакога месеца депонује за краљевску вереницу по 1.000 фунти стерлинга. Цела краљева

цивилиста износила је месечно 7.000 енглеских фунти. Од тога је краљ давао својој матери 2.000 фунти и по 1.000 фунти свакоме од своје браће. То је износило 4.000 фунти месечно, а њему је остало 3.000 фунти месечно. Пошто су Енглези монополисали целу коресподенцију између генерала Драже Михаиловића и југословенске владе, Божидар Пурић је послао два чиновника који су раније служили у југословенском посланству у Софији, Душана Петковића званог Сенегалца и Ненадовића, са задатком, да у Цариграду инсталирају радио-станицу. Радио-телеграфиста био је један наредник, који је као такав служио на авиону којим се возио Драгиша Цветковић, кад је био председник владе. Ови су тај задатак извршили и све шифроване телеграме које су преко курира добијали из Каира, слали су преко те станице генералу Д. Михаиловићу, а исто тако, од њега примали шифроване телеграме, па је исти курир, који је телеграме доносио из Каира у Цариград, враћао одговоре који су стизали од генерала Д. Михаиловића у Цариград за краљевску владу у Каиру.

Краљица Марија, кад је дознала за ову везу, коју и даље одржава њен син краљ Петар II са својом вереницом Александром, обрати се једним очајним писмом Петру Живковићу, молећи га да учини све што може да одврати краља Петра од намераване женидбе са овом Гркињом, која је и по годинама нешто старија од краља Петра. Кад је Петар Живковић примио ово писмо од краљице, позвао је мене, показао ми и прочитао краљичино писмо, а затим замолио је мене да ја, на место њега, извршим ову мисију и да отворено кажем краљу ако он остане при својој намери, да се ожени са тадањом својом вереницом и то још за време док је његова отаџбина окупирана и растрзана на неколико делова, а поред тога у земљи се још води и грађански рат, да су слаби изгледи да се он са својом будућом женом краљицом, врати у Југославију. На то сам рекао Петру Живковићу, да је краљица њега молила за ту интервенцију, а не мене. Према томе, да он као пријатељ династије Карађорђевића, који је као њихов пријатељ остао од доласка те династије на престо Србије, после 29. маја 1903. па све до сада; да је краљица Марија све то имала у виду кад је њему написала писмо и апеловала на њега да по сваку цену спречи њеног сина краља Петра II да не учини овај фаталан корак. Али, Петар Живковић је почео да ми објашњава како је он почасни ађутант краљев и да је то такав чин и положај да не допушта такве врсте разговора да може да води почасни ађутант са сувереном који му је ту почаст дао.

Знао сам да су ово обични, али добро и лепо смишљени одговори Петра Живковића, јер један официр који је 29. маја у зору као гардијски официр могао да отвори дворске капије и да пусти заверенике у двор да убију краља, кога је он требао те ноћи да чува; да није, ваљда, сада

постао толико скрупулозан да, као почасни ађутант краљев не изврши једну мисију на молбу краљеве матере Марије, која је у овом случају била и добра мајка и далековида жена, која је хтела ма на који начин да склони свога сина, да не чини ту фаталну погрешку коју је намеравао да учини женидбом са ћерком „госпођице" Аспазије. На сва моја објашњења, Петар се није могао склолати да то каже краљу, већ ме је упућивао да ја то учиним. Напослетку, ја сам на то пристао. Јер и мени као Србину и монархисти није било свеједно ко ће сутра бити краљица Југославије. Срамота коју је учинио краљ Александар Обреновић женидбом са краљицом Драгом, знам каква је била поражавајућа, нарочито за нас Србе, који смо у то време били у иностранству.

Одмах после овога разговора отишао сам у двор и затражио аудијенцију. Одмах сам је добио и отишао сам на горњи спрат, где је био радни кабинет краља Петра и његови приватни апартмани. Краљ ме је примио врло љубазни и кад, ме је упитао шта желим, рекао сам му овако: „Ваше Величанство! Дошао сам код вас, да вас замолим да ми кажете да ли ви и сада овде у Каиру, остајете при својој ранијој намери да вашу садању вереницу венчате и да она сутра буде краљица Југославије?.." Краљ ми је на то одговорио овим речима: „Остајем данас и увек да моја вереница постане краљица Југославије... Ја ћу се њом оженити и са њом ћу се венчати." На то сам рекао краљу: „Ваш покојни отад краљ Александар, за време I светског рата, био је верен за најстарију ћерку руског цара. Нигде у то време у свету ни за кога није могла бити почаст већа него да постане зет свемоћног руског цара. Цела Србија, па и цео српски народ, гледао је у цару Николи свога великог покровитеља и заштитника. Али, зато, што је у то време Србија била окупирана и подељена између Аустро-Угарске и Бугарске, тадањи председник владе Никола Пашић и покојни краљ Александар, као и Мирослав Спалајковић, тадањи посланик Србије у Петрограду, сматрали су да није време да се ова веридба објави. Српски народ кад буде чуо за вашу женидбу, осудиће и вас и тај ваш акт. И то ће бити фатално и по вас лично и по династију Карађорђевића, и по монархију као установу, коју је српски народ прихватио и коју подржава."

Кад сам ово говорио краљу Петру, он ме је мирно саслушао, па кад сам завршио, он ми рече: „Ја сам чуо шта сте ви мени рекли. А, сад, молим вас, да прочитате један телеграм и да видите како о тој ствари мисли народ у Југославији према извештају мога министра војног генерала Михаиловића". Краљ се затим окренуо и отишао у један угао свога радног кабинета и донео ми је и у руке предао једну хартију, на којој је текстуелно била написана ова садржина: „Вест о намераваној женидби Вашег Височанства примљена је у целој Југославији са највећим одушевљењем. Ја сам проверио народно расположење у целој Југославији и

цео народ очекује да ће те заједно са њеним величанством краљицом вратити се тријумфално у вашу престоницу Београд. Министар војни, армијски генерал Драгољуб Михаиловић".

Кад сам прочитао овај телеграм, рекао сам краљу: „Ваше Величанство! И Ви и ја налазимо се око 2.000 километара далеко од наше отаџбине. Ваш министар војни налази се у земљи и свакако он боље познаје садање расположење нашег народа по овој ствари него ја. Али, ја вам поново могу рећи, да ће ваша женидба бити фатална, и та погрешка неће се моћи лако исправити!" После тога поздравио сам се са краљем и отишао сам...

Још истога дана нашао сам Петра Живковића и испричао сам му цео овај случај. Рекао сам му дословце све оно што сам ја рекао краљу, као и његов одговор, а и телеграм генерала Д. Михаиловића. Онда ми Петар Живковић рече: „Фаталан је генерал Дража Михаиловић. Ја сам стално био противан да министар војни и члан владе буде у земљи, која је окупирана; да тамо ради шта хоће; да води политику какву он хоће, а да за све то сноси одговорност краљ и влада који се налазе у туђој земљи и који немају никаког утицаја на догађаје у земљи. Кад је на моју поруку, да генерал Михаиловић пристане на онај предлог, који су Енглези донели, он мени одговорио тек после месец дана, да он на то не пристаје, јер он као министар војни не може допустити да се мимо њега ствара још једна оперативна јединица, на чије операције он, као начелник штаба врховне команде, не може да утиче." После тога његовог одговора, наступило је ово ново расположење код Енглеза, који су посредним путем наоружали Тита, који је данас тамо створио велику војску, прогласио се за маршала, а нека скупштина у Јајцу збацила краља и династију, а после прогласила републику и федерацију.

И ја сам био услед тога револтиран, па сам му онда рекао: „Знате ли Ви, господине председниче, одакле потичу све несреће које сналазе нашу земљу за ових последњих неколико година? Оне потичу, наставио сам, од онога дана кад сте Ви отворили дворске капије 29. маја 1903. и кад су завереници ушли и убили свога краља, коме су се били заклели на верност. И, наместо да одмах сутрадан, после краљевог убиства, будете сви стављени под војни суд и за оно грозно убиство да будете сви стрељани, Вас су Народна скупштина Краљевине Србије и Сенат прогласили за спасиоца отаџбине. После тога некажњеног злочина, сваки официрчић у нашој земљи сматрао је да може своју заклетву да погази кад хоће и како хоће. А, од како је краљ Александар Карађорђевић Вас поставио за председника владе, а укинуо Устав и све оне законе с којима се поносила Србија, није било ни једног официра у Југославији, који није сматрао да је он способан и да треба да буде председник владе. Тако је дошло до 27. марта, кад је потпоручник Петар Панић, по наредби гене-

рала Душана Симовића и Боре Мирковића, целога дана ‚изигравао' краља и издавао наредбе, прокламације и наименовао владу, а Ви сте све то видели и знали, па нисте протестовали против тога, па је тако дошао ред да и Дража Михаиловић може да се одупре и да не испуни једну вашу поруку која није била ни написана, већ је била само једна усмена порука. Ето, тако је то ишло и све ово данас што видимо, то су само логичне последице једног некажњеног злочина. Док сам ја био војвода, наставио сам да говорим Петру Живковићу, а затим и шеф Горског штаба, ја никад и никоме нисам опростио ни најмању кривицу. Сматрао сам да је опроштај кривице већи грех и од саме кривице, а онај који опрашта кривицу, већи је кривац од онога који ју је учинио. Јер се опраштањем кривице само повлађује људима да их чине и да их понављају". Изненадило ме што је Петар Живковић признао да је све ово тачно што сам ја њему у очи казао.

Руси су, изгледа, били веома незадовољни држањем краља Петра II. Кад су краљ Петар и његова влада дошли у Каиро, руска влада поставила је Николаја Новикова, руског посланика у Каиру и за свог посланика на двору краља Петра II. Новиков је предао своје акредитиве краљу Петру још пре одласка др Бенеша за Москву. Али, кад се Бенеш вратио из Москве, па није нашао краља Петра у Каиру, а само зато да не би примио поруку из Москве. Руси су сматрали да је то краљ Петар тим својим поступком направио једну велику политичку погрешку, без обзира да ли је то учинио по својој личној иницијативи или на енглеску сугестију. Код Руса се врло брзо родила идеја, а затим и уверење, да је краљ Петар сав у рукама Енглеза, прво, преко госпођице Аспазије, матере његове веренице, за коју се тврдило да припада служби енглеског Интелиџенс сервиса, која је у то време радила у Лондону да добије обећање да ће енглески краљ Ђорђе VI, који је био кум на крштењу краља Петра II, бити кум на венчању са њеном ћерком Александром. Енглези, у прво време, нису хтели да чују, а не да прихвате овај предлог госпођице Аспазије. Али су доцније кад им је то, вероватно, било потребно, и на то пристали. Руси су о свему томе водили строго рачуна и ништа нису пуштали из вида у односима између Енглеза и краља Петра, а како се развијају ствари у Југославији, они су, вероватно, били бар толико обавештени као Енглези и Американци. Дошао сам у везу са руским посланством у Каиру, приликом њихове велике победе над Немцима у бици Курск-Бјелогоред, која је била одлучујућа, и после које су Руси поново заузели Харков, а Немци, кад су почели одатле да одступају, нигде се више нису задржали све до своје коначне капитулације.

Успео сам да и Петра Живковића упознам са функционерима руског посланства у Каиру. О Петру Живковићу била је код Руса оваква дефиниција. Петар Живковић мрзи свом душом бољшевике и учинио је за

време своје владавине, а и доцније, преко других који су владали у Југославији, да се комунистичка странка готово потпуно уништи у Југославији. Он зато мрзи и данашњу Русију, односно, Совјетски Савез. Али, Петар Живковић остао је морално чист као Србин. Он се није ангажовао ни у служби Енглеза, ни Американаца. И због тих својих особина, он је симпатичан Русима и само због тога Руси могу и хоће с њим да разговарају. Руси су били веома осетљиви на сваку акцију коју су Енглези предузимали на Балкану. Кад су Енглези, помоћу италијанског оружја, наоружали Тита, Руси су то веома рђаво примили. И мислим, да они то Титу никад неће заборавити. А да би се показали лојални према краљу Петру и његовој влади, они нису хтели да пошаљу своју војну мисију у Титов штаб. Они су, у сваком случају, хтели да одбаце Енглеску са Балкана, ако не потпуно, а оно, у сваком случају, из Југославије. Пошто су сматрали да се краљ Петар у његовој тадањој ситуацији, везан за своју вереницу и њену матер, не може извући из енглеске мреже, и да Енглези, поред њега, још имају у својим мрежама и Тита, Руси су се одлучили на један корак.

Једнога дана беше позван у руско посланство Петар Живковић. Њему је тамо Николај Новиков, по речима Петра Живковића, рекао ово: „Совјетски Савез је ставио себи у дужност да се Југославија поново успостави у њеним старим границама. Ни један метар ваше земље неће остати под туђом влашћу. Проширењу ваше земље на рачун Аустрије и Италије ми, не само што нисмо противни, него ћемо то и помоћи. Али, на једну ствар никада нећемо пристати, а то је, да се краљ Петар врати на престо Југославије у Београд. Ми немамо ништа против монархије. Ми не желимо да се у Југославију пресади комунизам. Ми само тражимо да Југославија никада убудуће не припада групи држава које би евентуално биле против Совјетског Савеза. Совјетски Савез добро зна какав је ваш велики државник Никола Пашић одговорио Лојду Џорџу, кад је овај тражио да неколико српских дивизија помогну Грцима у њиховом заузимању Мале Азије, на тај начин што би те дивизије из Цариграда евентуално направиле једну диверзију према Црном мору, у правцу Трапезунда, где би их искрцали Енглези. А Пашић је одговорио, да, у таквом једном случају, може да дође до сукоба између Срба и Руса и да то никада, док је жив, неће допустити да се створи могућност за један такав сукоб. Совјетски Савез зна добро за овај случај и он га неће никад заборавити.

Зато ми желимо пун просперитет Југославије и ништа друго од ње не желимо, до да увек задржи гледиште Николе Пашића у односима Југославије са Совјетским Савезом. Међутим, краљ Петар II налази се у мрежама енглеским и он из њих не може да изиђе, а ми, опет, нећемо допустити, а у то будите сигурни, да се у Београду, на Теразијама устоличи један члан енглеског Интелиџенс сервиса. (Овде је циљао на Ас-

пазију и њену ћерку Александру). Зато вам ми предлажемо да смените са престола краља Петра II и да на његово место доведете његовог млађег брата Томислава. А ми вам дајемо пуну гаранцију да ћемо Томислава као краља поново инсталирати са његовом владом коју ћемо, као једину закониту владу Југославије, признати и инсталисати у Београду. Уколико пре ви свршите овај посао, утолико ће бити боље." После ових речи које су ошамутиле Петра Живковића, Петар је молио Новикова да му да неколико дана на размишљање, па чим је напустио руско посланство, позвао је мене и саопштио ми ову руску поруку.

Испричао ми је све ово што сам овде изнео и питао ме шта ја мислим о томе. Ја сам му, онако више у шали, одговорио да је он за те ствари много вичнији од мене; да је он смењивао краљеве и престолонаследнике у Србији, а ја сам само био један скроман радник кад је требало да се руше туђа царства. Према томе, нека он нађе начина и пута како да се изведе ова ствар. Петар ми је на то рекао, да он никада неће то покушати, а то је сада и немогуће, с обзиром, да се налазимо овде на овоме месту, где су стварно Енглези господари. Он је посумњао да у целој овој ствари има учешћа и краљица мати Марија.

После неколико дана, Петар Живковић поново је отишао у руско посланство и, по његовом причању рекао Новикову овако: „Кад би ми приволели краља Петра на абдикацију, и његовог млађег брата Томислава прогласили за краља, који је малолетан (тада је имао 16 година), ми би морали да поставимо намесништво. А по југословенском Уставу, намесништво бира, у својој заједничкој седници југословенска Народна скупштина и Сенат. Пошто овде нема ни Скупштине ни Сената, то нема ни могућности да се постави намесништво, које би управљало државом до пунолетства евентуалног краља Томислава. Према томе, ова промена на југословенском престолу потпуно је немогућа".

Новиков је пажљиво слушао излагање Петра Живковића. И кад је Петар Живковић био уверен да је на руски предлог о смени краља Петра нашао такав дипломатски изговор да ће Руси морати бити запањени, Новиков му је одговорио овако: „Кажите Ви мени, молим Вас, господине ђенерале, да ли су се састали скупштина и сенат да 27. марта прогласе краља Петра пунолетним? Колико је мени познато, краљ Петар 27. марта није био пунолетан, а узео је краљевску власт у своје руке и против тога се нико није бунио у Југославији..." Састанак је био завршен и Петар Живковић вратио се натраг у свој стан, позвао ме да ми саопшти и овај разговор између њега и Новикова.

Мислим да је енглеска разграната обавештајна служба у Каиру ипак дознала за тај контакт између Петра Живковића и руског посланства у Каиру, па ме је једнога дана, позвао министар двора Марковић и рекао ми да краљ Петар жели да разговара са мном. Отишао сам у привремен

краљев двор, где сам одмах био примљен код краља. Пошто сам се поздравио са краљем, пошто сам био понуђен да седнем, што сам и учинио, краљ је са мном започео овакав разговор: „Ја знам господине Трбићу, да сте Ви велики пријатељ са господином генералом Петром Живковићем. Али, исто тако познато ми је, да сте били велики пријатељ мога покојног оца, а и мени сте пријатељ. Мени је данас потребна ваша услуга, а она се састоји у овоме: Енглези никако не трпе генерала Живковића зато што је био диктатор Југославије. И све моје напоре које ја чиним за будућност Југославије, они ми ометају само због тога, што је генерал, господин Живковић мени, као врховном команданту помоћник. Мени је врло незгодно да ја по својој иницијативи, сменим њега са тога положаја. Али, ви би и мени лично и Југославији уопште, учинили велику услугу ако би узели на себе задатак да убедите генерала господина Живковића да поднесе оставку. Ма кога другог да ангажујем за ову мисију, не би било згодно, јер не желим да и неко други зна разлоге за овај мој поступак, што не би било ни мало по вољи генералу господину Живковићу. Молим вас, кажите ми хоћете ли се примити да извршите овај задатак, а ја вам то нећу никада заборавити?"

Хтедох прво да му кажем да не желим никакве краљевске захвалности, јер је од њих свако проплакао. Али, нисам хтео с обзиром на његову ситуацију у којој се он тада налазио, без његове личне кривице. Али, сам му ипак морао рећи ово: „Ја се примам ове мисије, и могу вас уверити да ћу је и извршити. И ви ћете сутра, још пре подне, имати у рукама оставку Петра Живковића. Али ја вас молим да ви о томе своме акту још једанпут добро размислите, и да се обазрете око себе, да видите ко вас све опкољава и на кога ћете се ослонити сутра, кад од себе одбаците једног сигурног и поузданог пријатеља. Без обзира шта мисле Енглези о Петру Живковићу, ја вам могу рећи да је Петар Живковић вама лично одан и до краја веран. Не могу да видим у вашој ближој околини ни једног човека, који би у својој верности према вама био раван Петру Живковићу".

Ово сам могао рећи краљу зато, што сам био упознат са разговорима који је имао Петар Живковић са представницима Русије и где је он категорички одбио сваки покушај о смени на краљевском престолу Југославије. Краљ ми је на то одговорио, да он не мисли потпуно да одстрани Петра Живковића од себе, већ да му остане као један дискретни саветник, с којим ће се он с времена на време, састајати и разговарати. Пошто сам се примио ове мисије, и нисам успео да разуверим краља да се лишава једног оданог пријатеља, поздравио сам се са краљем и одмах отишао да нађем Петра Живковића.

Позвао сам га у млекару, где смо се обично свако вече састајали. Кад је дошао, ја сам му онда испричао цео разговор који сам имао са краљем

и објаснио му да је најбоље да одмах поднесе оставку, кад је већ заједничка сарадња са краљем и Пурићем немогућа. Кад већ краљ сматра да ће му се његова ситуација олакшати оног тренутка кад ви будете дали оставку, онда дајте је одмах. Генерал Живковић, кад је чуо све ово, толико је био узбуђен да су му се појавиле сузе у очима. Али ми је рекао, да ће још те вечери написати оставку и сутра ће је однети краљу. Рекао ми је да дођем код њега у хотел „Сеферс", где је до тада становао, и да ми прочита своју оставку.

Сутрадан отишао сам у његов стан и Петар Живковић дао ми је да његову оставку прочитам. Пошто сам му ја рекао, према разговору с краљем Петром, да краљу Енглези замерају што сарађује са Петром Живковићем, он се у својој оставци одужио Енглезима на тај начин, што је као разлог за своју оставку, изнео да то чини ради тога, што Енглези ни у последњем моменту, кад је сасвим очигледно за свакога, да је победа савезника над осовинским силама више него извесна, неће да дају оружје српским снагама отпора, које предводи генерал Михаиловић, и ако се српски народ први Европи дигао противу окупатора, па не само то, него Енглези неће да наоружају тешким наоружањем ни онај батаљон краљеве гарде који се налази у Палестини. И због таквог држања Енглеза према краљевини Југославији, он је побуђен да да оставку на положај помоћника команданта врховне команде. Кад сам прочитао ову оставку, питао сам генерала Живковића зашто је овако мотивисао своју оставку. Он ми је на то одговорио: „Зар ти не видиш шта раде Енглези? - Наоружавају Тита, а неће у исто време, да дају оружје ђенералу Михаиловићу ни у најмањој мери, да би, макар и симболично, показали пред српским народом да они цене ђенерала Михаиловића као првога који је у Европи повео борбу у већ окупираној земљи против окупатора. Овако сам мотивисао своју оставку још и зато, да виде Енглези да ми нисмо слепи, па да не видимо шта они раде. Али, ако сматрају да сам ја узрок таквом њиховом поступку, ја, ево, дајем оставку на свој положај, а њима се пружа могућност да своје држање промене и да докажу да сам ја разлог, због досадашњег њиховог држања". После оваквог објашњења о мотивацији његове оставке, и ја сам се сложио са њим, да је оваква мотивација о оставци на своме месту.

Петар Живковић тога дана у 10.30 часова по каирском времену, био је у двору. Кад је ушао код министра двора и рекао му да тражи аудијенцију код краља да би му лично у руке предао своју оставку, одмах је био пријављен код краља, који га је примио и из руку његових узео оставку, али није ни загледао, већ се само захвалио Живковићу на његовој дотадањој сарадњи и пружио му руку, као знак да је аудијенција завршена.

Чим је генерал Живковић напустио краљев дворац, одмах је дошао председник владе Божидар Пурић и сва тројица - краљ Петар, Божидар Пурић и Брала Марковић смејали су се готово на глас што су успели да се тако лако отарасе Петра Живковића. Али, кад је Божидар Пурић прочитао оставку, уједанпут су престали да се смеју, јер су нашли да је она написана сасвим незгодном мотивацијом за оно време.

Већ сутрадан, опет сам био позван у двор, и сад ме је замолио министар двора Марковић, да идем код Петра Живковића и да некако приволим Петра Живковића да напише другу оставку и да у њој каже и наведе као мотивацију да је због његове тешке болести, принуђен да да оставку на свој положај. Јер овако, како је он мотивисао своју оставку, није ни мало олакшао краљев положај. Ја сам рекао, да ту „мисију" не могу примити на себе, јер то би једино могао да учини лично краљ Петар, да позове генерала Живковића, и да га он замоли, да промени своју мотивацију у оставци. Краљ ради тога поступка Петра Живковића, који никако није хтео, на молбу извесних посредника да промени своју оставку, није никако хтео, ради тога, да прими у опроштајну аудијенцију Петра Живковића, што је било сасвим неумесно и није одговарало утврђеном реду који је био установљен раније у краљевом двору за овакве случајеве. Никада се више ова два Петра нису срели.

Врховни командант савезничке војске која је оперисала у Италији, генерал Александер, још почетком месеца јануара 1944. цео свој оперативни штаб пребацио је у Италију, у Казерту.

У Каиру остао је други део штаба, који је такође био важан, јер је источни део Средоземног мора био у рукама Немачке и Италије, а Италија је била нарочито утврђена на неким острвима у Додеканезу, која су од 1911. припадала Италији.

Док су се савезници борили у Италији, у Лондону су се зариле две жене. Једна од тих, бивша југословенска краљица Марија, борила се да јој син остане у Каиру, да би из Каира директно отишао у Југославију, верујући кад се буде вратио у Београд, да ће се тамо наши људи, који ће га одвратити од намераване женидбе. Њој није био познат телеграм Драже Михаиловића, односно краљеве женидбе. Друга жена била је „госпођица" Аспазија, која се борила да краљу Петру допусте повратак у Лондон, да би њена ћерка могла постати југословенска краљица, а да се и њој, на тај макар и посредан начин призна да је и она некада била краљева супруга. Краљица Марија је могла, вероватно, да посредује нешто у енглеској краљевској породици, с којом је била у сродству. Али Аспазија водила је борбу много одлучније и практичније. Она је ту борбу водила преко пуковника Бомона, односно преко Интелиџенс сервиса. И она је победила. Али док су се те две жене зариле у Лондону, а савезничка војска у Италији, дотле је вођена пропаганда у батаљону краљеве

гарде који се налазио у Палестини против краља, а за Тита. У влади Божидара Пурића била су два Хрвата. Један од њих био је млади Гризогоно, син др Иве Гризогона, а други је био најмлађи брат др Грге Анђелиновића. У Каиро беше допутовао из Италије потпуковник Титове војске Владимир Дедијер. Он је донешен као тежак рањеник у Каиро. Али, он је донео вест да је сестра браће Анђелиновића, као лекарка, међу Титовим партизанима. Кад је за ово сазнао др Грга Анђелиновић, он је одмах позвао свог најмлађег брата и тражио од њега да одмах поднесе оставку на министарски положај. Објаснио му је да је генерал Михаиловић, који је члан исте владе, у којој је и Анђелиновић, велики противник Хрвата и да једном Анђелиновићу није место да он буде у истој влади са генералом Михаиловићем, утолико пре, што се и његова сестра налази у Титовим одредима, где врши дужност борца и лекара.

После ове сугестије од свога брата Грге, министар Анђелиновић одмах је отишао код Божидара Пурића и поднео му оставку. Оставка је била одмах уважена. С друге стране професор Родолфо, који је заједно са др Чоком уређивао у Јерусалиму један лист на словеначком језику, који је специјално био намењен војницима краљеве гарде, који су у већини били Словенци, почео је преко свога листа да пропагира међу словеначким војницима, да напусте краља Петра и да се изјасне за Тита. Све ове радње Енглези су толерисали, јер у противном случају, њихова цензура не би такво писање дозволила. Као што сам већ рекао и раније, да је направљен споразум између египатске и југословенске владе, разуме се, и то је било посредством Енглеза, да двор југословенског краља Петра у Каиру чува споља египатска полиција, наоружана дугим пушкама неког старог енглеског модела, а унутрашњу стражу, и остале дужности у двору вршили су југословенски гардисти, којима је за време службе у двору, заповедао дежурни краљев ађутант.

Једнога дана, то је било крајем фебруара 1944, пред мој стан стала су кола министра двора краља Петра II. Шофер, који је знао мој стан дошао је у стан и позвао ме да хитно идем у двор. Сео сам у кола и одвезао се тамо. Спољна стража, познавајући дворска кола, само нас је поздравила и ми смо ушли у двориште. У дворишту није било ни једног краљевог гардисте. Кад сам ушао код министра двора, тамо сам затекао и председника владе Божидара Пурића. Чим сам ушао, Пурић, пошто се са мном поздравио, одмах је изишао и отишао у собу код ађутанта, а мени је рекао министар двора: „Знаш ли, богати, Трбићу, шта се десило?" Рекох му да не знам. Али он настави даље: „Још синоћ у први мрак, цела југословенска војна стража напустила је краљев двор!!! и отишла је у логор. Јутрос, кад је друга стража требала да дође, није дошла. Значи, да су сви ови наши војници пришли Титу. Тражили смо одмах да нам се из Палестине изаберу из батаљона други војници и да они замене ове,

па да чувају у двору стражу". Ја сам му на то рекао, да они могу у Палестини једино да се ослоне на капетана Ропотеца и на неколико српских официра, па да им капетан Ропотец изабере оне Словенце, у које он верује да су сигурни, а Срби да узму само оне војнике Србе који су регрутовани од Срба из Цариграда. Зато нека се обрате директно наредника Тому, који је родом из околине Гостивара, по занимању фурунџија, по кући и по породици Србин, и који је одслужио југословенску војску и постао резервни наредник у њој. Оно што Тома буде изабрао, а такође и капетан Ропотец, у то се може поуздати. А све оно друго можете да отпишете. Не знам да ли су баш сви овако урадили. Али, после десетак дана, видео сам у Каиру капетана Ропотеца, са још неколико Срба официра који са својим војницима по реду чувају унутрашњу дворску стражу код краља Петра II.

После конференције на Јалти, председник Рузвелт дошао је у Каиро, па је ту примио Саудијског краља Ибн Оауда, његовога сина принца Фејзала и многе друге. Али, краља Петра није примио. А то је учинио В. Черчил. После овога састанка између краља Петра и Черчила, у југословенској влади и у двору краља Петра завладало је једно оптимистичко расположење. Видећи такво расположење у двору и у влади, и ја сам био поверовао да је Черчил уверио краља Петра II да је питање његовог повратка у Југославију исто тако решено у његову корист на конференцији у Јалти. Међутим, брзо сам се уверио да такво веровање не одговара стварности. Одмах по одласку председника Рузвелта и В. Черчила, дошао је по мене у мој стан пуковник Николај Мошадски. Рекао ми је да је дошао по мене да му тога дана будем гост на ручку. Сели смо у његова кола и отишли у Хелиополис, чувено модерно предграђе града Каира. Николај Мошадски је и тамо имао један елегантан стан. Кад смо сели у један од три његова салона, он је почео овакав разговор:

„Као што видите, рече ми, врховна команда савезничке војске подељена је на два дела. Једна, под америчким генералом Ајзенхауером, налази се у Лондону. Друга, под комадном генерала Александера, налази се у Казерти у Италији. Мени више није место овде. Сигуран сам да ћу ускоро и ја бити премештен, и то у Лондон, где је врхови командант један амерички генерал и где је моја служба много потребнија и корисније него овде у Каиру. Ја немам довољно речи да вам се захвалим на вашој драгоценој сарадњи. Кад смо ми дошли из Америке овде у Каиро, ми смо били потпуно непознати и необавештени, и ви сте били први који сте се одмах, без резерве, ставили нама на расположење и дали сва предходна обавештења, помоћу којих смо се ми одмах оријентисали. Сва ваша обавештења била су непогрешива. Али, у овом часу, ја лично желим да вам се одужим. Кад сам вас питао зашто сте ви пристали да сарађујете с нама и да ли тражите новац или право да одете у Сједињене

Америчке Државе, и да вам се тамо осигура пензија, ви сте ми рекли да не радите за новац; да уопште немате намеру да се преселите у САД и да од њих тражите неку пензију, већ да сарађујете са нама, да би на тај начин послужили својој отаџбини. Сад је дошао тренутак да се ја одужим вама, а ви да корисно послужите својој отаџбини. Ствар је у овоме. Ви знате да је била конференција на Јалти. Али, једна ствар, коју ви не знате, то је да је на тој конференцији питање Југославије решено у негативном смислу. Ваш краљ и ваша влада уверени су, а мени је непознато на основу каквих обавештења су могли стећи то уверење, да ће америчка и енглеска војска узети учешћа у операцијама на Балкану, и да ће оне преко Турске, Грчке и Бугарске, ући у Југославију и створити могућности да се тамо поврати ваш краљ и његова влада. Таква обавештења нису тачна. На конференцији у Јалти дефинитивно је утврђено, прво, да ни једна јединица америчке војске не дође нигде на Балкан. Енглеска војска, кад за то дође време, искрцаће се у Грчку и помоћи Грцима да се ослободе од Немаца. Ваша земља препуштена је Русији. Из ових стопа, идите одмах и саопштите то вашем краљу. Нека апелује на нашег председника да се та ситуација измени у вашу корист, јер још има времена. Једно вас молим, да моје име никоме и ни под којим условима не одате. Ви знате мој положај и ја бих га изгубио сигурно, чим би се сазнало да сам ја једну тајну, која ми је као тајна саопштена, од једног пратиоца који је пратио председника Рузвелта и са њим сарађивао на конференцији у Јалти. Као што сам и малопре рекао, ово сам учинио само зато, да бих се ја вама одужио за вашу сарадњу и да вам створим могућности да корисно послужите својој држави."

Одмах после ручка, вратио сам се у Каиро и око 4 сата после подне био сам у двору. Затражио сам аудијенцију код краља, али сам у исто време, казао министру двора зашто идем код краља. Кад сам му све потанко испричао, он ме је пријавио краљу, па кад сам и њему казао ово исто што сам чуо, он је наредио министру двора да му хитно позове председника владе Б. Пурића. За кратко време дошао је и Пурић. Краљ Петар ме је замолио да све оно, што сам њему казао, да кажем и председнику владе Пурићу. Кад сам све од речи до речи испричао Пурићу ову ствар са конференције у Јалти, онако како је то мени пуковник Мошадски рекао, Пурић ме је одмах упитао откуд да ја те ствари знам и ко је мени то казао. Ја сам Пурићу одговорио да сам све ово чуо са једног аутентичног места, и од човека за кога сам сигуран да ми је рекао истину, али да његово име не могу рећи, јер сам томе човеку дао реч да ћу његово име сачувати и нећу га издати. Пурић ми је на то рекао, да је цело ово саопштење које сам ја њему учинио, од прве до последње речи све измишљено. Он има аутентичне податке за које је дознао приликом проласка В. Черчила кроз Каиро, да Руси уопште неће доћи на Балкан;

да ће Балкан, чим се отвори други фронт, бити поседнут англо-америчким трупама, међу којима ће по свој прилици, бити и турске трупе. Кад сам ово чуо од Б. Пурића, ја сам му само толико рекао, да од свега тога што је он чуо нема ништа и, ако он у ту могућност верује, да је то фатално и по њега и по ону политику коју он води и заступа.

Поздравио сам се са краљем Петром и изишао из двора. Ово је било моје последње виђење са краљем Петром II, јер је он ускоро напустио Каиро. Пре његовог одласка рекао ми је Марковић, министар двора, да се краљ спрема да се врати у Лондон, јер нема више зашто да седи у Каиру, али је и краљ Петар и Божидар Пурић приредио један чудан „априлили" за самог министра двора Марковића. 1. априла 1944. краљ Петар и Божидар Пурић сели су на већ спремљени авион и отпутовали за Лондон. О томе поласку министар двора Марковић уопште није био извештен!... Око 10 сати тога дана, пред мојим станом зауставила су се дворска кола. Шофер је дошао да ме позове. Кад сам сишао доле, у колима је био мој пријатељ Б. Марковић, министар двора. Кад сам сео поред њега у кола, он ми тада рече: „Знате ли шта је ново?!" Одговорих му: „Па новости има много у свету. Не знам за које новости ме питате". А он ми рече: „Ама није ствар о светским новостима, већ о нашим. Знате ли да је краљ са Пурићем на путу за Лондон! Јутрос су обојица сели на авион и отпутовали, а мене уопште нису известили о томе путовању. Све је урађено дискретно и ствар је водио краљ са Енглезима".

Отишли смо у двор, али више тамо није била египатска стража, која је раније стајала око двора. Енглези су известили египатског управника полиције у Каиру да се стража нема више за шта постављати. Кад смо ушли у канцеларију министра двора, онда ми Марковић рече да се он боји да је краљ решио да се по сваку цену венча са својом вереницом и мисли да је он одржавао коресподенцију са вереницом помоћу неких Енглеза. Рекох му да не знам за ту везу преко Енглеза. Али знам за једну другу везу, преко Спасоја Стерђевића, секретара министарства унутрашњих дела, преко кога је тако исто ишла та преписка и да му је краљева вереница као успомену за те и неке раније услуге, дала своју фотографију са својеручним потписом. Кад је ово чуо, Марковић је као опарен скочио са столице, па ми рече: „Ама, јесте ли ви то својим очима видели - ту фотографију и ту посвету са својеручним потписом краљеве веренице. И ако сте то видели, зашто да ми то не кажете раније?" На то сам му одговорио, да сам ту слику са посветом у знак сећања и својеручним потписом краљеве веренице видео лично својим очима, али нисам имао права, нити сам био овлашћен да то пренесем и другим људима. Знам из причања Спасоја Серђевића да је он и у Лондону био посредник између вереника и веренице, па сам сматрао да то није баш нека велика

тајна. Уосталом, све су то приватне ствари о којима се ја нисам ни најмање интересовао.

4. априла 1944, лондонски радио јавио је да се тога дана југословенски краљ Петар II венчао у руској цркви у Лондону са његовом дотадашњом вереницом Александром и да му је био венчани кум Ђорђе VI краљ Велике Британије и цар Индије. Тако се свршио лондонски двобој између две жене... између бивше југословенске краљице Марије и госпођице Аспазије. Кад смо о томе ја и Марковић разговарали, и један другоме упутили смо питање: јесу ли ово само остварене жеље ове лукаве Гркиње, или још нечије. Али на то у томе моменту, могли смо само извесне ствари нагађати али их нисмо могли и потврдити.

Баш тих дана у Каиро су допутовали потпуковник Воја Лукачевић и мајор Бачевић. Обојица су дошли директно из штаба генерала Д. Михаиловића, да у име његово и целе југословеснке војске која је под његовом командом у Југославији шаље потпуковника Воју Лукачевића да присуствује венчању краља Петра II и „принцезе" Александре. Иако је краљево венчање већ било свршена ствар, Лукачевић је тражио да буде пуштен у Лондон, јер је његова мисија специјална, па макар и са једним малим задоцњењем.

Енглези су на то пристали, и у првом наредном авиону који је ишао у Лондон, дали су место и потпуковнику Лукачевићу, који је о себи говорио у Каиру да је одређен да буде стари сват при женидби краља Петра II. Кад је стигао у Лондон, одмах је био примљен код краља Петра и краљице Александре, а затим му је створена могућност да се креће и у неким другим енглеским круговима, а на првом месту код пуковника Бомона. Потпуковник Лукачевић је својим излагањима „о борбама" генерала Д. Михаиловића и његових јединица у Југославији, вероватно заинтересовао оне енглеске кругове пред којима је о тим стварима говорио. Али, баш у моменту кад је он сматрао да је постигао велики политички успех у Лондону, руска агенција ТАСС цитирала је једно писмо које је потпуковник Лукачевић упутио команданту једне бугарске бригаде, која је преко Крушевца и Чачка имала да иде у Санџак, да тамо пали нека српска села и гони партизане, где Лукачевић томе бугарском команданту јавља да му је пут за Санџак слободан, и да ни једна јединица која припада формацији генерала Д. Михаиловића неће га нигде на томе путу напасти. Руска агенција ТАСС је у исто време изјавила да Руси имају то писмо у оригиналу у својим рукама. Ово саопштење о Воји Лукачевићу пало је у те кругове у којима се кретао као гром из ведра неба.

И сутрадан су енглеске власти наредиле Воји Л укачевићу да му је осигурано место у авиону и да одмах има да напусти Лондон. Тако се неславно завршила у Лондону мисија Воје Лукачевића, несуђеног старосвата краља Петра II. Кад је Лукачевић дошао у Каиро, сви су знали о

томе његовом случају у Лондону, и он то није ни побијао, али је правдао тај свој поступак на тај начин, што је то била једна општа акција немачко-талијанско-бугарска за чишћење комуниста и њихових одреда. Док је Лукачевић био у Лондону, Бачевић је био у Каиру и ту је сачекао Лукачевића.

Министарство финансија, односно главна државна благајна, као и финансијско-економски савет, који је устројен од стране председника владе Б. Пурића, који је требао да одобрава државне издатке и да контролише јесу ли ти издаци „на закону основани" - још су се налазили у Каиру. Председник владе беше издао наредбу да се Воји Лукачевићу изда једна сума новаца у злату и доларима за рачун генерала Драже Михаиловића, министра војног. Сума је износила нешто у злату, а нешто у доларима око 100.000 долара. Међутим, десило се ово. Главни државни благајник у Каиру био је Грујица Жуњић, бивши возовођа на југословенским државним железницама. Жуњић је раније вршио дужност благајника у делегацији за Блиски и Средњи исток, док јој је на челу био Јован Ђоновић, а кад је Ђоновић отишао за југословенског посланика код француске владе у Алжир, Жуњић је постао благајник у министарству финансија у Каиру, а то је, у исто време, била и главна државна благајна. Кад је саопштено Жуњићу да изда овај новац, он је то отказао. Милан Мартиновић бив. министар финансија, који је у то време био председник одбора за помоћ Титу и партизанима, са седиштем у Каиру, наговорио је Жуњића да он тај новац не издаје. Како је био тачно одређен дан и час поласка Воји Лукачевићу и Бачевићу, за њихов одлазак авионом у Југославију, у штаб Драже Михаиловића, Жуњић, да не би дао овај новац, узме са собом кључеве од касе, напусти зграду државне благајне и склони се негде у Каиру.

Одмах се направила велика узбуна. У министарство финансија дошао је пуковник Путник, син покојног прослављеног српског војводе Р. Путника, који је овде у Каиру био начелник штаба југословенских снага ван отаџбине, па је у друштву Воје Лукачевића тражио да се отвори државна каса и да се Лукачевићу преда новац за који је он имао потпуно уредан налог. Али је све то било узалуд, јер је Жуњић био побегао... и онда је настала трка и потера за Жуњићем. Најпосле, обратили су се и енглеским и египатским властима, с молбом да се овај одбегли благајник пронађе, јер су они сумњали да је са собом однео и велику суму државног новца. Међутим, ово није било тачно.

Жуњић са собом није понео никакав државни новац, већ је само узео кључеве од касе и са кључевима побегао. Тога дана и идуће ноћи Енглези су „успели" да „пронађу" Грујицу Жуњића и да га саветују да дође у министарство финансија што је овај и учинио. Сутрадан, кад је било канцеларијско време, Жуњић је дошао у министарство финансија и тамо

предао кључеве од касе, изговарајући се да он даље не може вршити дужност благајника, јер се од њега тражи да он на незаконит начин издаје „које коме" државни новац. Одмах је одређен једна нови благајник који је примио благајну и одређену суму новаца предао Воји Лукачевићу. Још исте вечери Лукачевић и Бачевић сели су на авион и отишли у Бари (Италија). Тамо је био велики аеродром у Фоџи, један од највећих аеродрома у Италији, где су се спустили, а из Фоџа требало је други авион да их пребаци преко Јадранског мора у Црну Гору, где се тада налазио штаб Драже Михаиловића. Чим су сишли из авиона на аеродром у Фоџи, Енглези су одмах одузели сав новац који је носио Лукачевић за генерала Михаиловића, изјављујући да југословенска влада нема права да народни новац шаље Дражи Михаиловићу. Тако је одузет овај новац који је био намењен Дражи Михаиловићу. Тек после тога, пребачени су Лукачевић и Бачевић преко Јадранског мора и спуштени негде у Црној Гори.

Цео овај поступак био је изазвао један тежак утисак код Срба у Каиру. У то време једна велика група цивилних лица и официра које су Италијани били заробили, или су их узели као таоце, бејаху нећ дошли у Каиро. Међу тим ослобођеним људима био је Крста Мандић, председник окр. суда из Подгорице, Милинковић, директор гимназије из Берана, Ђуро Шоћ, бивши председник општине у Бару, Душан Бан, чиновник поште, синовац бив. црногорског митрополита Митрофана бана, породица Радмила Грђића, генералног секретара југословенског сокола; сестра и зет Добросава Јевђевића и још многи други. Сваки дан је у Египат долазило све више света, који је био у ропству или интернацији код Италијана. На протест египатске владе што оволики свет улази и без икакве дозволе се насељава у Египту, Енглези образују један логор, јужно од Суецког канала, и тамо сместе све ове избеглице, дајући им хлеб и осталу храну, и показујући старање за овај свет, који је годинама био малтретиран од окупатора.

Али, једнога дана, добисмо вест да је почело искрцавање у Александрији око 30.000 избеглица из Далмације и са неких далматинских острва, које је евакуисао Тито. За њих су Енглези спремили један логор северно од Суецког канала, ближе Суецу, док је онај први југословенски логор био нешто ближе Порт Саиду, тако, да се људи из ове две групе нигде не могу срести. Комунисти су свој логор у Ел Аришу одмах савршено уредили. Њихова организација и овде у Египту показала се као одлична. Установили су разна културна друштва, међу којима и за позоришне представе, фудбал, као и певачка друштва.

И почели су и спремати да са тим друштвима изиђу пред каирску публику. Али, у исто време, Тито је у Каиру већ имао и свога војног изасланика, а то је био Мата Јакшић, сада потпуковник Титове војске, рођени Србин и католик, Дубровчанин, који је правне науке завршио у Паризу.

Поред њега, дошао је и полит. комесар и још неколико мушких и женских особа, које је било потребно као особље у тој мисији. Пре њих беше дошао потпуковник Владимир Дедијер, који је знао енглески језик, али и полит. комесар југословенске војне мисије, такође је знао енглески. Цела ова мисија, дала се на посао, да се добро афирмира и да пред јавношћу Египта покажу и докажу да су комунисти нешто сасвим друго, него што су их раније други представљали. Мора се признати да су у томе успели, јер су сви Титови представници у Каиру били потпуно углађени људи, образовани и друштвено лепо васпитани; логор у Ел Аришу добро организован, али и добро дисциплинован, тако, да из тога логора нико није могао чути ни једне речи.

Кад се сазнало на све стране о случају Воје Лукачевића у Лондону, генерал Дража Михаиловић, преко своје радио-станице је известио краља Петра и савезнике, да Воја Лукачевић није био никакав његов изасланик, јер он није ни одређивао никога од својих официра да у Лондону представља њега и војску у отаџбини за време краљевог венчања. Да ли је ово све тачно што је генерал Дража Михаиловић јавио о Лукачевићу, није се могло утврдити, јер Лукачевић можда није имао могућности да се брани од свога команданта. Руси су непрестано напредовали. Отпочело је искрцавање савезника на атлантској обали у Француској. И у томе моменту, ја сам још један пут био позван од пуковника Николаја Мошадског. Мошадски ми је поставио овакво питање: „Кад би снаге генерала Михаиловића биле добро наоружане, да ли би генерал Михаиловић са својом војном снагом ратовао и одупро се уласку Руса у Србију; шта Ви мислите о овоме?" Ја сам му на то одговорио, да ја не знам ни колико војске има генерал Михаиловић, ни какво је његово наоружање. То они боље знају, јер имају своје мисије не само код генерала Михаиловића, већ и код потпуковника Пилетића у Хомољу. Према томе, овде не бих могао дати одговор који би одговарао стварности. Знам сигурно да би генерал Михаиловић, кад би имао потребна наоружања, ударио свим својим снагама на Немце. Али, да би ударио и на Русе, у то не верујем, јер би то значило у исто време објавити рат савезницима. Још једанпут ме је упитао Мошадски: „Јесте ли Ви сигурни да генерал Михаиловић не би ратовао против Руса!?" Ја сам му на то одговорио овим речима: „Ја не знам да ли би Михаиловић ратовао противу Руса. Али знам сигурно да српски народ то не би хтео". На томе се мој разговор свршио са Мошадским. И он је одмах после тога отишао у Лондон на своју нову дужност.

Сви ми Срби који смо у то време живели у Каиру, били смо изненађени овим догађајима. На Велики Петак 1944. краљ Петар се жени и венчава у Лондону! Њему кумује енглески краљ Ђорђе VI, а на Ускрс, само два дана доцније, масовна америчка авијација бомбардује Београд!...

Кад сам за ово дознао, ја сам прекинуо сваке везе са својим пријатељима Енглезима, јер нисам могао никако да схватим да је заиста била нека потреба да се, ионако бомбардовани Београд од стране Немаца, бомбардује сада од савезника, јер ми је било добро познато да у томе моменту, сем железничких мостова код Београда на Сави и Дунаву, никаквих других важних објеката нема у Београду, и да је немачки гарнизон у Београду један од најмањих у окупираним престоницама Европе. Схватио сам ово бомбардовање као неку казну над српским народом, коју он ни по чему није заслужио, барем не од Енглеза.

Вређало ме до највеће мере што су поједини Енглези са великим одушевљењем и са неком гордошћу говорили о томе бомбардовању Београда, док је београдски радио јављао о огромном броју жртава које је поднело мирно београдско становништво, причињеним овим масовним бомбардовањем. За сво време које сам даље провео у Каиру, никад више нисам поздравио ниједног Енглеза, а они су продужили да бомбардују Србију.

Прекинуо сам везе и са Енглезима и са Русима. Али сам код Руса ипак оставио др Антуна Новачана да се с времена на време, састаје са Русима и одржава везе. Тако је завршена моја делатност и рад за време II светског рата.

Чим је Београд био ослобођен, многи су почели да се враћају у Београд. Али, то су махом били комунисти. Јануара 1945, свима Југословенима је саопштено да у југословенском посланству у Каиру, на чијем је челу сада стајао Милан Мартиновић, депонујемо старе пасоше и да добијемо нове. Речено нам је да онај који то не учини, сматраће се одмах као да није грађанин Југославије. Ја сам отишао у посланство крајем месеца јануара и обновио свој пасош, коме иначе беше истекао рок. Али, без обзира на то, ја нисам хтео ни за један моменат да изгубим право грађанина Југославије.

Из Београда је дошао у Каиро поп Блажа Марковић. Он је био родом из Црне Горе, и пре рата је припадао српској Земљорадничкој странци. За време окупације придружио се Титовцима и добио је чин потпуковника. Он је молио грчку црквену општину у Каиру да му дозволи да у грчкој цркви Св. Николе у Каиру одржи помен свима изгинулим Србима за време рата. Грци су ово дозволили и одржан је овај парастос на словенском језику, а било је спремљено и жито како то изискује тај обичај. У исто време Титов војни изасланик Мата Јакшић тражио је дозволу да се и у католичкој катедрали Св. Јосифа одржи исти такав помен. Ја сам присуствовао помену у православној цркви, као и Мата Јакшић. А кад смо изишли из православне цркве, Јакшић ме је позвао да присуствујем помену и у католичкој цркви. Ја сам на ово пристао и пошли смо у катедралу Св. Јосифа.

Поп Блажа Марковић, био је у кумству са Јованом Ђоновићем. И он је неколико пута посетио Јована Ђоновића, који је већ био пензионисан као краљев посланик код француске владе у Алжиру, јер одмах по образовању владе Ивана Шубашића, дали су оставке Константин Фотић, у Вашингтону, Теофило Ђуровић, посланик код грчке владе, Љуба Хаџи-Ђорђевић посланик у Каиру, Јован Ђоновић посланик у Алжиру - све је то учињено у знак протеста што је краљ дао владу Ивану Шубашићу, а сви су знали да је то било по изричитој жељи В. Черчила. И тек овим чином видело се на који се начин плаћа венчање, односно кумство енглеског краља Ђорђа VI краљу Петру II Југославије. Не знам да ли је тога био свестан и краљ Петар. Али ми је био познато какве је све напоре учинио код Бошка Јевтића да га задржи на положају југословенског амбасадора у Лондону.

Кад је дао мандат за састав владе др Ивану Шубашићу, одједанпут је остао више усамљен, него онда кад га је напустила стража у Каиру. Сви државници осим Вечеслава Вилдера, који је тада био посланик код пољске владе, и Кухара, посланика код Чехословачке владе - сви други државници и политичари напустили су краља који ни дотле није држао крму државног брода у својим рукама, али је било изгледа да ће ипак једног дана узети. Тога веровања није више било ни у кога. Краљ Петар био је играчка у енглеским рукама и од њих је добивао наређења шта и како да говори преко радија; кога да смењује и кога да поставља на разне положаје.

Кад је Шубашић постао председник владе, он је у исто време био и министар свих ресора, јер се нико у иностранству од политичких људи није хтео примити да буде члан његове владе. Тек после споразума Тито-Шубашић, у владу је ушао Милан Грол и још неки други министри, као што су Сава Косановић и др. Ето, каква је била ситуација оних људи, који су, неки с вољом, а неки без воље, напустили домовину после 6. априла 1941, а неки и доцније. Све плате и принадлежности, као и помоћ која је давана избеглицама из државне касе краљевине Југославије, престала је после 1. марта 1945, кад је последњи пут за месец март била издата плата и помоћ свима онима, који су је дотле примали.

Краљева војска у Палестини 90% пришла је Титу. Нису му пришли многи Срби официри, а од Словенаца само Ропотец. Сви ови који нису пристали уз Тита, били су послати у онај логор јужно од Суецког канала, нешто ближе Порт Саиду, него Исмаилији. Сви остали војници били су превезени на далматинска острва, која су већ била у Титовим рукама и била заштићена од енглеске флоте, која је била господар на Јадранском мору.

Петар Живковић био се решио да иде у Цариград. Али да оде у Цариград потребно му је било да на његов дипломатски пасош стави визу

југословенско посланство у Каиру, па онда енглески конзул у Каиру за Палестину, француски конзул за Сирију и турски за Турску. И дошао је дотле, да Петар Живковић, који се онако непријатељски показао према Милану Мартиновићу, док је овај био министар финансија, сада мора да моли тог истог Милана Мартиновића да му визира пасош за Турску, а кад не би добио ту визу, морао би остати у Каиру, што Петар никако није желео. Међутим, иако је постојала изрична забрана да се Петру Живковићу, мени, Теофилу Ђуровићу и још неким другима не дају нипошто визе - Милан Мартиновић је наредио једном нижем чиновнику, који се звао Шуљак, да визира пасош Петру Живковићу. Ово је учинио с тога, да о томе ништа не дозна Бора Симовић, син Душана Симовића, који је тада вршио дужност I секретара посланства, а то исто крио је и од свих осталих чиновника посланства. Међутим, Петар Живковић крио је свој полазак за Цариград. Свој дипломатски пасош, после југословенске визе, визирао је само код енглеског конзула у Каиру за Палестину. Свима познаницима говорио је како је због болести очију намеран да иде у Палестину, где у Јерусалиму има велики број специјалиста за очне болести. А кад је отишао у Палестину, тамо је добио визу за Сирију и Турску. Петар Живковић је напустио Каиро, а да није рекао ни због ом својим пријатељима.

У Цариграду му је осигурао место прота Серафим Крстић, који је још пре тога отишао у Цариград, а он је у Анкари имао једног доброг пријатеља Басри-бега, који је родом из Охрида и чија је величанствена кућа узета за српску гимназију у Охриду. Он је, као виђен младотурчин, добио једно место у Малој Азији, које га је стално бирало за народног посланика за велику народну скупштину, која стално заседа у Анкари. Басри-бег је већ стар човек, али је био један од првих помагача Енвер-беју и Ниази-беју, кад је почела турска револуција 1908. у Битољу. У свима политичким круговима у Анкари Басри-бег је уживао неподељене симпатије и то је добродошло проти Серафиму Крстићу да може сву робу коју је понео из Каира, а с њом и доста злата, да пребаци из Турске у Југославију.

За нас, који смо у то доба били у Каиру, постављало се питање шта ће да се ради даље. Била су свега два пута. Један пут је водио у отаџбину, други је водио у неизвесност, то јест, бити без отаџбине и потуцати се по свету. Враћање у отаџбину опет је значило једну неизвесност, јер су стизали и приватни гласови, а и страна штампа је доносила вести о масовним убиствима, вршеним у отаџбини и о многобројним хапшењима. Истина, сва ова убиства, па и хапштења комунисти су правдали да су све те репресалије учињене онима, који су тобоже сарађивали са непријатељем. Ми нисмо имали могућности да све те вести проверавамо.

Остављено је свакоме да им верује или не верује. Ја сам овако размишљао: на једној страни је отаџбина, у којој живи 15.000.000 нашег народа. Мени је тамо породица. Ако већ треба да се негде погине, онда ипак боље је да погинем у својој, него у туђој земљи. Наша емиграција, за време II светског рата била је готово дезорганизована, а званично вођство те емиграције дотерало је дотле својом политиком да је краљ Петар признао Тита и да преко свога председника владе Шубашића и даље преговара са њим. С друге стране, било ми је познато да се у Италији налази велики број избеглица из Југославије, па и читаве војне формације; ,као што је државна стража, створена за време владе генерала Недића у Србији, Љотићеви одреди и четнички одреди попа Ђујића, Доброслава Јевђевића и још неки под командом генерала Дамјановића.

Али исто тако, мени је познато, да никада до сада ни једна емиграција није успела да ослободи своју земљу од оних, који у њој држе власт, па сам још више био сигуран да то не може учинити ни југословенска емиграција, која и овако иде у раскорак са краљем и краљ са њом. Зато сам из ових разлога, решио да се вратим у отаџбину. Југословенско посланство у Каиру било је овлашћено да нас о своме трошку репатрира до италијанског Барија, а одатле су саобраћали мали југословенски бродови који су превозили наш свет преко Јадранског мора у Сплит. Ми смо требали да пођемо за Бари одмах после закљученог примирја у Берлину. Али пошто се одмах изродио сукоб између Тита и Англо-Американаца због окупације Трста, коју су окупације хтели да задрже Титови одреди, па су се Англо-Американци били наљутили и отказали да својим бродовима врше репатријацију југословенске емиграције, која је била вољна да се врати у отаџбину. Тек пошто је овај сукоб донекле изглађен, на тај начин што је југословенска војска дефинитивно напустила Трст, Енглези су пристали да врше репатријацију југословенских избеглица крајем јуна 1945. У једном транспорту где нас је било свега 10 Југословена, ми смо отишли из Каира возом до Порт Саида. У Порт Саиду смо преноћили, а сутрадан био је понедељак, укрцали смо се у један велики индијски пароброд, који нас је требао, преко Малте да одвезе у велико ратно италијанско пристаниште на Јонском мору у Таранто.

У лађи сам добио кабину I класе. Ове кабине биле су готово мали салони. Сва послуга и сви морнари били су Индијци, као и сам капетан брода. Један од наших сапутника који је хтео да се врати у отаџбину, Спасоје Стерџевић, попишманио се и са лађе се вратио натраг. Сви ми остали продужили смо пут, па смо после 36 сати вожње, по најлепшем времену, стигли на острво Малту. Предвече смо пошли са Малте и узели курс за Таранто. Сутрадан пловили смо дуж обала Сицилије, док нисмо ушли у велики залив Јонског мора на чијем се крају на копну налазила италијанска варош Таранто. Наше ствари стављене су на један енглески

камион и однешене у један магацин, чије су кључеве држали Енглези. Ми смо били смештени у једну реквирирану кућу, која је била доста чиста, а намештена војничким креветима.

Кад смо се сместили, изашли смо одмах у варош, да потражимо вечеру. Ушли смо у један бифе, где смо углавном нашли шунку, сушену на диму, као што се то ради и код нас у Србији. Лутајући тако сам кроз модерни део Таранта, наиђем на неке људе који ме почеше питати да ли желим да променим страни новацу италијански. По њиховом изговору, познао сам их да нису Италијани, па их одмах упитам: одакле су они дошли у Таранто. У прво време почеше да ми говоре како су они из Барија. Напослетку видео сам да су они однекуд из Југославије и почнем да им говорим српски, рекавши им, да нема потребе да се претварају, јер сам родом из Београда и са мном могу слободно говорити на свом матерњем језику. Они признадоше да су Југословени и позваше ме у једну кафану.

Рекао сам им да ми је потребно да ми размене пет француских златника за италијански новац. Погодили смо се да ми за сваки златник плате по 5.500 италијанских лира. Кад смо овај посао свршили, почастио сам их најбољим италијанским вином, које се могло добити у тој кафани. Из даљег разговора дознао сам да су сви Срби. Један од њих звао се Стојан Кончар. Био је родом из околине Плитвица. Имао је породицу која је живела у Барију.

Напослетку питали су ме за име. Рекао сам овоме Кончару да ћу му платити аутомобил да иде одавде право у Бари и да ми тамо нађе један стан и два до три човека, па чим стигне камион са нашим стварима пред енглеску команду у Бари, ја ћу одмах скинути све своје кофере са камиона и да се одмах одвезу у стан, који ће ми Стојан Кончар наћи, јер ми смо дужни заједно са стварима да идемо у југословенску базу, а из те базе ствари се не могу изнети. Да овакво решење донесем, био је повод што ми је син сигурно у одметништву, па нисам могао да замислим да ћу ја у ово доба општег превирања у Југославији моћи да будем миран и слободан у Београду, кад сви знају да се мој син још бори против садањег режима у Југославији. Да сам ја стално био у Југославији, то би још могло некако и да се схвати и разуме, и да ме за то нико нарочито не малтретира. Али ја долазим из иностранства, где сам имао разне везе са Енглезима и Американцима и ко ће мени веровати у Југославији да ја нисам опет ангажован од једних или других или од обојих да радим нешто за њихов рачун у Југославији и да од одметништва свога сина направим неки већи покрет, јер су Енглези и Американци били разочарани због држања Титовог према њима. Тако је мој првобитни план из основа био покварен. Стојан Кончар је пристао на мој предлог и брзо је нашао један ауто и пазарио га за 9.000 лира да га одвезе из Таранта у

Бари. Растојање од једног до другог града било је свега 90 км. То је онај мали део који на картама представља пету од оне чизме која је направљена од Апенинског полуострва. На једном крају пете налази се Таранто на Јонском мору. На другом крају пете налази се италијански град Бари на Јадранском мору. Између ова два града има и железничка пруга.

Али она је заобилазна и још није била добро уређена, а путем који везује Таранто са Баријем, могли сте стићи за два сата вожње док са железницом у то време се путовало 8-12 сати. Договорили смо се са Стојаном где ћемо се наћи у Баriју, а то је био највећи хотел у близини баријског пристаништа, где се налази енглеска команда места. Стојан је одмах отишао за Бари, а ја сам остао у Таранту због тога, што су ми ствари биле у магацину којим су руковали Енглези. Ту ноћ опет смо преноћили у Таранту. Али нам је од енглеске команде саопштено да се сутрадан не растурамо, јер ће нас натоварити на камионе и пребацити у Бари. Пошто смо у истој кући опет преноћили, сутрадан смо чекали да нам изнесу наше ствари и да их утоваре у један енглески камион. Све своје ствари оставио сам да се утоваре последње тако, да су све моје ствари биле на задњим вратима од камиона. Пазарио сам исти онај ауто, који је одвезао Стојана Кончара у Бари, да и мене сутрадан по повратку из Барија, повезе опет из Таранта за Бари. Пошто смо натоварили ствари у камионе и сви се путници, који су на то имали право, наместили у истом камиону, ја сам сео у путничка кола и продужио пут за Бари. Тамо сам стигао много пре камиона. Ауто ме је одвезао до пред тај велики хотел у Баriју, где је била енглеска команда. Ту сам већ затекао Стојана Кончара са три-четири човека, сви Срби, који су ме ту очекивали. После извесног времена, стигао је и камион са стварима и људима.

Камион је стао ту пред командом а ја сам одмах наредио да се моје ствари избаце из камиона. Сви су се зачудили овоме моме поступку. Али, пошто Енглези нису правили никакву примедбу, моје су све ствари, у року за два минута, биле истоварене из камиона и утоварене у једна носачка колица, па смо одмах кренули у стан који ми је био спремљен. Сви хотели у Баriју били су реквирирани од стране Енглеза. Један број хотела који није био реквириран, то и нису били хотели, већ нешто горе и прљавије и по своме намештају по собама и по постељним стварима, да је човек колико-толико навикнут на чистоћу, радије пристао да спава на улици, него у једном таквом хотелу. Мени је нађен стан у улици Виторио Еменуела у једној кући на III спрату. Добио сам једну засебну собу, веома чисту, са чистим постељним стварима, а сопственик тога стана био је један стари господин са женом, док су му два сина била заробљени негде у Абисинији. Стојан Кончар је погодио да им дајем месечно за ову собу 8.000 лира. Ја сам на то пристао, а за храну било је много ресторана, чистих и прљавих, јер ни један се Енглез није хранио

по италијанским ресторанима. У Барију сам нашао неке Јевреје из Скопља, које сам добро познавао, а који су и мене познавали. Они су у току рата побегли у Албанију, која је била под италијанском влашћу; тамо су живели доста слободно и трговали. У Албанији, за време рата, било је више робе на пијацама сразмерно, него што је то било у самој Италији.

Тако су ови скопски Јевреји за време рата ипак добро прошли у Албанији, док је већина њихових сународника у Србији изгубило животе. Кад је Италија капитулирала, ови су Јевреји одмах нашли начина да се пребаце у Италију, јер је Немачка својом војском окупирала целу Албанију, али су за њих сада и у Италији створени најбољи услови за њихов рад. У Италији се појавио долар, фунта стерлинга и злато. Разлика у ценама ове стране валуте била је велика између куповне цене у Таранту и Барију и продајне у Риму, а нарочито у Милану. Тако су ови промућурни људи, преко својих сународника, којих је било много у Риму и Милану, вршили ову размену новца која је била строго забрањена у Италији, али о тој забрани нико није водио рачуна, пошто је Италија била окупирана, па се нико није ни придржавао уредаба и наредаба италијанске владе, а најмање се тога придржавали странци.

У Барију је било и доста Срба. Али они нису водили никакву трговину на велико. Ако је неко од њих и куповао страну валуту, он је исто, уз једну скромну зараду, продавао Јеврејима, који су даље на тој валути добро зарађивали. Било је Јевреја који су као заступници великих текстилних фабрика из Торина отворили радње у Барију и ту продавали текстил. Једну такву радњу имао је и неки Финци, један богати јеврејски трговац из Осијека.

Ја сам остао у Барију око 20 дана, а онда сам узео један ауто са двојицом Јевреја Скопљанаца, па сам отишао у Рим. И у Риму сви бољи хотели били су реквирирани од савезника, па је тамо било много света и тешко се долазило до стана. Моји сапутници Јевреји имали су ангажован један стан у улици Кавур, у близини најлепше цркве у Риму, звана Санта Марија Мађоре, која је, по латеранском уговору, склопљеном између папе и Мусолинија, припала ватиканској држави, као и црква Св. Јована Латеранског (Сан Ђовани ди Латерано), а сва ова места која су припадала ватиканској држави, уживала су екстериторијалност.

У Риму је било доста Срба који су овамо побегли из Босне и Далмације, али још више је било Хрвата. Завод Св. Јеронима у Риму, близу обале Тибра, био је пун не само Хрвата католика, већ и босанских муслимана, чија је једина заслуга да буду примљени у овај завод састојала се у томе, што су клали или прекрштавали Србе православне, изузимајући муслимане, које су сами клали, а нису преверавали. Нашао сам тамо Србе из Босанског Грахова и околних места, које су Павелићеве власти у прво време похватале, па су их онда католички свештеници наговарали

да пређу у католичку веру уз обећање да ће им спасти животе како њима, тако и њиховим породицама. Апи, ако се на тај начин не буду приближили Богу, речено им је да ће изгубити своје животе на земљи и небесно царство горе. Једна таква група од 25-30 Срба, пристала је да се покатоличи.

Кад су католички свештеници завршили обред преверавања, онда су им држали дугачку беседу. Али крај те беседе разочарао је ове нове католике, јер им је на крају речено: „Ми смо вам спасли душе и отворили вам врата царства Криста краља, а за главе вам не гарантујемо!... Ми можемо да вас приведемо Кристу краљу што смо већ учинили, а остало зависи од поглавника!..." Сви ови нови католици који су имали могућности да побегну у шуму, побегли су одмах да сачувају своје главе и са пушком у руци да одбране своје породице. Таквих је сада у Риму било много.

Да би Завод Св. Јеронима могао лакше да издржи све своје нове становнике, римски папа дао је томе заводу 2.000.000 лира као своју помоћ за њихову мензу, коју је тај завод основао за ову групу разбојника у мантији и фесу. Нашао сам ту Салиха Бањића, бившег професора мостарске гимназије, који је постао конзул НДХ у Љубљани. Нашао сам тамо Малића Пеливановића бив. народног посланика из Призрена и чувеног оријенталског посластичара из Београда.... нар. посланика из Травника. Нашао сам муслимане из Сјенице и из неких других вароши из Санџака. Сви су они имали на душама убиства Срба, па да би се спасили освете, они су, са Италијанима заједно, кад су ови као окупатори напуштали нашу земљу, дошли овде у Италију и нашли уточиште у Заводу Св. Јеронима у Риму. Од стране Срба у Риму је тада био Адам Прибићевић, Живко Топаловић са његовом Милицом из Новог Сада и др Крек, који су вршили дужност неког југословенског одбора у Риму.

Као секретар тога одбора био је Радмило Грђић, који је био II секретар југословенског „Сокола" у Београду. Радмила Грђића добро сам познавао још док је био у Сарајеву, а његову породицу, која је била у Египту, помагао сам у границама својих могућности и напослетку, дао сам им 30 египатских фунти, да се првом приликом пребаце из Египта у Италију. И овај одбор имао је своју мензу. У тој мензи могао је по неки југословенски избеглица да добије ручак и вечеру за 20 италијанских лира. Ова бенефиција важила је за свакога појединца највише пет дана, осим ако је неко имао неку јачу препоруку код чланова овога одбора или код Радмила Грђића секретара. У том случају, ова је бенефиција трајала и много дуже од пет дана.

Савезници су на све ове људе, такозване југословенске емигранте, у прво време гледали са презирањем и једва су их трпели у Италији. Али, кад су односи били заоштрени између Тита и западних савезника, а нарочито између Тита и Американаца, савезници су почели гледати на ову

југословенску емиграцију са нешто више симпатије, вероватно, верујући да би ови једнога дана добро наоружани и добро вођени могли да се врате у Југославију и да промене нови режим у Југославији, који је био комунистички и где је, у то доба бољшевичка партија водила прву реч.

Од војних формација, које су пребегле из Југославије у Италију, била су образована два посебна логора. Један је био у Форлију, а други на једном другом месту. У једном логору били су четници Добросава Јевђевића и попа Ђујића са око 4-500 жена и деце, који су успели да се евакуишу из северне Далмације. У другом логору биле су смештене државна стража Србије, Љотићеви одреди и сви чиновници са територије Србије који су успели да се евакуишу из Србије пре доласка руске војске и Титових одреда. Командант свих ових формација, па и четничких, био је генерал Дамјановић, који је носио званичан назив „заменик врховног команданта оружаних снага Југославије у иностранству". У томе логору био је као командант државне страже генерал Мушицки. Као заступник и представник генерала Д. Михаиловића био је генерал Ђукић. Ту је био Јаша Љотић, брат тада већ погинулог Димитрија Љотића и пуковник Недић, брат Милана Недића.

Јаша Љотић тих дана беше дошао из Париза. Јашу Љотића познавао сам још из Солуна, кад је његов отац Влада Љотић био тамо генерални конзул Србије. Решио сам се једнога дана да одем у Ричоне, познато морско купатило на Јадранској обали у близини вароши Римини. Нашао сам место у једном малом камиону, који је требао да ме одвезе до Анконе. У тај мали камион, који су Италијани називали „камионћин", за разлику од великих камиона, а који је могао да прими највише 12 путника, ушло нас је 30. И тако смо почели свој ноћни пут од Рима за Анкону.

Целе ноћи пробијали смо се кроз Апенине, да би ујутру кад се већ било добро свануло, прешли и последњи гребен и почели се спуштати ка великој равници која се простире са једним малим изузетком све дуж обале Јадранског мора од Крфског залива, па до Венеције. Око 10 сати пре подне стигли смо у Анкону. Модерни део вароши Анконе, а то је само један мали део вароши, који се налази на једном платоу изнад самога мора, није страдао од бомбардовања. Али, стара Анкона, а то је више од 3/4 ове вароши, била је сва у развалинама. Ни једне куће није било у целоме томе крају, а да није оштећена. Људи су преграђивали појединa одељења, крпили и дотеривали, да би се могли склонити од жеге или невремена или, барем, да верују да ће се моћи склонити.

Једини хотел у модерном делу Анконе, био је реквириран од стране савезника, али је ресторација била слободна. Ту се могла добити каквата-таква храна и помало хлеба. За преноћиште нашао сам један ћумез у разрушеној Анкони, где сам преноћио. Сутрадан сам нашао један мали ауто и погодио се да ме одвезе у Ричоне, које је било удаљено од Анконе

80 км. Кад сам стигао у Ричоне, ситуација је била иста. Сва насељена места била су потпуно разрушена, то јест, ни једна кућа није била здрава. Сва та места рушили су Немци при своме одступању, а довршавали рушење савезници који су наступали и гонили Немце. У Ричоне није било Енглеза. И то је место било разрушено.

Али, ту сам нашао једну собу, у кући директора филијале аграрне банке, који је успео да тога лета искрпи своју кућу, да се у њој могло становати. Варош Римини била је одатле удаљена свега 8 км, чувена република усред Италије Сан Марино, била је удаљена 50 км. Куле на зиду око Сан Марина, могле су се видети и голим оком, јер је ова република која се углавном и састоји из града Сан Марино, била изграђена на једној коси Апенина. Ту, у Ричоне, по дозволи енглеских власти, долазили су на купање и ови југословенски логораши из Форлија и из оног другог логора. Они су имали један свој камион немачког порекла као и један велики ауто, који је раније припадао генералу Мушицком, команданту државне страже Србије, али је сад био стављен на расположење генералу Миодрагу Дамјановићу, као главнокомандујућем свих тих снага који су статус савезничких заробљеника имали само са једном разликом, што нису морали ићи нигде на рад.

Ту сам једнога дана упознао попа Ђујића и генерала Мушицког, а генерала Ђукића познавао сам много раније. Једнога дана рекоше ми да се у њиховом логору налази Војислав Ненадић, родом из Пљеваља, бивши српски учитељ у Велесу за време турско, доцније трговац, па народни посланик, изабран 1935. у Фочи и неки Сава Ивезић, начелник срески из Гроцке, за кога ми рекоше да је кумовао моме најмањем сину. Ови нису могли да добију дозволу да дођу из логора у Ричоне. Али су ми обећали да ће молити енглеску посаду која чува тај логор, да се мени дозволи посета томе логору. Рекоше ми да је тамо и Ратко Парежанин, бивши аташе за штампу у Бечу, а и народни посланик за неки срез у Херцеговини.

Ратко Парежанин син је попа Парежанина, кога су Аустријанци, за време Првог светског рата, обесили у Невесињу. Поред ова два логора, где су били такозвани људи и војска краља Петра, северно од Анконе, у месту званом Тери, био је велики логор Павелићевих усташа. Њих је било више од 4.000 у томе логору, али они су били много слободнији у своме кретању, него што је то био случај са људима из ова два друга логора. Неколико усташких главешина долазило је у Ричоне и ту су стално разговарали са генералом Ђукићем!? Једнога дана, сад је генерал Ђукић био без ових усташа, упитам генерала Ђукића како он, као Србин и српски генерал може уопште да пружи руку да се рукује и разговара са овим нељудима, који су добили једно неславно име у целом свету као највећи крволоци и злочинци, чијих се дела и поступака сваки човек

грози и стиди, јер је невероватно да се у 20. веку могли наћи људи који су имали такве наопаке укусе, да од извађених очију побијених Срба и од исечених језика својих жртава праве ђердане.

Неколико Срба из Босне, међу којима је био и један судија из Бијељине, само са једном руком, беху се спремали да једнога дана убију и генерала Ђукића заједно са њиховим гостима и саговорницима. До овога није дошло из страха да им се још више не погорша њихов живот и осталих његових другова у логору. Кад сам у једном таквом моменту, пришао Ђукићу и поставио му питање за те његове односе са тим крволоцима, он ми је тада рекао да је он, по налогу генерала Д. Михаиловића, био у Загребу и водио преговоре са Антом Павелићем, поглавником НДХ о заједничкој акцији противу комуниста у Југославији. Каже да га је Павелић „веома љубазно" примио и срдачно са њим разговарао, али је за заједнички рад у одбрани земље од комуниста рекао да је то немогуће, јер су четници који стоје под командом Драже Михаиловића сви против Хрвата и не би могао он, Павелић, да нађе оправдање пред Хрватима за једну сарадњу са генералом Д. Михаиловићем. Можда би се у томе правцу нешто могло и учинити, ако би генерал Михаиловић разоружао попа Ђујића и његов одред, или их барем, повукао негде у Србију, јер је поп Ђујић постао страшило за сва хрватска села и за све Хрвате у Далматинском Загорју, па све до Госпића. И каква би могла бити сарадња између Павелића и Михаиловића под таквим условима и у време кад поп Ђујић убија сваког Хрвата на кога наиђе и пали одреда хрватска села, до којих може да дође. Тако су тада ти преговори у Загребу прекинути.

Али, генерал Ђукић, у општем интересу и даље одржава везе са Павелићевим формацијама, које се налазе у Теријy и да је један од његових сабеседника, који му долазе на разговор из Терија у Ричоне специјално одређен као држач везе између њега и Павелића. Нисам имао довољно речи да овај поступак осудим као недостојан и скроз неморалан и у толико ми је било више криво, што је све то радио један образован човек, један официр старе српске војске, која је имала друге појмове и гледишта о части и моралу, а не овако посувраћене, као што је то био случај са овим генералом Ђукићем.

Кад су добили дозволу од енглеских власти за моју посету логорима, ја сам, у друштву генерала Мушицког и још неких официра, отишао у њихове логоре, да тамо нађем и посетим своје познанике и пријатеље. Прво сам свратио у логор, где су били четници попа Ђујића и Јевђевића. То су били све млади и здрави људи, родом из Херцеговине и онога дела Далмације и Далматинског приморја, где су готово искључиво насељени Срби. Сви су они оставили своје домове, склањајући се од убистава која су вршиле Павелићеве хорде на општу радост Италијана. Да је хтео Му-

солини и Хитлер да се не убијају Срби у новообразованој НДХ, била би довољна само једна њихова реч њиховом агенту Павелићу, па да ни један Србин не пострада. Али они су хтели да помоћу ових убистава за вечита времена затрују међусобне односе Срба и Хрвата и не само да им онемогуће и убудуће неку заједничку државу, већ да им такву државу за убудуће учине одвратном. Разуме се, све се ово вршило на рачун Срба. Спасао се само онај, који је успео да побегне пре доласка Павелићевих банди у његово место. Тако су постали четнички одреди попа Ђујића и Добросава Јевђевића. У оба одреда који су сада били у једном логору, ограђеном високом бодљикавом жицом, а логор је био чуван од енглеских војника, живели су ови људи са тајином од 125 грама хлеба, од разног варива, коме се није додавала никаква маснођа, али су зато добијали мало чаја, помешаног са малом количином кондензованог млека.

И то им је била сва исхрана. Пошто са оваквом исхраном нису могли да живе, њихови команданти из разних средстава која су однекуд добијали, куповали масти и тако побољшавали ову исхрану. Најгоре је било, што су у овом логору становале и неке српске породице из Далмације, које су овамо пребегле заједно са одредима попа Ђујића и где је било доста и деце. Ове су породице становале у неким дрвеним баракама и биле су одвојене од четничког логора, а четници су сви живели под шаторима. Уопште, цео овај живот био је више скотски, него људски. Али све то скупа није дало повода њиховим командантима да потраже неко решење њиховог даљег опстанка, већ су непрестано веровали да ће их Енглези и Американци наоружати и вратити натраг у Југославију, коју су напустили као и свог главног команданта генерала Д. Михаиловића. Говорили су да је генерал Д. Михаиловић био противан да они напусте своју домовину, али ови су упорно остали при томе да изиђу из обруча који им је направио Тито. И Добросав Јевђевић хвалио се да је 2000 младих људи изгинуло док се овај обруч пробио!? Сви ови младићи били су родом из Херцеговине, која је тако скупо морала да плати овај пробој Титовог обруча, да би се, по такву велику цену, спасла глава једнога Добросава Јевђевића!... Њега је краљ Петар почетком 1944. одликовао Карађорђевом звездом са мачевима. Кад су за ово сазнали Енглези, они су донели краљу Петру и показали једну фотографију Добросава Јевђевића, који је фотографисан при уласку и изласку из палате Кињи у Риму (седиште италијанске владе).

Кад је краљ Петар видео ову слику, био је принуђен да одмах тај указ којим је Добросав Јевђевић на предлог генерала Д. Михаиловића, био одликован Карађорђевом звездом са мачевима, да тај указ стави ван снаге. Ето, за таког једног човека изгинуло је две хиљаде младих људи, а то ће рећи, да је изгинуо цвет српског народа из Херцеговине!... Не

само односи Добросава Јевђевића, већ и Радмила Грђића са Италијанима били су добро познати и обојица су се помало са овим поносили.

У другом логору била је смештена војска која је припадала српској државној стражи у Србији и одреди Димитрија Љотића. Сви ови војници једне и друге формације били су добро дисциплиновани и у ствари представљали су једну добро обучену војску. У томе логору, који је тако исто био ограђен жицом и под непосредним надзором енглеске војске, боравио је и командант генерал Миодраг Дамјановић. Ту је имао свој шатор генерал Мушицки. Сви су они живели под шаторима. Кад сам посетио генерала Дамјановића, он је лежао у своме шатору и на њему се видело да болује од туберкулозе. Ту сам нашао Ратка Парежанина, Воју Ненадића и Саву Ивезића, који ми је рекао да је крстио моје унуче од мога најмлађег сина Бранка.

Моја породица беше се склонила у Гроцку, где је Ивезић био срески начелник. И кад је Бранкова жена родила дете, Ивезић му је постао кум. Ово кумство било је у време, кад је руска војска већ долазила из Смедерева, а тада се Ивезић повукао тако да уопште није знао шта је било са мојом породицом за време заузимања варошице Гроцке од стране руске војске, која је под притиском Немаца, морала да напусти Гроцку тако, да се моја породица нашла ту у Гроцкој за време прелажења ове варошице из руку једних у руке других, два пута. Сазнавши све ово, напустио сам овај логор и вратио се у Ричоне. Ту сам сазнао да је мајор Вукотић, бивши привремени војни изасланик краља Петра код енглеске врховне команде у Казерти, а који је доцније смењен кад је направљен споразум Тито-Шубашић, и кад су само Титови официри били примљени као званични и једини представници југословенске војске код савезничке команде. Мајор Вукотић био је у Аустрији, из Аустрије довезао је др Мирослава Спалајковића, бившег нашег дугогодишњег посланика у Паризу, али који је, за време окупације Србије, писао оштре чланке против Енглеза у београдском листу „Ново време". Спалајковић је заноћио у једном селу које се зове Католика, у близини Ричоне, а сутрадан је продужио за Рим. Ја сам се видео са мајором Вукотићем у Ричоне, где је он био свратио да се нађе са својим пријатељима, који су долазили из ова два напред споменута логора у Ричоне. Ја сам тако исто после неколико дана, напустио ово место, па се вратио у Рим. Сви мостови већи и мањи у централној Италији, па све до Милана, били су порушени. Те мостове као и железничке пруге, рушили су Немци у свом повлачењу.

Али најинтересантније је како су рушили пругу - један воз, на чијем је задњем вагону била закачена једна справа која је аутоматски дизала шлипере и шине. И шлипери и шине Немци су товарили у воз и ишли даље. Тако да се пруга не може оспособити док се не донесе нов материјал. Ниједан мост од Рима до Болоње није остао, а да није порушен, а

материјал однесен. Варошица Римини која је имала неколико хиљада становника, није имала ни једне здраве куће, у којој би се могло становати. Тако су Италијани платили своје учешће у овоме рату на страни Немачке. Енглези су сав материјал за пруге и мостове морали донети овамо, а италијански инжињери са италијанским радницима били су дужни да све те порушене објекте направе о трошку италијанске владе. Ни хлеб нису могли добити од Енглеза и Американаца.

Али, поред свега тога, у целој Италији владао је један велики култ према особи Мусолинијевој, који је већ био мртав. У прво време сам се чудио овом култу. Али, кад сам прошао један доста велики део Италије и кад сам видео шта је све Мусолини урадио за Италију и Италијане, онда ми је било јасно да тога човека никада неће заборавити италијански народ. Главна његова дела била су ова: сваком италијанском раднику био је обезбеђен рад. Просечна надница кретала се од 17-25 лира. За 15 лира рада дневно један радник могао је да прехрани једну породицу од 3-5 чланова. Све је било тако удешено, да је сваки италијански радник могао обезбедити себи и својој породици исхрану, одело и обућу. Кирије су биле минималне, па је и то доприносило јевтином животу радника.

У свакој вароши биле су отворене специјалне куће, које су носиле назив „Допо лаво ре" (одмаралиште после рада). У тим одмаралиштима биле су разне културне и забавне установе, где је сваки италијански радник, после осмочасовног рада, могао ту да дође, да чита новине и разне часописе, да игра шаха, да слуша музику, а за све то давао је месечно само једну лиру. Чај, кафа и вино у тим домовима давали су за 50% јевтиније него по другим локалима. Друго, било је решено питање воде. Италија је, са малим изузетком на северу, била оскудна у води. Мусолини је зато успео да сваки извор и сваку кап воде на Апенинима каптира. На тај начин, створио је неколико вештачких језера и много великих и малих резервоара са водом, па је сву воду развео по варошима и селима. Свако село добило је по три чесме. Једна за пијаћу воду, друга за напајање стоке, а трећа за прање рубља. Само област града Барија имала је више од 200.000 км водоводних цеви, које су доводиле воду у насеља.

На овај начин постало је то да се италијанске вароши тако чувене по својој прљавштини, постану примерне по својој чистоћи да је у свакој већој вароши, па и у самом Барију, одмах до саме станице, направљено доле, испод земље, у једном великом холу, купатило са хладном и топлом водом, где се свако чим сиђе с воза или од некуд допутује, може ту окупати, па и одело испеглати, а горе очистити обућу. Све ово омогућено је довођењем довољне количине воде. Само те две ствари, довољне су да се Мусолини никад не заборави у Италији.

У Риму нашао сам Богумила Вошњака, бившег југословенског посланика у Прагу, који никако није хтео да иде у југословенски одбор, у коме је био др Крек. Он је носио униформу југословенског капетана. Али, кад је дошао у немогућност да плаћа стан, он је свако после подне седао у воз, који иде за Напуљ, и у возу који није плаћао проводио је ноћ, и тако је решио питање преноћишта. У прво време, док није било много југословенских официра у Риму, а то су били само бивши заробљени официри, пуштени или побегли из разних логора, они су имали право да у једном великом ресторану, који је служио за америчке официре, могу да добију за 5 италијанских лира један леп колач који је у свакој другој посластичарници вредео 35 и 40 лира. Али, кад су после из логора почели да беже официри, јер је у логору живот био тежак, а сви су желели да дођу у Рим, тада су почели, натерени бедом и немајући средстава за живот, да раде неке недопуштене ствари, као на пример, један официр са југословенском униформом уђе у тај амерички ресторан, па купи одједном 10 колача за 50 лира, па све то стави у џеп, па чим изађе из ресторана, он те колаче прода за 250 или 300 лира.

Кад је ова трговина отишла толико на велико да се цело посластичарско одељење у томе америчком ресторану испразни за 2-3 сата и остане без колача, управа ресторана забрани југословенским официрима да износе колаче из ресторана, већ је сваки морао оно, што ту купи, ту и да поједе. Али, како ова мера није могла ипак да спречи изношење ових колача из ресторана, Американци забране приступ југословенским официрима у тај ресторан.

Да би се некако помогло тим људима који су сада већ били без отаџбине, установљен је један одбор, на чијем је челу био Радмило Грђић, који се старао да се један део тих официра запосли. Запослење је могло да буде само код Американаца или Енглеза, али никако код Италијана. У Италији ни један странац, који није италијански држављанин, није могао добити никакво запослење, јер су Италијани имали више радника него што су могли да их запосле. Зато ови наши људи могли су само да буду чувари савезничких магацина. Као чувари добијали су војничку униформу дотичне војске, чије магацине чувају. Добијали су и војничко следовање и по 3 фунте месечно у готову. Цела група чувара имала је онолико аутоматских пиштоља, колико је било стражарских места у дотичном магацину. Кад се мењала straža, стражар је у исто време, уступајући своје место другом, предавао му и пиштољ.

Тако, да с овим оружјем нису могли излазити у варош. Сви они официри, који су добили оваква места, сматрали су да им је то већ нека обезбеђена будућност, јер су били обезбеђени са храном, оделом, станом и, поред тога имали су и џепарац. Али за таква места било је много кандидата, јер су за та места, на првом месту, отимали се Италијани, па

Албанези, којих је било веома много у Италији, а центар им је био у Риму. Ови Албанези сад су наједанпут себе овако представљали. Они су били окупирани од Италије. Али, кад је Италија капитулирала, Албанија остала под немачком окупацијом, они су, као англоамерички пријатељи, одмах напуштали Албанију и дошли овамо да се ставе на расположење, а и под заштиту Англо-Американаца. Према таквој квалификацији, као што су они себе оквалификовали, они су, на првом месту тражили да им се даду ова стражарска места по савезничким магацинима. Тако је имало много тешкоћа за наше официре и неке друге чиновнике да се запосле на тим стражарским местима.

Али сам чуо једну много ружну ствар у вези препорука које им је давао Грђић за савезничке интендантске официре који су били овлашћени да ове стражаре примају. Једнога дана дошао је код мене један мој познаник и замолио ме да му дам 10.000 лира. Ово ми је тражио као позајмицу са напоменом, да ми овај новац врати чим буде запослен. А сад му је новац потребан, да би могао добити запослење као стражар у неком енглеском магацину. Кад сам га упитао коме треба да да тај новац, он ми је, готово у поверењу са сузама у очима рекао у највећем поверењу, да тај новац треба да да Радмилу Грђићу, додавши, да ко тамо не плати, тај не може ни да добије запослење. Мито је ишло од минимума који је износио 3.000 лира, па до највише до 10.000.

Био сам револтиран кад сам за ово сазнао, јер сам ипак сматрао да барем ми Срби не искоришћавамо своје сународнике кад се налазе у овако тешкој ситуацији, где један бивши југосло венски официр мора да буде обичан стражар и да чува туђе магацине, који су били пуни разних конзерви и брашна. Истина, сви смо ми били позвани, а на првом месту официри, да чувамо своју отаџбину, коју нисмо сачували, па смо сад дошли дотле, да чувамо туђе магацине са конзервама. Али сам осуђивао ову врсту зараде којом се почео бавити Радмило Грђић. Да бих утврдио тачност ове доставе, ја сам учинио овако. Томе пријатељу који ми је тражио новац за ову ствар, дао сам једну признаницу, по којој је мени дуговао Радмило Грђић са неким Марковићем, тобожњим новинаром из Београда 20.000 лира. Овај новац дао сам њима као позајмицу, јер су требали да издаду неки речник српско-енглески са неким кратким реченицама, да би на тај начин наши људи могли што лакше колико-толико да науче енглески, пошто им је сада егзистенција била везана за оне који говоре енглески. Ту признаницу дао сам своме пријатељу, да је преда Радмилу Грђићу, уместо готовог новца и да добије запослење. Кад сам му предао ову признаницу, он ми је рекао да се њих двојица помоћу ове признанице могу запослити.

Ја сам одговорио да ту признаницу дајем њему, па уколико се њих више запосли, утолико боље. После једно 15 дана, мој пријатељ дошао

је код мене, у униформи енглеског војника и саопштио ми да је запослен као стражар у једном енглеском магацину; да му је тамо врло добро; да им је храна истоветна као и за енглеску војску, а поред осталог могу да купе, по цени коштања, и цигарете до 40 комада дневно, а за које може се добити 100 лира више, него што су плаћене у магацину. На тај начин, пошто је он непушач, себи је осигурао још 4 фунте месечно и 3 које добија као стражар, тако да је већ имао 7 фунти месечно. Запослио је још једног на ону признаницу, али вели, са великом муком. На тај начин сам утврдио да су људи у томе одбору за запослење ових наших емиграната, већ ушли у недопуштене и ни мало поштене послове, јер су искоришћавали тешко стање и беду својих сународника.

Још те јесени 1945. логори са бившим војним снагама Југославије који су били на левој страни Рубикона, враћали су област Напуља у место звано Еболи у близини вароши Салерна. Један део од њих примили су Американци као раднике, да им поправљају или да им праве неке њихове логоре. Али, то није било никакво решење за тако велики број ових емиграната. Пре њиховог премештаја из околине Форлија за Еболи, догодио се један други случај. Енглеске власти узеле су из логора генерала Мушицког и Добросава Јевђевића, а у Риму ухапсили су генерала Ђуру Докића и спровели их у Трст, да би их одатле послали у Југославију. Истога дана кад је ухапшен генерал Ђура Докић, ухапшен је и др Мирослав Спалајковић, који је такође живео у Риму. Али док су Ђуру Докића одмах спровели за Трст, др Спалајковић је тражио лекарско уверење тј. лекарски преглед са мотивацијом да је он тежак болесник и да не може да путује. Енглези су одмах довели лекарску комисију, која је утврдила да др Спалајковић има тешку срчануману, услед које не може и не сме да напусти Рим. Енглези га онда преместе у једну болницу и не знам по коме закону и обичају, вежу за кревет!? И оставе му стражу војничку, која је стално чувала овог тешког болесника. Докић, Мушицки и Јевђевић дуго су времена били у затвору у Трсту.

Тамо је на интервенцију неких италијанских личности, Добросав Јевђевић узет од Енглеза из затвора у Трсту и пребачен у војни затвор у Таранто, из кога је после месец дана побегао, а затим дошао у Салерно, где је почео да издаје један лист на српском језику. Лист је имао назив „Српски борац". Генерали Докић и Мушицки су из тршћанског затвора били предати југословенским властима, па су обојица, за време суђења Дражи Михаиловићу, били осуђени на смрт и стрељани. Са генералом Ђуром Докићем била је у Риму и његова супруга са једном њиховом подсвојкињом. Госпођа Докић, као и њена подсвојкиња, одмах по хапшењу генерала Докића, тражиле су од енглеске команде да им се каже зашто је ухапшен генерал Докић и шта ће бити с њим. Тамо им је дат одговор, да је генерал Ђура Докић ухапшен као издајник и на захтев

југословенске владе биће предат југословенским властима! Али да она госпођа Докић са својом ћерком може остати слободно у Италији, где ће бити под заштитом Енглеске. На ову циничну изјаву тога „џентлмена", госпођа Докић је одговорила: „Кад сте ви већ мога мужа ухапсили и хоћете да га предате југословенским властима, ја од вас тражим само једну услугу, да ми дате објаву, да могу и ја са својом ћерком да се вратим у Југославију. Ја сам жена и супруга једног југословенског генерала и моја је дужност да будем тамо, где је мој муж. Никакву заштиту не тражим ни од кога, јер ми више и није потребна." Енглези су јој дали тражену објаву и ова примерна супруга се вратила у Југославију, где су јој доцније мужа стрељали. Тако су прошли ова два југословенска генерала, бивши српски официри, али је зато много боље прошао Добросав Јевђевић, кога су ти исти Енглези сликали на улазу и излазу палате Кићи, док је у њој седео Дуче Мусолини!

У логору у Еболију била је једна група српских свештеника, од којих су неки били професори богословије. Они су добили позив од архиепископа кентерберијског, да дођу у Енглеску, где треба у року од три године, да добро науче енглески и мисионарску службу, па да после три године проведене у Енглеској, добију место мисионара англиканске цркве негде у пространом британском царству изван Европе. Живот у Енглеској, како њима, тако и њиховим породицама, био је обезбеђен. Тако је ово била прва група српске емиграције, којој је пружена могућност да осигура себи егзистенцију у туђини. Не знам колико се српских свештеника користило овим потезом кентеберијског епископа, али ми је познато да нико од њих није желео да дуже остане у логору.

Енглези су се и даље трудили да издвоје из српске емиграције неке људе, чије је изручење захтевала Титова влада. Кад су у Барију ухватили Параноса, за кога се тврдило да је био нека велика чињеница у одељењу специјалне полиције у Београду, па кад су га ставили у воз да га из Барија пребаце у Југоспавију, Паранос је у путу замолио своје спроводнике да га пусте да уђе у тоалет.

Енглески војници-спроводници су ово допустили. Али, Паранос је док је стражар стајао пред вратима од тоалета, отворио прозор и искорачио из воза, и на месту остао мртав. Претпоставио је самоубиство стрељању у Југославији. Једнога дана и поп Ђујић је побегао из логора у Еболију и у Салерну се придружио Јевђевићу, па су заједно издавали лист „Српски борац". Њима је ово било омогућено стога, што су они обојица уживали заштиту од стране италијанске владе. Али, генерал Јонић, кога је такође тражила југословенска влада, није смео да се задржи у Италији, већ је и он побегао из логора из Еболија пре него што су Енглези успели да га ухвате, па је дошао право у Рим, где се извесно време крио, да би доцније пребегао у Швајцарску.

Живко Топаловић, који је био члан југословенског одбора у Риму, такође је побегао из Рима у Швајцарску. Његово бекство у Швајцарску доводили су у везу са неким доларима, добивеним из Америке као помоћ српским избеглицама, који се налазе у Италији и да је тај новац око 10.000 долара узео Живко Топаловић и с тим новцем пребегао у Швајцарску. Нисам могао да проверим тачност ових навода, јер нисам никад одлазио у тај југословенски одбор, у коме су били људи који су се сами прогласили за прваке српског народа.

Једнога дана, кад сам се нашао са др Вошњаком, он ми је рекао да је писмено и телеграфски молио Морисона, министра унутрашњих дела у лабуристичкој влади у Лондону, да му да дозволу да може ући у Енглеску и тамо се настанити. За сво време, док сам ја био у Италији, то јест, до краја 1946, ову дозволу др Вошњак није добио.

У Рим беше дошао из Дахауа, преко Немачке и Беча, српски патријарх Гаврило Дожић. Он је био болестан, а у Риму је одсео код свога рођака Душана Пламенца, који је раније био управник неке царинарнице, а у Риму је водио неку трговину са неким Италијанима. Можда је ово први случај од раздвајања цркава, да један православни патријарх живи у престоници једног римског папе. Пре патријарха Гаврила беше дошао у Рим др Иринеј Ћорђевић, шибенички владика. Њега су Италијани затворили, па је из Шибеника из затвора пребачен у Италију, где је био интерниран. После заузећа Рима од стране савезника, др Иринеј је дошао у Рим. Али је одмах почео да ради на томе да добије дозволу за свој одлазак у Америку. Српски епископ у Америци Дионисије учинио је са своје стране корак код америчке владе, и америчка влада је дала дозволу, па је др Иринеј Ћорђевић још почетком јуна 1945. отпутовао за Америку. Владика Николај Велимировић, који је заједно са патријархом Гаврилом Дожићем био интерниран у Дахау, дошао је до Беча са патријархом. Али није хтео да иде у Рим, већ је остао у Бечу, одакле је доцније и он отишао у Америку.

Неколико пута сам у разговору са Ђујићем и Јевђевићем, који су ми тврдили да су их Италијани штитили, и да се њима има захвалити што усташе нису поклали цео српски народ на територији НДХ, јер су Италијани били пријатељи српског народа, увек сам им наводио као пример негације тога пријатељства према Србима баш у случају са др Иринејом Ћорђевићем, кога као српског владику, ови „велики пријатељи српског народа" нису могли да трпе ни једног дана у окупираној Далмацији, баш зато што је Србин, и што би за време окупације, био један, макар и мали, стожер за тамошњи српски народ. Па, кад Италијани нису били пријатељи једноме српском владици, како су могли бити пријатељи попу Ђујићу, Јевђевићу и осталима који су имали наоружане чете, којима је сигурно била дужност да се боре и против окупатора. На ово питање никада

нисам могао добити од њих одговора, па ни од Радмила Грђића. Знам као поуздано да су неки пријатељи саветовали српског владику др Иринија Ђорђевића, који је у Риму и раније у интернацији био готово го, гладан и болестан, да се обрати римском папи за помоћ. Др Иринеј Ђорђевић прекорио је те своје пријатеље и рекао им, да ће он радије умрети од глади, него што ће молити римскога папу за помоћ. Он је тврдио да се римски папа радовао окупацији Далмације више него иједан Италијан само зато, да би једном за свагда, како је то Ватикан мислио, убио корен православља, а самим тим и српство у Далмацији. Из тих разлога овај племенити Србин и српски владика, гладовао је у Риму и у Италији, али се никоме од њих није обраћао ни за какву помоћ.

Прилике за српску емиграцију код савезника, нешто су се измениле у њихову корист тек онда, кад су се односи између Тита и Англо-Американаца биле толико заоштриле, да је Тито наредио да се један амерички авион, који се дигао са аустријске територије, па прелетео на југословенску територију, одмах обори, што је југословенска авијација одмах и учинила. То побољшање живота по логорима било је само у томе, што је било јасно да западни савезници више неће издати југословенској влади ни једног емигранта који се налази у њиховим рукама. Али пре тога догађаја, савезници су после предаје Милана Недића, бив. председника владе Србије за време окупације, ухватили и његова брата генерала Милутина Недића. Он је ухваћен у Бечу, али кад је дотеран на станицу он се на бечкој станици отровао заједно са својом женом, која га је пратила на његовом путу за Београд.

Али Богољуб Кујунџић, бивши министар у краљевини Југославији, успео је да Енглезима побегне и да се на неки начин сакрије, а кад су заоштрени односи између Тита и западних савезника, онда је слободно отишао у Француску. Живот у српским војничким логорима био је толико тежак, да је сваки, који год је могао, бежао из тога логора у коме је, поред свих недаћа, била отворена основна школа и пуна осморазредна гимназија, а за обе ове школе било је довољно стручног особља, које је потпуно и са највећим пожртвовањем вршило своју дужност, да се та избегличка деца и омладина не лишавају основна знања и науке уопште. Тим људима, учитељима и наставницима треба одати захвалност, јер су они учинило много, дајући све од себе, па ако данас од те емиграције неко постигне известан успех ма на коме пољу поштена рада у свету, и осветла у туђини српско име, то се има захвалити само овим људима.

Једна од најтежих и најгорих вести, било је саопштење министра унутрашњих дела Југославије које је учинио у народној скупштини да је генерал Дража Михаиловић ухваћен и затворен. До тога момента ствари су биле представљене и представљане тако да генерал Михаиловић годинама може да живи у Србији, да окупља народ око себе и да у пот-

ребном моменту може да изврши једну револуцију и да збаци комунистички режим. Његовим хапшењем ова тврђења била су демантована. Јер док је генерал Д. Михаиловић био у слободи на територији Србије, сви су рачунали да је то заиста један стожер за окупљање свих оних елемената који су против комунизма, а нарочито у Србији. У погодном моменту, за који се сматрало да може ускоро доћи, с обзиром на затегнуте односе између Тита и Англо-Американаца, он би могао дићи устанак у Србији и онда би се сви ови емигранти а нарочито њихове војне формације, могли придружити том покрету генерала Михаиловића. Али, после хапшења генерала Михаиловића, све је то пало у воду и Англо-Американци су тражили ново решење емигрантског питања, јер су они били потпуно сигурни да се нико не боји оних паса, који лају из туђег дворишта.

Зато је дата дозвола Титовим емисарима у Италији да могу отићи у те логоре, и под заштитом енглеске војне страже држати предавања и позивати све те емигранте да се врате слободно у Југославију, где ће сви они који нису оптужени специјално за неко убиство, бити упућени својим породицама, колико их још буду имали, да слободно живе. Енглези су нарочито помагали ову пропаганду. Али, кад је један вицеконзул Титове Југославије држао овакав један говор у Еболију, онда се дигла бура незадовољства против њега. И кад је маса четника јурнула на њега, енглески војници су се одмах повукли у страну, а четници су овога вицеконзула на месту убили, ту у логору. Тако се ова пропаганда несретно свршила по тога човека. За своје оправдање управа логора пустила је неколико четника из логора на које је приликом истраге о овом убиству бачена кривица за убиство Титовог изасланика. Мислим да су овим убиством били задовољни и управа у логору и они који су ту пропаганду дозволили.

Био сам стално у једној тешкој ситуацији, с обзиром да сам желео да се вратимо у отаџбину, а то нисам могао, јер је мој син био стално у одметништву у околини Прилепа. О њему сам слушао да се добро и храбно држи, да га народ чува и да га неће издати. Међутим, о некој даљој четничкој акцији у Србији није могло да буде ни говора после хапшења генерала Михаиловића. За време његова суђења многи су на радију слушали питања која су му у суду постављана, као и његове одговоре.

Опште мишљење било је да су питања и одговори тако удешени на вешт начин, али да се све то сматрало као један комунистички фалсификат и нико није веровао да је генерал Дража Михаиловић имао онакав став пред комунистичким судом, а још мање је та наша емиграција могла веровати да је Дража Михаиловић, после изречене пресуде, тражио помиловање од Тита. У ово нико није веровао. Ја нисам могао о томе

процесу да дам свој суд, јер као и сви остали емигранти, био сам ван земље, па не знам шта се све догађало. На првом месту, нисам знао на који је начин генерел Михаиловић ухваћен. Јер она изјава коју је министар унутрашњих дела Ранковић дао у народној скупштини неколико дана после хапшења Д. Михаиловића, није давала никаквних података ни где је Д. Михаиловић ухапшен, ни на који начин; да ли је давао каквог отпора, или је ухваћен на превару. Из тих разлога нисам знао ништа, ни какав стварно изгледа суд који му суди, нити сам знао како је у ствари било његово држање пред тим судом. Из тих разлога решио сам се да идем у Грчку. За то решење имао сам више разлога. Прво, у Грчкој сам имао много пријатеља, а један од најбољих пријатеља био ми је Никола Пластира, генерал и први председник владе у ослобођеној Грчкој. Мислио сам да ћу из Грчке најлакше имати могућности да се јавим моме сину Миливоју, који четује у Македонији, „да баци пушку у коприве" и да дође у Грчку, јер је даља борба појединачна у Југославији била илузорна кад је сам краљ Петар II Карађорђевић правио преговоре са Титом и онако се понашао према генералу Дражи Михаиловићу, који му је неколико година био министар војни.

Рачунао сам кад ми син дође у Грчку, да неће бити некаква разлога да власт у Југославији врши репресалије над осталим члановима моје породице. Био сам сигуран да ћу у Грчкој моћи да живим и да ћу једнога дана моћи да се вратим у своју земљу. Много пута била ми је достављена из наших војничких логора у Италији порука мога сина да ће он лично да ме убије својом руком ако се будем решио да дођем у Југославију. Знао сам да је то неистина, јер мој син није био васпитаван да убија људе, осим у личној одбрани а најмање да потегне оружје на свога родитеља.

Да бих постигао тај циљ одласка у Грчку, обратио сам се једним опширним писмом генералу Пластирасу који тада није био председник владе у Грчкој, али ипак је могао да ми изради дозволу за улазак у Грчку. Чекајући одговор од Пластираса, једнога дана јавише ми да ме је тражио мајор Мишић, син покојног војводе Ж. Мишића. Знао сам да је Александар Ж. Мишић бив. коњички мајор погинуо у селу Струганику, родном месту његова оца још 1941. у једној борби са Немцима. За ово сам имао сигурне доказе, а сада одједанпут јавља ми се као жив! Рекао сам људима који су ми саопштили његов долазак, да га слободно доведу мени. И после неколико сати, мајор Мишић био је доведен у мој стан. Да не би дошло до неких непријатних сцена мало доцније, одмах сам рекао да ја знам да он није син војводе Мишића, јер сам са његовим сином, мајором Мишићем, био добар познаник и пријатељ, и знам да је још 1941. погинуо. Овај мајор Мишић одмах ми је признао да он заиста није син војводе Мишића, али му је рођени синовац. Ово тврђење нисам могао порицати,

јер сам знао да је пок. војвода Мишић имао браћу, па не би било никакво чудо ако је неко од његове браће имао сина, сина официра. Питао сам га одакле долази, а он ми је рекао да је авионом дошао из Грчке, да у Грчкој има доста наших официра и војника, и да су они учинили кораке преко енглеске команде у Атини да ми се одобри улазак у Грчку и да се ја ставим на чело борбене јединице ове српске емиграције у Грчкој. У томе циљу њему је дато место у авиону Атина-Напуљ, а из Напуља је аутом дошао у Рим, да ме потражи и да ми ово саопшти.

Захвалио сам му се како на пажњи тако и на поверењу, које ми наша емиграција указује, али сам категорички одбио сарадњу са нашом емиграцијом у Грчкој, јер ја не могу више да ратујем, а још мање могу да се ангажујем у једном послу, не знајући ко иза њега стоји, те према томе, не бих знао ни за кога радим.

Читаву недељу дана овај мајор долазио ми је са овим предлозима, које сам ја увек одбијао, те тако једнога дана не добивши мој пристанак за сарадњу, вратио се мајор Мишић у Грчку.

Ја сам чекао да ми генерал Пластирас изради дозволу за слободан одлазак у Грчку без икаквих обавеза да ја учествујем у неким акцијама, којима нисам знао циља, а вероватно ни порекло средстава за достизање тога циља.

Једнога дана добио сам телеграм од генерала Пластираса, да ми је одобрен улазак у Грчку и да су сва упутства за мој прелаз у Грчку дата грчком конзулу у Барију. Тамо сам требао да отпутујем и да се јавим грчком конзулу, који ће ми саопштити кад и на који начин могу да идем у Грчку.

Овим завршавам своје успомене од априла месеца 1941. па до септембра месеца 1946. г.

Војвода Василије Трбић

Препоручујемо

Препоручујемо најбоље књиге из српске историје и копије оригиналних српских ордена, као и ордена које су знаменити Срби добијали од руских царева.

Посетите сајтове:

www.ordeni.rs
www.institutni.com
www.plemekuci.com
www.skenderbeg.rs
www.skolagusalasandic.com
www.naukaireligija.com

ОРДЕНИ